

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС ЕНГЕЛС

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1968

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

23

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Издательство
политической литературы
Москва 1962 г.

ОТ ИНСТИТУТА ПО МАРКСИЗЪМ-ЛЕНИНИЗЪМ ПРИ ЦК НА КПСС

Двадесет и третият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа първия том от „Капиталът“ на Маркс, както и всички предговори и послеслови, написани за различните му издания от Маркс и Енгелс.

Настоящото издание на първия том на „Капиталът“ представлява превод от четвъртото немско издание, излязло през 1890 г. под редакцията на Енгелс. Както и в предишното руско издание (1937 г.), за основа бе взет преводът под редакцията на И. И. Скворцов-Степанов.

При подготовката на настоящото издание в посочения превод (изданието от 1937 г.) са внесени значителен брой уточнения и поправки. Открити са и са отстранени също редица печатни грешки и пропуски, промъкнали се в четвъртото немско издание. Отново бяха сверени с първоизточниците всички цитати и позовавания, цифрови и други фактически данни.

Предлаганото на читателя ново издание на първия том на „Капиталът“ съдържа редакционни бележки и показатели: на цитираната и споменаваната литература, на съществуващите руски преводи на цитираните и споменаваните книги, именен и предметен показалец.

Поместените в края на тома редакционни бележки са означени с цифри без скоби, за разлика от авторските бележки под линия, които са означени с цифри с кръгла скобка. Малък брой редакционни бележки са поместени под линия; те се означават със звездичка с бележка „*Ред.*“. Бележките под линия, принадлежащи на Енгелс, са подписани с неговите инициали и са заградени във фигурни скоби.

Редакционният превод на чуждите изрази обикновено се привежда редом с тях в квадратни скоби. Изключение правят само онези изрази, които редакцията е сметнала за необходимо да снабди със свои бележки. В този случай преводът на чуждия израз се дава в съответна бележка.

Сравнително малък брой труднопреводими немски думи се дават наред с техния превод и на езика на оригинала (в квадратни скоби).

К.МАРКС

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

ТОМ ПЪРВИ

КНИГА I: ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

2 Ufer Kraft, 16 Aug. 1867
Königsberg
Dear Fred,

Bitte die Leipziger Ausgabe (49.) des Briefs
festig corrigirt der Leipzig - Verlag -
Kleinverlag, umfasst $1\frac{1}{4}$ Bogen
Neude J. H. von Neude corrigirt zurückgebl.
Als Leipziger Verlag. Das Die von
Danke ist es, das dies möglich war! Ofen
Dien Aufarbeitung bis auf heute ist
möglich die Leipziger Verlag zu den
Blättern Leipziger Verlag von, full
of thanks!

Besten Dankes
Die 15te mit besten Dank erhalten.
Adel, mein lieber, Neude Verlag!
Dein K. Marx

ПИСМО НА МАРКС ДО ЕНГЕЛС

2 часа през нощта, 16 август 1867 г

Драги Фред!

Току-що завърших коректурата на последната (49-а) кола на книгата. Добавката — *Форма на стойността*, — напечатана с дребен шрифт, заема $\frac{1}{4}$ кола.

Прегледах и предговора и вчера го изпратих. И така, този том е готов. Само на тебе дължа, че това се оказа възможно! Без жертвата, която ти направи за мене, аз в никой случай не бих могъл да преодолоя цялата огромна работа върху трите тома. Прегръщам те, изпълнен с благодарност!

Прилагам две чисти коли.

Петнадесетте фунта стерлинги получи; много ти благодаря.

Привет, мой скъпи, верни приятелю!

Твой К. Маркс

Чистите коли ще трябва да ми върнеш едва след излизането на книгата.

ПОСВЕТЕНО

НА МОЯ НЕЗАБРАВИМ ПРИЯТЕЛ –

**на смелия, верния, благородния, челния борец
на пролетариата**

ВИЛХЕЛМ ВОЛФ

**Роден в Тарнау на 21 юни 1809 г.
Починал в изгнание в Манчестер на 9 май 1864 г.**

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ¹

Произведението, чийто първи том предавам на публиката, съставя продължение на издаденото в 1859 г. мое съчинение „Към критиката на политическата икономия“. Дългата пауза между началото и продължението се дължи на дългогодишно боледуване, което постоянно прекъсваше моята работа.

Съдържанието на по-раншното съчинение е резюмирано в първата глава на този том.² Това стана не само заради връзка и пълнота. Самото изложение е подобро. Доколкото позволяваше материята, тук са доразвити много от точките, които по-рано бяха само набелязани, и обратно — неща, които там са развити по-рано, тук са само набелязани. Отделите за историята на теорията на стойността и парите сега, разбира се, съвсем отпадат. Но читателят на по-раншното ми съчинение ще намери в забележките към първата глава нови източници за историята на тази теория.

Всяко начало е мъчно — това важи за всяка наука. Затова разбирането на първата глава, особено на отдела, който съдържа анализа на стоката, ще създаде най-големите мъчнотии. А колкото се отнася по-специално до анализа на субстанцията на стойността и на величината на стойността — аз съм го популяризирил, доколкото е възможно.³ Формата на стойността, чийто завършен вид е

¹) Това ми се видя толкова по-необходимо, тъй като дори онзи отдел от брошурата на Ф. Ласал против Шулце-Делич, в който Ласал, както заявява, давал „духовната квинтесенция“ на моето изследване по този въпрос,³ съдържа значителни недоразумения. Впрочем, ако Ф. Ласал почти буквално, дори до създадената от мене терминология, зае от монте съчинения всички общи теоретически положения в своите икономически трудове, напр. за историческия характер на капитала, за връзката ме-

паричната форма, е твърде бедна по съдържание и твърде проста. Въпреки това човешкият ум в течение на повече от 2000 години напразно се е старал да я опознае из основи, докато, от друга страна, анализът на много по-богати по съдържание и много по-сложни форми е бил постигнат поне приблизително. Защо? Защото е по-лесно да се изучи развитото тяло, отколкото телесната клетка. Освен това при анализа на икономическите форми не могат да послужат нито микроскопът, нито химическите реактиви. Силата на абстракцията трябва да замени и двете. А икономическа клетъчна форма на буржоазното общество е стоквата форма на трудовия продукт, или стойносна форма на стоката. На непосветения ще се стори, че нейният анализ се върти около умувания и дреболии. И наистина тук работата е в дреболиите, но само дотолкова, доколкото напр. микрологичната анатомия се занимава с тях.

Така че с изключение на отдела за формата на стойността тази книга не може да бъде упрекната в това, че е трудна за разбиране. Аз имам предвид, разбира се, читатели, които искат да научат нещо ново и следователно искат и сами да мислят.

Физикът или наблюдава процесите на природата там, дето те се проявяват в най-ясно изразена форма и са най-малко помътнени от смущаващи ги влияния, или, където е възможно, прави опити при такива условия, които осигуряват хода на процеса в чист вид. Това, което имам да изследвам в това съчинение, е капиталистическият начин на производство и съответните му производствени и разменни отношения. Класическа страна на капитализма досега е Англия. Поради тази причина тя служи като главна илюстрация на моето теоретическо изложение. Но ако немският читател фарисейски свие рамене при разглеждането на положението на английските промишлени и земеделски работници или пък оптимистично се самоуспокои, че в Германия работите съвсем не са така зле, то аз съм длъжен да му извикам: *De te fabula narratur!* [За тебе се разказва тази история!]⁴

Всъщност тук не става въпрос за по-високата или по-ниската степен на развитието на обществените антагонизми, които възникват от естествените закони на капиталистическото производство. Става въпрос за самите тези закони, за тенденциите, които действуват и се налагат с желязна необходимост. По-развитата в промишлено отношение страна показва на по-малко развитата само картината на собственото ѝ бъдеще.

жду производствените отношения и начина на производството и т. н. и т. н., и то без да посочи източника — това очевидно се дължи на пропагандни съображения. Разбира се, аз не говоря за подробностите в неговото изложение и за неговите практически изводи, с които нямам нищо общо.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsproceß des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: J. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

*Титулната страница на първото немско издание
на I том на „Капиталът“*

Но не само това. Там, дето у нас капиталистическото производство е вече напълно затвърдено, напр. в истинските фабрики, положението е много по-лошо, отколкото в Англия, защото липсва противovesът на фабричните закони. Във всички други сфери ние, както и цялата останала континентална Западна Европа, страдаме не само от развитието на капиталистическото производство, но и от недостатъчното му развитие. Освен съвременните бедствия нас ни потискат цяла редица наследени бедствия, които произхождат от продължаващото се вегетирание на старовремски, отживели начини на производство, със съответните остарели обществени и политически отношения. Ние страдаме не само от живите, но и от мъртвите. *Le mort saisit le vif!* [Умрелият сграбчва живия!]

Социалната статистика на Германия и на останалата континентална Западна Европа се намира в жалко състояние в сравнение с английската. И все пак тя достатъчно приповдига булото, за да можем да предугадим зад него главата на Медуза. Ние бихме се ужасили от състоянието на нещата у нас, ако нашите правителства и парламенти назначаваха периодически, както става в Англия, комисии за проучване на икономическите условия, ако тези комисии бяха облечени със същите пълномощия за изследване на истината както в Англия, ако за тази цел можеха да се намерят също тъй вещи, безпристрастни и решителни мъже, каквито са фабричните инспектори на Англия, нейните лекари — докладчици върху „Public Health“ („Обществено здраве“), нейните комисари за разследване на експлоатирането на жените и децата, на жилищните условия, на прехраната и т. н. За да преследва чудовищата, Персей си слагал шапка-невидимка. Ние нахлупваме шапката-невидимка чак върху очите и ушите, за да можем да отречем самото съществуване на чудовищата.

Нека не си създаваме илюзии. Както американската война за независимост през XVIII век прозвуча като боен камбанен зов за средната класа на Европа, така американската гражданска война през XIX век беше също такъв боен зов за европейската работническа класа. В Англия процесът на този преврат стана вече осезателен. На известна степен на развитието той неизбежно ще се превърне на континента. Там той ще се движи в по-брутални или по-хуманни форми в зависимост от степента на развитието на самата работническа класа. Така че независимо от всякакви по-възвишени мотиви собственият интерес на сега господстващите класи им налага да премахнат всички контролирани по законодателен път пречки, които спъват развитието на работническата класа. Затова аз между другото отделих в този том толкова много място за историята, съдържанието и резултатите на английското фабрично законодателство.

Една нация може и трябва да се учи от друга. Дори когато едно общество намери пътя на естествения закон на своето развитие — а крайната цел на това съчинение е да разкрие икономическия закон на движението на съвременното общество, — то не може нито да прескочи естествените фази на развитието, нито да ги отстрани чрез декрети. Но то може да съкрати и смекчи родилните мъки.

Няколко думи, за да се избягнат възможни недоразумения. Аз ни най-малко не рисувам в розова светлина фигурите на капиталиста и на земеделеца. Но тук става въпрос за личностите само доколкото те са олицетворение на икономически категории, носители на определени класови отношения и интереси. Моето становище, което разглежда развитието на икономическата обществена формация като природноисторически процес, по-малко от всяко друго може да държи отделната личност отговорна за условия, чиято социална роля тя си остава, колкото и да се издига над тях субективно.

В областта на политическата икономия свободното научно изследване среща не само същия враг, когото среща и във всички други области. Особената природа на материята, която то разглежда, извиква на арената против него най-яростните, най-древнавите, най-отвратителните страсти на човешкото сърце, фуриите на частния интерес. Така например англиканската епископална църква ще прости по-скоро нападите срещу 38 от 39-те точки на нейното верую, отколкото срещу $\frac{1}{39}$ част от нейните парични приходи. В днешно време дори атеизмът е *culpa levis* [лек грях] в сравнение с критиката на традиционните отношения на собственост. Но и тук е очевиден известен напредък. Ще посоча например обнародваната преди няколко седмици Синя книга⁶: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“. Представителите на английската корона в странство заявяват тук най-недвусмислено, че в Германия, във Франция, накъсо — във всички културни държави на европейския континент, изменението на съществуващите отношения между капитала и труда се чувствува също както в Англия и е също тъй неизбежно. В същото време отвъд Атлантическия океан г. Уейд, подпредседател на Северноамериканските съединени щати, заяви на публични събрания, че след премахването на робството идва на дневен ред коренното изменение на отношенията на капитала и на поземлената собственост. Това са знамения на времето, които не могат да се прикрият нито с пурпурни мантии, нито с черни раса. Те не означават, че утре ще станат чудеса. Те показват, че дори господстващите класи започват смътно да се догаждат, че сегашното общество не е твърд кристал, а организъм, който се поддава на преобразование и постоянно се намира в процес на преобразование.

Във втория том на това съчинение ще бъде разгледан процесът на обръщението на капитала (книга II) и цялостният капиталистически процес (книга III), в заключителния трети том (книга IV) — историята на икономическите теории.

Ще посрещна с радост всяка преценка на научната критика. — Колкото се отнася до предразсъдъците на тъй нареченото обществено мнение, на което аз никога не съм правил отстъпки — за мен както винаги важи девизът на великия флорентинец:

*Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*¹⁶

Карл Маркс

Лондон, 25 юли 1867 г.

ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Аз дължа преди всичко да посоча на читателите на първото издание направените във второто издание промени. Веднага се вижда по-прегледното подразделяне на книгата. Допълнителните бележки навсякъде са означени като бележки към второто издание. Колкото се отнася до самия текст, най-важното е следното:

Глава I, 1 — с по-голяма научна строгост е проведено извеждането на стойността чрез анализ на уравненията, в които се изразява всяка разменна стойност, а също тъй изрично е изтъкната връзката между субстанцията на стойността и определенето на величината на стойността чрез обществено необходимото работно време, която връзка в първото издание беше само набелязана. Глава I, 3 („Формата на стойността“) е изцяло преработена. Това се налагаше поради обстоятелството, че в първото издание изложението беше дадено два пъти. Мимоходом отбелязвам, че към това двойно изложение ме бе подтикнал моят приятел д-р Л. Кугелман от Хановер. Аз бях на гости у него през пролетта на 1867 г., когато пристигнаха първите коректури от Хамбург, и той ме убеди, че за повечето читатели е необходимо едно допълнително, по-дидактично разяснение на формата на стойността. — Последният отдел на първата глава: „Стоковият фетишизъм и т. н.“, е изменен в по-голямата му част. Глава III, 1 („Мярка на стойностите“) е грижливо преработена, защото в първото издание този отдел беше разработен небрежно и читателите се отправяха към изложението, дадено вече в „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859. Значително е преработена и глава VII, особено част 2.

Безполезно е да се спирам поотделно на всички частични изменения в текста, често пъти само стилни. Те се срещат в цялата

книга. Все пак сега, когато преглеждам коректурите на излизания в Париж френски превод, аз намирам, че някои части от немския оригинал изискват на места по-дълбока преработка, на места поголеми стилни поправки или по-грижливо отстраняване на случайни опущения. Но за това ми липсваше време, тъй като едва през есента на 1871 г., когато бях зает с други неотложни работи, получих съобщение, че книгата е изчерпана и че печатането на второто издание трябва да почне още през януари 1872 г.

Най-добрата награда за моя труд е приемът, който „Капиталът“ бързо намери сред широки кръгове на работническата класа в Германия. Господин Майер, виенски фабрикант, човек, който по икономическите въпроси стои на буржоазна гледна точка, в една брошура⁷, излязла през Френско-пруската война, сполучливо посочи, че забележителната способност за теоретическо мислене, която минаваше за наследствена черта на немците, е напълно изчезнала в тъй наречените образовани класи в Германия, но затова пък отново се пробужда в нейната работническа класа⁸.

В Германия политическата икономия си остана и досега чуждестранна наука. В „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.“, особено в първите два тома на това свое произведение, издадени в 1830 г., Густав фон Гюлих вече разглежда голяма част от ония исторически условия, които спъваха у нас развитието на капиталистическия начин на производство, а следователно и формирането на съвременното буржоазно общество. У нас липсваше жизнената почва за политическата икономия. Тя се внасяше като готова стока от Англия и Франция; немските професори по политическа икономия оставаха ученици. Теоретическият израз на една чужда действителност се превръщаше в техните ръце в сбор от догми, които те тълкуваха в духа на окръжаващия ги дребнобуржоазен свят, т. е. тълкуваха ги превратно. Чувството на научно безсилие, което те не можеха съвсем да заглушат, и неприятното съзнание, че са принудени да играят ролята на учители в една област, която всъщност им е чужда — те се опитваха да прикрият с напружеността на историко-литературна многоученост или с примесването на чужда материя, заета от тъй наречените камерални науки — тази смесица от разнообразни знания; през чистилището на които трябва да премине всеки благонадежден кандидат за немски бюрократ.

От 1848 г. насам капиталистическото производство в Германия бързо се разви и сега вече преживява треската на своя спекулативен разцвет. Но съдбата си остана все тъй неблагоприятна към нашите специалисти. Додето те можеха безпристрастно да се занимават с политическа икономия, в германската действителност липсваша:

съвременните икономически отношения. А когато тези отношения се появиха в живота, това стана при обстоятелства, които вече не допускат тяхното безпристрастно изследване в рамките на буржоазния кръгзор. Доколкото политическата икономия е буржоазна, т. е. доколкото тя схваща капиталистическия строй не като исторически преходно стъпало на развитието, а, наопаки, като абсолютна и окончателна форма на общественото производство, тя може да остане научна само докогато класовата борба остава скрита или се проявява само в единични явления.

Да вземем Англия. Нейната класическа политическа икономия спада към периода на неразвитата класова борба. Последният ѝ голям представител, Рикардо, в края на краищата съзнателно взема като изходна точка на своето изследване противоположността между класовите интереси, между работна заплата и печалба, между печалба и поземлена рента, като наивно схваща тази противоположност като естествен закон на обществения живот. Но с това буржоазната икономическа наука стига до непреодолима за нея преграда. Още докато Рикардо е жив и в противовес на него се явява критиката в лицето на Сисмонди.¹⁾

Следващият период, от 1820—1830 г., се характеризира в Англия с научно оживление в областта на политическата икономия. Това е периодът на вулгаризацията и разпространението на теорията на Рикардо, както и на нейната борба със старата школа. Устройват се бляскави турнири. Онова, което е извършено тогава, е малко известно на европейския континент, тъй като полемиката в голямата си част е разпръсната в статии по списанията, в злободневни брошури и в памфлети. Безпристрастният характер на тая полемика — макар че теорията на Рикардо в изключителни случаи вече служи и като нападателно оръжие срещу буржоазното стопанство — се обяснява с условията по онова време. От една страна, самата едра промишленост току-що е била излязла от своята детска възраст, което се вижда от обстоятелството, че тя едва с кризата през 1825 г. открива периодическите кръгообороти на своя съвременен живот. От друга страна, класовата борба между капитала и труда е била изтикана на заден план: политически — от враждата между групирани около Свещения съюз правителства и феодали и водената от буржоазията народна маса; икономически — от разпратата между промишления капитал и аристократическата поземлена собственост, разпра, която във Франция се е скривала зад противоположността между интересите на парцелната собственост и едрото земевладение,

¹⁾ Виж моето съчинение „Към критиката на политическата икономия“. Берлин, 1859, стр. 39 [виж настоящото издание, том 13, стр. 48—49].

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІИ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ИЗДАНИЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.

1878

*Титулната страница на първото руско издание
на I том на „Капиталът“*

а в Англия избухнала открито след издаването на житните закони. Английската икономическа литература от тази епоха напомня икономическия период на буря и натиск във Франция след смъртта на д-р Кене, само че го напомня така, както „сиромашкото лято“ напомня пролетта. В 1830 г. настъпва кризата, която наведнъж разрешава всичко.

Буржоазията във Франция и Англия беше завладяла политическата власт. Оттогава класовата борба приема, на практика и на теория, все по-ярко изразени и по-застрашаващи форми. С нея настъпи смъртният час на научната буржоазна икономия. Въпросът вече не беше в това, дали тази или онази теорема е правилна, а дали тя е полезна или вредна за капитала, дали е удобна или неудобна, дали е забранена от полицията или не. На мястото на безкористните изследвания идват препирните на платени драскачи, на мястото на безпристрастното научно изследване — недоброевестната, угодническа апологетика. Все пак дори натрапчивите трактатчета, които издаваше Лигата против житните закони⁹ начело с фабрикантите Кобден и Брайт, представляваха със своята полемика против земевладелската аристокрация известен, ако не научен, то поне исторически интерес. Но фритредерското законодателство от времето на сър Роберт Пил изтръгна и това последно жило на вулгарната политическа икономия.

Континенталната революция от 1848—1849 г. се отрази и на Англия. Хора, които все още претендираха, че имат научно значение, и не искаха да бъдат само софисти и сикофанти на господстващите класи, се стараеха да съгласуват политическата икономия на капиталистите с исканията на пролетариата, които повече на можеха да бъдат игнорирани. Оттук онзи плитък синкретизъм, който най-добре е представен от Джон Стюърт Мил. Това означава обявяване на банкрута на „буржоазната“ икономия, който вече майсторски бе разяснен от великия руски учен и критик Н. Чернишевски в неговото произведение „Очерки политической экономии (по Миллю)“.

Така че в Германия капиталистическият начин на производство достигна своята зрелост едва след като във Франция и Англия неговият антагонистичен характер се бе вече проявил в шумни исторически борби и германският пролетариат имаше вече много по-ясно изразено теоретическо класово съзнание, отколкото германската буржоазия. Така че тъкмо когато тук се създадоха условия за една буржоазна политико-икономическа наука — тя вече пак беше станала невъзможна.

При тези обстоятелства нейните представители се разделиха на две групи. Едните — умни, жадни за облаги, практични хора, се сбраха около знамето на Бастиа, най-плоския и затова най-сполучли-

вия представител на вулгарно-икономическата апологетика; другите, горди с професорското достойнство на своята наука, последваха Джон Стюърт Мил в неговия опит да примири непримиримото. Както в класическия период на буржоазната политическа икономия, така и в периода на нейния упадък немците си останаха само ученици, подражатели и повтарачи на чужди думи, дребни амбулантни продавачи на продуктите на големите чуждестранни фирми.

И тъй своеобразното историческо развитие на германското общество изключваше всякаква оригинална разработка на „буржоазната“ политическа икономия, но не и възможността за нейната критика. Доколкото такава критика изобщо представлява дадена класа, тя може да представлява само оная класа, чиято историческа мисия е преобразуването на капиталистическия начин на производство и окончателното премахване на класите — т. е. да представлява пролетариата.

Учените и неучените водачи на германската буржоазия отначало се опитаха да премълчат „Капиталът“, както бяха успели да премълчат моите предишни съчинения. Но тъй като тази тактика вече не отговаряше на условията на времето, те, под предлог че критикуват книгата ми, написаха редица наставления „за успокояване на буржоазната съвест“, но намериха в работническия печат по-силни противници — виж напр. статиите на Йозеф Дицген във „*Volksstaat*“,¹⁰ — на които те и досега дължат отговор.¹⁾

Един прекрасен руски превод на „Капиталът“ излезе през пролетта на 1872 г. в Петербург. Тиражът от 3000 екземпляра е вече почти изчерпан. Още в 1871 г. г-н Н. Зибер, професор по политическа икономия в Киевския университет, изтъкна в своето съчинение „Теория ценности и капитала Д. Рикардо“, че моята теория за стойността, парите и капитала представлява в своите основни черти необходимо по-нататъшно развитие на Смит-Рикардовото уче-

1) Кресливите дърдорковци от немската вулгарна икономия нападат стила и начина на изложението в моята книга. Някой не може по-строго от самия мен да съди за литературните недостатъци на „Капиталът“. Все пак за удовлетвение и поука на тези господа и на тяхната публика аз привеждам тук една английска и една руска преценка, „*Saturday Review*“, което е напълно враждебно на моите възгледи, казва в своята бележка по повод на първото немско издание: Изложението „придава дори на най-сухите икономически въпроси своеобразна прелест (charm)“. „*Санкт-Петербургские Ведомости*“ отбелязва между другото в броя си от 20 април 1872 г.: „Изложението — като изключим някои твърде специални части — се отличава с общодостъпност, яснота и въпреки научната висота на предмета с необикновена живост. В това отношение авторът... съвсем не прилича на мнозинството от немските учени, които... пишат своите книги на такъв тъмен и сух език, че на простосмъртните хора главата се тресе.“ Но на читателите на днешната германско-национално-либерална професорска литература се тресе не главата, а нещо съвсем друго.

вие. Това, което изненадва западноевропейския читател в ценното съчинение на Зибер, е последователното му придържане към своето чисто теоретическо становище.

Приложеният в „Капиталът“ метод не беше добре разбран. Това доказват и противоречивите изказвания за този метод.

Така парижкото „Revue Positiviste“¹¹ ме упреква, от една страна, в това, че съм бил разглеждал метафизически политическата икономика, а от друга — отгатнете! — че съм се бил ограничавал само с критическо разчленяване на даденото, вместо да предписвам рецепти (контовски?) за готварницата на бъдещето. Срещу упрека в метафизика професор Зибер отбелязва:

„Доколкото става дума за *теория* в собствения смисъл на думата, методът на Маркс е дедуктивният метод на цялата английска школа и неговите недостатъци и предимства са общи за най-добрите икономисти-теоретици.“¹²

Г-н М. Блок в *Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“, juillet et août 1872* открива, че моят метод е аналитичен, и казва между другото:

„С това съчинение г. Маркс заема място сред най-видните аналитични умове.“

Германските рецензенти крещат, разбира се, за хегеловска софистика. Петербургският „Вестник Европы“ в една статия, която разглежда изключително метода на „Капиталът“ (майската книжка от 1872 г., стр. 427—436)¹³, намира, че моят изследователски метод бил строго реалистичен, а методът на изложението, за нещастие — немскодиалектически. Авторът казва:

„На пръв поглед, ако съдим по външната форма на изложението, Маркс е най-големият идеалист-философ, и то в немския, т. е. в лошия смисъл на думата. А всъщност той е безкрайно по-реалист, отколкото всички негови предшественици в областта на икономическата критика... Той в никой случай не може да бъде наречен идеалист.“

На автора аз най-добре ще отговоря с няколко извадки от неговата собствена критика, които при това може да представляват интерес за някои от моите читатели, които не са запознати с руския език.

След един цитат от моя предговор на „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. IV—VII¹⁴, където аз излагам материалистическата основа на моя метод, авторът продължава:

„За Маркс е важно само едно: да намери закона на онези явления, с изследването на които той се занимава. При това за него е важен не само законът, който ги управлява, когато те имат определена форма и се намират в онова взаимно отношение, което се наблюдава в даден период от време. За него е важен предпоставен и законът на тяхното изменение, на тяхното развитие, т. е. на преминаването от една форма в друга; от един ред на взаимоотношения в друг. След като веднаж вече е от-

крил този закон той в подробности разглежда последните, в които законът се проявява в обществения живот... Съобразно с това Маркс цели само едно: чрез точно научно изследване да докаже необходимостта от определен строй на обществените отношения и колкото се може по-безупречно да констатира фактите, които му служат за изходни и опорни точки. За него е напълно достатъчно, ако той едновременно с необходимостта на съвременния строй докаже и необходимостта на един друг строй, и който първият неизбежно трябва да премине, безразлично дали хората вярват или не вярват това, дали го съзнават или не го съзнават. Маркс разглежда общественото движение като пригодноисторически процес, управляван от закони, които не само са независими от волята, съзнанието и намеренията на хората, но дори, напротив, определят тяхната воля, съзнание и намерения... Ако съзнателният елемент играе такава подчинена роля в историята на културата, тогава се разбира от само себе си, че критиката, която има за свой предмет самата култура, най-малко може да има за своя основа някаква форма или някакъв резултат на съзнанието. Това значи, че за изходна точка може да й служи не идеята, а само външното явление. Критиката ще се ограничава в сравняването и съпоставянето на даден факт не с идеята, а с друг факт. За нея е важно само това — двата факта да бъдат колкото се може по-точно изследвани и действително да представляват различни моменти на развитието, а най-важно е да бъдат не по-малко точно изследвани поредицата, последователността и връзката, в които се проявяват стъпалата на развитието. Но може да се възрази, че общите закони на икономическия живот са едни и същи, напълно безразлично дали се прилагат към настоящето или към миналото. Тъкмо това Маркс отрича. Според него такива абстрактни закони не съществуват... Шом животът надживее даден период от развитието, шом навлезе от един стадий в друг — започват да го управляват други закони. С една дума, икономическият живот представяля явление, аналогично на развитието в другите области на биологията... Старите икономисти погрешно са схващали природата на икономическите закони, сравнявайки ги със законите на физиката и химията... Внимателният анализ на вътрешния строй и свойствата на активното състояние на явленията на този (икономическия) живот нееднократно е убеждавал мнозина изследователи още след четириседмте години в непрагматността на този възглед на старите икономисти относно природата на икономическия закон според който възглед последният е едно един със законите на физиката и химията... Един по-дълбок анализ на явленията показва, че и социалните организми се различават помежду си също тъй дълбоко, както растителните и животинските организми... Дори едно и също явление бива подчинено на съвършено различни закони поради различието в общия строеж на тези организми отклоненията на отделни техни органи, разликата в условията, сред които те функционират, и т. н. Маркс отрича например, че законът за увеличаване на населението е един и същ за всички времена и за всички места. Той твърди, напротив, че всяко стъпало на развитието има свой собствен закон за населението... Това, което се извършва в икономическия живот, зависи от степента на производителността на икономическите сили... При различия в производителността ще бъдат различни и нейните последици, а с тях и законите, които ги управляват. Като си поставя за цел да изследва и обясни от тази гледна точка капиталистическия стопански строй, Маркс само строго научно формулира целта, която трябва да си постави всяко точно изследване на икономическия живот... Научната стойност на такова изследване се заключава в изясняване на ония частни закони, на които са подчинени възникването, съществуването, развитието и смъртта на даден социален организъм и заместването му с друг, по-висш. И книгата на Маркс наистина има тази стойност.*

Като описва така сполучливо онова, което той нарича мой действителен метод, и като описва така благосклонно моя личен

КАРЛЪ МАРКСЪ

КАПИТАЛЪТЪ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕКОНОМИЯ

ТОМЪ ПЪРВИ

Книга I: Процесът на капиталистическото производство

Преводъ отъ Д. Благоевъ

ВАЛЧЕКЪ

ИЗДАНИЕ НА КРЪСТЬО ИВАНОВЪ

1905.

*Титулна страница на първото българско издание
на „Капиталът“ от Маркс в превод на Димитър Благоев*

начин на прилагане на тоя метод, авторът не описва нищо друго освен диалектическия метод.

Разбира се, начинът на излагането формално трябва да се отличава от начина на изследването. Изследването трябва да усвои материала в подробности, да анализира различните форми на неговото развитие и да проследи тяхната вътрешна връзка. Едва след като тази работа бъде завършена, може по съответен начин да бъде изобразено действителното движение. И когато това бъде постигнато и животът на материала получи своето мисловно отражение — тогава може и да изглежда, че имаме пред себе си една априорна конструкция.

В основата си моят диалектически метод не само се различава от Хегеловия, но е негова права противоположност. За Хегел мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоятелен субект, е демиург* на действителното, което представлява само негова външна проява. За мен, напротив, мисловното не е нищо друго освен материалното, пренесено в човешката глава и преобразувано в нея.

Преди близо 30 години аз подхвърлих на критика мистифициращата страна на Хегеловата диалектика. Тогава тя още беше модата на деня. Но тъкмо когато работих над първия том на „Капиталът“, намусените, претенциозни и посредствени епигони¹⁵, които дават тон в съвременна образована Германия, се запретнаха да третираат Хегел също тъй, както по времето на Лесинг добрият Мозес Менделсон третираше Спиноза, т. е. като „мъртво псе“. Затова аз открито се обявих за ученик на този велик мислител и дори туктам в главата за теорията на стойността кокетирах с присъщия му начин на изразяване. Мистификацията, която претърпява диалектиката в ръцете на Хегел, ни най-малко не премахва факта, че той пръв изчерпателно и съзнателно изобрази нейните общи форми на движение. У него тя стои с главата надолу. Тя трябва да бъде изправена на краката си, за да се разкрие под мистичната обвивка рационалното зърно.

В своята мистифицирана форма диалектиката стана на мода в Германия, тъй като тя привидно възхваляваше съществуващото положение. В своя рационален облик тя вдъхва на буржоазията и на нейните доктринери-идеолози злоба и ужас, защото в положителното разбиране на съществуващото тя същевременно включва и разбирането на неговото отрицание, на неговата необходима гибел, разглежда всяка осъществена форма в процес на движение, следователно и откъм нейната преходна страна, не се прекланя пред нищо и по самата си същност е критична и революционна.

* — творец, създател. *Ред.*

Практичният буржоа най-рязко чувства пълното с противоречия развитие на капиталистическото общество в колебанията на периодическия цикъл, през който преминава съвременната промишленост, които достигат своя апогей във всеобщата криза. Сега тази криза пак се приближава, макар и да се намира още в своите подготвителни стадии, и със своята повсеместност, както и със силата на своето действие, ще научи на диалектика дори галениците на новата свещена пруско-германска империя.

Карл Маркс

Лондон, 24 януари 1873 г.

London 18 Mars 1872

Mon Citoyen Maurice de Châteauneuf.

Chez Citoyen,
J'ai plaisir à votre idée de publier la traduction de *Das Kapital* en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employé et qui n'aait pas encore été appliquée aux sujets économiques rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, averti de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute, parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prévenir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ce n'est seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Passez, mon Citoyen, l'assurance de mes
sentiments dévoués.

Karl Marx.

Писмо на Маркс до Лашатр
издателя на френския превод на I том на „Капиталът“,
поместено във френското издание като предговор

ПРЕДГОВОР КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ

До гражданина Морис Лашатр
Драги гражданино!

Напълно одобрявам Вашата идея да издадете превода на „Капиталът“ в периодично излизащи свитъци. В тази форма произведението ще бъде по-достъпно за работническата класа, а това съображение за мен е по-важно от всички други.

Това е лицевата страна на медала, но има и обратна страна: методът на изследване, с който си служи и който още не е прилаган към икономическите въпроси, прави четенето на първите глави доста трудно и има опасност да не би у френската публика, която винаги с нетърпение се стреми към окончателни изводи и жадува да узнае връзката между общите принципи и непосредствено вълнуващите я въпроси, да изчезне интересът към книгата, щом не получи всичко още в самото начало.

Срещу това затруднение не мога да направя нищо, освен още отсега да обърна внимание върху него и да предупредя читателите, които търсят истината. В науката няма царски път и до нейните светли върхове могат да стигнат само онези, които, без да се плашат от умората, се катерят по стръмните ѝ пътеки.

Приемете, драги гражданино, уверения в моите предани чувства.

Карл Маркс

Лондон, 18 март 1872 г.

ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛЯ

Господин Ж. Роа обеща да даде по възможност точен и дори буквален превод. Той изпълни задачата си с изключителна точност. Но тъкмо неговата изключителна точност ме принуди да изменя редакцията, за да я направя по-достъпна за читателя. Тези изменения, които понякога трябваше да правя набързо — тъй като книгата излизаше на периодични свитъци, — не винаги се правеха с еднаква грижливост и това доведе до граповини в стила.

След като се заех веднаж с тази проверка, аз се почувствувах принуден да я разширя и върху оригиналния текст, който служеше за основа (второто немско издание), да опростя някои места, да допълня други, да внеса допълнителен исторически или статистически материал, да прибавя критични бележки и т. н. Каквито и да са литературните недостатъци на това френско издание, то притежава особена научна стойност независимо от оригинала и би трябвало да се използва дори от читатели, които владеят немски език.

По-долу давам извадки от послеслова към второто немско издание, в които се разглежда развитието на политическата икономия в Германия и приложеният в този труд метод.

Карл Маркс

Лондон, 28 април 1875 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ТРЕТОТО ИЗДАНИЕ

На Маркс не беше съдено сам да подготви за печат това трето издание. Могъщият мислител, пред чието величие сега се прекланят дори и неговите противници, умря на 14 март 1883 г.

На мен, който изгубих в лицето на Маркс човека, с когото ме свързваше четирисетгодишна най-тясна дружба, приятеля, на когото дължа много повече, отколкото може да се изкаже с думи — на мен сега се падна задължението да се погрижа за издаването както на това трето издание, така и на оставения в ръкопис втори том. Тук съм длъжен да дам сметка пред читателя за това, как изпълних първата част от това задължение.

Маркс възнамеряваше отначало да преработи голяма част от текста на първия том, по-ясно да формулира някои теоретически положения, да прибави нови, да допълни историческия и статистическия материал с нови данни чак до днешно време. Болестта му и необходимостта да се заеме с окончателната редакция на втория том го накараха да се откаже от това. Остана да бъде променено само най-необходимото, да бъдат внесени само добавките, които вече бяха влезли в излязлото през това време френско издание („Le Capital“ par Karl Marx, Paris, Lachâtre 1872—1875).

В архивата на Маркс се оказа един немски екземпляр, който той на места беше поправил и снабдил с препратки към френското издание; намери се и един френски екземпляр, в който той точно бе посочил местата, които е трябвало да бъдат използвани. Тези изменения и добавки се ограничават с малки изключения върху последната част на книгата, върху отдела „Процесът на натрупването на капитала“. Досега текстът на този отдел бе претърпял най-малко

изменения в сравнение с първоначалния проект, докато предшествуващите го отдели бяха по-основно преработени. Затова стилът беше тук по-жив, по-цялостен, но пък и по-небрежен, осеян с англицизми, на места неясен; ходът на изложението имаше тук-таме празноти, тъй като отделни важни моменти бяха само набелязани.

Колкото се отнася до стила, то Маркс сам основно беше преработил редица подотдели и с това, а също и с чести устни упътвания ми беше очертал рамките, до които може да се простирам при премахването на английски технически изрази и други англицизми. Ако беше жив, Маркс сам щеше да преработи още веднаж добавките и допълненията и щеше да замени гладкия френски език със своя сбит немски; аз трябваше да се задоволя само с тяхното пренасяне в съответните места на книгата при колкото се може по-точно придържане към първоначалния текст.

Така че в това трето издание не е изменена нито една дума, за която не съм абсолютно уверен, че и сам авторът би я изменил. И на ум не ми е идвало да въвеждам в „Капиталът“ оня общоприет жаргон, на който се изразяват немските икономисти, оня безсмислен език, според който напр. оня, който срещу налични пари получава чужд труд, се нарича *работодател* [Arbeitgeber], а оня, чийто труд се взема срещу заплата, се нарича *работополучател* [Arbeitnehmer]. И на френски думата „travail“ [„труд“] се употребява в обикновения живот в смисъл на „занимание“. Но французите с право биха взели за луд оня икономист, който би нарекъл капиталиста *donneur de travail* [работодател], а работника — *receveur de travail* [работополучател].

Също тъй не си позволих да сведа употребяваните навсякъде в текста английски пари, мерки и теглилки към техните новогермански еквиваленти. Когато излезе първото издание, в Германия имаше толкова разнородни мерки и теглилки, колкото дни има в годината, а освен това и два вида марки (райхсмарката съществуваше тогава само в главата на Зьотбер, който я бе измислил в края на 30-те години), два вида гулдени и най-малко три вида талери, единият от които съставляваше „новите две трети“¹⁶. В естествознанието господствуваше метрическата, а на световния пазар — английската система за мерките и теглилките. При тези обстоятелства английските единици за мерките бяха напълно подходящи за една книга, която трябваше да взема своите фактически данни почти изключително от английските промишлени отношения. Тези съображения имат решаващо значение и до днес, толкова повече че съответните отношения на световния пазар почти не са се изменили и че тъкмо в най-важните отрасли на промишлеността — железния и памучния — и до днес почти изключително господствуват английските мерки и теглилки.

В заключение още една дума за Марксовия начин на цитиране, който не е добре разбран. При чисто фактически данни и описания цитатите, напр. от английските Сини книги, служат, разбира се, като проста документация. Но другояче стои работата там, където се цитират теоретични възгледи на други икономисти. Тук цитатът трябва само да установи къде, кога и от кого е била за пръв път ясно изказана една или друга мисъл, която съставлява определено стъпало в развитието на икономическите учения. При това целта на автора е само да посочи, че въпросният икономически възглед е от значение за историята на науката, че той представлява повече или по-малко адекватен теоретичен израз на икономическите условия на своето време. Но дали този възглед все още има абсолютно или относително значение от гледна точка на самия автор, или представлява за него само исторически интерес — това е въпрос без никакво значение. Така че тези цитати образуват само непрекъснат коментар към текста, зает от историята на икономическата наука, и установяват датите и авторите на най-важните отделни етапи от развитието на икономическата теория. И това беше много необходимо в една наука, чиито историци досега се отличават само с тенденциозно невежество на кариеристи. С това също се обяснява защо Маркс — както той сам посочва в послеслова към второто издание — само по крайно изключение смята за възможно да цитира немски икономисти.

Надявам се, че вторият том ще може да излезе през 1884 г.

Фридрих Енгелс

Лондон, 7 ноември 1883 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ

Издаването на „Капиталът“ на английски език няма нужда от оправдание. Напротив, би следвало да се очаква обяснение защо това английско издание е било забавяно досега въпреки факта, че застъпените в тази книга теории вече от няколко години насам постоянно се обсъждат, нападат и защитават, обясняват и изопачават в периодичния печат и в текущата литература както на Англия, така и на Америка.

Когато наскоро след смъртта на автора през 1883 г. стана очевидна необходимостта от едно английско издание на това съчинение, г. Самуел Мур, дългогодишен приятел на Маркс и на пишещия тия редове и може би по-добре запознат със самата книга, отколкото който и да било друг, изяви съгласието си да се заеме с превода, който изпълнителите на литературното наследство на Маркс бързаха да публикуват. Беше уговорено аз да сравня ръкописа на превода с оригинала и да внеса изменения, каквито намеря за необходими. Когато постепенно се оказа, че професионалната дейност на г. Мур му пречи да завърши превода така бързо, както всички желаехме, ние с радост приехме предложението на д-р Евелинг да поеме част от работата; същевременно г-жа Евелинг, най-малката дъщеря на Маркс, предложи да свери цитатите и да възстанови оригиналния текст на многобройните места, взети от английски автори и Сините книги и преведени на немски от Маркс. Това е направено навсякъде, с няколко неизбежни изключения.

Следните части на книгата са преведени от д-р Евелинг: 1) Главите X (Работният ден) и XI (Норма и маса на принадлежната стойност); 2) Отдел VI (Работната заплата, глави XIX—XXII); 3) от

глава XXIV точка 4 (Обстоятелства, които определят размерите на натрупването и т. н.) до края на книгата, включително последната част на глава XXIV, глава XXV и целият отдел VIII (глави XXVI до XXXIII); 4) двата предговора на автора¹⁷. Цялата останала част на книгата е преведена от г. Мур. Така че докато всеки от преводачите отговаря само за своя дял в работата, аз нося обща отговорност за цялата работа.

Третото немско издание, което изцяло послужи за основа на нашата работа, беше подготвено от мене през 1883 г. с помощта на оставените от автора бележки, посочващи онези места на второто издание, които трябваше да бъдат заменени с извадки от издадения през 1873 г. френски текст.¹⁾ Внесените по този начин изменения в текста на второто издание съвпадат общо взето с измененията, които Маркс беше набелязал в редица собственоръчни указания относно един английски превод, който беше замислен преди десет години в Америка, но беше изоставен главно поради липсата на добър и подходящ преводач. Ръкописът, който съдържаеше тези указания, ни бе предоставен на разположение от нашия стар приятел Ф. А. Зорге от Хобокен, щата Ню Джерси. В ръкописа са набелязани и още няколко други добавки от френското издание; но тъй като той е с няколко години по-стар от последните указания за третото издание, аз сметнах, че имам право да се ползвам от него само по изключение, и то особено в такива случаи, когато той ни помагаше да преодоляваме известни затруднения. Също така и френският текст бе използван при повечето мъчни места като указание за онова, което сам авторът е бил готов да пожертвува, когато при превода е трябвало да бъде жертвувано нещо от пълното значение на оригиналния текст.

И все пак има едно затруднение, което не можахме да спестим на читателя: употребата на известни термини в смисъл, който се различава не само от всекидневния говорим език, но и от езика на обикновената политическа икономия. Но това беше неизбежно. Всяко ново разбиране на дадена наука влече след себе си революция в терминологията на тази наука. Това доказва най-добре химията, в която цялата терминология основно се изменя приблизително всеки двадесет години и в която едва ли може да се намери органично съединение, което да не е претърпяло цяла редица различни наименования. Политическата икономия обикновено се е задоволявала да взема термините на търговския и промишления живот в

¹⁾ „Le Capital“ par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy; entièrement révisée par l'auteur, Paris, Lachâtre. Този превод особено в последната част на книгата съдържа в сравнение с второто немско издание значителни изменения и допълнения.

оня вид, в който ги е намирала, и да оперира с тях, без ни най-малко да забележи, че по този начин се е ограничавала върху тесния кръг на понятията, изразени с тези термини. Така дори класическата политическа икономия никога не е прекривала общоприетите понятия за печалба и рента, макар и напълно да е съзнавала, че както печалбата, така и рентата са само подразделения, само части от онази незаплатена част от продукта, която работникът е принуден да дава на своя предприемач (на първия присвоител, макар и неокончателен, неизключителен притежател на тази част), никога не е изследвала тази незаплатена част от продукта (която Маркс нарича принадлеен продукт) в нейната съвкупност, като цяло, и затова никога не е достигала до ясно разбиране нито на нейния произход и нейната природа, нито на законите, които регулират понататъшното разпределение на нейната стойност. По същия начин цялото производство с изключение на селското стопанство и занаятите се обхваща безразборно от термина манифактура и с това се заличава разликата между два големи и съществено различни периода на икономическата история: периода на същинската манифактура, основана върху разделението на ръчния труд, и периода на съвременната промишленост, основана върху прилагането на машините. Ясно е впрочем от само себе си, че една теория, която разглежда съвременното капиталистическо производство само като преходен стадий в икономическата история на човечеството, трябва да употребява термини, различни от обикновената терминология на авторите, които разглеждат тази форма на производство като вечна и окончателна.

Няма да бъде излишно да се кажат няколко думи върху прилагания от автора начин на цитиране. В повечето случаи цитатите му служат, както е и прието, като документални доказателства за изказани в текста твърдения. Но в много случаи се привеждат места от съчинения на икономисти, за да се покаже кога, къде и от кого за пръв път е било ясно изказано определено положение. Това става в такива случаи, когато цитираното мнение е важно както повече или по-малко адекватен израз на господстващите в дадено време условия на общественото производство и на размяната, и то съвсем независимо от това, дали Маркс го признава или дали то има общо значение. Така че тези цитати допълват текста с един постоянен коментар, взет от историята на науката.

Нашият превод обхваща само първата книга на съчинението. Но тази първа книга е в значителна степен завършено цяло и в течение на двадесет години е представлявала самостоятелно произведение. Втората книга, която аз издадох на немски в 1885 г., е безусловно непълна без третата, която не ще може да бъде издадена

мреди края на 1887 г. Когато излезе немският оригинал на книга III, ще може вече да се помисли за подготовката на едно английско издание на двете книги.

На континента често наричат „Капиталът“ „библия на работническата класа“. Никой, който е запознат с движението на работническата класа, няма да отрече, че направените в тази книга изводи с всеки нов ден все повече и повече стават основни принципи на това велико движение: не само в Германия и Швейцария, но и във Франция, Холандия, Белгия, Америка и дори в Италия и Испания; че навсякъде работническата класа все повече и повече признава тези изводи като най-точен израз на своето положение и своите стремежи. Също и в Англия теориите на Маркс упражняват тъкмо в сегашния момент огромно влияние върху социалистичното движение, което се разпространява както сред „образованите“ хора, така и в редовете на работническата класа.

Но това не е всичко. Бързо приближава времето, когато едно основно изследване на икономическото положение на Англия ще се наложи като неизбежна национална необходимост. Движението на промишлената система на Англия, което е невъзможно без непрекъснатото и бързо разширяване на производството, а оттук и на пазарите, се приближава към мъртва точка. Свободната търговия е изчерпала своите спомагателни източници; дори Манчестер се съмнява в своето някогашно икономическо евангелие.¹⁾ Бързо развиващата се чуждестранна промишленост навсякъде се изпречва на пътя на английското производство, и то не само на защитените от мита пазари, но и на неутралните пазари, а дори и отсам Ламанш. Докато производителните сили растат в геометрична прогресия, пазарите се разширяват в най-добрия случай в аритметична. Постоянно повтарялите се от 1825 до 1867 г. десетгодишни цикли на застой, процъфтяване, свръхпроизводство и криза на пръв поглед действително са се прекратили, но само за да ни хвърлят в тресавището на крайна безнадеждност — перманентна и хроническа депресия. Тъй страстно очакваният период на процъфтяване не иска да дойде; щом ние започваме да забелязваме симптоми, които сякаш свидетелствуват за неговото приближаване, тези симптоми веднага отново изчезват. Всяка настъпваща зима отново поставя пред нас

---

¹⁾ На тримесечното събрание на Манчестерската търговска камара, което се състоя днес след обед, се разви оживена дискуссия по въпроса за свободната търговия. Предложена бе следната резолюция: „40 години напразно чакахме другите нации да последват английския пример на свободна търговия и камарата счита, че е дошло времето да ревизира своето становище.“ Резолюцията бе отхвърлена с мнозинство само от един глас при съотношение на гласовете 21 за 22 против. „Evening Standard“ от 1 ноември 1886 г.

в цялата му величина въпроса: „Какво да се прави с безработните?“ И въпреки че броят на безработните ежегодно расте, никой не може да отговори на този въпрос и ние почти можем да изчислим момента, когато безработните ще изгубят търпение и ще вземат своята съдба в собствените си ръце. В такъв момент несъмнено трябва да бъде чул гласът на един човек, чиято теория представлява резултат от продължилото през целия му живот изучаване на икономическата история и положението на Англия, гласът на човек, когото това изучаване доведе до извода, че поне в Европа Англия е единствената страна, в която неизбежната социална революция би могла да бъде проведена изцяло с мирни и легални средства. Разбира се, при това той никога не забравяше да прибави, че едва ли би могло да се очаква господстващите класи в Англия да се подчинят на тази мирна и легална революция без „бунт в защита на робството“.¹⁸

Фридрих Енгелс

5 ноември 1886 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ЧЕТВЪРТТО ИЗДАНИЕ

Четвъртото издание изискваше от мене една по възможност окончателна редакция както на текста, така и на бележките. Ще посоча накратко как изпълних тази задача:

След като сравних още веднаж френското издание и ръкописните бележки на Маркс, аз внесох в немския текст още няколко нови добавки. Те се намират на стр. 80 (в третото издание на стр. 88) [стр. 127—128 от настоящия том], на стр. 458—460 (в третото издание на стр. 509—510) [стр. 501—503 от настоящия том], стр. 547—551 (в третото издание на стр. 600) [стр. 591—596 от настоящия том], стр. 591—593 (в третото издание на стр. 644) [стр. 634—637 от настоящия том] и на стр. 596 (в третото издание на стр. 648) [стр. 640—641 от настоящия том] в бележка 79. Освен това аз внесох в текста — по примера на френското и на английското издание — дългата бележка за миньорите (стр. 461—467) [стр. 506—513 от настоящия том]. Останалите малки поправки са от чисто технически характер.

Освен това внесох още някои пояснителни бележки, а именно там, където ми се струваше, че изменилите се исторически условия изискват това. Всички тези допълнителни бележки са поставени в квадратни скоби и са подписани с моите инициали.*

Пълната проверка на многобройните цитати се наложи във връзка с излязлото през това време английско издание. За него най-малката дъщеря на Маркс, Елеонора, бе поела грижата да сравни всички цитати с оригиналите, така че цитатите от английски източ-

* В настоящото издание квадратните скоби са заменени с кръгли. *Ред.*

ници, които преобладават в текста, да се явят не в обратен превод от немски на английски, а в самия английски оригинален текст. Така че аз трябваше да използвам за четвъртото издание този възстановен текст. При това се оказаха тук-таме някои малки неточности: неправилно посочени страници — отчасти допуснати при преписване от тетрадките, отчасти печатни грешки, натрупани в трите последователни издания; неправилно поставени кавички или многоточия, което е неизбежно при масово цитиране по извадки; някои не особено сполучливо преведени думи. Отделни места бяха цитирани по старите парижки тетрадки от 1843—1845 г., когато Маркс още не знаеше английски и четеше английски икономисти във френски превод и поради това двойният превод бе довел до леко изменение на оттенъка, напр. у Стюърт Юр и др. При такива случаи трябваше сега да използвам английския текст. Имаше и други подобни малки неточности и небрежности. Ако човек сега сравни четвъртото издание с предишните, ще се убеди, че целият този изморителен процес на поправки не е променил в книгата нищо, за което заслужава да се говори. Само един цитат не можа да бъде намерен, а именно този от Ричард Джонс (стр. 562 на четвъртото издание [стр. 606 от настоящия том], бел. 47); Маркс навярно е направил грешка, когато е преписвал заглавието на книгата.¹⁹ Всички други цитати запазват напълно своята доказателствена сила и дори са я увеличили в сегашната си точна форма.

Но тук съм принуден да се върна към една стара история.

На мен ми е известен само един случай, когато точността на един Марксов цитат беше поставена под съмнение. Но понеже въпросът за този цитат бе повдигнат и след смъртта на Маркс, аз не мога да го отмина с мълчание²⁰.

В берлинския вестник „Concordia“, орган на Съюза на германските фабриканти, излезе на 7 март 1872 г. една анонимна статия под заглавие „Как цитира Карл Маркс“. В тази статия, която беше прекомерно изпълнена с нравствено негодувание и непарламентарни изрази, се твърдеше, че цитатът от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г. бил фалшифициран (цитатът е поместен в Учредителния манифест на Международната работническа асоциация от 1864 г. и е повторен в „Капиталът“, т. I, стр. 617 на четвъртото изд., стр. 671 на третото изд. [стр. 660 от настоящия том]). От фразата: „това замайващо увеличение на богатството и на властта... се ограничава изключително върху имотните класи“, нямало според автора на статията нито намек в полуофициалния стенографски отчет на „Hansard“. „Тази фраза не се намира никъде в Гладстоновата реч. В нея е казано тъкмо обратното. (С черни букви следва.) Маркс и по форма, и по същество е съчинил тази фраза!“

Маркс, на когото този брой на „Concordia“ беше изпратен през май, отговори на анонимния автор във „Volksstaat“ от 1 юни. По-неже той вече не помнеше по коя вестникарска дописка беше цитирал, той се ограничи да посочи аналогични цитати в две английски издания, а след това цитира отчета на „Times“, според който Гладстон е казал:

„Такова е положението, що се отнася до богатството на страната. От своя страна трябва да кажа, че вече бих гледал почти със загриженост и с болка това замаяващо увеличение на богатството и на властта, ако вярвах, че то се ограничава само в кръга на имотните класи. А дадените факти не ни дават никакви сведения относно положението на трудещото се население. Увеличението, което описах и което по мое мнение се основава върху точни доклади, се ограничава само върху имотните класи.“

И тъй, Гладстон казва, че би съжалявал, ако наистина е така, но в действителност е именно *така*: това опияняващо увеличение на власт и богатство се ограничава само върху имотните класи. Колкото се отнася до полуофициалния „Hansard“, Маркс по-нататък казва: „В допълнително изкалъпеното тук издание г. Гладстон е бил толкова благодарен да изхвърли този пасаж, във всеки случай неудобен в устата на един английски канцлер на стъкровището. Това е впрочем стар английски парламентарен обичай и съвсем не е никакво откритие на Ласкерчо²¹, насочено против Бебел.“

Но анонимът става все по-сърдит, като отхвърля в своя отговор („Concordia“ от 4 юли) всички източници от втора ръка, той целомъдрено настоява, че било „обичайно“ да се цитират парламентарни речи само по стенографските отчети; но той твърди по-нататък, че отчетът на „Times“ (в който се намира „съчинената“ фраза) и отчетът в „Hansard“ (в който тя липсва) „по смисъл напълно се покриват“, а също така, че дописката на „Times“ съдържала „тъкмо обратното на оня прословут пасаж от Учредителния манифест“. При това този господин грижливо премълчава факта, че този отчет наред с това измислено „тъкмо обратно“ съдържа именно „оня прословут пасаж“. Въпреки всичко това анонимът чувствава, че е притиснат до стената и че само някое ново извъртане може да го спаси. Своята статия, която както вече доказахме, е пълна с „нагли лъжи“, той изпъстря с назидателни ругатни от рода на: „*mala fides*“ [„недобросъвестност“], „безчестие“, „лъжливо твърдение“, „фалшифициран цитат“, „нагла лъжа“, „изцяло фалшифициран цитат“, „тази фалшификация“, „просто безчестно“ и т. н., но в същото време се старее да пренесе неусетно спора в друга област и затова обещава да обясни в друга статия „какво значение ние (т. е. „нелъжливият“ аноним) придаваме на съдържанието на Гладстоновите думи“. Като че ли това негово немеродавно мнение има някакво отношение

към въпроса! Тази втора статия е поместена в „Concordia“ от 11 юли.

Маркс отговори още веднъж, във „Volksstaat“ от 7 август, като този път приведе въпросния пасаж и от „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ от 17 април 1863 г. Според тези два източника Гладстон казал, че той със загриженост и т. н. би гледал на това замайващо увеличение на богатството и властта, ако би вярвал, че то се ограничава само в кръга на имотните класи (classes in easy circumstances). Но това увеличение било ограничено върху класите, които притежават собственост (entirely confined to classes possessed of property). Така че и в тези отчети буквално се повтаря тази уж „съчинена“ фраза. Освен това Маркс още един път установи чрез сравняване текста на „Times“ и „Hansard“, че тази фраза, истинността на която се установява от излезлите още на другата сутрин три независими един от друг и еднообразни по текст вестникарски отчети, липсва в преработения от оратора съгласно известния „обичай“ отчет на „Hansard“, че Гладстон, по думите на Маркс, „допълнително я е откраднал“, и най-сетне Маркс заявява, че няма повече време да се занимава с анонима. И на последния изглежда всичко това му е било вече омръзнало — поне Маркс не получи нови броеве от „Concordia“.

Изглеждаше, че инцидентът бе приключен и забравен. Наистина оттогава насам един или два пъти от хора, които имаха връзки с Кембриджкия университет, достигаха до нас тайнствени слухове за някакво страшно литературно престъпление, което Маркс бил извършил в „Капиталът“; обаче въпреки всички издирвания не можахме да узнаем нищо по-определено. Но на 29 ноември 1883 г., осем месеца след смъртта на Маркс, излезе в „Times“ едно писмо, изпратено от колежа Тринити в Кембридж, и подписано от Седли Тейлър, в което това човече, занимаващо се с най-скромна кооперативна дейност, съвсем неочаквано ни даде най-сетне разяснение не само върху кембриджките подмятания, но и върху анонима от „Concordia“.

„Особено поразително е — казва човечето от Тринити коледж. — че на професор Брентано (тогава заемащ катедра в Бреслау, а сега в Страсбург) се удаде... да разкрие оная mala fides, която очевидно е продукувала цитата от Гладстоновата реч в (Учредителния) манифест. Господин Карл Маркс, който... се опитваше да защитава цитата, бързо бе смазан от майсторските удари на Брентано, но дори и в предсмъртните си гърчения (deadly shifts) имаше дързостта да твърди, че г. Гладстон бил нагласил отчета за своята реч в „Times“ от 17 април 1863 г., преди той да излезе в „Hansard“, за да премахне от него един пасаж, който наистина бил компрометиращ за един английски канцлер на съкровището. Когато Брентано с подробно сравняване на текстовете докажа, че отчетите в „Times“ и „Hansard“ съвпадат и по абсолютен начин изключват смисъла, придаден на Гладстоновите думи чрез ловко и изолирано цитиране, Маркс се оттегли, под предлог че нямал време!“

„Такава била значи работата!“²² Тъй славно се е отразила в производително-кооперативната фантазия от Кембридж анонимната кампания на г. Брентано в „Concordia“! Ето кой бил този Георги Победоносец от Съюза на германските фабриканти, който тъй умело върти шпагата²³ и нанася „майсторски удари“, докато пъкленият змей Маркс се вие в „предсмъртни гърчения“!

И все пак цялото това ариостовско описание на борбата служи само за да замаскира извѣртанията на нашия Георги Победоносец. Тук вече не става дума за „съчиняване“ и „фалшификация“, а за „ловко и изолирано цитиране“ (craftily isolated quotation). Целият въпрос беше изместен и Георги Победоносец и неговият кембриджки оръженосец отлично знаеха защо.

Тъй като „Times“ отказа да помести отговора ѝ, Елеонора Маркс отговори на Тейлър в месечното списание „To-Day“ от февруари 1884 г., като преди всичко възстанови точното съдържание на полемиката: „Съчинил“ ли е Маркс инкриминираната фраза, или не? — ето за какво се водеше спорът. На това г. Седли Тейлър възрази, че според него в спора между Маркс и Брентано

„въпросът за това, дали известна фраза се е намирала в речта на Гладстон или не“, имал „твърде второстепенно значение“ в сравнение с въпроса, „дали този цитат е бил направен с желание да се предаде или да се извърти смисълът на Гладстоновите думи“.

След това той признава, че в отчета на „Times“ „наистина се съдържа едно противоречие в думите“, но... но че останалият текст, изтълкуван правилно, т. е. в либерално-гладстоновски смисъл, показвал какво бил *искал* да каже Гладстон („To-Day“ от март 1884 г.). Най-комичното тук е това, че нашето човече от Кембридж упорито цитира речта не по „Hansard“, както било „обичайно“ според анонимния Брентано, а по отчета на „Times“, който според същия Брентано бил „по необходимост небрежен“. Разбира се — нали фаталната фраза липсва у „Hansard“!

На Елеонора Маркс бе лесно да разбие на пух и прах тази аргументация в същия брой на „To-Day“. Едно от двете. Или господин Тейлър е чел полемиката от 1872 г. и в такъв случай той сега „лъже“, не само „съчинява“, но и „направо лъже“. Или пък не я е чел и в такъв случай е бил длъжен да си свива устата. Във всеки случай той вече не се осмеляваше да поддържа обвинението на своя приятел Брентано, че Маркс бил „съчинил“. Напротив, сега според него Маркс не бил „съчинил“, а бил изхвърлил една важна фраза. Но същата тази фраза е цитирана на пета страница на Учредителния манифест, само няколко реда по-горе от уж „съчинената“ фраза. Колкото до „противоречието“ в Гладстоновата реч, не е ли тъкмо

Маркс, който говори (стр. 618 на „Капиталът“, заб. 105, стр. 672 на третото издание) [стр. 661 от настоящия том] за „многобройните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон от 1863 и 1864 г.“? Само че той не се опитва като Седли Тейлър да ги разводнява в либерална благонамереност. Заключителното резюме в отговора на Елеонора Маркс гласи: „Напротив, Маркс нито е изхвърлил нещо, заслужаващо споменаване, нито пък е „съчинил“ макар и най-дребното нещо. Но той възстанови и спаси от забрава една фраза от една Гладстонова реч, която без съмнение е била казана, но тъй или иначе е изхвъркнала от „Hansard“.“

Най-сетне това омръзна и на г. Седли Тейлър. Резултатът от този професорски поход, който продължи цели две десетилетия и обхвана две големи страни, беше този, че никой повече не се осмели да засегне литературната добросъвестност на Маркс и че занаятчият г. Седли Тейлър сигурно ще се отнася със същото недоверие към литературните победни комюникета на г. Брентано, както и г. Брентано — към папската непогрешимост на „Hansard“.

Ф. Енгелс

Лондон, 25 юни 1890 г.

КНИГА ПЪРВА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

Отдел първи

СТОКА И ПАРИ

Глава първа

СТОКАТА

1. ДВАТА ФАКТОРА НА СТОКАТА: ПОТРЕБИТЕЛНА СТОЙНОСТ И СТОЙНОСТ (СУБСТАНЦИЯ НА СТОЙНОСТТА, ВЕЛИЧИНА НА СТОЙНОСТТА)

Богатството на обществата, в които господства капиталистически начин на производство, се явява като „грамадно натрупване на стоки“¹⁾, а отделната стока — като негова елементарна форма. Поради това нашето изследване започва с анализа на стоката.

Стоката е преди всичко външен предмет, нещо, което със своите свойства задоволява човешки потребности от някакъв вид. Природата на тези потребности, все едно дали те имат за източник напр. стомаха или фантазията, никак не изменя същността на работата.²⁾ Тук не става дума и за това, как даденото нещо задоволява човешката потребност: дали пряко, като средство за живот, т. е. като предмет за потребление, или по околел път, като средство за производство.

Всяко полезно нещо като желязо, хартия и т. н. трябва да се разглежда от двойка гледна точка — от качествена и количествена гледна точка. Всяко такова нещо е съвкупност от много свойства и затова може да бъде полезно откъм различни страни. Разкриването на тези различни страни, а следователно и на разнообраз-

¹⁾ *К. Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 3, [виж настоящото издание, т. 13, стр. 15].

²⁾ „Желанието включва в себе си потребност; то е апетитът на духа и е тъй естествено, както и гладът за тялото... повечето (неща) имат стойност вследствие на това, че задоволяват потребностите на духа“. *Nicolas Barbon*, „A Discourse concerning Coining the New Money lighter in answer to Mr. Locke's Consideration etc... London, 1696, p. 2, 3.

ните начини на употреба на нещата, е дело на историческото развитие.³⁾ Така е с намирането на обществени мерки за количеството на полезните предмети. Различията в стоковите мерки произлизат отчасти от различната природа на измерваните предмети, а отчасти са условни.

Полезността на един предмет го прави потребителна стойност.⁴⁾ Но тази полезност не виси във въздуха. Обусловена от свойствата на стоковото тяло, тя не съществува във него. Поради това самото стоково тяло, напр. желязото, пшеницата, диамантът и т. н., е потребителна стойност, или благо. Този характер на стоковото тяло не зависи от това, дали присвояването на неговите потребителни свойства струва на човека много или малко труд. При разглеждане на потребителните стойности винаги се предполага тяхната количествена определеност, напр. една дюза часовници, един аршин платно, един тон желязо и т. н. Потребителните стойности на стоките съставят предмет на една специална дисциплина — стокознанието.⁵⁾ Потребителната стойност се реализира само в потреблението, или в консумацията. Потребителните стойности съставят вещественото съдържание на богатството, каквато и да е неговата обществена форма. При тази обществена форма, която имаме да разглеждаме тук, те същевременно са и веществените носители на разменната стойност.

Разменната стойност се явява преди всичко като количествено съотношение, като пропорция, в която потребителни стойности от един вид се разменят с потребителни стойности от друг вид⁶⁾ — съотношение, което постоянно се изменя с мястото и времето. Поради това разменната стойност изглежда като нещо случайно и чисто относително, така че една вътрешна, присъща на стоката раз-

³⁾ „Нещата имат вътрешни свойства (vertue — това у Барбон е специфичният термин за потребителната стойност), които навсякъде остават неизменни — напр. това на магнита да привлича желязото“ (*N. Barbon*, цит. съч., стр. 6). Свойството на магнита да привлича желязото е станало полезно едва тогава, когато чрез него била открита магнитната полярност.

⁴⁾ „Естествената стойност [natural worth] на всяко нещо се състои в способността му да задоволява необходимите потребности или да служи за удобство на човешкия живот“ (*John Locke*, „Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest“, изд. „Works“, London 1777, т. II, р. 28). В XVII век още често срещаме у английски автори „worth“ за потребителна стойности „value“ за разменна стойност, напълно в духа на един език, който обича да означава непосредните неща с германски думи, а рефлектираните — с романски.

⁵⁾ В буржоазното общество господствува *fictio juris* [правната фикция], че всеки човек като купувач на стоки има енциклопедически познания за стоките.

⁶⁾ „Стойността се състои в разменното отношение, което съществува между едно нещо и друго нещо, между количеството на едно произведение и количеството на друго произведение“ (*Le Trogne*, „De l'Intérêt Social“, „Physiocrates“, изд. Daire, Paris, 1846, р. 889).

менна стойност (*valeur intrinseque*) е *contradictio in adjecto* [противоречие в определението]⁷. Нека разгледаме това по-отблизо.

Известна стока, напр. един квартал пшеница, се разменя срещу x боя за обуца или укоприна, или z злато и т. н., с една дума — в най-разнообразни пропорции срещу други стоки. Следователно пшеницата има не една, а много разменни стойности. Но тъй като x боя за обуца, както и u коприна, z злато и т. н. са разменната стойност на един квартал пшеница, то x боя за обуца, u коприна, z злато трябва да бъдат заменени една с друга, или еднакви по величина разменни стойности. От това следва, първо, че валидните разменни стойности на една стока изразяват нещо еднакво, и, второ, че разменната стойност изобщо може да бъде само начин на изразяване, „форма на проявление“ на някакво друго, различно от нея съдържание.

Сега нека вземем две стоки, напр. пшеница и желязо. Каквото и да бъде тяхното разменно отношение, то винаги може да се изрази чрез едно уравнение, в което дадено количество пшеница се приравнява към някакво количество желязо, напр. 1 квартал пшеница = a центнера желязо. Какво означава това уравнение? Че нещо общо от една и съща величина съществува в две различни неща, в 1 квартал пшеница и в a центнера желязо. Значи и двете са равни поотделно на нещо трето, което само по себе си не е нито едното, нито другото. И така всяко от тези две неща, доколкото то е разменна стойност, трябва да може да бъде сведено към това трето.

Нека един прост геометрически пример нагледно покаже това. За да определим и сравним лицата на всички праволинейни фигури, ние ги делим на триъгълници. Самият триъгълник се свежда до един израз съвсем различен от неговата видима фигура — половината от произведението на основата по височината. Също така и разменните стойности на стоките трябва да бъдат сведени към нещо общо за тях, от което те представляват по-големи или по-малки величини.

Това общо не може да бъде някое геометрическо, физическо, химическо или някакво друго природно свойство на стоките. Техните телесни свойства могат изобщо да се имат предвид само доколкото правят стоките полезни предмети, т. е. потребителни стойности. Но, от друга страна, тъкмо абстрахирането от техните по-

⁷) „Нищо не може да има вътрешна разменна стойност“ (*N. Barbon*, цит. съч., стр. 6), или както казва Бътлер:

„The value of a thing
is just as much as it will bring“.

[А стойността на всяка вещ е точно колкото дадат за нея.]²⁴

требителни стойности очевидно характеризира разменното отношение на стоките. В рамките на това разменно отношение една потребителна стойност означава точно толкова, колкото и всяка друга, стига да е налице в нужната пропорция. Или както казва старият Барбон:

„Един вид стока е също тъй добър както друг вид, щом техните разменни стойности са еднакви. Няма разлика или различие между неща с еднаква разменна стойност.“⁸⁾

Като потребителни стойности стоките са преди всичко различни по качество; като разменни стойности те могат да бъдат различни само по количество, следователно не съдържат нито атом потребителна стойност.

Ако оставим настрана потребителната стойност на стоките, ще им остане само едно свойство, а именно, че са продукти на труда. Но и продуктът на труда е вече променен. Щом се абстрахираме от неговата потребителна стойност, ние се абстрахираме и от телесните съставни части и форми, които го правят потребителна стойност. Той не е вече маса или къща, или прежда, или друг някакъв полезен предмет. Всички негови свойства, които могат да бъдат сетивно възприети, са заличени. Той вече не е и продукт на столарския, зидарския, предачния или друг някой определен производителен труд. Заедно с полезния характер на продуктите на труда изчезват и различните конкретни форми на тези видове труд; те вече не се различават един от друг, а всички се свеждат към еднакъв човешки труд, към абстрактен човешки труд.

Да разгледаме сега този residuum [остатък] от продуктите на труда. От тях не остана нищо освен една еднообразна призрачна предметност, една проста, безформена маса от неразличим човешки труд, т. е. от изразходване на човешка работна сила без оглед на формата на нейното изразходване. Тези неща изразяват вече само това, че при тяхното производство е изразходвана човешка работна сила, че в тях е натрупан човешки труд. Като кристали на тази обща за всички тях обществена субстанция те са стойности — стокоски стойности.

В самото разменно отношение на стоките тяхната разменна стойност ни се явяваше като нещо съвсем независимо от техните потребителни стойности. И ако ние действително се абстрахираме от потребителната стойност на продуктите на труда, ще получим

⁸⁾ „Един вид стока е също тъй добър, както друг вид, щом техните разменни стойности са еднакви. Няма разлика или различие между неща с еднаква разменна стойност. Олово или желязо на стойност сто фунта стерлинги имат същата разменна стойност, каквато има определено количество сребро или злато на стойност сто фунта стерлинги“ (N. Barbon, цит. съч., р. 53 и 7).

тяхната стойност, както току-що я определихме. Така че онова общо, което се изразява в разменното отношение или в разменната стойност на стоките, е тяхната стойност. По-нататъшното изследване ще ни върне пак до разменната стойност като необходим начин на изразяване или форма на проява на стойността, която обаче засега трябва да бъде разгледана независимо от тази форма.

И така, дадена потребителна стойност, или благо, има стойност само защото в нея е овеществен, или материализиран, абстрактен човешки труд. Но как да се измери величината на нейната стойност? Чрез количеството на съдържащата се в нея „субстанция, създаваща стойност“, чрез количеството на труда. Количеството на самия труд се измерва с неговата продължителност, с работното време, а работното време се измерва с определени части от времето като час, ден и т. н.

Щом като стойността на стоката се определя чрез количеството на труда, изразходван през време на нейното производство, би могло да се помисли, че колкото човек е по-мързелив или по-несръчен, толкова по-голяма стойност има неговата стока, понеже толкова повече време му трябва, за да я изработи. Обаче трудът, който образува субстанцията на стойностите, е еднакъв човешки труд, е изразходване на една и съща човешка работна сила. Целокупната работна сила на обществото, която се изразява в стойностите на стоковия свят, важи тук като една и съща човешка работна сила, макар че се състои от безброй много индивидуални работни сили. Всяка една от тези индивидуални работни сили е същата човешка работна сила, както и всички други, доколкото тя носи характер на една обществена средна работна сила и действа като обществена средна работна сила, т. е. употребява за произвеждането на някоя стока само средно необходимото, или обществено необходимото работно време. Обществено необходимо работно време е онова работно време, което при съществуващите нормални за дадено общество условия на производството и при обществено средна степен на умение и интензивност на труда е необходимо за изработването на някоя потребителна стойност. Напр. след въвеждането на парния тъкачен стан в Англия е бил достатъчен може би само половината от предишния труд за преработката на дадено количество прежда в тъкан. Всъщност английският ръчен тъкач и след това е имал нужда за тази преработка от същото работно време, както и по-преди, но продуктът на неговия индивидуален работен час вече е представлявал само половин обществен работен час и затова стойността на този продукт е спаднала наполовина.

Следователно само количеството на обществено необходимия труд, или обществено необходимото работно време, за произвежда-

нето на една потребителна стойност определя величината на нейната стойност.⁹⁾ Отделната стока тук изобщо се взема като среден екземпляр от своя вид.¹⁰⁾ Затова стойността на стоки, в които се съдържат еднакви количества труд или които могат да бъдат произведени за едно и също работно време, е една и съща по величина. Стойността на една стока се отнася към стойността на всяка друга стока, както работното време, необходимо за произвеждането на едната стока, се отнася към работното време, необходимо за произвеждането на другата. „Като стойности всички стоки са само определени количества от кристализирано работно време.“¹¹⁾

И така величината на стойността на една стока щеше да бъде постоянна, ако необходимото за нейното произвеждане работно време оставаше постоянно. Но то се променя заедно с всяка промяна в производителната сила на труда. Производителната сила на труда се определя от разнообразни условия, между другото — от средното равнище на сръчността на работниците, от степента на развитието на науката и на нейната технологическа приложимост, от обществената комбинация на производствения процес, от размера и ефективността на средствата за производство и от природните условия. Едно и също количество труд се изразява напр. в 8 бушела пшеница при благоприятна година и само в 4 бушела — при неблагоприятна. Едно и също количество труд дава повече метал в богати рудници, отколкото в бедни и т. н. Диаманти се срещат рядко в земната кора и затова намирането им струва средно много работно време. Следователно те в малък обем представляват много труд. Джекоб се съмнява дали златото някога се е изплащало по своята пълна стойност.²⁵ Това важи още повече за диамантите. Според Ешвеге в 1823 г. цената на целия продукт от осемдесетгодишна разработка на бразилските диамантени мини още не била достигнала средната цена на $1\frac{1}{2}$ -годишния продукт на бразилските захарни или кафеини плантации, макар първият да представлявал много повече труд, а следователно и много повече стойност. При по-богати мини

⁹⁾ *Бележка към второто издание.* „Стойността на“ (предметите за потребление), „когато те се разменят едни с други, се определя от количеството на необходимия и обикновено употребяван за тяхното произвеждане труд“ (*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*. London, стр. 36). Това забележително анонимно съчинение от миналия век не носи дата. Но от неговото съдържание се вижда, че е излязло през времето на Джордж II, приблизително в 1739 или 1740 г.

¹⁰⁾ „Всички произведения от един вид образуват всъщност само една маса, чиято цена се определя изцяло и без оглед на особените обстоятелства“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 893).

¹¹⁾ *Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 6 [виж настоящото издание, т. 13 стр. 18].

същото количество труд би се изразило в повече диаманти и стойността им би спаднала. Ако се постигне превръщането с малко труд на въглищата в диаманти, стойността на диамантите може да падне по-долу от тази на тухлите. Изобщо: колкото по-голяма е производителната сила на труда, толкова по-малко е работното време, необходимо за произвеждането на даден артикул, толкова по-малка е кристализираната в него маса труд, толкова по-малка с неговата стойност. Напротив, колкото по-малка е производителната сила на труда, толкова по-голямо е работното време, необходимо за произвеждането на даден артикул, толкова по-голяма е неговата стойност. Следователно величината на стойността на дадена стока се изменя право пропорционално на количеството и обратно пропорционално на производителната сила на осъществяващия се в нея труд.

Дадено нещо може да бъде потребителна стойност, без да бъде стойност. Такъв е случаят, когато полезността му за човека не се дължи на труд. Такива са: въздухът, девствената почва, естествените ливади, самораслите гори и т. н. Дадено нещо може да бъде полезно и да бъде продукт на човешки труд, без да бъде стока. Който със своя продукт задоволява своя собствена потребност, той наистина създава потребителна стойност, но не и стока. За да произведе стока, той трябва да произведе не само потребителна стойност, но потребителна стойност за други, обществена потребителна стойност. {И не само изобщо за други. Средновековният селянин произвеждал жито, част от което давал като данък на феодалния господар и като десятък на попа. Но нито житото като данък, нито житото като десятък не е ставало стока от това, че е било произвеждано за други. За да стане стока, продуктът трябва чрез размяна да достигне до онова лице, на което той служи като потребителна стойност.^{11а)}} Най-сетне, нито един предмет не може да бъде стойност, ако не е предмет за потребление. Ако той е безполезен, то и съдържащият се в него труд е безполезен, не се смята за труд и затова не създава никаква стойност.

2. ДВОЯК ХАРАКТЕР НА ВЪПЛЪТЕНИЯ В СТОКИТЕ ТРУД

Първоначално стоката ни се представи като нещо двояко — като потребителна стойност и разменна стойност. По-после се оказа че и трудът, доколкото той е изразен в стойност, не притежава вече

^{11а)} {Бележка към четвъртото издание. Думите, сложени в скоби, са вмъкнати от мен предвид на това, че без тях често пъти е възниквало недоразумението, че Маркс считал за стока всеки продукт, който се консумира не от самия производител, а от някой друг. — Ф. Е.}

ония признаци, които той има в качеството си на създател на потребителни стойности. Тази двойка природа на съдържащия се в стоката труд е за пръв път критически доказана от мен¹²⁾. Понеже този въпрос е отправната точка, от която зависи разбирането на политическата икономия, тук той ще трябва да бъде осветлен по-отблизо.

Да вземем две стоки, напр. една дреха и 10 аршина платно. Нека стойността на дрехата да е двойно по-голяма от стойността на платното, така че ако 10 аршина платно = С [стойност], то дрехата = 2С.

Дрехата е потребителна стойност, която задоволява определена потребност. За нейното изработване е нужна определен вид производителна дейност. Последната се определя от своята цел, от характера на операциите, от предмета, средствата и резултата. Трудът, чиято полезност се изразява по този начин в потребителната стойност на неговия продукт, или в това, че неговият продукт е потребителна стойност, ние наричаме просто полезен труд. От тази гледна точка трудът винаги се разглежда с оглед на неговия полезен ефект.

Както дрехата и платното са качествено различни потребителни стойности, също тъй са качествено различни и видовете труд, които обуславят тяхното съществуване — шивачеството и тъкачеството. Ако тези две неща не бяха качествено различни потребителни стойности, а следователно и продукти на качествено различни видове полезен труд, тогава те изобщо не биха могли да си противостоят едно на друго като стоки. Дреха не се разменя срещу дреха, дадена потребителна стойност не се разменя срещу същата потребителна стойност.

В съвкупността на разнородните потребителни стойности, или стокови тела, се проявява съвкупността от различните видове полезен труд, също така разнообразен по род, вид, семейство, подвид, разновидност, т. е. общественото разделение на труда. То е условие за съществуването на стоковото производство, макар че, наопаки, стоковото производство не е условие за съществуването на общественото разделение на труда. В староиндийската община трудът е обществено разделен, при все че продуктите му не стават стоки. Или да вземем един по-близък пример: във всяка фабрика трудът е системно разделен, но това разделение не се дължи на това, че работниците си разменят своите индивидуални продукти. Само продуктите на самостоятелни и независими един от друг видове частен труд си противостоят едни на други като стоки.

¹²⁾ *Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 12, 13 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 23—24].

И така, в потребителната стойност на всяка стока се съдържа определена, целесъобразно-производителна дейност, или полезен труд. Потребителни стойности не могат да си противостоят като стоки, ако в тях не се съдържат качествено различни видове полезен труд. В едно общество, чиито продукти общо взето приемат формата на стока, т. е. в едно общество от стокопроизводители, тази качествена разлика между отделните видове полезен труд, практикувани независимо един от друг като частни операции на самостоятелни производители, се развива в многочислена система, в обществено разделение на труда.

Впрочем на самата дреха е безразлично дали ще я носи шивачът или клиентът. И в двата случая тя служи като потребителна стойност. Също така и отношението между дрехата и труда, който я е произвел, не се изменя самò по себе си от това, че шивачеството става отделна професия, самостоятелно звено в общественото разделение на труда. Там, където е бил принуден да се облича, човек е шил дрехи цели хилядолетия, преди един отделен човек да е станал шивач. Но съществуването на дрехата, на платното или на който и да било друг елемент от вещественото богатство, който не се получава направо готов от природата, винаги се е дължало на някоя специална, целесъобразно-производителна дейност, която приготвя отделни природни вещества към отделни човешки потребности. Затова трудът като създател на потребителни стойности, като полезен труд, е независимо от всички обществени форми условие за съществуването на човека, вечна природна необходимост: без него не би бил възможен обменът на веществата между човека и природата, а следователно и човешкият живот.

Потребителните стойности дреха, платно и т. н., накъсо — стоките тела, са съединения на два елемента — природно вещество и труд. Ако извадим общия сбор на всички различни видове полезен труд, които се съдържат в дрехата, платното и т. н., все пак винаги ще остане някакъв материален субстрат, който е налице в природата без намесата на човека. В своето производство човек може да постъпва само така, както постъпва самата природа, т. е. само да изменя формите на веществата.¹³⁾ Дори нещо повече. В съ-

¹³⁾ „Всички явления на вселената, безразлично дали са предизвикани от ръката на човека или от всеобщите физически закони, не са истинско ново творчество, а само преобразуване на материята. Съединяването и разделянето са единствените елементи, които човешкият ум намира винаги, когато анализира представата за възпроизводството; същото нещо става и при възпроизводството на стойността (на потребителната стойност — макар че Вери в своята полемика с физиократите сам не знае добре за какъв вид стойност говори) и на богатството, когато земята, въздухът и водата се превръщат на полето в зърнени храни или пък когато секретните на насекомото, обработени от човешката ръка, се превръщат в коприна, или пък когато

щия този труд на формиране човек непрекъснато е подкрепян от силите на природата. Така че трудът не е единственият източник на произвежданите от него потребителни стойности, на вещественото богатство. Трудът е бащата на това богатство, както казва Уилям Пети, а земята е негова майка.²⁶

Нека преминем сега от стоката като предмет за потребление към стоквата стойност.

Според нашата предпоставка дрехата има двойно по-голяма стойност от платното. Това обаче е само количествена разлика, която засега още не ни интересува. Затова нека припомним, че ако стойността на една дреха е двойно по-голяма от стойността на 10 аршина платно, то 20 аршина платно имат същата величина на стойността, каквато има една дреха. Като стойности дрехата и платното са неща от еднаква субстанция, обективни изрази на еднороден труд. Но шивачеството и тъкачеството са качествено различни видове труд. Ала има такива обществени условия, при които един и същ човек последователно тъче и шие, така че тези два различни вида труд са само видоизменения на труда на един и същ индивид и още не са отделни, затвърдени функции на различни индивиди — точно тъй, както дрехата, която нашият шивач ушива днес, и панталоните, които той ще шие утре, са само вариации на един и същ индивидуален труд. Освен това наблюдението ни показва, че в нашето капиталистическо общество според променящата се посока в търсенето на труда дадена част от човешкия труд последователно се предлага ту във формата на шивачеството, ту във формата на тъкачеството. Тази промяна на формата на труда може и да не се извършва без търкания, обаче тя трябва да се извършва. Ако се абстрахираме от определеността на производителната дейност, а следователно и от полезния характер на труда, то от него ще остане само това, че той е изразходване на човешка работна сила. Както шивачеството, така и тъкачеството, макар че са качествено различни видове производителна дейност, представляват производително изразходване на човешки мозък, мускули, нерви, ръце и т. н. и в този смисъл са все същият човешки труд. Те са само две различни форми на изразходване на човешка работна сила. Разбира се, самата човешка работна сила трябва да бъде повече или по-малко развита, за да може да бъде изразходвана в тая или оная форма. Но стойността на стоката представлява просто човешки труд, изразходване на човешки труд изобщо. И както в буржоазното общество генералът или банкерът играят важна роля, а чове-

късчета метал се подреждат, за да образуват часовник." (*Pietro Verri*, „Meditazioni sulla Economia Politica“ (за пръв път печатано в 1773 г.) в изданието на италианските икономисти от *Custodi, Parte Moderna*, т. XV, р. 21, 22).

кът изобщо — твърде жалка роля¹⁴), точно така стои въпросът и с човешкия труд. Той е изразходван на проста работна сила, с която средно взето разполага физическият организъм на всеки обикновен човек без никаква особена подготовка. *Простият среден труд* наистина променя своя характер в различните страни и в различните културни епохи, но във всяко определено общество той е нещо дадено. По-сложният труд е само *подигнат в степен*, или по-скоро *умножен* прост труд, така че по-малко количество сложен труд се равнява на по-голямо количество прост труд. Опитът показва, че такова свеждане постоянно се извършва. Една стока може да бъде продукт на най-сложен труд, но нейната *стойност* я прави равна на продукта на простия труд и следователно самата стойност представлява само определено количество прост труд¹⁵). Различните пропорции, в които разните видове труд се свеждат към прост труд като тяхна единица-мярка, се установяват от един обществен процес зад гърба на производителите и затова им се струват като установени от обичая. За опростяване в по-нататъшното изследване ще разглеждаме всеки вид работна сила направо като проста работна сила, с което само ще спестим труда за свеждане на сложния труд към прост.

И също както в стойностите дреха и платно изчезват различията между техните потребителни стойности, така и в труда, който е изразен в тези стойности, изчезват различията между неговите полезни форми — шивачеството и тъкачеството. Както потребителните стойности дреха и платно са съединения на целесъобразна производителна дейност с плата и преждата — докато стойностите дреха и платно са само еднородна безформена маса труд, — също така и съдържащите се в тези стойности видове труд се вземат не като производително отношение спрямо плата и преждата, а само като изразходване на човешка работна сила. Шивачеството и тъкачеството са образуващи елементи на потребителните стойности дреха и платно именно благодарение на своите различни качества; а субстанция на стойността на дрехата и на платното те са само доколкото са оставени настрана техните особени качества и доколкото и двете притежават еднакво качество, качеството на човешки труд.

Дрехата и платното обаче не са само стойности изобщо, а стойности от определена величина и както приехме, дрехата има двойно по-голяма стойност, отколкото 10 аршина платно. Откъде идва тази

¹⁴) Сравни *Hegel*, „*Philosophie des Rechts*“, Berlin 1840, S. 250, § 190.

¹⁵) Читателят трябва да има предвид, че тук става дума не за работната заплата или за стойността, която работникът получава напр. за един работен ден, а за стоквата стойност, в която се овеществява неговият работен ден. Категорията на работната заплата изобщо още не съществува в този стадий на нашето изложение.

разлика във величината на стойностите им? От обстоятелството, че платното съдържа само половината от труда, който се съдържа в дрехата, така че за нейното произвеждане трябва да се изразходва работна сила в продължение на двойно повече време, отколкото за произвеждането на платното.

Така че ако по отношение на потребителната стойност съдържащият се в стоката труд важи само качествено, то — след като той вече бъде сведен към човешки труд без други качества — по отношение на величината на стойността важи само количествено. В първия случай става въпрос за това, как и какво произвежда трудът, във втория случай — за това, колко труд се изразходва, колко е неговото времетраене. Тъй като величината на стойността на дадена стока изразява само количеството на съдържащия се в нея труд, стоките, взети в известна пропорция, винаги трябва да бъдат еднакво големи стойности.

Ако производителната сила на всички видове полезен труд, необходим за произвеждане напр. на една дреха, остане неизменна, то величината на стойността на дрехите расте пропорционално на тяхното собствено количество. Ако една дреха представлява x работни дни, то две дрехи представляват $2x$ работни дни, и т. н. Но да приемем, че трудът, необходим за произвеждане на една дреха, се увеличи два пъти или се намали наполовина. В първия случай стойността на една дреха ще бъде толкова, колкото е била по-преди стойността на две дрехи, а във втория стойността на две дрехи ще бъде толкова, колкото е била по-преди стойността само на една дреха, макар че и в двата случая една дреха задоволява същите потребности, както и преди, и че съдържащият се в нея полезен труд си остава еднакъв по качество. Но количеството на труда, изразходван за нейното произвеждане, се е изменило.

Едно по-голямо количество потребителни стойности съставя само по себе си по-голямо веществено богатство: две дрехи са повече от една. С две дрехи могат да се облекат двама души, а с една — само един човек и т. н. И все пак на нарастващата маса на вещественото богатство може да отговаря едновременно спадане на величината на неговата стойност. Това противоположно движение произтича от двоякия характер на труда. Естествено производителната сила винаги е производителна сила на полезен, конкретен труд и фактически определя само степента на ефективността на целесъобразната производителна дейност в течение на даден период от време. Поради това полезният труд става по-изобилен или по-оскъден източник на продукти право пропорционално на нарастването или намаляването на неговата производителна сила. Напротив, една промяна на производителната сила никак не засяга сама по себе си

труда, представен в стойността. Тъй като производителната сила принадлежи на конкретната полезна форма на труда, то тя естествено не може вече да засяга труда, когато се абстрахираме от неговата конкретна полезна форма. Поради това един и същ труд в еднакви периоди от време винаги създава стойности от еднаква величина, както и да се изменя производителната сила. Но в същия период от време той доставя различни количества потребителни стойности — повече, когато производителната сила расте, по-малко, когато тя спада. Така че същата промяна на производителната сила, която увеличава плодотворността на труда, а следователно и масата на произвежданите от него потребителни стойности, намалява величината на стойността на цялата тази увеличена маса, тъй като съкращава работното време, което е необходимо за нейното произвеждане. И обратно.

Всеки труд е, от една страна, изразходване на човешка работна сила във физиологичен смисъл и в това си качество на еднакъв човешки или абстрактен човешки труд той образува стоковата стойност. Но, от друга страна, всеки труд е изразходване на човешка работна сила в особена целесъобразна форма и в това си качество на конкретен, полезен труд той създава потребителни стойности.¹⁶

¹⁶) *Бележка към второто издание.* За да докаже, че „единствено трудът е окончателната и реална мярка, с която може да се преценява и сравнява стойността на всички стоки във всички времена“, А. Смит казва: „Еднакви количества труд трябва да имат за самия работник във всички еремена и във всички места една и съща стойност. При нормално състояние на своето здраве, сила и дейност и при средна степен на умение, което той има, той винаги трябва да влага еднаква част от своето спокойствие, своята свобода и своето щастие“ („Wealth of Nations“, т. I, гл. V). Тук (но не изсякъде) А. Смит смесва определянето на стойността чрез изразходването за произвеждане на стоката количество труд — с определянето на стоковите стойности чрез стойността на самия труд — и затова се мъчи да докаже, че еднакви количества труд винаги имат еднаква стойност. От друга страна, той чув. твува, че трудът, доколкото той е изразен в стойността на стоките, се взема само като изразходване на работна сила, но все пак схваща това изразходване само като жертвуване на спокойствието, свободата и щастнето, а не като нормална жизнена дейност. Впрочем той има предвид съвременния наеман работник. — Много по-сполучливо се изразява цитираният в бележка 9 анонимен предшественник на А. Смит: „Даден човек се е трудил цяла седмица, за да произведе този предмет за потребление . . . и сля, който му дава в замяна някакъв друг предмет, може най-добре да прещени кое нещо е действително равностойно само когато точно пресметне кое нещо му струва също толкова време и труд [labour]. Това всъщност означава размяна на труда, който един човек в продължение на известно време изразходва за даден предмет срещу труда на друг човек, вложен за друг предмет в продължение на също такова време“ (Some Thoughts on the Interest of Money in general etc., стр. 39).

(Към четвъртото издание. Английският език има това предимство, че има две различни думи за тези две различни страни на труда. Трудът, който създава потребителни стойности и е качествено определен, се нарича work в противополо-

3. ФОРМАТА НА СТОЙНОСТТА, ИЛИ РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ

Стоките се явяват на бял свят във формата на потребителни стойности или стокови тела като желязо, платно, пшеница и т. н. Това е тяхната доморасла, натурална форма. Но те са стоки само защото са нещо двойко — предмети за употреба и в същото време носители на стойност. Поради това те се явяват като стоки или имат формата на стоки само доколкото имат двойна форма — натурална форма и стойностна форма.

Стойностната предметност на стоките се различава от вдовичката Куикли по това, че човек не знае къде да я хване.²⁷ В права противоположност на сетивно грубата предметност на стоковите тела, в тяхната стойностна предметност не влиза нито атом природно вещество. Затова ние можем да обръщаме и разглеждаме всяка отделна стока, както си искаме — като нещо стойностно тя си остава неуловима. Но ако си спомним, че стоките имат стойностна предметност само доколкото са израз на едно и също обществено единство, на човешки труд, че поради това тяхната стойностна предметност носи чисто обществен характер, то от само себе си се разбира, че тя може да се прояви само в общественото отношение на една стока към друга. И наистина, за да открием следата на скритата в стоките стойност, ние изхождахме от тяхната разменна стойност, или от тяхното разменно отношение. Сега трябва да се върнем назад към тази форма на проява на стойността.

Всеки знае, дори ако той нищо друго не знае, че стоките имат своя обща стойностна форма, рязко контрастираща с пъстрите натурални форми на техните потребителни стойности — паричната форма. Но на нас ни предстои да извършим нещо, което буржоазната политическа икономия дори не се е опитвала да извърши, а именно — да издирим произхода на тази парична форма, следователно да проследим развитието на стойностния израз, който се съдържа в стойностното отношение на стоките, от неговия най-прост и едва забележим образ до ослепителната парична форма. А с това ще изчезне и загадката около парите.

Най-простото стойностно отношение е очевидно стойностното отношение на една стока към една единствена стока от друг род, безразлично от какъв. Поради това стойностното отношение на две стоки представлява най-простият стойностен израз на дадена стока.

ложност на labour; а трудът, който създава стойност и се измерва само количествено, се нарича labour в противоположност на work. Виж бележката към английския превод. стр. 14. — Ф. Е. [В настоящия том виж бележка 4 към първата глава. *Ред.*].]

А. ПРОСТА, ЕДИНИЧНА, ИЛИ СЛУЧАЙНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

x от стоката $A = y$ от стоката B , или: x от стоката A е равностойна на y от стоката B (20 аршина платно = 1 дреха, или: 20 аршина платно са равностойни на една дреха).

*1. Двама полюса на стойностния израз:
относителна форма на стойността и еквивалентна форма*

Тайната на всяка форма на стойността се крие в тази проста форма на стойността. Поради това нейният анализ представлява главната трудност.

Две разнородни стоки A и B , в нашия пример платното и дрехата, явно играят тук две различни роли. Платното изразява своята стойност в дрехата, а дрехата служи за материал на този стойностен израз. Първата стока играе активна роля, а втората — пасивна. Стойността на първата стока е изразена като относителна стойност, или се намира в относителна форма на стойността. Втората стока функционира като еквивалент, или се намира в еквивалентна форма.

Относителната форма на стойността и еквивалентната форма са моменти, които са свързани помежду си, обуславят се взаимно и са неразделни, но същевременно са взаимно изключващи се или противоположни крайности, т. е. полюси на един и същ стойностен израз; те винаги се разпределят между различните стоки, които стойностният израз поставя във взаимна връзка. Аз не мога например да изразя стойността на платното в платно. 20 аршина платно = 20 аршина платно не е никакъв стойностен израз. Това равенство, напротив, показва, че 20 аршина платно не са нищо друго освен 20 аршина платно, определено количество от потребителния предмет платно. Следователно стойността на платното може да бъде изразена само относително, т. е. в друга стока. Поради това относителната форма на стойността на платното предполага, че някоя друга стока се намира в еквивалентна форма спрямо него. От друга страна, тази друга стока, която фигурира като еквивалент, не може същевременно да се намира и в относителна стойностна форма. Не тя изразява своята стойност. Тя само доставя материал за изразяване на стойността на друга стока.

Разбира се, изразът: 20 аршина платно = 1 дреха, или 20 аршина платно са равностойни на една дреха, съдържа в себе си и обратното отношение: 1 дреха = 20 аршина платно, или 1 дреха е равностойна на 20 аршина платно. Но в такъв случай, за да изразя

относително стойността на дрехата, аз трябва да преобърна уравнението — а щом направя това, платното става еквивалент вместо дрехата. Следователно една и съща стока не може в един и същ стойностен израз да се явява едновременно в двете форми. Напротив, те полярно се изключват една друга.

И така, дали една стока се намира в относителна форма на стойността, или в противоположната ѝ еквивалентна форма — това зависи изключително от мястото, което тя заема всеки път в стойностния израз, т. е. зависи от това, дали тя е стока, стойността на която се изразява, или стока, в която се изразява стойността.

2. Относителната форма на стойността

а) Съдържание на относителната форма на стойността

За да изясним по какъв начин простият стойностен израз на една стока се съдържа в стойностното отношение между две стоки, трябва най-напред да разгледаме това отношение съвсем независимо от неговата количествена страна. В повечето случаи постъпват тъкмо наопаки и в стойностното отношение виждат само пропорцията, в която са приравнени определени количества от два различни вида стоки. Изпускат изпредвид, че величините на различни неща стават количествено сравними едва след като бъдат сведени към известно единство. Само като изрази на известно единство те са еднородни, а затова и съизмерими величини.¹⁷⁾

Независимо от това, дали 20 аршина платно = 1 дреха или = 20, или = x дрехи, т. е. дали дадено количество платно е равностойно на много или малко дрехи, всяка такава пропорция винаги предполага, че платното и дрехите като стойностни величини са изрази на едно и също нещо, неща от една и съща природа. Платно = дреха е основата на това уравнение.

Но двете качествено приравнени стоки не играят една и съща роля. Изразена е само стойността на платното. И то как? Чрез неговото отнасяне към дрехата като към негов „еквивалент“, като към нещо „разменимо“ с него. В това отношение дрехата фигурира

¹⁷⁾ Малцината икономисти, които като С. Бейли са се занимавали с анализа на стойностната форма, не са могли да дойдат до никакъв резултат, първо, защото смесват формата на стойността със самата стойност, второ, защото под грубото влияние на практичния буржоа те от самото начало имат предвид изключително само количествената определеност на разменното отношение. „Властта над количеството . . . образува стойността“ (Money and its Vicissitudes, London 1837, p. 11). Автор С. Бейли.

само като форма на съществуване на стойността, като нещо стойностно, защото само като такова тя е тъждествена с платното. От друга страна, тук се проявява или получава самостоен израз собственото стойностно битие на платното, защото само като стойност то има отношение към дрехата като към нещо равностойно, като към нещо разменимо с него. Така мастната киселина и пропиленният формиат на мравчената киселина са различни вещества. Но и двете са съставени от едни и същи химически елементи — от въглерод (С), водород (Н) и кислород (О), и то дори в еднакъв процентен състав, а именно $C_4H_8O_2$. И ако пропиленният формиат бъде приравнен към мастната киселина, тогава в това уравнение, първо, пропиленният формиат би фигурирал само като форма на съществуване на $C_4H_8O_2$, и, второ, с това би се изразило, че и мастната киселина се състои от $C_4H_8O_2$. Следователно чрез приравняването на пропиленния формиат към мастната киселина ще бъде изразена тяхната химическа субстанция за разлика от тяхната физическа форма.

Когато казваме: като стойности стоките са просто безформен човешки труд, нашият анализ ги свежда към абстрактната стойност, но не им придава никаква друга стойностна форма, различна от техните натурални форми. Другояче стои работата със стойностното отношение на една стока към друга. Нейният стойностен характер тук се разкрива в нейното собствено отношение към другата стока.

Например, като се приравни дрехата като нещо стойностно [Wertding] към платното, с това и съдържащият се в нея труд се приравнява към труда, който се съдържа в платното. Наистина шивачеството, което произвежда дрехата, е конкретен труд, различен от тъкачеството, което произвежда платното. Но приравняването на шивачеството към тъкачеството фактически го свежда към онова, което е действително еднакво в двата вида труд, към техния общ характер на човешки труд. И тъй, по тоя околен път е изразено, че и тъкачеството, доколкото то тъче стойност, по никакви признаци не се различава от шивачеството, т. е. представлява абстрактен човешки труд. Само изразяването на еквивалентността на разнородните стоки разкрива специфичния характер на труда като създател на стойността, тъй като фактически свежда различните видове труд, който се съдържа в разнородните стоки, към тяхното общо съдържание — към човешки труд изобщо.^{17а)}

^{17а)} *Бележка към второто издание.* Един от първите икономисти, който след Уилям Пети е прозрял природата на стойността, прочутият Франклин, казва: „Тъй като търговията е изобщо само размяна на един труд срещу друг труд, стойността на всички неща може да бъде най-правилно оценена в труд“ („The Works of B. Franklin etc. edited by Sparks“. Boston 1836, т. II, р. 267). Франклин не съзнава, че като оценява стойността на всички предмети „в труд“, той се абстра-

Но не е достатъчно да се изрази само специфичният характер на оня труд, от който се състои стойността на платното. Човешката работна сила в текущо състояние, т. е. човешкият труд, създава стойност, но сам трудът не е стойност. Той става стойност само когато е в застинало състояние, в предметна форма. За да изразим стойността на платното като безформен човешки труд, трябва да я изразим като „предметност“, вещно различна от самото платно и в същото време обща на него и на друга стока. Тази задача е вече решена.

В стойностното отношение към платното дрехата фигурира като качествено равна на него, като нещо от същия род, тъй като дрехата е стойност. Значи тук фигурира като нещо, в което се проявява стойността или което в своята сетивна, натурална форма представлява стойност. Само че дрехата, тялото на стоката-дреха, е само потребителна стойност. Една дреха също така малко изразява стойност, както и който и да било къс платно. Това доказва само, че в рамките на стойностното отношение към платното дрехата важи повече, отколкото въвн от него, също както някоя хора важат повече в общити със злато мундири, отколкото без тях.

В производството на дрехата действително е изразходвана човешка работна сила под формата на шивашки труд. Следователно в нея е натрупан човешки труд. Откъм тази страна дрехата е „носител на стойност“, макар че това ѝ свойство не се вижда дори и през най-протритото ѝ място. И в стойностното отношение на платното дрехата фигурира само откъм тази си страна, т. е. като въплътена стойност, като стойностно тяло. Въпреки че дрехата се явява в закопчан вид, платното е узнало в неч сродната, прекрасна стойностна душа. Но дрехата не може да представлява стойност по отношение на платното, ако същевременно стойността не приеме за платното формата на дреха. Така индивидът *A* не може да се държи към индивида *B* като към величество, ако за величеството не приеме същевременно и телесния вид на *B*, и затова чертите на лицето, косата и много други неща се променят заедно с всяка смяна на владетеля на една страна.

Следователно в стойностното отношение, в което дрехата образува еквивалент на платното, формата на дреха важи като форма на стойността. По този начин стойността на стоката платно се изразява в тялото на стоката дреха, стойността на една стока — в потребителната стойност на друга стока. Като потребителна стойност платното е нещо, което е сетивно различно от дрехата; като стой-

---

хира от различieto между разните бидове разменя труд и по този начин ги свежда към еднакъв човешки труд. Но при все че не съзнава това, той го казва. Той най-напред говори за „един труд“, сетне за „друг труд“ и най-сетне за „труд“ без по-нататъшно определение, като за субстанция на стойността на всички неща.

ност то е „нещо еднакво на дрехата“ и затова изглежда като дреха. По този начин платното получава една стойностна форма, различна от неговата натурална форма. Неговото стойностно битие се проявява в неговото равенство с дрехата, също както овчата природа на християнина се проявява в неговото подобие на божия агнец.

Както виждаме, всичко онова, което ни бе казал по-преди анализът на стоковата стойност, ни го казва и самото платно, щом то влезе в сношение с друга стока, с дрехата. Само че то открива своите мисли на единствено достъпния му език, на стоковия език. За да каже, че трудът в своето абстрактно качество на човешки труд образува неговата собствена стойност, платното казва, че дрехата, доколкото тя е равна на него, т. е. доколкото е стойност, се състои от същия труд, както и самото платно. За да каже, че неговата възвишена стойностна предметност е различна от неговото кораво платнено тяло, платното казва, че стойността има вид на дреха и че затова самото то като нещо стойностно прилича на дрехата, както едно яйце прилича на друго. Впрочем и стоковият език — освен еврейския — има още много други повече или по-малко правилни наречия. Така например немското „Wertsein“ не изразява тъй точно както латинският глагол *valere, valer, valoir* обстоятелството, че приравняването на стоката *B* към стоката *A* е израз на стойността на самата стока *A*. *Paris vaut bien une messe!*¹⁸.

И тъй чрез стойностното отношение натуралната форма на стоката *B* става стойностна форма на стоката *A*, или тялото на стоката *B* става огледало за стойността на стоката *A*.¹⁸⁾ Стоката *A*, като се отнася към стоката *B* като към стойностно тяло, като към материалната на човешки труд, превръща потребителната стойност *B* : материал за изразяване на своята собствена стойност. Стойността на стоката *A*, изразена по такъв начин в потребителната стойност на стоката *B*, притежава формата на относителна стойност.

b) Количествена определеност на относителната форма на стойността

Всяка стока, чиято стойност трябва да бъде изразена, е предмет за потребление, даден в известно количество, например 15 ше-

¹⁸⁾ До известна степен с човека става същото както със стоката. Тъй като той ни се ражда нито с огледало в ръка, нито като фиктеански философ: „Аз, съм Аз“, то той на първо време се оглежда в някой друг човек. Само чрез своето отношение към човека Павел като към свой подобен човекът Петър се отнася към самия себе си като към човек. А по този начин Павел, какъвто си е той в своята кожа и косми, в своята павеловска телесност, става за Петър форма на проява на рода „човек“.

фела пшеница, 100 фунта кафе и т. н. Това дадено количество стока съдържа в себе си определено количество човешки труд. Следователно формата на стойността трябва да изразява не само стойност изобщо, но количествено определена стойност, или величина на стойността. Затова в стойностното отношение на стоката *A* към стоката *B*, на платното към дрехата, стоката дреха не само качествено се приравнява към платното, като стойностно тяло изобщо, но и определено количество от стойностното тяло, от еквивалента, напр. една дреха, се приравнява към определено количество платно, напр. към 20 аршина платно.

Уравнението: „20 аршина платно = 1 дреха, или: 20 аршина платно имат стойността на една дреха“, има за предпоставка, че в 1 дреха се съдържа точно толкова стойностна субстанция, колкото и в 20 аршина платно, т. е. че и двете количества стоки струват еднакво количество труд, или еднакво количество работно време. Но работното време, необходимо за произвеждането на 20 аршина платно или на 1 дреха, се изменя заедно с всяко изменение на производителната сила на тъкаческия или шивашкия труд. Сега да разгледаме по-отблизо влиянието на такива изменения върху относителния израз на величината на стойността.

I. Нека стойността на платното¹⁹⁾ се изменя, докато стойността на дрехата остава постоянна. Ако работното време, което е необходимо за произвеждането на платното, се удвои, напр. поради прогресивно намаляване на плодородността на засятата с лен земя, удвоява се и стойността на платното. Вместо 20 аршина платно = 1 дреха ние ще имаме: 20 аршина платно = 2 дрехи, тъй като 1 дреха съдържа сега в себе си само половината от работното време, което се съдържа в 20 аршина платно. Наопаки, ако работното време, което е необходимо за произвеждането на платното, се намали наполовина, например поради усъвършенствувание на тъкачните станове, стойността на платното ще спадне наполовина, така че сега: 20 аршина платно = $\frac{1}{2}$ дреха. Относителната стойност на стоката *A*, т. е. нейната стойност, изразена в стоката *B*, се покачва или спада право пропорционално на стойността на стоката *A*, щом стойността на стоката *B* остава неизменна.

II. Нека стойността на платното остане постоянна, докато стойността на дрехата се изменя. Ако при тези обстоятелства работното време, което е необходимо за произвеждането на дрехата, се удвои, напр. поради неблагоприятен добив на вълна, тогава вместо 20 аршина платно = 1 дреха, ще имаме: 20 аршина платно = $\frac{1}{2}$ дреха. Наопаки, ако стойността на дрехата спадне наполовина, тогава

¹⁹⁾ Тук, както и на някои места по-горе, употребявам израза „стойност“ за означаване на количествено определена стойност, т. е. за величина на стойността.

20 аршина платно = 2 дрехи. И така, при неизменна стойност на стоката *A* нейната относителна стойност, изразена в стоката *B*, се покачва или спада обратно пропорционално на изменението на стойността на *B*.

Ако сравним случаите I и II, ще видим, че една и съща промяна във величината на относителната стойност може да произлиза от съвсем противоположни причини. Така уравнението: 20 аршина платно = 1 дреха, се превръща: 1) в уравнение 20 аршина платно = .2 дрехи, било защото стойността на платното се е увеличила 2 пъти, било защото стойността на дрехата е спаднала наполовина, и 2) в уравнение 20 аршина платно = $\frac{1}{2}$ дреха, било защото стойността на платното е спаднала наполовина, било защото стойността на дрехата се е покачила двойно.

III. Нека количествата труд, които са необходими за произвеждането на платно и дреха, да се изменят едновременно, в една и съща посока и в еднаква пропорция. В този случай ще имаме, както и преди, 20 аршина платно = 1 дреха, колкото и да са се изменили техните стойности. Промяната в тяхната стойност се открива само когато ги сравним с трета стока, стойността на която е останала неизменна. Ако стойностите на всички стоки се покачеха или спаднаха едновременно и в еднаква пропорция, техните относителни стойности щяха да останат без промяна. Действителната промяна на техните стойности бихме могли да забележим само по това, че за все същото работно време сега изобщо ще се изработва по-голямо или по-малко количество стоки, отколкото преди.

IV. Нека количествата труд, които са необходими за произвеждането на платно и дреха, а следователно и техните стойности, да се изменят едновременно в еднаква посока, но не в еднаква степен, или пък да се изменят в противоположни посоки и т. н. Влиянието на всички такива възможни комбинации върху относителната стойност на дадена стока се определя просто чрез прилагане на случаите I, II и III.

Така че действителните промени във величината на стойността не се отразяват достатъчно ясно и изчерпателно в нейния относителен израз, или във величината на относителната стойност. Относителната стойност на една стока може да се изменя, макар нейната стойност да остава постоянна. Нейната относителна стойност може да остава неизменна, макар нейната стойност да се изменя, и, най-сетне, съвсем не е нужно да съвпадат едновременните промени във величината на стойността и в относителния израз на тази величина на стойността.²⁰⁾

²⁰⁾ Бележка към второто издание. Със свойственото си остроумие вулгарната политическа икономия се възползва от това несъответствие на величината

3. Еквивалентната форма

Видяхме вече, че когато една стока A (платното) изразява своята стойност в потребителната стойност на една различна от нея стока B (дрехата), тя придава на тази последната една своеобразна стойностна форма — формата на еквивалент. Стоката платно разкрива своето собствено стойностно битие с това, че дрехата, без да приема някаква друга стойностна форма, различна от своята натурална форма, се приравнява към платното. Значи платното в действителност изразява своето собствено стойностно битие с това, че дрехата е непосредствено разменима с него, следователно еквивалентната форма на една стока е формата на нейната непосредствена разменимост с друга стока.

Ако един вид стока, напр. дрехи, служи като еквивалент на друг вид стока, напр. платно, така че дрехите с това придобиват характерното свойство да се намират в непосредствено разменима форма с платното, то с това по никакъв начин не е дадена пропорцията, в която са разменими дрехи срещу платно. Тъй като величината на стойността на платното е дадена, тази пропорция зависи от величината на стойността на дрехите. Дали дрехата е изразена като еквивалент, а платното като относителна стойност, или обратно — платното като еквивалент, а дрехата като относителна стойност, величината на стойността на дрехата винаги се определя от необходимото за нейното произвеждане работно време, значи независимо от нейната стойностна форма. Но щом веднъж стокният вид дреха

на стойността с нейния относителен израз. Напр.: „Приемете само, че A пада, защото B , с което то се разменя, се покачва, макар за A и сега да не е изразходван по-малко труд — и вашият общ принцип на стойността пропада . . . Ако приемем, че стойността на B пада по отношение на A , защото стойността на A се качва по отношение на B — с това се унищожава самата основа, върху която Рикардо издига своя велик закон, че стойността на една стока винаги се определя от количеството на вълпътения в нея труд; защото ако една промяна в производствените разходи на A изменя не само неговата собствена стойност по отношение на B , с което то се разменя, но и стойността на B по отношение на тази на A , макар и да не е станала никаква промяна в количеството на труда, необходим за произвеждането на B — тогава пропада не само доктрината, която уверява, че стойността на даден артикул се определя от количеството изразходван за него труд, но и доктрината, според която стойността на даден артикул се регулира от неговите производствени разходи“ (*J. Broadhurst*, „Political Economy“, London 1824, p. 11, 14).

Със същото право г. Бродхърст би могъл да каже: да се вгледаме в отношението между числата $10/20$, $10/50$, $10/100$ и т. н. Числото 10 остава неизменно и все пак неговата относителна величина, неговата величина по отношение на знаменателите 20 , 50 , 100 постоянно се намалява. Следователно пропада великият принцип, че величината на едно цяло число, като например 10 , се „регулира“ от количеството на единиците, които се съдържат в него.

заеме в стойностния израз мястото на еквивалент, величината на неговата стойност не получава никакъв израз като стойностна величина. Тя фигурира в стойностното уравнение по-скоро само като определено количество от дадена вещ.

Напр.: 40 аршина платно имат „стойността“ — на какво? На 2 дрехи. Тъй като стоковият вид дреха играе тук ролята на еквивалент, а потребителната стойност дреха фигурира по отношение на платното като стойностно тяло, достатъчно е определено количество дрехи, за да се изрази едно определено количество от стойността на платното. Поради това две дрехи могат да изразят величината на стойността на 40 аршина платно, но те никога не могат да изразят величината на своята собствена стойност, величината на стойността на дрехи. Повърхностното разбиране на този факт — че в стойностното уравнение еквивалентът винаги притежава само формата на просто количество от дадена вещ, от дадена потребителна стойност — е подвело Бейли, както и мнозина преди и след него, да виждат в стойностния израз само количествено отношение. Всъщност еквивалентната форма на една стока не съдържа никакво количествено определение на стойността.

Първата особеност, която изпъква при разглеждането на еквивалентната форма, е следната: потребителната стойност става форма на проявление на своята противоположност, на стойността.

Натуралната форма на стоката става стойностна форма. Но *nota bene* [забележете добре]: това *quid pro quo* [появяване на едно вместо друго] се извършва за стоката *B* (дреха, пшеница, желязо и т. н.) само в рамките на стойностното отношение, в което влиза с нея някоя друга стока *A* (платно и т. н.) — само в рамките на това отношение. Тъй като нито една стока не може да се отнася към самата себе си като към еквивалент, т. е. не може да превърне своя собствен натурален облик в израз на своята собствена стойност, то тя трябва да се отнася към друга стока като към свой еквивалент, или да направи натуралния облик на друга стока своя собствена стойностна форма.

Това ще ни стане нагледно с примера на мерките, с които се измерват стоковите тела като стокови тела, т. е. като потребителни стойности. Една буца захар има тегло, тъй като е тяло, а поради това има тежест, но тежестта на нито една буца захар не може нито да се види, нито да се пипне. Сега да вземем разни късове желязо, чието тегло е предварително определено. Сама по себе си телесната форма на желязото също не е форма на проявление на тежестта, както и тази на буцата захар. И все пак, за да изразим буцата захар като тежест, ние я привеждаме в тегловно отношение към желязото. В това съотношение желязото фигурира като тяло, което не

изразява нищо друго освен тежест. Поради това дадени количества желязо служат като мярка за тежестта на захарта и спрямо тялото на захарта представляват само въплъщение на тежестта, форма на проявление на тежестта. Желязото играе такава роля само в пределите на отношението, в което влиза спрямо него захарта или кое да è друго тяло, теглото на което трябва да се определи. Ако двете неща нямаха тежест, те не биха могли да влязат в това отношение и поради това едното не би могло да служи за израз на тежестта на другото. Ако турим и двете на везните, ще видим, че като тежести те наистина са едно и също, и затова, взети в определена пропорция, имат и еднакво тегло. Както тялото на желязото, като мярка на тежестта, представлява по отношение на захарната буца само тежест, тъй и в нашия стойностен израз тялото на дрехата представлява по отношение на платното само стойност.

Тук обаче аналогията се свършва. В израза на теглото на захарната буца желязото застъпва едно общо и на двете природно свойство, тяхната тежест, докато в стойностния израз на платното дрехата застъпва едно извънприродно свойство на тези две неща: тяхната стойност, нещо чисто обществено.

Като изразява стойностното битие на стоката, напр. на платното, като нещо съвсем различно от нейното тяло и свойства, напр. като нещо равно на дрехата, относителната форма на стойността на дадена стока показва, че този израз крие в себе си едно обществено отношение. Обратното е с еквивалентната форма. Защото тя се състои именно в това, че едно стоково тяло, като напр. дрехата, само по себе си изразява стойност, значи по самата си природа притежава стойностна форма. Наистина това важи само в границите на онова стойностно отношение, в което стоката платно се отнася към стоката дреха като към еквивалент.²¹⁾ Но понеже свойствата на едно нещо не произтичат от неговото отношение към другите неща, а само се проявяват в едно такова отношение, то изглежда, че и дрехата също тъй по самата си природа притежава своята еквивалентна форма, своето свойство на непосредствена разменимост, както притежава и своето свойство да тежи или да държи топло. Оттук и онази загадъчност на еквивалентната форма, която загадъчност поразява буржоазно-гъпия поглед на икономиста едва когато тая форма му противостои в готов вид, като пари. Тогава той се опитва да се справи с мистичния характер на златото и среброто, като подпъхва зад тях по-малко бляскави стоки и с все по-ново и по-ново удоволствие преповтаря като на латерна каталога на цялата оная

²¹⁾ Такива съотносителни определения изобщо са нещо своеобразно. Този човек напр. е крал само защото другите хора се отнасят към него като поданици. А те, наопаки, си мислят, че са поданици, защото той е крал.

сбирщина от стоки, които на времето си са играли ролята на стоков еквивалент. Той не подозира, че и в най-простия стойностен израз, като напр. 20 аршина платно = 1 дреха, се крие разрешението на загадката на еквивалентната форма.

Тялото на стоката, която служи за еквивалент, важи винаги като въплъщение на абстрактно-човешки труд и винаги е продукт на определен полезен, конкретен труд. Следователно този конкретен труд става израз на абстрактно-човешки труд. Ако дрехата напр. важи само като нещо, в което е осъществен абстрактно-човешки труд, то шивашкият труд, който фактически се осъществява в нея, служи само като форма на осъществяване на абстрактно-човешки труд. В стойностния израз на платното полезността на шивашкия труд не се състои в това, че той прави дрехи, а следователно и хора*, а в това, че той създава едно тяло, което очевидно е стойност, значи е кристализиран труд, който по нищо не се различава от труда, овеществен в стойността на платното. За да стане такова огледало на стойността, самият шивашки труд не трябва да отразява нищо друго освен своето абстрактно свойство на човешки труд изобщо.

Във формата на шивачеството, както и във формата на тъкачеството се изразходва човешка работна сила. Поради това и двете имат общото свойство на човешки труд и затова в известни случаи, напр. при произвеждането на стойност, трябва да се разглеждат само от тази гледна точка. Всичко това не е мистериозно. Но в стойностния израз на стоката работата се изменя. Напр. за да изразим, че тъкачеството образува стойността на платното не в своята конкретна форма като тъкачество, а в своето общо качество на човешки труд, ние му противопоставяме шивачеството, конкретния труд, който произвежда еквивалента на платното, като осезаема форма на осъществяването на абстрактно-човешки труд.

И тъй, втора особеност на еквивалентната форма е, че конкретен труд става форма на проявление на своята противоположност, на абстрактно-човешки труд.

Но тъй като този конкретен труд, шивачеството, служи тук за прост израз на различим човешки труд, то той в тази си форма е тъждествен на друг труд, на труда, който се съдържа в платното и поради това е труд в непосредствено обществена форма, макар да е само частен труд, както и всеки друг труд, който произвежда стоки. Тъкмо затова той се представя в един продукт, който е непосредствено разменим с друга стока. Следователно трета особе-

---

* Намек за немската поговорка *Kleider machen Leute* (дрехата прави човека).
Бълг. ред.

ност на еквивалентната форма е, че частен труд става форма на своята противоположност, труд в непосредствено-обществена форма.

Ние ще схванем още по-добре последните две изтъкнати тук особености на еквивалентната форма, ако се върнем назад към великия изследовател, който пръв е анализирал стойностната форма, както и много други форми на мисленето, на обществото и на природата. Това е Аристотел.

Преди всичко Аристотел ясно посочва, че паричната форма на стоката е само по-развит образ на простата форма на стойността, т. е. на изразяването на стойността на една стока в някоя друга стока, защото той казва:

„5 легла = 1 къща“ („Κλίβαι πέντε οἰκίας“)
 „не се различава“ от:
 „5 легла = толкова и толкова пари“
 („Κλίβαι πέντε αὐτί.. δσου αἰ πέντε κλίβαι“)

По-нататък той е схванал, че стойностното отношение, в което се съдържа този стойностен израз, обуславя от своя страна качественото отъждествяване на къщата с леглата, и че тези сетивно различни неща без такова тъждество на техните същности не могат да влизат във взаимно съотношение като съизмерими величини. „Размяна — казва той — не може да има без равенство, а равенство не може да има без съизмеримост“ („οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσῆς συμμετρίαις“). Но тук той се запъва и се отказва от по-нататъшния анализ на стойностната форма. „Но пък в действителност е невъзможно («τῆ μὲν οὐκ ἀληθεῖα ἀδύνατον») толкова разнообразни неща да бъдат съизмерими“, т. е. качествено еднакви. Това приравняване може да бъде само нещо чуждо на действителната природа на нещата, значи само „помощно средство за задоволяване на практически нужди“²⁹.

Така че Аристотел сам ни казва кое осуетява неговия по-нататъшен анализ — това е липсата на понятието стойност. Какво нещо е онази еднаквост, т. е. общата субстанция, която в израза на стойността на леглото представя къщата за легло? Такова нещо „в действителност не може да съществува“, казва Аристотел. Защо? По отношение на леглото къщата представлява нещо еднакво, доколкото тя представлява онова, което е наистина еднакво в двете, в леглото и в къщата. А то е — човешкият труд.

Но че във формата на стоките стойности всички видове труд са изразени като еднакъв и следователно като равностоен човешки труд — това нещо Аристотел не е можел да извлече от самата стойностна форма, тъй като гръцкото общество е почивало на

робския труд и затова е имало за естествена основа неравенството на хората и на техните работни сили. Тайната на стойностния израз — равенството и равнозначността на всички видове труд, защото и доколкото те са човешки труд изобщо — може да бъде разчетена само когато понятието за човешкото равенство получи вече устойчивостта на народен предразсъдък. Но това е възможно едва в едно общество, в което стоката форма е всеобща форма на продукта на труда, значи и отношението на хората помежду им като стокоприетатели е господстващо обществено отношение. Геният на Аристотел блести именно с това, че той открива в стойностния израз на стоките едно отношение на равенство. Само историческите граници на обществото, в което той е живял, му пречат да открие в какво „в действителност“ се състои това отношение на равенство.

4. Простата форма на стойността в нейната цялост

Простата форма на стойността на една стока се съдържа в нейното стойностно отношение към друга, различна по вид стока или в разменното отношение с нея. Стойността на стоката *A* качествено се изразява чрез непосредствената разменимост на стоката *B* със стоката *A*. Количествено тя се изразява чрез разменимостта на определено количество от стоката *B* с дадено количество от стоката *A*. С други думи: стойността на една стока е самостоятелно изразена с представянето ѝ като „разменна стойност“. Когато в началото на тази глава ние по общоприетия начин казахме: стоката е потребителна стойност и разменна стойност, това беше, строго казано, неправилно. Стоката е потребителна стойност, или предмет за потребление, и „стойност“. Тя разкрива тази своя двойна природа, когато нейната стойност получава една особена форма на проявление, различна от нейната натурална форма — формата на разменна стойност; и тя никога не притежава тази форма — ако бъде разглеждана изолирано, — а винаги я притежава само в стойностното или разменно отношение с една друга, различна от нея стока. Щом запомним това, споменатият начин на изразяване не води към грешки, а само служи за краткост.

Нашият анализ доказва, че стойностната форма, или стойностният израз, на стоката произтича от природата на стоката стойност, а не обратното — че стойността и нейната величина произтичат от начина на тяхното изразяване като разменна стойност. Това обаче е заблудението както на меркантилистите и техните съвре-

менни поклонници от рода на Ферие, Ганил и др.²²), така и на техните антиподи, съвременните търговски пътници на свободната търговия, от рода на Бастиа и нему подобните. Меркантилистите пренасят центъра на тежестта върху качествената страна на стойностния израз, следователно върху еквивалентната форма на стоката, която форма намира в парите своя завършен израз и, наопаки, съвременните амбулантни търговци на фритредерска стока, които на всяка цена трябва да я разпродадат — върху количествената страна на относителната форма на стойността. Следователно за тях и стойността, и величината на стойността на стоката съществуват само когато те бъдат изразени чрез разменното отношение, т. е. само във всекидневния ценоразпис. Шотландецът Маклеод в своята функция на човек, който трябва колкото може по-многоучено да украсява забърканите представи на банкерите от Ломбард стрийт³⁰, представлява сполучлив синтез между суеверните меркантилисти и просветените амбулантни търговци на свободната търговия.

Ако разгледаме по-отблизо стойностния израз на стоката *A*, който се съдържа в стойностното ѝ отношение към стоката *B*, ще видим, че в рамките на това отношение натуралната форма на стоката *A* се явява само като образ на потребителна стойност, а натуралната форма на стоката *B* — само като стойностна форма, или като стойностен образ. Така че скритата в стоката вътрешна противоположност между потребителна стойност и стойност се изразява чрез една външна противоположност, т. е. чрез отношението между две стоки, в което едната стока, чиято стойност трябва да бъде изразена, важи непосредствено само като потребителна стойност, а другата стока, в която се изразява стойност, важи непосредствено само като разменна стойност. Следователно простата форма на стойността на една стока е простата форма на проявление на съдържащата се в нея противоположност между потребителна стойност и стойност.

Продуктът на труда е при всички обществени условия предмет за потребление, но само една исторически определена епоха на развитието — която представя труда, изразходван за произвеждането на даден потребителен предмет като негово „предметно“ свойство, т. е. като негова стойност — превръща продукта на труда в стока. От това следва, че простата стойностна форма на стоката е съвременен и проста стокова форма на продукта на труда, че следователно и развитието на стоковата форма съвпада с развитието на стойностната форма.

²² Бележка към второто издание. *F. L. A. Ferrier* (митнически помощник-инспектор), „*Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce*“, Paris 1805 и *Charles Ganilh*, „*Des Systèmes de l'Économie Politique etc.*“ 2-ème ed., Paris 1821.

Още първият поглед показва недостатъчността на простата форма на стойността, на тази зародишна форма, която, едва като мине през цяла редица от метаморфози, узрява до форма на цена.

Изразяването на стойността на стоката *A* в каквато и да било стока *B* отличава стойността на стоката *A* само от нейната собствена потребителна стойност и затова я поставя в разменно отношение само спрямо някоя отделна, различна от нея стока; но то не изразява качествено й равенство и количествената й пропорционалност с всички други стоки. На простата относителна форма на стойността на една стока отговаря отделната еквивалентна форма на някоя друга стока. Така в относителния стойностен израз на платното дрехата има еквивалентна форма, или форма на непосредствена разменимост, само по отношение на тази отделна стока платно.

Впрочем отделната стойностна форма сама преминава в пълна форма. Наистина, чрез нея стойността на една стока *A* се изразява само в една стока от друг вид. Но от какъв вид е тази стока — дреха ли, желязо ли, пшеница ли и т. н., — това е съвсем безразлично. Следователно, след като една стока влезе в стойностно отношение с този или онзи вид стока, образуват се различни, прости стойностни изрази на една и съща стока.^{22a)} Броят на нейните възможни стойностни изрази е ограничен само от броя на различните от нея видове стоки. Затова нейният изолиран стойностен израз се превръща в ред от различни прости стойностни изрази, който може да бъде удължен произволно.

[в. пълна, или РАЗГЪНАТА] ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

z стока *A* = *u* стока *B*, или = *v* стока *C*, или = *w* стока *D*, или =
x стока *E*, или = и т. н.

(20 аршина платно = 1 дреха, или = 10 фунта чай, или = 40 фунта кафе, или = 1 кварталер пшеница, или = 2 унции злато, или = $\frac{1}{2}$ тон желязо, или = и т. н.).

1. Разгънатата относителна форма на стойността

Стойността на една стока, напр. на платното, е изразена сега в безброй други елементи на стоковия свят. Всяко друго стоково

^{22a)} Бележка към второто издание. Напр. у Омир стойността на едно нещо се изразява в цяла редица различни неща.

тяло става огледало на стойността на платното.²³⁾ По този начин и самата тази стойност сега наистина се проявява като безформен, неразличим човешки труд. Защото трудът, който я образува, сега изрично е представен като труд, равнозначен на всеки друг човешки труд, каквато и натурална форма да има той и независимо от това, дали той е овеществен в дреха, пшеница, желязо, злато и т. н. Поради това платното чрез своята стойностна форма влиза сега в обществено отношение вече не само с един отделен вид стока, но и с целия стокосв свят. Като стока то е гражданин на тоя свят. Същевременно безкрайният ред на изразите на стокосвата стойност показва, че за нея е безразлично в каква отделна форма на потребителната стойност тя се проявява.

В първата форма: 20 аршина платно = 1 дреха, обстоятелството, че тези две стоки са разменими в едно определено количествено отношение, може да е случайно. Във втората форма, наопаки, веднага проличава една основа, която съществено се различава от случайната проява и я определя. Стойността на платното остава еднакво голяма, независимо от това, дали тя ще бъде изразена в дреха или в кафе, или в желязо и т. н., т. е. в безброй различни стоки, принадлежащи на най-различни притежатели. Случайното отношение между двама индивидуални стокопритежатели отпада. Става очевидно, че не размяната регулира величината на стокосвата стойност, а, обратно, величината на стойността на стоката регулира нейните разменни отношения.

2. Отделната еквивалентна форма

Всяка стока, като напр. дреха, чай, пшеница, желязо и т. н., играе в стойностния израз на платното ролята на еквивалент, т. е.

²³⁾ Затова говорят за стойност на платното като дреха, ако стойността му се изразява в дрехи; за негова житна стойност, ако тя се изразява в жито, и т. н. Всеки такъв израз означава, че именно стойността на платното се проявява в потребителните стойности дреха, жито и т. н. „Тъй като стойността на всяка стока изразява нейното разменно отношение, ние можем да говорим за стойността... като за житна стойност, сукнена стойност — според стоката, с която я сравняваме; и затова има хиляди различни видове стойност — толкова, колкото стоки има, и всички те са еднакво реални и еднакво номинални“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“, London 1825, p. 39). С. Бейли, авторът на това анонимно съчинение, което на времето си направило много шум в Англия, си въобразява, че като посочва пълното множество от относителни изрази на една и съща стокова стойност, той е унищожил всяка възможност да се определи понятието стойност. Раздразнителността, с която го нападна школата на Рикардо, напр. във „Westminster Review“, доказва, че той въпреки собствената си ограниченост, все пак е напипал слаби места в теорията на Рикардо.

на стойностно тяло. Определената натурална форма на всяка от тези стоки сега е отделна еквивалентна форма наред с много други. Също тъй и разнообразните определени, конкретни видове полезен труд, съдържащи се в различните стокови тела, сега важат като множество отделни форми на осъществяване или проявяване на човешки труд изобщо.

3. Недостатъци на пълната, или разгънатата форма на стойността

Първо, относителният стойностен израз на стоката е незавършен, тъй като редицата от изрази на нейната стойност е безкрайна. Веригата, която се образува от стойностните уравнения, може непрекъснато да бъде продължена с всеки новопоявил се вид стока, който дава материал за нов стойностен израз. Второ, тя образува пъстра мозайка от разпадащи се и разнородни стойностни изрази. И ако, най-сетне — както трябва да стане, — относителната стойност на всяка стока бъде изразена в тази разгъната форма, то относителната стойностна форма на всяка стока ще бъде безкраен ред от стойностни изрази, различен от относителната стойностна форма на всяка друга стока. Недостатъците на разгънатата относителна форма на стойността се отразяват върху съответната ѝ еквивалентна форма. Тъй като натуралната форма на всеки отделен вид стока се явява тук като отделна еквивалентна форма наред с безброй други отделни еквивалентни форми, то съществуват изобщо само ограничени еквивалентни форми, всяка от които изключва другите. Също така и определеният, конкретният вид полезен труд, който се съдържа във всеки отделен стоков еквивалент, се явява само като отделна, неизчерпателна форма на проявление на човешки труд. Последният наистина притежава своята пълна, или изчерпателна форма на проявление в цялата съвкупност на тези отделни форми на проявление. Но тук той няма единна форма на проявление.

Впрочем разгънатата относителна форма на стойността се състои само от сбор от прости относителни стойностни изрази или от уравнения от първата форма като

$$\begin{aligned} 20 \text{ аршина платно} &= 1 \text{ дреха,} \\ 20 \text{ аршина платно} &= 10 \text{ фунта чай и т. н.} \end{aligned}$$

Но всяко от тези уравнения съдържа в себе си и обратното равнозначно уравнение:

1 дреха = 20 аршина платно,
10 фунта чай = 20 аршина платно и т. н.

И наистина: ако един човек разменя своето платно с много други стоки и с това изразява неговата стойност в цяла редица други стоки, то тогава и многото други стокоприетатели трябва по необходимост също да разменят своите стоки с платното и следователно да изразяват стойностите на своите различни стоки в една и съща трета стока, в платно. — И тъй, ако преобърнем реда: 20 аршина платно = 1 дреха, или = 10 фунта чай, или = и т. н., т. е. ако изразим обратното отношение, което по същество вече се съдържа в този ред, ще получим:

С. ВСЕОБЩАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

$\frac{1}{n}$ дреха	=	} 20 аршина платно
10 фунта чай	=	
10 фунта кафе	=	
1 квартал пшеница	=	
2 унции злато	=	
$\frac{1}{2}$ тон желязо	=	
x стока A	=	
и т. н.		

1. Изменен характер на формата на стойността

Сега стоките изразяват своите стойности: 1) просто, защото ги изразяват в една единствена стока, и 2) еднородно, защото ги изразяват в една и съща стока. Тяхната стойностна форма е проста и обща за всички, затова е всеобща.

Формите I и II достигаха само до изразяване на стойността на една стока като нещо различно от нейната собствена потребителна стойност или от нейното стокowo тяло.

Първата форма даваше стойностни уравнения като: 1 дреха = 20 аршина платно; 10 фунта чай = $\frac{1}{2}$ тон желязо и т. н. Стойността на дрехата се изразява като нещо равно на платно, стойността на чая — като нещо равно на желязо и т. н., но изразите равно на платно и равно на желязо, тези стойностни изрази на дрехата и на чая, са също тъй различни, както платното и желязото. Очевидно тази форма практически се среща само при наченките на размяната, когато продуктите на труда са се превръщали в стоки само при случайни и изолирани актове на размяна.

Втората форма по-пълно от първата отделя стойността на една стока от нейната собствена потребителна стойност, защото стойността

напр. на дрехата тук се противопоставя на своята натурална форма във всички възможни видове, като нещо равно на платно, на желязо, на чай и т. н. — на всичко друго освен на дреха. От друга страна, тук е съвсем изключен всеки общ стойностен израз на стоките, понеже в стойностния израз на всяка отделна стока всички други стоки сега се явяват само във формата на еквиваленти. Разгънатата стойностна форма се среща в действителност за пръв път тогава, когато даден продукт на труда, напр. добитък, се разменя с рязни други стоки не вече по изключение, а по обичай.

Новополучената форма II изразява стойностите на стоковия свят в една и съща, излъчена от него стока, напр. в платно, и по този начин изразява стойностите на всички стоки чрез тяхното равенство с платното. Като нещо равно на платното, стойността на всяка стока сега вече се различава не само от своята собствена потребителна стойност, но и от всяка потребителна стойност и именно с това тя изразява онова, което ѝ е общо с всички стоки. Така че едва тази форма наистина отнася стоките една към друга като стойности или ги оставя да се проявяват една към друга като разменни стойности.

Двете по-раншни форми изразяват стойността на всяка стока било в една единствена стока от друг вид, било в редица от множество различни от нея стоки. И в двата случая това е, тъй да се каже, частна работа на отделната стока да си даде стойностна форма и тя постига това без помощта на другите стоки. Те играят спрямо нея само пасивната роля на еквивалент. Напротив, всеобщата форма на стойността възниква само като общо дело на целия стоков свят. Една стока получава всеобщ стойностен израз само защото всички други стоки едновременно изразяват своята стойност в същия еквивалент и всеки новопоявяващ се вид стока трябва да ги последва. По такъв начин проличава, че стойностната предметност на стоките — тъй като тя е само „общественото битие“ на същите — може да бъде изразена само чрез тяхното всестранно обществено отношение и затова тяхната стойностна форма трябва да бъде общественовалидна форма.

Във формата на неща, равни на платното, всички стоки сега вече се явяват не само като качествено равни, като стойности изобщо, но същевременно и като количествено сравними величини на стойността. Тъй като стоките отразяват величините на своята стойност в един и същ материал — в платното, то тези величини на стойността се отразяват взаимно. Напр. 10 фунта чай = 20 аршина платно, и 40 фунта кафе = 20 аршина платно; следователно 10 фунта чай = 40 фунта кафе, или в 1 фунт кафе се съдържа само $\frac{1}{4}$ от субстанцията на стойността, от труда, който се съдържа в 1 фунт чай.

Всеобщата относителна стойностна форма на стоковия свят придава на излъчената от тоя свят еквивалентна стока, на платното,

характера на всеобщ еквивалент. Неговата собствена натурална форма е общ стойностен образ за този стоков свят, затова платното е непосредствено разменимо с всички други стоки. Неговата телесна форма е видимото възплъщение, всеобщата обществена обвивка на всеки човешки труд. Тъкачеството, частният труд, който произвежда платно, се намира същевременно и във всеобща обществена форма, във формата на равенство с всички други видове труд. Безбройните уравнения, от които се състои всеобщата форма на стойността, приравняват едно след друго реализирания в платното труд към труда, който се съдържа във всяка друга стока, и с това правят тъкачеството всеобща форма на проявление на човешкия труд изобщо. По този начин овещественият в стоковата стойност труд е не само отрицателно изразен като труд, от който са заличени всички конкретни форми и полезни свойства на разните видове действителен труд, но отчетливо изпъква и неговата собствена положителна природа. Тя представлява свеждането на всички видове действителен труд към техния общ характер на човешки труд, към изразходването на човешка работна сила.

Всеобщата форма на стойността, която представя продуктите на труда само като безформен, неразличим човешки труд, показва със своята собствена структура, че тя е общественият израз на стоковия свят. С това тя разкрива, че вътре в този свят общочовешкият характер на труда съставя неговият специфичен обществен характер

2. Отношение между развитието на относителната форма на стойността и развитието на еквивалентната форма

На степенята в развитието на относителната форма на стойността отговаря степенята в развитието на еквивалентната форма. Но — и това е важно да се отбележи — развитието на еквивалентната форма е само израз и резултат на развитието на относителната форма на стойността.

Простата, или единичната, относителна форма на стойността на една стока превръща друга стока в отделен еквивалент. Разгънатата форма на относителната стойност — това изразяване на стойността на една стока във всички други стоки — им придава формата на разностранни отделни еквиваленти. Най-сетне, даден отделен вид стока получава форма на всеобщ еквивалент, тъй като всички други стоки обръщат тази стока в материал на своята единна всеобща стойностна форма.

Но в същата степен, в която се развива стойностната форма изобщо, се развива и противоположността между двата нейни по-

люса — между относителната форма на стойността и еквивалентната форма.

Още първата форма — 20 аршина платно = 1 дреха — съдържа тази противоположност, но не я фиксира. Според това, дали четем уравнението отляво надясно или обратно, всяка от двете стокови крайности, като платно и дреха, се намира ту в относителна форма на стойността, ту в еквивалентна форма. Тук е все още мъчно да се установи полярната противоположност.

Във формата II само един вид стока може винаги напълно да разгъне своята относителна стойност и самата тя притежава разгънатата относителна форма на стойността само защото и доколкото всички други стоки ѝ противостоят в еквивалентна форма. Тук вече не можем да разместим двете части на стойностното уравнение, като напр: 20 аршина платно = 1 дреха, или = 10 фунта чай, или = 1 кварталер пшеница, или = и т. н. — без да променим целия му характер и без да го превърнем от пълната във всеобщата форма на стойността.

Последната форма, форма III, придава на стоковия свят всеобщата и обществена относителна форма на стойността, защото и доколкото всички стоки, които влизат в стоковия свят — с едно единствено изключение, — са изключени от всеобщата еквивалентна форма. Дадена стока, напр. платното, се намира във формата на непосредствена разменимост с всички други стоки, или в непосредствена обществена форма, защото и доколкото всички други стоки не се намират в нея.²⁴⁾

Наопаки, стоката, която фигурира като всеобщ еквивалент, е изключена от единната и затова всеобща относителна форма на стойността на стоковия свят. За да може платното или изобщо някоя стока, която се намира във форма на [всеобщ еквивалент, да

²⁴⁾ От самата форма на всеобщата непосредствена разменимост всъщност ни най-малко не личи, че тя е противоречива стокова форма, също тъй неразделно свързана с формата на непосредствената разменимост, както положителният полюс на магнита е свързан с отрицателния. Затова човек може да си въобрази, че на всички стоки би могло едновременно да се тури печатът на непосредствена разменимост, както може и да си въобрази, че всички католици могат да бъдат направени папи. За дребния буржоа, който вижда в стоковото производство *pec plus ultra* [върх] на човешката свобода и на личната независимост, би било, разбира се, много желателно да отстрани свързаните с тази форма недостатъци, особено недостатъка на стоките да не могат непосредствено да се разменят. Разкрсяването на тази филистерска утопия съставя Прудоновият социализъм, който, както показах на друго място³¹, няма дори заслугата да бъде оригинален, а много години преди Прудон и много по-добре е бил развит от Грей, Брей и др. Това обаче не пречи на такава мъдрост да избуява в днешни дни в известни среди под името „наука“. Никога една школа не е употребявала толкова много думата „наука“, както школата на Прудон, защото

„Понятия където не достигат,
там думата навреме се явява“³².

участвува едновременно и във всеобщата относителна форма на стойността, тя би трябвало да служи сама на себе си за еквивалент. Тогава бихме получили: 20 аршина платно = 20 аршина платно, тавтология, в която не е изразена нито стойност, нито величина на стойността. За да изразим относителната стойност на всеобщия еквивалент, ние трябва да обърнем формата III. Всеобщият еквивалент няма никаква обща с всички други стоки относителна стойностна форма, а неговата стойност се изразява относително в безкрайния ред на всички други стокови тела. Така че разгънатата относителна форма на стойността, или формата II, сега се явява като специфична относителна форма на стойността на стоката еквивалент.

3. Преход от всеобщата форма на стойността към паричната форма

Всеобщата еквивалентна форма е форма на стойността изобщо. Така че тя може да бъде представена от всяка стока. От друга страна, една стока се намира във всеобща еквивалентна форма (форма III) само защото и доколкото всички други стоки я отделят от своята среда като еквивалент. И само от момента, когато това отделяне окончателно се е ограничило върху един специфичен вид стока, единната относителна форма на стойността на стоковия свят е придобила обективна трайност и всеобща обществена валидност.

Специфичната стока, с чиято натурална форма обществено се среща еквивалентната форма, става парична стока, или функционира като пари. Да играе в стоковия свят ролята на всеобщ еквивалент става нейна специфична обществена функция, а следователно и неин обществен монопол. Това привилегировано място сред стоките, които във форма II фигурират като отделни еквиваленти на платното, а във форма III заедно изразяват в платното своята относителна стойност, исторически е завоювала една определена стока — златото. Затова, ако във формата III вместо стоката платно турим стоката злато, ще получим:

Д. ПАРИЧНА ФОРМА

20 аршина платно	=	} 2 унции злато
1 дреха	=	
10 фунта чай	=	
40 фунта кафе	=	
1 квартал пшеница	=	
$\frac{1}{2}$ тон желязо	=	
x стока A	=	

При прехода от форма I във форма II и от форма II във форма III стават съществени промени. Напротив, формата IV по нищо не се различава от формата III освен по това, че сега вместо платното златото притежава всеобщата еквивалентна форма. Във формата IV златото играе тази роля, каквато платното във формата III — всеобщ еквивалент. Напредъкът се състои само в това, че формата на непосредствена всеобща разменимост, или всеобщата еквивалентна форма, сега по силата на обществения обичай окончателно се е сраснала със специфичната натурална форма на стоката злато.

Златото противостои на другите стоки като пари само защото по-рано вече им е противостояло като стока. Както всички други стоки, то също е функционирало и като еквивалент — било като отделен еквивалент при единични разменни актове, било като особен еквивалент наред с други стокови еквиваленти. Полека-лека то почнало да функционира в по-тесни или по-широки области като всеобщ еквивалент. И щом придобило монопола върху това място в стойностния израз на стокския свят, то станало парична стока, и едва от този момент, когато то вече е станало парична стока, формата IV започва да се различава от формата III, или всеобщата форма на стойността се превръща в парична форма.

Простият относителен стойностен израз на една стока, напр. на платното, в онази стока, която вече функционира като парична стока, напр. в златото, е ценовата форма. „Ценовата форма“ на платното следователно е:

20 аршина платно = 2 унции злато,

или ако 2 фунта стерлинги е монетното наименование на 2 унции злато. тогава

20 аршина платно = 2 фунта стерлинги.

Мъчнотията в разбирането на паричната форма се състои в разбирането на всеобщата еквивалентна форма, т. е. на всеобщата форма на стойността изобщо, на формата III. Формата III се разрешава в обратна посока във формата II, в разгънатата форма на стойността, а неин конституиращ елемент е формата I: 20 аршина платно = 1 дреха, или x стока $A = y$ стока B . Затова простата стокова форма е зародишът на паричната форма.

4. СТОКОВИЯТ ФЕТИШИЗЪМ И НЕГОВАТА ТАЙНА

На пръв поглед една стока изглежда съвсем просто и тривиално нещо. Нейният анализ показва, че тя е нещо твърде забъркано, пълно с метафизични тънкости и теологични хитрини. Докол-

кото тя е потребителна стойност, в нея няма нищо мистериозно — все едно дали я разглеждаме от гледна точка на това, че тя със своите свойства задоволява човешки потребности, или от гледна точка на това, че тя придобива тези свойства само като продукт на човешки труд. Съвсем ясно е, че човек със своята дейност изменя формите на природните материали по един полезен за него начин. Формата на дървото например се изменя, когато от него правим маса. И все пак масата си остава дърво, най-обикновено сетивно нещо. Но щом се яви като стока, тя веднага се превръща в сетивно-свръхсетивно нещо. Тя не само стои с краката си на земята, но по отношение на всички други стоки застава на главата си и в тази нейна дървена глава се пораждат капризи, много по-чудновати, отколкото ако тя от само себе си започнеше да танцува.²⁶⁾

Следователно мистичният характер на стоката не произтича от нейната потребителна стойност. Също така той не произтича и от съдържанието на стойностните определения. Първо, защото колкото и да са различни отделните видове полезен труд или производителна дейност, физиологическа истина е, че те са функции на човешкия организъм и че всяка такава функция, каквото и да бъде нейното съдържание и форма, е по същество изразходване на човешки мозък, нерви, мускули, сетивни органи и т. н. И второ, онова, което лежи в основата на определението на величината на стойността — времетраенето на това изразходване, или количеството на труда, — се различава дори осезателно от качеството на труда. Работното време, което струва произвеждането на средствата за живот, е трябвало да интересува хората при всички обществени формации, макар и нееднакво на различните стъпала на развитието.²⁶⁾ Най-сетне, щом хората по какъвто и да е начин работят един за друг, то и техният труд добива обществена форма.

И тъй, откъде произлиза загадъчният характер на продукта на труда, когато той приеме стокова форма? Очевидно от самата тази форма. Еднородността на различните видове човешки труд придобива вещната форма на качество, еднакво за всички продукти на труда — стойността; мярката за изразходването на човешката работна сила чрез неговото времетраене добива формата на вели-

²⁶⁾ Да си припомним, че Китай и масите започнаха да танцуват, когато целият останал свят изглеждаше в пълен покой — pour encourager les autres [за окуражаване на другите].³³⁾

²⁶⁾ *Бележка към второто издание.* У древните германци големината на един морген земя е била измервана с труда на един ден и затова моргенът е бил наречан Tagwerk (или Tagwanne) (jurnale или jurnalis, terra jurnalis, jornalis или diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaat, Mannshaut и т. н. Виж *Georg Ludwig von Maurer*, „Einleitung zur Geschichte der Mark, Hof — usw. Verfassung etc.“. München 1854, S. 129 sq.

чина на стойността на продуктите на труда; и най-сетне — онези отношения между производителите, в които се осъществяват казаните обществени определения на техния труд, добиват формата на обществено отношение на продуктите на труда.

Така че тайнствеността на стоковата форма се състои просто в това, че тя отразява за хората обществения характер на техния собствен труд като вещен характер на самите продукти на труда, като обществени природни свойства на тези неща, а поради това и общественото отношение на производителите към общата маса на труда се отразява във вид на съществуващо въвн от тях обществено отношение между вещи. Чрез това *quid pro quo* [появяване на едно вместо друго] продуктите на труда стават стоки, сетивно-свръхсетивни, или обществени неща. Така светлинното въздействие на дадено нещо върху зрителния нерв се изразява не като субективно раздразнение на самия зрителен нерв, а като вещна форма на нещо, което се намира въвн от околото. Но при гледане действително се хвърля светлина от дадено нещо, от външен предмет, върху друго нещо — околото. Това е физическо отношение между физически неща. Но стоковата форма и стойностното отношение на продуктите на труда, в което тя се проявява, нямат абсолютно нищо общо с тяхната физическа природа и с вещните отношения, които произтичат от нея. Това е само определено обществено отношение между самите хора, което приема за тях фантастичната форма на отношение между нещата. Затова, за да намерим аналогия, би трябвало да се впуснем в мъглявата област на религиозния свят. В него продуктите на човешкия мозък изглеждат като самостоятелни същества, надарени със собствен живот и намиращи се в отношения помежду си и с хората. Същото става в стоковия свят с произведенията на човешката ръка. Това нещо аз наричам фетишизъм, който е присъщ на продуктите на труда, когато те биват произвеждани като стоки, и който затова е неотделим от стоковото производство.

Този фетишен характер на стоковия свят произтича, както вече показва предходният анализ, от своеобразния обществен характер на труда, който произвежда стоки.

Изобщо предметите за потребление стават стоки само защото са продукти на независими един от друг частни видове труд. Съвкупността на тези частни видове труд съставя целокупният труд на обществото. Тъй като производителите влизат в обществен контакт едва чрез размяната на своите продукти на труда, то и специфичният обществен характер на техните частни видове труд се проявява само в пределите на тази размяна. С други думи, частните видове труд в действителност действуват като звена на целокупния обществен труд само чрез отношенията, които размяната устано-

вява между продуктите на труда, а чрез тях и между производителите. Ето защо за производителите обществените отношения на техните частни видове труд се явяват такива, каквито те са в действителност, т. е. не като непосредствено-обществени отношения между самите лица в техния труд, а, обратно, като вещни отношения между лицата, и обществени отношения между вещите.

Едва в рамките на своята 'размяна продуктите на' труда придобиват общественоеднаква стойностна предметност, отделена от техните сетивно-различни потребителни стойности. Това раздвоение на продукта на труда на нещо полезно и нещо, което възплъщава стойност, се осъществява практически само когато размяната вече е добила достатъчно разпространение и такова значение, че могат да се произвеждат полезни предмети специално за размяна и стойностният характер на вещите се взема под внимание още при тяхното производство. От този момент частните видове труд на производителите получават наистина двояк обществен характер. От една страна, те, като определени полезни видове труд, трябва да задоволяват определена обществена потребност и с това да се утвърдят като звена на целокупния труд на естествено развилата се система на общественото разделение на труда. От друга страна, те задоволяват само разнообразните потребности на своите собствени производители, доколкото всеки отделен вид на частния полезен труд е заменим с всеки друг вид частен полезен труд и следователно му е равнозначен. Еднаквостта на *toto coelo* [напълно] различни видове труд може да се състои само в абстрахирането от тяхната действителна нееднаквост, в свеждането им към оня общ характер, който те притежават като изразходване на човешка работна сила, на абстрактно-човешки труд. Мозъкът на частните производители отразява този двояк обществен характер на техния частен труд само във формите, които се явяват в практическите им отношения, в размяната на продуктите, т. е. той отразява общественотополезния характер на техните частни видове труд във такава форма, че продуктът на труда трябва да бъде полезен, но не за самия производител, а за други хора; а обществения характер на еднаквостта на разнородните видове труд той отразява в такава форма, че тези материално различни неща — продуктите на труда, са стойности.

Следователно, хората съпоставят един на друг продуктите на своя труд като стойности не защото смятат тези вещи само като вещни обвивки на еднороден човешки труд. Наопаки. Като приравняват при размяната своите разнородни продукти като стойности, те приравняват своите различни видове труд като човешки труд. Те

не съзнават това, но го вършат.²⁷⁾ Така че на челото на стойността не е написано какво нещо е тя. Напротив, стойността превръща всеки продукт на труда в обществен йероглиф. По-сетне хората се стараят да разчетат смисъла на йероглифа, да отгатнат тайната на своя собствен обществен продукт — защото определението на предметите за потребление като стойности е също така техен обществен продукт, както и езикът. По-късното научно откритие, че продуктите на труда, доколкото те са стойности, са само вещи изрази на изразходвания за тяхното произвеждане човешки труд, създава епоха в историческото развитие на човечеството, но никак не разпръсква вещната привидност на обществения характер на труда. Това, което важи само за тази отделна форма на производство, за стоковото производство, а именно, че специфично-общественият характер на независимите един от друг частни видове труд се състои в тяхната еднаквост като човешки труд и приема формата на стойностен характер на продуктите на труда — това и преди, и след казаното откритие се струва на хората, които са сковани в условията на стоковото производство, като също тъй окончателна истина, каквато е и въздухът като форма на физическо тяло, която продължава да съществува и след като науката разложи въздуха на неговите съставни елементи.

Хората, които си разменят продукти, се интересуват практически преди всичко от въпроса, колко чужди продукти получават срещу своя собствен продукт, т. е. в какви пропорции се разменят продуктите помежду им. Когато тези пропорции узреят до известна обичайна трайност, те изглеждат, като да произтичат от самата природа на продуктите на труда, така че напр. един тон желязо и 2 унции злато са равностойни, също както 1 фунт злато и 1 фунт желязо са еднакво тежки въпреки техните различни физически и химически свойства. В действителност стойностният характер на продуктите на труда се затвърдява едва чрез тяхното реализиране като стойностни величини. Последните непрекъснато се променят, независимо от желанието, предвиждането и дейността на разменящите. Тяхното собствено обществено движение приема за тях формата на движение на вещи, под чийто контрол те се намират, вместо сами да го контролират. Необходимо е пълно развитие на стоковото производство, докато от самия опит израсне научното разбиране, че частните видове труд, извършвани независимо един от

²⁾ Бележка към второто издание.³⁾ Така че когато Галиани казва: стойността е отношение между две лица — „La Ricchezza é una ragione tra due persone“, той би трябвало да прибави: отношение, скрито под вещна обвивка (Galiani, „Della Moneta“, стр. 221, т. III от сборника на Custodi, „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“, Parte Moderna, Milano 1803).

друг, но всеотранно зависими един от друг като естествено развили се звена на общественото разделение на труда, постоянно биват свеждани в определени пропорции към тяхната обществена мярка, тъй като работното време, обществено-необходимо за произвеждане на техните продукти, насилствено си пробива път като регулиращ природен закон сред случайните и постоянно колебаещи се разменни отношения на техните продукти, също както напр. действа законът за тежестта, когато къщата се сгромоляса върху главата на някого.²⁸⁾ Така че определението на величината на стойността чрез работното време е тайна, която е скрита под видимите движения на относителните стокови стойности.

Разкриването ѝ отстранява привидността, че величината на стойността на продуктите на труда се определя чисто случайно, но то съвсем не отстранява нейната вещна форма.

Изследването на формите на човешкия живот, а следователно и техният научен анализ, избира изобщо път, противоположен на действителното развитие. То започва *post festum* [със закъснение], т. е. изхожда от готовите резултати на процеса на развитието. Формите, които слагат върху продуктите на труда печата на стоки и поради това са предпоставки за стоковото обръщение, притежават устойчивостта на природни форми на обществения живот преди още хората да са се опитали да си дадат сметка не за историческия характер на тези форми, които, напротив, вече им се струват неизмени, а за тяхното съдържание. Така само анализът на стоковите цени доведе до определението на величината на стойността и само общият паричен израз на стоките даде възможност да се фиксира техният стойностен характер. Но именно тази завършена форма на стокския свят — паричната форма — не разкрива, а, напротив, вещно забузва обществения характер на частните видове труд, а значи и обществените отношения на частните производители. Когато казвам, че дрехата, обувката и т. н. се отнасят към платното като към всеобщо въплъщение на абстрактен човешки труд, нелепостта на този израз бие в очи. Но когато производителите на дрехи, на обувка и т. н. отнасят тези стоки към платното или — което е все същото — към златото или среброто като към всеобщ еквивалент, тогава отношението на техните частни видове труд към целокупния обществен труд им се представя именно в тази нелепа форма.

²⁸⁾ „Какво да кажем за един закон, който може да си пробива път само чрез периодични революции? Именно това е природен закон, който почива върху липсата на съзнателност на засегнатите от него хора“. (*Фридрих Енгелс*, „Очерци към критиката на политическата икономия“ в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, издавани от Арнолд Руге и Карл Маркс, Париж, 1844 [виж настоящото издание, т. 1, стр. 540]).

Именно този род форми образуват категориите на буржоазната икономия. Те са обществено валидни, следователно обективни мисловни форми за производствените отношения на този исторически определен обществен начин на производство, на стоковото производство. Поради това целият мистицизъм на стоковия свят, цялата магия и фантазмагория, която забулва в мъгла продуктите на труда, произведени на базата на стоковото производство, изчезва веднага щом се обърнем към други форми на производството.

Тъй като политическата икономия обича робинзонадите²⁹⁾, нека и на нашия остров се появи най-напред Робинзон. Колкото и да е невзискателен, той все пак трябва да задоволи различните си потребности и затова трябва да извършва различни видове полезен труд — да прави сечива, да произвежда мебели, да опитомява ламии, да лови риба, да ходи на лов и т. н. За молитвите и други такива тук не говорим, тъй като за нашия Робинзон те са удоволствие и той гледа на такъв род дейност като на почивка. Въпреки разнообразието на своите производствени функции, той знае, че те са само различни форми на дейността на един и същ Робинзон, следователно са само различни видове човешки труд. Самата нужда го кара точно да разпределя своето време между различните функции. Дали едната ще заеме по-голямо, а другата по-малко място в неговата целокупна дейност — това зависи от по-големите или по-малките трудности, които трябва да преодолее за постигане на търсения полезен ефект. Поучен от опита, нашият Робинзон, който е спасил от корабкрушението часовник, сметководен дневник, мастило и перо, като добър англичанин скоро започва да води сметководство сам за себе си. Неговият инвентарен опис съдържа списък на предметите за потребление, които той притежава, на различните действия, необходими за тяхното производство, и, най-сетне, работното време, което той средно изразходва за определени количества от тези различни продукти. Всички отношения между Робинзон и нещата, които съставят създаденото от него негово богатство, са тук толкова прости и прозрачни, че дори г. Макс Вирт би ги

²⁹⁾ *Бележка към второто издание.* И Рикардо не минава без своя робинзонада. „Той кара първобитния риболовец и първобитния ловец веднага да почнат да си разменят рибата и дивеча като стокопритежатели, пропорционално на работното време, овеществено в тези разменни стойности. При този случай той изпада в анахронизма, че първобитният риболовец и ловец при изчисляване на своите оръдия на труда се ползват от анионтетните таблици, които са били в сила на лондонската борса през 1817 г. „Паралелограмите на г. Оуен“³⁴ изглежда да са били единствената обществена форма, която той е познавал извън буржоазната“ (*Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 38, 39 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 48]).

разбрал без особено налягане на ума. И все пак в тях се съдържат всички съществени определения на стойността.

Да се пренесем сега от светлия Робинзон остров в мрачното европейско средновековие. Вместо независимия човек тук намираме само зависими хора — крепостни и земевладелци, васали и сюзерени, светски лица и попове. Личната зависимост характеризира както обществените отношения на материалното производство, така и възникналите върху тази основа сфери на живота. Но именно защото отношенията на лична зависимост образуват дадената обществена основа, трудът и продуктите няма защо да приемат различен от тяхната реалност фантастичен образ. Те се включват в обществения механизъм като натурална служба и натурални тегоби. Тук непосредствено-обществена форма на труда е неговата натурална форма, неговата особеност, а не неговата всеобщност — както е в обществото, основано върху стоковото производство. Крепостният труд също тъй се измерва с времето, както и стокопроизводителният труд, но всеки крепостен селянин знае, че изразходва определено количество от своята лична работна сила в служба на своя господар. Десятъкът, който той трябва да дава на попа, е по-ясен от благословията, която получава от попа. Поради това — както и да съдим за характерните маски, под които тук хората излизат едни срещу други — обществените отношения на лицата в техните видове труд се явяват във всеки случай като техни лични отношения и не са предрешени в обществени отношения на вещите, на продуктите на труда.

За да изследваме общия, т. е. непосредствено обобществения, труд, няма нужда да се връщаме към неговата примитивна форма, която срещаме на прага на историята на всички културни народи.³⁰⁾ По-близък пример представлява патриархалното производство на едно селско семейство, което произвежда за собствените си нужди жито, добитък, прежда, платно, дрехи и т. н. Тези различни неща представляват за семейството различни продукти на неговия семеен

³⁰⁾ *Бележка към второто издание.* „Смешен е разпространеният в най-ново време предразсъдък, че формата на първобитната общинска собственост била специфично славянска, а дори и изключително руска форма. Тя е онази първична форма, която можем да посочим у римляните, германите, келтите, а у индусите още се среща, макар отчасти вече в разруха, цяла колекция от разнообразни форми. По-точното изследване на азиатските и по-специално на индийските форми на общинска собственост би показало как от различните форми на самораслата общинска собственост произлизат различни форми на нейното разпадане. Така напр. различните оригинални типове на частната собственост у римляните и у германите могат да се извлекат от различни форми на индийската общинска собственост“ (*Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859 г., стр. 10 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 21]).

труд, но не се явяват едни срещу други като стоки. Различните видове труд, които произвеждат тези продукти, като земеделие, скотовъдство, предене, тъкане, шиене и т. н., са в своята натурална форма обществени функции, защото са функции на семейството, което също така, както и стоковото производство, има свое естествено развитие и разделение на труда. Различията по пол и възраст, както и променящите се със смяната на годишните времена природни условия на труда регулират разпределението на труда в семейството и работното време на отделните членове на семейството. Но изразходването на индивидуалните работни сили, измервано с времетраенето на труда, тук по начало придава обществен характер на самите видове труд, тъй като индивидуалните работни сили от самото начало функционират само като органи на съвкупната работна сила на семейството.

Най-сетне, нека за разнообразие си представим един съюз от свободни хора, които работят с общи средства за производство и съзнателно [selbstbewußt] разходват многото си индивидуални работни сили като една обществена работна сила. Тук се повтарят всички определения на Робинзоновия труд, но в обществен, а не в индивидуален мащаб. Всички продукти на Робинзон бяха изключително негови лични произведения и затова непосредствено предмети за негово лично потребление. Целокупният продукт на съюза от свободни хора е обществен продукт. Част от този продукт отново служи като средство за производство. Те си остават обществени. Но друга част членовете на съюза потребяват като средства за живот. Затова тя трябва да бъде разпределена между тях. Начинът на това разпределение ще се променя според характера на самия обществен производителен организъм и степента на историческото развитие на производителите. Само като паралел със стоковото производство нека приемем, че работното време на всеки производител определя неговия дял от средствата за живот. В такъв случай работното време би играло двойна роля. Неговото обществено-планомерно разпределение регулира правилното отношение между различните трудови функции и различните потребности. От друга страна, работното време служи същевременно като мярка на индивидуалното участие на производителя в общия труд, а значи като мярка на онази част от общия продукт, която остава за индивидуално потребление. Обществени отношения на хората към техния труд и към продуктите на техния труд тук остават прозрачно ясни както в производството, тъй и в разпределението.

За едно общество от стокопроизводители, които се намират в такова всеобщо обществено производствено отношение, че се отнасят към своите продукти като към стоки, т. е. като към стойности,

и които в тази вещна форма отнасят своите частни видове труд едни към друг като еднакъв човешки труд — за такова общество най-подходящата религиозна форма е християнството с неговия култ на абстрактния човек, особено в неговите буржоазни разновидности — протестантството, деизма и т. н. В древноазиатските, античните и т. н. начини на производство превръщането на продукта в стока, а следователно и битието на човека като стокопроизводител, играе подчинена роля, която обаче става толкова по-значителна, колкото повече общинните форми навлизат в сталия на своя залез. Истински търговски народи съществуват само в междините на древния свят³⁵, както боговете на Египет или както евреите в порите на полското общество. Тези древни обществени производствени организми са несравнено по-прости и по-прозрачни от буржоазния, но те почиват или на незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пълното черво на естествената родова връзка с останалите хора, или пък на отношенията на непосредствено господство и подчинение. Те са обусловени от ниското стъпало на развитието на производителните сили на труда и от съответната ограниченост на отношенията между хората в рамките на производствения процес на техния материален живот, т. е. от ограничеността на отношенията им едни към други и към природата. Тази действителна ограниченост мисловно се отразява в древните религии, обожествяващи природата, и в народните поверия. Религиозното отражение на действителния свят може изобщо да изчезне само когато условията на практическия делничен живот на хората всеки ден ще се изразяват в прозрачно-разумни отношения на хората помежду им и към природата. Образът на обществения процес на живота, т. е. на материалния процес на производството, ще смене своето мистично мъгляво було само когато ще стане продукт на свободно обединени се хора и ще се намира под техния съзнателен, планомерен контрол. Но за това е нужна определена материална основа на обществото или редица от материални условия за съществуване, които от своя страна са самобитен продукт на една дълга и мъчителна история на развитие.

Политическата икономия наистина е анализирала, макар и недостатъчно³¹⁾, стойността и величината на стойността и е разкрила

³¹⁾ Недостатъчността на Рикардовия анализ на величината на стойността — а той е най-добрият — ще бъде изтъкната в третата и в четвъртата книга на това съчинение. Но колкото се отнася до стойността изобщо, класическата политическа икономия никъде не различава изрично и с ясно съзнание труда, както той се изразява в стойността, от същия труд, доколкото той се изразява в потребителната стойност на неговия продукт. Естествено тя прави фактически това различие, като разглежда труда ту количествено, ту качествено. Но тя не се досеща, че чисто количественото различие на видовете труд има за предпоставка тяхното

скритото в тези форми съдържание. Но тя никога не е дори поставяла въпроса, защо това съдържание приема такава форма, т. е. защо трудът се изразява в стойността, а времетраенето на труда като негова мярка — във величината на стойността на продукта на труда.³²⁾ Формулите, на чието чело е написано, че принадлежат на

качествено единство или равенство, т. е. тяхното свеждане към абстрактно-човешки труд. Рикардо напр. изказва своето съгласие със следните думи на Дестю де Траси: „Тъй като е сигурно, че само нашите телесни и духовни способности са нашето първоначално богатство, употребата на тези способности, под вида на каквото и да е труд, е нашето първоначално съкровище; и винаги именно тази употреба създава всички онези неща, които ние наричаме богатства... При това е сигурно, че всички тези неща представляват само трудът, който ги е произвел, и че ако те имат стойност или дори две различни стойности, те могат да я имат само от стойността на труда, от който произтичат“ (Ricardo, „The Principles of Political Economy“, 3 ed., London, 1821, p. 334). Нека само споменем, че Рикардо приписва на Дестю своето собствено по-дълбоко разбиране на въпроса. Наистина Дестю, от една страна, казва, че всички неща, които съставят богатството, „представяват само трудът, който ги е произвел“, но, от друга страна, той казва, че те получавали своите „две различни стойности“ (потребителна и разменна стойност) от „стойността на труда“. С това той изпада в пошлостта на вулгарната икономия, която най-напред взема за предпоставка стойността на една стока (в дадения случай на труда), за да определи след това чрез нея стойността на другите стоки. А Рикардо го чете така, че както в потребителната, така и в разменната стойност се изразява труд (не стойност на труда). Но сам той тъй малко различава двоякия характер на труда, който е изразен двояко, че в цялата глава „Стойност и богатство, техните отличителни свойства“ е принуден да се блъска с тривиалностите на един Ж. Б. Сей. И затова на края е съвсем учуден, че Дестю, наистина, от една страна, е съгласен с него за труда като източник на стойността, но въпреки това, от друга страна, е съгласен със Сей по въпроса за понятието стойност.

³²⁾ Един от основните недостатъци на класическата политическа икономия се състои в това, че тя никога не е сполучвала да извлече от анализа на стоката — и по-специално на стоковата стойност — формата на стойността, която именно я прави разменна стойност. Тъкмо в лицето на най-добрите си представители, като А. Смит и Рикардо, тя разглежда стойността форма като нещо съвсем безразлично или външно по отношение на природата на самата стока. Причината не е само в това, че вниманието им е изцяло погълнато от анализа на величината на стойността. Причината се намира по-дълбоко. Стойността форма на продукта на труда е най-абстрактната, но и най-общата форма на буржоазния начин на производство, който чрез нея се характеризира като особен вид обществено производство, а едновременно с това се характеризира и исторически. Така че когато погрешно се разглежда буржоазният начин на производство като вечна природна форма на общественото производство, неизбежно се изпуска изпредвид и специфичната особеност на стоканата форма, значи и на стоковата форма, която по-нататък е развита като лична форма, капиталова форма и т. н. Затова и у икономисти, които са напълно съгласни по въпроса за измерването на величината на стойността с работното време, намираме най-пъстри и най-противоречиви представи за парите, т. е. за завършената форма на всеобщия еквивалент. Това особено ярко излъчва напр. при разглеждане на банковото дело, където вече никак не са достатъчни площадни дефиниции на парите. В противоположност на това възникна една реставрирана меркантилна система (Ганил и др.), която вижда в стойността само обществената форма или по-скоро само нейния лишен от субстанция отблясък. — Ще забележа тук веднаж завинаги, че под

една обществена формация, в която процесът на производството господства над хората, а човекът още не е овладял процеса на производството, важат за буржоазното съзнание на тази формация като също тъй разбираща се от само себе си естествена необходимост, както и самият производителен труд. Затова тя третира предбуржоазните форми на обществения производствен организъм така-както напр. църковните отци третират предхристиянските религии.³⁸⁾

класическа политическа икономия аз разбирам цялата политическа икономия от Уилям Пети насам, която изследва вътрешната зависимост на буржоазните производствени отношения, в противоположност на вулгарната икономия, която се върти само в сферата на външните привидни зависимости и — за да стигне до едно приемливо обяснение на тъй наречените най-груби явления на икономическия живот и да ги приспособи за домашна употреба от страна на буржоазията — постоянно предъвка материала, който отдавна вече е разработен от научната политическа икономия, но във всичко друго се ограничава с това, да систематизира и педантизира баналните и самодоволни представи на агентите на буржоазното производство за техния собствен най-съвършен свят и да ги провъзгласява за вечни истини.

³⁸⁾ Икономистите имат своеобразен начин на разсъждаване. За тях съществуват само два вида институции — изкуствени и естествени. Феодалните институции били изкуствени, буржоазните — естествени. В това отношение икономистите приличат на теолозите, които също така установяват два вида религии. Всяка религия, която не е тяхната, е човешка измислица, но тяхната собствена религия е божествено откровение. — И така, имало е история, но сега вече няма* (*Карл Маркс*, „Нищета на философията. Отговор на „Философската нищета“ на г-н Прудон“, 1847, стр. 113 (виж настоящото издание, т. 4, стр. 142)). Наистина забавен и господин Бастиа, който си въобразява, че старите гърци и римляни са живеели само от грабеж. Но ако през цели векове се живее от грабеж, все пак винаги трябва да има какво а е граби, или с други думи — предметът на грабежа непрекъснато да се произвежда. Затова трябва да се допусне, че и гърците, и римляните са имали някакъв производствен процес, някаква икономика, която е образувала материалната основа на техния свят, точно тъй, както буржоазната икономика образува тази на днешния свят.

Или Бастиа може би си мисли, че начинът на производство, основан на робския труд, почива върху системата на грабеж? Тогава той застава на опасна почва. Но ако един гигант на мисълта като Аристотел е грешил в своята оценка на робския труд — защо едно джудже-икономист като Бастиа да не сгреша в своята оценка за наемния труд? — Ползвам се от този повод, за да отхвърля накъсо едно възражение, което ми бе направено от един немско-американски вестник при излизането мое съчинение: „Към критиката на политическата икономия“, 1859. По мнението на вестника моят възглед, че даденият начин на производство и съответните му за всяко дадено време производствени отношения, накъсо — че „икономическата структура на обществото е реалната основа, върху която се издига една юридическа и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието“, че „начинът на производството на материалния живот обуславя социалния, политическия и духовния процес на живота изобщо“ [виж настоящото издание, т. 13, стр. 8—9] — всичко това наистина било вярно за днешния свят, в който господствуват материалните интереси, но не и за средните векове, когато господствувал католицизмът, нито за Атина и Рим, където господствувала политиката. Първо, чудно е, че има хора, които могат да предположат, че на някого са останали непознати тези световноизвестни фрази за средните векове и за античния свят. Ясно е поне това, че средните векове не са могли да живеят от католицизъм, а античният свят — от политика. Напротив, начинът, по който те са осигурявали своя живот, обяснява

Доколко някои от икономистите са заблудени от присъщия на стоковия свят фетишизъм, или от предметната привидност на обществените определения на труда, доказва между другото скучно-блудкавият спор върху ролята на природата в образуването на разменната стойност. Тъй като разменната стойност е определен обществен начин на изразяване на изразходвания за дадено нещо труд, тя не може да съдържа повече природно вещество, отколкото напр. валутният курс.

Тъй като стоквата форма е най-общата и най-неразвитата форма на буржоазното производство, поради което тя е възникнала твърде рано, макар че не е била така господстваща, а следователно и така характерна, както в днешни дни, то нейният фетишен характер като че ли все още лесно е могъл да се прозре. Но в по-конкретните форми изчезва дори и тази привидна простота. Откъде възникват илюзиите на монетарната система? От това, че тя не можа да разбере, че златото и среброто като пари представляват обществено производство относение, обаче представено във формата на природни вещи с чудновати обществени свойства. А нима фетишизмът на съвременната политическа икономия, която тъй високомерно се присмива над монетарната система, не става съвсем осезаем, когато тя започва да изследва капитала? Нима отдавна е изчезнала физиократската илюзия, че поземлената рента израства от земята, а не от обществото?

Но за да не забягваме напред, ще се ограничим тук с още един пример относно самата стокова форма. Ако стоките можеха да приказват, те биха казали: „Хората може да се интересуват от нашата потребителна стойност. Но нас, като вещи, тя не ни засяга. Онова, което принадлежи на нашата веществена природа, това е нашата стойност. Нашето собствено обръщение като стоки го доказва. Ние се отнасяме едни към други само като разменни стойности.“ — А сега да чуем какво казва душата на стоката чрез устата на икономиста:

„Стойността“ (разменната стойност) „е свойство на нещата, богатството“ (потребителната стойност) „е свойство на човека. В този смисъл стойността по необходимост предполага размяна, а богатството — не.“³⁴⁾ „Богатството“ (потребителната стойност) „е атрибут на човека, стойността е атрибут на стоките. Човекът или обще-

защо в единия случай главна роля е играла политиката, а в другия — католицизмът. Впрочем нужно е човек от малко да познава напр. историята на римската република, за да знае, че скритата нейна пружина се съдържа в историята на поземлената собственост. От друга страна, още Дон Кихот е изкупил заблудението си, че скитническото рицарство е еднакво съвместимо с всички икономически форми на обществото.

³⁴⁾ „Observation on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“, London, 1821, p. 16.

ството са богати; бисерът или диамантът са ценни... Бисерът или диамантът имат стойност като бисер или диамант".³⁵⁾

Досега още нито един химик не е открил разменна стойност в бисер или в диамант. Но икономистите-откриватели на тази „химическа“ субстанция, които предявяват особена претенция за критическа задълбоченост, намират, че потребителната стойност на вещите е независима от техните вещи свойства, докато тяхната стойност им принадлежи като на вещи. Това тяхно мнение се затвърдява от странното обстоятелство, че потребителната стойност на нещата се реализира за хората без размяна, т. е. в непосредствено отношение между нещото и човека; а стойността им се реализира само в размяната, т. е. в даден обществен процес. Кой не си спомня тук добродушния Догбъри, който поучава нощния пазач Сийкоул³⁶⁾: „Да бъдеш хубавец — това е дар на щастливия случай; а изкуството да пишеш и да четеш — това е дар на природата.“³⁶⁾

³⁵⁾ S. Bailey, „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 165.

³⁶⁾ Авторът на „Observations“ и С. Бейли обвиняват Рикардо, че превърнал разменната стойност от нещо само относително в нещо абсолютно. Напротив. Той е свел привидната относителност, която тези предмети, напр. диаманти и бисери, притежават като разменни стойности, към скритото зад привидността истинско отношение към тяхната относителност като прости изрази на човешки труд. Ако рикарданците отговарят на Бейли грубо, но не убедително, то е само затова, че те не са намерили у самия Рикардо никакво указание за вътрешната връзка между стойността и формата на стойността, или разменната стойност.

Глава втора

ПРОЦЕСЪТ НА РАЗМЯНАТА

Стоките не могат сами да излизат на пазар и сами да се разменят. Затова ние трябва да потърсим техните пазители, стокоприжателите. Стоките са вещи и затова са беззащитни пред човека. Не са ли съгласни, той може да употреби сила — с други думи, може да ги вземе.³⁷⁾ За да могат тези вещи да се отнасят помежду си като стоки, стокоприжателите трябва да се отнасят помежду си като лица, чиято воля се разпорежда с тези вещи, така че всеки от тях само по волята на другия, т. е. само чрез един общ за двамата волев акт, да може да присвои чуждата стока, като отчуждава своята. Затова и двамата трябва взаимно да се признават за частни собственици. Това правно отношение, чиято форма е договорът — все едно дали той е узаконен или не е, — е волево отношение, в което се отразява икономическото отношение. Съдържанието на това правно или волево отношение е дадено от самото икономическо отношение.³⁸⁾ Лицата тук съществуват едно за друго само като пред-

³⁷⁾ В толкова прославения със своето благочестие XII век между тези стоки често са се намирали твърде нежни неща. Така един френски поет от онова време наброява между стоките, които са се намирали на пазара в Ланди³⁷⁾, наред с платове за дрехи, обуша, обработени и сурови кожи, земеделски оръдия и т. н. също и „femmes folles de leur corps“ [жени, които предлагат телата си].

³⁸⁾ Прудон извлича отначало своя идеал за справедливостта, justice éternelle, от онези правни отношения, които отговарят на стоковото производство, а това между впрочем довежда и до така утешителното за всички филистери доказателство, че формата на стоковото производство е също тъй вечна, както справедливостта. След това пък той иска, наопаки, да преобразува според този идеал действителното стоково производство и отговарящото му действително право. Какво бихме помислили за един химик, който, вмъсто да изчъпа действителните закони на обмяната на веществата и въз основа на тях да разрешава определени задачи, би искал да пре-

ставители на стоки, т. е. като стокопритежатели. В по-нататъшното изследване ние изобщо ще видим, че характерните икономически маски на лицата са само олицетворение на икономическите отношения, като носители на които те си противостоят.

Това, което различава стокопритежателя от стоката, е именно обстоятелството, че за нея тялото на всяка друга стока служи само като форма на проявление на нейната собствена стойност. Родена като левелер и циник, тя е винаги готова да разменя не само душата си, но и тялото си с всяка друга стока, дори ако тя е още непневлекателна и от Мариторна. Със своите пет и повече сетива стокопритежателят запълва тази липса на усет у стоката относно конкретните свойства на стоковите тела. Неговата стока няма за него никаква непосредствена потребителна стойност. Иначе той не би я изнесъл на пазара. Тя има потребителна стойност за други. За него тя има непосредствено само тази потребителна стойност, че е носителка на разменна стойност и затова е средство за размяна.³⁹ Затова той иска да я отчужди срещу стока, чиято потребителна стойност му е нужна. Всички стоки са непотребителни стойности за своите притежатели и потребителни стойности за своите непритежатели. Затова те трябва постоянно да преминават от ръка на ръка. Но това преминаване от ръка на ръка съставлява тяхната размяна, а тяхната размяна ги поставя във взаимно отношение като стойности и ги реализира като стойности. Така че стоките трябва да се реализират като стойности, преди да могат да се реализират като потребителни стойности.

От друга страна, те трябва да се утвърдят като потребителни стойности, преди да могат да се реализират като стойности. Защото изразходваният за тях човешки труд има значение само доколкото е изразходван в полезна за други форма. Но дали той е полезен за други, дали неговият продукт задоволява чужди потребности — това може да покаже само размяната.

образува обмяната на веществата според „вечните идеи“ на „naturalité“ [„естеството“] и „affinité“ [„средността“]? Нима ще вземем нещо повече за „лихварството“, когато кажем, че то противоречи на „justice éternelle“ [„вечната справедливост“], на „équité éternelle“ [„вечното равенство“] и на „mutualité éternelle“ [„вечната взаимност“] и на други „vérités éternelles“ [„вечни истини“], отколкото са знаели отците на църквата, когато са казвали, че то противоречи на „grâce éternelle“ [„вечната милост“], на „foi éternelle“ [„вечната вяра“] и на „volonté éternelle de Dieu“ [„вечната воля божия“]?

³⁹⁾ „Защото употребата на всяко благо е двояка. — Едината е свойствена на валута като такава, а другата — не, както един сандал може да служи и за обуване, и за размяна. И едното, и другото са потребителни стойности на сандала, тъй като и оня, който разменя сандала срещу нещо, което му липсва, напр. срещу хръна, използва сандала като сандал. Но не по естественя начин на неговата употреба. Защото той не съществува заради размяната“ (*Aristoteles*, „De Republica“, кн. I, гл. 9).

Всеки стокопритежател иска да отчужди своята стока само срещу такава друга стока, чиято потребителна стойност задоволява неговата потребност. В този смисъл размяната е за него само индивидуален процес. От друга страна, той иска да реализира своята стока като стойност, т. е. да я реализира в която и да пожелае друга стока от същата стойност, безразлично дали неговата собствена стока има или няма потребителна стойност за притежателя на другата стока. В този смисъл размяната е за него всеобщ обществен процес. Но един и същ процес не може да бъде едновременно за всички стокопритежатели само индивидуален и в същото време само всеобщ обществен процес.

Ако се вгледаме по-отблизо, ще видим, че за всеки стокопритежател всяка чужда стока играе ролята на отделен еквивалент на неговата собствена стока; затова неговата стока е за него всеобщ еквивалент на всички други стоки. Но понеже всички стокопритежатели имат такова отношение, то нито една стока не е всеобщ еквивалент и затова стоките не притежават никаква обща относителна форма на стойността, в която да се приравняват като стойности и да се сравняват като величини на стойността. Затова те изобщо си противостоят не като стоки, а само като продукти или потребителни стойности.

В своето затруднение нашите стокопритежатели разсъждават като Фауст: „В началото бе делото.“³⁸ Затова те са действували още преди да са мислили. Законите на стоквата природа се проявяват в естествения инстинкт на стокопритежателите. Те могат да приравняват своите стоки като стойности, а значи и като стоки, само като ги отнесат към някоя друга стока, като ги противопоставят като към всеобщ еквивалент. Това показва анализът на стоката. Но само общественото действие може да превърне една определена стока във всеобщ еквивалент. Затова общественото действие на всички други стоки излъчва една определена стока, в която те всички изразяват своите стойности. С това натуралната форма на тази стока става обществено-призната еквивалентна форма. Да бъде всеобщ еквивалент — това чрез обществения процес става специфична обществена функция на излъчената стока. Така тя става — пари.

„Те имат една воля и ще дадат силата и царството си на звера.“ „И никой не ще може да купица нито да продава освен оня, който има белега или името на звера или числото на неговото име.“ (Апокалипсис)³⁹.

Паричният кристал е необходим продукт на процеса на размяната, в който различните видове продукти на труда фактически се приравняват и затова фактически се превръщат в стоки. Историческият процес на разширяване и задълбочаване на размяната развива

дремещата в стоквата природа противоположност между потребителна стойност и стойност. Нуждата да се даде за обръщението външен израз на тази противоположност води към възникването на самостоятелната форма на стоквата стойност и не дава покой, докато тази форма не бъде окончателно постигната чрез раздвоението на стоката в стока и пари. Затова в същата степен, в която се извършва превръщането на продуктите на труда в стоки, се извършва и превръщането на стоката в пари.⁴⁰⁾

Непосредствената размяна на продуктите има, от една страна, формата на простия стойностен израз, а, от друга страна, още я няма. Тази форма беше: x стока $A = y$ стока B . А формата на непосредствената размяна на продуктите е: x потребителен предмет $A = y$ потребителен предмет B .⁴¹⁾ Вещите A и B тук преди размяната не са стоки, а стават стоки само чрез размяната. Първата предпоставка, която е необходима за даден предмет за потребление, за да стане той потенциална разменна стойност, се свежда до това, че той загубва своята потребителна стойност, че в количествено отношение надвишава непосредствените потребности на своя притежател. Вещите са сами по себе си чужди за хората и поради това могат да бъдат отчуждавани. За да бъде това отчуждаване взаимно, достатъчно е хората мълчаливо да си противостоят като частни собственици на тези отчуждаеми вещи, а следователно и като независими едни от други личности. Но едно такова отношение на взаимна отчужденост не съществува за членовете на естествено развилата се първобитна община, все едно дали тя има формата на патриархално семейство, на староиндийска община, на държава на инките⁴⁰⁾ и т. н. Стоквата размяна започва там, където свършват тези общини, в точките на техния контакт с чужди общини или с членове на чужди общини. Но щом веднаж вещите станат стоки във външните отношения, те по пътя на обратното действие стават стоки и вътре в общината. Отначало тяхното количествено разменно отношение е съвсем случайно. Те са разменими по силата на волевия акт на техните притежатели да ги отчуждят взаимно. Но постепенно нуждата

⁴⁰⁾ По това може да се съди за хитростта на дребнобуржоазния социализъм, който иска да увековечи стоквото производство и същевременно да премахне „противоположността между парите и стоката“, т. е. самите пари, тъй като те същ. ст. уваг само в тази противоположност. По същия начин би мог. о да се премахне папата, а да се остави католицизмът. По-подробно по това виж в моето съчинение: „Към критиката на политическата икономия“, стр. 61 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 69].

⁴¹⁾ Докато все още не се разменят един с друг два различни потребителни предмета, а както често срещаме това у диваците, като сквивалент за един и същ предмет се предлага хаотична маса от най-г-г-образни вещи, дори непосредствената размяна на продуктите се намира още в своето пр. д-вение.

от чужди предмети за потребление добива постоянен характер. Постоянното повтаряне на размяната я превръща в редовен обществен процес. Затова с течение на времето поне част от продуктите на труда вече трябва нарочно да се произвеждат с цел за размяна. От този момент се затвърдява, от една страна, отделянето на полезността на нещата за непосредствената им употреба от тяхната полезност за размяната. Тяхната потребителна стойност се отделя от разменната им стойност. От друга страна, количественото отношение, в което те се разменят, става зависимо от самото им производство. Обичаят ги фиксира като стойностни величини.

В непосредствената размяна на продуктите всяка стока е непосредствено средство за размяна за своя притежател и еквивалент за своя непритежател, но само доколкото тя е за него потребителна стойност. Следователно предметът за размяна още не получава нитаква стойностна форма, независима от неговата собствена потребителна стойност или от индивидуалните потребности на разменящите. Необходимостта от тази форма се развива с нарастващия брой и разнообразие на стоките, влизащи в процеса на размяната. Задачата възниква едновременно със средствата за нейното разрешаване. Движението на стоките, в което стокопритежатели те разменят и приравняват своите собствени изделия с различни други изделия, не може никога да се извършва, ако в рамките на тяхното движение различните стоки на разни стокопритежатели не се разменят с една и съща трета стока и не се приравняват като стойности. Такава трета стока, като става еквивалент за различни други стоки, непосредствено придобива, макар и в тесни предели, всеобща или обществена форма на еквивалент. Тази всеобща еквивалентна форма възниква и изчезва заедно с мимолетния обществен контакт, който я е извикал на живот. Последователно и временно тя преминава върху една или друга стока. Но с развитието на стоквата размяна тя здраво се среща само с определени видове стоки, или се кристализира в парична форма. На първо време е случайно с кой вид стока тя се среща. Но, общо взето, това решават две обстоятелства. Паричната форма се среща или с най-важните предмети, които се внасят отвън по пътя на размяната и наистина са естествени форми на проявление на разменната стойност на местните продукти, или пък се среща с такъв предмет за потребление, който е главен елемент на местната отчуждаема собственост, като напр. добитък. Чергарските народи първи развиват паричната форма, защото цялото им имущество се намира в подвижна, а значи и в непосредствено отчуждаема форма и защото техният начин на живот постоянно ги довежда в контакт с чужди общини и по този начин ги подбужда към размяна на продуктите. Хората често са превръщали и самия

човек в лицето на роба в първоначален паричен материал, но никога не са правили това със земята. Такава идея е могла да се яви само във вече развитото буржоазно общество. Тя датира от последната третина на XVII век, а опитът за нейното осъществяване в национален мащаб е направен едва след цяло столетие, през време на буржоазната френска революция.

Колкото повече стоквата размяна разкъсва своите локални прегради, а стоквата стойност става поради това материализация на човешки труд изобщо, толкова повече паричната форма преминава върху такива стоки, които по своята природа са пригодни да изпълняват обществената функция на всеобщ еквивалент, т. е. върху благородните метали.

Фактът, че „златото и среброто по природа не са пари, но парите по природа са злато и сребро“⁴²⁾, проличава от съвпадането на техните природни свойства с функциите на парите.⁴³⁾ Но ние досега познаваме само една функция на парите — да служат като форма на проявление на стоквата стойност, или като материал, в който намират обществен израз величините на стоквите стойности. Адекватна форма на проявление на стойността, или материализация на абстрактен, а поради това еднакъв човешки труд, може да бъде само такава материя, всичките екземпляри на която притежават еднакво качество. От друга страна, тъй като величините на стойността се различават чисто количествено, стоката-пари трябва да бъде способна да изразява чисто количествени разлики, т. е. да бъде по желание делима на части и да може пак да се сглоби от частите. А златото и среброто по природа притежават тези свойства.

Потребителната стойност на паричната стока се удвоява. Наред със своята отделна потребителна стойност като стока — напр. златото служи за пломбиране на зъби, като суров материал за приготвяне на луксозни предмети и т. н. — тя придобива и една формална потребителна стойност, която произтича от нейните специфични обществени функции.

Тъй като всички други стоки са само отделни еквиваленти на парите, а парите — техен всеобщ еквивалент, те като отделни стоки се отнасят към парите като към всеобща стока.⁴⁴⁾

Видяхме, че паричната форма е само свързаното с една стока отражение на отношенията на всички други стоки към нея. Следо-

⁴²⁾ Карл Маркс, „Към критиката на политическата икономия“, стр. 135 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 139] „Скъпоценните метали . . . са по природа пари.“ (*Galiani*, „Della Moneta“), в сборката на Кустоди, Parte Moderna, т. III, стр. 137).

⁴³⁾ По-подробно по това в моето току-що цитирано съчинение, в отдела „Благородните метали“.

⁴⁴⁾ „Парите са всеобщата стока“ (*Verri*, цит. съч., стр. 16).

вателно фактът, че парите са стока⁴⁵⁾, може да бъде откритие само за оногова, който изхожда от тяхната завършена форма и след това ги анализира. Процесът на размяната придава на стоката, която той превръща в пари, не нейната стойност, а нейната специфична стойностна форма. Смесването на едното определение с другото е заблудило някои да смятат стойността на златото и среброто за въображаема.⁴⁶⁾ Тъй като парите в известни свои функции могат да бъдат заместени с прости парични знаци, от това е произлязло и другото заблуждение, че те били само знаци. От друга страна, в това заблуждение се съдържа догадката, че паричната форма на вещите е нещо външно за самите тях и е просто форма на проявление на скритите зад тях човешки отношения. В този смисъл всяка стока може да се вземе като знак, защото като стойност тя е само вещна обвивка на изразходвания за нея човешки труд.⁴⁷⁾ Но като

⁴⁵⁾ „Сами по себе си среброто и златото, които можем да означим с общото наименование благороден метал, са... стоки... стойността на които... се качва и спада. На благородния метал може да се признае по-голяма стойност, когато за по-малко тегло от него може да се добие по-голямо количество промишлени продукти или селски произведения на страната и т. н.“ [S. *Clement*] („A Discourse of the General Nations of Money, Trade, and Exchanges, as They stand in Relations each to other. „By a Merchant“, London, 1695, p. 7). „Среброто и златото, в монети или не, наистина служат като мярка на всички други неща, но и те са не по-малко стока, отколкото виното, растителното масло, тютюнът, дърехите или платовете“ ([J. *Child*] „A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East—Indies etc“, London, 1689, p. 2). „Капиталът и богатството на кралството не могат да се състоят само от пари, нито пък може златото и среброто да не се смятат за стоки“ ([Th. *Papillon*] „The East—India Trade a most Profitable Trade“, London 1677, p. 4).

⁴⁶⁾ „Златото и среброто имат стойност като метали, още преди да са станали пари“ (*Galiani*, цит. съч.). Лок казва: „Общото споразумение между хората е придало въображаема стойност на среброто поради неговите качества, които го правят подходящо за ролята на парите. „Лоу, напротив, казва: „[По какъв начин различни нации биха могли да придадат на една и съща вещь въображаема стойност... и как би могла да се задържи тази въображаема стойност? Но колко малко е разбирал самият той същността на въпроса, се вижда от следните негови думи: „Среброто се е разменяло по потребителната стойност, която то е имало, т. е. по своята действителна стойност; по силата на своето назначение да служи като... пари то е придобило още една добавъчна стойност (une valeur additionnelle)“ (*Jean Law*, „Considérations sur le numéraire et la commerce.“ В изданието на *E. Daire*, „Economistes Financiers du XVIII siècle“, p. 469, 470).

⁴⁷⁾ „Парите са теген“ (на стоките) „знак“ (*V. de Forbonnais*, „Eléments du Commerce“, Nouv. Edit, Leyde, 1766, t. II, p. 143). „Като знак те биват привлечени от стоките“ (пак там, стр. 15). „Парите са знак на някоя вещь и я представляват“ (*Montesquieu*, „Esprit des Lois“, Oeuvres, London 1767, t. II, p. 3). „Парите не са прост знак, защото те самите са богатство; те не представляват стойностите, те самите са стойност“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 910). „Ако разглеждаме понятието ценност, самата вещь се взема само като знак и има значение не сама по себе си, а като това, което струва“ (*Hegel*, „Philosophie des Rechts“, S. 100). Юристите още дълго преди икономистите са пуснали в ход представата, че парите само са знак и че благородните метали имат само въображаема стойност. Те са вършили това в

обявяват за прости знаци тия обществени свойства, които добиват вещите, или тия вещни форми, които добиват обществените определения на труда върху основата на един определен начин на производство, те едновременно с това ги обявяват за произволен мисловен продукт на хората. Този любим маниер на просветителите от XVIII век е бил прилаган, за да може поне временно да се смъкне булото на тайнственост от загадъчните форми на човешките отношения, процесът на чието зараждане още не е можел да бъде разгадан.

По-горе вече отбелязахме, че еквивалентната форма на една стока не включва в себе си количественото определение на величината на нейната стойност. Ако знаем, че златото е пари и затова е непосредствено разменимо с всички други стоки, то от това още не знаем колко е напр. стойността на злато, тежко 10 фунта. Както всяка стока, и златото може да изрази величината на своята собствена стойност само относително, в други стоки. Неговата собствена стойност се определя от работното време, необходимо за произвеждането му, и се изразява в онова количество от всяка друга стока, в което е кристализирано същото количество работно време.⁴⁸⁾ Това определяне на относителната величина на стойността на златото се извършва на мястото на неговото производство, в непосредствена разменна търговия. Щом то влезе в обръщението като пари, неговата стойност е вече дадена. Ако в последните десетилетия на XVII век е било установено благодарение на анализа на парите, че

своята служба като лакеи на кралската власт, чието право да фалшифицира монети те през цялото средновековие са подкрепяли с традициите на Римската империя и с изразените в пандектите понятия за парите.⁴¹ „Никой не може и не бива да се съмнява“ — казва техният верен ученик Филип Валоа в един декрет от 1346 г., — „че само на нас и на наше кралско величество принадлежи правото на ... сечене на пари, на тяхното производство, състав, резерви и на всички разпореджания относно парите, както и правото да ги пушаме в обръщение по такъв начин и на такава цена, както на нас ни е угодно и както ние благоволим.“ Догма на римското право е било императорът да декретира стойността на парите. Изрично е било забранено парите да се третират като стока. „Не бива да се разрешава никому да купува пари, защото те са създадени за общо ползване и не бива да бъдат стока.“ Добре излага този въпрос *G. F. Pagnini* в „*Saggio sopra il giusto pregio delle cose*“ 1751, у *Кустоди, Parte Moderna*, т. II. Особено във втората част на своето съчинение Панини полемизира с господата юристите.

⁴⁸⁾ Ако някой човек би могъл да добие в мините в Перу една унция сребро и да го достави в Лондон, като изразходва същото време, което му е потребно за производството на един бушел жито, то тогава едното ще бъде естествената цена на другото; ако пък благодарение на разработването на нови и по-богати мини той сега може да добие две унции сребро със същите усилия, както по-преди една, то един бушел пшеница *caeteris paribus* [при равни други условия] ще струва 10 шилинга, ако по-рано е струвала 5 шилинга“ (*William Petty*, „*A Treatise on Taxes and Contributions*“, London, 1667, p. 31).

парите са стока, то все пак това е било само начало на анализа. Трудността се състои не в това, да се разбере, че парите са стока, а да се разбере как, защо и по какъв начин стоката става пари.⁴⁹⁾

Ние видяхме, че още в най-простия стойностен израз: x от стоката $A = y$ от стоката B , се създава илюзия, вещта, в която се изразява величината на стойността на другата вещ, като че ли притежава своя еквивалентна форма независимо от това отношение на стоките, като някакво обществено природно свойство. Ние проследихме как се затвърдява тази привидност. Тя се оказва завършена, когато всеобщата еквивалентна форма се среща с натуралната форма на даден отделен вид стока или се кристализира във формата на пари. Създава се впечатлението, че една стока става пари не защото другите стоки всеотстранно изразяват в нея своята стойност, а наопаки, че те изобщо изразяват своята стойност в нея, защото тя е пари. Посредстващото движение изчезва в своя собствен резултат и не оставя зад себе си никаква следа. Без всякакво негово съществие стоките намират своята собствена стойностна форма в завършен вид като стоково тяло, което стои във от тях и наред с тях. Тези вещи, златото и среброто, във вида, в който излизат из недрата на земята, са същевременно непосредствено възплъщение на всеки човешки труд. Оттук и магията на парите. Чисто атомистичните отношения между хората в техния обществен производствен процес, а оттук и независимият от техния контрол и от тяхната съзнателна индивидуална дейност вещен образ на техните собствени производствени отношения се проявяват преди всичко в това, че продуктите на техния труд всеобщо приемат формата на стоки. Поради това загадката на паричния фетиш е само загадката на стоковия фетиш, станала видима и заслепяваща очите.

⁴⁹⁾ След като господин професор Рошер ни поучава, че „погрешните дефиниции на парите могат да бъдат разделени на две главни групи: дефиниции, които считат парите за нещо повече от стока, и такива, които ги считат за нещо по-малко от стока“, следва един пъстър каталог от съчинения върху същността на парите, през който не прозира нито намек за разбиране на действителната история на теорията на парите, а след това идва поука: „Впрочем не може да се отрича, че мнозинството от най-новите икономисти не обръщат достатъчно внимание на особеностите, които отличават парите от другите стоки“ (значи парите все пак са повече или по-малко от стока?) . . . „В този смисъл полумеркантилистичната реакция на Ганил не е съвсем неоснователна“ (*Wilhelm Roscher*, „Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3 Aufl., 1858, S. 207—210). „Повече — по-малко — недостатъчно — в този смисъл — не съвсем!“ Какви определения на понятията! И тия еkleктични професорски брътвежи г. Рошер скромно нарича „анатомио-физиологически метод“ на политическата икономия! Впрочем ние все пак дължим на г. Рошер едно откритие, а именно, че парите са „приятна стока“.

Глава трета

ПАРИТЕ, ИЛИ СТОКОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ

1. МЯРКА НА СТОЙНОСТИТЕ

За по-голяма прясота аз навсякъде в това съчинение приемам, че парична стока е само златото.

Първата функция на златото се състои в това — да доставя на стокския свят материал за неговия стойностен израз, т. е. да изразява стокските стойности като едноименни величини, качествено еднакви и количествено сравними. Така то функционира като всеобща мярка на стойностите и преди всичко само благодарение на тази функция златото — тази специфична еквивалентна стока — става пари.

Не парите правят стоките съизмерими. Наопаки. Тъй като всички стоки като стойности предсвоят овецествен човешки труд и по силата на това сами по себе си са съизмерими те могат да измерват своите стойности с една и съща специфична стока и по този начин да я превъзват в обща мярка на своите стойности, или в пари. Парите като мярка на стойността са необходима форма на проявление на иманентната на стоките мярка на стойността — на работното време.⁵⁰⁾

⁵⁰⁾ Въпросът, защо парите не представляват непосредствено съмото работно време, така че напр. един книжен паричен знак да представлява x работни часове, се свежда просто към въпроса, защо върху основата на стокското проявление продуктите на труда трябва да приемат формата на стоки, т. е. като тяхна стокска форма вече прдолага тяхното раздвояване на стоки и парична стока. Или защо чистият труд не може да бъде разглеждан като непосредствено обществено труд, т. е. като неговата собственост на произвождчист. На друг място аз подробно съм разгледал повърху това утопично тна „тр довите па и“ при нали ността на стокското производство (*Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономика“, стр. 61 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 69 сл.]). Тук ще залежа още, че напр.

Стойностният израз на една стока в злато: x стока $A = y$ парична стока, е нейна парична форма, или нейна цена. Едно отделно уравнение като: 1 тон желязо = 2 унции злато, сега е достатъчно, за да се изрази обществено-валидно стойността на желязото. Уравнението няма вече нужда да се строява в обща редица със стойностните уравнения на другите стоки, тъй като еквивалентната стока, златото, вече притежава характера на пари. Така че всеобщата относителна стойностна форма на стоките сега отново има образа на своята първоначална, проста или единична относителна стойностна форма. От друга страна, разгънатият относителен стойностен израз, или безкрайният ред от относителни стойностни изрази, става специфична относителна стойностна форма на паричната стока. Но този ред сега е вече обществено даден в стоковите цени. Прочетете някой ценоразпис отъдно наляво и ще намерите величината на стойността на парите, изразена във всевъзможни стоки. Парите, напротив, нямат никаква цена. За да могат да участвуват в тази единна относителна стойностна форма на другите стоки, те би трябвало да се отнесат сами към себе си като към свой собствен еквивалент.

Следователно цената, или паричната форма на стоките, както и изобщо тяхната стойностна форма, е само мисловна или съществуваща само в представата форма, която се отличава от реалната телесна форма на стоките. Стойността на желязото, платното, пшеницата и т. н. съществува, макар и невидимо, в самите тези вещи; тя се изразява чрез тяхното равенство със златото, в едно отношение към златото, което, тъй да се каже, витае в техните глави. Поради това пазачът на стоките трябва да вмъкне своя език в техните глави или да прикачи на стоките книжни етикети, за да съобщи на външния свят тяхната цена.⁵¹⁾ Тъй като изразяването на стоковите

„трудовите пари“ на Оуен са толкова „пари“, колкото, да кажем, и един театрален билет. Оуен приема непосредствено обобществен труд, т. е. една форма на производство, която е диаметрално противоположна на стоковото производство. Трудовата квитанция констатира само индивидуалния дял на производителя в общия труд и неговото индивидуално право върху предназначенията за потребление част от общия продукт. Но Оуен не е и мислил да взема за предпоставка стоковото производство и в същото време чрез парични фокуси да се стреми да отстрани неговите неизбежни условия.

⁵¹⁾ Дивакът или полудивакът си служат със своя език малко по-другояче. Капитан Пери разказва на пр. за жителите на западния бряг на Бафиновия залив: „В този случай (при размяна на продукти) . . . те го облизват (това, което им се предлага) два пъти с езика си, след което очевидно смятат сделката за задоволително сключена.“⁴²⁾ Също така и източните ескимоси винаги лижат при размяната получавания предмет. Щом като на север за орган на присвояването служи езикът, то не е чудно, че на юг коремът се смята като орган на натрупаната собственост, така че кафрите съдят за богатството на човека по дебелината на неговия търбух. Кафрите са твърде разумни хора, защото докато официалният британски отчет за състоянието на народното здраве през 1864 г. се оплаква

стойности в злато е мисловно, за тази операция може да бъде употребено само мисловно, съществуващо само в представата злато. Всеки стокоприитежател знае, че той съвсем не е превърнал своите стоки в истинско злато, когато придава на тяхната стойност формата на цена, или на мислено представимо злато, и че не му е потребно нито зрънце действително злато, за да оцени в злато стокови стойности за милиони. Затова в своята функция като мярка на стойността парите служат само като мислено представими, или мисловни, пари. Това обстоятелство е дало повод за възникването на най-невероятни теории.⁵²⁾ Макар че във функцията на мярката на стойността служат само съществуващи в представата пари, цената напълно зависи от реалния паричен материал. Стойността, т. е. количеството човешки труд, който се съдържа напр. в един тон желязо, се изразява в мислено представимо количество от паричната стока, което съдържа също толкова труд. Следователно според това, дали за мярката на стойността служи злато, сребро или мед, стойността на един тон желязо се изразява в съвсем различни цени, или в съвсем различни количества злато, сребро или мед.

Затова ако две различни стоки, напр. златото и среброто, едновременно служат за мерки на стойността, тогава всички стоки имат два различни израза на своите цени — цена в злато и цена в сребро, които спокойно съществуват една до друга, докато отношението между стойността на златото и среброто остава неизменно, напр. 1:15. Но всяка промяна на това стойностно отношение нарушава и отношението между цените на стоките в злато и в сребро, а това фактически доказва, че двойствеността на мярката на стойността противоречи на нейните функции.⁵³⁾

от липса на тлъстинни вещества в храната на голямата част от работническата класа, някой си д-р Харвей, макар и да не е открил кръвообръщението, през същата година направи кариера със своите шарлатански рецепти, които обещаваха на буржоазията и аристокрацията да ги избавят от товара на излишната тлъстина.

⁵²⁾ Виж *Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“. „Теория за измеренията на паричната единица“, стр. 53 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 63 и сл.].

⁵³⁾ *Бележка към второто издание*. „Там, където златото и среброто паралелно функционират като законни пари, т. е. като мярката на стойността, винаги е бил правен безуспешният опит да бъдат разглеждани и двете като една и съща материя. Ако се приеме, че едно и също работно време трябва неизменно да се овещества в еднакви пропорции злато и сребро, то значи всъщност да се приеме, че златото и среброто са една и съща материя и че определена маса от по-малощенния метал, от среброто, съставлява неизменна част от определена маса злато. Още от управлението на Едуард III до времето на Джордж II историята на английското парично дело представлява непрекъсната редица от смущения, произлизащи от несъответствието между установеното със закон отношение между стойностите на златото и среброто и действителните колебания на техните стойности. Ту златото е било оценявано много високо, ту среброто,

Всички стоки с определени цени се представят в такава форма: a стока $A = x$ злато, b стока $B = y$ злато; c стока $C = z$ злато и т. н., дето a, b, c представляват определени маси от стоките A, B, C , а x, y, z — определени маси злато. Следователно стоковите стойности са превърнати в мислени количества злато от различна величина, т. е. въпреки пълното разнообразие на своите стокови тела те са превърнати в едноименни величини, във величини злато. Като такива различни величини злато стоковите стойности се сравняват помежду си, измерват се една друга и по този начин възниква техническата необходимост да бъдат отнесени към някое фиксирано количество злато като към тяхна единица мярка. Сама тази единица мярка чрез по-нататъшно деление на кратни части се доразвива в мащаб. Още преди да се превърнат в пари, златото, среброто, медта вече притежават такъв мащаб в подразделенията на своето тегло като металите, така че за единица мярка служи напр. фунтът, който в една посока се дели на унции и т. н., а в друга — се събира на центри и т. н.⁶⁴) Затова при всяко обръщение на металически пари съществуващите вече наименования на мащаба за тежина остават и като първоначални наименования на паричния мащаб, или на мащаба на цените.

По-ниско оцененият метал е бивал изтеглян от обръщението, претопяван и експортиран. След това отношението между стойностите на двата метала е било изменено отново по законодателен път, обаче новата номинална стойност скоро е влизала в същия конфликт с действителното отношение между стойностите, както и старата. — В наше време слабо и временното спадане на стойността на златото спрямо среброто, дължащо се на засиленото търсене на сребро от страна на Индия и Китай, предизвика във Франция същото явление, и то в най-голям мащаб, а именно — износ на среброто и изтласкването му от обръщението от златото. През годините 1855, 1856 и 1857 вносът на злато във Франция надвишаваше износа на злато от Франция с 41 580 000 ф. ст., докато износът на сребро надвишаваше вноса на сребро с 14 704 000 ф. ст. В страните, където и двата метала са по закон мерки на стойността и затова и двата трябва да бъдат приемани задължително като платежно средство — но всеки може да плати по желание в този или онзи метал, — металът, чието стойност се покачва, фактически носи ажио и както всяка друга стока измерва цената си в надценения метал, а този последният служи като единствена мярка на стойността. Целият исторически опит в тази област се свежда просто до това, че там, където две стоки по закон изпълняват функцията на мярка на стойностите, фактически винаги само една се затвърдява като такава“ (*Курт Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, стр. 52, 53 [виж настоящото издание, т. 13, 60—61 стр.]).

⁶⁴) *Бележка към второто издание*. Странното обстоятелство, че унцията злато като единица мярка на паричния мащаб в Англия не се поделва на кратни части, се обяснява по-следния начин: „Нашата монетна система е била първоначално нагодена само за употреба на сребро — затова една унция сребро винаги може да бъде разделена на известен съответен брой монети; а тъй като златото е било въведено по-късно в монетната система, нагодена само за среброто, то унцията злато не може да бъде насечена на съответния брой монети.“ (*MacLaren*, „History of the Currency“, London 1858, p. 16).

Като мярка на стойностите и като мащаб на цените парите изпълняват две съвсем различни функции. Като обществено възплъщение на човешки труд те служат за мярка на стойностите, а като установена тежест метал служат за мащаб на цените. Като мярка на стойността те служат за превръщане на стойностите на безкрайно разнородните стоки в цени, в мислено представляващи количества злато; като мащаб на цените те измерват тези количества злато. Чрез мярката на стойностите стоките се измерват като стойности, а мащабът на цените, напротив, измерва различните количества злато чрез (пределено количество злато, а не стойността на едно количество злато) чрез теглото на друго. За мащаба на цените трябва да бъде фиксирано като единица-мярка определено тегло злато. Тук, както и при всички други определения за мярка на едноименни величини, решаваща е стабилността на единицата мярка. Затова мащабът на цените толкова по-добре изпълнява своята функция, колкото по-неизменно едно и също количество злато служи за единица-мярка. Златото може да служи за мярка на стойностите само защото и то самото е продукт на труда и следователно потенциално променлива стойност.⁵⁵⁾

Преди всичко е ясно, че една промяна в стойността на златото по никакъв начин не накърнява неговата функция като мащаб на цените. Както и да се изменя стойността на златото, различните количества злато остават във все същото стойностно отношение. Ако стойността на златото спадне с 1000%, то и тогава 12 унции злато ще имат 12 пъти по-голяма стойност, отколкото една унция злато, а при цените става въпрос само за отношението на различни количества злато помежду им. Тъй като, от друга страна, една унция злато при спадането или покачването на нейната стойност никак не изменя своето тегло, то също тъй не се изменя и теглото на нейните кратни части, така че златото — както и да се изменя неговата стойност — винаги извършва все същата служба на фиксиран мащаб на цените.

Изменението на стойността на златото не пречи и на неговата функция като мярка на стойността. Това изменение засяга едновременно всички стоки, следователно *caeteris paribus* [при равни други условия] техните взаимни относителни стойности остават непроменени, макар че всички те вече се изразяват в по-високи или по-ниски цени в злато, отколкото по-преди.

Както при разяването на стойността на една стока в потребителната стойност на някоя друга стока, така и при оценката на стоките в злато се приема само това, че в дадено време произвеждането на

⁵⁵⁾ Бележка към второто издание. В английски съчинения пари невъобразима обърканост относно понятията за мярка на стойностите (*measure of value*) и мащаб на цените (*standard of value*). Функциите им — а поради това и техните наименования — постоянно се смесват.

определено количество злато струва дадено количество труд. Що се касае до движението на стоковите цени изобщо, остават в сила развитите по-горе закони на простия относителен стойностен израз.

Ако стойността на парите остане неизменна, всеобщо покачване на стоковите цени може да настъпи само при покачване на стоковите стойности; а ако стоковите стойности остават неизменни, то може да настъпи само когато стойността на парите спадне. И наопаки. Всеобщо спадане на стоковите цени, при неизменна стойност на парите, може да настъпи само при спадане на стоковите стойности; а при неизменни стокови стойности — само когато се покачи стойността на парите. Оттук никак не следва, че покачването на стойността на парите обуславя пропорционално спадане на стоковите цени, а спадането на стойността на парите — пропорционално качване на стоковите цени. Това важи само за стоки с непроменена стойност. Напр. стоки, чиято стойност се покачва равномерно и едновременно със стойността на парите, запазват същите цени. Ако тяхната стойност се покачва по-бавно или по-бързо от стойността на парите, спадането или покачването на техните цени се определя от разликата между движението на техните стойности и това на стойността на парите и т. н.

Да се върнем сега към разглеждането на ценовата форма.

Паричните названия на металните тежести постепенно се отделят от техните първоначални названия за тежест по различни причини. Измежду тях исторически решаващи са: 1) Въвеждане на чуждестранни пари у по-малко развити народи. Така напр. в древния Рим сребърните и златните монети са циркулирали най-напред като чуждестранни стоки. Названията на тези чуждестранни пари се различават от местните названия за тежести. 2) С развитието на богатството по-благородният метал изтиква по-малко благородния от функцията му като мярка на стойността — среброто изтиква медта, златото изтиква среброто, колкото този ред и да противоречи на всяка поетическа хронология.⁵⁶⁾ Фунтът напр. е станал парично название на един действителен фунт сребро. Но когато златото изтикало среброто като мярка на стойността, същото название останало за $\frac{1}{16}$ от фунта злато и т. н. — в зависимост от стойностното отношение на златото и среброто. Фунтът като парично название и фунтът като обикновено название за тежестта на златото сега не съвпадат.⁵⁷⁾ 3) Фалшификацията на монетите, вършена от князете в

⁵⁶⁾ Впрочем тази хронология не се среща у всички народи.

⁵⁷⁾ Бележка към второто издание. Така английският фунт сега представлява по-малко от една трета от своето първоначално тегло; шотландският фунт — преди обединението⁴⁴⁾ — само $\frac{1}{36}$; френската ливра — $\frac{1}{74}$; испанският мараведи — по-малко от $\frac{1}{1000}$; португалският рейс — една още по-малка част.

продължение на цели векове, наистина е оставила от първоначалното тегло на монетите само названията.⁵⁸⁾

Тези исторически процеси превръщат в народна привичка отделянето на паричните названия на металните тежести от техните обикновени названия като тежести. Тъй като паричният мащаб е, от една страна, чисто конвенционален, а, от друга страна, трябва да бъде общовалиден, то той в края на краищата се регулира със закон. Определено тегловно количество от благородния метал, напр. една унция злато, официално се поделва на кратни части, които получават законни кръщелни имена като фунт, талер и т. н. Такава кратна част, която добива валидност на същинска единица-мярка на парите, от своя страна се подразделя на други кратни части със законни названия като шилинг, пени и т. н.⁵⁹ Както и преди, за мащаб на металическите пари остават определени по тежест количества от метала. Изменили са се само подразделенията и названията.

И така, цените, или количествата злато, в които мислено са превърнати стойностите на стоките, сега вече се изразяват в парични названия, или в признати от закона сметни названия на златния мащаб. Така че вместо да каже: 1 квартал пшеница е равен на една унция злато, англичанинът ще каже, че той е равен на 3 ф. ст., 17 шилинга и 10 $\frac{1}{2}$ пенса. По този начин със своите парични названия стоките взаимно си казват каква стойност имат, а парите служат като сметни пари винаги, когато стане нужда да се фиксира една вещ като стойност, т. е. в парична форма.⁶⁰⁾

Названието на една вещ няма нищо общо с нейната природа. Аз нищо не зная за даден човек, ако само зная, че той се казва Якоб. По същия начин и в паричните названия фунт, талер, франк, дукат и т. н. изчезва всяка следа от стойностното отношение. Объркаността относно тайнствения смисъл на тези кабалястични знаци е още по-голяма, защото тези парични названия изразяват същевременно и стойността на стоките, и кратни части от дадена метална тежест

⁵⁸⁾ *Бележка към второто издание.* „Онези монети, чиито имена днес са само мисловни, са най-старите монети у всички народи; но всички имена са били известно време реални, и тъкмо защото са били реални, хората са смятали с тях“ (*Galiani*, „De la Moneta“, p. 153).

⁵⁹⁾ *Бележка към второто издание.* Господин Дейвид Уркарт нарича в своите „Familiar Words“ чудовищен (!) факта, че в днешно време фунтът (фунт стерлинг), единицата на английския паричен мащаб, е равен приблизително на 1/4 от унцията злато: „Това е фалшификация на една мярка, а не установяване на един мащаб.“ В това „фалшиво название“ на теглото на златото той вижда, както и във всичко друго, фалшифициращата ръка на цивилизацията.

⁶⁰⁾ *Бележка към второто издание.* „Когато попитали Анахарсис за какво употребяват елините парите, той отговорил: за смятане“ (*Athenaeus*, „Deipnosophistarum [libri quindecim]“, I, IV, 49, v. II, ed. Schweighäuser, 1802 [p. 120]).

от паричния мащаб.⁶¹⁾ От друга страна, стойността — за разлика от пъстрите тела на стоковия свят — е трябвало по необходимост да се развие до тази ирационално-вещна, но същевременно и чисто обществена форма.⁶²⁾

Цената е паричното название на овеществения в стоката труд. Следователно еквивалентността на стоката и на количеството пари, чието название е нейната цена, е тавтология⁶³⁾, пък и изобщо относителният стойностен израз на една стока е винаги израз на еквивалентността на две стоки. Но ако цената като показател на величината на стойността на стоката е показател на нейното разменно отношение към парите, то от това не следва обратното, че показателят на нейното разменно отношение към парите е непременно и показател на величината на нейната стойност. Нека в 1 квартал пшеница и 2 фунта стерлинги (приблизително $\frac{1}{2}$ унция злато) да се съдържа обществено-необходим труд от еднаква величина. Двата фунта стерлинги са паричният израз на величината на стойността на 1 квартал пшеница, или неговата цена. Но ако обстоятелствата позволяват да искаме за него 3 ф. ст. или налагат да го дадем срещу 1 ф. ст., то в такъв случай 1 ф. ст. е твърде малък, а 3 ф. ст. — твърде голям израз на величината на стойността на пшени-

⁶¹⁾ *Бележка към второто издание.* „Тъй като парите като мащаб на цените се явяват със същите сметни названия, както и цените на стоките — напр. една унция злато се изразява, също както и един тон желязо, с 3 ф. ст., 17 шилинга и 10 $\frac{1}{2}$ пенса, — тези техни сметни названия се приемат като цена на самите монети. Погади това е възникнала странната представа, че златото (респективно среброто) изразява своята стойност в своя собствен материал и за разлика от всички други стоки получава от държавата фиксирана цена. Установяването на сметни наименования за определени тегла злато погрешно се смята като установяване на стойността на тези тегла (Карл Маркс „Към критиката на политическата икономия“, стр. 52 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 59.])

⁶²⁾ Сравни „Теорите за единичната мярка на парите“ в „Към критиката на политическата икономия“, стр. 53 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 60]. Всички фантазии относно покачването или спадането на „монетната ц. на“ се свеждат до това, щото за онните парични названия за фиксирани от закона тежести злато или сребро да бъдат пренесени от държавата върху по-големи или по-малки тежести и според това напр. от $\frac{1}{4}$ унция злато занаят да се секат не 20, а 40 шилинга. Всички тези фантазии, доколкото те са неспособни финансови машинации, насочени против държавните и частните кредитори, а имат за цел да търсят икономически „чудотворни лекарства“, са така изчерпателно разглеждани от Пети в „Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax“ 1682, че дори неговите непосредствени приемници сър Дъдли Норт и Джон Лок — за по-сетнешните съвсем и да не говорим — са могли само да го вулгаризират. „Ако богатството на една нация — казва той между другото — би могло да се удесетори чрез една правителствена наредба, чудно е, че нашите правителства отдавна не са издали такива наредби“ (цит. съч., стр. 36).

⁶³⁾ „Или пък ще трябва да признаем, че един милион в пари има по-голяма стойност, отколкото същата стойност в стоки“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 919), т. е. че „една стойност е по-голяма от друга, която ѝ е равна“.

цата, но все пак те са нейни цени, понеже — първо, те са нейна стойностна форма, пари, и второ — те са показатели на нейното разменно отношение към парите. При неизменни производствени условия или при неизменна производителна сила на труда за възпроизвеждането на един квартал пшеница трябва да бъде изразходвано същото количество обществено работно време, както и преди. Това обстоятелство не зависи нито от волята на производителя на пшеницата, нито от волята на другите стокопритежатели. Така че величината на стоквата стойност изразява едно необходимо отношение на стоката към общественото работно време, отношение, което е присъщо на процеса на нейното създаване. С превръщането на величината на стойността в цена това необходимо отношение се проявява като разменно отношение на една стока към съществуващата във нея парична стока. Но в това разменно отношение може да се изрази както величината на стоквата стойност, така и този плюс или минус, с който тя при дадени обстоятелства се отчуждава. Следователно възможността за количествено несъвпадение между цена и величина на стойността, или за отклонение на цената от величината на стойността, лежи в самата ценова форма. Това не е недостатък на тази форма, а, напротив, я прави адекватна форма на такъв начин на производство, при който правилото може да си пробие път през безредния хаос само като съляпо действащ среден закон.

Но ценовата форма допуска не само възможността за количествено несъвпадение между величината на стойността и цената, т. е. между величината на стойността и нейния собствен паричен израз, но може да крие в себе си едно качествено противоречие, вследствие на което цената изобщо престава да бъде израз на стойността, макар че парите представляват само форма на стойността на стоките. Неща, които сами по себе си не са стоки, напр. съвестта, честта и др., могат да бъдат продавани за пари от техните притежатели и така, чрез своята цена, да придобият стокова форма. Така че дадено нещо може формално да има цена, без да има стойност. Ценовият израз тук става имагикерен, както известни величини в математиката. От друга страна, и имагинерната ценова форма — напр. цената на неразработената земя, която няма стойност, понеже в нея не е овеществен човешки труд — може да крие в себе си едно действително стойностно или производно от него отношение.

Както относителната стойностна форма изобщо, така и цената изразява стойността на една стока, напр. на един тон желязо, с това, че определено количество от еквивалента, напр. една унция злато, може непосредствено да бъде разменено с желязо, обаче от това не следва и обратното, т. е. че и желязото от своя страна може

непосредствено да бъде разменено със злато. И така, за да се прояви практически като разменна стойност, стоката трябва да смъкне от себе си своето природно тяло и да се превърне от мислено злато в реално злато, макар че това превъплъщение може да излезе за нея „по-солено“, отколкото за Хегеловото „понятие“ — преходът от необходимостта към свободата, или за рака — сменянето на черупката, или за свети Йероним — да смъкне от себе си стария Адам.⁶⁴⁾ Наред със своя реален образ, напр. на желязо, стоката може да притежава в цената мисловен стойностен образ или съществуващ в представата златен сбраз, но тя не може да бъде едновременно действително злато и действително желязо. За да ѝ се определи цена, достатъчно е да се приравни към нея представляваното злато. За да може да изпълни за своя притежател службата на всеобщ еквивалент, тя трябва да бъде заменена с действително злато. Ако напр. притежателят на желязо се срещне с притежателя на някоя весела стока и му посочи, че цената на желязото е вече парична форма, то срещналият го веселяк би му отговорил така, както св. Петър отговорил на Данте в небесата, когато той му прочел символа на вратата:

„Assai bene é trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa.“⁶⁵⁾

Ценовата форма включва в себе си отчуждаемостта на стоките срещу пари и необходимостта от това отчуждаване. От друга страна, златото функционира като мисловна мярка на стойността само защото в разменния процес то вече се движи като парична стока. Затова зад мисловната мярка на стойностите дебне сухата пара.

2. СРЕДСТВО ЗА ОБРЪЩЕНИЕ

а) МЕТАМОРФОЗАТА НА СТОКИТЕ

Видяхме, че процесът на размяната на стоките включва в себе си противоречиви и взаимно изключващи се отношения. Развитие на стоката не премахва тези противоречия, но създава формата, в

⁶⁴⁾ Ако Йероним на млади години е трябвало да води тежка борба със своята материална плът, както това показва неговата борба в пустинята с прекрасни женски видения — то пък на старини той е трябвало да се бори с духовната плът. „Пристори ми се — казва той напр., — че се явявам пред съдника на света. „Кой си ти?“ — спитал един глас. „Аз съм цистеронианец!“⁶⁵⁾

*.Съвсем добре са известни съставът и тежестта на тази монета, но кажи ми дали я имаш в кесията си.“⁶⁶⁾

която те могат да се движат. Това е изобщо методът, по който се разрешават действителни противоречия. Напр. противоречие е, когато едно тяло постоянно пада върху друго и същó тѣй постоянно се отдалечава от него. Елипсата е една от формите на движението, в която това противоречие едновременно се осъществява и се разрешава.

Доколкото процесът на размяната пренася стоките от ръцете, за които те не са потребителни стойности, в ръцете, за които те са потребителни стойности, дотолкова той е обществена обмяна на веществата. Продуктът на един вид полезен труд замества продукта на друг вид полезен труд. Веднаж достигнала мястото, където служи като потребителна стойност, стоката попада от сферата на стоквата размяна в сферата на потреблението. Тук нас ни интересува само първата сфера. Затова ние ще разгледаме целия процес само от гледна точка на формата, т. е. ще разгледаме само смяната на формите, или метаморфозата на стоките, чрез която се извършва съществена обмяна на веществата.

Съвсем незабавителното схващане на тази смяна на формите се дължи — независимо от неизяснеността на самото понятие стойност — на обстоятелството, че всяко изменение на формата на една стока се извършва чрез размяната на две стоки — на една обикновена стока и на паричната стока. Ако се придържаме само към този веществен момент, т. е. само към размяната на стоката срещу злато, изпускаме тъкмо онова, което трябва да видим, а именно онова, което става с формата. Изпускаме изпредвид, че златото като проста стока не е пари и че другите стоки в своите цени сами отнасят себе си към златото като към свой собствен паричен образ.

Стоките отначало влизат в разменния процес непозлатени, неподсладени, както ги е майка родила. Този процес по аждага вдвояване на стоката на стока и пари — една външна противоположност, в която стоките изразяват своята имачентна противоположност, между потребителна стойност и стойност. В тази противоположност стоките като потребителни стойности притичостоят на парите като разменна стойност. От друга страна, и двете страни на тази противоположност са стоки, т. е. едната на потребителна стойност и стойност. Но това единство на различията се предетая противоположно на всеки от двата плюса и зато а то същевременно изразява тяхното взаимно отношение. Стоката реално е потребителна стойност. Нейното стойностно битие се проявява само мислено в цената, която изразява нейното отношение към противостоящото й злато като към реален образ на нейната стойност. Напачи, материалът на златото важи само като материализация на стойността,

т. е. като пари. Поради това то реално е разменна стойност. Неговата потребителна стойност засега само мислено се проявява в редицата относителни стойности изрази, в която то се отнася към противостоящите му стоки като към съвкупност на своите реални потребителни форми. Тези противоположни форми на стоките са действителните форми на тяхното движение в процеса на размяната.

Нека сега припомним някой стокопритежател, напр. нашия стар познат тъкач на платно на арешата на разменния процес, т. е. на стоковия пазар. Цената на неговата стока, 20 аршина платно, е определена. Тя е 2 ф. ст. Той разменя стоката си срещу 2 ф. ст. и к то човек от стария калъп отново разменя тези 2 ф. ст. срещу една семейна библия на същата цена. Платното, което за него е само стока, носител на стойност, се отчуждава срещу злато, което е негов стойностен образ, и от този образ отново се отчуждава срещу друга стока, срещу библията, която обаче ще влезе в дома на тъкача вече като потребителен предмет, за да задоволява там душеспасителни потребности. Така че процесът на стоковата размяна се извършва в две противоположни и взаимодопълващи се метаморфози — превръщане на стоката в пари и нейното обратно превръщане от пари в стока.⁶⁵⁾ Моментите на стоковата метаморфоза са същевременно сделки на стокопритежателя — продажба, размяна на стока срещу пари; покупка, размяна на пари срещу стока, и единството на тези два акта: продажба заради покупка.

Когато тъкачът погледне крайния резултат на сделката, ще види, че вместо платно притежава библия, вместо своята първоначална стока — друга стока със същата стойност, но с различна полезност. По същия начин той присвоява и другите средства за живот и за производство. От негова гледна точка целият процес обслужва само размяната на продуктите на неговия труд с продуктите на чуждия труд, т. е. обслужва размяната на продуктите.

Следователно процесът на размяната на стоката се извършва в следната смяна на формите:

Стока — Пари — Стока
C — M — C

По своето веществено съдържание това движение е $C — C$, т. е. размяна на стока срещу стока, обмяна на веществата на обществения труд, в резултат на който загасва и самият процес.

⁶⁵⁾ „От... огън става всичко и огън става от всичко, също както от златото стоки и от стоките злато“ (F. Lassalle, „Die Philosophie Henakleitos des Dunkeln“, Berlin 1858, Bd. I, S. 222). Бележката на Ласал към това място, на стр. 224, бел. 3, неправилно определя парите като прост стойностен знак.

С — П. Първа метаморфоза на стоката, или продажба. Скокът на стоковата стойност от стоковото тяло в тялото на златото е, както казах на друго място⁴⁷, *salto mortale* на стоката. Ако той не сполучи, стоката наистина няма да бъде измамена, но ще бъде измамен стокоприитежателят. Обществено разделение на труда прави неговия труд толкова едностранен, колкото прави разностранни неговите потребности. Тъкмо за това неговият продукт му служи само като разменна стойност. Но този продукт придобива всеобща обществено-валидна еквивалентна форма само в парите — а парите се намират в чужд джоб. За да ги измъкне оттам, стоката трябва да бъде преди всичко потребителна стойност за притежателя на парите, т. е. изразходваният за нея труд трябва да бъде изразходван в обществено-ползна форма, или да се е утъкнал като брънка на общественото разделение на труда. Но разделието на труда е саморазсъл произодствен организъм, чиито нишки са изтъкани и продължават да се тъкат зад гърба на стокопроизводителите. Стоката може да бъде продукт на някой нов вид труд, предназначен да задоволява някоя нововъзникнала потребност или на свой риск се стреми първа да създаде потребност. Докато довчера е била функция измежду многото функции на един и същ стокопроизводител — днес някоя отделна трудова манипулация може би се откъсва от тази връзка, става самостоятелна и именно затова изпраща на пазара своя частичен продукт вече като самостоятелна стока. Условиата за процеса на това отделяне могат да бъдат или да не бъдат наредени. Днес даден продукт задоволява дадена обществена потребност. Утре той може би ще бъде изцяло или отчасти изтикан от своето място от някой друг подобен продукт. И дори ако даден труд, напр. на нашия тъкач, е патентована брънка в общественото разделение на труда, то това още съвсем не е гаранция, че именно неговите 20 аршина платно ще имат потребителна стойност. Ако обществената потребност от платно, която, както и всичко друго, има свои граници, е вече задоволена от конкурентите на тъкача, тогава продуктът на нашия приятел става излишен, става ненужен и затова безполезен. Вярно е, че на харизан кон зъбите не се гледат, но нашият тъкач не е отишъл на пазара, за да прави подаръци. Да предположим, че потребителната стойност на неговия продукт се потвърди на дело и стоката привлече парите. Но сега се пита — колко пари? Наистина отговорът е вече предварително даден в цената на стоката, в показателя на величината на нейната стойност. Ние оставяме настрана възможните чисто субективни грешки в сметките на стокоприитежателя, които на пазара незабавно обективно се коригират. Нека той да е изразходвал за своя продукт само средното обществено необходимо работно време. Сле-

дователно цената на стоката е само паричното наименование на овещественото в нея количество обществен труд. Но без разрешението и зад гърба на нашия тъкач традиционните производствени условия на тъкачеството са навлезли в процес на изменение. Онова, което вчера без съмнение е било обществено-необходимо работно време за производството на един аршин платно, днес престава да бъде такова и притежателят на парите най-усърдно демонстрира този факт посредством ценоразписите на различните конкуренти на нашия приятел. За негова беда на света има много тъкачи. Нека най-сетне приемем, че всяко парче платно, което се намира на пазара, съдържа в себе си само обществено-необходимото работно време. Въпреки това сборът от всички тия парчета може да съдържа в себе си излишно изразходвано работно време. Ако пазарният стомах не може да погълне цялото количество платно по нормалната цена от 2 шилинга за аршин, то това показва, че под формата на тъкане на платно е изразходвана прекалено голяма част от целокупното работно време на обществото. Резултатът ще бъде същият, както и ако всеки отделен тъкач би изразходвал за произвеждането на своя индивидуален продукт повече работно време от обществено необходимото. Тук се оправдава пословицата: *Mitgefangen, mitgehungen* [заедно заловени, заедно обесени]. Всичкото платно на пазара се взема за една стока, а всяко парче — само като съответна част от тая стока. И наистина стойността на всеки индивидуален аршин е само материализация на едно и също обществено-определено количество еднороден човешки труд.*

Както виждаме, стоката обича парите, но „the course of true Love never does run smooth“⁴⁸ [пътят на истинската любов никога не е равен]. Количествената структура на обществения производствен организъм, който показва своите *membra disjecta* [разпръснати членове]⁴⁹ в системата на разделението на труда, е също така стихийна и случайна, както и качествената. Затова нашите стокопритежатели откриват, че същото разделение на труда, което ги прави независими частни производители, прави независими от самите тях и обществения производствен процес, и техните отношения в този процес; че независимостта на лицата едно от друго се допълва от една система на всестранна вещна зависимост.

Разделението на труда превръща продукта на труда в стока и с това прави необходимо неговото превръщане в пари. Същевре-

* В едно писмо от 28 ноември 1878 г. до Н. Ф. Даниелсон (Николай—он) — руския преводач на „Капиталът“ — Маркс изменя последното изречение, както следва: „И наистина стойността на всеки индивидуален аршин е само материализация на една част от изразходваното за общото количество аршини обществено количество труд.“ — *Рус. ред.*

менно то прави успеха на това превръщане чисто случаен. Но тук това явление трябва да се разглежда в неговия чист вид, т. е. при предпоставката, че то протича нормално. Впрочем, ако този процес изобщо се извършва, т. е. ако стоката се продава, то винаги става превръщане на формата, макар че в ненормални случаи при това превръщане на формата може да се намалява или увеличава субстанцията — стойностната величина.

За единия стокопритежател злато замества неговата стока, а за другия — стока замества неговото злато. Видимото явление е, че стоката и златото, напр. 20 аршина платно и 2 ф. ст., се превърлят от ръка на ръка и от място на място, т. е. обменят се. Но срещу какво се разменя стоката? Срещу всеобщото възплъщение на своята собствена стойност. А златото? Срещу един особен вид от своята потребителна стойност. Защо златото противостои на платното като пари? Защото самата цена на платното, 2 ф. ст., т. е. неговото парично наименование, вече изразява неговото отношение към златото като към пари. Смъкването на първоначалната стокова форма се извършва чрез отчуждаване на стоката, т. е. в момента, когато нейната потребителна стойност действително привлича златото, което само мислено си представяме в нейната цена. Затова реализирането на цената или на чисто мисловната стойностна форма на стоката е, от друга страна, реализиране на чисто мисловната потребителна стойност на парите — превръщането на стоката в пари е същевременно превръщане на парите в стока. Този единен процес е двустранен процес: откъм полюса на стокопритежателя той е продажба, откъм противоположния полюс на притежателя на пари — покупка. „Продажбата е покупка“, *C — П* е същевременно *П — C*.⁶⁶⁾

Досега ние не познаваме никакво друго икономическо отношение между хората освен това на стокопритежатели — отношение, в което те присвояват продукт на чужд труд само като отчуждават свой собствен продукт. Следователно срещу един стокопритежател може да застане друг само като притежател на пари, било защото неговият продукт на труда притежава по природа парична форма, т. е. представлява паричен материал, злато и т. н., било защото неговата собствена стока вече е сменила кожата си и е смъкнала първоначалната си потребителна форма. За да функционира като пари, златото трябва, разбира се, да се появи в някоя точка на стокския пазар. Тази точка се намира в самия източник на неговото производство, където като непосредствен продукт на труда то се

⁶⁶⁾ „Всяка продажба е покупка“ (*Dr. Quesnay*, „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans“, „Phisocrates, ed. Daire, p. rtie I, P. ris 1846, p. 170), или, както същият казва Кене: „Да се продава — значи да се купува“⁶⁰.

разменя с друг продукт на труда със същата стойност. Но от този момент то вече постоянно изразява реализирани стокови цени⁶⁷⁾. Ако оставим настрана размяната на златото срещу стока на мястото на неговото производство, то в ръцете на всеки стокопритежател златото е отделеният се образ на неговата отчуждена стока, продукт на продажбата, или на първата стокова метаморфоза $C — P$ ⁶⁸⁾. Златото става мислени пари, или мярка на стойността, защото всички стоки измерваха в него своите стойности и по такъв начин го правеха мислено представлявана противоположност на своя потребителен образ, свой стойностен образ. То става реални пари, защото стоките, по силата на своето всестранно отчуждаване, го правят своя действително отделила се от тях, или превърната форма на своята потребителна стойност и с това — свой действителен стойностен образ. В своя стойностен образ стоката смъква от себе си всяка следа от своята естествена потребителна стойност и от оня особен вид полезен труд, на който тя дължи своя произход, и с това се превръща в еднообразна обществена материализация на неразличим човешки труд. Затова по самите пари не може да се види от какъв сорт е превърнатата в тях стока. В своята парична форма една стока напълно прилича на всяка друга стока. Следователно парите могат да бъдат и тор, макар че торът не е пари. Нека приемем, че двете златни монети, за които нашият тъкач отчужди своята стока, са превърната форма на един квартал пшеница. Продажбата на платното, $C — P$, е същевременно негова покупка, $P — C$. Но като продажба на платното този процес започва едно движение, което завършва с неговата противоположност, с покупката на библия; а като покупка на платното той завършва едно движение, което е почнало с неговата противоположност, с продажба на пшеницата. $C — P$ (платно — пари), тази първа фаза на $C — P — C$ (платно — пари — библия), е същевременно $P — C$ (пари — платно), последната фаза на едно друго движение $C — P — C$ (пшеница — пари — платно). Първата метаморфоза на една стока, нейното превръщане от стокова форма в пари, винаги е същевременно втора, противоположна метаморфоза на друга стока, нейното обратно превръщане от парична форма в стока.⁶⁹⁾

$P — C$. Втора, или заключителна метаморфоза на стоката: покупка. Парите са абсолютно отчуждаемата стока, защото те са

⁶⁷⁾ „Цената на една стока може да се плати само с цената на друга стока“ (*Mercier de la Rivière*, „L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques“, „Physiocrates“, ed. Daire, partie II, p. 554).

⁶⁸⁾ „За да имаш пари, трябва да си продал“. (Пак там, стр. 543.)

⁶⁹⁾ Както отбелязахме по-горе, изключение представлява производителят на злато, респ. на сребро, който разменя своя продукт, без по-рано да го е продавал.

образът на всички други стоки, който се е отделил от тях, или продуктът на тяхното всеобщо отчуждаване. Парите четат всички цени в обратната посока и по този начин се отразяват във всички стокосни тела като в покорен материал за своето собствено превръщане в стока. Същевременно цените, тези любовни погледи, с които стоките намигат на парите, показват и границата, до която парите могат да се превъплътят, а именно тяхното собствено количество. Тъй като стоките като такива изчезват, когато станат пари, то по парите не се познава по какъв начин те са дошли в ръцете на своя притежател или какво се е превърнало в пари. Non olet [парите не смърдят]⁶¹, какъвто и да е техният произход. Ако, от една страна, те представляват продадена стока, от друга страна, те са стоки, които могат да се купят.⁷⁰⁾

$P — C$, покупката, е в същото време продажба, $C — P$; следователно последната метаморфоза на една стока е същевременно първата метаморфоза на друга стока. За нашия тъкач жизненият път на неговата стока свършва с библията, в която той отново е превърнал двата фунта стерлинги. Но продавачът на библията превръща получените от тъкача 2 ф. ст. в ракия. $P — C$, заключителната фраза на $C — P — C$ (платно — пари — библия), е същевременно и $C — P$, първа фраза на $C — P — C$ (библия — пари — ракия). Тъй като стокопроизводителят доставя само едностранен продукт, той често го продава в големи количества, докато неговите многостранни потребности го заставят постоянно да раздробява реализираната цена, или получената парична сума, в многобройни покупки. Така че една продажба води към много покупки на различни стоки. Така заключителната метаморфоза на една стока образува сбор от първи метаморфози на други стоки.

Ако разгледаме сега пълната метаморфоза на една стока, напр. на платното, най-напред ще видим, че тя се състои от две противоположни и взаимно допълващи се движения, $C — P$ и $P — C$. Тези две противоположни превръщания на стоката се извършват в два противоположни обществени акта на стокопритежателя и се отразяват в две противоположни негови икономически функции. Като извършител на продажбата той става продавач, а като извършител на покупката — купувач. Но тъй като във всяко превръщане на стоката двете нейни форми, стокосвата и паричната, съществуват едновременно, само че на противоположни полюси, то на един и същ стокопритежател противостои: когато той е продавач — друг купувач, а когато е купувач — друг продавач. Както

⁷⁰⁾ „Ако парите в нашите ръце представляват вещи, които можем да желаем да купим, те също тъй представляват и вещи, които сме продали за тези пари“ (*Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 586).

една и съща стока извършва последователно двете противоположни превръщания — от стока в пари и от пари в стока, — така и един и същ стокoprитежател сменя ролята си на продавач и купувач. Така че тези функции не са твърдо установени, а в рамките на стоковото обръщение постоянно преминават от едно лице в друго.

В своята най-проста форма пълната метаморфоза на една стока предполага четири крайни точки и три *personae dramatis* [действащи лица]. Най-напред парите противостоят на стоката като нейн стойностен образ, който „оттатък“, в чуждия джоб, притежава вещно осезаема реалност. Следователно на стокoprитежателя противостои притежателят на пари. Щом стоката се е превърнала в пари, последните стават нейна мимолетна еквивалентна форма, чиято потребителна стойност или съдържание съществува „отсам“, в други стокови тела. Като крайна точка на първото превръщане на стоката парите са същевременно изходна точка на второто. Така продавачът от първото действие става купувач във второто, където му противостои като продавач един трети стокoprитежател.⁷¹⁾

Двете противоположни фази на движението на стоквата метаморфоза образуват кръгооборота: стокова форма, отхвърляне на стоковата форма, връщане към стоковата форма. Наистина тук самата стока е определена по противоположен начин. В изходната точка тя не е потребителна стойност за своя притежател, в крайната точка е потребителна стойност за него. Така и парите най-напред се явяват като твърд стойностен кристал, в който се е превърнала стоката, за да се разтопят след това в нейна мимолетна еквивалентна форма.

Двете метаморфози, които образуват кръгооборота на една стока, образуват същевременно противоположните частични метаморфози на две други стоки. Една и съща стока (платното) започва серията на своите собствени метаморфози и същевременно приключва пълната метаморфоза на друга стока (на пшеницата). През време на своето първо превръщане, продажбата, тя лично изпълнява тези две роли. А като златен пашкул, в който тя сама изминава пътя на всяка плът, тя същевременно завършва първата метаморфоза на някоя трета стока. Така че кръгооборотът, който всяка стока описва при своите метаморфози, неразривно се влита в кръгооборотите на други стоки. Целият процес се представя като стоково обръщение.

Стоковото обръщение се различава не само формално, но и по същество от непосредствената размяна на продукти. Нека хвърлим

⁷¹⁾ „Следователно има четири крайни точки и трима договорящи, от които единият действа два пъти“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 909).

още един поглед върху този процес. Тъкачът несъмнено е разменил платното срещу библия, собствена стока срещу чужда. Но това явление е вярно само за него. Продавачът на библията, който предпочита греяната ракия пред хладното платно, не е мислил да заменя библията срещу платно, както и тъкачът не знае, че за неговото платно е разменена пшеница, и т. н. Стоката на *Б* замества стоката на *А*, но и *А*, и *Б* не разменят взаимно своите стоки. Може наистина да се случи *А* и *Б* взаимно да купят един от друг, но такова случайно съвпадение не е обусловено от общите условия на стоковото обръщение. От една страна, тук се вижда как стоковата размяна разкъсва индивидуалните и локалните граници на непосредствената размяна на продуктите и развива обмяната на веществата на човешкия труд. От друга страна, се развива цял комплекс от неконтролируеми от действащите лица обществени връзки, които носят характер на природни отношения. Тъкачът може да продаде платното само защото селянинът вече е продал пшеницата, любителят на греяна ракия може да продаде библията само защото тъкачът вече е продал платното, производителят на ракия може да продаде своето препечено питие само защото друг вече е продал питието на вечния живот и т. н.

Затова процесът на обръщението не се прекъсва — както става с непосредствената размяна на продуктите, — след като потребителните стойности са променили местата или притежателите си. Парите не изчезват от това, че в края на краищата излизат из редицата на метаморфозите на една стока. Те винаги се утайват в някоя точка на процеса на обръщението, освободена от една или друга стока. Напр. в общата метаморфоза на платното: платно — пари — библия, най-напред излиза от обръщението платното, а парите заемат неговото място; след това библията излиза от обръщението и се замества пак от парите. Заместването на една стока с друга оставя паричната стока в трети ръце⁷²). Обръщението постоянно отделя от себе си пари като пот.

Не може да има нищо по-глупаво от догмата, че стоковото обръщение неизбежно създавало равновесие между продажбите и покупките, понеже всяка продажба е същевременно покупка и *vice versa* [обратно]. Ако това означава, че броят на действително извършените продажби се равнява на същото такъв брой покупки, това е плоска тавтология. Но то иска да докаже, че продавачът довежда на пазара своя собствен купувач. Продажбата и покупката са един и същ акт като взаимоотношение между две полярно про-

⁷² *Бележка към второто издание.* Колкото и да е очевидно това явление, то повечето пъти остава незабелязано от икономистите, особено от вулгарните поклонници на свободната търговия.

тивоположни лица, стокопритежател и притежател на пари. Но като действия на едно и също лице те образуват два полярно противоположни акта. Поради това тъждеството на продажбата и покупката означава, че стоката става безполезна, ако тя, след като бъде хвърлена в алхимическата реторта на обръщението, не излезе оттам като пари, т. е. ако не бъде продадена от стокопритежателя и купена от притежателя на парите. Това тъждество предполага по-нататък, че ако процесът е бил успешен, той създава един момент на спокойствие, един повече или по-малко траен етап в живота на стоката. Тъй като първата метаморфоза на стоката е едновременно продажба и покупка, този частичен процес е същевременно самостоятелен процес. Купувачът има стока, продавачът има пари, т. е. такава стока, която запазва своята способна за обръщение форма независимо от това, дали по-рано или по-късно отново ще се яви на пазара. Никой не може да продаде, без някой друг да купи. Но когато някой е продал, той не е длъжен веднага да купи. Обръщението на стоките разкъсва временните, местните и индивидуалните рамки на размяната на продуктите именно с това, че раздвоява наличната непосредствена тъждественост между отчуждаването на своя и получаването на продукта на чуждия труд на два противоположни акта — продажба и покупка. Щом като тези самостоятелно противостоящи си процеси образуват известно вътрешно единство, то тъкмо това означава, че тяхното вътрешно единство се осъществява в движението на външни противоположности. Когато външното обособяване на вътрешно несамостоятелните, т. е. взаимно допълващите се, процеси достигне известна точка, тяхното единство насилствено се налага във формата на криза. Иманентната на стоката противоположност между потребителната стойност и стойността, противоположността в частния труд, който същевременно трябва да се изразява като непосредствено обществен труд, в особения конкретен труд, който същевременно има значение само като абстрактен всеобщ труд, противоположността между олицетворението на вещта и овеществяването на лицата — това иманентно противоречие получава в противоположностите на стоковата метаморфоза развити форми на своето движение. Поради това тези форми включват възможността за кризи — но само възможността. Превръщането на тази възможност в действителност изисква цял ред условия, които — от гледна точка на простото стоково обръщение — още съвсем не съществуват.⁷³⁾

⁷³⁾ Сравни моите бележки за Джеймс Мил в „Към критиката на политическата икономия“, стр. 74—76 [виж настоящото издание, т. 13 стр. 82—84]. Тук за метода на икономическата апологетика са характерни два пункта. Първо, отъждествяването на стоковото обръщение и на непосредствената размяна на продукти чрез просто

Като посредник в процеса на обръщението на стоките парите получават функцията на средство за обръщение.

В) ОБРЪЩЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

Смяната на формите, в която се извършва обмяната на вещевата на продуктите на труда, $C - P - C$, предполага, че една и съща стойност образува като стока изходната точка на процеса и отново се връща на същата точка като стока. Така че това движение на стоките представлява кръгооборот. От друга страна, същата тази форма изключва кръгооборота на парите. Неин резултат е постоянно отдалечаване на парите от тяхната изходна точка, а не връщането им към нея. Докато продавачът задържа превърнатата форма на своята стока, парите, стоката се намира в стадия на първата метаморфоза или е преминала само първата половина на своето обръщение. Ако процесът — продажба за покупка — е завършен, тогава и парите на свой ред са се отдалечили от ръцете на своя първоначален притежател. Наистина, ако тъкачът, след като е купил библията, отново продаде платно, то и парите пак се връщат в неговите ръце. Но те се връщат не вследствие на обръщението на първите 20 аршина платно, чрез което те, напротив, от ръцете на тъкача са се отдалечили в ръцете на продавача на библията. Те се връщат само вследствие на това, че нова стока възобновява или повтаря същия процес на обръщение, който завършва със същия резултат, както и първият. Така че формата на движение, която стокото обръщение непосредствено придава на парите, се състои в постоянното им отдалечаване от изходната точка, в преминаването им от ръцете на един стокопритежател в ръцете на друг или в тяхното обръщение (*circuлы de la monnaie*).

Обръщението на парите е постоянно, монотонно повтаряне на един и същ процес. Стоката винаги се намира на страната на продавача, парите винаги на страната на купувача като покупателно

абстрахиране от техните различия. Второ, опитът да се отречат противоречията на капиталистическия производствен процес, като отношенията между агентите на неговото производство се сведат към простите отношения, които произтичат от стокото обръщение. Но стоково производство и стоково обръщение са явления, които принадлежат на най-различни начини на производство, макар и в различна степен и обхват. Така че ние още нищо не знаем за *differentia specifica* [характерните особености] на дадени начини на производство и не можем да ги преценяваме, ако познаваме само техните общи, абстрактни категории на стокото обръщение. В никоя наука освен в политическата икономия не господства такова важничене с елементарни баналности. Напр. Жан Батист Сей си позволява да съди за кризите само защото знае, че стоката е продукт.

средство. Те функционират като покупателно средство, като реализират цената на стоката. Реализирайки я, те пренасят стоката от ръцете на продавача в ръцете на купувача, докато те самите същевременно се отдалечават от ръцете на купувача в ръцете на продавача, за да повторят същия процес с някоя друга стока. Фактът, че тази едностранна форма на паричното движение възниква от двустранната форма на движение на стоката, остава замаскиран. Самата природа на стоковото обръщение поражда една противоположна привидност. Първата метаморфоза на стоката още по своя вършен вид е не само движение на парите, но и собствено движение на самата стока, а нейната втора метаморфоза се представя само като движение на парите. В първата половина на своето обръщение стоката сменя мястото си с парите. Едновременно с това нейният потребителен образ излиза от обръщението и влиза в потреблението.⁷⁴⁾ На нейно място идва нейният стойностен образ, или нейната парична маска. Втората половина на своето обръщение тя преминава не вече в своята собствена натурална кожа, а в своята златна обвивка. Така че непрекъснатостта на движението е свойствена само на парите и същото движение, което за стоката се разпада на два противоположни процеса, представлява като собствено движение на парите винаги един и същ процес, в който парите разменят мястото си с все нови и нови стоки. Поради това резултатът на стоковото обръщение — заместването на една стока с друга стока — изглежда обусловен не от собствената метаморфоза на стоката, а от функцията на парите като средство за обръщение, което привежда в обръщение неподвижните сами по себе си стоки, прехвърля ги от ръцете, в които те не са потребителни стойности, в ръцете, в които те са потребителни стойности, и при това винаги в посока, противоположна на собственото движение на парите. Парите постоянно отстраняват стоките от сферата на обръщението, като сами заемат тяхното място в тази сфера и с това се отдалечават от своята собствена изходна точка. Поради това, макар че движението на парите е само израз на стоковото обръщение, изглежда обратното — че стоковото обръщение е само резултат на паричното движение.⁷⁵⁾

От друга страна, парите имат функцията на средство за обръщение само защото са стокова стойност, която е придобила самостоятелно съществуване. Така че движението на парите като сред-

⁷⁴⁾ Даже ако стоката многократно се препродава — явление, което за нас засега още не съществува, — все пак тя с последната окончателна продажба преминава от сферата на обръщението в сферата на потреблението, за да послужи тук като средство за живот или като средство за производство.

⁷⁵⁾ „Те (парите) нямат друго движение освен онова, което им придават продуктите“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 885).

ство за обръщение е наистина само движение на формата на самите стоки. Ето защо това движение трябва и видимо да се отразява в обръщението на парите. Така напр. платното най-напред превръща своята стокова форма в своята парична форма. Вторият полюс на неговата първа метаморфоза $C-P$, паричната форма, става тогава пръв полюс на неговата последна метаморфоза $P-C$, на неговото обратно превръщане в библия. Но всяко от тези две превръщания на формата се извършва чрез размяна между стоката и парите, чрез тяхната взаимна размяна на местата. Едни и същи пари попадат в ръцете на продавача като отчужден образ на стоката и излизат от тях като абсолютно отчуждаем образ на стоката. Те два пъти сменят мястото си. Първата метаморфоза на платното докарва тези пари в джоба на тъкача, а втората пък ги изважда оттам. По този начин двете противоположни промени на формата на една и съща стока се отразяват в двукратното преместване на парите в противоположна посока.

Ако, напротив, се извършват само едностранни стокови метаморфози, все едно дали само продажби или само покупки, то едни и същи пари променят мястото си само веднаж. Тяхното второ преместване винаги изразява втората метаморфоза на стоката, нейното обратно превръщане от пари. В честото повтаряне на преместването на едни и същи пари се отразява не само редицата от метаморфози на една отделна стока, но и преплитането на безбройните метаморфози на стоковия свят изобщо. Впрочем от само себе си се разбира, че всичко това важи само за разглежданата тук форма на простото стоково обръщение.

Всяка стока при първата си крачка в процеса на обръщението, при първата смяна на своята форма, излиза от обръщението, в което на нейно място винаги влиза нова стока. Обаче парите като средство за обръщение постоянно пребивават в сферата на обръщението и постоянно се въртят в нея. Оттук възниква въпросът, колко пари може да поглъща постоянно тази сфера.

Във всяка страна всеки ден се извършват многобройни, едновременни и затова пространствено паралелно протичащи едностранни стокови метаморфози, или с други думи: от една страна, само продажби, от друга — само покупки. В своите цени стоките вече са приравнени към определени мислени количества пари. Тъй като разглежданата тук непосредствена форма на обръщението всякога вещественно противопоставя стоката на парите — стоката на полюса на продажбата, парите на противоположния полюс на покупката, — то масата на средствата за обръщение, нужни за процеса на обръщението на стоковия свят, е вече определена от сбора на цените на стоките. И наистина парите само представляват реално оня сбор от

злато, което вече мислено е изразено в сбора на стоковите цени. Поради това равенството на тези сборове се разбира от само себе си. Но ние знаем, че при неизменни стойности на стоките техните цени се променят с променянето на стойността на златото (на паричния материал): съответно се покачват, когато тя спада, и спадат, когато тя се покачва. При такова покачване или спадане на сбора на стоковите цени трябва да се покачва или да спада в същата пропорция и масата на обръщащите се пари. Наистина тук изменението на масата на средствата за обръщение произтича от самите пари, но не от тяхната функция като средство за обръщение, а от тяхната функция като мярка на стойността. Най-напред цената на стоките се изменя обратно пропорционално на стойността на парите, а след това масата на средствата за обръщение се изменя право пропорционално на цената на стоките. Съвсем същото явление би станало, ако напр. нямаше спадане на стойността на златото, а среброто го заместеше като мярка на стойността, или ако нямаше покачване на стойността на среброто, а златото го изтикаше от функцията като мярка на стойността. В единия случай би трябвало да циркулира повече сребро, отколкото преди злато, а в другия — по-малко злато, отколкото преди сребро. И в двата случая би се изменила стойността на паричния материал, т. е. на стоката, която функционира като мярка на стойностите, а значи би се изменил и ценовият израз на стоковите стойности, а оттам и масата на обръщащите се пари, които служат за реализирането на тези цени. Видяхме, че сферата на обръщението на стоките има един отвор, през който в нея влиза злато (или сребро, накъсо — паричният материал) като стока с дадена стойност. Наличността на тази стойност се предполага още при функцията на парите като мярка на стойността, следователно при определянето на цените. Ако напр. спадне стойността на самата мярка на стойността, това ще се прояви преди всичко в изменението на цените на ония стоки, които при самите източници на производството на благородните метали непосредствено се разменят с тях като със стоки. Обаче, особено при по-слабо развити условия на буржоазното общество, голяма част от другите стоки още дълго време ще се оценява по старата, станала вече илюзорна мярка на стойността. Но една стока заразява друга чрез своето стойностно отношение към нея, цените на стоките в злато или в сребро постепенно се изравняват според пропорциите, определени от техните собствени стойности, докато най-сетне всички стокови стойности започнат да се оценяват според новата стойност на паричния метал. Този изравнителен процес е придружен от непрекъснатото нарастване на количеството на благородните метали, които се вливат за заместване на пряко разменяните срещу тях стоки. Така че в същата

степен, в която се разпространяват поправените цени на стоките, т. е. в която техните стойности се оценяват по новата, спаднала и до известна точка продължаваща да спада стойност на метала, се намира вече налице добавъчната маса метал, необходима за реализиране на тия нови цени. Едностранчивото наблюдение на фактите, настъпили след откриването на новите златни и сребърни източници, е подвело в XVII и особено в XVIII век към погрешното заключение, че цените на стоките се били покачили, защото като средство за обръщение функционирало повече злато и сребро. Оттук нататък ще приемаме стойността на златото като дадена, както тя наистина е дадена в момента на определянето на цените.

И така, при тази предпоставка масата на средствата за обръщение се определя от сбора на стоковите цени, които трябва да се реализират. Ако предположим още, че и цената на всяка стока е дадена, тогава сборът от цените на стоките очевидно зависи от количеството на стоките, които се намират в обръщение. Няма нужда много да си блъскаме главата, за да разберем, че ако 1 квартал пшеница струва 2 ф. ст., 100 квартера ще струват 200 ф. ст., 200 квартера — 400 ф. ст. и т. н., така че с нарастването на масата на пшеницата трябва да расте и масата на парите, които при продажбата ѝ разменят мястото си с нея.

Ако приемем, че стоковата маса е дадена, масата на намиращите се в обръщение пари ще се увеличава и намалява заедно с колебанията на стоковите цени. Тя се покачва и спада, защото сборът на стоковите цени се увеличава или намалява поради тяхното изменение. При това съвсем не е необходимо цените на всички стоки едновременно да се покачват или да спадат. Покачването на цените на известен брой решаващи стоки, от една страна, и спадането им — от друга, е достатъчно, за да се покачи или спадне подлежащият на реализация сбор на цените на всички обръщащи се стоки, а следователно и за да се пуснат в обръщение повече или по-малко пари. Независимо от това, дали изменението на стоковите цени отразява действителни стойностни изменения или прости колебания на пазарните цени, влиянието върху масата на средствата за обръщение си остава едно и също.

Нека вземем известен брой несвързани помежду си продажби или частични метаморфози, които се извършват едновременно и пространствено протичат паралелно, напр. продажбите на 1 квартал пшеница, 20 аршина платно, 1 библия, 4 галона ракия. Ако цената на всяка от тези стоки е 2 ф. ст. и следователно целият сбор на цените, който трябва да се реализира, е 8 ф. ст., тогава в обръщението трябва да влезе една парична маса от 8 ф. ст. Но ако същите тези стоки образуват звена на познатия ни ред от метаморфози: 1

квартер пшеница — 2 ф. ст., 20 аршина платно — 2 ф. ст., 1 библия — 2 ф. ст., 4 галона ракия — 2 ф. ст., то тогава едни и същи 2 ф. ст. привеждат последователно всичките тези стоки в обръщение, като последователно реализират техните цени, следователно реализират и ценовия сбор от 8 ф. ст., за да си отдъхнат на края в ръцете на кръчмаря. Те извършват четири оборота. Това повтарящо се преместване на едни и същи пари изразява двойната промяна на формата на стоката, нейното движение през двата противоположни стадия на обръщението и сплитането на метаморфозите на различни стоки.⁷⁶⁾ Противоположните и взаимно допълващи се фази на този процес не могат да протичат пространствено една до друга, а трябва да преминават последователно една след друга. Затова промеждутъците от време образуват мярката на продължителността на този процес, или броят на оборотите на едни и същи парични единици в дадено време измерва скоростта на паричното обръщение. Нека процесът на обръщението на гореказаните четири стоки да трае напр. един ден. Тогава ценовият сбор, който трябва да се реализира, е 8 ф. ст., количеството на обръщенията на едни и същи пари през деня — 4, и масата на обръщащите се пари — 2 ф. ст., или за даден промеждутък от време от процеса на обръщението:

Сборът на стоковите цени

брой на оборотите на едноименните парични единици = масата

на парите, функциониращи като средство за обръщение. Този закон е общовалиден. Наистина процесът на обръщението в дадена страна, в даден период от време обхваща, от една страна, множество разпокъсани, едновременни и пространствено паралелно протичащи продажби (респ. покупки) или частични метаморфози, в които едни и същи пари само един път сменят мястото си или извършват само един оборот; и от друга страна — множество по-дълги или по-къси вериги от метаморфози, отчасти паралелни, отчасти преплитащи се помежду си, в които едни и същи пари извършват по-голям или по-малък брой обороти. Но общият брой на оборотите на всички едноименни парични единици, които се намират в обръщение, представлява средният брой на оборотите на отделната единица, или средната скорост на паричното обръщение. Паричната маса, която напр. в началото на едногодневния процес на обръщението бива хвърляна в него, се определя естествено от сбора на цените

---

⁷⁶⁾ „Продуктите са, които ги (парите) привеждат в движение и ги карат да се обръщат, и т. н. Скоростта на движението им (на парите) замества тяхното количество. Когато е нужно, те минават от ръка на ръка, без да се спират нито за миг“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 915, 916).

на стоките, които се обръщат едновременно и паралелно една на друга. Но вътре в процеса всяка парична единица става, така да се каже, отговорна за останалите. Ако едната увеличи скоростта на своето обръщение, то тя забавя скоростта на обръщението на друга или съвсем я изхвърля от сферата на обръщението, тъй като последната може да погълне само такава маса злато, която, умножена със средния брой на оборотите на отделните ѝ елементи, се равнява на сбора на цените, които трябва да бъдат реализирани. Поради това, ако броят на оборотите на парите нараства — намалява се тяхната обръщаща се маса. Ако броят на техните обороти се намали, нараства тяхната маса. Тъй като при дадена средна скорост на обръщението масата на парите, която може да функционира като средство за обръщение, е дадена, то достатъчно е да се пусне в обръщение определено количество банкноти, напр. еднофунтови, за да се изхвърли от него същото количество златни соверени — фокус, добре познат на всички банки.

Ако в паричното обръщение изобщо се проявява само процесът на обръщението на стоките, т. е. техният кръгооборот по пътя на противоположни метаморфози, то в скоростта на паричното обръщение се проявява скоростта на сменяването на формите, непрекъснатото преплитане на метаморфозните редове, стремителността на тази обмяна на веществата, бързото изчезване на стоките от сферата на обръщението и също така бързото им заместване с нови стоки. Така че в скоростта на паричното обръщение се проявява текущото единство на противоположните и допълващи се една друга фази — превръщането на потребителния образ в стойностен образ и, обратно, превръщането на стойностния образ в потребителен образ — или единството на двата процеса: продажбата и покупката. Обратно, в забавянето на паричното обръщение се проявява разделянето и противоположното обособяване на тези процеси във вид на два противоположни полюса, застоят в превръщането на формите, а следователно и в обмяната на веществата. Откъде произлиза този застои — това естествено не може да се види от самото обръщение. Обръщението показва само самото явление. Обикновеният възглед, че при забавяне на паричното обръщение парите започват все по-рядко да се явяват и изчезват във всички точки на периферията на обръщението, естествено идва до извода, че това явление се обяснява с недостатъчното количество на средствата за обръщение.⁷⁷⁾

⁷⁷⁾ Тъй като парите са . . . общоприетата мярка за покупка и продажба, всеки, който има нещо за продаване, а не може да намери купувач, веднага е склонен да мисли, че недостигът на пари в страната или в областта е причината, поради която неговите стоки не намират пласмент; отгук обичайните жалби против „липсата на

И тъй общото количество на парите, функциониращи във всеки период от време като средства за обръщение, се определя, от една страна — от сбора на цените на всички обръщащи се стоки, а от друга страна — от по-бързото или по-бавното протичане на техните противоположни процеси на обръщение, от което зависи каква част от общия сбор на цените може да бъде реализирана с едни и същи пари. Но сборът на стоковите цени зависи както от масата, така и от цената на всеки отделен вид стока. Трите фактора: движението на цените, обръщащата се стокова маса и най-сетне скоростта на паричното обръщение могат да се изменят в различни посоки и в различни пропорции, затова сборът от цените, който трябва да бъде реализиран, а следователно и обуславяната от него маса на средствата за обръщение, могат да претърпяват многобройни комбинации. Ние тук ще изброим само ония, които играят най-важна роля в историята на стоковите цени.

При неизменни стокови цени масата на средствата за обръщение може да расте, защото масата на обръщащите се стоки нараства, или пък скоростта на паричното обръщение се намалява, или пък и двете действуват заедно. Обратно, масата на средствата за обръщение може да се намали, ако се намалява масата на стоките или расте скоростта на тяхното обръщение.

При всеобщо покачване на стоковите цени масата на средствата за обръщение може да остане неизменна, ако масата на обръща-

пари*; но това е голямо заблуждение... От какво се нуждаят тези хора, които кръчат за пари?... Арендаторът [farmer] се оплаква... той мисли, че ако в страната би имало повече пари, той би получил добра цена за своите продукти... Така че той очевидно има нужда не от пари, а от добра цена за своето жито и своя добитък, които той би искал да продаде, но не може... Защо той не може да получи добра цена?... 1) Или в страната има премногото жито и добитък, така че повечето, които идват на пазара, също като него имат нужда да продадат, а малцина имат нужда да купят, или 2) обикновеният износ зад граница е в застой... или 3) потреблението се намалява, напр. когато поради обедняване хората не могат да харчат за домакинството си, колкото преди — така че не увеличаването количеството на парите би могло да засили продажбата на стоките на арендатора, а премахването на една от тези три причини, които действително потискат пазара... В същия смисъл имат нужда от пари и търговецът, и бакалинът, т. е. тъй като пазарите са в застой, а те се нуждаят от пласмент на стоките, с които търгуват. Нацията най-много процъфтява тогава, когато богатствата бързо преминават от ръка в ръка* (*Sir Dudley Nort, Discourses upon Trade, London 1691, 11—15 passim*). Всичките шарлатански изобретения на Хереншванд се свеждат към това, че противоречията, които произтичат от природата на стоката и поради това се проявяват в стоковото обръщение, могат да бъдат премахнати с увеличаването на количеството на средствата за обръщение. Впрочем от обстоятелството, че приписването на застой в процеса на производството и обръщението на липсата на средства за обръщение е само популярна илюзия, съвсем не следва обратното — че действителна липса на средства за обръщение напр. поради официалните машинации с „regulation of currency“ [регулиране на паричното обръщение] не може от своя страна да предизвика застой.

щите се стоки се намалява в същата пропорция, в която се увеличава тяхната цена, или ако скоростта на паричното обръщение се увеличава еднакво бързо с покачването на цените, докато обръщащата се стокова маса остава постоянна. Масата на средствата за обръщение може да се намали, ако стоковата маса се намалява или скоростта на обръщението се увеличава по-бързо от цените.

При всеобщо спадане на стоковите цени масата на средствата за обръщение може да остане неизменна, ако стоковата маса се увеличава в същата пропорция, в която спада нейната цена, или ако скоростта на паричното обръщение се намалява в същата пропорция, както и цените. Тя може да расте, ако стоковата маса расте по-бързо или скоростта на обръщението се намалява по-бързо, отколкото спадат стоковите цени.

Вариациите на различните фактори могат взаимно да се компенсират, така че въпреки тяхната постоянна нестабилност, общата сума на стоковите цени, която трябва да бъде реализирана, а следователно и масата на обръщащите се пари остава постоянна. Затова, особено при разглеждане на по-дълги периоди, ние наблюдаваме много по-постоянно средно равнище на обръщащата се във всяка страна парична маса и — с изключение на големите пертурбации, които периодично възникват от промишлените и търговските кризи, а по-рядко от изменения в стойността на самите пари — много по-слаби отклонения от това средно равнище, отколкото би могло да се очаква на пръв поглед.

Законът, според който количеството на средствата за обръщение се определя от сбора на цените на обръщащите се стоки и от средната скорост на паричното обръщение⁷⁸⁾, може да бъде изразен

⁷⁸⁾ „Съществува определено количество или пропорция на парите, необходими, за да се поддържа в ход търговията на една нация; всичко в повече или в по-малко би ѝ вредило. Също така, както за един малък магазин на дребно е необходимо определено количество фартинги за размяна на сребърните монети и за извършване на плащания, които не могат да се извършват и с най-малките сребърни монети. . . И както численото отношение на фартингите, необходими за търговията, зависи от броя на купувачите, от броя на техните покупки и преди всичко от стойността на най-дребните сребърни монети — също така и съотношението на насечените пари (злато или сребро), необходими за нашата търговия, се определя от броя на разменните актове и от размера на платежите“ (*William Petty*, „*A Treatise on Taxes and Contributions*“, London 1667, p. 17). А. Ъънг в своята „*Political Arithmetic*“ Лонд., 1774, в която има специална глава: „Цените зависят от количеството на парите“, стр. 122 и сл., защитава теорията на Юм срещу нападите на Дж. Стоърт и др. Аз отбелязвам в „Към критиката на политическата икономия“ на стр. 149 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 151—152]: „Той (А. Смит) мълчаливо отстранява въпроса за количеството на намиращите се в обръщение монети, като съвсем погрешно разглежда парите само като стока“. Това е вярно само доколкото А. Смит разглежда парите *ex officio* [специално]. Обаче в отделни случаи, напр. в критиката на предишните системи на политическата икономия, той се изказва правилно: „Ко-

и така, че при даден сбор от стойностите на стоките и при дадена средна скорост на техните метаморфози количеството на парите в обръщение или на паричния материал зависи от неговата собствена стойност. Илюзията, че става обратното, т. е. че стоковите цени се определят от масата на средствата за обръщение, а пък тя от своя страна — от масата на намиращия се в дадена страна паричен материал⁷⁹⁾, се корени у нейните първи представители в глупавата хипотеза, че в процеса на обръщението стоките влизали без цена, а парите — без стойност, и че след това в този процес известна част от стоковата каша се разменяла със съответна част от металическия куп.⁸⁰⁾

личеството на насечените пари във всяка страна се определя от стойността на стоките, за чието обръщение парите трябва да посредничат. . . Стойността на стоките, които всяка година се купуват и продават в една страна, изисква определено количество пари за тяхното обръщение и разпределение между съответните потребители, но не може да създаде приложение за повече пари. Каналът на обръщението привлича по необходимост такава парична сума, която е достатъчна, за да го напълни, и никога не поема повече* („Wealth of Nations“, в. IV, ch. I). По същия начин А. Смит ex officio започва своето съчинение с един апотеоз на разделението на труда, а в последната си книга за източниците на държавните приходи той на места възпроизвежда критиката на разделението на труда на своя учител А. А. Фергюсон.

⁷⁹⁾ „Цените на стоките на всяка нация сигурно ще се покачват в същия размер, в който нараства количеството на златото и среброто у хората; следователно, ако у някоя нация се намали количеството на златото и среброто, трябва да спаднат и цените на всички стоки съответно на едно такова намаление на количеството на парите“ (*Jacob Vanderlint*, „Money answers all Things“, London, 1734, p. 5). Едно по-подробно съпоставяне на Вендърлинт с „Essays“ на Юм не оставя у мене ни най-малко съмнение, че Юм е познавал и е използвал това — впрочем твърде забележително — съчинение на Вендърлинт. Схващането, че цените се определят от масата на средствата за обръщение, намираме и у Барбон, и у много по-стари автори. „От свободата на търговията — казва Вендърлинт — не може да възникне никакво неудобство, а само голяма полза. . . защото ако тя намали количеството на наличните пари на нациите — а тъкмо това целят да предотвратят митнишките ограничителни мерки, — то нациите, у които отиват наличните пари, сигурно ще установят, че цените на всички стоки се качват в размера, в който у тях нации нараства количеството на парите. . . И нашите манифактурни продукти, и всички други стоки скоро ще станат толкова евтини, че търговският баланс пак ще се обърне в наша полза и по такъв начин парите ще се стекат обратно у нас“ (цит. съч., стр. 43, 44).

⁸⁰⁾ От само себе си се разбира, че цената на всеки отделен вид стока съставя елемент от сбора на цените на всички обръщащи се стоки. Но съвсем не се разбира как несъизмерими помежду си потребителни стойности могат в своята обща маса да се разменят с намиращата се в дадена страна маса от злато и сребро. Ако чрез някакъв фокус превърнем стоковия свят в една единствена съвкупна стока, като всяка отделна стока представлява само съответна част от нея, то ще стигнем до следната забавна аритметична сметка: съвкупна стока = x центнера злато, стока А = съответна част от съвкупната стока = същата съответна част от x центнера злато. Монтескьо казва буквално същото: „Ако сравним масата на наличното в света злато и сребро със сбора на наличните стоки, тогава безусловно можем да сравним всяко отделно произведение, респ. стока, с известна част от парите. Да предположим, че

с. МОНЕТАТА. СТОЙНОСТНИЯТ ЗНАК

От функцията на парите като средство за обръщение възниква тяхната монетна форма. Онази тегловна част злато, която си представяме в цената или в паричното название на стоките, трябва да им противостои в обръщението като едноименен къс злато или монета. Както установяването на мащаба на цените, така и насичането на монетите е право на държавата. В различните национални униформи, които златото и среброто носят като монети, но които те отново събличат на световния пазар, се проявява разделението между вътрешните или националните сфери на стокото обръщение и неговата всеобща сфера на световен пазар.

Следователно, златната монета и златото на ключе се различават само по своята външност и златото постоянно може да бъде превърнато от едната форма в другата.⁸¹⁾ Но пътят навън от монет-

на света има само едно единствено произведение, респ. една единствена стока, или че хората купуват само една стока и че тя е делима също като парите: в такъв случай известна част от тази стока ще отговаря на дадена част от паричната маса; половината от цялото количество стоки — на половината от цялата парична маса. . . определянето на стоките цени винаги ще зависи в основата си от отношението на общото количество стоки към общото количество парични знаци“ (Montesquieu, цит. съч., т. III, стр. 12, 13). За доразвиването на тази теория у Рикардо и неговите ученици Джеймс Мил, лорд Овърстон и др. сравни „Към критиката на политическата икономия“, стр. 140—146 и стр. 150 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 143, 149, 152 и сл.]. Господин Джон Стюарт Мил със свойствената си еклектическа логика успява да бъде на мнението на баща си, Джеймс Мил, и същевременно на противоположното мнение. Ако сравним напр. текста на неговото ръководство „Principles of Political Economy“ с предговора (на първото издание), в който той сам се провъзгласява за съвременен Адам Смит, то не знаем на кое повече да се учудваме — на наивността на този човек ли или на тази на публиката, която най-доверчиво го прие за Адам Смит, макар че разликата между него и Адам Смит е приблизително такава, каквато е напр. между генерал Уйлям Карс Карски и херцог Уелингтън. Оригинаалните изследвания на господин Дж. Ст. Мил в областта на политическата икономия, които не са нито обширни, нито съдържателни, се съдържат изцяло в излязлото през 1844 г. негово книжле: „Some Unsettled Questions of Political Economy“. Лок направо говори за връзката между липсата на стойност на златото и среброто и определянето на тяхната стойност чрез количеството. „Тъй като хората са се споразумели да придадат на златото и среброто една въображаема стойност. . . вътрешната стойност, която се забелязва у тези метали, не е нищо друго освен тяхното количество“ („Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest“ 1691 г., „Works“ ed. 1777, vol. II, p. 15).

⁸¹⁾ Естествено, разглеждането на подробности като монетното мито и др. съвсем не влиза в моята задача. Но срещу романтичния сикофант Адам Мюлер, който се възхищава от „великодушната щедрост“, с която английското правителство „безплатно“ сече монети,⁵² ще цитирам следната преценка на сър Дъдлей Норс: „Среброто и златото имат, както и другите стоки, свои приливи и отливи. Когато пристигне от Испания известно количество сребро. . . то се изпраща в Тауър и се насича на монети. Наскоро след това се появява търсене на ключета за износ. А ако няма такива, тъй като всичко е насечено на монети — тогава какво? Пач ще го

ния двор е същевременно път към казана за претопяване. Защото в обръщението златните монети се изтъркват — една повече, друга по-малко. Златният знак и златната субстанция, номиналното съдържание и реалното съдържание започват постепенно да се разделят. Едноименни златни монети придобиват различна стойност, защото имат вече различно тегло. Златото като средство за обръщение се отделя от златото като мащаб на цените, а с това и престава да бъде действителен еквивалент на стоките, чиито цени то реализира. Историята на възникващите отгук търкания съставя историята на монетното дело в течение на средните векове и на новото време чак до XVIII век. Естествената тенденция на процеса на обръщението да превърне златното битие на монетата в златна привидност, или монетата — в символ на нейното официално метално съдържание, е призната дори от съвременното законодателство: то определя онази степен на загуба на метал, която прави златната монета негодна за обръщение, т. е. я демонетизира.

Щом самото парично обръщение отделя реалното съдържание на монетата от нейното номинално съдържание, нейното метално съществуване от функционалното ѝ съществуване, то в него вече се съдържа латентно възможността да замести металните пари в тяхната функция на монети със знаци от друг материал или със символи. Техническите пречки за сечене на съвсем дребни по тегло части от златото, респ. от среброто, от една страна, и обстоятелството, че първоначално за стойностна мярка са служели по-прости метали вместо по-благородни — среброто вместо златото, медта вместо среброто — и следователно са се обръщали вече като пари в момента, когато по-благородният метал ги е детронирал, от друга, обясняват исторически ролята на сребърните и на медните знаци като заместители на златната монета. Те заместват златото в ония области на стоковото обръщение, в които монетата циркулира най-бързо и затова най-бързо се изхабява, т. е. където покупките и продажбите непрекъснато се подновяват в най-дребен мащаб. За да се попречи на настаняването на тези сателити на мястото на самото злато, определят се със закон много ниски пропорции, в които те при плащания трябва да бъдат приемани вместо злато. Разбира се, че особените области, в които се обръщат различните видове монети,

---

претопят; това не представлява загуба, тъй като насичането не коства нищо на собственика на метала. Но нацията губи, защото трябва да плаща пари за плетене на слама, с която сетне ще хранят магарета. Ако търговецът (самият Норт е бил един от най-големите търговци през времето на Чарлз II) би трябвало да плаща известна цена за насичането, той би се замислил сериозно, преди да изпрати среброто си в Тауър; и в такъв случай насечените пари винаги биха имали по-висока стойност, отколкото среброто на кюлче* (*North*, цит. съч., стр. 18).

се преплитат помежду си. Разменната монета се явява наред със златото за изплащане на дребни части от най-малката от златните монети; златото постоянно навлиза в областта на обръщението на дребно, но също така бива постоянно изхвърляно навън от нея чрез разменянето му с дребни монети.⁸²⁾

Металното съдържание на сребърните или на медните знаци се определя произволно от закона. В обръщението те се изтъркват още по-бързо и от златната монета. Затова тяхната монетна функция става фактически съвсем независима от теглото им, т. е. от всяка стойност. Монетното съществуване на златото напълно се отделя от неговата стойностна субстанция. Следователно, неща, които относително нямат стойност — листчета хартия, могат да функционират вместо него като монети. При металическите парични знаци техният чисто символически характер е до известна степен още скрит. При книжните пари той се проявява очевидно. Както виждаме, се *n'est que le premier pas qui coûte* [само първата крачка е мъчна].

Тук става дума само за държавните книжни пари с принудителен курс. Те изразват непосредствено от металическото обръщение. Напротив, кредитните пари предполагат условия, които от гледна точка на простото стоково обръщение са още съвсем непознати. Но нека само мимоходом отбележим, че както същинските книжни пари произтичат от функцията на парите като средство за обръщение, така кредитните пари имат естествения си корен във функцията на парите като платежно средство.⁸³⁾

⁸²⁾ „Ако наличните сребърни монети никога не надвишават количеството, което е нужно за по-дребни плащания, то те никога не могат да бъдат събрани в количества, достатъчни за по-едри плащания. . . Употребата на злато за едри плащания неизбежно включва и неговата употреба в търговията на дребно. Собствениците на златни монети ги използват и при по-дребни покупки и заедно с купената стока получават и остатъка в сребро; по този начин излишъкът от сребро, който иначе би тежал на дребния търговец, се изтегля от него и се връща обратно във всеобщото обръщение. Но ако има такава сребърна наличност, че дребните плащания да могат да се извършват, без да се прибегва до златото, то за малки покупки търговецът на дребно ще получава сребро, което неизбежно ще се натрупа в него“ (*David Buchanan, „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain“, Edinburgh, 1844, p. 248, 249.*)

⁸³⁾ Финансовият мандарин Ван Мао-ин дръзнал да предложи на сина на небето един проект, който скрито целел превръщането на китайските държавни асигнации в разменяем банноти. В отчета на асигнационния комитет от м. април 1934 г. той бил порядъчно наруган за това. Дали е получил и обичайните удари с бамбук — това не се съобщава. „Комитетът — гласи накрай отчетът — прегледал внимателно неговия проект и намира, че всичко в него е насочено в изгода на търговците и нищо — в изгода на короната“ („*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China*“, Превели от руски д-р К. Абел и Ф. А. Мекленбург; ч. I, Berlin 1858, стр. 47 сл.). За постоянната агуба на мегал от златните монети поради обръщението им един управител на Английската банка заявил като сви-

Държавата отвън хвърля в процеса на обръщението листчета хартия, върху които са напечатани парични названия, като 1 ф. ст., 5 ф. ст. и т. н. Доколкото те действително циркулират на мястото на едноименната златна сума, в тяхното движение се отразяват само законите на самото парично обръщение. Един специфичен закон за книжното обръщение може да възникне само от тяхното отношение към златото като негови представители. А този закон се състои просто в това, че издаването на книжни пари трябва да се ограничи до количеството, в което действително би трябвало да се обръща символично представеното от тях злато (респ. сребро). Наистина количеството злато, което сферата на обръщението може да погълне, постоянно се колебае над или под едно средно равнище. Но масата на средствата за обръщение в дадена страна никога не спада под известен минимум, който се определя въз основа на опита. Обстоятелството, че тази минимална маса непрекъснато променя своите съставни части, т. е. образува се постоянно от други късчета злато, не променя, разбира се, нищо в нейния размер и в постоянното ѝ движение в сферата на обръщението. Затова тя може да бъде заменена с книжни символи. Напротив, ако днес всички канали на обръщението бъдат напълнени с книжни пари до предела на тяхната способност да поглъщат пари, то утре те могат да прелеят поради колебанията на стоковото обръщение. Загубва се всяка мярка. Но когато хартията прекрачи границата на своята мярка, т. е. надхвърли количеството на едноименните златни монети, които действително биха могли да се намират в обръщение, то тя, независимо от опасността от общо дискредитиране, все пак представлява в рамките на стоковия свят само онова определено от иманентните на стоковия свят закони златно количество, което изобщо може да бъде представлявано. Ако масата от книжни листчета представлява номинално 2 унции злато, а реално замества 1 унция, то фактически 1 фунт стерлинг ще се превърне в парично наименование напр. на $\frac{1}{8}$ унция злато вместо на $\frac{1}{4}$ унция. Ефектът ще бъде същият, както ако бъде изменена функцията на златото като мярка на цените. Затова същите стойности, които по-рано са се изразявали в цена от 1 ф. ст., сега ще се изразяват в цена от 2 ф. ст.

Книжните пари са знаци на златото или парични знаци. Тяхното отношение към стоковите стойности се състои само в това, че

дете: пред Комисията на Камарата на лордовете (по въпроса за „банковите закони“): „Всяка година нова група суверени (не в политически смисъл; суверен е наименованието на фунта-стерлинг 53) губят твърде много от своето тегло. Онези от тях, които в течение на годината са се обръщали като пълноценни, загубват от изтъкването достатъчно, за да се наклонят през следната година вземите в тяхна вреда“ (House of Lords Committee, 1848, №. 429).

последните мислено са изразени в същите количества злато, които получават в лицето на хартията сетивно възприемаем символичен израз. Само доколкото книжните пари представляват определени златни количества, които, както всички други стокови количества, са и стойностни количества — само дотолкова те са знаци на стойността.⁸⁴⁾

Пита се, най-сетне, защо златото може да бъде заменено с прости свои знаци, които нямат никаква стойност? Обаче, както видяхме, то е заменимо само доколкото в своята функция като монета или средство за обръщение то се изолира и получава самостоятелност. Наистина, обособяването на тази функция не се отнася до отделните златни монети, макар и да се проявява във факта, че изтърканите златни монети продължават да остават в обръщение. Златните монети остават изключително монети или изключително средства за обръщение само дотогава, докогато действително се намират в обръщение. Обаче онова, което не важи за отделната златна монета, важи за минималната маса злато, която може да бъде заменена с книжни пари. Тя се намира постоянно в сферата на обръщението, функционира непрекъснато като средство за обръщение и затова съществува изключително като носител на тази функция. Така че нейното движение представлява непрекъснато превръщане един в друг на противоположните процеси на стоковата метаморфоза $C - P - C$, в която срещу стоката застава нейният стойностен образ само за това, за да изчезне веднага отново. Самостоятелното изразяване на разменната стойност на стоката тук е само преходен момент. Тя веднага бива заменена с друга стока. Затова е достатъчно и само символичното съществуване на парите в един процес, в който те непрекъснато преминават от едни ръце в други. Тяхното функционално съществуване поглъща, така да се каже, материалното им съществуване. Като преходно обективизирано отражение на стоковите цени те функционират само като знаци на самите себе си и затова

⁸⁴⁾ *Бележка към второто издание.* Колко неясно схващат различните функции на парите дори най-добрият автори по въпроса за парите, показва напр. следното място от Фълтертън: „Колкото се отнася до вътрешна търговия, то всички парични функции, които обикновено се изпълняват от златни или сребърни монети, могат еднакво успешно да бъдат изпълнявани чрез пускане в обръщение на немобилни билети, които имат само фиктивна и условна стойност, установена от закона — факт, който, по мое мнение, не може да бъде отречен; една стойност от този род би могла да замести всички пълноценни монети и дори да изпълнява функцията на мащаб на стойностите и цените, стига само количеството на нейните емисии да се държи в подходящи граници“ (*Fullarton, „Regulation of Currencies“, 2 ed., London, 1845, p. 21*). Следователно, щом паричната стока може да бъде заменена в обръщението с прости стойностни знаци, то тя е излишна като мярка на стойностите и мащаб на цените!

могат да бъдат заместени и със знаци.⁸⁶⁾ Само че знакът на парите се нуждае от своя собствена обективно-обществена валидност и книжният символ я получава чрез принудителния курс. Тази държавна принуда важи само във вътрешната или описана от границите на едно общество сфера на обръщение, но затова пък и само тук парите напълно се разтварят в своята функция като средство за обръщение или монета и следователно могат да получат в книжните пари един чисто функционален начин на съществуване, външно отделен от тяхната метална субстанция.

3. ПАРИ

Онази стока, която функционира като мярка на стойността, а поради това функционира — непосредствено или чрез заместници — и като средство за обръщение, е пари. Затова златото (респ. среброто) е пари. Като пари то функционира, от една страна, там, където трябва да се явява в своята златна (респ. сребърна) плът, следователно като парична стока, т. е. там, където не се явява само мислено, както във функцията на мярка на стойността, нито може да бъде заместено, както във функцията на средство за обръщение, от друга страна, златото функционира като пари там, където неговата функция — все едно дали то я изпълнява лично или чрез заместници — го фиксира като единствен стойностен образ или единствено адекватно битие на разменната стойност срещу всички други стоки, които се явяват само като потребителни стойности.

а) ОБРАЗУВАНЕ НА СЪКРОВИЩА

Непрекъснатият кръгооборот на двете противоположни стокови метаморфози, или постоянната смяна на актовете на продажба и покупка, се проявява в безспирното обръщение на парите или в тях-

⁸⁶⁾ От това, че златото и среброто като монети, или изключително във функцията им като средство за обръщение, стават знаци на самите себе си, Никълс Брбон извежда правото на правителствата „to raise money“ [„да повишават стойността на монетите“], т. е. да дават напр. на едно количество сребро, което досега се е наричало грош, наименованието на едно по-голямо количество сребро, напр. талер, и по този начин да връщат на кредиторите грошове вместо талери. „Парите се изтъркват и стават по-леки от многократно броене... Хората в търговията държат на наименованието и на курса, а не на количеството на среброто... Държавният авторитет прави от метала пари“ *N. Barton*, цит. съч., стр. 29, §0, 25).

ната функция като *perpetuum mobile* [неправилно действащ механизъм] на обръщението. Те се имобилизират или, както казва Боагилбер, се превръщат от *meuble* в *immeuble* [от движимо в недвижимо имущество]⁸⁴, от монета в пари, щом бъде прекъсната редицата от метаморфози и продажбата не бъде допълнена чрез последваща покупка.

Още със самите първи наченки на стоковото обръщение се развива необходимостта и страстта да се задържа продуктът на първата метаморфоза, превърнатият образ на стоката, т. е. нейният златен пашкул.⁸⁶ Стока се продава не за да се купи друга стока, а за да се замести стоквата форма с парична форма. От просто посредствувашо звено при обмяната на веществата тази смяна на формата става самоцел. Отчуждената форма на стоката бива възпрепятствувана да функционира като нейна абсолютно отчуждаема форма или като нейна само мимолетна парична форма. С това парите се вкаменяват във вид на съкровище, а продавачът на стоки става събирач на съкровища.

В самия начален период на стоковото обръщение само излишъкът от потребителни стойности се превръща в пари. Така златото и среброто от само себе си стават обществен израз на излишъка или на богатството. Тази наивна форма на натрупване на съкровища се увековечава у ония народи, у които на традиционния и насочен за задоволяване на собствените нужди начин на производство отговаря един твърдо установен кръг от потребности. Така е у азиатците, особено у индусите. Вендърлинт, който си въобразява, че стоквите цени се определят от намиращата се в дадена страна маса от злато или сребро, се пита защо индийските стоки са толкова евтини. Отговор: защото индусите заравят в земята своите пари. От 1602—1734 г. — казва той — те са заровили 150 милиона фунта стерлинги сребро, което първоначално е било докарано от Америка в Европа.⁸⁷ От 1856 до 1866 г., т. е. за 10 години, Англия е изнесла за Индия и Китай (изнесенят за Китай метал отново се насочва в по-голямата си част пак за Индия) сребро на стойност 120 милиона фунта стерлинги. Това сребро е било преди това разменено срещу австралийското злато.

При по-развито стоково производство всеки стокопроизводител трябва да си осигури *pexus legit*, известен „обществено признат

⁸⁶ „Едно богатство в пари е само... богатство от продукти, превърнат в пари“ (*Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 573). „Една стойност, изразена в продукти, е променила само формата си“ (пак там, стр. 486).

⁸⁷ „Благодарение на този обичай те държат всичките си стоки и манифактурни произведения на толкова ниски цени“ (*Vandertint*, цит. съч., стр. 95, 93).

залог⁸⁸⁾. Неговите потребности непрестанно се възобновяват и непрестанно го подбуждат да купува чужди стоки, докато производството и продажбата на неговата собствена стока струват време и зависят от случайности. За да купи, без да продаде, той трябва по-рано да е продал, без да е купил. Тази операция, извършена във всеобщ мащаб, изглежда да противоречи сама на себе си. Но при източниците на тяхното производство благородните метали се разменят направо с други стоки. Там става продажба (от страна на стокопритежателите) без покупка (от страна на притежателите на злато и сребро.⁸⁹⁾ А други по-късни продажби без допълващи ги продукти само способствуват за по-нататъшното разпределение на благородните метали между всички стокопритежатели. По този начин по всички точки на обръщението се образуват златни и сребърни съкровища от най-различни размери. Заедно с възможността да се задържа стоката като разменна стойност или разменната стойност да се задържа като стока се пробужда жаждата за злато. Заедно с разширяването на стоковото обръщение расте властта на парите, на тази абсолютна обществена форма на богатството, която винаги се намира в състояние на боева готовност. „Златото е чудесно нещо! Който го притежава той е господар на всичко, каквото пожелае. Чрез златото човек може дори да настани души в рая.“ (Колумб, в писмо от Ямайка, 1503 г.) Тъй като по парите не се познава какво се е превърнало в тях, то всичко, било то стока или не, се превръща в пари. Всичко става предмет на продажба и покупка. Обръщението става голямата обществена реторта, в която попада всичко, за да излезе отново от нея като паричен кристал. На тази алхимия не могат да противостоят дори мощите на светците, да не говорим за по-малко грубите *res sacrosanctae, extra commercium hominum* [свещени предмети, свети неща, които стоят извън човешката търговия]⁹⁰⁾. Както в парите е заличена всяка качествена разлика на стоките, така и те от своя страна заличават

⁸⁸⁾ „Парите са залог“ (*John Bellers, „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality“*; London, 1699, p. 13).

⁸⁹⁾ Покупката в строгия смисъл на думата предполага, че златото и среброто представляват вече превърната форма на стоката, или продукт на продажбата.

⁹⁰⁾ Хенрих III, най-христолюбивият крал на Франция, ограбва реликвите от манастири и пр., за да ги осребрява. Знае се каква роля е изиграло в гръцката история ограбването на съкровището на храма в Делфи от фокийците. Както е известно, у древните народи храмовете са служели за седалище на бога на стоките. Храмовете са били „свещени банки“. Финикийците, нагод *par excellence* [търговски], са схващали парите като отчуждена форма на всички нещи. Затова си е било в реда на нещата, че деиците, които се отдавали на чужденците през празниците на богинята на любовта, принасяли в жертва на богинята получената в ня-града монета.

като радикален левелер [уравнител] всички различия⁹¹⁾ Обаче парите са сами стока, нещо външно, което може да стане частна собственост на всекиго. Така обществената сила става частна сила на частното лице. Затова античното общество ги заклеява като монета, срещу която се разменя целият икономически и нравствен порядък.⁹²⁾ Съвременното общество, което още в детските си години „изтегля за косите Плутон от недрата на земята“⁹³⁾, приветствува чудотворното злато като блестящо въплъщение на своя собствен житейски принцип.

Стоката като потребителна стойност задоволява някоя отделна потребност и образува определен елемент на вещественото богатство. Но стойността на стоката измерва степента на своята притегателна сила по отношение на всички елементи на вещественото богатство, а следователно измерва и общественото богатство на своя притежател. За варварски примитивния стокоприитежател, дори за западноевропейския селянин, стойността е неразделна от стойностната форма, затова за него натрупването на златно и сребърно

91) „А, злато? Жълто, лъскаво, скъпо злато?

Ей толкова превръща черния в бял,
и грозен в хубав, долен в благороден,
страхлив във смел, стар в млад и зъл в добър.
О, богове! Защо? Защо така?
Това примамва жреца ви от храма,
изтръгва дръзко сънната възглавка
на спящия; все този жълт слуга
злодейци благославя; той сковава
и дълг, и чест; нагиздя зла проказа;
крадци издига и им дава титли,
поклони, чест, сенаторски кресла;
женихи води на слабени вдовици.

..... Проклет метал,
държанка обща на човешкия род!“

(Шекспир, *Timon of Athens* [IV, 3. 26])

92) „От всичко по света, което има власт,
най-зло е златото, че то държави срива,
и зло прогонва хората от техния дом,
и чистите сърца променя често и
обръща ги в поквара и порок,
и учи хората безсрамно да се мамят,
да вършат най-безбожните безчинства.“

Софокъл, „Антигона“.

93) „Алчността се надява да изтегли от недрата на земята самия Плутон.“
(*Athenaeus*, „*Deipnosophistarum* [libri quindecim“], I. VI, 23, v. II, ed. Schweighäuser, 1802, p 397]).

съкровище е натрупване на стойност. Наистина стойността на парите се изменя — било поради промяна на тяхната собствена стойност, било поради промяна на стойността на стоките. Но това не пречи, щото, от една страна, 200 унции злато, както и по-рано, да съдържат повече стойност, отколкото 100 унции, а 300 — повече, отколкото 200 и т. н., а от друга страна — металната натурална форма на тази вещ да остане всеобща еквивалентна форма на всички стоки, непосредствено обществено въплъщение на всеки коически труд. Стремехът към натрупване на съкровища е по самата си природа безграничен. Качествено или по своята форма парите са неограничени, т. е. те са всеобщ представител на вещественото богатство, защото могат да бъдат непосредствено превърнати във всяка стока. Но същевременно всяка реална парична сума е количествено ограничена, т. е. представлява покупателно средство с ограничено действие. Това противоречие между количествената граница и качествената неограниченост на парите тласка събирача на съкровища все повече и повече към сизифовския труд на натрупването. С него става същото, както със завоевателя на света, който с всяка нова страна завладява само една нова граница.

За да бъде задържано златото като пари, т. е. като елемент на образуване на съкровища, трябва да се попречи да циркулира, т. е. да се превръща от средство за покупки в средства за потребление. Затова оня, който трупа съкровище, жертвува на златния фетиш желанията на своята плът. Той сериозно прилага евангелието на въздържанието. От друга страна, той може да изтегли от обръщението във вид на пари само онова, което му дава във вид на стока. Колкото повече произвежда, толкова повече ще може да продаде. Затова трудолюбието, пестеливостта и скъперничеството са неговите основни добродетели, а цялата негова политическа икономия се състои в това — много да продава и малко да купува.⁹⁴⁾

Наред с непосредствената форма на съкровището съществува и неговата естетична форма, притежаването на златни и сребърни стоки. То расте заедно с богатството на буржоазното общество. „Soyons riches ou paraissions riches“ [„Да бъдем богати или да изглеждаме богати“] (Дидро).⁹⁵⁾ Така се образува, от една страна, един все по-разширяващ се пазар за злато и сребро, който не зависи от техните парични функции, и, от друга страна, един латентен източник за черпене на пари, който особено функционира в периоди на обществени бури.

⁹⁴⁾ „Да се увеличават колкото се може броят на продавачите на всяка стока, да се намалява колкото се може броят на купувачите — това е основният въпрос, към който се свеждат всички мерки на политическата икономия“ (Verri, цит. съч., стр. 52).

Натрупването на съкровища изпълнява различни функции в икономиката на металическото обръщение. Най-близката му функция произтича от условията на обръщение на златната или сребърната монета. Видяхме, че постоянните колебания на размерите на стоковото обръщение, колебанията на цените и скоростта на обръщението са свързани с непрекъснати приливи и отливи на масата на парите, намиращи се в обръщение. Следователно тя трябва да бъде способна да се свива и разпуска. Трябва ту да се привличат пари като монети, ту да се отблъскват монети като пари. За да може действително намиращата се в обръщение парична маса винаги да отговаря на степента на насищане на сферата на обръщението — намиращото се в дадена страна количество злато или сребро трябва да бъде по-голямо от онова, което се намира в монетна функция. Това условие се изпълнява благодарение на превръщането на парите в съкровища. Резервоарите на съкровищата служат същевременно като отводни и приводни канали на циркулиращите пари, които поради това никога не препълват каналите на обръщението.⁹⁵⁾

в) ПЛАТЕЖНО СРЕДСТВО

В разглежданата досега непосредствена форма на стоковото обръщение една и съща стойностна величина винаги съществуваше двойно — стока на единия полюс, пари на противоположния полюс. Затова стокопритежателите влизаха в контакт помежду си само като представители на двустранно съществуващи еквиваленти. Но с развитието на стоковото обръщение се развиват отношения, при които отчуждаването на стоката се разделя по време от реализирането на нейната цена. Достатъчно е тук да посочим най-елементарните от

⁹⁵⁾ „За водене търговията на всяка нация е необходима определена сума металически пари (of specifick money), която се променя и н-кога е по-голяма, а някога по-малка, в зависимост от обстоятелствата... Тези приливи и отливи на парите се регулират сами, без никаква помощ от страна на правителствата... Кофите работят на смени; когато не достигат парите — насичат се кюлчета на монети, когато не достигат кюлчета — претапят се монети“ (*North*, лит. съч., послепис, стр. 3). Джон Стюърт Мил, бивш дългогодишен чиновник на Източноиндийската компания,⁵⁶ потвърждава, че в Индия сребърните украшения все още функционират непосредствено като съкровище. „Хората донасят сребърните украшения за насищане на монети, когато лихвата е висока; връщат ги назад, когато лихвата спада“ (Показания на Дж. Ст. Мил в „Reports on Bankacts 1857“. № 2084 и 2101). Според един парламентарен документ в 1863 г. върху вноса и износа на злато и сребро в Индия⁵⁷ през 1864 г. вносът на злато и сребро е надхвърлил износа с 19 367 764 ф. ст. През последните 8 години преди 1864 г. излишъкът на вноса на благородни метали над износа е представлявал 109 652 917 ф. ст. През текущото столетие в Индия са били насечени ~~на монети~~ много повече от 200 000 000 ф. ст.

тези отношения. Един вид стока изисква за своето произвеждане по-дълъг, друг — по-къс период от време. Производството на различни стоки е свързано с различните годишни времена. Една стока се ражда там, където е нейният пазар, друга трябва да пътува до далечни пазари. Затова един стокопритежател може да се яви като продавач, преди другият да се е явил като купувач. При постоянно повтаряне на едни и същи сделки между едни и същи лица условията за продажбата на стоките се регулират според условията за тяхното производство. От друга страна, използването на известен вид стоки, напр. на една къща, се продава за определен промеждутък от време. Едва след изтичането на срока купувачът действително получава потребителната стойност на стоката. Затова той я купува, преди да я заплати. Един стокопритежател продава налична стока, друг купува само като представител на пари или като представител на бъдещи пари. Продавачът става кредитор, купувачът — длъжник. Тъй като тук се променя метаморфозата на стоката, или развитието на нейната стойностна форма, то и парите добиват една друга функция. Те стават платежно средство.⁹⁶⁾

Ролята на кредитор или длъжник възниква тук от простото стоково обръщение. Промяната на неговата форма слага този нов печат върху продавача и купувача. Първоначално тези роли са също така бързопреходни и се играят на смени от едни и същи агенти на обръщението, също както ролите на продавач и купувач. Но сега тяхната противоположност още от самото си начало не носи толкова наивен характер и е способна към по-трайна кристализация.⁹⁷⁾ Но същите роли могат да възникнат и независимо от стоковото обръщение. Така напр. в античния свят класовата борба се води главно във формата на борба между кредитора и длъжника и завършва в Рим с гибелта на длъжника-плебей, който бива заместен от роба. В средните векове борбата завършва с гибелта на длъжника-феодал, който загубва своята политическа власт заедно с икономическата ѝ основа. Впрочем тук паричната форма — а отношението между кредитор и длъжник има формата на парично отношение — отразява само антагонизма на по-дълбоко лежащи икономически условия на живота.

⁹⁶⁾ Лутер прави разлика между парите като покупателно средство и парите като платежно средство. „Ти ми причиняваш двойна вреда — тук не мога да платя, там не мога да купя.“ (*Martin Luther, „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen“*, Wittenberg, 1540).

⁹⁷⁾ За отношенията между длъжници и кредитори сред английските търговци в началото на 18 век: „Между търговците тук, в Англия, господствува такъв дух на жестокост, какъвто не може да се срещне в никой друг обществен слой и в никоя друга страна на света“ (*„An Essay on Credit and the Bankrupt Act.“* London, 1707, p. 2).

Нека се върнем към сферата на стоковото обръщение. Едновременно появяване на еквивалентите стока и пари на двата полюса на процеса на продажбата се е прекратило. Парите сега функционират, първо, като мярка на стойността при определянето на цената на продадената стока. Нейната договорно определена цена измерва задължението на купувача, т. е. паричната сума, която той трябва да заплати в определен срок. Второ, те функционират и като мислено покупателно средство. Макар че съществуват само в паричното обещание на купувача, те осъществяват преминаването на стоката от ръце в ръце. Едва след настъпването на платения срок платежното средство действително влиза в обръщението, т. е. преминава от ръцете на купувача в тези на продавача. Средството за обръщение се превръщаше в съкровище, защото процесът на обръщението се е прекъснал в първата фаза, т. е. парите — превърнатата форма на стоката — са били изтеглени от обръщението. Платежното средство влиза в обръщението, но едва тогава, след като стоката вече е излязла от него. Парите вече не посредничат при процеса. Те самостоятелно го приключват като абсолютно битие на разменната стойност или като всеобща стока. Продавачът превръщаше стоката в пари, за да задоволи една потребност чрез парите, събирачът на съкровище — за да консервира стоката в парична форма, а купувачът-длъжник — за да може да плати. Ако не плати, имуществото му ще бъде продадено принудително. И така, стойностният образ на стоката, парите, става сега самоцел на продажбата по силата на една обществена необходимост, произтичаща от отношенията на самия процес на обръщението.

Купувачът превръща парите обратно в стока още преди да е превърнал стоката в пари, или извършва втората стокова метаморфоза преди първата. Стоката на продавача влиза в обръщение, обаче реализира своята цена само във формата на частноправен паричен иск. Тя се превръща в потребителна стойност, преди да се е превърнала в пари. Нейната първа метаморфоза се осъществява допълнително.⁹⁸⁾

⁹⁸⁾ *Бележка към второто издание.* От следващия цитат, извлечен из изданието през 1859 г. мое съчинение, ще се види защо в текста аз не взимам под внимание една противоположна форма: „Обратно, в процеса П—С парите могат да бъдат отчуждени като действително покупателно средство и по този начин цената на стоката да се реализира, преди още да бъде реализирана потребителната стойност на парите или да бъде отчуждена стоката. Това става напр. във всекидневната форма на предплащанията или във формата, в която английското правителство купува опиума от районите в Индия... Обаче парите действуват така само в познатата вече форма на покупателно средство... Разбира се, има авансиран капитал и във форма на пари... Обаче тази гледна точка не спада към хоризонта на простото обръщение (*Към критиката на политическата икономия*, Берлин, 1859, стр. 119, 120 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 124]).

За всеки даден период от процеса на обръщението, задълженията, на които е настъпил платежният срок, представляват сбор от цените на ония стоки, продажбата на които е породила тези задължения. Паричната маса, която е необходима за реализиране на този сбор от цени, зависи преди всичко от скоростта на обръщението на платежните средства. Тя се обуславя от две обстоятелства: от верижното свързване на отношенията между кредитори и длъжници, така че *A*, който получава пари от своя длъжник *B*, ги плаща по-нататък на своя кредитор *C* и т. н. — и от продължителността на времето между различните срокове на плащане. Този верижен процес от плащания или от допълнително осъществявани първи метаморфози съществено се различава от разгледаното по-горе преплитане на редовете от метаморфози. В движението на средството за обръщение не само се изразява връзката между продавачите и купувачите. Самата връзка се създава едва в паричното обръщение и заедно с него. А обръщението на платежното средство изразява една обществена връзка, която е съществувала в завършен вид още преди него.

Едновременното и паралелно извършване на продажбите ограничава възможността да бъде компенсирана монетната маса чрез скоростта на обръщението. Напротив, то образува един нов лост за икономия на платежните средства. С концентрацията на платежите на едно и също място се развиват по естествен начин особени учреждения и методи за тяхното взаимно погасяване. Такава роля са играли напр. *virements* [вирментите] в средновековния Лион. Трябва само да бъдат съпоставени вземанията на *A* от *B*, на *B* от *C*, на *C* от *A* и т. н., за да се унищожат взаимно до известна степен като положителни и отрицателни величини. И остави да се изплати само салдото от баланса на дълговете. Колкото по-масова е концентрацията на платежите, толкова по-малко е салдото, следователно и масата на намиращите се в обръщение платежни средства.

Функцията на парите като платежно средство съдържа в себе си едно непосредствено противоречие. Доколкото платежите се изравняват, парите функционират само мислено като сметни пари, или мярка на стойността. А доколкото трябва да се извършват действителни платежи, парите действуват не като средство за обръщение, не като само преходна и посредническа форма на обмяната на веществата, а като индивидуално въплъщение на обществения труд, като самостоятелно битие на разменната стойност, като абсолютна стока. Това противоречие изпъква с особена сила в онзи момент на производствените и търговските кризи, който се нарича парична криза.⁹⁹⁾

⁹⁹⁾ Паричната криза, която е определена в текста като особена фаза на всяка всеобща производствена и търговска криза, трябва да се различава от специалния вид криза, която също се нарича парична криза, но може да се появи самостоятелно,

Тя е възможна само там, където са напълно развити верижният процес на платежите и изкуствената система на тяхното изравняване. При общи разстройства на този механизъм, откъдето и да произлизат те, парите изведнъж и непосредствено се превръщат от своя само мислен образ на сметни пари в звънкови пари. Те вече не могат да бъдат заместени с обикновени стоки. Потребителната стойност на стоката губи своето значение, а нейната стойност изчезва пред лицето на нейната собствена форма на стойността. Още до вчера буржоата опиянен от разцвета на промишлеността, обявяваше парите за празна измислица: „Само стоката е пари“. „Само парите са стока!“ — крещат с га същите тези буржоа по целия световен пазар. Както еленът жадува за прясна вода, така буржоазната душа жадува сега за пари, за това единствено богатство.¹⁰⁰⁾ В период на криза противоположността между стоката и нейния стойностен образ, парите, се засилва до абсолютно противоречие. Затова формата на проявление на парите тук е безразлична. Гладът за пари си остава същият, независимо от това, дали трябва да се плаща в злато или в кредитни пари. напр. банкноти.¹⁰¹⁾

Ако разгледаме сега общия сбор на намиращите се в обръщение в даден период пари, ще видим, че този сбор — при дадена скорост на обръщение на средствата за обръщение и на платежните средства — е равен на сбора на стоковите цени, които трябва да

така че само чрез своите отражения да засегне промишлеността и търговията. Това са кризи, чийто двигателен център е паричният капитал, и затова тяхната непосредна сфера са банките, борсите, финансите (*Бележка на Маркс към третото издание*).

¹⁰⁰⁾ „Това внезапно преминаване от кредитната система към монетарна система прибавя теоретически ужас към практическата паника и агентите на обръщението изтръпват пред неосъзнатата тайна на сегите собствени отношения“ (*Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 125 [виж настоящото издание, т. 13, стр. 130]). „Бедните нямат работа, защото богатите нямат пари, за да им дадат работа, макар че притежават същите земи и същите работни сили, както и по-рано, за да турят в ход производството на средства за живот и на дрехи; а тъкмо последните, а не парите съставят истинското богатство на нациите“ (*John Bellers*, „Proposals for Raising a College of Industry“, London, 1696, p. 3).

¹⁰¹⁾ Ето как „amis du commerce“ [приятелите на търговията] използват такива моменти: „По някакъв погод“ (през 1839 г.) „един стар алчен banker“ (от Сити) „отворил в частния си кабинет кпака на писалишната маса, до която седял, и показал на своя приятел пачки с банкноти; с дълбоко задоволение той заявил, че това били 600 000 ф. ст., които той задържал в себе си, за да изостри нуждата от пари, и че всички тия пари щели да бъдат пуснати на пазара след 3 часа същия ден“ (*H. Roy*). „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844“, London, 1864, p. 81). Полуофициалният орган „The Observer“ отбелязва в броя си от 24 април 1864 г.: „Разпространяват се редица твърде странни слухове относно средствата, които се прилагат с намерение да се предизвика недостиг на банкноти... Колкото и да изглежда съмнително да се приема, че се прибегва към подобни трикове, съобщенията за това бяха толкова широко разпространени, че наистина заслужава да бъдат споменати.“

се реализират, плюс сбора на платежите, на които е настъпил срокът, минус взаимно изравняващите се платежи, минус, най-сетне, броя на оборотите, в които едни и същи пари функционират последователно ту като средство за обръщение, ту като платежно средство. Напр. селянинът продава своята пшеница за 2 ф. ст., които в случая служат като средство за обръщение. С настъпването на срока на платежа той заплаща с тях платното, което по-рано му е доставил тъкачът. Същите 2 ф. ст. сега функционират като платежно средство. Тъкачът пък купува една библия в брой и същите 2 ф. ст. функционират отново като средство за обръщение и т. н. Затова дори при дадени цени, скорост на паричното обръщение и икономичност на платежите паричната маса, която се намира в обръщение през даден период от време, напр. един ден, вече не се покрива с намиращата се в обръщение стокова маса. Намират се в обръщение пари, които представляват стоки, отдавна изтеглени от процеса на обръщението. Намират се в обръщение стоки, чийто паричен еквивалент ще се появи едва в бъдеще. От друга страна, сключването всеки ден и погасяването през същия ден платежи са изобщо несъизмерими величини.¹⁰²⁾

Кредитните пари възникват непосредствено от функцията на парите като платежно средство, тъй като за превърляне на вземанията влизат в обръщение самите кредитни документи, получени срещу продадени стоки. От друга страна, с разширяването на кредита се разширява и функцията на парите като платежно средство. Като такова те придобиват собствени форми на съществуване, в които те се движат в сферата на едрите търговски сделки, докато златните и сребърните монети се изтихват главно в сферата на дребната търговия.¹⁰³⁾

¹⁰²⁾ „Сумата на продажбите и договорите, които се сключват през един определен ден, не влияе върху количеството на парите, които са в обръщение през същия ден, но в повечето случаи тези продажби и договори ще се изразят в тегленето на многобройни полици за сметка на онова количество пари, което ще бъде в обръщение през следващите по-близки или по-далечни дни. . . Не е необходимо подписание на днес полици и откритите днес кредити да имат каквото и да е сходство — било по количество, било по обща сума, било по срок — с ония полици и кредити, които ще бъдат подписани или открити утре или в друг ден; напротив, много от днешните полици и кредити съвпадат по своя срок с множество задължения, които произхождат от по-раншни, съвсем неопределени дати. Полици със срокове от 12, 6, 3 месеца или 1 месец често пъти съвпадат и така особено много увеличават задълженията, платими в един и същ ден.“ („The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England“, Edinburgh, 1845, p. 29, 30, на разни места).

¹⁰³⁾ Като пример за това, колко малко реални пари участвуват в същинските търговски операции, привеждаме тук една схема на годишните постъпления и плащания на една от най-големите търговски къщи в Лондон (Морисън, Дайлън и Сие).

На известно стъпало на развитие и обем на стоковото производство функцията на парите като платежно средство излиза извън границите на сферата на стоковото обръщение. Парите стават всеобщата стока на договорите.¹⁰⁴⁾ Рентите, данъците и т. н. се превръщат от натурални доставки в парични плащания. Колко много възможността за такова преобръщане е обусловена от общия характер на производствения процес, доказва напр. провалилият се на два пъти опит на Римската империя да събира всички данъци в пари. Страшната мизерия на френското селячество при Людовик XIV, която така красноречиво е заклеямена от Боагилбер, маршал Вобан и др., се е дължала не само на високите данъци, но и на превръщането на натуралния данък в паричен данък.¹⁰⁵⁾ В Азия, където натуралната форма на поземлената рента, представляваща същевременно и главният елемент на държавните данъци, се основава върху такива производствени условия, които се възпроизвеждат с неизменността на естествени отношения, тази платежна форма укрепва със своето обратно въздействие старите производствени

Нейните операции през 1856 г., които обхващат много милиони фунта стерлинги, са сведени към мащаб 1 000 000 ф. ст.

Постъпления	Разходи
Срочни полици от банкери и търговци..... 533 596 ф.ст.	Срочни полици..... 302 674 ф. ст.
Чекове от банкери и др., плащани при предявяване 357 715. "	Чекове срещу лондонски банкери..... 663 672 „ "
Банкноти от провинциални банки ..... 9 627. "	Банкноти от Английската банка..... 22 743 „ "
Банкноти от Английската банка ..... 68 554. „	Злато..... 9 427 „ "
Злато..... 28 089. „	Сребро и мед..... 1 484 „ "
Сребро и мед..... 1 486. „	
Пощенски записи..... 933. „	
Всичко:..... 1 000 000 ф. ст.	Всичко:..... 1 000 000 ф. ст.

(„Report from the Select Committee on the Bankacts“, Juli 1858, p. LXXI).

¹⁰⁴⁾ „Характерът на търговията дотолкова се е изменил, че вместо размяна на стоки срещу стоки или вместо доставки и получаване на стоки сега се вършат продажби и плащания и всички сделки. . . сега се свеждат към чисто парични операции“ ([D. Defoe] „An Essay upon Public Credit“, 3 ed., London, 1710, p. 8).

¹⁰⁵⁾ „Парите са станали всеобщ палач.“ Финансовото изкуство е „ретортата, в която се превръщат в пара чудовищни количества блага и стоки, за да се получи този злокобен екстракт“. „Парите обявяват война на целия човешки род“ (Boisguilbert, „Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs“, édit Daire, „Economistes financiers“, Paris, 1843, т. I, p. 413, 419, 417).

форми. Тя съставя една от тайните за самосъхранението на Турската империя. Ако наложената от Европа на Япония външна търговия доведè до превръщане на натуралната рента в парична рента, то ще настъпи краят на образцовото земеделие на Япония. Негвата тясна икономическа жизнена база ще се разложи.

Във всяка страна се установяват известни общи платежни срокове. Като оставим настрана другите циклични фактори на възпроизводството, тези срокове се основават отчасти върху смяната на годишните времена, с която са свързани природните условия на производството. Те също така регулират ония платежи, които не произлизат направо от стоковото обръщение, като данъци, ренти и т. н. Паричната маса, която в определени дни на годината е нужна за тези разпръснати по цялата страна платежи, предизвиква периодични, но съвсем повърхностни пертурбации в икономиката на платежните средства.¹⁰⁶⁾ От закона за скоростта на обръщението на платежните средства следва, че за всички периодични плащания, от какврто източник и да са те, необходимата маса платежни средства е право* пропорционална на продължителността на платежните периоди.¹⁰⁷⁾

¹⁰⁶⁾ На петдесетница 1824 г. — разказва г. Крейг пред парламентарната следствена комисия през 1826 г. — в Единбург имаше такова грамадно търсене на банкноти, че към 11 часа ние вече нямашме нито една банкнота в нашето хранилище. Ние се обърнахме подред към различните банки, за да вземем в заем няколко банкноти, но не можахме нищо да получим и много сделки можаха да се уредят само със „slips of paper“ [разписки]. Но още към 3 часа след обед всички банкноти се бяха върнали в банките, от които бяха изчезнали. Те само бяха преминали през няколко ръце.“ Макар, че действителното средно банкотно обръщение в Шотландия възлиза на по-малко от 3 милиона ф. ст., все пак през някои платежни дни на годината влизат в действие всички банкноти, намиращи се у банкерите, или всичко на всичко приблизително 7 милиона ф. ст. При такива случаи банкнотите изпълняват само една единствена специфична функция и шом тя бъде изпълнена, те се стичат обратно към респективните банки, от които са излезли (*John Fullarton, Regulation of Currencies*, 2 nd. ed. London, 1845, p. 85, заб.). Нека за пояснение прибавим, че в Шотландия по времето, когато се е появило съчинението на Фълертън, срещу влоговете са бивали издавани не чекове, а само банкноти.

* В оригинала е казано: *обратно*, което е очевидно ръкописна грешка. *Бележка на редакцията на немското издание 1951 г. на Dietz Verlag.*

¹⁰⁷⁾ На въпроса „дали при годишен стокооборот от 40 милиона ще бъдат достатъчни едни и същи 6 милиона (злато) за всичките обороти в търговията?“ Петъ отговаря с характерното си майсторство: „Аз отговарям: да. За платежи в размер на 40 милиона биха били достатъчни дори 40/52 от 1 милион, ако оборотите се извършваха в къси срокове, напр. една седмица, както това става между бедни занаятчии и работници, които всяка събота получават пари и плащат. Но ако сроковете са тримесечни, както у нас се изплащат рентите и данъците, тогава са нужни 10 милиона. Следователно, ако приемем, че общо взето плащанията стават на различни срокове между 1 и 13 седмици, трябва да съберем 10 милиона с 40/52 и да вземем половината, което прави около 5¹/₂ милиона, така че 5¹/₂ милиона ще бъдат достатъчни“ (*William Petty, „Political Anatomy of Ireland 1672,“ edit London, 1691, p. 13, 14*)⁵⁸.

Развитието на парите като платежно средство изисква натрупвания на пари преди сроковете на платежите. Докато събирането на съкровища като самостоятелна форма на забогатяване изчезва заедно с развитието на буржоазното общество, то, от друга страна, расте под формата на натрупване на резервни фондове от платежни средства.

с) СВЕТОВНИ ПАРИ

С излизането си от границите на вътрешната сфера на обръщението парите отново напушат придобитите в тази сфера местни форми на мащаб на цените — формите на монета, на разменна монета и на стойностен знак, и се връщат обратно в първоначалната си форма на кюлчета от благородни метали. В световната търговия стоките универсално разгръщат своята стойност. Затова тук техният самостоятелен стойностен образ им противостои като световни пари. Едва на световния пазар парите функционират в пълен размер като такава стока, чиято натурална форма е същевременно непосредствено обществена форма на осъществяване на човешки труд *in abstracto*. Техният начин на съществуване става адекватен на тяхното понятие.

Във вътрешната сфера на обръщението само една стока може да служи като мярка на стойността, а следователно и като пари. На световния пазар господства двойна мярка на стойността, златото и среброто.¹⁰⁸⁾

¹⁰⁸⁾ Оттам нелепостта на всяко законодателство, което предписва на националните банки да събират в съкровището само онзи благороден метал, който функционира като пари във вътрешността на страната. Общоизвестни са например спънките, които Английската банка по този начин сама си създава. Относно великите исторически епохи на изменения на относителната стойност на златото и среброто виж *Карл Маркс*, „Към критиката на политическата икономия“, стр. 136 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 139 и сл.] — *Добавки към второто издание*. Сър Роберт Пил се опитал чрез своя банков закон от 1844 г. да преодолее тези затруднения с това, че разрешил на Английската банка да издаде банкноти със сребърно покритие (на кюлче), но така, че сребърният запас никога да не превишава една четвърт от златния. При това стойността на среброто се оценява според неговата пазарна цена (в злато) на лондонския пазар. — *Към четвъртото издание*. — Ние пак се намираме в епоха на голямо относително изменение на стойността на златото и среброто. Преди около 25 години стойностното отношение на златото към среброто беше равно на $15\frac{1}{2} : 1$, сега то е приблизително $22 : 1$, и среброто продължава да спада по отношение на златото. Това се дължи главно на преврата в начина на производството на двата метала. По-рано златото е било добивано почти само чрез промиване на златоносни алувиални пластове, които са продукт на атмосферното влияние върху златоносни скали. Сега този метод е вече недостатъчен и е изтикан на заден план от обработването на самите златоносни кварцови жили — метод, който досега се е практикувал само като страничен, макар че е бил известен още на древните (*Диодор*, III, 12—14). От друга страна, не само че бяха открити в Скалистите планини на Западна Америка нови грамадни сребърни залежи, но и те, както и мексикан-

Световните пари функционират като всеобщо платежно средство, всеобщо покупателно средство и абсолютна обществена материализация на богатството изобщо (universal wealth). Преобладава тяхната функция като платежно средство, което служи за разплащане по международните баланси. Оттук и лозунгът на меркантилната система; търговски баланс¹⁰⁹⁾ Като международно покупателно сред-

ските сребърни мини бяха свързани с железници, което дава възможност за доставяне на модерни машини и гориво, а с това и за добиване на сребро в широк мащаб при по-малки разходи. Обаче двата метала се намират в рудните жили в съвсем различна форма. Златото в повечето случаи е самородно, но затова пък е разпръснато в кварца в съвсем малки количества; затова цялата жила трябва да бъде раздробена и златото да бъде промито, респ. извлечено с помощта на живак. При това на 1 000 000 грама кварц често пъти се добиват средно едва 1—3, а много рядко 30—60 грама злато. Среброто рядко се среща самородно, но затова пък се намира в особени руди, които сравнително лесно се отделят от останалата част на жилата и съдържат 40—90% сребро; или пък то се съдържа в по-малки количества в медни, оловни и т. н. руди, обработката на които сама по себе си е рентабилна. Още отук се вижда, че докато трудът за добиване на злато по-скоро се е увеличил, този за добиване на сребро решително се е намалил, така че спадането на стойността на последното се обяснява съвсем естествено. Това спадане на стойността би се изразило в още по-голямо спадане на цената, ако цената на среброто и сега още не се поддържаше на високо равнище с изкуствени средства. Но засега само малка част от сребърните богатства на Америка е достъпна за експлоатация, така че съществуват всички изгледи стойността на среброто да продължи още дълго време да спада. За това още повече ще допринесе относителното намаляване на нуждата от сребро за предмети за потребление и разкош, неговото заместване с посребрени стоки, с алуминий и т. н. По това може да се съди за утопизма на биметалистичната представа, че един интернационален принудителен курс отново би повдигнал среброто до старото му стойностно отношение със златото 1 : 15 $\frac{1}{2}$. По-скоро предстои на среброто все повече и повече да губи своето качество на пари и на световния пазар. — Ф. Е.)

¹⁰⁹⁾ Противниците на меркантилната система, която счита погашението на излишците в търговските баланси със злато и сребро за цел на световната търговия, на свой ред съвсем не са разбирали функцията на световните пари. Вземайки за пример Рикардо, аз подробно посочих, че погрешното разбиране на законите, които регулират масата на сребрвата за обръщение, е само отражение на погрешното разбиране на международното движение на благородните метали („Към критиката на политическата икономия“, стр. 150 и сл. [виж настоящото издание, т. 13, стр. 151 и сл.]). Затова фалшивата догма на Рикардо: „Един неблагоприятен търговски баланс възниква изключително от пренаситеност със средства за обръщение... Износът на монети се дължи на тяхната ниска цена и не е последица, а причина за един неблагоприятен баланс“⁵⁹ — се среща още у Барбон: „Изравняването на търговския баланс, ако има такова, не е причина за износ на пари от дадена страна; Износът се дължи на разликата в стойността на кюлчетата благородни метали в различните страни“ (N. Barbon, цит. съч., стр. 59). Мак-Кълък в „The Literature of Political Economy, a classified catalogue“, London, 1845, хвали Барбон за това изпреварване на Рикардо, но благодарозумно отбягва дори да спомене наивните форми, в които се явяват у Барбон абсурдните предпоставки на „scarcity principle“.⁶⁰ Безкритичността и дори нечестността на този каталог достигат своя връх в отделите върху историята на теорията за парите, защото тук Мак-Кълък върти опашка като сифонт на лорд Овърстон (бившия banker Лойд), когото той нарича „facile princeps argentariorum“ [„несъмнен княз на банкерите“].

ство златото и среброто служат главно, когато внезапно се наруши обичайното равновесие на обмяната на веществата между различни нации. Най-сетне, световните пари функционират като абсолютна обществена материалзация на богатството там, където въпросът не е нито за покупка, нито за плащане, а за прехвърляне на богатството от една страна в друга, и където е невъзможно прехвърляне в стокова форма било поради неблагоприятна конюнктура на стоковия пазар, било поради това, че самата цел на прехвърлянето налага в дадения случай паричната форма.¹¹⁰⁾

Всяка страна има нужда от известен резервен фонд както за своето вътрешно обръщение, така и за обръщението на световния пазар. Следователно функциите на съкровище произтичат отчасти от функцията на парите като вътрешно средство за обръщение и плащане, отчасти от тяхната функция като световни пари.^{110а)} За последната роля винаги се изисква действителна парична стока, злато и сребро, и затова Джеймс Стюърт характеризира златото и среброто, за разлика от техните чисто локални заместници, като money of the world [световни пари].

Движението на златния и сребърен поток е двойно. От една страна, той се разлива от своите извори по целия световен пазар, където се всмуква в различни размери от различните национални сфери на обръщението, за да навлезе в техните вътрешни канали на обръщението, да замести изтърканите златни и сребърни монети, да достави материал за луксозни предмети и да замръзне във вид на съкровища.¹¹¹⁾ Това първо движение се извършва чрез пряка раз-

¹¹⁰⁾ Напр. при субсидии, парични заеми за военни цели или за възобновяване на плащанията в брой от страна на банките и т. н. стойността може да е нужна именно в парична форма.

^{110а)} *Бележка към второто издание.* „Наистина аз не бих могъл да си пожелая по-убедително доказателство за това, че механизъмът на резервните фондове в страни с металически еталон е в състояние да изпълни всяка необходима функция при уреждане на международни задължения, и то без забележима подкрепа от страна на общото обръщение — от лекотата, с която Франция, едва съзвезла се от удара, нанесен от опустошителното неприятелско нахлуване, изплати на съюзените сили в срок от 27 месеца наложените ѝ военни репарации от почти 20 милиона [фунта стерлинги], и при това значителна част от тази сума — в металически пари, без забележимо ограничение или разстройство във вътрешното парично обръщение и без каквито и да било тревожни колебания в своя камбиален курс“ (*Fullarton*, цит. съч., стр. 141). {*Към четвъртото издание.* Още по-убедителен пример за това представлява лекотата, с която същата тази Франция можа през 1871/73 г. да изплати в течение на 30 месеца едно повече от десет пъти по-голямо военно обезщетение, и то пак в значителната му част с металически пари. — *Ф. Е.*)

¹¹¹⁾ „Парите се разпределят между различните нации според техните потребности . . . като винаги б-ват привличани от стоките.“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 916). „Мините, които непрекъснато доставят злато и сребро, са достатъчно богати, за да доставят на всяка нация необходимото количество.“ (*J. Vanderlindt*, цит. съч., стр. 40).

мяна на реализирания в стоките национален труд с реализирания в благородните метали труд на страните, които произвеждат злато и сребро. От друга страна, златото и среброто непрекъснато се движат в една или друга посока между различните национални сфери на обръщение — движение, което следва непрестанните колебания на камбиалния курс.¹¹²⁾

Страните с развито буржоазно производство ограничават масово концентрираните в банковите резервоари съкровища до минимум, изискван от техните специфични функции.¹¹³⁾ С известни изключения едно очебийно препълване на съкровищните резервоари над тяхното средно равнище свидетелствува за застои на стоковото обръщение или за прекъсване на течението на стоковите метаморфози.¹¹⁴⁾

¹¹²⁾ „Камбиалните курсове се качват и падат всяка седмица; в известни моменти през годината те са неблагоприятни за дадена нация, в други моменти те са благоприятни за нея“ (*N. Barbon*, цит. съч., стр. 39).

¹¹³⁾ Тези различни функции могат да влязат в опасен конфликт помежду си, ако към тях се добави функцията да служат като фонд за осигуряване размяната на банкнотите.

¹¹⁴⁾ Парите, които надхвърлят безусловно необходимото за вътрешната търговия количество, представляват мъртъв капитал и не донасят никаква печалба на страната, в която се държат, освен ако бъдат внасяни и изнасяни посредством външната търговия“ (*John Bellers*, „*Essays about the Poor*“, London, 1699, p. 13). „Но какво да се прави, когато имаме прекалено много монети? Тогава можем да претопим най-тежките от тях и да ги преработим в прекрасни прибори: или да ги изпратим като стока там, където има нужда от тях и където ги търсят; или можем да ги дадем под лихва там, където плащат висока лихва“ (*W. Petty*, „*Quantulumscipue concepitng Money*“, 1682, p. 39). „Парите са само тлъстините на държавния организъм и затова, когато са прекомерно много, те пречат на неговата подвижност, а когато са прекомерно малко... причиняват му болест. Също както тлъстините облекчават движението на мускулите, хранят при липса на храна, изпъхват кухините и украсяват тялото, така и парите облекчават движенията на държавата, докарват продукти от чужбина, когато има поскъпване в страната — изплащат задълженията... и украсяват цялото; само че — иронично завършва той — последното се отнася главно за онези лица, които имат много пари“ (*W. Petty*, „*Political Anatomy of Ireland*“, p. 14, 15)⁶¹

*Отдел втори*ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ
В КАПИТАЛ*Глава четвърта*

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

1. ВСЕОБЩАТА ФОРМУЛА НА КАПИТАЛА

Стоковото обръщение е изходната точка на капитала. Стоковото производство и развитото стоково обръщение, търговията, образуват историческите предпоставки, при които той възниква. Световната търговия и световният пазар откриват през XVI век съвременната история на капитала.

Ако оставим настрана вещественото съдържание на стоковото обръщение, размяната на различните потребителни стойности, и разгледаме само икономическите форми, които се пораждат от този процес, ще намерим, че парите представляват неговия последен продукт. Този последен продукт на стоковото обръщение е първата форма на проявление на капитала.

Исторически капиталът навсякъде противостои на поземлената собственост, отначало във формата на пари, като парично богатство, като търговски капитал и като лихварски капитал.¹⁾ Обаче не е дори нужно да се връщаме към историята на появяването на капитала, за да разпознаем парите като негова първа форма на проявление. Тази история всекидневно се разиграва пред нашите очи. Всеки нов капитал излиза на сцената, т. е. на пазара, на стоковия пазар, на пазара на труда или на паричния пазар, все още като пари — пари, които чрез определени процеси трябва да се превърнат в капитал.

¹⁾ Противоположността между властта на поземлената собственост, която почива върху личните отношения между крепостни и господари, и безличната власт на парите е ясно изразена в двете френски поговорки: „Nulle terre sans seigneur“ и „L'argent n'a pas de maître“ [„Няма земя без господар“ и „Парите нямат господар“].

Парите като пари и парите като капитал се различават отначало само по своята различна форма на обръщение.

Непосредствената форма на стоковото обръщение е $C—P—C$, т. е. превръщане на стока в пари и, обратно, превръщане на пари в стока, продажба заради покупка. Но наред с тази форма ние намираме една втора, специфично различна от нея — формата $P—C—P$, т. е. превръщане на пари в стока и, обратно, превръщането на стоката в пари, покупка заради продажба. Пари, които в своето движение описват този последен цикъл, се превръщат в капитал, стават капитал и вече по своето предназначение са капитал.

Нека разгледаме по-отблизо обръщението $P—C—P$. То преминава, подобно на простото стоково обръщение, през две противоположни фази. В първата фаза, $P—C$, покупката, парите се превръщат в стока. Във втората фаза, $C—P$, продажбата, стоката се превръща обратно в пари. Двете фази образуват заедно единен процес, в който парите се разменят срещу стока и след това същата стока отново се разменя срещу пари, купува се стока, за да се продаде, или ако пренебрегнем формалните различия между покупка и продажба — купува се с парите стока и със стоката се купуват пари.²⁾ Резултатът, в който угасва целият процес, е размяна на пари срещу пари, $P—P$. Ако аз купя за 100 ф. ст. 2000 фунта памук и отново продам тези 2000 фунта памук за 110 ф. ст., то в края на краищата аз съм разменил 100 ф. ст. срещу 110 ф. ст., т. е. пари срещу пари.

Наистина очевидно е, че процесът на обръщението $P—C—P$ би бил безсмислен и безсъдържателен, ако по неговия околел път бихме искали да разменяме една парична стойност срещу същата парична стойност, напр. 100 ф. ст. срещу 100 ф. ст. Несравнено по-прост и по-сигурен би си останал методът на събирача на съкровище, който задържа своите 100 ф. ст., вместо да ги излага на опасностите на обръщението.

От друга страна, все едно дали търговецът продава купения от него за 100 ф. ст. памук за 110 ф. ст. или за 100 ф. ст., или дори за 50 ф. ст. — във всеки случай неговите пари описват едно своеобразно и оригинално движение, съвсем различно от онова при простото стоково обръщение, когато напр. селянинът продава жито и с така получените пари купува дрехи. Така че най-напред трябва да се охарактеризират различията във формата между кръгооборотите $P—C—P$ и $C—P—C$. Същевременно това ще разкрие и разликата в съдържанието, която се крие зад тези различия във формата.

²⁾ „С пари се купуват стоки и със стоките се купуват пари“... (*Mercier de la Rivière*, „L'Ordre Naturel et essentiel des sociétés politiques“: p. 543).

Нека видим най-напред какво общо имат двете форми.

Двата кръгооборота се разпадат на същите две противоположни фази $S—P$, продажба, и $P—S$, покупка. Във всяка от двете фази си противостоят същите два вещни елемента, стока и пари — и две лица в едни и същи характерни икономически маски, купувач и продавач. Всеки от двата кръгооборота представлява единството на същите противоположни фази, като и в двата случая това единство се постига чрез появяването на три контрагента, от които единият само продава, другият само купува, а третият последователно купува и продава.

Но онова, което още отначало разделя двата кръгооборота $S—P—S$ и $P—S—P$, е обратният ред на същите противоположни фази на обръщението. Простото стоково обръщение започва с продажбата и свършва с покупката, а обръщението на парите като капитал започва с покупката и свършва с продажбата. Изходна и крайна точка на движението там е стоката, а тук — парите. В целия процес посредничат в първата форма парите, а във втората, наопаки — стоката.

В обръщението $S—P—S$ парите в края на краищата се превръщат в стока, която служи като потребителна стойност. Следователно тук парите са окончателно изразходвани. В противоположната форма $P—S—P$ купувачът, напротив, дава пари, за да получи пари като продавач. При покупката на стоката той пуска пари в обръщението, за да ги изтегли отново от него чрез продажбата на същата стока. Той пуска парите само с коварната мисъл пак да ги пипне. Затова те са само авансирани.³⁾

Във формата $S—P—S$ едни и същи пари сменят два пъти мястото си. Продавачът ги получава от купувача и плаща с тях на другия продавач. Целият процес, който започва с получаването на пари срещу стока, приключва с даването на пари срещу стока. Обратното е във формата $P—S—P$. Не едни и същи пари, а една и съща стока сменя тук два пъти мястото си. Купувачът я получава от ръцете на продавача и я предава в ръцете на друг купувач. Както в простото стоково обръщение двукратното преместване на едни и същи пари довежда до окончателното им преминаване от едни ръце в други, така тук двукратното преместване на една и съща стока довежда до връщането на парите към тяхната първоначална изходна точка.

Връщането на парите към тяхната изходна точка не зависи от това, дали стоката се продава по-скъпо, отколкото е била купена,

³⁾ „Ако една вещь бъде купена, за да бъде отново продадена, употребената за това сума се нарича авансирани пари; ако вещта не се купува, за да бъде пак продадена, парите могат да бъдат наречени изразходвани“. (*James Steuart „Works“, etc.*, edited by General Sir James Steuart, his son, London, 1805, v. 1, p. 274)

или не. Това обстоятелство влияе само върху величината на връщащата се парична сума. Самото явление на връщането се извършва, щом купената стока бъде отново продадена, т. е. щом бъде напълно описан кръгооборотът $P—C—P$. Следователно тук намираме осезателно явна разлика между обръщението на парите като капитал и тяхното обръщение просто като пари.

Кръгооборотът $C—P—C$ е напълно завършен, щом парите, получени от продажбата на една стока, отново се изразходват чрез покупката на друга стока. Ако все пак се получи връщане на парите към тяхната изходна точка, то това става само поради възобновяването или повторението на целия процес. Ако аз продам един квартал пшеница за 3 ф. ст. и за тези 3 ф. ст. купя дрехи, тогава за мен 3-те ф. ст. са изразходвани окончателно. Аз нямам повече никаква работа с тях. Те принадлежат на търговеца на дрехи. Но ако продам още един квартал пшеница, то парите се връщат при мен, обаче не поради първата сделка, а поради нейното повторение. Те пак ще се отдалечат от мен, щом завърша втората сделка и отново купя нещо. Така че в обръщението $C—P—C$ изразходването на парите няма нищо общо с тяхното връщане. Напротив, в $P—C—P$ връщането на парите е обусловено от самия начин на тяхното изразходване. Без това връщане операцията е несполучлива или процесът е прекъснат и още недovършен, понеже липсва неговата втора фаза — заключителната продажба, която допълня покупката.

Кръгооборотът $C—P—C$ има за изходна точка една стока и за крайна точка друга стока, която излиза от обръщението и влиза в потреблението. Затова негова крайна цел е потреблението, задоволяването на потребности, с една дума — потребителната стойност. Напротив, кръгооборотът $P—C—P$ изхожда от полюса на парите и в края на краищата се връща към същия полюс. Затова негова движеща сила и определяща цел е самата разменна стойност.

В простото стоково обръщение двете крайни точки имат една и съща икономическа форма. И двете са стока. Те са стоки с една и съща величина на стойността. Но те са качествено различни потребителни стойности, напр. жито и дрехи. Тук съдържание на движението съставя размяната на продуктите, размяната на различните вещества, в които се изразява общественият труд. Другояче е в обръщението $P—C—P$. На пръв поглед то изглежда безсъдържателно, тъй като е тавтологично. Двете крайни точки имат една и съща икономическа форма. И двете са пари, следователно не са качествено различни потребителни стойности, тъй като именно парите са онази превърната форма на стоките, в която са заличени техните особени потребителни стойности. Да размениш най-напред 100 ф. ст. срещу памук и след това отново същия памук срещу 100 ф. ст., т. е.

да размениш по околен път пари срещу пари, същото срещу същото — една такава сделка изглежда колкото безцелна, толкова и нелепа.⁴⁾ Една парична сума може изобщо да се различава от друга парична сума само по своята величина. Така че процесът $P—C—P$ дължи своето съдържание не на някакво качествено различие на неговите крайни точки, тъй като те и двете са пари, а само на тяхното количествено различие. В резултат на този процес от обръщението се извличат повече пари, отколкото са били хвърлени в него в началото. Памукът, който е бил купен за 100 ф. ст., се препродава напр. за 100+10 ф. ст., или за 110 ф. ст. Така че пълната форма на този процес е $P—C—P'$, където $P'=P+\Delta P$, т. е. е равно на първоначално авансираната парична сума плюс един прираст. Този прираст, или добавка към първоначалната стойност, аз наричам — принадлежна стойност (surplus value). По този начин първоначално авансираната стойност не само се запазва в обръщението, но в него тя изменя и своята величина, прибавя и известна принадлежна стойност или увеличава стойността си [verwertet sich]. Именно това движение я превръща в капитал.

Наистина възможно е и във формата $C—P—C$ двете крайни точки, C и C , напр. житото и дрехите, да представляват количествено различни стойностни величини. Селянинът може да продаде житото си по-високо от неговата стойност или да купи дрехите под стойността им. От друга страна, той може да бъде излъган от търговеца

4) „Никой не разменя пари срещу пари“, извиква по адрес на меркантилистите (*Merier de la Rivière*, цит. съч., стр. 486). В едно съчинение, което специално се занимава с „търговията“ и „спекулата“, четем: „Всяка търговия се състои в размяната на разнородни неща и изгодата (за търговеца?) произлиза именно от тази разнородност. Не би имало никаква изгода... от размяната на един фунт хляб срещу един фунт хляб... оттук следва и изгодният контраст между търговията и комарджийството, което представлява само размяна на пари срещу пари“ (*Th. Corbet*, „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained“, London, 1841, p. 5). Макар че Корбет не вижда, че $P—P$, размяната на пари срещу пари, представлява форма на обръщение, характерна не само за търговския капитал, но и за всеки капитал, той поне признава, че тази форма на една разнородност на търговията, а именно спекулата, съвпада с комарджийството. Но пък тогава илва Мак-Кълък и намира, че всяко купуване с цел за продажба е спекула и че следователно разликата между спекула и търговия съвсем изчезва. „Всяка сделка, при която едно лице купува даден продукт, за да го продаде отново, е всъщност спекула“ (*Mac Culloch*, „A Dictionary Practical etc. of Commerce“, London, 1847, p. 1009). Несравнено по-наивен е Пинто, този Пиндар на амстердамската борса: „Търговията е комарджийство (тази фраза е заета от Лок), а от просяци не може да се спечели нищо. Ако човек в продължение на дълго време е измъкнал всичките пари от всички [съиграчи], би трябвало доброволно да им върне по-голямата част от печалбата, за да може играта да започне отново.“ (*Pinto*, „Traité de la Circulation et du Crédit“, Amsterdam, 1771, p. 231).

на дрехи. Но такава различие в стойността остава за тази форма на обръщение чисто случайно. Тя никак не загубва своя смисъл и значение — както става при процеса $P-C-P$, — ако двата полюса, напр. житото и дрехите, са еквиваленти. Напротив, тук тяхната равностойност е по-скоро условие за нормалния ход на процеса.

Повтарянето или възобновяването на продажбата заради покупка, както и самият този процес, има за своя мярка и цел един лежащ въвн от този процес краен резултат — потреблението, задоволяването на определени потребности. Напротив, при покупката с цел да се продаде началото и краят са едно и също нещо, а именно пари, разменна стойност, и вече поради това движението е безкрайно. Наистина, от P вече е станало $P+\Delta P$, от стоте фунта стерлинги — $100+10$. Но разгледани само качествено, 110 ф. ст. са същото нещо, каквото са и 100 ф. ст. — именно пари. А количествено тези 110 ф. ст. са ограничена стойностна сума, каквато са и 100-те ф. ст. Ако 110-те ф. ст. биха били изразходвани като пари, те биха излезли от своята роля. Те биха престанали да бъдат капитал. Извадени от обръщението, те се вкаменяват като съкровище и към тях не ще прирасне нито един фартинг, дори и да биха лежали до второ пришествие. Така че ако става въпрос за нарастване на стойността, то за нарастването на 110 ф. ст. съществува същата потребност, както и за 100 ф. ст., понеже и двете суми са ограничени изрази на разменната стойност и следователно и двете имат еднакво призвание — чрез разширение да се приближават към абсолютното богатство. Наистина първоначално авансираната стойност от 100 ф. ст. за момент се различава от прираслата към нея през време на обръщението принадлежна стойност от 10 ф. ст., но тази разлика веднага пак изчезва. Като краен резултат на процеса не се явява на една страна първоначалната стойност от 100 ф. ст., а на друга — принадлежната стойност от 10 ф. ст. Това, което се явява като резултат, е една единна стойност от 110 ф. ст., която има същата форма, както и първоначалните 100 ф. ст., и поради това отново може да започне процеса на нарастването си. В края на движението се явяват пари, които образуват начало на ново движение.⁵⁾ Затова краят на всеки отделен кръгооборот, в който се извършва покупка с цел да се продаде, от само себе си съставя начало на нов кръгооборот. Простото

5) „Капиталът се дели. . . на първоначален капитал и на печалба, т. е. прираст на капитала. . . макар че самата практика веднага пак превръща тази печалба в капитал и я пуска заедно с него в обръщение“ (Фридрих Енгелс, „Очерци към критиката на политическата икономия“, в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, издавани от Арнолд Руге и Карл Маркс, Париж, 1844, стр. 99 [виж настоящото издание, т. I стр. 536]).

стоково обръщение — продажбата с цел да се купи — служи като средство за постигането на един краен резултат, лежащ вън от обръщението — присвояване на потребителни стойности, задоволяване на потребности. Напротив, обръщението на парите като капитал е самоцел, тъй като нарастването на стойността се осъществява само в пределите на това постоянно подновявано движение. Поради това движението на капитала е безгранично.⁶⁾

Като съзнателен носител на това движение притежателят на пари става капиталист. Неговата личност, или по-скоро неговият джоб, става изходна и възвратна точка на парите. Обективното съдържание на това обръщение — нарастването на стойността — е неговата субективна цел, и само доколкото нарастващото присвояване на абстрактното богатство съставя единствения движещ мотив на неговите операции, той функционира като капиталист или като олицетворен, надарен с воля и съзнание капитал. Така че потребителната стойност никога не трябва да се схваща като непосредстве-

6) Аристотел⁷⁾ противопоставя икономиката на хрематистиката. Той изхожда от икономиката. Доколкото тя предствлява изкуство за придобиване, тя се ограничава с набавянето на предмети, необходими за живота и полезни за домакинството или за държавата. „Истинското богатство (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) се състои от такива потребителни стойности; защото количеството собственост от този род, което е необходимо за по-добър живот, не е безгранично. Но има и друг вид изкуство за придобиване, което обикновено и с право се нарича хрематистика и за което изглежда не съществува никаква граница на богатството и собствеността. Стоковата търговия (ἡ κατηλιχὴ“ значи буквално търговия на дребно и Аристотел взема тази форма, защото в нея решаваща роля играе потребителната стойност) по своята природа не спада към хрематистиката, тъй като при нея размяната се отнася до необходимите за самите тях (купувачи и продавачи) предмети.“ „Поради това — казва той по-нататък — първоначална форма на стоквата търговия е била разменната търговия, но с нейното разширение по необходимост са се появили парите. С изнамирането на парите разменната търговия по необходимост е трябвало да се развие в κατηλιχὴ, в стоквата търговия, а тази последната — в противоречие на своята първоначална тенденция — се е развила в хрематистика, в изкуство да се печелят пари. А хрематистиката се различава от икономиката по това, че „за нея обръщението е източник за богатство“ (παινητικὴ χρηματικὴ . . . δια χρημάτων μεταβολῆς). Цялата тя е построена върху парите, тъй като парите са началото и краят на този вид размяна (τὸ ἕκαστὸν στοιχεῖον καὶ πέρασ τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Затова и богатството, към което се стреми хрематистиката, е безгранично. И както всяко изкуство, което схваща целта си не като средство, а като самоцел, е безгранично в своя стремеж все повече и повече да се приближи към тази цел — докато изкуствата, които се стремят към средствата за достигане на целта, не са безгранични, защото самата им цел им поставя граница — тъй и хрематистиката няма граница за своята цел, а целта ѝ е абсолютно заботогатяване. Икономиката, а не хрематистиката има граница. . . първата има за цел нещо различно от самите пари, а втората — тяхното увеличаване. . . Смесването на двете форми, които се преплитат една в друга, кара някои да виждат в запазването и увеличаването на парите до безкрайност крайната цел на икономиката“. (Aristoteles, „De Republica“, edit. Bekker, кн. I, гл. 8 и 9, на разни места).

на цел на капиталиста.⁷⁾ Нито пък и единичната печалба — а само безспирното движение към нова печалба.⁸⁾ Този нагон към абсолютно обогатяване, този страстен ламтеж за стойност⁹⁾ е обща за капиталиста и за събирача на съкровища, но докато събирачът на съкровища е само смахнат капиталист, капиталистът е разумен събирач на съкровища. Безспирното нарастване на стойността, към което се стреми събирачът на съкровища с това, че се старее да спаси парите от обръщението¹⁰⁾, по-разумният капиталист го постига, като постоянно наново ги предава на обръщението^{10а)}.

Самостоятелните форми, т. е. паричните форми, които стойността на стоките приема в простото обръщение, само служат на стоковата размяна и изчезват в крайния резултат на движението. Напротив, в обръщението $P—C—P$ и стоката, и парите функционират само като различни начини на съществуване на самата стойност — парите като всеобщ, а стоката като особен и, тъй да се каже, замаскиран начин на нейното съществуване.¹¹⁾ Стойността постоянно преминава от една форма в другата, без да се губи в това движение, и по този начин се превръща в един автоматично действащ субект. Ако фиксираме отделните форми на проява, каквито последователно приема самонарастващата стойност в своя жизнен кръгооборот, то ще получим следните определения: капитал са парите, капитал е стоката.¹²⁾ Но в действителност стойността тук става субект

7) „Стоките (тук в смисъл на потребителни стойности) не са определящата цел на промишления капиталист. . . негова определяща цел са парите“, (*The Chalmers*, „On Political Economy etc.“, 2nd edit., Glasgow, 1832, стр. 165, 166).

8) „Макар че търговецът не подценява вече постигнатата печалба, неговият поглед винаги е насочен към бъдещата печалба“ (*A. Genovesi*, „Lezioni di Economia Civile“ (1765). Издание на италианските икономисти от Кустоди. Parte Moderna, t VIII, p. 139).

9) „Ненаситната страст към печалба, този *auri sacra fames* [проклет глед за злато] винаги определя дейността на капиталиста“ (*Mac Culloch*, „The Principles of Political Economy“, London, 1830, p. 179). Разбира се, това свъщане не пречи на същия Мак-Кулък и компания при теоретически затруднения, напр. при разглеждане на свръхпроизводството, да превръщат същия капиталист в добър гражданин, за когото е важна само потребителната стойност и който дори развива истински хищнически апетит към обуща, шапки, яйца, басми и други съвсем домашни видове потребителна стойност.

10) „Σώζειν“ [„спасявам“] е един от характерните изрази на гърците за трупането на съкровища. Също така и английското „to save“ едновременно значи „спасявам“ и „пестя“.

10а) „Безкрайността, която нещата не постигат в движението си напред, се постига от тях чрез кръгообръщението“ (*Galiani*, цит. съч., стр. 156).

11) „Не материята съставя капитала, а стойността на тази материя“ (*J. B. Say*, „Traité d'Economie Poitique“, 3-ème éd., Paris, 1817, t. II, p. 429).

12) „Средствата за обръщение [currency] (I), които се употребяват за производствени цели, са капитал“ (*Macleod*, „The Theory and Practice of Banking“, London, 1855, v. I, ch. I, p. 55). „Капитал са стоките“ (*James Mill*, „Elements of Political Economy“, London, 1821, p. 74).

на един процес, в който тя при постоянна смяна между паричната и стоковата форма сама изменя своята величина, отблъсква се във вид на принадена стойност от самата себе си като първоначална стойност, самонараства. Защото движението, в което тя присъединява към себе си принадена стойност, е нейно собствено движение, следователно и нарастването ѝ е самонарастване. Тя е придобила магическата способност да създава стойност, защото самата е стойност. Тя ражда живи малки или поне снася златни яйца.

Като самонарастващ субект на този процес, в който стойността ту приема, ту смъква от себе си паричната и стоковата форма, като обаче при тези превръщания се запазва и нараства, стойността има нужда преди всичко от една самостоятелна форма, в която да се констатира нейното тъждество със самата себе си. Тази форма тя притежава само в парите. Затова те образуват изходната и крайната точка на всеки процес на самонарастване на стойността. Стойността беше 100 ф. ст., сега е 110 ф. ст. и т. н. Но самите пари играят тук само ролята на една форма на стойността, защото тя има две форми. Ако не приемат стоковата форма, парите не стават капитал. Така че тук парите не се явяват полемично срещу стоката, както при образуването на съкровища. Капиталистът знае, че всички стоки, колкото и парцаливи да изглеждат и колкото и лошо да миришат, мислено и действително са пари, вътрешно са обрязани евреи, и при това чудотворни средства от пари да се правят повече пари.

Ако в простото обръщение стойността на стоките — в противовес на тяхната потребителна стойност — получава в най-добрия случай самостоятелната форма на парите, то тук тя изведнаж се явява като саморазвиваща се, самодвижеща се субстанция, за която стоката и парите са само нейни форми. Дори нещо повече. Вместо да представлява стокови отношения, стойността сега влиза, така да се каже, в частно отношение със себе си. Тя като първоначална стойност се различава от себе си като принадена стойност, както бог-отец се различава от себе си като бог-син, а и двамата са на една и съща възраст и в действителност са едно лице. Защото само чрез принадлежната стойност от 10 ф. ст. авансираните 100 ф. ст. стават капитал, а щом те станат такъв, щом бъде създаден бог-син, а чрез сина — и бог-отец — различното между тях отново изчезва и двете са едно: 110 ф. ст.

Така че стойността става самодвижеща се стойност, самодвижещи се пари, и като такава — капитал. Тя излиза от сферата на обръщението, отново навлиза в нея, запазва се и се умножава в нея, излиза от нея уголемена и винаги отново започва същия кръгообо-

рог¹³⁾. $P—P'$, това е пари, които раждат пари — money which begets money — гласи описанието на капитала в устата на неговите първи търгуватели, меркантилистите.

Наистина, покупката с цел да се продаде или, по-точно казано: покупката с цел да се продаде по-скъпо, $P—C—P'$, изглежда на пръв поглед като форма, свойствена само на един вид капитал, на търговския капитал. Но и промишленият капитал е пари, които се превръщат в повече пари. Актове, които евентуално се извършват между покупката и продажбата вън от сферата на обръщението, никак не изменят тази форма на движение. Най-сетне, в лихвоносния капитал обръщението $P—C—P'$ се явява в съкратен вид, резултатът му идва без посредничество, така да се каже, в лапидарен стил, като $P—P'$, като пари, които направо са равни на повече пари, като стойност, която е по-голяма от самата себе си.

Така че в действителност $P—C—P'$ е общата формула на капитала, както той непосредствено се явява в сферата на обръщението.

2. ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ОБЩАТА ФОРМУЛА

Формата на обръщение, в която парите се излюпват като капитал, противоречи на всички по-рано развити закони за природата на стоката, на стойността, на парите и на самото обръщение. Това, което я различава от простото стоково обръщение, е обратният ред на същите два противоположни процеса — продажбата и покупката. Но как една такава чисто формална разлика може да преобразува природата на тези процеси?

Нещо повече. Този обратен ред съществува само за един от тримата приятели, които участвуват в сделката. Като капиталист аз купувам стока от A и я продавам на B , докато като прост стокопритежател аз продавам стока на B , а след това купувам стока от A . За деловите приятели A и B тази разлика не съществува. Те се явяват само като купувачи или продавачи на стоки. Аз самият им противостоя и в двата случая като притежател на пари или като стокопритежател, като купувач или като продавач. И в двете последователни метаморфози противостоя на едното лице само като купувач, на другото само като продавач, на едното само като пари, на другото само като стока, но на нито едно от тях не противостоя ка-

¹³⁾ „Капиталът... е непрекъснато умножаваша се стойност“ (*Sismondi*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 89).

то капитал или капиталист или представител на нещо, което да е нещо повече от пари или стока или да може да извършва някакво друго действие освен това на парите или на стоката. За мен покупката от *A* и продажбата на *B* съставляват един последователен ред. Но връзката между тези два акта съществува само за мен. *A* не се интересува за моята сделка с *B*, а *B* не се интересува за моята сделка с *A*. Ако бих искал да им обясня моята особена заслуга, която се състои в превръщането на последователния ред, те биха ми доказали, че аз греша относно самата последователност на реда и че цялата сделка не е започнала с покупка и не е завършила с продажба, а наопаки — започнала е с продажба и е завършила с покупка. И наистина, моят пръв акт, покупката, е от гледна точка на *A* продажба, а моят втори акт, продажбата, е от гледна точка на *B* покупка. Но не стига това — *A* и *B* ще заявят, че целият този последователен ред е съвсем излишен фокус. *A* би могъл да продаде стоката направо на *B*, а *B* да я купи направо от *A*. С това цялата сделка се превръща в един едностранен акт на обикновеното стоково обръщение — от гледна точка на *A* като проста продажба, а от гледна точка на *B* като проста покупка. Така че с изменението в последователността на реда ние не сме излезли вън от сферата на простото стоково обръщение и трябва да разгледаме въпроса, дали тя по своята природа допуска нарастване на влизащите в нея стойности и следователно образуване на принадлежна стойност.

Да вземем процеса на обръщението в оная негова форма, в която той се представя като проста размяна на стоки. Такъв е случаят винаги, когато и двамата стокопритежатели купуват стоки един от друг и с настъпването на срока на плащанията взаимно уравняват своите парични задължения. Тук парите служат само като сметни пари; те изразяват стойността на стоките в техните цени, но не противостоят вещно на самите стоки. Колкото се отнася до потребителната стойност, ясно е, че и двете разменящи лица могат да спечелят. И двете лица отчуждават свои стоки, които като потребителни стойности са безполезни за тях, и получават стоки, нужни им за употреба. Но ползата от сделката може дори да бъде още по-голяма. *A*, който продава вино и купува жито, произвежда може би повече вино, отколкото в същото работно време би могъл да произведе селянинът *B*, а селянинът *B* в същото работно време произвежда повече жито, отколкото би произвел винопроизводителят *A*. По такъв начин *A* получава за същата разменна стойност повече жито, а *B* — повече вино, отколкото биха имали, ако всеки от тях би бил принуден сам да си произвежда жито и вино, без да прибегва до размяна. Така че по отношение на потребителната

стойност може да се каже, че „размяната е сделка, при която печелят и двете страни“¹⁴⁾. Другояче стои въпросът с разменната стойност.

„Един човек, който има много вино, но няма жито, влиза в сделка с друг човек, който има много жито, но няма вино, и двамата си разменят жито на стойност 50 срещу вино на стойност 50. Тази размяна не представлява увеличение на разменната стойност нито за единия, нито за другия, тъй като още преди размяната всеки от тях е притежавал стойност, равна на оная, която придобива чрез тази операция.“¹⁵⁾

Работата никак не се променя, когато между стоките се изпречат парите като средство за обръщение и актовете на покупка и продажба осезателно се отделят един от друг.¹⁶⁾ Стойността на стоките е изразена в техните цени, преди те да влязат в обръщението, тя е следователно предпоставка, а не резултат на същото.¹⁷⁾

Разгледано абстрактно, т. е. без оглед на ония обстоятелства, които не произтичат от иманентните закони на простото стокowo обръщение в него, освен замяната на една потребителна стойност с друга не се извършва нищо друго освен една метаморфоза, проста промяна на формата на стоката. Една и съща стойност, т. е. едно и също количество овеществен обществен труд, остава в ръцете на един и същ стокoprитежател най-напред във формата на неговата стока, после във формата на парите, в които тя се е превърнала, най-сетне, във формата на стоката, в която отново са се превърнали парите. Тази промяна на формата не включва никакво изменение на величината на стойността. Изменението, което претърпява стойността на самата стока в този процес, се ограничава в изменение на нейната парична форма. Тя съществува най-напред като цена на предложената за продажба стока, после като парична сума, която обаче вече е била изразена в цената, и, най-сетне, като цена на една еквивалентна стока. Това изменение на формата не съдържа само по себе си изменение на величината на стойността, също както не съдържа такова изменение обмяната на една банкнота от пет ф. ст. срещу соверени, полусоверени и шилинги, следователно, щом като обръщението на стоката довежда само до промяна във формата на нейната стойност, то довежда, ако процесът протича в чист вид,

14) „Размяната е чудесна сделка, при която и двамата контрагенти винаги (!) печелят“ (*Destutt de Tracy*, „*Traité de la Volonté et de ses Effets*“, Paris, 1826, p. 68). Същата книга излезе по-късно под заглавието „*Traité d'Economie Politique*“.

15) *Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 544.

16) „Дали едната от тези две стойности е пари или и двете са обикновени стоки — това само по себе си е съвсем безразлично“ (*Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 543).

17) „Контрагентите не определят стойността; тя вече е определена преди сделката“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 906).

до размяна на еквиваленти. Затова и самата вулгарна икономия, колкото и малко да разбира какво нещо е стойността, всеки път, когато по своя маниер се стреми да разглежда това явление в чист вид, приема за предпоставка, че търсенето и предлагането се покриват, т. е. че тяхното влияние изобщо се унищожава. Така че ако по отношение на потребителната стойност и двамата контрагенти могат да печелят, то разменна стойност не могат да печелят и двамата. Напротив, тук може да се каже: „Където има равенство — няма печалба.“¹⁸⁾ Наистина стоките могат да бъдат продавани на цени, които се отклоняват от тяхната стойност, но това отклонение е нарушение на закона за стоковата размяна.¹⁹⁾ В своя чист вид тя е размяна на еквиваленти, следователно не е средство за печелене на стойност.²⁰⁾

Затова зад опитите да се представи стоковото обръщение като източник на принадлежна стойност се крие обикновено едно *quid pro quo*, едно смесване на потребителна стойност с разменна стойност. Така напр. у Кондияк четем:

„Не е вярно, че при стоковата размяна една стойност се разменя с друга равна стойност. Напротив. Всеки от двамата контрагенти дава винаги по-малка стойност за по-голяма стойност . . . И наистина, ако винаги се разменяха равни стойности, нито един от контрагентите не би могъл да получи печалба. А и двамата печелят или би трябвало да печелят. Защо? Стойността на вещите се състои само в тяхното отношение към нашите потребности. Това, което за единия е повече, е за другия по-малко, и обратно . . . Никой няма да приеме, че ние пускаме в продажба неща, необходими за нашето собствено потребление . . . Ние искаме да ладем неполезната за нас вещ, за да получим друга, която ни е необходима; ние искаме да ладем по-малко за повече . . . Естествено е било да се мисли, че при размяната се дава еднаква стойност за еднаква стойност, щом стойността и на двете разменени неща е равна на едно и също количество пари . . . Но трябва да се вземе предвид и едно друго съображение; пита се: не разменяме ли и двамата излишък срещу нещо необходимо?“²¹⁾

Виждаме, че Кондияк не само смесва потребителна и разменна стойност, но чисто детински поставя на едно общество с развито стоково производство такива условия, при които производителят

¹⁸⁾ „Dove è eguaglià, non è lucro“ (*Galiani*, „Della Moneta“, т. IV от сборника Кустоди, Parte Moderna, стр. 244).

¹⁹⁾ „Размяната става неизгодна за едната от страните, когато някое странично обстоятелство намали или увеличи цената: тогава равенството е нарушено; но това нарушение се дължи на тази странична причина, а не на размяната“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 904).

²⁰⁾ „Размяната по своята природа е договор на равенство, който се сключва между една стойност и друга, равна на нея стойност. Следователно тя не е средство за забогатяване, понеже се дава толкова, колкото се получава“ (*Le Trosne*, пак там, стр. 903).

²¹⁾ *Condillac*, „Le Commerce et le Gouvernement“ (1776), издание на Дара и Молинари в „Mélanges d'Economie Politique“, Paris, 1847, p. 267 и 291.

сам произвежда своите средства за съществуване, а в обръщението пуска само онова, което надминава неговите нужди, само излишък²²⁾. Въпреки това съвременните икономисти често повтарят аргумента на Кондияк, особено когато целят да представят развитата форма на стоковата размяна, търговията, като източник за създаване на принадлежна стойност.

„Търговията — казват те напр. — прибавя към продуктите стойност, тъй като същите продукти имат повече стойност в ръцете на потребителя, отколкото в ръцете на производителя и затова търговията трябва да се разглежда буквално (strictly) като производствен акт.“²³⁾

Но човек не заплаща стоките два пъти: единия път тяхната потребителна стойност, а другия път — тяхната стойност. И ако потребителната стойност на стоката е по-полезна за купувача, отколкото за продавача, то паричната ѝ форма е по-полезна за продавача, отколкото за купувача. Нима иначе би я продавал? Така че със същото право би могло да се каже, че купувачът буквално (strictly) извършва един „производствен акт“, когато превръща напр. чорапите на търговеца в пари.

Когато се разменят стоки, или стоки и пари с еднаква разменна стойност, т. е. когато се разменят еквиваленти, тогава очевидно никой не извлича от обръщението повече стойност, отколкото е пуснал в него. Тогава не се образува принадлежна стойност. В чистата си форма процесът на стоковото обръщение обуславя размяна на еквиваленти, обаче в действителност работите не се извършват в чист вид. Затова да приемем, че се разменят нееквиваленти.

Във всеки случай на стоковия пазар си противостоят само стокoprитежатели срещу стокoprитежатели — и властта, която всяко от тези лица притежава по отношение на друго лице, е само властта на техните стоки. Веществената разлика между стоките е вещественият подтик на размяната и поставя стокoprитежателите във взаимна зависимост, тъй като нито един от тях не държи в ръцете си предмета на своето собствено потребление, а всеки държи в ръцете си предмета на потреблението на другия. Освен тази веществена разлика между потребителните

²²⁾ Затова Льотрон много правилно възразява на своя приятел Кондияк: „В развитото общество няма нищо излишно“ [*Le Trosne*, цит. съч., стр. 907]. Същевременно той му подхвърля забележката, че „ако и двамата разменящи получават еднакво повече срещу еднакво по-малко, то и двамата получават по еднакво“. Тъй като Кондияк няма още нито най-малка представа за природата на разменната стойност, той е най-подходящият авторитет за г. проф. Вилхелм Рошер при създаването на неговите собствени детински възгледи. Виж неговата книга „*Die Grundlagen der Nationalökonomie*“. Dritte Auflage, 1858.

²³⁾ S. P. Newman, „*Elements of Political Economy*“, Andover and New York 1835, p. 175.

стойности на стоките между тях съществува още само една разлика — разликата между тяхната натурална и тяхната превърната форма, между стока и пари. И така стокoprитежателите се различават помежду си само като продавачи, притежатели на стоки, и като купувачи, притежатели на пари.

Нека приемем сега, че поради някоя необяснима привилегия продавачът може да продава своята стока над нейната стойност, напр. за 110, ако тя струва 100, т. е. е едно номинално увеличение на цената с 10%. Така че продавачът получава принадлезна стойност = на 10. Но след като е бил продавач, той става купувач. Сега трети стокoprитежател му се изпречва като продавач, който на свой ред се ползува от привилегията да продава стоката с 10% по-скъпо. Нашият човек като продавач е спечелил 10, за да изгуби 10 като купувач.²⁴⁾ Фактически работата се свежда до това, че всички стокoprитежатели, продават един другиму своите стоки с 10% над стойността, а това е равносилно да ги продават по тяхната стойност. Такова всеобщо номинално покачване цената на стоките има същия резултат, както ако стокoвите стойности се оценяват напр. в сребро вместо в злато. Паричните названия, т. е. цените на стоките, биха се покачили, но техните стойности отношения биха останали неизменни.

Да предположим обратното, че купувачът има привилегията да купува стоките под тяхната стойност. Тук дори не е нужно да се напомня, че купувачът на свой ред става продавач. Той е бил вече продавач, преди да стане купувач. Той е изгубил вече 10% като продавач, преди да е спечелил 10% като купувач.²⁵⁾ Всичко си остава по старому.

Така че създаването на принадлезна стойност и следователно превръщането на пари в капитал не може да бъде обяснено нито с това, че продавачите продават стоките над тяхната стойност, нито с това, че купувачите ги купуват по стойността им.²⁶⁾

²⁴⁾ „Чрез покачването на номиналната стойност на продукта... продавачите не стават по-богати... тъй като тъкмо онова, което спечелват като продавачи, те губят като купувачи“ ([J. Gray.] „The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“, London, 1797, p. 66).

²⁵⁾ „Ако човек е принуден да продава за 18 ливри известно количество от такива произведения, което в действителност има стойност 24 ливри, то пък когато употреби същите пари за купуване, той ще получи за 18 ливри толкова, колкото за 24 ливри“ (*Le Trosne*, цит. съч., стр. 897).

²⁶⁾ „Така че никой продавач обикновено не може да покачва цената на своите стоки и същевременно да не бъде принуден да плаща по-скъпо стоките на другите продавачи; по същата причина никой потребител не може да купува всичко поевтино и да не бъде същевременно принуден да намали цената на стоките, които сам продава“ (*Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 555).

Проблемата никак не ще се опрости, ако по контрабанден начин вмъкнем чужди отношения и напр. кажем заедно с полковник Торенс:

„Действителното търсене се състои в способността и в склонността (!) на потребителите да дават за стоките — по пътя на пряката или на непряката размяна — известно по-голямо количество от всички съставни части на капитала, отколкото струва тяхното производство.“²⁷⁾

В обръщението производители и консуматори си противостоят едни на други само като продавачи и купувачи. Да се твърди, че принадлежната стойност възниква за производителя от това, че потребителите плащат стоките над тяхната стойност, това значи само да се замаскира простото положение, че стокоприитежателят имал като продавач привилегията да продава по-скъпо. Продавачът или сам е произвел стоката или замества нейния производител. Но и купувачът също така или сам е произвел стоката, изразена в неговите пари, или замества нейния производител. Така че производител противостои на производителя. Това, което ги различава, е, че единият купува, а другият продава. Обстоятелството, че стокоприитежателят под името производител продава стоките над тяхната стойност, а под името потребител ги плаща по-скъпо, не ни помага да направим нито крачка напред.²⁸⁾

И тъй последователните застъпници на илюзията, че принадлежната стойност произлиза от някаква номинална надбавка към цената или от привилегията на продавача да продава стоките по-скъпо, предполагат съществуването на една класа, която само купува, без да продава, а следователно и само консумира, без да произвежда. От оная гледна точка, която достигнахме дотук, т. е. от гледна точка на простото обръщение, съществуването на една такава класа е още необяснимо. Но да надникнем напред. Парите, с които тази класа постоянно купува, очевидно трябва постоянно да се стичат към нея от същите стокоприитежатели, и то без размяна, даром, по силата на някакво право или узаконено насилие. Да продаваш на тази класа стоките над тяхната стойност — това значи само по измамен начин да си възвръщаш част от дадените ѝ даром пари.²⁹⁾

²⁷⁾ R. Torrens, „An Essay on the Production of Wealth“, London, 1821, p. 349.

²⁸⁾ „Мисълта, че потребителите заплащат печалбата, сигурно е напълно абсурдна. Кои са потребителите?“ (G. Ramsay, „An Essay on the Distribution of Wealth“, Edinburgh, 1836, p. 183).

²⁹⁾ „Когато някой не намира пазар за стоките си — съветва ли го г. Малтус да даде пари на друго лице, за да му купи то стоките?“ — така един негодуващ рикардианец запитва Малтус, който, както и неговият ученик, попът Челмърс, величав икономическото значение на класата на тези, които само купуват или консумират. Виж „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.“ London, 1821, стр. 55.

Така напр. малоазиатските градове плащали годишен паричен данък на стария Рим. За тези пари Рим купувал от тях стоки и ги купувал твърде скъпо. Малоазийците изигравали римляните, като чрез търговията измъквали от победителите част от данъка. И все пак излъганите са били малоазийците. Техните стоки, както и по-преди, били заплащани с техните собствени пари. Това не е метод за забогатяване или за образуване на принадлежна стойност.

Затова нека се държим в границите на стоковата размяна, където продавачите са купувачи и купувачите — продавачи. Нашето затруднение произлиза може би от това, че разглеждахме лицата не като индивиди, а като персонифицирани [олицетворени] категории.

Да приемем, че стокопритежателят *A* е толкова хитър, че може да изиграе своите колеги *B* или *C*, докато те при всичкото си желание не могат да му отвърнат със същото. *A* продава на *B* вино на стойност 40 ф. ст. и придобива в замяна жито на стойност 50 ф. ст. *A* е превърнал своите 40 ф. ст. в 50 ф. ст., направил е от по-малко пари повече пари и е превърнал своята стока в капитал. Да разгледаме въпроса по-отблизо. Преди размяната имаме вино за 40 ф. ст. в ръцете на *A* и жито за 50 ф. ст. в ръцете на *B*, т. е. обща стойност 90 ф. ст. След размяната имаме същата обща стойност от 90 ф. ст. Намиращата се в обръщение стойност не се е увеличила нито с атом, но разпределението ѝ между *A* и *B* се е изменило. Онова, което за едната страна се явява като принадлежна стойност, представлява за другата страна намалена стойност, онова, което за едната страна се явява като плюс, представлява за другата минус. Същата промяна би станала, ако *A* без прикриващата форма на размяната направил би откраднал от *B* 10 ф. ст. Сумата на намиращите се в обръщение стойности очевидно не може да бъде увеличена с каквато и да е промяна в тяхното разпределение, също както никой еврей не може да увеличи масата на благородните метали в една страна, ако продаде един фартинг от времето на кралица Ана за една гвинея. Целокупната капиталистическа класа на една страна не може да изиграе сама себе си.³⁰⁾

И тъй, както и да го извърта човек, резултатът си остава същият. Ако се разменят еквиваленти, не възниква никаква принадлежна стойност, а ако се разменят нееквиваленти — също не възниква

³⁰⁾ Дестют де Трасн, макар да е бил — а може би, защото е бил член на института ⁶², е бил на противоположното мнение. Промислените капиталисти, казва той, си докарват печалбите с това, че „продават всички стоки по-скъпо, отколкото е струвало техният производство. Но на кого ги продават? Най-напред едни на други“ (*Destutt de Tracy*, цит. съч., стр. 239).

принадена стойност.³¹⁾ Обръщението или стоковата размяна не създава стойност.³²⁾

Оттук се разбира защо в нашия анализ на основната форма на капитала, на формата, в която той определя икономическата организация на съвременното общество, ние оставяме засега изцяло неразгледани неговите популярни и, така да се каже, допотопни форми — търговския капитал и лихварския капитал.

В същинския търговски капитал формата $II — C — II'$, да купиш с цел да продадеш по-скъпо, се явява в най-чист вид. От друга страна, цялото негово движение протича вътре в сферата на обръщението. Но тъй като не е възможно да се обясни със самото обръщане превръщането на парите в капитал, образуването на принадлежна стойност, то търговският капитал изглежда невъзможен, доколкото се разменят еквиваленти.³³⁾ Поради това неговото съществуване може да бъде изведено само от двустранното изиграване на купувачите и продаващите стокопроизводители от страна на паразитите вмъквачия се помежду тях търговец. В този смисъл Франклин казва: „Войната е грабеж, а търговията — излама.“³⁴⁾ За да се обясни нарастването на търговския капитал не с просто измамване на стокопроизводителите, необходим е дълъг ред от междинни брънки, които още напълно ни липсват тук, където стоковото обръщане и неговите прости моменти образуват единствената ни предпоставка.

³¹⁾ „Размяната на две равни стойности нито увеличава, нито намалява масата на стойностите, които се намират в обществото. А размяната на две неравни стойности . . . също така никак не изменя сумата на обществените стойности, макар че прибавя към състоянието на единия онова, което отнема от състоянието на другия“ (*J. B. Say*, „Traité d'Economie Politique“, 3-ème éd. Paris, 1817, t. II, p. 443, 444). Разбира се, Сей, без да мисли за изводите от това положение, го взема почти буквално от физиократите. Следният пример ще посочи начина, по който той, за да увеличи своята собствена „стойност“, използва техните съчинения, които по негово време са били почти в неизвестност. „Най-знаменитото“ положение на monsieur Сей: „Продуктите се купуват само срещу продукти“ (пак там, том II, стр. 441), гласи в оригинала на физиократите: „Продуктите се заплащат само с продукти“ (*Le Trosne* цит. съч., стр. 899).

³²⁾ „Размяната не прибавя към продуктите изобщо никаква стойност“ *F. Wayland*, *The Elements of Political Economy*, Boston, 1843, p. 169).

³³⁾ „При господството на неизменни еквиваленти търговията би била невъзможна“, *G. Ордук*, „A Treatise on Political Economy“, New York, 1851, p. 66—69). „В основата на разликата между реална стойност и разменна стойност лежи един факт, а именно фактът, че стойността на една вещь се различава от така наречения еквивалент, който се дава за нея в търговията, т. е. че този еквивалент съвсем не е еквивалент.“ (*Фридрих Енгелс*, „Очерци към критиката на политическата икономия“, в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, издавани от Арнолд Руге и Карл Маркс, Париж, 1844, стр. 95, 96 [виж настоящото издание, т. 1, стр. 532]).

³⁴⁾ *Benjamin Franklin*, Works, vol. II, edit. Sparks, in „Positions to be examined, concerning National Wealth“, p. 376.

Всичко, което казахме за търговския капитал, важи още повече за лихварския капитал. При търговския капитал двете крайни точки: хвърлените на пазара пари и извлечените от пазара умножени пари, са поне свързани помежду си чрез посредничеството на покупката и продажбата, чрез движението на обръщението. При лихварския капитал формата $P — C — P'$ е съкратена само до непосредствено свързаните крайни точки $P — P'$, до пари, които се разменят за повече пари — форма, която противоречи на природата на парите и е необяснима от гледна точка на стоковата размяна. Затова Аристотел казва:

„Съществуват два вида хрематистика: едната спада към търговията, а другата към икономиката; последната е необходима и заслужава похвала, а първата е основана на обръщението и справедливо се порицава (защото тя не се основава на природата на нещата, а на взаимната измама). Затова лихварството с пълно право възбужда ненавист, тъй като самите пари служат тук за източник на доход и не се употребяват за това, за което са били предназначени. Защото те са възникнали за стоковата размяна, а лихвата прави от парите повече пари. Оттук и нейното название („τόκος“ — „лихва“ и „рожба“). Защото рожбите приличат на родителите. А лихвата е пари от пари, така че от всички занятия това е най-противно на природата.“³⁵⁾

В хода на нашето изследване ние ще видим, че както търговският капитал, така и лихвоносният капитал са производни форми на капитала, и същевременно ще видим защо исторически те се явяват преди съвременната основна форма на капитала.

Ние видяхме, че принадлежната стойност не може да възникне от обръщението и че следователно при нейното образуване вероятно става зад гърба на обръщението нещо, което не се вижда в самия процес на обръщението.³⁶⁾ Но може ли принадлежната стойност да възникне от някъде другаде освен от обръщението? Обръщението е сборът на всички взаимни отношения между стокoprитежателите. Вън от него стокoprитежателят се намира в отношение само към своята собствена стока. Колкото се отнася до нейната стойност, отношението се ограничава с това, че тя съдържа известно количество от неговия собствен труд, измервано въз основа на определени обществени закони. Това количество труд се изразява във величината на стойността на неговата стока и тъй като величината на стойността се изразява в сметни пари, то количеството труд се изразява в дадена цена, напр. 10 ф. ст. Но неговият труд не се изразява в стойността на стоката плюс една прибавка към нейната собствена

³⁵⁾ *Aristoteles*, „De Republica“, книга I, гл. 10 [стр. 17].

³⁶⁾ „При обикновени условия на пазара печалба не се получава от размяна: Ако не е съществувала от по-рано, тя не би могла да бъде налице и след тази сделка“ (*Ramsay*, цит. съч., стр. 184).

стойност, той не се изразява в цена, равна на 10, която същевременно е и 11, не се изразява в стойност, която е по-голяма от самата себе си. Стокопритежателят може със своя труд да създава стойности, но не и самонарастващи стойности. Той може да увеличи стойността на стоката като към наличната ѝ стойност прибави чрез нов труд нова стойност, напр. като направи от обработената кожа обуца. Същият материал има сега по-голяма стойност, понеже съдържа по-голямо количество труд. Затова обущата имат по-голяма стойност, отколкото обработената кожа, но стойността на кожата е останала същата, каквато е била. Тя не е нараснала, не е присъединила към себе си принадлежна стойност през време на производството на обущата. Така че стокопроизводителят не може да увеличава стойността във сферата на обръщението, той не може да превръща пари или стока в капитал, без да влиза в съприкосновение с други стокопритежатели.

Така че капитал не може да възникне от обръщението, но също тъй не може да не възникне от обръщението. Той трябва да възникне в обръщението и същевременно не в него.

Получава се следователно двойствен резултат.

Превръщането на парите в капитал трябва да бъде изведено въз основа на закони, които са иманентни на стоквата размяна, така че за изходна точка да важи размяната на еквиваленти.³⁷⁾ Нашият притежател на пари, който е още каквида на същински капиталист, трябва да купува стоките по тяхната стойност, да ги продава по стойността им и все пак в края на процеса да извлече

³⁷⁾ След всичко горезложено читателят ще разбере, че това означава само едно: образуването на капитала трябва да бъде възможно и тогава, когато цената на стоката е равна на стойността на стоката. То не може да бъде обяснено с отклонението на стоквите цени от стоковите стойности. Ако цените действително се отклоняват от стойностите, трябва най-напред да ги сведем към последните, т. е. да се абстрахираме от това обстоятелство като чисто случайно, за да имаме пред себе си в чист вид явленията на образуването на капитал въз основа на стоквата размяна и при изучаването му да не ни въвеждат в заблуждение пречещи странични обстоятелства, чужди на същинския процес. Известно е впрочем, че това свеждане съвсем не е само научна процедура. Постоянните колебания на пазарните цени, тяхното покачване и спадане, се компенсират, унищожават се взаимно и сами се свеждат към средната цена като към своя вътрешна норма. Тя е пътеводната звезда напр. за търговеца или индустриалеца във всяко начинание, което изисква по-продължително време. Така той знае, че ако се вземе един по-дълъг период като цяло, стоките наистина не се продават нито по-евтино, нито по-скъпо, а винаги по тяхната средна цена. Така че ако незаинтересованото мислене беше в интерес на капиталиста, той би трябвало да си постави проблемата за образуването на капитала така: как може да възникне капитал, когато цените се регулират от средната цена, т. е. при последна сметка от стойността на стоката? Казвам „при последна сметка“, понеже средните цени не съвпадат направо с величината на стоквите стойности, както мислеха А. Смит, Рикардо и др.

повече стойност, отколкото е вложил в него. Превръщането му в пеперуда трябва да се извърши в сферата на обръщението и същевременно не в сферата на обръщението. Това са условията на задачата *Hic Rhodus, hic salta!* [Тук е Родос, тука ска чай!]³⁸

3. ПОКУПКА И ПРОДАЖБА НА РАБОТНАТА СИЛА

Изменението на стойността на парите, които трябва да се превърнат в капитал, не може да произлезе в самите пари, защото като покупателно средство и като платежно средство те реализират само цената на стоката, която купуват или заплащат, докато запазвайки своята собствена форма, те се превръщат във вкаменелост с неизменна величина на стойността.³⁸⁾ Също така това изменение не може да произлезе от втория акт на обръщението, от препродаването на стоката, защото този акт само превръща стоката от натуралната ѝ форма обратно в паричната форма. Следователно изменението трябва да се извършва в самата стока, която се купува в първия акт $P — C$, а не в нейната стойност, тъй като се разменят еквиваленти и стоките се заплащат по техните стойности. Така че изменението може да възникне само от нейната потребителна стойност като такава, т. е. от нейното потребление. За да може да извлече стойност от потреблението на дадена стока, нашият притежател на пари трябва да има щастие да открие вътре в сферата на обръщението, т. е. на пазара, такава стока, чиято потребителна стойност да притежава своеобразното свойство да бъде източник на стойност, т. е. такава стока, чието фактическо потребление да представлява процес на овеществяване на труда, т. е. процес на създаване на стойност. И притежателят на пари намира на пазара такава специфична стока: работоспособността, или работната сила.

Под работна сила, или работоспособност, ние разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организъмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности.

Но за да може притежателят на пари да намери на пазара работната сила като стока, трябва да бъдат изпълнени различни условия. Размяната на стоки сама по себе си не съдържа никакви други отношения на зависимост освен ония, които произтичат от нейната собствена природа. При тази предпоставка работната сила

³⁸⁾ „Във формата на пари... капиталът не произвежда никаква печалба“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 267).

може да се появи на пазара като стока само доколкото и защото нейният собствен притежател, т. е. лицето, чиято работна сила е тя, сам я предлага или продава като стока. За да може нейният притежател да я продаде като стока, той трябва да разполага с нея, т. е. да бъде свободен собственик на своята работоспособност, на своята личност.³⁹⁾ Той се среща на пазара с притежателя на пари и двамата влизат във взаимоотношение като равноправни стокопритежатели, различаващи се само по това, че единият от тях е продавач, а другият купувач, така че и двамата са юридически равни лица. За да се продължава това отношение, собственикът на работната сила трябва винаги да я продава само за определено време, защото ако я продаде изцяло, веднаж завинаги, той ще продаде самия себе си, ще се превърне от свободен човек в роб, от стокопритежател в стока. Като личност той трябва винаги да се отнася към своята работна сила като към своя собственост, т. е. като към своя собствена стока, а това ще му бъде възможно само доколкото я предоставя на купувача или му я отстъпва за потребление само временно, за определен срок, т. е. доколкото при нейното отчуждаване той не се отказва от своята собственост върху нея.⁴⁰⁾

Второто съществено условие, за да може притежателят на пари да намери работната сила на пазара като стока, е следното: нейният притежател да бъде лишен от възможността да продава стоки, в които е овеществен неговият труд, и да бъде, напротив, принуден

³⁹⁾ В енциклопедията върху класическата древност човек може да срещне безсмислицата, че в античния свят капиталът бил напълно развит — „липсвали само свободният работник и кредитните учреждения“. И г. Момзен в своята „Римска история“ изпада от едно *quid pro quo* [нелепост] в друго.

⁴⁰⁾ Затова различни законодателства определят максимални срокове на трудовите договори. Всички законодателства на народите, у които трудът е свободен, регулират условията за прекратяването на договорите. В редица страни, особено в Мексико (преди американската гражданска война също и в откъснатите от Мексико територии, а фактически и в дунавските провинции преди реформите на Куза⁶⁴⁾), робството е скрито под формата на „леонаж“. Чрез заеми, които трябва да бъдат погасени чрез отработване и се протакат от поколение на поколение, не само отделият работник, но и неговото семейство фактически стават собственост на други лица и на техните семейства. Хуарес беше отменил този „леонаж“. Тъй нареченият император Максимилиан го въведе пак с декрет, който в парламента във Вашингтон справедливо бе заклеймен като декрет за възстановяване на робството в Мексико. „Отделни мои телесни и духовни способности и възможности за различен род дейност аз мога... да отчужда на някой друг за ограничено по време използване, защото след това ограничение те имат само външно отношение към моята цялостност и всеобщност. Обаче ако отчужда цялото си време, което става конкретно чрез процеса на труда, ако отчужда производителната си дейност като цяло, аз бих превърнал в собственост на други самата същност на тази дейност, моята всеобща дейност и действителност, моята личност“ (*Hegel*, „*Philosophie des Rechts*“, Berlin, 1840, S. 104, § 67).

да продава като стока самата своя работна сила, която съществува само в неговия жив организъм.

За да може някой да продава стоки, различни от неговата работна сила, той трябва, разбира се, да притежава средства за производство, напр. суровини, оръдия на труда и т. н. Той не може да прави обуца без кожа. Освен това той има нужда от средства за живот. Никой, дори музикантът на бъдещето, не може да се храни с продуктите на бъдещето, значи не може да се храни и с потребителни стойности, чието производство още не е завършено, и — както още в първия ден от своето появяване на земята — човек трябва и сега всеки ден да консумира, преди да е започнал да произвежда и през времето, когато произвежда. Щом продуктите се произвеждат като стоки, те трябва да бъдат продавани, след като са произведени, и могат да задоволяват потребностите на производителя едва след продажбата. Към времето за производството се прибавя и времето, необходимо за продажбата.

Така че, за да превърне парите си в капитал, притежателят на пари трябва да намери на стоковия пазар свободен работник; свободен в двояк смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и свободен от всички предмети, нужни за практическото прилагане на неговата работна сила.

Притежателят на пари, който заварва трудовия пазар като един особен отрасъл на стоковия пазар, не се интересува от въпроса, защо този свободен работник му противостои в сферата на обръщението. Засега този въпрос не интересува и нас. Ние се придържаме към този факт теоретически, както притежателят на пари се придържа към него практически. Но едно е ясно. Природата не създава на едната страна притежатели на пари и на стоки, а на другата — притежатели само на работна сила. Това отношение не е нито създадено от природата, нито пък е такова обществено отношение, което е общо за всички исторически периоди. Очевидно то самото е резултат на едно предшестващо историческо развитие, продукт на много икономически преврати, на залеза на цялата редица по-стари формации на общественото производство.

И икономическите категории, които разглеждахме по-рано, носят своя исторически отпечатък. Съществуването на продукта като стока предполага определени исторически условия. За да стане стока, продуктът не трябва да бъде произведен като непосредствено средство за съществуването на самия производител. Ако ние бяхме изследвали при какви условия всички или по-голямата част от продуктите приемат формата на стоки, щяхме да открием, че това

става само въз основа на един съвсем специфичен начин на производство, а именно капиталистическия. Но едно такова изследване не влизаше в непосредствения анализ на стоката. Стоково производство и стоково обръщение може да има независимо от това, че преобладаващата маса от продуктите, предназначени за непосредно задоволяване на собствените нужди, не се превръща в стоки, и следователно общественият производствен процес още не е напълно подчинен на господството на разменната стойност. За превръщането на продукта в стока разделението на труда вътре в обществото трябва да се развие до такава степен, че разграничението между потребителната стойност и разменната стойност, което започва едва с непосредствената разменна търговия, да бъде напълно завършено. Но тази степен на развитие е исторически присъща на най-различните обществено-икономически формации.

Ако разгледаме парите, ще видим, че те имат за предпоставка известно развитие на стоковата размяна. Различните парични форми като прост стоков еквивалент, средство за обръщение, платежно средство, съкровище и световни пари означават — ако съдим по различните размери или по относителното преобладаване на една или друга от тези функции — твърде различни стъпала на обществения производствен процес. И все пак опитът показва, че е достатъчно едно сравнително слабо развито стоково обръщение, за да се образуват всички тези форми. Другояче стои въпросът с капитала: Историческите условия на неговото съществуване съвсем не се изчерпват с наличността на стоковото и паричното обръщение. Той възниква само там, където притежателят на средства за производство и на средства за живот намира на пазара свободния работник като продавач на своята работна сила, и това единствено историческо условие вече включва в себе си цяла световна история. Затова капиталът още със самото си възникване възвестява настъпването на нова епоха на обществения производствен процес.⁴¹⁾

Сега трябва да разгледаме по-отблизо тази своеобразна стока, работната сила. Както всички други стоки и тя има стойност.⁴²⁾ Как се определя последната?

Стойността на работната сила, както и на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за произвеж-

41) Онова, което характеризира капиталистическата епоха, е, че работната сила приема за самия работник формата на стока, която му принадлежи, и следователно неговият труд приема формата на наеман труд. От друга страна, едва от този момент стоковата форма става всеобща форма на продуктите на труда.

42) „Стойността на един човек, както и на всички други неща, е неговата цена, т. е. тя възлиза на толкова, колкото плащат за използването на неговата сила“ (*Th. Hobbes*. „Leviathan“, във „Works“, изд. Molesworth, London, 1839—1844., в. III, р. 76).

дането, а следователно и за възпроизвеждането на този специфичен предмет на търговия. Доколкото е стойност, самата работна сила представлява само определено количество овеществен в нея среден обществен труд. Работната сила съществува само като способност на живия индивид. Затова нейното произвеждане има за предпоставка неговото съществуване. Щом съществуването на индивида е дадено, произвеждането на работната сила се състои в неговото собствено възпроизвеждане, в поддържането на неговия живот. За поддържането на своя живот живият индивид има нужда от известно количество средства за живот. Така че работното време, необходимо за произвеждането на работната сила се свежда към работното време, необходимо за произвеждането на тези средства за живот, т. е. стойността на работната сила е стойността на средствата за живот, необходими за поддържане живота на нейния притежател. Обаче работната сила се реализира само чрез своята външна проява, действа само в труда. Но при нейното действие, при труда, се изразходва определено количество човешки мускули, нерви, мозък и т. н., което трябва да бъде възстановено. Това увеличено изразходване предполага увеличено възстановяване.⁴³⁾ Притежателят на работната сила, който е работил днес, трябва да бъде в състояние и утре да повтори същия процес при същите условия на сила и здраве. Следователно количеството на средствата за живот трябва да бъде достатъчно, за да се поддържа трудещият се индивид като такъв в състояние на нормална жизнена дейност. Самите естествени потребности като храна, облекло, отопление, жилище и т. н. са различни според климатичните и другите природни особености на една или друга страна. От друга страна, самият размер на тъй наречените необходими потребности, както и начинът на тяхното задоволяване са исторически продукт и затова до голяма степен зависят от културното равнище на дадена страна, а между другото в значителна степен и от това, при какви условия, а следователно и с какви навици и с какви изисквания към живота се е формирала класата на свободните работници⁴⁴⁾. Така че в противоположност на другите стоки определението на стойността на работната сила съдържа исторически и морален елемент. Но за една определена страна и в един определен период средният обем и състав на необходимите за работника средства за живот е дадена величина. Притежателят на работната сила е смъртен. Затова ако трябва непрекъснато да се явява на пазара — а това е предпоставка за

⁴³⁾ Поради това староримският *vilicus*, който е стоял като управител начело на земеделските роби, е получавал „по-малък дял от тях, тъй като неговият труд е бил по-лек от труда на робите“ (*Th. Mommsen, „Römische Geschichte“, 1856, S. 810*).

⁴⁴⁾ Сравни *W. Th. Thornton, „Overpopulation and its Remedy“, London, 1846*.

непрекъснатото превръщане на парите в капитал, — продавачът на работната сила трябва да се увековечава „както се увековечава всеки жив индивид, т. е. чрез размножаване“.⁴⁵⁾ Работните сили, които поради изхабяване или смърт изчезват от пазара, трябва постоянно да се заместват поне със същото количество нови работни сили. Така че сумата на средствата за живот, необходими за произвеждането на работната сила, включва и средствата за живот за заместниците, т. е. за децата на работниците, и по такъв начин се увековечава на стоковия пазар расата на тези своеобразни стокопритежатели.⁴⁶⁾

За да се преобразува общочовешката природа така, че да придобие ловкост и похватност в определен отрасъл на труда, да се превърне в развита и специфична работна сила, изисква се определено образование или възпитание, което от своя страна струва една по-голяма или по-малка сума от стокови еквиваленти. Тези разходи за образование са различни в зависимост от квалификацията на работната сила. Така че и тези разходи по обучението, които са нищожни за обикновената работна сила, влизат в кръга на стойностите, изразходвани за нейното произвеждане.

И така, стойността на работната сила се свежда към стойността на определена сума от средства за живот. Поради това тя се изменя с изменението на стойността на тези средства за живот, т. е. с изменението на величината на работното време, необходимо за тяхното произвеждане.

Част от средствата за живот, напр. хранителните продукти, топливото и т. н., всекидневно се изразходват и трябва всекидневно да се възобновяват. Други средства за живот като дрехите, мебелите и т. н. се износват в течение на по-продължително време и затова трябва да се възобновяват само след изтичането на по-продължителни периоди. Едни стоки трябва да се купуват или заплащат всекидневно, други — седмично, тримесечно и т. н. Но както и да се разпределя сумата на тези разходи в течение напр. на една година, тя винаги трябва да се покрива от средния приход, който работникът получава от ден на ден. Ако масата на стоките, необходими всекидневно за произвеждането на работната сила, е $= A$, тази на седмично необходимите $= B$, тази на тримесечно необхо-

⁴⁵⁾ Пети.

⁴⁶⁾ „Неговата (на труда) естествена цена... се състои от такова количество необходими средства за живот и удобства, което — съобразно с климата и обичаите на една страна — е необходимо за поддържането на работника и му дава възможност да отгледа такова семейство, което осигурява на пазара едно неотслабващо „предлагане на труд“ (R. Torrens, „An Essay on the External Corn Trade“, London, 1815, p. 62). Думата „труд“ тук е неправилно употребена вместо „работна сила“.

димите = C и т. н., то средната дневна маса на тези стоки би била $\frac{365 A + 52 B + 4 C + \dots}{365}$. Ако приемем, че в тази маса от стоки, необходими за един среден ден, се съдържа 6 часа обществен труд, то в работната сила всекидневно се овеществява половин ден среден обществен труд, т. е. за всекидневното произвеждане на работната сила е необходим половин работен ден. Това количество труд, нужно за нейното всекидневно произвеждане, съставя едnodневната стойност на работната сила, или стойността на всекидневно възпроизвежданата работна сила. Ако половин ден среден обществен труд се изразява в една златна маса от 3 шилинга, или от един талер, то един талер е цената, която отговаря на едnodневната стойност на работната сила. Ако притежателят на работната сила я предлага за един талер дневно, то продажната ѝ цена е равна на нейната стойност и според нашата предпоставка притежателят на пари, който бърза да превърне своите талери в капитал, плаща тази стойност.

Най-ниската граница, или минималната граница на стойността на работната сила, се образува от стойността на такава маса от стоки, без всекидневния приток на които носителят на работната сила, човекът, не може да възобновява своя жизнен процес, т. е. от стойността на физически необходимите средства за живот. Ако цената на работната сила спадне до този минимум, тя спада под стойността на работната сила, тъй като при тези условия последната може да се поддържа и развива само в хилав вид. А стойността на всяка стока се определя от работното време, нужно за произвеждането ѝ в нормално качество.

Съвсем естествена сантименталност е да се счита за грубо това определение на стойността на работната сила, което произтича от природата на нещата, и да се хленчи заедно с Роси:

„Да разглеждаш работоспособността (*puissance de travail*), като се абстрахираш от средствата за издръжка на труда през време на производствения процес, значи да разглеждаш една измислица (*être de raison*). Който казва труд, който казва работоспособност, той казва същевременно работник и средства за издръжка, работник и работна заплата“⁴⁷⁾

Работоспособността още не означава труд, също както и способността за хранене още не означава храносмилане. За този последния процес е нужно, както е известно, нещо повече от добър стомах. Който казва работоспособност, той не се абстрахира от средствата за живот, необходими за нейната издръжка, нейната стой-

⁴⁷⁾ Rossi, „Cours d'Economie Politique“, Bruxelles, 1842, p. 370.

ност изразява именно стойността на тези средства за живот. Ако работната сила не може да бъде продадена, тя е безполезна за работника, той дори чувства като жестока природна необходимост факта, че неговата работоспособност се е нуждаела за своето произвеждане от определено количество средства за живот и постоянно се нуждае от такива за своето възпроизвеждане. Той открива тогава заедно със Сисмонди: „Работоспособността... е нищо, ако не се продаде“⁴⁸⁾.

Своеобразната природа на тази специфична стока, на работната сила, се изразява между другото и в това, че със сключването на договора между купувача и продавача нейната потребителна стойност още не е преминала действително в ръцете на купувача. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, е била определена, преди тя да е влязла в обръщението, тъй като е било вече изразходвано определено количество обществен труд за произвеждането на работната сила, но нейната потребителна стойност се състои в нейните предстоящи активни прояви. Затова отчуждаването на силата и нейното действително проявяване, т. е. нейното налично битие като потребителна стойност, не съвпадат по време. Обаче при такива стоки, при които формалното отчуждаване на потребителната им стойност чрез продажбата и действителното предаване на тази потребителна стойност на купувача не съвпадат по време, парите на купувача функционират в повечето случаи като платежно средство⁴⁹⁾. Във всички страни с капиталистически начин на производство работната сила се заплаща едва след като вече е функционирала в продължение на предвидения в договора за покупката срок, напр. в края на всяка седмица. Така че навсякъде работникът авансира на капиталиста потребителната стойност на своята работна сила; той предоставя на купувача да я консумира още преди последният да му е заплатил нейната цена; следователно работникът навсякъде кредитира капиталиста. Не само евентуалното загубване на кредитираната заплата при банкрут на капиталиста⁵⁰⁾, но и цяла редица факти с по-трайно въздействие показ-

⁴⁸⁾ *Sismondi*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 113.

⁴⁹⁾ „Всеки труд се заплаща след неговото завършване“ (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc. p. 104). „Търговският кредит вероятно е започнал в момента, в който работникът, първоизточникът на всяко производство, е бил в състояние въз основа на своите спестявания да чака заплащането на своя труд до края на седмицата, 14 дни, 3 месеца и т. н.“ (*Ch. Ganilh*, „Des Systèmes de l'Economie Politique“, 2-ème édit. Paris, 1821, t. II, p. 150).

⁵⁰⁾ „Работникът... дава в заем своята производителна сила“, казва Щорх, но коварно добавя, че той „нищо не рискува“, освен „да изгуби своята заплата... работникът не влага нищо материално“ (*Storch*, „Cours d'Economie Politique“, Petersbourg, 1815, t. II, p. 36, 37).

ват, че това кредитиране не е празна фантазия.⁵¹⁾ Но дали парите функционират като покупателно или като платежно средство — това никак не изменя характера на самата стокова размяна. Цената на работната сила е договорно установена, макар да се реализира едва по-късно, също както наемът на една къща. Работната сила е

⁵¹⁾ Един пример. В Лондон съществуват два вида хлебари — „full priced“, които продават хляба по пълната му стойност, и „undersellers“, които го продават под тази стойност. Последната категория обхваща повече от $\frac{3}{4}$ от общия брой на хлебарите (стр. XXXII в „Report“ на правителствения комисар Х. С. Тримънхийр относно „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.“, London 1862). Всички тези undersellers продават почти без изключение хляб, фалшифициран с примеси от стипца, сапун, поташ, вар, дербишайрско каменно брашно и други такива приятни, хранителни и здрави прибавки. (Виж цитираната по-горе Сиия книга, а също и отчета на „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ и книгата на д-р Хасел „Adulterations Detected“, 2nd edit. London 1861). Сър Джон Гордон заявил в своите показания пред комитета за 1855 г., че „поради тази фалшификация бедният, който живее с два фунта хляб на ден, в действителност не получава и една четвърт от хранителните вещества, да не говорим за вредното влияние върху неговото здраве“. Като причина за това, че „твърде голяма част от работническата класа“, макар че е добре осведомена за тези фалшификации, все пак се примирява със стипцата, каменното брашно и т. н., Тримънхийр (пак там, стр. XLVII) изтъква, че те „по силата на необходимостта са принудени да вземат от хлебаря или от chandler's shop [бакалницата] хляба, който там благоволяват да им дадат“. Тъй като трудът им се заплаща едва в края на седмицата, „те едва в края на седмицата могат да платят хляба, който е бил консумиран от техните семейства в продължение на седмицата“; и Тримънхийр, като привежда свидетелски показания, добавя: „Общопризнато е, че хлябът с такива примеси се приготвя специално за този род купувачи“ (It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner“). „В много английски (особено шотландски) земеделски окръзи работната заплата се изплаща на две седмици и дори месечно. При такива дълги срокове земеделският работник е принуден да купува своите стоки на кредит. . . Той трябва да плаща по-високи цени и фактически е прикрепен към онова дюкянче, което му дава на кредит. Така напр. в Хорнингшем в Уйлтс, където изплащането на заплата става веднаж на месец, работникът плаща 2 шиллинга и 4 пенса за stone [14 фунта] от същото брашно, за което иначе навсякъде би заплатил 1 шил. и 10 пенса („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“ 1864, p. 264). „Работниците от работилниците за ръчно шамповане на басми в Пейзли и Килмарнок (Западна Шотландия) наложиха в 1853 г. чрез стачка намаление на платежния срок от един месец на 14 дни“ („Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853“, p. 34). Като по-нататъшно твърде мило развитие на кредита, който работникът дава на капиталиста, може да се разгледа методът на много английски притежатели на каменовъглени мини, където работникът получава заплата само в края на месеца, а дотогава получава от капиталиста аванси често пъти в стоки, за които той трябва да плаща по-високо от пазарната им цена (Trucksystem). „Собствениците на каменовъглените мини навсякъде са свикнали да изплащат заплатите на работниците веднаж в месеца, а дотогава да им дават аванси в края на всяка седмица. Този аванс се дава в лавката (а именно в tottumy-shop, т. е. в лавката, която принадлежи на самия собственик). Работникът получава аванса на единия край и веднага го изразходва на другия край.“ („Children's Employment Commission, 3rd Report“. London 1864, p. 38, № 192).

продадена, макар че ще бъде заплатена едва по-късно. Но за да разберем това отношение в чистия му вид, полезно е временно да приемем предпоставката, че при продажбата на работната сила нейният притежател всеки път веднага получава предвидената в договора цена.

Ние се запознахме с начина на определяне на онази стойност, която притежателят на пари плаща на притежателя на тази своеобразна стока — работната сила. Потребителната стойност, която пък притежателят на пари получава при размяната, се разкрива едва при действителното използване, едва в процеса на потреблението на работната сила. Всички неща, необходими за този процес, като суровини и т. н., притежателят на пари купува на стоковия пазар и ги плаща по пълна а им цена. Процесът на потреблението на работната сила е същевременно процес на производство на стока и на принадлежна стойност. Потреблението на работната сила, както и потреблението на всяка друга стока, се извършва във от пазара, или във от сферата на обръщението. Затова ние заедно с притежателя на парите и притежателя на работната сила напускаме тази шумна сфера, разположена на повърхността и намираща се пред очите на всички, и тръваме подир двамата в скритата област на производството, над чиято врата пише: No admittance except on business [Вход за външни лица забранен]. Тук ще се види не само как капиталът произвежда, но и как самият капитал се произвежда. Най-сетне трябва да се разкрие тайната на печалбата.

Сферага на обръщението, или на стоковата размяна, в рамките на която се движат покупката и продажбата на работната сила, е същински рай за вродените човешки права. Тук господствуват само свобода, равенство, собственост и Бентам. Свобода! Защото купувачът и продавачът на една стока, напр. на работната сила, се ръководят само от своята свободна воля. Те контракуват като свободни, юридически равноправни личности. Договорът е крайният резултат, в който техните воли намират своя общ юридически израз Равенство! Защото те се отнасят един към друг само като стокопритежатели и разменят еквивалент срещу еквивалент. Собственост! Защото всеки разполага само със своето. Бентам! Защото всеки от тях мисли само за себе си. Единствената сила, която ги събира и ги поставя във взаимно отношение, е тази на техния егоизъм, на тяхната лична полза, на техните частни интереси. И тъкмо защото всеки работи за себе си и никой не се грижи за другия, всички те по силата на една предпоставена хармония на нещата или под покровителството на всехипотото провидение осъществяват само делото на своята взаимна полза, на своето общо благо, на своя общ интерес.

Като напускаме тази сфера на простото обръщение, или на стоко ата размяна, от която vulgaris привърженик на свободната търговия черпи възгледи, понятия и мащаб за своята преценка относно обществото на капитала и наемния труд, ние виждаме, че физиономиите на нашите dramatis personae [действащи лица] като че ли започват малко да се изменят. Нашият предишен притежател на пари крачи напред като капиталист, притежателят на работна сила го следва като негов работник; единият мно­гозначително се подхилва и гори от деловитост, а другият плахо се тегли назад като човек, който е продал на пазара своята собствена кожа и сега не очаква нищо друго освен... да му я ощавят.

*Отдел трети*ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА
ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ*Глава пета*ТРУДОВИЯТ ПРОЦЕС И ПРОЦЕСЪТ НА НАРАСТВАНЕ
НА СТОЙНОСТТА

1. ТРУДОВ ПРОЦЕС

Потреблението на работната сила е самият труд. Купувачът на работната сила я потребява, като заставя нейния продавач да работи. Благ дарение на това последният става actu [на д ло] действаща работна сила, ста а работник, какъвто преди това е бил само potentia [потенциално]. За да изрази своя труд в стоки, той трябва преди всичко да го изрази в потребителни стойности, във вещи, които служат за задоволяване на потребности от какъвто и да било вид. Така че капиталистът заставя работника да произвежда някаква определена потребителна стойност, някакъв определен предмет. Производството на потребителни стойности, или блага, не изменя своята обща природа поради това, че то се извършва за капиталиста и под негов контрол. Затова трябва да разгледаме най-напред трудовия процес независимо от всяка определена обществена форма.

Трудът е преди всичко процес между човека и природата, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност опосредствува, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата. Той сам като природна сила противостои на природното вещество. Той поставя в движение присъщите на своя организъм природни сили, своите ръце и крака, глава и пръсти, за да си присвои природното вещество във форма, полезна за неговия собствен живот. Като действува по този начин върху външната природа и като я изменя, той същевременно изменя и своята собствена природа. Той развива дремещите в нея сили и подчинява на своята собствена власт играта на тези сили. Ние тук няма да разглеждаме първите животинскоинстинктивни форми на труда. Онова състояние,

в което човешкият труд още не се е бил освободил от своята първоначална, инстинктивна форма, е останало далеч назад в първобитните времена в сравнение със сегашното състояние на обществото, когато работникът се явява на стоковия пазар като продавач на своята собствена работна сила. Ние разбираме труда в тази форма, в която той е достойно изключително на човека. Паякът извършва операции, прилични на тези на тъкача, а пчелата със строежа на своите восъчни килийки може да засрами много архитекти. Но и най-лошият архитект още от самото начало се различава от най-добрата пчела по това, че преди да построи килийката от восък, той вече я е построил в главата си. В края на трудовия процес се получава резултат, който още в самото начало е съществувал в представата на работника, т. е. мислено. Работникът не само изменя формите на природното; той същевременно осъществява в природното и своята съзнателна цел, която като закон определя начина на неговото действие и на която той трябва да подчинява своята воля. И това подчинение не е единичен акт. Освен напругането на органите, които работят, необходима е през цялото времетраене на труда целесъобразна воля, която се проявява като внимание, и тя е необходима толкова повече, колкото по-малко трудът по своето съдържание и начин на изпълнение увлича работника, значи колкото по-малко работникът се наслаждава от него като игра на своите собствени физически и интелектуални сили.

Простите моменти на трудовия процес са: целесъобразната дейност, или самият труд, предметът на труда и средството на труда.

Земята (в икономически смисъл тук е включена и водата), която първоначално доставя на човека провизии, готови средства за живот¹⁾, съществува без негово съдействие като всеобщ предмет на човешкия труд. Всички неща, които трудът само откъсва от тяхната непосредствена връзка със земята, са предмети на труда, които са дадени от природата. Такава е напр. рибата, когато я отделят от нейния жизнен елемент — водата — и я улавят; дървото, когато го отсичат от първобитната гора; рудата, когато я откъртват от нейната жила. А когато самият предмет на труда е вече, тъй да се каже, филтриран през предварителен труд, ние го наричаме суров материал. Напр. изкопаната вече руда, която сега се промива. Всеки суров материал е предмет на труда, но не всеки предмет на труда е

¹⁾ „Изглежда, че самораслите продукти на земята, които са в ограничено количество и съществуват съвсем независимо от човека, са дадени от природата по същия начин, както на някой млад човек дават една малка сума, за да може да работи и създаде щастието си“ (*James Steuart*, „Principles of Political Economy“, edit. Dublin, 1770, v. I, p. 116).

суров материал. Предметът на труда е суров материал само когато той чрез труда вече е претърпял известни изменения.

Средството на труда е нещо или комплекс от неща, които работникът поставя между себе си и предмета на труда и които му служат като проводници на неговото въздействие върху дадения предмет. Той използва механическите, физическите, химическите свойства на нещата, за да ги застави — съобразно със своята цел — да действуват като сили върху други тела.²⁾ Предметът, който работникът овладява непосредствено — като оставим настрана вземането на готовите средства за живот, напр. на плодове, при което само органите на собственото му тяло му служат като средство на труда, — не е предметът на труда, а средството на труда. Така даденият от самата природа предмет става орган на неговата дейност, орган, който той присъединява към органите на своето собствено тяло, като въпреки библията удължава неговите естествени размери. Земята, която е неговият първоначален склад за провизии, е същевременно и първоначалният арсенал на неговите средства на труда. Тя му доставя напр. камъка, с който той удря, търка, натиска, реже и т. н. Самата земя е средство на труда, но нейната служба като средство на труда в земеделието предполага от своя страна цяла редица други средства на труда и едно относително високо развитие на работната сила.³⁾ Когато трудовият процес достигне изобщо известна степен на развитие, той се нуждае вече от обработени средства на труда. В най-старите човешки пещери намираме каменни сечива и каменни оръжия. Наред с обработения камък, дърво, кости и раковини главна роля като средство на труда играе в началото на човешката история опитоменото животно, т. е. животното, което вече е изменено посредством труда, което е отгледано от човека.⁴⁾ Употребата и създаването на средства на труда — макар и свойствени в зародишна форма и на някои животински видове — характеризират специфично човешкия трудов процес и затова Франклин дефинира човека като „a toolmaking animal“, като животно, което прави сечива.

²⁾ „Разумът е колкото хитър, толкова и могъщ. Хитростта се състои изобщо в оная посредническа дейност, която заставя обектите да си въздействуват взаимно стъглено тяхната собствена природа и да се подхвърлят на взаимна обработка, като без да се намесва непосредствено в този процес, все пак достига осъществяването на своята цел“ (*Hegel*, „Encyclopädie“, Erster Theil. „Die Logik“, Berlin, 1840, S. 382).

³⁾ В своето иначе мизерно произведение „*Théorie de l'Economie Politique*“, Paris, 1815 [t. I, p. 266], Ганил в полемика срещу физиократите уместно изброява редица трудови процеси, които съставляват предпоставката за същинското земеделие.

⁴⁾ В своите „*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*“ (1766 г.) Тюрго добре развива значението на опитоменото животно за наченките на културата.

Останките от старите средства на труда имат също такава важно значение за разглеждането на изчезналите общественно-икономически формации, каквото има строежът на изкопаемите кости за изучаването на телесната конструкция на изчезналите животински видове. Икономическите епохи се различават помежду си не по това, какво произвеждат, а по това, как произвеждат, с какви средства на труда.⁵⁾ Средствата на труда са не само мярка за развитието на човешката работна сила, но и показател за онези обществени отношения, при които се работи. А между самите средства на труда механическите средства на труда, чиято съвкупност може да се нарече костна и мускулна система на производството, носят в много по-голям размер решаващите характерни белези на дадена епоха на общественото производство, отколкото такива средства на труда, които служат само като съдове за предметите на труда и чиято съвкупност изобщо може да бъде наречена кръвоносна система на производството, като напр. тръби, бъчви, кошници, гърнета и т. н. Едва при химическата фабрикация те играят значителна роля.^{5a)}

Освен нещата, които посредничат при въздействието на труда върху неговия предмет и поради това по един или друг начин служат за проводници на неговата дейност, към средствата на трудовия процес принадлежат в по-широк смисъл всички материални условия, които изобщо са необходими, за да може този трудов процес изобщо да се извършва. Те не влизат непосредствено в него, но без тях той или съвсем не може да протече, или протича само в не-свършен вид. Всеобщото средство на труда от такъв вид е пак самата земя, тъй като тя дава на работника *locus standi* [мястото, на което той стои], а на неговия процес — полето за работа (*field of employment*). Също такива средства на труда, които се явяват вече като резултат на труда, са напр. работилниците, каналите, пътищата и т. н.

Така че в трудовия процес дейността на човека извършва с помощта на средствата на труда едно предварително набелязано изменение на предмета на труда. Процесът угасва в продукта. Неговият продукт е потребителна стойност, природно вещество, което чрез изменението на формата е пригодно за човешките потребности. Трудът се е съединил с предмета на труда. Той е опредметен, а

5) Измежду всички стоки същинските луксозни стоки имат най-малко значение за технологическото сравнение на различните производствени епохи.

5a) *Бележка към второто издание.* Колкото и малко досегашната историография да познава развитието на материалното производство, а следователно и основата на всеки обществен живот, и с това на всяка действителна история, все пак поне предисторическите времена са разделени според материала на оръдията и оръжията на каменен период, бронзов период и железен период, и то въз основа на естественонаучните, а не на така наречените исторически изследвания.

предметът е преработен. Онова, което на страната на работника се е проявило във формата на движение [Unguhe], сега се явява на страната на продукта като неподвижно свойство [ruhende Eigenschaft], във формата на битие. Работникът е прел, а продуктът е прежда.

Ако разгледаме целия процес от гледна точка на неговия резултат, на продукта, то и двете, и средството на труда, и предметът на труда, се явяват като средства за производство⁶⁾, а самият труд — като производителен труд.⁷⁾

Когато една потребителна стойност излиза от трудовия процес като продукт, други потребителни стойности, продукти от предишни трудови процеси, влизат в него като средства за производство. Една и съща потребителна стойност, която е продукт на един труд, представлява средство за производство на друг труд. Затова продуктите са не само резултат, но същевременно и условие за трудовия процес.

С изключение на добивната промишленост, която намира своя предмет на труда в природата, както е напр. при рударството, лова, риболова и т. н. (земеделието само доколкото се ограничава до разораването на девствена почва), всички отрасли на промишлеността обработват такъв предмет, който е суров материал, т. е. такъв предмет на труда, който вече е филтриран през процеса на труда и сам вече е продукт на труда. Такива са напр. семената в земеделието. Животните и растенията, на които хората са свикнали да гледат като на природни продукти, са може би не само продукти на труда от изтеклата година, но в своите сегашни форми са продукти на едно изменение, което под човешки контрол, посредством човешки труд се е продължавало през много поколения. Но колкото се отнася особено до средствата на труда, граматното им множество показва дори на най-повърхностния поглед следите на предишен труд.

Суровият материал може да образува главната субстанция на един продукт или пък да вземе участие в неговото образуване само като спомагателен материал. Спомагателният материал или се консумира от средството на труда, както напр. въглищата от парната машина, маслото от колелото, сено от впрегатния кон, или се прибавя към суровия материал, за да произведе в него веществено из-

⁶⁾ Изглежда парадоксално напр. да наречем рибата, която още не е уловена, средство за производство в риболовството. Но досега още не е изнамерено изкуството да се лови риба във води, в които я няма.

⁷⁾ Това определение на производителния труд, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия процес на производство.

менение, както напр. хлорът към небеленото платно, въглицата към желязото, боята към вълната, или пък подпомага извършването на самия труд, както напр. материалите, употребявани за отопление и осветление на работното помещение. Разликата между главен и спомагателен материал се заличава в същинското химическо производство, тъй като там нито един от употребяваните сурови материали не се появява отново като субстанция на продукта.⁸⁾

Тъй като всяка вещь притежава многобройни свойства и поради това може да има различни полезни приложения, то един и същ продукт може да служи като суров материал в твърде различни трудови процеси. Напр. зърното е суров материал за мелничаря, за фабриканта на скорбяла, за производителя на спиртни напитки, за скотовъдеща и т. н. Като семе то става суров материал за своето собствено производство. Също така въглицата излизат от минната индустрия като продукт и влизат в нея като средство за производство.

Един и същ продукт в един и същ трудов процес може да служи и като средство на труда, и като суров материал. Така е напр. при угодяване на добитък, където добитъкът е едновременно и суров материал за обработка, и средство за голучагане на тор.

Един продукт, който съществува в готова за потребление форма, може отново да стане суров материал за друг продукт, както напр. гроздето става суров материал за виното. Или пък трудът придава на своя продукт такива форми, в които той е годен само като суров материал. Суров материал в такова състояние се нарича полуфабрикат, а по-точно би било да се нарича междинен фабрикат, като напр. памука, коншите, преждата и т. н. Макар че сам е продукт, първоначалният суров материал може да премине още през цял ред различни процеси, в които той в постоянно изменящ се вид винаги отново функционира като суров материал, докато стигне до последния трудов процес, от който той излиза като готово средство за живот или като готово средство на труда.

И така, дали една потребителна стойност се явява като суров материал, като средство на труда, или като продукт — това зависи напълно от нейната определена функция в трудовия процес, от мястото, което тя заема в него, и с промяната на това място се изменят и нейните определения.

Ето защо с влизането си като средства за производство в нови трудови процеси продуктите загубват характера си на продукти. Те вече функционират само като материални фактори на живия труд.

⁸⁾ Шюрг различава същинския суров материал като „matière“ от спомагателните материали като „matériaux“⁶⁵. Шербулие нарича спомагателните материали „matières instrumentales“⁶⁶.

За предача вретеното е само средството, с което той преде, а ленът е само предметът, който той преде. Наистина никой не може да преде без материал за предене и без вретено. Затова наличността на тези продукти е предпоставка още при започване на преденето. Но за самия процес на преденето е също така безразлично, че ленът и вретеното са продукти на минал труд, както и за акта на храненето е безразлично, че хлябът е продукт на миналия труд на селянина, мелничаря, хлебаря и т. н. Обратнo. Ако в процеса на труда средствата за производство проявяват своя характер на продукти на минал труд, те правят това само с недостатъците си. Ножът, който не реже, преждата, която постоянно се къса, и т. н. живо напомнят за ножаря *A* и предача *B*. В сполучливия продукт е заличено участието на минал труд в създаването на неговите потребителни свойства.

Машина, която не служи в трудовия процес, е безполезна. Освен това тя е подложена на разрушителната сила на естествената обмяна на веществата. Желязото ръждясва, дървото изгнива. Прежда, която не се изтъче или изплете, е развален памук. Живият труд трябва да обхване тези неща, да ги възкреси от мъртвите, да ги превърне от възможни в действителни и действущи потребителни стойности. Обхванати от пламъка на труда, асимилирани от него като негова плът, призовани в трудовия процес към функции, съответни на тяхната идея и назначение, те наистина биват консумирани, но целесъобразно, като елементи за създаване на нови потребителни стойности, за нови продукти, които са способни да навлязат като средства за живот в индивидуалното потребление или като средства за производство в нов трудов процес.

И така, ако наличните продукти са не само резултати, но и условие за съществуване на трудовия процес, то, от друга страна, влизането им в него, т. е. техният контакт с живия труд, е единственото средство за запазване и реализиране на тези продукти на минал труд като потребителни стойности.

Трудът консумира своите веществени елементи, своя предмет и своите средства, поглъща ги и следователно представлява потребителен процес. Това производително потребление се отличава от индивидуалното потребление по това, че последното поглъща продуктите като средства за живот на живия индивид, а първото — като средства за живот на труда, на неговата действаща работна сила. Затова продуктът на индивидуалното потребление е самият потребител, а резултатът на производителното потребление е продукт, различен от потребителя.

Доколкото средствата и предметът на труда сами вече са продукти, трудът поглъща продукти, за да създава продукти, или по-

гльща продукти като средства за производството на продукти. Но както първоначално трудовият процес протича само между човека и земята, която съществува и без негово съдействие, така и в този трудов процес все още участвуват и такива средства за производство, които са дадени от природата и не представляват съединения на природно вещество с човешки труд.

Трудовият процес, както го описахме в неговите прости и абстрактни моменти, е целесъобразна дейност за произвеждане на потребителни стойности, присвояване на даденото от природата за човешките потребности, общо условие за обмяната на веществата между човека и природата, вечно природно условие за човешкия живот, и затова той е независим от която и да било форма на този живот, а, напротив, е еднакво присъщ на всички негови обществени форми. Затова не беше необходимо да разглеждаме работника в неговото отношение към други работници. Достатъчно беше да вземем човека и неговия труд, от една страна, и природата и нейните материали — от друга. Както по вкуса на пшеницата не може да се познае кой я е обработвал, така и по самия трудов процес не се вижда при какви условия се извършва той — дали под жестокия бич на надзирателя на робите или под загриженото око на капиталиста, дали го е извършвал Цинцинат при обработването на своите няколко югери земя, или дивакът, който с камък убива звяр⁹⁾.

Да се върнем към нашия капиталист *in spe* [бъдещ]. Ние го оставихме, след като той беше купил на стоковия пазар всички фактори, необходими за трудовия процес: материалните фактори, т. е. средствата за производство, и личния фактор, т. е. работната сила. С лукав поглед на познавач той е подбрал ония средства за производство и работни сили, които подхождат на неговото особено предприятие — предачница, фабрика за обуца и т. н. И така, нашият капиталист започва да консумира купената от него стока, работната сила, т. е. застава носител на работната сила, работника, да потребява чрез своя труд средствата за производство. Разбира се, общият характер на трудовия процес не се изменя от това, че работникът го извършва за капиталиста вместо за самия себе си. Но на първо време и определеният начин за правенето на обуца или за преденето на прежда не може да се измени поради намесата на капита-

⁹⁾ Сигурно върху тази съвсем логична основа полковник Торенс открива в камъка на дивака произхода на капитала. „В първия камък, който дивакът хвърля по преследваното ливо животно, в първата тояга, която той взема, за да брули плодето, които не може да достигне с ръце, ние виждаме присвояване на един предмет с цел да се придобие друг предмет и така откриваме началото на капитала“ (*R. Torrens*, „An Essay on the Production of Wealth etc.“, p. 70, 71). С тази първа тояга [stock] наярно се обяснява защо на английски „stock“ е синоним на капитала.

листа. На първо време той трябва да вземе работната сила такава, каквато я намира на пазара, а следователно да вземе и нейния труд такъв, какъвто той е възникнал в периода, когато не е имало още капиталисти. Изменението на самия начин на производство като резултат на подчиняването на труда на властта на капитала може да се извърши едва по-късно и затова ще трябва да го разгледаме по-късно.

Трудовият процес като процес на потребление на работната сила от страна на капиталиста показва две своеобразни особености.

Работникът работи под контрола на капиталиста, на когото принадлежи неговият труд. Капиталистът наблюдава работата да се извършва акуратно и средствата за производство да се употребяват целесъобразно, с други думи, да не се прахосва суров материал и да се щадят оръдията на труда, т. е. те да се похабяват само доколкото това се налага от самата им употреба в работата.

Второ: продуктът е собственост на капиталиста, а не на непосредствения производител, на работника. Капиталистът плаща напр. едnodневната стойност на работната сила. Нейното потребление, както и това на всяка друга стока, напр. на един кон, който той е наел за един ден, му принадлежи следователно в продължение на този ден. На купувача на стоката принадлежи потреблението на стоката, така че притежателят на работната сила, когато дава своя труд, фактически дава само продадената от него потребителна стойност. От момента, в който той е влязъл в работилницата на капиталиста, потребителната стойност на неговата работна сила, т. е. нейното потребление, трудът, принадлежи на капиталиста. С купуването на работната сила капиталистът е присъединил и самия труд като жив фермент към също така принадлежащите му мъртви елементи, от които се образува продуктът. От негова гледна точка трудовият процес е само потребление на купената от него стока — работната сила, която той обаче може да потреби само като прибави към нея средства за производство. Трудовият процес е процес между неща, които капиталистът е купил, между неща, които му принадлежат. Затова и продуктът на този процес му принадлежи точно тъй, както му принадлежи и продуктът на ферментационния процес в неговата изба за вино.¹⁰

¹⁰) „Продуктите се присвояват, преди да бъдат превърнати в капитал; това превръщане не ги избавя от такова присвояване“ (*Cheruliez*, „Richesse ou Pauvreté“ édit. Paris, 1841, p. 54). „Като продава своя труд за определено количество средства за живот (provisionnement), пролетарият съвсем се отказва от всякакъв дял върху продукта. Присвояването на продуктите остава същото, както и по-преди; то ни най-малко не се изменя със споменатия договор. Продуктът принадлежи изключително на капиталиста, който е доставил суровите материали и provisionnement. Това е строг извод от закона за присвояването, чийто основен принцип беше, напротив, изключителното право на собственост на всеки работник върху неговия продукт“ (*James Mill*, „Elements of Political Economy etc.“. London, 1821, p. 58). „Когато работниците ра-

2. ПРОЦЕС НА НАРАСТВАНЕ НА СТОЙНОСТТА

Продуктът — собствеността на капиталиста — е потребителна стойност: прежда, обуща и т. н. Но макар че напр. обущата представяват до известна степен основата на обществения напредък и нашият капиталист е решително напредничав човек, той все пак фабрикува обущата не заради тях самите. Изобщо потребителната стойност в стоковото производство не е нещо, *qu'op aime pour lui-même* [което обичат заради самото него]. В стоковото производство потребителните стойности се произвеждат изобщо само затова и до толкова, защото и доколкото те са материален субстрат, носители на разменна стойност. А нашият капиталист е заинтересован в две неща. Първо, той иска да произведе потребителна стойност, която да има разменна стойност, да произведе предмет, предназначен за продажба, стока. И, второ, той иска да произведе стока, чиято стойност да бъде по-висока от сбора от стойностите на стоките, нужни за нейното производство, на средствата за производство и на работната сила, за които той е авансирал на стоковия пазар хубавите си пари. Той иска да произведе не само потребителна стойност, но и стока, не само потребителна стойност, но и стойност, и не само стойност, но и принадена стойност.

И наистина, тъй като тук става въпрос за стоково производство, ние досега очевидно сме разглеждали само едната страна на процеса. Както самата стока е единство на потребителна стойност и стойност, така и нейният производствен процес трябва да бъде единство на трудов процес и на процес на образуване на стойност.

Да разгледаме сега производствения процес и като процес на образуване на стойност.

Ние знаем, че стойността на всяка стока се определя от количеството на материализирания в нейната потребителна стойност труд, т. е. от обществено необходимото за нейното произвеждане работно време. Това важи и за продукта, който нашият капиталист получава като резултат на трудовия процес. Така че преди всичко трябва да се изчисли овещественият в този продукт труд.

Нека той бъде напр. прежда.

За произвеждане на преждата е бил нужен най-напред нейният суров материал, напр. 10 фунта памук. Няма нужда да се изследва

ботят за заплата, капиталистът е собственик не само на капитала (тук се подразбират средствата за производство), но и на труда (*of the labour also*). Ако, както е прието, в понятието капитал включим това, което се плаща като работна заплата, безсмислено е да се говори за труда отделно от капитала. Думата капитал в този смисъл включва и двете — и капитала, и труда" (*James Mill, „Elements of Political Economy etc.“, London, 1821, p. 70, 71*).

каква е стойността на памука, тъй като капиталистът го е купил на пазара по неговата стойност, напр. за 10 шилинга. В цената на памука необходимият за неговото произвеждане труд вече е изразен като среден обществен труд. Да приемем по-нататък, че изхабеното за преработката на памука количество вретена, които за нас представляват и всички други употребени средства на труда, притежават стойност от 2 шилинга. Ако количеството злато от 12 шилинга съставя продукта на 24 работни часа, или на два работни дни, от това следва преди всичко, че в преждата са овеществени два работни дни.

Обстоятелството, че памукът е променил своята форма и че количеството похабени вретена са съвсем изчезнали, не бива да ни въвежда в заблуждение. Например ако стойността на 40 фунта прежда е равна на стойността на 40 фунта памук + стойността на едно цяло вретено, т. е. ако се изисква едно и също работно време за произвеждането на двете части на това уравнение, то според общия закон за стойността 10 фунта прежда са еквивалент на 10 фунта памук + $\frac{1}{4}$ вретено. В този случай това едно и също работно време се изразява веднъж в потребителната стойност прежда, а втори път — в потребителните стойности памук и вретено. Следователно за стойността е безразлично дали тя се проявява в прежда, в вретено или памук. Обстоятелството, че вретеното и памукът, вместо да лежат мирно едно до друго, влизат в процеса на преденето във взаимна връзка, която изменя техните потребителни форми и ги превръща в прежда, не засяга тяхната стойност, също както тя не би била засегната, ако те биха били заменени чрез проста размяна срещу един еквивалент от прежда.

Работното време, необходимо за произвеждането на памука, е част от работното време, необходимо за произвеждането на преждата, суровият материал за която е памукът, и затова то се съдържа в преждата. Същото се отнася и за работното време, необходимо за произвеждането на онова количество вретена, без чието изхабяване или потребление памукът не може да бъде изпреден.¹¹⁾

И така, доколкото е въпрос за стойността на преждата, т. е. за работното време, необходимо за нейното произвеждане, то различните особености, разделени по време и пространство трудови процеси, които трябва да бъдат извършени, за да се произведе самият памук и изхабената маса вретена и за да се произведе най-сетне прежда от памука и вретената — тези трудови процеси могат да

¹¹⁾ „Не само трудът, приложен непосредствено за произвеждането на стоките, влияе върху тяхната стойност, но и трудът, който е бил упо ребен за оръдия, сечива и построения, които участвуват в процеса на произвеждането“ (*Ricardo*, „The Principles of Political Economy“, 3 ed., London, 1821, p. 10).

бъдат разгледани като различни и последователни фази на един и същ трудов процес. Целият труд, който се съдържа в преждата, е минал труд. обстоятелството, че работното време, необходимо за произвеждането на нейните съставни елементи, е изтекло по-рано и че се намира в отдавна минало време, докато трудът, който е изразходван непосредствено в заключителния процес на пряденето, стои по-близо до сегашното време и се намира в минало свършено време, няма абсолютно никакво значение. Ако за построяването на една къща е необходимо определено количество труд, напр: 30 работни дни, то общото количество на вложеното в къщата работно време никак не се изменя от това, че 30-ият работен ден е влязъл в производството цели 29 дни след първия работен ден. И така работното време, което се съдържа в материала на труда и в средствата на труда, може да се разглежда така, като че ли е било изразходвано просто в един по-раншен стадий на процеса на пряденето, преди труда, прибавен на края във формата на пряденето.

Така че стойностите на средствата за производство, на памука и вретената, изрени в цената 12 шилинга, образуват съставните части на стойността на преждата, или на стойността на продукта.

Само две условия трябва да се изпълнят. Първо, памукът и вретената трябва наистина да са послужили за произвеждането на известна потребителна стойност. В нашия случай те трябва да са станали прежда. За стойността е безразлично коя потребителна стойност е неин носител, но той във всеки случай трябва да бъде някаква потребителна стойност. Второ, приема се, че е изразходвано само онова работно време, което е необходимо при дадените обществени условия на производство. Следователно, ако е бил необходим само 1 фунт памук, за да се изпреди 1 фунт прежда, то за създаването на 1 фунт прежда трябва да се употреби само 1 фунт памук. Същото се отнася и до вретената. Ако нашият капиталист има фантазията да употребява златни вретена вместо железни, то въпреки това в стойността на преждата ще влезе само общественонеобходимият труд, т. е. работното време, необходимо за произвеждането на железни вретена.

Сега знаем каква част от стойността на преждата образуват средствата за производство, памукът и вретената. Тя е равна на 12 шилинга, или на материализацията на два работни дни. Следователно сега става въпрос за оная част от стойността, която самият труд на предача прибавя към памука.

Сега трябва да разгледаме този труд от съвсем друга гледна точка в сравнение с оная, от която разглеждахме трудовия процес. Там ставаше въпрос за целесъобразната дейност, необходима за превръщането на памука в прежда. Колкото по-целесъобразен е

трудът, толкова по-добра ще бъде — при равни други условия — преждата. Трудът на предача беше специфично различен от всеки друг вид производителен труд и това различие се проявяваше субективно и обективно в особената цел на преденето, в особенния характер на неговите операции, в особената природа на неговите средства за производство, в особената потребителна стойност на неговия продукт. Памукът и вретената са необходими на предачния труд, но от тях не могат да се правят топове с нарязани циви. Напротив, доколкото трудът на предача създава стойност, т. е. доколкото той е източник на стойност, той никак не се различава от труда на пробивача на оръдейни циви или, което е по-близо до нашия пример, от труда на производителите на памук и вретена, който е осъществен в средствата за производство на преждата. Само поради тази тъждественост добиването на памука, произвеждането на вретената и преденето могат да образуват части от една и съща обща стойност, от стойността на преждата, които се различават помежду си само количествено. Тук не става дума вече за качеството, за свойствата и съдържанието на труда, а само за неговото количество. Последното може просто да се пресметне. Ние приемаме, че преденето е прост труд, среден обществен труд. По-късно ще видим, че противоположната предпоставка никак не изменя работата.

През време на трудовия процес трудът минава постоянно от формата на активност (*Uprufe*) във формата на битие, от формата на движение във формата на предметност. В края на всеки час движението предене се изразява в известно количество прежда и следователно определено количество труд — един работен час — се оказва овеществено в памук. Ние казваме работен час, т. е. изразходването на жизнената сила на предача в продължение на един час, тъй като трудът на преденето тук се взема само доколкото той е изразходване на работна сила, а не доколкото е специфичният труд предене.

От решаващо значение е, щото през времетраенето на процеса, т. е. през време на превръщането на памука в прежда, да бъде изразходвано само обществено необходимото работно време. Ако при нормални, т. е. при средни обществени условия на производството, *a* фунта памук се превръщат за един работен час в *b* фунта прежда, то за 12-часов работен ден се смята само такъв работен ден, който превръща $12 \times a$ фунта памук в $12 \times b$ фунта прежда. Защото при образуването на стойността се смята само обществено необходимото работно време.

Тук и суровият материал, и продуктът, а също и самият труд се явяват в съвсем друга светлина, отколкото от гледна точка на самия трудов процес. Суровият материал тук важи само доколкото

всмуква зпределено количество труд. Чрез това всмукване той наистина се превръща в прежда, защото под формата на преденето е била изразходвана и прибавена към него работна сила. Но продуктът, преждата, служи сега само като мярка на всмукания от памука труд. Ако в продължение на 1 час е изпреден $1\frac{2}{3}$ фунта памук, или е превърнат в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда, то 10 фунта прежда изразяват 6 всмукани работни часа. Определени и установени чрез опита количества продукт представляват сега само определени количества труд, определена маса кристализирано работно време. Те са вече само материализация на един час, на два часа, на един ден обществен труд.

Обстоятелството, че трудът е бил именно предачен труд, че неговият материал е бил памукът, а негов продукт — преждата, няма тук никакво значение, както и обстоятелството, че и самият предмет на труда е вече продукт, т. е. суров материал. Ако работникът беше зает в каменовъглена мина вместо в предачница, предметът на труда, въглищата, щеше да бъде даден от природата. Въпреки това определено количество от изкопаните от мината въглища, напр. един центнер, би представлявало определено количество всмукан труд.

При продажбата на работната сила ние приехме, че нейната едnodневна стойност е равна на 3 шилинга, че в последните са въплътени 6 работни часа и че следователно това количество труд е необходимо за произвеждането на средното количество средства за живот на работника за един ден. Ако нашият предач превърне в продължение на един работен час $1\frac{2}{3}$ фунта памук в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда¹²⁾, то за 6 часа той ще превърне 10 фунта памук в 10 фунта прежда. Следователно през времетраенето на предачния процес памукът всмуква 6 работни часа. Същото работно време се изразява в едно количество злато от 3 шилинга. И така, преденето е прибавило към памука една стойност от 3 шилинга.

Да разгледаме сега общата стойност на продукта, т. е. на 10-те фунта прежда. В тях са овеществени $2\frac{1}{2}$ работни дни: 2 работни дни се съдържат в памука и вретената, а $\frac{1}{2}$ работен ден е всмукан през време на предачния процес. Същото работно време се изразява в едно количество злато от 15 шилинга. Следователно цената на 10 фунта прежда, която е адекватна на тяхната стойност, е 15 шилинга, а цената на 1 фунт прежда — 1 шилинг и 6 пенса.

Нашият капиталист е смутен. Стойността на продукта е равна на стойността на авансирания капитал. Авансираната стойност не е нараснала, не е създала принадена стойност, следователно парите

¹²⁾ Цифрите тук са съвсем произволни.

не са се превърнали в капитал. Цената на тези 10 фунта прежда е равна на 15 шилинга, а 15 шилинга са били изразходвани на стоковия пазар за елементите, които образуват продукта, или което е същото, за факторите на трудовия процес: 10 шилинга за памук, 2 шилинга за изхабената маса вретена и 3 шилинга за работната сила. Увеличената стойност на преждата нищо не помага, тъй като нейната стойност представлява само сумата на стойностите, които по-рано са били разпределени между памука, вретената и работната сила, а от такова просто събиране на налични стойности никога не може да възникне принадлежна стойност.¹³⁾ Всички тези стойности сега са концентрирани в една вещ, но те са били също така концентрирани в паричната сума от 15 шилинга, преди тя да се е разпаднала поради покупката на трите стоки.

Сам по себе си този резултат не е учудващ. Стойността на един фунт прежда е 1 шилинг и 6 пенса, така че за 10 фунта прежда нашият капиталист би трябвало да заплати на стоковия пазар 15 шилинга. Дали той ще купи своята частна къща готова на пазара, или ще я строи сам — нито една от тези операции не ще увеличи количеството на парите, изразходвани за придобиване на къщата.

Капиталистът, който е запознат с вулгарната икономия, може би ще каже, че е авансирал своите пари с намерението да направи от тях повече пари. Но пътят към ада е покрит с добри намерения и капиталистът би могъл да има намерение да придобива пари, без нищо да произвежда.¹⁴⁾ Той заплашва. Вече нямало да могат да го подведат. В бъдеще щял да купува стоката готова на пазара, вместо да я фабрикува сам. Но ако всички негови събратя-капиталисти постъпят по същия начин, тогава къде ще намери той стока на пазара? А пари не може да яде. Той започва да чете проповеди. Трябвало да се вземе предвид неговото въздържание. Той бил могъл да прахоса своите 15 шилинга. Вместо това той ги е потребил про-

¹³⁾ Това е основното положение, върху което се основава уч нието на физикратите за непроизводителността на всеки неземеделски труд, и то е необходимо за икономиста по професия. Този начин да се прибавя към една единствена вещ стойността на много други вещи (напр. към платното — издръжката на тъкача на платното), да се наслагат, така да се каже няколко стойности върху е на единствена стойност води към нарастване на последната в съответния размер... Терминът "събиране" твърде добре означава начина, по който се образува цената на продуктите на труда: тази цена е само общият сбор на няколко стойности, употребени и събрани заедно; но събиране не значи умножение" (*Mercier de la Rivière*, цит. съч., стр. 559).

¹⁴⁾ Така напр. в 1844—1847 г. той бе изтеглил част от своя капитал от производството, за да я изгуби при спекула с железопътни акции. Така през време на американската гражданска война той бе затворил фабриката и бе изхвърлил фабричния работник на улицата, за да играе на Ливерпулската памучна борса.

изводително и е направил от тях прежда. Но пък затова сега има прежда, а не гризене на съвестта. Той, за бога, не бива да се връща към ролята на събирача на съкровища, който ни показва към какво води аскетизмът. Пък, освен това, където няма нищо, там и царят губи своите права. Каквато и да е заслугата на неговото въздържание, не се получава нищо, за да бъде то специално възнаградено, тъй като стойността на продукта, който излиза от процеса, е равна само на сбора от хвърлените в него стоккови стойности. Нека той се успокои с това, че добродетелта се възнаграждава с добродетел. Но вместо това капиталистът става натрапчив. Преждата му е непотребна. Той я е произвел за продан. Тогава нека я продаде или, още по-просто, нека занаятчийски произвежда само неща за свое собствено потребление — рецепта, която неговият домашен лекар Мак-Кълък вече му е предписал като изпитано средство против епидемията на свръхпроизводството. Но капиталистът дръзко се наежда. Да не би работникът да може само с голи ръце да направи от нищо нещо, да произведе стоки? Нима той, капиталистът, не му е дал материала, с който и в който работникът може да въплъти своя труд? И тъй като обществото в най-голямата си част се състои от такива голтаци — нима той, капиталистът, със своите средства за производство, със своя памук и своите вретена, не е оказал неизмерима услуга на обществото и на самия работник, когото той на всичко отгоре е снабдил и със средства за живот? Нима няма право той да му пресметне тази услуга? Но пък нима и работникът не му е оказал от своя страна услуга, като е превърнал памука и вретената в прежда? Освен това тук не става въпрос за услуги.¹⁵⁾ Услугата е само полезно действие на дадена потребителна стойност — било на стоката, било на труда¹⁶⁾. Но тук работата е в разменната

¹⁵⁾ „Хвали се, кичи се, и се украсявай . . . Но който взема повече или по-добро (от това, което е дал) — той е лихварин, а това значи, че той принася не услуга, а вреда на своя ближен, както прави крадецът и разбойникът. Не всичко, което се нарича услуга и благодеяние, е услуга и благодеяние на ближния. Защото прелюбодеецът и прелюбодейката си оказват един на друг голяма услуга и удоволствие. Един рицар прави на подпалвача и на убиеца голяма рицарска услуга, като им помага да разбойническуват по пътищата и да нападат селата и хората. Па истите правят на нашите голяма услуга с това, че не издават, не изгарят, не избиват всички, не оставят да изгният в затворите всички до един, а оставят някои и да живеят, като само ги изпъждат или им отнемат целия имот. Сам дяволът прави на своите служители велика, неизмерима услуга . . . Общо взето, светът е преизпълнен с големи, превъзходни всекидневни услуги и благодеяния“ (*Martin Luther, „An die Pfarrerhenn, wider den Wucher zu predigen etc.“ Wittenberg, 1540 [S. 8—9]*).

¹⁶⁾ Аз отбелязвам по този въпрос в „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 14 [Бълг. изд., стр. 27] между другото: „Понятно е каква „услуга“ трябва да оказва категорията „услуга“ (service) на икономисти от рода на Ж. Б. Сей и Ф. Бастиа“ [виж настоящото издание, т. 13, стр. 25].

стойност. Капиталистът е заплатил на работника стойността от 3 шилинга. Работникът му е върнал един точен еквивалент в прибавената към стойността на памука стойност от 3 шилинга, върнал му е стойност за стойност. Нашият приятел, който току-що се перчесе със своя капитал, изведнаж заема непретенциозния вид на свой собствен работник. А няма той [капиталистът] сам не е работил? Нима наблюдението и върховният надзор над предача не е труд? Нима този труд не образува също стойност? Собственият надзирател и собственият директор на капиталиста свиват рамене. Но през това време тъй с весела усмивка отново е приел своята предишна физиономия. С всичките си опявания той само ни бил баламосвал. Той пет пари не дава за тях. Всички тези и подобни на тях празни извъртания и кухи брътвежи той предоставя на специално плащаните за тази цел професори по политическа икономия. Сам той е практичен човек, който наистина не всякога обмисля това, което казва във от сделките, но всякога знае какво върши в областта на сделките.

Да се вгледаме по-отблизо. Еднодневната стойност на работната сила възлизаше на 3 шилинга, защото в самата нея е овеществен половин работен ден, т. е. защото средствата за живот, необходими всекидневно за произвеждането на работната сила, струват половин работен ден. Но миналият труд, който се съдържа в работната сила, и живият труд, който тя може да извърши, т. е. нейните всекидневни средства за издръжка и нейното всекидневно изразходване, са две съвсем различни величини. Първата определя нейната разменна стойност, а втората образува нейната потребителна стойност. Обстоятелството, че за поддържането на живота на работника в продължение на 24 часа е нужен половин работен ден, никак не му пречи да работи цял ден. Следователно стойността на работната сила и стойността, създавана в процеса на нейното потребление, са две различни величини. Именно тази разлика в стойността е имал предвид капиталистът, когато е купувал работната сила. Нейното полезно свойство да произвежда прежда или обуца е било само *conditio sine qua non* [условие, без което не може], тъй като трудът трябва да бъде изразходван в полезна форма, за да образува стойност. Решаваща е била обаче специфичната потребителна стойност на тази стока — нейното свойство да бъде източник на стойност, и то на повече стойност, отколкото тя самата има. Това е специфичната услуга, която капиталистът очаква от нея. И при това той постъпва съобразно с вечните закони на стоквата размяна. И наистина продавачът на работната сила, както и продавачът на всяка друга стока, реализира нейната разменна стойност и отчуждава нейната потребителна стойност. Той не може да получи едната,

без да даде другата. Потребителната стойност на работната сила, самият труд, не принадлежи на своя продавач, също както потребителната стойност на продаденото дървено масло не принадлежи на търговеца на масло. Притежателят на пари е заплатил едnodневната стойност на работната сила; затова на него принадлежи нейното потребление в течение на един ден, едnodневният труд. Обстоятелството, че едnodневната издръжка на работната сила струва само половин работен ден, макар че тя може да действа, да работи цял ден, че поради това стойността, която създава нейното потребление в продължение на един ден, е два пъти по-голяма от нейната собствена едnodневна стойност, е особено щастие за купувача, но съвсем не е несправедливост спрямо продавача.

Нашият капиталист е предвидил този случай, който го разсмива.⁶⁷ Затова работникът намира в работилницата всички средства за производство, необходими не само за шестчасов, но и за дванадесетчасов трудов процес. Ако десет фунта памук всмукваха 6 работни часа и се превърщаха в 10 фунта прежда, то 20 фунта памук ще погълнат 12 работни часа и ще се превърнат в 20 фунта прежда. Да разгледаме продукта на удължения трудов процес. В 20 фунта прежда сега са овеществени 5 работни дни — 4 в употребения памук и вретена и 1 погълнат от памука през време на процеса на преденето. Но паричният израз на 5 работни дни е 30 шилинга, или 1 фунт стерлинги и 10 шилинга. Следователно това е цената на 20 фунта прежда. Фунтът прежда струва, както и преди, 1 шилинг и 6 пенса. Но сборът от стойностите на хвърлените в процеса стоки е сега 27 шилинга. Стойността на преждата е 30 шилинга. Стойността на продукта е пораснала с $\frac{1}{9}$ над стойността, авансирана за неговото производство. Ето как 27 шилинга се превърнаха в 30 шилинга. Те донесоха принадена стойност от 3 шилинга. Най-сетне фокусът сполучи. Парите се превърнаха в капитал.

Всички условия на проблемата са решени и законите на стоквата размяна никак не са нарушени. Еквивалент бе разменен срещу еквивалент. Капиталистът като купувач заплати всяка стока — памука, вретената, работната сила — по нейната стойност. След това той постъпи тъй, както постъпва и всеки друг купувач на стоки. Той консумира тяхната потребителна стойност. Процесът на потреблението на работната сила, който същевременно е и процес на производство на стоката, даде един продукт от 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Капиталистът сега се връща на пазара и продава стока, след като бе купил стока. Той продава фунта прежда за 1 шилинг и 6 пенса, нито стотинка по-горе или по-долу от нейната стойност, и въпреки това той извлича от обръщението 3 шилинга повече, отколкото първоначално е пуснал в него. Целият този

процес, превръщането на неговите пари в капитал, се извършва в сферата на обръщението и не се извършва в него. Той се извършва чрез посредничеството на обръщението, тъй като е обусловен от покупката на работната сила на стоковия пазар. И не се извършва в обръщението — тъй като то само подготвя процеса на увеличаването на стойността, който се извършва в сферата на производството. Така че „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.“⁶⁸

Като превръща пари в стоки, които служат като материал за един нов продукт или като фактори на трудовия процес, като прибавя към тяхната мъртва предметност живата работна сила, капиталистът превръща стойност, минал, овеществен, мъртъв труд — в капитал, в самонарастваща стойност, в одушевено чудовище, което започва „да работи“ като обзето от страст.⁶⁹

Ако сравним сега процеса на образуване на стойност и процеса на нарастване на стойността, ще видим, че процесът на нарастване на стойността е само процес на образуване на стойност, продължен отвъд известна точка. Ако последният трае само до тази точка, когато платената от капиталиста стойност на работната сила е заместена с един нов еквивалент — той ще бъде прост процес на образуване на стойност. Ако продължи и отвъд тази точка — той става процес на нарастване на стойността.

Ако по-нататък сравним процеса на образуване на стойност с трудовия процес, ще видим, че последният се състои в полезния труд, който произвежда потребителни стойности. Тук движението се разглежда качествено, откъм страната на особения му характер, откъм неговата цел и съдържание. В процеса на образуване на стойност същият трудов процес се представя само откъм своята количествена страна. Тук вече става въпрос само за времето, което е необходимо на труда за неговото функциониране, или за времетраенето, през което работната сила се изразходва полезно. Тук и стоките, които влизат в трудовия процес, не важат вече като функционално определени веществени фактори на целесъобразно действащата работна сила. Те вече се вземат предвид само като определени количества овеществен труд. Дали се съдържа в средствата за производство или се прибавя от работната сила, трудът вече се взема предвид само в неговото количество по време. Той възлиза на толкова часове, дни и т. н.

Но той се взема предвид само доколкото времето изразходвано за произвеждането на потребителната стойност, е обществено необходимо. Това включва различни неща. Работната сила трябва да функционира при нормални условия. Ако обществено господстващото средство на труда в предачеството е предачната машина, в ръцете на работника не бива да се дава чекрък. Вместо памук от

нормално качество той не бива да получава боклук, който се къса всеки миг. В двата случая той би употребил за произвеждането на един фунт прежда повече работно време от обществено необходимо работно време, но това допълнително време няма да произведе стойност или пари. Нормалният характер на материалните фактори на труда зависи обаче не от работника, а от капиталиста. Понататъшно условие е нормалният характер на самата работна сила. В специалността, в която се прилага, тя трябва да притърпява господстващата средна степен на сръчност, умение и пъргавина. Но нашият капиталист е купил на трудовия пазар работна сила от нормално качество. Тази сила трябва да се изразходва при обикновената средна мярка на напрежението, в обществено приетата степен на интензивност. При това капиталистът най-зорко следи да не се прарасосва никакво време без работа. Той е купил работната сила за определен срок. Той държи да си получи своето. Той не иска да го окрадат. И най-сетне — и за това същият господин има свой собствен *code pénal* [наказателен кодекс] — не бива да се допуска никакво нецелесъобразно изразходване на сурови материали и на средства на труда, тъй като прарасосаните материали или средства на труда представляват излишно изразходвани количества овеществен труд, следователно не се вземат предвид и не вземат участие в образуването на стойността на продукта.¹⁷⁾

¹⁷⁾ Това е едно от обстоятелствата, които поскъпват основаното на робство производство. При него работникът, според сполучливия израз на древните автори, се различава само като *instrumentum vocale* [оръдие, надарено с говор] от животното, което е *instrumentum semivocale* [оръдие, надарено с глас], и от мъртвото средство на труда, което е *instrumentum mutum* [няма оръдие]. Но работникът сам дава на животните и на средствата на труда да почувствуват, че той не е подобен на тях, а е човек. Той стига до съзнанието, че се различава от тях, като ги третира лошо и ги опропастява *сop amore* [с увлечение]. Затова като икономически принцип на този начин на производство се смята употребата само на най-груби и най-недоделани оръдия на труда, които обаче именно поради своята грубост по-малко са изложени на развала. До избухването на гражданската война в робовладелските щати, разположени около Мексиканския залив, са се употребявали рала от старокитайска конструкция, които разравят земята както свинете или къртиците, а не я порят и не я преобръщат. Сравни *J. E. Cairnes*, „*The Slave Power*“, London, 1862, p. 46 sqq. В книгата си „*Sea Board Slave States*“ Олстед между другото разказва: „Показваха ми сечива, които у нас нито един разумен човек не би дал на наемния си работник; тяхната извънредна тежина и грубост прави по мое мнение труда с тях поне с 10% по-мъчен, отколкото със сечивата, които обикновено се употребяват у нас. Но както ме уверяват, при тромавия и нехаен начин, по който робите си служат със сечивата, не е възможно да им се поверяват по-леки и по-малко груби сечива; такива сечи а, каквито ние постоянно поверяваме на нашите работници и при това извличаме добра печалба, не биха просъществували нито ден иа една нива във Виржиния, макар че почвата там е по-лека и не е така камениста, както у нас. Също така на моя въпрос, защо навсякъде конете са заменени с мулета, ми посочиха като първа и най-убедителна причина, че конете не могат да понасят тормоза, на който постоянно ги под-

Виждаме, че изведената по-горе при анализа на стоката разлика между труда, доколкото той създава потребителна стойност, и същия труд, доколкото той създава стойност, сега се изразява като разлика между различните страни на производствения процес.

Като единство на трудовия процес и на процеса на образуване на стойността производственият процес е процес на производство на стоки; като единство на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността той е капиталистически производствен процес, капиталистическа форма на стокото производство.

По-горе беше вече отбелязано, че за процеса на нарастване на стойността е съвсем безразлично дали присвоеният от капиталиста труд е прост, среден обществен труд или по-сложен труд, труд с по-високо относително тегло. Трудът, който в сравнение със средния обществен труд важи като по-висш, по-сложен труд, е проява на такава работна сила, създаването на която изисква по-големи разходи и чиято произвеждане струва повече работно време и която затова има по-голяма стойност от тази на простата работна сила. Ако стойността на тази сила е по-голяма, то тя се проявява в по-висококачествен труд и поради това — в главни периоди от време — се овеществява в сравнително по-високи стойности. Но каквато и да бъде степенната разлика между труда на предача и труда на бижутера, чията труд, с която работникът-бижутер замества само стойността на своята собствена работна сила, качествено с нищо не се различава от допълнителната част труд, с която той създава принадена стойност. И тук принадлежната стойност се получава само от един количествен прѳвес на труда, от удълженото времетраене на един и същ трудов процес: в единия случай процес на предачното производство, в другия случай процес на бижутерияното производство¹⁸⁾.

лагат негрите. Последните винаги осакатявали конете и ги пребивали от бой, докато мулетата понасат бой, издържат с недостатъчно храна, без това да е съществено вредно за тях. При това те не настиват и не се разболяват, когато бъдат оставени на произвола или бъдат претоварени с прекомерна работа. Впрочем достатъчно е да погледна през прозорца на стаята, в която пиша, за да заблѳудявам почти всеки път такава отнасяне към добитъка, което на север сигурно би накарало всеки фермер да уволни работника“ [стр. 46, 47].

¹⁸⁾ Разликата между сложния и простия труд, „skilled“ и „unskilled labour“ [квалифициран и неквалифициран труд], се основава отчасти само на илюзии или поне на различия, които отдавна са престанали да бъдат реални и продължават да съществуват само като традиционни условности; отчасти — на по-безпомощното положение на известни слоеве от работническата класа, което не им позволява, както другите, да наложат да им бъде заплатена пълно стойността на тяхната работна сила. Случайни обстоятелства играят при това такава голяма роля, че един и същи видове труд често менят своето място. Например там, където физическата субстанция на работническата класа е отслабнала и е относително изтощена, както е слу-

От друга страна, във всеки процес на образуване на стойност по-висшият труд винаги трябва да бъде сведен към среден обществен труд, напр. един ден по-висш труд към x дни прост труд¹⁹⁾. Следователно ние ще спестим една излишна операция и ще опростим анализа, като приемем, че използваният от капитала работник изпълнява прост, среден обществен труд.

чаят във всички страни с развито капиталистическо производство, грубите работи, които изискват голяма мускулна сила, се превръщат общо взето в по-висш труд в сравнение с много по-фини работи, които се свеждат до степента на прост труд. Така напр. трудът на един bricklayer (зидар) заема в Англия много по-високо стъпало, отколкото трудът на един специалист по тъкане на дамаска. От друга страна, трудът на един fustian cutter (стригач на кадифе), при все че изисква голямо физическо усилие и освен това с много нездравословен, фигурира като „прост труд“. Впрочем не трябва да си въобразяваме, че така нареченият „skilled labour“ [квалифициран труд] заема количествено значително място в националния труд. Ленг пресмята, че в Англия (и Уелс) съществуването на повече от 11 млн. души се базира на простия труд. След като се извадят един милион аристократи и един и половина милиона паупери, скитници, престъпници, проститутки и т. н., от 18-те милиона население на страната по времето, когато той е писал своето съчинение, остават 4 650 000 души от средната класа, в която са включени дребните рентниери, чиновниците, писателите, художниците, учителите и т. н. За да получи тези $\frac{4}{3}$ милиона, той причислява към работещата част на средната класа, освен bankerите и т. н., и всички по-добре платени „фабрични работници“. Дори и bricklayers [зидарите] не липсват у него между „работниците на сложния труд“. Така му остават гореказаните 11 милиона (*S. Laing*, „National Distress etc.“, London, 1844 [p. 51—52]). Голямата класа, която не може да даде срещу средствата за живот нищо освен прост труд, съставлява голямата маса на народа“ (*James Mill* в статията „Colony“. Добавка към „Encyclopaedia Britannica“, 1831).

¹⁹⁾ „Когато се спомене труд в значението на мярката на стойността, по необходимост се подразбира труд от даден вид . . . отношението, в което другите видове труд се намират спрямо него, лесно може да бъде определено“ ([*J. Cazenove*] „Outlines of Political Economy“, London, 1832, p. 22, 23).

Глава шеста

ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

Различните фактори на трудовия процес вземат различно участие в образуването на стойността на продукта.

Работникът придава на предмета на труда нова стойност, като прибавя определено количество труд, независимо от конкретното съдържание, цел и технически характер на неговия труд. От друга страна, ние отново намираме стойностите на изразходваните средства за производство като съставни части на стойността на продукта, напр. стойностите на памука и вретената — в стойността на преждата. Следователно стойността на средствата за производство се запазва чрез пренасянето ѝ върху продукта. Това пренасяне се извършва през време на превръщането на средствата за производство в продукт през време на трудовия процес. То се извършва чрез труда. Но как?

Работникът не работи двойно в едно и също време: веднаж, за да прибави със своя труд стойност към памука, и втори път, за да запази старата му стойност, или, което е същото, за да пренесе върху продукта, т. е. върху преждата, стойността на памука, който той преработва, и на вретеното, с което той работи. Той запазва предишната стойност с просто прибавяне на нова стойност. Но тъй като прибавянето на нова стойност към предмета на труда и запазването на старите стойности в продукта представляват два съвсем различни резултата, които работникът постига в едно и също време, макар че през това време той работи само веднаж, то тази двустранност на резултата очевидно може да бъде обяснена само с двустранността на самия негов труд. В един и същ момент трудът

чрез едното свое качество трябва да създава стойност, а чрез другото — да запазва стойността или да я пренася.

По какъв начин всеки работник прибавя работно време, а следователно и стойност? Винаги само във формата на своя своеобразен производителен начин на работа. Предачът прибавя работно време само като преде, тъкачът — като тъче, ковачът — като кове. А чрез целесъобразната форма, в която те изобщо прибавят труд, а следователно и нова стойност, чрез преденето, тъкането, коването, средствата за производство — памукът и вретената, преждата и тъкачният стан, желязото и наковалнята — стават елементи за образуването на продукт на нова потребителна стойност.²⁰⁾ Старата форма на тяхната потребителна стойност изчезва, но само за да прерине в нова форма на потребителна стойност. Но още при разглеждането на процеса на образуване на стойност се оказва, че доколкото една потребителна стойност се поглъща целесъобразно за произвеждането на нова потребителна стойност, работното време, което е необходимо за създаването на употребената потребителна стойност, съставя част от работното време, необходимо за създаването на новата потребителна стойност, т. е. то е работно време, което се пренася от потребителите средства за производство върху новия продукт. Така че работникът запазва стойностите на потребителните средства за производство или ги пренася като стойностни съставни части върху продукта не като прибавя труд изобщо, а чрез особения полезен характер, чрез специфично производителната форма на този прибавен труд. Като такава целесъобразна производителна дейност, като предене, тъкане, коване, трудът само чрез своя контакт със средствата за производство ги възкресява от мъртвите, одухотворява ги като фактори на трудовия процес и се съединява с тях в продукти.

Ако специфичният производителен труд на работника не беше предачество, той нямаше да превръща памука в прежда и следователно нямаше да пренася стойностите на памука и вретената върху преждата. Но ако същият работник смени занаята си и стане столар, той, както и преди, ще прибавя чрез своя работен ден стойност към своя материал. Следователно той я прибавя чрез своя труд не доколкото този труд е предачески труд или столарски труд, а доколкото е абстрактен, обществен труд изобщо; работникът прибавя определена стойностна величина не защото неговият труд има особено полезно съдържание, а защото той трае определено време. Така че в своето абстрактно общо качество, като изразходване на чо-

²⁰⁾ „Трудът създава ново творение на мястото на унищоженото“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, London, 1821, p. 13).

вешка работна сила, трудът на предача прибавя към стойностите на памука и вретената нова стойност, а в своето конкретно, особено, полезно качество на предачен процес той пренася стойността на тези средства за производство върху продукта и по този начин запазва тяхната стойност в продукта. Оттук двустранността на резултата на труда, извършван в един и същ момент.

С чисто количественото прибавяне на труд се прибавя нова стойност, а с качеството на прибавения труд предишните стойности на средствата за производство се запазват в продукта. Това двустранно действие на един и същ труд като следствие на неговия двустранен характер нагледно проличава в различни явления.

Да приемем, че някакво откритие даде възможност на предача да изпреде за 6 часа толкова памук, колкото преди е изпридал за 36 часа. Силата на неговия труд, като целесъобразно полезна, производителна дейност, се е увеличила шест пъти. Неговият продукт е шест пъти повече, 36 фунта прежда вместо 6 фунта. Но 36 фунта памук всмукват сега само толкова работно време, колкото преди са всмуквали 6 фунта. Към тях сега се прибавя шест пъти по-малко нов труд, отколкото при стария метод, а това значи — само една шеста част от предишната стойност. От друга страна, сега в продукта, в 36-те фунта прежда, се съдържа в шесторен размер стойността на памука. В 6-те часа предене се запазва и се пренася върху продукта шест пъти по-голяма стойност на суров материал, макар че към същия този суров материал се прибавя шест пъти по-малка нова стойност. Това показва колко съществено се различава свойството на труда, с което той през времето на един и същ неделим процес запазва стойности, от неговото свойство, с което той създава стойност. Колкото повече необходимо работно време отива през време на предачния процес върху едно и също количество памук, толкова по-голяма е новата стойност, която се прибавя към памука, но колкото повече фунта памук се изпридат в едно и също работно време, толкова по-голяма е старата стойност, която се запазва в продукта.

Да приемем обратно, че производителността на предачния труд остава неизменна, така че на предача е потребно същото количество време, за да превърне един фунт памук в прежда, както и преди. Но нека разменната стойност на самия памук се измени, нека цената на един фунт памук сега да е шест пъти по-голяма или по-малка от преди. И в двата случая предачът продължава да прибавя към същото количество памук същото количество работно време, т. е. същата стойност, и в двата случая той в едно и също време произвежда едно и също количество прежда. И все пак стой-

ността, която той пренася от памука върху преждата, върху продукта, единия път е шест пъти по-малка, а другия — шест пъти по-голяма, отколкото е била преди. Същото става, когато средствата на труда поскъпват или поевтиняват, но оказват все същите услуги в трудовия процес.

Ако техническите условия на предачния процес останат непроменени и ако също така не се измени стойността на неговите средства за производство, тогава предачът, както и по-рано, ще употребява в еднакво работно време еднакво количество суров материал и машини, стойността на които остава същата. В този случай стойността, която той запазва в продукта, е право пропорционална на новата стойност, която той прибавя. За две седмици той прибавя към продукта двойно повече труд, отколкото за една седмица, следователно двойно по-голяма стойност, и същевременно потребява двойно повече материал с двойно по-голяма стойност, изхабява двойно повече машини с двойно по-голяма стойност, така че в двуседмичния продукт той запазва двойно по-голяма стойност, отколкото в продукта на една седмица. При дадени неизменящи се производствени условия работникът запазва толкова по-голяма стойност, колкото по-голяма стойност той прибавя; но той запазва по-голяма стойност не защото прибавя по-голяма стойност, а защото я прибавя при неизменящи се и независими от неговия собствен труд условия.

Наистина, в известен относителен смисъл може да се каже, че работникът винаги запазва предишните стойности в същата пропорция, в която той прибавя нова стойност. Дали памукът се покачва от 1 шилинг на 2 шилинга, или спада на 6 пенса — работникът запазва в продукта на един час винаги само половината стойност на памука — както и да се изменя тя — от стойността на памука в продукта на два часа. По-нататък, ако се измени производителността на неговия собствен труд, все едно дали тя се покачи или спадне, той напр. в един работен час ще изпреде повече или по-малко памук, отколкото преди, и съответно с това ще запази повече или по-малко от стойността на памука в продукта на един работен час. Но при всичко това той ще запази за два работни часа двойно повече стойност, отколкото за един час.

Стойността, като оставим настрана нейния чисто символичен израз в стойностния знак, съществува само в някоя потребителна стойност, в някоя вещ. (Самият човек, разгледан като просто битие на работната сила, е природен предмет, вещ, макар и жива, съзнателна вещ, а самият труд е вещна проява на тази сила.) Затова, ако изчезне потребителната стойност, изчезва и стойността. А средствата за производство не губят своята стойност едновременно със

своята потребителна стойност, тъй като вследствие на трудовия процес те наистина губят първоначалната форма на своята потребителна стойност само за да придобият в продукта формата на друга потребителна стойност. Но колкото е важно за стойността да съществува в някоя потребителна стойност, толкова безразлично е за нея, както показва това стоковата метаморфоза, в коя именно потребителна стойност тя съществува. От това следва, че в трудовия процес стойността преминава от средството за производство върху продукта само доколкото средството за производство заедно със своята самостоятелна потребителна стойност губи и своята разменна стойност. То предава на продукта само оная стойност, която губи като средство за производство. Но в това отношение различните материални фактори на трудовия процес се проявяват различно.

Каменните въглища, които се горят в машината, изчезват безследно, също и маслото, с което се смазва оста на колелото, и т. н. Боите и други спомагателни материали изчезват, но се проявяват в свойствата на продукта. Суровият материал образува субстанцията на продукта, но изменя своята форма. Така че суровият материал и спомагателните материали губят самостоятелната форма, с която са влезли в трудовия процес като потребителни стойности. Другояче стои работата със средствата на труда в собствения смисъл на думата. Един инструмент, една машина, едно фабрично здание, един съд и т. н. служат в трудовия процес само докогато могат да запазят своята първоначална форма и да продължават да участвуват в трудовия процес в същата форма, както досега. Както в течение на своя живот, т. е. в течение на трудовия процес, те и след своята смърт запазват по отношение на продукта своята самостоятелна форма. Трупове на машини, инструменти, работилници и т. н. продължават да съществуват отделно от продуктите, за чието образуване те са спомагали. Ако разгледаме целия период, в течение на който е служило едно такова средство на труда — от деня на неговото влизане в работилницата до деня на неговото захвърляне в бараката за непотребни вещи, — ще видим, че в течение на този период неговата потребителна стойност напълно е била погълната от труда и затова неговата разменна стойност напълно е преминала върху продукта. Ако напр. една предачна машина е завършила след 10 години своя живот, то през 10-годишния трудов процес цялата нейна стойност е преминала върху 10-годишния продукт. Така че жизненият период на средството на труда обхваща по-голям или по-малък брой от постоянно повтарящи се с негова помощ трудови процеси. И със средството на труда става същото, както и с човека. Всеки човек умира всекидневно с по 24 часа. Но нито на един човек не личи с колко дни той вече е умрял. Това обаче не пречи на осигуряването на труда.

гурителните дружества да правят от средната продължителност на човешкия живот твърде правилни и, което е много по-съществено, твърде изгодни за себе си заключения. Така е и със средството на труда. От опит е известно колко време, средно взето, може да просъществува едно средство на труда, напр. известен вид машина. Да приемем, че потребителната ѝ стойност в трудовия процес трае само 6 дни. В такъв случай тя всеки работен ден губи средно по $\frac{1}{6}$ от своята потребителна стойност и поради това предава $\frac{1}{6}$ от своята стойност на всекидневния продукт. По такъв начин се пресмята износването на всички средства на труда, т. е. тяхната всекидневна загуба на потребителна стойност и съответното всекидневно предаване на тяхната стойност върху продукта.

Оттук се вижда напълно ясно, че едно средство за производство никога не предава на продукта повече стойност, отколкото то губи в трудовия процес чрез унищожението на своята собствена потребителна стойност. Ако то нямаше стойност, т. е. ако то самото не беше продукт на човешки труд, то не би предало никаква стойност на продукта. То би служило като създател на потребителна стойност, но не и като създател на разменна стойност. Такъв е случаят с всички средства за производство, които са дадени от природата и без съдействието на човека — земята, водата, вятъра, самородното желязо, дървото в самораслата гора и т. н.

Тук пред нас изпъква друго интересно явление. Нека стойността на дадена машина е напр. 1 000 ф. ст. и нека тя се изхабява за 1 000 дни. В този случай всекидневно $\frac{1}{1\,000}$ от стойността на машината преминава от самата нея върху нейния всекидневен продукт. Но през това време цялата машина, макар и с отслабваща жизнена сила, продължава да функционира в трудовия процес. Оказва се, че един фактор на трудовия процес, едно средство за производство, изцяло влиза в трудовия процес, но само отчасти — в процеса на нарастване на стойността. Разликата между трудов процес и процес на нарастване на стойността се отразява тук върху техните материални фактори, тъй като едно и също средство за производство като елемент на трудовия процес изцяло влиза в производствения процес, а като елемент на създаване на стойност — само на части.²¹⁾

²¹⁾ Тук не става въпрос за поправките на средствата на труда, машините, постройките и т. н. Една машина, която се намира на поправка, функционира като средство на труда, а като материал на труда. С нея не работят, а тя самата бива сработена, за да се отстранят дефектите в нейната потребителна стойност. Такива поправки ние с оглед на нашата задача винаги можем да смятаме за включени в труда, който е необходим за произвеждане на средството на труда. В текста става дума за такова износване, което никакъв лекар не може да излекува и което постепенно води към смърт, за „такъв вид износване, което не може да бъде поправено от време на време и което напр. докарва ножа до такова състояние, че по-

От друга страна, средството за производство може, обратно, изцяло да влезе в процеса на нарастване на стойността, макар и да влиза само отчасти в трудовия процес. Да приемем, че при изпридането на памука всекидневно от 115 фунта отпаднат 15 фунта, които не образуват прежда, а само devil's dust [дяволски прах, т. е. памучен прах]. Въпреки това ако този отпадък от 15% е нормален, ако той е неразделен от средната обработка на памука, стойността на тези 15 фунта памук, които не влизат в преждата, изцяло влиза в стойността на преждата, точно както и стойността на 100-те фунта, които съставят нейната субстанция. Потребителната стойност на 15-те фунта памук трябва да се превърне в прах, за да се направят 100 фунта прежда. Така че пропадането на този памук е производствено условие за производството на преждата. Тъкмо затуй той предава своята стойност на преждата. Това се отнася до всички отпадъци от трудовия процес поне доколкото тези отпадъци не образуват ново средства за производство и не образуват нови самостоятелни потребителни стойности. Така в големите машинни фабрики в Манчестер има планини от железни отпадъци, нарязани като талаш от циклопични машини; всяка вечер те в големи коли отиват от фабриката в железолейрната, за да се върнат на другата сутрин от железолейрната във фабриката като масивно желязо.

Средствата за производство пренасят стойност върху новата форма на продукта само доколкото във формата на своите предишни потребителни стойности губят стойност през време на трудовия процес. Максималната загуба на стойност, която те могат да понесат в трудовия процес, е очевидно ограничена от първоначалната величина на стойността, с която те са влезли в трудовия процес, т. е. от работното време, необходимо за тяхното собствено производство.

жарят да каже за него: „Не си струва да му се туря ново острие.“ В текста видяхме, че напр. една машина влиза изцяло във всеки отделен трудов процес, но само отчасти в едновременния процес на нарастване на стойността. Въз основа на това можем да прещем следното смесване на понятия: „Рикардо говори за количеството труд, което машинистът е вложил в произвеждането на една машина за плетене на чорапи“, като такова, което се съдържа напр. в стойността на един чифт чорапи. „Но целият труд, който е произвел всеки отделен чифт чорапи... включва великия труд на машиниста, а не само част от него; защото една машина наистина прави много чифтове, но нито един от тези чифтове не може да бъде произведен без цялата машина“ („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“, London, 1821, p. 54). Авторът, един необикновено самодоволен „wiseacre [умник], в своята обърканост, а поради това и в своята полемика е прав само в този смисъл, че нито Рикардо, нито някой друг и ономист преди или след него не са разграничавали ясно двете страни на труда и затова още по-малко са анализирали тяхната различна роля при образуването на стойността.

Така че средствата за производство никога не могат да прибавят към продукта повече стойност, отколкото те притежават, независимо от трудовия процес, който обслужват. Колкото и полезен да е известен материал на труда, известна машина, известно средство за производство, все пак, ако то струва 150 ф. ст., да речем 500 работни дни, то никога не прибавя повече от 150 ф. ст. към целокупния продукт, за чието производство служи. Неговата стойност се определя не от трудовия процес, в който то влиза като средство за производство, а от трудовия процес, от който то е излязло като продукт. Вътре в трудовия процес то служи само като потребителна стойност, като нещо с полезни свойства, и затова не би предало на продукта никаква стойност, ако нямаше стойност преди влизането си в процеса²²⁾.

Докато производителният труд превръща средства за производство в елементи за образуване на нов продукт, с тяхната стойност става нещо като преселение на душата. Тя преминава от потребеното тяло в новосъздаденото тяло. Но това преселение на душата се извършва сякаш зад гърба на действителния труд. Работникът не може да прибавя нов труд, следователно не може и да създава нова стойност, без да запазва стари стойности, защото той винаги трябва да прибавя труда в определена полезна форма, а не може да го прибавя в полезна форма, ако не превръща продуктите

²²⁾ Затова е лесно да се разбере безсмислицата на глупавия Ж. Б. Сей, който иска да изведе принадлежната стойност (лихвата, печалбата, рентата) от „services productifs“ [„производителните услуги“], които средствата за производство — земята, оръдията, обработените кожи и т. н. — оказват със своите потребителни стойности в трудовия процес. Господин Вилхелм Рошер, който току тъй не изпуска случай да зарегистрира черно на бяло своите ловки апологетични измислици, възкликва: „Ж. Б. Сей много правилно забелязва (Traité, t. I, ch. 4): „Стойността, произведена от една маслобойна, след като се приспадат всички разходи, е нещо ново, съществено различно от труда, с който е била произведена самата маслобойна“. („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3 Aufl., 1858, S. 82, бележката.) Много право! „Маслото“, което е произведено в маслобойната, е нещо твърде различно от труда, изразходван за построяването на маслобойната. Под „стойност“ г. Рошер разбира нещо като „масло“, тъй като „маслото“ има стойност, а тъй като в „природата“ се намира минерално масло, макар и сравнително не „твърде много“, то той прави несъмысливо по този повод друга забележка: „Разменни стойности т₁ (природата!) почти никак не произвежда!“ (Пак там, стр. 79). На Рошеровата природа и върви с разменни та стойност, както на неразумната мома, която родила детенце, но то било „съвсем мънико“. Същият „учен“ („savant sérieux“) за елязва по горепоменатия повод още и това: „Школата на Рикардо свежда и капитала към понятието труд като „сиестен труд“. Това е несполучливо (!), понеже (!) собственикът на капитала (!) все пак (!) направил повече (!), отколкото простото (!) производство (?) и (??) запазване на същия (на ко о ?): именно (!!) въздържането от собствени наслаждения, за което той напр. (!!) иска лихва“ (Пак там). Колко „сполучлив“ е този „анатоомо-физиологичен метод“ на политическата икономия, който извежда „стойността“ направо от п. с. то то „искане“!

в средство за производство на нов продукт и ако с това не пренася техните стойности върху новия продукт. Следователно да запазва стойност, като прибавя стойност — това е природен дар на действащата работна сила, на живия труд, природен дар, който нищо не струва на работника, но донася много нещо на капиталиста — донася му запазването на наличната стойност на капитала^{22a)}. Докато работите вървят добре, капиталистът е твърде много погълнат в изживянето на печалба, та не забелязва този безплатен дар на труда. Насилствените прекъсвания на трудовия процес, кризите, го карат осезателно да забележи този безплатен дар²³⁾.

Онова, което изобщо се потребява от средствата за производство, това е тяхната потребителна стойност, чрез чието потребяване трудът създава продукти. Тази тяхна стойност всъщност не се потребява²⁴⁾, затова не може да бъде и възпроизведена. Тя се запазва, но не поради някаква операция, която се извършва с нея самата в трудовия процес, а защото потребителната стойност, в която тя първоначално съществува, наистина изчезва само в друга потребителна стойност. Затова стойността на средствата за производство наново се появява в стойността на продукта, но, точно казано, тя не се възпроизвежда. Произвежда се само новата потребителна стойност, в която предишната разменна стойност наново се появява²⁵⁾.

^{22a)} „Измежду всички оръдия в занаята на земеделеца човешкият труд... е онова, от което най-много зависи възстановяването на неговия капитал. Другите две — работният добитък и... каруците, плуговете, мотиките и т. н. — са нищо, ако няма известно количество от първото“ (*Edmund Burke*, „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795“, edit London, 1800, p. 10).

²³⁾ В „Times“ от 26 ноември 1862 г. един фабрикант, чиято предачна фабрика са заети 800 работници и която поглъща седмично средно 150 бали остиндийски или около 130 бали американски памук, се оплаква пред публиката от разходите, които ежегодно му създава спирането на работата във фабриката. Той ги изчислява на 6 000 ф. ст. Между тези непроизводителни разходи се намират много пера, които тук не ни интересуват, като поземлена рента, данъци, осигурителни премии, заплати на годишно ангажирани работници, директор, книговодители, инженери и т. н. Но след това той прибавя 150 ф. ст. за въглища, за да се затопля от време на време фабриката и понякога да се поставя в движение парната машина, а освен това и заплатите на временни работници, които от време на време поддържат машините в изправност“. И, най-сетне, 1 200 ф. ст. за износване на машините, тъй като „атмосферните влияния и природният закон за разрухата не прекъсват своето действие поради това, че парната машина е престанала да се върти“. Той изрично отбелязва, че тази сума от 1 200 ф. ст. е пресметната толкова ниско, защото машините били вече доста изхабени.

²⁴⁾ „Производително потребление: когато потреблението на една стока съставя част от производствения процес... В тези случаи няма потребление на стойността“ (*S. P. Newman*, цит. съч., стр. 296).

²⁵⁾ В един североамерикански наръчник, който е претърпял може би 20 издания, четем: „Няма значение в каква форма капиг лът се появява наново.“ След

Иначе стои работата със субективния фактор на трудовия процес, с действащата работна сила. Докато трудът в своята целесъобразна форма пренася върху продукта стойността на средствата за производство и я запазва в него, всеки момент от неговото движение създава допълнителна стойност, нова стойност. Да приемем, че производственият процес се прекъсва в онази точка, когато работникът е произвел еквивалента на стойността на своята собствена работна сила, напр. когато с шестчасовия си труд е прибавил стойност от 3 шилинга. Тази стойност представлява превес на стойността на продукта над ония нейни съставни части, които произхождат от стойността на средствата за производство. Този превес е единствената нова стойност, която е създадена вътре в този процес, единствената част от стойността на продукта, която е произведена чрез самия процес. Наистина, тя замества само парите, които капиталистът е авансирал при купуването на работната сила и които самият работник е изразходвал за средства за живот. По отношение на изразходваните 3 шилинга новата стойност от 3 шилинга изглежда само като възпроизводство. Но тя е действително възпроизведена, а не само привидно, както стойността на средствата за производство. Заместването на една стойност с друга тук става посредством създаването на нова стойност.

Но ние вече знаем, че трудовият процес продължава и отвъд онази точка, до която би бил възпроизведен и прибавен към предмета на труда само еквивалентът на стойността на работната сила. Вместо 6 часа, които са достатъчни за това, трудовият процес продължава напр. 12 часа. Така че работната сила със своето действие не само възпроизвежда своята собствена стойност, но произвежда и една добавъчна стойност. Тази принадена стойност образува превеса на стойността на продукта над стойността на елементите, които

едно словоохотливо изброяване на всички възможни производствени елементи, чиято стойност отново се появява в продукта, на края се казва: „Различните видове храна, дрехи и жилище, необходими за съществуването и удобствата на човека, също претърпяват промени. Те се изразходват от време на време и тяхната стойност се появява отново в новата сила, която те дават на неговото тяло и дух, и по този начин образува нов капитал, който отново се употребява в производствения процес“ (*F. Wayland*, цит. съч., стр. 31, 32). Като оставим настрана всички други странни неща, ще отбележим, че не е напр. цената на хляба, която отново се появява в подновената сила, а неговите хранителни субстанции. А това, което се появява отново като стойност на силата, не са средствата за живот, а тяхната стойност. Същите средства за живот, ако струват наполовина по-евтино, пак произвеждат също толкова мускули, кости и т. н., накъсо — същата сила, но не сила на същата стойност. Това превръщане на „стойност“ в „сила“ и цялата тази фарисейска неопределеност прикриват впрочем съвсем напрасния опит да се изкалъпи принадена стойност само въз основа на новото появяване на авансирани стойности.

са потребени за образуването на продукта, т. е. над стойността на средствата за производство и на работната сила.

Като описахме различните роли, които играят разните фактори на трудовия процес при образуването на стойността на продукта, ние всъщност характеризирахме функциите на различните съставни части на капитала в неговия собствен процес на нарастване на стойността. Превесът на общата стойност на продукта над сбора от стойностите на образуващите го елементи е превес на нарасналия по стойност капитал над първоначално авансираната капиталова стойност. Средствата за производство, от една страна, и работната сила — от друга, са само различните форми на съществуване, които беше приела първоначалната стойност на капитала при събличане на паричната ѝ форма и превръщането ѝ във фактори на трудовия процес.

И така, онази част на капитала, която се превръща в средства за производство, т. е. в суров материал, спомагателни материали и средства на труда, не променя величината на своята стойност в производствения процес. Затова аз я наричам постоянна част на капитала, или по-накратко: постоянен капитал.

А онази част на капитала, която се превръща в работна сила, изменя в производствения процес своята стойност. Тя възпроизвежда своя собствен еквивалент и един превес свръх него, принадлежна стойност, която на свой ред може да се изменя, да бъде по-голяма или по-малка. От постоянна величина тази част на капитала постоянно се превръща в променлива. Затова аз я наричам променлива част на капитала, или по-кратко: променлив капитал. Същите съставни части на капитала, които от гледна точка на трудовия процес се различават като обективни и субективни фактори, като средство за производство и работна сила — от гледна точка на процеса на нарастването на стойността се различават като постоянен капитал и променлив капитал.

Понятието за постоянния капитал в никой случай не изключва една революция в стойността на неговите съставни части. Да приемем, че един фунт памук днес струва 6 пенса и че поради слабата реколта на памука неговата цена утре ще се покачи на 1 шилинг. Старият памук, който продължава да се обработва, е купен на стойност 6 пенса, но сега прибавя към продукта една стойностна част от 1 шилинг. А вече изпреденият и може би вече намиращ се в обръщение на пазара във вид на прежда памук също така прибавя към продукта двойно повече от своята първоначална стойност. Но ясно е, че тези стойностни изменения не зависят от нарастването на стойността на памука в самия предачен процес. Ако старият памук не беше вече влязъл в трудовия процес, той сега би могъл да

бъде продаден за 1 шилинг вместо за 6 пенса. И обратно, през колкото по-малко трудови процеси той е преминал, толкова по-сигурен е този резултат. Затова законът на спекулацията е такъв: при подобни революции в стойността да се спекулира със суровия материал в неговата най-малко обработена форма, т. е. по-скоро с преждата, отколкото с тъканта, и по-скоро със самия памук, отколкото с преждата. Изменението на стойността възниква тук в процеса, който произвежда памука, а не в процеса, в който памукът функционира като средство за производство и следователно като постоянен капитал. Наистина, стойността на една стока се определя от количеството на съдържащия се в нея труд, но самото това количество е обществено определено. Ако се е изменило времето, което е обществено необходимо за нейното производство — а едно и също количество памук при неблагоприятни реколти представлява напр. по-голямо количество труд, отколкото при благоприятни, — то това оказва обратно действие върху старата стока, която винаги се взема само като отделен екземпляр от своя вид²⁶⁾, стойността на който винаги се определя от обществено необходимия, т. е. от необходимия при дадените обществени условия труд.

Както се изменя стойността на суровия материал, така може да се изменя и стойността на вече служещите в производствения процес средства на труда, стойността на машините и т. н., следователно и онази част от стойността, която част те предават на продукта. Ако напр. поради някакво ново изобретение машини от един и същ вид могат да бъдат възпроизведени с по-малък разход на труд, старите машини се повече или по-малко обезценяват и затова пренасят и съответно по-малка стойност върху продукта. Но и тук изменението на стойността става вън от производствения процес, в който машините функционират като средство за производство. В този процес те никога не предават повече стойност, отколкото притежават независимо от този процес.

Както едно изменение в стойността на средствата за производство, дори и когато действува обратно върху тях след тяхното влизане в процеса, не променя техния характер на постоянен капитал, така също и едно изменение в съотношението между постоянния и променливия капитал не засяга тяхното функционално различие. Напр. техническите условия на трудовия процес могат да бъдат преобразувани дотолкова, че там, където по-рано 10 работника с 10 евтини оръдия са преработвали сравнително малко количество суров материал, сега 1 работник с една скъпа машина пре-

²⁶⁾ „Всички продукти от един вид образуват всъщност само обща маса, чиято цена се определя общо и без оглед на особените условия“ (*Le Trosne*, цит. съч. стр. 893).

работва стократно повече суров материал. В този случай постоянният капитал, т. е. стойностната маса на прилаганите средства за производство, би нараснал значително, а променливата част от капитала, авансирана за работна сила, би спаднала значително. Но това изменение засяга само съотношението между величините на постоянния и променливия капитал, т. е. съотношението, в което целият капитал се разпада на постоянна и променлива съставни части, но не засяга различието между постоянния и променливия капитал.

Глава седма

НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

1. СТЕПЕНТА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА РАБОТНАТА СИЛА

Принадената стойност, която авансираният капитал K е произвел в производствения процес, т. е. прирастът на авансираната стойност на капитала K , се представя преди всичко като превес на стойността на продукта над сбора от стойностите на неговите производствени елементи.

Капиталът K се разпада на две части: една парична сума c , която се изразходва за средства за производство, и една друга парична сума v , която се изразходва за работна сила; c представлява онази част на стойността, която е превърната в постоянен капитал, а v — частта, която е превърната в променлив капитал. И така, първоначално $K=c+v$, напр. авансираният капитал от 500 ф.

ст. = $\overbrace{410}^c$ ф. ст. + $\overbrace{90}^v$ ф. ст. В края на производствения процес се получава стока, чиято стойност е $\overbrace{c+v}^m + m$, където m е принадената

стойност, напр. $\overbrace{410}^c$ ф. ст. + $\overbrace{90}^v$ ф. ст. + $\overbrace{90}^m$ ф. ст. Първоначалният капитал K се е превърнал в K' , от 500 ф. ст. в 590 ф. ст. Разликата между двата е $=m$, равна на принадена стойност от 90. Тъй като стойността на производствените елементи е равна на стойността на авансирания капитал, всъщност е тавтология твърдението, че превесът на стойността на продукта над стойността на неговите производствени елементи е равен на прираста на стойността на авансирания капитал, т. е. на произведената принадена стойност.

Но тази тавтология изисква по-подробно определение. Това, което се сравнява със стойността на продукта, е стойността на потребените при неговото образуване производствени елементи. Но ние вече видяхме, че онази част от приложения постоянен капитал, която се състои от средства на труда, предава на продукта само част от своята стойност, докато другата част продължава да съществува в старата си форма. Тъй като последната не играе никаква роля при образуването на стойността, тук трябва да се абстрахираме от нея. Нейното включване в сметката не би променило нищо. Нека приемем, че $c = 410$ ф. ст. се състои от суров материал за 312 ф. ст., спомагателни материали за 44 ф. ст. и износващи се в трудовия процес машини за 54 ф. ст., а стойността на действително участващите в производството машини е 1054 ф. ст. Като авансирана за производството на стойността на продукта ние смятаме само стойността от 54 ф. ст., която машините губят при функционирането си и затова я предават на продукта. Ако бяхме смятали също и 1000-та ф. ст., които продължават да съществуват в старата си форма — във вид на парна машина и т. н., — то би трябвало да ги смятаме на двете страни на уравнението — на страната на авансираната стойност и на страната на стойността на продукта^{26a)}, и по такъв начин бихме получили 1500 ф. ст. и 1590 ф. ст. Разликата, или принадлежната стойност, би съставлявала, както и преди, 90 ф. ст. Затова там, където от общия смисъл не следва обратното, под постоянен капитал, авансиран за производството на стойност, ние разбираме винаги само стойността на ония средства за производство, които са потребени в производството.

Като имаме предвид тези предпоставки, нека се върнем към формулата $K = c + v$, която се превръща в $K' = \overbrace{c + v} + m$ и именно с това K се превръща в K' . Ние знаем, че стойността на постоянния капитал само отново се появява в продукта. Така че действително новопроизведената в процеса стойност се отличава от получената в процеса стойност на продукта; тя не е равна, както ни се струва на пръв поглед, на $\overbrace{c + v} + m$, или на $\overbrace{410 \text{ ф. ст.}} + \overbrace{90 \text{ ф. ст.}} + \overbrace{90 \text{ ф. ст.}}$, а е равна на $v + m$, или на $\overbrace{90 \text{ ф. ст.}} + \overbrace{90 \text{ ф. ст.}}$ — т. е. не е равна на 590 ф. ст., а е равна на 180 ф. ст. Ако c , постоянният

^{26a)} „Ако смятаме стойността на приложения основен капитал като част от авансирания капитал, то в края на годината трябва да смятаме останалата част от стойността на този капитал като част от годишния доход“ (*Malthus*, „Principles of Political Economy“, 2nd ed. London, 1836, p. 269).

капитал, би бил $= 0$, с други думи — ако би имало такива отрасли на производството, в които капиталистът да не е принуден да прилага никакви произведени средства за производство, нито суров материал, нито спомагателни материали, нито работни инструменти, а само материали, които са дадени от природата, и работна сила, то върху продукта не би била пренесена никаква част от постоянната стойност. Този елемент от стойността на продукта, в нашия пример 410 ф. ст., би отпаднал, но новопроизведената стойност от 180 ф. ст., която съдържа 90 ф. ст. принадена стойност, би останала пак толкова голяма, както и ако c би представлявало огромна стойностна сума. Ние бихме имали $K = \overbrace{0+v} = v$, а K' , нарасналият постоянна капитал $= v + m$, така че $K' - K$, както и преди, би било $= m$. Ако, обратно, $m = 0$, с други думи, ако работната сила, чиято стойност се авансира в променливия капитал, би произвела само своя еквивалент, то $K = c + v$, а K' (стойността на продукта) $= \overbrace{c+v} + 0$, и затова $K = K'$. Авансираният капитал не би нараснал по стойност.

Всъщност ние вече знаем, че принадлежната стойност е само следствие на стойностното изменение, което става с v , с онази част от капитала, която е превърната в работна сила, че следователно $v + m = v + \Delta v$ (v плюс прираст на v). Но действителното изменение на стойността и пропорцията, в която се изменя стойността, се замъгляват от това, че поради нарастването на изменящата се съставна част на капитала нараства и целият авансиран капитал. Той беше 500, а става 590. Така че анализът на процеса в неговия чист вид изисква да се абстрахираме напълно от оная част на стойността на продукта, в която отново се появява само постоянна капиталова стойност, т. е. да сметнем постоянния капитал $c = 0$ и по такъв начин да приложим оня закон на математиката, при който тя оперира с променливи и постоянни величини и постоянната величина е свързана с променливата само чрез събиране или изваждане.

Една друга трудност произтича от първоначалната форма на променливия капитал. Така, в гореприведения пример $K' = 410$ ф. ст. постоянна капитал + 90 ф. ст. променлив капитал + 90 ф. ст. принадлежна стойност. Но 90 ф. ст. са дадена, т. е. постоянна величина и затова изглежда неподходящо да се разглеждат като про-

менлива величина. Обаче $\overbrace{90}^v$ ф. ст., или 90 ф. ст. променлив капитал, тук са наистина само символ на процеса, през който преминава тази стойност. Частта от капитала, авансирана за закупуване на работната сила, е определено количество овеществен труд, т. е. тя е

постоянна стойностна величина, както и стойността на купената работна сила. Но в самия производствен процес на мястото на авансираните 90 ф. ст. идва действащата работна сила, на мястото на мъртвия труд — живият труд, на мястото на една величина в покой — подвижна величина, на мястото на една постоянна величина — променлива величина. Резултатът е възпроизводството на v плюс прираста на v . От гледна точка на капиталистическото производство целият този ход е самодвижение на превърнатата в работна сила първоначална постоянна стойност. На нея се приписва процесът и неговият резултат. Така че ако формулата 90 ф. ст. променлив капитал, или самонарастваща стойност, изглежда противоречива, тя изразява само противоречие, което е иманентно на капиталистическото производство.

Приравняването на постоянния капитал към нула на пръв поглед озадачава. А всъщност човек постоянно го върши във всекидневния живот. Ако някой напр. иска да пресметне печалбата на Англия от памучната индустрия, той най-напред приспада цената на памука, заплатена на Съединените щати, Индия, Египет и т. н., т. е. той приравнява на нула капиталовата стойност, която само се появява отново в стойността на продукта.

Наистина, отношението на принадлежната стойност не само към оная част от капитала, от която тя непосредствено възниква и чието стойностно изменение тя изразява, но и към целия авансиран капитал има своето голямо икономическо значение. Затова в третата книга ние подробно разглеждаме това отношение. За да се увеличи една част от капитала чрез превръщането ѝ в работна сила, друга част от капитала трябва да бъде превърната в средства за производство. За да функционира променливият капитал, трябва да бъде авансиран постоянен капитал в известни пропорции, съответстващи на определен технически характер на трудовия процес. Но обстоятелството, че при един химически процес са необходими реторти и други съдове, никак не пречи при анализа да се абстрахираме от самата реторта. Доколкото създаването и изменянето на стойността се разглеждат сами по себе си, т. е. в чист вид, средствата за производство, тези веществени представители на постоянния капитал, доставят само веществото, в което трябва да се фиксира създаващата стойност подвижна сила. Затова природата на това вещество — все едно дали то е памук или желязо — е без значение. Няма значение и неговата стойност. Това вещество трябва само да се намира в достатъчно количество, за да може да всмуква количеството труд, което се изразходва през време на производствения процес. Щом е дадена тази маса — все едно дали се покачва или спада нейната стойност или е без никаква стойност, както зе-

мята и морето, — това не засяга процеса на създаване на стойността и на изменяне на стойността.²⁷⁾

И така, най-напред приемаме постоянната част на капитала за равна на нула. Поради това авансираният капитал се свежда от $c+v$ към v , а стойността на продукта $c+v+m$ — към новопроизведената стойност $v+m$. Ако приемем новопроизведената стойност за = 180 ф. ст., в които се изразява трудът, който протича през цялото време на производствения процес, то ще трябва да извадим стойността на променливия капитал = 90 ф. ст., за да получим принадлежната стойност = 90 ф. ст. Числото 90 ф. ст. = m изразява тук абсолютната величина на произведената принадлежна стойност. А нейната относителна величина, т. е. пропорцията, в която е нараснал променливият капитал, очевидно се определя от отношението на принадлежната стойност към променливия капитал, или се изразява с $\frac{m}{v}$. Така че в горния пример $\frac{90}{90} = 100\%$. Това относително нарастване на стойността на променливия капитал, или относителната величина на принадлежната стойност, аз наричам норма на принадлежната стойност²⁸⁾.

Видяхме, че работникът през време на една част от трудовия процес произвежда само стойността на своята работна сила, т. е. стойността на необходимите му средства за живот. Тъй като той произвежда при отношения, основани върху обществено разделение на труда, той не произвежда своите средства за живот пряко, а във формата на дадена отделна стока, напр. прежда, т. е. произвежда стойност, равна на стойността на неговите средства за живот, или на парите, с които ги купува. Тази част от неговия работен ден, която той употребява за това, е по-голяма или по-малка в зависимост от стойността на неговите средни всекидневни средства за живот, т. е. в зависимост от средното дневно количество време, необходимо за тяхното производство. Ако стойността на неговите всекидневни средства за живот представлява средно 6 овеществени работни часа, то работникът трябва да работи всекидневно средно по

²⁷⁾ Бележка към второто издание. От само себе си се разбира, че както казва Лукреций, „nil posse creari de nihilo“. Нищо не може да се създаде от нищо.⁷⁰ „Създаване на стойност“ е превръщане на работна сила в труд. А работната сила от своя страна е преди всичко природно вещество, превърнато в човешки организъм.

²⁸⁾ Също както англичаните казват „rate of profits“ „rate of interest“ [„норма на печалбата“, „норма на лихвата“] и т. н. Читателят ще види в трета книга, че лесно да се разбере нормата на печалбата, когато човек познава законите на принадлежната стойност. По обратен път не може да се разбере ni l'un, ni l'autre [ниже едното, нито другото].

6 часа, за да я произведе. Ако той не работеше за капиталиста, а работеше самостоятелно, за себе си — той пак би трябвало, при равни други условия, да работи също толкова часа през деня, за да произведе стойността на своята работна сила и по такъв начин да придобие средствата за живот, които са необходими за неговото собствено поддържане или постоянно възпроизвеждане. Но тъй като в онази част от работния ден, в която той произвежда едnodневната стойност на работната сила, напр. 3 шилинга, той произвежда само еквивалента на нейната стойност, която вече е заплатена от капиталиста^{28а)}, т. е. само замества с новосъздадената стойност авансираната променлива капиталова стойност, то това производство на стойност се явява като просто възпроизводство. И така, онази част от работния ден, в която се извършва това възпроизводство, аз наричам необходимо работно време, а изразходвания през това време труд — необходим труд²⁹⁾. Необходим за работника, тъй като е независим от обществената форма на неговия труд. Необходим за капитала и капиталистическия свят, тъй като постоянното съществуване на работника е тяхната база.

Твореният период на трудовия процес — оная, в течение на който работникът работи отвъд пределите на необходимия труд — наистина му струва труд, изразходване на работна сила, но не образува за него никаква стойност. Този период създава принадлежна стойност, която се усмихва на капиталиста с всичката прелест на едно творение от нищо. Тази част от работния ден аз наричам принадлежно работно време, а изразходвания през нея труд — принадлежен труд (*surplus labour*). Колкото решаващо за познаването на стойността изобщо е нейното разглеждане само като кристализация на работно време, само като овеществен труд, толкова решаващо за познаването на принадлежната стойност е нейното разглеждане само като кристализирано принадлежно работно време, само като овеществен принадлежен труд. Само формата, в която този принадлежен труд се изстискава от непосредствения производител, от работника, различава

^{28а)} {Бележка към третото издание. Авторът употребява тук обикновения икономически език. Нека си припомним, че на стр. 137 [стр. 185 от настоящия том] е изтъкнато, че всъщност не капиталистът „авансира“ работника, а работникът „авансира“ капиталиста. — Ф. Е.}

²⁹⁾ В това съчинение ние досега употребявахме израза „необходимо работно време“ за означаване на работното време, което изобщо е обществено необходимо за произвеждане на дадена стока. Отсега нататък ще го употребяваме и за работното време, което е необходимо за произвеждане на специфичната стока работна сила. Употребяването на едни и същи *termini technici* [технически термини] в различен смисъл е неудобно, но в никоя наука не може да се избегне напълно. Сравняй напр. висшата и низшата математика.

икономическите формации на обществото, напр. робското общество от обществото на наемния труд³⁰⁾.

Тъй като стойността на променливия капитал е равна на стойността на купената с него работна сила — защото стойността на тази работна сила определя необходимата част от работния ден, а принадлежната стойност от своя страна се определя от останалата част от работния ден, то следва: принадлежната стойност се отнася към променливия капитал, както принадлежният труд към необходимия, или нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$. Двете части на пропорцията изразяват едно и също отношене в различна форма, веднаж във формата на овеществен труд, а другия път — във формата на протичащ труд.

Затова нормата на принадлежната стойност е точният израз на степента на експлоатация на работната сила от капитала, или на работника от капиталиста^{30а)}.

Както приехме, стойността на продукта беше равна на 410^c ф. ст. + 90^v ф. ст. + 90^m ф. ст., а авансираният капитал = 500 ф. ст. Тъй като принадлежната стойност е = 90, а авансираният капитал е = 500, то по обикновения начин за пресмятане би се получило, че нормата на принадлежната стойност (която смесват с нормата на печалбата) е = 18%, процент, чиято незначителност може да трогне г. Кери и другите хармонисти. Но всъщност нормата на принадлежната стойност не е $\frac{m}{K}$ или $\frac{m}{c+v}$, а е $\frac{m}{v}$, така че не е $\frac{90}{500}$, а $\frac{90}{90} =$

³⁰⁾ Господин Вилхелм Тукидид Рошер ⁷¹ открива с истинска готшедовска ⁷² гениалност, че ако създаването на принадлежната стойност, или принадлежният продукт, и свързаното с него натрупване се дължали в днешно време на „пестеливостта“ на капиталиста, който пък „затова напр. иска лихва“, то, обратно, „при най-ниските стъпала на културата... по-силните принуждават по-слабите да пестят“ (цит. съч., стр. 82, 78). Към пестене на труд ли? Или на излишъци от продукти, които не съществуват? Наред с действителното нежежество още и апологетичният страх от всякакъв добросъвестен анализ на стойността и на принадлежната стойност, с чийто резултати човек би могъл да се изложи пред полицията — ето кое заставя Рошер и подобните му да извървят повече или по-малко благовидните оправдателни мотиви на капиталиста за присвояването на вече съществуващата принадлежната стойност, в причини за възникването на принадлежната стойност.

^{30а)} *Бележка към второто издание.* При все че е точен израз на степента на експлоатация на работната сила, нормата на принадлежната стойност съвсем не е израз на абсолютната величина на експлоатацията. Например ако необходимият труд е = 5 часа и принадлежният труд е = 5 часа, то степента на експлоатацията е = 100%. Тук величината на експлоатацията се измерва с 5 часа. Ако пък необходимият труд е = 6 часа и принадлежният = 6 часа, то степента на експлоатацията остава непроменена 100%, докато величината на експлоатацията се увеличава с 20%, от 5 на 6 часа.

= 100%, т. е. пет пъти повече от привидната степен на експлоатация. Макар че в дадения случай не знаем нито абсолютната величина на работния ден, нито периода на трудовия процес (ден, седмица и т. н.), нито, най-сетне, броя на работниците, които променливият капитал от 90 ф. ст. поставя едновременно в движение, все пак нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v}$, благодарение на това, че може да бъде превърната в $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$, ни показва точното съотношение между двете съставни части на работния ден. То е 100%. Значи работникът е работил през едната половина на деня за себе си, а през другата — за капиталиста.

И така, методът за изчисляване на нормата на принадлежната стойност е, накратко казано, този: вземаме цялата стойност на продукта и приравняваме постоянната стойност на капитала, която само отново се появява, към нула. Останалата стойностна сума е единствената новопроизведена стойност, която действително е произведена в производствения процес на стоката. Ако е дадена принадлежната стойност, ние я изваждаме от тази новопроизведена стойност, за да намерим променливия капитал. Ако пък е даден променливият капитал и искаме да намерим принадлежната стойност, тогава постъпваме по обратния начин. Ако са дадени и двете величини, остава само да извършим заключителното действие, да пресметнем отношението на принадлежната стойност към променливия капитал, $\frac{m}{v}$.

Колкото и да е прост този метод, все пак ще бъде уместно с няколко примера да приучим читателя към необичайния за него начин на мислене, който лежи в основата на метода.

Да вземем най-напред за пример една предачна фабрика с 10 000 мюлжинетни вретена, в която предат прежда № 32 от американски памук и произвеждат всяка седмица по един фунт прежда на вретено. Отпадъците са 60%. И така, всяка седмица 10 600 фунта памук се превръщат в 10 000 фунта прежда и 600 фунта отпадъци. През април 1871 г. този памук е струвал по $7\frac{3}{4}$ пенса единият фунт, т. е. 10 600 фунта са стрували кръгло 342 ф. ст. Десетте хиляди вретена, включително подготвителните машини и парната машина, струват по 1 ф. ст. на вретено, или общо 10 000 ф. ст. Тяхното ежегодно износване съставлява 10% = 1000 ф. ст., или 20 ф. ст. седмично. Наемът на фабричното здание е 300 ф. ст., или 6 ф. ст. седмично. Въглищата (по 4 фунта на час и конска сила, при 100 конски сили (индикаторни) и 60 часа седмично, включително отоплението на зданието) — 11 тона седмично по 8 шил. и 6 пенса тона стру-

ват кръгло $4\frac{1}{2}$ ф. ст. седмично; газ — 1 ф. ст. седмично, ма-сло — $4\frac{1}{2}$ ф. ст. седмично, следователно всичките спомагателни материали правят 10 ф. ст. седмично. Така че постоянната част от стойността е 378 ф. ст. седмично. Работната заплата възлиза на 52 ф. ст. седмично. Цената на преждата е $12\frac{1}{4}$ пенса за един фунт, или за 10 000 фунта — 510 ф. ст., принадлежната стойност е $510 - 430 = 80$ ф. ст. Постоянната част на стойността в размер на 378 ф. ст. приравняваме към 0, тъй като тя не участвува в седмичното обра-зуване на стойност. Остава седмичната новопроизведена стойност

от $132 = \overset{v}{52} + \overset{m}{80}$ ф. ст. Така че нормата на принадлежната стойност е $\frac{80}{132} = 153\frac{11}{18}\%$. При десетчасов среден работен ден това дава: необходим труд = $3\frac{31}{33}$ часа и принадлежен труд = $6\frac{2}{33}$ часа³¹⁾.

Джекоб, като приема за пшеницата цена от 80 шилинга за квартал и среден добив 22 бушела от един акър — така че един акър донесе 11 ф. ст., привежда за 1815 г. следната равносметка⁷³⁾, която наистина не е съвсем задоволителна поради направената по-рано компенсация на различни пера, но е годна за нашата цел:

Произведена стойност на акър

Семе (пшеница).....1 ф. ст. 9 шил.	Десятък, налози, данъци 1 ф. ст. 1 шил.
Тор.....2 „ „ 10 „	Рента.....1 „ „ 8 „
Работна заплата.....3 „ „ 10 „	Печалба на фермера и лихва.....1 „ „ 2 „
Всичко:.....7 ф. ст. 9 шил.	Всичко:.....3 ф. ст. 11 шил.

Принадената стойност, винаги при предпоставката, че цената на продукта е равна на неговата стойност, се разпределя тук между различни рубрики: печалба, лихва, десятък и т. н. За нас тези рубрики са безразлични. Ние ги сумираме и получаваме принадлежна стойност от 3 ф. ст. и 11 шилинга, 3-те ф. ст. и 19 шил. за семе и тор, като постоянна част от капитала, приравняваме към нула. Остава авансиран променлив капитал от 3 ф. ст. и 10 шил., вместо който е произведена нова стойност от 3 ф. ст. и 10 шил. + 3 ф. ст. и 11 шил. Така че $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ ф. ст. } 11 \text{ шил.}}{3 \text{ ф. ст. } 10 \text{ шил.}}$, повече от 100%. Работникът употребява повече от половината на своя работен ден за производ-

³¹⁾ *Бележка към второто издание.* Приведеният в първото издание пример от една предачна фабрика от 1860 г. съдържаеше няколко фактически грешки. Напълно точните данни, приведени тук в текста, ми са дадени от един манчестерски фабрикант. — Трябва да се отбележи, че в Англия старата конска сила се е измервала според диаметъра на цилиндъра, а новата се измерва според действителната сила, която показва индикаторът.

ство на принадлежната стойност, която различни лица под разни предлози разпределят помежду си^{31а)}.

2. ИЗРАЗЯВАНЕ НА СТОЙНОСТТА НА ПРОДУКТА В ПРОПОРЦИОНАЛНИ ЧАСТИ НА ПРОДУКТА

Да се върнем сега към оня пример, който ни показва как капиталистът прави от пари капитал. Необходимият труд на неговия предач беше 6 часа, принадлежният труд — пак толкова, а оттук степената на експлоатацията на работната сила — 100%.

Продуктът на дванадесетчасовия работен ден е 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Не по-малко от $\frac{8}{10}$ от стойността на тази прежда (24 шилинга) са образувани само от новопоявяващата се стойност на потребените средства за производство (20 фунта памук за 20 шилинга, вретена и т. н. за 4 шилинга), или, с други думи, се състоят от постоянния капитал. Останалите $\frac{2}{10}$ представляват възникналата през време на предачния процес нова стойност от 6 шил., половината от които заместват авансираната едnodневна стойност на работната сила, т. е. променливия капитал, а другата половина образува принадлежната стойност от 3 шилинга. Така че общата стойност на 20-те фунта прежда е съставена по следния начин:

$$\text{стойността на преждата от 30 шилинга е} = \overbrace{24}^c \text{ шил.} + \underbrace{3}_v \text{ шил.} + \underbrace{3}_m \text{ шил.}$$

Тъй като тази обща стойност се изразява в общия продукт от 20 фунта прежда, то и различните стойносни елементи могат да бъдат изразени в пропорционални части на продукта.

Ако в 20 фунта прежда съществува стойност от 30 шилинга, то $\frac{8}{10}$ от тази стойност, или нейната постоянна част от 24 шилинга, ще се съдържа в $\frac{8}{10}$ от продукта, или в 16 фунта прежда. От тях $13\frac{1}{3}$ фунта представляват стойността на суровия материал, т. е. на изпредения памук за 20 шилинга, а $2\frac{2}{3}$ фунта — стойността на потребените спомагателни материали и средства на труда, вретена и т. н. — общо за 4 шилинга.

И тъй, $13\frac{1}{3}$ фунта прежда представляват всичкия изпреден памук, който се съдържа в целокупния продукт от 20 фунта прежда,

^{31а)} Приведените изчисления служат само за илюстрация. Ние изхождаме от предпоставката, че цените са = на стойностите. В третата книга ще видим, че тоза изравняване дори за средните цени съвсем не става така просто.

суровият материал на целокупния продукт, но и нищо повече. Наистина в тях се съдържат само $13\frac{1}{3}$ фунта памук на стойност $13\frac{1}{3}$ шилинга, но тяхната допълнителна стойност от $6\frac{2}{3}$ шилинга образува еквивалент на онзи памук, който се съдържа в другите $6\frac{2}{3}$ фунта прежда. Като че ли от последните е бил изскубан всичкият памук и като че ли памукът на целокупния продукт е бил натикан в тези $13\frac{1}{3}$ фунта прежда. Но затова пък те сега не съдържат нито атом от стойността на потребените спомагателни материали и средства на труда, и нито атом от новосъздадената в предачния процес стойност.

Също така и другите $2\frac{2}{3}$ фунта прежда, в които се съдържа остатъкът от постоянния капитал (= 4 шилинга), не представляват нищо друго освен стойността на спомагателните материали и на средствата на труда, потребени за производството на целокупния продукт от 20 фунта прежда.

Така че от тази гледна точка тези $\frac{8}{10}$ от продукта, или 16-те фунта прежда, макар и да представляват — разгледани телесно, като потребителни стойности, като прежда — също така създаване на предачния труд, както и останалите части на продукта, все пак не съдържат предачен труд, труд, който е всмукан през време на самия предачен процес. Те като че ли без премене са се превърнали в прежда, като че ли тяхната форма на прежда е чиста илюзия. И наистина, когато капиталистът ги продаде за 24 шилинга и с тия пари наново купи своите средства за производство, тогава се вижда, че 16-те фунта прежда са само преоблечен памук, вретена, въглища и т. н.

И обратно, останалите $\frac{2}{10}$ от продукта, или 4-те фунта прежда представляват сега само новата стойност от 6 шилинга, произведена през време на дванадесетчасовия предачен процес. Стойността на потребените сурови материали и на средствата на труда, която се съдържа в тях, беше вече измъкната от тях и вкарана в първите 16 фунта прежда. Въплътеният в 20-те фунта прежда предачен труд е концентриран в $\frac{2}{10}$ от продукта, като че ли предачът е произвел тези 4 фунта прежда от въздух или от такъв памук и с такива вретена, които са били дадени от самата природа без всякакво съдействие на човешки труд и поради това не прибавят никаква стойност към продукта.

От 4-те фунта прежда, в които по този начин се съдържа цялата стойност, новопроизведена в продължение на еднодневния предачен процес, една половина представлява само стойността, която замества стойността на потребената работна сила, т. е. само променливия капитал от 3 шилинга, а другите 2 фунта прежда — само принадлежната стойност от 3 шилинга.

Тъй като 12 часа труд на предача се овеществяват в 6 шилинга, то в стойността на преждата от 30 шилинга са овеществени 60 ра-

ботни часа. Те съществуват в 20-те фунта прежда, от които $\frac{8}{10}$, или 16 фунта прежда, са материализация на изтекли преди процеса на преденето 48 работни часа, т. е. на труда, овеществен в средствата за производство на преждата, а $\frac{2}{10}$, или 4 фунта прежда, са материализация на 12 работни часа, изразходвани в самия предачен процес.

По-рано видяхме, че стойността на преждата е равна на сумата на създадената през време на нейното производство нова стойност плюс стойността, която вече предварително е съществувала в средствата за нейното производство. А сега виждаме как различните по функция или по понятие съставни части на стойността на продукта могат да бъдат представени в пропорционални части от самия продукт.

Това разпадане на продукта — на резултата от производствения процес — на едно количество продукт, което представлява само съдържащият се в средствата за производство труд, или постоянната част на капитала, на друго количество продукт, което представлява само прибавеният през време на производствения процес необходим труд, или променливата част на капитала, и на трето, последно количество продукт, което представлява само прибавеният през време на същия процес принадлежен труд, или принадлежната стойност — е толкова просто, колкото и важно, както ще покаже неговото понататъшно приложение към заплетените и още неразрешени проблеми.

Току-що разгледахме целокупния продукт като готов резултат от дванадесетчасовия работен ден. Но ние можем да го проследим и в процеса на неговото възникване и въпреки това пак да представим частичните продукти като функционално различни части на продукта.

Предачът произвежда за 12 часа 20 фунта прежда, значи за един час — $1\frac{2}{3}$ фунта, а за 8 часа — $13\frac{1}{3}$ фунта, т. е. частичен продукт, който представлява цялата стойност на памука, изпеден в продължение на целия работен ден. По същия начин частичният продукт на следващите 1 час и 36 минути е = $2\frac{2}{3}$ фунта прежда и затова представлява стойността на средствата на труда, погълнати през 12-те работни часа. Също така през следващите 1 час и 12 минути предачът произвежда 2 фунта прежда = 3 шилинга, т. е. една стойност на продукта, равна на цялата нова стойност, която той произвежда в продължение на 6 часа необходим труд. Най-сетне, през последните $\frac{6}{5}$ часа той също така произвежда 2 фунта прежда, чиято стойност е равна на принадлежната стойност, произведена от неговия принадлежен труд, съставляващ половината от работния ден. Този начин на пресмятане служи на английския фабрикант за домашно употребление и той напр. би казал, че през първите 8 часа, или $\frac{2}{3}$ от работния ден, той изкарва своа памук и т. н. Както виж-

даме, тази формула е вярна и в действителност тя е пак първата формула, само че пренесена от пространството, където частите на продукта лежат готови една до друга, във времето, където те следват една подир друга. Но формулата може да бъде придружена и от твърде варварски представи, особено в такива глави, които практически са заинтересовани в процеса на нарастване на стойността и имат интерес да му дадат превратно теоретическо тълкуване. Така напр. човек може да си въобрази, че нашият предач през първите 8 часа от своя работен ден произвежда или замества стойността на памука, през следващите час и 36 минути — стойността на погълнатите средства на труда, през следващите час и 12 минути — стойността на работната заплата и че той посветява на фабриканта, на производството на принадена стойност, само прословутия „последен час“. По такъв начин на предача се приписва двойното чудо: да произвежда памук, вретена, парна машина, въглища, масло и т. н. в същия момент, в който той преде с тях, и да прави от един работен ден с дадена интензивност пет такива дни. Защото в нашия пример производството на суровия материал и на средствата на труда изискват $\frac{24}{6} = 4$ дванадесетчасови работни дни, а тяхното превръщане в прежда изисква още 1 дванадесетчасов работен ден. Че хищническата страст вярва на такива чудеса и че никога не ѝ липсва доктринерът-сикофант, който да ги доказва — това показва следният пример, добил историческа слава.

3. „ПОСЛЕДНИЯТ ЧАС“ НА СЕНИОР

В едно прекрасно утро през 1836 г. Насау У. Сениор, прословут по своите икономически познания и по своя прекрасен стил, тъй да се каже цял Клаурен сред английските икономисти, бил повикан от Оксфорд в Манчестер, за да се научи там на политическа икономия, вместо да я преподава в Оксфорд. Фабрикантите го отредили за свой борец против недавна издадения фабричен закон⁷⁴ и против агитацията за 10-часовия работен ден, която отивала още по-далеч. С привичната си практическа проникателност те разбрали, че г. професорът „wanted a good deal of finishing“ [„още имал нужда от добра шлифовка“]. Затова си го изписали в Манчестер. Господин професорът от своя страна стилизирал лекцията, която му изнесли манчестерските фабриканти, в своя памфлет: „Letters on the Factory Act as it affects the cotton manufacture“, London, 1837. Там човек между другото може да прочете следните поучителни редове:

„При сегашния закон нито една фабрика, в която работят лица, по-млади от 18 г., не може да работи по-дълго от $11\frac{1}{2}$ часа дневно, т. е. 12 часа през първите 5 дни и 9 часа в събота. Следващият анализ (!) ни показва, че в една такава фабрика цялата чиста печалба произхожда от последния час. Даден фабрикант изразходва 100 000 ф. ст. — 80 000 ф. ст. за фабрични здания и машини, 20 000 ф. ст. за суров материал и работна заплата. При предпоставка, че капиталът прави един оборот годишно и че бруто печалбата е 15%, годишният оборот на фабриката трябва да възлиза на стоки със стойност 115 000 ф. ст. . . Всеки от 23-те половин работни часа произвежда всекидневно $\frac{5}{115}$, или $\frac{1}{23}$, от тези 115 000 ф. ст. От тези $\frac{23}{23}$, които съставляват целите 115 000 ф. ст. (constituting the whole 115 000 Pfd. St.), $\frac{20}{23}$, т. е. 100 000 ф. ст. от 115 000-те ф. ст., заместват само капитала; $\frac{1}{23}$, или 5 000 ф. ст. от 15 000-те ф. ст. бруто печалба (!), заместват износването на фабриката и машините. Останалите $\frac{2}{23}$, т. е. двата последни получаса от всеки ден, произвеждат чистата печалба от 10%. Затова, ако при неизменни цени фабриката би имала право вместо по $11\frac{1}{2}$ часа да работи по 13 часа дневно, то при увеличение на оборотния капитал с около 2 600 ф. ст. чистата печалба би се увеличила повече от два пъти. От друга страна, ако броят на работните часове би се намалил дневно с 1 час, то чистата печалба би изчезнала, а при намаление с $1\frac{1}{2}$ часа би изчезнала и брутопечалбата*³²).

И това г. професорът нарича „анализ“! Ако той наистина е повярвал на плача на фабрикантите, че работниците прахосват най-доброто време от деня за произвеждането, а следователно и за възпроизвеждането, или за заместването, на стойността на зданията, машините, памука, въглищата и т. н. — тогава всеки анализ е бил

³²Senior, „Letters on the Factory Act etc.“, London, 1837, p. 12, 13. Ние не се спираме на някои курьози, които за нас тук са безразлични — напр. твърдението, че фабрикантите причисляват заместването на стойността на износените машини и т. н., т. е. една от съставните части на капитал, към печалбата, все едно бруто или нето, обща или чиста. Не се спираме и на правотата или лъжливостта на цифровите дани. Че и те не струват нещо повече от така наречения „анализ“, това доказва Леонард Хорнър в своето „A Letter to Mr. Senior etc.“, London, 1837 [p. 30—42]. Леонард Хорнър, един от членовете на комисията през 1833 г. за изследване фабричните условия и фабричен инспектор, всъщност фабричен цензор до 1859 г., има безсмъртни заслуги към английската работническа класа. През целия си живот той е видял непрекъсната борба не само с озлобените фабриканти, но и с министрите, за които е било много по-важно да броят „главовете“ на фабрикантите в долната камара, отколкото работните часове на „работните ръце“ във фабриката.

Добавка към бележка 32. Съвсем независимо от неверността на съдържанието изложението на Сениор е и объркано. Ето какво е искал да каже той всъщност: фабрикантът дава всекидневно работа на работниците в продължение на $11\frac{1}{2}$, или $23\frac{1}{2}$ часа. Работната година, както и всеки работен ден, състои от по $11\frac{1}{2}$, или $23\frac{1}{2}$ часа (умножени с броя на работните дни през годината). При тази предпоставка $23\frac{1}{2}$ работни часа произвеждат годишен продукт за 115 000 ф. ст.; $\frac{1}{2}$ работен час произвежда $\frac{1}{23} \times 115\,000$ ф. ст.; 20 работни часа произвеждат $20/23 \times 115\,000$ ф. ст. = 100 000 ф. ст., т. е. заместват само авансирания капитал. Остават $3/2$ работни часа, които произвеждат $3/23 \times 115\,000$ ф. ст. = 15 000 ф. ст., т. е. брутопечалбата. От тези работни часа $\frac{1}{2}$ работен час произвежда $\frac{1}{23} \times 115\,000$ ф. ст. = 5 000 ф. ст., т. е. произвежда само заместването на износената част от фабриката и машините. А последните два работни получаса, т. е. последният работен час, произвеждат $2/23 \times 115\,000$ ф. ст. = 10 000 ф. ст., т. е. чистата печалба. В текста Сениор превръща последните $2/23$ от продукта в части на самия работен ден.

излишен. Той просто трябваше да отговори: „Господа! Ако заповядайте да се работи по 10 часа вместо по $11\frac{1}{2}$, всекидневното потребление на машини, памук и т. н. ще се намали — при равни други условия — с $1\frac{1}{2}$ часа. Следователно вие ще спечелите точно толкова, колкото ще загубите. Вашите работници в бъдеще ще прехосват $1\frac{1}{2}$ часа по-малко за възпроизводство, или заместване на авансираната капиталова стойност.“ Ако ли пък Сениор не им е повярвал, а като вещо лице е сметнал за необходимо да направи анализ, той би трябвало преди всичко да помоли господа фабрикантите — по един въпрос, който се отнася изключително до отношението на чистата печалба към величината на работния ден, да не смесват безразборно машините, фабричните постройки, суровите материали и труда, а да благоволят да турят на една страна постоянния капитал, който се съдържа във фабричните постройки, машините, суровите материали и т. н., а на друга страна — авансирания за работна заплата капитал. И ако тогава се окажеше, че според сметките на фабрикантите работникът в $\frac{2}{2}$ часа, или в един час, възпроизвежда, или замества, работната заплата, аналитикът трябваше да продължи така:

Според вашите данни работникът произвежда в предпоследния час своята работна заплата, а в последния — вашата принадена стойност, или чиста печалба. Тъй като той в еднакви периоди от време произвежда еднакви стойности, продуктът на предпоследния час има същата стойност, каквато има и този на последния. При това той произвежда стойност само при условие, че изразходва труд, а количеството на неговия труд се измерва с неговото работно време. Според вашите данни възлиза на $11\frac{1}{2}$ часа на ден. Една част от тези $11\frac{1}{2}$ часа той употребява за произвеждане, или за заместване, на своята работна заплата, а другата част — за произвеждане на вашата чиста печалба. Друго той не прави през работния ден. Но тъй като според вашите данни неговата заплата и доставяната от него принадена стойност са еднакво големи стойности, очевидно той произвежда своята работна заплата в $5\frac{3}{4}$ часа и вашата чиста печалба в другите $5\frac{3}{4}$ часа. Тъй като, по-нататък, стойността на преждата, произведена за 2 часа, е равна на сбора от стойността на неговата работна заплата плюс стойността на вашата чиста печалба, то стойността на тази прежда трябва да се измерва с $11\frac{1}{2}$ часа труд, т. е. продуктът на предпоследния час трябва да се измерва с $5\frac{3}{4}$ работни часа, а продуктът на последния час — ditto [също]. С това стигаме до един щекотлив пункт. И тъй, внимание! Предпоследният работен час е също такъв обикновен работен час, както и първият. *Ni plus, ni moins* [ни повече, ни по-малко]. Как може тогава предачът в един работен час да произведе прежда

на стойност, представляваща $5\frac{3}{4}$ работни часа? Всъщност той и не извършва такова чудо. Потребителната стойност, която той произвежда в един работен час, е определено количество прежда. Стойността на тази прежда се измерва с $5\frac{3}{4}$ работни часа, от които $4\frac{3}{4}$ се съдържат вече без всякакво съдействие от негова страна в потребените за един час средства за производство, в памука, машините и т. н., а $\frac{1}{4}$, или един час, са прибавени от самия него. И тъй неговата работна заплата се произвежда в $5\frac{3}{4}$ работни часа, а преждата — продукт на един час предене, също така съдържа $5\frac{3}{4}$ работни часа. Следователно няма никаква магия в това, че новата стойност, произведена от него за $5\frac{3}{4}$ часа предачен труд, е равна на стойността на продукта на един час предене. Но вие сте на съвсем крив път, ако мислите, че той изразходва макар и един атом време от своя работен ден за възпроизвеждане, или „заместване“, на стойността на памука, машините и т. н. Благодарение на това, че неговият труд прави от памука и вретената прежда, благодарение на това, че той преде, стойността на памука и вретената от само себе си преминава върху преждата. Това се дължи на качеството на неговия труд, а не на неговото количество. Наистина в един час той ще пренесе повече памучна стойност и т. н. върху преждата, отколкото в $\frac{1}{2}$ час, но това се дължи само на обстоятелството, че той за един час изприда повече памук, отколкото за $\frac{1}{2}$ час. И тъй да сме наясно: вашият израз, че работникът произвежда в предпоследния час стойността на своята работна заплата, а в последния — чистата печалба, означава само, че в преждата, представляваща продуктът на два часа от неговия работен ден, все едно дали това са първите или последните часове, са вълпътени $11\frac{1}{2}$ часа труд, т. е. точно толкова часа, колкото наброява целият негов работен ден. А твърдението, че той в първите $5\frac{3}{4}$ часа произвежда своята работна заплата, а в последните $5\frac{3}{4}$ часа вашата чиста печалба, също тъй означава само това, че за първите $5\frac{3}{4}$ часа вие плащате, а за последните $5\frac{3}{4}$ часа не плащате. Аз говоря за заплащане на труда вместо за заплащане на работната сила, за да се изразя на вашия жаргон. Но ако вие, господа, сравните отношението на работното време, за което плащате, с онова работно време, за което не плащате, ще намерите, че то е отношение на половин ден към половин ден, т. е. 100% , а това все пак е твърде приличен процент. При това не подлежи на никакво съмнение, че ако вие заставите вашите „работни ръце“ да ви работят по 13 часа вместо по $11\frac{1}{2}$ и прибавите допълнителните $1\frac{1}{2}$ часа към принадлежния труд, което би подходило напълно на вашия манталитет, то последният ще порасне от $5\frac{3}{4}$ часа на $7\frac{1}{4}$ часа, а нормата на принадлежната стойност — от 100% на $126\frac{2}{23}\%$. Но вие

ще се окажете твърде безумни сангвиници, ако се надявате, че с прибавянето на $1\frac{1}{2}$ часа тя ще порасне от 100% на 200% , пък дори и на повече от 200% , т. е. че ще стане „повече от двойно по-голяма“. От друга страна — чудно нещо е човешкото сърце, особено когато човек носи сърцето си в кесията! — вие сте съвсем безразсъдни песимисти, ако се опасявате, че с намаляването на работния ден от $11\frac{1}{2}$ часа на $10\frac{1}{2}$ часа щяла да пропадне цялата ваша чиста печалба. Ей богу, не! Ако предположим, че всички други условия останат неизменни, принадлежният труд ще спадне от $5\frac{3}{4}$ на $4\frac{3}{4}$ часа, което все пак ще ви даде порядъчна норма на принадлежната стойност, а именно $82\frac{14}{28}\%$. Но съдбоносният „последен час“, за който съчинявате повече басни, отколкото хилястите⁷⁶ за края на света, е „all bosh“ [празни приказки]. Неговата загуба не ще лиши нито вас от „чистата печалба“, нито пък децата от двата пола, които вие съсипвате, от тяхната „душевна чистота“.^{32а)}

^{32а)} Докато Сениор доказва, че от „последния работен час“ зависи чистата печалба на фабрикантите, съществуването на английската памучна индустрия и значението на Англия на световния пазар, д-р Андрю Юър пък доказва⁷⁶, че ако фабричните деца и младежи под 18 г. не бъдат записани по цели 12 часа в топлата и нравствено чиста атмосфера на фабричното помещение, а бъдат изхвърлени „един час“ по-рано в бездушния и разпуснат външен свят, то бездельничеството и пороците ще погубят душевното им здраве. От 1848 г. насам фабричните инспектори в своите полугодисни „Reports“ [отчети] никога не изпускат случая да дразнят фабрикантите с „последния час“, със „съдбоносния час“. Така например г. Хоуел в своя фабричен отчет от 31 май 1855 г. казва: „Ако следното остроумно изчисление (той цитира Сениор) би било правилно, то всяка памучна фабрика в Съединеното кралство от 1850 г. насам би работила със загуба“ („Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30 th April 1855“, p. 19, 20). Когато в 1848 г. законът за десетчасовия работен ден минал през парламента, фабрикантите от ленопредачниците, разпръснати в селските райони между гр. Фстата Дорсет и Съмърсет, изнудили няколко работници, засегнати от нормировката на работния ден, да подадат една петиция против този закон, в която между другото се казва: „Ние, просителите-родители, мислим, че добавеният свободен час ще има за последна само деморализирането на нашите деца, защото бездельничеството е начало на всички пороци“. Към това фабричният отчет от 31 октомври 1848 г. забелязва: „Атмосферата в ленопредачниците, в които работят децата на тези добродетелно не+ни родители, е така „ропота с безбройни прашинки и влакътца от суровия материал, че е извънредно неприятно да се прекара в предачните помещения дори само 10 минути, защото там човек не може да стои без неприятното усещане, че очите, ушите, ноздрите и устата веднага се изпълват с цели облаци лепен прах, от които няма спасение. Самият труд поради трескавата бързина на машините изисква голяма ловкост и непрестанно движение под контрола на неотслабвашо внимание и изглежда твърде жестоко да се карат родителите да употребяват думата „лентяйство“ спрямо собствените си деца, които, като се извади времето за хранене, в течение на цели 10 часа са приковани към такова занятие, в такава атмосфера... Тези деца работят по-дълго време, отколкото ратаите в съседните села... Такива безсърдечни брътвежи за „бездельничество и пороци“ трябва да бъдат заклеймени като най-чиста клевета и най-безсрамно лицемерие... Оная част от обществото, която преди около 12 години бе възмутена от самоувереността, с която публично и сериозно се заявяваше под санкцията на

Когато наистина удари вашият „последен час“, спомнете си за оксфордския професор. А сега, до скоро приятно виждане в един по-добър свят. Addio!... [Довиждане!]³³) В своята полемика против десетчасовия работен ден един от главните икономически мандарини, Джеймс Уйлсън, наново даде на 15 април 1848 г. в лондонския „Economist“ сигнал за „последния час“, открит от Сениор още в 1836 г.

4. ПРИНАДЕНИЯТ ПРОДУКТ

Онази част от продукта ($\frac{1}{10}$ от 20 фунта прежда, или 2 фунта прежда в нашия пример под точка 2), в която се изразява принадлежната стойност, ние наричаме принадлежен продукт (surplus produce, produit net). Както нормата на принадлежната стойност се определя от нейното отношение не към цялата сума на капитала, а само към

висок авторитет, че цялата „чиста печалба“ на фабриканта произтичала от „последния час“ и че затова намаляването на работния ден с един час щяло да унищожи чистата печалба — тази част от обществото надали ще повярва на очите си, когато види, че оригиналното откритие на добродетелите на „последния час“ е оттогава насам дотолкова усъвършенствувано, че сега еднакво включва в себе си и „морал“, и „печалба“; така че ако продължителността на детския труд бъде намаляна на цели 10 часа, заедно с чистата печалба на фабрикантите щяла да отиде по дяволите и нравствеността на децата, тъй като и една, и другата зависели от този последен, от този съдобносен час“ („Reports of Insp. of Fact. for 31 st Oct. 1848“, р. 101). Същият фабричен отчет след това привежда образци от „нравствеността“ и „добродетелите“ на тези господа фабриканти, от всички коварства, хитрувания, подлъгвания, заплъщания, фалшификации и т. н., с които те са си послужили, за да накарат ня олко свои с'всем пропадали работници да подписват такива петиции и после да ги поднасят на парламента като петиции от цял отрасъл на промишлеността, от цели графства. Във висша степен характерен за днешното състояние на така наречената икономическа „наука“ е фактът, че нито смятат Сениор, който за негова чест по-късно стана енергичен защитник на фабричното законодателство, нито неговите първоначални и по-късни противници не можаха да се ориентират в софизмите на „оригиналното откритие“. Те апелираха към фактическия опит. Но why and wherefore [как и защо] — това си остана за тях тайна.

³³) Впрочем г. професорът все пак извлякъл известна полза от своята манчестерска разходка! В „Letters on the Factory Act“ целият чист доход — „печалбата“ и „лихвата“, и дори „something more“ [нещо повече] — зависят от единия незаплатен за работника работен час! Една година преди това в своите „Outlines of Political Economy“, съчинени, за да ползват оксфордските студенти и образованите филистерии, той, в противовес на Рикардовото определение на стойността с работното време, „открил“, че печалбата произхожда от труда на капитала, а лихвата — от неговия аскетизъм, от неговото „въздържание“ [„Abstinenz“]. Самата измислила е стара, но думата „Abstinenz“ [„въздържание“] била нова. господин Рошер правилно я превежда на немски с думата „Enthaltung“ [„въздържание“]. Но разните виртовни, шуловци и други михеловци, по-малко подковани в латинския език, превърнаха въздържанието в калугерското „Entsagung“ [самоотречение].

променливата му съставна част, също така и величината на принадлежния продукт се определя от неговото отношение не към целия останал продукт, а към оная негова част, в която се изразява необходимият труд. Както производството на принадлежната стойност е определяща цел на капиталистическото производство, така и степента на богатството се измерва не с абсолютната величина на продукта, а с относителната величина на принадлежния продукт.³⁴⁾

Сумата на необходимия и принадлежния труд, на периодите от време, през които работникът произвежда стойността, заместваща неговата работна сила, и принадлежната стойност образува абсолютната величина на неговото работно време — работния ден (*working day*).

³⁴⁾ „За един индивид с капитал от 20 000 ф. ст., чиято печалба състава годишно 2 000 ф. ст., ще бъде съвсем безразлично дали неговият капитал експлоатира 100 или 1 000 работника, дали произведените стоки се продават за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига предпоставката винаги да бъде, че неговите печалби при всички тези случаи не падат под 2 000 ф. ст. Нима реалният интерес на една нация не е същият? Ако приемем, че нейният реален чист доход, нейната рента и печалба не се изменя, тогава никакво значение няма обстоятелството, че нацията се състояла от 10 или 2 милиона жители“ (*Ricardo*, „*The Principles of Political Economy*, 3 ed. London, 1821, p. 416). Ардър Ъънг, фанатикът на принадлежния продукт, впрочем бързое разводнен и безкритичен писател, чиято слава е обратно пропорционална на неговите заслуги, още дълго преди Рикардо между другото казва: „Каква полза би имало едно съвременно кралство от цяла една провинция, чиято почва би се обработвала по староримски на ин от дребни, независими селяни колкото и добре да биха я обработвали? Каква цел би имало това освен едничката — да се произвеждат хора („*the mere purpose of breeding men*“), което само по себе си няма никаква цел („*is a most useless purpose*“)“ (*Arthur Young*, „*Political Arithmetic etc.*“, London, 1774, p. 47).

Добавка към бележка 34. Странна е „голямата склонност да представят чистия доход (*net wealth*) като някаква изгода за работническата класа, защото ѝ бил давал възможност да намери работа. Но и да върши това, той очевидно не го върши, защото е чист“ (*Th. Hopkins*, „*On Rent of Land etc.*“, London, 1828, p. 126).

Глава осма

РАБОТНИЯТ ДЕН

1. ГРАНИЦИТЕ НА РАБОТНИЯ ДЕН

Ние изхождахме от предположението, че работната сила се купува и продава по нейната стойност. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за нейното производство. Така че ако производството на средствата за живот, средно необходими на работника за един ден, изисква 6 часа, той трябва да работи средно по 6 часа на ден, за да произвежда всекидневно своята работна сила, или за да възпроизвежда стойността, получена при нейната продажба. В такъв случай необходимата част от неговия работен ден съставлява 6 часа и затова при равни други условия е дадена величина. Но с това още не се определя величината на самия работен ден.

Да приемем, че линията $a\text{---}b$ представлява продължителността, или дължината на необходимото работно време, напр. 6 часа. Според това, дали работата ще бъде продължена отвъд линията ab с 1, 3 или 6 часа и т. н., получаваме три различни линии:

Работен ден I

 $a\text{---}b\text{---}c,$

Работен ден II

 $a\text{---}b\text{---}c,$

Работен ден III

 $a\text{---}b\text{---}c,$

които представляват 3 различни работни дни от 7, 9 и 12 часа. Линията на продължението bc представлява продължителността на принадлежния труд. Тъй като работният ден $e = ab + bc$, или $e = ac$,

той се изменя заедно с променливата величина bc . Тъй като ab е дадена величина, отношението на bc към ab винаги може да бъде измерено. То съставя в работния ден I $1\frac{1}{6}$, в работния ден II $\frac{3}{6}$ и в работния ден III $\frac{6}{6}$ от ab . По-нататък, тъй като отношението принадено работно време необходимо работно време определя нормата на принадлезната стойност, то последната е дадена чрез това отношение. Тя възлиза в трите различни работни дни съответно на $16\frac{2}{3}$, 50 и 100%. И обратно, нормата на принадлезната стойност сама не би ни дала величината на работния ден. Така напр., ако първата е равна на 100%, работният ден би могъл да бъде 8-, 10-, 12-часов и т. н. Тя би показвала само, че двете съставни части на работния ден, необходимият труд и принадлежният труд, са еднакво големи, но не би показвала колко голяма е всяка от тези части.

Така че работният ден не е постоянна, а променлива величина. Наистина едната от неговите части се определя от работното време, необходимо за постоянното възпроизводство на самия работник, неговата обща величина се изменя с дължината или продължителността на принадлежния труд. Така че работният ден може да бъде определен, но сам по себе си е неопределена величина³⁵).

Но макар че работният ден не е устойчива, а текуща величина, той, от друга страна, може да се изменя само в известни граници. Но неговата минимална граница не може да бъде определена. Наистина, ако приемем линията на продължението bc , или принадлежния труд, за $= 0$, получаваме една минимална граница, т. е. онази част от деня, през която работникът по необходимост трябва да работи за поддържането на своето собствено съществуване. Но на основата на капиталистическия начин на производство необходимият труд винаги съставлява само част от неговия работен ден, така че работният ден никога не може да бъде съкратен до този минимум. Затова пък работният ден има максимална граница. Той не може да бъде продължен отвъд известна граница. Тази максимална граница се определя двояко. Първо, от физическата граница на работната сила. В продължение на денонощието, чиято естествена продължителност е 24 часа, човек може да изразходва само определено количество от своята жизнена сила. Така един кон може да работи всекидневно само по 8 часа. През време на една част от деня работната сила трябва да почива, да спи, а през време на друга част човек трябва да задоволява други физически потребности, да се храни, да поддържа чистота, да се облича и т. н. Освен тази чисто физическа

³⁵) „Работният ден е неопределена величина, той може да бъде дълъг или къс“ („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes etc.“ London, 1770, p. 73).

граница удължаването на работния ден среща и морални граници. Работникът има нужда от време за задоволяване на своите духовни и социални потребности, обемът и количеството на които се определят от общото културно равнище. Така че измененията на работния ден се движат във физически и социални граници. Но и двете граници са твърде еластични и откриват най-широки възможности. Така ние срещаме работен ден от 8, 10, 12, 14, 16, 18 часа, т. е. от най-различна дължина.

Капиталистът е купил работната сила по нейната едnodневна стойност. На него принадлежи нейната потребителна стойност в продължение на един работен ден. Следователно той е придобил правото да застави работника да му работи в продължение на един ден. Но какво нещо е един работен ден?³⁶⁾ Във всеки случай — по-малко от един естествен ден в живота. С колко по-малко? Капиталистът има свое собствено мнение за тази *ultima Thule**, за тази необходимата граница на работния ден. Като капиталист той е само олицетворен капитал. Неговата душа е душата на капитала. А капиталът има само един жизнен нагон — нагона да увеличава своята стойност, да създава принадена стойност, да всмуква със своята постоянна част, със средствата за производство, колкото може по-голямо количество принаден труд³⁷⁾. Капиталът е мъртъв труд, който като вампир оживява само когато всмуква жив труд и живее толкова по-пълно, колкото повече жив труд поглъща. Времето, през което работникът работи, е времето, през което капиталистът потребява купената от него работна сила³⁸⁾. Ако работникът употребява за себе си времето, с което разполага, той ограбва капиталиста.³⁹⁾

³⁶⁾ Този въпрос е несравнено по-важен, отколкото прочутият въпрос на сър Роберт Пил към Бирмингамската търговска камара: „Какво нещо е един фунт стерлинг?“ — въпрос, който не можел да бъде поставен само затова, защото на Пил също тъй не му е била ясна природата на парите, както и на бирмингамските „little shiling men“⁷⁷.

* — буквално крайна Тула; тук в смисъл на крайна граница. (Тула — островна страна, която по представите на древните хора се намирала в крайната северна част на Европа.) *Ред.*

³⁷⁾ „Задачата на капиталиста се състои в това, да получи срещу изразходвания капитал колкото може по-голямо количество труд“ (*J. G. Courcelle-Seneuil, „Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles“*. 2-ème édit. Paris, 1857, p. 63).

³⁸⁾ „Загубата на един работен час дневно нанася грамадна вреда на една търговска държава“. „Наблюдава се много голямо потребление на луксозни предмети сред бедното работно население на това кралство, особено сред простолудияето около манифактурите; а при това те изразходват и своето време, а това изразходване е по-п губно от всичко друго“ („*An Essay on Trade and Commerce etc.*“, London, 1770, p. 47 и 153).

³⁹⁾ „Ако свободният работник отпочине за миг, алчната икономия, която го следи с неспокойни погледи, твърди, че той я обира“ (*N. Linguet, „Théorie des Lois Civiles etc.“*, London, 1767, t. II, p. 466).

И тъй, капиталистът се позовава на закона за стоковата размяна Той, както и всеки друг купувач, се старее да извлече от потребителната стойност на своята стока колкото е възможно по-голяма полза. Но изведнаж се надига гласът на работника, който беше заглъхнал в шума и грохота [Sturm und Drang] на производствения процес:

— Стоката, която ти продадох, се отличава от останалата стокова сган по това, че нейното потребление създава стойност, и то по-голяма стойност, отколкото струва самата тя. Именно затова си я и купил. Това, което за тебе е нарастване на стойността на капитала, за мене е допълнително изразходване на работна сила. Ние двамата с теб познаваме на пазара само един закон — закона за стоковата размяна. А потреблението на стоката принадлежи не на продавача, който я отчуждава, а на купувача, който я придобива. Затова на теб ти принадлежи потреблението на моята едnodневна работна сила. Но с помощта на нейната всекидневна продажна цена аз трябва да мога да я възпроизвеждам всекидневно, за да мога отново да я продавам. Независимо от естественото ми изхавяване поради възрастта и т. н. аз трябва и утре да бъда способен да работя при същото нормално състояние на сила, здраве и бодрост, както и днес. Ти постоянно ми проповядваш евангелието на „спестовността“ и „въздържанието“. Е, добре! Аз искам като разумен, пестелив стопанин да стопанисвам своето единствено богатство, работната си сила, и да се въздържам от всяко нейно лудешко разпиляване. Аз искам всекидневно да поставям в движение, в труд само толкова от нея, колкото отговаря на нейната нормална продължителност и на нормалното ѝ развитие. С безмерно удължаване на работния ден ти можеш за един ден да изтръгнеш по-голямо количество от моята работна сила, отколкото аз мога да възстановя едва за три дни. Това, което ти ще спечелиш като труд, аз ще го изгубия като субстанция на труда. Използуването на моята работна сила и нейното ограбване са съвсем различни неща. Ако средният период на живота на един среден работник при разумни размери на труда е 30 години, то стойността на моята работна сила, за която ти ми плащаш всеки отделен ден, е $\frac{1}{365 \times 30}$, или $\frac{1}{10950}$ от цялата ѝ стойност. Но ако я потребиш за 10 години, ти пак ми плащаш всекидневно по $\frac{1}{10950}$ вместо $\frac{1}{3650}$ от цялата ѝ стойност, т. е. само $\frac{1}{3}$ от нейната едnodневна стойност, и значи всеки ден ми крадеш $\frac{2}{3}$ от стойността на моята стока. Ти ми плащаш за едnodневна работна сила, а пък консумираш тридневна. Това противоречи на нашия договор и на закона на стоковата размяна. Затова аз искам работен ден с нормална продължителност и го искам без всякакви апели към твоего сърце, защото, щом е за пари, няма място за доброду-

шие. Ти може да си примерен гражданин, може би си член на дружеството за защита на животните, а освен това може да минаваш и за светец, но това, което ти представляваш спрямо мене, няма сърце в гърдите си. Това, което бие в тях, е очевидно моето собствено сърце. Аз искам нормален работен ден, защото, както и всеки друг продавач, искам стойността на своята стока⁴⁰⁾.

Ние виждаме, че като оставим настрана твърде еластичните граници на работния ден, самата природа на стоковата размяна не поставя никакви граници на работния ден, а следователно и никакви граници на принадлежния труд. Капиталистът защитава своето право на купувач, като удължава колкото може повече работния ден и като се старае да направи, ако може, от един работен ден два. От друга страна, специфичната природа на продадената стока поставя известна граница на потреблението ѝ от нейния купувач и работникът защитава своето право на продавач, когато иска да ограничи работния ден до определена нормална величина. Така че тук се получава антиномия, право срещу право, и двете еднакво опрени на закона за стоковата размяна. Между равни права решава силата. И така, в историята на капиталистическото производство нормирането на работния ден се изразява в борба за границите на работния ден — борба между съвкупния капиталист, т. е. класата на капиталистите, и съвкупния работник, т. е. работническата класа.

2. НЕУТОЛИМАТА ЖАЖДА ЗА ПРИНАДЕН ТРУД. ФАБРИКАНТ И ЧОКОИЛ

Капиталът не е изнамерил принадлежния труд. Навсякъде, където една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената си издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика на средствата за производство⁴¹⁾, все едно дали този собственик е атински *καλὸς καὶ δῆος* [аристократ], етруски теократ, *civis romanus* [римски гражданин],

⁴⁰⁾ През време на голямата стачка на лондонските строителни работници през 1860—1861 г. за намаляване на работния ден на 9 часа техният комитет публикува едно заявление с почти същото съдържание, както и речта на нашия работник. В него не без ирония се обръща внимание на това, че най-алчният от „building masters“ [предприемачи-строители], някой си сър М. Пито, „минава за светец“. (Същият този Пито след 1867 г. свърши по същия начин, както и Страусберг !)

⁴¹⁾ „Онези, които работят... хранят в действителност както пенсионерите, тъй наречените богаташи, така и себе си“ (*Edmund Burke*, „Thoughts and Details on Scarcity“, London, 1800, p. 2, 3).

нормански барон, американски робовладелец, влашки чокоин, съвременен лендлорд или капиталист⁴²⁾. Но ясно е, че ако в една обществено-икономическа формация преобладаващо значение има не разменната стойност на продукта, а неговата потребителна стойност, то принадлежният труд се ограничава с един по-тесен или по-широк кръг от потребности, но от самия характер на производството не произтича безгранична потребност от принадлежен труд. Затова е бил ужасен прекомерният труд в древността, където разменната стойност е трябвало да бъде добивана в нейната самостоятелна парична форма, т. е. в производството на злато и сребро. Принудителната работа до смърт е била там официалната форма на прекомерния труд. Достатъчно е човек да прочете Диодор Сицилийски.⁴³⁾ Обаче това са изключения в древността. Но щом народи, чието производство все още се движи в по-ниските форми на робския труд, на крепостническия труд и т. н., бъдат въввлечени в световния пазар, в който господствува капиталистическият начин на производство и който развива продажбата на техните продукти в чужбина до степента на темен господстващ интерес — тогава към варварските ужаси на робството, крепостничеството и т. н. се прибавя и цивилизованият ужас на прекомерния труд. Затова негърският труд в Южните щати на Америка е имал умерен и патриархален характер, докато производството е било насочено главно към непосредствено задоволяване на собствените нужди. Но колкото повече износът на памук е ставал жизнен интерес на тези щати, толкова повече прекомерният труд на негъра — достигащ на някои места до потребление на неговия живот в течение на седем трудови години — е ставал фактор на една пресметната и пресметлива система. Задачата не е била вече да се изтръгне от негъра известна маса полезна продукция. Сега задачата била: производство на самата принадлежна стойност. Подобен е случаят с ангарийния труд, напр. в дунавските княжества.

Сравняването на неутолимата жажда за принадлежен труд в дунавските княжества със същата неутолима жажда на английските

⁴²⁾ Нибур в своята „Römische Geschichte“ твърде наивно забелязва: „Не може да не се признае, че произведения като тия на етруските, които ни поразяват дори в своите развалини, ни карат да предпологаме съществуването на малки (!) държави от господари и роби.“ Много по-дълбока е забележката на Сисмонди, че „брюкселските дантели“ имат за предпоставка съществуването на господари и наемни работници.

⁴³⁾ „Човек не може да гледа тези нещастници (в златните рудници между Египет, Етиопия и Арабия), които дори не могат да държат чисто златото си, нито да прикрият своята голота, без да оплаква тяхната тъжна съдба. Защото там няма снизхождение, няма милост нито към болни, нито към осакатени, нито към стари, нито към слабостта а жените. Всички трябва да работят, принуждавани с бой, докато смъртта тури край на техните мъчения и бедствия“ („Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek“, Buch 3, cap. 13).

фабрики представлява особен интерес, тъй като принадленият труд при ангарията има самостоятелна осезаема форма.

Да приемем, че работният ден се състои от 6 часа необходим труд и 6 часа принадлеен труд. В такъв случай свободният работник донася на капиталиста седмично 6×6 , или 36 часа принадлеен труд. Това е същото, както ако той би работил 3 дни в седмицата за себе си и 3 дни безплатно за капиталиста. Но това не се вижда. Принаденият труд и необходимият труд се сливат. Затова аз мога да изразя същото отношение напр. в такъв вид — че работникът във всяка минута работи 30 секунди за себе си и 30 секунди за капиталиста. Друго е с ангарията. Необходимият труд, който извършва напр. влашкият селянин за своята собствена издръжка, е пространствено отделен от неговия принадлеен труд за чокоина. Единият труд той извършва на своята собствена нива, а другия — на господарското имение. Поради това двете части на работното време съществуват самостоятелно една до друга. Във формата на ангария принадленият труд е строго отделен от необходимия труд. Тази различна форма на проява на принадления и необходимия труд очевидно никак не изменя количественото отношение между тях. Три дни принадлеен труд в седмицата си остават три дни труд, който не създава еквивалент за самия работник, независимо от това, дали този труд се нарича крепостен или наемен. Но у капиталиста ненаситната жажда за принадлеен труд се проявява в стремеж към безмерно удължаване на работния ден, а у чокоина — по-просто: в непосредствен лов на ангарийни дни.⁴⁴⁾

В дунавските княжества ангарийният труд е бил свързан с натурални ренти и с другите атрибути на крепостничеството, но той е съставлявал решаващата дан в полза на господстващата класа. В такива случаи ангарията рядко е произтичала от крепостничеството, напротив, по-скоро крепостничеството обикновено е произтичало от ангарията^{44а)}. Така е било в румънските провинции. Техният

⁴⁴⁾ Следващият текст се отнася до положението на румънските провинции, в което те са се намирали преди преврата⁷⁸⁾, станал след Кримската война.

^{44а)} *Бележка към третото издание*. Това важи също така и за Германия и особено за Прусия на изток от Елба. През 15-и век немският селянин е носил известни тежести в труд и натура, обаче фактически е бил почти навсякъде свободен човек. Немските колонисти в Бранденбург, Померания, Силезия и Източна Прусия са били даже и юридически признати за свободни. Победата на аристокрацията в селската война турнула край на това. Не само победените южногермански селяни станали отново крепостни. Още от средата на 16-и век свободните селяни в Източна Прусия, Бранденбург, Померания и Силезия, а скоро след това и в Шлезвиг-Холщайн, били сведени до положението на крепостни (*Maurer*, „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland“, Erlangen 1862—1863, т. IV. — *Meitzen*, „Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866“, Berlin 1873. — *Hanssen*, „Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein“). — *Ф. Е.*

първоначален начин на производство се основавал върху общата собственост, но не обща собственост в нейната славянска, а още по-малко в нейната индийска форма. Членовете на общината самостоятелно са стопанисвали като своя свободна частна собственост една част от земите, а задружно са обработвали друга част, т. н. *ager publicus* [обществени ниви]. Продуктите от този задружен труд са служили отчасти като резервен фонд за в случай на неплодородие и други случайности, отчасти като държавно съкровище за покриване на разсуките за войни, за религиозни цели или за други разходи на общината. С течение на времето военните и църковните сановници узурпирали заедно с общата собственост и всички свързани с нея тегоби. Трудът на свободните селяни върху тяхната общинска земя се превърнал в ангарийен труд за грабителите на тази общинска земя. Едновременно с това се развили крепостнически отношения, но само фактически, а не в законна форма, докато най-сетне били узаконени от освободителката на света — Русия, под предлог че се отменява крепостничеството. Кодексът на ангарийния труд, прокламиран в 1831 г. от руския генерал Киселъов, е бил естествено продиктуван от самите чокои. По такъв начин Русия с един удар спечелила на своя страна магнатите на дунавските княжества и одобрителните ръкопляскания на либералните кретени от цяла Европа.

Според „*Règlement organique*“⁷⁹ — така се нарича този кодекс на ангарийния труд — всеки влашки селянин дължи на така наречения собственик на земята освен множество подробно изброени тегоби в натура още и: 1) дванадесет работни дни изобщо, 2) един ден полска работа и 3) един ден за докарване на дърва. Всичко 14 дни в годината. Но с дълбоко разбиране на политическата икономия работният ден тук се приема не в неговия обикновен смисъл, а като работен ден, необходим за производството на средния едnodневен продукт, а пък средният едnodневен продукт се определя по такъв хитър начин, че никой циклоп не би могъл да го изработи и за 24 часа. Затова „уставът“ сам обяснява със сухите думи на една чисто руска ирония, че под 12 работни дни трябва да се разбира продуктът на ръчен труд от 36 дни, под един ден полска работа — 3 дни и под един ден докарване на дърва — също така тройно повече. Всичко: 42 дни ангария. Но към това се прибавя и така наречената „*Jo'agie*“, т. е. помощта, която селяните оказват на земевладелеца при извънредни нужди на производството. Всяко село според броя на своето население е длъжно всяка година да доставя за „*Jobagie*“ определен контингент работници. Тази добавъчна ангария се преценява за всеки влашки селянин на 14 дни, така че предписаната ангария възлиза на 56 работни дни в годи-

ната. Но земеделската година във Влашко поради лошия климат се състои само от 210 дни, от които 40 дни се губят като неделни и празнични дни и средно 30 дни — поради лошо време, всичко 70 дни. Остават 140 работни дни. Отношението на ангарийния труд към необходимия труд е $\frac{56}{84}$, или $66\frac{2}{3}\%$, и изразява много по-малка норма на принадлежната стойност, отколкото оная, която определя труда на английския земеделски или фабричен работник. Но това е само предписаната по закон ангария. „Règlement organique“ в още „по-либерален“ дух, отколкото английското фабрично законодателство е съумял да облекчи възможността за своето собствено заобикаляне. След като е направил от 12 дни 54, той определя и номиналния дневен труд за всеки от 54-те ангарийни дни по такъв начин, че този труд трябва да се довършва през следващите дни. Така напр. предвиден е един ден за изплевяне на такава площ, която за тази операция, особено при царевичните ниви, изисква двойно по-дълго време. Законният дневен труд за някои земеделски работи може така да се тълкува, като че денят започва през май и свършва през октомври. За Молдава постановленията са още по-тежки.

„Дванадесетте дни ангария, предвидени в „Règlement organique“ — извикал един опиянен от победата болярин, — възлизат на 365 дни в годината!“⁴⁵⁾

Ако „Règlement organique“ на дунавските княжества е бил положителен израз на неутолимата жажда за принадлежен труд, узаконена във всеки параграф, то английските Factory-Acts [фабрични закони] са отрицателен израз на същата неутолима жажда. Тези закони обуздават нагона на капитала към безгранично изсмукване на работната сила чрез принудително ограничаване на работния ден от самата държава, и то държава, в която господствуват капиталистът и лендлордът. Независимо от все по-страшително нарастващото от ден на ден работническо движение, ограничаването на фабричния труд е било продиктувано от същата необходимост, която е наложила наторяването на английските ниви с гуано. Същата сляпа жажда за грабеж, която в единия случай е изтощавала почвата, започнала в другия случай да подравя от корен жизнената сила на нацията. Тук периодичните епидемии са говорели също тъй вразумително, както и намаляването на ръста на войниците в Германия и Франция⁴⁶⁾.

⁴⁵⁾ По-големи подробности могат да се намерят у *E. Regnault*, „Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes“, Paris, 1855 [p. 304 sq.].

⁴⁶⁾ „Общо взето средният ръст е в известни граници показател за доброто развитие на органическите същества. При човека размерът на неговото тяло се намалява, когато неговото здраве е засегнато от физически или социални условия. Във всички европейски страни, където има обща военна повинност, средният ръст

Factory-Act [фабричният закон] от 1850 г., който е в сила сега (1867 г.), установява среден 10-часов работен ден през седмицата, а именно: за първите 5 дни от седмицата по 12 часа, от 6 часа сутрин до 6 часа вечер, но от тях $\frac{1}{2}$ час се полага за закуска и 1 час за обед, така че остават $10\frac{1}{2}$ работни часа, и 8 часа в събота, от 6 часа сутрин до 2 часа след обед, от които $\frac{1}{2}$ час се полага за закуска. Остават 60 работни часа, по $10\frac{1}{2}$ за първите 5 дни и $7\frac{1}{2}$ за последния ден на седмицата⁴⁷⁾. Назначени са нарочни надзорници по изпълнението на този закон, а именно пряко подчинените на Министерството на вътрешните работи фабрични инспектори, чиито отчети парламентът публикува всеки 6 месеца. Така че те дават непрекъснати и официални статистически данни за неутолимата жажда на капиталистите за принаден труд.

Да послушаме за малко фабричните инспектори⁴⁸⁾.

на възрастните мъже и изобщо тяхната годност за военна служба е спаднала от нейното въвеждане насам. До революцията (1789) минимумът за лехотинена във Франция е бил 165 см; в 1818 (закон от 10 март) — 157, а след закона от 21 март 1832 г. — 156 см. Във Франция средно повече от половината новобранци се освобождават като негодни за военна служба поради недостатъчен ръст и физическа слабост. Саксонската военна мярка е била в 1780 г. 178 см, а сега е 155. В Пруссия е 157. Според данните, които привежда д-р Майер в „Bayerische Zeitung“ от 9 май 1862 г. и които представляват среден резултат за 9 години, се оказва, че в Пруссия от всеки 1000 новобранци 716 са негодни за военна служба: 317 поради недостатъчен ръст и 399 поради физически недостатък. . . През 1858 г. Берлин не е могъл да даде своя годишен контингент от новобранци — не достигнали 156 души“ (*J. v. Liebig, „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 7. Aufl., 1862, Band I, S. 117, 118).*

⁴⁷⁾ Историята на фабричния закон от 1850 г. е дадена по-нататък в тази глава.

⁴⁸⁾ Аз само тук-таме се спирам на периода от началото на едрата промишленост в Англия до 1845 г. и затова по този въпрос препращам читателя към книгата: *Ф. Енгелс, „Положението на работническата класа в Англия“, Лайпциг, 1845 [виж настоящото издание, т. 2].* Колко дълбоко е разбрал Енгелс духа на капиталистическия начин на производство, показват *Factory Reports* [отчетите на фабричните инспектори], *Reports of Mines* [отчетите на минните инспектори] и т. н., излезли след 1845 г.; а как поразително той е обрисувал положението в неговите подробности показва най-повърхностното сравняване на неговото съчинение с излезлите 18—20 години по-късно официални отчети на „Children's Employment Commission“ [комисия за изследване на детския труд] (1863—1867). Зашото те говорят за ония промишлени отрасли, в които фабричното законодателство не бе въведено до 1862 г., а отчасти още не е въведено. Така че в описаното от Енгелс състояние още не са внесени отвън никакви по-големи или по-малки промени. Своите примери аз вземам главно от периода на свободната търговия след 1848 г., т. е. от онова райско време, за което така много са слушали германците от толкова словоохотливите, колкото и жалки в научно отношение разносвачи на идеите на свободната търговия. — Впрочем Англия фигурира тук на първо място само затова, защото тя е класическият представител на капиталистическото производство и защото само тя има непрекъсната официална статистика върху въпросите, които се обсъждат тук.

„Фабрикантът прибягва към измама, като започва работата с повече или по-малко от четвърт час преди 6 часа сутринта и я свършва с повече или по-малко от четвърт час след 6 часа вечерта. Той отнема 5 минути в началото и 5 минути в края на оня половин час, който номинално е определен за закуска, и 10 минути в началото и 10 минути в края на обедния час. В събота той продължава работата с четвърт час, понякога повече, понякога по-малко, след 2 часа след обед. По такъв начин той печели :

До 6 часа сутринта.....	15 минути	} Всичко за 5 дни : 300 минути
След 6 часа вечерта.....	15 „	
От времето за закуска.....	10 „	
От обедното време.....	20 „	
	60 минути	

През съботите:

До 6 часа сутринта.....	15 минути	} Всичко 40 минути
От времето за закуска.....	10 „	
След 2 часа.....	15 „	

Това прави 5 часа и 40 минути седмично, което, умножено на 50 работни седмици — като извадим 2 седмици за празници или случайно прекъсване на работата, — дава 27 работни дни⁴⁹⁾.

„Ако работният ден се удължава всеки ден с 5 минути повече от нормалната му продължителност, това прави $2\frac{1}{2}$ работни дни в годината⁵⁰⁾. „Един добавъчен час всекидневно, получен от това, че се откъсват ту тук, ту там по няколко минути, прави от 12-те годишни месеца 13⁵¹⁾.

Кризис, през време на които производството се прекъсва и се работи само при „намалено работно време“, само по няколко дни в седмицата, естествено никак не изменят стремежа за удължаване на работния ден. Колкото по-малко са сделките, толкова по-голяма трябва да бъде печалбата от всяка сключена сделка. Колкото по-малко време може да се работи, толкова повече принадлежи работно време трябва да се работи. Ето какво съобщават фабричните инспектори за периода на кризата от 1857 до 1858 г.:

„На някого може да се види нелогично обстоятелството, че може да се работи прекомерно такова време, когато търговията върви така лошо, но лошото нейно състояние подбужда безогледните хора към прекалености; с това те си осигуряват извънредна печалба. . .“ „По същото време — казва Леонард Хорнър, — когато 122 фабрики в моя район са съвсем изоставени, 143 са спрени и всички други работят с намалено време, нарушението на определеното от закона работно време продължават⁵²⁾. Г-н Хоуел казва: „Макар че повечето фабрики поради лошото съ-

⁴⁹⁾ „Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories“ in „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859“, p. 4, 5.

⁵⁰⁾ „Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856“, p. 35.

⁵¹⁾ „Reports etc. 30th April 1858“, p. 9.

⁵²⁾ Пак там, стр. 10.

стояние на стопанството работят само през половината време, аз и сега получавам толкова оплаквания, както и преди, в смисъл че на работниците всеки ден се отнемат по $\frac{1}{2}$ или $\frac{3}{4}$ часа от осигуреното им по закон време за обед и почивка⁵⁸⁾.

Същото явление се повтаря в по-малки размери през време на страшната памучна криза от 1861 до 1865 г.⁵⁴⁾.

„Когато звярим работници на работа през часовете за обед или през някое друго непозволено от закона време, то понякога за оправдане ни се казва, че работниците изобщо не искат да напуснат фабриката и че дори трябва да насила да ги карат да прекратят работата (чистенето на машините и т. н.), особено в събота след обед. Но ако „работните ръце“ остават във фабриката след спирането на машините, това става само защото от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта, т. е. през установеното от закона работно време, не им се разрешава да извършват работи от този род“⁵⁵⁾.

„Извънредната печалба, която принася извънредният труд извън законното работно време, представлява за мнозина фабриканти такова голямо изкушение, че те не могат да му устоят. Те винаги разчитат на шанса, че няма да бъдат заловени, и разчитат на това, че дори ако бъдат открити, нищожните парични глоби и съдебни разходи все пак им осигуряват в края на краищата печалба“⁵⁶⁾. „В ония случаи, когато се печели добавъчно време от натрупването на дребни кражби („a multiplication of small thefts“), извършвани през деня, инспекторите срещат почти непреодолими мъчнотии при доказването на нарушенията“⁵⁷⁾.

Фабричните инспектори наричат тези „дребни кражби“, които капиталът върши от времето за обед и от почивката на работниците,

58) Пак там, стр. 25.

54) „Reports etc. for half year ending 30th April 1861“. Виж притурка № 2; „Reports etc. 31st Oct. 1862“, p. 7, 52, 53. Нарушенията отново зачестяват през последната по овина на 1863 г. Сравни „Reports etc. ending 31st Oct. 1863“, p. 7.

55) „Reports etc. 31st Oct. 1860“, p. 23. С какъв фанатизъм спред показанията на фабрикантите пред съда техните фабрични работни ръце се противопоставят на всяко пречкане на фабричния труд, показва следният курьоз: В началото на юни 1836 г. до миссията съдия в Дюсбъри (Йоркшир) постъпили оплаквания, според които собствениците на 8 големи фабрики близо до Бетли нарушавали фабричния закон. Част от тях били обвинени, че заставяли 5 момчета между 12 и 15 години да работят от 6 часа сутринта в петък до 4 часа след обед в събота, без да им се дава никаква почивка освен за ядене и един час спане около полунощ. При това тези деца трябвало да извършват своя непрекъснат 30-часов труд в „shoddy hole“, както се нарича онази изба, в която се разчепкват вълнените парцали и в коя о едно море от прах, отпадъци и т. н. кара дори възрастните работници за защита на белите дробове постоянно да връзват устата си с кърпи! Обвинените господа дали клетвени уверения — като квакери те били твърде скрупулно-религиозни, за да положат клетва, — че в своето велико милосърдие разрешили на злочестите деца 4 часа сън, но опърничавите деца съвсем не искали да легнат! Господа квакерите били осъдени на глоба по 20 фунта стерлинги. Драйдън е предвиждал тези квакери:

„Една лисица — самата престорена светица — не смее да се закълне, но лъже като дявол, с набожен вид и с великопостен поглед — и никога не прави грях — преди да се помоли!“⁸⁰⁾

56) „Rep. etc. 31st October 1856“, p. 34.

57) Пак там, стр. 35.

„petty pilferings of minutes“, дребни кражби на минути⁵⁸), „snatching a few minutes“, измъкване на минути⁵⁹), или според техническия израз на работниците „nibbling and cribbling at meal times“ („изстъргане и изпиляване от времето за ядене“⁶⁰).

Както се вижда, при такава атмосфера образуването на принадлежна стойност от извънреден труд не е тайна.

„Ако ми позволите — ми казваше един твърде почтен фабрикант — да накарам работниците да работят всекидневно само по 10 минути повече от определеното време, вие слагате в джоба ми годишно по 1 000 ф. ст.“⁶¹). „Атомите на времето са елементите на печалбата“⁶²).

Няма нищо по-характерно в това отношение от обозначаването на работниците, които работят пълно време, с израза „full timers“, („пълновременници“), а на децата под 13 години, които трябва да работят само 6 часа — с израза „half timers“ („полувременници“⁶³). Тук работникът не е нищо повече от олицетворено работно време. Всички индивидуални различия се превръщат само в различия между „Vollzeitleiter“ („работник, който работи пълно време“) и „Halbzeitleiter“ („работник, който работи половината време“).

3. ОТРАСЛИ НА АНГЛИЙСКАТА ПРОМИШЛЕНОСТ БЕЗ ЗАКОННИ ГРАНИЦИ НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА

Досега ние наблюдавахме нагона към удължаване на работния ден, този вълчи ненаситен глад за принадлежен труд в една област, където безмерните злоупотреби, ненадминати, както казва един буржоазен икономист, и от жестокостите на испанците спрямо червеночуждите в Америка⁶⁴), най-сетне са наложили да бъде поставен на капитала намордникът на законодателното регулиране. Сега да хвър-

⁵⁸) Пак там, стр. 48.

⁵⁹) Пак там.

⁶⁰) Пак там.

⁶¹) Пак там.

⁶²) „Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860“, p. 56.

⁶³) Този израз има официално право на гражданство както във фабриката, така и във фабричните отчети.

⁶⁴) „Алчността на фабрикантите в техния ламтеж към печалби ги кара да вършат жестокости, които едва ли отстъпват на жестокостите, вършени от испанците при техния ламтеж за злото по време на завладяването на Америка“ (John Wade, „History of the Middle and Working Classes“, 3rd ed., London, 1833, p. 114). Теоретичната част на тази книга, нещо като компендиум на политическата икономия, съдържа някои оригинални за своето време мисли, напр. за търговските кризи. Историческата част представлява безсъвестен плагиат от книгата на Sir M. Eden, „The State of the Poor“, London, 1797.

лим поглед на някои отрасли на производството, където измукването на работната сила или и сега още е свободно от ограничения, или до вчера е било такова.

„Господин Браутон [мирови съдия на графството] зяяви като председател на един митинг в общинския салон в Нотингем на 14 януари 1860 г., че сред онази част от градското население, която е заета с производството на дачтели, господствуват такива страдания и лишения, които са непознати на останалия цивилизован свят. В 2, 3, 4 часа сутрин 9—10-годишни деца биват изтръгвани от техните мръсни постелки и заставяни да работят само за своята издръжка до 10, 11, 12 часа през нощта, вследствие на което членовете им измършавяват, тялото им се съсухря, чертите на лицата им се притъпяват и целият им човешки облик се вцепнява в някаква каменна апатичност, така че човек се ужасява само като ги погледне. Нас не ни учудва, че г-н Малет и други фабриканти протестираха против всяко обсъждане на този въпрос. . . Подобна система, както е описана от негово преподобие г. Монтегю Волпи, е система на безгранично робство, робство в социално, физическо, морално и интелектуално отношение. . . Какво да мисли човек за един град, който устройва публичен митинг, за да иска ограничаване на работното време за мъжете на 18 часа дневно! . . . Ние декламираме против виржинските и каролинските плантатори. Но няма тяхната търговия с негри с всичките ужаси на камшика и пазарлъците за човешко месо е по-ужасно от това бавно убиване на хора, което се върши с цел да се фабрикуват воали и яки, за да печелят капиталистите!“⁶⁵⁾

Грънчарството (Pottery) в Стафордшайр е било предмет на три парламентарни анкети през последните 22 години. Резултатите им са изложени в отчета на г. Скрайвън от 1841 г., съставен за „Children's Employment Commissioners“, в отчета на д-р Грийноу от 1860 г., публикуван по нареждане на служебния лекар на Тайния съвет („Public Health, 3rd Report“, I, 102—113), най-сетне в отчета на г. Лондж от 1863 г. във „First Report of the Children's Employment Commission“ от 13 юни 1863 г. За моята задача е достатъчно да взема от отчетите за 1860 и 1863 г. няколко свидетелски показания на самите експлоатирани деца. По децата може да се съди за възрастните, особено за жените и момичетата, и то в един отрасъл на промишлеността, в сравнение с който памукопрераждането и пр. изглеждат твърде приятно и здравословно занятие⁶⁶⁾.

Уилям Ууд, деветгодишен, „започнал да работи, когато бил на 7 години и 10 месеца“. Още от началото той „gап moulds“ (пренасял в сушилната изготвените във форми стоки и след това връщал обратно празните форми). През цялата седмица той всекидневно идва в 6 часа сутринта и прекратява работата около 9 часа вечерта. „Аз работя до 9 часа вечерта всеки ден. Така беше напр. през последните 7—8 седмици.“ И така 15-часов труд за седемгодишно дете! Дж. Мъррей, дванадесетгодишно момче, дава такива показания:

⁶⁵⁾ Лондонският „Daily Telegraph“ от 17 януари 1860 г.

⁶⁶⁾ Сравни Ф. Енгелс. „Положението на работническата класа в Англия“. Лайпциг, 1845, стр. 249—251 [виж настоящото издание, т. 2, стр. 420—422].

„I run moulds and turn jigger („аз [нося форми и] въртя колелото“). Идвам в 6 часа, понякога в 4 часа сутринта. През цялата последна нощ работих до 8 часа тази сутрин. Не съм лягал от миналата нощ. Освен мен през тази нощ работеха още 8 или 9 други момчета; с изключение на едно всички отново дойдоха тази сутрин. Получавам седмично 3 шилинга и 6 пенса (1 талер и 5 гроша). Не получавам нищо допълнително, а-о работя непрекъснато през цялата нощ. През последната седмица ра отих две цели нощи.“ Фърнихау, десетгодишно момче, казва: „Не винаги разполагам с цял час за обед; често пъти само с половин час. Така е всеки четвъртък, петък и събота“⁶⁷⁾.

Д-р Грийноу заявява, че продължителността на живота в грънчарските окръзи Стоук-упон-Трен и Уолстентън е извънредно кратка. Макар че в окръга Стоук само 30,6% и в Уолстентън само 30,4% от мъжкото население над 20 години е заето в грънчарското производство, все пак в първия окръг повече от половината, а във втория около $\frac{2}{5}$ от смъртните случаи при гръдни болести сред мъжете се падат на грънчарските работници. Д-р Буутройд, лекар, практикуващ в Хенли, казва:

„Всяко ново поколение на грънчарите е по-дребно и по-слабо от предишното.“

Същото казва и друг един лекар, г. Мак-Бийн:

„Откакто аз преди 25 години почнах своята практика между грънчарите, забележителното израждане на тази класа се прояви в прогресиращо намаляване на техния ръст и тегло.“

Тези показания са взети от отчета на д-р Грийноу от 1860 г.⁶⁸⁾

От отчета на членовете на комисията за 1863 г. извличаме следното. Д-р Дж. Т. Арледж, главен лекар на болницата в Норт Стафордшайр, казва:

„Като класа грънчарите, мъже и жени . . . представляват население, което физически и морално е изродено. Те обикновено са с дребен ръст, с лошо телосложение и често с изкривен гръден кош. Те преждевременно остаряват и животът им е къс; те са флегматични и малокръвни, слабостта на техния организъм се проявява в упорити пристъпи на диспепсия, в разстройства на черния дроб и бъбреците и в ревматизъм. Но особено са изложени на гръдни болести — на пневмония, туберкулоза, бронхит и астма. Една форма на тази последната им е свойствена и е известна под името грънчарска астма, или грънчарска туберкулоза. Скрофулозата, която поражда жлези, кости и други части на тялото, е болест на повече от две трети от грънчарите. Ако израждането (degenerescence) на населението от този окръг още не е отишло много по-далеч, това се дължи само на притока на нови хора от съседните селски окръзи и на обстоятелството, че се сключват бракове с по-здравено население.“

Господин Чарлс Пирсън, доскоро лекар в същата болница, в едно писмо до комисаря Лондж пише между другото:

⁶⁷⁾ „Children's Employment Commission. First Report etc.“ 1863, Показания, р. 16, 19, 18.

⁶⁸⁾ Public Health, 3rd Report etc.“, р. 103, 105.

„Аз мога да говоря само въз основа на лични наблюдения, а не на статистически данни, но трябва да забележа, че моето възмущение винаги кипваше при вида на тези нещастни деца, чието здраве се жертвува заради алчността на техните родители и работодатели.“

Той изброява причините на болестите сред грънчарите и завършва тия причини с най-важната — „long hours“ („дългите работни часове“). Отчетът на комисията изказва надеждата, че

„една манифактура, която заема такова видно положение в очите на света, няма повече да търпи позора, че нейният голям успех се придружава от физическо изразждане, най-разнообразни физически страдания и ранна смърт на работническото население, с чийто труд и сръчност са достигнати толкова големи резултати“⁶⁹⁾.

Всичко, което важи за грънчарството в Англия, важи и за това в Шотландия⁷⁰⁾.

Кибритената манифактура датира от 1833 г., когато бил изнамерен начинът да се прикрепва фосфорът върху клечката. След 1845 г. тя бързо се развила в Англия и от гъсто населените части на Лондон преминала в Манчестер, Бирмингам, Ливърпул, Бристол, Норуич, Нюкасл, Глазгоу и заедно с нея се е разпространявало схващането на челюстите — болест, която един виенски лекар още в 1845 г. определил като специфична болест на кибритените работници. Половината от тези работници са деца под 13 и младежи под 18-годишна възраст. Поради своята нездравословност и отвратителните условия на работа това производство се ползува с такава лоша репутация, че само най-изпадналата част от работническата класа, полугладни вдовици и т. н., дават там на работа децата си, „парцаливи, изгладнели, съвсем изоставени и лишени от възпитание деца“⁷¹⁾. От свидетелите, които е разпитал комисарят Уайт (1863 г.), 270 са били под 18 години, 50 под 10, 10 само на 8, и 5 само на 6 години. Работен ден, който се колебае между 12—14 и 15 часа, ношен труд, нередовно хранене, най-често в самите работни помещения, които са отровени от фосфора. Данте би намерил, че в тези манифактури са надминати най-жестоките фантастични ужаси на неговия ад.

Във фабриката за тапети по-грубите сортове се печатат на машина, а по-фините на ръка (block printing). Най-оживеният производствен сезон се пада между началото на октомври и края на април. През този период работата често продължава почти без прекъсване от 6 часа сутринта до 10 часа вечерта и още по-късно през нощта.

⁶⁹⁾ „Children's Employment, Commission“ 1863, p. 22, 24, XI.

⁷⁰⁾ Пак там, стр. XLVII.

⁷¹⁾ „Children's Employment Commission“, 1863, p. LIV.

И. Лийч дава такава показание: „През последната зима (1862) от 19 момичета 6 отсъстваха от работа поради болести, причинени от преумората. За да не заспиват, трябва да им викам.“ У. Дюфи: „От умора децата често пъти не могат да си държат очите отворени, а всъщност и ние често пъти едва смогвахме.“ Дж. Лайтбърн: „Аз съм на 13 години . . . Ние работехме през последната зима до 9 часа вечерта, а по-миналата — до 10 часа. През последната зима краката ми бяха така изранени, че почти всяка вечер виках от болки.“ Дж. Апсдън: „Когато моето момче беше на 7 години, аз го носех на гръб през снега до фабриката и назад и то работеше по 16 часа! . . . Често пъти коленичех, за да го храня, докато то стоеше на машината — защото не биваше да я напуша или да я спира.“ Смит, съдружник и управител на една фабрика в Манчестер: „Ние (той иска да каже ония „работни ръце“, които работят за „нас“) работим без обедна почивка, тъй че работният ден от 10½ часа свършва в 4½ часа след обед, а всичкото по-нататъшно работно време представлява извънреден труд.“⁷²⁾ (Дали този г. Смит също тъй не се храни през тях 10½ часа?) „Ние“ (същият този Смит) „рядко спираме работата преди 6 часа вечерта“ (той иска да каже: потреблението на „нашите“ човешки машини), „тъй че ние“ (item Crispinus⁸¹⁾) „в действителност през цялата година работим извънредно време . . . Децата и възрастните (152 деца и младежи под 18 години и 140 възрастни) работеха еднакво през последните 18 месеца средно най-малко по 7 дни и 5 часа в седмицата, или 78½ часа седмично. За 6-те седмици, които свършиха на 2 май т. г.“ (1863), „средната работна седмица беше по-голяма — 8 дни, или 84 часа на седмица!“

Но същият този г. Смит, който е така предан на pluralis majestatis,* със самодоволна усмивка прибавя: „Машинният труд е лек.“ А фабрикантите, които прилагат block printing [ръчното шампосване], казват: „Ръчният труд е по-здравословен от машинния.“ Изобщо господа фабрикантите с негодувание въстават против предложението „за спиране на машините поне през време на храненето.“ „Един закон — казва г. Отли, директор на една тапетна фабрика в Боро (в Лондон):

„Закон, който би ни разрешил да работим от 6 часа сутринта до 9 часа вечерта, (и бил много удобен за нас (!), но определените от фабричния закон часове от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта не са удобни за нас (!) . . . Ние спираме машините през време на обедата (както великодушните!). Това спиране не създава особена загуба на хартия и бон.“ „Но — със съчувствие прибавя той — аз мога да разбера, че свързаната с това загуба не е приятна.“

Отчетът на комисията наивно смята, че страхът на някои „ръководни фирми“, че ще загубят време, т. е. време за присвояване на

⁷²⁾ Това не трябва да се разбира като извънредно работно време в нашия смисъл на думата. Тези господа разглеждат 10½-часовия труд като нормален работен ден, който следователно съдържа и нормален принадлеен труд. След това започва „извънредното работно време“, което се заплаща малко по-добре. По-сетне ще имаме случай да видим, че използването на работната сила през така наречения нормален работен ден се заплаща под стойността, така че „извънредното работно време“ е само хитър похват на капиталиста, за да изнеди повече „принаден труд“; впрочем нищо не се изменя дори и тогава, когато употребяваната през „нормалния работен ден“ работна сила наистина се заплаща по нейната пълна стойност.

* — да говори като царете: ние. *Ред*,

чужд труд, и по такъв начин „ще се лишат от печалба“, не представлява „достатъчно основание“, за да се „лишават от обед“ в продължение на 12—16 часа работа деца под 13 години и младежи под 18 години или за да им се дава храната така, както се слагат въглища и вода на парната машина, сапун — на вълната, масло — на колелото и т. н., т. е. през време на самия производствен процес, като прост спомагателен материал на средството на труда⁷³⁾.

Нито един отрасъл на английската промишленост (оставяме настрана машинното производство на хляб, което сега си пробива път) не е запазил и до днес толкова старовремски и — както в това ни убеждават поетите на Римската империя — дори дохристиянски начин на производство, както хлебарството. Но за капитала, както вече отбелязахме по-преди, е отначало съвсем безразлично какъв е техническият характер на трудовия процес, който той завладява. Той го взема такъв, какъвто го заварва.

Невероятната фалшификация на хляба, особено в Лондон, е била разкрита за пръв път от парламентарната комисия „по фалшификацията на хранителните продукти“ (1855—186) и в книгата на д-р Хасел — „Adulterations detected“⁷⁴⁾. Като последица на тези разкрития дойде законът от 6 август 1860 г. „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ [за предотвратяване на фалшифицирането на хранителните и питейните продукти] — закон без всякакъв ефект, тъй като той, разбира се, проявява най-голяма деликатност спрямо всеки фритредер, който се е заел чрез покупка и продажба на фалшифицирани стоки „to turn an honest penny“ [„честно да спечели някоя пара“]⁷⁵⁾. Самата комисия е формулирала повече или по-малко наивно своето убеждение, че свободната търговия означава по същество търговия с фалшифицирани или, според духовития израз на англичаните, със „софистицирани продукти“. И наистина „софистиката“ от този род умее по-добре от Протагор да прави черното бяло и бялото черно и по-добре от елеатите⁶²⁾

⁷³⁾ „Children's Employment Commission“, 1863, Evidence, p. 123, 124, 125, 140, LXIV.

⁷⁴⁾ Ситно стрита стипца или стипца, смесена със сол, е нормален търговски артикул, който носи характерното име „baker's stuff“ [хлебарски материал].

⁷⁵⁾ Саждите, както е известно, са твърде енергична форма на въглерода и представляват тор, който капиталистическите коминочистачи продават на английските фермери. В 1862 г. в един съдебен процес британският „Jugurman“ [„съдебен заседател“] трябвало да реши дали сажди, в които без знанието на купувача са примесени 90% прах и пясък, представляват „истински“ сажди в „търговски“ смисъл или „фалшифицирани“ сажди в „законен“ смисъл. Тези „amis du commerce“ [„приятели на търговията“] решили, че това са „истински“ търговски сажди, и отхвърлили тълбата на арендатора, който на това отгоре трябвало да заплати съдебните разноски.

да демонстрира ad Oculos [нагледно] привидността на всичко реално⁷⁶⁾.

Във всеки случай комисията обръща вниманието на публиката върху нейния „хляб насъщни“ и заедно с това — върху хлебарството. В същото време на публични митинги и в петиции до парламента се раздадоха жалбите на лондонските хлебарски калфи против прекомерния труд и т. н. Тези жалби станаха толкова настоячиви, че г. Х. С. Тримънхийр, член на многократно споменаваната комисия за 1863 г., бе назначен за кралски следствен комисар. Неговият отчет⁷⁷⁾, заедно с показанията на свидетелите, развълнува публиката — но не сърцето ѝ, а нейния стомах. Англичанинът, който здраво държи на библията, наистина знаеше, че ако човек по божие предопределение не е капиталист или лендлорд, или синекур, той е призван с пот на челото да яде своя хляб, но той не е знаел, че заедно с хляба трябва всеки ден да изядва известно количество човешка пот, смесена с гной, паяжина, мъртви хлебарки, мухлязят немски квас, независимо от стипцата, пясъка и другите също тъй приятни минерални прибавки. Затова, без да се церемонят със светата „свобода на търговията“, „свободното“ от рай време хлебарство бе поставено под надзора на държавни инспектори (в края на парламентарната сесия в 1863 г.) и със същия парламентарен акт бе забранена работата от 9 часа вечерта до 5 часа сутринта за хлебарските калфи под 18 години. Последното постановление на закона говори по-красноречиво от цели томове за прекомерния труд в този занаят, от който лъха такава патриархалност.

„Работата на един лондонски хлебарски калфа започва обикновено в 11 часа през нощта. По това време той замесва тестото — един много уморителен процес, който трае $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ час в зависимост от големината и качеството на тестения продукт. След това той ляга върху дъската за месене, която служи едновременно и за похлупак на ношвите, в които се омесва тестото, и спи няколко часа с един брашнен чувал под главата и друг брашнен чувал върху тялото. След това започва една бърза и непрекъсната работа от 4 часа — да накъсва, тегли, формира, хвърля хляба в пещта, да го изважда от пещта и т. н. Температурата на една фурна е от 75—90° [по Фаренхайт, или 24 до 32° по Целзий], а в малките фурни тя по-скоро е по-

⁷⁶⁾ В статията си за „софистицирациите“ [„фалшификациите“] на стоките френският химик Шевалие посочва за голям брой измежду повече от 600 търговски артикули по 10, 20, 30 различни начини на фалшифициране . . . Той прибавя, че не познава всичките такива методи и не споменава всичките, които познава. За захарта той посочва 6 начина на фалшифициране, за дървеното масло 9, за кравето масло 10, за солта 12, за млякото 19, за хляба 20, за ракията 23, за брашното 24, за шоколада 28, за виното 30, за кафето 32 и т. н. Дори и дядо господ не е избягнал тази участ. Виж *Rouard de Card*, „De la Falsification des substances sacramentelles“, Paris, 1856.

⁷⁷⁾ „Report etc., relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.“, London, 1852 и „Second Report etc.“, London, 1863.

висока, отколкото по-ниска. Когато приготвянето на хляба, кифлите и т. н. е свършено, започва разпределянето на хляба; след описания тежък ношен труд значителна част от работниците разнасят през деня в кошове или в колички хляб от къща на къща, а освен това понякога работят и във фурната. Според годишното време и според размерите на предприятието работата се свършва между 1 и 6 часа след обед, докато друга част от калфите работят във фурната чак до полунощ⁷⁸⁾. През време на лондонския сезон калфите на хлебарите, които продават хляб на „пълни“ цени в Уестенд, започват работата редовно в 11 часа през нощта и следно или две съвсем кратки прекъсвания са заети с печенето на хляба до 8 часа на другата сутрин. След това пък ги заставят до 4, 5, 6 и дори до 7 часа да разнасят хляб или понякога да пекаат бисквити във фурната. След свършване на работата те могат и да спят — по 6, а често пъти по 5 и 4 часа. В петък работата винаги започва по-рано, да речем в 10 часа вечерта, и продължава без прекъсване — било в печене или в разнасяне на хляба — до 8 часа вечерта в събота, а повечето пъти до 4 или 5 часа през нощта срещу неделя. Дори в първостепенните хлебарници, които продават хляб по „пълна цена“, трябва в неделен ден да се върши 4 или 5 часа подготвителна работа за другия ден . . . Калфите на „underselling masters“ (които продават хляб под пълната му цена) — а както беше отбелязано по-горе, те са повече от $\frac{3}{4}$ от лондонските хлебарски работници — работят още по-дълго, но техният труд е почти изцяло ограничен във фурната, тъй като техните господари — като се изключат доставките за дребни бакалнички — продават само в своите собствени хлебарници. Към края на седмицата . . . т. е. в четвъртък, работата тук започва в 10 часа през нощта и продължава с незначително прекъсване до късно през нощта срещу неделя⁷⁹⁾.

Що се отнася до „underselling masters“, даже от буржоазно становище се признава, че „незаплатеният труд на калфите“ (the unpaid labour of the men) „съставя основата на тяхната конкуренция“⁸⁰⁾. А т. н. „full priced baker“ [хлебар, който продава по пълна цена] изобличава пред следствената комисия своите „underselling“ конкуренти като крадци на чужд труд и фалшификатори.

„Те успяват само затова, защото мамят публиката и изтискват от своите работници 18 часа труд срещу заплата за 12 часа“⁸¹⁾.

Фалшификацията на хляба и възникването на класата хлебари, които продават хляб под пълната цена, са се развили в Англия от началото на XVIII век, след като е западнал цеховият характер на занаята и зад номиналния хлебар застанал капиталистът във вид на мелничар или брашнар⁸²⁾. С това била положена основата на капита-

78) Пак там, „First Report etc.“, p. VI.

79) „First Report etc.“, p., LXXI.

80) George Read, „The History of Baking“, London, 1848, p. 16.

81) Report (First) etc. Evidence“. Показания на „full priced baker“ Чийзмен, стр. 108.

82) George Read. „The History of Baking“, London, 1848. В края на XVII и в началото на XVIII век все още са били официално обявявани за „Public nuisances [Обществени вредители]“ всички фактори [посредници], които проникнали във всевъзможните занаяти. Така напр. през тримесечната сесия⁸³⁾ на мировите съдии в графството Съмърсет Grand Jury [съд със съдебни заседатели] издал един меморандум до долната камара, в който между другото се казва, че „тези агенти от Блякуел хол представляват обществено бедствие, смущават производството на платове и трябва да бъдат изкоренени“ („The Case of our English Wool etc.“, London, 1685, p. 6, 7).

листическото производство, на неограниченото удължаване на работния ден и на нощния труд, макар, че последният едва след 1824 г. започва здраво да се затвърдява в Лондон⁸³⁾.

От казаното може лесно да се разбере защо отчетът на комисията отнася хлебарските калфи към работниците, които имат най-кратък живот и които — ако са успели да избягнат като деца нормалната за всички слоеве на работническата класа смъртност — рядко достигат до 42-годишна възраст. Въпреки всичко това хлебарският занаят винаги е препълнен с кандидати. Изворите на притока на тези „работни сили“ за Лондон са Шотландия, западните земеделски окръзи на Англия и Германия.

През 1858—1860 г. хлебарските калфи в Ирландия организираха със свои средства големи митинги за агитация против нощния и неделния труд. Публиката — напр. на майския митинг в Дъблин през 1860 г. — с чисто ирландска разпаленост взе тяхната страна. Като резултат на това движение се яви успешното прокарване на изключително дневен труд в Уексфорд, Килкени, Клонмел, Уотърфорд и др.

„В Лимрик, където страданията на работниците, както е известно, минават всички граници, това движение не сподучи поради съпротивата на господарите-хлебари, особено на хлебариге-мелничари. Примерът в Лимрик стана причина за загубване на постигнатото в Енис и Типереи. В Корк, където общественото негодувание се прояви в най-буйна форма, господарите осуетиха движението, като се възползуваха от своята власт и изхвърлиха работниците на улицата. В Дъблин господарите оказаха най-решителна съпротива и чрез преследване на калфите, които стояха начело на агитацията, принудиха другите работници да отстъпят и да се примирят с нощния и неделния труд“⁸⁴⁾.

Комисията на английското правителство, въоръжено до зъби в Ирландия, отправя умоляващи апели към неумолимите господари-хлебари в Дъблин, Лимрик, Корк и т. н.:

„Комисията вярва, че работните часове са ограничени от природни закони, които не могат безнаказано да се нарушават. Когато господарите заплашват своите работници с изгонване на улицата и с това ги принуждават да нарушават религиозните си убеждения, да не се подчиняват на законите на страната и да се отнасят с пренебрежение към общественото мнение“ (всичко това се отнася до неделния труд), „те сеят вражда между капитала и труда и дават пример, опасен за религията, нравствеността и обществения ред. . . Комисията вярва, че удължаването на работния ден повече от 12 часа е узурпаторска намеса в семейния и частния живот на работника и води към гибелни морални резултати поради намесата в семейния бит на хората и в изпълнението на семейните им задължения като синове, братя, съпрузи и бащи. Трудът, който продължава повече от 12 часа, има тенденцията да подкопава здравето на работника, води към преждевременна старост и ранна смърт, а с

⁸³⁾ „First Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.“ London, 1862, p. VIII.

⁸⁴⁾ „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“.

това и към нещастия за работническите семейства, които се лишават („*deprived*“) от грижите и поддръжката на главата на семейството тъкмо в такова време, когато те им са найнео̀ходими⁸⁵⁾.

Току-що се запознахме с Ирландия. На другата страна на канала, в Шотландия, земеделският работник, човекът на плуга, се оплаква от своя 13—14-часов работен ден в най-суров климат, при 4-часов извънреден труд в неделен ден (и това в страната на съботяните!)⁸⁶⁾; в същото време пред един лондонски Grand Jury са изправени трима железопътни работници: един кондуктор, един машинист и един стрелочник. Една голяма железопътна катастрофа изпратила на оня свят стотици пътници. Причина за нещастieto е небрежността на железопътните работници. Те единодушно заявяват пред съдебните заседатели, че преди 10—12 години техният труд траел само 8 часа дневно. През последните 5—6 години той бил удължен до 14, 18 и 20 часа, а при особено голям наплив на пътници, като напр. през периодите на увеселителните влакове, работното време понякога продължавало без прекъсване 40—50 часа. Те били обикновени хора, а не циклопи. В известни моменти тяхната работна сила отказвала да служи. Те просто се вцепенявали. Мозъкът им преставал да мисли, очите — да виждат. Напълно „*respectable British Jurymen*“ [достопочтеният британски съдебен заседател] отговаря с присъда, която предава работниците на углавния съд по обвинение в „*manslaughter*“ (убийство) и в една прибавка изказва благодарството пожелание към господа железопътните магнати-капиталисти да бъдат в бъдеще по-щедри при купуването на необходимия брой „работни сили“ и да проявяват по-голямо „въздържание“ или „самоотречение“, или „пестеливост“ при изсмукването на купената работна сила⁸⁷⁾.

⁸⁵⁾ Пак там.

⁸⁶⁾ Публичен митинг на земеделските работници в Ласуейд при Глазгоу на 5 януари 1866 г. (виж „*Workman's Advocate*“ от 13 януари 1866 г.) Образоването в края на 1865 г. на трейдюнион на земеделските работници, на първо време в Шотландия, е историческо събитие. В един от най-потиснатите земеделски окръзи на Англия, Бъкингамшайр, наемните работници обявиха през март 1867 г. голяма стачка за повишение на седмичната заплата от 9—10 шил. на 12 шил. — (От горекананото се вижда, че движението на английския земеделски пролетариат, което е било напълно смазано след потъпкването на неговите бурни демонстрации след 1830 г. и особено след въвеждането на новия закон за бедните, започва отново в 60-те години, докато най-сетне в 1872 г. създава нова епоха. Във II том пак ще се занимава с този въпрос, както и с излезлите след 1867 г. сини книги за положението на английските земеделски работници. *Добавка към третото издание*).

⁸⁷⁾ „*Reynolds' Newspaper*“ от 20 януари 1866 г. Във всеки свой брой този седмичник помества под „сензационни заглавия“ като: „Ужасна и фатална случайност“, „Потресаваща трагедия“ и т. н., цял списък на нови железопътни катастрофи. Един работник от северностафордширската ж.-п. линия пише в отговор на тези статии: „Всеки знае последниците, ако вниманието на машиниста и огняра отслабне

От пъстрата тъпла работници от всички професии, възрасти и полове, които ни преследват по-настойчиво, отколкото сенките на убитите са преследвали Одисей, и по самия вид на които, дори без сините книги под мишниците им, още от пръв поглед личи непосилният труд, ние ще извлечем две фигури, чийто поразителен контраст доказва, че пред капитала всички хора са равни — една модистка и един ковач.

През последните седмици на юни 1863 г. всички лондонски вестници поместиха едно съобщение със „сензационното“ заглавие: „Death from simple Overwork“ („Смърт само вследствие на извънмерен труд“). Касаеше се за смъртта на шапкарката Мери-Ан Уокли, двадесетгодишна, работничка в една твърде почтена придворна манифактура за дамски тоалети, експлоатирана от една дама със симпатичното име Елиза. Наново бе разкрита старата тъй често разказвана история⁸⁸⁾, че тези момичета работят без прекъсване средно по 16½ часа, а през сезона често пъти до 30 часа, като за поддържане на техните изчерпани „работни сили“ им се дава вишновка, портовин или кафе. А тогава сезонът беше в своя разгар. Трябвало бързо да се приготвят разкошните рокли на благородните леди за бала в чест на току-що импортираната уелска принцеса. Мери-Ан Уокли работила без прекъсване 26½ часа заедно с други 60 момичета по 30 души в стая с едва 1/3 от необходимото кубическо съдържание въздух, а нощем спели по две на едно легло в една от ония смрадливи дупки, на каквито са разделени спалните стаи посредством дървени преградки⁸⁹⁾. И това беше една от най-добрите шапкарски

макар за минута. Но как може да бъде другоаче при извънмерното удължаване на труда, в най-сурово време, без прекъсване и почивка? Да вземем като пример за това, което става всеки ден, следния случай миналия понеделник един огняр почна твърде рано сутринта своята дневна работа. Той я свърши, след като бе работил 14 часа и 50 минути. Преди да е успял да изпие чая си, пак го повикаха на работа. По такъв начин той трябваше непрекъснато да работи 29 часа и 15 минути. Остатъкът от неговата седмична работа се разпределя по следния начин: сряда 15 часа; четвъртък 15 часа и 5 минути; петък 14½ часа; събота 14 часа и 10 минути; всичко през седмицата 88 часа и 3 минути. И представете си неговото учудване, когато получи заплатата само за 6 работни дни. Този човек беше новак и попита: какво разбират под еднодневен труд? Отговор: 13 часа, т. е. 78 часа в седмицата. Но тогава, къде е заплатата за останалите 10 часа и 30 минути? След дълги препирни той получи едно възнаграждение от 10 пенса (по-малко от 10 сребърни гроша).⁹⁰⁾ Пак там. Броят от 4 февруари 1866 г.

⁸⁸⁾ Виж Ф. Енгелс, „Положението на работническата класа в Англия“, Лайпциг, 1845, стр. 233, 254 [виж настоящото издание, т. 2, стр. 423—426].

⁸⁹⁾ Д-р Лизби, лекар при Board of Health („дравната служба“), бе заявил по този повод: „Спалната за възрастни трябва да съдържа най-малко 300 куб. фута въздух, а дневната стая — 500 куб. фута.“ А д-р Ричардсон, старши лекар в една лондонска болница, казва: „Различните шивачки, шапкарките, шивачките на дрехи и бельо са осъдени на тройно бедствие: извънмерен труд, недостиг на въздух и не-

работилници в Лондон. Мери-Ан Уокли се разболяла в петък и умряла в неделя, без дори да завърши последния тоалет, за голямо учудване на госпожа Елиза. Повиканият твърде късно при смъртното ѝ легло лекар г. Кейс дал без заобикалки следните показания пред „Coroner's Jury“ [„съд за оглед на труповете“]:

„Мери-Ан Уокли е умряла от твърде продължителен труд в препълнено работно помещение и от това, че е спала в твърде тясна, лошо проветривана спалня.“

За да даде на лекаря урок по добри обноски, „Coroner's Jury“ в отговор на неговите показания заявил:

„Покойната е умряла от апоплексия, но има основание за опасения, че нейната смърт е била ускорена от извънмерен труд в препълнена работилница и т. н.“

Нашите „бели роби“, възкликна по този повод „Morning Star“, орган на привържениците на свободната търговия Кобден и Брайт, „нашите бели роби работят до смърт и гинат и умират тихо и безшумно“⁹⁰⁾.

достиг на храна или лошо храносмилане. Изобило този вид труд във всеки случай по-добре подхожда на жени, отколкото на мъже. Но нещастieto е там, че това производство в столицата е монополизирано само от 26 капиталисти, които благодарение на властта, призритичаща от самия капитал (that spring from capital), изтискват икономия от труда (force economy out of labour; той иска да каже, икономисват разности, като прехосват работна сила). Тяхната власт се чувствава от цялата тази класа работнички. Ако някоя шивачка сполучи да си намери малък кръг от клиентки, конкуренцията я принуждава да работи в къщи до смърт, за да задържи тази клиентела, и със същия извънмерен труд тя по необходимост трябва да наговарва своите помощнички. Ако нейното предприятие не сполучи или ако тя не може да се нареди самостоятелно, тогава тя постъпва в някое ателие, където работата не е помалко, но затова пък заплатата е по-сигурна. В това положение тя става същинска робиня, подмятана нагоре-надолу от всяка обществена вълна; тя ту умира от глад в къщи в мъничка стаичка или е близо до това; ту пък е заета по 15, 16, дори 18 от 24-те часа в едва носима атмосфера и с храна, която дори когато е добра, не може да се смисла поради липсата на чист въздух. От тези жертви живее туберкулозата, която е болест само на лошия въздух.“ (Dr. Rickardson, „Work and Overwork“, in „Social Science Review“ от 18 юли 1863 г.)

⁹⁰⁾ „Morning Star“ от 23 юни 1863 г. „Times“ се възползва от този случай, за да защити американските робовладелици срещу Брайт и т. н. „Мнозина от нас — казва този вестник — мислят, че докато нашите млади жени са подложени на убийствен труд, подтиквани от бича на глада вместо от плющенето на камшика, ние едва ли имаме право да сипем гръм и мълния против семейства, които са се родили като робовладелици и които поне добре хранят своите роби и ги карат да работят умерено“ („Times“ от 2 юли 1863 г.). По същия начин и „Standard“ [15 август 1863], вестникът на торите, обруга негово преподобие Нюман Хол: „Той отлъчва от църквата робовладелиците, а се моли заедно с ония почтени хора, които карат лондонските кочияши и кондуктори на omnibusите и т. н. всекидневно да работят само по 16 часа за една кучешка заплата.“ Най-сетне се разнесе гласът на оракула г. Томас Карлайл, за когото аз още през 1850 г. бях писал: „По дяволта отиде геният, остана само култът.“⁶⁴ В една кратка притча той свежда най-грандиозното събитие на на-

„Работата до смърт е на дневен ред не само в модните работилници, но и на хиляди други места, изобщо навсякъде, където работите вървят добре . . . Да вземем за пример ковача. Ако може да се вярва на поетите, няма по жизнерадостен и по-весел човек от ковача. Той става рано и пръска искри преди изгрев слънце; той яде, пие и спи като никой друг. Чисто физически погледнато, при умерен труд той наистина се намира в един от най-добрите човешки условия. Но да тръгнем след него в града и да видим какъв тежък труд се стоварва върху този як мъж и какво място заема той в таблиците на смъртността на нашата страна. В Мерилебон (един от най-големите квартали на Лондон) ковачите умират годишно в пропорция 31 на 1 000, което превишава с 11 средната смъртност на възрастните мъже в Англия. Това занятие, което представлява почти инстинктивно изкуство на човека и е само по себе си напълно безупречно, става поради извънмерния труд съсипателно за човека. Човек е в състояние да направи толкова и толкова удари с чук на ден, да извърви толкова и толкова крачки, да диша толкова и толкова пъти, да извърши такава и такава работа и да живее средно, да кажем, 50 години. А го принуждават да направи толкова повече удари, да извърви толкова повече крачки, да диша толкова по-често и с всичко това да увеличи с една четвърт изразходването на своите жизненни сили. Той се опитва да направи това — и в резултат се оказва, че в продължение на един ограничен период от време той извършва една четвърт повече работа и умира на 37 години вместо на 50⁹¹⁾.

4. ДНЕВЕН И НОЩЕН ТРУД. СИСТЕМАТА НА СМЕНИ

От гледна точка на процеса на нарастване на стойността постоянният капитал, средствата за производство съществуват само за да всмукват труд, а с всяка капка труд да всмукват съответно количество принаден труд. Доколкото те не правят това, самото им съществуване представлява отрицателна загуба за капиталиста, защото, докато лежат бездейно, те представляват безполезно авансиран капитал; а тази загуба става положителна, когато възобновяването на прекъснатото производство създаде необходимост от добавъчни разходи. Удължаването на работния ден отвъд естествените предели на деня, до късна нощ, действава само като палиатив, само приблизително задоволява вампирската жажда за живата кръв на труда. Така че иманентен стремеж на капиталистическото производство е да присвоява труд през всичките 24 часа. Но тъй като физически е невъзможно да се изсмукват денонощно едни и същи работни сили, за да се премахне тази физическа пречка, се налага смяна на работните сили, които се поглъщат през деня и през

шето време — американската гражданска война — към това, че северният Петър на всяка цена искал да ступи главата на южния Павел, защото северният Петър наемал работниците „на ден“, а южният Павел — „до живот“ („Macmillan's Magazine“. „The American in Paris.“ Август 1863 г.). Така, най-сетне, се пръсна сапуненият мехур на симпатиите на горите към градския — но не и към селския! — наеман работник. Ядк-та на тези симпатии се нарича робство!

⁹¹⁾ Dr. Richardson, цит. статия.

нощта, смяна, която допуска различни методи; тя може напр. да бъде така устроена, че част от работния персонал да работи една седмица денем, друга седмица нощем и т. н. Известно е, че тази система на смени, това променливо производство е господствувало в епохата на младежкия разцвет на английската памучна промишленост, а между впрочем процъфтява и сега в памучните предачници на Московската губерния. Като система този непрекъснат 24-часов производствен процес съществува и днес в много досега още „свободни“ отрасли на великобританската промишленост, между другото във високите печи, в ковачниците, в стоманолеярните и други металургически предприятия в Англия, Уелс и Шотландия. Трудовият процес обхваща тук не само 24-те часа на 6-те работни дни, но в повечето случаи и 24-те часа на неделния ден. Работниците са мъже и жени, възрастни и деца от двата пола. Възрастта на децата и младежите обхваща всички междинни степени от 8 (в някои случаи от 6) до 18 години⁹²⁾. В някои отрасли и жените, и момичетата работят нощно време заедно с мъжкия персонал⁹³⁾.

Независимо от общите вредни влияния на нощния труд⁹⁴⁾, непрекъснатото двадесет и четири часово траене на производствения

⁹²⁾ „Children's Employment Commission, Third Report“, London, 1864, p. IV. V, VI.

⁹³⁾ „В Стафордшир, както и в Южен Уелс, млади момичета и жени работят в каменовъглени рудници и в пешите за коксуване не само денем, но и нощем. В представяните на парламента отчети това явление често се изтъква като практика, свързана с големи и очевидни злини. Тези жени, които работят заедно с мъжете и едва се различават от тях по облеклото си, омазани с кал и сажди, са изложени на деморализация, защото изгубват своето самоуважение, което е неизбежна последица от тяхното несвойствено на жената занятие.“ (Пак там, 194, стр. XXVI. Сравни „Fourth Report“ (1865), № 61, p. XIII.) Същото е и в стъкларските фабрики.

⁹⁴⁾ „Изглежда естествено — забелязва един фабрикант на стомана, който използва деца за нощна работа, — че момчетата, които работят нощем, през деня не могат нито да спят, нито да си отпочинат както трябва, а през следващия ден непрекъснато скиторят“ („Children's Employment Commission, Fourth Report“, № 63, p. XIII). За голямото значение на слънчевата светлина за поддържането и развитието на тялото един лекар казва между другото: „Светлината действа направо върху тъканите на тялото, като им придава твърдост и еластичност. Мускулите на животни, лишени от нормалното количество светлина, стават размекнати и нееластични. Нервната сила губи поради недостиг от стимули своя тонус и всичко, което се намира в процес на растеж, става недъгаво. . . В случая с децата постоянният и изобилен достъп на дневна светлина и на преки слънчеви лъчи през време на част от деня са особено съществени за тяхното здраве. Светлината помага за преработването на храната в добра пластична кръв и прави плътни новообразуваните сефибри. Тя действа и като възбудително средство върху органите на зрението и с това предизвиква по-интензивна дейност на различните мозъчни функции.“ У. Стрейндж, главен лекар на „General Hospital“ в Уорчестер, из чиято книга „За здравето“⁹⁵⁾ (1864) е взет този пасаж, пише в едно писмо до г. Уайт, един от следствените комисари: „По-рано в Ленкшайр аз имах случай да наблюдавам влиянието на нощния

процес представлява твърде удобен случай, за да се прекрачи границата на номиналния работен ден. Напр. в споменатите по-горе отрасли на промишлеността, които изискват голямо напрежение, официалният работен ден за всеки работник е в повечето случаи 12 часа — нощни или дневни. Но извънредният труд отвъд този предел е — ако се изразим с думите на официалния английски отчет — в много случаи „действително ужасен“ („truly fearful“)⁹⁵.

Човешкият ум — се казва там — „не може да си представи онази маса труд, която, според показанията на свидетелите, извършват момчета от 9 до 12 години, и не може да не дойде до заключение, че тази злоупотреба с власт от страна на родителите и работодателите не трябва повече да се търпи“⁹⁶.

„Системата, която изобщо застава момчета да работят последователно ту през деня, ту през нощта, води към скандално удължаване на работния ден както през време на оживена конюнктура, така и през време на нормално производство. Това удължаване в много случаи е не само жестоко, но дори просто невероятно. Разбира се, винаги се случва, че по тази или онази причина, ту тук, ту там, от смяната отсъствава по някое момче. В такъв случай едно или няколко от вече дошлите момчета, които вече са свършили своя работен ден, трябва да заемат мястото на отсъстващите. Тази система е дотолкова общоизвестна, че директорът на един завод за валцувано желязо на въпроса ми как се запълва мястото на онези момчета, които отсъствуват от смяната, отговори: „Аз много добре знам, че и вие го знаете също тъй добре, както и аз“, — и никак не се стесни да призае този факт“⁹⁷.

„В един завод за валцувано желязо, където номиналният работен ден трае 6 часа сутрин до 5½ вечер, едно момче работило всяка седмица по 4 нощи най-малко до 8½ часа вечерта на следния ден... и така в продължение на 6 месеца.“ „Друго момче, на възраст 9 години, е работило понякога три дванадесетчасови смени подред, а на 10-годишна възраст — два дни и две нощи подред.“ „Трето момче, сега на 10 години, е работило от 6 часа сутринта до 12 часа през нощта три нощи подред и до 9 часа вечерта през другите нощи.“ „Четвърто момче, сега на 13 години, е работило цяла седмица от 6 часа след обед до 12 часа на обед на другия ден, а понякога три смени подред, напр. от понеделник сутринта до вторник през нощта.“ „Пето момче, сега на 12 години, е работило в една железолоярна в Стевъли от 6 часа сутринта до 12 часа през нощта в продължение на 14 дни; сега то е неспособно да продължава такава работа.“ Джордж Елинсуърт, 9-годишен: „Дойдох тук миналия петък. На другия ден трябваше да почнем работа в 3 часа сутринта. Затова останах тук през цялата нощ. Живеем на 5 мили оттук. Спях в коридора, като си постлах кожената престилка и се покрих с палтенцето. През следващите два дни идвах в 6 часа сутринта. Да! Тук работата не е шега! Преди да дойда тук, работих цяла година на една висока пеш. Това беше един много голям завод на село. И там започвах в събота работата в 3 часа сутринта, но поне можех да си ходя в

труд върху децата във фабриките и в противоречие с обичайните уверения на някои работодатели решително заявявам, че този труд бързо и зле се отразяваше на здравето на децата“ („Children's Employment Commission, 4th Report“, № 284, р. 55). Обстоятелството, че такива неща изобщо могат да бъдат предмет на сериозни спорове, най-добре от всичко показва как капиталистическото производство влияе върху „мозъчните функции“ на капиталистите и техните помагачи.

⁹⁵) „Fourth Rep.“, 57, р. XII.

⁹⁶) Пак там (4th Report, 1865), № 58, стр. XII.

⁹⁷) Пак там.

къщи да спя, защото живеех наблизко. През другите дни започвах работа в 6 часа сутринта и свършвах в 6 или 7 часа вечерта“ и т. н.⁹⁹).

Да чуем сега как самият капитал схваща тази система на 24-часов труд. Той, естествено, отминава с мълчание прекаленостите на

⁹⁹) Пак там, стр. XIII. Степента на умственото развитие на тези „работни сили“ неизбежно трябва да бъде такава, каквато ни се представя в следните диалози с един от следствените комисари: Джеремиас Хейнс, 12-годишен: „... Четири по четири прави осем, но четири четворки (4 fours) са шестнадесет... Крал за него е оизи, който има всичките пари и всичкото злато (A king is him that has all the money and gold). Ние имаме крал, казват, че бил кралица, наричат я принцеса Александър. Казват, че се оженила за сина на кралицата. Принцесата е мъж.“ Уилям Търнър, 12-годишен: „Не живея в Ангия. Мисля, че има такава страна, но досега не знаех за нея нищо.“ Джон Морис, 14-годишен: „Чувал съм, че бог бил направил света и че всички хора се издавили освен един: чувал съм, че този човек бил малка птичка.“ Уилям Смит, 15-годишен: „Бог направил мъжа, мъжът направил жената.“ Едуард Тейлър, 15-годишен: „Нищо не зная за Лондон.“ Хенри Матюман, 17-годишен: „Понякога ходя в черква... Едно име, за което проповядват, е някой си Исус Христос, но аз не мога да назова други имена и не мога да кажа нищо за него. Той не бил убит, а умрял както всички хора. В известен смисъл той не бил като другите хора, понеже той е бил един вид религиозен, а другите не“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't) (пак там, № 74, стр. XV). „Дяволът е добро същество. Не го зная къде живее. Христос е бил лош човек“ („The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man“). Това момиче (на 10 години) срещаше думата god (бог) като dog (куче) и не знаеше името на кралицата“ („Children's Employment Commission, 5th Report“, 1866, p. 55, № 278). Същата система, както в споменатите метални манифактури, господствува и във фабриките за стъкло и хартия. В книжните фабрики, където хартията се произвежда с машини, нощният труд е общо правило за всички операции освен за сортирането на парцалите. В някои случаи нощният труд продължава на смени непрекъснато през цялата седмица, обикновено от неделя през нощта до 12 през нощта на другата събота. Работният персонал от дневната смяна работи 5 дни в седмицата по 12 часа и един ден 18 часа, а персоналът от нощната смяна работи 5 нощи по 12 и една нощ 6 часа. В други случаи всяка смяна работи по 24 часа през ден. Едната смяна работи 6 часа в понеделник и 18 часа в събота, за да допълни 24-те часа. В други случаи е въведена една междинна система, при която всички работници, поставени при машините за производство на хартията, работят през всички дни на седмицата по 15—16 часа. Тази система, казва следственият комисар Лорд, като че ли обединява всички злини на 12-часовата и 24-часовата смяна. При тази нощна система работят деца под 13 години, младежи под 18 години и жени. Понякога, при дванадесетчасовата система, те е трябвало поради неидването на работниците от новата смяна да работят две смени подред, т. е. 24 часа. Свидетелски показания доказват, че момчета и момичета много често се оставят на извънредна работа, която нерядко се проточва до 24, дори 36 часа непрекъснат труд. В „непрекъснатия и неизменен процес“ на глазирането намираме 12-годишни момичета, които в продължение на цял месец работят по 14 часа на ден, „без каквато и да било редовна почивка или прекъсване освен две или най-много три получасови паузи за хранене“. В някои фабрики, в които нощният труд е напълно отменен, продължителността на извънредния труд достига ужасни размери, и „то често пъти в най-мръсните, най-непоносимите поради горещината и най-монотонните процеси“ („Children's Employment Commission, 4th Report“, 1865, p. XXXVIII, XXXIX).

тази система, злоупотребите с нея, целещи „жестокото и невероятно“ удължаване на работния ден. Той говори само за системата в нейната „нормална“ форма.

Господата Нейлор и Викерс, фабриканти на стомана, при които работят към 600—700 души — от които само 10% под 18 години, като от тези последните само 20 момчета работят в нощната смяна, — се изказват по следния начин:

„Момчетата съвсем не страдат от горещината. Температурата вероятно достига 86 до 90° [по Фаренхайт; 31—32° по Целзий]... В ковачницата и в прокатната работилница работните ръце работят денонощно на смени, но пък всичката друга работа се извършва само денем от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта. В ковачницата работят от 12 часа до 12 часа. Някои работни ръце работят постоянно нощем без смяна на нощното с дневно работно време... Ние не намираме, че нощният или дневният труд оказват различно влияние върху здравето (на господата Нейлор и Викерс?), хората вероятно спят по-добре, когато винаги почиват през едно и също време, отколкото ако то се сменя... Около 20 момчета под 18 години работят в нощната смяна... Ние не бихме могли да минем (not well do) без нощния труд на момчета под 18 години. Тук ние възразяваме, че това може да доведе до увеличение на производствените разходи. Мъчно е да се намерят опитни работни ръце и добри ръководители на отделения, но момчета можеш да получиш колкото искаш... Естествено, като се вземе предвид малкият процент момчета, които работят при нас, ограничаването на нощния труд не би имало за нас съществена важност или значение.“⁹⁹⁾

Господин Дж. Елис от фирмата на господата Джон Браун и Сие — стоманени и железни заводи, в които работят 3000 мъже и младежи, и то отчасти в тежката работа по обработката на стомана и желязо, „денонощно на смени“ — заявява, че в трудните условия на стоманените заводи на двама мъже се падат по едно или две момчета. Предприятието има 500 момчета под 18 години, а от тях около $\frac{1}{3}$, или 170 души, са под 13 години. Относно проектираното изменение на закона г. Елис казва:

„Аз не мисля, че ще бъде твърде осъдително (very objectionable) да се забрани използването на лица под 18 години да работят повече от 12 часа в денонощието. Но аз не мисля, че може да има някаква полза от това, ако се лишим от нощния труд на момчетата над 12 години. Ние дори по-скоро бихме приели един закон, който изобщо би забранил използването на труда на момчета под 13 или дори под 14 години, отколкото да бъде забранено да използваме нощем онези момчета, които вече имаме. Момчетата, които работят в дневната смяна, трябва посменно да работят в нощната смяна, тъй като възрастните работници не могат непрекъснато да работят през нощта; това би съсипало тяхното здраве. Но ние вярваме, че нощният труд, ако той се сменя всяка седмица, не нанася никаква вреда. (Напротив, господата Нейлор и Викерс в съгласие са интересите на своето предприятие вярваха, че не постоянният, а тъкмо периодично сменящият се нощен труд нанася вреди.) Ние намираме, че хората, които работят в нощна смяна, които се редува с дневна смяна, са също така здрави, както и онези, които работят само денем... Нашите възраже-

⁹⁹⁾ „Fourth Report etc.“, 1865, № 79, p. XVI.

ния против забраната на нощния труд за момчета под 18 години се основават на това, че тя ще увеличи нашите разходи, и това е и единственото ни основание." (Какъв наивен цинизъм!) „Ние мислим, че това увеличение на разходите би надминало онова, което предприятието (the trade) би могло лесно да понесе, без да увреди на своя успех. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear it)" (Каква лигава фразеология!) „Работници тук рядко се намират и може да станат недостатъчни при едно такова урегулиране“ (т. е. Елис, Браун и Сие биха могли да се озоват във фаталното затруднение да бъдат принудени да плащат напълно стойността на работната сила).¹⁰⁰⁾

Стоманените и железните заводи „Циклоп“ на господата Кемел и Сие са от същия едър мащаб, както и заводите на гореканзаните Джон Браун и Сие. Директорът на тези заводи връчил своите писмени свидетелски показания на правителствения комисар Уайт, но сетне счел за по-удобно да скрие ръкописа, който му бил върнат за преглед. Но господин Уайт има добра памет. Той много добре помни, че за тези господата циклопи забраната на нощния труд за деца и младежи е „нещо невъзможно; то би било равностойно на затваряне на заводите им“ — а при това тяхното предложение има малко повече от 6 % младежи под 18 и само 1 % под 13 години!¹⁰¹⁾

Г-н Е. Ф. Сандерсон от фирмата братя Сандерсон и Сие, стоманолейрни, прокатни и ковачни заводи в Етърклив, заявява следното по същия въпрос:

„От забраната на нощния труд за младежи под 18 години биха произлезли големи затруднения. Главното затруднение е в увеличаването на разходите, което неизбежно би се наложило от заместването на труда на момчетата с труд на възрастни. На каква сума би възлязло това, аз не мога да кажа, но тя навярно не би била така голяма, че фабрикантът да може да покачи цената на стоманата, и следователно загубата би паднала върху него, тъй като работниците (какъв твърдоглав народ!) биха се отказали да я понесат.“ Г-н Сандерсон не знае колко плаща на децата, но „вероятно това възлиза на 4—5 шилинга на глава седмично... Работата на момчетата е такава, че общо взето („generally“ — разбира се, никога „в частност“) силата на младежите е напълно достатъчна и следователно ние не бихме извлекли никаква печалба от по-голямата сила на мъжете, която би компенсирала загубата, или пък това би станало само в малкото случаи, когато металът е много тежък. Мъжете също биха били недоволни, ако техните подчинени не са момчета, тъй като възрастните са по-малко послушни. Освен това момчетата трябва да започват да работят още на млади години, за да изучат работата. Ако момчетата бъдат ограничени само в дневен труд, тази задача би останала неизпълнена.“

А защо би останала неизпълнена? Защо младежите да не могат да изучават занаята денем? Какви са вашите основания?

„Защото по този начин възрастните, които работят на седмични смени ту денем, ту нощем, биха се отделили в течение на цялото това време от младежите на своята смяна и биха загубили половината от онази изгода, която извличат от тях. Защото обучението на младежите става за сметка на работната заплата на тези младежи и по такъв начин дава възможност на възрастните да ползват по-евтино труда на младежите. Така че всеки възрастен би изгубил половината от своята печалба.“

¹⁰⁰⁾ „Fourth Report etc.“, 1865, № 80, p. XVI.

¹⁰¹⁾ Пак там, № 82, стр. XVII.

С други думи, господата Сандерсон би трябвало да плащат съответната част от заплатата на възрастните мъже от собствения си джоб, вместо да я плащат чрез нощния труд на младежите. Печалбата на господата Сандерсон в такъв случай би поспаднала и тъкмо това е Сандерсоновото сериозно основание, поради което младежите не можели да изучават своя занаят денем¹⁰²⁾. Освен това по този начин и целият нощен труд би легнал върху ония възрастни мъже, които сега биват заменяни с младежите, а тия мъже не биха издържали. Накъсо, мъчнотиите биха били толкова големи, че вероятно биха довели до пълно преустановяване на нощния труд. „А колкото се отнася до самото производство на стомана — казва Е. Ф. Сандерсон, — това би било съвсем безразлично, но!...“ Но господа Сандерсон имат и други грижи освен производството на стомана. Производството на стомана е само предлог за производство на повече печалба. Топилните пещи, прокатните заводи и т. н., постройките, машините, желязото, въглищата и т. н. имат по-важно предназначение от това, да се превръщат в стомана. Те са създадени, за да изсмукват принадлеен труд, и естествено изсмукват повече принадлеен труд в 24 часа, отколкото в 12. Наистина, съгласно божия и човешкия закон собствеността на сандерсоновци върху тях им дава правото да разполагат с работното време на известен брой работни ръце в продължение на пълни 24 часа в денонощие, и щом се прекъсне тяхната функция да всмукват труд, те губят своя характер на капитал, т. е. представляват за сандерсоновци чиста загуба.

„Но тогава бихме имали загуба от толкова скъпите машини, които биха стояли без работа през половината време, а за оная маса от продукти, която сме в състояние да произведем при сегашната система, ние би трябвало да удвоим помещенията и машините, а това би удвоило нашите разходи.“

Но защо тъкмо тези сандерсоновци претендират за привилегия пред другите капиталисти, които имат право да използват работниците само денем и чиито постройки, машини и суров материал остават нощем „в бездействие“ ?

„Истина е — отговаря Е. Ф. Сандерсон от името на всички сандерсоновци, — истина е, че тази загуба от бездействието на машините засяга всички манифактури, в които са работили само денем. Но в нашия случай употребата на топилни пещи би причинила извънредна загуба. Ако те се поддържат в действие, прахосва се горивен материал (вместо това сега се прахосва животът на работниците), ако пък не се поддържат, губи се време, за да се запалят отново и да достигнат необходимата

¹⁰²⁾ „В нашето време, склонно към размисления и резониране, не може да има голям успех оня, който не може да приведе някакво сериозно основание за всичко, дори за най-лошото и най-превратното. Всичко, което в света е било влошено, е било влошено със сериозни основания“ (*Hegel*, „Enzyklopädie“, Erster Theil. „Die Logik“, Berlin, 1840, S. 249).

температура (докато загубата на време за сън дори за осемгодишни деца е спечелено работно време за хората от сорта на сандерсоновци), а самите пещи биха страдали от промяната в температурата“ (докато същите пещи никак не страдат от смяната на дневен и нощен труд).¹⁰³⁾

5. БОРБАТА ЗА НОРМАЛЕН РАБОТЕН ДЕН. ПРИНУДИТЕЛНИ ЗАКОНИ ЗА УДЪЛЖАВАНЕ НА РАБОТНИЯ ДЕН ОТ СРЕДАТА НА XIV ДО КРАЯ НА XVII ВЕК

„Какво нещо е един работен ден?“ Колко голямо е времето, през което капиталът има право да потребява работната сила, чиято

¹⁰³⁾ „Children's Employment Commission, 4th Report etc.“, 1865, № 85, p. XVII. На едно подобно деликатно съображение на господа фабрикантите на стъкло, а именно, че „редовното хранене“ на децата било невъзможно, тъй като в такъв случай определено количество топлина, която пещите излъчват, щяла да бъде „чиста загуба“ или „разпиляване“, следственият комисар Уайт, който съвсем не прилича на Юър, Сениор и т. н. и на ония жалки немски подражатели като Рошер и други, които са се трогнали от „въздържанието“, „самоотрицанието“ и „пестеливостта“ на капиталистите в изразходването на техните пари и от тяхната тимур-тамерлановска „разчителност“ на човешкия живот, дава следния отговор: „И да се разпнее известно количество топлина в повече — в сравнение със сега — поради осигуряването на установено време за хранене, тя дори по паричната си стойност е нищо в сравнение с пропиляването на жизнена сила („the waste of animal power“), което днес кралството понася вследствие на това, че заетите в стъкларските фабрики деца, които се намират в периода на своя растеж, нямат дори спокойствието, необходимо за нормално хранене и смилане на храната“ (пак там, стр. XLV). И това в „годината на разивета“ — 1865! Без да говорим за изразходването на сили за вдигане и носене на тежки предмети, във фабриките за производство на шишета и на оловно стъкло всяко дете извървява през непрекъснатия ход на своята работа 15 до 20 (английски) мили за 6 часа! А работата често трае от 14 до 15 часа! В много от тия стъкларски фабрики, както и в московските предачни фабрики, господства системата на шестчасовите смени. „През време на цялата работна седмица шест часа са най-дългият период на непрекъснатата почивка, но от тях трябва да се извади времето за отиване до фабриката и обратно, за миене, обличане, хранене, за които също е потребно време. Така че в действителност остава съвсем незначително време за почивка. Няма време за игра и чист въздух освен за сметка на времето за сън, а той е так необходим за тези деца, които в такава гореща атмосфера извършват такава напрегната работа... Но дори и този кратък сън се нарушава нощем поради това, че детето трябва само да се събужда или че денем го събужда външният шум.“ Господин Уайт привежда случаи, когато едно момче е работило непрекъснато 36 часа; други случаи, когато момчета на 12 години работят до 2 часа през нощта, след това спят във фабриката до 5 часа сутрин (3 часа!), след което пак започват своя дневен труд! „Количеството труд — казват редакторите на общия отчет Тримънхийр и Тъфнел, — който извършват момчета, момичета и жени през своя дневен или нощен труд (spell of labour), е просто баснословно“ (пак там, стр. XLIII и XLIV). В същото време „преизпълненият със самоотрицание“ стъкларски капиталист може би в късна нощ се олюлюва от клуба за към къщи със замаяна от портвайн глава и иднотски си тананика: „Britons never, never shall be slaves!“ [„Никога, никога британците не ще бъдат робин!“].⁸⁰

еднодневна стойност той заплаща? Докъде може да бъде удължен работният ден отвъд работното време, необходимо за възпроизвеждане на самата работна сила? На тези въпроси капиталът, както видяхме, отговаря: работният ден се състои от всичките 24 часа на денонощието, след като се извадят ония малко часове за почивка, без които работната сила е абсолютно негодна да възобнови своето действие. При това от само себе си се разбира, че работникът през целия си живот е само работна сила и че затова всичкото време, с което той разполага, естествено и по право представлява работно време и следователно изцяло принадлежи на процеса на самонарастването на капитала. Що се отнася до времето, необходимо за образование, за умствено развитие, за изпълняване на обществени функции, за другарско общуване, за свободно развитие на физическите и умствените сили, дори за празнуване на неделния ден — пък било то и в страната на свещената събота¹⁰⁴, — всичко това е вятър работа! Но в своя безмерен, сяп нагон, в своята вълча, ненаситна жажда за принадлеен труд капиталът погизва не само моралните, но и чисто физическите максимални граници на работния ден. Той узурпира времето за растеж, за развитие и за здравеопазване на тялото. Той заграбва времето, което е необходимо за ползуване от чист въздух и слънчева светлина. Той откъсва от времето за ядене и гледа колкото може повече да го включи в самия производствен процес, така че храната да се дава на работника като на просто средство за производство, както на парния котел се дават въглища и на машините — мас или масло. Той всежда здравия сън, тъй необходим за набиране, възобновяване и опресняване на жизнената сила, към толкова часа неподвижност, колкото е необходимо за съживяването на един крайно изтощен организъм. Тук не нормалното поддържане на работната сила опре-

¹⁰⁴) В Англия напр. и сега още на някои места в селата осъждат някой работник на затвор, загдето осквернил светостта на неделния ден, като работел в градинката пред къщата си. Но същият работник бива наказван за нарушаване на договора, ако в неделя не се яви на работа в металургическата, стъкларската или книжната фабрика, макар и поради религиозни мотиви. Благочестивият парламент е равнодушен към осквернението на неделния ден, когато то става „в процеса на нарастване стойността“ на капитала. В един меморандум (агуст 1863), с който лондонските надничари от магазините за продажба на риба и заклати птици искат да се премахне неделният труд, се казва, че техният труд през първите 6 дни на седмицата трае средно по 15 часа на ден, а в неделя 8 до 10 часа. От същия меморандум личи, че този „неделен труд“ е особено насърчаван от изтънчените чревоугодници и аристократически набожници-лицемери от Екзетър-хол⁸⁷. Тези „светии“, които са така ревностни „in sube siganda“ [в грижите за своето благоутробие], доказват своето християнство с примирението, с което те понасят извънмерния труд, лишецията и глада на трети лица. *Obsequium ventris istis* (за работниците) *perniciosis est* (за тях (работниците) чревоугоднието е пагубно).

деля границите на работния ден, а, напротив, колкото може по-голямото изразходване на работна сила през денонощието (колкото и болезнено, насилствено и мъчително да е това изразходване) определя времето за почивка на работника. Капиталът не пита за продължителността на живота на работната сила. Това, което го интересува, е само максимумът работна сила, която може да се постави в действие през един работен ден. Той достига тази цел чрез скъсяването на живота на работната сила — също както алчният селски стопанин постига увеличаване на доходността на своята земя чрез изтощаване на плодородието на почвата.

Така че капиталистическото производство, което по същество е производство на принадена стойност, всмукване на принадлеен труд, с удължаването на работния ден води не само към изтощаване на човешката работна сила, като ѝ отнема нормалните морални и физически условия за развитие и функциониране. То води към преждевременното изтощаване и умъртвяване на самата работна сила¹⁰⁵. То удължава производственото време на работника за даден период, като скъсява времето на неговия живот.

Но стойността на работната сила съдържа в себе си стойността на стоките, необходими за възпроизводството на работника или за размножаването на работническата класа. Така че щом като противоестественото удължаване на работния ден, към което неизбежно се домогва капиталът в своя безмерен нагон към самонарастване, скъсява периода на живота на отделните работници, а с това и продължителността на функционирането на работната им сила, явява се необходимост от по-бързо заместване на износената работна сила, а следователно и от включване на по-големи амортизационни разходи във възпроизводството на работната сила — също както частта от стойността на една машина, която всекидневно подлежи на възпроизводство, е толкова по-голяма, колкото по-бързо тя се износва. Ето защо би следвало капиталът в свой собствен интерес да се стреми към установяване на нормален работен ден.

Робовладелецът купува своя работник така, както купува своя кон. Заедно със загубата на роба той губи капитал, който трябва да бъде заместен с нови разходи на пазара за роби. Но „колкото фатално съсипателно и да влияят върху човешки организъм оризените полета на Джорджия и блатата на Мисисипи, все пак това опустошаване на човешки живот не е така голямо, че да не е могло

¹⁰⁵) „Ние вече приведохме в нашите предишни отчети отзывите на редица опитни фабриканти, според които извънредните часове... несъмнено крият в себе си опасността от преждевременно изтощаване на човешката работна сила“ („Children's Employment Commission, 4th Report“, 1865, № 64, p. XIII).

да бъде компенсирано от изобилните развъдници на негри във Вирджиния и Кентъки. Икономическите съображения, които биха могли да бъдат известна гаранция за човешко отношение с роба, доколкото интересът на господаря е съвпадал със запазването на роба, се превръщат след въвеждане на търговията с роби, наопаки, в причина за най-безпощадно отношение към роба, защото — щом като неговото място може да бъде винаги попълнено от чужди развъдници на негри — трайността на неговия живот става по-малко важна от неговата производителност, докато той продължава. Затова за страни, които внасят роби, максимата на робовладелското стопанство е, че най-ефикасната икономия се състои в това — в колкото може по-кратко време да се измучи от човешкия добитък (human cattle) колкото може по-голямо количество труд. Именно при тропическите култури, където годишните печалби често пъти са равни на целия капитал на плантацията, животът на негрите се жертвува по най-безскрупулен начин. Земеделието на Вестиндия, която от векове е била люлка на баснословни богатства, е погълнало милиони хора от африканската раса. В днешно време в Куба, където доходите възлизат на милиони и където плантаторите са князе, значителна част от класата на робите ежегодно се унищожават не само вследствие на най-груба храна и най-изтощителен и непрекъснат труд, но и вследствие на бавното изтезание чрез прекомерен труд и липса на сън и почивка¹⁰⁶).

*Mutato nomine de te fabula narratur!*¹⁰⁸ Вместо търговия с роби чети трудов пазар, вместо Кентъки и Вирджиния — Ирландия и земеделските окръзи на Англия, Шотландия и Уелс, вместо Африка — Германия! Ние видяхме как прекомерният труд опустошава редовете на лондонските хлебари — и все пак лондонският трудов пазар е винаги препълнен с германски и други хлебарски работници, кандидати за смърт. Както видяхме, грънчарството е един от ония отрасли на промишлеността, където животът на работниците е най-краткотраен. Липсват ли поради това грънчари? Джошиа Уеджууд, изобретателят на модерното грънчарство, по произход сам прост работник, заявил в 1785 г. пред камарата на общините, че в цялото производство работят от 15 до 20 000 души¹⁰⁷). През 1861 г. населението само на градските центрове на тази промишленост във Великобритания е възлизило на 101 302 души.

„Памучната промишленост съществува вече 90 години... В продължение на три поколения от английската раса тя е погълнала девет поколения памучни работници“¹⁰⁸).

¹⁰⁶) *J. E. Cairnes*, цит. съч., стр. 110, 111.

¹⁰⁷) *John Ward*, „The Borough of Stoke-upon-Trent etc.“, London, 1843, p. 42.

¹⁰⁸) Реч на Феранд в камарата на общините от 27 април 1863 г.

Наистина през отделни епохи на трескав подем трудовият пазар е отбелязвал сериозен недостиг от работна сила. Така напр. — в 1834 г. Но господа фабрикантите предложили на Poor Law Commissioners [службата за бедните] да прашат „сврѣхнаселението“ от земеделските окръзи към северните окръзи с обяснението, че „фабрикантите ще го погълнат и консумират“¹⁰⁹). Това са техните собствени думи.

„В Манчестер бяха назначени агенти със съгласието на Poor Law Commissioners. Бяха изготвени списъци на земеделските работници и предадени на тези агенти. Фабрикантите се различаваха по бюрата и след като си избраха каквото им трябваше, от Южна Англия бяха изпратени и семействата. Тези човешки пакети бяха доставяни по каналите и с товарни коли, етикетирани също като толкова и толкова бали стока; някои се мъкнеха пеш, а мнозина се лутаха, заблудени и полуладни, из манифактурните окръзи. Това нещо се разви в същински отрасъл на търговията. Камарата на общините едва ли ще го поевярва. Тази редовна търговия, това търгуване с човешко месо продължи и по-нататък и манчестерските агенти също така редовно купуваха и продаваха тези хора на манчестерските фабриканти, както други продават негри на памучните плантатори от южните щати... Годишната 1860 е апогеят на памучната промишленост... Отново се появи недостиг на работни ръце. Фабрикантите отново се обърнаха към агентите по продажба на човешко месо... и последните претършуваха джоните на Дорсет, хълмовете на Девън и равнините на Уилтс, но сврѣхнаселението вече беше погълнато.“

Вестник „Bury Guardian“ с горест констатираше, че след сключването на англо-френския търговски договор биха могли да бъдат допълнително погълнати още 10 000 работни ръце, а скоро биха били нужни други 30—40 хиляди. След като агентите и подагентите на търговията с човешко месо през 1860 г. почти безрезултатно преровиха земеделските окръзи,

„депутация от фабриканти се обърна към г. Вилиерс, председател на Poor Law Board [служба за бедните], с молба отново да им разреши да вземат за фабриките бедни деца и сирачета от трудовите домове“¹¹⁰).

¹⁰⁹) „Фабрикантите ще го погълнат и консумират. Това са били точните думи на фабрикантите на памук“ (пак там).

¹¹⁰) Пак там. Въпреки доброто си желание Вилиерс е трябвало по силата на „закона“ да отклони домогванията на фабрикантите. Но тези господа все пак постигнали своята цел благодарение на услужливостта на администрацията на местните учреждения за бедните. Господин А. Редгрейв, фабричен инспектор, уверява, че този път системата, според която сираците и децата на бедняците „по закон“ се вземат като apprentices (чираци), „не бе съпроводена от старите злоупотреби“ (за тези „злоупотреби“ виж *Ф. Енгелс*, „Положението на работническата класа в Англия“, Лайпциг, 1845), макар че впрочем в един случай „бе допусната злоупотреба с тази система по отношение на мсмицата и млади жени, докарани от земеделските окръзи на Шотландия в Ланкшайр и Чешайр“. Според тази „система“ фабрикантът сключва договор за определени периоди с администрациите на приютите за бедни Той храни и облича децата, дава им покрив и освен това малка парична добавка. Странно звучи следната забележка на г. Редгрейв, особено като се има предвид, че

Изобщо опитът показва на капиталиста, че съществува едно постоянно свръхнаселение, т. е. свръхнаселение по отношение на съществуващата в даден момент потребност на капитала да увеличи своята стойност, макар че това свръхнаселение се състои от изтощени, бързо измиращи, бързо изместващи се едни други, така да се каже, покосени преди зрелостта си човешки поколения¹¹¹). От друга страна, опитът показва на сериозния наблюдател как капиталистическото производство, което от историческа гледна точка датира едва от вчера, бързо и дълбоко е подкопало корените на народната сила, как израждането на промишленото население се забавя само благодарение на постоянното поглъщане на жизнени и здрави селски елементи и как дори селските работници започват вече да измират въпреки чистия въздух и въпреки безграничното

дори в периода на разцвета на английската памучна промишленост годината 1860 изпъква като изключение и че тогава работните заплати бяха особено високи, защото необикновеното търсене на работна ръка се сблъска с намаляването на населението на Ирландия, с безпримерното изселване от английските и шотландските земеделски окръзи в Австралия и Америка, с положителното намаление на населението в някои английски земеделски окръзи — отчасти поради успешно постигнатото сломяване на жизнената сила, отчасти поради по-раншното изчерпване на разполагаемото население от страна на търговците на човешко месо. И въпреки всичко това г. Редгрейв казва: „Към този вид труд“ (на децата от приютите за бедни) „прибавят само тогава, когато не може да се намери друг, тъй като той е скъп труд (high-priced labour). Обикновената работна заплата на момче на 13 години е около 4 шилинга седмично; но невъзможно е да даваш на 50 или 100 такива момчета жилище, облекло, храна, медицинска помощ и съответния надзор, а на това отгоре и малка парична добавка — всичко това срещу 4 шилинга на глава седмично“ (Rep of the Insp. of Factories for 30th April 1860*, p. 27). Господин Редгрейв забравя да каже как самият работник може да достави всичко това на своите деца с тяхната заплата от 4 шилинга, щом като фабрикантът не може да го направи за 50 или 100 момчета, а то са настанени, прехранвани и надзирани общо. За да предотврати погрешни заключения от текста, трябва да отбележа тук и това, че откак английската памучна промишленост бе подчинена на фабричния закон от 1850 г. с неговото урегулиране на работното време и т. н., тя трябва да се разглежда като образцова промишленост на Англия. Английският памучен работник стои във всяко отношение по-горе от своя континентален другар по съдба. „Пруският фабричен работник работи седмично най-малко 10 часа повече от своя английски съперник, а ако работи в къщи, на свой собствен тъкачен стан, то за допълнителните работни часове отпада и тази граница“ („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1855“, p. 103). Гореспоменатият фабричен инспектор Редгрейв след промишлената изложба в 1851 г. обиколил континента, специално Франция и Прусия, за да изучи тамошните фабрични условия. Той казва за пруския фабричен работник: „Той получава заплата, достатъчна за набавяне на простата храна и малкото удобства, на които е навикнал и с които се задоволява. . . Той живее по-зле и работи по-тежко, отколкото неговият английски събрат“ („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853“, p. 85).

¹¹¹ „Изтощението от работа умира с поразителна бързина; но местата на загиналите веднага пак се запълват и честата сянка на действащите лица не създава на сцената никаква промяна“ („England and America“, London, 1833, v. I, p. 55. Автор е Е. Г. Уекфилд).

господство сред тях на принципа на естествения подбор, който позволява да се развият само най-силните индивиди¹¹²⁾. Капиталът, който има такива „основателни причини“ да отрича страданията на съвременното работническо поколение, се интересува в своята практическа дейност толкова малко от опасността за бъдещо израждане на човечеството и за неговото неизбежно измиране, колкото и от опасността за възможно падане на земята върху слънцето. При всяка спекула с акции всеки знае, че един ден все ще настъпи буря, но всеки се надява, че след като той е събрал и скрил на сигурно място златния дъжд, бурята ще засегне само ближния му. *Après moi le déluge!*¹¹³⁾ — това е девизът на всеки капиталист и на всяка капиталистическа нация. Затова капиталът е безогледен по отношение на здравето и продължителността на живота на работника, ако обществото не го е заставило да държи сметка за тях¹¹⁴⁾. На оплакванията срещу физическото и умственото осакатяване, срещу преждевременната смърт и изтезанията чрез прекомерен труд той отговаря: Защо ще ни терзаят тези мъки, щом като увеличават нашата радост (печалбата)? Но, общо взето, това не зависи от добрата или злата воля на отделния капиталист. При свободната конкуренция иманентните закони на капиталистическото производство действуват по отношение на отделния капиталист като принудителни външни закони¹¹⁴⁾.

¹¹²⁾ Виж „Public Health Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863“, обнародван в Лондон през 1864 г. Този отчет говори особено за земеделските работници. „Графството Сътерленд се сочеше като графство, в което били направени най-големи подобрения, но едно неотдавнашно изследване разкри, че тук, в окръзи, които някога се славеха с хубави мъже и храбри войници, населението е изродено в една мършава и хилава раса. В най-здравословните местности, по склоновете на крайморските хълмове, лицата на децата са така мършави и бледи, каквито могат да се срещнат само в гнилата атмосфера на някоя затътена лондонска улица“ (*Tornton*, цит. съч., стр. 74, 75). В действителност те приличат на ония 30 000 „gallant Highlanders“ [„юначни планинци“], които Глазгоу настанява в своите *wynds* [дулки] и *closes* — [вертепи] заедно с проститутки и крадци.

¹¹³⁾ Въпреки че здравето на населението е толкова важен елемент от националния капитал, ние за съжаление трябва да признаем, че капиталистите не са разположени да пазят и да ценят това съкровище... Фабрикантите бяха заставени да държат сметка за здравето на работниците“ („Times“ от 5 ноември 1861 г.). „Мъжете от Уест Райдинг се превърнаха в производители на платове за цялото човечество... здравето на работния народ беше пожертвувано и в няколко поколения цялата раса би се изродила, ако не беше настъпила реакция. Часовете на детския труд бяха ограничени и т. н.“ („Twentysecond Report of the Registrar General“. London, 1861).

¹¹⁴⁾ Затова ние виждаме например, че в началото на 1863 г. 26 фирми, които притежават големи грънчарски фабрики в Стафордшайр — между тях и Дж. Уеджууд и снове, — искат в една петиция „насилствена намеса на държавата“. „Конкуренцията с други капиталисти“ не им позволява никакво „доброволно“ ограничаване на работното време на децата и т. н. „Така че колкото и много да съжаляваме за гореспомнатите злнии, тяхното премахване не би било възможно чрез някаква спо-

Установяването на нормален работен ден е резултат на многовековна борба между капиталиста и работника. Но историята на тази борба показва две противоположни течения. Да сравним напр. английското фабрично законодателство от наше време с английските трудови статuti през периода от XIV до средата на XVIII век¹¹⁶). Докато съвременният фабричен закон насилствено скъсява работния ден, споменатите статuti се стараят насилствено да го удължат. Но във всеки случай претенциите на капитала в неговото ембрионално състояние, когато той току-що е възниквал и следователно все още си е осигурявал правото да всмуква достатъчно количество принадлеен труд не само по силата на икономическите условия, но и е помощта на държавната власт, изглеждат съвсем скромни в сравнение с отстъпките, които той с ръжмене и съпротива трябва да прави през зрялата си възраст. Нужни са били векове, докато „свободният“ работник вследствие развитието на капиталистическия начин на производство доброволно се е съгласил, т. е. докато е бил принуден от обществените условия да продава цялото активно време на своя живот и дори самата си работоспособност срещу цената на своите обичайни средства за живот, да продава първородството си за паница леща⁹⁰. Затова е твърде естествено, че удължаването на работния ден, което капиталът в периода от средата на XIV до края на XVII век се старае да се наложи чрез държавната власт на пълнолетните работници, съвпада приблизително с границите на работното време, които държавата през втората половина на XIX век поставя тук-таме на превръщането на детската кръв в капитал. Онова, което сега напр. е обявено в щата Масачузет — досега най-свободния щат на Северноамериканската република — като узаконен от държавата предел за труда на деца, по-малки от 12 години, е било в Англия чак до средата на XVII век

годба между фабрикантите . . . Предвид на всички тези обстоятелства ние дойдохме до убеждението, че е необходим един принудителен закон“ („Children's Employment Commission. 1st Report“, 1863, p. 322).

Добавка към бележка 114. Близкото минало ни даде един много по-типичен пример. Високите цени на памука през периода на оживената конюнктура подтикнаха собствениците на памучните тъкачници в Блякбъри да съкратят по обща спогодба работното време в своите фабрики за определен срок. Този срок изтече към края на ноември (1871). Но по-богатите фабриканти, които свързват предачеството с тъкачество, се възползуваха от предизвиканото от тази спогодба съкращение на производството, за да разширят своите собствени предприятия и по този начин да натрупат големи печалби за сметка на дребните майстори. Притиснати от нуждата, последните се обърнаха към фабричните работници, като ги призоваваха сериозно да поведат агитация за деветчасов работен ден и обещаваха парична помощ за тази цел!

¹¹⁵) Тези трудови статuti, които в същото време намираме и във Франция, Холандия и т. н., са формално отменени в Англия едва през 1813 г., след като отдавна вече са били отстранени по силата на самите производствени отношения.

нормален работен ден за възрастните занаятчии, за издръжливите селски ратаи и за исполините-ковачи¹¹⁶).

Първият „Работнически статут“ (23, Едуард III, 1349) е имал за свой непосредствен повод (не причина, тъй като това законодателство е съществувало цели векове, въпреки че този повод вече не съществува) голямата чума⁹¹, която покосила такава част от населението, че както казва един писател-тори, „наистина станала непоносима трудността да се намерят работници на разумни цени“ (т. е. на цени, които да оставят на тези, които наемат работниците, разумно количество принаден труд)¹¹⁷). Затова законът започнал да диктува разумна работна заплата, както и границите на работния ден. Последният пункт — тук ни интересува само той — е повторен в статута от 1496 г. (при Хенри VII). Работният ден за всички занаятчийски (artificers) и земеделски работници от март до септември е трябвало тогава да трае — макар на практика това никога да не е било прокарано — от 5 часа сутринта до между 7 и 8 часа вечерта, но времето за ядене е било 1 час за закуска, 1½ часа за обед и 1½ час за следобедна закуска, т. е. точно два пъти повече, отколкото според фабричния закон, който сега е в сила¹¹⁸). През зи-

¹¹⁶) „Нито едно дете под 12 години не може да бъде заставено да работи във фабрично предприятие повече от 10 часа дневно“ („General Statutes of Massachusetts“, гл. 63, § 3). (Постановленията са издадени от 1836 до 1858 г.). „Трудът, извършван в продължение на 10 часа дневно, трябва да се смята като законен работен ден за всички предприятия на памучната, вълнената, копринената, хартиената, стъкларската и ленената промишленост, както и в желязната и минната промишленост. Освен това се предписва, че занапред нито един юноша, който работи във фабрика, не може да бъде задържан там или заставян да остане на работа повече от 10 часа дневно или 60 часа седмично; и още се предписва, че занапред нито едно дете под 10 години не може да бъде допуснато като работник в коя да е фабрика в областта на този щат“ („State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.“, § 1 и 2. Закон от 18 март 1851 г.). „Нито един юноша между 12 и 15 години не може да работи във фабрика повече от 11 часа дневно, нито преди 5 часа сутринта или след 7½ часа вечерта“ („Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.“, гл. 139, § 23, 1 юли 1857 г.).

¹¹⁷) [J. B. Bules.] „Sophisms of Free Trade“, 7 th edit. London, 1850, p. 205. Впрочем същият тори признава: „Парламентарни закони, които са регулирали работната заплата във вреда на работника и в полза на работодателя, е имало през един дълъг период от 464 години. Но населението нараствало. Сега тези закони станали излишни и обременителни“ (пак там, стр. 206).

¹¹⁸) Дж. Уейд с право забелязва по повод на този статут: „От статута от 1496 г. следва, че тогава са смятали храната като еквивалент на 1/3 от дохода на занаятчийския работник и на 1/2 от дохода на земеделския работник, а това показва едно по-високо стъпало на независимост на работниците, отколкото това, което имаме сега, когато храната както на земеделските, така и на манифактурните работници съставя много по-голяма част от тяхната заплата“ (J. Wade, цит. съч., стр. 24, 25 и 577). И най-повърхностният поглед върху „Chronicon Preciosum etc.“ by Bishop Fleetwood, 1 изд., London 1707, 2 изд., London 1745 — опровергава мнението, че тази разлика се дължала на разликата между цените на хранителните продукти и облеклото сега и тогава.

мата е трябвало да се работи от 5 часа сутринта до мръкване — със същите прекъсвания. Един статут на Елизабета от 1562 г. за всички работници, „наемани на заплата за ден или за седмица“, оставя незасегната продължителността на работния ден, но се старее да намали свободните часове на $2\frac{1}{2}$ часа през лятото и на 2 часа през зимата. Обедът трябвало да трае само един час, а „половинчасовият следобеден сън“ да бъде разрешен само от средата на май до средата на август. За всеки час отсъствие да се удържа от заплатата 1 пенс. Но на практика положението на работниците е било много по-благоприятно, отколкото според статута. Бащата на политическата икономия и, тъй да се каже, създател на статистиката, Уйлям Пети, казва в едно свое съчинение, публикувано през последната третина на XVII век:

„Работниците (labouring men, всъщност тогава земеделски работници) работят по 10 часа дневно и се хранят 20 пъти седмично, а именно: през работните дни по три пъти дневно, а през неделните — по два пъти; от това ясно личи, че ако те речеха да посят всеки петък вечер и да употребяват за обядване един и половина часа, докато сега за това им си нужни два часа, от 11 до 1 часа, т. е. ако те работеха с $\frac{1}{20}$ повече и потребяваха с $\frac{1}{20}$ по-малко, то би могло да се покрие една десета част от гореспоменатия данък“¹¹⁹).

Нима д-р Андрю Юър не е имал право, когато заклеил законопроект за дванадесетчасовия работен ден от 1833 г. като възвръщане към мрака на миналото? Наистина постановленията на статутите и ония, за които споменава Пети, се отнасят и за „arpprentices“ (чираците). Но в какво положение се е намирал детският труд още в края на XVII век — това се вижда от следното оплакване:

„Нашите младежи тук, в Англия, съвсем нищо не правят до постъпването си к. то чираци, а тогава, естествено, им е нужно дълго време — седем години, — за да се подготвят като опитни занаятчии.“

Германия, напротив, се слави с това, че там децата още от люлката започват вече по малко да „се приучват към работа“¹²⁰).

¹¹⁹) W. Petty, „Political Anatomy of Ireland“, 1672, edit. 1691, p. 10.⁹²

¹²⁰) „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry“, London, 1689, p. 13. Маколей, който флшифицирал английската история в интерес на вигите и буржоазията, се впуска в такива декламации: „Обичаят да се пращат деца преждевременно на работа. . . е господствувал в XVII век в степен почти невероятна за тогавашното състояние на промишлеността. В Норуич, главен център на вълнената промишленост, са смятали, че дете на 6 години е способно за работа. Разни автори от онова време, някои между които минавали за извънредно благонамерени, споменават с „exultation (възторг) факта, че в този град само момчетата и момичетата създават богатство, което надминава с 12 000 фунта стерлинги в годината тяхната собствена издръжка. Колкото по-точно изучаваме историята на миналото, толкова повече основания намираме за отхвърляне на мнението, че нашият век бил донесъл много нови социални злини. . . Новото в него е образованието, което открива злините,

Дори през по-голямата част на XVIII век, до епохата на едрата промишленост, капиталът в Англия не е успявал, като плаща седмичната стойност на работната сила, да завладее цялата седмица на работника. Изключение са правели, впрочем, земеделските работници. обстоятелството, че работниците са могли да преживеят цяла седмица със заплатата за 4 дни, не е било за тях достатъчно основание да работят и другите два дни за капиталиста. Част от английските икономисти, намиращи се на служба на капитала, най-бясно нападаха това упорство на работниците, а друга част ги защитавала. Нека чуем напр. полемиката между Посълтуейт, чийто търговски речник на времето се е ползвал със същата слава, както в днешни дни подобните съчинения на Мак Кълък и Мак Грегор и цитирания по-горе автор на „*Essay on Trade and Commerce*“¹²¹).

Постлтуейт казва между другото:

„Аз не мога да завърша тези няколко бележки, без да спомена твърде тривиалната фраза на твърде много хора, че щом работникът (*industrious poor*) може за 5 дни да получи достатъчно, за да живее, той няма да иска да работи пълни 6 дни. Оттук те заключават, че е необходимо чрез данъци или някакви други сред-

и хуманността, която ги лекува“ („*History of England*“, v. I, p. 417). Маколей би трябвало да прибави, че „извънредно благонамерените“ *amis du commerce* [приятели на търговията] от XVII век, разказват с „*exultation*“ как в един дом за бедни в Холандия заставили да работи едно дете на 4 години и че този пример на „*vertue mise en pratique*“ [„добродетел, приложена на практика“] фигурира във всички съчинения на представителите на хуманността à la [от типа на] Маколей до времето на А. Смит. Вярно е, че с появяването на манифактурата, за разлика от занаятчийството, се явяват следн от експлоатация на деца, която в известна степен открай време е съществувала у селяните и била толкова по-развита, колкото по-тежък е бил гнетът, който е тежал над тях. Тенденцията на капитала е явна, но самите факти имат още такъв изключителен характер, както и появата на двуглави деца. Затова догадащите се за бъдещето „*amis du commerce*“ [„приятели на търговията“] с „*exultation*“ са ги записвали за своите съвременници и за следващите поколения и са ги препоръчвали за подражание като нещо особено забележително и особено чудно. Същият шотландски сикофант и фразьор Маколей казва: „Ние сега слушаме само за регрес, а виждаме само прогрес.“ Какви очи и главно — какви уши!

121) Между обвинителите на работниците най-озлобен е споменатият в текста енжомен автор на съчинението: „*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes*“, London, 1770. Още преди това той се проявил като такъв със своето съчинение: „*Consideration on Taxes*“, London 1765. Към тях принадлежи и Полоний, неизразимият статистически бърборко Ардър Иънг. Между защитниците на работниците са: Джекоб Вендърлиът в „*Money answers all Things*“, London, 1734; отс ѝ Натаниел Форстър, доктор по богословие в „*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*“, London, 1767; д-р Прайс и особено Постлтуейт — както в една пригурка към неговия „*Universal Dictionary of Trade and Commerce*“, така и в „*Gread Britain's Commercial Interest explained and improved*“, 2 nd. edit. London, 1755. Самите факти се срещат констатираани у много други писатели от онова време, между другите и у Джозая Търер.

ства да се предизвика поскъпване дори на най-необходимите средства за живот, за да бъдат принудени занаятчиите и манифактурният работник непрекъснато да работят шест дни в седмицата. Аз трябва да поискам позволение да бъда на по-друго мнение, отколкото тия големи политици, които дигат меч в защита на постоянното робство на работническото население на това кралство („the perpetual slavery of the working people“); те забравят поговорката „all work and no play“ (само работа, без игра, затъпява). Нима англичаните не се гордеят с гениалността и сръчността на своите занаятчии и манифактурни работници, които досега са осигурявали всеобщ кредит и слава на английските стоки? На какво се дължи това? Вероятно на нищо друго освен на начина, по който нашият работен народ по своему умее да се забавлява. Нима не биха се притъпили техните способности и не биха станали тъпи и апатични вместо бодри и сръчни, ако биха били принудени да работят цялата година през всичките шест дни на седмицата и постоянно да повтарят една и съща работа; под гнета на едно такова вечно робство не биха ли загубили нашите работници своята репутация, вместо да я запазят? . . . Каква майсторска сръчност бихме могли да очакваме от толкова жестоко измъчвани животни (hard driven animals)? . . . Мнозина от тях извършват за 4 дни толкова работа, колкото един французин за 5 или 6 дни. Но ако англичаните трябва да се превърнат във вечни роби на труда, можем да се страхуваме, че те ще се изродят (degenerate) още по-вече, отколкото французите. Ако нашият народ е прочут със своята военна храброст, не казваме ли, че това се дължи, от една страна, на добрия английски ростбив и пудинг в стомаха му, а, от друга страна, не по-малко и на нашия конституционен дух на свободата? И защо по-голямата гениалност, енергия и сръчност на нашите занаятчии и манифактурни работници да не се дължи на свободата, с която те се забавляват по своему? Надявам се, че те никога вече няма да изгубят тези привилегии, нито пък добрия живот, от който произтича както тяхната сръчност в работата, така и тяхната смелост¹²²⁾.

На това авторът на „Essay on Trade and Commerce“ отговаря:

„Ако празнуването на седмия ден от седмицата се смята за божествена наредба, то с това се предполага, че другите дни на седмицата принадлежат на труда (той иска да каже: на капитала — както ще видим ей сега) и че не може да се упреква като жестоко принудителното изпълнение на тази божия заповед. . . Че човечеството изобщо по природа е склонно към удобство и леност — в това ни убеждава фаталният опит от поведението на нашето манифактурно простолудие, което средно не работи повече от 4 дни в седмицата, освен в случай на поскъпване на средствата за живот. . . Да приемем, че един бушел пшеница представлява всичките средства за живот на работника и струва 5 шилинга и че работникът получава за своя труд по един шилинг на ден. Тогава той ще трябва да работи само 5 дни в седмицата; и само 4, ако един бушел струва 4 шилинга. . . Но тъй като работната заплата в това кралство е много по-висока в сравнение с цените на средствата за живот, манифактурният работник, който работи 4 дни, притежава излишни пари, с които живее в безделие през остатъка от седмицата. . . Мисля, че казаното от мене е достатъчно, за да се изясни, че умерен труд в продължение на 6 дни в седмицата не е робство. Нашите земеделски работници работят 6 дни и по всичко изглежда, че те са най-щастливите между работниците (labouring poor)¹²³⁾, а холандците работят

¹²²⁾ *Postlethwayt*, пак там, „First Preliminary Discourse“, p. 14.

¹²³⁾ „An Essay on Trade and Commerce etc.“, London, 1770. Той сам разказва на стр. 96 в какво се е състояло още през 1770 г. „щастие“ на английските земеделски работници. „Техните работни сили („their working powers“) са винаги напрегнати до крайност („on the stretch“); те не могат да живеят по-зле, отколкото живеят сега („they cannot live cheaper than they do“) нито да работят по-тежко („nor work harder“).

толкова дни и в манифактурите и изглежда, че са много щастлив народ. И французите постъпват така, доколкото не им пречат многото празници¹²⁴). . . Но нашият човек от простолюдието си е втъпил в главата фикс идеята, че той по силата на това, че е роден англичанин, притежава привилегиата да бъде по-свободен и по-независим от (работническото население) на всяка друга страна в Европа. Наистина тази идея, доколкото тя влияе върху хабростта на нашите войници, може да принася известна полза; но колкото по-малко са проникнати от нея манифактурните работници, толкова по-добре е за тях самите и за държавата. Работниците никога не би трябвало да се смятат за независими от своите началници („independent of their superiors“). . . Извънредно опасно е да се насърчават гълпите в една промишлена държава като нашата, където може би $\frac{7}{8}$ от цялото население са хора с малко или без никаква собственост¹²⁵). . . Лечението няма да бъде пълно, докато нашите бедни промишлени слоеве не склонят да работят 6 дни за същата сума, която сега изкарват за 4 дни¹²⁶).

За тази цел, както и за „изкореняване на леността, разхайтеността и романтичните фантазмагории за свобода“, а също и „за намаление на данъците в полза на бедните, за поощрение на духа на предприемчивостта и за понижаване цените на труда в манифактурите“ — нашият верен Екарт на капитала предлага изпитаното средство: такива работници, които прибягват към обществената благотворителност, с една дума пауперите, да бъдат затваряни в един „идеален трудов дом“ (an ideal Workhouse). „Този дом трябва да стане дом на ужаса (House of Terror)“¹²⁷). В „този дом на ужаса“, в този „идеален Workhouse“ [трудоу дом] трябва да се работи „по 14 часа на ден, но като се включи тук съответното време за ядене, така че да останат пълни 12 работни часа“¹²⁸).

Дванадесет работни часа дневно в „идеалния Workhouse“, в дома на ужаса от 1770 г.! Шестдесет и три години по-късно, в 1833 г., когато английският парламент ограничил в четири отрасли на промишлеността работния ден за деца от 13 до 18 години на 12 пълни работни часа — тогава сякаш настъпил краят на свѣта за английската промишленост! В 1852 г., когато Луи Бонапарт поиска да поsegне на законния работен ден, за да се закрепи пред буржоазията, френското работничество заяви в един глас: „Законът, който ограничава работния ден на 12 часа, е единичното благо, което ни е оста-

¹²⁴) Още със самия факт, че превръща почти всички традиционни празници в делници, протестантството играе важна роля при генезиса на капитала
¹²⁵) „An Essay on Trade and Commerce etc.“, London, 1770, p. 15, 41, 96, 97, 55, 56, 57.

¹²⁶) Пак там, стр. 69. Джекоб Вендърлинт обяснил още през 1734 г., че тайната на оплакванията на капиталистите от леността на работническото население просто се заключава в това, че за същата заплата те са искали 6 работни дни вместо 4.

¹²⁷) „An Fssay on Trade and Commerce etc.“, London, 1770, p. 242—243. Този идеален трудов дом трябва да стане „дом на ужаса“, а не приют за бедните, където те получават обилна храна, топло и прилично облекло и твърде малко работят.“

¹²⁸) Пак там [стр. 260]: „Французите — казва той — се смеят на нашите възтржени иден за свобода“ (пак там, стр. 78).

нало от законодателството на републиката!¹²⁹⁾ В Цюрих трудът на децата над 10 години е ограничен на 12 часа; в Ааргау трудът на деца между 13 и 16 години е бил намален през 1862 г. от 12½ на 12 часа; в Австрия през 1860 г. трудът на деца между 14 и 16 години — също на 12 часа!¹³⁰⁾ Какъв „прогрес от 1770 насам“, би се провикнал с „exultation“ Маколей!

„Домът на ужаса“ за пауперите, за който душата на капитала е мечтаела още в 1770 г., е бил въздигнат не след много години като грамаден „трудов дом“ за самите манифактурни работници. Той е бил наречен фабрика. Но този път идеалът избледнял пред действителността...

6. БОРБАТА ЗА НОРМАЛЕН РАБОТЕН ДЕН. ПРИНУДИТЕЛНО ОГРАНИЧЕНИЕ НА РАБОТНОТО ВРЕМЕ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЕН РЕД.

АНГЛИЙСКОТО ФАБРИЧНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ОТ 1833—1854 Г.

След като на капитала са били нужни столетия, за да удължи работния ден до неговите нормални максимални граници, а след това и отвъд тези граници — до границите на естествения дванадесетчасов ден!¹³¹⁾, с възникването на едрата промишленост в послед-

¹²⁹⁾ „Те протестираха против удължаването на работното време над 12 часа дневно най-вече затова, защото законът, който установяваше този работен ден, беше единичното благо, което ми оставаше от законодателството на републиката“ („Rep. of Insp. of 31st Oct. 1855“, p. 80). Френският закон за дванадесетчасовия работен ден от 5 септември 1850 г., който представляваше буржоазно издание на декрета на временното правителство от 2 март 1848 г., засяга всички предприятия без разлика. Преди този закон работният ден във Франция е бил неограничен. Той е траял във фабриките по 14, 15 и повече часа. Виж „Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848. Par M. Blanqui“. Господин Бланки, икономистът, а не революционерът, е бил наговарен от правителството да извърши анкета върху положението на работниците.

¹³⁰⁾ Белгия се оказва образцова буржоазна държава и по въпроса за регулирането на работния ден. Лорд Хауърд де Уелден, английски посланик в Брюксел, докладва на Foreign Office [английското външно министерство] на 12 май 1862 г.: „Министър Рожие ми заяви, че нито някакъв общ закон, нито местни правила ограничават по някакъв начин детския труд; че през последните 3 години правителството при всяко свое заседание се е занимавало с идеята да внесе в камарата един закон по този въпрос, но винаги е срещало непреодолима пречка в ревнивния страх от всяко законодателство, което противоречи на принципа за пълната свобода на труда!“

¹³¹⁾ „Печално е без съмнение, че една класа хора е принудена да се измъчва с работа по 12 часа на ден. Ако към това прибавим и времето за хранене и това за отиване до работилницата и за връщане от нея, фактически ще се получат 14 от 24-те часа на деня... Независимо от здравето, аз се надявам, че никой няма да отрече, че от морална гледна точка едно така пълно поглъщане на времето на работните класи, започващо без прекъсване от ранната 13-годишна възраст, а в „свобод-

ната третина на XVIII век настъпило стихийно като лавина и поимтащо всички прегради надпреварване в тази област. Разрушават се всички прегради, поставени от обичаите и природата, от възрастта и пола, от деня и нощта. Даже понятията за ден и нощ, които в старите статuti са били понятни и за простите селяни, стават тъй разтегливи, че един английски съдия дори в 1860 г. е трябвало да проясни истинска талмудистка проницателност, за да обясни „по съдебен ред“ какво е ден и какво е нощ¹³²⁾. Капиталът празнувал своите оргии.

Щом зашеметената от грохота на производството работническа класа дошла малко на себе си, тя започнала да оказва съпротива най-напред в родината на едрата промишленост, в Англия. Но в продължение на три десетилетия извоюваните от нея отстъпки оставали чисто номинални. От 1802 до 1833 г. парламентът издал 5 трудови закона, но бил достатъчно хитър да не гласува нито стотинка за тяхното принудително прилагане, за необходимия служебен персонал и т. н.¹³³⁾. Тези закони оставали мъртва буква. „Факт е, че до закона от 1833 г. деца и младежи са били принуждавани да работят („were worked“) по цяла нощ, по цял ден или пък дежнонощно *ad libitum* [по желание]“¹³⁴⁾.

Едва след фабричния закон от 1833 г. — обхващащ памучните, вълнените, ленените и копринените фабрики — се въвежда за съвременната промишленост нормален работен ден. Нищо не характеризира така добре духа на капитала, както историята на английското фабрично законодателство от 1833 до 1864 г.!

ните“ отрасли на промишлеността дори от много по-ранна възраст, е извънредно вредно и представлява страшно зло... В интерес на обществения морал, за отглеждането на едно способно население и за да се създаде на болшинството на народа възможност да се ползува разумно от живота, трябва да се настоява във всички отрасли на производството да се резервира част от всеки работен ден за почивка и свободно време“ (Леонард Хорнър в „Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841“).

¹³²⁾ Виж „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860“.

¹³³⁾ За режима на Луи Филип, краля-буржоа, е твърде характерно, че единственият издаден при него фабричен закон от 22 март 1841 г. никога не е бил приложен. А при това този закон се отнася само до детския труд. Този закон установява 8-часов труд за деца между 8 и 12 години, 12-часов труд за деца между 12 и 16 години и т. н. с множество изключения, които допускат нощната работа дори за осемгодишни деца. В тази страна, дето всяка мишка се намира под полицейски надзор, надзорът и провеждането на закона били предоставени на добрата воля на „amis du commerce“ [приятели на търговията]. Едва след 1853 г. в една единствена област — Département du Nord [Северния департамент] — се назначава един платен правителствен инспектор. Не по-малко характерно за развитието на френското общество изобщо е обстоятелството, че до революцията от 1848 г. законът на Луи Филип си е останал единствен в тая област, макар че френската законодателна фабрика е обхванала всичко със своята мрежа от закони!

¹³⁴⁾ „Rep. of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, p. 50.

Законът от 1833 г. обявява, че обикновеният фабричен работен ден трябва да започва в $5\frac{1}{2}$ часа сутринта и да свършва в $8\frac{1}{2}$ часа вечерта, и в тия граници, т. е. в един период от 15 часа, се смята за законно да се използват за работа младежи (т. е. лица на възраст между 13 и 18 години) през което и да било време на деня, винаги, при условие че един и същ младеж няма да работи повече от 12 часа в продължение на един ден, с изключение на известни специално предвидени случаи. Точка 6-а от закона постановява, „че в течение на всеки ден на всяко лице с ограничено работно време трябва да се предоставя поне $1\frac{1}{2}$ часа за хранене“. С едно единствено изключение, което ще бъде споменато по-късно, използването на деца под 9 години се забранява; трудът на децата от 9 до 13 години се ограничава до 8 часа дневно. Нощната работа, т. е. според този закон работата между $8\frac{1}{2}$ часа вечерта и $5\frac{1}{2}$ часа сутринта, се забранява за всички лица между 9 и 18-годишна възраст.

Законодателите са били толкова далеч от желанието да посегнат на свободата на капитала да изсмуква работната сила на възрастните, или както те го наричат — „свободата на труда“, че изменили специална система за предотвратяването на такава ужасяваща последица от фабричния закон.

„Голямото зло на фабричната система, както тя сега е организирана — съ казва в първия отчет на централния съвет на комисията от 25 юни 1833 г., — състои в това, че тя създава необходимостта да се удължава работният ден на децата до крайните предели на работния ден на възрастните. Единственото лекарство против това зло, без да се ограничава трудът на възрастните — което би породило още по-голямо зло, отколкото това, което трябва да бъде предотвратено, — изглежда плаиът да се въведат двойни смени от деца.“⁹³

Затова този „план“ бил приложен под името Relaisystem („System of Relays; Relay на английски, както и на френски, означава смяна на пощенските коне в различни станции), така че напр. от $5\frac{1}{2}$ часа сутринта до $1\frac{1}{2}$ след обед се впряга една смяна от деца между 9 и 13 години, а от $1\frac{1}{2}$ до $8\frac{1}{2}$ вечерта — друга смяна и т. н.

Като награда за това, че господа фабрикантите най-безочливо са игнорирали всички закони за детския труд, издадени през предходните 22 години, хапът, който е трябвало да преглътнат, и този път бил позлатен. Парламентът постановил, че след 1 март 1834 г. никое дете под 11 години, след 1 март 1835 г. никое дете под 12 години и след 1 март 1836 г. никое дете под 13 години не трябва да работи във фабриката повече от 8 часа! Този „либерализъм“, тъй снизходителен към „капитала“, още повече заслужавал неговата признателност, като се има предвид, че д-р Ферн, сър А. Карлайл, сър Б. Броуди, сър Ч. Бел, мистър Гътри и т. н., накратко — най-значи-

ната работа забранена и т. н. Така че законодателството за пръв път се видяло принудено пряко и официално да контролира и труда на пълнолетни. Във фабричния отчет от 1844—1845 г. се казва иронично:

„До наше знание не е дошъл нито един случай, при който възрастни жени да са се оплакали от тази намеса в техните права“¹³⁹⁾.

Трудът на деца под 13 години бил сведен до 6¹/₂, а при известни условия до 7 часа дневно¹⁴⁰⁾.

За премахване на злоупотребите с фалшивата „Relaissystem“ законът установил между другото следните важни подробни правила:

„Работният ден за деца и младежи започва от момента, когато макар и само едно дете или младеж започва сутрин работата във фабриката.“

Така че ако напр. *A* започва работа в 8 часа сутрин, а *B* в 10 часа, работният ден на *B* въпреки това трябва да свърши в същия час, както на *A*. Началото на работния ден трябва да бъде определено по някой обществен часовник, напр. по най-близкия железопътен часовник, по който трябва да се нагоди фабричната свирка. Фабрикантът е длъжен да окачи във фабриката обява, напечатана с едри букви, в която да са означени началото, краят и прекъсванията на работния ден. Деца, които започват работата сутрин преди 12 часа, не могат да бъдат използвани подир 1 часа след пладне. Така че следобедната смяна трябва да се състои от други деца, а не от ония, които са били в предобедната смяна. Времето за ядене в размер на 1¹/₂ часа трябва да бъде предоставяно едновременно на всички намиращи се под закрилата на закона работници, и то така, че поне един час от това време да бъде даван преди 3 часа след обед. Децата или младежите, които работят преди 1 часа, не трябва да се оставят на работа повече от 5 часа без една поне половинчасова пауза за закуска. Деца, младежи или жени не трябва през време на ядене да остават в работно помещение, в което се извършва някой трудов процес, и т. н.

Ние видяхме, че тези подробни постановления, които с такова военно еднообразие, по часовник, регуларат траенето, границите и паузите на работата, в никой случай не са били продукт на парламентарни мъдрувания. Те са се развили постепенно от самите условия като природни закони на съвременния начин на производство. Тяжното формулиране, официално признаване и провъзгласяване от страна на държавата е било резултат на продължителни класови

¹³⁹⁾ „Rep. etc. for 30th Sept. 1844“, p. 15.

¹⁴⁰⁾ Законът разрешава да се използва трудът на децата по 10 часа в денонощие, ако не работят всекидневно, а през ден. Изобщо тази клауза останала без приложение.

която работните коне не се сменят на определени станции, а отново и отново се впрягат на станциите за смяна. Ние няма повече да се спираме на прелестите на тази система, тъй като по-сетне ще трябва пак да се върнем на нея. Но още от пръв поглед става ясно, че тя е унищожавала не само духа, но и буквата на целия фабричен закон. Как биха могли фабричните инспектори при такова сложно книговодство за всяко отделно дете и за всеки младеж да наложат спазването на установеното от закона работно време и даването на законните паузи за хранене? В голяма част от фабриките скоро пак започнало безнаказано да цъфти старото жестоко безобразие. На една среща с министъра на вътрешните работи (1844) фабричните инспектори доказали невъзможността на какъвто и да е контрол при новоизмислената Relaisssystem¹³⁶⁾. Но през това време обстоятелствата твърде много се изменили. Фабричните работници, особено след 1838 г., издигнали закона за десетчасов работен ден като свой икономически лозунг, а чартистката програма като свой политически лозунг.⁹⁷ Дори онази част от фабрикантите, които реорганизирали своите предприятия съобразно със закона от 1833 г., отрупвали парламента с изложения за безнравствената „конкуренция“ на „вероломните братя“, на които по-голямата безочливост или благоприятните местни условия позволявали да нарушават закона. При това, колкото и да са искали отделни фабриканти да отпуснат напълно юздите на своята стара алчност, идеолозите и политическите водачи на класата на фабрикантите им препоръчвали да изменят своето поведение и своя език спрямо работниците. Тъкмо тогава те открили кампанията за отменяване на житните закони и за да победят, имали нужда от помощта на работниците! Затова им обещавали не само удвояване на хляба,⁹⁸ но и приемане на законопроекта за десетчасовия работен ден в хилядогодишното царство на свободната търговия¹³⁷⁾. Така че те още по-малко са имали причина да се борят против една мярка, която е трябвало само да осъществи закона от 1833 г. Застрашени в своя най-свещен интерес, в поземлената рента, торите най-сетне кипнали от филантропично възмущение против „безсрамните похвати“¹³⁸⁾ на своите врагове.

Така се стигнало до допълнителния фабричен закон от 7 юни 1844 г. Той влязъл в сила на 10 септември 1844 г. Той поставя под закрилата на закона една нова категория работници, а именно жените над 18 години. Те във всяко отношение били приравнени към младежите, работното им време било ограничено на 12 часа, нощ-

¹³⁶⁾ „Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1849“, p. 6.

¹³⁷⁾ „Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 98.

¹³⁸⁾ Леонард Хорнър дори официално употребява израза: „nefarious practices“ [гнусни похвати]. („Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1859“, p. 7).

ната работа забранена и т. н. Така че законодателството за пръв път се видяло принудено пряко и официално да контролира и труда на пълнолетни. Във фабричния отчет от 1844—1845 г. се казва иронично:

„До наше знание не е дошъл нито един случай, при който възрастни жени да са се оплакали от тази намеса в техните права“¹³⁹⁾.

Трудът на деца под 13 години бил сведен до 6¹/₂, а при известни условия до 7 часа дневно¹⁴⁰⁾.

За премахване на злоупотребите с фалшивата „Relaissystem“ законът установил между другото следните важни подробни правила:

„Работният ден за деца и младежи започва от момента, когато макар и само едно дете или младеж започва сутрин работата във фабриката.“

Така че ако напр. *A* започва работа в 8 часа сутрин, а *B* в 10 часа, работният ден на *B* въпреки това трябва да свърши в същия час, както на *A*. Началото на работния ден трябва да бъде определено по някой обществен часовник, напр. по най-близкия железопътен часовник, по който трябва да се нагоди фабричната свирка. Фабрикантът е длъжен да окачи във фабриката обява, напечатана с едри букви, в която да са означени началото, краят и прекъсванията на работния ден. Деца, които започват работата сутрин преди 12 часа, не могат да бъдат използвани подир 1 часа след пладне. Така че следобедната смяна трябва да се състои от други деца, а не от ония, които са били в предобедната смяна. Времето за ядене в размер на 1¹/₂ часа трябва да бъде предоставяно едновременно на всички намиращи се под закрилата на закона работници, и то така, че поне един час от това време да бъде даван преди 3 часа след обед. Децата или младежите, които работят преди 1 часа, не трябва да се оставят на работа повече от 5 часа без една поне половинчасова пауза за закуска. Деца, младежи или жени не трябва през време на ядене да остават в работно помещение, в което се извършва някой трудов процес, и т. н.

Ние видяхме, че тези подробни постановления, които с такова военно еднообразие, по часовник, регуларат траенето, границите и паузите на работата, в никой случай не са били продукт на парламентарни мъдрувания. Те са се развили постепенно от самите условия като природни закони на съвременния начин на производство. Тяхното формулиране, официално признаване и провъзгласяване от страна на държавата е било резултат на продължителни класови

¹³⁹⁾ „Rep. etc. for 30th Sept. 1844“, p. 15.

¹⁴⁰⁾ Законът разрешава да се използва трудът на децата по 10 часа в денонощие, ако не работят всекидневно, а през ден. Изобщо тази клауза останала без приложение.

борби. Една от техните най-близки последици била, че практиката подчинила на същите ограничения и работния ден на възрастните работници-мъже, тъй като в повечето производствени процеси те не могат да работят без сътрудничеството на децата, младежите и жените. Затова през периода от 1844—1847 година 12-часовият работен ден е господствувал, общо взето, навсякъде и еднакво във всички отрасли на промишлеността, подчинени на фабричното законодателство.

Но фабрикантите не разрешили тази „крачка напред“ без една компенсираща „крачка назад“. По техен подтик камарата на общините намалила от 9 на 8 години минималната възраст за децата, приемани на работа, за да осигури на капитала „допълнителния приток на фабрични деца“, което му се дължи от бога и по право¹⁴¹.

Годините 1846 и 1847 съставят епоха в икономическата история на Англия. Отменяване на житните закони, унищожаване на вносните мита върху памука и други сурови материали, провъзгласяване на свободната търговия за пътеводна звезда на законодателство! С една дума, настъпило хилядогодишното царство. От друга страна, през същите години чартисткото движение и агитацията в полза на десетчасовия работен ден достигнали своята най-висока точка. Те намерили съюзници в лицето на торите, които жадували за отмъщение. Въпреки фанатичната съпротива на вероломната армия от защитници на свободната търговия начело с Брайт и Кобден, законопроектът за десетчасовия работен ден, предмет на толкова дълги усилия, бил прокаран в парламента.

Новият фабричен закон от 8 юни 1847 г. постановявал, че от 1 юли 1847 г. работният ден на „младежите“ (от 13 до 18 години) и на всички работнички временно се намалява на 11 часа, а от 1 май 1848 г. работният ден за същите категории окончателно се ограничава на 10 часа. Във всичко останало законът бил само поправено допълнение към законите от 1833 и 1844 г.

Капиталът предприел предварителен поход, за да попречи на пълното провеждане на закона от 1 май 1848 г. И то самите работници, уж поучени от опита, трябвало да помогнат за разрушаването на своето собствено дело. Моментът бил ловко избран.

„Трябва да помним, че поради страшната криза от 1846—1847 г. сред фабричните работници цареше голяма нищета, тъй като много фабрики работеха само кратко време, а други бяха съвсем спрени. Поради това значителен брой работници се намрах в най-стеснено положение, мнозина — потънали в дългове. Затова с доста голяма сигурност можеше да се приеме, че те ще предпочетат по-дългото

¹⁴¹) „Тъй като едно намаление на тяхното работно време би довело до заагжирането на голям брой деца, някои мислеха, че допълнителният приток на деца от 8 до 9 години би покрил увеличилото се търсене“ („Rep. etc. for 30th Sept. 1844“, p. 13).

работно време, за да компенсират минали загуби, за да си изплатят дълговете или да си освободят мебелите от заложната къща, или да заменят продадената покъщина с нова, или да купят нови дрехи за себе си и за своите семейства¹⁴²⁾.

Господа фабрикантите се постарали да засилят естествения ефект на тези обстоятелства с едно общо намаляване на работната заплата с 10%. Това станало, така да се каже, в чест на осветяването на новата ера на свободната търговия. След това, когато работният ден бил съкратен на 11 часа, последвало друго намаление с $8\frac{1}{3}\%$, а по-късно при окончателното му съкратяване на 10 часа последвало двойно по-голямо намаление. Така че навсякъде, където обстоятелствата някак си позволявали, било извършено намаление на работната заплата поне с 25%¹⁴³⁾. При такива благоприятно подготвени шансове започнала агитацията сред работниците за отменяване на закона от 1847 г. При това не били пренебрегвани никакви средства — измама, подвеждане, заплашване, — но всичко било напразно. Колкото се отнася до събраните половин дузина петиции, в които работниците трябвало да се оплакват срещу „потискането им от закона“, то самите молители заявявали при устен разпит, че подписите им били изтръгнати насила. „Те били потиснати, но от друго, а не от фабричния закон“¹⁴⁴⁾. Но ако фабрикантите не сполучили да накарат работниците да говорят така, както на тях им се искало, толкова по-гръмко крещели те самите в печата и парламента от името на работниците. Те заклеимявали фабричните инспектори като един вид комисари на Конвента⁹⁹⁾, които безмилостно принасяли нещастния работник в жертва на своите химери за по-добър свят. И тази маневра пропаднала! Фабричният инспектор Леонард Хорнър лично и чрез своите помощници провел многобройни свидетелски разпити във фабриките на Ланкшайр. Около 70% от разпитаните работници се обявили за 10-часов ден, един много малък процент за 11-часов и едно съвсем нищожно малцинство за старите 12 часа¹⁴⁵⁾.

¹⁴²⁾ „Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 16.

¹⁴³⁾ „Аз констатирах, че на хора, които бяха получили по 10 шилинга седмично, се удържаха по 1 шилинг за сметка на общото намаление на работната заплата с 10% и още 1 шилинг и 6 пенса за съкратяването на работното време — всичко 2 шил. и 6 пенса — и въпреки всичко това мнозинството здраво държеше за закона за десетчасовия работен ден“ („Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 16).

¹⁴⁴⁾ „Като подписвах петицията, аз в същото време заявих, че с това върша нещо лошо. — Защо тогава я подписахте? — Защото ако откажех, щяха да ме изхвърлят на улицата. — Просителят наистина се чувствуваше „потиснат“, но съвсем не от фабричния закон“ („Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 102).

¹⁴⁵⁾ „Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 17. В окръга на г. Хорнър били разпитани 10 270 възрастни работници-мъже от 181 фабрики. Техните показания се намират в приложението към отчета на фабричния инспектор за по

Една друга „доброжелателна“ маневра се състояла в това, да карат възрастните работници-мъже да работят по 12 до 15 часа и после да обявяват този факт за най-верен израз на съкровеният желания на пролетариите. Но „безмилостният“ фабричен инспектор Леонард Хорнър пак се оказал на самото място. Мнозинството от ония, които работели извънредни часове, заявили, че

„те решително биха предпочели да работят по 10 часа за по-малка заплата, но нямали друг избор; толкова много от тях били безработни, толкова много предачи били принудени да работят като прости пресуквачи, че ако те се откажели от по-дългото работно време, други веднага биха заели тяхното място и затова за тях въпросът се свеждал към следното: или да работят по-дълго, или да останат на улицата“¹⁴⁶).

Предварителният поход на капитала пропаднал и законът за десетчасовия работен ден влязъл в сила на 1 май 1848 г. Но през това време провалянето на чартистката партия, чиито водачи били арестувани, а организацията ѝ разгромена, разклатило самоувереността на английската работническа класа. Скоро след това парижкото юнско въстание и неговото кърваво потъпкване обединиха както в континентална Европа, тъй и в Англия под общия лозунг за спасяване на собствеността, религията, семейството и обществото всички фракции на господстващите класи: земевладелци и капиталисти, борсови вълци и бакали, протекционисти и фритредери, правителство и опозиция, попове и свободомислещи, млади проститутки и стари калугерки! Работническата класа бе навсякъде прокълната, анатемосана и поставена под режима на „закон против подозрителните“¹⁰⁰. Така че господа фабрикантите вече нямаше защо да се стесняват. Те открито въстанаха не само против закона на десетчасовия работен ден, но и против цялото законодателство, което от 1833 г. насам се е стремяло донякъде да обуздае „свободното“ изсмукване на работната сила. Това беше един вид бунт за защита на робството¹⁰¹ в миниатюр, провеждан в течение на повече от 2 години с цинична безскрупулност, с терористична енергия, толкова повече че бунтовникът-капиталист не рискуваше нищо освен кожата на своите работници.

За да се разбере онова, което следва, трябва да напомним, че и трите фабрични закона от 1833, 1844 и 1847 г. остават в законна сила, доколкото единият не отменя другия; че нито един от тях не

лугодието, което свършва с м. октомври 1848 г. Тези свидетелски разпити дават ценен материал и в други отношения.

¹⁴⁶ „Rep. of Insp. of Fact. for 31st October, 1848“, Виж събраните от самия Леонард Хорнър показания № 69, 70, 71, 72, 92, 93 и събраните от помощника му А. показания № 51, 52, 58, 59, 62, 70 в „Приложението“. Дори един от фабрикантите сам казал голата истина. Виж № 14 след № 265 [стр. 37].

ограничава труда на работниците-мъже над 18 години и че от 1833 г. насам 15-часовият период от 5¹/₂ сутринта до 8¹/₂ вечерта си остава законният „ден“, в пределите на който по-сетне е трябвало да се извършва, по предписаните условия, дванадесетчасовият, а по-късно десетчасовият труд на младежите и жените.

Фабрикантите започнали на някои места да уволняват една част, понякога половината от наетите от тях младежи и работнички, като в замяна на това възстановили почти забравения нощен труд на възрастните работници-мъже. Законът за десетчасовия работен ден, казвали те, не им оставял друга алтернатива!¹⁴⁷⁾

Втората крачка се отнасяла до узаконените паузи за хранене. Да чуем фабричните инспектори:

„След ограничаването на работния ден на 10 часа фабрикантите твърдят — макар че все още не провеждат на практика своя възглед до неговите последни изгоди, — че ако се работи напр. от 9 часа сутринта до 7 часа вечерта, те биха изпълнявали предписанията на закона, като дават един час за хранене преди 9 часа сутринта и половин час след 7 часа вечерта, т. е. 1¹/₂ часа. В някои случаи те сега разрешават половин или цял час за обед, но същевременно държат на това, че съвсем не били задължени да дават някаква част от тези 1¹/₂ часа през десетчасовия работен ден“¹⁴⁸⁾.

По този начин господа фабрикантите твърдели, че крайно точните постановления на закона от 1844 г. относно времето за хранене само позволявали на работниците да ядат и пият преди идването им във фабриката и след излизането им от нея, т. е. у дома си! И защо пък работниците да не обядват преди 9 часа сутринта? Но коронните юристи решили, че предписаните часове за хранене

„трябва да бъдат давани в паузи през време на действителния работен ден и че е противозаконно да се изисква да се работи непрекъснато 10 часа подред, от 9 часа сутринта до 7 часа вечерта“¹⁴⁹⁾.

След тези мирни демонстрации капиталът направил като увод към своя бунт една крачка, която съответствувала на буквата на закона от 1844 г. и значи била законна.

Наистина, законът в 1844 г. забранявал да се задържат на работа и след 1 часа подир обед деца от 8 до 13 години, които вече са работили до 12 часа по обед. Но той никак не регулирал 6¹/₂-часовия труд на децата, чието работно време започвало към 12 часа по обед или по-късно! Така че осемгодишни деца, ако почвали работа от 12 часа по обед, можели да работят от 12 до 1 часа — 1 час; от 2 до 4 часа след обед — 2 часа, и от 5 до 8¹/₂ вечерта — 3¹/₂ часа;

¹⁴⁷⁾ „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 133, 134.

¹⁴⁸⁾ „Reports etc. for 30th April 1848“, p. 47.

¹⁴⁹⁾ „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 130.

или всичко законните $6\frac{1}{2}$ часа! Или още по-добре. За да съвпадне тяхната работа с работата на възрастните мъже до $8\frac{1}{2}$ часа вечерта, достатъчно било фабрикантите да не им дават никаква работа до 2 часа след обед и след това можело да ги държат във фабриката непрекъснато до $8\frac{1}{2}$ часа вечерта!

„Сега изрично се признава, че поради алчността на фабрикантите да пушат своите машини в ход повече от 10 часа в денонощието, напоследък в Англия се е въвела практиката да заставят 8- до 13-годишни деца от двата пола да работят до $8\frac{1}{2}$ часа вечерта само с възрастните мъже, след излизането на всички жени и младеж от фабриката“¹⁵⁰.

Работници и фабрични инспектори протестирали по морални и хигиенични съображения. Но капиталът отговарял:

„Делата ми — на моята глава!
Аз искам по закон да ми платят —
каквото полицата повелява!“¹⁰²

И наистина, според статистическия доклад в долната камара от 26 юли 1850 г., въпреки всички протести, на 15 юли 1850 г. е имало 3 742 деца, подложени на тази „практика“ в 275 фабрики¹⁵¹. Но не само това! Дебнешото око на капитала открило, че законът от 1844 г. не позволява петчасова работа преди обед без почивка поне от 30 минути за подкрепяне на силите, но че той не предписва нищо подобно за следобедния труд. Затова той пожелал и постигнал удоволствието да заставя осемгодишни деца не само да се изтезават без прекъсване от 2 до $8\frac{1}{2}$ вечерта, но и да гладуват през това време!

„Да, гърдите му; — тъй казва полицата.“¹⁵²¹⁰³

Но това шейлоковско залавяне за буквата на закона от 1844 г., доколкото той регулира детския труд, трябвало само да подготви открития бунт против същия закон, доколкото той регулира труда на „младежите и жените“. Да си припомним, че главна цел и главно съдържание на този закон е било премахването на „фалшивата Relaisystem“. Фабрикантите започнали своя бунт с простото зая-

¹⁵⁰) „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 142.

¹⁵¹) „Reports etc. for 31st October 1850“, p. 5, 6.

¹⁵²) Природата на капитала си остава същата както в неговите неразвити, тъй и в неговите развити форми. В законника, наложен в територията на Ню Мексико под влиянието на робовладелците, малко преди американската гражданска война, се казва: „Работникът, шом като капиталистът е купил неговата работна сила, е негов (на капиталиста) пари“ („The labourer is his (the capitalist's) money“). Същият възглед бил разпространен у римските патрици. Парите, които те авансирани на длъжника-плебей, се превръщали чрез средствата за живот в плът и кръв на длъжника. Затова тази „плът и кръв“ била „техни пари“. Оттук и шейлоковският закон за 10-те скръжал¹⁰⁴! Хипотезата на Ленге¹⁰⁵, че патрициите-кредитори са устройвали отвъд Тибър пиршества с готвено месо на длъжници, си остава също така не-доказана, както и хипотезата на Даумер за християнското причастие.¹⁰⁶

вление, че онези параграфи на закона от 1844 г., които забраняват произволното ползуване от труда на младежите и жените в произволни кратки промеждутъци през 15-часовия фабричен ден, били

„сравнително безвредни (comparatively harmless), докато работното време било ограничено на 12 часа. При закона за десетчасовия работен ден те били непоносима несправедливост“ (hardship)¹⁵³.

Затова те най-хладнокръвно заявили на инспекторите, че ще пренебрегнат буквата на закона и на своя глава отново ще въведат старата система¹⁵⁴. Това щяло да бъде в интереса на самите работници, развратени от лошите съвети, тъй като

„ще създаде възможност да им се плащат по-високи заплати“. „Това било единственият възможен план да се запази при закона за десетчасовия работен ден промишленото надмощие на Вел-кобритания¹⁵⁵. „Може би при системата на смени да е малко трудно откри ането на нередностите, но какво е това? (what of that?) Нима великите промишлени интереси на тази страна трябва да се смятат за нещо второстепенно само за да се спести на фабричните инспектори и техните помощници и малко повече труд (some little trouble)?“¹⁵⁶

Всички тия хитрувания, разбира се, не помогнали. Фабричните инспектори започнали да възбуждат съдебни преследвания. Но скоро министърът на вътрешните работи сър Джордж Грей бил отрупан с такава грамада от фабрикантски петиции, че с окръжно от 5 август 1848 г. препоръчал на фабричните инспектори

„общо взето да не се намесват при нарушението на буквата на закона, ако няма доказана злоупотреба с Relaisystem, с цел да се заставят младежи и жени да работят повече от 10 часа“.

Въз основа на това фабричният инспектор Дж. Стюърт разрешил така наречената система на смени през 15-часовия период на фабрични ден на цяла Шотландия, където тя скоро пак процъфтяла по старому. Напротив, английските фабрични инспектори заявили, че министърът няма диктаторска власт да суспендира законите, и продължили съдебните преследвания против тези proslavery rebels [бунтовници в защита на робството].

Но каква полза от това даване под съд, когато съдилищата, county magistrates¹⁵⁷, издавали оправдателни присъди? В тези съди-

¹⁵³) „Reports etc. for 30th April 1848“, p. 28.

¹⁵⁴) Така е заявил наред с другите и филантропът Ешуърт в едно квакерски отворително писмо до Леонард Хорнър („Reports etc. April 1849“, p. 4).

¹⁵⁵) „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 133.

¹⁵⁶) Пак там, стр. 140.

¹⁵⁷) Тези „county magistrates“, или „great unpaid“ [„големите неплатени“], както ги нарича У. Кобет, са нещо като неплатени мирови съдии, назначавани измежду първените на графството. В действителност те съставляват парижоналните съдилища на господстващите класи.

лица господата фабрикантите съдели сами себе си. Един пример. Някой си Ескридж, един от собствениците на памукопредачната фирма Кершоу, Лийз и К^о, представил на фабричния инспектор от своя окръг план за Relaissystem, предназначен за неговата фабрика. Като му отказали, той известно време останал пасивен. Няколко месеца по-късно някакъв индивид на име Робинзон, също собственик на памукопредачница и ако не Петкан, то във всеки случай роднина на Ескридж, бил изправен пред мировия съдия в Стокпорт, загдето въвел същата система на смени, която бил измислил Ескридж. Заседавали четирма съдии, трима от които били памукопредачници-фабриканти, и начело на този съд бил същият неизбежен Ескридж. Ескридж оправдал Робинзон и заявил, че което е позволено на Робинзон, не е забранено на Ескридж. Опрян на своето собствено вяло в сила съдебно решение, той веднага въвел тази система в своята собствена фабрика¹⁵⁸. Всъщност самият състав на тези съдилища е бил явно погазване на закона¹⁵⁹.

„Този вид съдебни фарсове — се провиква фабричният инспектор Хоуел — са възмутителни и трябва да им се сложи край. . . Или съгласувайте законите с тези съдебни решения, или оставете прилагането на законите на един по-малко порочен съд, който ще съгласува своите решения със закона. . . във всички такива случаи. Как мечтае човек за един платен съдия!“¹⁶⁰

Коронните юристи обявили фабрикантското тълкуване на закона от 1848 г. за нелепо, но това не смутило спасителите на обществото.

„След като се опитам — казва Леонард Хорнър — с 10 дела в 7 различни съдебни окръга да наложа закона и само в един случай бях подкрепен от съдиите. . . аз смятам за безполезно всяко по-нататъшно съдебно преследване за заобикаляне на закона. Опази част от закона, съставена, за да се създаде еднообразие на работните часове. . . вече не съществува в Ланкшайр. Освен това аз и моите сътрудници нямаме никакво средство да се уверим, че във фабриките, дто съществува така наречената Relaissystem, младежи и жени не са заставени да работят повече от 10 часа. . . В края на април 1849 г. в моя окръг вече работеха по този метод 118 фабрики, а в последно време техният брой се увеличава с поразителна бързина. Общо взето, те сега работят по 13½ часа, от 6 часа сутринта до 7½ вечерта; в някои случаи — по 15 часа, от 5½ сутринта до 8½ вечерта“¹⁶¹

¹⁵⁸ „Reports etc. for 30th April 1849“, стр. 21, 22. Сравни подобни примери пак там, стр. 4, 5.

¹⁵⁹ Въз основа на закон 1 и 2 на Уилям IV [от първата и втората година на царуването на Уилям IV], гл. 24, стр. 10, известен под името фабричен закон на сър Джон Хобхаус, забранява се на всеки притежател на памукопредачна или тъкачна фабрика или на бащата, сина и брат на такъв притежател да изпълнява длъжността на мирови съдия в дела, които се отнасят до фабричния закон [„Reports etc. for 30th April 1849“, стр. 22, забележката].

¹⁶⁰ „Reports etc. for 30th April 1849“ [р. 22].

¹⁶¹ Пак там, стр. 5.

Още през декември 1848 г. Леонард Хорнър е имал списък на 65 фабриканти и 29 фабрични надзиратели, които единодушно заявявали, че при тази Relaissystem никаква система на надзор не може да спре най-широкото разпространение на извънредния труд¹⁶²⁾. Едни и същи деца и младежи ту били прехвърляни (shifted) от предачницата в тъкачницата и т. н., ту в продължение на 15 часа — от една фабрика в друга¹⁶³⁾. Как да се контролира една система,

„която злоупотребява с думата смяна, за да размесва най-разнообразно работните ръце като карти за игра и всекидневно така да размества часовете за труд и почивка за различните лица, че една и съща пълна група от работници никога не работи на същото място и в същото време!“¹⁶⁴⁾

Но съвсем независимо от действителния прекомерен труд така наречената Relaissystem наистина е била такъв изрод на фантазията на капитала, който дори и Фурие никога не е можал да надмине в своите хумористични скици от „courtes séances“¹⁰⁷, с тази разлика, че тук подбудата към труд е превърната в принуда от страна на капитала. Разгледайте ония фабрикантски схеми, които почтеният печат е възхвалявал като образец на това, „което може да бъде постигнато при разумна степен на грижливост и методичност“ (what a reasonable degree of care and method can accomplish“). Работническият персонал понякога е бил подразделян на 12 до 15 категории, които от своя страна постоянно изменяли своите съставни части. В течение на 15-часовия период на фабричния ден капиталът заставял работника да работи веднаж 30 минути, друг път един час, а след това го освобождавал, за да го повика отново във фабриката и пак да го изтласка от нея, разкарвайки го насамнатам за кратки и разпокъсани периоди от време, но не го изпускал из ръцете си, докато десетчасовата работа не бъде извършена. Също както в театъра едни и същи лица трябва да се явяват последователно в различните сцени на различните действия. И както актьорът принадлежи на сцената през цялото време, докато трае драмата, също тъй и работниците в продължение на 15 часа принадлежат на фабриката, без да се смята времето за отиване и връщане. По този начин часовете за почивка се превръщат в часове на принудително безделие, което тласка младия работник в кръчмата, а младата работничка — в публичния дом. При всяко ново хрумване, което капиталистът поднасял всекидневно, за да поддържа в движение своите машини в течение на 12 или 15 часа, без да увеличава работническия персонал, работникът е бил принуден да

¹⁶²⁾ „Reports etc. for 3rd October 1849“, p. 6.

¹⁶³⁾ „Reports etc. for 30th April 1849“, p. 21.

¹⁶⁴⁾ „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 95.

гълта храната си ту в един, ту в друг промеждутък от време. През време на агитацията за десетчасов работен ден фабрикантите крещели, че работническата сган подавала петиции, защото очаквала за 10-часов труд да получава 12-часова работна заплата. Сега те обърнали медала. Те плащали 10-часова работна заплата, за да се разпореждат с работните сили в продължение на 12 и 15 часа!¹⁶⁵⁾ Там ги боляло тях, това било фабрикантското издание на закона за 10-часовия работен ден! Това са били същите благоговейни, подгизнали от любов към човека защитници на свободната търговия, които цели 10 години, през време на агитацията против житните закони, пресмятали на работниците до стотинка, че п.и свободен внос на жито десетчасовият труд при средствата, с които разполага английската промишленост, ще е напълно достатъчен, за да обогатява капиталистите!¹⁶⁶⁾

Двегодишният бунт на капитала най-сетне се увенчава със съдебното решение на едно от четирите най-висши съдилища в Англия — на Court of Exchequer [съд на ковчежничеството], което във връзка с един разгледан от него случай издава на 8 февруари 1850 г. решение в смисъл, че фабрикантите наистина постъпват против духа на закона от 1844 г., но самият този закон съдържа известни думи, които го правят безсмислен. „С това решение законът за десетчасовия работен ден бе отменен“¹⁶⁷⁾. Много фабриканти, които дотогава са се страхували да прилагат Relaissystem за младежите и жените, сега с двете ръце се улавят за нея!¹⁶⁸⁾

Но след тази наглед окончателна победа на капитала веднага настъпи обрат. Дотогава работниците оказвали само пасивна, макар и непоколебима и всекидневно подновявана съпротива. Сега те протестираха в шумни и заплашителни митинги в Ланкшайр и Йоркшайр. Значи така — законът за десетчасовия работен ден бил само мошеничество, парламентарна шарлатания и никога не е съществувал! Фабричните инспектори настоятелно предупреждавали правител-

¹⁶⁵⁾ Виж „Reports etc. for 30th April 1849“, р. 6 и обширното обяснение на „shifting system“ [системата на прехвърляне], дадено от фабричните инспектори Хоуел и Саундърс в „Reports etc. for 31st October. 1848“. Виж и петицията на духовенството от Аштон и околностите му до кралицата, подадена през пролетта на 1849 г. против същата „shift system“ [система на прехвърляне].

¹⁶⁶⁾ Ср. напр. „The Factory Question and the Ten Hours Bill“ от R. H. Greg, 1837.

¹⁶⁷⁾ Ф. Енгелс, „Английският законопроект за десетчасов работен ден“ (в издванията от мене „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, Aprilheft, 1850, стр. 13) [виж настоящото издание, т. 7, стр. 253]. Същият „висок“ съд през време на американската гражданска война открил и в закона против екипиране на пиратски кора и такива словесни извървания, които го превърнали в неговата пряка противоположност.

¹⁶⁸⁾ „Reports etc. for 30th April 1850“.

ството, че класовият антагонизъм е достигнал до невероятна степен на напрежение. Дори част от самите фабриканти роптаели:

„Преди противоречивите постановления на съдиите цари едно съвсем ненормално и анархистично положение. В Йоркшайр е в сила един закон, в Ланкшайр — друг, в една енория на Ланкшайр — един, в непосредствено съседство с нея — друг. Фабрикангът в големите градове може да заобиколи закона, но този от малките градове не намира необходимия персонал за Relaissystem, а още по-малко за разместване на работниците от една фабрика в друга и т. н.“

А равенството в експлоатацията на работната сила е първото човешко право на капитала.

При такива обстоятелства между фабрикантите и работниците се стигна до компромис, който получи парламентарна санкция с новия допълнителен фабричен закон от 5 август 1850 г. За „младежи и жени“ работният ден през първите 5 дни на седмицата беше удължен от 10 на 10¹/₂ часа, а за събота беше ограничен на 7¹/₂ часа. Работата трябва да протича в периода от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта¹⁶⁹⁾ с 1¹/₂-часови паузи за хранене, които трябва да бъдат давани едновременно и съгласно постановленията от 1844 г. и т. н. С това веднаж завинаги бе турен край на Relaissystem¹⁷⁰⁾. За детския труд остана в сила законът от 1844 г.

Една категория фабриканти си осигуриха и този път, както и по-рано, особени господарски права върху пролетарските деца. Това са фабрикантите на коприна. В 1833 г. те застрашително крещели, че „ако им бъде отнета свободата да заставят деца от всяка възраст да работят по 10 часа на ден, това значи спиране на фабриките“ (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day were taken away, it would stop their works). Не им било възможно да купуват достатъчен брой деца над 13 години. Те изтръгнаха желаната привилегия. При по-нататъшно изследване претекстът за това се оказал чиста лъжа¹⁷¹⁾, но това не им попречило в продължение на цяло десетилетие да предат по 10 часа на ден коприна от кръвта на малки деца, които, за да могат да работят, трябвало да се качват на столове¹⁷²⁾. Законът от 1844 г. наистина им „заграбил“ „свободата“ да заставят деца под 11 години да работят по-дълго от 6¹/₂ часа, но срещу това им осигурил привилегията да държат на работа деца между 11 и 13 години по 10 часа на ден и отменил

¹⁶⁹⁾ Зиме този период може да бъде заменен с периода от 7 часа сутринта до 7 часа вечерта.

¹⁷⁰⁾ „Сегашният закон (от 1850 г.) беше резултат на компромис, при който работниците се отказаха от изгодите на закона за десетчасовия работен ден заради предимството на едновременното започване и свършване на работата за онези, чието работно време е ограничено“ („Reports etc. for 30th April 1852“, p. 14)

¹⁷¹⁾ „Reports ect. for 30th Sept. 1844“, p. 13.

¹⁷²⁾ Пак там.

задължението за другите фабрични деца да ходят на училище. Този път претекстът бил:

„Деликатността на тъканта изисква извънредно нежни пръсти, което се осигурява само с ранно влизане във фабриката.“¹⁷³⁾

Заради нежните им пръсти децата са бивали просто убивани, както в Южна Русия колят рогатия добитък заради кожата и лойта. Най-сетне дадената през 1844 г. привилегия бе ограничена в 1850 г. само за отделенията за навиване и пресукване на коприна, но като компенсация за загубите на лишения от своята „свобода“ капитал работното време на децата от 11 до 13 години бе увеличено от 10 на 10½ часа. Предлог: „Трудът в копринените фабрики е полек, отколкото в други фабрики и в никой случай не е толкова вреден за здравето“¹⁷⁴⁾. По-късно едно официално медицинско обследване показва, че, напротив:

„средният размер на смъртността в окръзите на коприненото производство е изключително висок, а сред женската част на населението е дори по-висок, отколкото в памучните окръзи на Ланкшайр“¹⁷⁵⁾.

¹⁷³⁾ „Rep. etc. for 31st October 1846“, p. 20.

¹⁷⁴⁾ „Reports etc. for 31st October 1831“, p. 26.

¹⁷⁵⁾ „Reports etc. for 31st October 1861“, p. 27. Изобщо физическото състояние на работническото население, подчинено на фабричния закон, значително се е подобрило. Всички лекарски изказвания са единодушни в това отношение, а личните ми наблюдения през разни периоди също ме убедиха в това. Въпреки това и независимо от грамадния размер на смъртността на децата през първите години на живота им, официалните отчети на д-р Грийноу показват неблагоприятното здравно състояние във фабричните окръзи в сравнение със „земеделските окръзи с нормално състояние на здравето“. За доказателство привеждам между другото следната таблица от неговия отчет за 1861 г.:

Процент на възрастните мъже, заегн в промишлеността	Размер на смъртността от белодробни заболявания на всеки 100 000 мъже	Име на окръга	Размер на смъртността от белодробни заболявания на всеки 100 000 жени	Процент на възрастните жени, заети в промишлеността	Вид на занаятието на жените
14,9	593	Уйган	644	18,0	Памук
42,6	708	Блякбърн	734	34,9	Памук
37,3	547	Халифакс	564	20,4	Камгарн
41,9	611	Бредфорд	603	30,0	Камгарн
31,0	691	Меклсфилд	804	26,0	Коприна
14,9	588	Лийк	705	17,2	Коприна
36,6	721	Стоук-ъпон-Трент	665	19,3	Грънчарство
30,4	726	Уулстентън	727	13,9	Грънчарство
—	305	Осем здрави земеделски окръга	340	—	—

Въпреки повтаряните всяко полугодие протести на фабричните инспектори това безобразие продължава и до днес¹⁷⁶⁾.

Законът от 1850 г. превърна само за „младежите и жените“ 15-часовия период от 5¹/₂ сутринта до 8¹/₂ вечерта в 12-часов период от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта. Значи не и за децата — те все още можеха да бъдат заставяни да работят половин час преди началото и 2¹/₂ часа след свършването на този период, макар че общата продължителност на техния труд не трябваше да надминава 6¹/₂ часа. При обсъждането на закона фабричните инспектори представили на парламента статистика относно безсрамните злоупотреби, към които води тази аномалия. Но напразно. Скритото намерение е било с помощта на децата наново да бъде увеличен през години на процъфтяване работният ден на възрастните работници на 15 часа. Следващите 3 години показаха, че един такъв опит сигурно би се разбил о съпротивата на възрастните работници-мъже¹⁷⁷⁾. Затова в 1853 г. законът от 1850 г. бе най-сетне допълнен със забраната „да се използва детски труд сутрин преди започването и вечер след свършването на работата на младежите и жените“. От този момент фабричният закон от 1850 г. регулираше с малки изключения работния ден на всички работници в промишлените отрасли, които попаднаха под неговото действие¹⁷⁸⁾. От издаването на първия фабричен закон беше изтекъл вече половин век¹⁷⁹⁾.

Първоначалната сфера на действие на фабричното законодателство за пръв път е била разширена с издаването на „Printworks’

¹⁷⁶⁾ Известно е с каква неохота английските привърженици на свободната търговия са се отказали от покровителственото мито в полза на копирената манифактура. Защитата против френския внос сега е заменена с беззащитността на английските фабрични деца.

¹⁷⁷⁾ „Reports etc. for 30th April 1853“, p. 31.

¹⁷⁸⁾ В годините, когато английската памучна промишленост се намираше в своя най-голям разцвет — през 1859 и 1860 г., — някои фабриканти се опитаха с примамката за висока работна заплата да допълнително време да склонят възрастните предачи-мъже и т. н. към удължаване на работния ден. Но предачите на ръчните моламашини и тези при селфакторите сложиха край на този експеримент с едно изложение до господарите, в което между другото се казва: „Казано направо, животът ни е станал бreme и докогато ние оставаме приковани към фабриката почти по 2 дни в седмицата (20 часа) по-дълго, отколкото другите работници, ние се чувстваваме като илоти в родната си страна и сами себе си упрекваме, че увековечаваме една система, която физически и морално уврежда и нас, и нашето потомство. . . Поради това най-почтително ви заявяваме, че от нова година няма да работим нито минута повече от 60 часа седмично, от 6 часа до 6 часа, след като се спазят законните прекъсвания от 1¹/₂ часа“ („Reports etc. for 30th April 1850“, p. 30).

¹⁷⁹⁾ Относно средствата, които тектът на този закон дава за собственото му нарушаване, виж парламентарния отчет: „Factory Regulations Acts“ (6 аргус 1859). Виж пак там *Leonard Horner*, „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent“.

Акт“ (закон за фабриките за импримиране на басми и т. н.) от 1845 г. Неохотата, с която капиталът е допуснал тази нова „екстравагантност“, се чувства във всеки ред на закона! Той ограничава работния ден на децата от 8 до 13 години и на жените на 16 часа, между 6 часа сутринта и 10 часа вечерта, без каквото и да е определено от закона време за хранене. Той допуска да бъдат произволно пресилвани с денонощна работа работници от мъжки пол над 13 години¹⁸⁰⁾. Този закон е парламентарно недоносче¹⁸¹⁾.

Въпреки всичко принципът възтържествува, защото победи в големите отрасли на промишлеността, които са най-характерната рожа на съвременния начин на производство. Тяхното поразително развитие през периода от 1853—1860 г. наред с физическото и морално възраждане на фабричните работници накара да прогледнат и най-слепите. Самите фабриканти, от които крачка по крачка е било изтръгвано през време на половинвековната гражданска война законодателното ограничаване и регулиране на работния ден, със самохвалство сочеха разликата между тези отрасли на промишлеността и областите на експлоатация, които още си оставаха „свободни“¹⁸²⁾. Фарисеите на „политическата икономия“ сега провъзгласиха идеята за необходимостта от законодателно регулиране на работния ден като характерна нова придобивка на тяхната „наука“¹⁸³⁾. Лесно е да се разбере, че след като фабричните магнати се подчиниха на неизбежността и се примириха с нея, съпротивителната сила на капитала постепенно отслабваше, докато в същото време настъпателната сила на работническата класа нарастваше заедно с броя на нейните съюзници от онези слоеве на обществото, които не са били пряко заинтересовани. С това се обяснява сравнително бързият прогрес след 1860 г.

Фабриките за боядисване и избелване¹⁸⁴⁾ бяха подчинени на фабричния закон от 1850 г. през 1860 г., а фабриките за дантели

¹⁸⁰⁾ „През последното полугодие (на 1857 г.) в моя окръг деца на 8 години и по-големи фактически биват изтезавани с работа от 6 часа сутринта до 9 часа вечерта“ („Reports etc. for 31st October 1857“, p. 39).

¹⁸¹⁾ „Print works' Act [законът за фабриките за импримиране на басми] се смята за несполучлив по отношение на постановленията, засягащи както обученното, така и защитата на труда“ („Reports etc. for 31st October 1862“, p. 52).

¹⁸²⁾ Така се изказва напр. Е. Потър в писмото до „Times“ от 24 март 1863 година. „Times“ му наломия за бунта на фабрикантите против закона за десетчасовия работен ден.

¹⁸³⁾ Така се е изказал между прочем г. У. Нюмарч, сътрудник и издател на произведението на Тук „History of Prices“. Може ли да се смята за научен прогрес да се правят страхливи концесии пред общественото мнение?

¹⁸⁴⁾ Законът за фабриките за боядисване и избелване, издаден в 1860 г., определя, че от 1 август 1851 г. работният ден временно се ограничава на 12 часа, а от 1 август 1862 г. окончателно — на 10 часа, т. е. на 10 $\frac{1}{2}$ часа в делниците и 7 $\frac{1}{2}$ часа

и за чорапи — през 1861 г. В резултат на първия отчет на „комисията за детския труд“ (1863) същата съдба постигна и производството на всички глинени изделия (не само грънчарското), фабриката на кибрит, капсули, патрони, тапетните фабрики, работилниците за подрязване на памучно кадифе (*fustian cutting*) и онези многобройни процеси, които са известни с общото име „finishing“ (окончателна апретура). В 1863 г. „работилниците за избелване под открит въздух“¹⁸⁵ и хлебарниците бяха подчинени на специални закони, от

в съботните дни. Но когато дойде злополучната 1862 г., старият фарс отново се повтори. Господа фабрикантите се обърнаха с петиция до парламента, в която молеха да разреши 12-часовия работен ден за жени и младежи за още само една година. . . При днешното състояние на промишлеността (по време на кризата за памук) би било голямо предимство за работниците, ако им се позволи да работят по 12 часа на ден и да си докарват колкото може по-голяма заплата. . . Вече бе постигнато внасянето на един законопроект в този смисъл в парламента. Той пропадна поради агитацията на работниците в работилниците за избелване в Шотландия“ („Reports etc. for 31st Oct. 1862“, стр. 14, 15). След като беше бит от самите работници, от името на които се опитваше да говори, капиталът откри с помощта на юридически очила, че законът от 1860 г. — който, както и всички парламентарни закони „за защита на труда“ е съставен от затъмвяващи смисъла изрази — даваше повод да се изключат от кръга на неговото действие „calenderers“ и „finishers“ [работници на каландера и при апретурата]. Английската юрисдикция, винаги верен слуга на капитала, санкционира това извъртане чрез палатата „Common Pleas“ [гражданското отделение на съда]. „Това възбуди голямо недоволство между работниците и много трябва да се съжалява, че ясната цел на законодателството се осуетява под предлог на недостатъчно ясна формулировка“ (пак там, стр. 18).

¹⁸⁵ Господарите на „работилниците за избелване под открит въздух“ се освободиха от закона от 1860 г. „за работилниците за избелване“ благодарение на лъжата, че те уж не употребявали ношен женски труд. Лъжата бе открита от фабричните инспектори, а в същото време и петициите на работниците разпръснаха идиличните гредстави на парламента относно прохладата и аромата на ливада, при които ставало „избелването под открит въздух“. Тсва въздушно избелване се извършва в сушилни с температура от 90 до 100 градуса по Фаренхайт [32—36° по Целзий], в които работят предимно момичета. „Сcoling“ (разхлаждане) — това е техническият термин за случайното измъкване навън от сушилната, на чист въздух. „В сушилната работят 15 момичета. Горещина от 80—90° [по Фаренхайт; равно на 27—32° по Целзий] за платно, до 100° [по Ф., равно на 38° по Ц.] и повече за батиста. Дезнадесет момичета гладят и сгъват в една малка стая около 10 на 10 фута, сред която се намира силно напалена печка. Момичетата стоят около тази печка, която излъчва страшна топлина и бързо суши батистата за гладачките. Броят на работните часове за тези работни ръце е неограничен. Когато има много работа, те работят до 9 или 12 часа през нощта много дни наред“ („Reports etc. for 31st October 1862“, р. 56). Един лекар заявява: „За разхлаждане не са предвидени нарочни часове; но когато температурата стане прекомерно непоносима или ръцете на работничките се замърсят от пот, разрешава им се да поизлязат за няколко минути. . . Моят опит при лекуването на болестите на тези работнички ме принуждава да констатирам, че тяхното здравословно състояние е много по-лошо от това на работничките в памукпрядачниците (а капиталът в своите петиции до парламента ги рисува в стила на Рубенс, бликащи от здраве!). Най-разпространените между тях болести са: туберкулоза, бронхит, болести в матката, истерия в най-страшна форма и ревматизъм. Всички тези болести произхождат според мене, пряко или косвено, от

които първият между другото забранява нощния труд на децата, младежите и жените (от 8 часа вечерта до 6 часа сутринта), а вторият — работата на хлебарите-чираци под 18-годишна възраст между 9 часа вечерта и 5 часа сутринта. Ние ще се върнем пак върху по-късните предложения на споменатата комисия, които заплашват да отнемат „свободата“ на всички важни отрасли на английската промишленост с изключение на земеделието, мините и транспорта^{186а}).

7. БОРБАТА ЗА НОРМАЛЕН РАБОТЕН ДЕН. ВЛИЯНИЕТО НА АНГЛИЙСКОТО ФАБРИЧНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ВЪРХУ ДРУГИТЕ СТРАНИ

Читателят си спомня, че⁷ производството на принадлежна стойност, или извличането на принадлежен труд, съставя специфичното съдържание и цел на капиталистическото производство независимо от каквито и да било изменения в самия начин на производство, които възникват от подчиняването на труда под властта на капитала. Той си спомня, че от гледна точка на становището, което развихме досега, само самостоятелният и следователно юридически пълнолетният работник като продавач на стока влиза в договорни отношения с капиталиста. Така че ако в нашия исторически очерк главна роля играят, от една страна, съвременната промишленост, а от друга — трудът на физически и юридически непълнолетни лица, то първата има за нас значение само като особена сфера на изсмукване на труда, а вторият — само като особено бляскав пример на това изсмукване. Но и без да изпреварваме по-нататъшните изводи, от самата връзка на историческите факти следва:

прекомерно горещия въздух в работилниците и от липсата на достатъчно и удобно облекло, което да може да ги защити от студения и елажен ношен въздух при връщането им от фабриката през зимните месеци“ (пак там, стр. 56, 57). Фабричните инспектори забелязват по повод на допълнителния закон от 1863 г., наложен на веселите господари на „работилниците за избелване под открит въздух“: „Този закон не само не дава на работниците онази защита, която той привидно им дава... той е така формулиран, че тази защита идва само тогава, когато бъдат заловени на работа деца и жени след 8 часа вечерта, а дори и тогава предписаният метод на доказване е толкова усложнен, че едва ли може да последва наказание“ (пак там, стр. 52). „Като закон, който гони възпитателни и хуманни цели, той е съвсем несполучлив. Защото едва ли може да се нарече хуманно да се позволява на жени и деца или — което се свежда към същото — да се принуждават те да работят по 14 часа в денонощие, понякога дори повече, с грекървания за хранене или без тях, както се случи, без ограничения относно възрастта, без разлика на пол и без всяко съобразяване с обществените навици на семействата в местността, където са разположени фабриките за избелване“ („Reports etc. for 30th April 1863“, p. 40).

^{186а}) Бележка към второто издание. След 1866 г., когато писах тези редове, отжово настъпи реакция.

Първо. В промишлените отрасли, които най-напред са революционизирани от водата, парата и машината, в тези първи създания на съвременния начин на производство — в памучните, вълнените, ленените и копринените предачни и тъкачни фабрики, — най-напред се задоволява стремежът на капитала към безгранично и безскрупулно удължаване на работния ден. Измененият материален начин на производство и съответно изменените социални отношения на производителите¹⁸⁶⁾ създават отначало безгранични нарушения на границите на работния ден, а след това вече като реакция предизвикват обществения контрол, който по законодателен ред ограничава, регулира и уеднаквява работния ден и неговите паузи. Затова през първата половина на XIX век този контрол се явява само като изключително законодателство¹⁸⁷⁾. Но след като този контрол се разпростира върху първоначалната област на новия начин на производство, оказало се, че междувременно не само в много други отрасли на производството бил въведен същински фабричен режим, но че и манифактурите с малко или много остарели начини на производство, като напр. грънчарските и стъкларските работилници и т. н., и старозаветните занаяти като хлебарството и най-сетне дори разхвърленото, така наречено домашно производство, напр. производството на гвоздеи и т. н.¹⁸⁸⁾, отдавна вече били попаднали под същата капиталистическа експлоатация, както и фабриките. Поради това законодателството било принудено постепенно да смъкне своя изключителен характер или пък — там, където то следва римската казуистика, както в Англия — произволно да обяви всяка къща, в която се работи, за фабрика (factory).¹⁸⁹⁾

Второ. Историята на регулирането на работния ден в някои отрасли на производството и още продължаващата се борба за това регулиране в други отрасли ясно доказват, че изолираният работ-

¹⁸⁶⁾ „Поведението на всяка от тия класи (капиталисти и работници) беше резултат на положението, в което бе поставена всяка от тях“ („Reports etc. for 31st October 1848“, p. 113).

¹⁸⁷⁾ „Предприятията, подчинени на ограниченията, бяха във връзка с производството на текстилни произведения с помощта на парна или водна сила. За да получи закрилата на фабричната инспекция, една трудова дейност трябваше да отговаря на две условия, а именно: да употребява парна или водна сила и да обработва известни влакнести матери“ („Reports etc. for 31st October 1834“, p. 8).

¹⁸⁸⁾ Извънредно богат материал за състоянието на тази тъй наречена домашна промишленост намираме в последните отчети на „Children's Employment Commission“.

¹⁸⁹⁾ „Законите на последната сесия (1864) . . . обхващат различни отрасли на производството, производствените методи в които са извънредно различни; употребата на механическа сила за движение на машините вече не е както по-рано необходимо условие, за да се смята едно предприятие за фабрика в законния смисъл на думата“ („Reports etc. for 31st October 1864“, p. 8).

ник, работникът като „свободен“ продавач на своята работна сила, на известно стъпало от развитието на капиталистическото производство не е в състояние да оказва каквато и да е съпротива. Ето защо установяването на нормален работен ден е резултат на една продължителна, малко или много прикрита гражданска война между класата на капиталистите и класата на работниците. Тъй като тази борба започва в областта на съвременната промишленост, тя най-напред се разиграва в нейното отечество, в Англия¹⁹⁰⁾. Английските фабрични работници бяха челните борци не само на английската, но и изобщо на съвременната работническа класа, а техните теоретици първи хвърлиха ръкавицата в знак на борба срещу теорията на капитала¹⁹¹⁾. Затова фабричният философ Юър заклеява като незалчим позор за английската работническа класа обстоятелството, че била написала на своето знаме лозунга „робство на фабичните закони“ за разлика от капитала, който мъжки се борел за „пълна свобода на труда“¹⁹²⁾.

Франция бавно крета по стъпките на Англия. Трябваше да дойде февруарската революция, за да се роди законът за 12-часовия работен ден¹⁹³⁾, закон, който е много по-несвършен от своя

¹⁹⁰⁾ В Белгия, рая на континенталния либерализъм, няма никакви следи от това движение. Там дори в каменноуглените и металните мини се използват работници без разлика на пол и възраст, при пълна „свобода“, за всякакъв работен ден и за всякакъв период от време. На всеки 1 000 работника в тия производства се падат 733 мъже, 88 жени, 135 момчета и 44 момичета под 16 години; във високите пещи и т. н. на всеки 1 000 се падат: 668 мъже, 149 жени, 98 момчета и 85 момичета под 16 години. Към това се прибавя и ниската работна заплата за огромната експлоатация на зрели и незрели работни сили, възлизаща средно на 2 шилинга и 8 пенса на ден за мъже, 1 шил. и 8 пенса за жени, 1 шил. и 2½ пенса за малолетни. Но затова пък в 1863 г. Белгия е почти удвоила в сравнение с 1850 г. своя износ на въглища, желязо и др. както по количество, тъй и по стойност.

¹⁹¹⁾ Когато Роберт Оуен в самото начало на второто десетилетие на нашия век не само теоретически защитава необходимостта от ограничаване на работния ден, но и изистина въвежда 10-часовия ден в своята фабрика в Ню Ленарк, това било осмяно като комунистическа утопия, също както и неговото „свързване на производителния труд с възпитанието на децата“ или както създадените от него кооперативни магазини на работниците. В днешно време първата от тези утопии е фабричен закон, втората фигурира като официална фраза във всички „Factory Acts“ [фабрични закони], а третата дори служи вече за прикриване на реакционни шарлатанства.

¹⁹²⁾ *Ure* (френския превод), „Philosophie des Manufactures“, Paris, 1836, т. II, р. 39, 40, 67, 77 etc.

¹⁹³⁾ В *Compte Rendu* [отчета] на „Международния статистически конгрес в Париж в 1885 г.“ между другото е казано [стр. 332]: „Френският закон, който ограничава продължителността на дневния труд във фабриките и работилниците на 12 часа, не установява постоянни определени часове (периоди от време) за този труд, като само за детския труд предписва периода между 5 часа сутринта и 9 часа вечерта. Затова част от фабрикантите се възползват от правото, което им дава това съдбовно мълчание, за да карат работниците си да работят без прекъсване ден

английски оригинал. Въпреки това френският революционен метод проявява и свои особени предимства. С един замах той диктува на всички работилници и фабрики без разлика едни и същи граници на работния ден, докато английското законодателство под натиска на условията неохотно отстъпва ту в един пункт, ту в друг и е тръгнало по най-верния път, по който ще измисли нови юридически уловки¹⁹⁴). От друга страна, френският закон провъзгласява като принцип онова, което в Англия бе извоювано само в името на децата, непълнолетните и жените и едва напоследък се отстоява като общо право¹⁹⁵).

В Северноамериканските съединени щати всяко самостоятелно работническо движение оставаше парализирано, докато робството обезобразяваше част от републиката. Трудът на белокожите не може да се освободи там, където трудът на чернокожите носи печата на позора. Но с унищожението на робството веднага разцъфтя нов, подмладен живот. Първият плод от гражданската война беше агитацията в полза на осемчасовия работен ден, която с приказната бързина на локомотив се разпространи от Атлантическия до Тихия океан, от Нова Англия до Калифорния. Общият работнически конгрес в Балтимор¹⁰⁸ (16 август 1866 г.) заявява:

„Първото и най-важно искане в днешно време, което е необходимо, за да бъде освободен от капиталистическото робство трудът в тая страна, е издаването на закон, който ще установи 8-часовия работен ден като нормален работен ден във всички щати на американския съюз. Ние сме решени да напрегнем всичките си сили, за да постигнем този славен резултат“¹⁹⁶).

след ден, с изключение може би на неделите. За тази цел те използват две различни смени работници, нито една от които не остава в работилницата повече от 12 часа, но работата в предприятието продължава ден и нощ. Законът е доволен, но задоволен ли е хуманността? Освен „съсипателното влияние на нощния труд върху човешкия организъм“ отчетът подчертава и „пагубното влияние на нощното събиране на двата псла в едни и същи лошо осветлени работилници“.

¹⁹⁴) Напр. в моя окръг един и същ фабрикант в една и съща фабрика като избелвач и съдия е подчинен на „Закона за работилниците за избелване и за бояджийниците“, като шампосвач на басми — на Закона за фабриките за импримирание на басми и като finisher [апретурник] — на „Factory Act“ [„Фабричният закон“] (Доклад на мистър Бейкър в „Reports etc. for 31st October 1861“, р. 20.) След като изброява различните постановления на тези закони и произтичащите от тях усложнения, г. Бейкър казва: „От това личи колко е мъчно да се осигури изпълнението на тези 3 парламентарни закона, ако фабрикантът благоволи да заобикаля закона.“ Но пък по този начин на господата юристите се гарантират съдебни процеси.

¹⁹⁵) Фабричните инспектори се решават най-сетне да кажат: „Тези възражения (на капитала против законодателното ограничаване на работното време) трябва да паднат пред великия принцип за правата на труда . . . Настъпва момент, когато се прекратяват правата на предприемача върху труда на неговия работник и последният може сам да разполага със своето време, дори и тогава, когато не става още дума за изтощение“ („Reports etc. for 31st October 1862“, р. 54).

¹⁹⁶) „Ние, работниците от Дънкърк, заявяваме, че продължителността на работния ден, която изисква днешната система, е твърде голяма и не оставя на работника

Едновременно с това (в началото на септември 1866 г.) „Международният работнически конгрес“ в Женева прие по предложение на Лондонския генерален съвет следното решение: „Ние обявяваме ограничаването на работния ден като предварително условие, без което неизбежно ще се провалят всички други стремежи за освобождение . . . Ние предлагаме 8-часовия труд като законна граница на работния ден.“¹⁰⁹

Така работническото движение, което инстинктивно израсна от двете страни на Атлантическия океан от самите производствени отношения, потвърждава думите на английския фабричен инспектор Р. Дж. Саундърс:

„Никакви по-нататъшни стъпки по пътя на обществените реформи не могат да се провеждат с изглед за успех, ако предварително не бъде ограничен работният ден и не бъде изрично наложено спазването на законните му граници“¹⁹⁷.

Трябва да се признае, че нашият работник излиза от производствения процес по-друг, отколкото е влязъл в него. На пазара той, като притежател на стоката „работна сила“, противостоеше на други стокопритежатели, т. е. противостоеше като стокопритежател на стокопритежателя. Договорът, с който той продаваше своята работна сила на капиталиста, доказваше, така да се каже, черно на бяло, че той свободно разполага със себе си. След сключването на сделката се оказва, че той съвсем „не е бил свободен агент“, че времето, за което той е свободен да продава своята работна сила, е време, за което той е принуден да я продаде¹⁹⁸, че всъщност вампирът не го изпуска, „докато остава още поне един мускул, поне един нерв, поне една капка кръв за смучене“¹⁹⁹. За „защита“ против

време за почивка и развитие, а, напротив, го смъква до едно състояние на подчинение, което не е много по-добро от робството („a condition of servitude but little better than slavery“). Затова ние решихме, че 8 часа са достатъчни за един работен ден и със закон трябва да бъдат признати като достатъчни. Ние каним в наша помощ печата, той мощен лост . . . и ще смятаме всички, които ни откажат тази помощ, за врагове на трудовата реформа и на правата на работниците“ (решения на работниците в Дънкърк, щат Ню Йорк, 1866).

¹⁹⁷) „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 112.

¹⁹⁸) „Тези машинации (маневрите на капитала. напр. през 1848—1850 г.) доказаха освен това по необорим начин колко лъжливо е твърдението, което толкова често се повтаря, че работниците нямали нужда от закрила, а трябвало да бъдат разглеждани като свободни управители на единствената собственост, с която разполагат — труда на своите ръце и потта на своето чело“ („Reports etc. for 30 th April 1850“, p. 45). „Свободният труд, ако той изобщо може да се нарече така, дори в една свободна страна изисква за своята защита гласната ръка на закона“ („Reports etc. for 31st October 1864“, p. 34). „Разрешаването, а това е все едно налагането. . . на 14-часов работен ден със или без пауза за хранене и т. н.“ („Reports etc. for 30th April 1863“, p. 40).

¹⁹⁹) Фридрих Енгелс. „Английският законопроект за десетчасов работен ден“ (в Neue Rheinische Zeitung“ Aprilheft 1850, p. 5) [виж настоящото издание, т. 7, стр. 246].

„змията на своите мъки“¹¹⁰ работниците трябва да се сплотят и като класа да наложат един закон, една мощна обществена преграда, която да възпрепятствува и самите тях да продават по свободен договор с капитала на смърт и робство и себе си, и своето потомство²⁰⁰). Вместо пищния каталог на „неотчуждаемите права на човека“ се явява скромната Magna Charta¹¹¹ на един ограничен от закона работен ден, която „най-сетне ще изясни кога свършва времето, което работникът продава, и кога започва времето, което принадлежи на него самия“²⁰¹). Quantum mutatus ab illo!¹¹²

²⁰⁰). В -ния отрасли на промишлеността, които му са подчинени, законът за 10-часовия работен ден „спаси работниците от пълно израждане и запази тяхното физическо здраве“ („Reports etc. for 31st October 1859“, р. 47). „Капиталът (във фабриките) никога не може да пуша машините в движение по-дълго от един ограничен период от време, без да поврежда здравето и морала на заетите работници, а те не са в състояние сами да се защитават“ (пак там, стр. 8).

²⁰¹) „Още по-голямо предимство е и това, че най-сетне се прави ясна разлика между времето, което принадлежи на самия работник, и времето за неговия господар (his master's time). Работникът знае сега кога свършва времето, което той е продал, и кога започва неговото собствено време, и тъй като той предварително точно знае това, може предварително да се разпорежда и със своите собствени минути, за свои собствени нужди“ (пак там, стр. 52). „Като направиха работниците господари на своето собствено време, те (фабричните закони) им дадоха морална енергия, която ги води към евентуално завладяване на политическата власт“ (пак там, стр. 47). Със съдържана ирония и с твърде предпазливи изрази фабричните инспектори загатват, че сегашният закон за 10-часовия работен ден е освободил донякъде и капиталиста от неговата първична бруталност като просто възплъщение на капитала и му е дал време за известно „образование“. Преди „господарят нямаше време за нищо друго освен за пари, а работникът — за нищо друго освен за труд“ (пак там, стр. 48).

Глава девета

НОРМА И МАСА НА ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ

В тази глава ние, както и досега, приемаме, че стойността на работната сила, т. е. онази част на работния ден, която е необходима за възпроизводството, или поддържането, на работната сила, е дадена, постоянна величина.

При такава предпоставка заедно с нормата е дадена същевременно и масата на принадлежната стойност, която отделният работник доставя на капиталиста в определен период от време. Ако напр. необходимото работно време възлиза дневно на 6 часа, които, изразени в количество злато, правят 3 шилинга = 1 талер, то 1 талер представлява едnodневната стойност на една работна сила, или авансираната за купуване на една работна сила капиталова стойност. Ако, по-нататък, нормата на принадлежната стойност е 100%, то този променлив капитал от 1 талер произвежда една маса принадлежна стойност от 1 талер, или работникът доставя дневно една маса принадлежен труд от 6 часа.

Но променливият капитал е паричният израз на целокупната стойност на всички работни сили, които капиталистът употребява едновременно. Неговата стойност е равна следователно на средната стойност на една работна сила, умножена с броя на употребяваните работни сили. Следователно при дадена стойност на работната сила величината на променливия капитал е право пропорционална на броя на едновременно заетите работници. Така че ако едnodневната стойност на една работна сила е равна на един талер, то необходимо е да се авансира един капитал от 100 талера, за да се експлоатират дневно 100 работни сили, и от n талера, за да се експлоатират дневно n работни сили.

По същия начин, ако един променлив капитал от един талер, който представлява дневната стойност на една работна сила, произвежда дневна принадена стойност от 1 талер, то един променлив капитал от 100 талера ще произведе дневна принадена стойност от 100 талера, а един капитал от n талера — дневна принадена стойност от един талер $\times n$. Така че масата на произведената принадена стойност е равна на принадлежната стойност, която дава работният ден на отделния работник, умножена с броя на заетите работници. Но понеже, по-нататък, масата на произведената от отделния работник принадена стойност, при дадена стойност на работната сила, се определя от нормата на принадлежната стойност, то от това произтича следният пръв закон: масата на произведената принадена стойност е равна на величината на авансирания променлив капитал, умножена с нормата на принадлежната стойност, или се определя от сложното отношение между броя на едновременно експлоатираните от един капиталист работни сили и степента на експлоатацията на отделната работна сила.*

Така че ако означим масата на принадлежната стойност с M , средната дневна принадена стойност, произведена от отделния работник, с m , променливият капитал, който всекидневно се авансира за купуване на отделната работна сила с v , общата сума на променливия капитал с V , стойността на една средна работна сила с k , степента на нейната експлоатация с $\frac{a'}{a}$ ($\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$) и броя на заетите работници с n , ще получим:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V. \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Ние постоянно приемаме, че не само стойността на средната работна сила е постоянна величина, но и че заетите от един капиталист работници са сведени към средни работници. Има изключителни случаи, когато произведената принадена стойност не расте пропорционално на броя на експлоатираните работници, но тогава и стойността на работната сила не остава постоянна величина.

Затова при производството на една определена маса принадена стойност намалението на единия фактор може да бъде компен-

* В авторизираното френско издание втората част на тази фраза е дадена така: „или е равна на стойността само на работната сила, умножена на степента на нейната експлоатация и на броя на едновременно употребяваните сили. *Ред.*“

сирано с увеличението на другия. Ако променливият капитал се намали и същевременно нормата на принадлежната стойност се увеличи в същата пропорция, то масата на произвежданата принадлежна стойност остава непроменена. Ако при по-рано приетите от нас предположения капиталистът трябва да авансира 100 талера, за да експлоатира дневно 100 работника, и ако нормата на принадлежната стойност е 50%, то този променлив капитал от 100 талера доставя принадлежна стойност от 50 талера, или 100×3 работни часа. Ако нормата на принадлежната стойност се удвои, или работният ден се продължи не от 6 на 9, а от 6 на 12 часа, то един намален наполовина променлив капитал от 50 талера ще даде също така принадлежна стойност от 50 талера, или 50×6 работни часа. Следователно намалението на променливия капитал може да бъде компенсирано чрез пропорционално покачване на степента на експлоатация на работната сила, или намалението на броя на експлоатираните работници може да бъде компенсирано чрез пропорционално удължаване на работния ден. Така че в известни граници предлагането на труд, което може да бъде наложено от капитала, става независимо от предлагането на работници²⁰²). Напротив, намалението на нормата на принадлежната стойност не изменя масата на произвежданата принадлежна стойност, ако пропорционално расте величината на променливия капитал, или броят на заетите работници.

Но компенсирането на броя на работниците, или на величината на променливия капитал, чрез покачване на нормата на принадлежната стойност, или чрез удължаване на работния ден, среща непреодолими прегради. Каквата и да е стойността на работната сила, дали работното време, необходимо за поддържането на работника, е 2 или 10 часа — общата стойност, която един работник може да произвежда ден след ден, е винаги по-малка от стойността, в която са овеществени 24 работни часа, е винаги по-малка от 12 шилинга или 4 талера, ако това е паричният израз на 24 овеществени работни часа. При нашето предишно предположение, според което дневно са необходими 6 работни часа, за да се възпроизведе самата работна сила, или за да се замести стойността на капитала, авансиран за нейното купуване, един променлив капитал от 500 талера, който употребява 500 работника при норма на принадлежната стойност 100%, или при 12-часов работен ден, произвежда дневно

²⁰²) Този елементарен закон е, както изглежда, неизвестен на господата представителите на вулгарната икономия, които обратно на Архимед си въобразяват, че в определянето на пазарната цена на труда чрез търсенето и предлагането са намерили необходимата опорна точка не за да преобърнат света, а за да го спрат.

принадена стойност от 500 талера, или от 6×500 работни часа. Един капитал от 100 талера, който употребява дневно 100 работника при норма на принадлежната стойност 200%, или при 18-часов работен ден, произвежда една маса принадлежната стойност от само 200 талера, или от 12×100 работни часа. А цялата новопроизведена от него стойност, т. е. еквивалентът на авансирания променлив капитал плюс принадлежната стойност, никога не може за един ден да достигне сумата от 400 талера, или от 24×100 работни часа. Абсолютната граница на средния работен ден, който по природа винаги е по-малък от 24 часа, образува абсолютна граница на компенсирането на намаления променлив капитал чрез увеличаване на нормата на принадлежната стойност, или на намаления брой на експлоатираните работници чрез покачване на степента на експлоатацията на работната сила. Този ясен до очевидност втори закон е важен за обяснението на много явления, които произгичат от тенденцията на капитала — която ще бъде разгледана по-късно — да намалява колкото се може повече броя на заетите от него работници, или своята променлива съставна част, превърната в работната сила, в противоположност на другата му тенденция — да произвежда колкото може по-голяма маса принадлежната стойност. И обратно. Ако масата на заетите работни сили, или величината на променливия капитал, се увеличава, но не пропорционално с намалението на нормата на принадлежната стойност, то масата на произведената принадлежната стойност се намалява.

Третият закон произтича от това, че масата на произвежданата принадлежната стойност се определя от двата фактора, от нормата на принадлежната стойност и от величината на авансирания променлив капитал. Ако са дадени нормата на принадлежната стойност, или степента на експлоатация на работната сила, и стойността на работната сила, или величината на необходимото работно време, то от само себе си се разбира, че колкото по-голям е променливият капитал, толкова по-голяма е масата на произвежданата стойност и на принадлежната стойност. Ако е дадена границата на работния ден, а също и границата на необходимата му съставна част, тогава масата на стойността и на принадлежната стойност, произвеждана от един отделен капиталист, очевидно зависи изключително от масата на труда, която той поставя в движение. А тази маса, при дадените предпоставки, зависи от масата на работната сила, или от броя на работниците, които той експлоатира, докато този брой от своя страна се определя от величината на авансирания от него променлив капитал. Следователно при дадена норма на принадлежната стойност и при дадена стойност на работната сила масите на произвежданата принадлежната стойност са право пропорционални на величините

на авансираните променливи капитали. Но ние знаем, че капиталистът дели своя капитал на две части. Еднага част той влага в средства за производство. Това е постоянната част на неговия капитал. Другата част той превръща в жива работна сила. Това е неговият променлив капитал. На базата на един и същ начин на производство в различните отрасли на производството се извършва различно разделение на капитала на постоянна и променлива съставна част. В рамките на един и същ отрасъл на производството това съотношение се изменя заедно с изменението на техническата основа и на обществената комбинация на производствения процес. Но както и да се разпада дален капитал на постоянна и променлива съставна част, дали последната се отнася към първата както 1 : 2, 1 : 10 или 1 : x — това не засяга току-що установения закон, тъй като стойността на постоянния капитал, както ни е известно от предишния анализ, наистина се явява отново в стойността на продукта, но не влиза в новосъздадената стойност. За да се вземат на работа 1 000 предачи, нужен е, естествено, повече суров материал, вретена и т. н., отколкото за да се вземат на работа 100 предачи. Но макар че стойността на тези добавъчни средства за производство може да се покачва, да спада, да остава без промяна, да бъде голяма или малка, тя все пак не оказва никакво влияние върху процеса на нарастването на стойността, осъществяван от работните сили, които движат тези средства за производство. Така че установеният по-горе закон приема следната форма: масите на стойността и на принадлежната стойност, произведени от различни капитали при дадена стойност и еднаква степен на експлоатация на работната сила, са право пропорционални на величините на променливите съставни части на тези капитали, т. е. на техните превърнати в жива работна сила съставни части.

Този закон явно противоречи на целия опит, основан на външния вид на явленията. Всеки знае, че един собственик на памуко-предачна фабрика, който в процентно отношение към целия вложен капитал употребява относително много постоянен и малко променлив капитал, не получава от това по-малко печалба, или принадлежна стойност, отколкото един хлебар, който привежда в движение относително много променлив и малко постоянен капитал. За разрешаването на това привидно противоречие са необходими още много междинни звена, също както в елементарната алгебра са необходими още много междинни звена, за да се разбере, че $\frac{0}{0}$ може да представлява една действителна величина. Макар че класическата икономия никога не е формулирала този закон, тя инстинктивно се опира на него, защото той е необходим извод от закона за стойността

изобщо. Чрез насилствена абстракция тя се старее да го спаси от противоречията в неговата външна проява. По-сетне²⁰³⁾ ще видим, че школата на Рикардо се спъна о това препятствие. А вулгарната икономия, която „наистина нищо не е научила“¹¹³, и тук, както и навсякъде другаде, се улавя за външното привидно противоречие срещу закона на самото явление. В противоположност на Спиноза тя мисли, че „невежеството е достатъчно основание“¹¹⁴.

Трудът, който съвкупният капитал на едно общество поставя всеки ден в движение, може да се разгледа като един единствен работен ден. Ако напр. броят на работниците е един милион, а средният работен ден на един работник — 10 часа, общественият работен ден ще се състои от 10 милиона часа. При дадена продължителност на този работен ден — все едно дали границите му са физически или социално определени — масата на принадлежната стойност може да бъде увеличена само с увеличаване на броя на работниците, т. е. на работническото население. Нарастването на населението образува тук математическата граница за производството на принадлежната стойност от страна на съвкупния обществен капитал. И обратно. При дадена величина на населението тази граница се образува от възможното най-голямо удължаване на работния ден²⁰⁴⁾. В следната глава ще видим, че този закон важи само за досега разгледаната форма на принадлежната стойност.

От досегашното разглеждане на производството на принадлежната стойност следва, че не всяка произволна сума от пари или стойности може да бъде превърната в капитал; напротив, за това превръщане е необходимо като предварително условие известен минимум от пари, или разменна стойност, в ръцете на отделния притежател на пари или стоки. Минимумът от променлив капитал — това е костуемата цена на една работна сила, използвана всеки ден в течение на цялата година за получаване на принадлежната стойност. Ако работникът притежаваше свои собствени средства за производство и ако се задоволяваше да живее като работник, то за него щеше да бъде достатъчно онова работно време, което е необходимо за възпроизводство на неговите средства за живот, да кажем 8 часа дневно. Следователно щяха да му бъдат потребни средства за производство само за 8 работни часа. А капиталистът, който

²⁰³⁾ По-подробно за това в „Четвъртата книга“.

²⁰⁴⁾ „Трудът на едно общество, т. е. времето, употребено за стопанството, представлява дадена величина, да кажем, по 10 часа дневно от един милион души, или 10 милиона часа. . . Капиталът има своя граница на нарастване. Във всеки даден период тази граница се състои в действителното количество на употребеното за стопанството време“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, London, 1821, p. 47, 49).

освен тези 8 часа го кара да работи напр. още 4 часа принадлежен труд, има нужда от една допълнителна парична сума за набавяне на допълнителните средства за производство. Но според нашето предположение той би трябвало да ангажира двама работника, за да може от всекидневно присвояваната принадлежна стойност да живее като работник, т. е. да може да задоволява своите необходими потребности. В този случай целта на неговото производство би била само поддържане на живота, а не увеличаване на богатството — а пък последното е предпоставка за капиталистическото производство. За да може той да живее само два пъти по-добре от обикновения работник и да превръща отново в капитал половината от произвежданата принадлежна стойност, той би трябвало заедно с броя на работниците да увеличи 8 пъти минимума на авансирания капитал. Разбира се, той може също, както и неговият работник, да участва непосредствено в производствения процес, но тогава той е само нещо средно между капиталист и работник, той е „дробен майстор“. Известно стъпало от развитието на капиталистическото производство изисква, щото капиталистът да може да употребява за присвояване и следователно за контролиране на чужд труд и за продажба на продуктите на този труд всичкото време, през което той функционира като капиталист, т. е. като олицетворен капитал²⁰⁶). Средновековният цехов строй се е старал насилствено да попречи на превръщането на майстора-занаятчия в капиталист, като ограничавал до твърде незначителен максимум броя на работниците, които можел да държи един отделен майстор. Притежателят на пари или стоки се превръща наистина в капиталист едва когато авансираната в производството минимална сума става много по-голяма от средновековния максимум. Тук, както и в природознанието, се потвърждава правилността на закона, открит от Хегел в неговата „Логика“ —

²⁰⁶) „Фермерът не бива да разчита на своя собствен труд; а ако го прави, то той според мене от това ще губи. Неговата дейност би трябвало да се състои в надзираването на цялото предприятие: той трябва да наглежда своя врящач, защото иначе заплатата на последния ще отиде на вятъра, а житото не ще бъде овършано; той трябва да наглежда и своите косачи, жътвари и т. н.; той трябва винаги да обикаля своите огради; той трябва да внимава, щото нищо да не изостава. А така ще бъде, когато той е прикован на едно място“ („An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer“, London, 1773, p. 12). Това съчинение е твърде интересно. По него човек може да изучи възникването на „capitalist-farmer“ [фермера-капиталист] или на „merchant-farmer“ [фермера-търговец], както авторът изрично го нарича, и да послуша неговите самохвалства пред „small-farmer“ [древния фермер], за когото съществува само възпросът, как да поддържа своя живот. „Класата на капиталистите отначало отчасти, а сетне съвсем се освобождава от необходимостта на ръчния труд“ („Text-books of Lectures on the Political Economy of Nations. By the Rev. Richard Jones“, Hertford, 1852, Lecture III, p. 39).

че на известна степен чисто количествените изменения преминават в качествени различия^{205а}).

Минималната сума от стойности, с която отделният притежател на пари или стоки трябва да разполага, за да се превърне в капиталист, е различна за различните степени на развитие на капиталистическото производство, а при дадена степен на развитие е различна в различните сфери на производството в зависимост от техните особени технически условия. Известни сфери на производството още в началото на капиталистическото производство изискват такъв минимален капитал, който още не се намира в ръцете на отделни личности. Това предизвиква отчасти отпускането на държавни субсидии на частни лица както във Франция през времето на Колбер и в някои германски държави до наше време, а отчасти — образуването на дружества с определен от закона монопол за експлоатирането на известни отрасли на промишлеността и търговията²⁰⁶) — предтечи на съвременните акционерни дружества.

Ние не се спираме върху подробностите на измененията, които претърпя отношението между капиталист и наеман работник в хода на производствения процес, следователно не се спираме и на по-нататъшното развитие на определенията на самия капитал. Нека изтъкнем само някои по-главни точки.

В рамките на производствения процес капиталът се разви в командване над труда, т. е. над действащата работна сила, или над самия работник. Олицетвореният капитал, капиталистът, бди, щото работникът да изпълнява своята работа старателно и с нужната степен на интензивност.

По-нататък, капиталът се разви в едно принудително отношение, заставящо работническата класа да влага повече труд, откол-

^{205а}) Прилаганата в съвременната химия молекулярна теория, за пръв път научно разработена от Лоран и Жерар, се основава именно на този закон. {*Обавка към третото издание*. За обяснение на тази бележка, доста тъмна за читателите-нехимици, ще кажем, че тук авторът говори за въглеродородните съединения, наречени от Ш. ерар през 1813 г. „хомоложни редове“; всеки от които има своя алгебрична формула. Така редът на парафините е $C_n H_{2n+2}$; редът на нормалните алкохоли — $C_n H_{2n+2} O$; този на нормалните мастни киселини — $C_n H_{2n} O_2$ и тн. др. В гореприведените примери чрез проста количествена прибавка на CH_2 към молекулярната формула всеки път се образува качествено различно тяло. За преувеличението от Маркс участие на Лоран и Жерар в установяването на тоя важен факт виж и *Kopp*, „Entwicklung der Chemie“, München, 1873, S. 709 и 716, и *Schorlemmer*, „Rise and Development of Organic Chemistry“, London, 1879, p. 54 — *Ф. Е.*}

²⁰⁶) Мартин Лутер нарича такива институти „die Gesellschaft Monopolla“ [*дружество-монопол*“].

кото изисква тесният кръг на нейните собствени жизнени потребности. Като подбудител на чуждо трудолюбие, като изсмуквач на принадлежен труд и експлоататор на работна сила капиталът далеч надминава по енергия, ненаситност и активност всички предишни производствени системи, почиващи върху пряк принудителен труд.

Капиталът най-напред подчинява труда при ония технически условия, в които той го заварва исторически. Следователно той не изменя изведнаж начина на производството. Затова производството на принадлежна стойност в разгледаната досега форма, чрез просто удължаване на работния ден, изглеждаше независимо от всяка промяна в самия начин на производство. В старомодната хлебарница то беше не по-малко ефикасно, отколкото в модерната памукопредачна фабрика.

Ако разглеждаме производствения процес от гледна точка на трудовия процес, то работникът се отнася към средствата за производство не като към капитал, а като към просто средство и материал на своята целесъобразна производителна дейност. В кожарската фабрика напр. той се отнася към кожите само като към предмети на своя труд. Той щапи кожа, но не кожата на капиталиста. Друг е въпросът, когато разглеждаме производствения процес от гледна точка на процеса на нарастване на стойността. Средствата за производство веднага се превръщат в средства за всмукване на чужд труд. Сега вече не работникът употребява средствата за производство, а средствата за производство употребяват работника. Вместо да бъдат потребени от него като веществени елементи на неговата производителна дейност, те го потребяват като фермент на техния собствен жизнен процес, а жизненият процес на капитала се състои само в неговото движение като самонарастваща стойност. Топилни пещи и работилници, които нощем спират и не всмукват никакъв жив труд, са „чиста загуба“ („mere loss“) за капиталиста. Затова топилните пещи и работилници обосновават известна „претенция за нощен труд“ на работните сили. Простото превръщане на парите в материални фактори на производствения процес, в средства за производство, превръща последните в правни основания и в принудителни основания върху чужд труд и принадлежен труд. Нека в заключение още един пример ни покаже как се отразява в съзнанието на капиталистическите глави това свойствено на капиталистическото производство и характеризиращо го превръщане, даже извърщане на отношението между мъртъв и жив труд, между стойността и силата, която твори стойност. По време на бунта на английските фабриканти през 1848—1850 г. „шефът на ленопредачната и памукопредачна фабрика в Пейсли, една от най-старите и най-почтени фирми на Западна Шотландия, фирмата Карлайл, синове & Сие,

която съществува от 1752 г. и от поколение на поколение се ръководи все от една и съща фамилия“ — този извънредно интелигентен джентълмен написал в „Glasgow Daily Mail“ от 25 април 1849 г. едно писмо²⁰⁷⁾ под заглавие „Relaissystem“, в което между другото се среща следното невероятно наивно място:

„Нека сега разгледаме злините, които произлизат от едно скъсяване на работното време от 12 на 10 часа. . . Те „се свеждат“ към най-сериозно увреждане на перспективите и собствеността на фабриканта. Ако той (т. е. неговите „работни ръце“) е работил 12 часа и бъде ограничен на 10 часа, то всеки 12 машини или вретена на неговото предприятие се намаляват на 10 („then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10“), и ако той рече да продаде своята фабрика, те биха били оценени само за 10, така че по този начин всяка фабрика в цялата страна би загубила една шеста част от своята стойност“²⁰⁸⁾.

За тази наследствено-капиталистическа западношотландска глава стойността на средствата за производство, на вретената и т. н. дотолкова се слива с тяхното капиталово свойство да самонарастват или всеки ден да поглъщат определено количество чужд безплатен труд, че шефът на фирмата Карлайл & Сие наистина си въобразява, че при продажбата на неговата фабрика ще му платят не само стойността на вретената, но отгоре на това и нарастването на тяхната стойност, не само труда, който се съдържа в тях и е необходим за производството на този вид вретена, но и принадлежния труд, който с тяхна помощ се извлича от добрите западни шотландци от Пейсли — и тъкмо затова, мисли си той, със скъсяването на работния ден с 2 часа продажната цена на всеки 12 предачни машини ще спадне на цената на 10 машини!

²⁰⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1849“, p. 59.

²⁰⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, p. 60. Фабричният инспектор Стюърт, сам шотландец и в противоположност на английските фабрични инспектори напълно в плен на капиталистическия начин на мислене, заявява изрично, че това писмо, което той прибавя към своя отчет, било „най-полезното съобщение, което някога е било направено от някой от фабрикантите, прилагачи Relaissystem, и изрично цели премахването на предубежденията и съмненията против тази система“.

Отдел четвърти

ПРОИЗВОДСТВОТО
НА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Глава десета

ПОНЯТИЕТО ЗА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Онази част от работния ден, която произвежда само еквивалент на заплатената от капитала стойност на работната сила, се приемаше досега от нас като постоянна величина, каквато тя е и наистина при дадени производствени условия, при дадено стъпало от икономическото развитие на обществото. Свръх това необходимо работно време работникът може да работи още 2, 3, 4, 6 и т. н. часа. От размера на това удължение зависеха нормата на принадлежната стойност и величината на работния ден. Докато необходимото работно време беше постоянно, целият работен ден, напротив, беше променлив. Да си представим сега един работен ден, чиято величина и чието разделение на необходим труд и принадлежен труд са дадени. Нека линията ac , или a ————— b — c , представлява напр. един 12-часов работен ден, частта ab — 10 часа необходим труд, а частта bc — 2 часа принадлежен труд. И тъй, как може да бъде увеличено производството на принадлежна стойност, т. е. да бъде удължен принадлежният труд, без всякакво по-нататъшно удължение или независимо от всякакво по-нататъшно удължение на ac ?

Въпреки дадените граници на работния ден ac , частта bc очевидно може да бъде продължена, ако не чрез продължаването ѝ отвъд крайния пункт c , който е същевременно краен пункт и на работния ден ac , то чрез преместване на нейния начален пункт b в противоположна посока към a . Да предположим, че частта $b'-b$ в линията

$$a \text{ ————— } b' - b - c$$

е равна на половината от bc , или е равна на един работен час. Ако сега в 12-часовия работен ден ac точката b се премести в b' , то bc

ще се разшири до размерите на $b'c$, принадлеият труд ще нарасне с една втора, от 2 на 3 часа, макар работният ден, както и преди, да си остава само 12 часа. Но това удължаване на принадлеия труд от bc на $b'c$, от 2 на 3 часа, е очевидно невъзможно без едновременното скъсяване на необходимия труд от ab на ab' , от 10 на 9 часа. На удължаването на принадлеия труд ще отговаря скъсяване на необходимия труд, или една част от онова работно време, което работникът досега фактически е употребявал за себе си, се превръща в работно време за капиталиста. При това би се изменила не дължината на работния ден, а неговото деление на необходим труд и принадлеен труд.

От друга страна, самата величина на принадлеия труд е очевидно дадена, щом са дадени величината на работния ден и стойността на работната сила. Стойността на работната сила, т. е. необходимото за нейното производство работно време, определя работното време, необходимо за възпроизводството на нейната стойност. Ако един работен час се изразява в количество злато, равно на половин шилинг, или 6 пенса, и ако ежедневната стойност на работната сила възлиза на 5 шилинга, то работникът трябва да работи дневно по 10 часа, за да замести платената му от капитала едnodневна стойност на работната му сила, или за да произведе един еквивалент на стойността на необходимите му за един ден средства за живот. Със стойността на тези средства за живот е дадена стойността на неговата работна сила¹⁾, а със стойността на неговата работна сила — величината на неговото необходимо работно време. А величината на принадлеия труд се получава чрез изваждане на необходимото работно време от целокупния работен ден. Като извадим десет часа от дванадесет часа, остават два часа, и при дадените условия очевидно няма възможност принадлеият труд да

1) Стойността на средната дневна заплата се определя с това, от което работникът има нужда, „за да живее, да работи и да се размножава“ (*William Petty*, „*Political Anatomy of Ireland*“, 1672, р. 64). „Цената на труда винаги се определя от цената на необходимите средства за живот.“ Работникът не получава полагащата му се заплата, „ако работната заплата не му позволява да поддържа съответно на неговото ниско жизнено равнище и на положението му като работник едно тъй голямо семейство — каквото е участ на мнозина от тях“ (*J. Vanderlint*, цит. съч., стр. 15). „Простият работник, който няма нищо друго освен своите ръце и своето старание, получава само толкова, за колкото успее да продаде своя труд на други... При всички видове труд трябва да се стигне дотам и в действителност се стига дотам, че работната заплата на работника се ограничава върху това, което му е необходимо за поддръжане на неговия живот“ (*Turgot*, „*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*“, *Oeuvres*, ed. Daire, t. I, p. 10). „Цената на средствата за съществуване в действителност е равна на разликите по производството на труда“ (*Malthus*, „*Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*“, London, 1815, p. 48, бележката).

бъде продължен на повече от два часа. Наистина, капиталистът може да плати на работника вместо 5 шилинга само 4 шилинга и 6 пенса или още по-малко. За да се възпроизведе тази стойност от 4 шилинга и 6 пенса, биха стигнали 9 работни часа и следователно от 12-часовия работен ден биха се паднали на принадлежния труд 3 вместо 2 часа, а самата принадена стойност би се покачила от 1 шилинг на 1 шилинг и 6 пенса. Но този резултат би бил постигнат само чрез намаляване на работната заплата на работника под стойността на неговата работна сила. С 4-те шилинга и 6 пенса, които той произвежда за 9 часа, той разполага с $\frac{1}{10}$ по-малко средства за живот, отколкото по-рано и затова се извършва само непълно възпроизводство на неговата работна сила. Принаденият труд тук би се удължил само благодарение на прекриване на неговите нормални граници, областта му би се разширила само поради узурпаторско заграбване на част от областта на необходимото работно време. Въпреки важната роля, която този метод играе в действителното движение на работната заплата, тук той се изключва по силата на нашата предпоставка, че стоките, а следователно и работната сила, се купуват и продават по тяхната пълна стойност. Щом веднаж сме приели тази предпоставка, работното време, необходимо за произвеждането на работната сила или за възпроизвеждането на нейната стойност, не може да се скъсява чрез намаляване на заплатата на работника под стойността на неговата работна сила, а само чрез намаляване на самата тази стойност. При дадена дължина на работния ден удължаването на принадлежния труд трябва да произтича от скъсяването на необходимото работно време, а не обратно — скъсяването на необходимото работно време да произтича от удължаване на принадлежния труд. В нашия пример стойността на работната сила трябва действително да спадне с $\frac{1}{10}$, за да се намали и необходимото работно време с $\frac{1}{10}$, от 10 на 9 часа, а следователно и принадлежният труд да се удължи от 2 на 3 часа.

Но такова спадане на стойността на работната сила с $\frac{1}{10}$ предполага от своя страна, че същата маса от средства за живот, която преди се е произвеждала за 10 часа, се произвежда сега за 9 часа. А това е невъзможно без повишаване на производителната сила на труда. С дадени средства за производство един общар може напр. да направи един чифт обуца за един 12-часов работен ден. За да може той за същото това време да направи два чифта обуца, производителната сила на неговия труд трябва да се удвои, а тя не може да се удвои, без да се изменят средствата или методите на неговия труд, или и двете едновременно. Следователно трябва да настъпи революция в производствените условия на неговия труд, т. е. в начина на неговото производство, а следователно и в самия тру-

дов процес. Под повишаване на производителната сила на труда ние тук изобщо разбираме всяко изменение в трудовия процес, благодарение на което обществено необходимото работно време за произвеждане на дадена стока се скъсява, така че по-малко количество труд придобива способността да произвежда по-голямо количество потребителна стойност²⁾. И така, ако при производството на принадлежна стойност в досега разглежданата форма начинът на производството бе приет за даден, за производството на принадлежната стойност чрез превръщане на необходим труд в принадлежен труд в никой случай не е достатъчно капиталът да е завладял трудовия процес в неговата исторически унаследена или съществуваща форма и само да е удължил неговата продължителност. Той трябва да направи преврат в техническите и обществените условия на трудовия процес, а следователно и в самия начин на производство, за да повиши производителната сила на труда, а чрез повишаването на производителната сила на труда да понижи стойността на работната сила и по този начин да скъси онази част от работния ден, която е необходима за възпроизводството на тази стойност.

Принадената стойност, която се произвежда чрез удължаване на работния ден, аз наричам абсолютна принадлежна стойност; а принадлежната стойност, която възниква от скъсяване на необходимото работно време и от съответно изменение в съотношението на величините на двете съставни части на работния ден, аз наричам относителна принадлежна стойност.

За да се понижи стойността на работната сила, повишаването на производителната сила на труда трябва да обхване такива отрасли на промишлеността, продуктите на които определят стойността на работната сила, т. е. или направо влизат в кръга на обичайните средства за живот, или могат да ги заместят. Но стойността на една стока се определя не само от количеството труд, което ѝ придава окончателната форма, а и от масата труд, която се съдържа в средствата за производство на тази стока. Така напр. стойността на една обувка се определя не само от труда на обувчаря, но и от стойността на кожата, смолата, конците и т. н. Така че повишаването на производителната сила на труда и съответното поевтиняване на стоките в онези отрасли на промишлеността, които доставят веществените елементи на постоянния капитал, средствата на труда и

²⁾ „Усъвършенствуването на занаятите означава само откриване на нови методи, благодарение на които една стока може да бъде произведена с по-малко работници, или (което е все едно) в по-кратко време, отколкото преди“ (*Caliani*, цит. съч.; стр. 158, 159). „Икономията в производствените разходи не може да бъде нищо друго освен икономия в количеството труд, употребен в производството“ (*Sismondi*, „Études etc.“, t. I, p. 22).

работните материали за производството на необходимите средства за живот, също така намаляват стойността на работната сила. Напротив, повишаването на производителната сила на труда в такива отрасли на промишлеността, които не доставят нито необходими средства за живот, нито средства за производство на тези средства за живот, оставя стойността на работната сила незасегната.

Разбира се, поевтинялата стока понижава стойността на работната сила само *pro tanto*, т. е. само в онова съотношение, в което тя участвува във възпроизводството на работната сила. Ризите напр. са необходимо средство за живот, но само едно от многото. Тяхното поевтиняване намалява само разходите на работника за ризи. А общият сбор на необходимите средства за живот се състои от различни стоки, всички до една продукт на отделни отрасли на промишлеността, и стойността на всяка такава стока винаги образува само съответна част от стойността на работната сила. Тази стойност се намалява заедно с намалението на необходимото за нейното възпроизводство работно време, чието общо скъсяване е равно на сбора от неговите скъсявания във всички споменати по-горе отделни отрасли на производството. Ние тук разглеждаме този общ резултат така, че той изглежда като непосредствен резултат и непосредствена цел във всеки единичен случай. Когато един отделен капиталист чрез повишаване на производителната сила на труда поевтинява, напр. ризите, той съвсем не си поставя за цел да намали *pro tanto* стойността на работната сила, а следователно и необходимото работно време, но той може да допринесе за повишаването на общата норма на принадената стойност само доколкото в края на краищата допринесе за достигането на този резултат.³⁾ Трябва да се прави разлика между общите и необходимите тенденции на капитала — и техните форми на проява.

Сега задачата ни не е да разглеждаме по какъв начин иманентните закони на капиталистическото производство се проявяват във външното движение на капиталите, действуват като принудителни закони на конкуренцията и достигат до съзнанието на отделния капиталист като движещи мотиви на неговата дейност — но още отсега става ясно, че научният анализ на конкуренцията е възможен само когато бъде опозната вътрешната природа на капитала, също както привидното движение на небесните тела става ясно само за онзи, който знае тяхното действително, но неуловимо за сетивата

³⁾ „Когато фабрикантът чрез усъвършенствуване на машините удвоява количеството на своите продукти . . . той печели (в края на краищата) само дотолкова, доколкото с това сполучва по-евтино да облича работника . . . и по-такъв начин на работника се пада една по-малка част от общия продукт“ (*Ramsay*, цит. съч., стр. 168, 169).

движение. Все пак, за да се разбере производството на относителната принадлежна стойност, и то само въз основа на вече получените резултати, трябва да отбележим следното.

Ако един работен час се изразява в едно количество злато, равно на 6 пенса, или $\frac{1}{2}$ шилинг, то за един дванадесетчасов работен ден ще се произведе стойност от 6 шилинга. Да приемем, че при дадената производителна сила на труда в тези 12 работни часа се произвеждат 12 парчета от определена стока. И нека стойността на средствата за производство, суров материал и т. н., употребени за всяко парче, да бъде равна на 6 пенса. При тези условия парчето стока ще струва 1 шилинг, а именно 6 пенса за стойността на средствата за производство, 6 пенса за стойността, която е новоприбавена при тяхната преработка. Да допуснем, че някой капиталист успее да удвои производителната сила на труда, така че в дванадесетчасовия работен ден да произведе 24 вместо 12 парчета от същата стока. Ако стойността на средствата за производство остане непроменена, стойността на парчето стока ще спадне на 9 пенса, а именно 6 пенса за стойността на средствата за производство и 3 пенса за стойността, която е новоприбавена от последния труд. Въпреки удвоената производителна сила работният ден създава, както и преди, нова стойност от само 6 шилинга, само че тя сега се разпределя върху двойно повече продукти. Затова на всеки отделен продукт се пада вече само $\frac{1}{24}$ вместо $\frac{1}{12}$ от тази обща стойност, 3 пенса вместо 6 пенса, или, което е същото, към средствата за производство при превръщането им в готов продукт сега се прибавя за всяко парче само половин работен час, а не цял, както беше преди. Индивидуалната стойност на тази стока сега е по-малка от нейната обществена стойност, т. е. тя струва по-малко работно време, отколкото граматната маса от същите продукти, произведени при средните обществени условия. Едно парче струва средно 1 шилинг, или представлява 2 часа обществен труд; при изменениия начин на производство то струва само 9 пенса, т. е. съдържа само $1\frac{1}{2}$ работни часа. Но действителната стойност на една стока не е нейната индивидуална, а нейната обществена стойност, т. е. тя не се измерва с работното време, което стоката в отделния случай фактически струва на производителя, а с обществено необходимото за нейното производство работно време. Така че, ако капиталистът, който прилага новия начин на производство, продава своята стока по нейната обществена стойност от 1 шилинг, той я продава с 3 пенса над нейната индивидуална стойност и по този начин реализира една добавъчна принадлежна стойност от 3 пенса. От друга страна, дванадесетчасовият работен ден сега се изразява за него в 24 парчета стока вместо в предишните 12. Следователно, за да продаде продукта от един ра-

ботен ден, той се нуждае от двоен пласмент, или двойно по-голям пазар. При равни други условия неговите стоки завладяват по-голям пазар само чрез понижаване на техните цени. Затова той ще ги продава над тяхната индивидуална стойност, но под тяхната обществена стойност, да речем — по 10 пенса парчето. По този начин той все пак печели от всяко парче добавъчна принадена стойност от 1 пенс. Той реализира това увеличение на принадлежната стойност независимо от това, дали неговите стоки спадат или не спадат към необходимите средства за живот, т. е. дали оказват определящо влияние върху общата стойност на работната сила. Така че независимо от това последно обстоятелство за всеки отделен капиталист съществува подтикът да поевтинява стоката чрез повишаване на производителната сила на труда.

Впрочем дори и в този случай увеличеното производство на принадена стойност произтича от скъсяването на необходимото работно време и от съответното удължаване на принадлежния труд.^{3а)} Нека необходимото работно време да бъде 10 часа, т. е. дневната стойност на работната сила да бъде 5 шилинга, а принадлежният труд да бъде 2 часа, т. е. всекидневно произвежданата принадена стойност да бъде равна на 1 шилинг. Но нашият капиталист произвежда сега 24 парчета, които той продава по 10 пенса парчето, или всичко за 20 шилинга. Тъй като стойността на средствата за производство е равна на 12 шилинга, то само $14\frac{2}{5}$ парчета стока заместват авансирания постоянен капитал. Дванадесетчасовият работен ден се изразява в другите $9\frac{3}{5}$ парчета. Тъй като цената на работната сила е = 5 шилинга, то в продукта от 6 парчета се изразява необходимото работно време, а в $3\frac{3}{5}$ парчета — принадлежния труд. Съотношението между необходимия труд и принадлежния труд, което при средните обществени условия беше 5:1, сега е само 5:3. Същият резултат се получава и по следния начин: Стойността на продукта от дванадесетчасовия работен ден е 20 шилинга. От тях 12 шилинга се падат на стойността на средствата за производство, която отново се появява в стойността на продукта. Така че остават 8 шилинга като паричен израз на стойността, в която се изразява работният ден. Този паричен израз е по-висок от паричния израз на средния обществен труд от същия вид, 12 часа от който се изразяват само в

3а) „Печалбата на един човек не зависи от неговото господство над продукта на чуждия труд, а от неговото господство над самия този труд. Ако той може да продава своите стоки на по-висока цена, докато заплатата на неговите работници остава непроменена, той очевидно извлича печалба от това . . . Тогава една по-малка част от това, което той произвежда, е достатъчна, за да постави в движение същия труд, и следователно една по-голяма част остава за него самия“ ([J. Cazenove], „Outlines of Political Economy“, London, 1832, p. 49, 50).

6 шилинга. Онзи труд, който има изключително висока производителна сила, действува като умножен труд, създава в еднакви периоди време по-високи стойности, отколкото средният обществен труд от същия вид. Но нашият капиталист, както и преди, плаща само 5 шилинга за едnodневната стойност на работната сила. Така че за да възпроизведе тази стойност, работникът сега има нужда само от $7\frac{1}{2}$ часа вместо от предишните 10. Затова пък неговият принаден труд нараства с $2\frac{1}{2}$ часа, а произвежданата от него принадена стойност — от 1 на 3 шилинга. Ето защо капиталистът, който прилага подобрения начин на производство, присвоява като принадлеен труд по-голяма част от работния ден, отколкото другите капиталисти от същия отрасъл. Той прави в отделния случай това, което капиталът в неговата цялост прави при производството на относителната принадена стойност. Но, от друга страна, онази добавъчна принадена стойност изчезва, щом новият начин на производство стане общоприет и с това изчезне разликата между индивидуалната стойност на по-евтино произвежданите стоки и тяхната обществена стойност. Същият закон за определянето на стойността чрез работното време, който капиталистът с новия метод почувствува под формата на необходимост да продава своята стока под нейната обществена стойност, тласка неговите съперници, под формата на принудителен закон на конкуренцията, да въвеждат новия начин на производство.⁴⁾ Така че в края на краищата целият този процес засяга общата норма на принадлежната стойност само тогава, когато повишаването на производителната сила на труда обхваща такива отрасли на производството и следователно поевтинява такива стоки, които влизат в кръга на необходимите средства за живот и поради това образуват елементи на стойността на работната сила.

Стойността на стоките е обратно пропорционална на производителната сила на труда. Това се отнася и до стойността на работната сила, тъй като тя се определя от стокови стойности. Напротив, относителната принадена стойност е право пропорционална на производителната сила на труда. Тя расте с повишаването и спада с понижаването на производителната сила. Един среден обществен работен ден от 12 часа — при предпоставката, че паричната стойност е неизменна — произвежда постоянно все същата нова стой-

⁴⁾ „Ако моят съсед, произвеждайки много стока с малко труд, може да продава евтино, то аз трябва да смогна да продавам също тъй евтино като него. Така всяко изобретение, всеки инструмент или всяка машина, които работят с по-малко работни ръце и следователно работят по-евтино, поражат у другите един вид принуда и едно съревнование — или и те да приложат същия метод, същия инструмент или същата машина, или пък да изнамерят нещо подобно, за да се намират всички в еднакви условия, та никой да не може да продава по-евтино от своя съсед“ („The Advantages of the East-India Trade to England“, London, 1720, p. 67).

ност от 6 шилинга, както и да се разпада тази стойностна сума на еквивалент на стойността на работната сила и на принадлежна стойност. Но ако поради повишаване на производителната сила стойността на всекидневните средства за живот, а следователно и еднодневната стойност на работната сила, спадне от 5 шилинга на 3 шилинга, то принадлежната стойност нараства от 1 шилинг на 3 шилинга. За да се възпроизведе стойността на работната сила, преди бяха потребни 10 работни часа, а сега само 6. Четири работни часа останаха свободни и могат да бъдат присъединени към областта на принадлежния труд. Затова иманентен нагон и постоянна тенденция на капитала е да повишава производителната сила на труда, за да поевтинява стоката, а чрез поевтиняване на стоката да поевтинява самия работник.⁵⁾

Абсолютната стойност на стоката сама по себе си е безразлична за капиталиста, който я произвежда. Него го интересува само принадлежната стойност, която се съдържа в нея и може да бъде реализирана при продажбата. Реализацията на принадлежна стойност сама по себе си съдържа и заместване на авансираната стойност. Но тъй като относителната принадлежна стойност расте право пропорционално на развитието на производителната сила на труда, докато стойността на стоките спада обратно пропорционално на същото това развитие, следователно тъй като един и същ процес поевтинява стоките и увеличава съдържащата се в тях принадлежна стойност, то с това се разрешава загадката, че капиталистът, когото интересува само производството на разменна стойност, постоянно се стреми да понижи разменната стойност на стоките — едно противоречие, с което един от основателите на политическата икономия, Кенè, е измъчвал своите противници и на което те не са му дали никакъв отговор.

„Вие признавате — казва Кенè, — че колкото повече разходи или скъпа работа човек може да спести без вреда за производството при фабрикуването на промишлени продукти, толкова по-изгодно е това спестяване, понеже то намалява цената

⁵⁾ „В каквато пропорция и да се намаляват разходите на един работник, в същата пропорция ще се намалява и неговата работна заплата, ако промишлеността през това време бъде свободна от всякакви ограничения“ („Considerations concerning taking of the Bounty on Corn exported etc.“, London, 1753, p. 7). „Интересите на промишлеността изискват житото и всички други средства за живот да бъдат колкото може по-евтини; всичко, което ги прави по-скъпи, по необходимост поскъпява и труда... Във всички страни, в които промишлеността няма ограничения, цената на средствата за живот по необходимост влияе върху цената на труда. Последната винаги ще бъде намалявана, когато поевтиняват средствата за живот“ (пак там, стр. 3). „Работната заплата спада в същата пропорция, в каквато нарастват производителните сили. Машината наистина поевтинява необходимите средства за живот, но тя освен тях поевтинява и работника“ („A Prize Essay on the comparative Merits of „Competition and Co-operation“, London, 1834 p. 27).

на продукта. И въпреки това вие вярвате, че производството на богатството, което произлиза от труда на индустриалците, се състои в увеличението на разменната стойност на техните произведения.*⁶⁾

Така че при капиталистическото производство икономията на труд чрез развитие на производителната сила на труда⁷⁾ съвсем няма за цел скъсяването на работния ден. Тя цели само да скъси работното време, необходимо за произвеждането на едно определено количество стоки. Обстоятелството, че работникът при повишена производителна сила на своя труд произвежда за 1 час напр. 10 пъти повече стоки от по-рано, следователно за всяко парче стока има нужда от 10 пъти по-малко работно време, съвсем не пречи на капиталиста и сега да го заставя да работи по 12 часа, както и по-преди, и в тези 12 часа да произвежда 1 200 парчета вместо предишните 120. Неговият работен ден може дори да бъде и удължен, така че той сега в 14 часа да произвежда 1 400 парчета и т. н. Ето защо у икономисти от калибъра на Мак-Кълък, Юър Сениор и tutti quanti [тем подобни] човек може на една страница да прочете, че работникът трябва да бъде благодарен на капитала за развитието на производителните сили, понеже то скъсявало необходимото работно време, а на следващата страница — че тази си благодарност той трябва да докаже на дело, като работи по 15 часа на ден вместо предишните 10. Развитието на производителната сила на труда в рамките на капиталистическото производство има за цел да скъсява онази част от работния ден, в която работникът трябва да се труди за себе си, и именно по този начин да удължава другата част от работния ден, през която работникът може да работи даром за капиталиста. Доколко този резултат може да бъде постигнат и без поевтиняване на стоките — това ще стане ясно при прегледа на отделните методи на производство на относителна принадена стойност, към чието разглеждане ние сега минаваме.

⁶⁾ *Quesnay*, „*Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*“, p. 188, 189.

⁷⁾ „Тези спекуланти, които толкова пестят труда на работниците, който би трябвало да плащат“ (*J. N. Bidaut*, „*Du Monopole qui s'établit dans les Arts industriels et le Commerce*“, Paris 1828, p. 13). „Предприемачът винаги ще прави всичко възможно, за да пести време и труд“ (*Dugald Stewart*, „*Works*“, ed. by Sir W. Hamilton. Edinburgh 1855, „*Lectures on Political Economy*“, стр. 314). „Те (капиталистите) имат всичкия интерес производителните сили на работниците, които те заангажират, да бъдат колкото е възможно по-големи. Тяхното внимание е насочено почти изключително към увеличението на тази сила“ (*R. Jones*, „*Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations*“. Herford, 1852, Lecture III [стр. 39]).

Глава единадесета

КООПЕРАЦИЯ

Както видяхме, капиталистическото производство фактически започва там, където един и същ индивидуален капитал използва едновременно по-голям брой работници, следователно, където трудовият процес разширява своя обем и произвежда продукт в по-голямо количество. Едновременната дейност на по-голям брой работници на едно и също място (или, ако искате, в едно и също поле на труда), за производството на един и същ вид стока, под командата на един и същ капиталист и исторически, и логически представлява изходна точка на капиталистическото производство. Така например по отношение на самия начин на производство манифактурата в своите наченки едва ли се различава от цеховото занаятчийско производство по нещо друго освен по по-големия брой работници, заети едновременно от един и същ капитал. Работилницата на цеховия майстор е само разширена.

Така че на първо време разликата е само количествена. Ние видяхме, че масата на принадлежната стойност, която даден капитал произвежда, е равна на принадлежната стойност, произведена от отделния работник, умножена с броя на едновременно заетите работници. Този брой сам по себе си не изменя нищо в нормата на принадлежната стойност, или в степента на експлоатацията на работната сила, и с оглед на производството на стокова стойност изобщо всяка качествена промяна на трудовия процес изглежда безразлична. Това произтича от природата на стойността. Ако един дванадесет-часов работен ден се овеществява в 6 шилинга, то 1 200 такива работни дни ще се овеществят в 6 шилинга $\times$ 1 200. В единия случай в продукта са се въплътили 12×1200 работни часа, другия — 12.

При производството на стойността голямото количество винаги има значение само като сбор от много единици. Така че за производството на стойността няма разлика дали 1200 работници произвеждат поединично или са обединени под командата на един и същ капитал.

Впрочем в известни предели все пак се извършва известна модификация. Трудът, който е овеществен като стойност, е труд от средно обществено качество, т. е. проява на една средна работна сила. Но една средна величина съществува винаги само като средна величина на множество различни индивидуални величини от един и същ вид. Във всеки отрасъл на производството индивидуалният работник, Петър или Павел, се отклонява повече или по-малко от средния работник. Тези индивидуални отклонения, които в математиката се наричат „грешки“, се компенсират и изчезват, щом съберем по-голям брой работници. Прочутият софист и сикофант Едмунд Бърк дори твърди, че от практическия си опит като арендатор знае, че дори и в „такъв малък отряд“ от 5 земеделски работници изчезва всяка индивидуална разлика в работата, така че първите срещнати петима възрастни английски земеделски работници, като работят заедно, ще извършат в едно и също време толкова работа, колкото които и да са други пет английски земеделски работници⁸). Ясно е във всеки случай, че съвкупният работен ден на един по-голям брой едновременно заети работници, разделен на броя на работниците, представлява сам по себе си един ден на среден обществен труд. Нека напр. работният ден на един работник да е дванадесетчасов. В такъв случай работният ден на 12 едновременно заети работници ще образува един съвкупен работен ден от 144 часа, и макар че работата на всеки един от тази дузина работници се отклонява повече или по-малко от средния обществен труд и поради това отделният работник може да употребява за една и съща работа малко повече или по-малко време, работният ден на всеки от тях, като една дванадесета част от общия работен ден от 144 часа, притежава средно обществено качество. Но за капиталиста, който наема дузина работници, работният ден съществува като съвкупен работен

8 „Безспорно има значителна разлика между стойността на труда на един човек и стойността на труда на друг по отношение на тяхната сила, сръчност и внимание. Но въз основа на моите грижливи наблюдения аз съм напълно сигурен, че които и да било пет души мъже заедно извършват същото количество работа, каквото извършват всички други пет души на споменатата възраст. Това означава, че между тези пет души един има всички качества на добър работник, един — на лош работник, а другите трима са средни и се приближават към първия и последния. Така че дори такъв малък отряд от само пет души ще даде представа за всячко онова, което могат изобщо да извършат пет души“ (*E. Burke, „Thoughts and essays on Scarcity“*, London, 1800, p. 15, 16). Сравни Кетле за средния индивид.

ден на дюзината. Работният ден на всеки отделен работник съществува като съответна част от съвкупния работен ден, съвсем независимо от това, дали тези дванадесет души работят съвместно или цялата трудова връзка помежду им се състои само в това, че те работят за един и същ капиталист. Ако обаче тези 12 работници работят по двама у дребни майстори, то тогава ще зависи от случая дали всеки отделен майстор ще произведе една и съща стойностна маса, т. е. дали ще реализира общата норма на принадлежната стойност. Тук може да има индивидуални отклонения. Ако един работник употребява значително повече време за производството на една стока, отколкото това е обществено необходимо, ако индивидуално необходимото за него работно време значително се отклонява от обществено необходимото или средното работно време, то неговият труд не може да се вземе за среден труд, а неговата работна сила — за средна работна сила. Тя или изобщо не ще бъде продадена, или пък ще бъде продадена под средната стойност на работната сила. Така че като предпоставка трябва да бъде налице известен минимум умение при работата и ние по-нататък ще видим, че капиталистическото производство намира средства да измерва този минимум. И все пак този минимум се отклонява от средното равнище, макар че, от друга страна, работната сила трябва да се плаща по нейната средна стойност. Затова от шестимата дребни майстори един ще извлече повече, друг — по-малко от общата норма на принадлежната стойност. Отклоненията взаимно се компенсират за цялото общество, но не и за отделните майстори. Следователно законът за нарастването на стойността изобщо се реализира напълно за отделния производител едва когато той произведе като капиталист, като заангажира едновременно много работници, т. е. когато от самото начало привежда в движение среден обществен труд⁹⁾.

Но и при неизменен начин на работа едновременното използване на по-голям брой работници предизвиква революция в материалните условия на трудовия процес. Сградите, в които работят много лица, складовете за сурови материали и т. н., съдовете, инструментите, апаратите и т. н., които едновременно или последователно служат на мнозина, накъсо — част от средствата за производство сега се употребява в трудовия процес съвместно. От една страна, разменната стойност на стоките, а следователно и на средствата

⁹⁾ Господин професор Рошер направил откритието, че една шивачка, която работи у госпожа професоршата два дни, извършва повече работа, отколкото две шивачки, които госпожа професоршата наема по за един ден. Господин професорът би трябвало да прави своите наблюдения за капиталистическия производствен процес не в детската стая и не при условия, в които липсва главното действащо лице — капиталистът.

за производство, съвсем не се увеличава поради засиленото използване на тяхната потребителна стойност. От друга страна, мащабът на съвместно употребяваните средства за производство трябва да нарасне. Една стая, в която работят 20 тъкачи с техните 20 стана, трябва да бъде по-просторна от стаята на един независим тъкач с двама калфи. Но постройката на една работилница за 20 души струва по-малко труд, отколкото постройката на 10 работилници по за двама души, така че изобщо стойността на средствата за масово концентрирано и съвместно производство не расте пропорционално на техния размер и техния полезен ефект. Съвместно използваните средства за производство прехвърлят върху отделния продукт по-малка съставна част от своята стойност — отчасти затова, че общата стойност, които те прехвърлят, се разпределя едновременно върху по-голяма маса продукти, отчасти затова, че те в сравнение със средствата за производство, употребявани единично, влизат в производствения процес наистина с абсолютно по-голяма, но ако се вземе предвид сферата на тяхното действие, с относително по-малка стойност. С това се намалява стойността на съставната част от постоянен капитал, а следователно се понижават пропорционално на нейната величина и общата стойност на стоката. Резултатът е същият, както ако средствата за производство на стоката се произвеждаха по-евтино. Тази икономия при употребата на средствата за производство произтича само от тяхното съвместно потребление в трудовия процес на много лица. И средствата за производство придобиват този характер на условия на обществения труд или на обществени условия на труда за разлика от разпокъсаните и относително скъпи средства за производство на отделните самостоятелни работници или дребни майстори; те придобиват този характер дори и тогава, когато много работници са обединени само по пространство, но не и чрез съвместна работа. Част от средствата за производство придобиват този обществен характер, преди да го придобие самият трудов процес.

Икономията в средствата за производство трябва изобщо да се разглежда от две гледни точки. Първо, доколко тя поевтинява стоките и с това понижават стойността на работната сила. Второ, доколко тя изменя съотношението на принадлежната стойност към целия авансиран капитал, т. е. към сумата на стойностите на неговата постоянна и променлива съставни части. Последният пункт ще бъде разгледан едва в първия отдел на третата книга на това съчинение, където в интереса на вътрешната връзка ние отнасяме и някои неща, които трябва да бъдат разгледани тук. Ходът на анализа налага това разкъсване на предмета, което същевременно отговаря и на духа на капиталистическото производство. А именно, тъй като

в него условията на труда противостоят на работника като нещо самостоятелно, то и икономията в тях се явява като отделна операция, която никак не засяга работника и поради това е отделена от методите, които повишават неговата индивидуална производителност.

Формата на труда, в която много лица планомерно и съвместно, участвуват в един и същ производствен процес или в различни, но свързани помежду си производствени процеси, се нарича кооперация¹⁰⁾.

Както нападателната сила на един кавалерийски ескадрон или съпротивителната сила на един пехотен полк съществено се различава от сбора на индивидуалните нападателни и съпротивителни сили, развивани от всеки отделен кавалерист или пехотинец, така и механическият сбор на силите на отделните работници се различава от обществената сила, която се развива, когато много ръце си сътрудничат едновременно в една и съща неразделна операция, както напр. когато трябва да се вдигне една тежест, да се върти една ръчка или да се махне от пътя някаква пречка¹¹⁾. В такива случаи ефектът на комбинирания труд или никак не може да бъде постигнат от единичния труд, или пък може да бъде постигнат само в много по-дълъг период от време или само в нищожен мащаб. Тук работата е не само до увеличаването на индивидуалната производителна сила чрез кооперацията, но и до създаването на нова производителна сила, която по самата си същност трябва да бъде масова сила^{11а)}.

Независимо от новата сила, която се получава от сливането на много сили в една обща сила, при повечето производителни работи самият прост обществен контакт поражда едно съравнение и своеобразно повишаване на жизнената енергия (*animal spirits*), което повишава индивидуалната работоспособност на отделните работници, така че една дузина работници заедно ще дадат в един едновременен работен ден от 144 часа много по-голям общ продукт, отколкото 12 отделни работника, всеки от които работи по 12 часа,

¹⁰⁾ „*Concours des forces* [„съединение на сили“]. (*Destutt de Tracy*, цит. съч., стр. 80).

¹¹⁾ „Има многобройни операции от толкова прост вид, че не допускат разделянето им на части, но могат да бъдат извършвани само чрез сътрудничество на много чифтове ръце. Така напр. подигането на тежка греда, за да се качи на кола. . . накъсо, всяка работа, която не може да бъде извършена, без едновременно да си помагат множество чифтове ръце в една и съща неразделна операция“. (*E. G. Wakefield*, „*A View of the Art of Colonization*“, London, 1849, p. 163).

^{11а)} „Когато един човек не може, а десет души трябва да напрегнат всичките си сили, за да подигнат една тежест от цял тон, сто души ще направят това със силата само на единия си пръст“ (*J. hn Bellers*, „*Proposals for Raising a College of Industry*“, London, 1696, p. 21).

или отколкото един работник, който работи 12 дни подред¹²⁾. Това се дължи на обстоятелството, че човек по природа е, ако не политическо, както мисли Аристотел¹³⁾, то във всеки случай обществено животно.

Макар мнозина едновременно и съвместно да изпълняват една и съща или еднородна операция, все пак индивидуалният труд на всекиго може, като част от съвкупния труд, да представлява различни фази на самия трудов процес, през които предметът на труда благодарение на кооперацията преминава по-бързо. Така напр., когато зидари образуват верига за предаване на тухли от оновата на една скеля до нейния връх, всеки от тях върши една и съща работа и все пак отделните операции образуват последователни части на една обща операция, отделни фази, през които трябва да мине всяка тухла в трудовия процес и през които тя с помощта на 24-те ръце на колективния работник преминава по-бързо, отколкото с помощта на двете ръце на отделния работник, който би се качвал и слизал по скелята¹⁴⁾. Предметът на труда преминава същото пространство за по-късо време. От друга страна, има комбиниран труд и тогава, когато напр. един строеж се започва едновременно от различни краища, макар коопериращите се да извършват една и съща или еднородна работа. Комбинираният работен ден от 144 часа, който подхваща предмета на труда от много страни — тъй като комбинираният, или колективният работник има очи и ръце отпред

¹²⁾ „И в Гроя на ратаите (когато един и същ брой работници работят у един арендатор с 300 акра земя вместо у 10 арендатори с по 30 акра) има едно предимство, което не се разбира толкова лесно от хора, които не познават въпроса от практика. Разбира се, никой няма да оспори, че 1 : 4 се отнася както 3 : 12, но на практика това не се готвърждава, защото през ереме на жътва и при много други спешни работи работата върее по-бързо и по-добре при сътрудничество на много работни ръце. Напр. при жътва 2 колари, 2 товарачи, 2 подавачи, 2 изгребвачи и останалите ще извършат заедно го кунните или в хамбара дейно погече работа, отколкото същият рой работници, пръснати на различни групи и по различни стопанства“ ([I. Aibuthnot] „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer“, London, 1773, p. 7, 8).

¹³⁾ Дефиницията на Аристотел всъщност гласи, че човек по природа е гражданин на градската република. Тази дефиниция е също тъй характерна за класическата древност, както е характерна за янките дефиницията на Франклини, че човек по природа е производител на сечива.

¹⁴⁾ „Освен това трябва да се отбележи, че това частично разделение на труда може да се извърши и там, където всички работници са заети с една и съща операция. Напр. зидари, които са заети с това, да пренасят от ръка на ръка тухли на една по-висока скеля, вършат всички една и съща работа, и все пак помежду им има известно разделение на труда, което се състои в това, че всеки един от тях пренася тухлата на определено разстояние и че всички съвместно много по-бързо доставят тухлата на определеното място, отколкото ако всеки поотделно би носил своята тухла до горната скеля“ (*F. Skarbek*, „Théorie des Richesses Sociales“, 2-ème ed., Paris, 1840, t. I, p. 97, 98).

и отзад и до известна степен е вездесъщ, — произвежда общия продукт по-скоро, отколкото 12 дванадесетчасови работни дни на повече или по-малко изолирани работници, които по необходимост по-едностранчиво извършват своята работа. При комбинирания труд едновременно назряват пространствено различни части от продукта.

Ние подчертахме, че мнозината, които се допълват едни други, вършат една и съща или еднородна работа, защото тази най-проста форма на съвместен труд играе голяма роля и в най-развитата форма на кооперацията. Ако трудовият процес е сложен, то самата маса на тези, които работят заедно, позволява да се разпределят различните операции между различните работници, следователно да бъдат извършвани едновременно и с това да се скъси работното време, необходимо за изработването на целия продукт¹⁵.

В много отрасли на производството има критични моменти, т. е. определени от самата природа на трудовия процес периоди, през които непременно трябва да се постигнат определени трудови резултати. Ако напр. трябва да се остриже стадо овце или да се ожъне и прибере плодът на няколко моргена нива, то количеството и качеството на продукта зависи от това, дали операцията ще бъде започната и свършена в определено време. Периодът от време, през който може да се извърши трудовият процес, тук е предписан предварително, както напр. и при логенето на херинги. Отделният работник може в едно денонощие да даде само един работен ден, да кажем от 12 часа, но кооперирането напр. на 100 души разширява един дванадесетчасов ден в един работен ден от 1 200 часа. Краткостта на работния срок се компенсира с величината на масата труд, която в решителния момент се хвърля в полето на производството. Навременният резултат тук зависи от едновременното влягане на много комбинирани работни дни, а размерите на полезния ефект — от броя на работниците, който обаче винаги остава по-малък от броя на онези работници, които поединично за същото време биха изпълнили същата работа¹⁶. Липсата на такова коопериране е причина, че в западната част на Съединените щати всяка година пропада маса жито, а в онези части на Остиндия, където

¹⁵ „Когато е въпрос за извършване на една сложна работа, различните операции трябва да се извършват едновременно. Един върши едно, докато друг върши друго, и всички допринасят за постигането на един резултат, който не би могъл да бъде постигнат от сам човек. Единият гребе, докато другият управлява кормилото, а третият хвърля мрежата или харпуна, и риболовът има такъв успех, който би бил невъзможен без това взаимно съдействие“ (*Destutt de Tracy*, цит. съч. стр. 78).

¹⁶ „Когато той (земеделият труд) бъде извършен в решаващия момент, резултатът е много по-голям“ ([J. Arbuthnot.] *An Inquiry into the Connection between the present Price etc.*, p. 7). „В земеделието няма по-важен фактор от фактора време“ (*Liebig*, „Über Theorie und Praxis der Landwirtschaft“, 1856, p. 23).

английското господство е разрушило стария обществен строй, пропада маса памук¹⁷⁾.

От една страна, кооперацията позволява да се разшири пространствената сфера на труда и затова при известни трудови процеси тя е необходима по силата на самото разположение на предмета на труда в пространството като напр. при пресушаване на земи, издигане на диги, напояване, строеж на канали, шосета, железници и т. н. От друга страна, тя дава възможност за относително в сравнение с мащаба на производството пространствено стесняване на производственото поле. Това ограничаване на пространствената сфера на труда при едновременно разширяване на сферата на неговото действие, с което се спестяват цяла маса неизползвани разходи (*faux frais*), произлиза от съсредоточаването на работниците, от сливането на различни трудови процеси и от концентрацията на средствата за производство¹⁸⁾.

В сравнение с една еднакво голяма сума от отделни индивидуални работни дни комбинираният работен ден произвежда по-големи маси потребителни стойности и поради това намалява работното време, необходимо за получаването на един определен полезен ефект. Дали в дадения определен случай той постига тази повишена производителна сила, защото увеличава механичната сила на труда, или разширява пространствено неговата сфера на действие, или стеснява пространствено полето на производството в сравнение с мащаба на производството, или в критичния момент поставя в движение повече труд в течение на по-малък период от време, или събужда съперничество и напруга жизнената енергия на отделните работници, или придава на еднородните операции на много хора отпечатък на последователност и многостранност, или извършва раз-

1.) „Друго едно зло, което човек надали очаква да срещне в една страна, която експортира повече труд, отколкото коя да е друга страна в света, с изключение може би на Кита̀ и Англия, се състои в невъзможността да се намерят достатъчен брой работни ръце за беритбата на памук. Поради това големи количества от реколтата остават неприбрани, а друга част се събира, когато вече опада по змята и разбира се, се обезцвети и отчасти загние, така че поради липса на работници през онова годишно време, когато те са необходими, плнтаторът сега е принуден да се помири със загубата на голяма част от памучната реколта, от която Англия така се нуждае“ („*Bengal Hurkaru*“, *By-Monthly Overland Summary of News*, 22 nd July 1861).

¹⁸⁾ „С прогреса на земеделието целият капитал и целият труд, които по-рано са били глагани за повърхностно обработване на 500 акра, а може би и повече, се концентрират сега за по-основно обработване на 100 акра.“ Макар че „по отношение на количеството на вложения капитал и труд пространството се е стеснило, то все пак представлява една разширена сфера на производството в сравнение с онази сфера на производството, която по-рано е притежавал или обработвал един единствен не зависим производител“ (*R. Jones*, „*An Essey on the Distribution of Wealth*“, „*On Rent*“, London, 1831, p. 191).

лични операции в едно и също време, или икономисва средствата за производство благодарение на тяхното съвместно използване, или придава на индивидуалния труд характер на среден обществен труд — във всички тези случаи специфичната производителна сила на комбинирания работен ден е обществена производителна сила на труда, или производителна сила на обществен труд. Тя възниква от самата кооперация. В планомерно сътрудничество с други работници работникът смъква своите индивидуални граници и развива своята родова мощ¹⁹⁾.

Щом изобщо работници не могат да работят съвместно, ако не са заедно, щом тяхното събиране в определен пункт е условие за тяхната кооперация, то наемни работници не могат да се кооперират, ако не бъдат едновременно заангажирани от един и същ капитал, от един и същ капиталист, т. е. ако той не купи едновременно техните работни сили. Поради това съвкупната стойност на тези работни сили, или работната заплата на всичките работници за един ден, за една седмица и т. н., трябва да бъде събрана в джоба на капиталиста, преди още самите работни сили да бъдат събрани в производствения процес. Едновременното заплащане на 300 работника, дори само за един ден, налага влягане на по-голям капитал, отколкото седмичното заплащане на малко работници през цялата година. Така че броят на коопериращите се работници, или мащабът на кооперацията, зависи преди всичко от величината на капитала, който отделният капиталист може да вложи за купуване на работна сила, т. е. от размера, в който всеки отделен капиталист разполага със средства за живот за много работници.

И това се отнася не само до променливия, но и до постоянния капитал. Разходът напр. за суров материал е 30 пъти по-голям за капиталиста, който наема 300 работника, отколкото за всеки от 30-те капиталисти, които наемат по 10 работника. Наистина размерът на стойността и материалната маса на колективно употребяваните средства на труда не растат в същата пропорция, както броят на заетите работници, но и те растат значително. Така че концентрацията на значителни маси от средства за производство в ръцете на отделни капиталисти е материално условие за кооперацията на наемни работници, а размерът на кооперацията, или мащабът на производството, зависи от степента на тази концентрация.

¹⁹⁾ „Силата на отделния човек е нищожна, но съединението га нищожните сили образува една обща сила, която е по-голяма от сбора на всички частични сили, така че още самото съединение на сили може да намали времето и да увеличи сферата на тяхната дейност“ (G. R. Carli, забележка към P. Verri, „Meditazioni sulla Economia Politica“ (за пръв път издадена през 1773 г.) в изданието на италианските икономисти *Custodi, Parte Moderna* т. XV, р. 196).

Първоначално беше необходима известна минимална величина от индивидуален капитал, за да може броят на едновременно експлоатираните работници, а следователно и масата на произвежданата принадена стойност, да бъде достатъчна за освобождаването на експлоататора от физически труд, за превръщането на дребния майстор в капиталист, за формалното създаване на едно капиталистическо отношение. А сега този минимум се явява като материално условие за превръщането на множество разпокъсани и независими едни от други индивидуални трудови процеси в един комбиниран обществен трудов процес.

Също тъй и командната роля на капитала над труда беше първоначално само формална последица на това, че работникът, вместо да работи за себе си, работи за капиталиста, а следователно и под властта на капиталиста. Но с развитието на кооперацията на много наемни работници командната роля на капитала се превръща в необходимо условие за извършването на самия трудов процес, в действително условие за производството. Командата на капиталиста в полето на производството сега става също тъй необходима, както и командата на генерала на бойното поле.

Всеки непосредствено обществен, или съвместен, труд от по-голям мащаб изисква повече или по-малко такова ръководство, което установява хармония между индивидуалните дейности и изпълнява общите функции, произтичащи от движението на целокупния производствен организъм, за разлика от движението на неговите самостоятелни органи. Един отделен цигулар се управлява сам, но един оркестър има нужда от диригент. Тази функция на ръководство, надзор и съгласуване става функция на капитала, щом подчиненият му труд стане кооперативен. Като специфична функция на капитала, функцията на ръководството придобива специфични характерни белези.

Преди всичко движещ мотив и определяща цел на капиталистическия производствен процес е колкото може по-голямото самонарастване на капитала²⁰⁾, т. е. колкото може по-голямото производство на принадена стойност, следователно колкото може по-голяма експлоатация на работната сила от страна на капиталиста. Заедно с масата на едновременно заетите работници расте и тяхната съпротива, а с това неизбежно се засилва и натискът на капитала за преодоляване на тази съпротива. Ръководството в ръцете на капиталиста не е само специфична функция, която произтича от природата на обществения трудов процес и принадлежи на капиталиста,

²⁰⁾ „Печалбите... са единичката цел на производството“ (*J. Vanderlint*, цит. съч., стр. 11).

но: то е същевременно и функция на експлоатацията на този обществен трудов процес и затова е обусловено от неизбежния антагонизъм между експлоататора и суровия материал на неговата експлоатация. Освен това заедно с размера на средствата за производство, които противостоят на наемния работник като чужда собственост, расте и необходимостта от контрол над тяхната целесъобразна употреба²¹⁾. По-нататък кооперацията на наемните работници е само резултат от действието на капитала, който ги наема едновременно. Връзката между техните функции, както и тяхното единство като целокупен производствен организъм лежат вън от тях, в капитала, който ги събира наедно и ги държи заедно. Затова взаимната връзка на техните видове труд им противостои мислено като план, а практически — като авторитет на капиталиста, като власт на една чужда воля, която подчинява тяхната дейност на своята цел.

Така че ако капиталистическото ръководство по своето съдържание е двояко поради двоякостта на самия производствен процес, който трябва да бъде ръководен и който, от една страна, е обществен трудов процес за производство на даден продукт, а от друга — процес на нарастване стойността на капитала, по своята форма то е деспотично. С развитието на кооперацията в по-голям мащаб този деспотизъм развива свои свойствени на него форми. Както капиталистът се освобождава от ръчния труд веднага щом капиталът му достигне онази минимална величина, при която започва същинското капиталистическо производство, така той сега отстъпва функцията на непосредствен и непрекъснат надзор над самите отделни работници и работнически групи на една особена категория наемни работници. Както една армия има нужда от цяла йерархия от военни командири, така и една работническа маса, която работи съвместно под командата на един и същ капиталист, има нужда от промишлени офицери (управители, managers) и подофицери (надзиратели, foremen, overlookers, contre-maitres), които през време на трудовия процес командуват от името на капитала. Работата по надзора се затвърдява

²¹⁾ Един английски филистерски вестник „Spectator“ съобщава в броя си от 3 юни 1866 г., че след въвеждане на нещо като сдружение между капиталистите и работниците в „Манчестерското дружество за производство на тел“ първият резултат беше този, че изведнаж се намали прахосването на материала, тъй като работниците разбраха, че и те, както и всички други собственици, няма защо да прахосват своето имущество, а прахосването на материала е наред с несъбираемите вземания най-големият източник на загуби в промишлеността“. Същият вестник намира основния недостатък на рочелските кооперативни експерименти в това, че „те доказаха, че работническите асоциации могат с успех да управляват магазини, фабрики и почти всички форми на промишлеността, и извънредно много подобриха положението на самите работници, но (!)... но не оставиха никакво видно място за капиталиста.“ Quelle horreur! [Какъв ужас!]

като тяхна изключителна функция. Като сравнява начина на производство на независимите земеделци или на самостоятелните занаятчии с почиващото на робски труд стопанство на плантаторите, икономистът причислява тази работа по надзора към *faux frais* на производството^{21а)}. Напротив, като разглежда капиталистическия начин на производство, той отъждествява функцията на ръководството, доколкото тя произтича от самата природа на обществения трудов процес, със същата функция, доколкото тя произтича от капиталистическия, а следователно и от антагонистичния характер на този процес²²⁾. Капиталистът е капиталист не защото ръководи промишлено предприятие, а става ръководител на промишлено предприятие, защото е капиталист. Главното командване в промишлеността става атрибут на капитала, също както във феодалната епоха главното командване във военното дело и в съда е било атрибут на поземлената собственост^{22а)}.

Работникът е собственик на своята работна сила само дотогава, докато в качеството си на неин продавач се пазари с капиталиста, но той може да продава само онова, което притежава — своята индивидуална, единична работна сила. Това отношение никак не се изменя от обстоятелството, че вместо една капиталистът купува 100 работни сили, и вместо с един работник сключва договори със 100 души независими един от друг работници. Той може да експлоатира тези 100 работници и без да ги кара да работят кооперирано. Затова капиталистът плаща стойността на 100 самостоятелни работни сили, но не плаща комбинираната работна сила на стоте работника. Като независими личности работниците са единични лица, които влизат в отношение към един и същ капитал, но не и помежду си. Тяхната кооперация започва едва в трудовия процес, но в трудовия процес те вече са престанали да принадлежат на себе си. С влизането си в него те влизат в състава на капитала. Като коопериращи, като членове на един работещ организъм, те

^{21а)} След като представя т. н. „superintendence of labour“ [„надзор над труда“] като главна характерна черта на робовладелското производство в южните щати на Северна Америка, професор Кернс продължава: „Тъй като селският собственик“ (от север) „получава целия продукт на своята земя, той няма нужда от никаква особена подбуда за усърдие. Надзорът тук е съвсем излишен“ (*Cairnes*, цит. съч., стр. 4., 49).

²²⁾ Сър Джеймс Спюърт, който изобщо е надарен със зорко око за характерните обществени различия на разните начини на производство, забелязва: „Защо големите манифактурни предприятия унищожават дребните предприятия, ако не защото, че стоят по-близо до простотата на робския труд?“ (*Principles of Political Economy*, London, 1767, V. I, p. 167, 168).

^{22а)} Предвид на това Огюст Конт и неговата школа биха могли да докажат вечната необходимост от феодални господари, както вече доказаха това за капиталистическите господари.

самите са само особен начин на съществуване на капитала. Затова производителната сила, която работникът развива като обществен работник, е производителна сила на капитала. Обществената производителна сила на труда се развива безвъзмездно, щом работниците са поставени в определени условия, а капиталът ги поставя в тези условия. Тъй като обществената производителна сила на труда нищо не струва на капитала и тъй като, от друга страна, работникът не я развива, преди самият му труд да принадлежи на капитала, тя изглежда като производителна сила, която капиталът притежава по природа, като негова иманентна производителна сила.

Примери за колосалното действие на простата кооперация представляват гигантските строежи на старите азиатци, египтяни, етруски и т. н.

В древните времена е имало случаи, когато тези азиатски държави, след като са покривали своите граждански и военни разходи, са притежавали едни остатък от средства за живот, който са могли да употребяват за величествени или общополезни дела. По силата на това, че в тяхна власт са били работните ръце на почти цялото неземеделско население и че монархът и жреците са нмали изключителното право да се разпореждат с този излишък, те са разполагали със средствата за издигането на онези могъщи паметници, с които са покрили цялата страна... За придвижване на колосалните статуи и на грамадните тежести, чийто транспорт буди нашето изумление, е бил разточително използван почти само човешки труд. Големият брой на работниците и концентрацията на техните усилия са били достатъчни. Така ние виждаме могъщи корабови рифове да се надигат от дълбините на океана и да образуват острови и суша, макар че всеки индивидуален участник (depository) е бил нищожен, слаб и жалък. Неземеделските работници на една азиатска монархия не са могли да вложат в работа нещо друго освен своите индивидуални физически сили, но тяхната сила е била в тяхната численост, а властта на ръководството над тези маси е била причината да се появят тези гигантски строежи. Само благодарение на това, че доходите, от които са живеели работниците, са били концентрирани в една ръка или в малко ръце, този род предприятия са били възможни²³⁾.

Тази власт на азиатските и египетските царе, на етруските теократи и т. н. е преминала в съвременното общество върху капиталиста, независимо от това, дали той се явява като отделен капиталист или като комбиниран капиталист, както е при акционерните дружества.

Кооперацията в трудовия процес, която намираме в наченките на човешката култура у ловджийските народи^{23a)} или напр. в земеделието на индийските общинни формации, почива, от една страна,

²³⁾ R. Jones, „Text-book of Lectures etc.“, Hertford, 1852, p. 77, 78. Древно-асирийските, египетските и т. н. колекции в Лондон и други европейски столици ни дават възможност да бъдем очевидци на тези кооперативни трудови процеси.

^{23a)} Ленгè може би не греша, като обявява в своята „Théorie des Lois Civiles“ лова за първата форма на кооперацията, а лова на хора (войната) — за една от първите форми на лова.

на общата собственост върху условията на производството, а от друга страна — на това, че отделният индивид още не се е откъснал от пълното черво на племето или общината, както отделната пчела не се откъсва от своя кошер. И по едното, и по другото тази форма на кооперация се различава от капиталистическата кооперация. Спорадичното прилагане на кооперацията в голям мащаб в античния свят, в средните векове и в съвременните колонии почива на отношения на непосредствено господство и подчинение, най-често — на робството. Напротив, капиталистическата форма на кооперацията има по начало за предпоставка свободния наеман работник, който продава на капитала своята работна сила. Но исторически тя се развива в противоположност на селското стопанство и на независимото занаятчийство, все едно дали последното има или няма цехова форма²⁴⁾. По отношение на тях капиталистическата кооперация се явява не като особена историческа форма на кооперацията, а самата кооперация се явява като историческа форма, свойствена на капиталистическия процес на производство и съставляваща негова специфична особеност.

Както повишилата се благодарение на кооперацията обществена производителна сила на труда се явява като производителна сила на капитала, така и самата кооперация се явява като специфична форма на капиталистическия производствен процес, в противоположност на производствения процес на отделните работници или и на дребните майстори. Това е първата промяна, която претърпява самият трудов процес, когато бъде подчинен на капитала. Тази промяна се извършва стихийно. Нейната предпоставка — едновременното заангажиране на по-голям брой наемни работници в един и същ трудов процес — съставя изходната точка на капиталистическото производство. Тя съвпада със самото съществуване на капитала. Затова ако, от една страна, капиталистическият начин на производство се представя като историческа необходимост за превръщането на трудовия процес в обществен процес, то, от друга страна, тази обществена форма на трудовия процес се представя като метод, който капиталът употребява, за да експлоатира по-доходно този процес чрез повишаване на неговата производителна сила.

²⁴⁾ Дребното селско стопанство и независимото занаятчийско производство, които отчасти образуват основата на феодалния начин на производство, а отчасти, след неговото разпадане, се появяват наред с капиталистическото производство, представляват същевременно икономическата основа на класическата общинна формация в епохата на най-големия ѝ разцвет — след разпадането на първичната източна общинна собственост, но преди робството сериозно да е завладяло производството.

В досега разглежданата проста форма на кооперацията тя съвпада с производството в широк мащаб, но не образува трайна, характерна форма на една отделна епоха от развитието на капиталистическия начин на производство. Най-многого, което може да се каже за нея, е, че тя играе приблизително тази роля в занаятчийските наченки на манифактурата²⁵⁾ и в онзи вид едро земеделие, който отговаря на манифактурния период и се различава от селското стопанство главно само по масата на едновременно заетите работници и по размера на концентрираните средства за производство. Простата кооперация е винаги още господстваща форма в такива отрасли на производството, в които капиталът оперира в голям мащаб, а разделението на труда или машините не играят голяма роля.

Кооперацията остава основната форма на капиталистическия начин на производство, макар че в своя прост вид тя се явява като особена форма наред с другите, по-развити нейни форми.

---

²⁵⁾ „Нима съединението на сърчност, трудолюбие и съревнование на мнозина, събрани на една и съща работа, не е пътят на нейния напредък? И би ли могла Англия иначе да доведе до такова високо съвършенство своята вълнена манифактура?“ (*Berkeley*, „*The Querist*“, London, 1750, p. 56, § 521.)

Глава дванадесета

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА И МАНИФАКТУРА

1. ДВОЯК ПРОИЗХОД НА МАНИФАКТУРАТА

Кооперацията, почиваща на разделението на труда, си създава своя класическа форма в манифактурата. Като характерна форма на капиталистическия производствен процес тя господства през същинския манифактурен период, който се простира приблизително от средата на XVI век до последната третина на XVIII век.

Манифактурата възниква по двойк начин.

В първия случай биват обединени в една работилница, под командата на един и същ капиталист, работници от разнородни, самостоятелни занаяти, през чиито ръце трябва да премине даден продукт, докато стане съвсем готов. Напр. една карета е била първоначално общ продукт на труда на голям брой независими занаятчии, като колар, сарач, шивач, железар, медникар, стругар, сърмаджия, стъклар, бояджия, лакировач, златар и т. н. Каретната манифактура обединява всички тези различни занаятчии в една работилница, дето те съвместно извършват своята работа. Наистина една карета не може да се позлатява, преди да бъде направена. Но ако едновременно се правят много карети, част от тях могат постоянно да се намират във фазата на позлатяването, докато друга част преминава през другите, по-раншни фази на производствения процес. Дотук ние още стоим на почвата на простата кооперация, която намира в готов вид своя човешки и вещен материал. Но твърде скоро настъпва съществена промяна. Шивачът, железарят, медникарят и т. н., които вече са заети само в каретното производство, малко по малко загубват заедно с навика и способността си да изпълняват своя стар занаят в целия му обем. От друга страна, тяхната сегашна едностранчива дейност вече добива такава форма, която е най-целе-

съобразна за тази стеснена сфера на действие. Първоначално каретната манифактура е представлявала комбинация на самостоятелни занаяти. Постепенно каретното производство се разделя на своите различни частични операции, всяка от които се кристализира като изключителна функция на един работник, а тяхната съвкупност се изпълнява от сдружението на тези частични работници. Текстилната манифактура и цял ред други манифактури са възникнали също така чрез комбинирането на различни занаяти под командата на един и същ капитал²⁶⁾.

Но манифактурата възниква и по противоположен път. Един и същ капитал едновременно обединява в една обща работилница много занаятчии, които извършват една и съща или еднородна работа, напр. правят хартия или букви, или игли. Това е кооперация в най-простата ѝ форма. Всеки от тези занаятчии (може би с по един или двама калфи) изработва цялата стока, т. е. последователно извършва всичките различни операции, необходими за нейното изработване. Той продължава да работи по своя стар занаятчийски начин. Но външните обстоятелства скоро налагат да се използва по друг начин концентрираността на работниците в едно здание и едновременността на тяхната работа. Напр. за определен срок трябва да се приготви по-голямо количество готова стока. Тогава работата се разпределя. Вместо един и същ занаятчия да извършва последователно различните операции, тези операции се отделят една от друга, изолират се, разполагат се пространствено една до друга, като всяка от тях се отрежда на отделен занаятчия и коопериращите заедно и едновременно извършват всички тези операции. Това случайно разпределение се повтаря, проявява свойствените си предимства и малко по малко се кристализира в систематическо разделение на труда. От индивидуален продукт на един самостоятелен занаятчия, който извършва разнovidни операции,

²⁶⁾ За да посочим по-съвременен пример за това начин на образуване на манифактурите, привеждаме следния цитат: Копринопредачеството и копринотъкачеството в Лион и Ним „са съвсем патриархални; те дават работа на много жени и деца, но без да ги преуморяват или съсипват; те ги оставят в техните прекрасни долини на реките на Дром, Вар, Изер, Воклюз, за да отглеждат своите буби и да точат лашкулите; те никога не добиват вид на същински фабрични предприятия. Ако се вгледаме по-добре... принципът на разделението на труда разкрива тук една своеобразна особеност. Наистина има предачки, пресуквачи, бояджии, сновачи и накрай тъкачи; но те не са обединени в една и съща работилница и не зависят от един и същ майстор; те всички са независими“ (A. Blanqui, „Cours d'Economie Industrielle, Recueil par A. Blaise“, Paris, 1838—1839, стр. 79). Откакто Бланки е написал тези редове, различните независими работници са отгаси обединени във фабрики. {Във четвъртото издание. А откакто Маркс написа горното, в тия фабрики бе въведен механическият стан, който бързо изтиска ръчния тъкачен стан. Копринената промишленост в Крефелд би могла също да разкаже нещо по това. — Ф. Е.}

стоката се превръща в обществен продукт на сдружение от занаятчии, всеки от които постоянно извършва една и съща частична операция. Същите операции, които са се преливали една в друга като последователни действия на немския цехов производител на хартия, се превръщат в холандската книжна манифактура в самостоятелни, паралелно протичащи частични операции на много коопериращи работници. Нюрнбергският цехов майстор-иглар образува основния елемент на английската игларска манифактура. Но докато онзи майстор-иглар последователно е произвеждал една след друга може би 20 различни операции, в английската манифактура работят едновременно 20 майстори, като всеки от тях изпълнява само една от 20-те операции, които в резултат на опита са били още повече разчленени, изолирани и обособени като изключителни функции на отделни работници.

И тъй, произходът на манифактурата, нейният развой от занаята е двояк. От една страна, тя изхожда от комбинацията на разнородни, самостоятелни занаяти, които до такава степен губят своята самостоятелност и стават едностранчиви, че вече се превръщат в допълващи се една друга частични операции в производствения процес на една и съща стока. От друга страна, тя изхожда от кооперирането на еднородни занаятчии, разлага техния един и същ индивидуален занаят на неговите различни обособени операции и изолира и обособява тези операции до такава степен, че всяка от тях става изключителна функция на един отделен работник. Така че, от една страна, манифактурата въвежда или доразвива разделението на труда в даден производствен процес, а от друга — комбинира занаяти, които по-рано са били самостоятелни.

Но каквато и да е нейната особена изходна точка, крайната й форма е винаги една и съща — един производствен механизъм, чиито органи са хора.

За правилното разбиране на разделението на труда в манифактурата е важно да се имат предвид следните точки. Преди всичко разчленяването на производствения процес на неговите отделни фази тук напълно съпада с разлагането на дадена занаятчийска дейност на нейните различни частични операции. Независимо от това, дали операцията е сложна или проста, нейното изпълнение си остава занаятчийско и затова зависи от силата, сръчността, бързината и увереността на отделния работник, от неговото умение да манипулира със своя инструмент. Занаятът си остава основа. Тая тясна техническа база изключва действително научния анализ на производствения процес, тъй като всеки частичен процес, през който преминава продуктът, трябва да бъде изпълнен като частична занаятчийска работа. Именно защото занаятчийската сръчност си остава основа на производствения процес, всеки отделен работник

се прикрепява изключително към една частична функция и неговата работна сила се превръща през целия му живот в орган на тази частична функция. Най-сетне, това разделение на труда представлява само по себе си особен вид кооперация и много от неговите предимства произтичат от общата същност на кооперацията изобщо, а не от тази нейна особена форма.

2. ЧАСТИЧНИЯТ РАБОТНИК И НЕГОВИЯТ ИНСТРУМЕНТ

Ако направим по-подробен анализ, ще ни стане преди всичко ясно, че един работник, който цял живот извършва една и съща проста операция, превръща цялото си тяло в неин автоматично едностранен орган и затова изразходва за извършването ѝ по-малко време, отколкото занаятчията, който последователно извършва цял ред операции. Комбинираният сборен работник, който образува живия организъм на манифактурата, се състои само от такива едностранни частични работници. Затова, в сравнение със самостоятелния занаят, тук за по-малко време се произвежда повече, т. е. повишава се производителната сила на труда²⁷⁾. Методът на частичния труд се усъвършенствува вследствие на това, че този труд става самостоятелна, изключителна функция на едно лице. Постоянното повтаряне на една и съща ограничена операция и концентрирането на вниманието върху тази ограничена операция научават от опит работника да достига желания полезен резултат с най-малко изразходване на сили. А тъй като винаги живеят едновременно и работят съвместно в едни и същи манифактури различни работнически поколения, придобитите по този начин технически похвати скоро се затвърдяват, натрупват се и се предават от поколение на поколение²⁸⁾.

Манифактурата създава виртуозността на частичния работник, като възпроизвежда вътре в работилницата и системно довежда до крайност самораслото разделение на занаятите, което тя е заварила в обществото. От друга страна, фактът, че тя превръща частичния труд в доживотна професия на един човек, отговаря на стремежа на предишните общества да правят занаятите наследствени, да им придават неподвижни, закостенели форми на касти или на цехове,

²⁷⁾ „Колкото повече трудът в една сложна манифактура може да се раздели между различни частични работници, толкова повече той ще бъде извършван по-добре и по-бързо, с по-малко загуба на време и труд“ („The Advantages of the East-India Trade“, London, 1720, стр. 71).

²⁸⁾ „Лекият труд е само наследена сръчност“ (Th. Hodgskin, „Popular Political Economy“, London, 1827, стр. 48).

когато определени исторически условия създават известно непостоянство на индивидите, което противоречи на кастовия режим. Кастите и цеховете възникват под влиянието на един и същ естествен закон, който регулира разделението на растенията и животните на видове и разновидности, само че на известна степен от развитието наследствеността на кастите или изключителността на цеховете се декретира като обществен закон²⁹⁾.

„Финесът на муселина от Дака, красотата и трайността на боите на басмите и другите материи от Коромандел никога не са били надминати. И въпреки това те се произвеждат без капитал, без машини, без разделение на труда, в тяхното производство не се прилага нито един от ония методи, които дават толкова много предимства на европейската фабрикация. Тъкачът там е изолиран индивид, който изготвя тъканта по поръчка на някой клиент и работи на тъкачен стан от най-проста конструкция, понекога съставен само от дървени, грубо сглобени бичмета. Той дори няма приспособление за опъване на основата; затова станът трябва да остане разтегнати по цялата си дължина и става тъй безформен и дълъг, че за него няма място в коинбата на производителя, който поради това трябва да върши своята работа под открито небе, където всяка неблагоприятна промяна на времето я прекъсва“³⁰⁾.

Само необикновената сръчност, натрупана от поколение на поколение и предавана по наследство от баща на син, придава на индуса, подобно на паяка, тази виртуозност. И все пак — в сравнение с мнозинството манифактурни работници — този индийски тъкач извършва много сложна работа.

Един занаятчия, който извършва последователно различните частични процеси от производството на един продукт, трябва постоянно да сменя ту мястото, ту инструментите. Преходът от една операция към друга прекъсва процеса на неговата работа и образува един вид пори в неговия работен ден. Тези пори се свиват, когато той цял ден непрекъснато извършва една и съща операция, или изчезват дотолкова, доколкото се намалява променливостта на неговия-

²⁹⁾ „В Египет... и изкуствата са развити до значителна степен на съвършенство. Защото само в тази страна занаятчиите нямат право да се месят в работите на някоя друга гражданска класа, а се занимават изключително само със знаята си, който по закон е наследствен занаят на техния род... У други народи занаятчиите разделят вниманието си между твърде голямо множество предмети... Те ту се опитват в земеделие, ту се впускат в търговски сделки, ту се занимават с две или три изкуства едновременно. В свободните държави те най-често тичат по народните събрания... В Египет, напротив, всеки занаятчия се подхвърля на тежки наказания, ако се меси в държавните работи или се занимава с няколко изкуства едновременно. По такъв начин нищо не им пречи да се съсредоточат в своя занаят... Освен това, макар че са наследили от своите предшественици много правила, те ревностно се стараят да открият и нови подобрения“ („Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek“, Buch I, cap. 74 [S. 117, 118]).

³⁰⁾ „Historical and descriptive Account of British India etc.“ by *Hugh Murray, James Wilson* etc., Edinburgh, 1832, v. II, p. 449. Индийският тъкачен стан е много висок, тъй като основата се опъва вертикално.

те операции. Повишената производителност на труда тук се дължи или на увеличеното изразходване на работна сила в даден период от време, т. е. на растяща интензивност на труда, или на намаление на непроизводителното изразходване на работна сила. Защото излишното изразходване на сили, което се налага при всеки преход от покой към движение, се компенсира от по-голямата продължителност на труда при веднаж достигнатата нормална бързина. От друга страна, непрекъснатата монотонност на работата отслабва напрегнатостта на вниманието и пъргавината на жизнената енергия, която в промяната на дейността намира и почивка, и възбуда.

Производителността на труда зависи не само от виртуозността на работника, но и от съвършенството на неговите инструменти. Инструменти от един и същ вид, като инструменти за рязане, пробиване, бутане, удряне и т. н., се употребяват в различни трудови процеси, а и в един и същ трудов процес един и същ инструмент служи за различни операции. Но щом различните операции на един трудов процес бъдат отделени една от друга и всяка частична операция получи в ръцете на частичния работник колкото може по-съвършена, а следователно и изключителна форма, възниква необходимостта и от промяна на инструментите, които дотогава са служили за различни цели. Изменението на тяхната форма става въз основа на опита, който показва какви особени трудности са се пораждали поради непроменената им форма. Характерна за манифактурата е диференциацията на работните инструменти, чрез която инструменти от един и същ вид получават трайни форми, отделни за всяко тяхно отделно приложение, и тяхната специализация, благодарение на която всеки такъв специален инструмент действа с пълен капацитет само в ръцете на специфичния частичен работник. Само в Бирмингам се произвеждат около 500 разновидности чукове, като не само всеки от тях служи за особен производствен процес, но често има и известен брой разновидности, които служат само за различни операции в един и същ процес. Манифактурният период опростява, подобрява и разнообразява оръдията на труда, като ги приспособява към изключителните специализирани функции на частичните работници³¹⁾. С това той създава една от материалните

³¹⁾ Дарвин в своето епохално съчинение „Произходът на видовете“ бележи следното за природните органи на растенията и животните: „Докато един и същ орган трябва да изпълнява различни функции, причината за неговата способност да се изменя би могла да се търси може би в това, че естественият подбор не така грижливо запа ва или потиска всяко дребно отклонение на формата, освен когато същият орган е предназначен за изпълнението само на една определена задача. Така ножове, предназначени за рязане на всякакви неща, могат да имат приблизително еднаква форма, докато едно оръдие, което е предназначено само за едно определено употребление, трябва да има друга форма, ако се използва за друга цел.“

предпоставки на машините, които представляват комбинация от прости инструменти.

Частичният работник и неговият инструмент образуват простите елементи на манифактурата. Нека се обърнем сега към манифактурата като цяло.

3. ДВЕТЕ ОСНОВНИ ФОРМИ НА МАНИФАКТУРАТА — ХЕТЕРОГЕННА МАНИФАКТУРА И ОРГАНИЧНА МАНИФАКТУРА

По своята структура манифактурата се разделя на две основни форми, които, макар и понякога да се срещат в смесен вид, все пак образуват два съществено различни вида и играят съвсем различни роли, особено при по-късното превръщане на манифактурата в едра машинна промишленост. Този двоен характер произтича от самата природа на продукта. Последният или се образува чрез чисто механично сглобяване на самостоятелни частични продукти, или дължи своята готова форма на редица свързани помежду си процеси и манипулации.

Един локомотив напр. се състои от повече от 5 000 самостоятелни части. Само че той не може да служи за пример на първия вид манифактура, тъй като е създаване на едрата промишленост. Но като прекрасен пример можем да вземем часовника, с който и Уйлям Пети илкстрира манифактурното разделение на труда. От индивидуално произведение на един нюрнбергски занаятчия часовникът се е превърнал в обществен продукт на безброй частични работници като: работник на недообработени механизми, работник на пружини, на циферблати, на спирални, на дупчени камъни и анкърови палети, на стрелки, на капаци, на винтчета, златар с много подразделения, като например работник на колелца (и то поотделно на месингови и стоманени колелца), на пиньони, на механизма на стрелките, *acheveur de rignon* (прикрепява колелцата към зъбните лагери, полира фасчетите), работник на игли-оси, *planteur de finissage* (поставя различните колела и лагери в механизма), *finisseur de barillet* (доизрязва зъбците, дава нужната ширина на дупките, здраво закрепя частите), работник на анкърови функции, а при цилиндровите функции — такъв и на цилиндрови функции, работник на ешапманни колела, на баланси, на ракети (механизма за регулиране на часовника), *planteur d'échappement* (същинския производител на анкърови функции [начертава и поставя осите на ешапмана]), след това *gerasseur de barillet* (окончателно довършва поставянето на пружините и на

механизма), полировач на стоманените части, полировач на колелцата, полировач на винчетата, рисувач на цифри, работник на циферблати (разтопява емайла върху медната плочка), fabricant de pendants (прави само дръжката на капациите), finisseur de charnière (втиква месинговия шарнирен щифт в кутията), faiseur de secret (поставя пружините, чрез освобождаването на които отскачат капациите), гравьор, ciseleur [резбар], polisseur de boîte (полировач на капациите) и т. н. и т. н. и най на края — gerasseur, който сглобява целия часовник и го предава пуснат в ход. Само малко части от часовника минават през различни ръце. И всички тези membra disjecta [разпръснати членове]¹¹⁸ се събират в ония ръце, които най-сетне ги свързват в цялостен механизъм. Поради това чисто външно отношение на готовия продукт към неговите разнородни елементи тук, както и при други подобни произведения, комбинацията на частичните работници в една и съща работилница е нещо случайно. Самите частични работи пак могат да се упражняват като независими един от друг занаяти, както е в кантоните Во и Нюшател, докато напр. в Женева има големи часовникарски манифактури, т. е. непосредствена кооперация на частични работници под командата на един капитал. Но и в последния случай циферблати, пружини и капаци рядко се изготвят в самата манифактура. Комбинираното манифактурно производство в този случай е доходно само при изключителни условия, тъй като между работниците, които работят в къщи, конкуренцията е най-голяма, раздробяването на производството на маса хетерогенни процеси дава слаба възможност за съвместно използване на средства на труда, а при развърлена фабрикация капиталистът пести разхода за работилници и т. н.³²⁾ Впрочем и положението на тия частични работници, които работят в къщи, но не за себе си, а за даден капиталист (fabricant, établisseur), е съвсем различно от онова на

³²⁾ През 1854 г. Женева е произвела 80 000 часовника, което не прави дори една пета от часовникарското производство на кантона Нюшател. Само град Шодфон, който може да се разглежда като една часовникарска манифактура, произвежда годишно деоинно повече часоеници, отколкото Женева. От 1850 до 1861 г. Женева е произвела 750 000 часовника. Виж „Report from Geneva on the Watch Trade“ в „Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc., №6, 1863“. Ако разпокъсаността на отделните процеси, на които се разпада производството на такива комбинирани механически произведения, сама по себе си твърде много затруднява превръщането на такива манифактури в машинни предприятия на едрата промишленост, то при часовника се прибавят още две спънки: малкият размер и деликатността на неговите съставни елементи и неговият луксозен характер, а оттам и разнообразието в часовниковите форми, така че напр. в най-добрите лондонски фирми през цялата година едва ли се произвеждат една дузина часовници, които са напълно сходни помежду си. Часовникарската фабрика на Вашрон & Константин, която успешно използва машини, произвежда не повече от 3—4 вида часовници, различаващи се по големна и форма.

самостоятелния занаятчия, който работи само за своите собствени клиенти³³⁾.

Вторият вид манифактура, нейната завършена форма, произвежда продукти, които преминават през много свързани помежду си фази на развитие, през редица последователни процеси, както напр. в манифактурата за шевни игли, в която телът преминава през ръцете на 72 и дори на 92 специфични частични работници.

Доколкото тази манифактура комбинира първоначално разпръснати занаяти, тя намалява пространственото разстояние между отделните производствени фази на продукта. Скъсява се времето за преминаването на продукта от един стадий в друг, както и трудът, нужен за тези преминавания³⁴⁾. По този начин се постига по-голяма производителност на труда в сравнение със занаята, като повишаването на производителността произтича от кооперативния характер на манифактурата изобщо. От друга страна, присъщият на манифактурата принцип на разделение на труда води към изолиране на различните производствени фази, които се обособяват едни спрямо други като съответни видове частичен занаятчийски труд. Установяването и поддържането на взаимната връзка между изолираните функции изисква постоянно пренасяне на продукта от едни ръце в други и от един процес в друг. От гледна точка на едрата промишленост това обстоятелство се явява като характерна за манифактурата ограниченост, която повишава разходите и произтича от самия принцип на манифактурата³⁵⁾.

Ако разгледаме определено количество суров материал, напр. парцали [в книжната манифактура] или тел [в игларската манифактура], ще видим, че в ръцете на различните частични работници този материал последователно преминава цяла редица производствени фази, докато приеме окончателната си форма. Ако, напротив, разгледаме работилницата като един цялостен механизъм, ще видим, че суровият материал едновременно се намира във всичките свои производствени фази. С една част от своите многобройни, въоръжени с инструменти ръце сборният работник — който е съставен от частични работници — изтегля тела, докато в същото време с други свои ръце и оръдия го изправя, с други го реже, изостря и

³³⁾ В часовникарството тоя класически пример на хетерогенна манифактура може много точно да се проучи споменатата по-горе диференциация и специализация на работните инструменти, която произтича от разлагането на занаятчийската дейност.

³⁴⁾ „Когато хората работят тъй близо един до друг, транспортът неизбежно се намалява“ („The Advantages of the East-India Trade“, p. 106).

³⁵⁾ „Отделянето на различните производствени стадии в манифактурата, което произтича от употребяването на ръчен труд, извънредно много увеличава производствените разходи; загубата произлиза главно от изолираността на отделните производствени процеси“ („The Industry of Nations“, London, 1855, Part. II, p. 200).

т. н. От последователни по време различните степенувани процеси се превръщат в пространствено паралелни процеси. Това позволява да се получи за едно и също време повече готова стока³⁶⁾. Наистина споменатата по-горе едновременност произтича от общата кооперативна форма на целокупния процес, но манифактурата не само заварва в готов вид условията за кооперация, но и отчасти сама ги създава чрез разчленяването на занаятчийската дейност. От друга страна, тя постига тази обществена организация на трудовия процес само чрез приковане на един и същ работник към един и същ детайл.

Тъй като частичният продукт на всеки частичен работник е същевременно само отделен стадий от развитието на един и същ продукт, то един работник доставя на другия, или една група работници — на другата, нейния суров материал. Резултатът от труда на единия съставя изходен пункт за труда на другия. Така че в този случай един работник непосредствено дава работа на друг. Работното време, необходимо за постигане на набелязания ползбен ефект във всеки частичен процес, се установява от опит и целокупният механизъм на манифактурата почива върху предпоставката, че в дадено работно време трябва да бъде постигнат даден резултат. Само при тази предпоставка различните, допълващи се един друг трудови процеси могат да се извършват непрекъснато и паралелно по време и пространство. Ясно е, че тази непосредствена взаимна зависимост между отделните работи, а следователно и между работниците застава всеки отделен работник да употребява за своята функция само необходимото работно време и по този начин създава съвсем друга непрекъснатост, еднообразност, правилност, ред³⁷⁾ и особено интензивност на труда, отколкото при независимия занаят или дори при простата кооперация. Законът, според който за производството на дадена стока трябва да бъде изразходвано само обществено-необходимото работно време, се проявява при стоковото производство изобщо като външна принуда на конкуренцията, защото, повърхностно казано, всеки отделен производител трябва да продава своята стока по нейната пазарна цена. Напротив, при манифак-

³⁶⁾ „То (разделението на труда) причинява и спестяване на време, като разлага работата на различни операции, които могат да бъдат извършвани едновременно . . . Поради едновременното извършване на всичките различни операции, които единичният производител би трябвало да извърши поотделно, става възможно да се произведат напр. голямо количество игли за същото време, за което иначе би била отрязана или заострена само една игла“ (*Dugald Stewart*, цит. съч., стр. 319).

³⁷⁾ „Колкото по-голямо е разнообразието на работниците във всяка манифактура . . . толкова повече ред и правилност има във всяка работа. Последната трябва да се извърши за по-малко време и работата трябва да се намали“ (*The Advantages of the East-India Trade*, London, 1720, стр.68).

турата изготвянето на дадено количество продукт в дадено работно време става технически закон на самия производствен процес³⁸.

Но различните операции изискват нееднакви периоди от време и затова в еднакви периоди от време доставят нееднакви количества частични продукти. Така че ако един и същ работник трябва ден след ден да извършва постоянно една и съща операция, то за различните операции трябва да работят различен брой работници. Така напр. в букволеярната манифактура леярят излива на час 2 000 букви, друг изважда от формата 4 000, а трети полира 8 000 букви, така че на един полировач трябва да има двама изваждачи и четирима леяри. Тук принципът на кооперацията се връща към своята най-проста форма, към едновременно прилагане на труда на много работници, изпълняващи еднородна работа, само че вече като израз на едно органично съотношение. Така че манифактурното разделение на труда не само опростява и разнообразява качествено различните органи на обществения сборен работник, но създава и едно математически трайно съотношение между количествените размери на тези органи, т. е. между относителния брой на работниците или между относителната величина на работните групи за всяка отделна функция. Заедно с качественото разчленение то развива и количествените норми и пропорции на обществения трудов процес.

Щом за даден мащаб на производството е установено от опит най-подходящото числено съотношение на различните групи от частични работници, то този мащаб може да бъде разширен само като се вземе едно кратно число за всяка отделна група работници³⁹). Към това се прибавя и фактът, че един и същ индивид еднакво добре може да изпълнява известни видове работи и в по-голям, и в по-малък обем — напр. труда на върховен надзор, пренасянето на частични продукти от една производствена фаза в друга и т. н. Така че обособяването на тези функции или тяхното възлагане на специални работници става изгодно само при увеличение на броя на заетите работници, но това увеличение трябва веднага да обхваща пропорционално всички групи.

³⁸) Впрочем в много отрасли на манифактурното производство този резултат се достига не напълно, тъй като то не умее със сигурност да контролира общите химически и физически условия на производствения процес.

³⁹) „Щом опитът е посочил — съобразно с особената природа на продуктите на всяка манифактура — както най-изгодния начин да се раздели фабриката на частични операции, така и броя на работниците, необходими за всяка от тези операции, то всички предприятия, които не се придържат точно към кратните на тези числа, ще произвеждат с повече разходи . . . Това е една от причините за колосалното разширение на промишлените предприятия“ (*Ch. Babbage, „On the Economy of Machinery“, London, 1832, ch. XXI, p. 172, 173.*

Отделната група — известен брой работници, които изпълняват една и съща частична функция — се състои от еднородни елементи и образува особен орган на целокупния механизъм. Но в някои манифактури самата група е вече разчленен работнически организъм, докато целокупният механизъм се образува чрез повтарянето или умножаването на тези елементарни производителни организми. Да вземем напр. манифактурата на шишета. Тя се разпада на три съществено различни фази. Първо, подготвителната фаза: приготвяне на стъклодобивна смес, притуряне на пясък, вар и т. н. и разтопяване на тази смес на течна стъклена маса⁴⁰). В тая първа фаза са заети различни частични работници: същото е и в заключителната фаза — изваждането на шишетата от пещите, тяхното сортиране, опаковането им и т. н. Между тези две фази се намира същинското стъklarство, или обработването на течната стъклена маса. На един и същ отвор на една пещ работи една група, която в Англия се нарича „hole“ (дупка) и се състои от един bottle maker [който прави шишета] или finisher [обработвач], един blower [надувач], един gatherer [събирач], един putter up или whetter off [нареждач] и един taker in [преносвач]. Тези петима частични работници образуват пет отделни органи на едно и също работно тяло, което може да действа само като единство, т. е. само чрез непосредствената кооперация на петимата. Ако един член от петчленното тяло липсва, то цялото тяло е парализирано. В една и съща стъклолеярна пещ има няколко отвора, в Англия напр. от 4 до 6, всеки от които съдържа по един глинен топилен тигел с разтопено стъкло и има своя работна група, съставена от същите пет специалности. Разчленението на всяка отделна група се основава тук непосредствено на разделението на труда, докато връзката между отделните еднородни групи е проста кооперация, предназначена за по-икономично използване на едно от средствата за производство, в дадения случай стъклолеярната пещ. Такава стъklarска пещ с нейните 4—6 групи образува стъklarска работилница, а стъklarската манифактура обхваща няколко такива работилници заедно с техните приспособления и с работници за подготвителните и заключителните производствени фази.

Най-сетне, манифактурата — тъй като тя отчасти произлиза от комбинацията на различни занаятчии — може да се развие в комбинация от различни манифактури. Така напр. по-големите английски стъklarски фабрики сами фабрикуват своите глинени топилни тигели, защото от тяхното качество съществено зависи дали ще се получи сполучлив или несполучлив продукт. Тук манифактурата на

⁴⁰) В Англия топилната пещ е отделена от стъklarската пещ, в която се пре-работва стъклото, докато напр. в Белгия една и съща пещ служи и за двата процеса.

едно от средствата за производство се свързва с манифактурата на продукта. И обратно, манифактурата на продукта също тъй може да бъде свързана с манифактури, за които самият продукт наново служи като суров материал или впоследствие се съединява с техните прудукти. Така напр. манифактурата на оловно стъкло се среща комбинирана с шлифовалната на стъклото и с лярната на пиринч, като последната изготвя металически обковки на различни стъклени артикули. В такива случаи различните комбинирани манифактури образуват пространствено повече или по-малко разделени отделения на една целокупна манифактура и същевременно представляват независими един от друг производствени процеси, всеки от които си има свое собствено разделение на труда. Въпреки известните предимства, които предлага комбинираната манифактура, тя на собствена основа не постига действително техническо единство. Такова единство възниква едва при превръщането ѝ в машинно производство.

Манифактурният период, който бързо издига като съзнателен принцип намалението на необходимото за производството на стоката работно време⁴¹⁾, развива спорадично и употребата на машини, особено за известни елементарни подготвителни процеси, които трябва да се извършват от много хора и при голямо изразходване на сила. Така напр. в книжната манифактура скоро започнали да смилат парцалите с мелници за хартия; а в металургията — да раздробяват рудите с механически трошачки⁴²⁾. В своята най-елементарна форма машината ни е завещана от римската империя в лицето на воденицата⁴³⁾. Занаятчийският период ни е завещал и великите открития на компаса, барута, книгопечатането и автоматичния часовник. Но и след това машината продължава, общо взето, да играе само оная второстепенна роля, която Адам Смит ѝ отрежда наред с разделението на труда⁴⁴⁾. Много важна роля е изиграла спорадичната упо-

⁴¹⁾ Това може, между другото, да се види от трудовете на Уилям Пети, Джон Белърс, Ендро Ярънтън, от „The Advantages of the East-India Trade“ и от трудовете на Дж. Вендърлинт.

⁴²⁾ Чак до края на XVI век във Франция са си служили с големи хавани и сита за раздробяване и промиване на рудата.

⁴³⁾ Цялата история на развитието на машините може да се проследи по историята на мелниците за зърнени храни. На английски фабриката и досега все още се нарича mill [мелница]. В немски технологически съчинения от първите десетилетия на XIX век изразът Mühle [мелница] се употребява не само за всяка движена с природни сили машина, но дори и за всички манифактури, които употребяват механически апарати.

⁴⁴⁾ Както ще посочим по-подробно в четвъртата книга на това съчинение, Адам Смит не е установил нито едно ново положение върху разделението на труда. Но онова, което го характеризира като политически икономист, който обобщава манифактурния период, е ударенето, което той поставя върху разделението на труда.

треба на машините в XVII век, тъй като тя е давала на великите математици от онова време практически опорни точки и стимули за създаването на модерната механика.

Сецифичната машина на манифактурния период си остава самият сборен работник, комбиниран от множество частични работници. Различните операции, които производителят на една стока последователно извършва и които се сливат в едно цяло в процеса на неговия труд, изискват от него да прояви различни способности. В един случай той трябва да развие по-голяма сила, в друг — по-голяма сръчност, в трети — по-голямо внимание и т. н., но един и същ индивид не притежава всички тези качества в еднаква степен. След разделянето, обособяването и изолирането на различните операции работниците също се делат, класифицират и групират според техните преобладаващи способности. Докато техните природни особености образуват почвата, в която се вкоренява разделението на труда, то, от друга страна, манифактурата, веднаж въведена, развива работни сили, които по самата си природа са годни само за едностранчиви специални функции. Сборният работник сега вече притежава всички производителни качества в еднакво висока степен на виртуозност и при това ги изразходва най-икономично, понеже всичките си органи, индивидуализирани в отделни работници или групи от работници, той употребява изключително в техните специфични функции⁴⁵). Едностранчивостта и дори несъвършенството на частичния работник образуват неговото достойнство като член на сборния работник⁴⁶). Навикът към дадена едностранчива функция го превръща в неин орган, който работи с инстинктивна увереност, докато взаимната връзка на целокупния механизъм го заставя да работи с точността на машинна част⁴⁷).

Подчинената роля, която той отрежда на машините, предизвиква с развитието на едрата промишленост полемиката на Лодърдейл, а в по-късната епоха — тази на Юър. А. Съит смесва и диференцирането на инструментите, при което голяма роля са играли самите частични работници на манифактурата, с изнамирането на машините. В последното са играли роля не манифактурните работници, а учени, знаещи и дори селяни (Бриндли) и т. н.

⁴⁵) „Тъй като производството се разделя на множество различни операц и, всяка от които изисква различна степен на похватност и сила, господарят на манифактурата може точно да си доставя онова количество сила и сръчност, което е необходимо за всяка операция. Ако би трябвало цялата работа да се извършва от един работник, то един и същ индивид би трябвало да притежава достатъчно сръчност за най-деликатните операции и достатъчна сила за най-тежките“ (*Ch. Babbage*, цит. съч., гл. XIX).

⁴⁶) Например едностранчиво развитие на мускулите, изкривяване на костите и т. н.

⁴⁷) На въпроса на следствения комисар, как се поддържа интензивността на труда сред работещите младежи, Уилям Маршал, главен управител на една стъкларска манифактура, отговаря съвсем правилно: „Те и не могат да се отнасят не-

Тъй като различните функции на сборния работник могат да бъдат по-прости или по-сложни, по-груби или по-деликатни, то и неговите органи, индивидуалните работни сили, се нуждаят от различна по степен подготовка и поради това имат твърде различни стойности. Така че манифактурата развива една йерархия на работните сили, на която отговаря цяла стълба от работни заплати. Ако, от една страна, индивидуалният работник се приспособява към дадена едностранчива функция, с която се свързва за цял живот, то, от друга страна, различните работни операции също тъй се приспособяват към горепоменатата йерархия на естествените и придобитите сръчности⁴⁸). Но всеки производствен процес предполага известни прости движения, на които е способен всеки човек. И тези движения сега се откъсват от своята непостоянна връзка с по-съдържателните моменти на производствената дейност и се вкостеняват във вид на изключителни функции.

За това манифактурата създава във всеки занаят, който тя обхваща, една класа на така наречените необучени работници, които организацията на занаятчийското производство строго е изключвала. Како развива до виртуозност едностранчивата специалност за сметка на способността към труд изобщо, манифактурата превръща в специалност и самата липса на всякакво развитие. Наред с йерархическото степенуване идва и простото деление на работниците на обучени и необучени. За последните отпадат разходите за обучение, а за първите тези разходи спадат в сравнение със занаятчийята вследствие опростяването на функциите. И в двата случая спада стойността на работната сила⁴⁹). Изключения има дотолкова, доколкото разлагането на трудовия процес създава нови свързващи функции, които при занаятчийското производство или никак не са съще-

хайно към своята работа; почна ли са веднъж да работят, те трябва да продължат, те са като части от една машина" („Children's Employment Commission. Fourth Report", 1865, стр. 247).

⁴⁸) Д-р Юър в своя апотеоз на едрата промишленост много по-ясно долавя специфичния характер на манифактурата, отколкото икономистите преди него, чужди на неговия полемически интерес, и дори отколкото неговите съвременници, напр. Бебидж, който наистина го надминава като математик и механик, но всъщност схваща едрата промишленост все пак само от гледна точка на манифактурата. Юър забелязва: „Приспособяването на работниците към всяка отделна операция съставя същността на разделението на труда.“ От друга страна, той нарича това разделение „приспособяване на различните видове труд към различните индивидуални способности“ и, най-сетне, характеризира цялата манифактурна система като „система от градации според степента на похватността“, като „разделение на труда според различните степени на похватност“ и т. н. (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, р. 19—23, *passim*).

⁴⁹) „Всеки професионален работник, който . . . е получил възможност чрез упражнението да се усъвършенствува в дадена насока . . . е станал по-евтин работник“ (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, р. 19).

ствували, или са съществували в ограничен размер. Относителното спадане на стойността на работната сила, което произлиза от отпадането или намалението на разходите за обучение, непосредствено означава по-голямо нарастване на стойността на капитала, защото всичко, което скъсява времето, необходимо за възпроизводството на работната сила, удължава частта на принадлежия труд.

4. РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА В МАНИФАКТУРАТА И РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА В ОБЩЕСТВОТО

Ние разгледахме най-напред произхода на манифактурата, след това нейните прости елементи, частичния работник и неговия инструмент и накрай — нейния цялостен механизъм. Сега накратко ще засегнем отношението между манифактурното разделение на труда и общественото разделение на труда, което образува общата основа на всяко стоково производство.

Ако имаме предвид само самия труд, то разделиението на общественото производство на неговите големи родове, като земеделие, промишленост и т. н., може да бъде означено като разделение на труда в общи линии [im Allgemeinen], разделиението на тези родове на производството на видове и подвидове — като разделение на труда в частност [im Besonderen], а разделиението на труда вътре в работилницата — като разделение на труда в подробности [im Einzelnen].⁵⁰⁾

Разделиението на труда в обществото и съответното ограничаване на индивидите в особени професионални сфери се развива, както и разделиението на труда в манифактурата, от две противоположни изходни точки. В семейството^{50а)} — а при по-нататъшно раз-

⁵⁰⁾ „Разделиението на труда започва от отделянето на най-разнородните професии и стига до такова разделение, при което редица работници си разпределят изработването на един и същ продукт, както е в манифактурата“ (*Storch*, „Cours d'Economie Politique“, парижко издание, т. I, стр. 173). „У народите, които са достигнали известно стъпало на цивилизация, срещаме три вида разделение на труда: първото, което ние ще наречем общо, довежда до разделяне на производителите на земеделци, промишленици и търговци и отговаря на трите най-главни отрасли на националния труд; второто, което би могло да бъде наречено специално, е разделянето на всеки род производство на видове . . . Най-сетне, третото разделение на труда, което би могло да бъде означено като разделение на трудовите манипулации или разделение на труда в същинския смисъл, е онова, което се създава в отделните занаяти и професии . . . и се прилага в повечето манифактури и работилници“ (*Skarbeck*, цит. съч., стр. 84, 85).

^{50а)} *Бележка към третото издание.* Твърде основни изследвания на първоначалните състояния на човечеството доведоха по-късно автора до извода, че първона-

вие и в рода — възниква едно естествено разделение на труда въз основа на разликите по пол и възраст, т. е. на чисто физиологична основа, и то разширява своята сфера с разширяването на обществения живот, с нарастването на населението и особено с появяването на конфликти между различните племена и подчиняването на едно племе от друго. От друга страна, както забелязах по-рано, размяната на продуктите се заражда в ония точки, където влизат в контакт различните семейства, родове, общини, тъй като в зачатъците на културата застават самостоятелно едни срещу други не отделни индивиди, а семейства, родове и т. н. Различни общинни формации намират в природата, която ги заобикаля, различни средства за производство и различни средства за живот. Затова те се различават по своя начин на производство, по своя начин на живот и по своите продукти. Именно това естествено възникнало различие предизвиква при контакта на общинните формации взаимната размяна на продуктите, а следователно и постепенното превръщане на тези продукти в стоки. Размяната не създава различия между сферите на производството, а привежда различните сфери във взаимни отношения и по този начин ги превръща в повече или по-малко зависими един от друг отрасли на целокупното обществено производство. Тук общественото разделение на труда възниква чрез размяната между първоначално различни, но независими една от друга сфери на производството. Там, където изходна точка съставя физиологичното разделение на труда, особените органи на непосредствено свързаното цяло се отделят един от друг, разпадат се — при което главен тласък на тоя процес на разпадане дава стоковата размяна с чужди общини — и се обособяват до точката, при която връзката между отделните видове труд се определя от размяната на продуктите като стоки. Това представлява в единия случай загубване на самостоятелността на по-рано самостоятелното, в другия — придобиване самостоятелност от по-рано несамостоятелното.

Основата на всяко развито и определено от стоковата размяна разделение на труда е отделянето на града от селото⁵¹). Може да се каже, че цялата икономическа история на обществото се свежда

чално не семейството се е развило в род, а обратно — родът е бил първоначалната естествена форма на човешкото общество, основано на кръвното родство, така че различните форми на семейството са се развили едва по-късно като продукт на започващото се разпадане на родовете съюзи. {Ф. Е.}

⁵¹) Сър Джеймс Стюърт най-добре е разгледал този пункт. Колко малко е познато в днешно време неговото съчинение, което е излязло 10 години преди „Wealth of Nations“ от Адам Смит, личи между другото от факта, че поклонниците на Малтус дори не знаят, че първото издание на съчинението му за „закона на населението“, като се изключи чисто декламаторската му част, е почти напълно препирано от Спюърт, както и от поповете Уолас и Таунсенд.

към движението на тази противоположност, върху която ние обаче тук няма да се спираме повече.

Както за разделението на труда в манифактурата материалната предпоставка се състои в наличността на известен брой едновременно заети работници, също тъй и за разделението на труда на обществото материалната предпоставка се състои в големината на населението и неговата гъстота, която тук замества натрупването на много хора в отделната работилница⁵²⁾. Впрочем тази гъстота е нещо относително. Една сравнително слабо населена страна с развити средства за съобщение има по-гъсто население, отколкото една по-населена страна с неразвити средства за съобщения и в тоя смисъл напр. северните щати на американския съюз са по-гъсто населени, отколкото Индия⁵³⁾.

Тъй като стоковото производство и стоковото обръщение представляват общата предпоставка на капиталистическия начин на производство, то манифактурното разделение на труда изисква, щото разделението на труда в обществото да е достигнало вече известна степен на развитие. И обратно, манифактурното разделение на труда с обратното си въздействие развива и разнообразява това обществено разделение на труда. Заедно с диференцирането на работните инструменти все повече и повече се диференцират и ония промишлени отрасли, които произвеждат тези инструменти⁵⁴⁾. Ако манифактурният начин на производство обхване някое производство, което дотогава е било свързано с други отрасли на промишлеността като главно или странично производство в тях и е било упражнявано от едни и същи производители, то незабавно настъпва разграничаване и взаимно обособяване. А ако манифактурният начин на производство обхване някоя отделна производствена фаза на една стока, то нейните различни производствени фази се превръщат в самостоятелни производства. Ние вече споменахме, че там, където готовият продукт представлява само механическо съединение на ча-

⁵²⁾ „Известна гъстота на населението е необходима както за развитието на обществените отношения, така и за създаването на такава комбинация от сили, чрез която се увеличава производителността на труда“ (*James Mill, Elements of Political Economy*, London, 1821, стр. 50). „Ако броят на работниците нараства, то и производителната сила на обществото расте пропорционално на това нарастване, умножено с резултата от разделението на труда“ (*Th. Hodgskin, „Popular Political Economy“*, р. 120).

⁵³⁾ Поради голямото търсене на памук производството на памук в някои гъсто населени окръзи на Източна Индия било разширено след 1861 г. за сметка на производството на ориз. В резултат се появил частичен глад, тъй като поради липса на общителни средства, т. е. поради липса на физическа връзка, лошата оризова реколта в един окръг не е могла да бъде компенсирана с превоз на ориз от други окръзи.

⁵⁴⁾ Така например в Холандия производството на тъкачни сновалки още в XVII век е образувало отделен отрасъл на промишлеността.

стични продукти, частичните операции могат на свой ред да се обособят в самостоятелни занаяти. За да се проведе по-пълно разделението на труда в една манифактура, даденият отрасъл на производството се разделя на различни, отчасти съвсем нови манифактури в зависимост от различието на неговите сурови материали или от различните форми, които може да приеме един и същ суров материал. Така още през първата половина на XVIII в. само във Франция са били произвеждани повече от 100 разновидности копринени материи, а в Авиньон напр. е съществувал закон, според който „всеки чирак трябва да се посвети само на един вид фабрикация и не бива едновременно да изучава изработването на няколко вида тъкани“.

Териториалното разделение на труда, което прикрепява определени отрасли на производството към определени области на една страна, получава нов тласък благодарение на манифактурния начин на производство, който използва всички видове особености⁵⁵⁾. Богат материал за разделението на труда в обществото доставят в манифактурния период разширяването на световния пазар и колониалната система, които спадат в кръга на общите условия за съществуване на общественото разделение на труда. Тук не е мястото да изтъкваме по-подробно как разделението на труда обхваща наред с икономическата и всички други сфери на обществото и навсякъде полага основата на онова развитие на професионализма, на специализацията и на онази ограниченост на човека, по повод на която още учителят на А. Смит А. Фергюсон възкликна: „Ние сме нация от илоти и между нас няма свободни хора!“⁵⁶⁾

Обаче въпреки многобройните аналогии и взаимовръзки между разделението на труда в обществото и разделението на труда в една работилница, те все пак се различават не само по степен, но и по същество. Най-ярко изпъква без съмнение аналогията там, където една вътрешна връзка съединява различни производствени отрасли. Скотовъдецът напр. произвежда сурови кожи; кожарят превръща тези сурови кожи в обработени; обущарят превръща кожите в обуща. Всеки произвежда тук един полуфабрикат, а окончателната готова форма е комбинираният продукт на техните отделни видове труд. Към това се прибавят разнообразните отрасли на труда, които доставят средства за производство за скотовъдеца, кожаря и обу-

⁵⁵⁾ „Нима английската вълнена промишленост не е разделена на различни части или отрасли, които са заседнали на определени места, където цялото производство се свежда единствено или главно към тези отрасли: фините платове в Съмърсет-шайр, грубите — в Йоркшайр, с двойна ширина — в Ексетър, коприната — в Съдбъри, креповега — в Норуич, полуълнените платове — в Кендал, одеялата — в Уйтни, и т. н.!“ (*Berkeley*, „The Querist“, 1750, § 520).

⁵⁶⁾ *A. Ferguson*, „History of Civil Society“, Edinburgh, 1767, Part IV, sect II, p. 285.

щаря. Човек може да си въобрази заедно с А. Смит, че това обществено разделение на труда се различава от манифактурното само субективно, а именно само за наблюдателя, който при манифактурното производство с един поглед вижда пространствено обединени разнообразни частични операции, докато при общественото производство тяхната разпръснатост на големи пространства и големият брой на работниците, заети във всеки отделен отрасъл, замъгляват взаимната връзка⁵⁷⁾. Но кое установява връзката между независимите видове труд на скотовъдеца, кожаря, общаря? Обстоятелството, че техните съответни продукти съществуват като стоки. А кое характеризира манифактурното разделение на труда? Това, че частичният работник не произвежда стоки⁵⁸⁾. Само общият продукт на частичните работници се превръща в стока^{58a)}. Разделението на

⁵⁷⁾ В същинските манифактури, казва той, разделението на труда изглежда по-голямо, защото там работниците, „заети във всеки отделен отрасъл на труда, често могат да бъдат съединени в една работилница и да бъдат видени от наблюдателя с един поглед. Напротив, в онези големи манифактури (!), които са предназначени да задоволяват главните потребности на широката маса от населението, във всеки отделен отрасъл на труда са заети толкова работници, че е невъзможно да се побере в една работилница... разделението далеч не е така очевидно.“ (*A. Smith, „Wealth of Nations“, b. I, ch. I.*) Прочутият пасаж в същата глава, който започва с думите: „Погледнете благосъстоянието на най-обикновените занаятчи или надничари в една цивилизована и цъфтяща страна“ и т. н. и по-нататък рисува как многобройните отрасли на производството действуват съвместно за задоволяване на потребностите на обикновения работник, почти буквално е преписан от забележките на Б. де Мандевил към неговото съчинение „Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits“ (първо издание без забележки в 1705 г., със забележки — 1714).

⁵⁸⁾ „Но сега вече няма нищо, което би могло да бъде означено като естествено възнаграждение за труда на отделния индивид. Всеки работник произвежда само част от цялото, а тъй като всяка част сама по себе си няма никаква стойност или полезност, то няма нищо, което работникът би могъл да вземе и за което би могъл да каже: „Това е мое произведение; ще го задържа за себе си“ („Labour Defended against the Claims of Capital“. London, 1825, p. 25). Авторът на това отлично съчинение е цитираният по-горе Т. Ходскин.

^{58a)} *Бележка към второто издание.* Тази разлика между общественото и манифактурното разделение на труда е била илюстрирана практически от янките. Един от новите данъци, измислени във Вашингтон през време на гражданската война, е бил акцизът от 6% върху „всички промишлени продукти“. Въпрос: какво е промишлен продукт? Отговор на законодателя: едно нещо е произведено, „ако е направено“ (when it is made), а то е направено, когато е готово за продан. Ето един пример от многото. По-рано манифактури в Ню Йорк и Филаделфия „правели“ чадъри с всички техни принадлежности. Но тъй като чадърът е *mixture compositum* [сбор] от съвсем разнородни съставни части, то последните постепенно станали произведени на независими един от друг и упражнявани на различни места отрасли на производството. Техните частични продукти влезли като самостоятелни стоки в манифактурата за чадъри, която само ги сглобява в едно цяло. Янките нарекли такива продукти „assembled articles“ (сборни изделия), което име те напълно заслужили като сборно място на данъците. Така чадърът „събирал“ първо 6% акциз върху цената на всеки от своите елементи, а след това още 6% върху своята собствена цена,

труда в обществото се обуславя от покупката и продажбата на продуктите на различни отрасли на труда, а връзката между частичните видове труд в манифактурата — от продажбата на различни работни сили на един и същ капиталист, който ги употребява като комбинирана работна сила. Манифактурното разделение на труда предполага концентрация на средствата за производство в ръцете на един капиталист, а общественото разделение на труда — раздробяване на средствата за производство между многобройни, независими един от друг стокотроизводители. Докато в манифактурата железният закон за строго определените пропорции и отношения разпределя работническите маси между различните функции, то разпределението на стокотроизводителите и на техните средства за производство между различните обществени отрасли на труда се определя от капризната игра на случая и произвола. Наистина различните сфери на производството постоянно се стремят да се уравнишат, защото, от една страна, всеки стокотроизводител трябва да произвежда потребителна стойност, т. е. да задоволява дадена обществена потребност — като размерът на тези потребности е количествено различен и различните потребности са свързани помежду си в една естествена система, — а, от друга страна, законът за стойността на стоките определя каква част от цялото разполагаемо работно време обществото може да изразходва за производството на всеки отделен вид стока. Но тази постоянна тенденция на различните сфери на производството да се уравнишат се проявява само като реакция против постоянното нарушаване на това равновесие. Правилото, което при разделението на труда в работилницата се следва а priori и планомерно, при разделението на труда в общественото действо само а posteriori [допълнително] като вътрешна съпя естествена необходимост, която преодолява хаотичния произвол на стокотроизводителите и се възприема само като барометрични колебания на пазарните цени. Манифактурното разделение на труда предполага безусловния авторитет на капиталиста по отношение на работниците, които са само членове на принадлежащия му общ механизъм; общественото разделение на труда противопоставя един на друг независими стокотроизводители, които не признават никакъв друг авторитет освен този на конкуренцията, на принудата, която е резултат на борбата между техните взаимни интереси, също както в животинското царство *bellum omnium contra omnes*¹¹⁹ е в по-голяма или по-малка степен условие за съществуване на всички видове. Затова същото това буржоазно съзнание, което прославя манифактурното разделение на труда — приковането на работника за цял живот към една частична операция и безусловното подчиняване на частичните работници под властта на капитала — като такава ор-

ганизация на труда, която повишава неговата производителна сила, също тъй страстно охулва всеки съзнателен обществен контрол и всяко регулиране на обществения производствен процес като посегателство върху неприкосновените права на собствеността, върху свободата и самоопределящия се „гений“ на индивидуалния капиталист. Твърде характерно е, че най-силното възражение на вдъхновените апологети на фабричната система против всяка обща организация на обществения труд е това, че тя би превърнала цялото общество във фабрика.

Докато в обществото с капиталистически начин на производство анархията в общественото и деспотизмът в манифактурното разделение на труда взаимно се обуславят, то, напротив, по-ранните обществени форми, в които обособяването на занаятите се развива по естествен път, а след това се кристализира и, най-сетне, се закрепява чрез закон, представляват, от една страна, картината на планомерна и авторитарна организация на обществения труд, докато, от друга страна, съвсем изключват разделението на труда в работилницата или го развиват в миниатюрен мащаб, или пък само спорадично и случайно⁵⁹⁾.

Така напр. първобитните дребни индийски общинни формации, които отчасти още продължават да съществуват, почиват върху общо владение на земята, върху пряко съединение на земеделието със занаятите и върху твърдо установено разделение на труда, което служи като готов план и схема при основаването на нови общини. Всяка от тях съставя самозадоволяващо се производствено цяло, чиято област на производство обхваща от 100 до няколко хиляди акра. Главната маса от продуктите се произвежда за непосредствените собствени нужди на общината, а не като стоки, и затова и самото производство не зависи от разделението на труда в цялото индийско общество, което се обуславя от стоковата размяна. Само излишъкът от продукти се превръща в стока, и то отчасти едва след като влезе в ръцете на държавата, към която от незапомнени времена се стича определено количество продукти като натурална рента. В различни части на Индия съществуват различни форми на общинни формации. В най-простата си форма общината колективно обработва земята и разпределя продуктите между своите

---

⁵⁹⁾ „Може . . . да се приеме за общо правило, че колкото по-малко е подчинено на авторитета разделението на труда в обществото, толкова повече се развива разделението на труда в работилницата и толкова повече то се подчинява там на авторитета на едно отделно лице. Така че авторитетът в работилницата по отношение на разделението на труда е обратно пропорционално на този в обществото“ (*Карл Маркс*. „Нищета на философията“, Париж, 1847, стр. 130, 131 [виж настоящото издание, том 4, стр. 153—154])

членове, докато всяко семейство се занимава с предене, тъкане и т. н. като домашно странично занятие. Наред с тая маса, която се занимава с еднороден труд, ние намираме „главата“ на общината, който съединява в едно лице съдия, полицаи и бирник; книговодителя, който води отчетността по земеделието и кадастрира и регистрира всичко, което се отнася до земеделието; един трети чиновник, който преследва престъпниците и закриля и придружава от едно село до друго чужди пътници; граничаря, който пази границите на общината от съседните общини; надзорника на водата, който разпределя водата от обществените резервоари за нуждите на земеделието; брамина, който изпълнява функциите на религиозния култ; учителя, който учи децата на общината да четат и пишат върху пясъка; календарния брамин, който като астролог определя времето за сеитба и жътва, а също и благоприятното и неблагоприятното време за всички отделни земеделски работи; ковача и дърводелеца, които изработват и поправят всички земеделски оръдия; грънчаря, който изработва съдове за цялото село; бръснаря; перача за почистване на дрехите; златаря, а в други — учителя. Тия десетина души се издържат за сметка на цялата община. Когато населението се увеличи, тогава на необработената земя се основава нова община по образа на старата. Общинният механизъм показва планомерно разделение на труда, но манифактурно разделение на труда тук е невъзможно, тъй като пазарът за ковача, дърводелеца и т. н. остава неизменен и най-многого вместо един ковач, грънчар и т. н. може — в зависимост от големината на селото — да има двама или трима⁶⁰⁾.

Законът, който регулира разделения на труда в общината, действа тук с ненакърнимия авторитет на природен закон; но всеки отделен занаятчия като ковача и т. н. извършва по традиционен начин, но самостоятелно и без да признава какъвто и да е авторитет в своята работилница, всички операции, които спадат към неговата специалност. Простият производителен организъм на тези самозадоволяващи се общинни формации, които се възпроизвеждат постоянно във все същата форма и ако случайно бъдат разрушени, новово изникват на старото място и със старото име⁶¹⁾, ни дава

⁶⁰⁾ *Mark Wilks*, Lieutenant Colonel „Historical Sketches of the South of India“, London, 1810—1817, v. I, p. 118—120. Добро съпоставяне на различните форми на индийската община може да се намери в съчинението: *George Campbell*, „Modern India“, London 1852.

⁶¹⁾ „тази проста форма ... жителите на страната са живели от незапомнени времена. Границите на селата много рядко са се изменяли; и макар че самите села често пъти са страдали и дори са били опустошавани от война, глад и епидемии, все пак през вековете те са запазили същите имена, същите граници, същите интереси и дори същите семейства. Жителите никак не се безпокоят за разпадането

ключа за тайната на неизменността на азиатските общества, която се намира в такъв очевиден контраст спрямо постоянното разпадане и новообразуване на азиатски държави и непрекъснатите династични промени. Структурата на основните икономически елементи на обществото остава незасегната от бурите, които бушуват в облачната сфера на политиката.

Както отбелязахме и по-преди, цеховите закони планомерно са пречели на превръщането на цеховия майстор в капиталист, като извънредно строго са ограничавали броя на неговите калфи. При това той е могъл да държи калфи само за оня занаят, в който той сам е бил майстор. Цехът ревниво е отблъсвал всяко посегателство на търговския капитал — единствената свободна форма на капитала, която му е противостоела. Търговецът е могъл да купува всички стоки, но не и да купува труда като стока. Той е бил търпян само като пласьор на занаятчийските продукти. Ако външни обстоятелства са предизвиквали по-нататъшно разделение на труда, тогава съществуващите цехове са се разпадали на разновидности или наред със старите цехове са се основавали нови, но без обединяване на различни занаяти в една работилница. Следователно, макар че обособяването, изолирането и развитието на отделните занаяти при цеховата организация послужи като материална предпоставка за манифактурния период, самата цехова организация е изключвала възможността за манифактурното разделение на труда. Общо взето работникът и неговите средства за производство са оставали взаимно свързани, както охлювът със своята черупка и затова е липсвала първата основа на манифактурата — обособяването на средствата за производство като капитал, противостоящ на работника.

Докато разделението на труда в цялото общество — безразлично дали това разделение се дължи или не се дължи на стоковата размяна — е свойствено на най-разнородни обществено-икономически формации, манифактурното разделение на труда е съвсем специфично създаване на капиталистическия начин на производство.

5. КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯТ ХАРАКТЕР НА МАНИФАКТУРАТА

Съсредоточаването на голям брой работници под командата на един и същ капитал образува естествената изходна точка както на

и подялбата на царствата; шом селото остава цяло, на тях е безразлично към коя част то преминава или на кой владетел се пада; неговият вътрешен икономически живот остава непроменен" (*Th. Stamford Raffles, Iote Lient. Gov. of Java. „The History of Java“, London, 1817, v. I, p. 285.*)

кооперацията изобщо, така и на манифактурата. На свой ред манифактурното разделение на труда прави числения растеж на заетите работници техническа необходимост. Минималният брой работници, които единичният капиталист трябва да заангажира, сега му е вече предписан от съществуващото разделение на труда. От друга страна, предимствата на по-нататъшното разделение на труда зависят от по-нататъшното увеличение на броя на работниците, което може да се осъществи само при едновременно увеличаване на всички производствени групи в една и съща пропорция. Но с увеличението на променливата част на капитала трябва да расте и неговата постоянна съставна част; наред с размера на общите производствени условия, като постройки, пещи и т. н., особено трябва да расте — и при това много по-бързо от броя на работниците — количеството на суровите материали. Масата на суровите материали, която в даден промеждутък от време се потребява от даден брой работници, расте в същата пропорция, в каквата расте производителната сила на труда вследствие на неговото разделение. Така че нарастването на минималния размер на капитала, необходим за отделния капиталист, или растящото превръщане на обществените средства за живот и средства за производство в капитал е закон, който произтича от самия технически характер на манифактурата⁶²⁾.

В манифактурата, както и в простата кооперация, функциониращият работен организъм е форма на съществуване на капитала. Общественият производствен механизъм, съставен от много индивидуални, частични работници, принадлежи на капиталиста. Вследствие на това производителната сила, която произтича от комбинацията на разните видове труд, се явява като производителна сила на капитала. Същинската манифактура не само подчинява самостоятелния по-рано работник на командата и дисциплината на капитала, но освен това създава и йерархично степенуване на самите работници. Докато простата кооперация оставя, общо взето, непроменен начина на труда на отделните работници, манифактурата го револю-

⁶²⁾ „Не е достатъчно да бъде налице в обществото капиталът, необходим за подразделението на занаятите“ (би трябвало да се каже: необходимите за тази цел средства за живот и средства за производство); „необходимо е още, щото този капитал да е натрупан в ръцете на предприемачите в достатъчно големи маси, така че те да могат да водят производството в широк мащаб... Колкото повече се увеличават разделението на труда, толкова повече работата на един и същ брой работници изисква все по-значителен капитал във вид на инструменти, суров материал и т. н.“ (*Storch*, „Cours d'Economie Politique“, парижко издание, т. I, стр. 250, 251). „Концентрацията на средствата за производство и разделението на труда са така неотделими едно от друго, както са неотделими в областта на политиката концентрацията на обществените власти и разделението на частните интереси“ (*Карл Маркс*, „Нищета на философията“, Париж, 1847, стр. 134 [виж настоящото издание, т. 4, стр. 156]).

ционизира из основи и засяга индивидуалната работна сила в самия ѝ корен. Тя превръща работника в изрод, като изкуствено култивира в него само едностранчива сръчност и потиска множество неговите производствени наклонности и дарби, също както в страните край р. Ла Плата убиват животното само заради неговата кожа или лой. Не само отделните частични операции се разделят между различни индивиди, но и самият индивид се разделя, превръща се в автоматично оръдие за дадена частична работа⁶³⁾ и с това осъществява блудкавата басня на Менений Агрипа¹²⁰, изобразяваща човека във вид на част от неговото собствено тяло⁶⁴⁾. Ако работникът отначало продава своята работна сила на капитала, защото му липсват материалните средства за производство на някаква стока, сега самата негова индивидуална работна сила не може да бъде използвана, ако не е продадена на капитала. Тя вече може да функционира само във връзка с други работни сили, а тази връзка се осъществява едва след нейната продажба, т. е. в работилницата на капиталиста. Лишен от възможността да работи самостоятелно, съобразно със своите естествени дарования, манифактурният работник вече развива производителна дейност само като принадлежност на работилницата на капиталиста⁶⁵⁾. Както върху челото на богоизбрания народ е било написано, че той е собственост на Йехова, така разделението на труда удря върху манифактурния работник печат, който го заклеява като собственост на капитала.

Знанията, разбирането и волята, които проявяват, макар и в малък мащаб, самостоятелният земеделец или занаятчия — подобно на дивака, който в своята лична хитрост и ловкост проявява различните елементи на военното изкуство, — сега се изискват само за работилницата като цяло. Духовните сили на производството разширяват своя мащаб в една насока, защото изчезват в много други насоки. Онова, което частичните работници губят, се съсредоточава на срещуположния полюс на капитала⁶⁶⁾. Продукт от манифактурното разделение на труда е обстоятелството, че духовните сили на мате-

⁶³⁾ Дъгалд Стюърт нарича манифактурните работници „живи автомати... употребявани за частични трудови операции“ (*Dugald Stewart*, цит. съч., стр. 318).

⁶⁴⁾ У коралите всеки индивид наистина представлява стомахът на цялата група. Само че той ѝ доставя храна, а не я отнема, както римският патриций е отнемал храната на плебеите.

⁶⁵⁾ „Работникът, който цялостно владее един занаят, може да работи навсякъде и да намери препитание; другият (манифактурният работник) е само принадлежност и когато е разделен от своите колеги по работа, няма нито способност да работи, нито самостоятелност и затова е принуден да приеме всички условия, които работодателят смята за добре да му наложи“ (*Storch*, „Cours d'Economie Politique édit Pétersbourg 1815, t. I, p. 204).

⁶⁶⁾ *A. Ferguson*, цит. съч., стр. 281: „Един може да е спечелил това, което е изгубил другият.“

риалния производствен процес противостоят на работниците като чужда собственост и като господстваща над тях власт. Този процес на отделяне започва в простата кооперация, където по отношение на отделния работник капиталистът представлява единството и волята на обществения работен организъм. Той се развива в манифактурата, която осакатява работника, като го превръща в частичен работник. Той завършва в едрата промишленост, която отделя от труда науката като самостоятелна производствена сила и я впряга в служба на капитала⁶⁷⁾.

В манифактурата обогатяването на сборния работник — а оттам и на капитала — с обществени производителни сили се обуславя от обедняването на работника откъм индивидуални производителни сили.

„Невежеството е майка на промишлеността, както и на суеверието. Мисълта и въображението са изложени на заблуждения, но навикът да се движи ръката или кракът не зависи нито от едното, нито от другото. Поради това манифактурите най-много процъфтяват там, където най-много е потиснат духът, така че работилниците може да бъде разглеждана като машина, чиито части са хора“⁶⁸⁾.

И наистина в средата на XVIII век някои манифактури са предпочитали да наемат полудиоти за известни прости операции, които обаче са били фабрични тайни⁶⁹⁾.

„Умствените способности на голямото мнозинство от хората — казва А. Смит — се развиват по необходимост в съответствие с техните всекидневни занятия. Човек, който е изразходвал целия си живот за извършване на няколко прости операции . . . няма възможност да упражнява своя ум . . . Той обикновено става дотолкова тъп и невежествен, доколкото това е възможно за едно човешко същество.“

След като описва тъпотата на частичния работник, Смит продължава:

„Еднообразието на неговия неподвижен живот естествено погубва и бодростта на неговия дух . . . То съсипва дори енергията на неговото тяло и го прави неспособен да напряга силите си с нужния размах и издръжливост, освен в частичната работа, която е негова специалност. Така че неговата сръчност в неговата специална работа изглежда да е придобита за сметка на неговите интелектуални, социални и военни способности, но във всяко развито цивилизовано общество това е състоянието,

67) „Човекът на науката е отделен с цяла пропаст от производителния работник и науката, вместо да служи в ръцете на работника като средство за увеличаване на неговите собствени производителни сили, почти навсякъде му противостои . . . Знанието става инструмент, който може да бъде отделен от труда и да му стане враждебен“ (*W. Thompson, „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth“*, London, 1824, p. 274).

68) *A. Ferguson*, цит. съч., стр. 280.

69) *J. D. Tuckett, A. History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, v. I, p. 149.

в което по необходимост трябва да изпадне всеки трудещ се бедняк (the labouring poor), т. е. голямата маса от народа⁷⁰⁾.

За да се предотврати пълното израждане на народните маси, произтичащо от разделението на труда, А. Смит препоръчва да се поеме от държавата организирането на народната просвета, макар и в предпазливи, хомеопатични дози. Срещу това възразява напълно последователният на себе си негов френски преводач и коментатор Ж. Гарниё, който през време на първата френска империя съвсем естествено се превърна в сенатор. Според него народната просвета противоречала на основните закони на разделението на труда и с нея

„се осъжда на гибел цялата наша обществена система“. „Както всички други разделения на труда — казва той, — и това разделение между физическия и умствения труд⁷¹⁾ ще става все по-дълбоко и по-решително, колкото повече обществото (той правилно употребява този израз, за да обозначи капитала, поземлената собственост и тяхната държава) увеличава своето богатство. Както всяко друго разделение на труда, така и това е резултат на минал и причина на бъдещ прогрес. . . Има ли право правителството да противодействува на това разделение на труда и да спира неговия естествен ход? Има ли то право да употребява част от държавните приходи, за да се опитва да обърка и да смесва две категории труд, които се стремят към разделение и обособяване?“⁷²⁾

Известно духовно и физическо осакатяване е неизбежно дори при разделението на труда в рамките на цялото общество. Но тъй като манифактурният период прокарва много по-далече това обществено разчленение на различните отрасли на труда, а, от друга страна, едва манифактурното разделение на труда нанася поражения в самата жизнена основа на индивида, то затова манифактурният период пръв дава материал и тласък за развитието на промишлената патология⁷³⁾.

⁷⁰⁾ А. Smith, „Wealth of Nations“, p. V, ch. I, art. II. Като ученик на Фергюсон, който посочил пакостните последици от разделението на труда, А. Смит е бил съвсем наясно по тази точка. В началото на своето съчинение, където той ех professo [специално] хвали разделенето на труда, той само мимоходом го посочва като източник на обществените неравенства. Едва в 5-ата книга, за държавните приходи, той възпроизвежда Фергюсон. В „Misère de la Philosophie“ [„Нищета на философията“] аз казах всичко необходимо върху историческата връзка между Фергюсон, А. Смит, Льомонтё и Сей по отношение на тяхната критика на разделението на труда и там за пръв път изложих манифактурното разделение на труда като специфична форма на капиталистическия начин на производство (Карл Маркс, „Нищета на философията“. Париж, 1847, стр. 122 и сл. [виж настоящото издание, том 4, стр. 148—156]).

⁷¹⁾ Още в „History of Civil Society“, Edinburgh, 1767, p. 281, Фергюсон казва: „В този век на разделение на труда и самото мислеме може да стане особен занаят.“

⁷²⁾ G. Garnier, т. V от неговия превод [на А. Смит], стр. 4—5.

⁷³⁾ Рамацини, професор по практическа медицина в Падуа, обнародвал в 1700 г. своето съчинение: „De morbis artificum“, преведено в 1777 г. на френски език и

„Да се разсече един човек на части, това означава екзекуция, ако е осъден на смърт; това означава убийство, ако не е осъден на смърт. Разсичането на труда е убийство на народа“⁷⁴).

Кооперацията, която почива върху разделението на труда, т. е. манифактурата, представлява отначало една саморасла формация. По щом добие известна устойчивост и широта, тя става съзнателна, планомерна и систематична форма на капиталистическия начин на производство. Историята на същинската манифактура показва как собственото ѝ разделение на труда получава целесъобразни форми отначало чисто емпирически, сякаш зад гърба на действащите лица, а след това, подобно на цеховия занаят, се стреми да закрепва като традиция веднаж намерената форма и в някои случаи я закрепва в течение на цели векове. Ако тази форма се измени, то — с изключение на второстепенните случаи — това изменение става само поради революция в оръдията на труда. Съвременната манифактура — аз тук не говоря за едрата промишленост, която почива на машините — или намира, както е напр. случаят с манифактурното производство на дрехи, своите *disjecta membra*¹²³ вече готови в големите градове, където тя възниква, тъй че ѝ остава само да събере тези разпръснати членове, или пък принципът на разделението на труда е налице, тъй като разните операции на занаятчийското производство (напр. в книговезството) просто се предават изключително на специални работници. В такива случаи не е нужен и едноседмичен опит, за да се определи нужната пропорция между броя на на ръцете, необходими за изпълнението на всяка функция⁷⁵).

препечатано в 1841 г. в „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7-ème Division Auteurs Classiques“. Периодът на едрата промишленост естествено е увеличил неговия каталог на професионалните заболявания на работниците. Виж между другото: „Higiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret“, Paris 1858, и R. H. Rohatsch „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern, eigentümlich sind“, 6 Bände, Ulm 1840. В 1854 г. Дружеството на изкуствата и занаятите¹²⁴ назначи комисия за изследване на промишлената патология. Списъкът на документите, събрани от тая комисия, може да се намери в каталога на Туикнемския икономически музей. Много тажни са официалните „Reports on Public Health“. Виж също: *Eduard Reich*, „Über die Entartung des Menschen“, Erlangen 1868.

⁷⁴) *D. Urquhart*, „Familiar Words“, London 1855, стр. 119. Хегел е имал твърде еретични възгледи върху разделението на труда. „Под образовани хора трябва да се разбираат преди всичко такива, които могат да вършат всичко, което вършат други хора“, казва той в своята „Философия на правото“¹²².

⁷⁵) Наивната вяра в изобретателния гений, който отделният капиталист а priori [от по-рано, независимо от опита] проявявал при разделението на труда, се среща още само у немски професори като напр. г. Рошер, който от благодарност към капиталиста за туй, че от неговата юпитеровска глава излизало съвсем готово разделението на труда, му определя „различни работни заплати“. По-голямото или по-малкото прилагане на разделението на труда зависи от големината на кесията, а не от величината на гения.

Чрез разчленяване на занаятчийската дейност, чрез специализация на оръдията на труда, чрез подготовка на частични работници и тяхното групиране и комбиниране в един целокупен механизъм манифактурното разделение на труда създава качествено разчленение и количествена пропорционалност на обществените производствени процеси, т. е. създава определена организация на обществения труд, и заедно с това развива нова, обществена производителна сила на труда. Като специфично капиталистическа форма на обществения производствен процес — а върху заварената историческа основа то не би могло да се развие другояче освен в капиталистическа форма, — то е само особен метод за произвеждане на относителна принадена стойност или метод да се увеличи за сметка на работниците самонарастването на капитала, което обикновено наричат обществено богатство, „wealth of nations“ [„богатство на народите“] и т. н. То не само развива обществената производителна сила на труда в полза на капиталиста, а не на работника, но и я развива чрез осакатяване на индивидуалния работник. То създава нови условия за господството на капитала над труда. Затова ако то, от една страна, се явява като исторически прогрес и необходим момент на развитие в процеса на икономическото развитие на обществото, от друга страна, то е средство за цивилизована и рафинирана експлоатация.

Политическата икономия, която става истинска наука едва в манифактурния период, разглежда общественото разделение на труда изобщо само от гледна точка на манифактурното разделение на труда⁷⁶⁾, т. е. като средство, с което при същото количество труд може да се произведат повече стоки и така да се поевтиняват стоките и да се ускорява натрупването на капитала. В най-рязка противоположност на това подчертаване на количеството и на разменната стойност писателите на класическата древност се придържат изключително към качеството и потребителната стойност⁷⁷⁾.

⁷⁶⁾ По-ранши писатели, като напр. Пети, анонимният автор на „Advantages of the East-India Trade“ и др., по-ясно от Адам Смит установяват капиталистическия характер на манифактурното разделение на труда.

⁷⁷⁾ Изключение правят между по-новите автори няколко писатели от XVIII век като Бекарня и Джеймс Харис, които по въпроса за разделения на труда почти само повтарят античните автори. Така Бекарня казва: „Собственият опит доказва на всеки, че когато човек насочи ръце и ум все към един вид труд и продукти, той ги произвежда по-лесно, по-изобилно и по-добре, отколкото ако всеки поотделно би произвеждал за себе си онова, от което се нуждае. . . По този начин хората се разделят на различни класи и съсловия в интереса на общността, и за своя лична полза“ (Cesare Beccaria, „Elementi di Economia Pubblica“, изд. Кустоди, Parte Moderna, т. XI, стр. 28). Джеймс Харис, по-късно граф Малмсбъри, който е прочут със своите „Diaries“ [„Дневници“] за пребиваването си в Петербург като посланик, казва в една бележка към своя „Dialogue concerning Happiness“, London 1741,²² (препечатана по-късно в „Three Treatises etc.“, 3rd ed., London 1772: „всички дока-

Поради разделението на обществените отрасли на производството качеството на стоките се подобрява, хора с различни наклонности и таланти получават възможност да си избират съответна сфера на дейност⁷⁸⁾, а без ограничение на сферата на дейност никъде не може да се постигне нещо значително⁷⁹⁾. Така че разделението на труда усъвършенствува и продукта, и неговия производител. Макар понякога древните писатели и да споменават за нарастване на масата на продуктите, то е само в смисъл на изобилие на потребителни стойности. Те нито дума не споменават за разменната стойност, за поевтиняването на стоките. Това становище, основано на потребителната стойност, господства както у Платон⁸⁰⁾, който разглежда разделе-

зателства в полза на естествения характер на обществото (доказателства, (сновани върху принципа на „разделението на занятията“) са взети от втората книга на „Републиката“ на Платон.“

⁷⁸⁾ Така напр. в Одисеята, песен XIV, стих 228, се казва . . . ἀλλογάρα τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἔπειρετ' ἔργοισ' [„Хората са различни : един обича едно, а друг — друго“], а Архилох казва у Секстус Емпирикус : [„ἄλλοθ' ἄλλω ἐπ' ἔργω καρδίην αἰνεῖται“ [„Една работа радва душата на един, друга — на друг“].¹²⁵

⁷⁹⁾ Πολλ' ἤπιστατο ἔργα, κακῶς δ' ἤπιστατο πάντα [„Много работи знаеше, но всички лошо знаеше“]. — Атинянинът е чувствувал своето превъзходство като стокопроизводител над спартанеца, тъй като последният във време на война е разполагал само с хора, но не с пари — както според Тукидид бил казал Перикъл в своята реч, с която подбуждал атиняните към Пелопонеската война : σφρασί τ' ἐτοιμότεροι αὐτοῦργοι τῶν ἀνδρῶν πρὸς τὴν ἡρήμια : πολεμεῖν [„Хора, които произвеждат само за себе си, са готови да воюват по-скоро с телата си, отколкото с пари“] (Тукидид, кн. I, глава 141). И все пак идеал на атиняните и в областта на материалното производство си е оставала *αὐτάρκεια* [автаркията], която противостои на разделението на труда : „πρῶτον γάρ τ' ἐν, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐτάρκες“ [„Откъдето възникват блага, оттам възниква и самостоятелността“]. При това трябва да се има предвид, че дори в епохата на свалянето на 30-те тирани¹²⁶ не е имало и 5000 атиняни без поземлена собственост.

⁸⁰⁾ Платон извежда разделението на труда в общинната формация от многостранността на потребностите на индивида и от едностранчивостта на неговите заложби. Неговото главно разбиране се състои в това, че работникът трябва да се приспособява към работата, а не работата към работника — а това е неизбежно, ако той се занимава с няколко занаята изведнаж, т. е. шом той или оня от тях му е страничен занаят : („Respublica“, I. II. ed. Vaiter, Orelli etc.). Нещо подобно казва и Тукидид, кн. I, отд. 142 : „Морското дело е изкуство, както и всяко друго, и не може да бъде извършвано от случай на случай, като странично занятие ; напротив, нищо друго наред с него не трябва да бъде странично занятие.“ Ако работата, казва Платон, трябва да чака работника, тогава критическият момент на производството често се пропуска и продуктът се разваля („ἔργον καίρου διόλλυται“). Тази Платонова идея срещаме отново в протеста на английските притежатели на работилници за изобелване против онзи параграф от фабричния закон, който фиксира за всички работници определен час за хранене. Тяхната работа не могла да се нагажда към работниците, защото „нито една от различните операции — изваряване, изпирене, изобелване, гладене, излъскване, боядисване — не може да бъде спряна в определен момент без риск за повреда . . . Установяването на един и същ обеден час за всички работници може понекога да изложи скъпи стоки на опасност поради това, че не е завършен работният процес.“ Le platonisme où va-t-il se nicher ! [Къде ли още ще се загнезди платонизмът !]

нието на труда като основа на общественото разделение на съсловия, така и у Ксенофонт⁸¹⁾, който със своя характерно-буржоазен инстинкт вече се приближава към принципа за разделения на труда в работилницата. Републиката на Платон¹²⁷⁾, доколкото разделения на труда е развито в нея като основен принцип на държавата, е само атинска идеализация на египетския кастов строй; и за други негови съвременници, напр. за Изократ⁸²⁾, Египет е бил образец на промишлена страна и е запазил това си значение дори за гърците от времето на Римската империя⁸³⁾.

През време на същинския манифактурен период, т. е. в периода, когато манифактурата е господстваща форма на капиталистическия начин на производство, пълното осъществяване на нейните тенденции се натъква на разнообразни препятствия. Макар че тя, както видяхме, наред с йерархичното степенуване на работниците създава и простото деление на работниците на обучени и необучени, броят на последните остава много ограничен поради преобладаващото значение на първите. Макар че тя приспособява отделните операции към различните степени на зрелост, сила и развитие на своите живи трудови органи и по такъв начин напират към

⁸¹⁾ Ксенофонт разказва, че да се храни човек на трапезата на персийския цар било не само голяма чест, но и ястията били много по-вкусни от другадe. „И в това няма нищо чудно, защото както всички изкуства са особено усъвършенствувани в големите градове, така и царските ястия се приготвяват специално. Защото в малките градове един и същ човек прави легла, врати, рала, маси; често пъти той прави и къщи и е доволен, ако намери достатъчно клиенти, за да може да се издържа. Съвсем невъзможно е един човек, който извършва толкова много работи, да извършва всичките добре. Но в големите градове, където всеки работник намира много купувачи, е достатъчен и един занаят, за да изхрани човека. Често пъти дори няма нужда от един цял занаят, а един напр. произвежда мъжки обувача, друг — женски. На места един живее само с шиене, друг с кроене на обущата; един само крои дрехи, а друг само съединява парчетата. Естествено е, че този, който извършва най-простия труд, непременно ще го извършва и най-добре. Същото се отнася и до готварското изкуство“ (*Xenophon*, „*Sylograedia*“, I. VIII, cap. 2). Тук се обръща внимание изключително на качеството на потребителната стойност, макар че още Ксенофонт е знаел, че мащабът на разделения на труда зависи от размера на пазара.

⁸²⁾ „Той (Бузирис) разделил всички на отделни касти... заповядал едни и същи хора постоянно да се занимават с една и съща работа, защото знаел, че ония, които менят своите занятия, не овладяват из основи нито едно от тях; а пък ония, които постоянно се занимават с едни и същи занятия, извършват всяко от тях по най-съвършен начин. И наистина, ние виждаме, че в изкуствата и занаятите египтяните са надминали своите съперници много повече, отколкото иначе майсторът надминава необучения работник; а по отношение на законите, които поддържат царската власт и другите държавни учреждения, те са стигнали до такова съвършенство, че прославените философи, които казват нещо по този въпрос, най-много възхваляват държавната наредба на Египет“ (*Isocratis*, „*Busiris*“, гл. 8).

⁸³⁾ Сравни *Diodorus Siculus* [„*Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek*“, B. I. 1831.

производителна експлоатация на жени и деца, тази тенденция, общо взето, претърпява крах поради навиците и съпротивата на възрастните работници-мъже. Макар че разлагането на занаятчийската дейност намалява разходите за обучение на работниците, а следователно и тяхната стойност, за по-трудни частични работи все още е необходимо по-продължително време за обучение и дори там, където то всъщност става излишно, работниците ревностно го поддържат. Така напр. в Англия намираме, че laws of apprenticeship [законите за чиракуването] с предвиденото в тях седемгодишно чиракуване остават в пълна сила до самия край на манифактурния период и се унищожават едва от едрата промишленост. Тъй като занаятчийската сръчност си остава главна основа на манифактурата, а съвкупният механизъм, който функционира в манифактурата, няма обективен скелет, който да е независим от самите работници, то капиталът постоянно е принуден да се бори с непокорството на работниците.

„Слабостта на човешката природа — се провиква нашият приятел Юър — е толкова голяма, че колкото е по-изкусен работникът, толкова е по-своеволен, толкова по-мъчно е да се справиш с него и следователно толкова по-тежка е вредата, която ни нася на съвкупния механизъм със своите иерарумни прищевки“⁸⁴).

Поради това през целия манифактурен период не се прекратяват оплакванията от недисциплинираността на работниците⁸⁵). И дори нямахме свидетелствата на тогавашните писатели, то повече и от цели библиотеки биха ни говорили простите факти, че от XVI век до епохата на едрата промишленост капиталът не е сполучил да завладее цялото разполагаемо работно време на манифактурните работници, че манифактурите са били краткотрайни и напускали седалището си в една страна и го откривали в друга заедно с емиграцията и имиграцията на работниците. „Ред, тъй или инак, трябва да бъде установен“, се провиква в 1770 г. неведнаж цитираният автор на „Essay on Trade and Commerce“. „Ред“ — подхваща 66 години по-късно д-р Ендрю Юър, — „ред“ бил липсвал в манифактурата, основана „на схоластичната догма за разделението на труда“, и „Аркрайт създаде ред“.

При това манифактурата не е могла нито да обхване общественото производство в целия му обем, нито да го преобразува из основи. Като архитектурно украшение на икономическото здание тя се е възвишавала върху широката основа на градския занаят и на селската домашна промишленост. Нейната собствена тясна техни-

⁸⁴) *Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 20.

⁸⁵) Казаното в текста важи много повече за Англия, отколкото за Франция; и повече за Франция, отколкото за Холандия.

ческа база е влязла на известно стъпало на развитието в противоречие със създадените от самата нея производствени потребности.

Едно от нейните най-съвършени създания е била работилницата за производство на самите оръдия на труда, особено на вече употребяваните по онова време сложни механически апарати.

„Една такава работилница — казва Юър — представляваше картина на разделението на труда с многобройните му степени. Свределът, длетото, стругът — всеки инструмент имаше свои собствени работници, йерархично свързани един с друг според степента на тяхната сръчност.“¹²⁸

Този продукт на манифактурното разделение на труда е произвеждал на свой ред машини. Последните отстраняват занаятчийската дейност като регулиращ принцип на общественото производство. Така, от една страна, се премахва техническата основа за доживотното приковаване на работника към една частична функция. От друга страна, рухват преградите, които този принцип още е поставял на господството на капитала.

Глава тринадесета

МАШИНИ И ЕДРА ПРОМИШЛЕНОСТ

1. РАЗВИТИЕ НА МАШИНИТЕ

В своите „Принципи на политическата икономия“ Джон Стюърт Мил казва:

„Съмнително е дали всички направени досега механически изобретения са облекчили всекидневния труд поне на едно човешко същество“⁸⁶⁾.

Но това съвсем не е целта на капиталистическото използване на машините. Подобно на всички други методи на развитие на производителната сила на труда, те трябва да поевтиняват стоките и да скъсяват оная част от работния ден, която работникът употребява за себе си, за да удължават другата част, която работникът дава безплатно на капиталиста. Машините са средство за производство на принадена стойност.

Превратът в начина на производство има при манифактурата за изходна точка работната сила, а при едрата промишленост — средството на труда. Така че най-напред трябва да се изследва как средството на труда се превръща от инструмент в машина или по какво се различава машината от занаятчийския инструмент. Тук е думата само за едрите, общите характерни черти, тъй като епохите в историята на обществото, както и епохите на земната история не се отделят една от друга с абстрактно строги разграничителни линии.

Математици и механици — а също повтарят и някои английски икономисти — казват, че инструментът е проста машина, а машината — сложен инструмент. Те не виждат тук никаква съществе-

⁸⁶⁾ Мил би трябвало да каже: „поне на едно човешко същество, което не се прехранва от чужд труд“, тъй като машините безспорно са увеличили броя на благородните безделници.

на разлика и наричат машини дори и простите механични средства, като лост, наклонена плоскост, винт, клин и т. н.⁸⁷⁾ Наистина всяка машина се състои от такива прости средства, каквито и да са техните изменения и комбинации. Но от икономическа гледна точка това определение е съвсем непригодно, тъй като му липсва историческият елемент. От друга страна, искат да открият разликата между инструмента и машината в това, че движещата сила при инструмента е човекът, а при машината — някоя природна сила, различна от човекката, като напр. животно, вода, вятър и т. н.⁸⁸⁾ Но тогава тегленото от волове рало, което се среща в най-различните епохи на производството, би било машина, а Клаусеновият *circular loom* [рундшулмашина], който, движен от ръката на един единствен работник, прави 96 000 бримки на минута, би бил просто инструмент. Нещо повече, този *loom* би бил инструмент, ако се движи с ръка, а машина — ако се движи с пара. Тъй като прилагането на животинска сила е едно от най-старите изобретения на човечеството, ще излезе, че машинното производство всъщност е предшествувало занаятчийското. Когато в 1735 г. Джон Уаейт възвестил за изнамирането на своята предачна машина, а заедно с нея и за промишлената революция на XVIII век, той нито с една дума не е споменал, че машината се привежда в движение не от човек, а от магаре, и все пак тази роля се паднала на магарето. Неговата програма гласяла: машина „за предене без пръсти“⁸⁹⁾.

⁸⁷⁾ Виж напр. *Hutton*, „Course of Mathematics“.

⁸⁸⁾ От тази гледна точка може да бъде прокарана точна граница между оръдие и машина: лопата, чук, длето и т. н., системи от лостове и винтове, при които, колкото изкусно и да са направени, движещата сила е човекът. . . всичко това попада под понятието оръдие; докато плугът с движещата го животинска сила, вятърната и др. мелници трябва да бъдат отнесени към машините“ (*Wilhelm Schulz*, „Die Bewegung der Produktion“, Zürich 1843, S. 38). Едно съчинение, която в редица отношения заслужава похвала.

⁸⁹⁾ Още преди него — по всяка вероятност най-напред в Италия — при преденето са били употребявани машини, макар и твърде несъвършени. Една критическа история на технологията изобщо би ни показала, че ни едно от изобретенията на XVIII век не принадлежи напълно само на едно лице. Но досега такова съчинение няма. Дарвин насочи интереса към историята на природната технология, т. е. към образуването на растителните и животинските органи, като оръдия за производство в живота на растенията и животните. А нима не заслужава същото внимание историята на образуването на производствените органи на обществения човек, историята на материалната база на всяка отделна обществена организация? И нима нейното създаване не е по-лесно, тъй като, както казва Вико, историята на хората се различава от естественията история по това, че първата сме направили ние, а втората не сме направили ние? Технологията разкрива активното отношение на човека към природата, непосредствения производствен процес на неговия живот, а заедно с това и процеса на неговите обществени жизнени отношения и духовните представи, които произтичат от тях. Дори всяка история на религията, която не обръща внимание на тази материална база, е безкритична. И наистина много по-лесно е да се намери

Всяка развита система от машини се състои от три съществено различни части: двигателна машина, предавателен механизъм и най-сетне — инструментална машина, или работна машина. Двигателната машина действа като движеща сила на целия механизъм. Тя или сама произвежда двигателна сила като парната машина, калоричната машина,¹²⁹ електромагнитната машина и т. н., или получава тласък отвън, от някоя вече съществуваща вън от нея природна сила, като напр.: водното колело от падащата вода, крилата на вятърната мелница от вятъра и т. н. Предавателният механизъм, съставен от махови колела, двигателни оси, зъбчати колела, ексцентрици, моторни оси, трансмисионни ремъци, каиши, междинни лагери и предавателни механизми от най-различен вид, регулира движението, изменя, където трябва, неговата форма, напр. от перпендикулярно в кръгово, разпределя го и го пренася върху работните машини. Първите две части на механизма съществуват само за да предават на работната машина движението, чрез което тя обхваща предмета на труда и го изменя целесъобразно. Тъкмо от тази част от системата от машини, от работната машина, изхожда промишлената революция в XVIII век. И сега винаги, когато някое занаятчийско или манифактурно производство се превръща в машинно производство, за изходна точка служи работната машина.

Ако се вгледаме по-отблизо в инструменталната машина, или същинската работна машина, ще намерим, че в нея, общо взето, отново се появяват — макар и често пъти в твърде модифицирана форма — същите апарати и инструменти, с които работят занаятчиите и манифактурният работник — само че не вече като инструменти на човека, а като инструменти на един механизъм, или механически оръдия. Или цялата машина е само ново, повече или малко изменено, механическо издание на стария занаятчийски инструмент, както е напр. с механическия тъкачен стан⁹⁰⁾, или пък придадените към корпуса на работната машина действащи органи са стари познания, като напр. вретената в предачната машина, иглите в чорпанните машини, трионните листове в дъскорезните машини, ножовете в машинните резачки и т. н. Тези инструменти се

чрез анализ земната ядка на религиозните мъглявини, отколкото, обратно, от действителните отношения на реалния живот да се извлекат съответстващите им религиозни форми. Последният метод е единствено материалистически и поради това — единствено научен метод. Недостатъците на абстрактния природонаучен материализъм, който изключва историческия процес, проличават още в абстрактните и идеологични представи на неговите защитници, когато последните се решат да излязат вън от пределите на своята специалност.

⁹⁰⁾ Особено в първоначалната форма на механически тъкачен стан още от пръв поглед се познава старият тъкачен стан. Съществено изменен той се явява едва в своята съвременна форма.

различават от самото тяло на работната машина още от самото си раждане. А именно те и сега се произвеждат най-вече по занаятчийски или манифактурен начин и след това биват прикрепявани към корпуса на работната машина, който е произведен по машинен начин⁹¹). Така че инструменталната машина е механизъм, който, като получи нужното движение, извършва със своите инструменти същите операции, които по-рано с подобни инструменти е извършвал работникът. Дали двигателната сила изхожда от човека или и тя изхожда от някаква машина — това никак не изменя същността на работата. След като същинският инструмент е преминал от човека към един механизъм, мястото на простия инструмент се заема вече от машината. Разликата веднага бие на очи, дори когато човекът все още си остава първичният двигател. Броят на работните инструменти, с които човек може да действа едновременно, е ограничен от броя на неговите естествени оръдия за производство, т. е. от броя на неговите собствени телесни органи. В Германия са правили опит да заставят един работник да движи два чекръка, т. е. заставяли го да работи едновременно с двете ръце и двата крака. Това било премного изморително. По-късно бил изнамерен крачен чекрък с две вретена, но предачи виртуози, които да могат едновременно да предават две нишки, се намирали почти толкова рядко, колкото двуглави хора. А „джени“¹³⁰ още от самото си появяване работи с 12—18 вретена, чорапната плетачна машина плете с хиляди игли едновременно и т. н. Броят на инструментите, с които едновременно работи една работна машина, е по начало независим от органическите рамки, в които е ограничен ръчният инструмент на работника.

В много ръчни инструменти разликата между човека като проста двигателна сила и като работник, който извършва същинската работа, придобива сетивно възприемаема форма. Напр. при чекръка кракът действа само като движеща сила, докато ръката, която работи при вретеното, дърпа и сучи, т. е. извършва самата предачна операция. Промислената революция най-напред обхваща тъкмо тази последна част от занаятчийския инструмент, като на първо време предоставя на човека наред с новата работа — да надзирава машината и да поправя с ръцете си нейните грешки — още и чисто механическата роля на двигател. Напротив, инструменти, при които човек от самото начало действа само като проста двигателна сила —

⁹¹) Едва приблизително от 1850 год. насам все по-голяма част от инструментите на работните машини се изработват в Англия по машинен начин, макар и не от същите фабриканти, които произвеждат самите машини. Машини за изработване такива механически инструменти са напр. автоматичните бобинни машини, машините за кардирни ленти, машините за изработване на тъкачни гребени, машините за изработване на вретена за мулните и ватерните текстилни машини.

като напр. при въртене ръчката на една мелница⁹²⁾, при помпане, при свиване и разтягане на краищата на едно духало, при чукане в хаван и т. н., — първи предизвикват употребата на животни, вода и вятър⁹³⁾ като двигателни сили и се развиват до степен на машини отчасти през, а в единични случаи и дълго преди манифактурния период, но те не революционизират начина на производството. Фактът, че те дори в своята занаятчийска форма са вече машини, става явен в периода на едрата промишленост. Така напр. помпите, с които холандците в 1836—1837 г. изпомпали Харлемското езеро, били устроени по принципа на обикновените помпи, само че буталата им са били движени не с човешки ръце, а с циклопични парни машини. В Англия обикновеното и твърде несъвършено ковашко духало дори и сега бива понякога превръщано в механическа въздушна помпа чрез едно просто съединяване на неговия лост с парна машина. Самата парна машина, както е била измерена в края на XVII век, т. е. през манифактурния период, и е продължавала да съществува до началото на 80-те години на XVIII век⁹⁴⁾, не е предизвикала промишлена революция. Напротив, по-скоро създаването на работните машини е направило необходимо революционизирането на парната машина. Откак човек, вместо да действа със своя инструмент върху предмета на труда, действа просто като двигателна сила върху инструменталната машина, използването на човешките мускули като двигателна сила става вече случайно и те могат да бъдат заместени с водата, вятъра, парата и т. н. Естествено това не изключва факта, че такова заместване често пъти изисква големи технически промени в механизма, който първоначално е бил конструиран изключително за човешка двигателна сила. В днешно време всички машини, които тепърва трябва да си проби-

⁹²⁾ Мойсей-египтянинът казва: „Не завързвай устата на вола, когато той вършеє.“¹³¹ Напротив, християнско-германските филантропи туряли на своя крепостен селянин, когото са употребявали като двигателна сила в мелниците си, голяма кръгла дъска на шията, за да не може той да поднася брашно в устата си.

⁹³⁾ Отчасти недостигът от естествени водопади, отчасти борбата с излишъка от вода в другите ѝ форми са заставили холандците да използват вятъра като двигателна сила. Самата вятърна мелница те са получили от Германия, където това изобретение предизвикало сериозна борба между аристокрацията, поповеите и императора по въпроса — на кого от тях „принадлежи“ вятърът. В Германия казвали, че въздухът превръщал човека в чужда собственост, докато именно вятърът е освободил Холандия. Това, което той там превърнал в собственост, не бил холандецът — там вятърът превърнал земята в собственост на холандеца. Още в 1836 г. в Холандия са били използвани 12 000 вятърни двигателя с 6 000 конски сили, за да пазят две трети от земята от обратното ѝ превръщане в лат.

⁹⁴⁾ Тя наистина е била вече значително подобрена от Уат в неговата първа така наречена просто действаща парна машина, но в тази си форма останала само като проста подемна машина за вода и солни разтвори.

ват път, като шевните машини, хлебарските машини и т. н., се конструират едновременно и за човешка, и за чисто механическа двигателна сила, стига самото им назначение по начало да не изключва малкия мащаб.

Машината, от която изхожда промишлената революция, замества работника, който работи с един отделен инструмент, с механизъм, който едновременно оперира с маса еднакви или еднородни инструменти и се движи от една единствена двигателна сила в каквато и да било форма⁹⁵). Това вече е машина, но все още само като прост елемент на машинното производство.

Увеличаването на размера на работната машина и на броя на нейните едновременно опериращи инструменти изисква по-голям двигателен механизъм, а тоя механизъм — за да надделее своята собствена съпротива — има нужда от двигателна сила, по-мощна от човешката, независимо от това, че човекът е крайно несъвършено средство за произвеждане на еднообразно и непрекъснато движение. При предпоставката, че човек действа вече само като проста двигателна сила, т. е. че на мястото на неговия инструмент е дошла инструменталната машина, природните сили вече могат да заместят човека и като двигателна сила. Измежду всички големи двигателни сили, завещани от манифактурния период, конската сила е била най-лошата, отчасти защото конят има своя собствена глава, отчасти защото е скъп и защото е ограничена възможността за неговото използване във фабриките⁹⁶). Въпреки това конят често е бил използван

⁹⁵) „Съединението на всички тези прости инструменти, привеждани в движение от един единствен двигател, съставлява машината“ (*Babbage*, цит. съч. [стр. 136]).

⁹⁶) През декември 1859 г. Джон Ч. Мортон прочел в Дружество на науките реферат за „силите, прилагани в земеделието“. В него между другото се казва: „Всяко подобрене, което повишава еднообразието на почвата, увеличава възможността за прилагане на парната машина като източник на чисто механическа сила... Конската сила е нужна там, дето криви синори и други пречки правят невъзможна еднообразната дейност. Тези пречки всекидневно все повече изчезват. При операции, които изискват повече прова на волята и по-малко същинска физическа сила, единствената приложима сила е човешката, която човешкият дух направлява във всеки отделен момент.“ След това г. Мортон свежда парната сила, конската сила и човешката сила към единицата-марка, обикновено употребявана при парните машини, т. е. към силата, способна да вдигне в една минута 33 000 фунта на 1 фут височина, и пресмята разходите за една парна конска сила при парната машина на 3 пенса на час, а при коня — на 5½ пенса. Сетне конят с оглед на здравето му може да бъде използван само по 8 часа на ден. Ако за обработване на земята се използва парната сила, то от всеки 7 коня в течение на цялата година ще могат да бъдат спестени поне 3 коня, като при това разходите за парната сила няма да бъдат по-високи от тези за освободените коне през ония 3—4 месеца, през които те действително се използват. Най-сетне, в ония земеделски операции, в които парната сила може да бъде използвана, тя в сравнение с конската сила подобрява качеството на продукта. За да се извърши работата на парната машина, трябва да работят 66 работника които заедно струват 15 шилинга на час, а за да се извърши работата на конете, са нужни 32 работника, които струват 8 шилинга на час.

зуван през детския период на едрата промишленост, за което свидетелствуват не само оплакванията на тогавашните агрономи, но и запазилият се досега начин на изразяване на механическата сила в конски сили. Вятърът е твърде непостоянен и не се поддава на контрол, а освен това прилагането на водната сила в Англия, отечеството на едрата промишленост, е преобладавало още през манифактурния период. Още в XVII век бил направен опит да се турят в движение два чифта воденични камъни с едно водно колело. Но увеличеният размер на предавателния механизъм влязъл в конфликт с вече недостатъчната водна сила и това било едно от обстоятелствата, които подтикнали към по-точно изследване на законите на триенето. Също така и неравномерното действие на двигателната сила в мелници, които се привеждали в движение чрез бутани и теглени лостове, довело до теорията и практическото приложение на маховото колело⁹⁷⁾, което по-късно играе такава важна роля в едрата промишленост. По такъв начин манифактурният период е създал първите научни и технически елементи на едрата промишленост. Ватерната предачна система на Аркрайт от самото начало е била движена с вода. Но и използването на водата като главна двигателна сила е било свързано с различни трудности. Тя не е могла да бъде увеличавана произволно, не е могло да се избегне нейният недостиг, понякога е изчезвала съвсем, и преди всичко тя е имала чисто локален характер⁹⁸⁾. Едва с изнамирането на втората парна машина на Уат, на така наречената парна машина с двойно действие, е бил създаден първият двигател, който при употреба на въглища и вода сам създавал своята двигателна сила; неговата мощност се намирала напълно под контрола на човека; този двигател бил подвижен и сам представлявал средство за движение, бил градски двигател, а не селски като водното колело, позволявал да се концентрира производството в градовете, вместо като водното колело да го разпръсква по цялата страна⁹⁹⁾, бил универсален в своето техно-

⁹⁷⁾ Fraulhaber в 1625 г., De Caus, 1688 г.

⁹⁸⁾ Модерното откритие на турбините освобождава промишлената експлоатация на водната сила от много предишни ограничения.

⁹⁹⁾ „В ранния период на текстилната манифактура седалището на фабриката е зависело от наличиостта на река с достатъчен наклон, за да върти водното колело; и макар че построяването на водните колела означава началото на упадъка на системата на домашното производство, водните колела, които по необходимост е трябвало да бъдат разположени покрай реките, и то често пъти на значителни разстояния едно от друго, са представлявали по-скоро елемент на една селска, отколкото на една градска система; едва с въвеждането на парната сила на мястото на водната фабриката са били съсредоточени в градовете и на такива места, където са били налице в достатъчно количество водата и въглищата, необходими за производството на пара. Парната машина е майка на промишлените градове“ (А. Редъръдъ в „Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1860“, p. 36).

логическо приложение и сравнително малко зависел от местните условия. Великият гений на Уат се проявява в спецификацията на патента, който той е извадил през април 1784 г. и в който неговата парна машина се описва не като някакво изобретение за особени цели, а като универсален двигател на едрата промишленост. Той загатва за приложения, някои от които, като напр. парния чук, са били въведени едва след повече от половин век. Но той се съмнявал в приложението на парната машина в областта на корабоплаването. Неговите наследници Булгън и Уат бяха изложили в 1851 г. на лондонската промишлена изложба най-колосалната машина за океански параходи.

Едва след като инструментите се превърнали от оръдия на човешкия организъм в инструменти на механически апарат, т. е. на инструменталната машина, двигателната машина придобила самостоятелна форма, напълно свободна от ограниченията, свързани с човешката сила. А с това отделната инструментална машина, която ние досега разглеждахме, се смъква до степената на прост елемент на машинното производство. Една двигателна машина сега вече можела едновременно да кара много работни машини. Заедно с броя на едновременно движените работни машини расте и двигателната машина, а предавателният механизъм се разраства в широко разклонен апарат.

Тук трябва да се прави разлика между две неща: кооперацията на множество еднородни машини и машинната система.

В единия случай целият продукт се изработва от една и съща работна машина. Тя извършва всичките различни операции, които е извършвал един занаятчия със своя инструмент, напр. тъкачът с тъкачния стан или няколко занаятчийски последователно с помощта на различни инструменти — било самостоятелно, било като членове на една и съща манифактура¹⁰⁰⁾. Така напр. в сегашната манифактура за производство на пликове за писма един работник сгъва с дървен нож хартията, друг намазва лепило, трети сгъва капака, на който се пресова монограмът, четвърти отпечатва монограма и т. н. и за всяка от тези частични операции всеки отделен плик трябва да ми-

---

¹⁰⁰⁾ От гледна точка на манифактурното разделение на труда тъкачеството съвсем не е било прост, а по-скоро сложен занаятчийски труд и поради това механическият тъкачен стан е машина, която извършва твърде разнообразни операции. Изобщо погрешна е представата, че модерните машини първоначално обхващали такива операции, които са били опростени от манифактурното разделение на труда. Преленето и тъкането през манифактурния период са били подразделени на нови видове, а оръдията им са били подобрени и видоизменени, но самият трудов процес никак не е бил разделен и си оставал занаятчийски. Изходна точка на машината не е трудът, а средството на труда.

нава от ръце на ръце. Една единствена машина за пликове изпълнява всички тези операции наведнъж и изработва по 3 000 и повече пликове на час. Една американска машина за правене на книжни кесии, изложена на лондонската изложба в 1862 г., реже хартията, намазва я с лепило и я сгъва, и при това произвежда по 300 кесии в минута. Целият процес, който в манифактурата е бил разделен и се е извършвал последователно, тук се извършва от една работна машина, която действа чрез комбинацията на различни инструменти. Независимо от това, дали една такава работна машина е само механическо възпроизвеждане на едно сложно ръчно оръдие или комбинация от разнородни прости инструменти, специализирани от манифактурата, във фабриката, т. е. в основаната на машинно производство работилница, всеки път отново се появява простата кооперация, и то преди всичко (ние тук оставяме настрана работника) като пространствена конгломерация на еднородни и едновременно заедно действащи работни машини. Така една тъкачна фабрика се образува от събирането на много механични тъкачни станове в едно здание, а фабриката за облекло — от събирането на много шевни машини. Но тук има техническо единство, тъй като многото еднородни работни машини получават импулс едновременно и равномерно от пулсирането на един общ първоизточник на движение, което се пренася върху тях чрез предавателния механизъм, отчасти също общ за всички тях, като за отделна инструментална машина се отделят само отделни разклонения. Както многобройните инструменти съставят само органи на една работна машина, така и многобройните работни машини сега вече образуват еднородни органи на един и същ двигателен механизъм.

Но същинската машинна система замества отделната самостоятелна машина едва там, където предметът на труда преминава през цяла редица от свързани помежду си последователни процеси, изпълнявани от верига от разнородни, но взаимно допълващи се работни машини. Свойствената на манифактурата кооперация, основана на разделението на труда, се явява тук отново, но сега като комбинация на частични работни машини. Специфичните инструменти на различните частични работници, напр. в текстилната манифактура — инструментите на дръндаря, на влачаря, на стригаря, на предача и др., — се превръщат сега в инструменти на специфицирани работни машини, всяка от които съставя особен орган за дадена особена функция в системата на комбинирания работен механизъм. В отраслите, в които машинната система се въвежда за пръв път, самата манифактура ѝ доставя самораслата основа на разделението, а оттам и организацията на производствения про-

цес¹⁰¹⁾. Но тук веднага изпъква и една съществена разлика. В манифактурата работниците са длъжни, поотделно или на групи, да изпълняват всеки отделен частичен процес със своите занаятчийски инструменти. При все че и работникът се нагажда към процеса, но и процесът предварително е приспособен към работника. Този субективен принцип на разделението на труда отпада при машинния начин на производство. Тук общият процес, обективно разгледан сам за себе си, се разлага на своите съставни фази и проблемата за извършването на всеки частичен процес и за свързването на различните частични процеси се разрешава чрез техническо прилагане на механиката, химията и т. н.¹⁰²⁾, при което, естествено, теоретичната концепция, както и преди, трябва да бъде усъвършенствувана въз основа на натрупания обширен практически опит. Всяка частична машина доставя на следващата нейния суров материал, а тъй като те всичките действуват едновременно, то и продуктът непрекъснато се намира в различни фази на процеса на своето създаване, както и в преход от една фаза на производството в друга. Както в манифактурата непосредствената кооперация на частичните работници създава определени количествени съотношения между отделните работнически групи, така и в разчленената машинна система непрекъснатото работене на частичните машини една за друга създава определено отношение между техния брой, техния размер и тяхната скорост. Комбинираната работна машина, която сега вече е разчленена система от отделни разнородни работни машини и от групи от такива машини, е толкова по-съвършена, колкото по-не-

¹⁰¹⁾ Преди епохата на едрата промишленост вълнената манифактура е била господстваща манифактура в Англия, поради това в нея са били правени повечето експерименти през първата половина на XVIII в. При памука, чието механическо преработване не изисква така трудни приготовления, е бил използван придобитият с вълната опит, както по-късно механическата вълнена индустрия се развива на основата на механическото памукопредачество и тъкачество. Отделни елементи от вълнената манифактура, напр. влаченето на вълната, са включени във фабричната система едва през последните десетилетия. „Прилагането на механична сила в процеса на влаченето на вълната... което се практикува в големи размери след въвеждането на дарачната машина, особено тази на Листер... имаше за своя несъмнена последна фаза, че голям брой работници бяха изхвърлени от работа. По-рано вълната се влачеше на ръце, повече в къщата на влачаря. Но сега тя навсякъде се влачи във фабриката и ръчният труд е станал излишен, с изключение на някои особени процедури, за които още се предпочитат ръчно влачене. Мнозина от ръчните влачари намериха работа във фабриките, но продуктът на ръчния влачар е така нищожен в сравнение с продукта на машината, че за доста голям брой влачари е изчезнала възможността да намерят работа“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, стр. 16).

¹⁰²⁾ „Така че принципът на фабричната система се състои в замаяната на... разделението и степенуването на труда между отделните занаятчици с разлагане на трудовия процес на неговите съществени съставни части“ (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 20).

прекъснат е целият процес, който тя извършва, т. е. с колкото по-малки прекъсвания суровият материал преминава от първата си фаза до последната си фаза, следователно — колкото повече самият механизъм, а не човешки ръце, го пренася от една производствена фаза в друга. Докато в манифактурата това изолиране на отделните процеси е принцип, даден от самото разделение на труда, в развитата фабрика, напротив, господствува принципът на непрекъснатата връзка на отделните процеси.

Една система от машини, все едно дали почива на простата кооперация на еднородни работни машини както в тъкачеството или на комбинация от разнородни работни машини както в предачеството, съставя сама по себе си един голям автомат, стига да я движи един самодвижещ се първичен двигател. Впрочем цялата система може да бъде движена напр. от парна машина, макар че отделни инструментални машини за известни движения още имат нужда от работника, както напр. беше при работата на мюлжине преди въвеждането на селфактора и както все още е при финото предачество, или пък някои определени части на машината, за да извършат своите операции, трябва подобно на инструменти да бъдат управлявани от работника, както беше в машиностроенето преди превръщането на *slide rest* [въртящия се супорт] в автомат. Щом работната машина извършва без човешка помощ всички движения, необходими за обработването на суровия материал, и се нуждае само от контрол от страна на работника, ние имаме автоматична система от машини, която при това се поддава на непрекъснато усъвършенствуване в нейните детайли. Така напр. апаратът, който автоматически спира предачната машина, щом се скъса макар една единствена нишка, както и *selfacting stop* [автоматичната спирачка], която спира усъвършенствувания парен тъкачен стан, щом вътъчната нишка се свърши в масура на сновалката, представляват съвсем модерни изобретения. Като пример както за непрекъснатостта в производството, така и за прокарването на автоматичния принцип може да служи съвременната хартиена фабрика. Изобщо въз основа на производството на хартия може удобно и в подробности да се изучава както разликата между различните начини на производство, основана на разликата в средствата за производство, така и връзката на обществените производствени отношения с различните начини на производство: старото германско производство на хартия ни дава образец на занаятчийско производство; Холандия от XVII в. и Франция от XVIII в. — на същински манифактури, а съвременна Англия — пример на автоматична фабрикация в този отрасъл; освен това в Китай и Индия още съществуват две различни древноазиатски формич на същата промишленост.

Машинното предприятие достига най-развита си вид в разчленената система от работни машини, които получават своето движение само чрез предавателни механизми от един централен автомат. Тук на мястото на отделната машина застава едно механическо чудовище, чието тяло запълва цели фабрични здания и чието демонична сила, отначало скрита от почти тържествено-отмереното движение на неговите исполински членове, избухва в трескаво бесния танц на неговите безбройни същински работни органи.

Мюлжинета, парни машини и т. н. е имало още преди да е имало работници, чието изключителна работа е да правят мюлжинета, парни машини и т. н., също както човек е носил дрехи, още преди да е имало шивачи. Но изобретенията на Вокансон, Аркрайт, Уат и т. н. са могли да бъдат реализирани само защото тези изобретатели са заварили голямо количество подготвени от манифактурния период сръчни механически работници. Една част от тези работници се състояла от самостоятелни занаятчийски от различни професии, друга част са били съсредоточени в манифактури, а в тях, както вече споменахме, разделението на труда е господствувало с особена строгост. С увеличаването на броя на изобретенията и с разрастващото се търсене на новоизнамерените машини се е развило все повече и повече, от една страна — разпадането на машиностроенето на многобройни самостоятелни отрасли, а от друга — разделението на труда вътре в машиностроителните манифактури. Така че тук, в манифактурата, ние виждаме непосредствената техническа основа на едрата промишленост. Манифактурата е произвела машините, чрез които едрата промишленост е отстранявала занаятчийското и манифактурното производство в ония производствени сфери, които тя най-напред е завладявала. Така че машинното производство е възникнало първоначално върху една несъответстваща на него материална основа. На известно стъпало от развитието то е трябвало да преобразява самата тази основа, която то в началото е заварило готова и после я е разширило в нейната стара форма, и да си създаде нова основа, отговаряща на неговия собствен начин на производство. Както отделната машина остава миниатюрна, докато се движи само с човешка сила, както машинната система не е могла да се развива свободно, докато на мястото на заварените двигателни сили — животни, вятър и дори вода — не се е явила парната машина, също тъй и цялото развитие на едрата промишленост е било парализирано, докато нейното характерно средство за производство, самата машина, е дължала своето съществуване на личната сила и личната сръчност, а следователно е и зависела от развитостта на мускулите, от остротата на погледа и от виртуозността на ръцете, с които частичният работник в манифактурата

и занаятчията във от нея са боравели със своите миниатюрни инструменти. Въпреки оскъпяването на машините, дължащо се на този начин на произхода им — обстоятелство, което властвува над капиталата като съзнателен мотив, — разширяването на вече машинизираната промишленост и нахлуването на машините в нови производствени отрасли зависели изключително от нарастването на количеството на една категория работници, която поради полуартистичния характер на своя труд е могла да се увеличава само постепенно, а не скокообразно. Но на известно стъпало от развитието си едрата промишленост е изпаднала и в технически конфликт (*Widerstreit*) със своята занаятчийска и манифактурна основа. Увеличаването на размерите на двигателните машини, на предавателния механизъм и на работните машини, по-голямото усложняване, разнообразяване и по-строгото уеднаквяване на съставните им части паралелно с откъсването на работната машина от занаятчийския модел, който първоначално е определял нейната конструкция, и с възприемането на една свободна форма, която се определя изключително от нейната механическа задача, развитието на автоматичната система и все по-неизбежното и растящо въвеждане на мъчно-обработваеми материали, напр. на желязо вместо дърво¹⁰³, — ето какви са били новите естествено възникнали задачи, разрешаването на които навсякъде се е натъквало на прегради, които се дължали на зависимостта на операциите от личността на работника и които дори комбинираният работнически персонал на манифактурата е могъл да преодолее само донякъде, но не и да унищожи по същество. Машини, напр. като модерната печатарска преса, модерния парен тъкачен стан и модерния дарак, не са могли да бъдат създадени от манифактурата.

Превратът в начина на производството в една сфера на промишлеността обуславя също такъв преврат и в други сфери. Това важи преди всичко за такива отрасли на промишлеността, които, макар и да са изолирани един от друг поради общественото разде-

¹⁰³ Механичният тъкачен стан в своята първоначална форма е направен главно от дърво, а подобреният, модерният стан — от желязо. До каква степен старата форма на средството за производство господствува отначало над неговата нова форма показва — между другото — дори повърхностното сравняване на модерния парен тъкачен стан със стария стан, на модерните духала в железолейярните фабрики с първото неспособно механическо възпроизвеждане на обикновеното ковашко духало, но може би най-убедителното доказателство е първият опит за създаване на локомотив още преди изнамирането на сегашния локомотив — и този пръв локомотив наистина е имал два крака, които е повдигал последователно, като кон. Едва след по-нататъшно развитие на механиката и след натрупване на практически опит механическият принцип вече напълно определя формата и затова тя окончателно се еманципира от заварената телесна форма на инструмента, който се развива в машина.

ление на труда, така че всеки от тях произвежда своя самостояйна стока, все пак се преплитат като фази на един целокупен процес. Така машинното предене е довело до необходимостта и от машинно тъкане, а двете заедно — до механическо-химическата революция в избелването, импримирането и боядисването. Така, от друга страна, революцията в памукопредачеството е предизвикала изнамирането на джина — машина за отделяне на памучното влакно от семето, благодарение на което е станало възможно памучното производство в необходимия днес голям мащаб¹⁰⁴). А революцията в начина на производство в промишлеността и земеделието е довела до необходимостта и от революция в общите условия на обществения производствен процес, т. е. в средствата за съобщение и транспорт. Както средствата за съобщение и транспорт на едно общество, чийто *privôt* [стожер] — за да си послужи с израза на Фурие — са били дребното земеделие с неговата добавъчна домашна промишленост и градският занаят, съвсем не са могли вече да задоволяват производствените потребности на манифактурния период с неговото разширено разделение на обществения труд, с неговата концентрация на средствата на труда и на работниците и с неговите колониални пазари и всъщност затова са претърпели преврат, също така и средствата за съобщение и транспорт, наследени от манифактурния период, скоро се превърнали в непоносима спирачка за едрата промишленост с нейните трескави темпове на производство, с нейния масов мащаб, с нейното постоянно и масово прехвърляне на капитал и работници от една сфера на производството в друга и с нейните новосъздадени отношения на световния пазар. Независимо от пълния преврат в строителството на платноходни кораби съобщителното и транспортно дело чрез цялата система от речни параходи, железници, океански параходи и телеграфни връзки постепенно се приспособява към начина на производство на едрата промишленост. А огромните маси желязо, които сега трябвало да се коват, спояват, режат, продупчват и оформяват, изисквали от своя страна циклопски машини, за чието създаване манифактурното машиностроене се оказало безсилно.

Така че едрата промишленост е трябвало да овладее характерното за нея средство за производство, самата машина, и с машини да произвежда машини. Едва по този начин тя си създавала

---

¹⁰⁴) Изнамерената от американеца Илоа Уитни машина е претърпяла и до най-ново време най-малко съществени изменения в сравнение с която и да било друга машина от XVIII век. Едва през последните десетилетия (преди 1867 г.) един друг американец, г. Емери от Албани в щата Ню Йорк, извади от употребление машината на Уитни благодарение на едно колкото просто, толкова и ефикасно приспособление.

своя адекватна техническа основа и стъпила на собствените са крака. С разрастването на машинното производство в първите десетилетия на XIX век машината наистина постепенно завладяла фабриката на инструменталните машини. Но едва през последните десетилетия грамадното железопътно строителство и океанското парно корабоплаване породиха ония циклопски машини, които служат за строеж на първични двигатели.

Най-съществено производствено условие за машинното фабрикуване на машини е било създаването на двигателна машина, способна да развива всяка желана мощност и все пак напълно поддаваща се на контрол. Такава вече е съществувала в лицето на парната машина. Но същевременно е трябвало да се постигне машинно произвеждане на нужните за отделните части на машината строго геометрични форми, като линия, плоскост, кръг, цилиндър, конус и сфера. Тази проблема разрешил в първото десетилетие на XIX век Хенри Модслей с изнамирането на *slide rest* [супорт на струг], който скоро бил автоматизиран и във видоизменена форма бил пренесен от струга, за който той първоначално е бил предназначен, към други машиностроителни машини. Това механическо приспособление не замества никакъв отделен инструмент, а самата човешка ръка, която създава определени форми чрез приближаване, нагаждане и насочване на острието на режещи инструменти и т. н. към работния материал, напр. желязо. По такъв начин успели да произвеждат геометричните форми на отделните машинни части

„с такава степен на лекота, точност и бързина, каквато никаква натрупана опитност не би могла да даде на ръката и на най-похватния работник“¹⁰⁵⁾.

Ако разгледаме онази част на използваните за машиностроенето машини, която образува същинската инструментална машина, ще видим, че пак се появява занаятчийският инструмент, само че в циклопски размери. Напр. действащата част на бормашината е грамаден свредел, който се движи от парна машина и без който не би могло да се произвеждат цилиндрите на големите парни машини и на хидравличните преси. Механичният струг е циклопично възпроизвеждане на обикновения крачен струг, рендосвачната машина е железен дърводелец, който обработва желязото със същия инструмент, с който дърводелецът обработва дървото; инструментът,

¹⁰⁵⁾ „The Industry of Nations“, London 1855, part II, p. 239. Там се казва: „Колкото проста и наглед незначителна да изглежда тази принадлежност на струга, ние мислим, че без преувеличение можем да кажем, че нейното влияние върху подобрието и разпространението на употребата на машините е било също тъй голямо, както влиянието на подобрията на Уат в самата парна машина. Нейното въвеждане изведнъж доведе до усъвършенствуване и поевтияване на всички машини и даде тласък за по-нататъшни изобретения и подобрения.“

който в лондонските корабостроителници реже фурнир, е гигантски бръснач; инструментът на машинната ножица, която реже желязото, както шивашката ножица реже плата, представлява една гигантска ножица, а парният чук действа с обикновена глава на чук, само че толкова тежка, че и самият Тор не би могъл да я размахне¹⁰⁶⁾. Така напр. един от тези парни чукове, които са измерени от Насмит, тежи повече от 6 тона и пада перпендикулярно от височина 7 фута върху една наковалня, която тежи 36 тона. Той като на шега превръща на прах цял гранитен блок, но също така е способен да закове гвоздей в меко дърво с последователни леки удари¹⁰⁷⁾.

Средството на труда придобива като машина такава материална форма на съществуване, която обуславя заместването на човешката сила с природни сили, а на емпирическата рутината — със съзнателно прилагане на природознанието. В манифактурата разчленяването на обществения трудов процес е чисто субективно, там то е комбинирани на частичните работници; в машинната система едрата промишленост притежава напълно обективен производствен организъм, който работникът заварва като готово материално условие на производството. В простата кооперация и дори в кооперацията, специфицирана чрез разделение на труда, изтласкването на единичния работник от обобществения все още е повече или по-малко случайно. Машините, с някои изключения, за които ще спомена по-долу, функционират само в ръцете на непосредствено обобществения или съвместен труд. Така че кооперативният характер на трудовия процес сега става техническа необходимост, диктувана от природата на самото средство на труда.

2. ПРЕНАСЯНЕТО НА СТОЙНОСТ ОТ МАШИНИТЕ ВЪРХУ ПРОДУКТА

Видяхме, че производителните сили, които възникват от кооперацията и от разделиението на труда, не струват нищо на капитала. Те са природни сили на обществения труд. Природните сили като пара, вода и др., които се употребяват в производствени процеси, също така нищо не струват. Но както човекът се нуждае от бели дробове, за да диша, също така му е нужно „едно творение на чо-

¹⁰⁶⁾ В Лондон една от тези машини за изковаване на ос за водни колела на параходи е и наречена „Тор“. Тя изковава ос, тежка 16½ тона, със същата леснина, с която ковачът изковава подкова.

¹⁰⁷⁾ Машините, които обработват дърво и които могат да бъдат употребени в производството от малки размери, са в по-голямата си част американски изобретения.

вешка ръка“, за да може производително да потребява природните сили. За да се експлоатира двигателната сила на водата, необходимо е водно колело; за да се експлоатира еластичността на парата, необходима е парна машина. С науката е същото, както и с природните сили. Веднъж открити, законът за отклоненията на магнитната стрелка в полето на електрическия ток или законът за магнетизиране на желязото, около което се движи електрически ток, вече не струват нито стотинка¹⁰⁸⁾. Но за експлоатацията на тия закони в телеграфното дело и т. н. е потребен много скъп и сложен апарат. Както видяхме, машината не изтласква оръдието на труда. От миниатюрно оръдие на човешкия организъм то се уголемява по обем и по количество до степента на инструмент на създаден от човека механизъм. Капиталът сега заставя работника да работи вместо с ръчен инструмент с машина, която сама оперира със своите инструменти. Затова, ако още от пръв поглед е ясно, че едрата промишленост, включвайки в производствения процес грамадни природни сили и природознанието, трябва да повиши извънредно много производителността на труда, то съвсем не е така ясно, че това повишение на производителната сила не се изкупва, от друга страна, с увеличено изразходване на труд. Както всяка друга съставна част на постоянния капитал, машините сами не създават никаква стойност, но пренасят своята собствена стойност върху продукта, за чието производство те служат. Доколкото имат стойност и доколкото поради това пренасят стойност върху продукта, те образуват съставна част от стойността на същия. Вместо да го поевтиняват, те го правят по-скъп — съответно на своята собствена стойност. Очевидно е, че машината и развитата система от машини (*systematisch entwickelte Maschinerie*) — това характерно средство на труда в едрата промишленост — представляват несравнено по-голяма стойност, отколкото средствата на труда в занаятчийското и манифактурното производство.

Тук трябва преди всичко да се отбележи, че машините винаги влизат изцяло в трудовия процес и винаги само отчасти в процеса на образуване на стойността. Те никога не прибавят повече стойност, отколкото сами средно губят чрез своето износване. Така че има голяма разлика между стойността на машината и онази част от

¹⁰⁸⁾ Науката изобщо не струва на капиталиста „нищо“, но това никак не му пречи да я експлоатира. Капиталът присвоява „чуждата“ наука тъкмо тъй, както присвоява и чуждия труд. Но „капиталистическото“ присвояване и „личното“ присвояване — било на наука, било на материално богатство — са съвсем различни неща. Сам д-р Юър се оплаква, че неговите любими фабриканти, които експлоатират машини, са груби невежи в областта на механиката, а Либих разказва за поразителното невежество на английските химични фабриканти в областта на химията

стойността ѝ, която тя периодично пренася върху продукта. Има голяма разлика между машината като елемент за образуване на стойност и машината като елемент за образуване на продукт. Колкото е по-голям периодът, в продължение на който една и съща машина служи в един и същ трудов процес, толкова по-голяма е тази разлика. Наистина ние видяхме, че всяко същинско средство на труда или оръдие за производство винаги влиза изцяло в производствения процес и винаги само на части в процеса на образуване на стойността, пропорционално на средното му дневно износване. Но при машината тази разлика между използване и износване е много по-голяма, отколкото при инструмента, тъй като машината, направена от по-траен материал, живее по-дълго и тъй като нейната употреба, регулирана от строго научни закони, дава възможност за по-голяма икономия в изразходването на нейните съставни части и на потребяваните от нея средства и — най-сетне — тъй като нейното производствено поле е несравнено по-широко от това на инструмента. Ако извадим както от машината, така и от оръдието техните средни дневни разходи, или онази съставна част от стойността, която те пренасят върху продукта чрез своето ежедневно средно износване и чрез потреблението на спомагателни материали като масло, въглища и т. н., то ще се окаже, че те действуват даром, като природни сили, които съществуват без съдействието на човешкия труд. Колкото по-голям е размерът на производителния ефект на машината от този на оръдието, толкова по-голям е и размерът на нейната безплатна служба в сравнение с тази на оръдието. Едва в едрата промишленост човек се научава да заставя продукта на своя предиден, вече овеществен труд да действува в голям мащаб дори като някаква природна сила¹⁰⁹⁾.

При разглеждането на кооперацията и манифактурата видяхме, че известни общи производствени условия като здания и т. н. се изразходват благодарение на съвместното им потребление по-бавно, отколкото разпокъсаните производствени условия на единичните работници, и следователно по-малко поскъпват продукта. При машин-

¹⁰⁹⁾ Рикардо дотолкова обръща изключително внимание на това действие на машините — впрочем той и него не изяснява, както не изяснява и общата разлика между трудовия процес и процеса на образуване на стойността, — че понякога забравя за онази съставна част на стойността, която машините пренасят върху продукта, и напълно смесва машините с природните сили. Така напр. „Адам Смит никъде не подценява услугите, които ни правят природните сили и машините, но много правилно различава природата на стойността, която те прибавят към стоките . . . тъй като те извършват своята работа безплатно, то помощта, която те ни дават, не прибавя нищо към разменната стойност“ (*Rickardo*, „Principles of Political Economy“. 3 ed. London 1821, p. 336, 337). Забележката на Рикардо, разбира се, е напълно правилна, доколкото е насочена против Ж. Б. Сей, който бръщолеви, че машините принасяли „услугата“ да създават стойност, която образувала част от „печалбата“.

ното производство не само многобройните оръдия на една работна машина съвместно износват нейния корпус, но и много работни машини съвместно износват една и съща двигателна машина заедно с част от предавателния механизъм.

При дадена разлика между стойността на машините и онази част от тяхната стойност, която те ежедневно пренасят върху своя продукт, степента, в която тази част от стойността поскъпява продукта, зависи преди всичко от размера на продукта, тъй да се каже, от неговата повърхност. В една лекция, отпечатана в 1857 г., г. Бейнс от Блябърн пресмята, че

„всяка реална механическа конска сила^{109а)} привежда в движение 450 автоматични мюлжине-вретена със съответните подготовителни съоръжения, или 200 тростилни вретена, или 15 тъкачни стана за 40 дюймова тъкан, заедно с механизмите за опъване на основата, за оглаждане и т. н.“¹³².

В първия случай дневните разходи за една парна конска сила и за износването на машините, които тя привежда в движение, се разпределят върху дневния продукт от 450 вретена на мюлжине, във втория случай — върху продукт от 200 тростилни вретена, в третия — върху продукт от 15 механични тъкачни стана, тъй че върху една унция прежда или върху един аршин тъкан се пренася твърде незначителна част от стойността. Същото е и при приведе-ния по-горе пример с парния чук. Тъй като неговото ежедневно износване, консумация на въглища и т. н. се разпределят върху граматни маси желязо, които той всекидневно изковава, то на всеки центнер желязо се пада само незначителна част от стойността, която

^{109а)} {Блезжка към третото издание. Една „конска сила“ е равна на силата на 33 000 футо-фунта на минута, т. е. на силата, която в една минута повдига 33 000 фунта на 1 фут (английски), или 1 фунт на 33 000 фута. Тази е конската сила, за която става дума по-горе. Но в обикновения търговски език, а и тук-таме в цитатн в тази книга, се прави разлика между „номинални“ и „комерчески“, или „индикаторни“, конски сили на една и съща машина. Старата, или номиналната, конска сила се изчислява изключително по дължината на хода на буталото и по диаметъра на цилиндъра, при което натискът на парата и скоростта на движението на буталото не се взимат под внимание. Фактически това означава следното: дадена парна машина има напр. 50 конски сили, ако се движи със същото слабо налягане на парата и със същата малка скорост на движението на буталото, както във времето на Бултън и Уат. Но оттогава насащ двата последни фактора са нараснали в граматна степен. За да се измери механическата сила, която сега действително развива някоя машина, е изна- мерен индикаторът, който показва парното налягане. Скоростта на движението на буталото лесно се определя. Така мярката на „индикаторната“, т. е. „комерческата“ конска сила на една машина представлява математична формула, която едновременно взима под внимание диаметъра на цилиндъра, дължината на хода на буталото, скоростта на буталото и парното налягане и с това показва колко пъти в една минута машината наистина прави 33 000 футо-фунта. Затова една номинална конска сила в действителност може да даде 3, 4 и дори 5 индикаторни, или действителни конски сили. Отбелязваме това, за да се изяснят различни по-нататъшни цитати. — Ф. Е.}

би била твърде голяма, ако тоя циклопски инструмент би набивал малки гвоздейчета.

При дадени граници на дейност на работната машина, т. е. при даден брой на нейните инструменти, или — ако е въпрос за сила — при даден размер на инструментите, масата на продукта ще зависи от скоростта, с която действува машината, напр. от скоростта, с която се върти вретеното, или от броя на ударите, които чукът нанася в една минута. Някои от тия колосални чукове правят 70 удара на минута, а патентованата ковачна машина на Райдер, която употребява парни чукове от по-малки размери за изковане на вретена, прави 700 удара на минута.

Щом е дадена пропорцията, в която машините пренасят стойност върху продукта, величината на тази част от стойността зависи от величината на тяхната собствена стойност¹¹⁰). Колкото по-малко труд съдържат самите машини, толкова по-малко стойност придават те на продукта. А колкото по-малко стойност придават на продукта, толкова са по-производителни и толкова повече тяхната служба се приближава към тази на природните сили. А машинното производство на машини намалява тяхната стойност в сравнение с техните размери и тяхното действие.

Сравнителният анализ на цените на стоки, произведени по занаятчийски или манифактурен начин, с цените на същите стоки, произведени от машини, има, общо взето, за резултат, че при машинния продукт онази част на стойността, която преминава от средството на труда, относително нараства, но абсолютно се намалява. Това значи, че нейната абсолютна величина спада, но нейната величина по отношение на общата стойност на продукта, напр. на един фунт прежда, се увеличава¹¹¹).

110) Читателят, който е под властта на капиталистически представи, разбира се, ще намери, че тук липсва „лихвата“, която машината прибавя към продукта *pro rata* [пропорционално] на своята капиталова стойност, но лесно е да се разбере, че машината, която не създава нова стойност, както не я създава и всяка друга съставна част на постоянния капитал, не може да прибави никаква стойност и под названието „лихва“. Ясно е по-нататък, че тук, дето става въпрос за производството на принадлежната стойност, не може да се представи *a priori* [от по-рано] никаква нейна част под названието „лихва“. В третата книга на това съчинение ще разясним капиталистическия начин на изчисляване, който *prima facie* [на пръв поглед] изглежда безсмислен и противоречаш на законите за образуването на стойността.

111) Тази прибавяна от машината съставна част на стойността се намалява абсолютно и относително там, където тя изтиква коне или изобщо работни животни, които се използват само като двигателна сила, а не като машини за обмяна на веществата. Впрочем Декарт със своята дефиниция на животните като прости машини гледа с очите на манифактурния период, за разлика от средните векове, когато на животното са гледали като на помощник на човека, както мисли по-късно и г. фон Халер в своето съчинение: „*Restauration der Staatswissenschaften*“. Че Декарт, както и Бейкън, е схващал променения образ на производството и практическото овла-

Ясно е, че ако произвеждането на една машина струва толкова труд, колкото спестява нейното прилагане, то ние имаме просто преместване на труд, т. е. общата сума на труда, необходим за произвеждането на една стока, не се намалява, или производителната сила на труда не се увеличава. Но разликата между труда, който тя струва, и труда, който тя спестява, или степента на нейната производителност, очевидно не зависи от разликата между нейната собствена стойност и стойността на заместения от нея инструмент. Тази разлика продължава да съществува дотогава, докато изразходваният за машинните труд, а следователно и онази част от стойността, която те пренасят върху продукта, остава по-малка от стойността, която работникът със своя инструмент би прибавил към предмета на труда. Затова производителността на машините се измерва със степента, в която те заместват човешката работна сила. Според г. Бейнс на 450 мюлжинетни вретена със съответните подготвителни съоръжения, които се движат от една парна конска сила, се падат $2\frac{1}{2}$ работника¹¹²⁾, а $2\frac{1}{2}$ работника с всяко selfacting mule spindle [автоматично мюлжинетно вретено] при 10-часов работен ден изпридат 13 унции прежда (среден номер), което прави седмично $365\frac{5}{8}$ фунта. Следователно при своето превръщане в прежда 366 фунта памук (за по-голямо опростяване на примера ние не обръщаме внимание на отпадъците) поглъщат само 150 работни часа, или 15 десетчасови работни дни, докато с чекрък, при който ръчният предач произвежда в 60 часа 13 унции прежда, същото коли-

дяване на природата от страна на човека като резултат от променения метод на мисленето, личи от неговите „Discours sur la Méthode“, където между другото се казва: „Възможно е“ (чрез въведения от него във философията метод) „да се дойде до знания, много полезни в живота, и вместо оная умозрителна философия, която преподават в училищата, да се намери едно практически приложение на тези знания, чрез които — познавайки силите и действието на огъня, водата, въздуха, звездите и всички други тела, които ни обикалят, както познаваме различните занаяти на нашите занаятчици — ние бихме могли по същия начин да използваме нашите знания за полезните цели, за които те са годни, и по този начин бихме могли да станем господари и собственици на природата“, а заедно с това „да спомогаме за подобрието на човешкия живот“. В предговора към „Discourses upon Trade“ от сър Дъдлей Норт (1691) се казва, че методът на Декарт, приложен към политическата икономия, започнал да я освобождава от старите басни и суеверни представи за парите, за търговията и т. н. Но, общо взето, по-раншните английски икономисти се присъединяват към философията на Бейкън и Хобс, докато по-късно „философ“ хат ъξοϋϋ [предимно] на политическата икономия в Англия, Франция и Италия станал Лок.

112) Според годишния отчет на есенската търговска камара (окт. 1863) стоманолерярният завод на Круп със 161 топилни, калилни и циментови пещи, 32 парни машини (в 1800 г. това е бил приблизително общият брой на всички парни машини в Манчестер), 14 парни чука, които заедно представляват 1236 конски сили, 49 ковашки огнища, 203 работни стана и около 2400 работника е произвел 13 милиона фунта лята стомана. Тук на 1 конска сила се падат по-малко и от 2 работника.

чество памук би погълнало 2 700 десетчасови работни дни, или 27 000 работни часа¹¹³⁾. Там, където старият начин на blockprinting, т. е. на ръчното щампосване на басми, е заместен от машинно щампосване, една единствена машина с помощта на един мъж или момче щампосва за един час толкова четирицветна басма, колкото преди са щампосвали 200 възрастни работници¹¹⁴⁾. Докато Илой Уитни още не бил изобретил в 1793 г. машината cottongin [памучен джин], отделянето на един фунт памук от семената изисквало средно един работен ден. С неговото изобретение една негърка вече могла да изчиства по 100 фунта памук на ден, а оттогава насам производителността на cottongin [памучен джин] е значително увеличена. Един фунт памучни влакна, чието производство по-рано е струвало 50 цента, по-късно се продавал за 10 цента, и то с по-голяма печалба, т. е. с по-голямо количество незаплатен труд. В Индия за почистване на влакната от семената се употребява един полумашинен инструмент, т. н. чурка, с която един мъж и една жена очистват 28 фунта на ден. С помощта на чурката, която д-р Форбс измери преди няколко години, един мъж и едно момче очистват 250 фунта на ден; а там, където като двигателна сила се използват волове, пара или вода, са нужни само няколко момчета и момичета като feeders [подавачи на материал за машината]. Шестнадесет такива машини, движени от волове, извършват средната дневна работа на 750 души¹¹⁵⁾.

Както вече споменахме, парната машина при парния плуг извършва в един час за 3 пенса, или $\frac{1}{4}$ шилинг, толкова работа, колкото 66 души извършват за 15 шил. на час. Връщам се към този пример, за да отстраня една погрешна представа. А именно: тези 15 шилинга в никой случай не са изразът на труда, прибавен от 66-тимата души за един час. Ако съотношението между принадлежния труд и необходимия труд е било 100%, то тези 66 работници са произвели на час една стойност от 30 шилинга, макар че само 33 часа се изразяват в един еквивалент за самите тях, т. е. в работната им заплата от 15 шилинга. И тъй, ако приемем, че една машина струва колкото годишната заплата на 150 заместени от нея работници, напр. 3 000 фунта стерлинги, то тези 3 000 ф. ст. съвсем не са паричният израз на труда, вложен от 150 работници и прибавен към

¹¹³⁾ Бебидж пресмята, че на Ява само предачния труд прибавя 117% към стойността на памука. По същото време (1832 г.) в Англия общата стойност, прибавяна от труда и машините при преденето на памука, е била приблизително 33% от стойността на суровия материал („On the Economy of Machinery“, London 1832, стр. 165, 166).

¹¹⁴⁾ Освен това при машинното щампосване се пести боя.

¹¹⁵⁾ Cp. Paper read by Dr. Watson, Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arpts, 17 April 1860.

предмета на труда, а са израз само на оная част от техния годишен труд, която за самите тях се изразява в работната заплата. Напротив, паричната стойност на машината от 3000 ф. ст. изразява целия труд, изразходван за нейното производство, безразлично в какво съотношение този труд представлява работна заплата за работника и принадена стойност за капиталиста. Следователно дори и машината да струва толкова, колкото заместената от нея работна сила, овещественият в самата нея труд винаги е по-малък от живия труд, който тя замества¹¹⁶⁾.

Ако разглеждаме машините изключително като средство за поевтиняване на продукта, то границата на тяхната употреба се определя от това, че тяхното собствено производство трябва да струва по-малко труд, отколкото замества тяхното приложение. За капитала обаче тази граница е изразена по-тясно. Тъй като той плаща не вложения труд, а стойността на вложената работна сила, за него границата на употребата на машини се определя от разликата между стойността на машината и стойността на заместваната от нея работна сила. Тъй като разделението на работния ден на необходим труд и принаден труд е различно в различните страни, както е различно и в една и съща страна, но в различни периоди, или в един и същ период, но в различни промишлени отрасли; тъй като освен това действителната заплата на работника ту спада под стойността на неговата работна сила, ту се покачва над нея, то разликата между цената на машината и цената на работната сила, която трябва да бъде заместена от нея, може твърде много да се променя, макар и разликата между количеството труд, необходимо за произвеждане на машината, и общото количество на замествения от нея труд да остава една и съща^{116a)}. Но за самия капиталист само първата разлика определя производствените разходи на стоката и му влияе чрез принудителните закони на конкуренцията. Затова днес в Англия се изнабират машини, които се прилагат само в Северна Америка, както в XVI и XVII век Германия е изнабирала машини, които са се прилагали само в Холандия, или: както много френски изобретения от XVIII век са били използвани само в Англия. В по-рано развитите страни самата машина с нейното приложение в някои промишлени отрасли произвежда такъв излишък от труд (*redundancy of labour*, казва Рикардо) в други отрасли, че тук спадането на ра-

¹¹⁶⁾ Тези неми-агенти (машините) винаги са продукт на много по-малко труд отколкото оная, който те замества, дори когато имат същата парична стойност“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3 ed. London 1821, p. 40).

^{116a)} Бележка към второто издание. Затова в комунистическо общество машините биха имали съвсем друго поле за приложение, отколкото в буржоазното общество.

ботната заплата под стойността на работната сила възпрепятствува употребата на машини и я прави излишна и често пъти невъзможна от гледна точка на капитала, чиято печалба и без това произтича от намалението не на вложения изобщо, а на заплатения труд. В някои отрасли на английската вълнена манифактура детският труд през последните години е много намален, а тук-там е почти съвсем изместен. Защо? Фабричният закон наложи да бъдат въведени за децата две смени, от които едната работи 6, а другата 4 часа, или всяка само по 5 часа. Но родителите не искали да продават тези *half-timers* (работещи половин ден) по-евтино, отколкото по-рано са продавали *full-timers* (работещи пълен ден). Оттук и заместването на *half-timers* с машини¹¹⁷⁾. Преди да бъде забранен в мините женският и детският труд (за деца под 10 години), капиталът е смятал, че неговият метод да заставя голи жени и момичета, често пъти заедно с мъже, да работят в каменовъглените и други мини е до-толкова в съгласие с неговия морален кодекс, а особено и с неговата главна касова книга, че едва след забраната прибягнал до машините. Янките са изнамерили машини за трошене на камъни. Англичаните не ги прилагат, тъй като на „клетника“ (в английската политическа икономия тази дума „wretch“ е специално название за земеделския работник), който извършва тази работа, се заплаща такава малка част от неговия труд, че за капиталиста машините само биха поскъпили производството¹¹⁸⁾. В Англия за теглене и т. н. на лодки по каналите понякога все още се употребяват жени вместо коне¹¹⁹⁾, тъй като трудът, необходим за произвеждането на коне и машини, е математически определена величина, докато трудът, необходим за издръжката на жените от свръхнаселението, не заслужава дори изчисление. Поради това никъде няма по-безсрамно прахосване на човешка сила за дреболии, както именно в Англия, страната на машините.

¹¹⁷⁾ „Предприемачите не искат ненужно да задържат две смени деца под 13 години . . . Една група фабриканти, предачите на вълна, сега вече наистина рядко употребяват деца под 13 години, т. е. *half-time*. Те са въвели различни видове усъвършенствувани нови машини, които са направили съвсем излишно използването на деца (т. е. на деца под 13 години); за илюстрация на това намаление на броя на децата ще спомена един трудов процес, при който към съществуващите машини е бил включен един апарат, наречен машина за наставяне, чрез който работата на шест или четири *half-times* може — според устройството на отделната машина — да бъде извършена от един младеж (над 13 години) . . . [Системата *half-time*] е стимулирала „изнамяването на тази „машина за наставяне“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1858“).

¹¹⁸⁾ „Машината . . . често пъти не може да бъде употребена дотогава, докато трудът (той разбира: работната заплата) не се покачи“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3 ed. London 1821, стр. 479).

¹¹⁹⁾ Виж „Report of the Social Science Congress at Edinburgh, October 1863.“

3. ПЪРВИТЕ ВЪЗДЕЙСТВИЯ НА МАШИННОТО ПРОИЗВОДСТВО ВЪРХУ РАБОТНИКА

Изходен пункт на едрата промишленост образува, както показахме, революцията в средството на труда, а преобразуваното средство на труда получава своята най-развита форма в разчленената система от машини във фабриката. Преди да видим как към тоя обективен организъм се присъединява човешкият материал, нека разгледаме някои общи въздействия на тая революция върху самия работник.

А) ПРИСВОЯВАНЕ НА ДОБАВЪЧНА РАБОТНА СИЛА ОТ СТРАНА НА КАПИТАЛА. ЖЕНСКИ И ДЕТСКИ ТРУД

Доколкото машините правят мускулната сила ненужна, те стават средство за използване на работници без мускулна сила или с недостатъчно физическо развитие, но с по-голяма гъвкавост на членовете. Затова женският и детският труд е бил първата дума на капиталистическото прилагане на машините! С това тези грандиозни средства за заместване на труд и на работници веднага се превърнали в средство... за увеличаване на броя на наемните работници чрез подчиняване на всички членове на работническото семейство, без разлика на пол и възраст, под непосредственото господство на капитала. Принудителният труд в полза на капиталиста узурпирал не само времето за детската игра, но и времето за обичайния свободен труд в домашния кръг за нуждите на самото семейство¹²⁰.

Стойността на работната сила се определя не само от работното време, необходимо за издръжката на възрастния работник, но и от работното време, необходимо за издръжката на цялото работническо семейство. Като хвърлят всички членове на работническото семейство на трудовия пазар, машините разпределят стойността на

¹²⁰ През време на памучната криза, която съпровождала американската гражданска война, английското правителство изпратило д-р Едуард Смит в Ланкшайр, Чешайр и други места, за да събере сведения за здравословното състояние на работниците от памучната промишленост. Между другото той съобщава: в хигиенично отношение кризата, независимо от изгонването на работниците от фабричната атмосфера, имала и много други предимства. Жените на работниците сега намирали необходимото време да накърмят децата си, вместо да ги тровят с cordial'a на Годфрей (опиумен препарат); те спечелили време да се учат да готвят. За нещастие, това готварско изкуство им се е паднало в един момент, когато пък нямали какво да ядат. Но от това се вижда как капиталът узурпира в полза на своето самонарастване и труда, необходим за семейните нужди. Кризата била също използвана, за да могат дъщерите на работниците да се научат в специални школи да шият. Цяла американска революция и цяла световна криза са били нужни, за да могат работническите момичета, които предат прежда за целия свят, да се научат да шият!

работната сила на мъжа върху цялото негово семейство. Следователно те намаляват стойността на неговата работна сила. Купуването на семейство, раздробено напр. на 4 работни сили, струва може би по-скъпо, отколкото преди е струвало купуването на работната сила на главата на семейството, но пък на мястото на един работен ден идат четири работни дни и тяхната цена спада в оная пропорция, в която четирмата дават повече принадлеен труд, отколкото единият работник. За да може едно семейство да живее, сега трябва четирма души да дават на капитала не само труд, но и принадлеен труд. Така машините заедно с човешкия материал за експлоатация — същинското поле на капиталистическата експлоатация¹²¹⁾ — увеличават същевременно и степента на експлоатацията.

Те също тъй революционизират из основи и формалния израз на капиталистическото отношение, договора между работника и капиталиста. На базата на стоковата размяна първата предпоставка беше, че капиталистът и работникът си противостоят като свободни личности, като независими стокоприетатели, единият — като притежател на пари и средства за производство, другият — като притежател на работна сила. Но сега капиталът купува непълнолетни или малолетни. По-рано работникът е продавал своята собствена работна сила, с която той формално е разполагал като свободна личност. Сега той продава своята жена и своите деца. Той става търговец на роби¹²²⁾. Търсенето на детски труд често пъти и по форма

¹²¹⁾ „Броят на работниците се е увеличил твърде много поради все повече нарастващото заместване на мъжкн с женски труд и особено на труда на възрастните — с детски труд. Три момичета на 13-годишна възраст със заплата от 6 до 8 шилинга на седмица са изместили един мъж на зряла възраст със заплата между 18 и 45 шилинга“ (*Th. de Quincey, „The Logic of Political Economy“, London 1844, бележка към стр. 147*). Тъй като известни семейни функции, напр. гледане и кърмене на децата, не могат съвсем да се потъпчат, отнетите от капитала майки на семейства са принудени повече или по-малко да наемат свои заместници. Трудът, необходим за потреблението вътре в семейството, като шиене кърпене и т. н., трябва да бъде заместен с купуване на готови стоки. Следователно на намаленото изгзаводване на домашен труд отговаря увеличение на паричните разходи. Така че производствените разходи на работническото семейство растат и покриват увеличения приход. Към това се прибавя и обстоятелството, че икономията и целесъобразността при ползуването и подготвянето на средствата за живот стават невъзможни. За всички тези факти, скривани от официалната политическа икономия, се намира изобилен материал в отчетите на фабричните инспектори, в отчетите на Комисията по обследване условията на детския труд и особено в отчетите за здравето на населението.

¹²²⁾ В противоположност на важния факт, че ограничаването на женския и детския труд в английските фабрики е било наложено на капитала от възрастните работници-мъже, ние дори и в последните отчети на Комисията по обследване на условията на детския труд намираме наистина възмутителни и напълно роботърговски черти у родителите-работници по отношение на търговията с деца. А капиталистическият фарисей, както личи от същите „Reports“, изобличава това създадено, увечавано и експлоатирано от самия него зверство, което той иначе нарича „сво-

прилича на търсенето на роби-негри, което е обикновено явление в обявленията на американските вестници.

„Моего внимание — казва напр. един английски фабричен инспектор — бе привлечено от едно обявление в местния вестник на един от най-големите манифактурни градове на моя окръг, което приваждам тук: „Търсят се 12 до 20 момчета на такава възраст, че да могат да минат за 13-годишни. Заплата 4 шилинга на седмица. За справка и т. н.“¹²³⁾.

Фразата „да могат да минат за 13-годишни“ има този смисъл, че според фабричния закон деца под 13 години могат да работят само 6 часа. Един официално признат лекар (certifying surgeon) трябва да удостоверява възрастта. Фабрикантът търси значи момчета, които да изглеждат така, като че ли са вече тринадесетгодишни. Понякога скокообразното намаление на броя на наетите от фабрикантите деца под 13 години, което изненадва в английската статистика за последните 20 години, е било, според показанията на самите фабрични инспектори, в голяма степен дело на тези certifying surgeons, които подправяли възрастта на децата съобразно с експлоататорските желания на капиталистите и нуждата на родителите да продават труда на децата си. В прословутия лондонски квартал Бетнал Грийн всеки понеделник и вторник сутринта има открит пазар, където деца от двата пола, от 9 години нагоре, сами се отдават под наем на лондонските копринарски манифактури. „Обикновените условия са 1 шилинг и 8 пенса на седмица (които се дават на родителите) и 2 пенса за мене самия, освен това и чай.“ Договорите важат само за една седмица. Сцените и езикът на тоя пазар са просто възмутителни¹²⁴⁾. В Англия все още се случва жени „да вземат момчета от трудовия дом и да ги продават на първия срещнат купувач за 2 шилинга и 6 пенса седмично“¹²⁵⁾. Въпреки закона все още най-малко 2 000 момчета във Великобритания биват продавани от своите родители като живи коминочистачни машини (макар че за заместването им има машини)¹²⁶⁾. Причинената от ма-

бода на труда“. „Детският труд е бил повикан на помощ... дори за добиване на собствения насыщен хляб. Без сили да издържат такъв непосилен труд, без да бъдат напътени за техния бъдещ живот, те са хвърлени в една физически и морално поковарена обстановка. Еврейският историк по повод разрушаването на Ерусалим от Тит забелязва, че не било чудно, дето градът е бил подложен на такова страховтно унищожение, шом като една безчовечна майка е пожертвувала собственото си дете, за да утоли страстта на необуздания си глад“ („Public Economy Concentrated“, Carlisle 1833, p. 66).

¹²³⁾ А. Редгрейв в „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“, p. 41.

¹²⁴⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report“, London, 1866, p. 81, № 31. {Бележка към четвъртото издание. Копринарската индустрия в Бетнал Грийн днес е почти унищожена — Ф. Е.}

¹²⁵⁾ „Children's Employment Commission. 3rd Report“, London, 1864, p. 53, № 15.

¹²⁶⁾ Пак там, 5th Report, p. XXII, № 137.

шината революция в правното отношение между купувач и продавач на работна сила, която лишила цялата тази сделка дори от привидността на договор между свободни личности, е дала по-сетне на английския парламент юридическо оправдание за държавна намеса във фабричното дело. Винаги, когато фабричният закон ограничава детския труд на 6 часа в дотогава още незасегнати отрасли на промишлеността, все отново се чува хленчът на фабрикантите, че част от родителите изтегляли децата от сега засегнатата промишленост само затова, за да ги продадат в такава промишленост, където още цари „свобода на труда“, т. е. където децата под 13 години са заставени да работят като възрастни, а поради това и могат да бъдат продадени по-скъпо. Но тъй като капиталът по своята природа е левелер, т. е. изисква като свое получено по рождение човешко право равенство в условията на експлоатиране на труда във всички производствени сфери, то законодателното ограничаване на детския труд в един промишлен отрасъл става причина за неговото ограничаване и в другите.

Ние още по-рано посочихме физическата деградация на децата и младежите, както и на жените на работниците, които машината подлага на експлоатацията на капитала, отначало пряко, във фабриките, изникващи на нейна основа, а после и косвено, във всички останали промишлени отрасли. Затова тук ще се спрем само на една точка — на грамадната смъртност на работническите деца през първите години на техния живот. В Англия има 16 регистрационни окръга, в които на 100 000 живи деца под една година се падат средно годишно само по 9 085 смъртни случая (в един окръг само 7 047); в 24 окръга се падат над 10 000, но под 11 000; в 39 окръга — над 11 000, но под 12 000; в 48 — над 12 000, но под 13 000; в 22 — над 20 000; в 25 — над 21 000; в 17 — над 22 000; в 11 — над 23 000; в окръзите Хуу, Уолвърхемптън, Ештън-ъндър-Лайн и Престън — над 24 000; в окръзите Нотингем, Стокпорт и Бредфорд — над 25 000; в Уйзбич — 26 001 и в Манчестер — 26 125¹²⁷⁾. Както показва едно официално санитарно обследване в 1861 г., високият процент на смъртността се дължи — като се оставят настрана местните условия — предимно на работенето на майките във от къщи и на произлизащото оттук занемаряване и лошо третиране на децата, между другото и на неподходяща храна, недостатъчна храна, тъпчене с упойки и т. н., а към това трябва да се прибави и неестественото отчуждаване на майките от техните деца и като последица от него умишленото изгладняване до смърт и отравяне на децата¹²⁸⁾.

¹²⁷⁾ „Sixth Report on Public Health“, London, 1864, p. 34.

¹²⁸⁾ „То (изследването от 1861 г.)... освен това доказва, че, от една страна, при описаните обстоятелства децата гинат от занемаряване и лоши обноски, които се

В такива земеделски окръзи, „където най-малко се прилага женският труд, процентът на смъртността е най-малък“¹²⁹). Но анкетната комисия от 1861 г. дойде и до неочаквания извод, че в някои чисто земеделски окръзи, разположени по брега на Северно море, процентът на смъртността на децата под една година почти достига този на най-компрометираните фабрични окръзи. Поради това д-р Джулиан Хънтър е бил натоварен да изследва това явление на самото място. Неговият отчет е включен в „Sixth Report on Public Health“¹³⁰). Дотогава се предполагаго, че малария и други болести, свойствени на ниски и блатисти места, покосяват децата. Изследването показало тъкмо обратното, а именно,

„че същата причина, която е прогонила маларията, т. е. превръщането на почвата (която зиме била тресавище, а лете — оскъдно пасбище) в плодородни ниви, е създала изключителната смъртност на бозайничетата“¹³¹).

70-те практикуващи лекари, които д-р Хънтър разпитал в тези окръзи, били „забележително единодушни“ по тази точка. Работата е там, че с революционизирането на земеделието там била въведена промишлената система.

„Омъжени жени работят на групи заедно с моми и момци; един човек, наречен „gangmeister“ [„отговорник на групата“], наема тия групи изцяло и ги предава срещу известна сума на разположение на фермера. Тия групи често пъти ходят на работа много мила далеч от своите села; човек може да ги срещне сутрин и вечер по пътищата, жените в къси ризи и също такива поли и ботуши, а понякога панталони; много силни и здрави на вид, но покварени от моралната разпуснатост и безскрупулни към печалните последници, които предпочитането на такъв дееен и независим живот стоварва върху техните рожби, които гинат в къщи“¹³²).

В тези окръзи се повтарят всички явления на фабричните окръзи, а в още по-широки размери — замаскираното детеубийство и храненето на децата с упойки¹³³).

дължат на фабричния труд на техните майки, а, от друга страна, майките изгубват естествените чувства към своите рожби до такава степен, че обикновено тяхната смърт не ги засяга много, а понякога... направо вземат мерки, за да я ускорят“ (пак там).

¹²⁹) „Sixth Report on Public Health“, London, p. 454.

¹³⁰) Пак там, стр. 454, 462. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.“

¹³¹) „Sixth Report on Public Health“, London 1864, p. 35, 455, 456.

¹³²) Пак там, стр. 456.

¹³³) Както във фабричните окръзи, така и в земеделските окръзи на Англия употребата на опиум от възрастните работници и работнички всеки ден се увеличава. „Да развият продажбата на опиума . . . съставлява главна цел на някои предприемчиви едри търговци. Дрогеристите го смятат за артикул, който най-много върви“ (пак там, стр. 459). Кърмачетата, които получават опиум, „се сгърчват като дребни старчета или малки маймуни“ (пак там, стр. 460). Ето как Китай и Индия си отмишават на Англия!

„Това, което зная за злините, които причинява всяко масово промишлено заангажиране на възрастни жени, казва д-р Саймън, служебен лекар на английския Таен съвет¹³³ и главен редактор на отчетите за общественото здраве — трябва да оправдае дълбокото отвращение, с което го наблюдавам“¹³⁴). „Ще бъде истинско щастие за манифактурните окръзи на Англия — възкличава в един официален отчет фабричният инспектор Р. Бейкър, — ако на всяка омъжена жена, която има семейство, бъде забранено да работи в която и да е фабрика“¹³⁵).

Моралното осакатяване, което произтича от капиталистическата експлоатация на женския и детския труд, толкова изчерпателно е описано от Фр. Енгелс в неговата книга „Положението на работническата класа в Англия“ и от други писатели, че аз тук само го припомням. Но интелектуалното опустошаване, което се създава изкуствено чрез превръщане на незрели хора в прости машини за фабрикуване на принадена стойност и което трябва да различаваме от онова първобитно невежество, което оставя ума неразработен, но не поврежда неговата способност за развитие и неговата естествена плодовитост, застави най-сетне дори английския парламент да провъзгласи основното образование като задължително условие за „производствената“ употреба на деца под 14 години във всички отрасли на промишлеността, подчинени на фабричния закон. Духът на капиталистическото производство ясно пролича в небрежната редакция на така наречените клаузи за образованието във фабричните закони, в липсата на административен апарат, поради което това задължително обучение в повечето случаи пак става илюзорно, в опозицията на фабрикантите дори и против този закон за образованието и в техните извъртания и хитрувания, с които го заобикалят на практика.

„За осъждане е само законодателната власт, защото е издала един фиктивен закон (delusive law), който под претекст, че се грижи за възпитанието на децата, не съдържа нито едно единствено постановление, с което да може да се осигури тази цел. Законът определя само това, че децата всеки ден трябва да бъдат затваряни за определено време (3 часа) между четирите стени на едно помещение, наречено училище, и че този, който е наел детето, трябва да получава всяка седмица удостоверение за това от едно лице, което с името си се подписва като учител или учителка“¹³⁶).

Преди да бъде издаден поправеният фабричен закон от 1844 г., не са били рядко явление свидетелства за посещаване на училище, които учителят и учителката, като неграмотни, са подписвали с кръст.

„Когато посетих едно от училищата, което издаваше такива свидетелства, аз бях дотолкова поразен от невежеството на учителя, че го попитах: „Кажете ми, моля ви

¹³⁴) Иак там, стр. 37.

¹³⁵) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, р. 59. Този фабричен инспектор е бил по-рано лекар.

¹³⁶) Леонард Хорнър в „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857“, р. 17.

знаете ли да четете?“ — „Общо взето, да (summat)“ — отговори той. За свое оправдание той прибави: „Във всеки случай аз знам повече от моите ученици.“

През време на подготвянето на закона от 1844 г. фабричните инспектори разобличили мизерното състояние на заведенията, наречени училища, чиито свидетелства те по закон били длъжни да признават като напълно валидни. Но всичко, което те успели да постигнат, било това, че от 1844 г. нататък

„цифрите в училищните свидетелства трябва да бъдат попълнени с почерка на учителя, а името и презимето на учителя — да бъдат подписани от самия него“¹³⁷⁾.

Сър Джон Кинкейд, фабричен инспектор за Шотландия, разказва за подобни случаи от неговата служба.

„Първото училище, което посетихме, държеше някоя си мисис Ан Килин. Когато ѝ предложих да каже името си буква по буква, тя веднага направи грешка, като почна с буквата С, но веднага се поправи, като каза, че нейното име започва с К. Но като прегледах нейните подписи в книгата за училищните свидетелства, аз забелязах, че тя се подписва различно, а нейният почерк не остави никакво съмнение, че тя е негодна за учителка. Пък и тя самата призна, че не може да води дневника . . . В друго училище открих, че училищната стая има 15 фута дължина и 10 фута ширина, и преброих в това помещение 75 деца, които крещаха нещо неразбрано“¹³⁸⁾. „Но не са само тия мизерни дупки, в които децата получават училищни свидетелства, без да добиват училищно образование; съществуват много училища, в които учителят е подготвен, но неговите усилия почти изцяло се разбиват о умопомрачителния куп деца от всякаква възраст от 3 години нагоре. Неговият доход, който в най-добрия случай е твърде жалък, зависи напълно от онова количество пенсии, които той може да получи, като натъпче колкото може повече деца в една стая. Към това се прибавя оскъдната училищна мобилировка, липсата на книги и други учебни помагала и потискащото действие на разваления и отвратителен въздух върху самите бедни деца. Аз бях в много такива училища, където видях маса деца, които абсолютно нищо не правеха; и това се удостоверява като посещаване на училище, а такива деца фигурират в официалната статистика като получили образование (educated)“¹³⁹⁾.

В Шотландия фабрикантите избягват да държат деца, които са задължени да ходят на училище.

„Това достатъчно доказва силното неразположение на фабрикантите спрямо клаузите за образованието“¹⁴⁰⁾.

Това състояние приема уродливо-ужасяващи форми в заведенията за импримиране на басми и др., които се регулират от специален фабричен закон. Според постановленията на този закон

¹³⁷⁾ Леонард Хорнър в „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, p. 18, 19.

¹³⁸⁾ Сър Джон Кинкейд в „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“, p. 31, 32.

¹³⁹⁾ Леонард Хорнър в „Reports etc. for 30th April 1857“, p. 17, 18.

¹⁴⁰⁾ Сър Дж. Кинкейд в „Reports of Insp. etc. for 31st October 1856“, p. 66.

„всяко дете, преди да бъде наето в такова заведение, трябва да е посещавало училище поне 30 дни и не по-малко от 150 часа в течение на 6-те месеца, които непосредствено предшествуват първия ден на неговото постъпване. През време на неговата работа в това заведение за импримиране то също така е длъжно да ходи на училище в течение на 30 дни, или 150 часа, през всяко полугодие . . . Посещението на училището трябва да става между 8 часа сутринта и 6 часа след обед. Посещението, което продължава по-малко от $2\frac{1}{2}$ часа или повече от 5 часа на ден, не може да се зачита като част от 150-те часа. При обикновени условия децата ходят на училище преди обед и след обед, по 5 часа на ден в течение на 30 дни, а след изтичането на 30-те дни, когато бъде достигната изискваната от закона обща сума от 150 часа, когато децата — да се изразим на техния собствен език — свършат своята книга, те се връщат в заведението, където остават отиово шест месеца, до настъпването на новия срок за ходене на училище, и пак остават там, докато пак свършат книгата . . . Много деца, които посещават училището в течение на предписаните 150 часа, след завръщането си от 6-месечната работа във фабриката знаят точно толкова, колкото са знаели от началото . . . Те, разбира се, са забравили всичко, което са учили при предишното посещение на училището. В други фабрики за импримиране на басми посещението на училището се намира в пълна зависимост от деловите съображения на фабриката. Изискваният брой часове се изпълва през всяко полугодие на части от по 3 до 5 часа наведнаж, които се разпределят за един период може би по-дълъг от 6 месеца. Напр. децата посещават училището един ден от 8 до 11 часа сутринта, друг ден — от 1 до 4 часа след обед и след като детето няколко дена всъщем не се явява в училището, то изведижда пак идва от 3 до 6 часа след обед; 3—4 дни или една седмица то се явява в училището редовно, след което пак изчезва за три седмици или за цял месец и се връща по за няколко часа в някои дни, когато няма работа, когато фабрикантът случайно няма нужда от него; и така детето го блъскат (buffet) от училището във фабриката, от фабриката в училището, докато се наберат 150-те часа“¹⁴¹⁾.

Като прибавя към комбинирания работен персонал преобладаващ брой жени и деца, машината най-сетне сломява съпротивата, която мъжът-работник през време на манифактурата още е противопоставял на деспотизма на капитала¹⁴²⁾.

¹⁴¹⁾ А. Редгрейв в „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857“, p. 41, 42. В ония отрасли на английската промишленост, в които от по-дълго време господствува същинският фабричен закон (не закон за импримирането, за който току-що говорихме в текста), пречките против клаузите за образованието през последните години са преодоленни до известна степен. Но в отраслите, които не са подчинени на фабричния закон, още твърде много господствуват възгледите на фабриканта на стъкла Дж. Гедс, който така поучавал следствия комисар Уайт: „Доколкото разбирам, по-голямата част от образованието, което получава през последните години една част от работническата класа, е голямо зло. То е опасно, защото ги прави твърде независими“ („Children's Empl. Commission, 4th Report“, London, 1865, p. 253).

¹⁴²⁾ „Г-н Е., фабрикант, ни съобщи, че при неговите механически тъкачни станове работят изключително жени; той предпочитал омъжените жени, особено такива, които в къщи имат семейства, чиято издръжка зависи от тях; те са много по-внимателни и възприемчиви от неомъжените и са принудени до крайност да напрягат своите сили, за да добият необходимите средства за живот. Така добродетелите, присъщите добродетели на женския характер, се превръщат във вреда за жените; така всичко морално и нежно в тяхната природа става средство за тяхното поробване и за тяхното страдание“ („Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March“, London, 1884, p. 20).

в) УДЪЛЖАВАНЕ НА РАБОТНИЯ ДЕН

Ако машината е най-могъщото средство за повишаване на производителността на труда, т. е. за съкращаване на работното време, необходимо за произвеждане на една стока, то като носителка на капитала тя става — най-напред в непосредно обхванатите от нея отрасли на промишлеността — най-могъщо средство за удължаване на работния ден извън всякакви естествени предели. Тя създава, от една страна, нови условия, които позволяват на капитала свободно да отпусне юздите на тази своя постоянна тенденция, а от друга страна — нови подбуди за изостряне на неговата ненаситна жажда за чужд труд.

Преди всичко благодарение на машината движението и производствената дейност на средството на труда придобива самостоятелност по отношение на работника. То става само по себе си едно промишлено *perpetuum mobile* [вечно работещ механизъм], което би произвеждало непрекъснато, ако не срещаше известни естествени граници в лицето на своите човешки помощници: в тяхната телесна слабост и в тяхното своеволие. Затова като капитал — а като такъв автоматът има съзнание и воля в лицето на капиталиста — то е въодушевено от стремежа да доведе до минимум съпротивата на упорствуващата, но еластична граница на човешката природа¹⁴³). Тази съпротива и без това е отслабена от привидната лекота на труда при машината и от по-голямата податливост и покорност на женския и детския елемент¹⁴⁴).

Производителността на машината, както видяхме, е обратно пропорционална на величината на онази съставна част от стойността, която тя пренася върху продукта. Колкото е по-дълъг периодът на нейното фун-

¹⁴³) „Откак навсякъде са въведени скъпо костващите машини, човек е принуден да работи далеч над своите средни сили“ (*Robert Owen*, „*Observations on the effect of the manufacturing system*“, 2nd ed., London, 1817 [p. 16]).

¹⁴⁴) Англичаните, които охотно възприемат първата външна форма, в която се проявява известно явление, за негова причина, често пъти обясняват онова огромно иродовско заграбване на деца от приютите за бедни и сираци, което капиталът е извършил при зараждането на фабричната система и чрез което той си е набавил съвсем безвоен човешки материал, като причина за дългото работно време във фабриките. Така напр. Фийлдън, сам английски фабрикант, казва: „Ясно е, че дългото работно време произлиза от обстоятелството, че от различни части на страната са доставени толкова голям брой изоставени деца, че господарите станаха независими от работниците, че те, след като с помощта на насъбрания по такъв начин мизерен човешки материал бяха сполучили да превърнат дългото работно време в обичай, сега вече по-лесно можеха да го налагат и на своите съседи“ (*J. Fielden*, „*The Curse of the Factory System*“. London, 1836, p. 11). Относно женския труд фабричният инспектор Саундърс казва във фабричния отчет от 1844 г.: „Между работниците има жени, които много седмици наред, с изключение на няколко дни, работят от 6 часа сутринта до 12 часа през нощта с по-малко от два часа за хранене, така че в продължението на 5 дни от седмицата от 24-те часа дневно им остават само 6 часа, за да си идат до в къщи да отпочинат в леглото и пак да се върнат.“

кционирание, толкова по-голяма е масата от продукти, върху която се разпределя прибавяната от нея стойност, и толкова по-малка е частта от стойността, която тя прибавя към отделната стокова единица. Но периодът на активния живот на машината се определя очевидно от дължината на работния ден или от продължителността на дневния трудов процес, умножена с броя на дните, в които той се повтаря.

Износването на машините съвсем не отговаря с математическа точност на времето на тяхното използване. Но дори и да приемем, че отговаря, то една машина, която работи $7\frac{1}{2}$ години по 16 часа дневно, обхваща също такъв производствен период и прибавя към общия продукт толкова стойност, колкото същата машина, ако тя работи 15 години по 8 часа дневно. Само че в първия случай стойността на машината би била възпроизведена двойно по-бързо, отколкото във втория, а капиталистът би погълнал за $7\frac{1}{2}$ години толкова принаден труд, колкото във втория случай за 15 години.

Материалното износване на машината е двойко. То или произтича от нейната употреба, както монетите се изгъркват от обръщение, или произтича от нейната неупотреба, както бездейният меч ръждясва в ножницата. Това е износването, което се дължи на природните сили. Износването от първия вид е повече или по-малко право пропорционално, а от последния вид — до известна степен обратно пропорционално на нейната употреба¹⁴⁵⁾.

Но покрай материалното износване машината подлежи, така да се каже, и на морално износване. Тя губи разменна стойност, доколкото машини от същата конструкция могат да се възпроизвеждат по-евтино или по-добри машини започнат да я конкурират¹⁴⁶⁾. И в двата случая, колкото и млада и жизнеспособна да е машината, нейната стойност вече не се определя от фактически овещественото в нея работно време, а от онова работно време, което е необходимо за нейното собствено възпроизвеждане или за възпроизвеждането на по-добрата машина. Затова тя повече или по-малко губи от стойността си. Колкото е по-къс периодът, през който се възпроизвежда цялата ѝ стойност, толкова по-малка е опасността от морално износване, а колкото е по-дълъг работният ден — толкова по-къс е този период. След първото въвеждане на машината в някой производствен отрасъл един след друг следват все по-нови методи за по-

¹⁴⁵⁾ „Причината . . . за повреждането на чувствителните подвижни части на металическия механизъм може да се дължи на бездействието“ (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, р. 281).

¹⁴⁶⁾ Споменатият вече „Манчестерски предач“ („Times“ от 26 ноември 1862 г.) изброява между разходите за машините: „То (именно „удръжката за износването на машините“) има и целта да покрие загубата, която непрекъснато произтича от това, че машини от по-нова и по-добра конструкция изваждат от употреба други машини, преди още те да са се амортизирали.“

евтиното ѝ възпроизвеждане¹⁴⁷⁾ и подобрения, които засягат не само отделни части или апарати, но и цялата ѝ конструкция. Затова през първия период от живота на машината този специален мотив за удължаване на работния ден действа с най-голяма сила¹⁴⁸⁾.

При равни други условия и при даден работен ден експлоатацията на удвоен брой работници изисква както удвояване на онази част от постоянния капитал, която е вложена в машини и постройките, така и на онази част, която е вложена в суров материал, в спомагателни материали и т. н. С удължаването на работния ден се разширява мащабът на производството, докато вложената в машини и в постройките част от капитала остава неизменна¹⁴⁹⁾. От това не само че расте принадлежната стойност, но и се намаляват разходите, необходими за нейното извличане. Наистина това става повече или по-малко при всяко удължаване на работния ден, но тук то има особено голямо значение, тъй като частта от капитала, която е превърната в средства на труда, тук изобщо играе по-важна роля¹⁵⁰⁾. Работата е там, че развитието на машинното производство обвързва една все по-нарастваща част от капитала в такава форма, в която той, от една страна, постоянно може да нараства по стойност, а, от друга, губи потребителна и разменна стойност, щом бъде прекъснат неговият контакт с живия труд.

„През времето, когато един земеделец — поучава г. Ешуърт, английски пачмен магнат, професора Насау У. Сениор — е захвърлил своята лопата, той прави безполезен един капитал от 18 пенса. Когато един от нашите хора (т. е. от фабричните работници) напусне фабриката, в такъв случай той прави безполезен един капитал, който е струвал 100 000 ф. ст.“¹⁵¹⁾

¹⁴⁷⁾ „По груба преценка изработването на първия екземпляр на една новозобретена машина струва пет пъти по-скъпо от изработването на следващите екземпляри“ (*Babbage*, цит. съч., стр. 349).

¹⁴⁸⁾ „От няколко години във фабриката на тютюл са направени толкова значителни и многобройни подобрения, че една добре запазена машина, която е струвала първоначално 1 200 ф. ст., след няколко години се е продавала за 60 ф. ст. . . . Подобренията следваха едно подир друго с такава бързина, че някои машини оставаха недовършени в ръцете на своите строители, понеже бяха вече остарели поради по-сполучливи изобретения.“ Затова през този период на бурни устреми фабрикантите на тютюл увеличиха първоначалния 8-часов работен ден до 24-часов при две сменни работници (пак там, стр. 230).

¹⁴⁹⁾ „От само себе си се разбира, че при приливите и отливите на пазара и при променливото увеличаване и намаляване на търсенето постоянно ще се повтарят случките, при които фабрикантът може да вложи добавъчен оборотен капитал, без да увеличава основния капитал . . . ако добавъчното количество суров материал може да бъде обработено без допълнителни разходи за постройките и машините (*R. Torrens*, „On Wages and Combination“, London, 1834, p. 64).

¹⁵⁰⁾ Споменатото в текста обстоятелство е дадено само за пълнота, тъй като аз едновременно в третата книга разглеждам нормата на печалбата, т. е. отношението на принадлежната стойност към съвкупния авансиран капитал.

¹⁵¹⁾ *Senior*, „Letters on the Factory Act“, London, 1837, p. 13, 14.

Помислете си само! Да се направи „безполезен“, макар и само за миг, един капитал, който струвал 100 000 ф. ст.! Наистина ужасно безобразие е някой от нашите хора изобщо да напусне някога фабриката! Както е проумял Сениор след това поучаване от страна на Ешуърт, нарастващите размери на машините правят „желателно“ едно постоянно удължаване на работния ден¹⁵²⁾.

Машината произвежда относителна принадена стойност не само като пряко понижава стойността на работната сила и косвено я поевтинява чрез поевтиняването на стоките, необходими за нейното възпроизводство, но и като превръща труда, използван от притежателя на машините при първото им спорадично въвеждане, в потенциран труд, като повдига обществената стойност на машинния продукт над неговата индивидуална стойност и по такъв начин дава на капиталиста възможност да замества едnodневната стойност на работната сила със сравнително по-малка част от стойността на едnodневния продукт. Затова през този преходен период, когато машинното производство си остава един вид монопол, печалбите са извънредно големи и капиталистът се старее най-основно да използва тия „първи дни на младата любов“¹³⁴ чрез колкото може по-голямо удължаване на работния ден. Голямата печалба изостря не-наситната жажда за още по-голяма печалба.

С всеобщото разпространение на машината в един и същ производствен отрасъл обществената стойност на машинния продукт спада до неговата индивидуална стойност. Тогава влиза в сила законът, според който принадената стойност произлиза не от работните сили, които капиталистът е заместил с машината, а обратното — от работните сили, които той прилага към нея. Принадената стойност произлиза само от променливата част на капитала, а ние видяхме, че масата на принадлежната стойност се определя от два фактора — от нормата на принадлежната стойност и от броя на едновременно заетите работници. При дадена дължина на работния ден нормата на принадлежната стойност се определя от отношението, в което работният ден се разпада на необходим и принадлежен труд. А

¹⁵²⁾ „Голямото преобладаване на основния капитал над оборотния . . . прави желателно дълго работно време.“ С нарастващите размери на машинните съоръжения и т. н. „подбудите за удължаване на работното време се усилят, тъй като това е единственото средство да се направи доходна голямата маса основен капитал“ (пак там, стр. 11—14). „В една фабрика има различни разходи, които остават постоянни, безразлично дали фабриката работи повече или по-малко време, напр. наема за постройките, местните и общите данъци, осигуровките против пожар, работната заплата на различни постоянни работници, поправките на машините и различни други разходи, чието съотношение към печалбата се намалява в същата пропорция, в която расте размерът на производството“ („Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 19).

броят на едновременно заетите работници, от своя страна, зависи от отношението между променливата и постоянната част на капитала. Ясно е сега, че машинното производство, колкото и да разширява — чрез увеличаване на производителната сила на труда — принадлежния труд за сметка на необходимия труд, достига този резултат само като намалява броя на заангажираните от даден капиталист работници. То превръща в машини, т. е. в постоянен капитал, който не произвежда принадена стойност, една част от капитала, който по-рано е бил променлив, т. е. превръщан се е в жива работна сила. Напр. от двама работника е невъзможно да се изстиска толкова принадена стойност, колкото от 24. Ако всеки от 24-те работници дава за 12 часа само един час принадлежен труд, те заедно ще дадат 24 часа принадлежен труд, докато съвкупният труд на двамата работника обема само 24 часа. Така че в прилагането на машините с цел да се произвежда принадена стойност се съдържа иманентното противоречие, че от двата фактора на принадлежната стойност, която дава капиталът от дадена величина, машините увеличават единия фактор, нормата на принадлежната стойност, само с това, че намаляват другия фактор броя на работниците. Това иманентно противоречие изпъква, когато с внедряването на машините в някой промишлен отрасъл стойността на машинно произведената стока става регулираща обществена стойност на всички стоки от този род; и именно това противоречие наново подбужда капиталиста — без той да осъзнава това¹⁵³⁾ — да се стреми към максимално удължаване на работния ден, за да компенсира намаляването на относителния брой на експлоатираните работници с увеличаване не само на относителния, но и на абсолютния принадлежен труд.

Така че ако капиталистическото прилагане на машините създава, от една страна, нови могъщи подбуди към безпределно удължаване на работния ден и революционизира самия начин на работа, както и характера на обществения трудов организъм по начин, който сломява съпротивата против тая тенденция, от друга страна, то произвежда — отчасти чрез подчиняване на капитала на недостъпни по-преди за него слоеве от работническата класа, отчасти чрез уволняване на изтиканите от машината работници — едно излишно работническо население¹⁵⁴⁾, което е принудено да се подчинява на законите, които му диктува капиталът. Оттук забележителното явление в историята на съвременната промишленост, че машината раз-

¹⁵³⁾ Защо нито отделният капиталист, нито намиращата се под властта на неговите възгледи политическа икономия не осъзнава това иманентно противоречие, това ще бъде показано в първите отдели на третата книга.

¹⁵⁴⁾ Една от големите заслуги на Рикардо се състои в това, че е схванал машините като средство за производство не само на стоки, но и на „redundant population“ [свръхнаселение].

рушава всички нравствени и естествени граници на работния ден. Оттук и икономическият парадокс, че най-мощното средство за скъсяване на работното време се превръща в най-сигурно средство за превръщане на целия живот на работника и на неговото семейство в разполагаемо работно време за увеличаване стойността на капитала.

„Ако“ — мечтаел Аристотел, най-великият мислител на древността, — ако всяко сечиво би могло по заповед или по предчувствие да извършва полагащата му се работа, както майсторските творби на Дедал са се движели сами или както триножниците на Хефест пристъпвали сами към свещения труд, ако и тъкачите сновалки по същия начин тъчеха сами, тогава нито майсторът би имал нужда от помощници, нито господарят от роби¹⁵⁵⁾

А Антипатър, гръцки поет от времето на Цицерон, приветствувал изнамирането на воденицата за мелене на жито — тази елементарна форма на всяка производителна машина — като освободител на робините и възстановител на златния век!¹⁵⁶⁾ „Езичниците, о тия езичници!“ Те, както е открил умният Бастиа, а преди него — още по-умният Мак-Кълък, нищо не разбирали от политическа икономия и от християнство. Те, между другото, не разбирали, че машината е най-изпитаното средство за удължаване на работния ден. Те напр. оправдавали робството на едни хора като средство за пълното човешко развитие на други. Но да проповядват масово робство, за да превърнат неколцина груби, полуобразовани парвенюта във „видни предачни фабриканти“, „едри фабриканти на салам“ и „влиятелни търговци на боя за обуца“ — затова им са липсвали специфичните християнски добродетели.

с) ИНТЕНЗИФИЦИРАНЕ НА ТРУДА

Безпределното удължаване на работния ден, създавано от машините, намиращи се в ръцете на капитала, довежда по-късно,

¹⁵⁵⁾ F. Biese, „Die Philosophie des Aristoteles“, Zweiter Band, Berlin 1842, S. 108.

¹⁵⁶⁾ Привеждам тук това стихотворение, в превод на Щолберг¹³⁵⁾, тъй като то, също като и предишните цитати за разделението на труда, характеризира противоположността между античните и съвременните възгледи:

„Щадете своите ръце от камъка, о мелничарки,
и спете кратко, пък нека петелът пропява в зори!
Део възложни на нимфите вашия труд, о девойки,
и ето ги, лекичко скачат над колелата сега;
раздвижени, яките оси обръщат своите спици
и дейно превъртат във кръг товара на тежкия камък.
Нека живеем живота на нашите деди и без труд
нека ни радва това, богинята що ни дарява.“

(„Gedicht aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg 1782).

както видяхме, до реакция от страна на застрашеното в жизнените си корени общество и с това — до един законодателно ограничен нормален работен ден. Върху основата на последния добива решаващо значение едно явление, което ние вече срещнахме по-рано, а именно интензифицирането на труда. При анализа на абсолютната принадена стойност ставаше въпрос предимно за екстензивната величина на труда, докато степента на неговата интензивност се прие-маше като дадена. Сега ни предстои да разгледаме превръщането на екстензивната величина в интензивна или степенна величина.

От само себе си се разбира, че заедно с напредъка на машинното дело и на натрупания опит на една особена класа от машинни работници по естествен път се увеличава скоростта, а следователно и интензивността на труда. Така в Англия в течение на половин век удължаването на работния ден върви ръка за ръка с нарастващата интензивност на фабричния труд. Впрочем понятно е, че при работа, при която въпросът не е за преходни пароксизми, а за редовно, повтарящо се ден след ден еднообразие, неизбежно настъпва такъв момент, когато удължаването на работния ден и интензифицирането на труда взаимно се изключват, така че удължаването на работния ден остава съвместимо само с понижаването на интензивността на труда, и обратно — покачването на интензивността на труда — само със скъсяване на работния ден. Откак постепенно нарастващото възмущение на работническата класа е принудило държавата насилствено да скъси работното време и да наложи — най-напред в същинските фабрики — нормален работен ден, т. е. от оня момент, когато веднъж завинаги е била отнета възможността за увеличаване на производството на принадена стойност чрез удължаване на работния ден, капиталът с всичката си енергия и с пълно съзнание се насочва към производството на относителна принадена стойност чрез ускорено развитие на машинната система. Едновременно с това настъпва промяна в характера на относителната принадена стойност. Методът на производство на относителна принадена стойност се състои обикновено в това, че чрез увеличение на производителната сила на труда работникът получава възможност да произвежда повече, макар че изразходва същия труд през същото време. Едно и също работно време прибавя към съвкупния продукт същата стойност, както и по-преди, макар че тая непроменена разменна стойност сега се изразява в повече потребителни стойности и затова стойността на отделната стока спада. Но друго нещо е, когато насилственото скъсяване на работния ден, заедно с огромния гласък, който то дава на развитието на производителната сила и на икономизирането на производствените условия, същевременно заставя работника да увеличава изразходването на труд за

едно и също време, да повишава напрегането на работната сила, по-плътнo да изпълва порите на работното време, т. е. да кондензира труда до такава степен, която е постижима само в рамките на скъсения работен ден. Тази пресована по-голяма маса труд в даден период от време сега вече се смята като по-голямо количество труд, отколкото той е в действителност. Наред с мярката за работното време като „разтегната величина“ сега застава мярката за степента на неговото уплътняване¹⁵⁷⁾. По-интензивният час от 10-часовия работен ден сега съдържа също толкова или повече труд, т. е. изразходвана работна сила, отколкото по-порестият час от 12-часовия работен ден. Затова неговият продукт има същата или по-голяма стойност, отколкото този на по-порестия $1\frac{1}{5}$ част. Независимо от покачването на относителната принадлежна стойност поради повишената производителна сила на труда, сега напр. $3\frac{1}{3}$ часа принадлежен труд при $6\frac{2}{3}$ часа необходим труд дават на капиталиста същата стойностна маса, каквато преди са давали 4 часа принадлежен при 8 часа необходим труд.

Пита се сега, как се интензифицира трудът?

Първата последица от скъсяването на работния ден се основава на очевидния закон, че дееспособността на работната сила е обратно пропорционална на времето на нейната дейност. Затова онова, което се губи поради продължителното действие на работната сила, се печели в известни граници от нейната интензивност. А за да влага работникът наистина повече работна сила — за това се грижи капиталът чрез метода на заплащането¹⁵⁸⁾. В манифактурите, напр. в грънчарството, където машината не играе никаква или почти никаква роля, въвеждането на фабричния закон решително доказва, че простото скъсяване на работния ден поразително увеличава правилността, еднообразието, реда, непрекъснатостта и енергията на труда¹⁵⁹⁾. Но този резултат изглеждал съмнителен в същинската фабрика, тъй като там зависимостта на работника от непрекъснатия и еднообразен ход на машината отдавна е създавала най-строга дисциплина. Затова, когато в 1844 г. се обсъждал въпросът за намаляването на работния ден под 12 часа, фабрикантите почти единодушно заявили, че

¹⁵⁷⁾ Разбира се, има изобщо различия в интензивността на труда в различните отрасли на производството. Те отчасти се компенсират, както е показал още А. Смит, със страничните обстоятелства, свойствени на всеки отделен вид труд. Но и тези различия оказват влияние върху работното време като мярка на стойността само доколкото интензивните и екстензивните величини се явяват като противоположни и взаимно изключващи се изрази на едно и също количество труд.

¹⁵⁸⁾ Особено чрез заплатата на парче — една форма, която се разглежда в шестия отдел.

¹⁵⁹⁾ Виж „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“.

„техните надзиратели в различните работни помещения следели, щото работните ръце да не губят никакво време“, че „степената на будността и вниманието на работниците („the extent of vigilance and attention on the part of the workmen“) едва ли се поддавала на по-нататъшно покачване“, и като приемем, че всички други условия, като скорост на машините и т. н., остават неизменни — „било безсмислено да се очаква в добре уредените фабрики някакъв значителен резултат от увеличеното внимание и т. н. на работника“¹⁶⁰).

Това твърдение бе оборено с помощта на експерименти. Г-н Р. Гарднер наредил в неговите две големи фабрики в Престон от 20 април 1844 г. нататък да работят вместо по 12 — само по 11 часа на ден. След приблизително една година се оказало, че

„е получено същото количество продукти при същите разходи и че всички работници за 11 часа са изкарали също такава заплата, както преди за 12 часа“¹⁶¹).

Аз отминавам тук опитите в помещенията за прядене и кардиране, защото те са били свързани с увеличаване на скоростта на машините (с 20%). Но пак в тъкачното отделение, където при това се тъчели твърде разнообразни сортове от леки, изпъстрени с фигури модни материи, не станали изобщо никакви промени в обективните производствени условия. Резултатът бил:

„От 6 януари до 20 април 1844 г., при 12-часов работен ден, средната седмична заплата на всеки работник беше 10 шилинга и 1½ пенса; от 20 април до 29 юни 1844 г., при 11-часов работен ден, средната седмична заплата е 10 шилинга и 3½ пенса“¹⁶²).

Тук за 11 часа е произведено повече, отколкото преди за 12 часа — изключително поради по-голямата и по-равномерна издръжливост на работниците и от спестяването на тяхното време. Докато те получавали същата заплата и печелели по 1 час свободно време, капиталистът получавал същото количество продукти и спестявал изразходването на въглища, газ и т. н. за един час. Подобни експерименти и със също такъв успех били направени във фабриките на господата Хорокс и Джексън¹⁶³.

Щом скъсяването на работния ден — което отначало създава субективното условие за кондензиране на труда, т. е. дава възможност на работника да изразходва повече сили през дадено време —

¹⁶⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, p. 20, 21.

¹⁶¹) Пак там, стр. 19. Тъй като заплата на парче останала непроменена, величината на седмичната заплата зависела от количеството на продукта.

¹⁶²) Пак там, стр. 20.

¹⁶³) Пак там, стр. 21. Моралният елемент е играл значителна роля в горепомнатите експерименти. „Ние — заявявали работниците на фабричния инспектор — работим по-живо, постоянно имаме предвид наградата да си отидем вечер по-рано и цялата фабрика, от най-младия пресуквач до най-стария работник, е проникната от усърден и радостен дух и ние сега повече си помагаме един на друг“ (пак там).

стане принудително по пътя на законодателството, машината в ръцете на капитала става обективно и систематично прилагано средство за изстискване на повече труд в едно и също време. Това се постига по два начина: чрез повишена скорост на машините и чрез увеличаване количеството на машините, които трябва да наглежда един и същ работник, т. е. чрез разширяване на неговото работно поле. Подобрения в конструкцията на машините са необходими отчасти за упрежняване на по-голям натиск върху работника, а отчасти те от само себе си вървят паралелно с интензифицирането на труда, тъй като границата на работния ден принуждава капиталиста към най-строга икономия в производствените разходи. Усъвършенствването на парната машина увеличава броя на ударите на нейното бутало в една минута и същевременно позволява — благодарение на по-голямото спестяване на сила — да се движи със същия двигател по-голям механизъм при същия или дори при по-малък разход на въглища. Усъвършенствването на предавателния механизъм намалява триенето и свежда диаметъра и тежестта на големите и малките оси до един все по-намаляващ се минимум — обстоятелство, което така очебийно различава съвременните машини от по-старите. Най-сетне, усъвършенствованията на работната машина намаляват при повишена скорост и разширена ефективност нейния размер, както е при модерния парен тъкачен стан, или увеличават, заедно с корпуса, и размера, и броя на нейните работни оръдия, както е при предачната машина, или пък увеличават подвижността на тези оръдия чрез незабележими изменения на детайлите, както напр. в средата на 50-те години с изобретяването на селфактора скоростта на вретената е била увеличена с $\frac{1}{5}$.

Скъсяването на работния ден на 12 часа датира в Англия от 1832 г. Още в 1836 г. един английски фабрикант заявил:

„В сравнение с по-рано трудът, който трябва да се извършва във фабриките, е силно нараснал поради по-голямото внимание и по-голямата дейност, които изисква от работника значително увеличената скорост на машините“¹⁶⁴).

В 1844 г. лорд Ашли, сега граф Шефтсбъри, направил в Камарата на общините следното документирано изложение:

„Трудът на работниците, заети във фабричните процеси, сега е три пъти по-голям, отколкото при въвеждането на тези операции. Машините без съмнение извършиха работа, която замества жилите и мускулите на милиони хора, но те също така изумително (prodigiously) увеличиха труда на хората, които са под властта на тяхното страшно движение. . . Трудът на работника, който се движи напред-назад между две молжинета в течение на 12 часа, за произвеждане на прежда № 40 е включвал през 1815 г. изминаването на едно разстояние от 8 мили. В 1832 г. раз-

¹⁶⁴) John Fielden, цит. съч., стр. 32.

вия работен ден непременно ще намали количеството на продукта¹⁶⁷⁾. Десет години по-късно той сам цитира тези свои съмнения от 1845 г. като доказателство за това, колко малко е разбирал той тогава еластичността на машините и на човешката работна сила, които и двете равномерно се напрягат до крайна степен поради придружителното скъсяване на работния ден.

Да преминем сега към периода след 1847 г., след въвеждането на закона за 10-часовия работен ден в английските фабрики за преработка на памук, вълна, коприна и лен.

„Скоростта на вретената е нараснала при тростилните машини с 500, а³ при мюлжинетата с 1 000 оборота в минута, т. е. скоростта на тростилните вретена, които в 1839 г. са правели 4 500 оборота в минута, сега (в 1862 г.) възлиза на 5 000, а скоростта на мюлжинетните вретена, които са правели 5 000 оборота, сега възлиза на 6 000 оборота в минута; това означава увеличение на скоростта в първия случай с $\frac{1}{10}$, а във втория — с $\frac{1}{6}$ “¹⁶⁸⁾.

Джеймс Насмит, прочутият граждански инженер от Петрикрофт при Манчестер, в едно писмо до Леонард Хорнър от 1852 г. разглежда подобренията, направени в парната машина между 1848 и 1852 г. След като отбелязва, че парната конска сила, която в официалната фабрична статистика все още се определя според нейния ефект от 1828 г.¹⁶⁹⁾, всъщност е само номинална и може да служи само като индекс за действителната сила, той между другото казва:

„Не подлежи на никакво съмнение, че парни машини с предишната тежест, често пъти едни и същи машини, в които само са направени модерни подобрения, извършват средно 50% повече работа, отколкото преди, и че в много случаи едни и същи парни машини, които по време на максималната скорост от 220 фута в минута са развивали 50 конски сили, днес при по-малък разход на въглища развиват над 100 к. с. . . Съвременната парна машина при същия брой на номиналните конски сили има по-голяма мощност, отколкото преди, благодарение на подобренията в нейната конструкция, на намаления обем и измененото устройство на парните котли и т. н. Затова макар че по отношение на номиналната конска сила сега работят същият брой работни ръце както и преди, по отношение на работните машини работят по-малко работни ръце“¹⁷⁰⁾.

В 1850 г. фабриките на Съединеното кралство са използвали 134 217 номинални конски сили за движение на 25 638 716 вретена

¹⁶⁷⁾ Пак там, стр. 22.

¹⁶⁸⁾ „Report of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 62.

¹⁶⁹⁾ Това се измени с парламентарния отчет от 1862 г. В него на мястото на номиналната конска сила (виж бележка 109а, стр. 407 — Ф. Е.) идва действителната парна конска сила на модерните парни машини и водни кола. Също тъй и двойните вретена вече не се смесват със същинските предачни вретена (както в отчетите от 1839, 1850 и 1856 г.); по-нататък, за вълнените фабрики е прибавен броят на „gigs“ [„ворсилните машини“], въведена е разлика между фабриките, обработващи коноп и юта, от една страна, и лен, от друга; най-сетне, за пръв път е включено в доклада чорапното производство.

¹⁷⁰⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 14, 20.

и 301 445 тъкачни стана. В 1856 г. броят на вретената и на тъкачните станове е бил респективно 33 503 580 и 369 205. Ако необходимата конска сила би оставала същата както в 1850 г., то в 1856 г. биха били нужни 175 000 конски сили. А всъщност според официалните данни те са възлезали само на 161 435, т. е. с над 10 000 конски сили по-малко, отколкото биха били нужни, ако се пресмята при база от 1850 г.¹⁷¹⁾

„Установените от последния отчет (официална статистика) от 1856 г. факти показват, че фабричната система се разпространява със стремителна бързина, че броят на работните ръце е намалял в сравнение с машините, че парната машина, поради спестяване на сила и други методи, движи машини с по-голяма тежест и че е постигнато увеличение на количеството на продукта поради усъвършенствуване на работните машини, промяна на методите на фабрикацията, повишаване на скоростта на машините и по много други причини“¹⁷²⁾. „Големите усъвършенствувания, въведени във всички видове машини, са повишили твърде много тяхната производителна сила. Без всяко съмнение скъсяването на работния ден е дало... подтика за тия усъвършенствувания. Тези последните и по-интензивното напъгане на работника са довели до това, че през скъсия (с 2 часа, или с $\frac{1}{6}$) работен ден се произвежда поне толкова продукт, колкото се е произвеждало по-рано през по-дългия работен ден“¹⁷³⁾.

Колко много е нараснало забогатяването на фабрикантите вследствие на по-интензивната експлоатация на работната сила, доказва дори само обстоятелството, че средният ежегоден прираст на броя на английските памучни и други фабрики е възлезал от 1838 до 1850 г. на 32, а от 1850 до 1856 г. — на 86.

Колкото и голям да е бил напредъкът на английската промишленост през 8-те години, от 1848 до 1856 г., при господството на 10-часовия работен ден, той все пак е далеч надминат в следващия шестгодишен период, от 1856 до 1862 г. В копринените фабрики напр. в 1856 г. е имало 1 093 799 вретена, а в 1862 г. — 1 388 544; тъкачни станове в 1856 г. е имало 9 260, а в 1862 — 10 709. Напротив, броят на работниците в 1856 г. е бил 56 131, а в 1862 г. — 52 429. Това означава един прираст на броя на вретената с 26,90% и на тъкачните станове с 15,60%, при едновременното намаление на броя на работниците с 7%. В 1850 г. в камгарните фабрики е имало 875 830 вретена, в 1856 г. — 1 324 549 (увеличение с 51,20%), а в 1862 г. — 1 289 172 (намаление с 2,70%). Но ако приспаднем двойните вретена, които фигурират в отчета от 1856 г., но не и в отчета от 1862 г., броят на вретената след 1856 г. е останал почти неизменен. Напротив, след 1850 г. скоростта на вретената и на тъ-

¹⁷¹⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 14, 15.

¹⁷²⁾ Пак там, стр. 20.

¹⁷³⁾ „Reports etc. for 31st October 1858“, p. 9, 10. Сравни „Reports etc. for 30th April 1860“, p. 30 sqq.

качните станове в много случаи е била удвоена. Броят на парните тъкачни станове в камгарните фабрики е бил в 1850 г. 32 617, в 1856 г. — 38 956, а в 1862 г. — 43 048. При тях са работели: в 1850 г. — 79 737 души, в 1856 г. — 87 794 и в 1862 г. — 86 063, но в това число деца под 14 години е имало: 1850 г. — 9 956, в 1856 г. — 11 228 и в 1862 г. — 13 178. Така че въпреки значително увеличаване брой на тъкачните станове в 1862 г. в сравнение с 1856 г. общият брой на заетите работници се е намалил, а броят на експлоатираните деца се е увеличил¹⁷⁴⁾.

На 27 април 1863 г. членът на парламента Феранд е заявил в долната камара:

„Работнически“ делегати от 16 окръга на Ланкашър и Чешайр, по поръка на които говоря, ми съобщиха, че трудът във фабриките непрекъснато се увеличава поради усъвършенствването на машините. Докато по-рано един работник с помощник е обслужвал два тъкачни стана, сега без помощник той обслужва три, а съвсем не е нещо необичайно един работник да обслужва четири и т. н. Дванадесет-часова работа, както се вижда от съобщените факти, се пресова сега в по-малко от 10 работни часа. Това ясно показва в какви грамадни размери се е увеличил през последните години трудът на фабричните работници¹⁷⁵⁾.”

Затова, макар че фабричните инспектори неуморно и с пълно право възхваляват благоприятните резултати от фабричните закони от 1844 и 1850 г., те все пак признават, че скъсяването на работния ден вече е предизвикало такава интензивност на труда, която застрашава здравето на работниците, а следователно действа разрушително и върху самата работна сила.

„В повечето памучни, вълнени и копринени фабрики изтощавашото състояние на възбуда, което е необходимо за работата при машините — чието движение през последните години необичайно много се ускори, — изглежда да е една от причините за увеличението на смъртността от заболявания на белите дробове, която д-р Грийноу изтъква в своя последен забележителен отчет¹⁷⁶⁾.”

Не подлежи на никакво съмнение, че когато законът отнема веднаж завинаги възможността за удължаване на работния ден,

¹⁷⁴⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 129, 100, 103 и 130.

¹⁷⁵⁾ С модерния парен тъкачен стан един тъкач на два стана произвежда сега, като работи 60 часа на седмица, 26 парчета от известен вид тъкан с определена дължина и ширина, докато със стария парен тъкачен стан той е можел да произведе само 4 такива парчета. Разходите за изтъкването на едно такова парче още в началото на 1850-те години са спаднали от 2 шилинга и 9 пенса на $5\frac{1}{8}$ пенса.

Добавка към второто издание. „Преди 30 години (в 1841 г.) от един памукопрядач с трима помощници се е изисквало да наблюдава само две мюлжинета с 300—324 вретена. Сега (в края на 1871 г.) той с пет помощника трябва да наблюдава мюлжинета, вретената на които възлизат на 2200, и произвежда поне седем пъти повече прежда, отколкото в 1841 г.“ (Фабричиният инспектор Александър Редгрейв в „Journal of the Society of Arts“, January 5, 1872).

¹⁷⁶⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861“, p. 25, 26.

тенденцията на капитала да се обогатява чрез систематично покачване на степента на интензивността на труда и да превръща всяко усъвършенствуване на машините в средство за по-голямо изсмукване на работната сила скоро пак ще доведе до един повратен пункт, когато ще стане неизбежно ново намаление на работните часове¹⁷⁷⁾. От друга страна, стремителният развой на английската промишленост от 1848 г. до днешно време, т. е. през периода на 10-часовия работен ден, надминава времето от 1833 до 1847 г., т. е. периода на 12-часовия работен ден, в много по-голяма степен, отколкото последният период надминава първото полуустолетие след въвеждането на фабричната система, т. е. периода на неограничения работен ден¹⁷⁸⁾.

¹⁷⁷⁾ Сега (1867 г.) между фабричните работници в Ланкшаър е започнала агитацията за 8-часов работен ден.

¹⁷⁸⁾ Следните няколко цифри показват напредъка на същинските „фабрики“ във Великобритания и Ирландия от 1848 г. насам:

	Количество на износа			
	1848	1851	1860	1865
<i>Памучни фабрики :</i>				
Памучна прежда (фунта)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
Шевни конци (фунта)	—	4 392 176	6 797 554	4 648 611
Памучни тъкани (ярда)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
<i>Ленени и конопени фабрики :</i>				
Прежда (фунта)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Тъкани (ярда)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
<i>Копринени фабрики :</i>				
Конци, прежда (фунта)	466 825*	462 513	897 402	812 589
Тъкани (ярда)	—	1 181 455**	1 307 293**	2 869 837
<i>Вълнени фабрики :</i>				
Вълнена и камгарна прежда (фунта)	—	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Тъкани (ярда)	—	151 231 153	190 371 537	278 837 418

* 1846 г

**Във фунта

4. ФАБРИКАТА

В началото на тази глава ние разгледахме тялото на фабриката, разчленението на машинната система. След това видяхме как машините чрез присвояването на женския и детския труд увеличават човешкия материал за експлоатация от капитала, как те чрез безпредино удължаване на работния ден заграбват целия живот на работника и как най-сетне техният напредък, който позволява да се произвежда за все по-кратък и по-кратък период от време огромно нарастваща маса от продукти, служи като систематично средство, за да може в даден период от време да се привежда в движение все повече труд, т. е. да се експлоатира все по-интензивно работната сила. Сега ще се обърнем към фабриката като цяло, и то в най-развитата ѝ форма.

	Стойност на износа във ф. ст.			
	1848	1851	1860	1865
<i>Памучни фабрики :</i>				
Памучна прежда	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Памучни тъкани	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
<i>Ленени и конопени фабрики :</i>				
Прежда	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Тъкани	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
<i>Копринени фабрики :</i>				
Конци, прежда	77 789	196 380	826 107	768 064
Тъкани	[510328]	1 130 398	1 587 303	1 409 221
<i>Вълнени фабрики :</i>				
Вълнена и камгарна прежда	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Тъкани	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Виж Сините книги „Statistical Abstract for the United Kingdom“, № 8 и № 13, London, 1861 и 1866).

В Ланкшайр броят на фабриките се е увеличил между 1839 и 1850 г. само с 4%, между 1850 и 1856 с 19%, между 1856 и 1862 с 33%, докато и в двата единадесетгодишни периода броят на заетите лица абсолютно е нараснал, а относително е спаднал. Сравни „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862“, стр. 63. В Ланкшайр преобладават памучните фабрики. Но каква огромна относителна роля играят те във фабриката на прежди и тъкани изобщо, се вижда от това, че от общия брой такива фабрики в Англия, Уелс, Шотландия и Ирландия, на памучните фабрики в Ланкшайр се падат 45,2%, от общия брой на вретената — 83,3%, от общия брой на парните тъкачни станове — 81,4%, от общия брой на привеждащите ги в движение парни конски сили — 72,6% и от общия брой на заетите лица — 58,2% (пак там, стр. 62, 63).

Д-р Юър, този Пиндар на автоматичната фабрика, я описва, от една страна, като

„кооперация на различни категории работници, възрастни и непълнолетни, които с похватност и прилежание надзирават една система от производствени машини, непрекъснато поддържана в движение от една централна сила (от първичния двигател)“,

а от друга страна — като

„грамаден автомат, съставен от безбройни механически и съзнателни органи, които действуват съгласувано и без прекъсване, за да произведат един и същ предмет, така че всички тези органи са подчинени на една двигателна сила, която се движи от само себе си“.

Тези два израза съвсем не са идентични. В първия комбинираният сборен работник, т. е. общественият трудов организъм, се явява като действащ субект, а механическият автомат — като обект; във втория израз самият автомат е субект, а работниците само са придадени като съзнателни органи към неговите несъзнателни органи и заедно с тях са подчинени на централната двигателна сила. Първото определение важи за всички възможни случаи на прилагане на машини в голям мащаб, а второто характеризира тяхното капиталистическо прилагане и следователно съвременната фабрична система. Поради това Юър обича да изобразява централната машина, от която изхожда движението, не само като автомат, но и като автократ.

■ В тези огромни работилници благодетелната сила на парата събира около себе си своите безбройни поданици¹⁷⁹⁾.

Заедно с работното оръдие преминава от работника върху машината и виртуозността на боравенето с него. Производителността на оръдието става независима от личните граници на човешката работна сила. С това се премахва техническата основа, на която почива разделението на труда в манифактурата. Затова на мястото на характерната за нея йерархия на специализираните работници в автоматичната фабрика идва тенденцията към изравняване или нивелиране на видовете труд, който трябва да извършват помощниците на машините¹⁸⁰⁾, на мястото на изкуствено създадените различия между частичните работници идват предимно естествените различия на възрастта и пола.

Доколкото в автоматичната фабрика наново се появява разделението на труда, то представлява преди всичко разпределение на работниците по специализираните машини и на работническите

¹⁷⁹⁾ *Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 18.

¹⁸⁰⁾ Пак там, стр. 31. Сравни *Karl Marx*, „Нишета на философията“, Париж, 1847, стр. 140, 141 [виж настоящото издание, том 4, стр. 159—160].

маси — които обаче не образуват вътрешно организирани групи — по различните отделения на фабриката, където те работят на наредени една до друга еднородни работни машини, т. е. където между тях има само проста кооперация. Разчленената група на манифактурата тук е заместена от връзката между главния работник и неколцината му помощника. Съществената разлика между работниците се състои в това, че едни действително работят на работните машини (към тях се прибавят и няколко работника за наблюдаване, респективно за подхранване на двигателната машина), а другите са прости помагачи на тези машинни работници (те са почти изключително деца). Към помагачите спадат повече или по-малко всички feeders (които само поднасят на машините работен материал). Наред с тия главни категории има и един количествено незначителен персонал, който се занимава с надзора над всички машини и с постоянните им поправки, като инженери, механици, дърводелци и т. н. Това е един по-висш, отчасти научно-образован, отчасти занаятчийски работнически слой, който стои извън кръга на фабричните работници и е само присъединен към него¹⁸¹⁾. Това разделение на труда е чисто техническо.

Всяка работа при машината изисква своевременна подготовка на работника, за да може той да приспособи своето собствено движение към еднообразното непрекъснато движение на автомата. Доколкото съвкупността от машини сама съставя система от разнообразни, едновременно действащи и комбинирани машини, дотолкова и основаната на тази система кооперация изисква разпределяне на разнородните работни групи между разнородните машини. Но машинното производство премахва необходимостта от манифактурно закрепяване на това разпределяне чрез постоянно приковаване на едни и същи работници към една и съща функция¹⁸²⁾. Тъй като движението на фабриката изобщо изхожда не от работника, а от машината, то тук може да става постоянна смяна на персонала, без да се прекъсва

¹⁸¹⁾ Характерно за преднамереността на статистическата измама, която би могла да се докаже и в подробности, е обстоятелството, че английското фабрично законодателство изрично изключва от кръга на своето действие последната категория на споменатите в текста работници, като не ги признава за фабрични работници; а, от друга страна, обнародваните от парламента отчети също така изрично причисляват към категорията на фабричните работници не само инженерите, механиците и т. н., но и фабричните управители, служещите, разсилните, пазачите на складове, опаковачите и т. н., накъсо — всички с изключение на самия собственик на фабриката.

¹⁸²⁾ Юър признава това. Той казва, че работниците „в краен случай“ могат, по желанието на управителя, да бъдат преместени от една машина на друга, и триумфално, се провиква: „Такова преместване се намира в явно противоречие със старата рутинна, която разделя труда и възлага на един работник да фасонира главничката на карфицата а на друг — да изостря нейното връхче.“ Той би трябвало по-скоро да се запита защо тази „стара рутинна“ се изоставя в автоматичната фабрика само „в краен случай“?¹⁸⁶

трудовият процес. Най-убедителното доказателство за това е Relais-system [системата на смени], приложена през време на английския бунт на фабрикантите в 1848—1850 г.¹⁸³ Най-сетне, скоростта, с която човек на младина може да се научи да работи на машината, също така премахва необходимостта да се подготвя особена категория изключително машинни работници¹⁸³). А работата на простите подавачи във фабриката може отчасти да се замени с машини¹⁸⁴), а отчасти поради своята крайна простота допуска бърза и постоянна смяна на натоварените с нея лица.

Макар че машината технически събаря старата система на разделение на труда, тази система по навик продължава да се влачи във фабриката, отначало като традиция от манифактурата, а по-сетне капиталът систематично я възпроизвежда и закрепява в още по-отвратителна форма като средство за експлоатация на работната сила. Доживотната специалност на работника да си служи с едно частично оръдие се превръща в доживотна специалност да служи на една частична машина. С машините се злоупотребява; за да бъде превърнат самият работник още от ранно детство в част от една частична машина¹⁸⁵). По такъв начин не само значително се намаляват

¹⁸³) Когато липсват хора, както напр. през време на американската гражданска война, тогава буржоата по изключение използват фабричните работници за най-груби работи, като строеж на пътища и т. н. Английските „ateliers nationaux“ [„национални работилници“] от 1862 г. за безработните памучни работници се различаваха от френските национални работилници от 1848 г. по това, че в последните работникът е трябвало да извършва за сметка на държавата непроизводителни работи, а в първите той трябваше да извършва в изгода на буржоата производителни градски работи, и то по-евтино от редовните работници, и по такъв начин той беше принуден да им прави конкуренция. „Физическият изглед на работниците от памучните фабрики без съмнение се е подобрил. Това аз приписвам . . . доколкото се отнася до мъжете, на работенето на открито при обществени строежи.“ (Става дума за престонските фабрични работници, които са били пратени на работа при изсушаването на „Престонското бяло“. („Reports of Insp. of Fact. October 1863“, p. 59).

¹⁸⁴) *Пример:* Различните механически апарати, които са въведени във вълнените фабрики за заместване на детския труд след издаването на закона от 1844 г. Когато дойде време и децата на самите господа фабриканти да минават през „школата“ на прости помощници във фабриката, тогава и този почти незаसेгат отрасъл от механиката в скоро време ще има забележителен подем. Автоматичните предачни машини са може би едни от най-опасните машини. Повечето от нещастията се случват с деца, и то когато те се пхат под машината, за да почистят пода през времето, когато машината е в движение. Някои „minders“ (работници на мюлжине) са били дадени (от фабричните инспектори) под съд и осъдени на глоба за такива нарушения, но без всякакъв полезен резултат. Ако машиностроителите биха изнамерили някаква самометачка, с чиято употреба да се премахне необходимостта за тия малки деца да се пхат под машината, това би било един щастлив принос към нашите предачни мерки“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“, p. 63).

¹⁸⁵) Оттук може да се прецени невероятната идея на Прудон, който „конструира“ машините не като синтез на средства на труда, а като синтез на частични работи за самите работници.

разходите, необходими за неговото собствено възпроизвеждане, но същевременно получава завършен вид и неговата безпомощна зависимост от фабричното цяло, т. е. от капиталиста. Тук, както и навсякъде, трябва да се прави разлика между по-голямата производителност, която се дължи на развитието на обществения производствен процес, и по-голямата производителност, която се дължи на неговата капиталистическа експлоатация.

В манифактурата и в занаята работникът си служи с оръдието, а във фабриката той служи на машината. В първия случай движението на средството на труда изхожда от него, а във втория той трябва да следва неговото движение. В манифактурата работниците са членове на един жив механизъм. Във фабриката съществува независимо от тях един мъртъв механизъм и те биват прибавяни към него като негови живи придатъци.

„Унилото еднообразие на безкрайната мъка на труда, с което все отново и отново трябва да се повтаря един и същ механически процес, прилича на мъките на Сизиф: бремето на труда, подобно на скала, винаги наново се стоварва върху изтошения работник“¹⁸⁶).

Като напруга до крайност нервната система, машинната работа потиска многостранната игра на мускулите и отнема от човека всяка възможност за свободна физическа и духовна дейност¹⁸⁷). Дори самото облекчаване на труда става средство за изтезаване, тъй като машината освобождава не работника от труда, а неговия труд от съдържание. Общо за всяко капиталистическо производство — доколкото то е не само трудов процес, но и процес на нарастване на капитала — е това, че не работникът използва трудовите условия, а, обратно, трудовите условия използват работника, но едва при машината това потивоествено отношение става технически осезателна действителност. Със своето превръщане в автомат средството на труда противостои на работника през време на самия трудов процес като капитал, като мъртъв труд, който подчинява живата работна сила и я изсмуква. Отделянето на интелектуалните сили на производствения процес от ръчния труд и превръщането им във власт на капитала над труда намира своя завършък, както вече споменахме по-рано,

¹⁸⁶) *F. Engels*, „Положението на работническата класа в Англия“. Лайпциг, 1845, стр. 217 [виж настоящото издание, том 2, стр. 333]. Дори такъв съвсем обикновен оптимистичен привърженик на свободната търговия като Г. Молinari забелязва: „Човек се изхабява по-бързо, като надзирава по 15 часа на ден еднообразното движение на един механизъм, отколкото ако през същото време напруга физическа сила. Този труд на надзираването, който може би би могъл да служи като полезна гимнастика за ума, ако не траеще прекалено дълго, в края на краищата разрушава със своята прекомерност и ума, и тялото“ (*G. de Molinari*, „Etudes Economiques“, Paris 1846 [р. 49]).

¹⁸⁷) *Ф. Енгелс*, цит. съч., стр. 216 [виж настоящото издание, том 2, стр. 395]

в едрата промишленост, изградена върху основата на машините. Частичната сръчност на отделния опустошен машинен работник изчезва като дребно странично нещо пред науката, пред грамадните природни сили и пред обществения масов труд, които са въплътени в машинната система и заедно с нея създават властта на „господаря“ (master). И затова този господар, в мозъка на когото машините неразривно са се сраснали с неговия монопол върху тях, в случай на конфликт с „ръцете“ презрително им подвиква:

„Фабричните работници би трябвало добре да помнят факта, че техният труд е всъщност долен вид сръчен труд; че никой друг труд не се усвоява по-леко и сравнително с качеството не се заплаща по-добре; че никой друг труд не може да се намери в толкова кратко време и в такова изобилие чрез краткотрайно обучени дори на най-неопитните. Машините на господаря играят всъщност много по-важна роля в делото на производството, отколкото трудът и сръчността на работника, които изискват само шестмесечно обучение и които може да научи всеки селски ратай“¹⁸⁸⁾.

Техническото подчиняване на работника на еднообразния ход на средството на труда и своеобразният състав на работния организъм от индивиди от двата пола и от най-различни възрасти създават казармена дисциплина, която се разгъва до пълен фабричен режим и напълно развива по-рано вече споменатия труд на върховен надзор, и заедно с това разделението на работниците на физически работници и надзиратели, на прости промишлени редници и промишлени подофицери.

„Главната трудност в автоматичната фабрика . . . се състоеше . . . в дисциплината, която е необходима, за да се отучат хората от техните привычки на нередовност в работата и да се уеднаквят с неизменната равномерност на големия автомат. Но изнамирането на дисциплинарен кодекс, отговарящ на нуждите и на скоростта на автоматичната система, и успешното му прилагане — една задача, достойна за Херкулес, — това е благородното дело на Аркрайт! Дори днес, когато тази система е организирана в цялото ѝ съвършенство, е почти невъзможно да се намерят между работниците, които са преминали възрастта на възмъжаването, полезни помощници за автоматичната система“¹⁸⁹⁾.

Фабричният кодекс, в който капиталът частноправно и самовластно формулира своята автократия над своите работници, без иначе толкова обичаното от буржоазията разделение на властите и без още по-обичаната от нея представителна система — е само ка-

¹⁸⁸⁾ „The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the committee“, Manchester 1854, p. 17. По-късно ще видим, че „господарят“ пее друга песен, щом е застрашен да загуби своите „живи“ автомати.

¹⁸⁹⁾ *Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 15. Който познава биографията на Аркрайт, никога няма да прикачи на този гениален бръснар прозвището „благороден“. Измежду всички велики изобретатели на XVIII век той безспорно е бил най-големият крадец на чужди изобретения и най-долният тип.

питалистическа карикатура на общественото регулиране на трудовия процес, което става необходимо при кооперацията в голям мащаб и при употребата на общи средства на труда и особено на машини. На мястото на камшика на робовладелеца идва наказателната книга на надзирателя. Всички наказания са, разбира се, превърнати в парични глоби и удръжки от заплатата и законодателното остроумие на фабричните ликурговци превръща нарушаването на техните закони дори в нещо по-доходно, за тях, отколкото тяхното спазване¹⁹⁰).

¹⁹⁰) „Робството, в което буржоазията държи окован пролетариата, никъде не изглежда тъй явно, както във фабричната система. Тук всяка свобода изчезва и юридически, и фактически. Работникът е длъжен сутрин в 5½ часа да бъде във фабриката; закъснее ли с няколко минути, глобяват го; ако закъснее 10 минути, съвсем не го пускат, докато не мине закуската, и той губи заплатата за четвърт ден. Той трябва по команда да яде, да пие и да спи . . . Деспотичният звънец го дига от леглото, извиква го от закуската и обедата. А какво става в самата фабрика? Тук фабрикантът е абсолютен законодател. Той издава такива фабрични правила, каквито намери за добре; той изменя и допълва своя кодекс, както си пожелае; дори и ако вмъкне в него най-големите глупости, съдилищата казват на работниците: тъй като вие доброволно сте приели този договор, сега сте длъжни да го изпълнявате . . . Тези работници са осъдени от 9-годишна възраст до смъртта си да живеят под страха от духовната и физическа палка“. (Ф. Енгелс. Положението на работническата класа в Англия“. Лайпциг, 1845, стр. 217 и сл. [виж настоящото издание, том 2, стр. 396]) Аз ще поясня с два примера какво „казват съдилищата“. Единият случай е от Шефилд, от края на 1866 г. Там един работник се наел в една метална фабрика за 2 години. Поради някакво скарване с фабриканта той напуснал фабриката и заявил, че по никакъв начин не иска вече да му работи. Той бил даден под съд за нарушение на договора и бил осъден на два месеца затвор. (Ако фабрикантът наруши договора, той може да бъде привлечен към отговорност само по граждански ред и рискува само да плати парична глоба.) След като излежал двата месеца, работникът получил от същия фабрикант покана да се върне във фабриката въз основа на стария договор. Работникът отговорил: не. Той вече си бил излежал наказанието за нарушението на договора. Фабрикантът наново го дава под съд, съдът наново го осъжда, макар че един от съдиите — мистър Ший — публично заклеял това като юридическа чудовищност, по силата на която човек може през целия си живот да бъде наказван все наново и наново за една и съща простъпка или престъпление. Тази присъда е била произнесена не от някой „Great Unpaid“¹⁸⁸, от някой провинциален Догбъри, а в Лондон — от едно от най-висшите съдилища. {Към 4 издание. Сега това е отменено. С изключение на само няколко случая — напр. при обществените газови заводи — в Англия сега при нарушения на контракта работникът е поставен наравно с господарите и може да бъде привлечен само към гражданска отговорност. — Ф. Е.}. Вторият случай се е разиграл в Уелшайр в края на ноември 1863 г. Около 30 тъкачки на парни станове на работа у някой си Харуп, фабрикант на платове в Люърс Мил, Уестбъри Лей, обявили стачка, тъй като същият този Харуп имал приятния навик да им удържа от заплатата за закъсняване сутрин, и то 6 пенса за 2 минути, 1 шилинг за 3 минути и 1 шилинг и 6 пенса за 10 минути. Това прави 9 шил. на час, или 4 ф. ст. и 10 шилинга на ден, докато тяхната средна годишна заплата никога не надминава 10—12 шилинга седмично. Харуп назначил и един младеж да известява с тръба фабричния час, което той понякога правел дори преди 6 часа сутринта, а ако „работните ръце“ не се явили, преди още той да е

Ние тук отбелязваме само материалните условия, при които се извършва фабричният труд. Всички сетивни органи еднакво страдат от изкуствено повишената температура, от атмосферата, наситена с частици от суровия материал, от оглушителния шум и т. н., независимо от опасността за живота между гъсто струпаните машини, които с последователността на годишните времена издават своите промишлени комюникета за убитите и ранените^{190a)}. Икономисването на

престанал да тръби, вратите се затваряли и закъснените бивали наказвани с глоба; а тъй като във фабриката нямало часовник, нещастните „работни ръце“ се намирили във властта на младия тръбач, който бил инспириран от Харуп. „Стачкуващите“ ръце, майки на семейства и момичета, заявили, че са готови пак да почнат работата, ако тръбачът бъде заменен с часовник и бъде въведена по-разумна тарифа за глобите. Харуп дал под съд 19 жени и момичета за нарушение на договора. Те били осъдени по на 9 пенса глоба и 2 шилинга и 6 пенса съдебни разноски, при голямо възмущение на аудиторията. Пред съда една тъпа от народ изпатршла Харуп с освирквания. — Една любима операция на фабрикантите е с удръжки от заплатата да наказват работниците за лошото качество на произведения от тях материал. Този метод предизвика в 1865 г. обща стачка в английските грънчарски окръзи. Отчетите на комисията за разследване условията на детския труд (1853—1866) привеждат случаи, при които работникът, вместо да получи заплатата, в резултат на своя труд и въз основа на системата на глобите дори става дължник на своя дълбокоуважаван „господар“. Поучителни черти от остроумието, с което фабричните адвокати правят удръжки от заплатите, показва и последната памучна криза. „Неотдавна аз сам тръбваше — казва фабричният инспектор Р. Бейкър — да заведа дело против един фабрикант на памучни изделия, загдето той в това тежко и мъчително време удържаше на някои „младежи“ (не повече от 13 години), които работеха у него, по 10 пенса за медицинско свидетелство за възраст, което му струва само 6 пенса и за което законът му позволява да удържа само 3 пенса, а обичай не допуска никакви удръжки. . . Друг един фабрикант, за да постигне същата цел, без да влезе в конфликт със закона, налага на всяко от бедните деца, които работят при него, да плаща по 1 шилинг като такса, загдето го обучавал в предаческото изкуство и тайнство, щом медицинското свидетелство го обяви за достатъчно зряло за това занятие. Така че има течения под повърхността, които човек трябва да познава, за да може да разбере такива извънредни явления, каквито са стачките във времена като сегашното“ (думата е за стачката на машинните тъкачи във фабриката в Дарвин през юни 1863). „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, p. 50, 51. (Фабричните отчети винаги отиват по-далеч от своята официална дата.)

^{190a)} Законите за защита на труда от опасните машини са подеждували благотворно. „Но . . . сега за злополуките има нови причини, каквито не е имало преди 20 години, а именно — увеличената скорост на машините. Колелата, валаците, вретената и тъкачните станове се движат сега с увеличена и постоянно растяща сила; сега пръстите трябва по-бърже и по-уверено да улавят скъсаната нишка, защото ако работникът я хване колебливо или невнимателно — те са пожертвувани. . . Голям брой злополукни се дължат на стремежа на работниците да извършват по-бързо своята работа. Трябва да се помни, че фабрикантите извънредно много държат на това, техните машини да бъдат постоянно в движение, т. е. да произвеждат прежд; и тъкан. Всяко спиране за минута е не само загуба на двигателна сила, но и на производство. Затова надзиратели, заинтересовани от количеството на продукта, подгонват работниците да държат машините в движение; а това е не по-малко важно и за самите работници, които получават заплатата по тегло или на парче. Затова, макар че в повечето фабрики е забранено да се чистят машините през време на движението

обществените средства за производство — което удря като в парник едва при фабричната система — същевременно се превръща в ръцете на капитала в систематично ограбване на жизнените условия на работника през време на работата, ограбване на пространство, на въздух, на светлина и на личните предпазни средства против опасните за живота или нездравословните производствени процеси, съвсем да не говорим за приспособления, създаващи удобства на работника¹⁹¹⁾. Не е ли прав Фурие, когато нарича фабриките „смекчени затвори“?¹⁹²⁾ 139 !

5. БОРБА МЕЖДУ РАБОТНИКА И МАШИНАТА

Борбата между капиталиста и наемния работник започва със самото възникване на капиталистическите отношения. Тя бушува през

им, тази практика е обща. Само тази причина е предизвикала през последните 6 месеца 906 злополуки . . . Макар че чистенето става всеки ден, обикновено съботата е определена за основно почистване на машините, и то в повечето случаи това става, когато те са в движение . . . За тази операция не се плаща и затова работниците се стараят да я свършат колкото може по-скоро. Затова броят на злополуките в петък и особено в събота е много по-голям, отколкото в другите дни на седмицата. В петък увеличението на злополуките над техния среден брой за първите 4 дена в седмицата е 12 %, а в събота — 25 % над техния среден брой за първите 5 дена ; а ако вземем предвид, че в съботите се работи само по 7½ часа, а през другите дни по 10½ часа — увеличението се показва на повече от 65 % („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“, London 1867, p. 9, 15, 16, 17).

¹⁹¹⁾ В първия отдел на третата книга ще разкажа за похода, предприет в последно време от английските фабриканти против онези клаузи на фабричния закон, които целят предпазването на крайниците на „работните ръце“ от опасните за живота машини. Тук нека се задоволим с един цитат от официален отчет на фабричния инспектор Леонард Хорнър : „Чувал съм фабриканти да говорят с непростимо лекомислие за някои злополуки, напр. за изгубването на пръст, като за дреболия. Животът и бъдещето на работника толкова много зависят от неговите пръсти, че за него една такава загуба е крайно сериозно събитие. Когато чувам такава необмислено бръщолевене, аз зядам въпроса : „Да речем, че имате нужда от допълнителен работник и се явят двама, и двамата еднакво способни във всяко отношение, но единият без палец или показалец — кого бихте избрали ?“ Те никога нито за миг не се двоумят да предпочетат този с всички пръсти . . . Тези господа фабриканти имат лъжливи предубеждения против онова, което те наричат псевдофилантропично законодателство“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“). Тези господа са „умни хора“ и те не току-така симпатизираха на бунта на робовладелците !

¹⁹²⁾ Във фабриките, които най-дълго време са били подчинени на фабричния закон с неговото задължително ограничение на работното време и с другите регулиращи клаузи, са изчезнали редица предшни недостатъци. Самото усъвършенстване на машините изисква на известна степен „подоброена конструкция на фабричните здания“, което е от полза за работниците (ср. „Reports etc. for 31st October 1863“, p. 109).

целия манифактурен период¹⁹³). Но едва след въвеждането на машините работникът се бори против самото средство на труда, против материалната форма на съществуване на капитала. Той се бунтува против тази определена форма на средството за производство, като материална основа на капиталистическия начин на производство.

Почти цяла Европа е преживяла през XVII век работнически бунтове против така наречената *Bandmühle* (наричана още *Schnur-mühle* или *Mühlenstuhl*) — машина за тъкане на панделки и ширити¹⁹⁴). В края на първата третина на XVII в. една ветрена дъско-резница, построена от един холандец близо до Лондон, станала жертва на изстъпленията на тълпата. Дори в началото на XVIII в. водните дъскорезни машини в Англия все още само с мъка преодо-

¹⁹³) Виж между другото: *John Houghton*, „Husbandry and Trade improved“. London 1727, „The Advantages of the East-India Trade“, 1720. *John Bellers*, „Proposals for Raising a College of Industry“, London, 1696. „За нещастие, господарите и работниците се намират в състояние на вечна война помежду си. Първите имат неизменната цел да получават труда колкото може по-евтино; и за тази цел не се колебаят да прибегнат към всяка хитрост, докато работниците също така при всеки повод се мъчат да принудят своите господари да изпълнят техните повишени искания.“ „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“, 1767, p. 61, 62. (Авторът, отец Натаниел Фостър, стои всецяло на страната на работниците.)

¹⁹⁴) Тази *Bandmühle* е била изнамерена в Германия. Италианският абат Ланчелоти в едно съчинение, издадено в 1636 г. във Венеция, разказва: „Антон Мюлер от Данциг преди около 50 години (Ланчелоти е написал съчинението си в 1629 г.) видял в Данциг една много изкусна машина, която едновременно изработвала 4 до 6 парчета тъкан; но тъй като градският съвет се побоял, че това изобретение може да превърне маса работници в просяци, забранил изобретението, а наредил тайно да удушат или удавят неговия изнамервач.“¹⁴⁰ В Лайден същата машина е била приложена за пръв път в 1629 г. Отначало бунтовете на тъкачите на ширити принудили магистрата да я забрани; с различни постановления на Генералните щати от 1623, 1639 г. и т. н. нейната употреба трябвало да бъде ограничена; най-сетне при известни условия тя била разрешена с постановление от 15 декември 1661 г. „Преди около 20 години — разказва Боксхорн (в „*Institutiones Politicae*“, 1663) — в този град някои хора изнамерили инструмент за тъкане, с който само един човек можел да изработва повече тъкани и по-лесно, отколкото иначе няколко души за същото време. Това довело до смутове и тъжби от страна на тъкачите, докато употребата на този инструмент била забранена от магистрата.“ Същата машина е била забранена в Кьолн в 1676 г., а въвеждането ѝ в Англия по същото време предизвикало работнически вълнения. С императорски указ от 19 февруари 1685 г. нейната употреба била забранена в цяла Германия. В Хамбург тя била публично изгорена по заповед на магистрата. Карл VI подновил на 9 февруари 1719 г. указа от 1685 г., а Саксонското курфюрство разрешило употребата ѝ едва в 176 г. Тази машина, която е направила толкова шум в света, всъщност е била предтеча на предачните и тъкачните машини, т. е. на промишлената революция от XVIII век. Благодарение на нея съвсем неопитни в тъкачеството младежи могли, само като движат насам-натам един лост, да движат целия стан, с всичките му сновалки; в усъвършенствуваната си форма тази машина произвеждала по 40—50 парчета наведнаж.

лявали подкрепяната от парламента народна съпротива. Когато Евърет построил в 1758 г. първата движена с вода машина за стрижене на вълна, тя е била опожарена от няколкостотин души, останали без работа. Против scribbling mills (дараците) и кардирните машини на Аркрайт подали петиция до парламента 50 000 работници, които дотогава се издържали с разчесване на вълна. Масовото разрушаване на машини в английските манифактурни окръзи през първите 15 години на XIX в., насочено особено против въвеждането на парния тъкачен стан и известно под името лъдитско движение, послужило на антиякобинското правителство на Сидмаут, Кясълрий и др. като предлог за най-реакционни насилнически мерки. Необходимо било време и опит, докато работникът се научи да прави разлика между машината и нейното капиталистическо приложение, а следователно и да прехвърли своите нападки от самите материални средства за производство върху тяхната обществена форма на експлоатация¹⁹⁵).

Борбите за работната заплата в манифактурата приемат манифактурата като факт и в никой случай не са насочени против нейното съществуване. Доколкото се води борба против създаването на манифактури, тя не е дело на наемните работници, а на цеховите майстори и на привилегированите градове. Затова писателите от манифактурния период схващат разделението на труда като средство за заместване на потенциални работници, а не за изтичане на действителни работници. Тази разлика се разбира от само себе си. Ако напр. се каже, че в Англия има нужда от сто милиона души за изпридането със стария чекрък на оня памук, който сега с машина се изприда от 500 000 души, това, разбира се, не значи, че машината е заела мястото на тези милиони, които никога не са съществували. Това значи само, че би имало нужда от много милиони работници за заместването на предачните машини. Но когато се каже, че парният тъкачен стан в Англия изхвърлил на улицата 800 000 тъкачи, тогава думата не е за съществуващи машини, които би трябвало да бъдат заместени с известен брой работници, а за съществуващ брой работници, които фактически са били заместени или изтичани от машините. През манифактурния период занаятчийското производство, макар и разчленено, си оставало основа на производството. Новите колониални пазари не са можели вече да бъдат задоволявани от сравнително малкия брой градски работници, наследени от средните векове, и същинските манифактури с разлагането на феодалния строй разкрили нови про-

¹⁹⁵ В старомодни манифактури и сега още понякога се повтаря грубата форма на работнически бунтове против машините. Такъ напр. в производството на пили в Шефилд в 1865 г.

изводствени области за изгоненото от земята селско население. Тогава именно по-силно изпъкнала при кооперацията и при разделението на труда в работилницата тяхната положителна черта — да правят по-производителни заетите работници¹⁹⁶). Наистина, когато в много страни, и то дълго преди периода на едрата промишленост, комбинацията на средствата на труда в ръцете на малцина работници и кооперацията били приложени в земеделието, те предизвикали големи, внезапни и насилствени революции в начина на производство, а оттук и в условията на живота и в средствата за препитание на земеделското население. Но тази борба първоначално се води повече между едрите и дребните поземлени собственици, отколкото между капитала и наемния труд; от друга страна, доколкото средствата на труда — овцете, конете и т. н. — изтикват работниците, непосредствените насилнически действия създават тук първата предпоставка на промишлената революция. Най-напред се изгонват работниците от земята, а после идват овцете. И само кражбата на земята в голям мащаб, както в Англия, създава почвата за прилагане на едрото селско стопанство^{196а}). Затова в началото си това преобразуване на селското стопанство има по-скоро характер на политическа революция.

Когато средството на труда е машина, то тутакси става конкурент на самия работник¹⁹⁷). Самонарастването на капитала чрез машината е право пропорционално на броя на работниците, чиито условия за съществуване тя разрушава. Цялата система на капиталистическото производство се основава на това, че работникът про-

¹⁹⁶) И сър Джеймс Стюърт все още схваща действието на машините напълно в този смисъл. „И тъй, аз разглеждам машините като средство за увеличаване (според ефективността на машините) на броя на работниците, които няма нужда да бъдат изхранвани... По какво се отличава действието на една машина от действието, предизвикано от появяването на нови жители?“ („Recherche des principes de l'économie politique“, t. I, l. I, ch. XIX.) — Много по-наивен е Пети, който казва, че тя замества „полигамията“. Тази гледна точка в краен случай подхожда само за някои части на Съединените щати. Напротив: „Машината много рядко може да бъде употребена с успех за намаляване на труда на отделния работник: повече време би се изгубило за нейното построяване, отколкото би се спестило чрез нейното прилагане. Тя е действително полезна само когато действа върху големи маси, когато една единствена машина може да подкрепи труда на хиляди хора. Затова машините най-вече се употребяват в най-гъсто населените страни, където има най-много безработни... Тя се въвежда не поради липса на работници, а поради леснината, с която работниците масово могат да бъдат привлечени на работа“ (*Piery Ravenstone*, „Thoughts on the Funding System and its Effects“. London 1824, p.45).

^{196а}) {Към 4 издание. Това важи и за Германия. Там, където у нас има едро селско стопанство, т. е. главно на изток, то е станало възможно само поради „обезземяването на селяните“, което започна от XVI век, а особено след 1648 г. — *Ф. Е.*

¹⁹⁷) „Машината и трудът се намират в постоянно съперничество“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3rd ed., London 1821, p 479).

дава своята работна сила като стока. Разделението на труда прави тази работна сила едностранчива, като напълно я специализира за сърчно управляване на отделен частичен инструмент. Когато управлението на инструмента премине върху машината, заедно с потребителната стойност на работната сила угасва и нейната разменна стойност. Работникът не намира купувачи, също както и излезлите от обръщение книжни пари. Тази част от работническата класа, която машината по този начин превръща в излишно население, т. е. в население, което вече не е непосредствено необходимо за самонарастването на капитала, загива, от една страна, в неравната борба на старото занаятчийско и манифактурно производство против машинното, а, от друга страна, наводнява всички по-леко достъпни отрасли на промишлеността, препълва трудовия пазар и с това понижава цената на работната сила под нейната стойност. Уж било голяма утеха за пауперизираните работници, че, от една страна, техните страдания били само „временни“ („a temporary inconspicence“), а от друга страна — че машината само постепенно завладявала дадено производствено поле, благодарение на което се намалявал размерът и интензивността на нейното разрушително действие. Едната утеха унищожава другата. Там, където машината постепенно завладява някой отрасъл на производството, тя произвежда хроническа мизерия сред конкуриращите с нея работнически слоеве. Където преходът става бързо, тя действа масово и рязко. Световната история не ни е дала по-ужасна гледка от постепенната, проточена с цели десетилетия гибел на английските ръчни тъкачи на памук, която най-сетне завършва в 1838 г. Много от тях са умрели от глад; мнозина дълго време са вегетирали със своите семейства с по $2\frac{1}{2}$ пенса дневно¹⁹⁸⁾. Напротив, английските машини за памук са про-

¹⁹⁸⁾ Конкуренцията между ръчното и машинното тъкачество е продължила в Англия до възвеждането в 1833 г. на закона за бедните благодарение на това, че надниците, които били паднали много под минимума, били допълвани с помощи от черквите. „Високопочтеният мистър Търнер бил в 1827 г. пастор в Уаймслоу в Чешайр, един промишлен окръг. Въпросите на комитета за облекчаване на емиграцията и отговорите на мистър Търнер показват с какво се поддържа съревнованието между ръчния труд и машината. Въпрос: „Употребата на парния тъкачен стан не изтика ли ръчните тъкачни станове?“ Отговор: „Без съмнение; тя ги изтикала още повече, ако не беше дадена възможност на ръчните тъкачи да понесат едно намаление на заплатите.“ Въпрос: „Но нали с това си подчиняване ръчният тъкач приема една заплата, която е недостатъчна за неговата издръжка, и за попълване на тоя недостиг очаква помощ от черквата?“ Отговор: „Да, и наистина съперничеството между парния и ръчния тъкачен стан се поддържа чрез налога за бедните.“ Така че унизителен пауперизъм или емиграция — ето предимствата, които възвеждането на машините е донесло на трудещите се; от уважавани и до известна степен независими занаятчици те са смъкнати до подмазвачи се клетници, които ядат унизителния хляб на благотворителността. И това наричат временно затруднение“ („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation“, London 1834, p. 29).

извели остро действие в Остиндия, чийто генерал-губернатор констатира в 1834—1835 г.: „В историята на търговията едва ли има мизерия, равна на тази. Равнините на Индия побеляха от костите на тъкачите на памук.“ Наистина, доколкото тези тъкачи са напуснали тоя временен живот, дотолкова и машините са им създали само „временни страдания“. Впрочем „временното“ действие на машината е постоянно, тъй като тя постоянно завладява все по-нови области на производството. Така че с развитието на машините самостоятелният и независим характер, който капиталистическият начин на производство изобщо придава на трудовите условия и на продукта на труда по отношение на работника, се развива до пълна противоположност между работниците, от една страна, и условията на труда и продуктите на труда — от друга¹⁹⁹⁾. Затова заедно с машините за пръв път се явява стихийният бунт на работника против средството на труда.

Средството на труда убива работника. Наистина тази пряка противоположност изпъква най-осезателно тогава, когато нововъведената машина започва да конкурира традиционното занаятчийско или манифактурно производство. Но и вътре в самата едра промишленост постоянното подобряване на машините и развитието на автоматичната система действуват по аналогичен начин.

„Постоянната цел на подобрието на машините е да се намали ръчният труд или да се усъвършенствува производственият процес във фабриката чрез заместване в едно или друго звено на производствената верига на човешките апарати с железни“²⁰⁰⁾. „Прилагането на парна или водна сила към машини, които досега са били движени с ръце, става всеки ден... По-дребните подобриения в машините, които имат за цел икономисване на двигателната сила, подобриение на продукта, увеличено производство за едно и също време или изтичане на едно дете, една жена или един мъж, са постоянни и макар наглед да са незначителни, все пак довеждат до важни резултати“²⁰¹⁾. „Навсякъде, където една операция изисква голяма сърчност и сигурна ръка, бързат, колкото е възможно по-скоро, да я отнемат от ръцете на твърде сърчния и често пъти склонен към всевъзможни нередовности работник и да я възложат на особен механизъм, който е тъй добре урегулиран, че и едно дете може да го надзирава“²⁰²⁾. „ри автоматичната система талантът на работника прогресивно

¹⁹⁹⁾ „Същата причина, която може би увеличава дохода на страната“ (т. е. както Рикардо на същото място обяснява, доходите на поземлените собственици и на капиталистите, чието богатство от икономическа гледна точка е = Wealth of the Nation [богатството на нацията], „може същевременно да създаде свръхнаселение и да влоши положението на работника“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3rd ed. London 1821, p. 469). „Постоянната цел и тенденцията на всяко усъвършенстване на механизма фактически се състои в това, да се направи ненужен трудът на човека или да се намали неговата цена чрез заместване на труда на възрастните работници-мъже с женски и детски труд или на труда на подготвените работници — с труда на общи работници“ (*Ure*, [„Philosophy of Manufactures“, p. 23]).

²⁰⁰⁾ „Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858“, p. 43.

²⁰¹⁾ „Reports etc for 31 st October 1856“ p. 5.

²⁰²⁾ *Ure* „Philosophy of Manufactures“, p. 19. „Голямото предимство на машините в тухларниците се състои в това, че те правят господаря напълно независим

се изтласква²⁰³⁾. „Подобрието на машините позволява не само намаляване на броя на възрастните работници, заети за получаване на определен резултат, но и замества една категория индивиди с друга, по-опитните — с по-неопитни, възрастните — с деца, мъжете — с жени. Всички тези промени предизвикват постоянни колебания в равнището на работната заплата²⁰⁴⁾. „Машината непрекъснато изхвърля от фабриката възрастни работници“²⁰⁵⁾.

Извънредната еластичност на машинната система, постигната в резултат на натрупания практически опит, на наличния вече състав на механическите средства и на постоянния прогрес на техниката, се прояви в нейния победоносен поход, предизвикан от съкращаването на работния ден. Но кой би могъл в 1860 г., годината, в която английската памучна промишленост беше достигнала своя зенит, да предвиди ония стремително сменяващи се подобрения на машините и съответното изместване на ръчния труд, предизвикани през следващите три години под натиска на американската гражданска война? Тук са достатъчни няколко примера от официалните сведения на английските фабрични инспектори относно този пункт. Един манчестерски фабрикант заявява:

„Вместо 75 кардирни машини сега ни са нужни само 12, които произвеждат същото количество при същото, ако не и по-добро качество... Икономията от работна заплата възлиза на 10 ф. ст. седмично, а от памучните отпадъци — на 10%“. В една манчестерска предачница за фина прежда „с ускоряването на движението и с въвеждането на различни автоматични процеси в едно отделение е отстранена $\frac{1}{4}$, а в друго повече от $\frac{1}{2}$ от работния персонал, докато машината за разчесване, заместваша втората кардирна машина, значително намали броя на по-рано заетите в кардирното помещение работни ръце“.

Друга предачна фабрика пресмята, че е спестила общо 10% от „работните ръце“. Господата Джилмор, предачни фабриканти в Манчестер, заявяват:

„Ние пресмятаме, че в нашето дачно отделение сме спестили благодарение на новите машини цяла третина от работните ръце и от работната заплата... а в

от квалифицираните работници“ („Children's Employment Commission. 5th Report“ London, 1866, p. 130, № 46).

Добавка към 2 издание, Г-н А. Стърк, главен управител на машинното отделение на „Great Northern Railway“, казва по отношение на машиностроителството (локомотиви и др.): „Скъпи (expensive) английски работници с всеки нов ден се търсят все по-малко. Производството се увеличава чрез прилагане на подобрени инструменти, а тези инструменти от своя страна се обслужват от по-долна категория труд (a low class of labour)... По-рано всички части на парната машина по необходимост са били произвеждани от квалифициран труд. Същите части сега се произвеждат от труд с по-малка квалификация, но с добри инструменти... Под инструменти аз разбирам машините, употребявани в машиностроителството“ („Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence, № 17 862 и 17 863“, London, 1867).

²⁰³⁾ Ure, „Philosophy of Manufactures“, p. 20.

²⁰⁴⁾ Пак там, стр. 321.

²⁰⁵⁾ Пак там, стр. 23.

отделенията на шпулмашините и разтегателните машини — около $\frac{1}{3}$ от разходите и от работните ръце; в предачното отделение — около $\frac{1}{3}$ от разходите. Но това не е всичко; когато нашата прежда сега стигне до тъкача, тя благодарение на прилагането на новите машини е толкова подобрена, че дава повече и по-добър тъкан, отколкото старата машинна прежда²⁰⁶⁾.

Фабричният инспектор А. Редгрейв забелязва по този повод:

„Намалението на работниците при увеличено производство крачи бързо напред; във вълнените фабрики неотдавна започна ново съкращаване на работни ръце, което още продължава; преди няколко дни един учител, който живее близо до Рочдел, ми каза, че голямото намаление на броя на учениците в девическите училища не се дължи само на действието на кризата, но и на промените в машините във вълнената фабрика, в резултат на които е било извършено съкращаване на кръгло 70 работници, зает. половин ден“²⁰⁷⁾.

Следната таблица¹⁴¹ показва общия резултат от механическите подобрения в английската памучна промишленост, които се дължат на американската гражданска война:

Брой на фабриките

	1858 г.	1861 г.	1868 г.
Англия и Уелс.....	2 046	2 715	2 405
Шотландия.....	152	163	131
Ирландия.....	12	9	13
Обединеното кралство.....	2 210	2 887	2 549

Брой на парните тъкачни станове

Англия и Уелс.....	275 590	368 125	344 719
Шотландия.....	21 624	30 110	31 864
Ирландия.....	1 633	1 757	2 746
Обединеното кралство.....	298 847	399 992	379 329

²⁰⁶⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 108 sqq.

²⁰⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 109. Бързото подобряване на машините през време на памучната криза позволи на английските фабриканти веднага след свършването на американската гражданска война отново да препълнят световния пазар. Още в последните 6 месеца на 1866 г. стана почти невъзможна продажбата на тъканите. Тогава започна изпращането на стоките на консигнация в Китай и Индия, което, естествено, направи това претъпкване на пазара [glut] още по-интензивно. В началото на 1867 г. фабрикантите прибегнаха до своето обичайно спасително средство — до намаляване на работната заплата с 5%. Работниците се възпротивиха и заявиха теоретично съвсем правилно, че единственото спасително средство е да се работи при намалено време, по 4 дена в седмицата. След дълго упорство господата, които сами се наричат промишлени капитани, трябваше да се съгласят на това, като на някои места заплатата бе намалена с 5%, а на други остана същата.

Брой на вретената

Англия и Уелс.....	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Шотландия.....	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ирландия.....	150 512	119 944	124 240
Обединеното кралство.....	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Брой на заетите работници

Англия и Уелс.....	341 170	407 598	357 052
Шотландия.....	34 698	41 237	39 809
Ирландия.....	3 345	2 734	4 203
Обединеното кралство.....	379 213	451 596	401 064

И тъй, от 1861 до 1868 г. са изчезнали 338 памучни фабрики т. е. машините, които са станали по-големи и по-производителни, са се концентрирали в ръцете на по-малък брой капиталисти. Броят на парните тъкачни станове се е намалил с 20 663; но техният продукт в същото време се е увеличил, така че един подобрен тъкачен стан сега произвежда повече продукт, отколкото е произвеждал един стар. Най-сетне, броят на вретената е нараснал с 1 612 547, докато броят на заетите работници се е намалил с 50 505. И тъй, „временната“ мизерия, с която памучната криза потискаше работниците, се е увеличила и закрепила чрез бързото и постоянно усъвършенстване на машините.

Но машината действа не само като непреодолим конкурент, винаги готов да направи „излишен“ наемния работник. Капиталът шумно и преднамерено я провъзгласява за враждебна на работника сила и си служи с нея като с такава. Тя става най-мощното бойно средство за потушаване на периодичните работнически въстания, стачки и т. н. срещу пълновластието на капитала²⁰⁸⁾. Според Гаскел парната машина от самото начало е била антагонист на „човешката сила“ и е дала възможност на капиталиста да разбие нарастващите искания на работниците, които заплашвали да докарат до криза току-що възникващата фабрична система²⁰⁹⁾. Би могло да се напише цяла история на изобретенията след 1830 г., които са възникнали изключително като бойни средства на капитала срещу работнически

²⁰⁸⁾ „Отношението между господари и работни ръце във фабриките за стъкло и бутилки представлява хроническа стачка“. Оттук произлиза бързото развитие на производството на пресовано стъкло, където главните операции се извършват с машини. Една фирма в Нюкасъл, която по-рано е произвеждала годишно 350 000 фунта духано стъкло, сега вместо него произвежда 3 000 500 фунта пресовано стъкло („Children's Employment Commission, 4th Report, 1865“, p. 262—263).

²⁰⁹⁾ Gaskell, „The Manufacturing Population of England“, London, 1833. p. 3—4.

бунтове. Нека преди всичко напомним за селфактора, защото той открива нова епоха в автоматичната система²¹⁰.

В показанията си пред Комисията за трейдюнионите Насмит, изобретателят на парния чук, разказва следното за подобренията, които той е въвел в машините вследствие на голямата и продължителна стачка на машиностроителните работници в 1851 г.:

„Отличителната черта на нашите модерни механически подобрения е въвеждането на автоматични инструментални машини. Трудът, който трябва да извърши сега всеки механически работник и който може да бъде извършен от всяко момче, се състои не в това, той да работи сам, а да надзирава отличната работа на машината. Цялата класа работници, които зависят изключително от своята сръчност, сега е отстранена. По-рано аз наемах по четири момчета на всеки механик. Благодарение на тези нови механически комбинации аз намалях броя на възрастните работници от 1 500 на 750. Резултатът беше значително увеличение на моята печалба.“¹⁴²

Юър казва за една машина за цветно щампосване на басми:

„Най-сетне капиталистите се опитаха да се освободят от това непоносимо робство (а именно — от неприятните им договорни условия с работниците), като призоваха на помощ науката, и скоро техните законни права — правата на главата върху другите части на тялото — бяха възстановени.“

Ето какво казва той за едно изобретение за апретиране на основата, за което една стачка е дала непосредствения повод:

„Ордата от недоволници, която си въобразяваше, че е непобедимо укрепена зад старите позиции на разделението на труда, се видя атакувана откъм фланга, а средствата ѝ за защита — унищожени от модерната механическа тактика. Тези недоволници трябваше да се предадат на милостта на победителя.“

За изнамирането на селфактора той казва:

„Той беше призван да възстанови реда между промишлените класи. . . Това изобретение потвърждава доктрината, която ние вече развихме — че капиталът, като застави науката да му служи, винаги принуждава бунтовните ръце на труда да бъдат послушни“²¹¹).

Макар че съчинението на Юър е излязло в 1835 г., т. е. по време на сравнително още слабо развитата фабрична система, то си остава класически израз на фабричния дух не само поради своя открителен единизъм, но и поради наивността, с която той издърдорва безсмислените противоречия в мозъка на капитала. Така напр., след като развива „доктрината“, че капиталът с помощта на науката, която той е взел като своя наемница, „винаги принуждава бунтовните ръце на труда да бъдат послушни“ — той се възмущава,

²¹⁰) Господин Феербери е изнамерил някои твърде значителни приложения на машините в областта на машиностроенето под влиянието на стачки в неговата собствена машиностроителна фабрика.

²¹¹) *Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 367—370.

„че от известна страна обвиняват механо-физическата наука в това, че се давала в услуга на деспотизма на богати капиталисти и се обръщала в средство за потискане на бедните класи.“

След като проповядва надълго и широко колко е полезно за работниците бързото развитие на машините, той ги предупреждава, че те със своята опърничавост, стачки и др. ускоряват развитието на машините.

„Такива насилия и бунтове — казва той — показват човешкото късогледство в най-презрения му вид, късогледство, което прави човека палач на самия себе си.“

Няколко страници по-рано се казва противното :

„Без острите сблъсквания и прекъсвания, причинявани от погрешните възгледи на работниците, фабричната система би се развила много по-бързо и с много по-голяма полза за всички заинтересовани страни.“ После той отново се провиква: „За щастие на населението от фабричните окръзи на Великобритания, усъвършенствованията в механиката се извършват само постепенно.“ „Несправедливо — казва той — обвиняват машините, че понижавали работната заплата на възрастните работници, изтиквайки една част от тях, поради което техният брой надминава търсенето на работници. Но пък те увеличават търсенето на детски труд и с това увеличават неговата заплата.“

Същият утешител, от друга страна, защитава ниската работна заплата на децата с това, че „тя възпира родителите да пращат децата си в твърде ранна възраст във фабриките“. Цялата му книга е апология на неограничения работен ден, а когато законът забранява 13-годишни деца да се съсипеват от работа повече от 12 часа на ден — това напомня на либералната му душа най-мрачните времена на средните векове. Това не му пречи да приканва фабричните работници на благодарствена молитва към провидението, което чрез машината „им е създало свободно време да размишляват върху своите безсмъртни интереси“²¹²⁾.

6. КОМПЕНСАЦИОННАТА ТЕОРИЯ ЗА ИЗМЕСТЕНИТЕ ОТ МАШИНИТЕ РАБОТНИЦИ

Цяла редица буржоазни икономисти, като Джеймс Мил, Мак-Кълък, Торенс, Сениор, Джон Стюърт Мил и др., твърдят, че всяка машина, която измества работници, винаги същевременно и по силата на необходимостта освобождава адекватен капитал за наемане на същите идентични работници²¹³⁾.

²¹²⁾ *Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

²¹³⁾ Рикардо отначало споделя този възглед, но после със свойственото си научно безпристрастие и любов към истината изрично се отказва от него. Виж *David Ricardo*. „Principles of Political Economy“, гл. XXXI. „За машините“.

Нека приемем, че един капиталист употребява 100 работници, напр. в тапетна манифактура, всеки по за 30 ф. ст. годишно. Значи вложеният от него променлив капитал е 3000 ф. ст. Да допуснем, че той уволни 50 работници, а останалите 50 работят на машини, които му струват 1500 ф. ст. За по-просто ние оставяме настрана постройките, въглищата и т. н. Да приемем по-нататък, че суровият материал, поглъщан всяка година, струва, както и преди, 3000 ф. ст.²¹⁴⁾ „Освободил“ ли се е поради тази метаморфоза някакъв капитал? При стария начин на производство вложената сума се е равнявала на 6000 ф. ст., съставена по наполовина от постоянен и променлив капитал. Сега тя се състои от 4500 ф. ст. постоянен капитал (3000 ф. ст. за суров материал и 1500 ф. ст. за машини) и 1500 ф. ст. променлив капитал. Вместо да съставя половината от целия капитал, променливата, или превърнатата в жива работна сила част от капитала сега съставя само $\frac{1}{4}$ от него. Тук се извършва не освобождаване, а обвързване на капитала във форма, в която той престава да се разменя срещу работна сила, т. е. извършва се превръщане на променлив в постоянен капитал. При неизменни други условия капиталът от 6000 ф. ст. сега в никакъв случай не може да заангажира повече от 50 работници. С всяко подобряване на машините той заангажира по-малко работници. Ако нововъведените машини струват по-малко, отколкото сумата на работната сила и работните сечива, които машините са изтласкали, т. е. напр. вместо 1500 само 1000 ф. ст., тогава променлив капитал от 1000 ф. ст. би се превърнал в постоянен или обвързан, а капитал от 500 ф. ст. би бил освободен. Последният — при предпоставяне на същата годишна заплата — съставлява фонд за заангажиране на около 16 работника — докато уволнените са 50 — и дори на по-малко от 16 работника, защото, за да се превърнат 500-те ф. ст. в капитал, трябва отчасти пак да се превърнат в постоянен капитал и значи само отчасти могат да бъдат превърнати в работна сила.

Но дори ако допуснем, че изработването на новите машини дава работа на по-голям брой механици — това компенсация ли е за изхвърлените на улицата тапетни работници? В най-добрия случай тяхното изработване ще заангажира по-малко работници, отколкото измества тяхното прилагане. Сумата от 1500 ф. ст., която представляваше само работната заплата на уволнените тапетни работници, сега във вид на машини представлява: 1) стойността на необходимите за изработването на машините средства за производ-

²¹⁴⁾ Nota bene. Аз давам илюстрацията напълно по вкуса на горепоменатите икономисти,

ство; 2) работната заплата на механиците, които ги изработват; 3) принадлежната стойност, която се пада на техния „господар“. По-нататък: веднаж готова, машината не се възобновява до самата ѝ смърт. Така че за да се даде постоянна работа на добавъчния брой механици, всички фабриканти на тапети трябва един след друг да заместват работниците си с машини.

Всъщност горепосочените апологети и не мислят за този вид освобождаване на капитал. Те мислят за средствата за живот на освободените работници. Не може да се отрече, че напр. в гореприведения случай машините не само освобождават 50 работници и с това ги оставят „на разположение“, но в същото време премахват тяхната връзка със средства за живот на стойност 1 500 ф. ст., като по този начин „освобождават“ тия средства за живот. Така че простият и съвсем не нов факт, че машините освобождават работника от средства за живот, в икономически смисъл гласи, че машините освобождават средства за живот за работника или ги превръщат в капитал за наемането му. Както виждаме, всичко е до израза. *Nominibus mollire licet mala.*¹⁴³

Според тази теория средствата за живот на стойност 1 500 ф. ст. бяха капитал, който е увеличил стойността си чрез труда на 50-те уволнени тапетни работници. Следователно този капитал губи своето занятие, щом 50-те работници бъдат уволнени, и той не може да се успокои, докато не намери ново „пласиране“, където споменатите 50 работници да могат наново да го потребяват производтелно. Така че рано или късно капиталът и работниците трябва пак да се срещнат и тогава компенсацията е готова. Значи и страданията на изместените от машините работници са също така преходни, както и богатствата на този свят.

Средствата за живот на стойност 1 500 ф. ст. никога не са противостояли на уволнените работници като капитал. Това, което им е противостояло като капитал, са превърнатите сега в машини 1 500 ф. ст. Разгледани по-отблизо, тези 1 500 ф. ст. представляват само част от тапетите, произвеждани за една година от 50-те уволнени работници, която част те са получавали като заплата от своя предприемач — не в натура, а в парична форма. С тия тапети, превърнати в 1 500 ф. ст., те са си купували средства за живот, възлизащи на същата сума. Така че последните са съществували за тях не като капитал, а като стоки, а те самите са съществували за тези стоки не като наемни работници, а като купувачи. Обстоятелството, че машините са ги „освободили“ от покупателни средства, ги превръща от купувачи в некупувачи. Оттук — намалено търсене на съответните стоки. *Voilà tout* [Това е всичко]. Ако това намалено търсене не се компенсира с увеличено търсене, от друга страна, па-

зарната цена на стоките, търсенето на които е намаляло, спада. Ако тсва продължава по-дълго и в по-големи размери, започва уволнение на работниците, заети в производството на дадените стоки. Част от капитала, който преди е произвеждал необходими средства за живот, се възпроизвежда под друга форма. През време на спадането на пазарните цени и на преместването на капитала и работниците, заети в производството на необходимите средства за живот, биват „освободени“ от една част от заплатата си. Така че, вместо да докаже, че машините, като освобождават работниците от средствата за живот, едновременно с това превръщат последните в капитал за наемане на първите — господин апологетът с помощта на своя изпитан закон за търсенето и предлагането доказва, напротив, че машините изхвърлят работници на улицата не само в оня производствен отрасъл, където те са въведени, но и в производствените отрасли, в които не са въведени.

Действителните факти, изопачени от икономическия оптимизъм, са следните: работниците, които машините изместват, биват изхвърляни из работилницата на трудовия пазар и увеличават там броя на работните сили, които вече се намират на разположение на капиталистическата експлоатация. В седмия отдел читателят ще види, че този ефект на машините, който тук ни се представя като компенсация за работническата класа, в действителност е най-страшен бич за работника. Тук ще отбележим само следното: Изхвърлените от един отрасъл на промишлеността работници могат, наистина, да търсят работа в някой друг отрасъл. Ако намерят такава и ако с това пак се възстановява връзката между тях и освободените заедно с тях средства за живот — това става посредством нов, допълнителен капитал, който търси приложение, но в никой случай не става посредством капитала, който още по-рано е функционирал и сега е превърнат в машини. Но дори и да беше така, колко малки са изгледите на тия работници! Осакатени от разделението на труда, тези клетници имат толкова малка стойност във от старата си трудова област, че за тях са достъпни само някои долни и затова постоянно препълнени и лошо платени отрасли на труда²¹⁵). При това всеки отрасъл на промишлеността всяка година привлича

²¹⁵ По този повод един рикардиец бележи следното срещу глупостите на Ж. Б. Сей: „При развито разделение на труда похватността на работниците е приложима само в специалния отрасъл, където те са се учили; самите те са един вид машини. Затова абсолютно никаква полза няма от папалгалското бръщолевене, че нещата имали тенденцията да се уравниесват. Достатъчно е да се огледаме наоколо и да видим, че те дълго време не могат да се уравниесят; че ако се спрат на едно равнище, то е по-ниско, отколкото в началото на процеса“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, London, 1821, p. 72).

нов човешки поток, който му набавя необходимия контингент за редовното подменяне и растеж. Щом машините освободят част от работниците, заети дотогава в определен клон на промишлеността, резервният отряд се разпределя наново и се поглъща от други отрасли на труда, докато първоначалните жертви в по-голямата си част пропадат и загиват през преходното време.

Несъмнен факт е, че машините сами по себе си не са отговорни за „освобождаването“ на работниците от средства за живот. Те поевтиняват и увеличават производството в оня отрасъл, който те обхващат, и на първо време оставят без изменение масата средства за живот, които се произвеждат в други отрасли на промишлеността. Така че и преди, и след тяхното въвеждане обществото притежава също толкова или повече средства за живот за изместените работници, съвсем независимо от грамадната част от годишния продукт, която се пропилява от неработници. А тъкмо това е *pointe* [същността] на икономическата апологетика! Неотделимите от капиталистическото приложение на машините противоречия и антагонизми не съществували, тъй като те не възникват от самите машини, а от тяхното капиталистическо приложение! А тъй като машината сама по себе си скъсява работното време, докато в своето капиталистическо приложение тя удължава работния ден; тъй като тя сама по себе си облекчава труда, а в своето капиталистическо приложение повишава неговата интензивност; тъй като тя сама по себе си е победа на хората над природните сили, а в своето капиталистическо приложение покорява човека чрез природните сили; тъй като тя сама по себе си увеличава богатството на производителя, а в своето капиталистическо приложение го пауперизира, и т. н. — буржоазният икономист просто заявява: разглеждането на машината сама по себе си съвсем точно доказва, че всички онези осезателни противоречия са проста привидност на пошлата действителност, но сами по себе си, значи и на теория, съвсем не съществуват. Така той си спестява всяко по-нататъшно главоблъскане и освен това възлага на своя противник глупостта да се бори не против капиталистическото приложение на машината, а против самата машина.

Буржоазният икономист съвсем не отрича, че при това понякога се получават и временни неприятности; но къде е имало медал без обратна страна? Друго, некапиталистическо, използване на машината е за него нещо невъзможно. Така че експлоатацията на работника чрез машината за него е идентична с експлоатацията на машината от страна на работника. Затова този, който разкрива как действително стои работата с капиталистическото приложение на машината — той изобщо не желаел нейното приложение, той бил

противник на социалния напредък!²¹⁶⁾ Точно такива са разсъжденията на знаменития главорез Бил Сайкс: „Господа съдебни заседатели! Наистина, гръклянът на този търговски пътник е прерязан. Но аз не съм виновен за това, виновен е ножът. Трябва ли заради такива временни неприятности да премахнем употребата на ножа? Помислете си само! Какво би станало със земеделието и занаятите без нож? Нима в хирургията той не е също тъй лечебен, както е важен в анатомията? И при това не е ли услужлив помощник на весел пир? Премахнете ножа — и вие ще ни хвърлите назад към най-дълбокото варварство“^{216а)}.

Макар че машината неизбежно изтиква работници от ония отрасли на труда, където тя бива въведена, тя все пак може да предизвика увеличение на заетите работници в други отрасли на труда. Но този резултат няма нищо общо с тъй наречената компенсационна теория. Тъй като всеки машинен продукт, напр. един аршин машинна тъкан, е по-евтин от измествения от него еднороден продукт на ръчния труд, като абсолютен закон следва: ако общото количество на машинно произведените стоки е равно на общото количество на заместените от тях занаятчийски или манифактурно произведени стоки — общата сума на вложения труд се намалява. Увеличението на труда, необходимо напр. за произвеждането на самите средства на труда — машините, въглищата и т. н., — трябва да бъде по-малко от намалението на труда, което се дължи на употребата на машините. Иначе машинният продукт би бил еднакво скъп или по-скъп от продукта на ръчния труд. Но всъщност общата маса на произвежданите с намален брой работници машинни стоки не само че не остава същата, както общата маса на изтиканите занаятчийски стоки, но и далеч я надминава. Да приемем, че 400 000 аршина машинна тъкан се изработват от по-малко работници, отколкото 100 000 аршина ръчна тъкан. В четворения продукт се заключава четворно повече суров материал. Значи — производството на суровия материал трябва да бъде четворено. Кол-

²¹⁶⁾ Виртуоз в тоя претенциозен кретинизъм е между другите и Мак-Кулък. „Ако е изгодно — казва той с афектираната наивност на осемгодишно дете — да се развие все повече и повече сръчността на работника, така че той да стане способен да произвежда все по-нарастващо количество стоки със същото или по-малко количество труд — трябва също така да бъде изгодно той да си служи за съдействие с такива машини, които най-ефикасно ще го подкрепят за постигане на тоя резултат“ (*MacCulloch*, „Principles of Political Economy“, Edinburgh, 1830, p. 166).

^{216а)} „Изобретателят на предачната машина е разорил Индия, но това нас впрочем малко ни трогва“ (*A. Thiers*, „De la Propriété“ [Paris 1848, p. 275]). Господин Тиер тук смесва предачната машина с механическия тъкачен стан, „но това нас впрочем малко ни засяга“.

кото се отнася до погълнатите средства на труда — като здания, въглища, машини и т. н., — пределите, в които може да нараства необходимият за тях добавъчен труд, се менят заедно с разликата между масата на машинния продукт и масата на ръчния продукт, която може да бъде произведена от същия брой работници.

Затова с разпростирането на машинното производство в един отрасъл на промишлеността на първо време се увеличава и производството в другите отрасли, които му доставят неговите средства за производство. До какъв размер нараства по тази причина масата на заетите работници — това зависи при дадена дължина на работния ден и интензивност на труда, от състава на употребения капитал, т. е. от съотношението между неговата постоянна и неговата променлива съставна част. Това съотношение от своя страна силно варира съобразно с размера, в който машината вече е завладяла или завладява тези производства. Броят на хората, на които е съдено да работят в каменовъглените и металните мини, показва огромно нарастване с напредъка на английското машинно производство, макар че през последните десетилетия употребата на нови машини в минното дело забавя това нарастване²¹⁷⁾. Заедно с машината се явява на бял свят и един нов вид работник — нейният производител. Ние вече знаем, че машинното производство завладява и този производствен отрасъл във все по-масов мащаб²¹⁸⁾. Колкото до суровия материал²¹⁹⁾ — там напр. не подлежи на никакво съмнение, че стремителният напредък на памукопреработката е дал тласък на памучното производство на Съединените щати, а заедно с това не само е ускорил като в парник африканската търговия с роби, но и същевременно е направил отглеждането на негри главно занятие на тъй наречените погранични робовладелски щати. Когато в 1790 г. е било направено в Съединените щати първото преброяване на робите, техният брой е бил 697 000, а в 1861 г. те са били около 4 милиона. От друга страна, не по-малко сигурно е, че про-

²¹⁷⁾ Според преброяването от 1861 г. (т. II, Лондон, 1863) броят на работниците, заети в каменовъглените мини в Англия и в Уелс, е възлизал на 246 613, от които 73 546 под и 173 067 над 20 години. Към първата рубрика спадат 835 деца от 5 до 10 години, 30 701 от 10 до 15 години и 42 010 от 15 до 19 години. Броят на заетите в железни, медни, оловни, калаени и всички други метални мини е бил 319 222.

²¹⁸⁾ В Англия и Уелс в 1861 г. са били заети в производство на машини 60 807 души, включително фабрикантите, заедно с техните търговски служещи и т. н. ditto [а тъй също] и всички агенти и търговци в този бранш. Напротив, тук са изключени производителите на по-дребни машини като шевни машини и т. н., също така и производителите на сечива за работните машини като вретена и т. н. Броят на всички граждански инженери е възлизал на 3 329.

²¹⁹⁾ Тъй като желязото е един от най-важните сурови материали, тук нека отбележим, че в 1861 г. в Англия и Уелс е имало 125 771 железолейари, от които 123 430 мъже и 2 341 жени. От мъжете 30 810 под и 92 620 над 20 г.

цѣтяването на механическата вълнена фабрика е предизвикало не само прогресиращо превръщане на обработваната земя в пасбища за овце, но и масово изпѣждане на земеделски работници и превръщането им в „излишни“. Ирландия и сега още преживява този процес, при който намалява своето население — вече намалено почти наполовина от 1845 г. насам — до размера, който точно отговаря на нуждите на нейните лендлордове и на господа английските вълнени фабриканти.

Когато машината завладее предварителни или междинни фази, през които трябва да мине даден предмет на труда до неговата завършена форма, заедно с работния материал се увеличава и търсенето на труда в ония все още занаятчийски и манифактурни предприятия, в които влиза машинният фабрикат. Така напр. машинното предачество е доставяло преждата толкова евтино и в толкова изобилие, че ръчните тъкачи в началото са могли да работят пълно време, без да увеличават разноските си. По този начин техният доход се е увеличил²²⁰. На това се дължи притокът от хора в памучното тъкачество, докато най-сетне 800 000-те памучни тъкачи, породени в Англия от тъкачните машини *Jeny, Throstle* и *Mule*, са били наново смазани от парния тъкачен стан. Също тъй заедно с изобилието на машинно произведените платове за дрехи е растял броят на кроячите, кроячките, шивачките и т. н., докато се появява шевната машина.

Съответно на нарастващата маса от сурови материали, полуфабрикати, работни инструменти и т. н., които машинното производство доставя при сравнително по-малък брой работници, обработването на тия сурови материали и полуфабрикати се подразделя на многобройни подвидове, т. е. нараства разнообразието на отраслите на общественото производство. Машинното производство много повече, отколкото манифактурата задълбочава общественото разделение на труда, тъй като първото в несравнено по-висока степен увеличава производителната сила на завладените от него отрасли на производството.

Най-близкият резултат от машината е, че тя увеличава принадената стойност, а заедно с това и масата от продукти, в които тя се изразява, значи — машината увеличава не само субстанцията, от която смучи класата капиталисти и нейната свита, но исамите тези обществени слоеве. Тяхното нарастващо богатство и относи-

²²⁰) „Семейство от 4 възрастни лица (памукотъкачи) и две деца като *winders* [насуковачи] е получавало в края на миналия и в началото на сегашния век 4 фунта стерлинги на седмица при 10-часов работен ден; ако работата е била бърза, те са могли да изкарат и повече. . . По-рано те винаги са страдали от недостатъчен приток на прежда“ (*Gaskell*, цит. съч., стр. 22—27).

телно постоянното спадане на броя на работниците, нужни за производството на необходимите средства за живот, създават не само нови потребности за лукс, но и нови средства за тяхното задоволяване. Все по-голяма част от обществения продукт се превръща в принадлежаен продукт и все по-голяма част от принадлежания продукт се възпроизвежда и консумира в по-изтънчени и по-разнообразни форми. С други думи: производството на луксозни предмети расте²²¹⁾. Изтъняването и разнообразяването на продуктите произтича също тъй и от новите отношения на световния пазар, които създава едрата промишленост. Вече не се разменят само чуждестранни средства за потребление срещу местни продукти, но и по-голяма маса чуждестранни сурови материали, съставни части, полуфабрикати и т. н. влизат в местната промишленост като средства за производство. Заедно с тия отношения на световния пазар нараства и търсенето на труда в транспортната промишленост и последната се разпада на многобройни нови подвидове²²²⁾.

Увеличаването на средствата за производство и на средствата за живот при относително намаление на броя на работниците води към разширение на труда в такива промишлени отрасли, чиито продукти, като напр. канали, стокови пристанища, тунели, мостове и т. н., принасят плод едва в далечно бъдеще. Или направо въз основа на машината, или въз основа на съответния и общ промишлен преврат се развиват съвсем нови отрасли на производството, а значи и нови полета на труда. Но техният дял в общото производство е твърде незначителен дори и в най-развитите страни. Броят на заетите в тях работници се покачва в същото съотношение, в което се възпроизвежда необходимостта от най-груб ръчен труд. Като главни индустрии от този род засега могат да се разглеждат заводите за светилен газ, телеграфът, фотографията, параходството и железниците. Преброяването от 1861 г. (за Англия и Уелс) показва в газовата промишленост (заводи за светилен газ, производство на механически апарати, агенти на газови дружества и т. н.) 15 211 души, в телеграфа 2 399, във фотографията 2 366, в параходната служба 3 570 и в железниците 70 599 души, от които около 28 000 души малко или много постоянно заети „необучени“ земекопачи, наред с целия административен и търговски персонал. Така че общият брой на лицата в тия пет нови отрасли на промишлеността е 94 145.

²²¹⁾ Ф. Енгелс в „Положението на работническата класа в Англия“ изтъква печалното положение на голяма част именно от тия производители на луксозни предмети. Масови нови данни по този въпрос има в отчетите на „Комисията за разследване условията на детския труд“.

²²²⁾ В 1861 г. в Англия и Уелс е имало 94 665 моряци, заети в търговската флота.

Най-сетне извънредно повишената производителна сила в сферите на едрата промишленост, съпровождана, както обикновено се наблюдава, с интензивно и екстензивно увеличена експлоатация на работната сила във всички други сфери на производството, позволява непроизводителното използване на все по-голяма част от работническата класа и с това — все по-масовото възпроизвеждане на някогашните домашни роби под името „класа на прислужниците“ като слуги, слугини, лакеи и т. н. Според преброяването от 1861 г. цялото население на Англия и Уелс е възлизало на 20 066 224 души, от които 9 776 259 мъже и 10 289 965 жени. Ако от това число се извадят всички ония, които са твърде стари или твърде млади за работа, всички „непроизводителни“ — жени, младежи и деца, след това „идеологическите“ съсловия, като правителство, попове, юристи, военни и т. н., след това всички, чието изключително занятие се състои в поглъщане на чужд труд под формата на поземлена рента, лихви и т. н., най-сетне — лауперите, скитниците, престъпниците и т. н., — остават кръгло 8 милиона души от двата пола и от най-различни възрасти, включително и всички капиталисти, които по някакъв начин функционират в производството, търговията, финансите и т. н. Тия 8 милиона се разпределят:

Земеделските работници (включително овчарите и ратаите и ратайкините, които живеят у фермерите.....	1 098 261	души
Всички лица, заети в памучните, вълнените, камгарните, ленените, конопените, копринените и ютените фабрики и в механическите чорпанни и дантелени фабрики.....	642 507 ²²³⁾	„
Всички лица, заети в каменовъглените и металните мини	565 835	„
Заети във всички метални заводи (високи пещи, валцови заводи и т. н.) и в металните манифактури от всякакъв вид.....	396 998 ²²⁴⁾	„
Класа на прислужниците.....	1 208 648 ²²⁵⁾	„
Ако съберем заетите във всички текстилни фабрики с персонала на каменовъглените и металните мини, ще получим	1 208 442	

²²³⁾ От тях само 177 596 от мъжки пол над 13 години.

²²⁴⁾ От тях от женски пол 30 501.

²²⁵⁾ От тях от мъжки пол 137 447. От числото 1 208 648 е изключен целият персонал, който не служи в частни къщи.

Добавка към 2 издание. От 1861 до 1870 г. броят на мъжете слуги почти е удвоил. Той нараснал на 267 671. В 1847 г. е имало 2 694 пазачи на двеч (в аристократическите ловни паркове); в 1869 г. те са били вече 4 921. — Младите момичета, които служат при лондонските дребни буржоа, на народен език се наричат „Little slaveys“, малки робини.

души; ако към първите прибавим персонала на всички метални фабрики и манифактури, ще получим общо 1 039 605 души — и в двата случая по-малко от броя на съвременните домашни роби. Какъв възвишаващ душата резултат от капиталистическата експлоатация на машините!

7. ОТБЪЛЪСКВАНЕ И ПРИВЛИЧАНЕ НА РАБОТНИЦИ ВЪВ ВРЪЗКА С РАЗВИТИЕТО НА МАШИННОТО ПРОИЗВОДСТВО. КРИЗИ В ПАМУЧНАТА ИНДУСТРИЯ

Всички незагубили ума си представители на политическата икономия признават, че въвеждането на нови машини действа като чума върху работниците от ония традиционни занаяти и манифактури, които тя най-напред започва да конкурира. Почти всички те хленчат против робството на фабричния работник. А кой е големият коз, с който те си служат? Това, че машината, след ужасите от периода на нейното въвеждане и развитие, в края на краищата увеличава робите на труда, вместо най-сетне да намали техния брой! Да, политическата икономия изпада в опиянение пред отвратителната теорема — отвратителна за всеки „филантроп“, който вярва във вечността и природната необходимост на капиталистическия начин на производство, — теорема, според която дори основаната на машинно производство фабрика след известен период на растеж, след по-късо или по-дълго „преходно време“ измъчва повече работници, отколкото първоначално е изхвърлила на улицата!²²⁶⁾

²²⁶⁾ Ганил, напротив, смята за окончателен резултат на машинното производство абсолютното намаление на броя на робите на труда, за сметка на които се храни един нараснал брой „gens honnêtes“ [„почтени хора“], които развиват своята известна „perfectibilité perfectible“ [„способна на усъвършенствувание способност за усъвършенствувание“]. Колкото и малко да разбира движението на производството, той поне чувства, че машината е твърде фатална институция, щом като нейното въвеждане превръща заети работници в паупери, а нейното развитие създава повече роби на труда, отколкото е унищожило. Крестинизмът на неговото собствено гледище може да се изрази само с неговите собствени думи: „Класите, които са прокълнати да произвеждат и да потребяват, се намаляват, а класите, които управляват труда и подкрепят, утешават и просвещават цялото население, се умножават... и присвояват всички предимства, които произтичат от намаляването на производствените разходи от изобилието на стоки и евтината цена на предметите за потребление. По този начин човешкият род се издига до най-възвишените творения на гения, прониква в най-съкровените дълбини на религията, издига спасителни принципи на морала“ (който се състои в „присвояване на всички блага и т. н.“), „закони за закрила на свободата“ (свобода за „класите, които са прокълнати да произвеждат ли?“) „и на властта, на послушаннето и справедливостта, на дълга и човешината“. Този брътвеж се намира в книгата на *Ch. Ganilh*, „Des Systèmes d'Economie Politique etc.“, 2ème éd., Paris 1821, t. I. p. 224. Сравни пак там, стр. 212.

Наистина някои примери, напр. от английските камгарни и копринени фабрики, показваха, че на известно стъпало от развитието необикновеното разширение на фабричните отрасли може да бъде свързано не само с относително, но и с абсолютно намаление на броя на заетите работници. В 1860 г., когато по нареждане на парламента бе предприето специално преброяване на всички фабрики в Обединеното кралство, в отредената на фабричния инспектор Р. Бейкър част от фабричните окръзи Ланкшайр, Чешайр и Йоркшайр са били преброени 652 фабрики; 570 от тях са имали: 85 622 парни тъкачни стана, 6 819 146 вретена (с изключение на тези за дублиране), 27 439 конски сили на парните машини и 1 360 на водните колела, заети лица 94 119. А в 1865 г. същите фабрики са имали: 95 163 тъкачни стана, 7 025 031 вретена, 28 925 конски сили на парните машини и 1 445 на водните колела, заети лица 88 913. Така че от 1860 до 1865 г. тия фабрики са имали следния прираст: парни тъкачни станове — с 11%, вретена — с 3%, парни конски сили — с 5%, докато броят на заетите работници е спаднал с 5,5%²²⁷⁾. Между 1852 и 1862 г. е станало значително нарастване на английското производство на вълнени платове, докато броят на наетите работници е останал почти неизменен. „Това показва в какви големи размери нововъведените машини са изтикали труда от миналите периоди“²²⁸⁾. В случаите, когато се наблюдава увеличение на заетите фабрични работници, това увеличение е често само привидно, т. е. не се дължи на разширяване на почиващата вече върху машинно производство фабрика, а на постепенното присъединяване на странични отрасли. Напр. увеличението на механичните тъкачни станове и на фабричните работници, които работят на тях, от 1838 до 1858 г. се дължи в памучните фабрики (в Англия) просто на разширението на този отрасъл на промишлеността, докато в другите фабрики то се дължи на новото приложение на парната сила при тъкачните станове за килими, ширити, платно и т. н., които преди

²²⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. For 31st October 1865“, p. 58 sq. Но същевременно е била създадена и материалната база за заангажиране на растящ брой работници — в 110 нови фабрики с 11 625 парни тъкачни стана, 628 756 вретена, 2 695 парни и водни конски сили (пак там).

²²⁸⁾ „Reports etc. for 31st October 1862“, p. 79.

Добавка към 2 издание. В края на декември 1871 г. фабричният инспектор А. Релгрейф казва в една лекция, четена в „New Mechanics' Institution“ в Бредфорд: „Това, което ме поразих от известно време, е съвсем измененият вид на вълнените фабрики. По-рано те бяха препълнени с жени и деца, сега като че ли машината върши всичко. На моя въпрос един фабрикант ми даде следното обяснение: „При старата система аз наемах 63 души, след въвеждането на подобри машини аз намалих моите работни ръце на 33; а напоследък вледствие на нови големи промени бях в състояние да ги намалая от 33 на 13.“

са били движени с човешка мускулна сила²²⁹⁾. Увеличението на тези фабрични работници значи е било само израз на едно намаление на общия брой заети работници. Ние тук оставяме съвсем настрана и това, че навред, с изключение на металните фабрики, далеч преобладаващ елемент на фабричния персонал са младежите (под 18 години), жените и децата.

Но понятието е, че въпреки масата работници, фактически изтиквани и потенциално замествани от машините, броят на фабричните работници вследствие нарастването на самото машинно производство, изразено в увеличения брой еднородни фабрики или в разширяване размерите на вече съществуващите фабрики, може в края на краищата да бъде по-голям от изтиканите от тях манифактурни работници или занаятчии. Нека седмично употребяваният капитал от 500 ф. ст. при стария начин на производство да се състои напр. от $\frac{2}{5}$ постоянна и $\frac{3}{5}$ променлива съставна част, т. е. 200 ф. ст. да са вложени в средства за производство и 300 ф. ст. в работна сила, да речем по 1 ф. ст. на работник. С възникването на машинното производство съставът на целокупния капитал се изменя. Сега той се разпада напр. на $\frac{4}{5}$ постоянна и $\frac{1}{5}$ променлива съставна част, или за работна сила вече се употребяват само 100 ф. ст. Значи $\frac{2}{3}$ от заетите дотогава работници сега се уволняват. Ако това фабрично производство се разшири и ако вложеният общ капитал, при еднакви други производствени условия, нарасне от 500 на 1500 — сега ще бъдат заети 300 работника, също толкова, колкото и преди индустриалната революция. Ако вложеният капитал нарасне по-натък на 2000, ще бъдат на работа 400 работника, т. е. с $\frac{1}{3}$ повече, отколкото при стария начин на производство. Броят на заетите работници е нараснал абсолютно със 100, но относително, т. е. по отношение на целия авансиран капитал, той се е намалил с 800, тъй като при стария начин на производство един капитал от 2000 ф. ст. би заангажирал 1200, а не 400 работника. Така че относителното спадане на броя на заетите работници е съвместимо с неговия абсолютен прираст. Ние приехме по-горе, че с нарастването на целокупния капитал неговият състав остава постоянен, тъй като и производствените условия остават същите. Но ние вече знаем, че с всеки напредък на машинното дело постоянната част на капитала, която се състои от машини, сурови материали и т. н., нараства, докато променливата част, изразходвана за работна сила, спада, и същевременно знаем, че при никой друг начин на производство усъвършенствованията не са така постоянни, следователно и съставът на общия капитал не е така променлив, както при машинното произ-

229) „Reports etc. for 31st october 1856“, p. 16.

водство. Но тези постоянни изменения са също така постоянно прекъсвани от моменти на спокойствие и от чисто количествено разширение върху дадената техническа основа. Поради това расте броят на заетите работници. Така в 1835 г. броят на всички работници в памучните, вълнените, ленените и копринените фабрики на Съединеното кралство е възлизал само на 354 684 души, докато в 1861 г. броят само на работниците на парни тъкачни станове (от двата пола и от най-различни възрасти от 8 години нагоре) е възлизал на 230 654 души. Наистина тоя прираст изглежда не толкова голям, като си припомним, че дори в 1838 г. броят на английските ръчни памукотъкачи заедно със заангажираните от тях семейства е възлизал на 800 000 души²³⁰), без да се броят тия, които са били изтикани в Азия и на европейския континент.

В няколкото бележки, които още трябва да се направят по тази точка, ние засягаме отчасти чисто фактически взаимоотношения, до които самото наше теоретично изложение още не ни е довело.

Дотогава, докато машинното производство в някой клон на индустрията се разширява за сметка на традиционния занаят или на манифактурата, неговите успехи са така сигурни, както напр. успехът на една армия, въоръжена с иглянки-пушки, срещу армия от стрелци с лък. Този пръв период, през който машината все още завладява своята сфера на действие, е от решаващо значение поради извънмерните печалби, които се произвеждат с нейна помощ. Те не само че сами по себе си образуват източник на ускорено натрупване, но и привличат към облагодетелствуваната сфера на производството голяма част от постоянно новообразуващия се и дирещ нови пласменти допълнителен обществен капитал. Особените предимства на първия период на бурни устреми се повтарят постоянно в ония отрасли на производството, в които се въвежда машината. Но щом фабричното дело достигне известно разпространение и определена зрелост, и особено щом неговата собствена техническа основа, машината, сама вече се произвежда с машини, щом бъде революционизиран добивът на въглища и желязо, а също и обработването на металите и транспортното дело, изобщо щом като бъдат създадени общите производствени условия, които отговарят на едрата промишленост — този начин на производство добива една еластич-

²³⁰) „Страданията на ръчните тъкачи (на памук и на материн, смесени с памук) станаха предмет на изследване от една кралска комисия, но макар че тяхната мизерия бе призната и оплакана, подобрението (!) на тяхното положение бе предоставено на случайността и на времето, и можем да се надяваме, че тия страдания сега (след 20 години !) почти (nearly) са изчезнали, за което по всяка вероятност е допринесло сегашното широко разпространение на парните тъкачни станове“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 15).

ност, една внезапна, скокообразна разширимост, която среща предели само в суровия материал и в пазара за пласмент. От една страна, машината предизвиква пряко увеличаване на суровия материал, както например cottongin е увеличила производството на памук²³¹⁾. От друга страна, евтинията на машинния продукт и превратът в транспортното и съобщителното дело са оръжия за завладяване на чужди пазари. Като съсипва тяхното занаятчийско производство, машинното производство принудително ги превръща в производствени полета на своя суров материал. Така Източна Индия е била принудена да произвежда за Великобритания памук, вълна, коноп, юта, индиго и т. н.²³²⁾ Постоянното превръщане на работниците в страните на едрата промишленост в „излишни“ работници поражда усилена емиграция и води до колонизиране на чужди страни, които се превръщат в източници за производство на сурови материали за метрополията, както напр. Австралия е източник на вълна²³³⁾. Създава се ново, съответстващо на главните средища на машинното производство международно разделение на труда, което превръща една част от земното кълбо в предимно земеделско производствено поле за другата част, която е предимно промишлено производствено поле. Тази революция е свързана с превратите в земеделието, които тук още няма да бъдат разгледани по-подробно²³⁴⁾.

²³¹⁾ Други методи, чрез които машината въздейства върху производството на суровите материали, ще бъдат посочени в третата книга.

²³²⁾ Износ на памук от Индия за Великобритания :

1846 г. : 34 540 143 фунта, 1860 г. : 204 141 168 фунта, 1865 г. : 445 947 600 фунта

Износ на вълна от Индия за Великобритания :

1846 г. : 4 570 581 фунта, 1860 г. : 20 214 173 фунта, 1865 г. : 20 679 111 фунта.

²³³⁾ Износ на вълна от нос Добра Надежда за Великобритания :

1846 г. : 2 958 457 фунта, 1860 г. : 16 574 345 фунта, 1865 г. : 29 920 623 фунта.

Износ на вълна от Австралия за Великобритания :

1846 г. : 21 789 346 фунта, 1860 г. : 59 166 616 фунта, 1865 г. : 109 734 261 фунта.

²³⁴⁾ Самото икономическо развитие на Съединените щати е продукт на европейската, по-точно на английската, едра промишленост. В днешния им вид (1866 г. Щатите все още трябва да се разглеждат като европейска колония. {Към 4 издание : Оттогава те се развиха до положението на втора промишлена страна на света, но не са съвсем загубили колониалния си характер“. Ф. Е.}

Износ на памук от Съединените щати за Великобритания
(във фунтове) :

1846 г. : 401 949 393

1852 г. : 765 630 544

1859 г. : 961 707 264

1860 г. : 1 115 890 608

По инициатива на г. Гладстон камарата на общините предписа на 17 февруари 1867 г. да се съберат статистически данни за вноса в Съединеното кралство и износа от него от 1831 до 1866 г. на всякакъв вид зърнени храни, жита и брашно. По-долу давам заключителния резултат. Брашното е сведено към квартаери жито¹⁴⁴ (таблицата на стр. 463).

Грамадната скокообразна разширимост на фабричното дело и неговата зависимост от световния пазар по необходимост създават трескаво производство и следващо го препълване на пазарите, при свиването на които настъпва парализ. Животът на промишлеността се превръща в поредица от периоди на средна оживеност, на просперитет, на свръхпроизводство, на криза и на стагнация. Несигурността и нетрайността, на които машинното производство подхвърля заангажираността, а с това и самия живот на работника, стават нормални при тази смяна на периоди на промишления цикъл. Като се изключат периодите на просперитет, между капиталистите бушува най-остра борба за техния индивидуален обсег на пазара. Размерът на този обсег е право пропорционален на евтинията на продукта. Освен предизвикването по този начин съперничество в прилагането на усъвършенствувани машини, заместващи работна сила, и на нови производствени методи — всеки път настъпва момент, когато се цели поевтиняване на стоката чрез насилствено понижаване на работната заплата под стойността на работната сила²³⁵).

Износ на зърнени храни и т. н. от Съединените щати за Великобритания
(в квинтали)

	1850 г.	1862 г.
Пшеница.....	16 202 312	41 033 503
Ечемик.....	3 669 653	6 624 800
Овес.....	3 174 801	4 426 904
Ръж.....	388 749	7 108
Пшенично брашно.....	3 819 440	7 207 113
Елда.....	1 054	19 571
Царевица.....	5 473 161	11 694 818
Веге или Bigg (вид ечемик).....	2 039	7 675
Грах.....	811 620	1 024 722
Боб.....	1 822 972	2 037 137
Общ износ.....	34 365 801	74 083 351

²³⁵) В един позив на работниците, изхвърлени на улицата чрез „локаут“ от лейстърските фабриканти на обуша, до професионалните дружества в Англия от юли 1866 г. между другото се казва: „От около 20 години насам производството на обуша в Лейстър претърпя преврат поради въвеждане на клечките вместо шева.

Петгодишни периоди и 1866 г.

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
<i>Средно годишно</i>								
Внос в кварта̀ри.....	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Износ в кварта̀ри.....	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Вносът надминава износа средно годишно.....	874 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
<i>Население</i>								
Средно годишно във всеки период.....	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Средно количество (в кварта̀ри), жито и др., потребявано годишно от всеки жител, при равномерно разпределение между всички жители, допълнително към местното производство....	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Така че нарастването на броя на фабричните работници е обусловено от относително много по-бърз растеж на вложения във фабриките целокупен капитал. Но този процес се извършва само през приливните и отливните периоди на промишления цикъл. При това той постоянно бива прекъсван от техническия напредък, който ту замества работниците потенциално, ту ги изтиква фактически. Това качествено изменение в машинното производство постоянно отстранява работници от фабриката или затваря нейната порта пред новия поток от новобранци — докато простото количество разширение на фабриките поглъща не само изхвърлените контингенти, но и нови такива. Работниците по този начин постоянно биват привлечени и отблъсквани, биват прехвърляни насам-натам и всичко това става при постоянни изменения във възрастта, пола и сръчността на вербуваните работници.

Един бегъл преглед на съдбините на английската памучна промишленост най-добре илюстрира съдбините на фабричния работник.

От 1770 до 1815 г. памучната промишленост е в депресия или застой — общо 5 години. През този пръв 45-годишен период английските фабриканти са владеели монопола на машините и на световния пазар. От 1815 г. до 1821 г. — депресия. През 1822 и 1823 г. — просперитет. През 1824 г. — отмяна на законите за забрана на работническите сдружавания¹⁴⁶, всеобщо и голямо разпространяване на фабриките. През 1825 г. — криза. През 1826 г. — голяма ми-

Тогава може да се получават добри заплати. Скоро това ново производство силно се разпространи. Почна се силна конкуренция между различните фирми — коя ще може да достави най-изящен артикул. Но скоро след това възникна един лош вид конкуренция — всички да се надпреварват да продават на пазара по-евтино (*undersell*). Пакостните последици скоро се проявиха в намаляване на надниците, и това спадане на цената на труда беше така стремглаво, че много фирми сега плащат само половината от първоначалните надници. И въпреки това, макар че надниците падат все по-долу и по-долу, печалбите като че ли нарастват при всяка промяна на надничната тарифа.“ — Фабрикантите използват дори неблагоприятните периоди на промишлеността, за да натрупат извънредни печалби с прекалено понижаване на надниците, т. е. с проста кражба на най-необходимите средства за живот на работника. Един пример. Думата е за кризата в копринотъкачеството в Ковънтри: „От сведения, които получих както от фабриканти, тъй и от работници, несъмнено следва, че надниците са били намалени в по-голям размер, отколкото са налагали конкуренцията на чуждестранните производители и други обстоятелства. Мнозинството от тъкачите работят с надница, намалена от 30 до 40%. Едно парче ширит, за което тъкачът преди пет години е получавал 6 или 7 шилинга, сега му донася само 3 шил. и 3 пенса или 3 шил. и 6 пенса; друга работа, която по-рано е била залащана с 4 шилинга или 4 шил. и 3 пенса, сега се заплаща само с 2 шил. или 2 шил. и 3 пенса. Намаляването на работната заплата е по-голямо, отколкото е нужно за оживяване на търсенето. И наистина за много видове ширити намаляването на работната заплата не беше придружено от каквото и да било намаляване на цената на артикула“ (Отчет на члена на комисията Ф. Д. Лондъж в „Children's Employment Commission 5th Report“, 1866, p. 114. № 1).

зерия и вълнения между памучните работници. През 1827 г. — леко подобрене. През 1828 г. — голямо нарастване на броя на парните тъкачни станове и на износа. През 1829 г. — износът, особено за Индия, надхвърля всички предишни години. През 1830 г. — препълнени пазари, голяма мизерия. През 1831—1833 г. — продължаваща се депресия, отнема се от Източноиндийското дружество монополът на търговията с Източна Азия (Индия и Китай). През 1834 г. — голямо нарастване на броя на фабриките и на машините, недостиг от работни ръце. Новият закон за бедните стимулира преселването на селските работници във фабричните окръзи. Децата са просто ометени от селските графства. Търговия с бели роби. През 1835 г. — голям просперитет. Едновременно с него ръчните памукотъкачи са доведени до гладна смърт. През 1836 г. — голям просперитет. През 1837 и 1838 г. — депресия и криза. През 1839 г. — съживяване. През 1840 г. — голяма депресия, вълнения, намеса на войската. През 1841 и 1842 г. — страшни страдания на фабричните работници. В 1842 г. фабрикантите разпуцат работниците от фабриките, за да наложат отменяване на житните закони. Работниците на многохилядни тълпи се стичат към Йоркшайр, отдето ги разгонват с войска, а техните водачи изправят пред съда в Ленкътър. През 1843 г. — голяма мизерия. През 1844 г. — съживяване. През 1845 г. — голям просперитет. През 1846 г. — отначало продължаващ се възход, след това симптоми на реакция. Отменяване на житните закони. През 1847 г. — криза. Общо намаление на работната заплата с 10% и повече — за слава на „big loaf“ [„големия самун“]¹⁴⁶. През 1848 г. — непрекъснатата депресия. Манчестер под военна охрана. През 1849 г. — съживяване. През 1850 г. — просперитет. През 1851 г. спадане на цените на стоките, ниска работна заплата, чести стачки. През 1852 г. — начало на подобрене. Стачките продължават, фабрикантите заплашват, че ще докарат чуждестранни работници. През 1853 г. износът се увеличава. Осеммесечна стачка и голяма мизерия в Престън. През 1854 г. — просперитет, препълване на пазарите. През 1855 г. от Съединените щати, Канада, от източноазиатските пазари нахлуват сведения за банкрути. През 1856 г. — голям просперитет. През 1857 г. — криза. През 1858 г. — подобрене. През 1859 г. — голям просперитет. Фабриките се умножават. През 1860 г. — апогей на английската памучна индустрия. Индийските, австралийските и други пазари са така препълнени, че едва през 1863 г. са погълнали всичките тия залежали стоки. Търговски договор с Франция. Грамадно разрастване на фабриките и на производството на машини. През 1861 г. известно време подемът продължава, реакция, американска гражданска война, недостиг на памук. От 1862 до 1863 г. — пълен крах.

Историята на памучната криза е твърде характерна, така че трябва за момент да се поспрем на нея. От кратките указания за състоянието на световния пазар от 1860 до 1861 г. се вижда, че недостигът на памук е дошъл тъкмо навреме за фабрикантите и че отчасти е бил изгоден за тях — факт, който е признат в отчетите на Манчестерската търговска камара, заявен в парламента от Палмерстън и Дерби и потвърден от събитията²³⁶⁾. Наистина в 1861 г. между 2887-те памучни фабрики на Съединеното кралство е имало множество дребни фабрики. Според отчета на фабричния инспектор А. Редгрейв, чийто район включва 2109 от 2887-те фабрики, 392, или 19%, от тях са употребявали само под 10 парни конски сили, 345, или 16% — между 10 и 20, а 1372 — 20 и повече конски сили²³⁷⁾. Повечето от дребните фабрики са били тъкачници, основани в периода на просперитета след 1858 г. най-вече от спекуланти, от който един е доставял преждата, друг — машините, трети — постройките, а управители са били бивши overlookers [надзиратели] или други хора без средства. Тези дребни фабриканти в повечето случаи са пропаднали. Същата съдба би им приготвила и търговската криза, която е била осуетена от памучния глад. Макар че те са съставляли $\frac{1}{3}$ от общия брой на фабрикантите, в техните фабрики е намерила приложение несравнено по-малка част от капитала, вложен в памучната промишленост. Колкото се отнася до размерите на парализа — според автентични оценки през октомври 1862 г. не са работили 60,3% от вретената и 58% от тъкачните станове. Това се отнася до целия даден отрасъл на промишлеността и естествено е показвало твърде големи различия в отделните окръзи. Само твърде малко фабрики са работили пълно време (60 часа на седмица), останалите — с прекъсвания. Дори за ония работници, които са работили пълно време и с обичайната заплата на парче, седмичната заплата по необходимост се е намалила поради замяната на по-добрия памук с по-долен: на памука Sea Island [от тихоокеанските острови] — с египетски (в предачиците), на американския и египетския памук — с памук сурат (индийски) и на чист памук — със смеси от памучни отпадъци със сурат. По-късото влакно на памука сурат, неговата нечистота, по-голямата слабост на влакната му, заместването на колата за мазане на основата с всевъзможни тежки прибавки и т. н. са намалили скоростта на машините или броя на тъкачните станове, които може да наглежда един тъкач, умножили са труда, нужен за изправяне на недостатъците в работата на машините, и заедно с намалението на масата на продукта са намалили и заплатата на

²³⁶⁾ Cp. „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 33.

²³⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 19.

парче. При употребата на сурат и при пълна работа загубата на работника е възлизала на 20,30 и повече процента. А повечето от фабрикантите намалили и нормата на заплатата на парче с 5, 7¹/₂ и 10%. Така че човек може да си представи положението на ония, които са работели само по 3, 3¹/₂, 4 дни седмично или само по 6 часа на ден. След като в 1863 г. вече беше настъпило относително подобрене, седмичната заплата на тъкачи, на предачи и т. н. е възлизала на 3 шилинга и 4 пенса, 3 шилинга и 10 пенса, 4 шилинга и 6 пенса, 5 шилинга и 1 пенс и т. н.²³⁸⁾ Дори при това мъчително положение изобретателният дух на фабрикантите не дремеше по въпроса за удръжки от заплатата. Такива били налагани отчасти като глоби за дефекти в продукта, които се дължат на лошия памук, неподходящи машини и т. н. А пък където фабрикантът бил и собственик на работническите жилища, той сам си плащал наема за квартирата с удръжки от номиналната работна заплата. Фабричният инспектор Редгрейв разказва за selfacting minders (те надзирават по два selfacting mules [селфактора]), които

„след две седмици пълна работа получавали по 8 шилинга и 11 пенса и от тая сума им бил удържан наемът, но фабрикантът им връщал половината от него като подарък, така че тези minders занасяли в къщи всичко 6 шилинга и 11 пенса. Седмичната заплата на тъкачите през последните месеци на 1862 г. беше от 2 шилинга и 6 пенса нагоре“²³⁹⁾.

Наемът често пъти е бил удържан от работната заплата дори и когато работниците са работили само късо време²⁴⁰⁾. Не е чудно, че в някои места на Ланкшайр избухна нещо като гладен тиф! Но по-характерно от всичко това беше, че революционизирането на производствения процес се извършваше за сметка на работника. Това бяха същински experiments in sorore viii [експерименти върху живо тяло без стойност], каквито правят анатомите над жабите.

„Макар че аз — казва фабричният инспектор Редгрейв — посочих истинските доходи на работниците в много фабрики, от това не бива да се заключи, че те получават тая сума всяка седмица. Доходите на работниците са подложени на най-големи колебания поради постоянното експериментиране („experimentalizing“) на фабрикантите . . . техните доходи спадат и се качват с качеството на памучната смес; те ту само с 15% се различават от по-раншните им доходи, ту пък след една-две седмици спадат с 50 до 60%“²⁴¹⁾.

Тези експерименти са ставали не само за сметка на средствата за живот на работниците. Работниците трябвало да плащат с всичките си пет сетива.

²³⁸⁾ „Reports etc. for 31st October 1863“, p. 41—45, 51.

²³⁹⁾ „Reports etc. for 31st October 1863“, p. 41, 42

²⁴⁰⁾ Пак там, стр. 57.

²⁴¹⁾ Пак там, стр. 50, 51.

„Заеите с отваряне на памука ми съобщиха, че от непоносимата воня им прилошава. . . В помещенията за влачене и кардиране дигнатият прах и мръсотията дразнят всички отврри на главата на заеите работници, причиняват кашлица и затрудняват дишането. . . Поради късите влакна на памука при колосването му се слага много кола, и то всевъзможни заместители вместо по-раго употребяваното брашно. Оттам и повръщанията и диспепсиите у тъккачите. Поради праха е разпространен бронхит, също и възпаление на гърлото, а също тъй и една кожна болест, която се дължи на раздразнянето на кожата от мръсотиата в памука сурат.“

От друга страна, сурогатите на брашното са били за господа фабрикантите Фортунатова кесия, защото увеличават теглото на преждата. Благодарение на тях „фабрикантите правят от 15 фунта суров материал, след като той бъде изтъкан — 26 фунта“²⁴²). В отчета на фабричните инспектори от 30 април 1864 г. четем:

„Промишлеността сега използва този спомагателен източник в наистина неприлични размери. Зная от авторитетен източник, че осемфунтова тъкан се приготвя от $5\frac{1}{4}$ фунта памук и $2\frac{3}{4}$ фунта кола. Друга тъкан, тежка $5\frac{1}{4}$ фунта, съдържаше два фунта кола. Това бяха обикновени платове за горни ризи за експорт. На други видове понякога притурят по 50% кола и затова фабрикантите могат да се похвалят и действително се хвалят, че забогатяват, като продават тъканите по-евтино, отколкото номинално им е струвала преждата, която се съдържа в тях“²⁴³).

Но работниците са страдали не само от експериментите на фабрикантите вътре във фабриките и на общинските власти въвн от фабриките, не само от намаляването на работната заплата и от безработицата, от недоимъка и от подаянията, от хвалебствените речи на лордовете и на членовете на камарата на общините.

„Нешастни жени, останали без работа поради памучната криза, станаха отрепки на обществото и си останаха такива. . . Броят на младите преситутки се е увеличил повече, отколкото през последните 25 години“²⁴⁴).

И така през първите 45 години на британската памучна промишленост, от 1770 до 1815 г., ние намираме само 5 години криза и застои, но това е бил периодът на нейния световен монопол. Вторият 48-годишен период от 1815 до 1863 г. наброява само 20 години съживяване и просперитет срещу 28 години депресия и застои. От 1815—1830 г. започва конкуренцията с континентална Европа и Съединените щати. От 1833 г. се налага насилствено разширяване на азиатските пазари чрез „разушаване на човешкия род“⁴¹⁷. От отменяването на житните закони, от 1846 до 1863 г., на всеки 8 години средна оживеност и просперитет се падат 9 години депресия и застои. За положението на възрастните памучни работници-мъже

²⁴²) Пак там, стр. 62, 63.

²⁴³) „Reports etc. for 30th April 1864“, р. 27.

²⁴⁴) Из писмото на шефа на полицията Харис от Болтън, цитирано в „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, р 61, 62.

дори в период на разцвет може да се съди по приведеното по-долу²⁴⁵⁾.

8. РЕВОЛЮЦИОНИЗИРАНЕ НА МАНИФАКТУРАТА, ЗАНАЯТА И ДОМАШНОТО ПРОИЗВОДСТВО ОТ ЕДРАТА ПРОМИШЛЕНОСТ

а) ПРЕМАХВАНЕ НА КООПЕРАЦИЯТА, ОСНОВАНА ВЪРХУ ЗАНАЯТА И ВЪРХУ РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ТРУДА

Видяхме как машината премахва основаната върху занаята кооперация и основаната върху занаятчийското разделение на труда манифактура. Пример за първия вид е жътварската машина, която замества кооперацията на жътвари. Очебиен пример от втория вид е машината за фабрикуване на шевни игли. Според А. Смит през негово време 10 мъже, при разделение на труда, са изработвали на ден над 48 000 игли. Сега една единствена машина изработва 145 000 в работен ден от 11 часа. Една жена или едно момиче наглежда средно 4 такива машини и значи произвежда с тях около 600 000 игли на ден, а в седмица — повече от 3 000 000 игли²⁴⁶⁾. Ко-

²⁴⁵⁾ В един позив, издаден през пролетта в 1863 г. от памучните работници за образуване на емиграционно дружество, между другото се казва: „Машината ще отрекат, че сега е абсолютно необходима значителна емиграция на фабрични работници. Но следните факти доказват, че и във всяко време е необходим постоянен емиграционен поток, без който при обикновени условия не ни е възможно да поддържаме нашето положение. В 1814 г. официалната стойност (която е само показател на количеството) на изнесените памучни изделия се равняваше на 17 665 378 ф. ст., а тяхната действителна пазарна стойност — на 20 070 824 ф. ст. В 1858 г. официалната стойност на изнесените памучни изделия възлизаше на 182 221 631 ф. ст., а тяхната действителна пазарна стойност — само на 43 001 322 ф. ст., тъй че удесеторяването на количеството е дало малко повече от удвояване на еквивалента. Този резултат, толкова гибелен изобщо за страната и особено за фабричните работници, бе предизвикан от съчетанието на различни причини. Една от най-очебийните е постоянният излишък на труд, необходим за този клон от промишлеността, който под страх на унищожение се нуждае от постоянно разширение на пазара. Нашите памучни фабрики могат да бъдат спрени от периодическия застои в търговията, който при сегашната организация е също тъй неизбежен, както самата смърт. Но чвешкият изобретателен дух не спира. Макар че през последните 25 години са напуснали страната, по най-ниска оценка, 6 милиона души, все пак, поради постоянното изтичане на работници с цел да се поевтини продуктът голям процент от възрастните мъже дори във време на най-голям просперитет не могат да намерят във фабриките каквато и да било работа при каквито и да било условия“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, стр. 51, 52). В една от следващите глави читателят ще види какъ господа фабрикантите през време на памучната катастрофа са се стараели с всички средства да попречат на емигрирането на фабричните работници, дори с помощта на държавната власт.

²⁴⁶⁾ „Child. Emp. Comm. 3rd Report 1864“, стр. 108, № 447.

гато отделна работна машина застане на мястото на кооперацията или манифактурата, тя самата може пак да послужи за основа на занаятчийско производство. Но това възпроизвеждане на занаятчийското производство върху машинна основа образува само прехода към фабричното производство, който преход обикновено настъпва винаги, когато механическа двигателна сила — пара или вода — замести човешките мускули при движението на машините. Дребното производство може спорадично и също така само временно да се свърже с механическа двигателна сила, като наема пара отвън, както е в някои манифактури в Бирмингам, или като употребява малки калорични машини, както е в някои отрасли на тъкачното производство, и т. н.²⁴⁷⁾ В копринените тъкачници на Ковънтри стихийно се е развил експериментът с „фабрики-котеджи“. По средата на построени в квадрат редове от котеджи са построявали тъй наречената engine house [сграда за машини] за парната машина, която чрез оси се съединява със станове в котеджите. Във всички тия случаи парата е била купувана напр. по за $2\frac{1}{2}$ шилинга на стан. Тази рента за парата се е плащала седмично, безразлично дали са работили станове, или не. Всеки котедж е имал по 2—6 тъкачни стана, които са принадлежали на работниците или са били купени на кредит, или са били взети под наем. Борбата между фабриката-котедж и същинската фабрика продължила над 12 години. Тя завърши с пълно съсипване на 300-те фабрики-котеджи²⁴⁸⁾. Тия клонове на индустрията, които са се издигнали през последните десетилетия и които по самата природа на своите процеси не са били обвързани още от самото си начало с производство в широк мащаб — като напр. фабрикацията на пликове, стоманени пера и т. н., — обикновено са преминавали най-напред през занаятчийско производство, а след това и през манифактурно, като краткотрайни преходни фази към фабричното производство. Тази метаморфоза е най-мъчна там, където манифактурното производство на продукта не съдържа постепенна поредица от процеси на развитието му, а множество несвързани помежду си процеси. Това напр. е съставяло голяма пречка за фабрикацията на стоманени пера. Но още преди около 15 години беше изнамерен автомат, който наведнаж извършва 6 различни процеса. В 1820 г. занаятът доставял първите 12 дузини стоманени пера за 7 ф. ст. и 4 шилинга, манифактурата в

²⁴⁷⁾ В Съединените щати такова възпроизвеждане на занаята върху машинна основа се среща често. Именно затова там при неизбежния преход към фабричното производство концентрацията ще марширува с гигантски крачки в сравнение с Европа и дори с Англия.

²⁴⁸⁾ Ср. „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865, p. 64.“

1830 г. ги доставяла за 8 шилинга, а фабриката днес ги доставя на търговците на едро за 2—6 пенса²⁴⁹⁾.

б) ОБРАТНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ФАБРИЧНОТО ПРОИЗВОДСТВО ВЪРХУ МАНИФАКТУРАТА И ДОМАШНОТО ПРОИЗВОДСТВО

С развитието на фабричното дело и на придружаващия го преработвателен занаят не само се разширява мащабът на производството във всички други клонове на промишлеността, но се изменя и самият им характер. Принципът на машинното производство да разлага производствения процес на неговите съставни фази и да разрешава възникващите по този начин проблеми чрез приложение на механиката, химията и т. н., накъсо, чрез приложение на природните науки — този принцип става определящ навсякъде. Поради това машината скоро се вмъква ту в този, ту в онзи частичен процес на манифактурите. С това се разпада здравата кристализация на техния строеж, произлизаща от старото разделение на труда, и отстъпва място на непрекъснати изменения. Вън от това претърпява коренно изменение и съставът на сборния работник или на комбинирания работен персонал. В противоположност на манифактурния период планът за разделението на труда сега се основава върху приложението на женския труд, на труда на децата от всички възрасти и на труда на необучени работници, където това е възможно, накъсо — на „shear labour“, на евтиния труд, както характерно го нарича англичанинът. Това важи не само за всяко производство, комбинирано в голям мащаб, все едно дали то употребява машини или не — но и за тъй наречената домашна промишленост, все едно дали тя се упражнява в частни квартири или в малки работилници. Тази така наречена съвременна домашна промишленост освен названието няма нищо друго общо със старинната домашна промишленост, която предполага независим градски занаят, самостоятелно селско стопанство и преди всичко — една къща за работническото семейство. Сега тя е превърната във външно отделение на фабриката, на манифактурата или на стокския склад. Наред с фабричните работници, манифактурните работници и занаятчиите, които капиталът концентрира пространствено на големи маси и

²⁴⁹⁾ Г-н Джилот е инсталирал в Бирмингам първата манифактура за стоманени пера в голям мащаб. В 1851 г. тя вече доставила повече от 180 милиона пера и употребявала годишно по 120 тона стоманени листове. Бирмингам, който монополизира тая промишленост в Съединеното кралство, сега произвежда годишно милиарди стоманени пера. Броят на заетите лица, според преброяването от 1861 г., е възлизал на 1 428, от тях 1 268 работнички от 5-годишна възраст нагоре.

пряко ги командува, той чрез невидими нишки движи и друга една армия от домашни работници, разпръснати в големите градове и по селата. Пример: фабриката за ризи на господата Тили в Лондондери в Ирландия има 1000 фабрични работници и 9000 пръснати по селата домашни работници²⁵⁰).

Експлоатирането на евтини и незрели работни сили се практикува в съвременната манифактура по-безсрамно, отколкото в същинската фабрика, тъй като там в повечето случаи липсва съществуващата във фабриката техническа основа, заместване на мускулната сила с машини и лекота на труда, а при това в манифактурата женският или още незакрепналият организъм е най-безсъвестно излаган на действието на отровни вещества и т. н. В така наречената домашна промишленост това експлоатиране става по-безсрамно, отколкото в манифактурата, тъй като съпротивителната способност на работниците се намалява с тяхното разпръсване, цял ред грабливи паразити се вмъкват между същинския работодател и работника, домашната промишленост навсякъде се бори с машинното или поне с манифактурното производство в същия производствен клон, мизерията на работниците ги лишава от най-необходимите трудови условия — от достатъчно място, светлина, вентилация и т. н., нередовността на заетостта им се увеличава и, най-сетне, конкуренцията между работниците по необходимост достига своя максимум в тези последни прибежища за всички, които поради едрата промишленост и едрото земеделие са станали „излишни“. Икономисването на средствата за производство — за пръв път системно организирано едва от машинното производство, — което по начало е едновременно и най-безскрупулно прахосване на работната сила и ограбване на нормалните предпоставки за трудовата функция, сега толкова повече показва тази своя антагонистична и човекоубийствена страна, колкото по-малко в даден отрасъл на промишлеността са развити обществената производителна сила на труда и техническата основа на комбинираните трудови процеси.

С) СЪВРЕМЕННАТА МАНИФАКТУРА

Сега с няколко примера искам да поясня приведените по-горе положения. Читателят вече наистина познава маса доказателства от отдела за работния ден. Металните манифактури в Бирмингам и околностите употребяват, в повечето случаи за твърде тежка работа, 30 000 деца и младежи наред с 10 000 жени. Тук ги намираме във

²⁵⁰) „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. LXVIII, № 415.

вредните за здравето меднолеярни фабрики, фабрики за копчета, за гледжосване, галванизирани и лакиране²⁵¹⁾. Тежките трудови условия за възрастни и невъзрастни в различни лондонски печатници на вестници и книги са им осигурили славното име „кланица“^{251а)}. Същите тежки трудови условия, на които стават жертва жени, момичета и деца, се наблюдават и в книговезството. Тежък труд за младежи във въжарските фабрики, нощен труд в производството на сол, свещи и в други химически манифактури, убийствено използване на момчета, които въртят тъкачните станове²⁵²⁾ в копринотъкачниците, които не се движат с механическа сила. Една от най-долните, най-мръсните и най-зле платените работи, за която предпочитат да използват главно момичета и жени, е сортирането на парцали. Известно е, че Великобритания, независимо от нейните собствени безбройни парцали, е средоточие на търговията с парцали от цял свят. Те идват там от Япония, от най-далечните държави на Южна Америка и от Канарските острови. Но техните главни източници са Германия, Франция, Русия, Италия, Египет, Турция, Белгия и Холандия. Парцалите служат за тор, за производство на дреб (за дюшеци), на shoddy (изкуствена вълна) и като суров материал за производство на хартия. Сортировачките на парцали са преносвачки на едра шарка и на други заразни епидемии, на които те сами стават първите жертви²⁵³⁾. Като класически пример на извънмерен тежък и неподходящ труд, а поради него и на задебеляване на работниците, поглъщани още от най-нежната им възраст, може да служи наред с минното и каменноугленото производство още и керемиденото или тухларското производство, в което новоизнамерената машина се употребява в Англия все още (през 1866 г.) само в единични случаи. Между май и септември работата трае от 5 часа сутрин до 8 часа вечер, а където сушенето се извършва на открит въздух — често пъти от 4 часа сутрин до 9 часа вечер. Работен ден от 5 часа сутрин до 7 часа вечер се смята за „скъсен“, за „умерен“. Деца от двата пола почват да работят от шестгодишна, дори от четиригодишна възраст. Те работят също толкова часове, а често пъти и повече, отколкото възрастните. Работата е тежка, а лятната жега още повече увеличава изтощението. Напр. в една тухларница в Мосли една 23-годишна девойка правила на ден по 2000 тухли с по-

²⁵¹⁾ В Шефилд деца се занимават дори с точене на пили.

^{251а)} „Children's Employment Commission. 5th Report“ 1866, p. 3, № 24; p. 6, № 55, 56; p. 7, № 59, 60.

²⁵²⁾ Пак там, стр. 114, 115, № 6—7. Комисарят правилно отбелязва, че ако в други случаи машината замества човека, тук момчето буквално замества машината.

²⁵³⁾ Виж отчета за търговията с парцали и многобройни документи в „Public Health. 8th Report“, London, 1866, Appendix, p. 196—208.

мощта на две малки момиченца, които мъкнели глината и редели тухлите. Тези момиченца мъкнели дневно 10 тона глина нагоре по плъзгавите краища на ямата, дълбока 30 фута, и я пренасяли на разстояние 210 фута.

„За едно дете е невъзможно да мине през чистилището на тухларницата, без да бъде подложено на голяма морална деградация. . . Непристойният език, който те слушат от най-крехка възраст, мръсните, неприлични и безсрамни привички, сред които израстват невежи и подивели, ги правят престъпни, покварени и разпуснати и за през по-късния им живот. . . Страшен източник на деморализация е жилището. Всеки moulder (формовач) (истинският опитен работник и шеф на дадена група работници) дава на своята група от 7 души квартира и храна в своята къщурка или котедж. Все едно дали са от неговото семейство или не, всички мъже, младежи момичета спят в къщурката. Тя се състои обикновено от две, само в изключителни случаи от три стаи, всички в приземния етаж, с лоша вентилация. Телата са така изтощени от силното потене през деня, че не може и да се мисли за спазване на каквито и да било правила на хигиената, чистотата и приличието. Много от тези къщурки са същински образци на безредие, мръсотия и прах. . . Най-голямото зло на системата, която употребява млади момичета за такъв вид работа, се състои в това, че тя обикновено още от детинството им ги свързва за през цял живот с най-по-кварената сбирщина. Те стават груби като момчета, с лош език („rough, foul-mouthed boys“), преди още природата да ги е научила, че са жени. Облечени в няколко мръсни парцали, с крака, заголеми високо над коляното, с омащани коси и лице — те привикват да се отнасят с презрение към всяко чувство на приличие и срам. По обед те лежат изтегнати по поляните или се заяпват в младежите, които се къпят в близкия канал. Когато най-сетне техният тежък работен ден свърши, те обличат по-хубави дрехи и заедно с мъжете отиват да пият бира в кръчмите.“

Съвсем естествено е, че в цялата тази класа още от детинство царя най-голямо пиянство.

„Най-лошото е, че тухларите се отчайват от самите себе си. Един от по-добрите между тях казал на свещеника от Саутолфилд: „Вие, господине, по-скоро бихте могли да се опитате да облагородите и да поправите дявола, отколкото един тухлар!“ („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!“²⁸⁴).

За капиталистическото икономизиране на трудовите условия в съвременната манифактура (под което тук трябва да се подразбират всички работилници от голям мащаб, освен същинските фабрики) най-богат официален материал може да се намери в четвъртия (от 1861 г.) и шестия (от 1864 г.) отчет за здравословното състояние на населението. Описанията на workshops (работните помещения), особено тия на лондонските печатари и шивачи, надминават най-отвратителните фантазии на нашите романисти. Въздействието им върху здравословното състояние на работниците се разбира от само себе си. Д-р Саймън, най-висшият медицински чиновник в Тайния

²⁸⁴ „Children's Employment Commission. 5th Report“ 1866, № 86—97, p. 130, № 39—71. Ср. също „3rd Report“ 1864, стр. 48, 56.

съвет¹⁴⁹ и официален редактор на отчетите за здравословното състояние на населението, между другото казва:

„В своя четвърти отчет (от 1861 г.) аз посочих, че за работниците е практически невъзможно да настояват на това, което е тяхно първо право на здраве, правото, по силата на което — все едно за каква работа ги е събрал предприемачът — тази работа, доколкото това зависи от него, да бъде освободена от всички нехигиенични условия, които биха могли да бъдат избягнати. Аз изтъкнах, че докато работниците не бъдат в състояние практически да си извоюват това право на здраве, те няма да могат да получат ефикасна помощ от платените администратори на санитарната полиция. . . Сега животът на хиляди работници и работнички без всякаква полза се осакатява и скъсява поради безкрайните физически страдания, които са причинени от тяхната обикновена работа“²⁵⁵).

За илюстрация на влиянието на работните помещения върху здравословното състояние на работниците д-р Саймън дава следната таблица на смъртността.²⁵⁶)

Брой на лицата от всички възрасти, заети в съответните производства	Производства, сравнени по отношение на здравето	Смъртност на 100 000 души в съответните производства (по възрасти)		
		25—35 г.	35—45 г.	45—55 г.
958 265	Земеделие в Англия и Уелс.....	743	805	1 145
22 301 мъже) 12 379 жени)	Лондонски шивачи	958	1 262	2 093
13 803	Лондонски печатари.....	894	1 747	2 367

д) СЪВРЕМЕНОТО ДОМАШНО ПРОИЗВОДСТВО

Сега пристъпвам към така нареченото домашно производство. Който иска да получи представа за тая сфера на капиталистическа експлоатация, построена върху фона на едрата промишленост, и за нейните ужаси, нека разгледа напр. наглед съвсем идиличното производство на гвоздеи, с което се занимават в няколко затънтени

²⁵⁵) „Public Health, 6th Report“. London, 1864, p. 29, 31.

²⁵⁶) Пак там, стр. 30. Д-р Саймън отбелязва, че смъртността сред лондонските шивачи и печатари на възраст от 25—35 години всъщност е много по-висока, тъй като техните предприемачи получават значителен брой млади хора до 30-годишна възраст от село като „чираци“ и „improvers“ (които искат да се усъвършенствуват в своя занаят). Тези последните фигурират в преброяването като лондончани и увеличават броя на жителите при пресмятането на лондонската смъртност, без да прибавят съответния брой смъртни случаи към лондонските смъртни случаи. Голяма част от тях се връщат в село, особено при случай на тежка болест.

села на Англия²⁵⁷⁾. Тук са достатъчни няколко примера от такива отрасли като производството на дантели и плетенето на сламени редмети, които или съвсем не употребяват машини, или конкурират с машинното и манифактурното производство.

От 150 000 души, заети в английското дантелено производство, около 10 000 попадат под действието на фабричния закон от 1861 г. Грамадното мнозинство от останалите 140 000 души са жени, младежи и деца от двата пола, макар че мъжкият пол е твърде слабо застъпен. Здравословното състояние на този „евтин“ материал за експлоатация се вижда от следната таблица на д-р Труман, лекар при General Dispensary [обща поликлиника за бедни] в Нотингам. От 686 болни работнички на дантели, повечето на възраст от 17 до 24 години, са били туберкулозни²⁵⁸⁾:

През 1852 г. 1 на 45	През 1857 г. 1 на 13
„ 1853 „ 1 „ 28	„ 1858 „ 1 „ 15
„ 1854 „ 1 „ 17	„ 1859 „ 1 „ 9
„ 1855 „ 1 „ 18	„ 1860 „ 1 „ 8
„ 1856 „ 1 „ 15	„ 1861 „ 1 „ 8

Това прогресивно увеличение на броя на туберкулозните е достатъчен отговор дори за най-оптимистичния прогресист и за най-лъжливия чирак на немските амбулантни търговци на свободната търговия.

Фабричният закон от 1861 г. регулира същинското плетене на дантели, доколкото то се извършва с машини — а това е общо правило в Англия. Отраслите, които ние тук накъсо разглеждаме — и то не доколкото работниците са концентрирани в манифактури, магазини и т. н., а доколкото те са така наречени домашни работници, — се разпадат 1) на lace finishing (окончателно дообработване на машинно произведените дантели — категория, която от своя страна включва множество подразделения), 2) плетене на дантели.

Lace finishing се извършва като домашно производство в така наречените „mistresses houses“ [домове на майсторки] или в частните квартири на жени, които работят сами или със своите деца. Самите жени, които държат „mistresses houses“, са бедни. Работното помещение е част от тяхното частно жилище. Те получават поръчки от фабриканти, от собственици на стокови складове и т. н. и набират жени, момичета и деца според размерите на своите стаи и според колебанието на търсенето в бранша. Броят на заетите ра-

²⁵⁷⁾ Тук става дума за ковашките гвоздеи, а не за машинно фабрикуваните пресовани гвоздеи. Виж „Children's Employment Commission 3rd Report“, р. XI, XIX, N 125—130, р. 52, N 11, р. 113—114, N 487, р. 137, N 674.

²⁵⁸⁾ „Children's Employments Commission, 2nd, Report“, р. XXII, N 166.

ботнички се колебае между 20 и 40 в едни работилници и между 10 и 20 в други. Средната минимална възраст, от която децата започват да работят, е 6 години, но някои започват под 5 години. Обикновеното работно време трае от 8 часа сутрин до 8 часа вечер с $1\frac{1}{2}$ часа прекъсване за хранене, което се извършва нередовно и често пъти в самите вонещи дупки, в които се работи. Когато търговията върви добре, работата често пъти трае от 8 часа сутрин (понякога от 6 часа) до 10, 11 или 12 часа през нощта. В английските казарми за всеки войник се предвиждат 500—600 кубически фута пространство, във военните болници — по 1200. А в тези работни дупки се падат по 67—100 куб. фута на човек. Същевременно газовото осветление поглъща кислорода от въздуха. За да се запазят дантелите чисти, децата често пъти, дори и през зимата, трябва да си снемат обувката, макар че подът е постлан с тухли или плочи.

„В Нотингам съвсем не е нещо необикновено да видиш как 15 до 20 деца, наблъскани в мъничка стая, може би не по-голяма от 12 на 12 фута, в продължение на 15 от 24-те часа на денонощието са заети с работа, която сама по себе си е изтощителна със своята скучност и монотонност, а при това се извършва при най-гибелни за здравето условия . . . Дори най-малките деца работят с просто изумително напрегнато внимание и бързина, без да дават почти никога почивка на пръстите си или да ги движат по-бавно. Когато човек нещо ги запита, те не дигат очи от работата си — от страх да не загубят някой миг.“

„Дългата пръчка“ служи в ръцете на „mistresses“ [майсторките] като подбудително средство, което се употребява толкова често, колкото повече се удължава работното време.

„Децата постепенно се уморяват и стават безпокойни като птички към края на продължителното време, през което са обвързани към едно занятие — така еднообразно, вредно за очите, изтощително поради еднообразното положение на тялото. Това е същински робски труд“ („Their work is like slavery“)²⁵⁹.

Там, където жените работят със собствените си деца в къщи, т. е. в съвременния смисъл на думата — във взета под наем стая, често пъти в таванска стая, — условията са дори още по-лоши. Такъв вид работа се раздава по къщите на едно пространство от 80 мили около Нотингам. Когато работещото в стоковия склад дете излиза от работа в 9—10 часа вечерта, често му дават цял вързоп работа за в къщи. Капиталистическият фарисей, представялян от някого от своите наемни слуги, естествено прави това с елейната фраза: „Това за майка ти“ — но твърде добре знае, че горкото дете ще трябва да не си отспива и да помага²⁶⁰.

²⁵⁹) „Children's Employment Commission, 2nd Report 1864“, p. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰) „Children's Employment Commission, 2nd Report 1864“, p. XXI, XXII.

Дантеленото производство е развито главно в два английски земеделски окръга, в Хонитонския дантелен окръг, на 20—30 мили по южния морски бряг на Девоншайр, включително и някои селища на Северен Девон, и в друг един окръг, който обхваща голяма част от графствата Бъкингам, Бедфорд, Нортхемптън и съседните части на Оксфордшайр и Хътингдоншайр. Работни помещения са обикновено котеджите на земеделските надничари. Някои собственици на манифактури използват повече от 3000 такива домашни работници, предимно деца и младежи, изключително от женски пол. Условията, които описахме при lace finishing, се повтарят. Само че вместо „mistresses houses“ тук има „lace schools“ [училища за дантели], които бедни жени са открили в своите къщурки. От 5-годишна възраст, а понякога и по-отрано, до 12 или 15 години децата работят в тези училища, като през първата година най-малките работят от 4 до 8 часа дневно, а по-нататък от 6 часа сутрин до 8 и 10 часа вечер.

„Стаите изобщо са обикновено жилищни стаи на малки котеджи, огнището е запушено, за да няма течение, хората вътре се топят, понякога и зиме, само със собствената си телесна топлина. В други случаи тези така наречени училищни стаи са помещения, приличащи на килери, без печка . . . Препълването на тия дупки и разваленят въздух, който се дължи на това, често пъти достигат до крайна степен. Към това се прибавя и вредното влияние на улуци, нужници, гниещи вещества и други нечистотии, които обикновено се намират при входа на тези малки котеджи.“ Относно помещението е казано: „В едно дантелено училище се намират 18 момичета и майсторката, с по 35 кубически фута на човек; в друго, при нетърпима воня, се намират 18 души, с по 24¹/₂ кубически фута въздух на човек. В това производство се срещат да работят и деца на 2—2¹/₂ години“²⁸¹).

В селските графства Бъкингам и Бедфорд, където свършва плетенето на дантели, започва плетенето на слама. То се простира върху голяма част от Хертфордшайр и върху западните и северните части на Есекс. През 1861 г. с плетене на слама и изработване на сламени шапки са били заети 40 043 души, от които 3 815 души от мъжки пол на всякаква възраст, а останалите — от женски пол, и то от тях 14 913 под 20 години, в това число около 7 000 деца. Мястото на дантелените училища заемат тук „straw plait schools“ (училища за плетене на слама). В тях децата почват да се учат да плетат слама обикновено на 4 години, понякога дори между 3 и 4 години. Разбира се, те не получават никакво образование. Самите деца наричат основните училища „natural schols“ (истински училища), за разлика от тези кръвопийни заведения, в които просто ги карат да работят, за да привършат работата, която техните полугладни майки са им предписали — повечето пъти 30 ярда на ден. Тези майки

²⁸¹) Пак там, р. XXIX, XXX.

често пъти ги карат след това да работят и в къщи до 10, 11 и 12 часа през нощта. Сламата им реже пръстите и устата, с която те постоянно я навлажняват. Според резюмираното от д-р Белърд общо мнение на лондонските сдужебни лекари 300 кубически фута са минималното пространство, необходимо за всеки човек в спалнята или работната стая. А в училищата за плетене на слама пространството е още по-оскъдно, отколкото в дантелените училища — по $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ и под 22 кубически фута на човек.

„Най-малките от тия числа — казва членът на комисията Уайт — представяват пространство, два пъти по-малко от онова, което би заело едно дете, ако бъде опаковано в кутия от по три фута във всички измерения.“

Такъв е животът, на който се наслаждават децата до 12 или 14 години. Бедните и пропаднали родители мислят само как да изкарат от децата колкото се може повече доход. Естествено е, че децата, като пораснат, не дават и пукната пара за родителите си и ги изоставят.

„Няма нищо чудно, че невежеството и пороците гъмжат сред отгледаното по такъв начин население . . . Неговият морал стои на най-долно стъпало . . . Голям брой жени имат незаконнородени деца, и то дори на такава незряла възраст, че това поразява и най-запознатите с криминалната статистика“²⁶².

И отечество на тези образцови семейства е образцовата християнска страна на Европа, както казва несъмнено компетентният по християнството граф Монталанбер!

Работната заплата, която изобщо е мизерна в току-що разгледаните отрасли на производството (при изключителни случаи максималната заплата на децата в училищата за плетене на слама е 3 шил.), се смъква много по-долу от нейната номинална величина поради особено преобладаващата в дантелените окръзи trucksystem (заплащане със стоки)²⁶³.

е) ПРЕХОД НА СЪВРЕМЕННАТА МАНИФАКТУРА И НА ДОМАШНОТО ПРОИЗВОДСТВО
КЪМ ЕДРА ПРОМИШЛЕНОСТ. УСКОРЯВАНЕ НА ТАЗИ РЕВОЛЮЦИЯ
ЧРЕЗ ПРИЛАГАНЕ НА ФАБРИЧНИТЕ ЗАКОНИ КЪМ ТИЯ НАЧИНИ НА ПРОИЗВОДСТВО

Поевтиняването на работната сила чрез просто злоупотребяване с женските и незрелите работни сили, чрез просто ограбване на всички нормални условия за работа и живот и чрез голата бруталност на прекомерен и нощен труд най-сетне се натъква на известни

²⁶²) „Children's Employment Commission, 2nd Report 1864“, p. XL, XLI.

²⁶³) „Children's Employment Commission, 1st Report 1863“, p. 185.

природни граници, които вече не могат да се прекрочват, а на тях се натъква и почиващото на тази основа поевтиняване на стоките и изобщо капиталистическата експлоатация. Щом най-сетне бъде достигната тази точка, а дотогава минава дълго време — удря часът за въвеждане на машините и за вече бързото превръщане на разпръснатото домашно производство (или манифактура) във фабрично производство.

Най-колосален пример за това движение представлява производството на „weaving apparel“ (принадлежности към облеклото). Според класификацията на „Child. Empl. Comm.“ това производство обхваща производителите на сламени и дамски шапки, производителите на каскети, кроячите, milliners и dressmakers²⁶⁴), производителите на ризи, шивачките, корсетиерите, ръкавичарите, обушарите и много други по-дребни отрасли като фабриката на вратовръзки, яки и т. н. Женският персонал, зает в тези отрасли на промишлеността в Англия и Уелс, е наброявал в 1861 г. 586 298 души, от които най-малко 115 242 са били под 20 години, а 16 650 — под 15 години. Броят на тия работнички в Съед. кралство (в 1861 г.) е бил 750 334. Броят на заетите в шапкаството, обушарството, ръкавичарството и шивачеството работници-мъже в Англия и Уелс за същото време е бил: 437 969 души, от които 14 964 под 15 години, 89 285 от 15 до 20 години, 333 117 над 20 години. В тези сведения не влизат много дребни отрасли, мястото на които е тук. Но ако вземем цифрите, както са дадени, ще получим само за Англия и Уелс, според преброяването от 1861 г., сумата 1 024 277 лица, т. е. приблизително толкова, колкото са заети в земеделието и скотовъдството. Човек почва да разбира защо машините произвеждат такава огромна маса от продукти и помагат да се „освободят“ такива огромни работнически маси.

С производство на принадлежности към облеклото се занимават ония манифактури, които възпроизвеждат само онова разделение на труда, чийто membra disjecta [разединени членове]¹⁶⁰ те са намерили вече готови; с това се занимават и по-дребни занаятчи, които обаче вече не работят както по-рано за индивидуални потребители, а за манифактури и магазини, така че често пъти цели градове и местности се занимават като със своя специалност с такива отрасли на производството, напр. обушарство и др.; най-сетне, с това в най-голям размер се занимават тъй наречените домашни работници, които образуват външните отделения на манифактурите,

²⁶⁴ Millinery се отнася всъщност само за шапки и украшения за глава, но включва и производство на дамски палта и манта; dressmakers са идентични на нашите модистки.

на магазините и дори на дребните майстори²⁶⁵). Едрата промишленост доставя голямата маса материал, труд, сурови материали, полуфабрикати и т. н., а масите от евтин човешки материал (*tailable à merci et miséricorde* [предоставени на милостта и състраданието на хората]) се състоят от „освободените“ от едрата промишленост и едрото земеделие работници. Манифактурите от тази сфера дължат произхода си главно на нуждата на капиталиста да има под ръка готова за действие армия, която да се приспособява към всички колебания на търсенето²⁶⁶). Но тези манифактури са допуснали наред със себе си и съществуването на разпръснато занаятчийско и домашно производство като широка тяхна основа. Голямото производство на принадлежна стойност в тези клонове на труда наред с прогресивното поевтиняване на техните артикули се е дължало и се дължи главно на минималната работна заплата, принуждаваща към мизерно вегетиране, както и на максималното работно време, каквото е възможно за човека. Именно евтинията на превърнатата в стоки човешка пот и човешка кръв е разширявала и с всеки нов ден продължава да разширява пазара, а за Англия — особено и колониалния пазар, където и без това имат надмощие английските навици и вкус. Най-сетне настъпва възлова точка. Основата на стария метод — само брутална експлоатация на работническия материал, придружена повече или по-малко от систематично развито разделение на труда — става вече недостатъчна за нарасналия пазар и за още по-бързо нарастващата конкуренция на капиталистите. Удря часът на машината. И машината, която е изиграла решително революционна роля и която равномерно обхваща безбройните отрасли на тази производствена сфера, като шапкарството, кройчеството, обущарството и т. н. — е шевната машина.

Нейното непосредствено въздействие върху работниците е прибително същото както на всяка машина, която в периода на едрата промишленост завладява нови отрасли на производството. Съвсем невръстните деца се отстраняват. Заплатата на машинните работници се покачва в сравнение с тази на домашните работници, от които мнозина принадлежат към „най-бедните от бедните“ („the poorest of the poor“). Заплатата на по-добре поставените занаятчии, с които конкурира машината, спада. Новите машинни работници

²⁶⁵) Английските millinery и dressmaking се упражняват най-често в помещението на самите предприемачи — отчасти от постоянни работнички, които живеят там, отчасти от надничарки, които живеят някъде навън.

²⁶⁶) Комисарят Уайт посетил една манифактура за военни дрехи, в която работели 1000 до 1200 души, почти всички от женски пол, една обущарска манифактура с 130 души, от които почти половината били деца и младежи, и т. н. („Children's Employment Commission, 2nd Report“, p. XVII, № 319).

са изключително момичета и млади жени. С помощта на механическата сила те унищожават монопола на мъжкия труд в по-тежките видове работа, изпъждат от по-леките видове работа старите жени и невръстните деца. Всевластната конкуренция убива най-слабите ръчни производители. Ужасният растеж на случаите от гладна смърт (death from starvation) в Лондон през последното десетилетие върви паралелно с разширението на машинното шивачество²⁶⁷⁾. Новите работнички на шевната машина, която те движат с ръка и с крак или само с ръка, седнали или прави — според тежината, големината и специалността на машината, — изразходват голяма работна сила. Тяхното занятие става вредно за здравето поради продължителността на процеса, макар че той в повечето случаи е по-кратък, отколкото при старата система. Навред, където шевната машина прониква в и без това тесните и препълнени работилници, както е при обушарството, корсетиерството, шапкарството и пр., тя умножава вредните за здравето влияния. „Впечатлението — казва членът на комисията Лорд, — което човек получава, като влезе в ниската работна стая, където работят заедно 30—40 машинни работници, е непоносимо . . . Жегата, която отчасти се дължи на газовата печка за нагриване на ютиите, е ужасна. Дори когато в такива работилници преобладава тъй нареченото умерено работно време, т. е. от 8 часа сутрин до 6 часа вечер, все пак всеки ден редовно падат в безсъзнание 3 или 4 души“²⁶⁸⁾.

Превратът в обществения начин на производство, този необходим продукт от преобразуването на средствата за производство, се извършва сред пъстрия хаос от преходни форми. Те се менят съобразно с това, в какъв размер и за какъв период шевната машина е вече обхванала тоя или она отрасъл на промишлеността; съобразно със завареното положение на работниците, с преобладаването на манифактурното, занаятчийското или домашното производство, с наема на работилниците²⁶⁹⁾ и т. н. Напр. в производството на дамски шапки и украшения за главата, където трудът в повечето случаи още

²⁶⁷⁾ Един пример: на 26 февруари 1864 г. седмичният отчет за смъртността на генералния регистратор¹⁵¹ съдържа 5 случая от гладна смърт. В същия ден „Times“ съобщава за един нов случай на гладна смърт. Шест жертви на гладната смърт за една седмица!

²⁶⁸⁾ „Children's Employment Commission, 2nd Report 1864“, р. LXVII, № 406—409, р. 84, № 124, р. LXXIII, № 441, р. 68, № 6, р. 84, № 126, р. 78, № 85, р. 76, № 69, р. LXXII, № 483.

²⁶⁹⁾ „Изглежда, че наемът на работилниците е факторът, който в края на краищата е решаващ, така че затова в столицата се е задържала най-дълго старата система да се раздава работа на дребни предприемачи и семейства и там най-често пак са се връщали към нея“ (пак там, стр. 83, № 123). Последната фраза се отнася изключително до обушарството.

от по-рано е бил организиран главно чрез проста кооперация, шевната машина отначало е само нов фактор на манифактурното производство. В шивачеството, в производството на ризи, в обществото и т. н. се кръстосват всички форми. В тези професии имаме същинско фабрично производство. А в горния случай междинни предприемачи получават суровия материал от капиталиста en chef [главния капиталист] и групират в „стайчки“ или в „тавански стан“ около шевните машини от 10 до 50 и повече наемни работници. Най-сетне, както става при всички машини, които не образуват свързана система и са приложими и в миниатюрен формат, занаятчий или домашни работници, със собственото си семейство или с няколко чужди работници, използват и свои собствени шевни машини²⁷⁰⁾. В Англия сега фактически преобладава такава система, при която капиталистът концентрира в своите помещения голям брой машини, а за окончателно дообработване раздава машинния продукт на армията от домашни работници²⁷¹⁾. Но пъстротата на преходните форми не скрива тенденцията към превръщане в същинско фабрично производство. Тая тенденция се подхранва от самия характер на шевната машина, чиято разнообразна приложимост намира към съединяване в едно и също помещение и под командата на един и същ капитал по-рано разделени отрасли на производството; от обстоятелството, че предварителните шевни работи на ръка и някои други операции най-целесъобразно се извършват там, където се намира машината; най-сетне — от неизбежната експроприация на занаятчийните и домашните производители, които произвеждат със собствени машини. Тая участ отчасти вече ги е постигнала. Постоянно нарастващата маса на вложения в шевни машини капитал²⁷²⁾ служи като стимул за производството и предизвиква задръствания на пазара, които дават сигнал на домашните производители да продават шевните си машини. Самото свръхпроизводство на такива машини принуждава техните нуждаещи се от пласмент производители да ги дават под наем по за седмици и по този начин създава убийствена конкуренция за дребните собственици на машини²⁷³⁾. Непрекъснато продължаващите се конструктивни изменения и поевтиняване на машините също тъй постоянно обезценяват техните стари екземпляри и правят тяхната употреба износна само в масови размери, в ръцете на едрите капиталисти, които ги купуват на смешно ниски цени. Най-сетне,

²⁷⁰⁾ Това не се среща в производството на ръкавици и т. н., където положението на работниците едва се различава от това на пауперите.

²⁷¹⁾ „Children's Employment Commission, 2nd Rep. 1864“, p. 83, № 122.

²⁷²⁾ Само в създадената за продажби на едро фабрика за обуца и ботуши в Лейдстер през 1864 г. вече са били в употреба 800 шевни машини.

²⁷³⁾ „Children's Employment Commission, 2nd Rep. 1864“, p. 84, № 124.

заместването на човека с парната машина и тук, както при всички такива преобразователни процеси, решава въпроса. Приложението на парната сила отначало се натъква на чисто технически пречки, като друсане на машините, мъчнотия да се овладее тяхната скорост, бърза развала на по-леките машини и т. н., все пречки, с които практиката скоро се справя²⁷⁴). Ако, от една страна, концентрацията на много работни машини в по-големите манифактури напират към използване на парната сила, от друга страна, конкуренцията на парата с човешките мускули ускорява концентрацията на работниците и на работните машини в големи фабрики. Така в колосалната сфера на производство на „wearing apparel“, както и в повечето други производства, Англия сега преживява превръщането на манифактурата, занаята и домашното производство във фабрично производство, след като всички гореспоменати форми, съвсем променени, разложени и обезобразени под влиянието на едрата промишленост, отдавна вече са възпроизвели и дори са надхвърлили всички ужаси на фабричната система, без положителните моменти от нейното развитие²⁷⁵).

Тази стихийно протичаща промишлена революция се ускорява изкуствено чрез разпространето на фабричните закони върху всички отрасли на промишлеността, в които работят жени, младежи и деца. Принудителното регулиране на работния ден по дължина, паузи, момент на започване и свършване, система на смени за децата, изключването на деца под известна възраст и т. н. изискват, от една страна, повече машини²⁷⁶) и заместване на мускулите с пара като

²⁷⁴) Такава е била работата във военното депо за дрехи в Пимлико, Лондон, във фабриката за ризи на Тили и Хендерсън в Лондондери, във фабриката за дрехи на фирмата Гейт в Лимрик, която използва към 1230 „работни ръце“.

²⁷⁵) „Тенденцията към фабричната система“. („Children's Employment Commission, 2nd Report 1854“, р. LXVII). „Цялото производство сега се намира в преходен стадий и претърпява същите изменения, които са претърпели производството на дантели, тъкачеството и др.“ (пак там, № 405). „Пълна революция“ (пак там, стр. XLVI, № 318). През времето на Комисията за разследване условията на детския труд от 1840 г. производството на чорапи е било все още ръчен труд. След 1846 г. са въведени различни машини, вече движени с пара. Общият брой на зетите в английското чорапно производство лица от двата пола и от всички възрасти от 3 години нагоре е бил в 1862 г. около 120 000 души. От тях според парламентарния отчет от 11 февруари¹⁵² през 1862 г. само 4063 души са били под режима на фабричния закон.

²⁷⁶) Така напр. за грънчарството фирмата Кокрен от „Britannia Pottery, Glasgow“ съобщава: „За да поддържаме равнището на нашето производство, ние сега употребяваме в широк размер машини, обслужвани от необучени работници, и всеки нов ден ни убеждава, че можем да произвеждаме по-голямо количество, отколкото при стария начин на работа“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, р. 13). „Ефектът на фабричния закон е да тласка към по-нататъшно въвеждане на машини“ (пак там, стр. 13, 14).

двигателна сила²⁷⁷⁾. От друга страна, за да се спечели откъм пространство това, което се губи откъм време, извършва се по-рационално използване на общите средства за производство, на пещите, постройките и т. н., значи с една дума — по-голяма концентрация на средства за производство и съответно по-голяма конгломерация на работниците. И наистина главното възражение, което всяка застрашена от фабричния закон манифактура страстно преповтаря, е необходимостта да се изразходва по-голям капитал, за да се поддържа работата в старите ѝ размери. Колкото се отнася до междинните форми между манифактурата и домашното производство и до самото домашно производство — тяхната основа пропада с ограничаването на работния ден и на детския труд. Неограничената експлоатация на евтини работни сили е единствената основа на тяхната конкурентоспособност.

Съществено условие на фабричното производство, особено открито подлежи на регулацията на работния ден, е нормалното осигуряване на резултата, т. е. произвеждането на определено количество стока или постигането на желаниа полезен ефект в даден период от време. По-нататък, законните паузи на регулирания работен ден предпоставят внезапно и периодично спиране на работата без вреда за продукта, който се намира в производствения процес. Естествено, това осигуряване на резултата и тази възможност за прекъсване на труда се постигат по-лесно в чисто механически производства, отколкото там, където играят роля химически и физически процеси, както напр. в грънчарството, избелването, бояджийството, хлебарството и в повечето метални манифактури. Там, където цари рутината на неограничения работен ден, на нощния труд и на свободното прахосване на човешките сили, скоро почват да смятат всяко стихийно препятствие като вечна „природна граница“ на производството. Няма отрова, която да изтребва така лесно насекоми, както фабричният закон изтребва такива „природни граници“. Никой не е крещял така шумно за „невъзможности“, както господата от грънчарския бранш. В 1864 г. им бе наложен фабричният закон, а след само 16 месеца бяха вече изчезнали всички невъзможности.

Предизвиканият от фабричния закон „усвършенствуван метод за приготвяне на грънчарската глина (slip) чрез пресоване вместо чрез изпаряване, новата конструкция на пещите за сушене на неизпечената стока и т. н. са събития от голяма важност в грънчарското изкуство и означават такъв важен прогрес, какъвто миналият век не може да посочи. Температурата на пещите е значително намалена при значително намаление на консумацията на въглищата и по-бързо действие върху стоката“²⁷⁸⁾.

²⁷⁷⁾ Така след въвеждането на фабричния закон в грънчарството там е имало голям прираст на power jiggers [грънчарски коледа, движени с механична сила], за сметка на handmoved jiggers [грънчарски коледа, движени с ръка].

²⁷⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 96 и 127.

Въпреки всички пророкувания, производствените разходи на глинените произведения не са се увеличили, но пък се е увеличила масата на продукта, така че износът за 12-те месеца от декември 1864 г. до декември 1865 г. е надвишавал по стойност със 138 628 ф. ст. средния износ през предходните три години. Във фабриката на кибрит са смятали като природен закон, че младежите — дори през времето, когато гълтат своя обед — трябва да топят клечките в топлия фосфорен състав, чиито отровни пари са се издигали до лицата им. Фабричният закон (1864), като застави да се икономисва време, наложи изнамирането на „dipping machine“ (машина за потопяване), чиито пари не могат да достигат до работника²⁷⁹). Също така сега в още неподчинената на фабричния закон дантелена манифактура твърдят, че времето за хранене не може да бъде установено поради различните периоди от време, необходими за изсушаване на разните материали за дантели — от 3 минути до 1 час и повече. На това членовете на Комисията за разследване условията на детския труд отговарят:

„Условията са същите, както при отпечатването на тапети. Някои от главните фабриканти в този клон оживено уверяваха, че природата на употребяваните материали и разнообразието на процесите, през които те преминават, не позволявали, без големи загуби, никакви внезапни спирания на работата, за да се нахранят работниците. . . С шеста точка ст шестия раздел на Factory Acts Extension Act [закон за разширение на фабричния закон] от 1864 г. им бе даден 18-месечен срок от датата на издаването на закона, след който срок те трябваше да се подчинят на предписанията от фабричния закон паузи за освежаване на работника“²⁸⁰).

Законът току-що беше получил санкцията на парламента и господата фабрикантите вече откриха:

„Неудобствата, които ние очаквахме от въвеждането на закона, не последваха. Ние не намираме, че производството е някак спънато. В действителност ние за същото време произвеждаме повече“²⁸¹).

Личи си, че английският парламент, който сигурно никой няма да упрекне в гениалност, въз основа на опита е дошъл до убеждението, че един принудителен закон може с просто предписание да премахне всички така наречени природни пречки, които производството поставяло срещу ограничаването и регулирането на работния ден. Затова при въвеждането на фабричния закон в някой отрасъл на производството се дава срок от 6 до 18 месеца, през който работа на фабриканта е да премахне техническите пречки. Думите на

²⁷⁹) Въвеждането на тази и други машини в кибритената фабрика е заместило в едно отделение 230 младежи с 32 момчета и момичета от 14- до 17-годишна възраст. Това спестяване на работници е продължено в 1865 г. още по-нататък чрез въвеждането на парната сила.

²⁸⁰) „Children's Employment Commission, 2nd Report. 1864“, p IX, № 50.

²⁸¹) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 22

Мирабо: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [„Невъзможно? Никога не ми казвайте тази глупава дума!“], важат именно за модерната технология. Но когато фабричният закон по този начин като в парник прави да узреят материалните елементи, необходими за превръщане на манифактурното производство във фабрично, той същевременно, създавайки необходимостта от по-голямо авансиране на капитал, ускорява пропадането на дребните майстори и концентрацията на капитала²⁸²⁾.

Независимо от чисто техническите и технически отстраними пречки регулирането на работния ден се натъква на привычките на нередовност у самите работници, особено там, където преобладава заплатата на парче и прахосването на време през част от деня или от седмицата може по-сетне да се навакса с извънреден или с нощен труд — метод, който притъпява възрастния работник и съсипва неговите малолетни другари и жените²⁸³⁾. Макар че тази нередовност в изразходването на работната сила е стихийна, груба реакция против скуката от монотонния и тежък труд, все пак тя в несравнено по-голяма степен произтича от анархията в самото производство, която от своя страна също така има като своя предпоставка необузданата експлоатация на работната сила от капитала. Наред с общите периодични обрати в промишления цикъл и с особените пазарни колебания във всеки отрасъл на производството идва особено и тъй нареченият сезон, независимо от това, дали той почива на периодичността на корабоплаването през благоприятните годишни времена или на модата, както и внезапните големи поръчки, които трябва да се изпълнят в най-къс срок. Привичката към последните се разпространява заедно с железниците и телеграфа.

„Разширението на железопътната система по цялата страна — казва напр. един лондонски фабрикант — твърде много поощри навика на краткосрочните поръчки;

²⁸²⁾ „Необходимите подобрения. . . не могат да бъдат въведени в множество стари манифактури без изразходване на капитал, който надхвърля средствата на мнозина от сегашните собственици. . . Временна дезорганизация неизбежно придружава въвеждането на фабричните закони. Размерът на тази дезорганизация е пропорционален на големината на ония неуредици, които трябва да бъдат лекувани“ (пак там, стр. 96, 97).

²⁸³⁾ Така напр. във високите пещи „към края на седмицата работата обикновено силно се удължава поради навика на работниците да отсъствуват в понеделник, а понякога отчасти или изцяло и във вторник“ („Children's Employment Commission, 3rd Report“, р. VI). „Дребните майстори обикновено имат твърде нередовно работно време. Те губят по 2—3 дни, а после работят цяла нощ, за да наваксат загубеното. . . Те винаги заставят да работят собствените си деца, ако имат такива“ (пак там, стр. VII). „Липсата на редовност при започване на работа намира подтик във възможността и практиката с прекомерен труд да се навакса загубеното“ (пак там, стр. XVIII). „Грамадна загуба на време в Бирмингам. . . безделие през част от времето, а през останалото време — каторжен труд до изнемогване“ (пак там, стр. XI).

купувачи идват сега от Глазгоу, Манчестер и Единбург всеки 14 дни, или за покупки на едро от големите търговски фирми на Сити, на които ние доставяме стоката. Вместо направо да купуват от склада, както беше преди, те дават поръчки, които трябва незабавно да бъдат изпълнени. През миналите години ние винаги бяхме в състояние през по-спокойното време отнапред да работим за търсенето през следващия сезон, но сега никои не може да предскаже какво ще се търси тогава²⁸⁴).

Във фабриките и манифактурите, които все още не са подчинени на фабричния закон, периодично господствува най-страшен прекомерен труд — през така наречения сезон, на вълни, поради внезапни поръчки. Във външното отделение на фабриката, манифактурата и стоковия склад — т. е. в сферата на домашното производство, което и без това е съвсем нередовно, а по отношение на суровия материал и на поръчките напълно е зависимо от прищевките на капиталиста, който туке не е свързан с никакви съображения за използване на постройките, машини и т. н. и не рискува нищо освен кожата на самите работници, — в домашното производство по този начин систематично се отглежда една промишлена резервна армия, която е винаги на разположение и която през една част от годината бива разнебитвана от най-нечовешки принудителен труд, а през другата част одрипавява от липса на работа.

„Предприемачите“ — казва „Child. Empl. Comm.“ — експлоатират привидната нередовност на домашния труд, за да го форсират, когато е необходима извънредна работа, до 11, 12, 2 часа през нощта, а дори и наистина до всички часове, както гласи популярната фраза, и то в помещения, където вонята може да ви повали на земята“ (the stench is enough to knock you down). Вие може би ще стигнете до вратата и ще я отворите, но ще се ужасите от всяка по-нататъшна крачка²⁸⁵). „Големи чудаци са нашите предприемачи — казва един от разпитаните свидетели, общар, — те мислят, че на едно момче нищо му няма, ако половин година го измъчват в убийствена работа, а през другата половина току-речи го принуждават да се шляе без работа“²⁸⁶).

Заинтересовани капиталисти са твърдели и твърдят, че както техническите пречки, така и тези така наречени „производствени навици“ („usages which have grown with the growth of trade“ [„навици, които се разраснали с разрастването на производството“]) били „природни граници“ на производството — един от любимите кръсъци на памучните лордове по времето, когато за пръв път ги е заплашил фабричният закон. Макар че тяхната промишленост повече от всяка друга се основава на световния пазар и поради това на корабоплаването, опитът ги опроверга. Оттогава английските

²⁸⁴) „Children's Employment Commission, 4th Report“, p. XXXII, XXXIII. „Разпространението на железопътната система трябва много да е поощрило тази привичка да се дават бързи поръчки; като последица от това идват: нервно темпо, пренебрегване на храненето и извънредни часове за работниците“ (пак там, стр. XXXI).

²⁸⁵) „Children's Employment Commission, 4th Report“, p. XXXV, № 235 и 237.

²⁸⁶) Пак там, стр. 127, № 56.

фабрични инспектори третират всички тъй наречени „производствени препятствия“ като празно извъртане²⁸⁷⁾. Добросъвестните основни изследвания на Комисията за разследване условията на детския труд наистина доказват, че в някои отрасли на промишлеността с регулирането на работния ден само по-равномерно би се разпределила за през цялата година вече употребяваната маса труд²⁸⁸⁾, че то е първата разумна юзда за човекоубийствените, безсмислени и сами по себе си несъответни на системата на едрата промишленост кризи на модата²⁸⁹⁾, че развитието на океанското корабоплаване и на съобщителните средства изобщо е премахнало същинската техническа основа на сезонната работа²⁹⁰⁾, че всички други уж неконтролируеми условия се отстраняват чрез нови постройки, допълнителни машини, увеличен брой едновременно заети работници²⁹¹⁾ и от само себе си следващото обратно влияние върху системата на едрата търговия²⁹²⁾. Но капиталът, както сам многократно е заявявал с ус-

²⁸⁷⁾ „Що се отнася до загубата, която произлиза за търговията поради ненавременното изпълнение на поръчки за натоварване на стоките на кораби, аз си спомням, че това беше любимият аргумент на фабрикантите през 1832 и 1833 г. Нищо от това, което сега може да се каже по този въпрос, не би могло да има такава тежест, каквато би имало тогава, когато парата още не беше намалила наполовина всички разстояния и не бе въвела ново уреждане на съобщенията. Още тогава, когато това твърдение наистина бе подложено на практическа проверка, то се каза на състоятелно и сигурно не би устояло и при нова проверка“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 54, 55).

²⁸⁸⁾ „Children's Employment Commission, 3rd Report“, p. XVIII, № 118.

²⁸⁹⁾ Джон Белър бележи още в 1699 г.: „Несигурността на модите увеличава броя на страдащите бедни. Тя крие в себе си две големи злини: 1) калфите през зимата страдат от безработица, понеже търговците на копиринени изделия и тъкачните майстори не се решават да изразходват капиталите си, за да дадат работа на калфите, преди да дойде пролетта и да узнаят каква ще бъде модата; 2) напролет няма достатъчно калфи, така че майсторите-тъкачи са принудени да привличат много чираци, за да могат да снабдяват търговията на краляството за четвърт или половин година — а с това заграват работните ръце от земеделието, оголват селата от работници, в големи размери изпълват градовете с просяци, а дори през зимата предават на гладна смърт онези, които се срамуват да просят“ („Essays about the Poor, Manufactures etc.“, p. 9).

²⁹⁰⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report“, p. 171, № 34.

²⁹¹⁾ Така например, в свидетелските показания на търговци-износители от Бредфорд е казано: „Ясно е, че при тия условия не е нужно момчетата да работят в складовете по-дълго, отколкото от 8 часа сутрин до 7 или 7½ часа вечер. То е само въпрос на допълнителен разход и допълнителни работни ръце. (Нямаше да има нужда момчетата да работят тъй късно вечер, ако някои работодатели не бяха така жадни за печалба; една допълнителна машина струва само 16 или 18 ф. ст.). . . Всички мъчнотии произлизат от недостатъчни приспособления и от липса на помещения“ (пак там, стр. 171, № 31, 36 и 38).

²⁹²⁾ Пак там. Един лондонски фабрикант, който впрочем разглежда регулирането на работния ден като средство за защита на работниците от фабрикантите и на самите фабриканти от едрата търговия, казва: „Натискът в нашия бранш е причинен от експортъори, които напр. искат да изпратят стоката с гемия, която да

тата на своите представители, се съгласява на такова преустройство „само под натиска на някой всеобщ парламентарен закон“²⁹³, който чрез принудата на закона регулира работния ден.

9. ФАБРИЧНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО (САНИТАРНИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ). НЕГОВОТО ВСЕОБЩО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ В АНГЛИЯ

Видяхме, че фабричното законодателство, това първо съзнателно и планомерно въздействие на обществото върху стихийно развилия се облик на неговия производствен процес, е също тъй необходим продукт на едрата промишленост, както и памучната прежда, автоматичните предачни машини и електрическият телеграф. Преди да преминем към общото разпространение на фабричното законодателство в Англия, трябва накъсо да споменем още някои негови постановления, които не се отнасят до броя на часовете на работния ден.

Санитарните правила — независимо от тяхната редакция, която улеснява капиталиста да ги заобикаля -- са крайно оскъдни и всъщност са ограничени до предписания за варосване на стените и до някои други правила за чистотата, за вентилацията и за предпазни мерки срещу опасни машини. В третата книга пак ще се занимаем с фантастичната борба на фабрикантите против правилата, които им налагат нищожни разноски за защита на тялото на техните „работни ръце“. И тук бляскаво се потвърждава догмата на свободната търговия, че в общество с антагонистични интереси всеки съдействува на общото благо, като преследва личната си полза. Един пример е достатъчен. Известно е, че през последния двадесетгодишен период в Ирландия се е развила твърде много ленената промишленост, а заедно с нея и т. н. *scutching mills* (фабрики за очукване и гръстене на лена). — В 1864 г. там е имало към 1 800 такива *mills*. Периодично, есен и зиме, предимно юноши и жени — синове, дъщери и съпруги на съседните дребни фермери, — все хора, неборавили с никакви машини, биват откъсвани от полската работа, за да тъпчат с лен валаците на тези *scutching mills*. Злополуките по размер и интензивност са съвсем безпримерни в историята на маши-

---

стигне на местоназначението си тъкмо за определен сезон, и същевременно да сложат в джоба си разликата между навлата на гемията и парахода; или избират от два парахода оня, който „заминава по-рано, за да се явят на външния пазар по-рано от своите конкуренти.“

²⁹³ „Това може да се предотврати — казва един фабрикант — чрез разширяване на предприятията под натиска на някой всеобщ парламентарен закон“ (пак там, стр. X, № 38).

ните. Една единствена scutching mills в Килдинан (при г. Корк) е дала от 1852 до 1856 г. 6 смъртни случая и 60 тежки осакатявания — а всички те са могли да бъдат предотвратени с най-прости приспособления на цена от няколко шилинга. Д-р Уайт, certifying surgeon [служебен лекар] на фабриките в Даунпатрик, заявява в официалния отчет от 16 декември 1865 г.:

„Злополуките при scutching mills са най-ужасни. В много случаи цяла четвърт от тялото се откъсва от трупа. Обикновените последици от раните са смърт или едно бъдеще на нещастна немощ и страдание. Умножаването на фабриките в страната естествено ще разшири тези страхотни резултати. Аз съм убеден, че при надлежен държавен надзор над scutching mills ще могат да се избягнат голяма част от жертвите откъм здраве и живот“²⁹⁴).

Каква по-добра характеристика на капиталистическия начин на производство от тази необходимост — самата държава чрез принудителен закон да му налага най-простите мерки за опазване на чистотата и на здравето?

„Фабричният закон от 1864 г. вароса и почисти повече от 200 грънчарски предприятия след 20-годишно или пълно въздържане от всяка такава операция (това е „въздържането“ на капитала!) — помещения, в които работят 27 800 работници, които досега през време на прекомерната си дневна, а често и нощна работа са вдишвали една зловонна атмосфера, която е обременявала с болест и смърт едно сравнително безвредно занятие. Законът твърде много увеличи вентилационните средства“²⁹⁵).

Същевременно тази част на фабричния закон бляскаво показва, че капиталистическият начин на производство по самата си същност изключва отвъд известна точка всяко рационално подобрене. Не един път сме отбелязвали, че английските лекари единогласно заявяват, че 500 куб. фута въздушно пространство на човек е едва достатъчен минимум при постоянна работа. Е добре! Ако фабричният закон с всички свои принудителни клаузи косвено ускорява превръщането на дребните работилници във фабрики и по този начин косвено посяга върху правото на собственост на дребните капиталисти и осигурява монопола на едрите — то законодателното предписване на необходимото за всеки работник въздушно пространство в работилниците направо би експроприирало с един удар хиляди дребни капиталисти! То би засегнало корена на капиталистическото производство, т. е. самонарастването на капитала — все едно дали той е едър или дребен, — чрез „свободно“ купуване и потребление на работната сила. Затова фабричното законодателство се задъхва, когато стигне до тези 500 куб. фута въздух. Санитарните власти, комисииите за обследване на промишлеността, фа-

²⁹⁴) „Children's Employment Commission, 5th Report“, p. XV, № 72 и сл.

²⁹⁵) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 127.

бричните инспектори неизменно повтарят за необходимостта от 500-те куб. фута и за невъзможността те да бъдат наложени на капитала. С това те фактически обявяват туберкулозата и другите белодробни болести на трудещите се за жизнено условие на капитала²⁹⁶).

Колкото и жалки да изглеждат в тяхната цялост образователните постановления на фабричния закон, те все пак обявяват основното образование като задължително условие на труда²⁹⁷). Техният успех за пръв път доказва възможността за свързване на обучението и гимнастиката²⁹⁸) с ръчния труд, а значи и на ръчния труд с обучението и гимнастиката. Фабричните инспектори скоро откриха от свидетелските показания на учителите, че фабричните деца, макар да учат два пъти по-малко от редовните дневни ученици, научават също толкова, а често и повече.

„Работата е проста. Тези, които прекарват в училище само половин ден, са винаги свежи и почти винаги са способни и готови да се учат. Системата на половин ден работа и половин ден училище прави всяко едно от тия занятия почивка и отдиш от другото и следователно много по-подходяща за детето, отколкото непрекъснатото продължаване на едно от двете. Едно момче, което от сутринта седи в училище, още повече пък през горещо време, в никой случай не може да съперничи с друго момче, което иде бодро и весело от своята работа“²⁹⁹).

²⁹⁶) От опит е установено, че един здрав среден индивид консумира приблизително 25 кубически цола въздух при всяко вдишване от средна интензивност и че той прави около 20 вдишвания на минута. Въз основа на това един индивид консумира за 24 часа приблизително 720 000 куб. цола, или 416 куб. фута въздух. Известно е обаче, че въздух, който веднаж е вдишнат, не може повече да послужи за същия процес, докато не се очисти във великата работилница на природата. Според опитите на Валентин и Брунер един здрав мъж издишва на час приблизително 1 300 куб. цола въглена киселина; това би дало приблизително 8 уици твърди въглища, изхвърлени от белите дробове в 24 часа. „Всеки би трябвало да има поне 800 куб. фута въздух“ (Huxley [„Lessons in Elementary Physiology“ London, 1866, p. 105]).

²⁹⁷) Според английския фабричен закон родителите не могат да прашат деца под 14 години в „контролираните“ фабрики, ако едновременно не им осигурят основно образование. Фабрикантът е отговорен за спазването на закона. „Фабричното обучение е задължително и е условие на труда“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 111).

²⁹⁸) За превъзходните резултати от свързването на гимнастиката (а за момчетата и на военните упражнения) със задължителното обучение на децата от фабриките и в училищата за бедни виж речта на Н. У. Сениор на седмия годишен конгрес на Националната асоциация за поощрение на обществените науки в „Report of Proceedings etc“, London 1863, стр. 63, 64, а също и отчета на фабричните инспектори от 31 октомври 1865 г., стр. 118, 119, 120, 126 и сл.

²⁹⁹) „Reports of Insp. of Fact., for 31st October 1865“, p. 118. Един наивен фабрикант на коприна заявява на следствия комисар на „Child. Empl. Comm.“: „Аз съм напълно убеден, че истинската тайна за създаване на добри работници е открита в съединяването на труда с обучението още от периода на детинството. Естествено работата не бива да бъде нито твърде тежка, нито противна или нездраво-

Други данни се намират в речта на Сениор на социалистическия конгрес в Единбург през 1863 г. В нея той между другото показва как едностранчивият, непроизводителен и удължен учебен ден на децата от горните и от средните класове безполезно увеличава труда на учителите, „като опустошава не само без полза, но с абсолютна вреда времето, здравето и енергията на децата“³⁰⁰). От фабричната система, както това подробно може да се проследи у Роберт Оуен, е изникнал зародишът на възпитанието на бъдещето, което за всички деца над известна възраст ще свърже производителния труд с обучението и гимнастиката — не само като метод за покачване на общественото производство, но и като единствен метод за създаване на всестранно развити хора.

Видяхме, че едрата промишленост технически унищожава манафактурното разделение на труда, което приковава целия човек за през целия му живот към една частична операция, докато същевременно капиталистическата форма на едрата промишленост още по-чудовищно възпроизвежда това разделение на труда: в същинската фабрика — чрез превръщане на работника в съзнателна принадлежност на някоя частична машина, а навсякъде другаде — отчасти чрез спорадична употреба на машините и на машинния труд³⁰¹), от-

словна. Аз бих желал моите собствени деца да имат работа и игра като почивка от училището“ („Children's Employment Commission, 5th Report“, стр. 82, № 36).

³⁰⁰) Сениор, „Reports of Proceedings etc.“, стр. 66. Как едрата промишленост на известно стъпало, като извършва преврат в материалния начин на производството и в обществените производствени отношения, извършва преврат и в умовете — това ни показва нагледно едно сравнение на речта на Н. У. Сениор от 1863 г. с неговата филипика против фабричния закон от 1833 г. или едно сравнение на възгледите на поменатия конгрес с факта, че в известни селски части на Англия на бедни родители все още е забранено под страх на гладна смърт да дават на децата си образование. Така напр. г. Сней съобщава, че в Съмърсетшайр е обикновена практика, когато някой бедняк поиска помощ от енорията, да бъде принуден да прибере децата си от училището. Така г. Улестън, свещеник във Фелтам, разказва за случаи, когато на известни семейства е била отказвана всяка помощ, „защото пращат децата си на училище“!

³⁰¹) Там, където занаятчийски машини, движени с човешка сила, пряко или косвено конкурират развитите машини, които поради това вече имат като предпоставка механическа двигателна сила — там се извършва голяма промяна по отношение на работника, който движи машината. Първоначално парната машина е заменила този работник, а сега той трябва да я заменя. Затова напрегането и изразходването на неговата работна сила става чудовищно, особено пък за юношите, осъдени на тези изтезания! Така членът на комисията Лонг е намерил в Ковънтри и неговите околности момчета по на 10 до 15 години, използвани, за да въртят тъкачните станове за ширити, а още по-малки деца трябвало да въртят станове от по-малък размер. „Това е необикновено мъчна работа. Момчето е прост заместител на парната сила“ („Children's Employment Commission, 5th Report 1866“, р. 114, № 6). За убийствените последици на „тая система на робство“, както я нарича официалният отчет, виж пак там и сл. страници.

части чрез въвеждане на женския, детския и неквалифицирания труд като нова основа на разделението на труда. Противоречието между манифактурното разделение на труда и същността на едрата промишленост се проявява насилствено. То се проявява между другото в този ужасен факт, че голяма част от децата, които работят в съвременните фабрики и манифактури, приковани от най-крехка възраст към най-прости манипулации, по цели години биват експлоатирани, без да се научат на никаква работа, с която по-късно да могат да бъдат използвани поне в същата тази манифактура или фабрика. Така напр. в английските печатници по-рано е имало преминаване на чираците от по-леки към по-сложни работи, което отговаря на системата на старата манифактура и на занаятчийското производство. Те са преминавали един учебен курс, докато станат готови печатарски работници. За всички тях е било необходимо условие на занаята да могат да четат и пишат. Всичко това се е променило с въвеждането на печатарската машина. Тя използва два вида работници — един възрастен работник, надзирател на машината, и момчета при машината, повечето по на 11—17 години, работата на които се състои изключително в това, да подават на машината листа хартия или да изваждат от нея отпечатания лист. Те извършват тази мъчителна работа, особено в Лондон, по 14, 15, 16 часа непрекъснато в продължение на няколко дни от седмицата и често пъти по 36 часа непрекъснато, само с два часа почивка за ядене и сън!³⁰²⁾ Голяма част от тях не могат да четат и обикновено са съвсем подивели и ненормални същества.

„За да станат те способни за работата си, не се изисква никаква интелектуална подготовка; те имат малко случаи да проявят сърчност, а още по-малко — да преценяват; тяхната заплата, макар че е донякъде висока като за момчета, не расте пропорционално с тяхната възраст и голямото мнозинство от тях нямат никакви изгледи за по-доходния и по-отговорен пост на надзирателя-машинист, тъй като на всяка машина се пада само един надзирател, а често пъти 4 момчета“³⁰³⁾.

Щом станат твърде възрастни за своята детска работа, значи на около 17 години, уволняват ги от печатницата. Те стават кандидати за престъпници. Някои опити да им се намери работа другаде се забиват о тяхното невежество, грубост, физическа и духовна занемареност.

Това, което важи за манифактурното разделение на труда в работилницата, важи и за разделението на труда в обществото. Докогато занаятът и манифактурата са общата основа на общественото производство, подчинеността на производителя изключително

³⁰²⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report 1866“, p. 3, № 24.

³⁰³⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report 1866“, p. 7, № 60.

на един отрасъл от производството, разкъсването на първоначалното разнообразие в неговата професия³⁰⁴⁾ е необходим момент от развитието. Върху тази основа всеки отделен отрасъл от производството емпирично намира съответната си техническа форма, успява вършенствува я бавно и бърже я кристализира, щом е достигната известна степен на зрелост. Това, което тук-там предизвиква промени, е наред с доставяния от търговията нов работен материал още и постепенната промяна на работния инструмент. Но и той се вкостенява, щом чрез опит е намерена подходящата му форма, както това доказва неговото често пъти хилядолетно преминаване от ръцете на едно поколение в ръцете на друго. Характерно е, че до XVIII век и отчасти и през него отделните занаяти са били наричани *mysteries* (*mystères* [тайни]), в които тъмнини е могъл да проникне само емпирически и професионално посветеният човек³⁰⁵⁾. Едрата промишленост разкъса булото, което е скривало от хората техния собствен обществен производствен процес и е превръщало различните стихийно обособили се отрасли на производството в загадки един за друг и дори за посветения във всеки отделен отрасъл. Нейният принцип — сама по себе си и на първо време, без да държи каквато и да било сметка за човешката ръка, да разлага всеки производствен процес на съставните му елементи, създаде напълно модерната наука технология. Пъстрите, наглед несвързани и вкостенели форми на обществения производствен процес са се разпаднали на съзнателно планомерни и — съобразно с желания полезен ефект — систематично обособени приложения на природознанието. Технологията от **ри** също така и малкото големи основни форми на движението, в които въпреки есичкото разнообразие на употребяваните инструменти по необходимост протича всяка производителна дейност на човешкото тяло — също както механиката въпреки най-голямата сложност на машината не се заблуждава относно това, че всички те са постоянно повторение на простите механически сили.

³⁰⁴⁾ „В някои части на Горна Шотландия . . . много овчари и ратаи с жените и децата си носели, съгласно статистическите отчети, обувки, които те сами си били направили от кожа, шавена ст самите тях, и били облечени в дрехи, до които не се е докосвала друга ръка освен тяхната, и материала за които те сами са стригали от овцете, и лена за които те сами са отгледали. В изготвянето на тях дрехи почти не е бил използван някой купен артикул освен шило, игла, напръстник и много малкото железни части, употребени при тъкането. Жените сами си правили бонте от дървета, храсти и бурени и т. н.“ (*Dugald Stewart*, „Works“, ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—328).

³⁰⁵⁾ В прочутата „*Livre des métiers*“ от Гтиен Боало между другото се предписва на калфата, когато той бъде приеман за майстор, да дава клетва „братска да обича своите братя по занаят, да ги подкрепя, доброволно да не издава тайните на занаята и дори в интерес на общността да не обръща вниманието на купувача върху недостатъците на чуждия продукт, за да препоръча своите стоки“.

Съвременната промишленост никога не разглежда и не третира заварената форма на даден производствен процес като окончателна. Затова нейната техническа основа е революционна, докато тази на всички по-раншни начини на производство е била по същество консервативна³⁰⁶⁾. С помощта на машините, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на производството, а заедно с това и във функциите на работниците и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един отрасъл на производството в друг. Така че природата на едрата промишленост обуславя смяна на труда, преливане на функциите, всеотнасна подвижност на работника. От друга страна, тя в своята капиталистическа форма възпроизвежда старото разделение на труда с неговите вкостенени специализации. Видяхме как това абсолютно противоречие премахва всяко спокойствие, стабилност и сигурност в жизненото положение на работника, постоянно го заплашва да изтръгне от ръцете му заедно със средството на труда и средствата му за живот³⁰⁷⁾ и заедно с неговата частична функция да направи излишен самия него; как това противоречие свирепствува в непрекъснатите хекатомби на работническата класа, в най-безмерното прахосване на работните сили и в извършваните от обществената анархия опустошения. Това е отрицателната страна. Но ако сменяването на труда сега се налага само като непреодолим природен закон и със същата разрушителна сила на природен закон, който навсякъде се натъква на пречки³⁰⁸⁾ — то самата едра промишленост със своите катастрофи

³⁰⁶⁾ „Буржоазията не може да съществува, ако постоянно не революционизира производствените инструменти, значи и производствените отношения, значи и всички обществени отношения. Първото условие за съществуването на всички по-раншни промишлени класи е било, напротив, неизменното запазване на стария начин на производство. Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на всички обществени отношения, вечна несигурност и движение отличават буржоазната епоха от всички предишни епохи. Всички застинали, заръждавели отношения заедно с придружаващите ги, осветени от векове представи и възгледи се рушат, всички новостъздадени остаряват още преди да се вкостенят. Всичко съсловно и зряло се изпарява, всичко свето се осквернява и хората най-сетне са принудени с трезви очи да погледнат своето положение в живота, своите взаимни отношения“ (Ф. Енгелс и К. Маркс. „Манифест на Комунистическата партия“, Лондон, 1848, стр. 5 [виж настоящото издание, т. 4, стр. 427]).

³⁰⁷⁾ „Вий вземате живота ми, когато ми вземате средствата за живот!“ (Шекспир)¹⁵³

³⁰⁸⁾ Един френски работник след завръщането си от Сан Франциско пише: „Аз никога не бих повярвал, че съм годен да упражнявам всички ония професии, с които съм се занимавал в Калифорния. Аз бях твърдо убеден, че не ме бива за нищо друго освен за печатарска работа... Но когато попаднах сред

поставя като въпрос на живот или смърт това — да се признае сменяването на труда, а с това и колкото може по-голямата многостранност на работника като общ обществен закон на производството, към нормалното осъществяване на който трябва да бъдат пригодени и отношенията. Тя поставя като въпрос на живот или смърт задачата: чудовищният факт, че съществува едно бедствувачо работническо население, държано на разположението на капитала като резерв за неговите променливи експлоататорски нужди — да бъде заменен с абсолютната пригодност на човека за променливите изисквания на труда; частичният индивид, простият носител на дадена частична обществена функция — да бъде заменен с всестранно развит индивид, за когото различните обществени функции са сменяващи се един с друг видове дейност. Един момент от тоя преобразователен процес, който се развива стихийно на основата на едрата промишленост, са политехническите и агрономическите училища, друг момент са „*écoles d'enseignement professionnel*“ [професионални училища], в които децата на работниците получават известно обучение в технологията и практическото използване на различните оръдия за производство. Ако фабричното законодателство — като първа оскъдна отстъпка, изтръгната от капитала — съединява с фабричната работа само основно образование, не подлежи на никакво съмнение, че неизбежното завладяване на политическата власт от работническата класа ще извоюва в работническите училища и съответното място за теорията и практиката на технологическото обучение. Също така не подлежи на никакво съмнение, че капиталистическата форма на производство и съответните ѝ икономически отношения на работниците се намират в най-диаметрално противоречие с такива ферменти на преврат и с тяхната цел — премахването на старото разделение на труда. Но развитието на противоречията на дадена историческа форма на производството е единственият исторически път за нейното разлагане и за образуването на нова историческа форма. „*Ne sutor ultra crepidam!*“³⁰⁹, това *pes plus ultra* на занаятчийската мъдрост е станало ужасна дивотия от оня момент, когато часовникарят Уат изнамерил парната машина, бръснарят Аркрайт — предачната машина, бижутерияният работник Фултон — парахода³⁰⁹).

този свят от авантюристи, които менят своя знаят, по-лесно от ризата си, честна дума, и аз почнах както другите. Понеже работата в мините не се оказва достатъчно доходна, аз я напуснах и отидох в града, където поред бях печатар, работник по покривите, оловолейар и т. н. Тъй като установих от опит, че съм годен за всяка работа, аз се чувствавам по-малко молоска и повече човек“ (A. Corbon, „De l'Enseignement professionnel, 2-ème éd., p. 5)).

³⁰⁹) Джон Белърс, същински феномен в историята на политическата икономия, е разбрал с най-пълна яснота още в края на XVII век необходимостта

Доколкото фабричното законодателство регулира труда във фабриките, манифактурите и т. н. — това отначало се явява само като намеса в експлоататорските права на капитала. Напротив, всяко регулиране на тъй нареченото домашно производство³¹⁰⁾ тук-таки се явява като пряка намеса в patria potestas [башинското право], т. е. казано на съвременен език — като пряка намеса в родителската власт, като крачка, пред която дълго време афектирано се стъписваше изпълненият с нежни чувства английски парламент. Но силата на фактите най-сетне наложи да се признае, че едрата промишленост разрушава заедно с икономическата основа на старото семейство и със съответния му семеен труд още и самите стари семейни отношения. Трябваше да се провъзгласи правото на децата.

„За нещастие — казва заключителният отчет на „Child. Empl. Comm.“ от 1866 г. — от всички свидетелски показания става ясно, че децата от двата пола имат най-голяма нужда от закрила срещу собствените си родители.“ Системата на безгранична експлоатация на детския труд изобищо и особено на труда в домашното производство „се запазва поради това, че родителите съвсем необуздано и безконтролно упражняват своята произволна и пагубна власт над своите млади и нежни рожби. . . Родителите не бива да имат абсолютна власт да превръщат децата си в прости машини, за да изкарат от тях толкова и толкова седмична заплата. . . Децата и младежите имат право на законодателна закрила срещу злоупотребата с родителската власт, която преждевременно пречупва тяхната физическа сила и ги понижава в градацията на моралните и интелектуални същества“³¹¹⁾.

Но не злоупотребата с родителската власт е създавала пряката или косвената експлоатация на незрели работни сили от страна на капитала, а, наопаки, капиталистическият начин на експлоатация е превърнал родителската власт в злоупотреба, като е премахнал съответната ѝ икономическа основа. Колкото ужасно и отвратително да изглежда разложението на старото семейство при капиталистическата

да се премахне сегашното възпитание и разделение на труда, които предизвикват, макар и в противоположна посока, хипертрофия и атрофия на двата полюса на обществото. Между другото той хубаво казва: „Безделното учене не е много по-добро от приучването към безделие. . . Физическият труд е първична божа наредба. . . Трудът е също тъй необходим за здравето на тялото, както храната — за неговия живот; защото сния болки, които човек избягва, когато безделичи — те ще му дойдат от болест. . . Трудът прибавя масло в лампата на живота, а мисълта я запалва. . . Детински глупавство занимание (това е процесноско възражение против базедовците и техните модерни подражатели) оставя детския ум глупав“ („Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry“, London 1696, p. 12, 14, 18).

³¹⁰⁾ Впрочем това се извършва до голяма степен и в по-малки работилници, както видяхме при дантелената манифактура и плетенето на слама, и особено — както би могло да бъде по-подробно показано — в металните манифактури в Шефилд, Бирмингам и т. н.

³¹¹⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report“, p. XXV, № 162 и 2nd Report, p. XXXVIII, № 285, 289, p. XXXV, № 19!.

система, все пак едрата промишленост — чрез решаващата роля, която тя възлага на жените, младежите и децата от двата пола в обществено организирания производствен процес във от сферата на домашното огнище — създава новата икономическа основа за една, по-висша форма на семейството и на отношението между двата пола. Разбира се, еднакво нелепо е да се вземе за абсолютна както християнско-германската форма на семейството, така и староримската или старогръцката, или ориенталската форма, които впрочем, свързани една с друга, образуват една историческа верига на развитие. Също така ясно е, че съставът на комбинирания работен персонал от лица от двата пола и от най-различни възрасти — макар че този състав в неговата стихийно образувала се брутална капиталистическа форма, при която работникът съществува за производствения процес, а не производственият процес за работника, е заразен източник на поквара и робство — при съответни условия непременно ще се превърне в източник на хуманно развитие³¹²⁾.

Необходимостта да се превърне фабричният закон от закон изключително за предачните и тъкачните предприятия — тия първи формации на машинното производство — в закон за всяко обществено производство произлиза, както видяхме от хода на историческото развитие на едрата промишленост, върху чийто фон напълно се преобразуват традиционните форми на манифактурата, занаята и домашното производство: манифактурата постоянно преминава във фабрика, занаятът — в манифактура и най-сетне — сферите на занаятчийското и домашното производство в поразително късо време се превръщат в жалки вертепи, в които капиталистическата експлоатация свободно разиграва своите чудовищни, бесни оргии. Две обстоятелства решават накрай въпроса: първо, постоянно повтарящият се опит, че когато капиталът попадне под контрола на държавата само в отделни пунктове на обществената периферия, той още по-безскрупулно се обезщетява в другите пунктове³¹³⁾, второ, повикът на самите капиталисти за равенство в условията на конкуренцията, т. е. за еднакви граници за експлоатацията на труда³¹⁴⁾. Да чуем две дълбоки въздишки по тоя повод. Господата У. Куксли (фабриканти на гвоздеи, вериги и т. н. в Бристол) доброволно въвели в предприятията си предписанията на фабричния закон.

„Тъй като старата, нерегулирана система продължава в съседните предприятия, те са изложени на неприятността да гледат как някое друго предприятие подмамва

³¹²⁾ „Фабричният труд би могъл да бъде също тъй чист и приятен, както домашният труд, а дори и по-чист, и по-приятен от него“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 129).

³¹³⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 27, 32.

³¹⁴⁾ Многобройни доказателства за това в отчетите на фабричните инспектори.

(enticed) младежите, които работят у тях, да продължават работата и след 6 часа вечер.* Естествено господата Куксли казват: „Това е несправедливо и загуба за нас, тъй като изчерпва част от силата на младежите, изгодите от която изцяло се падат на нас“³¹⁵).

Господин Дж. Симпсън (фабрикант на книжни кутии и кесии) в Лондон заявява на членовете на „Children's Empl. Comm.“:

„Той бил готов да подпише всяка петиция за въвеждането на фабричните закони. При сегашните условия той винаги се е чувствувал неспокоен нощем („he always felt restless at night“), след затварянето на своята работилница, при мисълта, че други продължават да работят по-дълго и му отнемат поръчки изпод носа“³¹⁶). „Би било несправедливо по отношение на по-едрите работодатели — казва в заключение Комисията за разследване условията на детския труд — в техните фабрики да бъде въведена регулация, докато в собствения им бранш дребните предприятия не подлежат на никакво законно ограничение на работното време. Към несправедливостта от неравните условия в конкуренцията във връзка с работните часове — с изключение на малките работилници — за едрите фабриканти би се прибавила и друга една вреда — притокут на младежи и женски труд би се отклонил към пощадените от закона работилници. Най-сетне, това би дало подтик към умножаването на малките работилници, които почти без изключение са най-неблагоприятни за здравето, удобствата, възпитанието и общото подобрене на положението на народа“³¹⁷).

В заключителния си отчет Комисията за разследване условията на детския труд предлага да се подчинят на фабричния закон над 1 400 000 деца, младежи и жени, от които приблизително половината се експлоатират от дребното предприятие и от домашното производство³¹⁸).

Комисията казва: „Ако парламентът приеме нашето предложение в цяля му обем, няма никакво съмнение, че такова законодателство ще упражни най-благотворно влияние не само върху младите и слабите, с които то се занимава преди всичко но и върху още по-голямата маса възрастни работници, които пряко (жените) или косвено (мъжете) подпадат под неговото действие. То би им наложило редовни и малени работни часове; то би пестило и умножавало запаса от физическа сила,

³¹⁵) „Children's Employment Commission, 5th Report, p. X, №35

³¹⁶) Пак там, стр. IX, № 28.

³¹⁷) Пак т-м, стр XXV, № 165—167. Ср. относно предимствата на едрото предприятие в сравнение с дребното: „Children's Employment Commission, 3rd Report“, p. 13, № 144, p. 25, № 121, p. 26, №125, p. 27, № 140 и т. н.

³¹⁸) Отраслите на промишлеността, които се засягат, са: манифактурата на дантели, чоралното плетачество, плетенето на слама, манифактурата на Wearing Apparel с нейните многобройни подвидове, производството на изкуствени цветя, производството на обувки, шапки и ръкавици, шивачеството, всички метални фабрики от високите пещи до фабриките за игли и т. н., книжните фабрики, стъкларските мануфактури, тютюневите мануфактури, заводите за каучукови изделия, фабрикацията на нищелки (за тъкачеството), ръчното тъкане на килими, чадърните мануфактури, фабрикацията на вретена и шули, печатарството, книговезството, търговията с писмени принадлежности (Stationery, тук спзда и производството на книжни кутии, карти, боядисване на хартия и т. н.), въжарството, мануфактурите за украшения от ахат, тухларниците, ръчните копринени мануфактури, производството на копринени ленти, предприятията за сол, за лосни свещи и за ciment, захарните рафинерии, производството на сухари и различните дървени, и други комбинирани работи.

от който тъй много зависи тяхното собствено благополучие и това на страната; то предпазило подрастващото поколение от преумора в ранната възраст, която [преумора] подкопава организма и го довежда до преждевременно отпадане; най-сетне, то би дало възможност за основно образование поне до 13-годишна възраст и с това би сложило край на невероятното невежество, което е така вярно описано в отчетните на комисията и което човек може да гледа само с най-мъчителни чувства и с дълбокото чувство на национално унижение³¹⁹⁾.

Правителството на торите обяви в тронното слово от 5 февруари 1867 г., че е формулирало в „bills“ [законопроекти] предложенията на комисията по обследване на промишлеността^{319а)}. За да стане това, нужен е бил още един двадесетгодишен *experimentum in corpore vili*. Още в 1840 г. е била назначена парламентарна комисия за обследване на детския труд. Нейният отчет от 1842 г. разкрил, според думите на Н. У. Сениор, че

„Светът не е виждал по-ужасна картина на алчност, егонизъм и жестокост на капиталистите и родителите и на нищета, деградация и съсипване на децата и младежите... Някой може би ще си помисли, че отчетът описва ужасите на една минала епоха. За съжаление, има сведения, че тия ужаси и досега продължават също тъй интензивно, както и преди. Една брошура, обнародвана от Хардуйк преди две години, заявява, че заклеймяваните през 1842 г. злоупотреби напълно процъфтяват и сега (в 1863 г.)... Този отчет (от 1842 г.) лежа непогледнат 20 години, в продължение на които се допусна да станат родители на днешното поколение ония деца, които са пораснали без ни най-малката представа за това, което ние наричаме морал, училищно образование, религия или естествена семейна любов³²⁰⁾.

През това време общественото положение се беше изменило. Парламентът не се осмеляваше да отклони исканията на комисията от 1863 г., както на времето отклони тези от 1842 г. Затова още в 1864 г., когато комисията беше обнародвала само част от своите отчети, бяха подчинени на закона, валиден за текстилната промишленост, още и производството на глинени произведения (включително грънчарството), фабрикацията на тапети, кибрит, патрони, капсули, а също и стриженето на кадифе. В тронното слово от 5 февруари 1867 г. тогавашният торийски кабинет оповести и други bills [законопроекти], основани на заключителните предложения на комисията, която междувременно в 1866 г. вече бе привършила своята работа.

319) „Children's Employment Commission, 5th Report“, p. XXV, № 169.

319а) Законът за разширение на фабричните закони е приет на 12 август 1867 г. Той регулира всички металолеярни, ковачници и метални манифактури, включително и машинните фабрики, сетне стъklarни, книжни, гутаперчени, каучукови и тютюневи манифактури, печатници, книговезници и най-сетне — всички работилници, в които работят повече от 50 души. — Законът за регулиране на работното време, прокаран на 17 август 1867 г., регулира по-малките работилници и така нареченото домашно производство.

Върху тия закони, върху новия закон за мините от 1872 г. и т. н. ще се върна във втория том.

320) Senior, „Social Science Congress“, p: 55—58.

На 15 август 1867 г. Законът за разширение на фабричните закони, а на 21 август Законът за регулиране на работилниците получиха кралската санкция; първият закон регулира едрите, а вторият — дребните предприятия.

Законът за разширение на фабричните закони регулира високите пещи, железните и медните заводи, леярните, машиностроителните фабрики, металните предприятия, фабриките за гутаперча, хартия, стъкло, тютюн, по-нататък печатниците и книговезниците и изобщо всички промишлени предприятия от този род, в които 50 или повече души работят едновременно най-малко 100 дни в годината.

За да дадем представа за размера на областта, обхваната от този закон, привеждаме тук някои от установените там дефиниции:

„Занаят“ (в този закон) означава: каквато и да е ръчна работа, упражнявана като професия или за поминък при или по повод на изработването, изменяването, украсяването, поправката или дискарването на какъвто и да било предмет или на части от предмет, предназначен за продажба.

Работилница означава: каквато и да е стая или място, покрито или под открито небе, където един „занаят“ се упражнява от някое дете, младеж или жена и където онзи, който наема такова дете, младеж или жена, има праго на вход и контрол.

Наем [на работа] означава: да работи някой; „занаят“ със заплата или без заплата под управлението на майстор или на одного от родителите, както и -дол, е определено по-подробно.

Родители означава: баща, майка, настойник или друго лице, което има настойничеството или контрол над... някое дете или млад работник.*

Параграф 7, който определя наказанието за наемане на деца, млади работници и жени противно на предписанията на закона, определя парични глоби не само за собственика на работилницата — все едно дали той е някой от родителите или не, — но и

за „родителите или други лица, които имат под свое настойничество детето, младия работник или жената или извличат пряка полза от техния труд“.

Законът за разширение на фабричните закони, който засяга едрите предприятия, далеч отстъпва пред фабричния закон с цяла редица мизерни изключения и подли компромиси с капиталистите.

Законът за регулиране на работилниците, жалък във всички свои подробности, си остана мъртва буква в ръцете на упълномощените за неговото прилагане градски и местни власти. Когато парламентът в 1871 г. им отне тези пълномощия, за да ги прехвърли върху фабричните инспектори, чийто район на надзор изведнъж се увеличи с повече от 100 000 работилници, между които само тух-

*An Act for regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women employed in Workshops. *Ред.*

ларниците бяха 300 — инспекторският персонал бе великодушно увеличен всичко с осем подинспектори, макар че той и преди това бе вече съвсем недостатъчен³²¹).

Тъй че това, което прави впечатление в английското законодателство от 1867 г., е, от една страна, наложената на парламента на господстващите класи необходимост да приеме по принцип едни така изключителни и широки мерки против злоупотребите на капиталистическата експлоатация; от друга страна — половинчатостта, неохотността и *mala fides* [недобросъвестността], с които той действително създаде тези мерки.

Следствената комисия от 1862 г. предложи и ново регулиране на минната промишленост — промишленост, която се отличава от всички други по това, че в нея интересите на земевладелците и на промишлените капиталисти вървят ръка за ръка. Противоположността между тия два интереса беше облагодетелствувала фабричното законодателство; липсата на такава противоположност е достатъчна, за да се обяснят протаканията и хитрините при въвеждане на минното законодателство.

Следствената комисия от 1840 г. е направила такива ужасни и възмутителни разкрития и предизвикала такъв скандал в цяла Европа, че парламентът трябвало да успокои съвестта си с издаването на закона за мините от 1842 г., в който се ограничил да забрани подземната работа за жени и за деца под 10 години.

След това в 1860 г. се появи закон за инспектиране на мините, по силата на който мините се инспектират от специално назначени държавни чиновници, а момчета между 10 и 12 години се допускат на работа само ако имат училищно свидетелство или посещават училището известен брой часове. Този закон изцяло е останал мъртва буква поради смешно малкия брой назначени инспектори, поради незначителните им права и по други причини, които ще станат ясни от по-нататъшното изложение.

Една от най-новите сини книги¹⁶⁶ върху мините е Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866“. Тя е дело на комитет от членове на Камарата на общините, изпълномощен да призовава и разпитва свидетели; тя е дебел том, in folio, а в него самият „Report“ [„Отчет“] заема само пет реда, в които се говори, че комитетът няма какво да каже и че трябва да се разпитат повече свидетели!

³²¹) Персоналът на фабричната инспекция се състоял от 2 инспектори, 2 помощник-инспектори и 41 подинспектори. Още 8 подинспектори са назначени в 1871 г. Общите разходи по изпълнение на фабричните закони в Англия, Шотландия и Ирландия са възлизали в 1871—1872 г. само на 25 317 фунта стерлинги, включително съдебните разноски при процесите против нарушения на закона.

Начинът за разпит на свидетелите напомня кръстосаните разпити в английските съдилища, където адвокатът с безочливи, объркващи, кръстосани въпроси се старее да забърка свидетеля и да изопачи неговите думи в собствената му уста. Адвокати тук са самите парламентски анкетбори, между които се намират собственици и експлоататори на мини; а свидетели са минни работници, повечето от каменовъглени мини. Целият фарс е толкова характерен за духа на капитала, че не мога да не приведа тук няколко извадки. За по-голяма прегледност привеждам резултатите от изследването и т. н. по рубрики. Напомням, че въпросите и задължителните отговори в английските сини книги са номерирани и че свидетелите, чиито показания се цитират тук, са работници от каменовъглени мини.

1. Работа на младежи от 10 години нагоре в мините. Работата, заедно с неизбежното отиване до мините и обратно, трае обикновено 14 до 15 часа, по изключение и повече, от 3, 4, 5 часа сутрин до 4, 5 часа вечер (№ 6, 452, 83). Възрастните работници работят на две смени, т. е. по 8 часа, но такива смени няма за младежите, за да се спестят разностите (№ 80, 203, 204). Малките деца се използват главно за отваряне и затваряне на вратите в разните отделения на мините, по-възрастните — за по-тежка работа: за транспорт на въглища и т. н. (№ 122, 739, 1747). Дългите работни часове под земята траят до 18- или 22-годишна възраст, когато настъпва преходът към същинската миньорска работа (№ 161). Децата и младежите днес биват съсипвани от работа по-сурово, отколкото през който и да е по-раншен период (№ 1663—1667). Минните работници почти единодушно искат парламентски закон за забрана на миньорската работа до 14-годишна възраст. Но ето че Хюси Вивиен (сам експлоататор на мина) пита:

„Не зависи ли това искане от по-голямата или по-малката бедност на родителите?“ — А мистър Брюс: „Не би ли било жестоко, ако бащата е умрял или осакатен и т. н., да се лиши семейството от тези ресурси? Защото тук правилото сигурно ще бъде общовалидно. Във всички случаи ли искате да забраните подземната работа на деца до 14 години?“ Отговор: „Във всички случаи“ (№ 107 до 110). Вивиен: „Ако работата в мините бъде забранена до навършването на 14-годишна възраст, няма ли родителите да пращат децата си във фабриките и т. н.?“ — „Обикновено не“ (№ 174). Един работник: „Отварянето и затварянето на вратите изглежда лека работа. Но това е много мъчително занятие. Независимо от постоянното течение момчето е затворено също като в тъмнична килия“. Буржоата Вивиен: „Не може ли момчето да чете на поста си при вратата, ако има свещ?“ — „Първо, то би трябвало само да купува свещите; но освен това не биха му и позволили. То е поставено там, за да внимава в работата си, то има да изпълнява известно задължение. Аз никога не съм видял младеж да чете в мината“ (№ 139, 141, 143, 158, 160).

2. Възпитание. Минните работници искат закон за задължително обучение на децата, както е във фабриките. Те заявяват, че

онзи параграф на закона от 1860 г., според който за наемане на 10—12-годишни момчета се изисква училищно свидетелство, е напълно илюзорен. „Мъчителният“ начин на водене на разпита от страна на капиталистическите следователи тук наистина става забавен.

„Против предприемачите ли е по-нужен законът, или против родителите?“ — „Против едините и другите“ (№ 115). „Против едините ли повече, или против другите?“ — „Как да отговоря на това?“ (№ 116). „Проявяват ли предприемачите някакво желание да съгласуват работното време с посещаването на училищата?“ — „Никога“ (№ 137). „Минните работници подобряват ли после своето възпитание?“ — „Обикновено стават по-лоши; те добиват лоши навици; предават се на пиянство, комар и др. т. и съвсем пропадат“ (№ 211). „Защо да не се прашат децата във вечерни училища?“ — „В повечето каменовъглени окръзи няма такива училища. Но главно е, че от дългата извънмерна работа децата са толкова изтощени, че очите им се затварят от умора“ (№ 454). Буржоата заключава: „Значи вие сте против възпитанието?“ — „Съвсем не, но“ и т. н. „Нали законът от 1860 г. задължава собствениците на мини и т. н. да изискват училищни свидетелства, когато приемат на работа деца между 10 и 12 години?“ — „Законът — да; но предприемачите не го правят.“ „Според вашето мнение този параграф не се спазва навсякъде?“ — „Той никак не се спазва“ (№ 443, 444). „Много ли се интересуват минните работници от въпроса за възпитанието?“ — „Почти всички“ (№ 717). „Боят ли се, че законът ще остане неприложен?“ — „Почти всички“ (№ 718). „Защо тогава не наложат приложението му?“ — „Някои работници издигат искането да не се допускат момчета без училищно свидетелство, но стават белязани хора (marked men)“ (№ 720). „Белязани от кого?“ — „От своя предприемач“ (№ 721). „Вие да не би да мислите, че предприемачите биха преследвали някого за това, че той се подчинява на закона?“ — „Аз мисля, че биха го сторили“ (№ 722). „Защо работниците не откажат да работят с такива момчета?“ — „Това не зависи от тях“ (№ 723). „Вие искате намесата на парламента?“ — „Ако трябва да се предприеме нещо ефикасно за възпитанието на децата на минните работници, то трябва да бъде направено задължително чрез парламентски закон“ (№ 1634). „Това трябва ли да важи за децата на всички работници във Великобритания или само за минните работници?“ — „Аз съм тук, за да говоря само от името на минните работници“ (№ 1636). „Защо да се прави разлика между децата на минните работници и на другите?“ — „Защото те са изключение“ (№ 1638). „В какво отношение?“ — „Във физическо“ (№ 1639). „Защо възпитанието да е по-ценно за тях, отколкото за момчета от други класи?“ — „Аз не казвам, че за тях е по-ценно, но поради извънмерния им труд в мините те имат по-малко възможности за възпитание в дневни и неделни училища“ (№ 1640). „Не е ли истина, че за такива въпроси не може да се приказва абсолютно?“ (№ 1644). „Има ли достатъчно училища в окръзите?“ — „Не“ (№ 1646). „Ако държавата изиска всяко дете да се праша на училище, откъде ще се вземат училища за всички деца?“ — „Аз вярвам, че щом обстоятелствата наложат, училищата ще изникнат от само себе си“ (№ 1647). „Голямото мнозинство не само от децата, но и от възрастните минни работници не знаят нито да четат, нито да пишат“ (№ 705, 726).

3. Женски труд. Наистина от 1842 г. работнички не се използват вече за работа под земята, но се използват над земята за товарене въглища и т. н., за влачене на вагонетки към каналите и железопътните вагони, за сортиране на въглищата и т. н. Използването на женския труд значително се е увеличило през последните 3—4 години (№ 1727). Това са повечето жени, вдовици и дъщери

на минни работници на възраст от 12 до 50 и 60 години (№ 647, 1779, 1781).

„Какво мислят минните работници за използването на жени в мините?“ — „Те общо го осъждат“ (№ 648). „Защо?“ — „Те смятат, че това е унищително за женския пол“ (№ 649). „Те носят облекло, прилично на мъжкото. В много случаи се потпява всякакъв срам. Някои жени пушат. Работата е също тъй мръсна, както и в самите мини. Между тях има много омъжени жени, които не могат да изпълняват своите домашни задължения“ (№ 650—654, 701). „Могат ли вдовиците някъде друга да намерят толкова доходна работа (8—10 шилинга в седмицата)?“ — „Аз нищо не мога да кажа върху това“ (№ 709, 708). „И все пак вие сте решени (какво каменно сърце!) да им прекъснете това препитание?“ — „Без съмнение“ (№ 710). „Откъде е това настроение у вас?“ — „Ние, минните работници, храним твърде голямо уважение към прекрасния пол, така че не искаме да го гледаме осъден на работа в каменовъглените мини... Тази работа в повечето случаи е твърде тежка. Много от тях момичета вдигат дневно по 10 тона“ (№ 1715, 1717). Вярвате ли, че работничките, които работят в мините, са по-неморални от ония, които работят във фабриките?“ — „Процентът на развалените е по-голям, отколкото между фабричните момичета“ (№ 1732). „Но вие не сте доволни и от състоянието на морала във фабриките?“ — „Не“ (№ 1733). „Искате ли да се забрани женският труд и във фабриките?“ — „Не, не искам“ (№ 1734). „Защо не?“ — „Той е подостоеен и по-подходящ за женския пол“ (№ 1735). „Все пак вие мислите, че той е вреден за техния морал?“ — „Не, съвсем не е така вреден, както работата в мините. Освен това аз говоря не само от гледна точка на морала, но и от физическа и социална гледна точка. Социалната деградация на момичетата е ужасна, крайна. Когато тези момичета стават съпруги на минните работници, мъжете дълбоко страдат от тази деградация и това ги гони навън от къщи и към пиянство“ (№ 1736). „Но същото не важи ли и за жените, които работят в заводите за желязо?“ — „Аз не мога да говоря за другите отрасли на производството“ (№ 1737). „Но каква е разликата между жените, които работят в заводите за желязо, и ония, които работят в мините?“ — „Не съм се занимавал с този въпрос“ (№ 1740). „Можете ли да откриете някаква разлика между едната и другата категория?“ — „Аз не съм установил нищо по това, но от посещения от къщи в къща познавам позорното положение на нещата в нашия окръг“ (№ 1741). „Нямате ли силно желание да премахнете женския труд навсякъде, където той оказва пинизяващо действие?“ — „Да... най-добрите си чувства децата получават симо от майчиното възпитание“ (№ 1750). „Но това се отнася и до жените, които работят в земеделието?“ — „Тези работни продължава само два сезона, а у нас те работят през всичките четири сезона, понякога денем и нощем, измокрени до костите, с отслабнал организъм и прекършено здраве“ (№ 1751). „Те често работят денем и нощем, измокрени до костите, техният орга изъм отслабва, здравето им се подкосва...“ „Не ст. ли се занимавали с общо изучаване на този въпрос (за женския труд)?“ — „Аз съм наблюдавал това, което става около мене, и мога да кажа, че никъде не съм намирал нищо, което да се равнява на женския труд в мините. Това е мъжка работа, и то работа за силни мъже“ (№ 1753, 1793, 1794). „Най-добрата категория минни работници, онези, които се стараят да се издигнат и да се просвятят, не само че не намират никаква подкрепа у жените си, но жените им ги теглят надолу“ (№ 1805).

След като господа буржоата разпитват още надълго и нашироко, най-сетне излиза наяве тайната на тяхното „състрадание“ към вдовиците, бедните семейства и т. н.:

„Собственикът на мината назначава известни джентлмени за главен надзор, а тяхната политика, за да заслужи похвала, се състои в това: да се постави всичко на

колкото може по-икономична нога и затова наетите момичета получават дневно от 1 шилинг до 1 шилинг и 6 пенса, докато на един мъж би трябвало да се плати 2 шилинга и 6 пенса“ (№ 1816).

4. Заседатели за оглед на мъртъвци.

„По отношение на coroner's inquests [държавни заседатели за причините на смъртта] във вашите окръзи — доволни ли са работниците от съдебната процедура, когато има нещастни случаи?“ — „Не, не са“ (№ 360). „Защо?“ — „Особено затова, защото за заседатели се назначават хора, които нищо не разбират от мини. При това никога не привличат работници освен като свидетели. Обикновено вземат съседните бакали, а те се намират под влиянието на минопритежателите, които са техни клиенти, и дори не разбират техническите изрази на свидетелите. Ние искаме част от заседателите да са минни работници. Обикновено присъдите се намират в противоречие със свидетелските показания“ (№ 378). „Не трябва ли заседателите да са безпристрастни?“ — „Да“ (№ 379). „А работниците биха ли били безпристрастни?“ — „Аз не виждам мотиви да не бъдат безпристрастни. Те познават работата“ (№ 380). „Но те няма ли да имат тенденция да прознаят несправедливо сурови присъди в интерес на работниците?“ — „Не, не вярвам.“

5. Фалшиви мерки и теглилки и т. н. Работниците искат изплащането на заплатите да става седмично, а не на две седмици; въглицата да се измерват на тегло, а не по кубически обем на вагонетките; защита срещу употребата на фалшиви теглилки и т. н. (№ 1071).

„Но ако има измамническо увеличаване на вагонетките, нали работникът може да напусне мината, като предупреди за това 14 дни по-рано?“ — „Но ако отиде на друго място, и там ще намери същото“ (№ 1071). „Но нали може да напусне мястото, дето постъпват несправедливо?“ — „Навред се върши все същото“ (№ 1072). „Но нали работникът навсякъде може да напусне, като съобщи за това 14 дни по-рано?“ — „Да“. И толкова!

6. Минна инспекция. Работниците страдат не само от злоупотребите при избухването на газове.

„Ние се оплакваме също и от лошата вентилация в каменновъглените мини, дето хората едва могат да дишат; от това те стават неспособни за всякаква работа. Така напр. тъкмо сега отровният въздух на онази част от мината, където аз работя, е свалил мнозина на легло, болни за цели седмици. В главните проходи в повечето случаи е достатъчно проветрено, но съвсем не е така по местата, където работим. Ако работникът се оплаче до инспектора за вентилацията, уволняват го и той става „белязан“ човек, който никъде не намира работа. Законът за минната инспекция от 1860 г. е просто книжен парцал. Инспекторът — а броят на инспекторите е твърде малък — прави формално посещения може би веднаж на 7 години. Нашият инспектор е съвсем неспособен, седемдесетгодишен човек, който инспектира повече от 130 каменновъглени мини. Освен от повече инспектори ние имаме нужда от подинспектори“ (№ 234 и сл.). „Трябва ли тогава правителството да поддържа такава армия от инспектори, че те сами да могат да вършат всичко, без информация от самите работници?“ — „Това е невъзможно, но за събиране на информацията те трябва да идват в самите мини“ (№ 280). „Не мислите ли, че резултатът от всичко това би бил да се прехвърли отговорността (!) за вентилацията и т. н. от минопритежателите

върху правителствените чиновници?“ — „По никой начин; тяхната работа трябва да се състои в това, да налагат изпълнението на вече съществуващите закони“ (№ 285). „Когато говорите за подинспектори, подразбирате ли при това хора с по-малка заплата и по-слаби, отколкото сегашните инспектори?“ — „Аз съвсем не желая по-слаби чиновници, ако вие можете да дадете по-добри“ (№ 294). „Желаете ли повече инспектори или по-долна класа хора за инспектори?“ — „Ние имаме нужда от хора, които сами да се навъртат в мините и да не треперят за кожата си“ (№ 295). „Ако биха изпълнили вашето желание за инспектори от по-долен сорт, тяхното недостатъчно умение не би ли създадо опасности и т. н.?“ — „Не, работа на правителството е да назначи подходящи хора.“

Този вид разпит най-сетне дошъл до гуша дори на председателя на следствената комисия.

„Вие искате — намесва се той — практични хора, които сами да наблюдават мините и да докладват на инспектора, който тогава може да използва своите по-широки знания“ (№ 298, 299). „Вентилацията на всички тези стари мини не би ли изисквала твърде големи разходи?“ — „Да, разходи може да възникнат, но ще бъде защитен човешкият живот“ (№ 531).

Един миньор протестира против параграф 17 на закона от 1860 г.

„При сегашното положение, ако инспекторът намери някоя част на мината в невъзможно за работа състояние, той трябва да съобщи за това на минопритежателя и на министъра на вътрешните работи. След това минопритежателят има 20 дни срок да размисли; след изтичане на тия 20 дни той може да откаже всяко изменение. Но ако постъпи така, той трябва да пише на министъра на вътрешните работи и да му предложи петима минни инженери, между които министърът трябва да избере арбитраже. Ние твърдим, че в такъв случай минопритежателят фактически сам назначава своите съдии“ (№ 581).

Буржоата-анкетьор, сам минопритежател, прибавя:

„Това е чисто умозрително възражение“ (№ 586). „Вие значи имате много лошо мнение за почтеността на минните инженери?“ — „Аз казвам, че това е много нередно и несправедливо“ (№ 588). „Нямат ли минните инженери един вид обществен характер, който издига техните решения над пристрастността, от която се страхувате?“ — „Аз отказвам да отговарям на въпроси за личния характер на тези хора. Аз съм убеден, че в много случаи те постъпват много пристрастно и че тази власт трябва да им се отнеме там, където е поставен на карта човешки живот.“

Същият буржоа има безсрамието да пита:

„Не мислите ли, че и минопритежателите имат загуби при експлозиите?“

Най-сетне:

„Не можете ли вие, работниците, сами да защитавате своите интереси, без да вникате на помощ правителството?“ — „Не“ (№ 1042).

В 1865 г. във Великобритания е имало 3217 каменовъглени мини и... 12 инспектори. Един минопритежател от Йоркшайр

(„Times“ от 26 януари 1867 г.) пресмята, че независимо от чисто бюрократическите работи на инспекторите, които поглъщат цялото им време, всяка мина би могла да бъде инспектирана само веднаж на 10 години. Няма нищо чудно, че през последните години (особено в 1866 и 1867 г.) катастрофите са се увеличили прогресивно по брой и размери (понякога с 200—300 човешки жертви). Това са хубостите на „свободното“ капиталистическо производство!

Във всеки случай законът от 1872 г., колкото недостатъци и да има, е първият закон, който регулира работните часове на заетите в мините деца и до известна степен държи отговорни за тъй наречените злополуки лицата, които притежават или експлоатират мините.

Кралската комисия от 1867 г. за обследване труда на децата, младежите и жените в земеделието обнародва няколко твърде важни отчета. Правени са различни опити за прилагане на принципите на фабричното законодателство, макар и в изменена форма, и в земеделието, но досега всички те свършваха с пълна несполука. Онова, върху което аз трябва да обърна тук вниманието на читателя, е съществуването на една неотразима тенденция към всеобщо приложение на тия принципи.

Ако всеобщото разпространение на фабричното законодателство като средство за физическа и духовна защита на работническата класа е станало неизбежно, от друга страна, то, както посочихме по-горе, прави всеобщо и ускорява превръщането на разпръснатите трудови процеси от миниатюрни размери в комбинирани трудови процеси, еодеги в голям обществен мащаб, т. е. прави всеобща и ускорява концентрацията на капитала и самовластието на фабричния режим. То разрушава всички старомодни и преходни форми, зад които все още отчасти се прикрива господството на капитала, и ги замества с неговото пряко и открито господство. С това то придава всеобщ характер и на пряката борба против това господство. Като налага в индивидуалните работилници еднообразие, правилност, ред и икономия, то — благодарение на грамадния тласък, който ограничението и регулирането на работния ден налагат на техниката — умножава анархията и катастрофите на капиталистическото производство, взето изцяло, увеличава интензивността на труда и конкуренцията на машината с работниците. Заедно със сферите на дребното производство и на домашната промишленост то унищожава последните прибежища на „излишните“ и с това унищожава досегашния предпазителен клапан на целия обществен механизъм. Заедно с материалните условия и обществената комбинация на производствения процес то води към назряване на противоречията и антагонизмите на неговата капиталистическа форма и затова съще-

временно и към назряване на елементите за образуване на едно ново общество и на моментите за преврат в старото общество³²²⁾

10. ЕДРА ПРОМИШЛЕНОСТ И ЗЕМЕДЕЛИЕ

Революцията, която едрата промишленост предизвиква в земеделието и в обществените отношения на агентите на земеделското

³²²⁾ Роберт Оуен, бащата на кооперативните фабрики и магазини, който обаче, както вече отбелязахме, съвсем не е споделял илюзиите на своите подражатели относно значението на тези изолирани преобразователни елементи — не само на практика, в своите опити, е изхождал от фабричната система, но и теоретически я е провъзгласявал за изходна точка на социалната революция. Господин Висеринг, професор по политическа икономия в Лайденския университет, като че ли се досеща за това нещо, когато в своя „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde“, 1860—1862, който излага всички пошлости на вулгарната икономия в най-съответната им форма — се горещи в полза на занаятчийското производство против едрата промишленост.

{*Към четвърто издание.* „Новите юридически хитроумия“ (стр. 264) [стр. 298 на настоящия том], създадени от английското законодателство чрез взаимно противоречащите си фабрични закони, закона за разширение на фабричните закони и закона за работилниците, станаха най-сетне непоносими и така се стигна до закона за фабриките и работилниците от 1878 г., една кодификация на цялото законодателство по въпроса. Естествено, тук не може да бъде направена подробна критика на този английски кодекс за промишлеността, който е в сила сега. Затова нека се задоволим със следните бележки: Този закон обхваща: 1) Текстилните фабрики. Тук почти всичко си остава по старому: деца над 10 години могат да работят дневно по 5¹/₂ часа или по 6 часа, но в такъв случай да бъдат свободни в събота; младежите и жените: по 10 часа през петте дни, а в събота най-много 6¹/₂ часа. — 2) Нетекстилните фабрики: тук постановленията сега вече са по-приблизжени към тези под № 1, но все пак има някои благоприятни за капиталистите изключения, които в някои случаи могат да бъдат още повече разширени със специално разрешение на министъра на вътрешните работи. — 3) Работилниците, които са дефинирани приблизително така, както и в предишния закон; доколкото в тях работят деца и младежи или жени, работилниците са почти приравнени към нетекстилните фабрики, но пак с облекчения в подробностите. — 4) Работилниците, в които не работят деца и младежи, а само лица от двата пола над 18 години; за тази категория ваят още по-големи облекчения. — 5) Домашните работилници, в които работят само членовете на семейството в жилището на семейството; още по-еластични постановления и същевременно ограничение, според което инспекторът, ако няма специално министерско или съдебно разрешение, може да посещава само такива помещения, които не служат едновременно и като помещения за живеене, и накрай — пълно освобождаване на плетенето на слама, правенето на дантели и шиенето на ръкавици вътре в семейството. При всичките си недостатъци този закон все пак представлява, наред с швейцарския федерален фабричен закон от 23 март 1877 г., далеч най-добрият закон по предмета. Сравняването на този закон с поменатия швейцарски федерален закон е от особен интерес, тъй като то твърде нагледно показва предимствата и недостатъците на двата законодателни метода — английския, „историческия“, който се намесва от случай на случай, и континенталния метод, който е по-обобщаващ и е основан на традициите на френската революция. За жалост, английският кодекс, в приложението му към работилниците, общо взето, все още си остава мъртва буква — поради недостатъчния инспекторски персонал. Ф. Е.)

производство, може да бъде изложена едва по-късно. Тук е достатъчно отнапред накратко да посочим някои нейни резултати. Ако употребата на машините в земеделието е поветчето пъти свободна от оная физическа вреда, която тя причинява на фабричните работници⁵²³⁾ — тук машините действуват още по-интензивно, и то без противоудар при превръщането на работниците в „излишни“, както ще видим по-късно по-подробно. Така напр. в графствата Кембридж и Съфолк площта на обработваната земя от последните двадесет години насам се е разширила твърде много, докато селското население в същия период се е намалило не само относително, но и абсолютно. В Съединените щати на Северна Америка земеделските машини засега заместват работниците само скрито, т. е. позволяват на производителя да обработва по-голяма площ, но не изгонват действително заети работници. В Англия и Уелс в 1861 г. броят на лицата, заети в производството на земеделски машини, е възлизал на 1034, докато броят на земеделските работници, заети при парните и работните машини, е възлизал само на 1205.

В сферата на земеделието едрата промишленост действува най-революционно, в смисъл че унищожава крепостта на старото общество, „самостоятелния селянин“, и издига на негово място наемния работник. По такъв начин нуждата от социален преврат и социалните противоположности на селото се изравняват с ония на града. На мястото на най-мързеливото по силата на навика и най-нерационално производство се явява съзнателното, технологическо приложение на науката. Капиталистическият начин на производство довършва разкъсването на първоначалната семейна връзка между земеделието и манифактурата — връзка, която е съчетавала младенчески неразвитата форма на двете. Но той същевременно създава материалните предпоставки за един нов, по-висш синтез, за съюза на земеделието с промишлеността върху основата на техните антагонистически развити форми. С постоянно растящия превес на градското население, което капиталистическото производство струпва в големите центрове — това производство, от една страна, натрупва историческата двигателна сила на обществото, а, от друга страна, нарушава обмяната на веществата между човека и земята, т. е. връщането на употребените от човека във вид на храна и облекло съставни части на почвата, значи нарушава вечното природно условие за трайно плодородие на почвата. Едновременно с това то разруша-

⁵²³⁾ Подробно описание на употребяваните в английското земеделие машини може да се намери в книгата: *Dr. W. Hamm, „Die Landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands“*, 2. Aufl., 1856 г. В своя очерк за историческото развитие на английското земеделие г. Хам следва твърде безкритично г. Леонс де Лаверя. {*Вж четвъртото издание. Сега естествено това съчинение е остаряло. Ф. Е.*}

ва физическото здраве на градските работници и духовния живот на селските работници³²⁴). Но едновременно с разрушаването на чисто стихийно развитите се условия на тази обмяна на веществата капиталистическото производство налага нейното систематично възстановяване като регулиращ закон на общественото производство и във форма, адекватна на пълното човешко развитие. В земеделието, както и в манифактурата, капиталистическото преустройство на производствения процес се явява същевременно като мартирология на производителите, средството на труда — като средство за заробване, за експлоатация и пауперизиране на работника, обществената комбинация на трудовите процеси — като организирано потискане на неговата индивидуална жизненост, свобода и самостоятелност. Разпръсването на селските работници върху по-големи площи същевременно пречупва тяхната съпротивителна сила, докато концентрацията увеличава тая на градските работници. Както в градската промишленост, така и в съвременното земеделие повишената производителна сила и по-голямата подвижност на труда се изкупват с цената на опустошаването и изтощаването на самата работна сила. И всеки прогрес на капиталистическото земеделие е прогрес не само в изкуството да се ограбва работникът, но и в изкуството да се ограбва почвата; всеки прогрес в повишаването на нейното плодородие за даден период време е същевременно и прогрес в разрушаването на постоянните източници на това плодородие. Колкото повече една страна, като напр. Северноамериканските съединени щати, изхожда от едрата промишленост като фон на своето развитие, толкова по-бърз е този разрушителен процес³²⁵). Затова капита-

³²⁴) „Вие разделяте народа на два враждебни лагера, на груби селяни и изнежени джуджета. Мили боже! Една нация, разшепена на земеделски и търговски интереси, се нарича здрава и дори се смята за просветена и цивилизована не въпреки, а именно поради това чудовищно и неестествено разделение“ (*David Ure-quiart*, цит. соч., стр. 119.) Този пасаж показва едновременно и силата, и слабостта на оня вид критика, която умее да съди и да осъжда днешното време, но не може да го разбере.

³²⁵) Ср. *Liebig*, „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 7. Aufl., 1862 г., особено „Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues“ в първия том. Изясняването на отрицателната страна на съвременното земеделие от гледна точка на природните науки е една от безсмъртните заслуги на Либих. И неговите исторически очерци върху историята на агрикултурата, макар да не са без груби грешки, съдържат някои прозрения. Трябва да се съжالياва, че той наслуки се хвърля на изявления като следните: „С по-добре проведено раздробяване и по-често изораване се подтиква обмяната на въздуха във вътрешността на порестите късове земя и се увеличава и подновява повърхността на онези земни части, върху които трябва да въздействува въздухът; но лесно може да се разбере, че добавеният добив от земята не може да бъде пропорционален на изразходвания върху земята труд, а нараства в много по-малка пропорция.“ „Този закон — прибавя Либих — е бил изразен за първи път от Дж. Ст. Мил в неговите „Principles of Political

листическото производство развива техниката и комбинирането на обществения производствен процес само като същевременно подкопава източниците на всяко богатство: земята и работника.

Есопому", т. I, стр. 17 по следния начин: „Че добивът от земята *caeteris paribus* [при равни други условия] нараства в намаляваща се пропорция в сравнение с увеличението на броя на заетите работници (г. Мил повтаря в невярна формулировка дори известния закон на Рикардо, тъй като шом: „the decrease of the labourers employed“ [„намаляването на броя на заетите работници“] в Англия постоянно е съпровождало прогреса на земеделието — то изнамереният във и за Англия закон би се оказал неприложим поне за Англия), е общ закон на земеделието“ — това е доста странно, тъй като основата на този закон му е била непозната“ (Либих, пак там, т. I, стр. 143 и заб.). Независимо от погрешното тълкуване на думата „труд“, под която Либих разбира нещо по-друго, отколкото политическата икономия, във всеки случай „доста странно“ е, че той прави г. Дж. Ст. Мил пръв възвестител на една теория, която Джеймс Андерсън пръв е обнародвал по времето на А. Смит и е повтарял в разни свои съчинения до началото на XIX век; която Малтус — изобщо майстор на плагиата (цялата негова теория за населението е безсрамен плагиат) — си присвоил в 1815 г. и която Уест е развил едновременно с Андерсън, но независимо от него; която Рикардо в 1817 г. е свързал с общата теория за стойността и която оттогава под името на Рикардо обиколи света; която в 1820 г. е била вулгаризирана от Джеймс Мил (баща на Дж. Ст. Мил) и която, най-сетне, повтаря между другите и Дж. Ст. Мил — като училищна догма, превърнала се в нещо банално. Не може да се отрече, че Дж. Ст. Мил дължи своя във всеки случай „странен“ авторитет почти само на подобни *qui pro quo*.

*Отдел пети*ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА
И ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА
СТОЙНОСТ*Глава четиринадесета*

АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Най-напред ние разгледахме трудовия процес абстрактно (виж пета глава), независимо от неговите исторически форми като процес между човека и природата. Ние там казахме: „Ако разгледаме целия трудов процес от гледна точка на неговия резултат, то и двете — и средството на труда, и предметът на труда — се явяват като средства за производство, а самият труд — като производителен труд.“ А в бележка 7 прибавихме: „Това определение на производителния труд, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия производствен процес.“ Тук това трябва да бъде развито по-подробно.

Докато трудовият процес е чисто индивидуален, един и същ работник обединява всички функции, които отпосле се разделят. При индивидуалното присвояване на природните предмети за своите жизнени цели той се контролира сам. По-късно той е контролиран. Отделният човек не може да въздейства на природата, без да постави в действие своите собствени мускули под контрола на своя собствен мозък. Както в системата на природата главата и ръцете са неразделни, така трудовият процес обединява умствения и ръчния труд. По-късно те се разделят до враждебна противоположност. Продуктът се превръща изобщо от непосредствен продукт на индивидуалния производител в обществен продукт, в общ продукт на съвкупния работник, т. е. на комбинирания работен персонал, чиито членове стоят по-близо или по-далеч от непосредственото въздействие върху предмета на труда. Затова заедно с кооперативния характер на самия трудов процес по необходимост се разширява и понятието за производителния труд и за неговия носител, произво-

дителния работник. За да работи човек производително, вече не е необходимо сам непосредствено да работи; достатъчно е да бъде орган на съвкупния работник, да изпълнява някоя от неговите второстепенни функции. Гореприведеното първоначално определение на производителния труд, изведено от природата на самото материално производство, остава винаги вярно за съвкупния работник, разглеждан като цяло. Но то вече не важи за всеки негов член, взет поотделно.

Но, от друга страна, понятието за производителен труд се стеснява. Капиталистическото производство е не само производство на стоки — то по своята същност е производство на принадлежна стойност. Работникът не произвежда за себе си, а за капитала. Затова вече не е достатъчно той изобщо да произвежда. Той трябва да произвежда принадлежна стойност. Производителен е само този работник, който произвежда принадлежна стойност за капиталиста или служи за самонарастване на капитала. Ако е позволено да се вземе пример извън сферата на материалното производство, учителят е производителен работник, ако не само обработва детските глави, но и сам се съсипва от работа за обогатяване на капиталиста. Обстоятелството, че последният е вложил капитала си във фабрика за учене вместо във фабрика за салами, не изменя никак това отношение. Затова понятието за производителен работник съвсем не включва само отношението между дейност и полезен ефект, между работник и продукт на труда, но и едно специфично, исторически възникнало обществено производствено отношение, което прави работника непосредствено средство за нарастване на капитала. Затова — да бъде човек производителен работник не е щастие, а проклятие. В четвъртата книга на това съчинение, която разглежда историята на теорията, читателят ще види по-подробно, че класическата политическа икономия открай време е смятала производството на принадлежна стойност за решаващ отличителен признак на производителния работник. Затова заедно с нейното схващане за природата на принадлежната стойност се променя и нейната дефиниция за производителния работник. Така физиократите заявяват, че само земеделският труд бил производителен, понеже само той доставял принадлежна стойност. Но за физиократите принадлежната стойност съществува само във формата на поземлената рента.

Удължаването на работния ден отвъд онази точка, до която работникът би произвел само еквивалент на стойността на своята работна сила, и присвояването на този принадлежен труд от страна на капитала — това е производството на абсолютната принадлежна стойност. То образува общата основа на капиталистическата система и изходната точка за производството на относителната принадлежна стойност. При последното работния ден по начало е разделен на

две части: необходим труд и принаден труд. За да се удължи принадлежният труд, скъсява се необходимият труд с такива методи, чрез които еквивалентът на работната заплата се произвежда за по-малко време. Производството на абсолютната принадена стойност е свързано само с дължината на работния ден; производството на относителната принадена стойност революционизира издъно техническите процеси на труда и обществените групировки.

Следователно производството на относителната принадена стойност предполага специфично-капиталистически начин на производство, който със своите методи, средства и условия сам стихийно възниква и се развива едва върху основата на формалното подчинение на труда под капитала. На мястото на формалното подчинение сега застава реалното подчинение на труда под капитала.

Достатъчно е само да посочим някои хибридни форми [Zwitterformen], при които принадлежният труд не се изсмуква от производителя чрез пряка принуда, нито пък е настъпило формалното подчинение на производителя под капитала. Тук капиталът още не е завладял непосредствено самия трудов процес. Наред със самостоятелните производители, които по унаследен прадядовски начин упражняват занаяти и земеделие, се явява лихварят или търговецът, лихварският капитал или търговският капитал, който ги изсмуква като паразит. Преобладаването на тази форма на експлоатация в дадено общество изключва капиталистическия начин на производство, към който тя, от друга страна, може да образува преход, както е било в края на средните векове. Най-сетне, както показва примерът на съвременното домашно производство, известни хибридни форми се възпроизвеждат на места и върху фона на едрата промишленост, макар и със съвсем променена физиономия.

Ако за производството на абсолютната принадена стойност е достатъчно само формалното подчинение на труда под капитала — напр. занаятчийи, които преди са работили за себе си или като калфи на някой цехов майстор, сега застават като наемни работници под прекия контрол на капиталиста — от друга страна, се оказва, че методите за производство на относителната принадена стойност са същевременно и методи за производство на абсолютна принадена стойност. Безпределното удължаване на работния ден се яви дори като най-характерен продукт на едрата промишленост. Изобщо специфично-капиталистическият начин на производство престава да бъде само средство за производство на относителна принадена стойност, щом той завладее някой цял клон на производството, и още повече — щом завладее всички решаващи отрасли на производството. Сега той става всеобща, общественно господстваща форма на производствения процес. Като особен метод за производство на отно-

сителна принадлежна стойност той вече действа само доколкото, първо, обхваща отрасли на промишлеността, които досега са били само формално подчинени на капитала, т. е. доколкото все повече се разпространява. Второ, доколкото чрез изменение на методите на производството непрестанно се революционизират вече завладените от него отрасли на промишлеността.

От известна гледна точка разликата между абсолютната и относителната принадлежна стойност изглежда изобщо илюзорна. Относителната принадлежна стойност е абсолютна, защото тя има за предпоставка абсолютно удължаване на работния ден свръх работното време, необходимо за съществуване на самия работник. Абсолютната принадлежна стойност е относителна, защото има за предпоставка такова развитие на производителността на труда, което позволява да се ограничи необходимото работно време върху част от работния ден. Но ако се има предвид движението на принадлежната стойност, тази привидна еднаквост изчезва. Щом капиталистическият начин на производство вече бъде установен и стане всеобщ начин на производство, разликата между абсолютната и относителната принадлежна стойност се чувства, когато изобщо се касае да се повиши нормата на принадлежната стойност. Като приемем, че работната сила се плаща по нейната стойност, ние се изправяме пред следната алтернатива: при дадена производителна сила на труда и нормална степен на неговата интензивност нормата на принадлежната стойност може да бъде повишена само чрез абсолютно удължаване на работния ден; от друга страна, при дадена граница на работния ден нормата на принадлежната стойност може да бъде повишена само чрез относителното изменение във величината на съставните части на работния ден, на необходимия труд и на принадлежния труд, което, от своя страна — ако заплатата не бива да спада под стойността на работната сила, — предпоставя изменение в производителността или в интензивността на труда.

Ако работникът има нужда от всичкото си време, за да произведе средствата за живот, необходими за издръжката на него самия и на неговото семейство — не му остава никакво време да работи безплатно за трети лица. Без известна степен на производителност на труда работникът не разполага с такова време, без такова добавъчно време няма принадлежен труд, а значи няма и капиталисти, но няма и робопритежатели, няма феодални барони, с една дума — няма класа от едри собственици¹⁾.

¹⁾ „Дори съществуването на отделна класа от капиталисти зависи от производителността на труда“ (*Ramsay*, „An Essay on the Distribution of Wealth“, London, 1821, стр. 206). „Ако трудът на всеки човек стигаше само за да осигури неговата собствена прехрана, нямаше да има собственост“ (*Ravenstone*, цит. съч., стр. 14).

Така че може да се говори за природна основа на принадлежната стойност, но само в съвсем общия смисъл, че не съществува абсолютна природна пречка, която да възпира човека да свали от себе си и да стовари върху другото труда, необходим за да поддържа своето собствено съществуване, също като напр. няма абсолютни природни пречки, които да възпират едни хора да употребяват за храна месото на други хора¹⁾. С тази стихийна производителност на труда съвсем не трябва да се свързват някакви мистични представи, както правят тук-там. Само след като хората със своя труд са се измъкнали от своето първоначално животинско състояние, значи, когато самият им труд до известна степен е вече обобществен — настъпват отношения, при които принадлежният труд на едни става условие за съществуването на други. В началните стъпала на културата производителните сили на труда са незначителни, но такива са и потребностите, които се развиват заедно със средствата за тяхното задоволяване и в непосредствена зависимост от тези последните. Освен това в онези времена относителната величина на ония части на обществото, които живеят от чужд труд, е още извънредно малка в сравнение с масата от непосредствени производители. С напредъка на обществената производителна сила на труда тази относителна величина расте абсолютно и относително²⁾. Впрочем капиталът като обществено отношение възниква върху икономическа почва, която е продукт на дълъг процес на развитие. Наличната производителност на труда, от която то изхожда като от основа, е дар не от природата, а от историята, която обхваща хиляди векове.

Независимо от повече или по-малко развития облик на общественото производство, производителността на труда остава свързана с природните условия. Те всички могат да бъдат сведени към природата на самия човек, към неговата раса и т. н. и към окръжаващата го природа. Външните природни условия икономически се разпадат на две големи категории — природни богатства откъм средства за живот, т. е. плодородие на почвата, богати с риба води и т. н., и природни богатства откъм средства на труда, като водопади, плавателни реки, дърво, метали, въглища и т. н. В наченките на културата решаващо значение има първият, а на по-високо стъпало на развитието — вторият вид природни богатства. Сравнете за пример Англия с Индия или — в античния свят — Атина и Коринт с крайбрежните страни на Черно море.

1а) Според наскоро направени пресмятания само в изследваните досега области на земята все още живеят най-малко 4 000 000 канибали.

2) У дивите индианци в Америка почти всичко принадлежи на работника: 99 от 100 части трябва да се впишат в сметката на труда. В Англия работникът може би не получава и $\frac{2}{3}$ („The Advantages of the East-India Trade etc.“, p. 72, 73).

Колкото по-малък е броят на природните потребности, чието задоволяване е абсолютно наложително, и колкото по-голямо е природното плодородие на почвата и по-благоприятен климатът, толкова по-малко е работното време, необходимо за поддържането и възпроизвеждането на производителя. Следователно — толкова по-голяма може да бъде онази част от неговия труд, която остава за други хора, в сравнение с труда за себе си. Така още Диодорус казва за старите египтяни:

„Съвсем невероятно е колко малко труд и разноски им струва отглеждането на децата. Те им сготвят каква да е проста храна; дават им да ядат и долната част от папируса, когато тя вече може да се пече на огъня, и корените и стъблата на блатните растения, отчасти сурови, отчасти варени и печени. Повечето деца ходят боси и без дрехи, тъй като въздухът е твърде мек. Затова детето, докато подрасне, не струва на своите родители повече от 20 драхми. Главно с това се обяснява, че в Египет населението е тъй многобройно, което е дало възможност да бъдат извършени толкова много грандиозни строежи“³⁾.

Впрочем грандиозните строежи на стария Египет се дължат не толкова на толемината на неговото население, колкото на това, че голяма част от него е могла да бъде употребена за това. Както индивидуалният работник може да достави толкова повече принадлежен труд, колкото е по-малко неговото необходимо работно време — също така колкото е по-малка оная част от работното население, която е заета с производството на необходимите средства за живот, толкова по-голяма е оная негова част, която е на разположение за други работи.

Щом веднаж е дадено капиталистическото производство, величината на принадлежния труд — при еднакви други условия и при дадена дължина на работния ден — ще се изменя в зависимост от природните условия на труда и особено от плодородието на почвата. От това обаче никак не следва обратното — че най-плодородната почва е най-подходяща за растежа на капиталистическия начин на производство. Той предполага господство на човека над природата. Твърде разточителната природа „води човека за ръка, както се води малкото дете с водило“⁴⁾. Тя не превръща неговото собствено развитие в природна необходимост⁴⁾. Отецеството на ка-

³⁾ „Diodor“, цит. съч., кн. I, гл. 80 [стр. 126].

⁴⁾ „Тъй като първото (природното богатство) е извънредно благородно и изгодно, то прави народа безгрижен, горд и предаден на всякаква разпуснатост; второто, напротив, налага бдителност, наука, сръчност и държавническа мъдрост“ („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun“, London, 1669, p. 181, 182). „И аз не мога да си представя по-зло проклятие за цел един народ от това, да бъде оставен на такава земя, където произвеждането на храна и на средства за издръжка до голяма степен

питала не е тропическият климат с неговата преизобилна растителност, а умереният пояс. Не абсолютното плодородие на почвата, а нейната диференциация, многообразието на нейните природни продукти образува природната основа на общественото разделение на труда и подтиква човека — чрез смяната на природните условия, всред които той живее — да умножава собствените си потребности, способности, средства на труда и начини на труда. Необходимостта обществено да се контролира някоя природна сила в интерес на стопанството, необходимостта тя да бъде използвана или подчинена с помощта на съоръжения от голям мащаб, построени от човешка ръка, играе решаваща роля в историята на промишлеността. Така е било напр. с регулирането на водата в Египет⁵⁾, Ломбардия, Холандия и т. н. или в Индия, в Персия и т. н., където оросяването с изкуствени канали снабдява почвата не само с необходимата за растенията вода, но едновременно с това ѝ доставя с тинята минерален тор от планините. Тайната на индустриалния разцвет на Испания и Сицилия под арабското господство е била в изкуственото напояване⁶⁾.

Благоприятните природни условия доставят винаги само възможността, но никога не създават сами по себе си принадения труд, а следователно и принадлежната стойност или принадлежния продукт. Различните природни условия на труда имат за резултат обстоятелството, едно и също количество труд в различни страни да задоволява различна маса потребности⁷⁾, следователно при иначе анализ

се извършва само и където климатът изисква или допуска твърде малко грижи за облекло и жилище... наистина, възможна е и противоположната крайност. Почва, която въпреки труда не може да даде плод, е също тъй лоша, както и почва, която без труд произвежда продукти в изобилие“ ([N. Forster.] „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“, London, 1767, p. 10).

5) Необходимостта да се изчисляват периодите на разливането на Нил е създавала египетската астрономия, а заедно с нея и господството на кастата на жреците като ръководители на земеделието. „Превалът на слънцето е онова време в годината, когато водата на Нил започва да се покачва, и поради това египтяните е трябвало най-грижливо да наблюдават това време... За тях е било необходимо да определят тази повратна точка на годната, за да се ръководят по нея в своите земеделски работи. Затова те е трябвало да дирят по небето видим знак за неговото възвръщане“ (Cuvier, „Discours sur les révolutions du globe“, éd. Hoefer, Paris, 1863, p. 141).

6) Регулирането на водоснабдяването е било една от материалните основи на държавната власт над дребните, разпокъсани производителни организми на Индия. Мохамеданските владетели на Индия са разбирали това по-добре, отколкото техните английски приемници. Нека припомним само за глада в 1860 г., който е коствал живота на повече от един милион индуси в окръга Ориса, в президентството Бенгалия.

7) Няма две страни, които да доставят еднакво количество необходими средства за живот в еднакво изобилие и с едно и също количество труд... потребностите на хората нарастват или се намаляват според суровостта или умереността на климата, в който те живеят, и следователно относителният размер на производ-

гични условия необходимото работно време да е различно. На принадлежния труд природните условия влияят само като природна гравитация, т. е. чрез определяне на онази точка, от която може да започне трудът за другите. В същата пропорция, в която промишлеността напредва, тая природна граница отстъпва. Всред западноевропейското общество, където работникът само чрез принадлежния труд си изкупува позволение да работи за собственото си съществуване, лесно си въобразяват, че доставянето на принадлежен продукт било вродено свойство на човешкия труд⁸⁾. Но да вземем напр. жителите на източните острови от азиатския архипелаг, където сагото расте в диво състояние из горите.

„Когато жителите, като продупчат дървото, се убедят, че сърцевината е узряла, те отсичат дървото и го разделят на много части, изтръгват сърцевината, размесват я с вода и я прецеждат и получават напълно годно за употреба сагово брашно. Едно дърво обикновено дава 300 фунта, а може да даде и 500 до 600 фунта. Така че там човек отива в гората и си отрязва хляба, както у нас си сече дърва за топливо“⁹⁾.

Да приемем, че един такъв източноазиатски хлеборезач има нужда от 12 работни часа в седмицата, за да задоволи всичките си потребности. Това, което непосредствено му дарява благосклонната природа, е многото свободно време. За да го употреби производително за себе си, необходими са цяла редица исторически условия, а за да го изразходва като принадлежен труд за чужди лица — необходима е външна принуда. Ако бъде въведено капиталистическо производство, тогава нашият юнак ще трябва да работи може би 6 дни в седмицата, за да си присвои продукта на един работен ден. Щедростта на природата не обяснява защо той сега работи 6 дни в седмицата или защо дава 5 дни принадлежен труд. Тя обяснява само защо неговото необходимо работно време е ограничено на един ден в седмицата. Но неговият принадлежен продукт в никой случай не би произхождал от някакво си тайнствено свойство, вродено на човешкия труд.

ството, което жителите на различните страни са принудени по необходимост да упражняват, не може да бъде еднакъв, нито пък степента на тази разлика може да се определи другояче освен с градусите на топлина и студ. Оттук може да се извлече общото заключение, че количеството труд, необходимо за издръжката на известен брой хора, е най-голямо в студения климат и най-малко в топлия; в първия не само че човек има нужда от повече дрехи, но и земята има нужда от по-добро обработване, отколкото във втория“ („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“, London, 1750, p. 59). Авторът на това епохално анонимно съчинение е Дж. Меси. Юм е взел от него своята теория за лихвата.

⁸⁾ „Всеки труд трябва (изглежда, че това влиза в правата и задълженията на гражданина) да дава остатък“ (Прудон)¹⁵⁷.

⁹⁾ F. Schouw, „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch“, 2. Aufl. Leipzig 1854, p. 148.

Както исторически развилите се обществени производителни сили на труда, така и природно обусловените се явяват като производителни сили на онзи капитал, към който трудът бива прикрепен.

Рикардо никога не се е замислял върху произхода на принадлежната стойност. Той я разглежда като нещо вътрешно присъщо на капиталистическия начин на производство, който в неговите очи е естествената форма на общественото производство. Там, където говори за производителността на труда, той търси в нея не причината на съществуването на принадлежната стойност, а само причината, която определя нейната величина. Неговата школа, напротив, гръмко обявява производителната сила на труда за причина на произхода на печалбата (чети: на принадлежната стойност). Това все пак е напредък в сравнение с меркантилистите, които пък извеждат превеса на цената на продуктите над техните производствени разходи от размяната, от продажбата им над тяхната стойност. Обаче и школата на Рикардо само заобиколи проблемата, но не я реши. Всъщност тези буржоазни икономисти са имали верния инстинкт, че е твърде опасно да се задълбочават твърде много в парливия въпрос за произхода на принадлежната стойност. Но какво да се каже, когато половин век след Рикардо г. Джон Стюърт Мил, преизпълнен с достойнство, констатира своето превъзходство над меркантилистите, като повтаря във влошен вид жалките извъртания на първите вулгаризатори на Рикардо? Мил казва:

„Причината на печалбата се състои в това, че трудът произвежда повече, от колкото е необходимо за неговата издръжка.“

Дотук е все още старата песен; но Мил иска да прибави и нещо свое:

„Или — да се изразим иначе — причината, поради която капиталът дава печалба, се състои в това, че храната, облеклото, суровите материали и средствата на труда траят по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното произвеждане.“

Тук Мил смесва продължителността на работното време с трайността на неговите продукти. Според този възглед хлебарят, чиито продукти траят само един ден, никога не би могъл да извлече от своите наемни работници същата печалба, както машиностроителят, чиито продукти траят 20 и повече години. Наистина, ако птиците гнезда не траеха по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното построяване, птиците трябваше да преживяват без гнезда.

След като веднаж установи тая основна истина, Мил установява и своето превъзходство над меркантилистите:

„Ние виждаме следователно, че печалбата произлиза не от страничния факт на размяната, а от производителната сила на труда; общата печалба на една страна

винаги се определя от производителната сила на труда, независимо от това, дали става размяна или не. Ако нямаше разделение на занятията, нямаше да има нито покупка, нито продажба, но все пак щеше да има печалба.

И тъй, тук размяната, покупката и продажбата, тези общи условия на капиталистическото производство, се обявяват за съвсем странично обстоятелство; печалбата съществувала дори и тогава, когато няма нито покупка, нито продажба на работната сила!

По-нататък:

„Ако всички работници в една страна произвеждат 20% повече от сумата на своята работна заплата, печалбата ще бъде 20%, каквото и да бъде равнището на стоките цени.“

От една страна, това е извънредно сполучлива тавтология, защото ако работниците произвеждат за своите капиталисти принадена стойност от 20%, то печалбата ще се отнася към целокупната заплата на работниците както 20:100. От друга страна, абсолютно погрешно е, че печалбата „ще бъде 20%“. Тя винаги ще бъде по-малка, защото печалбата се изчислява върху цялата сума на авансирания капитал. Напр. нека капиталистът да е авансирал 500 ф. ст., от които 400 ф. ст. в средства за производство и 100 ф. ст. в работна заплата. Нека нормата на принадлежната стойност е, както приехме, 20% — тогава нормата на печалбата ще бъде 20:500, т. е. 4%, а не 20%.

Следва един блестящ образец за това, как Мил разглежда различни исторически форми на общественото производство: „Аз навред предпоставям сегашното положение на нещата, което с твърде малки изключения господства навсякъде, т. е. че капиталистът авансира всичко, включително и заплащането на работника.“ Странна оптическа измама — да вижда навсякъде едно състояние, което досега господства на земята само по изключение! Но по-нататък. Мил е достатъчно добър да признае, че „няма абсолютна необходимост да бъде така“*. Напротив.

„Работникът би могъл да изчака изплащането дори на целия размер на своята заплата, докато напълно привърши работата — ако би имал средствата, необходими за своята издръжка през това време. Но в такъв случай той би бил в известна степен капиталист, който е вложил капитал в предприятието и е доставил част от фонда, необходим за неговото водене.“

* В своето писмо до Н. Ф. Даниелсон (Н. — он) от 28 ноември 1878 г. Маркс предлага следната редакция на този абзац: „Следва един блестящ образец за това, как Мил разглежда различните исторически форми на общественото производство: „Аз навред предпоставям — казва той — сегашното положение на нещата, което с твърде малки изключения господства навсякъде, където работниците и капиталистите образуват отделни класи.“ Мил е достатъчно добър да вярва, че „няма абсолютна необходимост да бъде така — дори в онази икономическа система, в която работниците и капиталистите са отделни класи“. *Ред.*

Също така Мил би могъл да каже, че работникът, който авансира на себе си не само средствата за живот, но и средствата на труда, всъщност бил свой собствен наеман работник. Или че американският селянин бил свой собствен роб, само че се съсипвал от работа за себе си, а не за господаря.

След като по този начин ясно ни доказва, че капиталистическото производство винаги би съществувало, дори и да не съществуваше, Мил със същата последователност доказва, че то не съществува дори тогава, когато съществува:

„И дори в предишния случай (когато капиталистът авансира на наемния работник всички средства за неговата издръжка) работникът може да бъде разглеждан от същата гледна точка (т. е. като капиталист). Зашото, като отдава своя труд под пазарната му цена (!), той може да бъде разглеждан тъй, като че ли авансира на своя предприемач разликата (?) и т. н.“⁹¹).

В действителност работникът авансира даром своя труд на капиталиста за през една седмица и т. н., за да получи в края на седмицата и т. н. неговата пазарна цена; това според Мил го прави капиталист! В плоската равнина дори купчинките пръст изглеждат като хълмове; по калибъра на „великите умове“ на нашата днешна буржоазия измерете колко е плоска тя самата.

⁹¹) *J. St. Mill*, „Principles of Political Economy“, London, 1868, p. 252—253 passim. {Горните пасажии са преведени според френското издание на „Капиталът“. Ф. Е.}

Глава петнадесета

ИЗМЕНЕНИЕ ВЪВ ВЕЛИЧИНАТА НА ЦЕНАТА
НА РАБОТНАТА СИЛА И НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Стойността на работната сила се определя от стойността на обикновено необходимите средства за живот на средния работник. Масата на тия средства за живот — макар тяхната форма и да се изменя — в определена епоха и в определено общество е дадена и затова трябва да се разглежда като постоянна величина. Изменя се само стойността на тази маса. В определянето на стойността на работната сила участвуват още два други фактора. От една страна — разходите за нейното развитие, които се изменят заедно с начина на производството, от друга страна — природните различия между мъжкия и женския труд, между труда на възрастните работници и младежите. Употребата на тия различни работни сили, обусловена пак от начина на производството, създава голяма разлика в разходите за възпроизвеждането на работническото семейство и в стойността на възрастния мъж-работник. Но и двата тези фактора остават изключени при по-нататъшното изследване.⁹⁶⁾

Ние приемаме: 1) че стоките се продават по тяхната стойност, 2) че цената на работната сила може понякога да се покачи над нейната стойност, но никога не спада под нея.

Като приемем това, ние намираме, че относителните величини на цената на работната сила и на принадлежната стойност са обусловени от три обстоятелства: 1) от дължината на работния ден, или екстензивната величина на труда; 2) от нормалната интензивност на труда, или неговата интензивна величина, така че определено

⁹⁶⁾ Тук естествено е изключен и случаят, разгледан на стр. 281 [стр. 328—329 на настоящия том]. {Бележка към 3 изд. Ф. Е.}

количество труд се изразходва за определено време; 3) най-сетне, от производителната сила на труда, така че съобразно със степента на развитието на производствените условия едно и също количество труд в едно и също време доставя по-голямо или по-малко количество продукти. Очевидно е, че са възможни множество различни комбинации според това, дали един от тези три фактора е постоянен, а другите два — променливи, или двата са постоянни, а единият е променлив, или най-сетне, и трите едновременно са променливи. Тези комбинации стават още по-многообразни от това, че при едновременното изменение на различните фактори величината и посоката на измененията могат да бъдат различни. Следва изложението само на най-главните комбинации.

I. ВЕЛИЧИНА НА РАБОТНИЯ ДЕН И ИНТЕНЗИВНОСТ НА ТРУДА — ПОСТОЯННИ (ДАДЕНИ), ПРОИЗВОДИТЕЛНА СИЛА НА ТРУДА — ПРОМЕНЛИВА

При тази предпоставка стойността на работната сила и принадлежната стойност се определят от три закона.

Първо: работният ден от дадена величина винаги се изразява в една и съща новопроизведена стойност, както и да се изменя производителността на труда и заедно с нея масата на продуктите, а следователно и цената на отделната стока.

Новопроизведената стойност на един дванадесетчасов работен ден е напр. 6 шилинга, макар че масата на произведените потребителни стойности се променя заедно с производителната сила на труда и че следователно стойността от 6 шилинга се разпределя върху повече или по-малко стоки.

Второ: стойността на работната сила и принадлежната стойност се изменят в противоположна посока. Изменението в производителната сила на труда, нейното нарастване или намаляване действа в обратна посока върху стойността на работната сила и в права посока — върху принадлежната стойност.

Новопроизведената стойност на дванадесетчасовия работен ден е постоянна величина, напр. 6 шилинга. Тая постоянна величина е равна на сумата на принадлежната стойност плюс стойността на работната сила, която работникът замества с еквивалент. От само себе си се разбира, че от двете събираеми на една постоянна величина нито една не може да се увеличи, без да се намали другата. Стойността на работната сила не може да се покачи от 3 шилинга на 4, ако принадлежната стойност не спадне от 3 шилинга на 2, а при-

надената стойност не може да се повиши от 3 на 4 шилинга, ако стойността на работната сила не спадне от 3 шилинга на 2. Така че при тези обстоятелства не е възможно никакво изменение на абсолютната величина — било на стойността на работната сила, било на принадлежната стойност — без едновременното изменение на техните относителни или сравнителни величини. Невъзможно е те да спадат или да се повишават едновременно.

По-нататък, стойността на работната сила не може да спада, а следователно и принадлежната стойност не може да се покачва, без да се повиши производителната сила на труда, напр. в гореприведения случай стойността на работната сила не може да спадне от 3 на 2 шилинга, ако една повишена производителна сила на труда не позволи да се произвежда за 4 часа същата маса средства за живот, произвеждането на които по-преди е изисквало 6 часа. И обратно, стойността на работната сила не може да се повиши от 3 на 4 шилинга, без да спадне производителната сила на труда, така че ще са потребни 8 часа за произвеждане на същата маса средства за живот, за които преди са били достатъчни 6 часа. Оттук следва, че увеличаването на производителността на труда понижава стойността на работната сила и с това повишава принадлежната стойност, докато, обратно, намаляването на производителността на труда повишава стойността на работната сила, а понижава принадлежната стойност.

При формулирането на тоя закон Рикардо е пропуснал едно обстоятелство: макар че изменението на величината на принадлежната стойност, или на принадлежния труд, обуславя обратно изменение на величината на стойността на работната сила, или на необходимия труд — от това съвсем не следва, че те се изменят в една и съща пропорция. Те се увеличават или намаляват с една и съща величина. Но отношението, в което се увеличава или намалява всяка част от новопроизведената стойност или от работния ден, зависи от първоначалното разделение, което е съществувало преди изменението на производителната сила на труда. Ако стойността на работната сила е била 4 шилинга, или необходимото работно време — 8 часа, принадлежната стойност — 2 шилинга, или принадлежното време — 4 часа, и ако поради увеличена производителна сила на труда стойността на работната сила спадне на 3 шилинга, или необходимият труд на 6 часа — принадлежната стойност нараства на 3 шилинга, или принадлежният труд на 6 часа. Една и съща величина от 2 часа, или от 1 шилинг, в първия случай се прибавя, а във втория се отнема. Но пропорционалното изменение на величините в двата случая е различно. Докато стойността на работната сила спада от 4 на 3 шилинга, следователно с $\frac{1}{4}$, или 25%, принадлежната стойност

се повишава от 2 на 3 шилинга, т. е. наполовина, или 50%. Оттук следва, че пропорционалното нарастване или намаляване на принадлежната стойност вследствие на дадено изменение в производителната сила на труда е толкова по-голямо, колкото по-малка, и толкова по-малко, колкото по-голяма е била първоначално онази част на работния ден, която се изразява в принадлежна стойност.

Трето: нарастването или намалението на принадлежната стойност е винаги следствие и никога не е причина на съответното намаляване или нарастване на стойността на работната сила.¹⁰⁾

Тъй като работният ден е постоянна величина и се изразява в постоянна стойностна величина; тъй като на всяко изменение във величината на принадлежната стойност отговаря обратно изменение във величината на стойността на работната сила и тъй като стойността на работната сила може да се изменя само когато се изменя производителната сила на труда — при тия условия очевидно следва, че всяко изменение във величината на принадлежната стойност произлиза от обратно изменение във величината на стойността на работната сила. По-горе видяхме, че никакво изменение в абсолютните величини на стойността на работната сила и на принадлежната стойност не е възможно без промяна на техните относителни величини. От това следва, че никакво изменение на техните относителни величини не е възможно без изменение в абсолютната величина на стойността на работната сила.

Според третия закон изменението във величината на принадлежната стойност има за предпоставка движение на стойността на работната сила, причинено от изменение в производителната сила на труда. Границата на първото изменение е дадена от новата стойностна граница на работната сила. Но дори ако обстоятелствата позволяват на разглеждания закон да действува, може да се извършват междинни движения. Ако напр. поради повишаване на производителната сила на труда стойността на работната сила спадне от 4 шилинга на 3, или необходимото работно време от 8 часа на 6, цената на работната сила би могла да спадне само

¹⁰⁾ Към този трети закон Мак-Кълък покрай другото е направил и глупавата прибавка, че принадлежната стойност може да се повишава и без да спада стойността на работната сила — чрез премахване на данъците, които капиталистът е плащал по-рано. Премахването на такива данъци абсолютно никак не изменя количеството принадлежна стойност, което индустриалният капиталист изсмуква преди всичко от работника. То променя само пропорцията, в която той туря в своя собствен джоб принадлежната стойност или трябва да я дели с трети лица. Значи то никак не променя отношението между стойността на работната сила и принадлежната стойност. Така че изключението на Мак-Кълък доказва само, че той не е разбирал самото правило — беда, която му се случва при вулгаризирането на Рикардо също тъй често, както ма Ж. Б. Сей при вулгаризирането на А. Смит.

на 3 шилинга и 8 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 2 пенса и т. н., а следователно принадлежната стойност да се повиши само на 3 шилинга и 4 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 10 пенса и т. н. Степента на спадането, чиято пределна граница са 3 шилинга, зависи от онова относително тегло, което хвърля на везните на едната страна натиска на капитала, на другата страна — съпротивата на работниците.

Стойността на работната сила се определя от стойността на определено количество средства за живот. Това, което се изменя заедно с производителната сила на труда, е стойността на тия средства за живот, а не тяхната маса. Самата тая маса може при повишаване на производителната сила на труда да расте едновременно и в същата пропорция и за работника, и за капиталиста без някакво изменение в отношението между величината на цената на работната сила и величината на принадлежната стойност. Ако първоначалната стойност на работната сила е 3 шилинга, а необходимото работно време 6 часа, ако принадлежната стойност е също 3 шилинга, или принадлежният труд е също 6 часа, едно удвояване на производителната сила на труда при същото разделение на работния ден би оставило непроменени цената на работната сила и принадлежната стойност. Само че всяка от тях би се изразила в двойно повече, но съответно поевтинели потребителни стойности. Макар че цената на работната сила е останала непроменена, тя би се покачила над своята стойност. Но ако цената на работната сила спадне не до минималната граница от $1\frac{1}{2}$ шилинга, дадена от нейната нова стойност, а на 2 шилинга и 10 пенса, на 2 шилинга и 6 пенса и т. н., тази спадаща цена все пак би представлявала нараснала маса от средства за живот. Така цената на работната сила би могла при повишаваща се производителна сила на труда постоянно да спада едновременно с постоянното нарастване на масата на средствата за живот на работника. Но относително, т. е. в сравнение с принадлежната стойност, стойността на работната сила би спадала постоянно и следователно би се увеличавала пропастта между жизнените равнища на работника и капиталиста¹¹⁾.

Рикардо пръв строго формулира трите гореприведени закона. Недостатъците на неговото изложение са: 1) че той разглежда основните условия, в пределите на които важат тези закони, като раз-

11) „Когато се извършва изменение в производителността на индустрията, така че с дадено количество труд и капитал се произвежда повече или по-малко, тогава делът на работната заплата може чувствително да се измени, докато количеството, в което е изразен този дял, си остава същото, или количеството може да се измени, докато делът остава неизменен“ (*J. Cazenove*, „Outlines of Political Economy etc.“, p. 67).

биращи се от само себе си общи и изключителни условия на капиталистическото производство. За него не съществуват изменения нито в дължината на работния ден, нито в интензивността на труда, така че за него производителността на труда от само себе си става единствен променлив фактор; 2) — и това в много по-голяма степен прави фалшив неговия анализ — той също както и другите икономисти никога не е изследвал принадлежната стойност като такава, т. е. независимо от нейните особени форми като печалба, поземлена рента и т. н. Затова той непосредствено смесва законите за нормата на принадлежната стойност със законите за нормата на печалбата. Както вече казахме, нормата на печалбата е отношението на принадлежната стойност към целия авансиран капитал, докато нормата на принадлежната стойност е отношението на принадлежната стойност само към променливата част на този капитал. Да приемем, че един капитал от 500 ф. ст. (K) се разделя на суров материал, средства на труда и т. н. общо за 400 ф. ст. (c) и на 100 ф. ст. работна заплата (v); освен това нека принадлежната стойност е = 100 ф. ст. (m).

Тогава нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$,

нормата на печалбата $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%$. Освен това ясно е, че нормата на печалбата може да зависи от обстоятелства, които не оказват никакво влияние върху нормата на принадлежната стойност. По-нататък, в третата книга на това съчинение, аз ще докажа, че една и съща норма на принадлежната стойност може да се изрази в най-различни норми на печалбата и че различни норми на принадлежната стойност при определени обстоятелства могат да се изразят в една и съща норма на печалбата.

II. ПОСТОЯНЕН РАБОТЕН ДЕН, ПОСТОЯННА ПРОИЗВОДИТЕЛНА СИЛА НА ТРУДА, ПРОМЕНЛИВА ИНТЕНЗИВНОСТ НА ТРУДА

Нарастващата интензивност на труда предполага увеличено изразходване на труд в един и същ период от време. Затова по-интензивният работен ден се изпълнява в повече продукти, отколкото по-малко интензивният работен ден със също такава продължителност. Наистина при увеличена производителна сила един и същ работен ден дава и повече продукти. Но в последния случай стойността на единица продукт спада, защото струва по-малко труд, отколкото преди, а в първия случай тя остава неизменена, защото

продуктът струва също толкова труд, както и преди. Броят на продуктите тук расте, без да спада тяхната цена. С техния брой расте и сумата на техните цени, докато в другия случай същата стойностна сума се изразява само в нараснала маса продукти. Така че при еднакъв брой часове по-интензивният работен ден се възплътява в по-голяма новопроизведена стойност, а следователно при неизменна стойност на парите — в повече пари. Неговата новопроизведена стойност се изменя заедно с отклонението на неговата интензивност от нейното нормално обществено равнище. Така че един и същ работен ден се изразява не както преди в постоянна, а в променлива новопроизведена стойност — напр. по-интензивният 12-часов работен ден — в 7 шилинга, в 8 шилинга и т. н., вместо в 6 шилинга, както е при 12-часовия работен ден с обикновена интензивност. Ясно е: ако новопроизведената стойност на работния ден се изменя напр. от 6 на 8 шилинга, тогава двете части на тази новопроизведена стойност — цената на работната сила и принадлежната стойност — могат едновременно да нарастват било в еднаква, било в различна пропорция. Цената на работната сила, както и принадлежната стойност могат едновременно да нараснат от 3 на 4 шилинга, ако новопроизведената стойност се повиши от 6 на 8 шилинга. Тук нарастването на цената на работната сила не включва по необходимост повишаване на тази цена над стойността. Напротив, то може да бъде придружено със спадането ѝ под* стойността. Това става винаги, когато покачването на цената на работната сила не компенсира нейното ускорено изхавяване.

Знае се, че — независимо от временни изключения — едно изменение в производителността на труда предизвиква изменение във величината на стойността на работната сила, а следователно и във величината на принадлежната стойност само когато продуктите на разглеждания отрасъл на промишлеността влизат в кръга на обикновената консумация на работника. Тази граница тук отпада. Все едно дали величината на труда се изменя екстензивно или интензивно, на изменението в нейната величина отговаря изменение във величината на нейната новопроизведена стойност, независимо от природата на предметите, в които се възплътява тази стойност.

Ако интензивността на труда се покачеше едновременно и равномерно във всички отрасли на промишлеността, тогава новата, повисока степен на интензивност би станала обикновена, нормална обществена степен и с това би престанала да се бори за екстензивна величина. Но дори и тогава средните степени на интензивността на труда у различните нации биха останали различни и поради това

* В оригинала, изглежда при печатането, е пропусната думата „под“. *Ред.*

биха изменяли приложението на закона на стойността към различните национални работни дни. По-интензивният работен ден на една нация се изразява в по-голяма парична сума, отколкото по-малко интензивният работен ден на друга нация¹²⁾.

III. ПРОИЗВОДИТЕЛНА СИЛА И ИНТЕНЗИВНОСТ НА ТРУДА — ПОСТОЯННИ, РАБОТЕН ДЕН — ПРОМЕНЛИВ

Работният ден може да се измени в две посоки. Той може да бъде скъсяван или удължаван.

1. Скъсяването на работния ден при дадените условия, т. е. при неизменна производителна сила и интензивност на труда, оставя непроменена стойността на работната сила, а следователно и необходимото работно време. То скъсява принадлежния труд и принадлежната стойност. Заедно с абсолютната величина на последната спада и нейната относителна величина, т. е. нейната величина по отношение на неизменната величина на стойността на работната сила. Капиталистът може да се обезщети само като смъкне нейната цена под нейната стойност.

Всички традиционни фрази против скъсяването на работния ден предполагат, че това явление се извършва при приетите тук обстоятелства, докато в действителност, наопаки, изменението в производителността и интензивността на труда или предшества скъсяването на работния ден, или непосредствено следва подир него¹³⁾.

2. Удължаване на работния ден: Нека необходимото работно време е 6 часа, т. е. стойността на работната сила 3 шилинга, и нека също тъй принадлежният труд е 6 часа, т. е. принадлежната стойност 3 шилинга. В такъв случай целият работен ден е 12 часа и се изразява в новопроизведена стойност от 6 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа и ако цената на работната заплата остане непроменена, то заедно с абсолютната расте и относителната ве-

¹²⁾ „При равни други условия английският фабрикант за определено време може да извлече значително по-голямо количество труд, отколкото чуждестранният фабрикант — толкова, че да балансира разликата на работните дни между 60 часа седмично тук и 72 или 80 часа другаде“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, p. 65). Едно по-голямо законодателно скъсяване на работния ден в континенталните фабрики би било най-безпогрешното средство за намаляване на тази разлика между континенталния и английския работен час.

¹³⁾ „Има компенсирани обстоятелства... които бяха изкарани наяве при приложението на закона за десетчасовия работен ден“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 7).

личина на принадлежната стойност. Макар че величината на стойността на работната сила остава абсолютно непроменена, тя относително спада. При условията, дадени в точка I, относителната величина на стойността на работната сила не можеше да се изменя без изменение на нейната абсолютна величина. Тук, напротив, изменението на относителната величина на стойността на работната сила е резултат от изменението на абсолютната величина на принадлежната стойност.

Тъй като новопроизведената стойност, в която се изразява работният ден, расте заедно с удължаването на самия работен ден, цената на работната сила и принадлежната стойност могат едновременно да растат било с еднакъв, било с нееднакъв прираст. Следователно този едновременен растеж е възможен в два случая: при абсолютно удължаване на работния ден и при растяща интензивност на труда без такова удължаване.

При удължен работен ден цената на работната сила може да падне под нейната стойност, макар номинално да остава неизменна или дори да се повиши. А именно, както си спомня читателят, едnodневната стойност на работната сила се изчислява по нейната средна нормална продължителност, т. е. по нормалната дълготрайност на живота на работника и по съответното нормално за човешката природа превръщане на жизнена субстанция в движение¹⁴⁾. По-голямото изхабяване на работната сила, неразделно свързано с удължаването на работния ден, може до известна точка да бъде компенсирано с по-голямо възстановяване на загубите на организма. Отвъд тази точка изхабяването расте в геометрична прогресия и същевременно се разрушават всички нормални условия за възпроизвеждане и функциониране на работната сила. Цената на работната сила и степента на нейната експлоатация престават да бъдат съизмерими величини.

IV. ЕДНОВРЕМЕННИ ИЗМЕНЕНИЯ В ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТТА, ПРОИЗВОДИТЕЛНАТА СИЛА И ИНТЕНЗИВНОСТТА НА ТРУДА

Очевидно тук са възможни множество комбинации. Могат едновременно да се изменят и трите или които и да било два фактора, а третият да остава неизменен. Те могат да се изменят в еднак-

¹⁴⁾ „Количеството труд, което даден човек е вложил в течение на 24 часа, може да бъде приблизително определено, като се изследват химическите изменения, които са се извършвали в неговото тяло, тъй като изменените форми на материята показват преходния разход на двигателна сила“ (*Grouz*, „On the Correlation of Physical Forces“).

ва или нееднаква степен, в една и съща или в противоположна посока — и затова техните изменения могат отчасти или изцяло да се компенсират. Но анализът на всички възможни случаи е лесен след обясненията, които дадохме в точки I, II и III. Резултатът на всяка възможна комбинация се намира, когато разглеждаме подред всеки фактор като променлив, а другите — като постоянни. Затова тук само накратко отбелязваме два важни случая.

1) Намаляваща се производителна сила на труда при едновременно удължаване на работния ден.

Ако тук говорим за намаляваща се производителна сила на труда, става въпрос за ония отрасли на труда, чиито продукти определят стойността на работната сила, напр. за намаляване на производителната сила на труда поради увеличаващо се неплодородие на почвата и съответното поскъпване на земеделските продукти. Нека работният ден е 12-часов, а неговата новопроизведена стойност — 6 шилинга, от които половината да възстановява стойността на работната сила, а другата половина да образува принадена стойност. Работният ден се разпада следователно на 6 часа необходим труд и 6 часа принаден труд. Нека поради поскъпването на земеделските продукти стойността на работната сила се повиши от 3 на 4 шилинга, следователно и необходимото работно време — от 6 на 8 часа. Ако работният ден остава неизменен, принадлежният труд ще спадне от 6 на 4 часа, а принадлежната стойност — от 3 на 2 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа, т. е. от 12 на 14 часа, принадлежният труд ще остане 6 часа, принадлежната стойност — 3 шилинга, но нейната величина ще спадне в сравнение със стойността на работната сила, измервана по необходимия труд. Ако работният ден бъде удължен с 4 часа, от 12 на 16 часа, пропорционалните величини на принадлежната стойност и на стойността на работната сила, на принадлежния труд и на необходимия труд ще останат неизменени, но абсолютната величина на принадлежната стойност ще нарасне от 3 на 4 шилинга, тази на принадлежния труд от 6 на 8 часа, следователно с $\frac{1}{3}$, или с $33\frac{1}{3}\%$. Значи при намаляваща се производителна сила на труда и при едновременно удължаване на работния ден абсолютната величина на принадлежната стойност може да остане неизменена, а нейната относителна величина да спадне; нейната относителна величина може да остане неизменена, а абсолютната ѝ величина да расте и, най-сетне, в зависимост от степента на удължаването на работния ден могат да растат и двете.

През периода от 1799 до 1815 г. покачването на цените на средствата за живот в Англия е довело до номинално повишаване на работната заплата, макар че действителната работна заплата, изразена в средства за живот, е спаднала. Оттук Уест и Рикардо

са заключили, че намаляването на производителността на земеделския труд би причинило спадане на нормата на принадлежната стойност, и са превърнали това предположение, което е съществувало само в тяхната фантазия, в изходна точка на важни анализи на относителните количествени отношения между работна заплата, печалба и поземлена рента. Но в действителност благодарение на повишената интензивност на труда и наложеното удължаване на работното време принадлежната стойност тогава е нараснала абсолютно и относително. Това е бил периодът, когато безмерното удължаване на работния ден е придобило правото на гражданство¹⁵⁾, период, който специално се характеризира с ускорено нарастване на капитала, от една страна, и на пауперизма — от друга¹⁶⁾.

2) Увеличаваша се интензивност и производителна сила на труда при едновременно скъсяване на работния ден.

Повишената производителна сила на труда и неговата нарастваща интензивност действуват еднообразно, в една посока. И двете

¹⁵⁾ „Житото и трудът рядко крачат съвсем успоредно, но има явна граница, отвъд която те не могат да бъдат разделени. С оглед на необикновените усилия на трудещите се класи в периоди на поскъпване и на предизвикването от него спадане на работната заплата, споменати в показанията (именно пред парламентарните следствени комисии от 1814—1815 г.), трябва да се изтъкне, че тези усилия са твърде доходни за отделни лица и сигурно облагодетелствуват нарастването на капитала. Но нито един хуманен човек не ще пожелае да ги види постоянни и неизменно продължавани. Те са крайно похвални като временни облекчения; но ако бъдат прилагани постоянно, биха се получили също такива последици, както ако населението на една страна би се умножило до крайните предели, допустими от неговите средства за прехрана“ (*Malthus*, „Inquiry into the Nature and Progress of Rent“, London, 1815, p. 48, бележката). Малтус тук набляга на удължаването на работния ден, което именно е описано и на друго място в неговия памфлет, докато Рикардо и други, изправени пред най-крещящи факти, поставят в основата на всичките си изследвания постоянната величина на работния ден. Но консервативните интереси, чийто слуга е бил Малтус, са му пречили да види, че безмерното удължаване на работния ден, наред с необикновеното развитие на машините и на експлоатацията на женския и детския труд, неизбежно е направило „излишна“ една голяма част от работническата класа, особено след прекратяването на военновременното търсене и английския монопол на световния пазар. Естествено много по-удобно е било и много повече е отговаряло на интересите на господстващите класи, на които Малтус кади таман с чисто попско устръдие — това „свъръхнаселение“ да се обяснява с вечните закони на природата, отколкото само с историческите природни закони на капиталистическото производство.

¹⁶⁾ „Една основна причина за нарастването на капитала през време на войната се крие в по-големите усилия, а може би и в по-големите лишения на трудещите се класи, които са най-многобройни във всяко общество. Принудени от условията, голям брой жени и деца бяха заставени да идат на работа; а тези, които и по-рано са били работници, по същата причина бяха принудени да посветят по-голяма част от времето си за увеличение на производството“ („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress“, London, 1830, p. 248).

увеличават масата на продуктите, която се добива в даден откъс от време. Следователно и двете скъсяват оная част на работния ден, която е необходима на работника, за да произведе своите средства за живот или техния еквивалент. Абсолютната минимална граница на работния ден се образува изобщо от тази негова необходима, макар и поддаваща се на скъсяване съставна част. Ако целият работен ден бъде свит до тази съставна част, тогава би изчезнал и принадлежният труд, което е невъзможно при режима на капитала. Премахването на капиталистическата форма на производство дава възможност да се ограничи работният ден до необходимия труд. Но областта на последния, при равни други условия, би разширила своя обем. От една страна — защото жизнените условия на работника биха станали по-богати и неговите жизнени потребности поголеми. От друга страна — към необходимия труд би спадала част от сегашния принадлежен труд, а именно този труд, който е необходим за образуване на обществения резервен фонд и фонда на натрупването.

Колкото повече расте производителната сила на труда, толкова повече може да бъде скъсен работният ден, а колкото повече се скъсява работният ден, толкова повече може да нараства интензивността на труда. От обществена гледна точка производителността на труда расте наред с неговото икономисване. Последното включва не само икономисването на средствата за производство, но и избягването на всеки безполезен труд. Докато капиталистическият начин на производство налага икономии във всяко индивидуално предприятие, неговата анархистична система на конкуренция поражда най-безмерно прарасване на обществените средства за производство и на работните сили, наред с безброй функции, сега необходими, но излишни сами по себе си.

При дадена интензивност и производителна сила на труда онази част от обществения работен ден, която е необходима за материалното производство, е толкова по-къса, а следователно онази част от времето, която е извоювана за сеободна умствена и обществена дейност на индивидите, е толкова по-голяма, колкото по-равномерно е разпределен трудът между всички трудоспособни членове на обществото, колкото по-малко един слой от обществото може да стоварва върху друг слой природната необходимост от труд. Абсолютна граница за скъсяването на работния ден от тая гледна точка е всеобщността на труда. В капиталистическото общество се създава свободно време за една класа чрез превръщането на целия живот на масите в работно време.

Глава шестнадесета

РАЗЛИЧНИ ФОРМУЛИ
ЗА НОРМАТА НА ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ

Видяхме, че нормата на принадлежната стойност се изразява във формулите:

$$I) \frac{\text{принадена стойност} \left(\frac{m}{v} \right)}{\text{променлив капитал}} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{стойност на раб. сила}} \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$$

Първите две формули изразяват като съотношение на стойности това, което третата изразява като съотношение на периодите време, през които биват произвеждани тези стойности. Тези формули, заместващи се една с друга, са строго логични. Затова ги намираме по същество, но не и съзнателно разработени в класическата политическа икономия. Но затова в нея срещаме следните производни формули:

$$II) \frac{\text{принаден труд}}{\text{работен ден}} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{продуктова стойност}} = \frac{\text{принаден продукт}}{\text{целокупен продукт}}$$

Едно и също отношение тук е изразено последователно ту във формата на работните времена, ту във формата на стойностите, в които те се въплътяват, ту във формата на продуктите, в които тези стойности съществуват. От само себе си се разбира, че под стойност на продукта тук трябва да се разбира само новопроизведената от работния ден стойност, а постоянната част на продуктовата стойност е изключена.

Във всички тези формули действителната степен на експлоатацията на труда, или нормата на принадлежната стойност, е изразена погрешно. Нека работният ден да е 12 часа. При другите предпоставки на предишния ни пример действителната степен на експлоатацията на труда в този случай се изразява в отношенията:

$$\frac{6 \text{ часа принаден труд}}{6 \text{ часа необходим труд}} = \frac{\text{принадена стойност от 3 шил.}}{\text{променлив капитал от 3 шил.}} = 100\%$$

А според формулите II получаваме:

$$\frac{6 \text{ часа принаден труд}}{\text{работен ден от 12 часа}} = \frac{\text{принадена стойност от 3 шил.}}{\text{новопроизведена стойност от 6 шил.}} = 50\%$$

Тези производни формули изразяват в действителност онова отношение, в което работният ден или неговата новопроизведена стойност се разпределя между капиталиста и работника. Затова, ако те се приемат като непосредствени изрази на степента на самонарастването на капитала, с това се установява погрешен закон; принадлежният труд, или принадлежната стойност, никога не може да достигне 100%¹⁷⁾. Тъй като принадлежният труд може да бъде винаги само част от работния ден, или принадлежната стойност винаги само част от новопроизведената стойност, принадлежният продукт по необходимост винаги е по-малък от работния ден, или принадлежната стойност винаги е по-малка от новопроизведената стойност. Но за да се отнасят една към друга както $\frac{100}{100}$, те би трябвало да са равни. За да може принадлежният труд да погълне целия работен ден (тук става въпрос за средния ден на работната седмица, на работната година и т. н.), необходимият труд би трябвало да спадне до нула. Но ако изчезне необходимият труд, ще изчезне и принадлежният труд, тъй като последният е само функция на първия. Така че пропорцията:

¹⁷⁾ Виж. напр. „Dritter Brief an v. Kirchman von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie“, Berlin, 1851. Аз по-сетне ще се върна на това съчинение, което въпреки своята погрешна теория за поземлената рента е прозряло същността на капиталистическото производство. {Добавка към третото издание. Тук виждаме колко благосклонно преценяваше Маркс своите предшественици, щом намереше у тях действителен напредък, някоя върна нова мисъл. Междувременно публикуването на писмата на Родбертус до Рудолф Майер до известна степен ограничава гореприведената оценка. Там е казано: „Капиталът трябва да бъде спасен не само от труда, но и от самия себе си, а това действително най-добре може да стане, ако дейността на предприемача-капиталист се схваща като народностопански и държавностопански функции, възложени му от капиталистическата собственост, а неговата печалба — като форма на заплата, защото ние не познаваме никаква друга социална организация. Но заплатите могат да бъдат регулирани и намалявани, ако отнемат твърде много от работната заплата. Така трябва да се отбие пробивът на Маркс в обществото — така бих желал да нарека неговата книга. . . Изобицо книгата на Маркс е не толкова изследване на капитала, колкото полемика против сегашната му форма, която той смесва със самото понятие капитал, от което и произлизат неговите заблуждения“ („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer“, Berlin, 1881, Bd. I, S. 111, 48 писмо на Родбертус). — В такива идеологични баналности затъват наистина смелите първи крачки на „Социалиите писма“ на Родбертус. Ф. Е.).

$$\frac{\text{принаден труд}}{\text{работен ден}} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{новопроизведена стойност}}$$

не може никогa да стигне предела $\frac{100}{100}$, а още по-малко — да се повиши на $\frac{100+x}{100}$. Но това е напълно възможно за нормата на принадлежната стойност, която изразява действителната степен на експлоатацията на труда. Да вземем напр. пресмятането на Л. де Лаверн, според което английският земеделски работник получава само $\frac{1}{4}$, а капиталистът (арендаторът) — $\frac{3}{4}$ от продукта¹⁸⁾ или от неговата стойност, безразлично как се разпределя по-нататък тая плячка между капиталиста и поземления собственик и т. н. Така че по това пресмятане принадлежният труд на английския земеделски работник се отнася към неговия необходим труд както 3:1, т. е. степента на експлоатация е 300%.

Присъщият на класическата школа метод да се разглежда работният ден като постоянна величина бе затвърден чрез приложението на формулите II, тъй като в тях принадлежният труд винаги се сравнява с един работен ден от дадена величина. Същото става, ако се има предвид изключително разпределението на новопроизведената стойност. Работният ден, който вече се е въплътил в дадена новопроизведена стойност, е винаги работен ден от дадена величина.

Изразяването на принадлежната стойност и на стойността на работната сила във вид на дробни части от новопроизведената стойност — начин на изразяване, който впрочем произтича от самия капиталистически начин на производство и значението на който ще ни се разкрие по-късно — скрива специфичния характер на капиталистическото отношение, а именно — замаяната на променливия капитал с живата работна сила и съответното отстраняване на работника от продукта. Вместо това създава се илюзията за съдружническо отношение, при което работникът и капиталистът си поделелия продукта според участието на всекиго от тях в неговото образуване¹⁹⁾.

¹⁸⁾ Оная част на продукта, която замества само авансирания постоянен капитал, разбира се, е изключена от тая сметка. — Господин Л. де Лаверн, слеп поклонник на Англия, дава по-скоро твърде ниско, отколкото твърде високо отношение.

¹⁹⁾ Тъй като всички развити форми на капиталистическия производствен процес са форми на кооперацията, естествено няма нищо по-лесно от това, да се абстрахира човек от свойствения им антагонистичен характер и с това да ги нарисува като форми на свободна асоциация, както прави напр. граф А. де Лаборд в „De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communauté“, Paris, 1818. Един янки, Х. Кери, извършва този фокус със същия успех даже и по повод на отношенията в робската система.

Впрочем формулите II винаги могат да бъдат обратно превърнати във формули I. Напр. ако имаме $\frac{\text{принаден труд от 6 часа}}{\text{работен ден от 12 часа}}$, тогава необходимото работно време е равно на работния ден от 12 часа минус принаден труд от 6 часа, и така ще се получи:

$$\frac{\text{принаден труд от 6 часа}}{\text{необходим труд от 6 часа}} = \frac{100}{100}.$$

Една трета формула, която аз при случай вече предварително съм използвал, е:

$$\text{III) } \frac{\text{принадена стойност}}{\text{стойност на работната сила}} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}} = \frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}.$$

Недоразумението, към което би могла да подведе формулата $\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$, като че ли капиталистът заплаща труда, а не работната сила, отпада след обясненията, които дадохме по-горе.

Формулата $\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$ е само популярен израз за $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$.

Капиталистът заплаща стойността или отклоняващата се от нея цена на работната сила и в замяна получава правото да разполага със самата жива работна сила. Използуването на тази работна сила от него се разпада на два периода. През единия период работникът произвежда само стойност, която е равна на стойността на неговата работна сила, следователно само еквивалент. По този начин срещу авансираната цена на работната сила капиталистът получава продукт на същата цена. Положението е същото, както ако той би купил продукта готов на пазара. Напротив, в периода на принадлежния труд използването на работната сила образува стойност за капиталиста, без да му струва в замяна някаква стойност²⁰⁾. Това функциониране на работната сила той получава даром. В този смисъл принадлежният труд може да бъде наречен незаплатен труд.

Така че капиталът е не само командване над труда, както казва А. Смит. Той по същество е командване над незаплатен труд. Всяка принадена стойност, в каквато и особена форма на печалба, лихва, рента и т. н. да кристализира по-после, по самата си субстанция е материализация на незаплатено работно време. Тайната на самонарастването на капитала се състои в това, че капиталът се разпорежда с определено количество незаплатен чужд труд.

²⁰⁾ Макар че физиократите не са проникнали в тайната на принадлежната стойност, все пак им е било ясно, че принадлежната стойност е „независимо и разполагаемо богатство, което той (притежателят) не е купил, а го продава“ (*Turgot „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“*, p. 11).

Отдел шести

РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Глава седемнадесета

ПРЕВРЪЩАНЕ НА СТОЙНОСТТА, РЕСПЕКТИВНО НА ЦЕНАТА НА РАБОТНАТА СИЛА В РАБОТНА ЗАПЛАТА

На повърхността на буржоазното общество заплатата на работника изглежда като цена на труда, като определено количество пари, плащано за определено количество труд. Затова говорят за стойност на труда и наричат нейния паричен израз необходима или естествена цена на труда. От друга страна, говорят за пазарни цени на труда, т. е. цени, които се колебаят над или под неговата необходима цена.

Но какво е стойността на една стока? Предметна форма на изразходвания за найното производство обществен труд. А с какво измерваме величината на нейната стойност? С величината на труда, който се съдържа в нея. С какво би била определена стойността напр. на един 12-часов работен ден? Очевидно само с 12-те работни часа, които се съдържат в работния ден от 12 часа; но това е блудкава тавтология²¹⁾.

²¹⁾ „Рикардо доста остроумно отбягва едно затруднение, което на пръв поглед застрашава да разруши неговата теория, че стойността зависи от количеството на употребявания в производството труд. Ако се държим строго за този принцип, от него следва, че стойността на труда зависи от количеството труд, употребен за неговото производство — а това е очевидна безсмислица. Затова с един ловък обрат Рикардо поставя стойността на труда в зависимост от количеството труд, необходимо за произвеждане на работната заплата; или — да се изразим с неговите собствени думи — той твърди, че стойността на труда се определя от количеството труд, необходим за произвеждане на работната заплата; под това той разбира количеството труд, необходим за произвеждането на парите или стоките, които се дават на работника. Това е все едно да се каже, че стойността на сукното се определя не от количеството труд, изразходвано за неговото произвеждане, а от количеството труд, изразходвано за произвеждането на среброто, срещу което се разменя сукното“ (*J.S. Bailey*) „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 50, 51).

За да бъде продаден на пазара като стока, трудът би трябвало във всеки случай да съществува, преди да бъде продаден. Но ако работникът можеше да му даде самостоятелно съществуване, той щеше да продава създадена от труда стока, а не труд²²⁾.

Но независимо от тези противоречия една пряка размяна на пари, т. е. на овеществен труд, с жив труд или би премахнала закона за стойността, който се развива свободно едва върху основата на капиталистическото производство, или би премахнала самото капиталистическо производство, което почива именно върху наемния труд. Нека работният ден от 12 часа се изразява напр. в парична стойност от 6 шилинга. Ако се разменят еквиваленти, работникът получава за 12-часов труд 6 шилинга. Цената на неговия труд би била равна на цената на продукта на труда. В този случай той не би произвеждал принадлежна стойност за купувача на своя труд, шестте шилинга не биха се превърнали в капитал, основата на капиталистическото производство би изчезнала — а именно върху тази основа той продава своя труд и неговият труд е наемен труд. Или пък той получава за 12 часа труд по-малко от 6 шилинга, т. е. по-малко от 12 часа труд. Дванадесет часа труд се разменя срещу 10, 6 и т. н. часа труд. Това приравняване на неравни величини не само прави невъзможно определението на стойността. Такова противоречие, което само себе си унищожава, изобщо не може да бъде дори изразено или формулирано като закон²³⁾.

Никак няма да помогне и опитът разменяването на повече срещу по-малко труд да се изведе от разликата в неговата форма, от това, че в единия случай той е овеществен, а в другия — жив²⁴⁾. Това е толкова по-глупаво, защото стойността на стоката не се оп-

²²⁾ „Макар че вие наричате труда стока, той все пак не прилича на стоката, която най-напред се произвежда с цел за размяна и после се изнася на пазара, където в определени съотношения се разменя с други стоки, които тъкмо тогава се намират на пазара; трудът се създава в оня момент, в който той бива изнесен на пазара, дори бива изнесен на пазара, преди да е създаден“ („Observations on some Verbal Disputes etc.“, p. 75, 76).

²³⁾ „Ако човек разглежда труда като стока, а капитала — продукта на труда — като друга стока, тогава, ако стойностите на тия две стоки се регулираха чрез еднакви количества труд, дадено количество труд . . . би се разменяло с такова количество капитал, което е било произведено от същото количество труд; минал труд би се разменял . . . срещу същото количество сегашен труд. Но стойността на труда по отношение на другите стоки . . . не се определя с еднакви количества труд. . .“ (Е. Г. Уейкфийлд в неговото издание: *A. Smith, „Wealth of Nations“*, London, 1836, v. I, p. 231, бележката).

²⁴⁾ „Би трябвало да се уговори“ (ето още една разновидност на „contrat social“ [„обществения договор“], „че винаги, когато се разменя вече извършен труд срещу труд, който предстои да бъде извършен, последният (капиталистът) ще получи по-голяма стойност, отколкото първият (работникът)“ (*Simonde de Sismondi, „De la Richesse Commerciale“*, Genève, 1803, t. I, p. 37).

ределя от количеството на действително овеществения в нея труд, а от количеството на необходимия за нейното произвеждане жив труд. Нека една стока да представлява 6 работни часа. Ако бъдат направени изобретения, с които тя може да бъде произведена за 3 часа, тогава ще се намали наполовина и стойността на вече произведената стока. Тя сега ще представлява 3 часа вместо предишните 6 часа необходим обществен труд. Следователно величината на стойността на стоката се определя от количеството труд, необходимо за нейното произвеждане, а не от неговата предметна форма.

Всъщност на стоковия пазар срещу притежателя на пари пряко противостои не трудът, а работникът. Стоката, която работникът продава, е неговата работна сила. Щом като неговият труд започне действително, той престава да принадлежи на работника и следователно не може да бъде продаден от него. Трудът е субстанцията и иманентната мярка на стойностите, но сам той няма стойност²⁵).

В израза „стойност на труда“ понятието стойност е не само напълно заличено, но дори и превърнато в неговата противоположност. Това е имагинерен израз, като напр. стойност на земята. Но тези имагинерни изрази произтичат от самите производствени отношения. Те са категории за формите на проява на съществени отношения. Че нещата в своята проява често пъти се представят превратно — това е познато в почти всички науки освен в политическата икономия²⁶).

Класическата политическа икономия е заела без по-нататъшна критика от всекидневния живот категорията „цена на труда“, за да

²⁵) „Трудът, изключителната мярка на стойността . . . теоретът на всяко богатство, не е стока“ (*Th. Hodgkin*, „Popular Political Economy“, p. 186).

²⁶) Обратно, обявяването на такива изрази за прости *licentia poetica* [поетични волности] показва само безсилието на анализа. Затова на Прудоната фраза: „Приписват на труда стойност не като на същинска стока, а с оглед на стойностите, за които се вярва, че той потенциално ги съдържа. Стойността на труда е образен израз и т. н.“, аз възразах: „В стоката труд, която е убийствена реалност, той вижда само празен граматически израз. И така, днешното общество, почиващо на стоката труд, сега вече било основано върху поетичната волност, върху образния израз. Ако обществото иска „да премахне всички несгоди“, които го измъчват, нека премахне всички неблагоприятни изрази, нека промени езика и за тази цел нека се отнесе само до академията, за да поиска от нея да издаде ново издание на своя речник“ (*Карл Маркс*, „Нищета на философията“, стр. 34, 35 [виж настоящото изд., т. 4, стр. 97]). Още по-удобно е, естествено, под думата стойност човек нищо да не си мисли. В такъв случай човек би могъл, без много да му мисли, да се подчини на тази категория. Така прави напр. Ж. Б. Сей. Какво е „стойност“? Отговор: „Това, което струва една вещ“. А ка во е „цена“? Отговор: „Стойността на една вещ“ изразена в пари“. А защо трудът по земята. . . има стойност? „Защото са му признали някаква цена.“ И така, стойността е това, което едно нещо струва, а земята има „стойност“, защото нейната стойност „се изразява в пари“. Това във всеки случай е твърде прост метод да проумее човек причината и предназначението на нещата.

си зададе след това въпроса: как се определя тази цена? Тя скоро разбрала, че промяната в отношението между търсенето и предлагането не обяснява при цената на труда — както и при цената на всяка друга стока — нищо друго освен изменението на цената на труда, т. е. колебанията на пазарните цени под или над известна величина. Ако търсенето и предлагането се покриват, тогава — при равни други условия — колебанията на цените престават. Но тогава търсенето и предлагането престават да обясняват каквото и да било. Когато търсенето и предлагането се покриват, цена на труда е онази негова цена, която е определена независимо от отношението между търсене и предлагане, неговата естествена цена, до която ние достигаме като до предмета, който собствено и подлежи на анализ. Или пък са вземали един по-дълъг период от колебанията на пазарната цена, напр. една година, и са намирали, че нейното спадане и качване се изравнява до една средна, постоянна величина. Естествено, тя трябвало да се определя по-другояче, отколкото компенсациите се отклонения от самата нея. Тази цена, която стои над случайните пазарни цени на труда и ги регулира, „необходимата цена“ (физиократите) или „естествената цена“ на труда (А. Смит), може да бъде както при другите стоки само неговата стойност, изразена в пари. По такъв начин политическата икономия се е надявала да се добере от случайните цени на труда до неговата стойност. Както при другите стоки тази стойност се е определяла по-нататък чрез производствените разходи. Но какво нещо са производствените разходи. . . на работника, т. е. разходите за произвеждането или възпроизвеждането на самия работник? С този въпрос политическата икономия несъзнателно подмени първоначалния въпрос, тъй като с производствените разходи на труда като такъв тя се е въртяла в омагьосания кръг и не е мръдвала от мястото си. Следователно това, което тя нарича стойност на труда (value of labour), е всъщност стойността на работната сила, която реално съществува в личността на работника и се различава от своята функция — труда, също както една машина се различава от своите операции. Заети с различieto между пазарните цени на труда и неговата тъй наречена стойност, със съотношението на тази стойност към нормата на печалбата, към произведените от труда стокосни стойности и т. н., икономистите никога не са могли да открият, че ходът на анализа е довел от пазарните цени на труда не само до неговата мнима стойност, но и до свеждането на самата тая стойност на труда към стойността на работната сила. Неосъзнаването на този резултат от нейния собствен анализ, безкритичното възприемане на категориите „стойност на труда“, „естествена цена на труда“ и т. н. като последни адекватни изрази на разглежданото

стойностно отношение е заплело класическата политическа икономия, както ще видим по-сетне, в неразрешими противоречия, давайки в същото време сигурна операционна база за баналностите на вулгарната политическа икономия, която по принцип признава само привидността на явленията.

Да разгледаме най-напред как стойността и цената на работната сила се изразяват в своята превърната форма като работна заплата.

Знае се, че едnodневната стойност на работната сила е изчислена въз основа на известна продължителност на живота на работника, на която отговаря известна дължина на работния ден. Да приемем, че обикновеният работен ден е 12 часа, а едnodневната стойност на работната сила е 3 шилинга, които са паричният израз на една стойност, в която са представени 6 работни часа. Ако работникът получи 3 шилинга, той получава стойността на своята функционираща в течение на 12 часа работна сила. Ако тази едnodневна стойност на работната сила бъде изразена като стойност на едnodневния труд, получава се формулата: 12-часовият труд има стойност 3 шилинга. По този начин стойността на работната сила определя стойността на труда, или изразено в пари — неговата необходима цена. Ако пък цената на работната сила се отклонява от нейната стойност, тогава също тъй и цената на труда се отклонява от неговата така наречена стойност.

Тъй като стойността на труда е само ирационален израз на стойността на работната сила, от само себе си следва, че стойността на труда винаги трябва да бъде по-малка от новосъздадената от него стойност, тъй като капиталистът винаги заставя работната сила да функционира по-дълго, отколкото е необходимо за възпроизвеждането на собствената ѝ стойност. В гореприведения пример стойността на функциониращата в течение на 12 часа работна сила е 3 шилинга и за възпроизвеждането на тази стойност работната сила има нужда от 6 часа. Напротив, новопроизведената от нея стойност е 6 шилинга, тъй като тя в действителност функционира 12 часа, а новопроизведената от нея стойност зависи не от нейната собствена стойност, а от продължителността на нейното функциониране. Така се получава на пръв поглед глупавият резултат, че труд, който създава стойност 6 шилинга, има стойност 3 шилинга²⁷⁾.

²⁷⁾ Ср. „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 40, където заявявам, че при разглеждането на капитала предстои да бъде решена следната проблема: „По какъв начин производството въз основа на определяната само чрез работното време разменна стойност довежда до резултата, че разменната стойност на труда е по-малка от разменната стойност на неговия продукт?“ [виж настоящото изд., т. 13, стр. 52].

По-нататък виждаме: стойността от 3 шилинга, в която е представена заплатената част на работния ден, т. е. 6-часов труд, се явява като стойност, или цена, на целия 12-часов работен ден, който съдържа и 6 неплатени часа. Така че формата на работната заплата заличава всяка следа от разделението на работния ден на необходим и принадлеен труд, на заплатен и незаплатен труд. Всеки труд изглежда заплатен труд. При ангарийния труд трудът на селянина за самия себе си и неговият принудителен труд за помешчика се различава помежду си съвсем осезателно по време и пространство. При робския труд дори оная част на работния ден, през която робът замества само стойността на своите собствени средства за живот и значи фактически работи за самия себе си, изглежда като труд за неговия господар. Целият негов труд изглежда като незаплатен труд²⁸⁾. При наемния труд, напротив, дори принадлежният труд, или незаплатеният труд, изглежда като заплатен. В първия случай отношението на собствеността прикрива труда на роба за него самия, а тук паричното отношение прикрива безплатния труд на наемния работник.

Затова лесно е да се разбере решаващото значение на превръщането на стойността и цената на работната сила във формата на работна заплата, или в стойност и цена на самия труд. Върху тази форма на проявление, която прави действителното отношение невидимо и показва тъкмо неговата противоположност, почиват всички правни представи на работника и на капиталиста, всички мистификации на капиталистическия начин на производство, всички негови илюзии за свобода, всички апологетични извъртания на вулгарната икономия.

Ако на световната история бе нужно много време, за да проникне в тайната на работната заплата, няма пък нищо по-лесно от това, да се разбере необходимостта, *les raisons d'être* на тази форма на проявление.

Размяната между капитала и труда се възприема първоначално точно по същия начин, както покупката и продажбата на всички други стоки. Купувачът дава известна парична сума, а продавачът — вещ, различна от парите. Правното съзнание вижда тук в най-добрия случай една веществена разлика, която се изразява в правния еквивалентните формули: „do ut des“, „do ut facias“, „facio ut des“

²⁸⁾ „Morning Star“, наивен до глупост лондонски орган на привържениците на свободната търговия, през време на американската гражданска война непрекъснато и с най-голямото възможно морално негодувание уверяваше, че в „Конфедеративните щати“ негрите работели съвсем безплатно. Той по-скоро би трябвало да сравни едnodневните разходи за издръжката на един такъв негр с тези напр. на свободния работник от лондонския Ист-Енд.

и „facio ut facias“ [„давам, за да дадеш“, „давам, за да правиш“, „правя, за да дадеш“, и „правя, за да правиш“].

По-нататък: тъй като разменната стойност и потребителната стойност са сами по себе си несъизмерими величини, изразите „стойност на труда“, „цена на труда“ не изглеждат по-иррационални, отколкото изразите „стойност на памука“, „цена на памука“. Към това се прибавя, че на работника плащат, след като той вече е дал своя труд. Но в своята функция като платечно средство парите впоследствие реализират стойността, или цената, на доставения продукт, следователно в дадения случай — стойността, или цената, на доставения труд. Най-сетне, „потребителната стойност“, която работникът доставя на капиталиста, е в действителност не неговата работна сила, а нейното функциониране, определен полезен труд, шивашки труд, обушарски труд, предачески труд и т. н. Обстоятелството, че същият този труд откъм една друга страна е всеобщ елемент за образуване стойност и че по това си свойство трудът се различава от всички други стоки — това обстоятелство остава вън от обсега на обикновеното съзнание.

Ако застанем на становището на работника, който напр. за своя 12-часов труд получава новопроизведената стойност на 6-часов труд, да речем 3 шилинга, то за него неговият 12-часов труд е фактически покупателното средство на 3 шилинга. Нека стойността на неговата работна сила да се изменя заедно със стойността на неговите обичайни средства за живот от 3 на 4 шилинга или от 3 на 2 шилинга, т. е. при неизменна стойност на неговата работна сила нейната цена поради променящо се съотношение между търсенето и предлагането нека се повиши от 3 на 4 шилинга или да спадне от 3 на 2 шилинга — все пак той винаги дава 12 работни часа. Затова всяка промяна във величината на еквивалента, който той получава, му се струва по необходимост като изменение в стойността, или цената на неговите 12 работни часа. Това обстоятелство е подвело Адам Смит, който разглежда работния ден като постоянна величина²⁹⁾, да твърди, че стойността на труда била постоянна, макар и стойността на средствата за живот да се мени, и че затова един и същ работен ден се изразява за работника в повече или по-малко пари.

Ако, от друга страна, вземем капиталиста, той наистина иска да получи колкото може повече труд за колкото може по-малко пари. Затова практически него го интересува само разликата между цената на работната сила и стойността, която нейното функциониране съз-

²⁹⁾ А. Смит само случайно, по повод на заплата на парче, намеква за изменението на работния ден.

дава. Но той се стареа да купува всички стоки колкото може поевтино и навсякъде си обяснява своята печалба само с простата измама, с това, че купува под стойността и продава над нея. Затова той не осъзнава, че ако такова нещо като стойността на труда действително съществуваше и ако той действително плащаше тази стойност, не би съществувал никакъв капитал и неговите пари не биха се превръщали в капитал.

При това действителното движение на работната заплата дава явления, които като че ли, доказват, че се заплаща не стойността на работната сила, а стойността на нейното функциониране, на самия труд. Тези явления можем да сведем към две големи категории. Първо. Изменение на работната заплата заедно с изменението на дължината на работния ден. Също така би могло да се заключи, че се плаща не стойността на самата машина, а тази на нейната операция, тъй като струва по-скъпо да се наеме една машина за една седмица, отколкото за един ден. Второ. Индивидуалните различия между работните заплати на различните работници, които изпълняват една и съща функция. Такива индивидуални различия ние виждаме, но без повод за илюзии и в системата на робството, където открито и свободно, без украшения, се продава самата работна сила. Само че в системата на робския труд изгодата от една работна сила, която стои над средната, или вредата от една работна сила, която стои под средната, се падат на робоприитежателя, а в системата на наемния труд — на самия работник, тъй като в единия случай той сам продава своята работна сила, а в другия я продава трето лице.

Впрочем относно такива форми на проявление като „стойност и цена на труда“ или „работна заплата“ — за разлика от същественото отношение, което се проявява, т. е. за разлика от стойността и цената на работната сила — важи същото, което важи и за всички форми на проявление и за техния скрит заден план. Първите се възпроизвеждат непосредствено спонтанно, като текущи мисловни форми, а тяхната основа трябва тепърва да бъде открита от науката. Класическата политическа икономия приблизително попада на истинското положение на нещата, без обаче да го формулира съзнателно. Тя не може да стори това, докато стои в своята буржоазна кожа.

Глава осемнадесета

ЗАПЛАТАТА ПО ВРЕМЕ

Самата-работна заплата взема най-разнообразни форми и това обстоятелство не проличава в наръчните по политическа икономия, които в своята груба заинтересованост към материята пренебрегват всяко различие във формата. Но мястото на едно изследване на всички тези форми е в специалното учение за наемния труд, следователно не в това съчинение. Тук трябва само накратко да разгледаме господстващите две основни форми.

Продажбата на работната сила се извършва, както вече знаем, винаги за определен период от време. Така че превърнатата форма, в която непосредствено се представя едnodневната стойност, седмичната и т. н. стойност на работната сила, е формата на „заплатата по време“, напр. надницата и т. н.

Преди всичко трябва да се забележи, че изложените в петнадесетата глава закони за изменението във величините на цената на работната сила и на принадлежната стойност чрез проста промяна на формата се превръщат в закони на работната заплата. Също тъй разликата между разменната стойност на работната сила и масата на средствата за живот, в които се превръща тази стойност, сега се явява като разлика между номиналната и реалната работна заплата. Би било безполезно да се повтаря при формата на проявление всичко онова, което вече бе развито при съществената форма. Затова ще се ограничим върху няколко точки, характерни за заплата по време.

Паричната сума³⁰⁾, която работникът получава за своя едnodневен, седмичен и т. н. труд, образува сумата на неговата номинална работна заплата, т. е. на работната заплата, изразена по стой-

³⁰⁾ Тук самата стойност на парите винаги се предполага като постоянна.

ност. Но ясно е, че според продължителността на работния ден, т. е. според всекидневно вляганото от работника количество труд, една и съща едnodневна, седмична и т. н. заплата може да представлява твърде различна цена на труда, т. е. твърде различни парични суми за едно и също количество труд³¹⁾. Така че при заплатата по време пак трябва да се прави разлика между общата сума на работната заплата, надницата, седмичната заплата и т. н. — и цената на труда. Но как да се намери тази цена, т. е. паричната стойност на дадено количество труд? Средната цена на труда се получава, като разделим средната едnodневна стойност на работната сила с броя на часовете на един среден работен ден. Ако напр. едnodневната стойност на работната сила е 3 шилинга — новопроизведена стойност от 6 работни часа — и ако работният ден се състои от 12 часа, цената на един работен час $e = \frac{3 \text{ шилинга}}{12} = 3 \text{ пенса}$. Намерената по такъв начин цена на работния час служи като единица мярка за цената на труда.

Затова следва, че надницата, седмичната и т. н. заплата може да остава същата, макар цената на труда постоянно да спада. Ако напр. обикновеният работен ден е бил 10 часа, а едnodневната стойност на работната сила — 3 шилинга, цената на един работен час е била $3\frac{3}{5}$ пенса; тя спада на 3 пенса, щом работният ден се удължи на 12 часа, и на $2\frac{2}{5}$ пенса, ако той се удължи на 15 часа. Но въпреки това надницата или седмичната заплата остават неизменни. И обратно, надницата или седмичната заплата може да се повиши, макар цената на труда да остане неизменна или дори да спадне. Ако напр. работният ден е бил 10 часа, а едnodневната стойност на работната сила — 3 шилинга, цената на един работен час е $3\frac{3}{5}$ пенса. Ако работникът поради увеличение на работата и при неизменна цена на труда работи 12 часа, неговата надница ще се повиши на 3 шилинга и $7\frac{1}{5}$ пенса без всякакво изменение на цената на труда. Същият резултат би се получил, ако вместо екстензивната величина на труда се увеличише неговата интензивна величина³²⁾. Затова по-

31) „Цената на труда е сумата, която се плаща за дадено количество труд“ (Sir Edward West, „Price of Corn and Wages of Labour“, London, 1826, p. 67). Уест е авторът на анонимното съчинение, което направи епоха в историята на политическата икономия: „Essay on the Application of Capital to Land“. By a Fellow of the University College of Oxford, London, 1815.

32) „Работните заплати зависят от цената на труда и от количеството на извършения труд... Увеличението на работните заплати не включва по необходимост повишаване на цената на труда. При по-дълго работене и по-голямо напъгане работните заплати могат значително да нараснат, докато цената на труда си остава същата“ (West. „Price of Corn and Wages of Labour“, London, 18 6, p. 66, 68 и 112). Впрочем Уест с банални фрази се измъква от главния въпрос: как се определя „цената на труда“?

качването на номиналната надница или седмична заплата може да бъде придружавано от неизменна или падаща цена на труда. Същото важи и за дохода на работническото семейство, когато влаганото от главата на семейството количество труд бива увеличавано с труда на другите членове на семейството. Така че съществуват методи за понижаване на цената на труда, независими от намаляването на номиналната надница или седмична заплата³³⁾.

Като общ закон обаче следва: при дадено количество еднодневен, седмичен и т. н. труд надницата или седмичната заплата зависят от цената на труда, която пък се изменя или заедно със стойността на работната сила, или с отклоненията на нейната цена от стойността ѝ. Ако, напротив, е дадена цената на труда, надницата или седмичната заплата зависят от количеството на едnodневния или седмичния труд.

Единицата мярка за заплата по време, цената на работния час, е частното от едnodневната стойност на работната сила, разделена на броя на часовете на обичайния работен ден. Да приемем, че последният има 12 часа, че едnodневната стойност на работната сила е 3 шилинга, които са новопроизведена стойност на 6 работни часа. Цената на работния час при тези условия е 3 пенса, а неговата новопроизведена стойност — 6 пенса. Ако работникът е зает по-малко от 12 часа дневно (или по-малко от 6 дни през седмицата), напр. само 6 или 8 часа, то при тази цена на труда той получава само 2 или $1\frac{1}{2}$ шилинга надница³⁴⁾. Тъй като според предпоставката той трябва да работи средно 6 часа на ден, за да произведе

³³⁾ Най-фанатичният представител на индустриалната буржоазия от XVIII век, автор на често цитираното тук съчинение „*Essay on Trade and Commerce*“, съвсем вярно долавя това, макар да представя работата извънредно объркано: „Количеството на труда, а не неговата цена (под това той разбира номиналната надница или седмична заплата) се определя чрез цената на средствата за живот и на другите предмети за потребление: ако се намали силно цената на предметите за потребление — съответно спада и количеството на труда . . . Фабрикантите знаят, че има различни пътища за повишаване или понижаване цената на труда освен чрез изменението на неговата номинална сума“ (пак там, стр. 48 и 61). Н. У. Сениор в своите „*Three Lectures on the Rate of Wages*“, London, 1830, като се ползува от съчинението на Уест, без да го посочва, между другото казва: „Работникът се интересува главно от размера на работната заплата“ (стр. 15). И така, работникът бил заинтересован главно от това, което получава, от номиналната сума на заплатата, а не от това, което дава, не от количеството труд!

³⁴⁾ Ефектът на такова ненормално недозаангажиране е съвсем различен от този на едно всеобщо принудително законодателно скъсяване на работния ден. Първото нама нищо общо с абсолютната дължина на работния ден и може да настъпи както при 15-часов работен ден, тъй и при 6-часов. Нормалната цена на труда в първия случай е пресметната въз основа на това, че работникът работи средно 15 часа на ден, а във втория — че той работи средно 6 часа. Затова ефектът е еднакъв, ако в първия случай той е заангажиран само $7\frac{1}{2}$, а във втория — само 3 часа дневно.

само такава надница, която да отговаря на стойността на неговата работна сила, и тъй като според същата предпоставка той от всеки час работи само $\frac{1}{2}$ час за себе си, а другия $\frac{1}{2}$ час — за капиталиста, ясно е, че той може да изкара за себе си стойност, произведена за 6 часа, само ако работи не по-малко от 12 часа. Ако ние преди видяхме разрушителните последици на прекомерния труд, тук откриваме източниците на онези страдания, които застрашават работника, когато той е принуден да работи непълно време.

Ако заплатата на час е фиксирана по такъв начин, че капиталистът не се задължава да плаща надница или седмична заплата, а да плаща само онези работни часове, през които му е угодно да дава работа на работника — той може да му дава работа през по-малко време от онова, което първоначално лежи в основата на изчисляването на заплатата на час, или на единицата мярка за цената на труда. Тъй като тази единица мярка се определя чрез отношението: $\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от даден брой часове}}$, тя естествено губи всякакъв смисъл, щом работният ден престане да съдържа определен брой часове. Премахва се взаимната зависимост между заплатения и незаплатения труд. Сега капиталистът може да изкара от работника определено количество принадлеен труд, без да му предостави работното време, необходимо за поддържане на съществуването на работника. Той може да унищожи всяка редовност на работата и ръководен изключително от своето удобство, каприз и моментни интереси, да сменя чудовищния прекомерен труд с периоди на относителна или дори пълна безработица. Той може ненормално да удължи работния ден, без да дава никаква съответна компенсация на работника — под предлог че плаща „нормалната цена на труда“. На това се дължи напълно разумното опълчване на лондонските строителни работници (1860 г.) против опита на капиталистите да им наложат заплата на час. Законодателното ограничаване на работния ден слага край на това безобразие, макар че естествено не слага край и на недозаангажирането на работника, което се дължи на конкуренцията от страна на машините, на промените в квалификацията на заетите работници, на частичните и всеобщите кризи.

При нарастваща надница или седмична заплата цената на труда номинално може да остане постоянна и въпреки това да спадне под своето нормално равнище. Това става всеки път, когато при постоянна цена на труда, респективно на работния час, работният ден бъде удължен повече от обикновената му продължителност. Когато в дробта $\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден}}$ расте знаменателят, тогава числителят расте още по-бързо. Заедно с продължителността на

функционирането на работната сила нараства и нейната стойност, тъй като нараства и нейното изхажване — и това нарастване се извършва в по-бърза пропорция, отколкото нарастването на продължителността на нейното функциониране. Затова в много клонове на индустрията, в които без законодателни ограничения на работното време господствува заплатата по време — стихийно се е развил обичаят работният ден само до известен предел, напр. до изтичането на 10-ия час, да бъде смятан за нормален („normal working day“ [„Нормален работен ден“], „the day's work“ [„дневен труд“] или „the regular hours of work“ [„редовно работно време“]). Отвъд този предел работното време образува извънредно време (overtime) и се заплаща по-добре (extra pay), макар и често пъти в смешно малка пропорция, при което за единица мярка също се взема часът³⁵⁾. Нормалният работен ден тук съществува като откъс от действителния работен ден, а последният често пъти в продължение на цялата година трае по-дълго от първия³⁶⁾. Нарастването на цената на труда заедно с удължаването на работния ден отвъд известен нормален предел се извършва в някои английски отрасли на промишлеността по такъв начин, че ниската цена на труда през време на тъй нареченото нормално време налага на работника — ако той изобщо иска да изкара достатъчна работна заплата — да работи и през по-добре платеното извънредно време³⁷⁾.

³⁵⁾ „Нормата на заплатата за извънредно време (в производството на дантели) е толкова нишожна — $\frac{1}{2}$ пени и т. н. на час, — че се намира в остър контраст с грамадната вреда, която тя причинява на здравето и жизнената сила на работниците . . . При това малката добавка, спечелена по този начин, често пъти пак трябва да се изразходва за извънредни подкрепителни средства“ („Children's Employment Commission. 2nd Report“, p. XVI, N 117).

³⁶⁾ Напр. в тапетните фабрики преди неотдавнашното въвеждане на фабричния закон. „Ние работехме без обедна почивка, тъй че 10 $\frac{1}{2}$ -часовата дневна работа свършва в 4 $\frac{1}{2}$ часа след обед; а всичко по-нататък е извънредно време, което рядко свършва преди 8 часа вечер, така че ние всъщност работим извънредно време през цялата година“ (показания на мистър Смит пред „Children's Employment Commission 1st Report“, p. 125).

³⁷⁾ Напр в шотландските белилни. „В някои части на Шотландия тази промишленост (преди въвеждането на фабричния закон от 1862 г.) работеше по системата на извънредното работно време, т. е. 10 часа се смятаха за нормален работен ден, за това време работникът получаваше 1 шилинг и 2 пенса. Но към това всекидневно се прибавяше извънредно време от 3 или 4 часа, което се заплащаше по 3 пенса за час. Ето последните на тази система: работник, който е работил само през нормалното време, можеше да спечели само 8 шилинга в седмицата. Без извънредна работа работната заплата беше недостатъчна“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848“, p. 10). „Допълнителното заплащане на извънредното време е изкушението, на което работниците не могат да устоят“ („Reports of Insp. of Fact for 30th April 1848“, p. 5).

В книговезкия бранш на лондонското Сити са заети твърде много млади момичета от 14—15 години, и то по чирашкия договор, който предписва определен брой работни часове. При все това през последната седмица на всеки месец те работят до 10, 11, 12 и 1 часа през нощта заедно с възрастните работници, в твърде смесено общество. „Господарите ги примамват (tempt) с извънредна заплата и пари за

Законодателното ограничаване на работния ден туря край на това удоволствие³⁸⁾.

Общозвестен е фактът, че колкото по-дълъг е работният ден в някой отрасъл на промишлеността, толкова по-ниска е работната заплата³⁹⁾. Фабричният инспектор А. Редгрейв илюстрира това с една сравнителна таблица за 20-годишния период от 1839—1859 г., според която във фабриките, подчинени на закона за 10-часовия работен ден, работната заплата се е покачила, докато във фабриките, където се работи по 14 до 15 часа дневно, тя е спаднала⁴⁰⁾.

От закона: „при дадена цена на труда надницата или седмичната заплата зависят от количеството на вложения труд“, преди всичко следва, че колкото по-ниска е цената на труда, толкова по-голямо трябва да бъде количеството труд, или толкова по-дълъг работният ден, за да може работникът да си осигури поне оскъдна средна заплата. В този случай ниската цена на труда действа като побуда за удължаване на работното време⁴¹⁾.

И обратно, удължаването на работното време от своя страна предизвиква спадане на цената на труда, а с това и на надницата или на седмичната заплата.

От определянето на цената на труда с отношението

$$\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от даден брой часове}}$$

следва, че простото удължаване на работния ден намалява цената на труда, ако не настъпи никаква компенсация. Но същите обстоя-

добра вечеря“, която те консумират в близки кръчми. Голямата разпуснатост, която се развива между тези „young immortals“ (млади души) („Children's Employment Commission, 5th Report“, р. 44, № 191), се компенсира с това, че те подвързват между другото и много библии и други душеспасителни книги.

³⁸⁾ Виж „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, пак там. Заетите в строителния бранш лондонски работници с напълно правилна критика на положението на нещата заявиха през време на голямата стачка и локаут от 1860 г., че са съгласни на заплата на час само при две условия: 1) заедно с цената на работния час да бъде установен нормален работен ден от 9 или 10 часа и цената на един час от 10-часовия работен ден да бъде по-голяма от цената на един час от 9-часовия; 2) всеки час върху нормалния работен ден да се заплаща като извънредно време — сравнително по-високо

³⁹⁾ „При това за отбелязване е фактът, че там, където дългото работно време е правило, правилно са и ниските заплати“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, р. 9). „Работата, която едва дава оскъдна прехрана, повечето пъти бива прекомерно удължавана“ („Public Health, 6th Report 1864, р. 15).

⁴⁰⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, р. 31, 32.

⁴¹⁾ Напр. английските работници в ръчното производство на гвоздеи трябва поради ниската цена на труда да работят по 15 часа дневно, за да изкарат най-оскъдна седмична заплата. Той трябва да работи упорито много и много часове през деня, за да изкара 11 пенса или 1 шилинг, при това от тях $2\frac{1}{2}$ —3 пенса отиват за износване на инструментите, за гориво и за железни отпадъци („Children's Employment Commission, 3rd Report“, р. 136, № 671). Жените за същото работно време получават само 5 шилинга седмична заплата (пак там, стр. 137, № 674).

телства, които позволяват на капиталиста да удължава за продължителен срок работния ден, отначало му позволяват, а в края на краищата го принуждават да намалява и номинално цената на труда — дотогава, докато спадне общата цена на умножения брой часове, т. е. докато спадне надницата или седмичната заплата. Тук е достатъчно да се посочат две обстоятелства. Ако един човек извършва работата на $1\frac{1}{2}$ или на 2 души, нараства притокът на труд, макар че притокът на работни сили на пазара остава постоянен. Предизвиканата по този начин конкуренция между работниците дава възможност на капиталиста да смъкне цената на труда, докато пък падащата цена на труда му дава възможност още повече да увеличи работното време⁴²⁾. Но това разполагане с ненормално количество незаплатен труд, т. е. с количество, което превишава средното обществено равнище, скоро става средство за конкуренция между самите капиталисти. Част от стоковата цена се състои от цената на труда. Незаплатената част от цената на труда може и да не се включва в стоковата цена. Тя може да бъде подарена на купувача на стоката. Тази е първата крачка под натиска на конкуренцията. Втората крачка, към която тя заставя, е да се изключи от продажната цена на стоката поне част от ненормалната гравидена стойност, произведена чрез удължаването на работния ден. По този начин се образува ненормално ниска продажна цена на стоката, която отначало възниква спорадично, а след това постепенно се фиксира и става постоянна основа на мизерната работна заплата при прекомерно работно време, докато първоначално е била продукт на тези обстоятелства. Ние само набелязваме това движение, тъй като тук не е мястото за анализ на конкуренцията. Но за минута нека дадем думата на самия капиталист.

„В Бирмингам конкуренцията между господарите е толкова голяма, че някои от нас са принудени като предприемачи да постъпват така, както бихме се срамували да постъпваме при други обстоятелства; и въпреки това не се печелят повече пари (and yet no more money is made), а само публиката има полза от това“⁴³⁾.

Да си спомним за двата вида лондонски хлебари, от които едните продават хляба по пълната му цена (the „fullpriced“ bakers), а другите под нормалната му цена („the underpriced“, „the under-

⁴²⁾ Напр., ако един фабричен работник откаже да работи обичайния голям брой часове, „той много скоро би бил заместен от някой друг, който е съгласен да работи произволно дълго време — и така би останал без работа“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, Evidence, p. 39, № 58). „Ако... един човек извършва работата на двама... нормата на печалбата обикновено ще се повишава... защото този допълнителен приток на труд намалява цената му“ (Senior, „Three Lectures on the Rate of Wages“, London, 1830, p. 15).

⁴³⁾ „Children's Employment Commission, 3rd Report“. Evidence, p. 65, № 22.

sellers“). „Fullpriced“ доносничат за своите конкуренти пред парламентарната следствена комисия:

„Те съществуват само като, първо, измамват публиката (чрез фалшификация на стоката, и, второ, измъкват от своите работници 18 работни часа срещу заплата за 12-часов труд. . . Незаплатеният труд (the unpaid labour) на работниците е средството, с което те се борят с конкурентите. . . Конкуренцията между господарите-хлебари е причина за мъчнотията при премахването на нощната работа. Underseller, който продава хляба под неговата цена, която се мени заедно с цената на брашното, се обезщетява за загубите, като изстисква повече труд от своите хора. Ако аз извличам само 12 часа труд от своите хора, а моят съсед, напротив, 18 или 20 часа, той ще ме бие в продажната цена. Ако работниците можеха да наложат да им се заплаща извънредното време, тогава скоро щеше да се тури край на тая маневра. . . Голям брой от работещите при undersellers са чужденци, младежи и други, които са принудени да се задоголяват едва ли не с каквато и да е работна заплата, която могат да получат“⁴⁴⁾

Тази иеремиада е интересна и затова, че показва как в мозъка на капиталиста се отразява само привидността на производствените отношения. Капиталистът не знае, че и нормалната цена на труда съдържа определено количество незаплатен труд и че именно този незаплатен труд е нормалният източник на неговата печалба. Категорията на принадлежното работно време за него изобщо не съществува, защото то е включено в нормалния работен ден, който той смята, че заплаща с надницата. Но за него съществува извънредното време, удължаването на работния ден отвъд пределите, които отговарят на обикновената цена на труда. В борбата си против своя конкурент, който продава на цена под нормалната, той дори настоява за извънредно заплащане (extra pay) на това извънредно време. Той пак не знае, че тази извънредна заплата също съдържа незаплатен труд, както го съдържа и цената на обикновения работен час. Напр. цената на един час от 12-часовия работен ден е 3 пенса, т. е. стойността, произведена за $\frac{1}{2}$ работен час, докато цената на извънредния работен час е 4 пенса, т. е. стойност, произведена за $\frac{2}{3}$ работен час. В първия случай капиталистът си присвоява без заплащане половината от работния час, във втория — една трета.

⁴⁴⁾ „Report etc. relative to the grievances complained of by the Journeymen Bakers“, London, 1862, p. LII, и пак там, показания № 479, 359, 27. Впрочем и full-priced — хлебари, както споменахме по-рано и както признава сам техният представител Бенет, заставят своите работници „да почват работа от 11 часа вечер или още по-рано и често я удължават до 7 часа другата вечер“ (пак там, стр. 22).

Глава деветнадесета

ЗАПЛАТАТА НА ПАРЧЕ

Заплатата на парче е само превърнатата форма на заплатата по време, също както заплатата по време е превърнатата форма на стойността или на цената на работната сила.

При заплатата на парче на пръв поглед изглежда като че ли продадената от работника потребителна стойност не е функция на неговата работна сила, не е жив труд, а е труд, вече овеществен в продукта, и като че ли цената на този труд се определя не от дробта

$$\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от даден брой часове}}$$

както при заплатата по време, а от продуктивността на производителя⁴⁵⁾.

Преди всичко увереността, с която вярват в тази привидност, би трябвало вече да бъде силно разколебана от факта, че двете форми на работната заплата съществуват едновременно и успоредно в едни и същи отрасли на промишлеността. Например

⁴⁵⁾ „Системата на работа на парче характеризира една епоха в историята на работника; тя стои на средата между положението на простия надничар, който зависи от волята на капиталиста, и положението на кооперативния работник, който в недалечно бъдеще обещава да обедини в свое лице работника и капиталиста. Работниците на парче фактически са си сами господари, даже когато работят с капитала на предприемача“ (*John Watts*, „*Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies*“, Manchester, 1865, p. 52, 53). Цитирам това съчинение, защото то е същинска помийна яма за всички отдавна вече прогнали апологетични баналности. Същият господин Уотс по-рано се е занимавал с оуенизъм и публикувал в 1842 г. друго едно съчинение: „*Facts and Fictions of Political Economists*“, където между другото обявява собствеността за грабеж. Но това е стара работа.

„лондонските словослагатели работят обикновено на парче, а заплатата по време у тях е изключение. Обратното е при словослагателите в провинцията, където заплатата по време е правило, а заплатата на парче — изключение. Араходните дърводелци в лондонското пристанище получават заплатата на парче, а във всички други английски пристанища — заплатата по време“⁴⁶⁾.

В едни и същи лондонски седларски работилници често пъти за един и същ труд на французите плащат на парче, а на англичаните — по време. В същинските фабрики, където изобщо преобладава работата на парче, някои трудови функции по технически причини не се поддават на такова измерване и затова се заплащат по време⁴⁷⁾. Само по себе си обаче е ясно, че различните форми на изплащането на работната заплата никак не изменят нейната същност, макар че едната форма може да е по-благоприятна от другата за развитието на капиталистическото производство.

Нека обикновеният работен ден да има 12 часа, от които 6 заплатени и 6 незаплатени. Нека произведената през този ден стойност да е 6 шилинга, следователно произведената през един работен час стойност да е 6 пенса. Нека от опит да е установено, че един работник, който работи със средна степен на интензивност и сръчност и следователно в действителност употребява само обществено необходимото работно време за произвеждането на даден продукт, произвежда за 12 часа 24 единици продукт, независимо от това, дали те са отделни стокони единици или измерими части на един цялостен продукт. При тези условия стойността на тези 24 единици, като се извади съдържащата се в тях постоянна част на капитала, е 6 шилинга, а стойността на всяка отделна единица — 3 пенса. Работникът получава на единица продукт по $1\frac{1}{2}$ пенса и по този начин за 12 часа изкарва 3 шилинга. Както при заплатата по време е безразлично дали ще приемем, че работникът работи 6 часа за себе си и 6 за капиталиста или че от всеки час едната половина работи за

⁴⁶⁾ T. J. Duning, „Trades Unions and Strikes“, London, 1860, стр. 22.

⁴⁷⁾ Ето как едновременното съществуване на тия две форми на работната заплата поощрява мошенничествата на фабрикантите: „В една фабрика са заети 400 души, от които половината работят на парче и непосредствено са заинтересовани да работят по-дълго време. Другите 200 души получават надница, работят също тъй дълго, както и първите, но не получават нищо за извънредното време. . . Трудът на тия 200 души в продължение на половин час на ден се равнява на 50 часа труд на един човек, или на $\frac{5}{8}$ от седмичния труд на един човек, и е твърде осезателна печалба за предприемача“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860“, р. 9). „Работата свръх установените норми все още преобладава в значителен размер, и то в повечето случаи закон осигурява невъзможността да се открие тази злоупотреба и виновните да бъдат наказани. Много предишни отчети аз посочих. . . каква несправедливост се извършва по отношение на всички работници, които получават заплатата не на парче, а на седмица“ (Леонард Хорвър в „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859“, р. 8, 9).

себе си, а другата за капиталиста — и тук е безразлично дали ще кажем, че всяка отделна единица продукт е наполовина заплатена и наполовина незаплатена, или че цената на 12 единици замества само стойността на работната сила, докато в другите 12 единици е въплътена принадлежната стойност.

Формата на заплатата на парче е също толкова ирационална, колкото и формата на заплатата по време. Докато напр. две единици стока — след като се приспадне стойността на погълнатите от тях средства за производство — като продукт на един работен час имат стойност 6 пенса, работникът получава за тях цена от 3 пенса. Заплатата на парче наистина не изразява непосредствено никакво стойностно отношение. Въпросът не е да се измери стойността на единицата продукт с въплътеното в нея работно време, а обратно — изразходваният труд на работника да се измери с броя на произведените от него единици продукт. При заплатата по време трудът се измерва с неговото непосредствено времетраене, при заплатата на парче — с количеството на продуктите, в които е сгъстен труд през определено времетраене⁴⁹⁾. Цената на самото работно време се определя в края на краищата чрез уравнението: стойността на едnodневния труд = едnodневната стойност на работната сила. Значи заплатата на парче е само модифицирана форма на заплатата по време.

Да разгледаме сега малко по-отблизо характерните особености на заплатата на парче.

Качеството на труда тук се контролира от самия продукт, който трябва да има средна доброкачественост, за да се получи пълната цена на парче. Заплатата на парче откъм тая страна става най-обилен източник на удръжки от заплатата и на капиталистически мошеничества.

Тя дава на капиталиста съвсем определена мярка на интензивността на труда. Само онова работно време, което е въплътено в предварително определено и установено от опита количество стоки, се смята за обществено необходимо работно време и се заплаща като такова. Затова в по-големите лондонски шивашки работилници определена единица от изработен продукт, като напр. жилетка и т. н., се нарича час, половин час и т. н., като смятат часа за 6 пенса. От практиката е известно колко е средният продукт на един час. При нови моди, поправки и т. н. се явяват спорове между господарите и работниците дали определена изработена единица продукт е равна на един час и т. н., докато и тук опитът реши въпроса. Подобно е

⁴⁹⁾ „Работната заплата може да се измерва по два начина: или с времетраенето на труда, или с неговия продукт“ („Abrégé élémentaire des principes de l'Economie Politique“, Paris, 1796, p. 32). Авторът на това анонимно съчинение е Ж. Гарние.

положението и в лондонските работилници за мебели и т. н. Ако работникът няма средна продуктивност и затова не може да произведе определен минимум от дневния продукт — уволняват го⁴⁹⁾.

Тъй като качеството и интензивността на труда тук се контролират от формата на самата работна заплата, тази форма прави излишна значителна част от надзора върху работата. Поради това тя образува основата както на вече описаното съвременно домашно производство, така и на една йерархически разчленена система на експлоатация и потисничество. Тази система има две основни форми. Заплатата на парче облекчава, от една страна, вмъкването на паразити между капиталиста и наемния работник, пренаемане на труда (*subletting of labour*). Печалбата на посредниците произтича изключително от разликата между цената на труда, която плаща капиталистът, и онази част от тази цена, която те пък действително дават на работника⁵⁰⁾. Тази система в Англия носи характерното название „*sweating system*“ (потосмукачна система). От друга страна, заплатата на парче позволява на капиталиста да сключва договор само с главния работник — в манифактурата с шефа на групата, в мините с копача на въглищата и т. н., във фабриката със същинския машинен работник — по толкова и толкова на парче, на цена, срещу която главният работник сам поема вербуването и плащането на своите помощници. Експлоатацията на работниците от капитала тук се осъществява чрез експлоатация на работника от друг работник⁵¹⁾.

Щом е дадена заплатата на парче, естествено работникът е лично заинтересован да напруга колкото може по-интензивно своята работна сила, а това помага на капиталиста да повиши нормалната

⁴⁹⁾ „Предават му (на предача) известно тегло памук и той е длъжен след определено време да върне в замяна известно тегло конци или прежда с известна степен на тънкост; плащат му по толкова и толкова за фунт от това, което той предава. Ако неговата работа по качество не е задоволителна, глобяват го; ако количеството е по-малко от минимума, установен за през определено време, уволняват го и вземат по-способен работник“ (*Ure, Philosophy of Manufactures*“, р. 316, 317).

⁵⁰⁾ „Когато продуктът на труда минава през много ръце и всички те искат да участвуват в печалбата, докато само последният извършва работата, става така, че заплатата, която на края достига до работничката, е извънредно нищожна“ („*Children's Employment Commission, 2nd Report*“, р. LXX, № 424).

⁵¹⁾ Дори апологетът Уотс бележи: „Би било голямо подобрение на системата на заплата на парче, ако всички работници, които работят една работа, биха били съдружници в договора, всеки според способностите си, вместо един човек да е заинтересован да преуморява другарите си за своя собствена изгода“ (*John Watts, „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies“*. Manchester, 1865, р. 53). За низостите на тази система виж „*Children's Employment Commission 3rd Report*“, р. 66, №22; р. 11, №124; р. XI, №13, 53, 59 и т. н.

степен на интензивността^{51а}). Също така работникът е лично заинтересован да удължава работния ден, защото по този начин се по-качва неговата надница или седмична заплата⁵²). С това настъпва оная реакция, която вече описахме при заплатата по време, независимо от това, че удължаването на работния ден дори при постоянна заплата на парче само по себе си включва спадане на цената на труда.

При заплатата по време господствува, с малко изключения, еднаква работна заплата за едни и същи функции, докато при заплатата на парче цената на работното време се измерва найстина чрез определено количество продукти, но надницата и седмичната заплата се мени в зависимост от индивидуалните различия между работниците, от които един в дадено време доставя само минимума продукт, друг — средното количество, а трети — повече от средната норма. По отношение на действителния доход тук се забелязват големи разлики според различната сръчност, сила, енергия, издръжливост и т. н. на индивидуалните работници⁵³). Естествено това с нищо не изменя общото отношение между капитала и наемния труд. Първо, индивидуалните различия се изравняват в работилницата, взета като цяло, така че тя за определено работно време произвежда средния продукт, и платената целокупна работна заплата ще

^{51а}) Твърде често изкуствено подпомагат този естествен резултат. Напр. в машиностроителното производство в Лондон се смята за обичаен трик „капиталистът да избира за шеф на известна група работници някого с изключителна физическа сила и сръчност. Той му плаща всеки три месеца или в други срокове извънредна заплата при условие той пък да направи всичко възможно, за да подбутва към крайно усърдие другите работници, които получават само обикновена заплата... Без никакви по-нататъшни коментари това обяснява оплакванията на капиталистите, че трейджионите „парализират енергията, голямата сръчност и работната сила“ („stinting the action, superior skill and working power“) (*Dunning*, цит. съч., стр. 2, 23). Тъй като авторът сам е работник и секретар на един трейджион, някой може да сметне това за преувеличено. Но погледнете напр. във високопочтената агрономическа енциклопедия на Дж. Ч. Мортон на „Работник“, където тоя метод се препоръчва на фермерите като изпитан.

⁵²) „Всички, които получават заплата на парче... имат изгода от нарушението на законните граници на труда. Тази готовност да работят свръхвреме може да се наблюдава особено у жените, които работят като тъкачки и мотачки“ („Rep. of Insp. of F ct. for 30th April 1858“, р. 9). „Тази система на заплатата на парче, толкова изгодна за капиталиста... се стреми направо към това, да подбужда младия грънчар да работи прекомерно продължително време в течение на 4-те или 5-те години, през които той получава заплата на парче, но по твърде ниска цена. Това е една от главните причини за физическото израждане на грънчарите“ („Children's Employment Commission 1st Rep.“, р. XIII).

⁵³) „Където в някой занаят трудът се заплаща на парче, значи на акорд... заплатите могат твърде съществено да се различават помежду си по размери... Но при надница те имат обикновено еднакъв размер... признат от господаря и работника като средна заплата за средната производителност на работниците в даден занаят“ (*Dunning*, цит. съч., стр. 17).

бъде средната заплата за дадения производствен отрасъл. Второ, отношението между работна заплата и принадлежна стойност остава непроменено, тъй като на индивидуалната заплата на отделния работник отговаря индивидуално изработеното от него количество принадлежна стойност. Но по-голямата свобода, която заплатата на парче дава на индивидуалността, цели да развие у работниците, от една страна, тяхната индивидуалност, а с това и чувството на свобода, самостоятелност и самоконтрол, а от друга страна — взаимната конкуренция помежду им. Затова заплатата на парче има тенденция — с покачването на индивидуалните работни заплати над средното равнище да понижава самото това равнище. Но там, където определена заплата на парче отдавна вече се е затвърдила по традиция и поради това нейното намаление е създавало особени мъчнотии, господарите по изключение са прибегнали и до насилственото ѝ превръщане в заплата по време. Против това напр. беше насочена голямата стачка на тъкачите на ширити в Ковънтри през 1860 г.⁵⁴⁾ И най-сетне работата на парче е една от главните опори на описаната по-горе система на заплащане на час⁵⁵⁾.

От досегашното изложение следва, че заплатата на парче е онази форма на работната заплата, която най-много отговаря на ка-

⁵⁴⁾ „Трудът на занаятчийските калфи се регулира на ден или на парче (à la journée ou à la pièce)... Майсторите приблизително знаят колко могат да изработят на ден работниците във всеки занаят и затова често пъти им плащат според извършената работа; така тия калфи, в своя собствен интерес, работят колкото могат, без всякакъв особен надзор“ (*Cantillon*, „Essai sur la Nature du Commerce en général“, ed. Amsterdam 1756, p. 18, 202. Първото издание е излязло в 1/5 г.). И така, Кантлон, от когото изобилно са заимствували Кене, сър Джеймс Стюарт и А. Смит, тук вече представя заплатата на парче като само модифицирана форма на заплатата по време. Френското издание на Кантлон в заглавието е наречено превод от английски, но английското издание: „The Apalys of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchaznt“ не само че е от по-късна дата (от 1759 г.), но и по своето съдържание се оказва по-късна преработка. Така напр. във френското издание Юм още не е споменат, докато пък в английското издание Пети вече почти не фигурира. Английското издание има по-малко теоретично значение, но пък съдържа най-различни подробности за английската търговия, за търговията с благородни метали и т. н., които липсват във френския текст. Затова думите в заглавието на английското издание: „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ [„заето главно от ръкописа на един високодаровит джентлемен, сега покойник, и приспособено и т. н.“] изглеждат нещо повече от проста и сбикновена за онава време измислица.¹⁵⁹

⁵⁵⁾ „Колко често сме виждали, че в известни работилници са наети много повече работници, отколкото са действително нужни в момента. Често пъти наемат работници в очакване на някаква още несигурна, а понякога дори въображаема работа: по-неже плащат на парче, казват си, че не рискуват нищо, тъй като всички загуби във време падат върху безработните“ (*H. Grégoir*, „Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles“, Bruxelles, 1835, p. 9).

пита̀листическия начин на производство. Макар и да не е нова — тя официално фигурира, наред със заплатата по време, между другото и във френските и английските работнически статuti от 14 век, — тя получава по-значително разпространение едва през време на същинския манифактурен период. През периода на бурните устреми на едрата индустрия, особено от 1797 до 1815 г., тя служи като лост за удължаване на работното време и за понижаване на работната заплата. Твърде важен материал за движението на работната заплата в този период намираме в сините книги: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (парламентарна сесия 1813—1814 г.) и „Reports from the Lords' Committee on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (сесия 1814—1815 г.). В тях намираме документалното доказателство за непрекъснатото спадане на цената на труда от началото на антиякобинската война. Напр. в тъкачеството заплатата на парче била толкова спаднала, че въпреки твърде удължения работен ден дневната заплата е била по-ниска от преди.

„Реалният доход на тъкача е много по-малък от по-рано: неговото превъзходство над обикновения работник, което отначало е било твърде голямо, сега почти изцяло е изчезнало. Нанстина разликата между заплатите за квалифициран и обикновен труд сега е много по-незначителна, отколкото в който и да било предишен период“⁵⁶⁾.

Колко малко полза е принесла на земеделския пролетариат увеличената при работата на парче интензивност и продължителност на труда, показва следното място, заето от един памфлет в полза на лендлордовете и арендаторите:

„Много по-голяма част от земеделските операции се извършва от хора, наети на ден или на парче. Тяхната седмична заплата е около 12 шилинга; и макар че може да се предположи, че при заплата на парче, която подтиква към по-напрегнат труд, работникът припечелва 1 шилинг или дори 2 шилинга повече, отколкото при седмичната заплата — все пак, като пресметнем целия му приход, ще намерим, че неговата загуба на работно време през течение на годината балансира тази добавка . . . По-нататък, общо взето, ще намерим, че заплатите на тези хора се намират в известно отношение спрямо цената на необходимите средства за живот, така че мъж с две деца е в състояние да издържа семейството си, без да прибегва за помощ до енорията“⁵⁷⁾.

Малтус забелязал тогава по повод на фактите, публикувани от парламента:

56) „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain“, London 1815, p. 48.

57) „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain“, London 1814, p. 4, 5.

„Да си призная, аз гледам с незадоволство голямото разпространение на практиката на заплата на парче. Тежният труд от по 12 или 14 часа на денонощие за по-дълги периоди от време е наистина прекомерен за едно човешко същество“⁵⁸⁾.

В подчинените на фабричните закони работилници заплата на парче става общо правило, защото там капиталът може да разширява работния ден само интензивно⁵⁹⁾.

С изменението на производителността на труда едно и също количество продукт изразява различно работно време. Следователно — изменя се и заплата на парче, тъй като тя е ценов израз на определено работно време. В нашия гореприведен пример за 12 часа бяха произведени 24 единици продукт, докато новопроизведената стойност през тия 12 часа беше 6 шилинга, едnodневната стойност на работната сила — 3 шилинга, цената на работния час — 3 пенса, а заплата за единица продукт $1\frac{1}{2}$ пенса. В единица продукт беше всмукан $\frac{1}{2}$ работен час. Но ако напр. поради удвоена производителност на труда същият работен ден даде 48 единици вместо 24 и ако всички други условия останат непроменени — заплата на парче ще спадне от $1\frac{1}{2}$ на $\frac{3}{4}$ пенса, тъй като всяка единица продукт сега представлява $\frac{1}{4}$, а не $\frac{1}{2}$ от работния час. $24 \times 1\frac{1}{2}$ пенса = 3 шилинга, също както $48 \times \frac{3}{4}$ пенса = 3 шилинга. С други думи: заплата на парче се понижава в същото съотношение, в което расте броят на произведените за същото време единици продукт⁶⁰⁾, и следователно, в което се намалява работното време, изразходвано за същата единица продукт. Това изменение на заплата на парче, макар и чисто номинално, предизвиква постоянни борби между капиталиста и работника: било защото капиталистът използва този претекст, за да намали наистина цената на труда, било защото повишената производителна сила на труда се придружава от повишена

⁵⁸⁾ *Malthus*, „Inquiry into the Nature etc. of Rent“, London 1815.

⁵⁹⁾ „Работниците, на които се плаща на парче, вероятно са $\frac{4}{5}$ от всички работници във фабриките“ („Rep. of. Insp. of. Fact. for 30th April 1858“, p. 9).

⁶⁰⁾ „Измерва се точно производителната сила на неговата предачна машина и заедно с нарастването на нейната производителна сила, макар и не наравно с това нарастване, се намалява размерът на заплащане на извършената с нея работа“ (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 317). Юър сам опровергава последната апологетична бележка. Той признава, че напр. при едно удължаване на мюлжинето от самото това удължаване произтича добъвчен труд. Така че трудът не се намалява в същата степен, в която расте неговата производителна сила. По-нататък: „Чрез това уголемяване производителната сила на машината се увеличава с $\frac{1}{5}$. В такъв случай размерът на заплата на предача няма да остане предишният — но тъй като размерът на неговата заплата не се намалва с $\frac{1}{5}$, това усъвършенстване ще увеличи неговия паричен приход за всеки даден брой часове“ — но . . . но — „предишната констатация изисква известно ограничение . . . от своя добавъчен половин шилинг предачът трябва да плаща нещо повече за непълнолетните си помощници, а освен това се изтиква възрастни работници“ (пак там, стр. 320, 321), което съвсем не говори за тенденция към нарастване на работната заплата.

интензивност на последния, било пък защото работникът взема сериозно привидността на заплатата на парче, като че ли му се заплаща неговият продукт, а не неговата работна сила, и затова се противи на всяко понижение на заплатата, на което не отговаря намаляване на продажната цена на стоката.

„Работниците зорко следят цената на суровия материал и цената на произведените блага и по такъв начин могат точно да пресмятат печалбите на своите господари“⁶¹⁾.

Такива претенции капиталът с право отхвърля като грубо неразбиране природата на наемния труд⁶²⁾. Той надава вой против тази дързост на работниците да облагат в своя полза напредъка на промишлеността и без заобикалки заявява, че работниците изобщо няма какво да се интересуват от производителността на собствения си труд⁶³⁾.

⁶¹⁾ *H. Fawcett*, „The Economic Position of the British Labourer“, Cambridge and London, 1865, p. 178.

⁶²⁾ В лондонския „Standard“ от 26 октомври 1861 г. намираме отчета за един процес на фирмата Джон Брайт и съдружие пред Рочделския съд, пред който фирмата „привлякла на съд по обвинение в сплашване на работниците представителите на трейджионна на килимарските тъкачи. Съдружниците на фирмата Брайт били въвели нови машини, които трябвало да произвеждат 240 ярда килим за същото време и със същия труд (!), които по-рано са били необходими за произвеждането на 160 ярда. Работниците нямали никакво право да участвуват в печалбата, произлизаща от това, че техните предприемачи влагат своя капитал в механическите усъвършенствувания. Предвид на това господа Брайт предложили да се намали нормата на заплатата от 1 $\frac{1}{2}$ пенса за ярд на 1 пенс, като оставили доходите на работниците за същото количество труд такива, каквито са били по-рано. Но тук има номинално намаление, за което, както се твърди, работниците не са били предважително предупредени.

⁶³⁾ „Трейджионите в своя стремеж да поддържат работната заплата се стараят да вземат участие в печалбите, които произлизат от усъвършенствването на машините!“ (каква ужас! . . .) „Те искат по-висока заплата, защото трудът се скъпява . . . с други думи, те се стремят да установят данък върху индустриалните усъвършенствувания“ („On Combination of Trades“, New Edit., London, 1834, p. 42).

Глава двадесета

НАЦИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

В петнадесетата глава ни занимаваха разнообразните комбинации, които може да предизвика изменението на абсолютната или относителната (т. е. сравнена с принадлежната стойност) величина на стойността на работната сила, докато, от друга страна, количеството на средства за живот, в които се реализира цената на работната сила, може да извършва движения, независими⁶⁴⁾ или различни от колебанията на тази цена. Както вече отбелязахме, чрез просто превръщане на стойността, респективно на цената на работната сила, в екзотеричната форма на работната заплата всички посочени там закони се превръщат в закони за движението на работната заплата. Това, което в сферата на това движение се явява като променлива комбинация, може за различни страни да се яви като едновременно различие между националните работни заплати. Така че при сравняване на националните работни заплати трябва да се преценяват всички моменти, които определят изменението на величината на стойността на работната сила: цената и размерът на природните и исторически развилите се първични жизнени потребности, разноските по възпитанието на работника, ролята на женския и детския труд, производителността на труда, неговата екстензивна и интензивна величина. Дори най-повърхностното сравнение изисква преди всичко средната надница в едно и също производство в различните страни да се сведе към еднакво големи работни дни. След едно такова

⁶⁴⁾ „Няма да бъде точно, ако кажем, че работните заплати“ (тук думата е за тяхната цена) „са се покачили, защото с тях може да се купи по-голямо количество от един по-евтин артикул“ (Дейвид Бюкънан в неговото издание на „Wealth of Nations“ от А. Смит, 1814 г., т. I, стр. 417, бележката).

изравняване на надниците заплатата по време трябва пък да бъде превърната в заплата на парче, тъй като само последната е мярка както за производителността, тъй и за интензивността на труда.

Във всяка страна е в сила известна средна интензивност на труда, по-долу от която трудът изразходва за произвеждането на една стока повече от обществено необходимото време и затова не се брои като труд от нормално качество. Само оная степен на интензивност, която се издига над средното национално равнище, изменя в дадена страна мярката на стойността с простата продължителност на работното време. Другояче стои въпросът на световния пазар, чиито съставни части са отделните страни. Средната интензивност на труда е различна за всяка страна: в една тя е по-голяма, в друга — по-малка. Така че тези средни национални величини образуват една градация, чиято единица мярка е средната единица на световния труд. Така че в сравнение с по-малко интензивния национален труд по-интензивният произвежда за едно и също време по-голяма стойност, която се изразява в повече пари.

Но международното приложение на закона на стойността още по-силно го модифицира с това, че на световния пазар по-производителният национален труд се смята и като по-интензивен, доколкото конкуренцията не принуждава по-производителната нация да намали продажната цена на своята стока до нейната стойност.

Средната интензивност и производителност на националния труд в дадена страна се издигат над международното равнище в степента, в която се развива капиталистическото производство в тази страна^{64a)}. Следователно различните количества стоки от един и същ вид, произведени в различни страни за еднакво работно време, имат нееднакви международни стойности, които се изразяват в различни цени, т. е. в различни парични суми, съобразно с дадената международна стойност. Така че относителната стойност на парите ще бъде по-малка у нация с по-развит, отколкото у нация с по-не-развит капиталистически начин на производство. Оттук следва, че номиналната работна заплата, изразеният в пари еквивалент на работната сила, също тъй ще бъде по-висок у първата нация, отколкото у втората; което съвсем не означава, че това важи и за действителната заплата, т. е. за средствата за живот, предоставяни на разположение на работника.

Но и независимо от това относително различие между стойността на парите в различните страни ние често намираме, че надницата, седмичната и т. н. заплата у първата нация е по-висока, от-

^{64a)} На друго място ще изследваме какви обстоятелства, с оглед на производителността на труда, могат да видоизменят действието на този закон за отделни отрасли на производството.

колкото у втората, докато относителната цена на труда, т. е. цената на труда в сравнение с принадлежната стойност и със стойността на продукта, у втората нация е по-висока, отколкото у първата⁶⁵⁾.

Дж. У. Коуел, член на фабричната комисия от 1833 г., след грижливо изследване на предачното производство дошъл до извода, че

„в Англия заплатите по същество са за фабриканта по-ниски, отколкото на континента, макар че за работника може да са и по-високи“ (*Ure. „Philosophy of Manufactures“*, p. 314).

Английският фабричен инспектор Александър Редгрейф във фабричния отчет от 31 октомври 1866 г. въз основа на статистическо сравняване с континенталните държави изтъква, че — колкото се отнася до продукта — континенталният труд, въпреки по-ниската заплата и много по-продължителното работно време, е по-скъп от английския. Директорът (manager) на една английска памукопредачна фабрика в Олденбург заявява, че там работното време продължава от 5¹/₂ часа сутрин до 8 вечер, включително и в събота, и че тамошните работници, когато са под надзора на английски надзиратели, не произвеждат през това време и толкова продукти, колкото англичани произвеждат за 10 часа, и че под надзора на немци-надзиратели произвеждат още по-малко. Работната заплата тук била много по-ниска, отколкото в Англия, в много случаи с 50%, но броят на работните ръце, които се падат на даден брой машини, бил много по-голям; в някои отделения той е в съотношение с английския както 5:3. Г-н Редгрейф дава твърде точни подробности за руските памучни фабрики. Тези данни му били дадени от един английски manager [директор], който доскоро бил работил там. Върху тази руска почва, така плодородна с всякакви безобразия, се намират

⁶⁵⁾ В полемиката си против А. Смит Джеймс Андерсън забелязва: „Също така заслужава да се отбележи, че привидната цена на труда наистина обикновено е по-ниска в бедните страни, където земеделските произведения и особено житото са евтини; но фактически тя там всъщност обикновено е по-висока, отколкото в другите страни. Не заплатата, която работникът получава за даден ден е истинската цена на труда, макар че тя е неговата привидна цена. Действителната цена е това, което фактически струва на предприемача определено количество готов продукт; а от тая гледна точка трудът в почти всички случаи е по-евтин в богатите страни, отколкото в по-бедните, макар че цената на житото и на други средства за живот в последните обикновено е много по-ниска, отколкото в първите . . . Трудът, плащан на ден, се оценява по-ниско в Шотландия, отколкото в Англия. . . трудът със заплата на парче е обикновено по-евтин в Англия“ (*James Andepson, „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.“*, Edinburgh, 1777, p. 350, 351). — И обратно, ниското равнище на работната заплата от своя страна предизвиква поскъпване на труда. „Трудът е по-скъп в Ирландия, отколкото в Англия, независимо от това или тъкмо затова, защото заплатите са значително по-ниски“ (№ 2074 в *„Royal Commission on Railways, Minutes“*, 1867).

в пълен разцвет всички стари ужаси от младенческия период на английската фабрична система. Управителите, разбира се, са англичани, тъй като местният руски капиталист не е годен да ръководи фабрика. Въпреки прекомерния труд, непрекъснатата денонощна работа и най-мизерното заплащане на работниците, руските фабриканти кретат само благодарение на препятствията, създавани за чуждестранната конкуренция. — В заключение привеждам и една сравнителна таблица, която г. Редгрейв дава за средния брой вретена на фабрика и на предач в различни страни на Европа. Г-н Редгрейв сам отбелязва, че е събирал тези цифри преди няколко години и че оттогава размерът на английските фабрики и броят на вретената, падащи се на всеки работник, са се увеличили. Но той взема като предпоставка и сравнително еднакъв напредък в изброените континентални страни, така че цифровите данни запазват своето относително значение.

Среден брой вретена на фабрика

В Англия	12 600
В Швейцария	8 000
В Австрия	7 000
В Саксония	4 500
В Белгия	4 000
Във Франция	1 500
В Прусия	1 500

Среден брой вретена на работник

Във Франция	14
В Русия	28
В Прусия	37
В Бавария	46
В Австрия	49
В Белгия	50
В Саксония	50
В по-малките германски държави	55
В Швейцария	55
Във Великобритания	74

„Освен по други съображения — казва г. Редгрейв — това сравнение е неблагоприятно за Великобритания още и затова, че там има твърде голям брой фабрики, в които машинното тъкачество е съединено с предачесте, докато при изчислението не се приспадат работниците при тъкачните станове. Напротив, чуждестранните фабрики са повече само предачници. Ако бихме могли да сравняваме еднакви

предприятия, аз бих могъл да изброя в своя окръг много памукопрядни фабрики, в които един единствен мъж (minder) и две подавачки надзирават мюлжинета с по 2 200 вретена и произвеждат дневно по 220 фунта прежда, дълга 400 (английски мили) („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866“, p. 31—37, possim).

Знае се, че в Източна Европа, както и в Азия, английски компании са поели строежа на железници, и при това наред с местните работници наемат и известен брой английски работници. Практическата необходимост ги е принудила да държат сметка за националните различия в интензивността на труда, но това не им е причинило никаква загуба. Техният опит учи, че дори и когато височината на работната заплата повече или по-малко отговаря на средната интензивност на труда, относителната цена на труда (по отношение на продукта) се движи обикновено в противоположна посока.

В своя „Опит върху размера на работната заплата“⁶⁶⁾, едно от най-ранните му икономически съчинения, Х. Кери се старае да докаже, че различните национални работнически заплати са право пропорционални на степента на производителността на националния работен ден, за да може от това международно отношение да извлече извода, че работната заплата изобщо се повишава или спада пропорционално с производителността на труда. Целият наш анализ на производството на принадлежната стойност доказва безсмислеността на това заключение, дори ако самият Кери би доказал своята предпоставка, вместо, според своя обичай, да трупа едно през друго статистически материал, събиран повърхностно и безкритично. Най-доброто е това, че по негово собствено признание в действителност работата не стои тъй, както би трябвало да стои според теорията. Защото държавната намеса фалшифицирала това природосъобразно икономическо отношение. Затова националната работна заплата трябвало да се пресмята тъй, като че онази част от нея, която се пада на държавата във форма на данъци, се пада на самия работник. Не би ли трябвало г. Кери да помисли върху това — дали тези „държавни разходи“ не са също такива „природосъобразни плодове“ на капиталистическото развитие? Това разсъждение е напълно достойно за човека, който отначало обяви капиталистическите производствени отношения за вечни закони на природата и разума, чието свободно и хармонично действие било нарушавано само от намесата на държавата, а след това откри, че демонишното влияние на Англия на световния пазар, влияние, което очевидно не произлиза от природните закони на капиталистическото производство, прави необходима държавната намеса, а именно държавната закрила на

⁶⁶⁾ „Essay on the Rate of Wages : with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World“. Philadelphia, 1835.

тези „закопи на природата и разума“, alias [с други думи] — протекционистичната система. Той откри по-нататък, че не теоремите на Рикардо и т. н., в които са формулирани съществуващи обществени противоположности и противоречия, са идеалният продукт на действителното икономическо движение, а, напротив, че действителните противоречия на капиталистическото производство в Англия и на друго място били резултат на теорията на Рикардо и др.! Най-сетне, той откри, че при последна сметка именно търговията разрушавала вродените прелести и хармонии на капиталистическия начин на производство. Още една крачка — и той може би ще открие, че единственото зло в капиталистическото производство е самият капитал. Само човек с такава чудовищна безкритичност и с такава фалшива ученост е заслужил, въпреки своята протекционистична ерес, да стане таен източник на хармоничната мъдрост на един Бастиа и на всички други оптимистични съвременни привърженици на свободната търговия.

*Отдел седми*ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕТО
НА КАПИТАЛА

Превръщането на една парична сума в средства за производство и работна сила е първото движение, през което минава онова количество стойност, предназначено да функционира като капитал. Това движение се извършва на пазара, в сферата на обръщението. Втората фаза на това движение, производственият процес, е завършена, щом като средствата за производство бъдат превърнати в стока, чиято стойност надминава стойността на нейните съставни части, значи съдържа първоначално авансирания капитал плюс известна принадлежна стойност. След това тези стоки трябва да бъдат отново хвърлени в сферата на обръщението. Те трябва да бъдат продадени, тяхната стойност да бъде реализирана в пари, тези пари наново да бъдат превърнати в капитал и така все отново. Този кръгооборот, който винаги преминава през едни и същи последователни фази, образува обръщението на капитала.

Първото условие за натрупването е капиталистът да е успял да продаде своите стоки и да превърне обратно в капитал по-голямата част от получените срещу тях пари. В по-нататъшното изложение ние приемаме, че капиталът нормално извършва процеса на своето обръщение. Подробният анализ на този процес се отнася към втората книга.

Капиталистът, който произвежда принадлежна стойност, т. е. изсмуква незаплатен труд непосредствено от работниците и го фиксира в стоки, наистина е пръв присвоител на тази принадлежна стойност, но съвсем не е неин последен собственик. След това той трябва да я дели с други капиталисти, които изпълняват други функции в общественото производство, взето в неговата цялост — с позем-

лените собственици и т. н. По такъв начин принадлежната стойност се разпада на различни части. Нейните дялове попадат в ръцете на различни категории лица и придобиват различни, независими една от друга форми като печалба, лихва, търговска печалба, поземлена рента и т. н. Тези превърнати форми на принадлежната стойност могат да бъдат разгледани едва в третата книга.

Така че ние тук приемаме, от една страна, че капиталистът, който произвежда стоката, я продава по нейната стойност, и няма повече да се спираме на неговото завръщане на стоковия пазар — нито на различните форми, които израстват от капитала в сферата на обръщението, нито на скритите в тях конкретни условия на възпроизводството. От друга страна, ние вземаме капиталистическия производител като собственик на цялата принадлежна стойност или, ако искате, като представител на всичките негови съучастници в плячката. Така че ние на първо време разглеждаме натрупването абстрактно, т. е. като прост момент на непосредствения производствен процес.

Впрочем, доколкото се извършва натрупване, капиталистът успява да продава произведената стока и да превръща обратно в капитал получените за нея пари. По-нататък: разпадането на принадлежната стойност на различни късове нищо не изменя нито в нейната природа, нито в ония необходими условия, при които тя става елемент на натрупването. Все едно каква част на принадлежната стойност капиталистическият производител задържа за себе си и каква част отстъпва на други, винаги той пръв присвоява цялата принадлежна стойност. Така че онова, което ние приемаме в нашето изложение на натрупването, се подразбира и за неговия действителен ход. От друга страна, раздробяването на принадлежната стойност и посредническото движение на обръщението затъмняват простата основна форма на процеса на натрупването. Затова неговият чист анализ изисква засега да оставим настрана всички явления, които скриват вътрешното движение на неговия механизъм.

Глава двадесет и първа

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Каквато и да бъде обществената форма на производствения процес, той трябва да бъде непрекъснат, т. е. да протича периодично все през едни и същи стадии. Както обществото не може да престане да потребява, то също тъй не може да престане да произвежда. Затова всеки процес на общественото производство, разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване, е същевременно и възпроизводствен процес.

Условията на производството са същевременно и условия на възпроизводството. Нито едно общество не може постоянно да произвежда, т. е. да възпроизвежда, ако постоянно не превръща обратна част от своите продукти в средства за производство, или в елементи на ново производство. При равни други условия то може да възпроизвежда или поддържа своето богатство на същото равнище, само ако замества в натура потребените напр. в течение на годината средства за производство, т. е. средства на труда, сурови материали и спомагателни материали — със също такова количество нови екземпляри, отделяни от общата маса на годишния продукт и отново включвани в производствения процес. Така че определено количество от годишния продукт принадлежи на производството. Предназначено от самото начало за производително потребление, това количество съществува в повечето случаи в такива натурални форми, които сами по себе си изключват индивидуалното потребление.

Ако производството има капиталистическа форма, то и възпроизводството има същата форма. Както в капиталистическия начин на производство трудовият процес се явява само като средство

за процеса на нарастване на стойността, също тъй и възпроизводството се явява само като средство за възпроизвеждане на авансираната стойност като капитал, т. е. като самонарастваща стойност. Характерната икономическа роля на капиталиста е прикрепена към дадено лице само затова, че парите му постоянно функционират като капитал. Ако напр. авансираната парична сума от 100 ф. ст. тази година се превърне в капитал и произведе 20 ф. ст. принадлезна стойност, тя трябва и през следващата година и т. н. да повтори същата операция. Като периодично нарастване на капиталовата стойност, или като периодичен плод на намиращия се в процес капитал, принадлезната стойност придобива форма на доход, който произлиза от капитала¹⁾.

Ако този доход служи на капиталиста само като потребителен фонд, т. е. ако той бъде потребяван също тъй периодично, както бива придобиван — тогава, при еднакви други условия, се извършва просто възпроизводство. Макар че последното е само повторение на производствения процес в същия му размер, това просто повтаряне или непрекъснатост придава на процеса известни нови черти или по-скоро премахва привидните черти, които изглеждат характерни за него само като за единичен акт.

Производственият процес започва с купуване на работната сила за определено време и това му започване се възобновява постоянно, щом изтечѐ срокът, за който е бил продаден трудът, и с това изтечѐ определен производствен период — седмица, месец и т. н. Но работникът получава заплата едва след като неговата работна сила вече е била в действие и е реализирала в стоки както своята собствена стойност, така и принадлезната стойност. Значи той е произвел както принадлезната стойност, която ние засега разглеждаме само като потребителен фонд на капиталиста, така и фонда на своята собствена заплата, променливия капитал, още преди този капитал да се е възвърнал при него във формата на работна заплата, и той остава на работа само дотогава, докато постоянно го възпроизвежда. Оттук изхожда и споменатата в шестнадесетата глава под „II“ формула на икономистите, която представя работната заплата като дял от самия продукт²⁾. Това е онази част от постоянно въз-

¹⁾ „Богатите, които поглъщат продуктите на чуждия труд, ги получават само чрез действия на размяна (покупки на стоки). . . Затова те като че ли са изложени на скорошно изчерпване на техните резервни фондове. . . Но в сегашния обществен строй богатството е получило силата да се възпроизвежда чрез чужд труд. . . Богатството, също както трудът и чрез труда, доставя всяка година плод, който може да бъде унищожаван всяка година, без богатият да става по-беден. Тоя плод е доходът, произхождащ от капитала“ (*Sismondi*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. 1, p. 81, 82).

²⁾ „Както работната заплата, така и печалбата трябва да се разглеждат като част от готовия продукт“ (*G. Ramsay*, цит. съч., стр. 142). „Онзи дял от продукта,

произвеждания от работника продукт, който постоянно се връща при него във формата на работна заплата. Наистина капиталистът му заплаща стоквата стойност в пари. Но тези пари са само превърнатата форма на продукта на труда или по-скоро на част от продукта на труда. Докато работникът превръща част от средствата за производство в продукт, една част от неговия предишен продукт се превръща обратно в пари. С неговия труд през изминалата седмица или през последното полугодие заплащат неговия днешен труд или труда му през следващото полугодие. Илюзията, която се поражда от паричната форма, изчезва веднага, щом вместо отделния капиталист и отделния работник разглеждаме капиталистическата класа и работническата класа. Капиталистическата класа постоянно дава на работническата класа в парична форма бележки за получаване на част от произведения от работниците и присвоен от капиталистите продукт. Тези бележки работникът също така постоянно връща на капиталистическата класа и срещу това получава от нея полагащата му се част от неговия собствен продукт. Стоковата форма на продукта и паричната форма на стоката маскират истинския характер на този процес.

И така променливият капитал е само особена историческа форма, в която се проявява фондът на средствата за живот, т. е. фондът на работната заплата, който е необходим на работника за неговата издръжка и възпроизвеждане и който самият работник винаги трябва да произвежда и възпроизвежда при всички системи на общественото производство. Фондът на работната заплата се стича към него постоянно във формата на платежни средства за неговия труд, тъй като неговият собствен продукт постоянно се отдалечава от него във формата на капитал. Обаче тази форма на проява на фонда на работната заплата съвсем не изменя факта, че капиталистът авансира на работника неговия собствен овеществен труд³). Да вземем един крепостен селянин. Той работи със своите собствени средства за производство, на собствената си нива, напр. 3 дни през седмицата. През другите три дни той работи ангария в господарското имение. Той постоянно възпроизвежда фонда на своята собствена работна заплата, който за самия него никога не получава формата на платежни средства, авансирани от трето лице за неговия труд. В замяна на това пък неговият незаплатен принудителен труд ни-

който се пада на работника под формата на работна заплата* (*James Mill*, „*Eléments d'Economie Politique*“, traduits de l'anglais par Parisot, Paris, 1823, p. 34).

³) „Когато капиталът се употребява за авансиране на заплатите на работниците, това не прибавя нищо към фонда за поддържане на труда“ (Кейнз в забележката към неговото издание на книгата на Малтус. „*Definitions in Political Economy*“, London, 1853, p. 22).

кога не получава формата на доброволен и заплатен труд. Ако утре феодалният господар присвои нивата, работния добитък, семената на закрепостения селянин, накъсо, неговите средства за производство — то от този момент селянинът ще бъде принуден да продава на феодалния господар своята работна сила. При непроменени други условия селянинът и сега, както и преди, ще работи шест дни в седмицата — 3 дни за себе си и 3 дни за бившия феодален господар, който сега се е превърнал в капиталистически господар. Той и сега, както и преди, ще изхабява средствата за производството като средства за производство и ще пренася тяхната стойност върху продукта. И сега, както и по-рано, определена част от продукта ще влиза във възпроизводството. Но също както ангарийният труд получава формата на наемен труд, така и фондът на работната заплата, също както преди произвеждан и възпроизвеждан от крепостния селянин, получава формата на капитал, авансиран на селянина от бившия феодален господар. Буржоазният икономист, чийто ограничен мозък не е в състояние да отличи формата на проява от това, което се проявява чрез тази форма — затваря очи пред факта, че дори и в днешно време фондът на работната заплата се явява по земяното кълбо само по изключение във формата на капитал⁴.

Наистина променливият капитал губи значението на стойност, авансирана от собствения фонд на капиталиста^{4а}, само когато разглеждаме капиталистическия производствен процес в хода на неговото непрекъснато възобновяване. Но той все пак трябва някъде и някога да започне. Затова, изхождайки от нашето досегашно становище, е вероятно, че капиталистът някога е станал притежател на пари чрез някакво първоначално натрупване, независимо от чужд незаплатен труд, и затова е могъл да се яви на пазара като купувач на работна сила. Впрочем самата непрекъснатост на капиталистическия производствен процес, или простото възпроизводство, предизвиква и други странни промени, които обхващат не само променливата част на капитала, но и целокупния капитал.

Ако периодично произвежданата с капитала от 1 000 ф. ст. принадлежна стойност възлиза напр. за една година на 200 ф. ст. и ако тази принадлежна стойност всяка година бъде потребявана — ясно е, че след петгодишно повтаряне на същия този процес сумата на

⁴) „Капиталистите все още нито на една четвърт от земята не авансират на работниците средствата за тяхната издръжка“ (*Richard Jones*, „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“, Hertford, 1852, p. 36).

^{4а}) „Макар че господарят на манифактурния работник му авансира неговата заплата, това не създава разходи на господаря, тъй като стойността на тази заплата заедно с известна печалба обикновено се възстановява в облагородената стойност на предмета, върху който е бил приложен трудът на работника“ (*A. Smith*, цит. съч., кн. II, гл. III, стр. 311).

потребената принадлежна стойност ще бъде равна на 5×200 , или на първоначално авансираната капиталова стойност от 1 000 ф. ст. Ако годишната принадлежна стойност бъде потребявана само отчасти, напр. само наполовина, същият резултат би се получил след десетгодишно повтаряне на производствения процес, защото $10 \times 100 = 1 000$. Изобщо: авансираната капиталова стойност, разделена на годишно потребяваната принадлежна стойност, дава броя на годините, или броя на периодите на възпроизводството, след изтичането на които капиталистът ще е погълнал първоначално авансирания капитал, който значи ще е изчезнал. Представата на капиталиста, че той потребява продукта на чуждия незаплатен труд — принадлежната стойност — и запазва първоначалната капиталова стойност, абсолютно нищо не променя от този факт. След изтичане на известен брой години собствената капиталова стойност на капиталиста е равна на сумата на принадлежната стойност, която той е присвоил без еквивалент през същия брой години, а погълнатата от него стойностна сума е равна на първоначалната капиталова стойност. Наистина той запазва в ръцете си един капитал, чиято величина не се е изменила и част от който, напр. здания, машини и т. н., вече е била налице, когато той е пуснал в ход предприятието си. Но тук става въпрос за стойността на капитала, а не за неговите материални съставни части. Ако някой прахоса целия си имот, като направи дългове, които се равняват на стойността на този имот — тогава именно целият имот представлява общата сума на неговите дългове. Също тъй, ако капиталистът е потребил еквивалента на своя авансиран капитал, стойността на този капитал представлява вече само общата сума на безплатно присвоената от него принадлежна стойност. Нито атом от стойността на неговия стар капитал не продължава да съществува.

Така че — съвсем независимо от всяко натрупване — простата непрекъснатост на производствения процес, или простото възпроизводство, по необходимост превръща след по-къс или по-дълъг период всеки капитал в натрупан капитал, т. е. в капитализирана принадлежна стойност. Дори и ако той при влизането си в производствения процес е бил лично придобита собственост на своя вложител — той рано или късно ще стане стойност, присвоена без еквивалент, т. е. материализация (все едно дали в парична или друга форма) на незаплатен чужд труд.

В четвъртата глава видяхме, че за да се превърнат парите в капитал, не е достатъчно да има налице производство на стойност и стоково обръщение. Преди всичко трябва да застанат един срещу друг като купувач и продавач: отсам — притежателят на стойност, или пари, отатък — притежателят на субстанцията, която

създава стойност; отсам — притежателят на средства за производство и за живот, оттатък — притежателят само на работна сила и нищо друго. Така че разграничението между продукта на труда и самия труд, между обективните трудови условия и субективната работна сила беше фактически дадената основа, изходната точка на капиталистическия производствен процес.

Но това, което в началото беше само изходна точка — то по силата на простата непрекъснатост на процеса, на простото възпроизводство, постоянно бива наново произвеждащо и увековечавано като свойствен резултат на капиталистическото производство. От една страна, производственият процес постоянно превръща вещественото богатство в капитал, в средства за нарастване на стойността за капиталиста и в негови потребителни средства. От друга страна, работникът постоянно излиза от производствения процес такъв, какъвто е влязъл в него, т. е. като личен източник на богатството, но лишен от всички средства да реализира това богатство за себе си. Тъй като още преди неговото влизане в процеса неговият собствен труд е отчужден от него, присвоен от капиталиста и присъединен към капитала, този труд през време на процеса постоянно се овеществява в чужд продукт. А тъй като производственият процес е същевременно и процес на потребление на работната сила от страна на капиталиста, продуктът на работника постоянно се превръща не само в стока, но и в капитал, в стойност, изсмукваща силата, която създава стойност; в средства за живот, които купуват човека; в средства за производство, които употребяват производителите⁵⁾. Затова самият работник постоянно произвежда обективното богатство като капитал, като чужда на него сила, която господствува над него и го експлоатира, а капиталистът също тъй постоянно произвежда работната сила, като субективен, абстрактен, отделен от средствата за нейното собствено овеществяване и реализиране, съществуващ в самия организъм на работника източник на богатство, накъсо — произвежда работника като наеман работник⁶⁾. Това постоянно възпроизвеждане или увековечаване на работника е

⁵⁾ Това е едно особено забележително свойство на производителното потребление. Онова, което се потребява производително, е капитал и то става капитал чрез потреблението“ (*James Mill*, „*Eléments d'Economie Politique*“ р. 242). Но Джеймс Мил не е можал да проследи това „особено забележително свойство“.

⁶⁾ „Наистина, верно е, че първото въвеждане на дадена манифактура дава работа на много бедняци, но те остават бедни, а по-нататъшното съществуване на манифактурата създава още повече бедняци“ („*Reasons for a limited Exportation of Wool*“, London, 1677, р. 19). „Сега фермерът безсмислено твърди, че той издържал бедните. В действителност тях ги държат в мизерия“ („*Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions*“, London, 1777, р. 31).

conditio sine qua non [условие, без което не може] за капиталистическото производство.

Потреблението на работника е двойко. В самото производство той чрез своя труд консумира средства за производство и ги превръща в продукти с по-висока стойност от тази на авансирания капитал. Това е неговото производително потребление. То е същевременно и потребление на неговата работна сила от капиталиста, който я е купил. От друга страна, работникът изразходва парите, които са му платени за неговата работна сила, за средства за живот: това е неговото индивидуално потребление. Следователно производителното и индивидуалното потребление на работника са съвсем различни. При първото работникът действа като движеща сила на капитала и принадлежи на капиталиста; при второто той принадлежи на себе си и изпълнява жизнени функции във от производствения процес. Резултат на първото е животът на капиталиста, а резултат на второто — животът на самия работник.

Когато разгледахме работния ден и т. н., между другото видяхме, че работникът често пъти е принуден да превръща своето индивидуално потребление в чисто случаен епизод от производствения процес. В този случай той поглъща средства за живот, за да поддържа дейността на своята работна сила — също както парната машина поглъща въглища и вода, а колелото — смазочно масло. В такъв случай неговите средства за потребление са само средства за потребление на дадено средство за производство, а неговото индивидуално потребление — производително потребление. Но това се явява само като злоупотреба, несвързана със същността на капиталистическия производствен процес⁷⁾.

Работата изглежда другояче, ако разгледаме не отделния капиталист и отделния работник, а капиталистическата класа и работническата класа, не изолирания производствен процес на стоката, а капиталистическия производствен процес в неговото протичане и в неговия обществен обем. — Когато капиталистът превръща част от своя капитал в работна сила, той с това увеличава стойността на целия свой капитал. С един куршум той убива два заека. Той печели не само от това, което получава от работника, но и от това, което му дава. Отчужденият в замяна срещу работната сила капитал се превръща в средства за живот, чието потребление служи за възпроизвеждане на мускулите, нервите, костите, мозъка на наличните работници и за създаване на нови работници. Затова ин-

⁷⁾ Роси не би издекламирал толкова разпалено този пункт, ако беше проникнал действително в тайната на „производителното потребление“.

дивидуалното потребление на работническата класа в неговите абсолютно необходими рамки е обратно превръщане на средствата за живот, които капиталът е отчуждил срещу работна сила, в пригодна за нова експлоатация от капитала работна сила. Тя е производство и възпроизводство на най-необходимото за капиталиста средство за производство, на самия работник. Така че индивидуалното потребление на работника си остава момент от производството и възпроизводството на капитала, все едно дали то се извършва вътре или вън от работилницата, фабриката и т. н., в трудовия процес или извън него — също както е и с чистенето на машината, все едно дали то се извършва през време на трудовия процес или в определени паузи през същия процес. Няма никакво значение, че работникът извършва своето индивидуално потребление заради себе си, а не заради капиталиста. Също така потреблението на работния добитък не престава да бъде необходим момент на производствения процес от това, че добитъкът сам има облагата от това, което яде. Постоянното поддържане и възпроизвеждане на работническата класа си остава постоянно условие за възпроизводството на капитала. Изпълнението на това условие капиталистът може спокойно да представи на инстинкта на работниците за самозапазване и размножаване. Той се грижи само за това, колкото може повече да ограничи тяхното индивидуално потребление до необходимото, и е безкрайно далеч от оная южноамериканска грубост, която принуждава работника да поглъща по-хранителни вещества вместо по-малко хранителни⁸⁾

Именно затова капиталистът и неговият идеолог, икономистът, разглеждат като производителна само оная част от индивидуалното потребление на работника, която е нужна за увековечаване на работническата класа и която наистина трябва да бъде потребена, за да може капиталът да потребява работната сила; а всичко, което работникът би потребил извън това, за свое удоволствие, е непроизводително потребление⁹⁾. Ако натрупването на капитала би причинило покачване на работната заплата, значи и умножаване на средствата за потребление на работника без потребление на повече работна сила от страна на капитала — добавъчният капитал би бил

⁸⁾ „Работниците в мините на Южна Америка, четовсекидневно занятие (може би най-тежкото в света) се състои в това, да изкачват на плещите си от дълбочи на 450 фута товар, тежък от 180 до 200 фунта, живеят само с хляб и боб; те биха предпочели да се хранят само с хляб, но господарите им, които са забелязали, че работниците само с хляб не могат да работят така усилено, ги третират като коне и ги принуждават да ядат боб; а бобът е по-богат от хляба откъм калциеви и фосфорни соли“ (*Liebig*, „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 7 Aufl., 1862, I Theil, S. 194, бележката).

⁹⁾ *James Mill*, „Eléments d'Economie Politique“. p. 238 sqq.

потребен непроизводително¹⁰). И наистина: индивидуалното потребление на работника е непроизводително за самия него, тъй като възпроизвежда само нуждаещия се от средства за потребление индивид; то е производително за капиталиста и за държавата, тъй като е производство на силата, която произвежда чуждо богатство¹¹).

Така че от обществена гледна точка работническата класа, дори и вън от непосредствения трудов процес, е също така принадлежност на капитала, както и мъртвият инструмент на труда. Дори нейното индивидуално потребление е в известни предели само момент от възпроизводствения процес на капитала. А самият процес има грижата за това, тези съзнателни производствени инструменти да не избягат — като постоянно отдалечава техния продукт от техния полюс към противоположния полюс на капитала. Индивидуалното потребление на работниците осигурява, от една страна, тяхното собствено запазване и възпроизвеждане, а, от друга страна, чрез унищожаването на средствата за живот — прави несбходимо тяхното постоянно появяване отново на трудовия пазар. Римският роб е бил прикован с вериги, а наемният работник е вързан с невидими нишки за своя собственик. Привидността на неговата независимост се поддържа чрез постоянна смяна на индивидуалните капиталисти и чрез *fictio juris* [правната фикция] на договора.

По-рано капиталът, когато това му се е виждало нужно, е предявявал своето право на собственост върху свободния работник чрез принудителни закони. Така напр. до 1815 г. в Англия е било забранено под страх на строго наказание емигрирането на машинни работници.

Във възпроизводството на работническата класа се включва същевременно и предаването, и натрупването на сръчността от едно поколение на друго¹²). До каква степен капиталистът смята същест-

¹⁰) „Ако цената на труда би се покачила тъй високо, че въпреки прираста на капитал да не може да се вложи повече труд, аз (sic) казал, че такъв прираст на капитала се потребява непроизводително“ (*Rikardo*, „Principles of Political Economy“, 3 ed., London, 1821, p. 163).

¹¹) „Единственото производително потребление в стъпния смисъл на думата е потреблението или разрушаването на богатство (той има предел: потребяването на средствата за производство) от страна на капиталиста с цел за възпроизводство... Работникът... е производителен потребител за онова лице, което го използва, и за държавата, но, строго взето, не и за самия себе си“ (*Malthus*, „Definitions in Political Economy“, London, 1853, p. 30).

¹²) „Сръчността на работника е единственото нещо, за което може да се каже, че е наплатено и приготвено от по-рано... Натрупването и съхраняването на сръчен труд, тази най-важна операция, се извършва — доколкото се отнася до голямата маса от работниците — без каквото и да е разход на капитал“ (*Hodgskin*, „Labour Defended etc.“, p. 12, 13).

вуването на такава сърчна работническа класа като едно от производствените условия, които му принадлежат, и наистина гледа на нея като на реално съществуване на своя променлив капитал — това се вижда, щом някоя криза го застраши с нейната загуба. Както е известно, поради американската гражданска война и придружаващата я памучна криза мнозинството от памучните работници в Ланкшайр и т. н. бяха изхвърлени на улицата. От недрата на самата работническа класа, както и от други обществени слоеве, се разнесе повикът за държавна помощ или за доброволна национална подписка, за да се даде възможност за емигриране на „излишните“ в английските колонии или в Съединените щати. Тогава в „Times“ (от 24 март 1863 г.) обнародва едно писмо на Едмунд Потър, бивш председател на Манчестерската търговска камара. Това писмо с право бе охарактеризирано в камарата на общините като „манифест на фабрикантите“¹³⁾. Ние даваме тук няколко характерни места, в които без забикалки се изказва правото на собственост на капитала върху работната сила.

„На памучните работници трябва да се каже, че техният приток е прекомерно голям... той може би би трябвало да бъде съкратен с една трета и тогава би настъпило нормално търсене за останалите две трети... Общественото мнение настоява за емиграция... Господарят (т. е. памучният фабрикант) не може да се съгласи да бъде отстранен неговият приток на труд; той смята, че това е колкото несправедливо, толкова и неправилно... Ако емиграцията бъде поддържана от обществени фондове, той има право да иска да бъде изслушан, а може би и да протестира“.

Същият Потър по-нататък разказва колко е полезна памучната промишленост, как „без съмнение тя канализира отлива на населението от Ирландия и от английските земеделски окръзи“, какви грамадни размери имала тя и как в 1860 г. тя доставила $\frac{5}{13}$ от цялата експортна търговия на Англия, как след няколко години тя пак щяла да се развие чрез разширяване на пазара, особено в Индия и чрез извоюването на достатъчен „внос на памук по 6 пенса фунта“, След това той продължава:

„Времето — може би една, две, три години — ще произведе необходимото количество... Тогава бих искал да поставя въпроса — заслужава ли тази промишленост да бъде запазена, струва ли си трудът да се поддържат в изправност машините (а именно — живите работни машини) и не е ли най-голямо безумие мисълта да се откажем от тях! Аз вярвам това. Аз признавам, че работниците не са собственост („Jallow that the workers are not a property“), че те не са собственост на Ланкшайр и на господарите; но те са тяхната сила; те са духовната и обучена сила, която не може да бъде заместена в едно поколение; а другите машини, с които те работят („the mere machinery which they work“), биха могли до голяма степен да бъдат из-

¹³⁾ „Това писмо може да бъде разглеждано „като манифест на фабрикантите“ (Феранд, предложение по повод на памучния глад, заседание на камарата на общините на 27 април 1863 г.).

годно заменени и подобрени вътре в 12 месеца¹⁴). Насърчавайте или позволявайте (!) емигрирането на работната сила, а какво ще стане с капиталиста? („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?“ Този сърдечен вопъл така напомня за хофмаршала Калб¹⁶⁰) . . . Оберете камина на работниците, и основният капитал до голяма степен ще загуби стойността си, а оборотният капитал няма да се изложи на борба при оскъдно предлагане на труд от подолно качество. . . Казват ни, че самите работници искат да емигрират. Това е твърде естествено от тяхна страна . . . Намалете, съкратете памучното производство, като му отнемете неговата работна сила (by taking away its working power), като намалите платжите за работна заплата, да речем, с една трета, или с 5 милиона, и какво ще стане тогава със следващата над тях класа, с дребните търговци? Какво ще стане с поземлената рента, с наема на котеджите? . . . Какво ще стане с дребния фермер, с по-заможния домопритежател и със земевладелеца? И кажете сега, може ли някой проект да бъде по-самоубийствен за всички класи в страната от проекта да се отслаби нацията чрез експорт на нейните най-добри фабрични работници и чрез обезценяване на част от нейния най-производителен капитал и богатство?“ „Моят съвет е: заем от 5 до 6 милиона за срок от 2 или 3 години, под управлението на специални комисари, зачислени към администрацията за бедните в памучните окръзи, при специални законни регулации, с известен принудителен труд, за да се поддържа моралната стойност на тия, които получават милостинята . . . Може ли да има нещо по-лошо за земевладелците или господарите („can anything be worse for landowners or masters“) от това, да се откажат от своите най-добри работници и да деморализират и разстроят останалите чрез широка опустошителна емиграция и чрез обезценяване на капитала в цяла провинция?“

Потър, този призван изразител на памучните фабриканти, различава два вида „машини“, и двата собственост на капиталиста — едните стоят във фабриката му, а другите нощем и в неделни дни обитават във от фабриката, в котеджи. Едните са мъртви, а другите — живи. Мъртвите машини не само се влошават и губят стойност с всеки нов ден, но и поради постоянния технически напредък голяма част от тяхната налична маса овехтява така скоро, че и в няколко месеца изгодно може да бъде заменена с нови машини. Напротив, живите машини се усъвършенствуват толкова повече, колкото повече служат, колкото повече натрупват в себе си сърчността на цели поколения. „Times“ отговаря на фабричния магнат между другото и това:

¹⁴ Читателят си спомня, че същият капитал пее съвсем друга песен при обикновени условия, когато става въпрос да се намали работната заплата. Тогава „господарите“ в един глас заявяват (виж четвърти отдел, бележка 188, стр. 389 [настоящия том, стр. 434]): „Фабричните работници би трябвало добре да помнят, че техният труд е всъщност долен вид сърчен труд; че никой труд не се усвоява по-леко и сравнително с качеството не се заплаща по-добре, че никой друг труд не може да се намери в толкова кратко време и в толкова изобилие чрез краткотрайно обучение дори на най-неопитните. Машините на господаря (които, както ни казват, сега могат за 12 месеца изгодно да бъдат заместени с по-добри) играят всъщност много по-важна роля в производството, отколкото трудът и сърчността на работника (които сега не могат да бъдат възстановени и в течение на 30 години), които изискват само шестмесечно обучение и които може да научи всеки селски ратай.“

„Господин Е. Потър е така проникнат от изключителното и абсолютно значение на памучните фабриканти, че за запазването на тази класа и за увековечаването на нейния занаят той иска да затвори — против тяхната воля — в един грамаден морален трудов дом половин милион работници. Заслужава ли тази промишленост да бъде запазена? — пита г. Потър. Разбира се, с всички почтени средства — отговаряме ние. Струва ли си трудът да се поддържа в изправност машините? — пак пита г. Потър. Тук ние се стъписваме. Под машини г. Потър разбира човешки машини, тъй като той уверява, че няма намерение да ги третира като абсолютна собственост. Ние трябва да признаем, че не смятаме да „си струва трудът“ или дори за възможно да се поддържа в изправност такива човешки машини, т. е. те да бъдат заключени и смазвани, докато пак потрябват. Човешките машини имат свойството да рждясват, когато са в бездействие, колкото и да ги чистите или смазвате. При това — както ни учи самият опит — човешките машини са в състояние по своя воля да усилват лярата си и да избухват или да се раздухват в нашите големи градове в диво витово хоро. Нищо че — както казва г. Потър — за възпроизвеждането на работниците е нужно по-дълго време — като имаме под ръка машинисти и пари, ние винаги ще намерим дейни, твърди хора, за да изфабрикуваме от тях много повече фабрични майстори, отколкото можем да използваме когато и да е... Господин Потър разправя за съживяване на промишлеността след 1, 2, 3 години и изисква от нас да не насърчаваме или да не позволяваме емигрирането на работната сила! Той казва, че било естествено, дето работниците искат да емигрират, но смята, че нацията трябва да затвори в памучните окръзи тези половин милион работници — против тяхното желание — и още 700 000 души, които са свързани с тях, и че — като неизбежно следствие от това — тя трябва с насилие да смаже тяхното недоловство, а самите тях да поддържа чрез милостия, и всичко това с оглед на надеждата, че те някой ден може да потрябват на памучните фабриканти. Дошло е времето, когато великото обществено мнение на тези острови трябва да направи нещо, за да спаси тази „работна сила“ от ония, които искат да се отнасят с нея, както се отнасят с въглищата, желязото или памука“ („to save this „working power“ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton“)¹⁵⁾,

Статията на „Times“ беше само jeu d'esprit (игра на мисълта), „Великото обществено мнение“ фактически споделяше мнението на г. Потър, че фабричните работници са подвижна принадлежност на фабриките. Тяхното емигриране беше осуетено.¹⁶⁾ Затвориха ги в „моралния трудов дом“ на памучните окръзи и те, както и преди, са „силата (the strength) на памучните фабриканти в Ланкшайр“.

И така, капиталистическият производствен процес възпроизвежда чрез своя собствен ход отделянето на работната сила от трудовете условия. С това той възпроизвежда и увековечава условията на

¹⁵⁾ „Times“ от 24 март 1863 г.

¹⁶⁾ Парламентът не гласува нито фартинг за емиграцията, а гласува само закони, които даваха възможност на муниципалитетите да държат работниците между живота и смъртта или да ги експлоатират, без да им плащат нормални работни заплати. Но пък когато след три години се яви мор по добитъка, парламентът грубо погази дори парламентарния етикет и набързо гласува милиони за обезщетяване на милионерите-лендлордове, чито арендатори и без това се обезщетяваха, като покачваха цената на месото. Зверският рев на земевладелците при откриването на парламента в 1866 г. доказа, че не е необходимо човек да бъде индус, за да обожава кравата Сабала, нито пък да бъде Юпитер, за да се превърне в говедо.

експлоатация на работника. Той постоянно принуждава работника да продава своята работна сила, за да живее, и постоянно дава възможност на капиталиста да я купува, за да се обогатява¹⁷⁾. Вече не случаят противопоставя на стоковия пазар капиталиста и работника като купувач и продавач, а самият процес постоянно захвърля единия като продавач на своята работна сила обратно на стоковия пазар и постоянно превръща неговия собствен продукт в покупателно средство на другия. Въсъщност работникът принадлежи на капитала още преди да се е продал на капиталиста. Неговата икономическа зависимост¹⁸⁾ едновременно е и обусловена, и маскирана от периодичното възобновяване на неговата самопродажба, от промяната на неговите индивидуални господари и от колебанията на пазарната цена на труда¹⁹⁾.

Така че капиталистическият производствен процес, разгледан в неговата връзка, или като възпроизводствен процес, произвежда не само стока, не само принадлежна стойност, а произвежда и възпроизвежда и самото капиталистическо отношение — на едната страна капиталиста, а на другата — наемния работник²⁰⁾.

17) „Работникът искаше средства за издръжка, за да живее, шефът искаше труд, за да печели“ (*Sismondí*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, Paris, t. I, p. 91).

18) Една селяшки груба форма на тази зависимост съществува в графството Дърхем. То е едно от малкото графства, където условията не осигуряват на арендатора безусловно право на собственост върху земеделските надничари. Минната промишленост дава на последните възможност да избират. Затова фермерите в това графство — в противовес на общото правило — вземат под аренда само такива земи, в които има котеджи за работниците. Наемът на котеджа съставя част от работната заплата. Тези котеджи се наричат „hind's houses [„ратайски къщи“]. Те се дават под наем на работниците при известни феодални задължения по догогор, който е наречен „bondage“ [крепостна зависимост] и напр. задължава работника за времето, през което той сам работи на някое друго място, да праща на работа своята дъщеря и т. н. Самият работник се нарича bondsman, т. е. крепостен. Това отношение показва откъм съвършено нова страна и индивидуалното потребление на работника като потребление за капитала, или производително потребление: „Странно е да се наблюдава как дори изпразненията на този bondsman спадат към страничните доходи на неговия пресметлив господар... Фермерът не разрешава никъде наоколо друг нужник освен своя собствен нужник и не търпи в това отношение никакво накръняване на своите права на суверен“ („Public Health, 7th Report, 1864“, p. 188).

19) Да напомним, че при детския труд и т. н. изчезва дори формалността на самопродажбата.

20) „Капиталът има за предпоставка наемен труд, а наемният труд — капитал. Те се обуславят взаимно, един друг се пораждат. Работникът в памучната фабрика само памучни платове ли произвежда? Не, той произвежда капитал. Той произвежда стойности, които отново служат, за да командуват неговия труд и чрез него да създават нови стойности“ (*Карл Маркс*, „Наемен труд и капитал“ в „Neue Rheinische Zeitung“, бр. 266 от 7 април 1849 г. [виж настоящото издание, том 6 стр. 413]. Статиите, обнародвани под това заглавие в „Neue Rheinische Zeitung“, са откъслечи от лекциите, които четох на тази тема през 1847 г. в Немското работническо дружество в Брюксел¹⁶¹ и печатането на които бе прекъснато от февруарската революция.

Глава двадесет и втора

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В КАПИТАЛ

1. КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ПРОИЗВОДСТВЕН ПРОЦЕС В РАЗШИРЕН МАЩАБ
ПРЕВРЪЩАНЕ НА ЗАКОНИТЕ НА СОБСТВЕНОСТТА,
СЪЩЕСТВУВАЩИ В СТОКОВОТО ПРОИЗВОДСТВО, В ЗАКОНИ
НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРИСВОЯВАНЕ

По-рано задачата ни беше да разгледаме как принадлежната стойност произлиза от капитала, а сега — как капиталът произлиза от принадлежната стойност. Прилагането на принадлежната стойност като капитал, или обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал, се нарича натрупване на капитала²¹⁾.

Най-напред да разгледаме този процес от гледището на отделния капиталист. Нека напр. един предачен фабрикант да е авансирал капитал от 10 000 ф. ст., четири пети от които в памук, машини и т. н. и $\frac{1}{5}$ в работна заплата. Нека той произвежда годишно 240 000 фунта прежда на стойност 12 000 ф. ст. При норма на принадлежната стойност 100% принадлежната стойност е включена в принадлежния продукт, или в нето продукта от 40 000 фунта прежда, т. е. в една шеста част от бруто продукта, на стойност 2 000 ф. ст., която ще бъде реализирана при продажбата. Една стойностна сума от 2 000 ф. ст. е стойностна сума от 2 000 ф. ст. и нищо повече. По самите пари човек не може нито да надуши, нито да види, че те са принадлежна стойност. Характерът на една стойност като принадлежна стойност показва само как тя е стигнала до своя притежател, но никак не изменя самата природа на стойността или на парите.

И така, за да обърне в капитал тази нова сума от 2 000 ф. ст., предачният фабрикант при непроменени други условия ще авансира четири пети от тях за купуване на памук и т. н. и една пета за ку-

²¹⁾ „Натрупване на капитала : употребяването на част от дохода като капитал“ (*Malthus*, „Definitions etc.“, ed. Cazenove, p. 11). „Превръщане на дохода в капитал“ (*Malthus*, „Principles of Political Economy“, 2nd ed, London, 1836, p. 320).

пуване на нови предачни работници, които ще намерят на пазара средствата за живот, чиято стойност им е авансирал капиталистът. Тогава в предачната фабрика ще функционира новият капитал от 2 000 ф. ст. и от своя страна ще донесе принадлежаща стойност от 400 ф. ст.

Капиталовата стойност първоначално беше авансирана в парична форма; а принадлежащата стойност още отначало съществува като стойност на определена част от brutния продукт. Когато той бъде продаден, когато бъде превърнат в пари, капиталовата стойност отново добива своята първоначална форма, а принадлежащата стойност изменя своя първоначален начин на съществуване. Но от този момент и капиталовата стойност, и принадлежащата стойност са парични суми и тяхното обратно превръщане в капитал се извършва все по същия начин. Капиталистът влага и едната, и другата в покупка на стоки, които му дават възможност отново да започне изработването на своя продукт, и при това този път в разширен мащаб. Но за да купи тези стоки, той трябва да ги завари на пазара.

Неговата собствена прежда извършва обръщение само защото той занася на пазара годишния си продукт, както правят и всички други капиталисти със своите стоки. Но още преди да дойдат на пазара, тези стоки вече са се намирали в годишния производствен фонд, т. е. в общата маса от предмети от всякакъв вид, в която през течение на годината се превръща общата сума на отделните капитали, т. е. целият обществен капитал, от който всеки отделен капиталист държи в ръцете си само известна част. Това, което става на пазара, само осъществява оборота на отделните съставни части на годишното производство, праща ги от ръце в ръце, но не може нито да увеличи общото годишно производство, нито да измени природата на произведените предмети. Така че всяка употреба, която може да се направи от общия годишен продукт, зависи от неговия собствен състав, но съвсем не от неговото обръщение.

Преди всичко годишното производство трябва да достави всички ония предмети (потребителни стойности), с които да могат да бъдат заместени потребените през годината вещни съставни части на капитала. След като те бъдат приспаднати, остава чистият, или принадлежният продукт, в който се съдържа принадлежащата стойност. А от какво се състои тоя принадлежен продукт? Може би от неща, предназначени за задоволяване на потребите и прищевките на капиталистическата класа, т. е. от неща, които влизат в нейния потребителен фонд? Ако това беше всичко, принадлежащата стойност щеше да бъде изгуляна до трохичка и щеше да се извършва само просто възпроизводство.

За да има натрупване, част от принадлежния продукт трябва да се превръща в капитал. Но — ако не правим чудеса — в капитал могат да се превръщат само такива неща, които са използуваеми

в трудовия процес, т. е. средства за производство, както и неща, с които работникът може да се поддържа, т. е. средства за живот. Следователно част от годишния принадлежен труд трябва да е била употребена за направа на допълнителни средства за производство и средства за живот в повече от онова количество, което е било необходимо за заместване на авансирания капитал. С една дума: принадлежната стойност може да бъде превърната в капитал само защото принадлежният продукт, чиято стойност е тя, вече съдържа вещните съставни части на нов капитал^{21а)}.

Но за да застави тези съставни части на капитала действително да функционират като капитал, капиталистическата класа има нужда от добавъчен труд. Ако експлоатацията на вече заетите работници не бива да нараства нито екстензивно, нито интензивно, трябва да бъдат взети на работа допълнителни работни сили. За това също така вече се е погрижил механизмът на капиталистическото производство, който възпроизвежда работническата класа като зависима от работната заплата класа, чиято обикновена заплата ѝ стига, за да осигури не само нейното съществуване, но и нейното размножаване. На капитала остава само това: към вече съдържащите се в годишното производство средства за производство да включи тези допълнителни работни сили от различна възраст, които всяка година му доставя работническата класа — и превръщането на принадлежната стойност в капитал е готово. Разгледано конкретно, натрупването се свежда към възпроизводство на капитала в прогресиращ мащаб. Кръгооборотът на простото възпроизводство се изменя и се превръща, според израза на Сисмонди¹⁶², в спирала^{21б)}.

Да се върнем сега на нашия пример. Това е старата история: Аврам роди Исак, Исак роди Яков¹⁶³ и т. н. Първоначалният капитал от 10 000 ф. ст. донесе принадлежна стойност от 2 000 ф. ст., която се капитализира. Новият капитал от 2 000 ф. ст. донесе принадлежна стойност от 400 ф. ст., която, като бъде също така капитализирана, т. е. превърната във втори добавъчен капитал, донесе нова принадлежна стойност от 80 ф. ст. и т. н.

Тук ние оставяме настрана оная част от принадлежната стойност, която е потребена от капиталиста. В дадения момент също

^{21а)} Тук се абстрахираме от външната търговия, чрез която дадена нация може да превърща луксозни предмети в средства за производство или за живот и обратно. За да схванем предмета на изследването в чистия му вид, без пречещи странични обстоятелства, ние тук трябва да разгледаме целия търговски свят като една нация и да приемем, че капиталистическото производство се е утвърдило навсякъде и е завладяло всички отрасли на промишлеността.

^{21б)} Анализът на натрупването у Сисмонди има големи недостатък, че той много набързо се задоволява с фразата: „Превръщането на дохода в капитал“, без да изследва материалните условия на тази операция.

така не ни интересува и това, дали добавъчните капитали се прибавят към първоначалния капитал, или се отделят от него, за да увеличават самостоятелно своята стойност; дали ги използва същият капиталист, който ги е натрупал, или той ги е прехвърлил на други. Само не бива да забравяме, че наред с новообразуваните капитали първоначалният капитал продължава да се възпроизвежда и да произвежда принадлежна стойност и че същото важи и за всеки натрупан капитал спрямо произведения от него добавъчен капитал.

Първоначалният капитал се беше образувал с авансирането на 10,000 ф. ст. Отде ги има техният притежател? От своя собствен труд и от труда на своите родители и деди! — ни отговарят в един глас представителите на политическата икономия^{21c)}, и това тяхно предположение изглежда наистина единственото, което отговаря на законите на стоковото производство.

Съвсем друга е работата с добавъчния капитал от 2 000 ф. ст. Процесът на неговото възникване ни е напълно познат. Той е капитализирана принадлежна стойност. От самото си начало той не съдържа нито атом стойност, която да не произлиза от незаплатен чужд труд. Средствата за производство, към които се присъединява добавъчната работна сила, както и средствата за живот, с които тя се поддържа, са само съставни части на принадлежния продукт, на онзи налог, който всяка година класата на капиталистите изтръгва от работническата класа. Дори ако капиталистическата класа с известна част от този налог купува от споменатата добавъчна работна сила, макар и по пълната ѝ цена, така че еквивалент да се разменя срещу еквивалент — това е старият способ на завоевателя: да купува стоки от победените с техните собствени пари, които той им е заграбил.

Ако добавъчният капитал дава занятие на самия работник, който го е произвел, този производител трябва, първо, да продължава да увеличава стойността на първоначалния капитал и освен това да откупва обратно продукта на своя предишен труд за по-голямо количество труд, отколкото му е струвал. Когато този процес се разглежда като сделка между капиталистическата класа и работническата класа, работата с нищо не се изменя, ако с незаплатения труд на вече заангажираните работници бъдат заангажирани и допълнителни работници. Капиталистът може би превръща и добавъчния капитал в машина, която изхвърля на улицата производителя на добавъчния капитал и го замества с няколко деца. Във всички случаи работническата класа е произвела с тазгодишния си принадлеж

^{21c)} „Първоначалният труд, на който неговият капитал дължи своя произход“ (Sismondi, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, éd. Paris, t. I, p. 109).

труд онзи капитал, който през идната година ще наеме добавъчен труд²²⁾. Това е, което наричат: „произвеждане на капитал чрез капитал“.

Предпоставката за натрупване на първия добавъчен капитал от 2 000 ф. ст. беше една стойностна сума от 10 000 ф. ст., авансирана от капиталиста и принадлежаща му по силата на неговия „първоначален труд“. А предпоставката на втория добавъчен капитал от 400 ф. ст. е само предшествуващото натрупване на първия добавъчен капитал, на 2 000-те ф. ст., чиято капитализирана принадлежност е той. Сега вече собствеността върху предишен незаплатен труд се явява като единствено условие за сегашното присвояване на жив незаплатен труд в постоянно нарастващ размер. Колкото повече е натрупал капиталистът, толкова повече той може да натрупва.

Доколкото принадлежната стойност, от която се състои добавъчният капитал № 1, беше резултат от купуването на работната сила с една част от първоначалния капитал, покупка, която отговаряше на законите на стоковата размяна и която от юридическа гледна точка предполага само това, че работникът свободно разполага със своите собствени способности, а притежателят на пари или стоки — със своите собствени стойности; доколкото добавъчният капитал № 2 и т. н. е само резултат от добавъчния капитал № 1, т. е. следствие на онова първо отношение; доколкото всяка единична сделка постоянно отговаря на закона за стоковата размяна, т. е. доколкото капиталистът постоянно купува работната сила, а работникът постоянно я продава, и — нека приемем — дори по нейната действителна стойност — почиващият върху стоковото производство и стоковото обръщение закон на присвояването, или закон на частната собственост, по силата на своята собствена, вътрешна, неизбежна диалектика явно се превръща в своята пряка противоположност. Размяната на еквиваленти, която се явяваше като първоначална операция, така се е извъртяла, че размяната се извършва само привидно, тъй като, първо, самата разменена срещу работна сила част от капитала е само част от присвоения без еквивалент продукт на чужд труд, и, второ, нейният производител, работникът, трябва не само да я възстанови, но и да я възстанови с една нова прибавка към нея. Така че отношението на размяна между капиталиста и работника става само присъща на процеса на обръщението привидност, само форма, която е чужда на самото съдържание и само го замъглява. Постоянната покупка и продажба на работната сила е формата. Съдържанието се състои в това, че капиталистът постоянно

²²⁾ „Трудът създава капитал още преди капиталът да е вложил в работа труда“ (E. G. Wakefield, „England and America“: London, 1833, v. 11, p. 110).

разменя срещу по-голямо количество жив чужд труд част от чуждия, вече овеществен труд, който той непрекъснато си присвоява без еквивалент. Първоначално правото на собственост ни се струваше основано върху собствен труд. Тази предпоставка трябваше да има валидност поне когато си противостоят само равноправни стокопритежатели, тъй като средството за присвояване на чуждата стока е само отчуждаването на своята собствена стока, а последната може да бъде произведена само чрез труд. А сега собствеността се явява откъм страната на капиталиста като право за присвояване на чужд незаплатен труд или на неговия продукт, а откъм страната на работника — като невъзможност да си присвои своя собствен продукт. Отделянето на собствеността от труда става необходима последица на закона, който привидно изхождаше от тяхната идентичност²³⁾.

Следователно, колкото и да изглежда, че капиталистическият начин на присвояване най-рязко противоречи на основните закони на стоковото производство, все пак той произтича не от накръняването, а, напротив, от прилагането на тия закони. Нека още веднаж изясним това с един кратък ретроспективен преглед на последователните фази на движението, чиято заключителна точка е капиталистическото натрупване.

Най-напред видяхме, че първоначалното превръщане на една стойностна сума в капитал се извърши напълно според законите на размяната. Единият от извършващите размяната продава своята работна сила, другият я купува. Първият получава стойността на своята стока, чиято потребителна стойност — трудът — по този начин е отчуждена в полза на другия. Тогава последният превръща вече принадлежащите му средства за производство с помощта на вече също така принадлежащия му труд в нов продукт, който също му принадлежи по право.

Стойността на този продукт включва: първо, стойността на потребените средства за производство. Полезният труд не може да потреби тези средства за производство, без да пренесе тяхната стойност върху новия продукт; но за да бъде предмет на продажба, работната сила трябва да е в състояние да влага полезен труд в она отрасъл на промишлеността, където тя трябва да бъде използвана.

Стойността на новия продукт по-нататък включва: еквивалента на стойността на работната сила и принадена стойност. И то, защо-

²³⁾ Собствеността на капиталиста върху продукта на чуждия труд „е необходимо следствие от закона за присвояването, чийто основен принцип, напротив, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху продукта на неговия собствен труд“ (*Cherbuliez*, „*Richesse ou Pauvreté*“, Paris, 1841, p. 58, където обаче това диалектическо превръщане е неправилно изложено).

то работната сила, която е продадена за определено време — за ден, седмица и т. н., — има по-малка стойност от тази, която създава нейното потребление през това време. Но на работника са заплатили разменната стойност на неговата работна сила и с това той е отчуждил нейната потребителна стойност — както става при всяка покупка и продажба.

Обстоятелството, че тая особена стока работна сила има своеобразна потребителна стойност да влага труд и значи да създава стойност — не може да засегне общия закон на стоковото производство. Така че ако стойностната сума, която е авансирана в работна заплата, не само просто се намира отново в продукта, но и се намира в него умножена с известна принадлежна стойност — това не произтича от някакво изиграване на продавача, който, както знаем, е получил стойността на своята стока, а само от употребата на тази стока от страна на купувача.

Законът на размяната изисква равенство само за разменните стойности на дадени една за друга стоки. Той дори от самото начало има за предпоставка различие между техните потребителни стойности и няма абсолютно нищо общо със самия процес на тяхното потребление, което започва едва след сключване и изпълняване на сделката.

Така че първоначалното превръщане на парите в капитал се извършва в точна съгласуваност с икономическите закони на стоковото производство и с произтичащото от тях право на собственост. Но въпреки това то има за резултат:

1) че продуктът принадлежи на капиталиста, а не на работника;

2) че стойността на този продукт съдържа освен стойността на авансирания капитал още и принадлежна стойност, която е струвала на работника труд, а на капиталиста — нищо, и въпреки това става законна собственост на капиталиста;

3) че работникът е запазил своята работна сила и може да я продаде отново, ако намери купувач.

Простото възпроизводство е само периодично повтаряне на тая първа операция; всеки път, и винаги наново, пари се превръщат в капитал. Така че законът не се нарушава, напротив — той само получава възможност да се проявява постоянно.

„Няколко последователни актове на размяна правят от последния само представител на първия“ (*Sismondi*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 70).

И въпреки това ние видяхме, че простото възпроизводство е достатъчно, за да измени коренно характера на тая първа операция, доколкото тя бе разглеждана като изолиран процес.

„От тези, между които се разпределя националният доход, едните (работниците) всяка година чрез нов труд добиват ново право върху него, а другите (капиталистите) вече предварително чрез първоначален труд са добили постоянно право върху него“ (пак там, стр. 111).

Областта на труда, както е известно, не е единствената, в която първородството върши чудеса.

Не се изменя нищо и ако простото възпроизводство бъде заменено с възпроизводството в разширен мащаб, с натрупването. При простото възпроизводство капиталистът прахосва цялата принадлежаща стойност, а при натрупването проявява своята гражданска добродетел, като потребява само една част и превръща остатъка в пари.

Принадената стойност е негова собственост и никога не е принадлежала на другото. Ако я авансира за производство, той авансира от своя собствен фонд, точно както и през оня ден, когато за пръв път е излязъл на пазара. Обстоятелството, че тоя път неговият фонд произхожда от незаплатения труд на неговите работници, няма абсолютно никакво значение. Ако работникът *Б* бъде заангажиран с принадлежната стойност, произведена от работника *А*, то, първо, *А* е произвел тая принадлежна стойност, без да са му намалили нито със стотинка справедливата цена на неговата стока, и, второ, тая сделка изобщо няма нищо общо с *Б*. Онова, което *Б* изисква и което има право да изисква, е само това — капиталистът да му заплати стойността на неговата работна сила.

„И двамата печелеха: работникът, защото му авансираха плодовете на неговия труд (да се чете: незаплатения труд на други работници), преди още той да е вложен (да се чете: преди още неговият собствен труд да е дал плод); господарят, защото трудът на тоя работник имаше по-голяма стойност, отколкото неговата работна заплата“ (да се чете: произвеждаше по-голяма стойност от тази на неговата работна заплата) (*Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique*, t. I, p. 135)

Само че работата изглежда съвсем другояче, когато разглеждаме капиталистическото производство в непрекъснатия поток на неговото възобновяване и вместо отделния капиталист и отделния работник вземем предвид класите в тяхната цялост — капиталистическа класа и срещу нея работническа класа. Но с това бихме приложили един мащаб, който е съвсем чужд на стоковото производство.

В стоковото производство си противостоят само независими един от друг продавачи и купувачи. Техните взаимни отношения се свършват в деня на изтичането на сключения между тях договор. Ако сделката бъде повторена, това става вече по нов договор, който няма нищо общо с предишния и при който само случайността пак може да събере същия купувач със същия продавач.

Така че ако стоковото производство или някое негово явление трябва да се преценява по неговите собствени икономически закони,

ние трябва да разглеждаме всеки разменен акт поотделно, във всяка връзка както с предходния, тъй и със следващия разменен акт. И тъй като продажбите и покупките се сключват само между отделни индивиди, недопустимо е да търсим в тях отношенията между цели обществени класи.

Колкото и да е дълъг редът от периодични възпроизводства и предходящи натрупвания, през които е минал функциониращият днес капитал, той винаги запазва своята първоначална девственост. Докогато при всеки акт на размяна — взет поотделно — се спазват законите на размяната, начинът на присвояване може да претърпи пълен преврат, без да засегне по какъвто и да е начин собствеността на стоковото производство право на собственост. Същото това право е в сила — както в началото, когато продуктът принадлежи на производителя, и той, като разменя еквивалент срещу еквивалент, може да забогатее само чрез своя собствен труд, така и в капиталистическия период, когато общественото богатство във все по-нарастващ размер става собственост на ония, които са в състояние винаги наново да си присвояват назаплата на труда на други.

Този резултат става неизбежен, щом самият работник свободно продава като стока своята работна сила. Но пък и едва оттогава стоковото производство се обобщава и става типична форма на производството; едва оттогава всеки продукт от самото начало бива произвеждан за продан и цялото произведено богатство преминава през обръщението. Едва там, където наемният труд е основа на стоковото производство, то се налага на цялото общество; но пък и едва там то разгръща всичките си скрити сили. Да се казва, че намесата на наемния труд изопачава истинския характер на стоковото производство — това значи да се казва, че за да остане неизопачен истинският характер на стоковото производство, то не бива да се развива. В същия размер, в който то по своите собствени иманентни закони се преобразува в капиталистическо производство, законите за собствеността от епохата на стоковото производство се превръщат в закони на капиталистическото присвояване²⁴⁾.

Видяхме, че дори при просто възпроизводство всеки авансиран капитал, както и да е придобит първоначално, се превръща в натрупан капитал, т. е. в капитализирана принадлежна стойност. Но в общия поток на производството всеки първоначално авансиран капитал става изчезваща величина (*magnitudo evanesceps* в математически смисъл) в сравнение с непосредствено натрупания капитал, т. е. с обратното превърнатата в капитал принадлежна стойност, или принадлеж-

²⁴⁾ Затова трябва да се учудваме на хитроумието на Прудон, който иска да премахне капиталистическата собственост, като в противовес на нея издига... вечните закони на собствеността от епохата на стоковото производство!

продукт, все едно дали той функционира в ръцете, които са го натрупали, или в чужди ръце. Затова политическата икономия представя капитала изобщо като „натрупано богатство“ (превърнатата принадлежна стойност, или доход), „което отново се употребява за произвеждане на принадлежна стойност“²⁵⁾, а капиталиста — като „притежател на принадлежния продукт“²⁶⁾. Същият възглед има само друга форма в израза, че целият наличен капитал бил натрупана, или капитализирана, лихва — защото лихвата е само част от принадлежната стойност²⁷⁾.

2. ПОГРЕШНО СХВАЩАНЕ НА ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО В РАЗШИРЕН МАЩАБ ОТ СТРАНА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Преди да минем към някои по-точни определения на натрупването, т. е. на обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал, трябва да се отстрани една двусмисленост, измудрена от класическата политическа икономия.

Доколкото стоките, които капиталистът купува с част от принадлежната стойност за свое собствено потребление, не му служат като средства за производство и средства за създаване на принадлежна стойност — дотолкова и трудът, който той купува за задоволяване на своите природни и обществени потребности, не е производителен труд. Вместо с купуването на тия стоки и труд да превръща принадлежната стойност в капитал, той ги употребява, или ги изразходва като доход. В противовес на стародворянския манталитет, който, както правилно казва Хегел, „се състои в потребление на наличното“¹⁶⁴ и се шири особено и в разкоша на личните услуги — за буржоазната политическа икономия е било от решаваща важност да провъзгласи натрупването на капитала за пръв граждански дълг и неуморно да проповядва, че човек не може да натрупва, ако изяде целия си доход, а трябва да изразходва значителна част от него за наемане на допълнителни производителни работници, които докарват повече, отколкото струват. От друга страна, тя е трябвало

²⁵⁾ „Капиталът е натрупано богатство, използвано с цел за печалба“ (*Malthus*, „Principles of Political Economy“ [р. 262]). „Капиталът... се състои от богатство, спестено от дохода и употребено за добиване на печалба“ (*R. Jones*, „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“, Hertford, 1852, р. 16).

²⁶⁾ „Притежателите на принадлежен продукт или капитал“ („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel“. London, 1821).

²⁷⁾ „Капиталът заедно със сложната лихва на всяка част от спестения капитал така заграбва всичко, че цялото богатство на света, от което се получава доход, отдавна вече е станало лихва на капитала“ (лондонският „Economist“ от 19 юли 1851г.) .

да води полемика против народния предразсъдък, който смесва капиталистическото производство с образуването на съкровища²⁸⁾ и затова си въобразява, че натрупаното богатство било такова богатство, което в неговата налична натурална форма е избавено от разрушаване, т. е. от потребление и дори от обръщение. Препречване пътя на парите към обръщението би било точно обратното на тяхната употреба като капитал, а натрупването на стоки в смисъл на събиране на съкровища е чиста безсмислица^{28а)}. Натрупването на стоки в големи маси е резултат на застои в обръщението или на свръхпроизводство²⁹⁾. Наистина в народната представа се среща, от една страна, картината на блага, натрупани в потребителния фонд на богатшите и бавно потребявани, а, от друга страна, образуването на запаси — явление, което е свойствено на всички начини на производство и върху което за малко ще се поспрем при анализа на процеса на обръщението.

Следователно дотук класическата политическа икономия е права, когато подчертава като характерен момент на процеса на натрупването потреблението на принадлежния продукт от производителни работници, а не от непроизводителни. Но тук започва и нейната заблуда. Адам Смит е въвел модата да се представя натрупването само като потребление на принадлежния продукт от производителни работници, т. е. капитализирането на принадлежната стойност — само като нейно превръщане в работна сила. Да чуем напр. Рикардо:

„Трябва да се разбере, че всички продукти на дадена страна се потребяват; но човек не може да си представи по-голяма разлика от тази — дали ги потребяват хора, които възпроизвеждат някаква друга стойност, или пък хора, които не я възпроизвеждат. Когато казваме, че доходът е спестен и прибавен към капитала, ние разбираме, че оная част от дохода, за която се казва, че е прибавена към капитала, се потребява от производителни, а не от непроизводителни работници. Няма по-голямо заблуждение от предположението, че капиталът се увеличава чрез непотребление.“³⁰⁾

²⁸⁾ „Никой от днешните икономисти не може под спестяване да разбира само натрупване на съкровища; а пък независимо от този съкратен и неефективен способ не можем да си представим друга употреба на този израз, с оглед на националното богатство, освен тази, която трябва да изхожда от различното приложение на спестеното, основано [приложенията] на едно действително разграничение между различните видове труд, който се издържа от него“ (*Malthus*, „Principles of Political Economy“, p 38, 39).

^{28а)} Така у Балзак, който толкова основно е изучил всички нюанси на скъперничеството, старият лихвар Гобсек е вече вдетинен, когато започва да си образува съкровище от натрупани стоки.

²⁹⁾ „Натрупване на стоки... прекратяване на размяната... свръхпроизводство“ (*Th. Corbet*, цит. съч., стр. 14).

³⁰⁾ *Ricardo*, „Principles of Political Economy“. 3 ed. London, 1821, p. 163, бележката.

Няма по-голямо заблуждение от това на А. Смит, преповтаряно от Рикардо и всички след него, че „оная част от дохода, за която се казва, че е прибавена към капитала, се потребява от производителни работници“. Според тази представа всяка принадлезна стойност, която се превръща в капитал, би станала променлив капитал. Но тя се разделя, както и първоначално авансираната стойност, на постоянен капитал и променлив капитал, на средства за производство и работна сила. Работната сила е оная форма, в която съществува променливият капитал вътре в производствения процес. В тоя процес нея самата я потребява капиталистът. А тя със своята функция — труда — потребява средства за производство. Същевременно парите, платени за купуване на работната сила, се превръщат в средства за живот, които биват потребени не от „производителния труд“, а от „производителния работник“. А. Смит чрез един погрешен в основата си анализ достига до безсмисления резултат, че макар че всеки индивидуален капитал се дели на постоянна и променлива съставна част, общественият капитал се свеждал само до променлив капитал, т. е. се изразходвал само за плащане на работна заплата. Нека напр. един фабрикант на платове превърне 2000 ф. ст. в капитал. Част от парите той изразходва за купуване на тъкачи, другата — завълнена прежда, машини и т. н. Но хората, от които той купува преждата и машините, също така заплащат труд и т. н. с част от получените пари, докато всичките 2000 ф. ст. бъдат изразходвани за плащане на работна заплата или докато целият продукт, представляван от тях 2000 ф. ст., бъде потребен от производителни работници. Както виждаме, цялата тежест на тоя аргумент се заключава в думите „и т. н.“, които ни пращат от Понтий при Пилат. И наистина, Адам Смит прекъсва изследването тъкмо там, където започва неговата трудност³¹⁾.

Докато имаме предвид само фонда на общото годишно производство, годишният възпроизводствен процес е лесен за разбиране. Но всички съставни части на годишното производство трябва да бъдат занесени на стоковия пазар и тук започва мъчнотията. Движенията на отделните капитали и на личните доходи се кръстосват, разместват се и се загубват в едно всеобщо разместване — обръщението на общественото богатство, — което измамва погледа и

³¹⁾ Въпреки своята „Логика“¹⁸⁵ г. Дж. Ст. Мил никъде не открива лукнатиите дори на този така погрешен анализ на своите предшественици, който дори в рамките на буржоазния хоризонт крещи за поправка от становището на специалиста. С школки догматизъм той навред регистрира обърканите мисли на своите учители. Така и тук: „Самият капитал в края на краищата напълно отива за работни заплати, а ако бъде възстановен чрез продажбата на продуктите, той все пак става работни заплати.“

поставя на изследването много заплетени задачи. В третия отдел на втората книга аз ще дам анализ на действителната взаимовръзка. — Голямата заслуга на физиократите се състои в това, че в своята „Икономическа таблица“¹⁶⁶ за пръв път са направили опит да дадат картина на годишното производство в такава форма, в каквата то изхожда от обръщението³²⁾.

Впрочем от само себе си се разбира, че политическата икономия не е пропуснала да използва в интерес на капиталистическата класа тезиса на Адам Смит: че цялата част на чистия продукт, която е превърната в капитал, била потребявана от работническата класа.

3. РАЗДЕЛЯНЕ НА ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ НА КАПИТАЛ И ДОХОД. ТЕОРИЯ НА ВЪЗДЪРЖАНИЕТО

В миналата глава разгледахме принадлежната стойност, респективно принадлежния продукт, само като индивидуален потребителен фонд на капиталиста, а в тази глава досега — само като фонд на натрупването. Но тя не е нито едното, нито другото, а едновременно и двете. Капиталистът консумира като доход една част от принадлежната стойност³³⁾, а друга част той употребява като капитал, или я натрупва.

При дадена маса на принадлежната стойност едната от тези части ще бъде толкова по-голяма, колкото е по-малка другата. Ако приемем за неизменни всички други обстоятелства, величината на

³²⁾ При описанието на възпроизводствения процес, а оттук и на натрупването А. Смит в редица отношения не само не е направил никакъв напредък, но и безспорно е направил крачка назад в сравнение със своите предшественици, особено с физиократите. Със споменатата в текста негова илюзия е свързана наистина баснословната догма, която той оставя в наследство на политическата икономия — че цената на стоките е съставена от работна заплата, печалба (лихва) и поземлена рента, т. е. само от работна заплата и принадлежната стойност. Изхождайки от тая основа. Щорх поне наивно признава: „Невъзможно е да се разложи необходимата цена на нейните най-прости елементи“ (*Storch*, „Cours d'Economie Politique“, edit. Pètersbourg, 1815, t. II, p. 141, бележка). Хубава икономическа наука, която обявява за невъзможно да се разложи цената на стоките на нейните най-прости елементи! Подробности по това читателят ще намери в третия отдел на втората книга и в седмия отдел на третата книга.

³³⁾ Читателят ще забележи, че думата „доход“ [„revenue“] се употребява в двояк смисъл: първо, за означаване на принадлежната стойност като периодичен плод на капитала, второ, за означаване оная част на този плод, която периодично се потребява от капиталиста или се прибавя към неговия потребителен фонд. Аз запазвам този двоен смисъл, защото той хармонира с начина на изразяване на английските и на френските икономисти.

натрупването се определя от пропорцията, в която се извършва това разделяне. А този, който извършва това разделяне, е собственикът на принадлежната стойност, капиталистът. Така че то е негов волев акт. За оная част от събрания от него налог, която той натрупва, казват, че той я спестил — защото не я изяжда, т. е. защото изпълнява своята функция на капиталист, функцията да се обогатява.

Само доколкото капиталистът е олицетворен капитал, той има историческа стойност и онова историческо право на съществуване, което — както казва остроумният Лихновски, „няма никаква дата“¹⁶⁷. Само дотолкова неговата собствена преходна необходимост е включена в преходната необходимост на капиталистическия начин на производство. Но дотолкова и негов движещ мотив не са потребителната стойност и потреблението, а разменната стойност и нейното увеличаване. Като фанатик на увеличаването на стойността той безогледно принуждава човечеството да произвежда заради самото производство, а значи и да развива обществените производствени сили и да създава онези материални производствени условия, които единствено могат да образуват реалната база на една по-висока обществена форма, чийто основен принцип е пълното и свободно развитие на всеки индивид. Капиталистът внушава респект само като олицетворение на капитала. Като такъв той споделя с оня, който трупа съкровища, абсолютния нагон към обогатяване. Но това, което у последния се явява индивидуална мания, у капиталиста е ефект на обществения механизъм, в който той е само едно двигателно колело. Освен това развитието на капиталистическото производство прави необходимо постоянното нарастване на вложения в индустриалното предприятие капитал, а конкуренцията налага на всеки индивидуален капиталист иманентните закони на капиталистическия начин на производство като външни принудителни закони. Тя го заставя постоянно да разширява своя капитал, за да го запази — а капитала си той може да разширява само чрез прогресивно натрупване.

Затова, доколкото всички негови действия и бездействия са само функция на капитала, който в негово лице е надарен с воля и съзнание, той сам схваща своето лично потребление като грабеж от натрупването на своя капитал, също както в италианското сметководство личните разходи фигурират в дебит на капиталиста спрямо капитала. Натрупването е завладяване на света на общественото богатство. Едновременно с масата на експлоатирания човешки материал то разширява и прякото, и непрякото господство на капиталиста⁸⁴).

⁸⁴) В лицето на лихваря — тази старомодна, макар и винаги подновявана форма на капиталиста — Лутер много нагледно обрисова властолюбието като елемент на нагона към забогатяване. „Езичниците са могли по разум да отсъдят, че лихварят е четвори крадец и убиец. А ние, християните, така го почитаме, че току речи

Но първородният грях действува навред. С развитието на капиталистическия начин на производство, на натрупването и на богатството капиталистът престава да бъде само възплъщение на капитала. Той чувства „човешка слабост“¹⁶⁸ към своя собствен Адам и става толкова образован, че осмива мечтанията по аскетизма като предразсъдък на старомодния събирач на съкровища. Докато класическият капиталист заклеява индивидуалното потребление като грях против своята свещена функция и заклеява „въздръжанието“ от натрупване — модернизираният капиталист е в състояние да схване натрупването като „отричане“ от потребление. „Ах, две души изпълват тази гръд и винаги копнеят за раздяла!“¹⁶⁹

В историческите наченки на капиталистическия начин на производство — а всеки капиталистически парвеню индивидуално минава през този исторически стадий — господствуват като абсолютни страсти нагонът към забогатяване и скъперничеството. Но напредъкът на капиталистическото производство създава не само цял свят от наслади. Със спекулацията и с кредитното дело той разтваря хиляди източници за внезапно забогатяване. На известно стъпало

го обожаваме заради парите му . . . Който изсмуква, заграбва и краде храната на другия, извършва също тъй голямо убийство (доколкото зависи от него), както ако беше уморил някого с глад или го беше погубил съвсем. А тъй като това прави лихварят, но все още преспокойно си седи на креслото, макар че по справедливост трябва да увисне на бесилката и да го ръфат толкова гарвани, колкото гулдена е откраднал, стига само да имаше по него толкова месо, че тъй много гарвани да могат да го разкъсват и да си го разделят. А в днешно време бесят дребните крадци. . . Дребните крадци лежат по затворите, а големите крадци блестят в злато и коприна. . . И тъй, няма по земята по-голям враг на човечеството (след дявола) от скъперника-лихвар, защото той иска да бъде бог над всички хора. И турците, нашествениците, тираните са зли хора и душмани, и все пак и те оставят хората да живеят и сами си признават, че са зли и душмани; и те дори понякога могат, пък и са принудени да се смият над някоя. А лихварят-скъперник, доколкото зависи от него, се сили да порази целия свят с глад, жажда, нужда и скръб, та всичко да стане негово и всеки всичко да получава от неговите ръце като от бога и вечно да му бъде роб. Той иска да носи мантия, златна верижка, пръстени, да си мие мутрата, да го тачат и славят като почтен, набожен човек. . . Лихварството е голямо, грамадно чудовище, върколак, който изтребва всичко, по-зъл от Какус, Герион или Антей. И въпреки това той се труфи и иска да мине за набожен, та никой да не види къде отиват воловете, които той заднешком замъква в своята бърлога. Но Херкулес ще чуе рева на воловете и на затворените и ще потърси Какус и сред скалите и теснините и пак ще отърве воловете от злодея. Защото Какус се нарича онзи злодей, който е набожен лихвар, краде, граби и изпояжда всичко. И все пак той като че ли не е вършил нищо лошо; и мисли, че никой не може да го изобличи, защото той теглил воловете заднешком в своята бърлога, та да оставят следи и дири като че са изкарани навън. Така и лихварят иска да излъже сета, че бил полезен и давал на света волове, когато той само ги заграбва и изпояжда. И както разкъсват на колело и обезглавяват разбойниците, убийците и злодейците — колко повече би трябвало да разкъсват на колело, да прерязват вените. . . да прогонват, проклинат и обезглавяват всички лихвари“ (*Martin Luther*, цит. съч.).

от развитието известно условно равнище на разточителство, което същевременно е излагане на богатството на показ и затова е средство за поддържане на кредита — става дори необходимост за сделките на „нешастиия“ капиталист. Луксът влиза в представителните разходи на капитала. И без това капиталистът не забогатява както събирачът на съкровища — според своя личен труд или окастрияне на своето лично потребление, а в оня размер, в който той изсмуква чужда работна сила и налага на работника да се откаже от всички наслади в живота. При все че поради това разточителството на капиталиста никога няма откровения характер на разточителството на разгулния феодал, а зад него винаги се крие по-скоро най-мръсно скъперничество и най-боязлива пресметливост — все пак неговото разточителство расте заедно с натрупването, което той извършва, като при това те не се накърняват взаимно. По този начин в благородната гръд на капиталиста се развива фаустовски конфликт между нагона към натрупване и жаждата за наслади.

„Промишлеността на Манчестер — се казва в едно съчинение, обнародвано в 1795 г. от д-р Ейкн — може да бъде подразделена на четири периода. През първия период фабрикантите са били принудени към тежък труд, за да изкарват прехраната си.“

Те забогатявали главно чрез обирание на родителите, които им изпращали децата си като apprentices (чираци) и трябвало да плащат прескъпо за обучението, докато чираците умирали от глад. От друга страна, средните печалби били ниски и натрупването изисквало голяма спестовност. Те живеели като скъперници, като събирачи на съкровища и не потреблявали дори и лихвите на капитала си.

„През втория период те започнали да придобиват малки богатства, но все още работели така усилно, както и преди“, защото непосредствената експлоатация на труда коства труд, както знае всеки надзирател на роби — „и живеели, както и преди, в същия прост стил... През третия период започнал луксът и работата се разширила чрез изпращане на конници за събиране на поръчки (конни търговски пътници) по всички търговски градове на кралството. Вероятно преди 1690 г. почти ли съвсем не са съществували капитали от 3000—4000 ф. ст., придобити в промишлеността. Но по това време или малко по-късно фабрикантите вече били натрупали пари и почнали да издигат каменни къщи вместо дървени или глинени къщи... Дори през първите десетилетия на XVIII век един манчестерски фабрикант, който поднесъл на своите гости чаша чуждестранно вино, се изложил на насмешките и учудването на всички свои съседи.“

Преди появяването на машините вечерната консумация на фабрикантите в кръчмите, където те се събирали, никога не надминавала 6 пенса за чаша пунш и 1 пенс за пакет тютюн. Едва в 1758 г. — и това било епохално събитие — видели „едно лице, действително заето в промишлеността, да има собствена каляска!“ „Четвъртият период“, последната третина на XVIII век, „е периодът на големия

лук и разточителство, насърчавани от разширяването на работите³⁵⁾. Какво би казал добрият д-р Ейкън, ако възкръснеше днес в Манчестер!

Натрупвайте, натрупвайте! Тъй казват Мойсей и пророците!¹⁷⁰ „Трудолюбието доставя материала, който спестовността натрупва“³⁶⁾. Затова пестете, пестете, т. е. превръщайте колкото може по-голяма част от принадлежната стойност, или от принадлежния продукт, обратно в капитал! Натрупване за натрупването, производство за производството — в тази формула класическата икономия е изразила историческата мисия на буржоазния период. Тя нито за минута не си е правила илюзии относно родилните мъки на богатството³⁷⁾, но има ли полза да се плаче над историческата необходимост? Ако класическата икономия разглежда пролетария само като машина за произвеждане на принадлежна стойност, то и капиталистът важи за нея само като машина за превръщането на тази принадлежна стойност в принадлежен капитал. Тя най-сериозно гледа на неговата историческа функция. За да направи неговата гръд неуязвима за гибелния конфликт между нагона към наслада и нагона към забогатяване, Малтус в началото на двадесетте години на този век защищавал такова разделение на труда, което предоставя натрупването на онзи капиталист, който действително се занимава с производството, а разточителството — на другите съучастници в принадлежната стойност; на поземлената аристокрация, на лицата, които се ползват от държавни или църковни приходи, и т. н. Извънредно важно е, казва той, „да се разграничават страстта към изразходване и страстта към натрупване“ (the passion for expenditure and the passion for accumulation)³⁸⁾. Господа капиталистите, превърнали се отдавна в бонвивани и светски хора, се разкрещели. Как — провикнал се един техен представител, рикардианец — господин Малтус проповядва високи поземлени ренти, високи данъци и т. н., за да пришпорва постоянно промишлениците с помощта на непроизводителни потребители! Наистина този лозунг гласи — производство, производство във все по-разширен мащаб, но

„такъв един процес много повече съдъва производството, отколкото го подтиква. При това не е съвсем справедливо (not is it quite fair) по такъв начин да се поддър-

³⁵⁾ *Dr. Aikin*, „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester“, London, 1795, p. 182 sqq.

³⁶⁾ *A. Smit*, „Wealth of Nations“, b. III, ch. III.

³⁷⁾ Дори Ж. Б. Сей казва: „Спестяванията на богатите стават за сметка на бедните.“¹⁷¹ „Римският пролетарий е живял почти изцяло за сметка на обществото... Човек почти би могъл да каже, че съвременното общество живее за сметка на пролетариите, от оная част, която то им отнема при заплащане на труда им“ (*Sis-mondî*, „Etudes etc.“, t. I, p. 24).

³⁸⁾ *Malthus*, „Principles of Political Economy“, p. 319, 320.

жат известен брой лица в безделие само за да бъдат оскубвани други, по чийто характер може да се заключи (who are likely, from their characters), че те биха могли успешно да работят, ако бъдат принудени да работят³⁹⁾.

Но както намира за несправедливо да подбуждат промишления капиталист към натрупване, като му обират мазнината от супата, авторът също така си въобразява, че е необходимо работникът да бъде колкото се може повече ограничаван до минималната заплата, „за да остане трудолюбив“. При това той нито за миг не скрива, че присвояването на незаплатен труд е тайната на печеленето.

„Увеличено търсене от страна на работниците означава само тяхната склонност да вземат по-малка част от своя собствен продукт за себе си и да предоставят по-голяма част от него на своите господари; и ако казват, че това създава „glut“ (препълване на пазара, свърхпроизводство) поради намаление на потреблението (от страна на работниците), на това аз мога само да отговоря, че „glut“ е синоним на висока печалба⁴⁰⁾.

Многоуочената кавга по това, как изсмуканата от работника плячка да се разпреди най-благоприятно за натрупване между индустриалния капиталист и безделния земевладелец, стихна пред юлската революция. Скоро след това градският пролетариат заби в Лион камбаните на бунта, а селският пролетариат раздуха пожаращата в Англия. Отсам Ламанш се ширеше оуенизмът, отвъд канала — сен-симонизмът и фуриеризмът. Настана времето на вулгарната икономия. Тъкмо една година преди Насау У. Сениор от Манчестер да открие, че печалбата (включително лихвата) на капитала е продукт на незаплатения „последен, дванадесети работен час“, той възвестил на света друго едно откритие: „Аз — тържествено казал той — замествавам думата капитал, разглеждан като инструмент за производство, с думата въздържание.“⁴¹⁾ Ненадминат обра-

³⁹⁾ „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, p. 67.

⁴⁰⁾ Пак там, стр. 59.

⁴¹⁾ Senior, „Principes fondamentaux de l'Economie Politique“, trad. Arrivabene, Paris, 1836, p. 309. Но това било вече твърде много за привържениците на старата класическа школа. „Господин Сениор подменя израза труд и капитал с израза труд и въздържание. . . Въздържанието е просто отрицание. Не въздържанието, а употребата на производително използвания капитал е източникът на печалбата“ (Джон Кейзнов, бележките към Малтус, „Definitions in Political Economy“, London, 1853, p. 130, бележката). Господин Джон Ст. Мил, напротив, на една страница конспектира теорията на Рикардо за печалбата, а на другата страница анексира „възнаграждението за въздържанието“ на Сениор. Колкото му е чуждо хе геловското „противоречие“, източникът на всяка диалектика, толкова са му свойствени плоските противоречия.

Добавка към 2 издание. На вулгарния икономист никога не му идва на ума простото разсъждение, че всяко човешко действие може да се схване като „въздържание“ от противоположното действие. Да ядеш, значи да се въздържаш от по

зец за „откритията“ на вулгарната икономия! Тя замества икономическа категория със сикофантска фраза. *Voilà tout* [това е всичко]. „Когато дивакът прави лък — поучава Сениор, — той упражнява едно производство, но не практикува въздържание.“ Това ни обяснява как и защо при предишните обществени условия средствата на труда са били произвеждани „без въздържание“ от страна на капиталиста. „Колкото повече напредва обществото, толкова повече въздържание изисква то“⁴²⁾, а именно от страна на ония, чийто труд се състои в това, да си присвояват чужд труд и неговия продукт. От този момент всички условия на трудовия процес се превръщат в също тъй много начини на въздържание на капиталиста. Фактът, че житото не само се яде, но се и сее, е — въздържание на капиталиста! Фактът, че на виното се дава време да ферментира, е — въздържание на капиталиста!⁴³⁾ Капиталистът ограбва сам себе си, когато „дава на работника в заем (!) оръдията на труда“, с други думи, когато ги употребява като капитал, като присъединява към тях работната сила, вместо да изяде парните машини, памука, железниците, торове, работните коне и т. н. или пък, както детински си представя това вулгарният икономист, да пропилее „тяхната стойност“, като я превърне в луксозни предмети и други средства за потребление⁴⁴⁾. Как капиталистическата класа ще може да осъществи това — тази тайна вулгарната икономия досега упорито е пазила. И тъй, светът живее още само благодарение на самоизтезанието на този модерен покаял се поклонник на Вишну, капиталиста. Не само натрупването, но дори простото „запазване на даден капитал изисква постоянно напъгане на силите, за да противостои човек на изкушението да го изяде“⁴⁵⁾. Така че очевидно про-

---

стене; да ходиш, значи да се въздържаш от стоене; да работиш, значи да се въздържаш от мързелуване; да мързелуваш значи да се въздържаш от работа, и т. н. Господата биха направили добре да помислят върху думите на Спиноза: *Determinatio est negatio*¹⁷²⁾.

⁴²⁾ *Senior*, пак там, стр. 342.

⁴³⁾ „Например. . . никой не би посял пшеницата си и не би я оставил да пролежи в земята една година и никой не би оставил виното си цели години в избата, вместо да потреби веднага тези неща или техните еквиваленти, ако не разчиташе да получи допълнителна стойност“ (*Scrope*, „Political Economy“, edit. A. Potter, New-York, 1841, p. 133)¹⁷³⁾.

⁴⁴⁾ „Лишението, което си налага капиталистът, като дава на работника в заем своите средства за производство“ (този смекчаваш израз е употребен, за да се идентифицира по изпитания маниер на вулгарната икономия експлоатиращият от индустриалния капиталист наемен работник със самия индустриален капиталист, който взима на заем от отпускащия пари на заем капиталист!), „вместо да предпазва тяхната стойност за свои лични нужди, като я превърне в полезни или приятни предмети“ (*G. de Molinari*, „Etudes Economiques“, Paris, 1848, p. 36).

⁴⁵⁾ *Cuorcelle-Seneuil*, цит. съч., стр. 20.

стата хуманност повелява да се избави капиталистът от това мъченичество и съблазън по същия начин, по който неотдавна робоприжателят от Джорджия с премахване на робството е бил избавен от мъчителната дилема, дали да изгуляе под формата на шампанско целия принадлеен продукт, изтръгнат с камшик от негрите-роби, или пък отчасти да го превърне обратно в повече негри и повече земя.

В най-различни икономически обществени формации се извършва не само просто възпроизводство, но и възпроизводство в разширен размер, макар и в различен мащаб. Производството и потреблението стават прогресивно все по-големи, следователно все повече продукт се превръща в средства за производство. Но този процес не се явява като натрупване на капитал и следователно — не като функция на капиталиста, докато на работника още не противостоят във формата на капитал неговите средства за производство, а оттук и неговият продукт, и неговите средства за живот⁴⁶⁾. Починалият преди няколко години Ричард Джонс, наследник на Малтус на катедрата по политическа икономия в източноиндийския колеж в Хейлибъри, добре илюстрира това с два големи факта. Тъй като най-многобройната част от индийския народ се състои от селяни, които имат самостоятелно стопанство, и техният продукт и техните средства за производство и за живот за тях никога не съществуват във „формата“ („the shape“) на фонд, спестен от чужд доход („saved from revenue“) и затова минал през един предварителен процес на натрупване („a previous process of accumulation“)⁴⁷⁾. От друга страна, в ония провинции, дето английското господство най-малко е разложило старата система, неземеделските работници биват наемани направо от господарите, които получават част от земеделския принадлеен продукт като налог или поземлена рента. Част от този продукт господарите потребяват в натурална форма, друга част работниците превръщат за тях в луксозни и други средства за потребление, а остатъкът образува заплатата на работниците, които са собственици на оръдията на своя труд. Производството и възпроизводството в разширен мащаб вървят тук по своя път, без всякаква намеса на онзи чудноват светец, на онзи рицар на печалния образ — „въздържания се“ капиталист.

⁴⁶⁾ Отделните видове доход, които най-богато подхранват напредъка на националния капитал, се променят в различни стадии на своето развитие и поради това . . . са напълно различни у нации, които заемат различни места в това развитие . . . Печалбата . . . в ранните стадии на обществото е незначителен източник за натрупване в сравнение с работната заплата и рентата . . . Когато силите на националния труд значително са нараснали, печалбите добиват сравнително по-голямо значение като източник на натрупването* (*Richard Jones. „Text-book etc.“, p. 16, 21).*

⁴⁷⁾ Пак там, стр. 37 и сл.

4. ОБСТОЯТЕЛСТВА, КОИТО ОПРЕДЕЛЯТ РАЗМЕРА НА НАТРУПВАНЕТО НЕЗАВИСИМО ОТ ПРОПОРЦИЯТА, В КОЯТО ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ СЕ РАЗПАДА НА КАПИТАЛ И ДОХОД, СТЕПЕН НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА РАБОТНАТА СИЛА. — ПРОИЗВОДИТЕЛНА СИЛА НА ТРУДА. — НАРАСТВАЩА РАЗЛИКА МЕЖДУ ВЛАГАНИЯ И ПОТРЕБЯВАНИЯ КАПИТАЛ. — ВЕЛИЧИНА НА АВАНСИРАНИЯ КАПИТАЛ

Ако приемем като дадено съотношението, по което принадлежната стойност се разпада на капитал и доход, величината на натрупания капитал очевидно зависи от абсолютната величина на принадлежната стойност. Ако приемем, че 80% се капитализират, а 20% се изяждат, тогава натрупаният капитал ще бъде 2400 ф. ст. или 1200 ф. ст., според това, дали целокупната принадлежна стойност е 3000 или 1500 ф. ст. Така че при определяне на величината на натрупването участвуват всички ония обстоятелства, които определят масата на принадлежната стойност. Тук ние още веднаж ще ги разгледаме сбито, но само доколкото те ни откриват нови гледни точки относно натрупването.

Читателят си спомня, че нормата на принадлежната стойност преди всичко зависи от степента на експлоатацията на работната сила. Политическата икономия така високо оценява тази роля, че понякога смесва ускоряването на натрупването чрез увеличаване на производителната сила на труда — с неговото ускоряване чрез засилване експлоатацията на работника⁴⁸⁾. В отделите за производството на принадлежната стойност постоянно приемахме, че работната заплата е най-малкото равна на стойността на работната сила. Но насилственото намаляване на работната заплата под тази стойност играе в практиката твърде важна роля, затова ще се спрем за миг върху него. То фактически превръща — в известни предели — необходимия потребителен фонд на работника във фонд на натрупване на капитала.

„Работната заплата — казва Дж. Ст. Мил — няма производителна сила; тя е цената на дадена производителна сила; работната заплата не допринася наред с

⁴⁸⁾ „Рикардо казва: „В различни стадии на обществото натрупването на капитала, или на средствата за прилагането на труда (т. е. за неговата експлоатация), е повече или по-малко бързо и във всички случаи трябва да зависи от производителните сили на труда. А производителните сили на труда обикновено са най-големи там, където има изобилие на плодородна почва“. Ако в това изречение производителни сили на труда означава нищожността на оная кратна част от всеки продукт, която се пада на тия, чийто ръчен труд го е произвел, то твърдението на Рикардо е проста тавтология, защото останалата част е фондът, от който — ако собственикът му пожелае („if the owner pleases“) — може да бъде натрупан капитал. Но в повечето случаи не е така тъкмо там, където почвата е най-плодородна“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“, p. 74).

труда за стокното производство, също както не допринася и цената на самите машини. Ако можеше да се получава труд, без да бъде купуван, работните заплати щяха да бъдат излишни⁴⁹⁾.

Но ако работниците можеха да се хранят с въздух, те пък нямаше да могат да бъдат купени за никаква цена. Следователно безплатният труд е предел в математически смисъл: приближаването до него е винаги възможно, но стигането до него — никога. Постоянна тенденция на капитала е да смъква работниците до това nihilistisch равнище. Един често цитиран от мене писател от XVIII век, авторът на „*Essay on Trade and Commerce*“, издава най-съкровената тайна в душата на английския капитал, когато заявява, че историческата жизнена задача на Англия била да понижи английската работна заплата до френското и холандското равнище⁵⁰⁾. Между другото той наивно казва:

„Но ако нашите бедни (технически термин за работници) искат да живеят в разкош . . . техният труд естествено трябва да бъде скъп . . . Да погледнем само ужасяващата маса от излишни неща („*heap of superfluities*“), които потребяват нашите манифактурни работници, като ракия, джин, чай, захар, чуждестранни плодове, силна бира, басми, емфие, тютюн и т. н.“⁵¹⁾.

Авторът цитира съчинението на един фабрикант от Нортхемптъншайр, който с очи към небето се вайка:

„Трудът във Франция е с цяла трета по-евтин, отколкото в Англия: защото френските бедни работят усилено, а се хранят и обличат много оскъдно и главната им храна е хляб, плодове, бурени, корени и сушена риба; защото те много рядко ядат месо, а когато житото е скъпо — и много малко хляб⁵²⁾“. „При това — продължава този есеист, — при това трябва да се прибави, че тяхното пиене е вода или подобни слаби напитки, така че те наистина харчат поразително малко пари . . . Такова състояние на нещата сигурно мъчно може да се постигне, но то не е не-

⁴⁹⁾ *J. St. Mill*, „*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*“. London, 1844, p. 90.

⁵⁰⁾ „*An Essay on Trade and Commerce*“, London, 1770, p. 44. В същия дух през декември 1866 г. и януари 1867 г. в „*Times*“ бяха поместени сърдечни излияния на английски минни собственици, в които бе описано щастливото положение на белгийските минни работници, които нито искали, нито получавали повече, отколкото е безусловно необходимо, за да живеят за своите „*masters*“. Белгийските работници понасят много, но да фигурират в „*Times*“ като примерни работници — това е вече твърде много! Отговор на това беше стачката на белгийските миньори (до Маршиен) през февруари 1867 г., смазана с олово и барут.

⁵¹⁾ Пак там, стр. 44, 46.

⁵²⁾ Фабрикантът от Нортхемптъншайр извършва тук една благочестива измама, която може да се извини със сърдечния му порив. Той уж сравнява живота на френските и английските манифактурни работници, но в току-що цитираните думи описва живота на френските земеделски работници, както после сам признава в обръкването си.

постижимо, както убедително доказва неговото съществуване както във Франция, тъй и в Холандия⁵³⁾.

Две десетилетия по-късно един американски шарлатанин, баронизираният янки Бенджамин Томпсън (alias [или още] граф Ръмфорд), вървеше по същата филантропска линия, крайно доволен пред бога и хората. Неговите „Essay“ са готварска книга с всевъзможни рецепти за поставяне на сурогати на мястото на обикновените, поскъпи яденета на работника. Ето една особено сполучлива рецепта на този чудноват „философ“:

„Пет фунта ечемик, пет фунта царевича, за 3 пенса херинги, за 1 пени сол, за 1 пени оцет, за 2 пенса пипер и билки — всичко за 20³/₄ пенса ще се получи супа за 64 души, а при средни цени на житото храната може да бъде намалена до ¹/₄ пени на глава⁵⁴⁾.

С развитието на капиталистическото производство фалшификацията на стоките има такива успехи, че идеалите на Томпсън станаха излишни⁵⁵⁾

В края на XVIII век и през първите десетилетия на XIX век английските арендатори и лендлордове наложили абсолютната минимална заплата, като плащали на земеделските надничари по-малко

⁵³⁾ „An Essay on Trade and Commerce“, London, 1770, p. 70, 71.

Бележка към 3 издание. Днес ние сме доста понапреднали благодарение на установената оттогава насам конкуренция на световния пазар. „Ако Китай — обяснява членът на парламента Стивълтън на своите избиратели, — ако Китай стане голяма индустриална страна, аз не мога да си представя как европейското работническо население ще издържи борбата, ако не слезе до нивото на своите конкуренти“ („Times“ от 3 септември 1873 г.). — Не континентална, не, а вече китайска работна заплата е желаната цел на английския капитал.

⁵⁴⁾ Benjamin Thompson, „Essais political, economical and philosophical etc.“, 3 vol. London, 1796—1802, v. I, p. 294. В своята книга „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ сър Ф. М. Идън горещо препоръчва просиящата чорба на Ръмфорд на управителите на трудовите домове и с укор предупреждава английските работници, че „между шотландците има много семейства, които месеци наред живеят не с пшеница, ръж и месо, а с овесена каша и ечемичено брашно, смесено само с вода и сол и при все това живеят твърде комфортно“ („and that very comfortably too“) (пак там, т. I, кн. II, гл. II, стр. 503). Подобни „напъствия“ има и в XIX век. „Английските земеделски работници — казва напр. един — не искат да ядат смеси от по-долни житни сортове. В Шотландия, където възпитанието е по-добро, този предразсъдък е вероятно неизвестен“ (Charles H. Parry, M. D. „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered“, London, 1816, p. 69). Но същият Пари се оплаква, че тогава (в 1815 г.) английският работник бил много западнал в сравнение с времето на Идън (1797 г.)

⁵⁵⁾ От отчетите на последната парламентарна следствена комисия по фалшификациите на средствата за живот се вижда, че в Англия дори и фалшифицирането на медикаменти не е изключение, а правило. Напр. при изследване на 34 проби опium, купени от също толкова различни лондонски аптеки, 31 се оказали фалшифицирани с макови главички, с житно брашно, глина, клей, пясък и т. н. Много от тях не съдържали нито атом морфин.

от минимума във формата на работна заплата, а останалото — във формата на помощ от енорията. Ето един пример за фокусничеството, с което са си служели английските Догбъри при „законно“ определяне на тарифата на работните заплати.

„Когато сквайрите определяли в 1795 г. работната заплата за Спийнхемленд, те вече са били обядвали, но очевидно са мислели, че работниците нямат нужда от подобно нещо . . . Те решили, че седмичната работна заплата трябва да бъде 3 шилинга на човек, ако 8 фунта и 11 унции хляб струва 1 шилинг, и че тя трябва равномерно да нараства, докато хлябът стигне до 1 шилинг и 5 пенса. Щом цената на хляба се покачи над тази цена, работната заплата трябва да пропорционално да спадне, докато цената на хляба стигне до 2 шилинга; а тогава храната на един човек щяла да бъде с $\frac{1}{5}$ по-малко, отколкото е била по-рано“⁵⁶).

Пред следствената комисия на камарата на лордовете е бил разпитан някой си А. Бенет, голям арендатор, съдия, управител на приют за бедни, едно от задълженията на когото било да регулира работната заплата: „Спазва ли се някаква пропорция между стойността на дневния труд и помощта на енорията за работниците?“
Отговор:

„Да. Седмичният доход на всяко семейство се допълва над неговата номинална работна заплата, докато стигне до един галон хляб (8 фунта и 11 унции) и 3 пенса на глава . . . Ние приемаме, че един галон хляб е достатъчен за прехраната на всеки член на семейството в продължение на една седмица, а трите пенса остават за облекло; а ако енорията предпочете сама да даде облеклото, тогава тези 3 пенса се удържат от помощта. Тази практика господства не само в целия западен Уилтшайр, но, както вярвам, и в цялата страна“⁵⁷). „По този начин — провиква се един буржоазен писател от онова време — фермерите години подред съдействуваха за изграждането на една почтена класа от свои съотечественици, като ги принуждаваха да търсят прибежище в трудовия дом . . . Фермерът е увеличил своите собствени печалби, като възпрепятствувал дори натрупването на най-необходимия потребителен фонд от страна на работника“⁵⁸).

Така например тъй наречената домашна индустрия (виж гл. XIII, 8, d) показва каква роля играе в днешно време при образуването на принадената стойност, а следователно и на фонда на натрупването на капитала, прякото ограбване на необходимия потребителен фонд на работника. Други факти — по-нататък в този отдел.

Макар че във всички отрасли на промишлеността оная част от постоянния капитал, която се състои от средствата на труда, трябва

⁵⁶) G. B. Newnham (barrister at law): „A. Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws“, London, 1815, p. 20 бележката.

⁵⁷) Пак там, стр. 19, 20.

⁵⁸) Ch. H. Parry, „The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws considered“, London, 1816, p. 77, 69. Господа лендлордовете от своя страна не само са се „обезщетили“ за антиякобинската война, която са водили от името на Англия, но и безмерно са се обогатили. „Техните ренти са се удвоили, утроили, учетворили и дори в изключителни случаи са се ушесторили за 18 години“ (пак там, стр. 100, 101).

да бъде достатъчна за известен брой работници, определен от размерите на предприятието, все пак съвсем не е нужно тази част да расте винаги в същата пропорция, както количеството на заангажирания труд. Нека в дадена фабрика 100 работници да влягат при 8-часов труд 800 работни часа. Ако капиталистът поиска да увеличи тази сума с 50 на сто, той може да наеме нови 50 работници; но тогава той трябва да авансира и нов капитал не само за работни заплати, но и за средства на труда. Но той може и да застави старите 100 работници да работят по 12 часа вместо по 8 и тогава ще бъдат достатъчни и наличните средства на труда, които само ще се износват по-бързо. Така че допълнителен труд, получаван чрез по-голямо напъгане на работната сила, може да увеличи принадлежния продукт и принадлежната стойност, субстанцията на натрупването, без увеличаване на постоянната част на капитала в същата пропорция. †

В добивната промишленост, напр. в мините, суровият материал не образува съставна част на авансирания капитал. Предметът на труда тук не е продукт на предишен труд, а е подарен безвъзмездно от природата. Такива са рудите, каменните въглища, камъните и т. н. Тук постоянният капитал се състои почти изключително от средства на труда, които лесно могат да понесат увеличено количество труд (напр. дневни и нощни смени на работниците). При равни други условия масата и стойността на продукта ще расте право пропорционално на вложения труд. И тук, както и в първия ден на производството, първичните творци на продукта, а заедно с това и творци на веществените елементи на капитала — човекът и природата, вървят заедно. Благодарение на еластичността на работната сила областта на натрупването се разширява без предварително увеличение на постоянния капитал.

В земеделието обработваемата земя не може да бъде разширена без допълнително авансиране на семена и торове. Но щом веднаж бъде извършено това авансиране, дори чисто механичната обработка на земята упражнява чудотворно въздействие върху масовостта на продукта. Така че едно по-голямо количество труд, вложено от досегашния брой работници, увеличава плодородието, без да изисква ново авансиране на средства на труда. Това е пак пряко въздействие на човека върху природата и то става непосредствен източник на повишено натрупване без всяка намеса на нов капитал.

Най-сетне, в същинската промишленост предпоставка на всеки добавъчен разход на труд е съответното добавъчно изразходване на сурови материали, но не непременно и на средства на труда. А тъй като добивната промишленост и земеделието доставят на обработващата промишленост нейните собствени суровини и суровините за

нейните средства на труда — в нейна полза отива и добавъчният продукт, който първите два отрасли са произвели без допълнително добавяне на капитала.

Общ резултат: като овладява двата първични фактора на богатството — работната сила и земята, капиталът придобива експанзивна сила, която му позволява да разшири елементите на своето натрупване отвъд пределите, определяни привидно от неговата собствена величина, т. е. от стойността и масата на вече произведените средства за производство, в които се реализира съществуването на капитала

Друг важен фактор за натрупването на капитала е степента на производителността на обществения труд.

Заедно с производителната сила на труда расте и масата на продуктите, в която се изразява определена стойност, а следователно и принадлежна стойност от дадена величина. При неизменна или дори при спадаща норма на принадлежната стойност — стига само тя да спада по-бавно, отколкото се увеличава производителната сила на труда — масата на принадлежния продукт расте. Затова при непроменено делене на принадлежния продукт на доход и добавъчен капитал потреблението на капиталиста може да расте, без да спада фондът на натрупването. Пропорционалната величина на фонда на натрупването може дори да расте за сметка на потребителния фонд, докато поевтиняването на стоките поставя на разположението на капиталиста също толкова, а дори и повече средства за потребление, отколкото преди. Но както видяхме, ръка за ръка с растящата производителност на труда върви поевтиняването на работника, а следователно и нарастването на нормата на принадлежната стойност — дори когато реалната работна заплата се повишава. Последната никога не се увеличава пропорционално с производителността на труда. Така че една и съща променлива капиталова стойност поставя в движение повече работна сила, а следователно и повече труд. Една и съща постоянна капиталова стойност се изразява в повече средства за производство, т. е. в повече средства на труда, работен материал и спомагателни материали, т. е. доставя повече елементи за образуване както на продукти, така и на стойност, или за поглъщане на труд. Затова при неизменна и даже при спадаща стойност на добавъчния капитал се извършва ускорено натрупване. Не само мащабът на възпроизводството веществено се разширява, но и производството на принадлежната стойност расте по-бързо, отколкото стойността на добавъчния капитал.

Развитието на производителната сила на труда действа и върху първоначалния капитал, т. е. върху капитал, който вече се намира в производствения процес. Част от функциониращия по-

стоянен капитал се състои от средства на труда, като машини и т. н., които се потребяват и следователно се възпроизвеждат или заместват с нови екземпляри от същия вид само през по-дълги периоди.

Но всяка година част от тези средства на труда отмира, т. е. достига крайната цел на своята производителна функция. Затова тази част всяка година се намира в стадия на своето периодично възпроизводство или на своето заместване с нови екземпляри от същия вид. Ако производителната сила на труда се е разширила в отраслите, в които се произвеждат тези средства на труда — а тя постоянно се развива заедно с непрекъснатия ход на науката и техниката, — по-производителни и като се има предвид техният капацитет, по-евтини машини, инструменти, апарати и т. н. заемат мястото на старите. Старият капитал се възпроизвежда в по-производителна форма, независимо от постоянните частични изменения в наличните средства на труда. Другата част от постоянния капитал — суровият материал и спомагателните материали, постоянно се възпроизвежда през течение на годината, а частта, която произхожда от земеделието, се възпроизвежда обикновено всяка година. Така че тук всяко въвеждане на по-усъвършенствувани методи и т. н. почти едновременно действа както върху добавъчния капитал, така и върху вече функциониращия капитал. Всеки напредък на химията не само умножава броя на полезните материали и полезното приложение на вече познатите, и по този начин заедно с нарастването на капитала разширява и неговата сфера на приложение. Същевременно всеки такъв напредък учи как да бъдат хвърляни обратно в кръгооборота на възпроизводствения процес отпадъците на производствения и на потребителния процес и така без предварително авансиране на капитал създава ново капиталово вещество. Като увеличената експлоатация на природните богатства се постига просто чрез по-голямо напъгане на работната сила, така науката и техниката придават на функциониращия капитал способност за разширяване, независима от неговата дадена величина. Тази сила същевременно въздейства и върху оная част от първоначалния капитал, която е влязла в стадия на своето възобновяване. Той даром включва в новата си форма обществения напредък, който се е извършил зад гърба на неговата стара форма. Наистина това развитие на производителната сила е същевременно придружавано от частично обезценяване на функциониращи капитали. Доколкото това обезценяване се проявява остро чрез конкуренцията, главната му тежест се стоварва върху работника, защото капиталистът търси да се обезщети чрез повишеното му експлоатиране.

Трудът пренася върху продукта стойността на потребените от него средства за производство. От друга страна, стойността и ма-

сата на средствата за производство, поставени в движение от дадено количество труд, растат пропорционално с увеличението на производителността на труда. Следователно, ако едно и също количество труд прибавя към своите продукти винаги само едно и също количество нова стойност, то с увеличаването на производителността на труда нараства оная стара капиталова стойност, която той едновременно пренася върху продуктите.

Например един английски и един китайски предач може да работят еднакъв брой часове с еднаква интензивност, така че за една седмица ще произведат еднакви стойности. Въпреки тази еднаквост има грамадна разлика между стойността на седмичния продукт на англичанина, който работи с мощен автомат, и на китаеца, който има само чекрък. За същото време, в което китаецът изприда един фунт памук, англичанинът изприда няколкостотин фунта. Една няколкостотин пъти по-голяма сума от стари стойности увеличава стойността на неговия продукт, в който те се запазват в нова използвана форма и по този начин наново могат да функционират като капитал. „През 1782 г. — както ни казва Ф. Енгелс — целият добив на вълна от трите предхождащи години (в Англия) все още оставал непреработен поради липса на работници и щял да си остане така, ако не били дошли на помощ новоизнамерените машини, които го изпрели“⁵⁹). Разбира се, овещественият във формата на машини труд не е създал непосредствено нито един нов работник, но той позволил на малък брой работници, чрез прибавяне на сравнително малко жив труд, не само производително да потребят вълната и да ѝ прибавят нова стойност, но и да запазят нейната стара стойност във формата на прежда и т. н. С това този труд едновременно е създал средства и подтик за разширено възпроизвеждане на вълна. Живият труд по самата си природа има способност, създавайки нова стойност, да запазва старата. С нарастването на ефикасността, размерите и стойността на средствата за производство, т. е. с нарастването на натрупването, което придружава развитието на неговата производителна сила, трудът запазва и увековечава във все нови форми постоянно нарастващата капиталова стойност⁶⁰). Тази природна сила на труда се явява като сила

⁵⁹) Ф. Енгелс. Положението на работническата класа в Англия, стр. 20 [виж настоящото издание, том 2, стр. 244].

⁶⁰) Поради недостатъци в анализа на трудовия процес и на процеса на производството на принадена стойност класическата икономия никога не е разбрала правилно тоя важен момент на възпроизводството, както напр. може да се види у Рикардо. Той напр. казва, че както и да се изменя производителната сила, „един милион души произвеждат във фабриките винаги една и съща стойност“. Това е вярно при дадена продължителност и интензивност на техния труд. Но то не пречи — и Рикардо не довижда това при известни изводи — на тези един милион души

за самозапазване на капитала, с който тя е срасната също както обществените производителни сили на труда се явяват като негови качества и както постоянното присвояване на принадлежния труд от

при различна производителна сила на своя труд да превръщат в продукт съвсем различни маси средства за производство, да запазват в своя продукт твърде различни маси стойност, и следователно да доставят продукти с твърде различна стойност. Да споменем между другото, че с гореприведения пример Рикардо напразно се опитва да обясни на Ж. Б. Сей разликата между потребителна стойност (която той тук нарича *wealth*, веществено богатство) и разменна стойност. Сей отговаря : „Колкото се отнася до мъчнотията, която Рикардо изтъква, като казва, че при по-усъвършенствувани способи един милион души могат да произведат двойно и тройно повече богатство, без да произведат повече стойност — тази мъчнотия изчезва, ако разгледаме — както и трябва — производството като размяна, при която човек дава производителните услуги на своя труд, на своята земя и на своите капитали, за да получи продукти. Така че ние чрез тези производителни услуги получаваме всички продукти на света. С други думи : ние сме толкова по-богати, нашите производителни услуги имат толкова по-голяма стойност, колкото по-голямо е количеството полезни неща, които те докарват при размяната, наречена производство“ (*J. B. Say*, „*Lettres à M. Malthus*“, Paris, 1820, p. 168, 169). „Мъчнотията“, която Сей трябва да обясни — тя съществува за него, не за Рикардо, — е следната : Защо не се увеличават стойността на потребителните стойности, когато тяхното количество нараства поради увеличената производителна сила на труда? Отговор : Мъчнотията се разрешава, ако благоволим да наречем потребителната стойност разменна стойност. Разменната стойност е такова нещо, което така или иначе е свързано с размяна. Така че наречете производството „размяна“ на труда и на средствата за производство срещу продукта — и става ясно като ден, че човек получава толкова повече разменна стойност, колкото повече потребителна стойност му доставя производството. С други думи : колкото повече потребителни стойности, напр. чорапи, дава един работен ден на чорاپния фабрикант, толкова по-богат на чорапи е той. Но Сей изведнаж се сеща, че при „по-голямо количество“ чорапи тяхната „цена“ (която естествено няма нищо общо с разменната стойност) пада, „защото конкуренцията прииждава производителите да дават продуктите за толкова, колкото те струват“. Но откъде иде тогава печалбата, щом капиталистът продава стоките по цената, която те му струват? Обаче струва ли си да се смущаваме от такива дреболии! Сей заявява, че вследствие на повишената производителност всеки сега получава за един и същ еквивалент два чифта чорапи вместо по-раншния един чифт и т. н. Резултатът, до който той достига, е тъкмо онова положение на Рикардо, което той е искал да обори. След това огромно напрежение на мисълта той триумфално апострофира Малтус с думите : „Това, господине, е добре обоснованото учение, без което, аз го заявявам, е невъзможно да се разрешат най-мъчните въпроси на политическата икономия и особено въпросът, как става така, че една нация може да стане по-богата, когато се намалява стойността на нейните продукти, макар богатството да представлява стойност“ (пак там, стр. 170). Във връзка с подобни фокуси в „*Lettres*“ на Сей един английски икономист бележи : „Тоя афектиран маниер на бръщолевене („*those affected ways of talking*“) е, общо взето, това, което господин Сей благоволява да нарича своя доктрина и съветва Малтус да я преподава в Хертфорд, както това вече ставало „в доста части на Европа“. Той казва : „Ако във всички тия твърдения намерите някакъв парадоксален облик, разгледайте нещата, които те изразяват, и смей да вярвам, че те ще ви се сторят много прости и много разумни.“ Без съмнение, така е — но по силата на същия този процес те ще изглеждат всичко друго, но не и оригинални или важни“ („*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*“, p. 110).

капиталиста се явява като постоянно самонарастване на капитала. В своята проекция всички сили на труда са сили на капитала, също както всички стойностни форми на стоката са форми на парите.

Заедно с растежа на капитала расте и различието между прилагания и потребление на капитал. С други думи: расте стойностната и материалната маса на средствата на труда — като постройките, машини, дренажни тръби, работен добитък, апарати от всякакъв вид, — които функционират в целия си обем през време на подълъг или по-къс период, в постоянно повтарящи се производствени процеси, или служат за постигане на определени полезни ефекти, а се изхабяват само постепенно и затова губят стойността си само на части и значи на части я прехвърлят върху продукта. В същото отношение, в което тези средства на труда служат като фактори за образуване на продукта, без да прибавят към него стойност, т. е. биват използвани изцяло, а потребявани само на части — те вършат, както споменахме по-рано, също такава безвъзмездна услуга, както природните сили, водата, парата, въздухът, електричеството и т. н. Тази безвъзмездна услуга на миналия труд, когато бъде подета и одушевена от живия труд, се натрупва заедно с нарастващия мащаб на натрупването.

Тъй като миналият труд винаги се предрешва като капитал, т. е. пасивът от труда на лицата *A*, *B*, *C* и т. н. се превръща в актив на неработника *X* — буржоата и икономистите сипят похвали за заслугите на миналия труд, който според шотландския гений Мак-Кълък трябва дори да получава особено възнаграждение (лихва, печалба и т. н.)⁶¹⁾. По този начин постоянно нарастващото значение на миналия труд, който участва в живия трудов процес под формата на средства за производство, се приписва не на самия работник, чийто минал и незаплатен труд функционира тук, а на отчужденото от работника въплъщение на този труд, на неговото въплъщение в капитал. Практическите дейци на капиталистическото производство и неговите идеологически бърборковци са така неспособни да отделят в мисълта си средството за производство от антагонистичната обществена характерна маска, която в днешно време го покрива, както робовладелецът — да отдели в мисълта си самия работник от неговия характер на роб.

При дадена степен на експлоатация на работната сила масата на принадлежната стойност се определя от броя на едновременно експлоатираните работници, а той отговаря — макар и в променящо се съотношение — на величината на капитала. Така че колкото по-

⁶¹⁾ Мак-Кълък е взел патент за „wages of past labour“ [„възнаграждение за минал труд“] много преди Сениор да вземе патент за „wages of abstinence“ [„възнаграждение за въздържание“].

вече капиталът нараства чрез последователно натрупване, толкова повече нараства и сумата на стойностите, която се разпада на фонд на натрупването и фонд на потреблението. Затова капиталистът може да живее все по-охолно и едновременно все повече да се „въздържа“. В края на краищата всички пружини на производството действуват толкова по-енергично, колкото повече се разширява неговият мащаб заедно с масата на авансирания капитал.

5. ТАКА НАРЕЧЕНИЯТ ФОНД НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

В хода на това изследване се оказва, че капиталът не е постоянна величина, а еластична част от общественото богатство, именяща се постоянно заедно с деленето на принадлежната стойност на доход и добавъчен капитал. Видяхме по-нататък, че дори при дадена величина на функциониращия капитал срасналите с него работна сила, наука и земя (под земя икономически трябва да се разбират всички предмети на труда, дадени от природата без съдействие на човека) образуват негови еластични потенци, които в известни граници му дават една свобода на действие, независима от неговата собствена величина. При това ние се абстрахирахме от всички условия на процеса на обръщението, поради които една и съща маса капитал може да има твърде различни степени на действие. Тъй като ние вземаме като предпоставка рамките на капиталистическото производство, т. е. един чисто стихийно израснал обществен производствен процес — ние се абстрахирахме от всяка по-рационална комбинация, която непосредствено и планомерно би могла да се постигне с наличните средства за производство и с наличните работни сили. Класическата икономия открай време е предпочитала да схваща обществения капитал като постоянна величина с постоянна степен на действие. Но тоя предразсъдък се е затвърдил като догма едва благодарение на родоначалника на филистерите Джереми Бентам, този бездушно-педантичен, скучно-бъбрив оракул на обикновения буржоазен разсъдък от XIX век⁶²⁾. Бентам е между философите същото, каквото е Мартин Тълър между поетите. И двамата са могли да бъдат изфабрикувани само в Англия⁶³⁾.

⁶²⁾ Сравни между другото *J. Bentham*, „Théorie des Peines et des Récompenses“, trad. Et. Dumont, 3ème éd., Paris, 1826, t. II, I, IV, ch. 2.

⁶³⁾ Джереми Бентам е чисто английско явление. В никоя страна и никога, дори като не изключваме нашия философ Кристиан Волф, най-домораслата баналност не се е ширила така самодоволно. Принципът на полезността не е изобретение на Бентам. Той само тъпо е възпроизвел това, което остроумно

От гледна точка на неговата догма са напълно неразбираеми и най-обикновените явления на производствения процес като напр. неговите внезапни разширения и свивания, а дори и натрупването⁶⁴⁾. Тая догма е била използвана с апологетични цели както от самия Бентам, така и от Малтус, Джеймс Мил, Мак-Кълък и др., особено за да се представи една част от капитала — променливият, т. е. превръщаемият в работна сила капитал — като постоянна величина. Вещественото съществуване на променливия капитал, т. е. оная маса от средства за живот, която той представлява за работника, или тъй нареченият фонд на работната заплата — е било превърнато в басня за една обособена част на общественото богатство, която била обградена от природни вериги и не можела да бъде прекратена. За да се постави в движение оная част от общественото богатство, която трябва да функционира като постоянен капитал, или изразено веществено — като средства за производство, необходима е определена маса жив труд. Тя се определя от техниката на производството. Но не е даден нито броят на работниците, необходими, за да се тури в ход тази маса труд — защото това се променя заедно със степента на експлоатацията на индивидуалната работна сила, — нито цената на работната сила, а само нейната

са казали Хелвеций и други французи от 18 век. Ако човек напр. иска да знае какво е полезно за кучето, трябва да изучи кучешката природа. Но самата тази природа не може да се конструира из „принципа на полезността“. Приложено върху човека — ако искаме да преценяваме всяко човешко действие, движение, отношение и т. н. според принципа на полезността, най-напред става въпрос за човешката природа изобщо, а после за исторически видоизменената във всяка епоха човешка природа. Но Бентам не му мисли много. С най-наивна глътота той приема съвременния филистер и специално английския филистер за нормалния човек. Всичко, което е полезно за тоя особен екземпляр нормален човек и за неговия свят, било само по себе си полезно. След това с този мащаб той съди за миналото, сегашното и бъдещето. Напр. християнската религия е „полезна“, защото тя от религиозна гледна точка заклейм ва ония злодеяния, които наказателният кодекс осъжда от юридическа гледна точка. Художествената критика е „вредна“, защото пречи на почтените хора да се наслаждават на Мартин Тълър, и т. н. С такъв боклук тоя примерен човек, чийто девиз е: „*pula dies sine linea*“,¹⁷⁴ е изпльнил планини от книги. Ако имах куража на моя приятел Х. Хайне, бих нарекъл господин Джереми гений на буржасната глупост.

⁶⁴⁾ „Икономистите са твърде склонни да разглеждат определено количество капитал и определен брой работници като производствени инструменти с еднообразна сила, която действува с известна еднообразна интензивност... Ония, които твърдят, че единствените фактори на производството са стоките, твърдят, че производството изобщо не може да бъде разширявано, защото за такова разширяване би трябвало предварително да се умножат средствата за живот, суровите материали и сечивата, което всъщност се свежда към това, че никакво нарастване на производството не е възможно без неговото предварително нарастване, или, с други думи, че всяко нарастване е невъзможно“ (*S. Bailey, Money and its Vicissitudes*, p. 58, 70). Бейли критикува тази догма главно от гледна точка на процеса на обръщението.

минимална и при това твърде еластична граница. Фактите, които лежат в основата на догмата, са следните: от една страна, работникът няма глас при разделянето на общественото богатство на средства за потребление на неработниците и средства за производство. От друга страна, той само в изключително благоприятни случаи може да разшири тъй наречения „фонд на работната заплата“ за сметка на „дохода“ на богатите⁶⁵.

Към каква нелепа тавтология довежда възпяването на капиталистическата граница на фонда на работната заплата като негова обществена природна граница — това можем да видим и у професор Фоусет:

„Оборотният капитал⁶⁶) на дадена страна — казва той — е неин фонд на работната заплата. Ето защо, за да изчислим средната парична заплата, която получава всеки работник, трябва просто да разделим този капитал на броя на работническото население“⁶⁷).

И така, най-напред изчисляваме сбора на всички действително платени индивидуални работни заплати, след това твърдим, че този сбор представлява стойностната сума на установения от бога и природата „фонд на работната заплата“. Най-сетне разделяме така получената сума на броя на работниците, за да открием пак колко може да се падне средно на всеки отделен работник. Виж ти каква хитра процедура. Тя не пречи на г. Фоусет тутакси, без дори да си поеме дъх, да каже:

„Целокупното богатство, което всяка година се натрупва в Англия, се дели на две части. Едната част се употребява в самата Англия за поддържането на нашата собствена промишленост. Другата част се изнася в други страни... Оная част,

⁶⁵) Дж. Ст. Мил казва в своите „Principles of Political Economy“ [в. II, ch. 1. § 3]: „Продуктът на труда в днешно време се разпределя обратно пропорционално на труда — най-голямата част на тия, които никога не работят, следващата по големина част на тия, чийто труд е почти само номинален, и така, по низходяща линия, заплатата се свива в същата степен, в която трудът става по-тежък и по-неприятен, докато най-изморителният и най-изтощителен физически труд дори не може да разчита, че ще привлече макар само необходимото за живот“. За избягване на недоразумения отбелязвам, че ако трябва да се упрекуват хора като Дж. Ст. Мил и т. н. заради противоречието между техните стари икономически догми и техните модерни тенденции, би било съвсем неправилно да ги хвърляме в един куп заедно с целия багаж от апологети на вулгарната икономия.

⁶⁶) Напомням тук на читателя, че категориите променлив и постоянен капитал са употребени за пръв път от мен. Политическата икономия от А. Смит насам смесва определенията, които се съдържат в тях, с произтичащите от процеса на обръщението различия във формите на основния и оборотния капитал. По-подробно върху това във втория отдел на втора книга.

⁶⁷) *H. Fawcett*, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge, „The Economic Position of the British Labourer“. London, 1865, p. 120.

която се употребява⁷ в нашата промишленост, не съставя значителна част от богатството, което всяка година се натрупва в страната⁶⁸⁾.

И така, по-голямата част от ежегодно нарастващия принадлеен продукт, отнемана без всякакъв еквивалент от английския работник, се капитализира не в Англия, а в чужди страни. Но нали заедно с изнасяния по такъв начин добавъчен капитал се изнася и част от изнамерения от бога и от Бентам „фонд на работната заплата“⁶⁹⁾.

⁶⁸⁾ Как там, стр. 23, 122.

⁶⁹⁾ Може да се каже, че всяка година от Англия се изнася не само капитал, но и работници — във формата на емиграция. Но в текста съвсем не става дума за имуществото на преселниците, които в по-голямата си част не са работници. Голяма част от тях са синове на арендатори. Добавъчният капитал, който Англия всяка година изпраща в странство за олихвяване, съставя пропорционално много по-голяма част от ежегодното натрупване, отколкото частта, която ежегодната емиграция заема от годишния прираст на населението.

*Глава двадесет и трета***ОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ****1. НАРАСТВАЩО ТЪРСЕНЕ НА РАБОТНА СИЛА ПАРАЛЕЛНО С НАТРУПВАНЕТО ПРИ НЕИЗМЕНЯЩ СЕ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА**

В тази глава разглеждаме влиянието, което нарастването на капитала оказва върху съдбата на работническата класа. Най-важният фактор при това изследване е съставът на капитала и ония изменения, които претърпява този състав през време на процеса на натрупването.

Съставът на капитала може да бъде разглеждан откъм две страни. Откъм стойността съставът на капитала се определя от съотношението, в което капиталът се дели на постоянен капитал, т. е. стойност на средствата за производство, и на променлив капитал, т. е. стойност на работната сила, цялата сума на работната заплата. Откъм материала, както той функционира в производствения процес, всеки капитал се дели на средства за производство и жива работна сила; този състав се определя от съотношението между масата на употребените средства за производство, от една страна, и от друга — количеството труд, необходимо за тяхното прилагане. Първия състав аз наричам стойностен състав, а втория — технически състав на капитала. Между двата съществува тясна взаимозависимост. За да я изразя, аз наричам стойностния състав на капитала — доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява измененията на последния — органически състав на капитала. Където се говори просто за състав на капитала, винаги трябва да се подразбира неговият органически състав.

Многобройните отделни капитали, вложени в определен отрасъл на производството, имат повече или по-малко различен състав. Средният състав от техните единични състави ни дава състава на целокупния капитал в този отрасъл на производството. Най-сетне,

свеждането на средните състави от всички отрасли на производството към един целокупен среден състав ни дава състава на обществения капитал на страната и само за тоя състав в последна сметка става дума по-долу.

Нарастването на капитала включва и нарастването на неговата променлива, т. е. превърнатата в работна сила съставна част. Част от превърнатата в добавъчен капитал принадлежаща стойност трябва постоянно да се превръща обратно в променлив капитал, т. е. в добавъчен фонд на работната заплата. Ако приемем, че при неизменни други условия не се изменя и съставът на капитала, т. е. че определена маса средства за производство, или постоянен капитал, се нуждае винаги от една и съща маса работна сила, за да бъде поставена в движение — търсенето на труд и фондът за издръжка на работниците очевидно нарастват пропорционално с капитала и толкова по-бърже, колкото по-бърже нараства капиталът. Тъй като капиталът всяка година произвежда принадлежаща стойност, част от която всяка година се прибавя към първоначалния капитал; тъй като самата тази прибавка нараства всяка година заедно с увеличаващия се размер на вече функциониращия капитал и тъй като, най-сетне, под особеното прищпорване от нагона към забогатяване, както е напр. при откриване на нови пазари, на нови сфери на влагане на капитал поради развитието на нови обществени потребности и т. н., изведнаж става възможно да се разшири мащабът на натрупването само чрез изменение в делението на принадлежната стойност, или принадлежния продукт, на капитал и доход — потребностите на натрупването на капитала могат да надминат нарастването на работната сила или на броя на работниците, търсенето на работници може да надмине техния приток и затова работните заплати могат да се повишат. В края на краищата това трябва да стане дори в случай, че горепомнатата предпоставка остане непроменена. Тъй като всяка година се вземат на работа повече работници, отколкото през предидущата, рано или късно трябва да настъпи онзи момент, когато потребностите на натрупването започват да надрастват обикновения приток на труд, когато следователно настъпи повишаване на работната заплата. В Англия се чуват жалби по този повод през целия петнадесети век и през първата половина на осемнадесетия век. Но повече или по-малко благоприятните условия, при които се поддържат и размножават наемните работници, никак не изменят основния характер на капиталистическото производство. Както простото възпроизводство постоянно възпроизвежда самото капиталистическо отношение: капиталисти на една страна, наемни работници на друга — също тъй и възпроизводството в разширен мащаб, или натрупването, възпроизвежда капиталистичес-

кото отношение в разширен мащаб: повече капиталисти или по-едри капиталисти на единия полюс, повече наемни работници на другия. Възпроизводството на работната сила, която постоянно трябва да се среща с капитала като средство за неговото нарастване и не може да се откъсне от него и чието подчиняване на капитала се прикрива само със смяната на индивидуалните капиталисти, на които тя сама се продава, в действителност съставя момент от възпроизводството на самия капитал. И така, натрупването на капитала е умножаване на пролетариата⁷⁰⁾.

Класическата политическа икономия е разбирала така добре това положение, че Адам Смит, Рикардо и т. н., както вече споменахме, дори погрешно идентифицират натрупването с потребление на цялата капитализирана част на принадлежащия продукт от страна на производителните работници, или с нейното превръщане в допълнителни наемни работници. Още в 1696 г. Джон Белърс казва:

„Ако някой има 100 000 акра земя и също толкова фунта стерлинги, и също толкова глави добитък, какво щеше да бъде този богат човек без работници, ако не работник? И както работниците обогатяват хората, така, колкото повече работници има, толкова повече са богатите. . . Трудът на бедния е мината на богатия“⁷¹⁾.

Също тъй Бернар дьо Мандевил казва в началото на XVIII век:

„Там, където собствеността е достатъчно закрияна, човек по-лесно би могъл да живее без пари, отколкото без бедни, защото кой щеше да работи? . . . Както трябва да се пазят работниците от главна смърт, така не бива да получават нищо, което заслужава да бъде студено. Ако тук-там някой от долната класа чрез неobiкновено трудолюбие и неодаждане се издигне над положението, в което е израсъл, никой не трябва да му пречи при това: защото безпорно най-мъдрият план за всяко частно лице, за всяко отделно семейство е да живее скромно; по интересът на всички богати нации изисква по-голямата част от бедните никога да не стоят

⁷⁰⁾ Карл Маркс, „Наемни труд и капитал“ [виж настоящото издание, том 6]. „При еднакво потискане на масите една страна е толкова по-богата, колкото повече пролетарии има“ (*Colins, L'Economie Politique, Tourse dese Rèvolutions et des Utopies prétendues Socialistes*“ Paris, 1957, t. III, p. 331). Под „Пролетарии“ икономически се разбира само наемният работник, който произвежда и увеличава „капитал“ и когото изхвърлят на улицата, щом стане излишен за потребностите на самонарастването на „господин Капитал“, както Пекьор нарича тая особа. „Немоаният прслетарий на първобитните гори“ е само хубава фантазия на Ршшер. Обитателят на първобитната гора е собственик на тази гора и я третира също тъй безцеремонно като своя собственост, както органуантът. Така че той не е пролетарий. Той щеше да бъде такъв също в случай че гората експлоатираше него, а не той нея. Що се отнася до здравословното му състояние, той и държа сравнение не само със здравето на модерния пролетарий, но дори със здравето на сифилитичните и скрофулозни „достопочтени хора“. Но под първобитна гора господин Вилхелм Ршшер навярно разбира свята родна Люнебургска равнина.

⁷¹⁾ John Bellers, „Proposals for raising a College of Industry“, London 1696, p. 2.

без работа и въпреки това винаги да изразходват всичко, което получават. . . Нищо друго не подкарва като с остен хората към слугуване, както техните нужди, които е благоразумно да смекчаваме, но е безразсъдно да лекуваме. Единственото нещо, което може да направи работещия човек прилежен, е умерената работна заплата. Твърде малката работна заплата го прави според темперамента малодушен или отчаян, твърде високата — нахален и мързелив. . . От всичко гореизложено следва, че в една свободна нация, в която робството е забранено, най-сигурното богатство се състои от множество трудолюбиви бедни. Освен че те са неизчерпаем източник на хора за флотата и армията, без тях нямаше да има наслаждения и произведенията на нито една страна нямаше да може да се използват за получаване на доходи. За да се направи обществото (коего, разбира се, се състои от неработниците) щастливо, а народът — доволен дори при оскъдица, необходимо е голямото мнозинство да остава както невежо, така и бедно. Знанията разширяват и умножават нашите желания, а колкото по-малко човек желае, толкова по-лесно могат да бъдат задоволени неговите потребности“⁷²⁾

Това, което Мандевил, честен човек и бистър ум, още не разбира, е, че механизмът на самия процес на натрупването умножава заедно с капитала още и масата на „трудолюбивите бедни“, т. е. на наемните работници, които превръщат своята работна сила в нарастваща сила за увеличаване стойността на нарастващия капитал и тъкмо с това неизбежно увековечават своето отношение на зависимост от своя собствен продукт, олицетворен в капиталиста. С оглед на тази зависимост сър Ф. М. Идън отбелязва в своето съчинение „Положението на бедните, или история на трудещата се класа в Англия“ :

„Нашата географска зона изисква труд за задоволяване на потребностите и затова поне част от обществото трябва да работи неуморно. . . Някои, които не работят, имат въпреки това на разположение си продуктите на трудолюбието. Но тези собственици дължат това само на цивилизацията и реда, те са чисто и просто рожби на буржоазните институции⁷³⁾. Защото по силата на тези институции човек може да си присвоява плодовете на труда и по друг начин освен чрез труд. Хората с независимо състояние дължат своето състояние почти изцяло на чужд труд, а не на своите собствени способности, които съвсем не са по-добри от тези на другите; не притежаването на земя и пари отличава богатите от бедните, а командването над труда („the command of labour“). . . Не някакво презряно или сервилно положение допада на бедния, а отношението на удобна и либерална зависимост („a state

⁷²⁾ B. de Mandeville („The Fable of the Bees“, 5 th ed. London, 1728, забележката, стр. 212, 213, 328). — „Умерен живот и постоянен труд са за бедния път към материално щастие (под което той разбира колкото може по-дълъг работен ден и колкото може по-малко средства за живот), а за държавата (именно за земевладелците, капиталистите и техните политически савоници и агенти) — пътят към богатство“ („An Essay on Trade and Commerce“, London, 1770, p. 54).

⁷³⁾ Идън трябваше да запита, чия рожба са всъщност „буржоазните институции“? От становището на юридическата илюзия той не разглежда закона като продукт на материалните производствени отношения, а наопаки — разглежда производствените отношения като продукт на закона. Ленге обори илюзорния „Esprit des loix“ („Духът на законите“) на Монтескьо само с една дума: „L'esprit des lois c'est la propriété“ [„Духът на законите е собствеността“]⁷⁶⁾.

of easy and liberal dependence“), а на хората със собственост — достатъчно влияние и авторитет върху онези, които работят за тях. . . Такова отношение на зависимост, както е известно на всеки познавач на човешката природа, е необходимо за доброто на самите работници⁷⁴).

Нека споменем покрай другото, че сър Ф. М. Идън е единственият ученик на Адам Смит, който [ученик] през осемнадесетия век е създал нещо значително⁷⁵).

⁷⁴ *Eden*, цит. съч., т. I, кн. I, гл. I, стр. 1, 2 и предговора, стр. XX.

⁷⁵ Ако читателят ни напомни за Малтус, члено „*Essay on Population*“ е излязла в 1798 г., аз пък припомням, че това съчинение в първоначалния си вид е само ученически повърхностен и попски издекламиран плагиат от Дефо, сър Джеймс Стюърт, Таунсенд, Франклин, Уолас и др. и не съдържа нито едно единствено самостоятелно премислено положение. Сензацията, възбудена от този памфлет, се дължи само на партийни интереси. Френската революция намерила в британското кралство страстни защитници: „Принципът за населението“, разработен бавно през 18 век и после посред една голяма социална криза възвестен с тълпани и тропети като най-сигурна противоотрова против ученията на Кондорсе и др., бил посрещнат с ликуване от английската олигархия като велик изкоренител на всички стремежи към човешки прогрес. Малтус, извънредно изумен от своя успех, се заловил да тъпче в старата схема повърхностно компилиран материал и да прибавя и ново, обаче не открито, а само присвоено от Малтус. — Между другото да отбележим: макар че Малтус е бил поп от англиканската църква, той бил дал монашески обет за безбрачие. Защото това е едно от условията на fellowship [членството] в протестантския Кембриджки университет. „Ние не разрешаваме на членовете на колегията да се женят, а щом някой си вземе жена, с това престава да бъде член на колегията“ („*Reports of Cambridge University Commission*“, р. 172). Това обстоятелство отличава Малтус в негова полза от другите протестантски попове, които са отхвърлили католическата заповед за свещенческо безбрачие и до такава степен са усвоили заповедта „плодете се и се размножавайте“ като своя специфична библейска мисия, че навсякъде в нанстина неприличен размер допринасят за умножаване на населението, като едновременно с това проповядват на работниците „принципа на населението“. Характерно е, че тази икономическа пародия на грехопадението, тази ябълка на Адам, „настоятелният апетит“, „пречките, които се стремят да притъпят стрелите на Кулинон“, както живо казва поп Таунсенд, че господата от протестантската теология, по-скоро от протестантската църква, са монополизирали или монополизират този щекотлив пункт. С изключение на венецианския калугер Ортес, оригинален и остроумен писател, повечето проповедници на учението за населението са протестантски полове. Такива са: Брюкнър с неговата „*Théorie Système animal*“, Leyde 1767 г., в която е изчерпана цялата съвременна теория на населението и идеи за които е донесла временната свада на същата тема между Кене и неговия ученик Мирабо-баща, след това поп Уолас, поп Таунсенд, поп Малтус и неговият ученик архиепископ Т. Чалмърс, за дребните попски драскачи in this line [от този сорт] и да не говорим. Първоначално с политическата икономия са се занимавали философи като Хобс, Лок, Юм, стопански и държавни дейци като Томас Мор, Темпъл, Сюли, де Вит, Норт, Лоу, Вендърлинг, Кантилон, Франклин, а теоретически особено, и то с най-голям успех — медици като Пети, Барбон, Мандевил и Кене. Още по средата на XVIII век отец мистър Тъкер, значителен икономист за времето, се извинява, загдето се занимавал с Мамона. По-късно, и то заедно с „принципа за населението“, настъпил част на протестантските попове. Като че ли предчувствайки появяването на тези знахари, Пети, който разглежда населението като основа на богатството и също като Адам

При досега разглежданите най-благоприятни за работниците условия за натрупване тяхното отношение на зависимост от капитала се облича в поносими или, както казва Идън, „удобни и либерални“ форми. Вместо заедно с растежа на капитала да става поинтензивно, то става само по-екстензивно, т. е. сферата на експлоатацията и господството на капитала се разширява само заедно с неговия собствен размер и с броя на неговите поданици. Една по-

Смит е заклет враг на поповете, казва: „Религията най-добре процъфтява, когато свещениците най-много обуздават своята плът, също както правото най-добре процъфтява там, където адвокатите умират от глад.“ Затова той съветва протестантските попове, ако не искат да следват примера на апостол Павел и „да умъртвяват своята плът“ с безбрачие, то поне „да не развъждат повече попове“ („not to breed more Churchmen“), отколкото могат да погълнат наличните енории (benefices); т. е. ако в Англия и в Уелс има само 12 000 енории, не е разумно да се развъждат 24 000 попове („it will not be safe to breed 24 000 ministers“), тъй като 12 000 необезпечени попове постоянно ще търсят издръжка, а как по-лесно могат да направят това, освен като тръгнат между народа и го придумат, че 12 000 попове с енории отравят души на хората, изтощават същите тези души и им сочат лъжовен път към небето?“ (Petty, „A Treatise on Taxes and Contributions“, London, 1667, p. 57). Отношението на А. Смит към протестантските попове от неговото време се характеризира със следното: в съчинението „A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians“, 4 изд., Oxford, 1784, д-р Хорн, англикански епископ в Норвич, накастрия А. Смит за това, че той в едно отворено писмо до г. Стрейтън „балсамира своя приятел Дейвид“ (т. е. Юм), тъй като разказвал на публиката как „Юм на смъртното си легло се е забавлявал с Лукиян и с игра на вист“ и дори имал дързостта да пише: „Аз винаги съм смятал, че Юм както приживе, тъй и след смъртта си е бил така близо до идеала на съвършено мъдър и добродетелен човек, колкото това допуска слабостта на човешката природа.“ Епископът с негодувание се провиква: „Редно ли е от ваша страна, господине, да ни описвате като съвършено мъдър и добродетелен характера и начина на живот на един човек, които е бил обладан от неизлечима антипатия против всичко, което се нарича религия, и който е напругал всеки нерв, за да заличи, доколкото зависи от него, дори неговото име от паметта на хората?“ (Пак там стр. 8.) „Но не падайте духом, приятели на истината, животът на атеизма е кратък“ (стр. 17). Адам Смит „има отвратителната нечестивост („the atrocious wickedness“) да пропоежда атеизма в страната (а именно в своята „Theory of moral sentiments“) . . . Ние разбираме вашите хитрини, господин докторе! Вие добре сте го намислили, но тоя път си правите сметката без кръчмаря. С примера на почитения Дейвид Юм вие искате да ни внушите, че атеизмът е единственото подкрепително („cordial“) за падналия духом и единствената противоотрова против страха от смъртта. . . Смейте се над развалините на Вавилон и приветствайте закоравелия злодей фараона!“ (Пак там, стр. 21, 22.) Един ортодоксален ум измежду университетските слушатели на А. Смит пише след неговата смърт: „Приятелските чувства на Смит към Юм . . . му пречеца да бъде християнин. . . Той вярваше на всяка дума на Юм. Ако Юм му беше казал, че луната е зелено сирене, той би му повярвал. Ето защо той му вярваше и в това, че няма бог и няма чудеса. . . 110 своите политически убеждения той се приближава към републиканизма.“ („The Bee“. By James Anderson, 18 vols. Edinburgh, 1791—1793, vol. III, p. 166, 165). Попът Т. Чалмърс подозира А. Смит в това, че той от чиста злоба измислил категорията на „непроизводителните работници“ специално за протестантските попове, въпреки техния благословен труд в лозето господне.

голяма част от техния собствен принадлеен продукт, който все повече набъбва и при това набъбване се превръща в добавъчен капитал, се стича обратно към тях във форма на платежни средства, така че те могат да разширят кръга на своите потребности, по-добре да попълват своя потребителен фонд от дрехи, мебели и т. н. и да образуват малки парични резервни фондове. Но както по-доброто облекло, храна, обноски и повече или по-малко значителен *residium*⁷⁶ не премахват отношението на зависимост и експлоатацията на роба, също така тези неща не премахват отношението на зависимост и експлоатацията на наемния работник. И наистина покачването на цената на труда вследствие на натрупването на капитала означава само, че размерът и масивността на златните окови, които наемният работник вече сам си е изковал, позволяват те да бъдат по-слабо затегнати. В полемиките по този въпрос в повечето случаи са пропусkali да видят най-главното, а именно *differentia specifica* [специфичните отлики] на капиталистическото производство. При него работната сила се купува не заради задоволяването на личните потребности на купувача чрез нейните услуги или нейния продукт. Неговата цел е да увеличи своя капитал, производството на стоки, които съдържат повече труд, отколкото той е заплатил, следователно съдържат и такава част от стойността, която [част] не му струва нищо и въпреки това се реализира при продажбата на стоките. Производство на принадлежна стойност или обогатяване — такъв е абсолютният закон на този начин на производство. Работната сила е продаваема само доколкото получава средствата за производство като капитал, възпроизвежда своята собствена стойност като капитал и в незаплатения труд създава източник за добавъчен капитал⁷⁶). Така че условията за продажба на работната сила, все едно дали са повече или по-малко благоприятни за работника, включват необходимостта от постоянното възобновяване на нейната продажба и все по-разширяващото се възпроизводство на богатството като капитал. Работната заплата, както видяхме, по самата си природа обуславя едно постоянно доставяне на определено количество незаплатен труд от страна на работника. Съвсем независимо от покачването на работната заплата при спадане на цената на труда и т. н., нейното нарастване в най-добрия случай означава само количествено намаля-

⁷⁶) *Бележка към второто издание.* „Обаче границата за наемане както на индустриални, така и на земеделски работници е една и съща, а именно: възможността за предприемача да изкара печалба от продукта на техния труд. . . Ако равнището на работната заплата се покачи толкова високо, че печалбата на господаря спадне под средната печалба, той престава да ги наема или ги наема само при условие, че ще се съгласят да се намали работната заплата“ (*John Wade*, цит. съч., стр. 240).

ване на оня незаплатен труд, който работникът трябва да извърши. Това намаляване никога не може да достигне дотам, че да застраши самата капиталистическа система. Независимо от разрешаваните със сила конфликти заради равнището на работната заплата, в които, както вече го е посочил и Адам Смит, общо взето господарят винаги си остава господар, едно покачване на цената на труда, което произтича от натрупването на капитала, има за предпоставка следната алтернатива:

Или цената на труда продължава да се покачва, защото нейното повишаване не смуцава процеса на натрупването; в това няма нищо чудно, тъй като, както казва А. Смит

„капиталите все пак се увеличават дори и при спаднала печалба; те дори нарастват по-бърже, отколкото преди. . . Големият капитал, дори при по-малка печалба, общо взето нараства по-бърже, отколкото малкият капитал при голяма печалба“ („Wealth of Nations“, I [фр. превод на Гарние], стр. 189).

В този случай е очевидно, че едно намаление на незаплатения труд никак не накърнява разширяването на господството на капитала. — Или пък — това е другата страна на алтернативата — натрупването отслабва поради покачването на цената на труда, тъй като се притъпява подбудата за печалба. Натрупването намалява. Но заедно с неговото намаляване изчезва и причината на това намаляване, а именно диспропорцията между капитала и подлежащата на експлоатация работна сила. Следователно механизмът на капиталистическия производствен процес сам отстранява пречките, които временно създава. Цената на труда пак спада до ниво, което отговаря на потребностите на капитала да увеличава своята стойност, независимо дали това ниво лежи под, над или наравно с онова ниво, което е било смятано за нормално, преди да настъпи покачването на работната заплата. Ние виждаме: в първия случай не намалението на абсолютния или относителния растеж на работната сила или на работническото население прави капитала излишен, а, обратно, увеличението на капитала прави недостатъчна достъпната за експлоатация работна сила. Във втория случай не увеличаването на абсолютното или на относителното нарастване на работната сила или на работническото население прави капитала недостатъчен, а, обратно, намалението на капитала прави излишна достъпната за експлоатация работна сила или по-скоро нейната цена. Тъкмо тези абсолютни движения при натрупването на капитала се отразяват като относителни движения в масата на достъпната за експлоатация работна сила и затова изглежда, като да се дължат на собственото движение на последната. Да употребим математически израз: величината на натрупването е независимата променлива, а величината на

работната заплата е зависимата — а не обратното. Така във фазата на криза в индустриалния цикъл общото спадане на стоковите цени се изразява като покачване на относителната стойност на парите, а във фазата на процъфтяване общото покачване на стоковите цени се изразява като спадане на относителната стойност на парите. Въз основа на това така наречената *Scarcity School* (Количествена школа) прави от това извода, че при високи цени в обръщение се намират твърде много, а при ниски — твърде малко* пари. Нейното невежество и пълното неразбиране на фактите⁷⁷⁾ намират достоен паралел у онези икономисти, които обясняват тези явления на натрупването с това, че в единия случай имало твърде малко, а в другия — твърде много наемни работници.

Законът на капиталистическото производство, който лежи в основата на мнимия „природен закон за населението“, се свежда просто към следното: съотношението между капитала, натрупването и равнището на работната заплата е само съотношение между онзи труд, който е незаплатен и превърнат в капитал, и допълнителния труд, нужен за движението на добавъчния капитал. Така че това съвсем не е съотношение между две независими една от друга величини — от една страна, величината на капитала, от друга страна, числеността на работническото население; това е по-скоро, при последна сметка, само съотношение между незаплатения и заплатения труд на едно и също работническо население. Ако количеството на незаплатения труд, доставен от работническата класа и натрупан от капиталистическата класа, нараства достатъчно бързо, за да може да се превръща в капитал само при извънреден добавък от заплатен труд, работната заплата се покачва и — при еднакви други условия — незаплатеният труд относително спада. Но щом това спадане стигне онази точка, при която принадлежният труд, който храни капитала, не се предлага вече в нормално количество, настъпва реакция: капитализира се по-малка част от дохода, натрупването отслабва и възходящото движение на работната заплата се заменя с обратно движение. Така че покачването на цената на труда остава затворено в граници, които не само оставят незасегната основата на капиталистическата система, но и осигуряват нейното възпроизводство в разширен мащаб. И тъй, законът на капиталистическото натрупване, който взема формата на мистичен природен закон, всъщност изразява само това, че природата на това

* В оригинала в първия случай е казано „малко“, във втория — „много“; поправката е направена в съответствие с текста на авторизирания френски превод.
Ред.

⁷⁷⁾ Ср. *Karl Marx*, „Към критиката на политическата икономия“, стр. 166 и сл. [виж настоящото издание, том 13, стр. 165 и сл.].

натрупване изключва всяко намаляване на степента на експлоатация на труда или всяко покачване на цената на труда, което би могло сериозно да застраши постоянното възпроизводство на капиталистическото отношение и неговото възпроизводство във все по-разширен мащаб. Другояче и не може да бъде при такъв начин на производство, при който работникът съществува заради потребностите за увеличаване на вече налични стойности — вместо обратно, материалното богатство да съществува за потребностите на развитието на работника. Както в религията над човека господства производението на неговата собствена глава, така в капиталистическото производство над него господства производението на неговите собствени ръце^{77a)}.

2. ОТНОСИТЕЛНО НАМАЛЯВАНЕ НА ПРОМЕНЛИВАТА ЧАСТ НА КАПИТАЛА В ХОДА НА НАТРУПВАНЕТО И НА ПРИДРУЖАВАЩАТА ГО КОНЦЕНТРАЦИЯ

Според самите икономисти нито наличният размер на обществено богатство, нито величината на вече придобития капитал водят към покачване на работната заплата, а само непрекъснатият растеж на натрупването и степента на бързината на този растеж (А. Смит [„Wealth of Nations“], кн. I, гл. 8). Досега ние разглеждаме само една особена фаза на този процес, оная, в която прирастът на капитала се извършва, без да се изменя неговият технически състав. Но процесът прекрачва и отвъд тая фаза.

Щом са дадени общите основи на капиталистическата система, в процеса на натрупването винаги настъпва момент, когато развитието на производителността на обществения труд става най-мощният лост на натрупването.

„Същата причина — казва А. Смит, — която увеличава работната заплата, а именно увеличаването на капитала, води към повишаване на производителните способности на труда и дава възможност на по-малко количество труд да произвежда по-голямо количество продукти.“¹⁷⁷

^{77a)} „Но ако сега се върнем към нашето първо изследване, където доказахме . . . че сам капиталът е произведение на човешкия труд, изглежда съвсем непонятно, че човекът е могъл да попадне под господството на своя собствен продукт — на капитала — и да стане негов подчинен; а тъй като това в действителност е неоспорим факт, неволно се натрапва въпросът: как работникът е могъл от господар на капитала — като негов творец — да се превърне в роб на капитала?“ (Thünen, „Der isolierte Staat“, Theil II, Abteilung II, Rostock, 1863, S. 5, 6.) Заслуга на Тюнен е, че постави този въпрос. Но неговият отговор е просто детински.

Независимо от природните условия като плодородие на почвата и т. н. и от сръчността на независимите и работещи изолирано производители — която обаче се проявява повече качествено, в годността на изделията, отколкото количествено, в тяхната маса, — степента на обществената производителност на труда се изразява в относителната величина на онези средства за производство, които един работник превръща в продукт в дадено време при едно и също напрежение на работната сила. Масата от средства за производство, с които работникът функционира, расте заедно с производителността на неговия труд. При това тези средства за производство играят двойка роля. Нарастването на едни от тях е последица, а на други — условие за нарастване на производителността на труда. Например с манифактурното разделение на труда и с прилагането на машините в едно и също време се преработва повече суров материал, следователно в трудовия процес влизат по-голямо количество суров материал и спомагателни материали. Това е последица от нарастването на производителността на труда, но пък, от друга страна, масата на приложените машини, работния добитък, минералните торове, дренажните тръби и др. е условие за нарастване на производителността на труда. Такова условие са и масата средства за производство, концентрирани в постройки, гигантски пещи, транспортни средства и т. н. Но все едно дали е условие или следствие, нарастващата величина на средствата за производство в сравнение с въплътената в тях работна сила изразява нарастващата производителност на труда. Следователно увеличаването на последната се проявява в намаляването на масата труд в сравнение с движената от нея маса от средства за производство или в количествено намаляване на субективния фактор на трудовия процес в сравнение с неговите обективни фактори.

Това изменение в техническия състав на капитала, нарастването на масата на средствата за производство в сравнение с масата на оживяващата ги работна сила, се отразява в неговия стойностен състав, в увеличението на постоянната съставна част на капиталовата стойност за сметка на нейната променлива част. Да речем, че от даден капитал първоначално бъдат вложени 50 % в средства за производство и 50 % в работна сила, а после, с развитието на степента на производителността на труда — 80 % в средства за производство и 20 % в работна сила, и т. н. Тоя закон за прогресивното нарастване на постоянната част на капитала — в сравнение с променливата му част — се потвърждава на всяка крачка (както вече показахме това по-горе) при сравнителния анализ на стоковите цени, безразлично дали сравняваме различни икономически епохи на една единствена нация или различни нации в една и съща епоха.

Относителната величина на оня елемент на цената, който представлява само стойността на погълнатите средства за производство, т. е. постоянната част на капитала, ще бъде право пропорционална, а относителната величина на другия елемент на цената, който заплаща труда, т. е. представлява променливата част на капитала — ще бъде обратно пропорционална на напредъка на натрупването.

Но намалението на променливата част на капитала спрямо постоянната, т. е. изменението на стойностния състав на капитала, е само приблизителен показател на изменението в състава на неговите материални съставни части. Напр., ако днес вложената в една предачница капиталова стойност е $\frac{7}{8}$ постоянна и $\frac{1}{8}$ променлива, докато в началото на 18 век е била $\frac{1}{2}$ постоянна и $\frac{1}{2}$ променлива, то пък масата от сурови материали, средства на труда и т. н., които днес производително потребява определено количество предачен труд, е стотици пъти по-голяма, отколкото в началото на XVIII век. Причината е просто там, че с нарастването на производителността на труда не само нараства размерът на погълнатите от него средства за производство, но и стойността им спада в сравнение с техния размер. Така че тяхната стойност се повишава абсолютно, а не пропорционално на техния размер. Затова нарастването на разликата между постоянния и променливия капитал е много по-малко от това на разликата между масата на средствата за производство, в които се превръща постоянният капитал, и масата на работната сила, в която се превръща променливият капитал. Първата разлика се увеличава заедно с последната, но в по-малка степен от нея.

Впрочем, ако напредъкът на натрупването намалява относителната величина на променливата част на капитала, с това той съвсем не изключва нарастването на нейната абсолютна величина. Да приемем, че дадена капиталова стойност отначало се разделя на 50 % постоянен и 50 % променлив капитал, после на 80 % постоянен и 20 % променлив. Ако през това време първоначалният капитал, да речем, от 6 000 ф. ст. е пораснал на 18 000 ф. ст., то и неговата променлива съставна част е пораснала с $\frac{1}{6}$. Преди тя е била 3 000 ф. ст., а сега възлиза на 3 600 ф. ст. Но там, където по-рано е било достатъчно нарастване на капитала с 20 %, за да се увеличи търсенето на труда с 20 %, сега това изисква утрявяване на първоначалния капитал.

В четвъртия отдел показахме как развитието на обществената производителна сила на труда има за предпоставка кооперация в голям мащаб, как само при тази предпоставка могат да бъдат организирани разделението и комбинацията на труда, да бъдат спесте-

ни чрез масова концентрация средства за производство, да бъдат създадени такива средства на труда, които по самата си материална същност да могат да бъдат използвани само колективно, напр. система от машини и т. н., да бъдат впрегнати в служба на производството гигантски природни сили и да бъде извършено превръщането на производствения процес в технологическо прилагане на науката. Върху основата на стоковото производство, при което средствата за производство са собственост на частни лица и при което поради това ръчният работник или изолирано и самостоятелно произвежда стоки, или продава своята работна сила като стока, защото му липсват средствата за самостоятелно предприятие — горепоменатата предпоставка се реализира само чрез нарастване на индивидуалните капитали или дотолкова, доколкото обществените средства за производство и за живот се превръщат в частна собственост на капиталисти. На почвата на стоковото производство производството в голям мащаб може да се развие само в капиталистическата форма. Затова известно натрупване на капитал в ръцете на индивидуални стокотроизводители е предпоставката на специфично-капиталистическия начин на производство. Затова ние трябваше да го предположим при прехода от занаята към капиталистическото производство. Нека го наречем първоначално натрупване, защото то вместо исторически резултат е историческа основа на специфично-капиталистическото производство. Тук още не е нужно да изследваме неговото възникване. Достатъчно е, че то е изходната точка. Но всички методи за повишаване на обществената производителна сила на труда, които възникват на тази основа, са същевременно и методи за увеличаване производството на принадлежната стойност или на принадлежния продукт, който от своя страна е градивният елемент на натрупването. Така че тези методи са същевременно и методи за произвеждане на капитал чрез капитал, или методи за неговото ускорено натрупване. Непрекъснатото превръщане на принадлежната стойност обратно в капитал се представя като нарастваща величина на капитала, който влиза в производствения процес. Тя от своя страна става основа за един разширен мащаб на производството, на придружаващите го методи за повишаване на производителната сила на труда и за ускорено производство на принадлежната стойност. Така че, ако известна степен на натрупването на капитала се явява като условие за специфично-капиталистическия начин на производство, последният с обратно въздействие причинява ускорено натрупване на капитала. Затова заедно с натрупването на капитала се развива специфично-капиталистическият начин на производство, а заедно със специфично-капиталистическия начин на производство се развива натрупването на капитала. Тези два икономически

фактора, по силата на онова сложно взаимоотношение, при което те взаимно си дават тласък, създават изменението в техническият състав на капитала, благодарение на което променливата съставна част става все по-малка и по-малка в сравнение с постоянната.

Всеки индивидуален капитал е по-голяма или по-малка концентрация на средства за производство със съответното командване над по-голяма или по-малка армия от работници. Всяко натрупване става средство за ново натрупване. Заедно с умножаването на масата на функциониращото като капитал богатство то разширява неговата концентрация в ръцете на индивидуални капиталисти, а следователно разширява основата на производството в голям мащаб и основата на специфично-капиталистическите методи на производство. Нарастването на обществения капитал се извършва в нарастването на множество индивидуални капитали. Ако приемем всички други условия за неизменни, индивидуалните капитали, а с тях и концентрацията на средствата за производство нарастват в пропорция, съответстваща на частта, която всеки от тях представлява от целокупния обществен капитал. Едновременно от първоначалните капитали се откъсват странични дялове и функционират като нови самостоятелни капитали. При това голяма роля играе, между другото, поделянето на богатството между капиталистически семейства. Затова заедно с натрупването на капитала нараства малко или много броят на капиталистите. Две обстоятелства характеризират този вид концентрация, който почива непосредствено върху натрупването или по-скоро е идентичен на него. Първо: нарастващата концентрация на обществените средства за производство в ръцете на индивидуални капиталисти, при еднакви други условия, е ограничена от степента на нарастването на общественото богатство. Второ: вложената във всяка отделна производствена сфера част от обществения капитал е поделена между много капиталисти, които си противостоят като независими и взаимно конкуриращи се стокотроители. Така че не само натрупването и придружаващата го концентрация са раздробени на много точки, но и нарастването на функциониращите капитали е кръстосвано от образуването на нови и от раздробяването на стари капитали. Затова, ако натрупването, от една страна, се представя като растяща концентрация на средствата за производство и на командването над труда — от друга страна, то се представя като взаимно отблъскване на много индивидуални капитали.

На това раздробяване на целокупния обществен капитал на много индивидуални капитали, т. е. на взаимното отблъскване на неговите части, противодейства тяхното привличане. То вече не е

проста концентрация на средствата за производство, идентична с натрупването, и не е просто командване над труда. То е концентрация на вече образувани капитали, премахване на тяхната индивидуална самостоятелност, експроприация на капиталист от капиталист, превръщане на множество дребни капитали в неголям брой по-едри капитали. Този процес се различава от първия по това, че той предоставя само изменено разпределяне на вече наличните и функциониращи капитали, следователно неговото поле на действие не е ограничено от абсолютния растеж на общественото богатство, т. е. от абсолютните граници на натрупването. Капиталът тук в едни ръце набъбва на големи маси, защото пък там е изчезнал от много ръце. Това е същинската централизация, за разлика от натрупването и концентрацията.

Законите на тази централизация на капиталите, т. е. на привличането на капитал от капитал, не могат да бъдат изложени тук. Достатъчно е кратко да набележим фактите. Конкурентната борба се води чрез поевтиняване на стоките. Евтинията на стоките зависи, *caeteris paribus* [при равни други условия], от производителността на труда, а тя пък — от мащаба на производството. Затова едрите капитали бият дребните. Нека си спомним по-нататък, че заедно с развитието на капиталистическия начин на производство нараства онзи минимален размер на индивидуалния капитал, който е необходим, за да се води едно предприятие при неговите нормални условия. Затова дребните капитали се устремяват към такива сфери на производство, които едрата промишленост е завладяла още само спорадично или не напълно. Тук конкуренцията свирепствува право пропорционално на броя и обратно пропорционално на величината на капиталите, които си съперничат. Тя винаги свършва с гибелта на множество дребни капиталисти, чиито капитали отчасти преминават в ръцете на победителя, отчасти пропадат. Независимо от това, заедно с развитието на капиталистическото производство се образува една съвсем нова сила — кредитното дело, което в своите наченки се промъква крадешком, като скромен помощник на натрупването, с невидими нишки притегля в ръцете на индивидуални или сдружени капиталисти разпокъсаните на по-големи или по-малки маси по повърхността на обществото парични средства — но скоро става ново и страшно оръжие в конкурентната борба и накрай се превръща в грамаден социален механизъм за централизация на капиталите.

В същия размер, в който се развиват капиталистическото производство и натрупването, се развиват и конкуренцията и кредитът — двата най-могъщи лоста на централизацията. Наред с това напредъкът на натрупването умножава централизуемия материал,

т. е. отделните капитали, докато разширяването на капиталистическото производство създава, от една страна, обществената потребност, от друга — техническите средства за ония грамадни промишлени предприятия, чието реализиране е свързано с предварителна централизация на капитала. Така че в днешно време силата на взаимното привличане на отделните капитали и тенденцията към централизация е по-силна откогато и да било по-рано. Но макар че относителното разпространение и енергия на централизиращото движение в известна степен се определят от вече достигнатата величина на капиталистическото богатство и от превъзходството на икономическия механизъм — все пак напредъкът на централизацията никак не зависи от положителния растеж на величината на обществения капитал. И това специално различава централизацията от центрацията, която е само друг израз за възпроизводството в разширен мащаб. Централизацията може да се извършва просто чрез променено разпределяне на вече съществуващи капитали, чрез просто изменение в количествената групировка на съставните части на обществения капитал. На едно място капиталът може да нарасне до грамадни маси в едни ръце, защото на друго място е бил измъкнат от много отделни ръце. В даден отрасъл централизацията би достигнала своя краен предел, когато всички вложени в този отрасъл капитали се слейт в един единствен капитал⁷⁷⁶). В дадено общество тази граница би могла да бъде достигната едва когато целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на един отделен капиталист, било на едно единствено дружество от капиталисти.

Централизацията довършва делото на натрупването, като дава възможност на промишлените капиталисти да разширяват мащаба на своите операции. Все едно дали този последен резултат ще бъде последица на натрупването или на централизацията; дали централизацията ще се извърши по насилствения път на присъединяване — при което известни капитали стават такива могъщи гравитационни центрове за други капитали, че разрушават тяхното индивидуално сцепление и след това привличат към себе си разпръснатите отделни късове, — или пък сливането на множество вече образувани или намиращи се в процес на образуване капитали ще се извърши по по-гладкия път на образуване на акционерни дружества — икономическият ефект остава все същият. Нарасналото разширяване на промишлените предприятия е навсякъде изходната точка за една по-широка организация на съвместния труд на мнозина, за едно по-

⁷⁷⁶) {Към четвъртото издание. Най-новите английски и американски „тръстове“ вече се стремят към този цел, като се опитват да обединят поне всички едри предприятия на даден производствен отрасъл в едно голямо акционерно дружество с фактически монопол. Ф. Е.}

широко развитие на неговите материални движещи сили, т. е. за прогресивното превръщане на разпръснатите и рутинно извършвани производствени процеси в обществено комбинирани и научно насочвани производствени процеси.

Ясно е обаче, че натрупването, постепенното умножаване на капитала чрез такова възпроизводство, което преминава от кръгова форма в спирална, е твърде бавен процес в сравнение с централизацията, която изисква само изменение в количествената групировка на отделните взаимно допълнящи се съставни части на общественния капитал. Светът още щеше да бъде без железници, ако трябваше да чака, докато натрупването доведе някои отделни капитали до такива размери, че те да могат да се справят със строежа на една железопътна линия. А централизацията е постигнала това много бързо чрез акционерните дружества. И докато по такъв начин централизацията усилва и ускорява въздействието на натрупването, тя едновременно разширява и ускорява и онези преврати в техническия състав на капитала, които умножават неговата постоянна част за сметка на неговата променлива част и с това намаляват относителното търсене на труд.

Споените набързо по пътя на централизацията маси капитал се възпроизвеждат и умножават, както и другите, само че по-бързо, и с това стават нови могъщи лостове на общественото натрупване. Следователно, когато става дума за напредъка на общественото натрупване, в днешно време под това мълчаливо се подразбират и въздействията на централизацията.

Образуването в хода на нормалното натрупване добавъчни капитали (виж гл. XXII, 1) служат предимно като средства за експлоатация на нови изнамирения и открития, изобщо на усъвършенствования в промишлеността. Но и старият капитал с течение на времето достига момента, когато се обновява от глава до пети, когато сменя кожата си и също така се възражда в онзи усъвършенствуван технически вид, в който по-малка маса труд е достатъчна да постави в движение по-голяма маса от машини и сурови материали. От само себе си се разбира, че абсолютното намаление на търсенето на труд, което по необходимост следва от това, става толкова по-голямо, колкото повече преминаващите през този обновителен процес капитали са вече масово натрупани благодарение на централизиращото движение.

И тъй, от една страна — образуваният в хода на натрупването добавъчен капитал привлича в сравнение със своята величина все по-малко и по-малко работници. От друга страна — периодично възпроизвежданият в нов състав стар капитал отблъсква все повече и повече работници, които е заангажирал по-рано.

3. ПРОГРЕСИВНО ПРОИЗВОДСТВО НА ОТНОСИТЕЛНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ, ИЛИ НА ПРОМИШЛЕНА РЕЗЕРВНА АРМИЯ

Натрупването на капитала, което първоначално изглеждаше само като негово количествено разширяване, се извършва, както видяхме, при непрекъснато качествено изменение на неговия състав, при постоянно увеличаване на неговата постоянна част за сметка на променливата^{77а)}.

Специфично-капиталистическият начин на производство, отговарящото му развитие на производителната сила на труда, предизвиканата от него промяна на органическия състав на капитала не само вървят в крак с напредъка на натрупването, или с растежа на общественото богатство. Те крачат несравнео по-бързо, защото простото натрупване, или абсолютното разширяване на целокупния капитал, е съпроводено от централизацията на неговите индивидуални елементи, а техническият преврат на добавъчния капитал — от технически преврат в първоначалния капитал. Значи — заедно с напредъка на натрупването се изменя съотношението на постоянната част на капитала към неговата променлива част; ако първоначално е било 1:1, то се изменя на 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 и т. н., така че съобразно с растежа на капитала в работна сила последователно се превръща не $\frac{1}{2}$ от неговата обща стойност, а само $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{8}$ и т. н., а в средства за производство — обратно, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$, и т. н. Тъй като търсенето на труд не се определя от размера на целия капитал, а от размера на неговата променлива съставна част — то спада прогресивно заедно с растежа на целокупния капитал, вместо да расте пропорционално с него, както бяхме предположили по-рано. То спада пропорционално с величината на целокупния капитал и в растяща прогресия спрямо растежа на тая величина. Наистина заедно с растежа на целокупния капитал нараства и неговата променлива съставна част, т. е. сраснатата с него работна сила, но в постоянно спадаща пропорция. Междинните паузи, през които натрупването действува само като просто разширяване на производството върху дадена техническа основа, се скъсяват. Ускоряващото се в нарастваща прогресия натрупване на целокупния капитал става необходимо не само за да може да бъдат

^{77а)} {Бележка към третото издание. В екземпляра, с който си е служил Маркс, на това място има следната бележка на бялото поле: „Тук за по-късно да се отбележи: ако разширяването е само количествено, печалбите в един и същ стопански отрасъл при по-голям или по-малък капитал се отнасят една към друга както величините на авансираните капитали. Ако количественото разширяване води към качествено изменение, заедно с него се повишава нормата на печалбата на по-големия капитал“. Ф. Е.}

погълнати определен брой добавъчни работници, и дори не само за да могат да запазят своята работа вече функциониращите работници въпреки постоянните метаморфози на стария капитал. От своя страна самото това нарастващо натрупване и централизация отново се превръщат в източник на нови изменения в състава на капитала, или в източник на ново ускорено намаляване на неговата променлива съставна част в сравнение с постоянната. Това относително намаляване на променливата част на капитала, ускорявано с нарастването на целокупния капитал, и при това ускорявано по-бързо, отколкото се ускорява нарастването на целия капитал, изглежда, от друга страна, така, като че ли абсолютното нарастване на работническото население се извършва по-бързо от нарастването на променливия капитал или на средствата за наемане на това население. Но капиталистическото натрупване постоянно създава, и то пропорционално на своята енергия и на своите размери, едно относително добавъчно, т. е. добавъчно с оглед на средните потребности на капитала да се увеличи, а затова излишно, или допълнително, работническо население.

Ако разглеждаме целокупния обществен капитал, виждаме, че ту движението на неговото натрупване предизвиква периодични изменения, ту моментите на това движение се разпределят едновременно между разните сфери на производството. В някои сфери се извършва изменение в състава на капитала без растеж на неговата абсолютна величина, просто поради централизация* ; в други — абсолютният растеж на капитала е свързан с абсолютно намаляване на неговата променлива съставна част, или на поглъщаната от него работна сила; в трети — ту капиталът нараства върху своята дадена техническа основа и привлича допълнителна работна сила съразмерно със своя растеж, ту настъпва органическо изменение и неговата променлива част се свива; във всички сфери растежът на променливата част на капитала, а затова и на броя на заетите работници, е винаги свързан със силни колебания и със създаване на временна свръхнаселеност, безразлично дали тя приема по-очевидната форма на изхвърляне на вече заети работници или по-незабележимата, но не по-малко ефикасна форма на затруднено поглъщане на допълнителното работническо население в неговите обичайни отводни канали⁷⁸). Заедно с величината на вече функцио-

* В оригинала е казано: „концентрация“; смислова поправка се прави в съответствие с текста на английското издание, излязло под редакцията на Ф. Енгелс. *Ред.*

⁷⁸) Преброяването в Англия и Уелс между другото показва:

Всички лица, заети в земеделието (включително собственици, арендатори, градинари, овчари и др.), са били: в 1851 г. — 2 011 447, в 1861 г. — 1 924 110, намаление — 87 337. В камгарното вълнено тъкачество — в 1851 г. 102 714 души, в 1861 г. 79 242; в копринените фабрики — в 1851 г. 111 940, в 1861 г. 101 678; в импримиране на басми — в 1851 г. 12 098, в 1861 г. 12 556, но това малко увеличжение, въп-

ниращия обществен капитал и със степента на неговия растеж, с разширяването на мащаба на производството и на масата на функциониращите работници, с развитието на производителната сила на техния труд, с разширяването и увеличаването на изобилието на всички източници на богатството се разширява и мащабът, в който по-голямото привличане на работниците от капитала е свързано с по-голямо отбъскване на същите, и се увеличава бързината на измененията в органическия състав на капитала и в неговата техническа форма, и набъбва кръгът на производствените сфери, които ту едно-времею, ту поотделно биват обхващани от това движение. Така че работническото население заедно с произвежданото от самото него натрупване на капитала произвежда в нарастващи размери средствата, които довеждат до неговата собствена относителна излишност⁷⁹. Това е закон за населението, свойствен на капиталистиче-

реки огромното развитие на работата, обуславя голямо пропорционално намаление на броя на заетите работници. Шапкари — в 1851 г. 15 957, в 1861 г. 13 814; работници в производството на сламени и платнени шапки — в 1851 г. 20 393, в 1861 г. 18 176; заети в производството на малц — в 1851 г. 10 566, в 1861 г. 10 677; свещодеяри — в 1851 г. 4 949, в 1861 г. 4 686. Това намаление се дължи между другото на разпространяването на газовото осветление. Гребенари — в 1851 г. 2 038, в 1861 г. 1 478; дърворезачи — в 1851 г. 30 552, в 1861 г. 31 647, незначително увеличение поради разпространяването на машините за рязане на дърва; заети в производството на гоздеи — в 1851 г. 26 940, в 1861 г. 23 130, намаление поради конкуренцията на машините; работници в оловните и медните мини — в 1851 г. 31 361, в 1861 г. 32 041. Напротив, в памукопредачните и тъкачните фабрики — в 1851 г. 371 777, в 1861 г. 456 646; в каменовъглените мини — в 1851 г. 183 389, в 1861 г. 246 613. „Увеличението на броя на работниците от 1851 г. насам е обикновено най-голямо в такива отрасли, в които машината досега още не е приложена с успех“ („Census of England and Wales for 1861“, vol. III, London, 1863, p. 35—39).

⁷⁹) Законът за прогресивното спадане на относителната величина на променливия капитал, наред с неговите въздействия върху положението на класата от наемни работници, е бил по-скоро предугаждан, отколкото разбран от някои отлични икономисти на класическата школа. Най-голямата заслуга тук се пада на Джон Бартън, макар че и той, както и всички други, смесва постоянния капитал с основния, променливия — с оборотния. Той казва: „Търсенето на труд зависи от нарастването на оборотния, а не на основния капитал. Ако беше вярно, че съотношението между тези два вида капитал е еднакво във всички времена и във всички страни, от това наистина щеше да следва, че броят на зетите работници е пропорционален на богатството на страната. Но такова положение не изглежда вероятно. Щом занаятите се развият и цивилизацията се разпространи, основният капитал заема все по-голям дял в сравнение с оборотния. Сумата от основен капитал, която се влага в производството на едно парче английски муселин, е поне сто пъти, а вероятно и хиляда пъти по-голяма от основния капитал, вложен в производството на подобно парче индийски муселин. А делът на оборотния капитал е сто или хиляда пъти по-малък. . . Ако целите годишни спестявания се прибавеха към основния капитал, те пак нямаше да имат никакво влияние върху растежа на търсенето на труда“ (*John Barton*, „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“, London, 1817, p. 16, 17). „Същата причина, която предизвиква нарастването на чистия доход на страната, същевременно може, от друга страна, да

ския начин на производство, както фактически всеки особен исторически начин на производство има свои особенни, исторически валидни закони за населението. Абстрактен закон за населението съществува само за растенията и животните, доколкото човекът не се намесва исторически.

Но ако излишното работническо население е необходимо продукт на натрупването, или на развитието на богатството върху капиталистическа основа, това свръхнаселение става на свой ред лост на капиталистическото натрупване, а дори и условие за съществуването на капиталистическия начин на производство. То образува една индустриална резервна армия, с която капиталът може да разполага и която принадлежи на капитала така абсолютно, както ако той я е отгледал сам на свои разноски. Тя — независимо от границите на действителния прираст на населението — създава, за променливите потребности на капитала да нараства, оня човешки материал, който е винаги готов да бъде експлоатиран. Заедно с натрупването и с придружаващото го развитие на производителната сила на труда нараства силата на капитала внезапно да се разширява — не само защото нараства еластичността на функциониращия капитал и абсолютното богатство, от което капиталът съставлява само една еластична част, не само защото кредитът при всяко отделно изкушение веднага предоставя на производството като добавъчен капитал извънредно голяма част от това богатство. Техническите условия на самия производствен процес — машините, транспортните средства и т. н. — правят възможно в най-широк мащаб най-бързото превръщане на принадлежния продукт в допълнителни средства за производство. Масата на общественото богатство, която с напредъка на натрупването прелива и става годна да се превърне в добавъчен капитал, бясно се втурва в стари отрасли на производството, чийто пазар изведнаж се е разширил, или пък в новооткрити отрасли като железните пътища и т. н., потребността от които възниква от развитието на старите. Във всички такива слу-

създаде излишък от население и да влоши положението на работниците* (*Ricardo*, „Principles of Political Economy, 3 ed. London, 1821, p. 469). С увеличаването на капитала „търсенето (на труд) относително ще се намалява“ (пак там, стр. 480, заб.). „Сумата на капитала, предназначена за издръжката на труда, може да се изменя независимо от каквито и да било изменения в цялата сума на капитала. . . Големи колебания в размера на наемането и голяма нишета могат да зачестят в същия размер, в който самият капитал става по-обилен“ (*Richard Jones*, „An Introductory Lecture on Political Economy“ [To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor“.] London, 1833, p. 12). Търсенето. . . (на труд) ще се покачи. . . непропорционално с натрупването на всеобщия капитал. . . Затова всяко умножение на предназначения за възпроизводство национален капитал ще има в хода на обществения напредък все по-малко влияние върху положението на работника“ (*G. Ramsay*, цит. соч., стр. 90, 91).

чаи големи човешки маси трябва внезапно и без ущърб за степента на производството в другите сфери да могат да бъдат хвърлени на решаващите точки. Свръхнаселението доставя тия маси. Характерният жизнен път на съвременната промишленост, който представлява формата на десетгодишен цикъл от периоди на средно оживление, производство под пълна пара, криза и застой — цикъл, прекъсван от малки колебания, почива върху постоянното образуване, по-голямото или по-малко поглъщане и новообразуване на промишлената резервна армия, или на свръхнаселението. От своя страна превратностите на индустриалния цикъл увеличават свръхнаселението и стават едни от най-енергичните фактори за неговото възпроизводство.

Този своеобразен жизнен път на съвременната индустрия, който ние не срещаме в никоя предишна епоха на човечеството, е бил невъзможен и в детския период на капиталистическото производство. Съставът на капитала се е променял само твърде постепенно. Така че на неговото натрупване е отговарял, общо взето, пропорционален растеж на търсенето на труд. Колкото и бавен да е бил и напредъкът на неговото натрупване в сравнение със съвременната епоха — капиталът се е натъквал на природните граници на достъпното за експлоатация работническо население, които са можели да бъдат премахнати само с насилствени средства, но за тях ще споменем по-късно. Внезапното и конвулсивно разширяване на мащаба на производството е предпоставка за неговото внезапно свиване; последното пак предизвиква първото, но първото е невъзможно без разполагане човешки материал, без умножение на работниците, независимо от абсолютния растеж на населението. Това умножаване се създава чрез простия процес, който постоянно „освобождава“ част от работниците, чрез методи, които намаляват броя на заетите работници по отношение на нарасналото производство. И тъй, цялата форма на движението на съвременната индустрия израства от постоянното превръщане на част от работническото население в незаети или полузаети работни ръце. Повърхностното схващане на политическата икономия се проявява между другото и в това, че тя превръща разширяването и свиването на кредита — простия симптом на различните фази на индустриалния цикъл — в тяхна причина. Също както небесните тела, веднаж тласнати в определено движение, постоянно го повтарят — също така става и с общественото производство, щом то веднаж бъде хвърлено в това движение на сменящите се разширяване и свиване. Последниците от своя страна стават причини и различните фази на целия процес, който постоянно възпроизвежда своите собствени условия, вземат формата на периодичност. Щом последната вече се е утвър-

дила, дори и политическата икономия започва да разбира производството на относителното, т. е. на излишното население от гледна точка на средната потребност на капитала да нараства — като жизнено условие на съвременната индустрия.

„Да приемем — казва Х. Меривейл, по-рано професор по политическа икономия в Оксфорд, после чиновник в английското министерство на колонията, — да приемем, че във време на криза нацията напрегне всичките си сили, за да се избави чрез емиграция от няколкостотин хиляди бедни — каква щеше да бъде последицата от това? Тя щеше да бъде такава, че още при първото възвръщане на търсенето на труд последният щеше да се окаже недостатъчен. Колкото и бързо да става възпроизводството на хората, все пак винаги е необходим период от едно поколение, за да се заместят възрастните работници. Но печалбите на нашите фабриканти зависят главно от възможността им да се възползват от благоприятния момент на оживено търсене и по този начин да се обезщетят за през периода на застой. Тази възможност им е осигурена чрез командването над машините и над ръчния труд. Те трябва да заварват свободни работни ръце; трябва да бъдат в състояние при нужда да напратят или да отслабват активността на своите операции в зависимост от състоянието на пазара; иначе просто няма да могат да запазят в надпреварата от конкуренцията онова надмощие, на което е основано богатството на тази страна“⁸⁰).

Дори Малтус вижда в свръхнаселението — което той по своя ограничен начин обяснява с абсолютно свръхнарастване на работническото население, а не с неговия относителен превес — една необходимост на съвременната индустрия. Той казва:

„Когато благоразумните навици по отношение на брака бъдат доведени до известна висота сред работническата класа на една страна, която [страна] зависи главно от манифактурата и търговията, те биха били вредни за нея . . . По самата природа на населението прирастът на работниците, предизвикан от особено търсене, не може да бъде доставен на пазара преди изтичане на 16 или 18 години, а превръщането на дохода в капитал чрез спестяване може да се извършва много по-бързо; страната винаги е изложена на това, нейният фонд на работната заплата да расте по-бърже от населението“⁸¹).

След като по този начин обявява постоянното произвеждане на относително свръхнаселение от работници за необходимост на капиталистическото натрупване, политическата икономия, също като стара мома, влага в устата на своя „beau idéal“ [„идеал“] — капиталиста — следните думи, отправени към работниците, които надминават нужния брой и са изхвърляни на улицата от създадения от самите тях добавъчен капитал:

⁸⁰) *H. Merivale*, „Lectures on Colonization and Colonies“, London, 1841 and 1842, v. 1, p. 146.

⁸¹) *Malthus*, „Principles of Political Economy“, p. 215, 319, 320. В това съчинение Малтус най-после открива с помощта на Сисмонди прекрасното триединство на капиталистическото производство: свръхпроизводство — свръхнаселение — свръхпотребление, тези three delicate monsters, indeed! [три съвсем нежни чудовища!] (сравни *Ф. Енгелс*. „Очерци към критика на политическата икономия“ в списание „Deutsch-Französische Jahrbücher“, Париж, 1844, стр. 107 и сл. [виж настоящото издание, том 1, стр. 523—550]).

„Ние, фабрикантите, правим за вас каквото можем, като умножаваме оня капитал, благодарение на който вие трябва да съществувате; а вие трябва да вършите останалото, като нагаждате своя брой към средствата за съществуване“⁸²⁾.

За капиталистическото производство съвсем не е достатъчно онова количество разполагаема работна сила, което му доставя естественият прираст на населението. За да може да се развива свободно, то се нуждае от индустриална резервна армия, независима от тази природна граница.

Дотук приемахме, че на увеличаването или намаляването на променливия капитал точно отговаря покачването или спадането на броя на заетите работници.

Но при неизменен или дори по-малък брой работници, командувани от променливия капитал, този капитал нараства, ако индивидуалният работник доставя повече труд, и неговата работна заплата поради това нараства, макар че цената на труда остава неизменна или дори спада, само че по-бавно, отколкото се покачва масата труд. Прирастът на променливия капитал става тогава показател за повече труд, но не за повече заети работници. Всеки капиталист има абсолютен интерес да изстиска определено количество труд от по-малък вместо от по-голям брой работници, макар повечето работници да са еднакво евтини или дори по-евтини. В последния случай вложеният постоянен капитал расте пропорционално с масата на поставения в движение труд, а в първия случай — много по-бавно. Колкото по-голям е мащабът на производството, толкова по-решаващ е този мотив. Неговото значение расте с натрупването на капитала.

Видяхме, че развитието на капиталистическия начин на производство и на производителната сила на труда — едновременно причина и последица на натрупването — дава на капиталиста възможност при същото вложение на променлив капитал да поставя в движение повече труд чрез по-голяма екстензивна или интензивна експлоатация на индивидуалните работни сили. Видяхме по-нататък, че той със същата капиталова стойност купува повече работни сили, като прогресивно замества по-сръчните работници с по-несръчните, зрелите с незрели, мъжете с жени, възрастните с младежи или деца.

И така, от една страна, с напредъка на натрупването по-големият променлив капитал поставя в движение повече труд, без да увеличава броя на работниците, а от друга страна — променливият капитал от една и съща величина поставя в движение повече труд чрез същата маса работна сила, и най-сетне — повече по-неподготвени работни сили, с които замества по-подготвени.

⁸²⁾ *Harriet Martineau*, „A Manchester Strike“, London, 1832, p. 101.

Затова произвеждането на едно относително свръхнаселение, или изхвърлянето на работниците на свобода, напредва още по-бързо, отколкото техническото преобразуване на производствения процес, което и без това е ускорено от напредъка на натрупването, и отколкото съответното пропорционално спадане на променливата част на капитала спрямо постоянната му част. Ако средствата за производство, като нарастват по размер и ефективност, стават във все по-малка степен средства за наемане на работниците, самото това отношение се видоизменя и от обстоятелството, че съобразно с нарастването на производителната сила на труда капиталът създава увеличено предлагане на труд по-бързо от увеличаването на своето търсене на работници. Прекомерният труд на заетата част на работническата класа уголемява редиците на нейните резерви, докато обратно, засиленият натиск, който последните чрез своята конкуренция упражняват върху заетите работници, ги принуждава към прекомерен труд и към подчиненост под диктовката на капитала. Обричането на част от работническата класа на принудително безделие поради този прекомерен труд на другата част и обратно става средство за обогатяване на отделния капиталист⁸³) и същевременно ускорява произвеждането на индустриалната резервна

⁸³) Дори през време на глада за памук в 1863 г. намираме в един памфлет на памукопредачите от Блякбъри остри оплаквания от извънредния труд, който по силата на фабричния закон е засягал, естествено, само възрастни работници-мъже. „От възрастните работници в тази фабрика се изискваше 12 до 13-часов труд на ден, макар че има стотици, които са принудени да бездействуват, а на драго сърце биха работили през част от работното време, за да могат да поддържат своите семейства и да спасят своите братя по труд от преждевременна смърт поради извънредния труд.“ „Ние — казва се по-нататък — бихме попитали възможни ли са шо-годе сносни отношения между господари и „слуги“ при тази практика да се работи извънредно време? Жертвите на извънредния труд чувствуват тая несправедливост също тъй, както и ония, които са обречени на принудително безделие (condemned to forced idleness). В този окръг работата, която трябва да се свърши, стига, за да заангажира отчасти всички работници, ако трудът се разпределяше справедливо. Ние искаме само правото си, като подканваме господарите навсякъде да съкратят работното време поне докато трае сегашното положение на нещата, вместо да претоварват с работа една част от работниците, докато другата част по липса на работа е принудена да влаци своето съществуване за сметка на благотворителността“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, стр. 8). — Авторът на „Essay on Trade and Commerce“ със своя привичен безпогрешен инстинкт на буржоа схваща ефекта на относителното свръхнаселение върху заетите работници. „Друга причина на безделиечето (idleness) в това кралство е липсата на достатъчен брой работни ръце. Винаги, когато поради някакво необикновено търсене на фабрики масата на труда стане недостатъчна, работниците чувствуват своето собствено значение и искат да накарат и своите господари да го почувствуват; това е изумително; но манталитетът на тези хора е толкова извратен, че в такива случаи група работници се обединяват с цел да поставят господаря в затруднение с това, че безделичат цял ден“ („An Essay on Trade and Commerce“, London, 1770, p. 27, 28). Работата е там, че тези хора са искали увеличение на работната заплата.

армия в мащаб, отговарящ на напредъка на общественото натрупване. Колко важен е този момент от образуването на относителното свръхнаселение, доказва например Англия. Нейните технически средства за „спестяване“ на труд са колосални. Въпреки това, ако утре трудът навсякъде бъде ограничен до разумни размери и бъде степенуван между различните слоеве на работническата класа по възраст и пол, наличното работническо население ще бъде абсолютно недостатъчно за продължаване на националното производство в неговия днешен мащаб. Щеше да се наложи превръщането на голямото мнозинство от сегашните „непроизводителни“ работници в „производителни“.

Общо взето, общите изменения на работната заплата се регулират изключително от разширяването и свиването на промишлената резервна армия, които отговарят на смяната на периодите на промишления цикъл. Следователно те не се определят от движението на абсолютния брой на работническото население, а от променливото съотношение, в което работническата класа се разпада на активна армия и резервна армия, от покачването или спадането на относителния размер на свръхнаселението, от степента, в която то ту бива поглъщано, ту отново бива изхвърляно „на свобода“. За съвременната промишленост с нейния десетгодишен цикъл и неговите периодични фази — които при това с напредване на натрупването са прекъсвани от неправилни и все по-бързо следващи едни след други колебания — наистина щеше да бъде „хубав“ един закон, който регулира търсенето и притока на труд не чрез разширяването и свиването на капитала — следователно не съобразно неговите потребности да самонараства за съответния момент, така че трудовият пазар да изглежда ту относително недостатъчно пълен, защото капиталът се разширява, ту пък препълнен, защото капиталът се свива, а който, наопаки, поставя движението на капитала в зависимост от абсолютното движение на броя на населението. А тъкмо такава е икономическата догма. Според нея поради натрупването на капитала работната заплата се повишава. Повишената работна заплата подтиква към по-бързо умножаване на работническото население и това умножаване трае, докато трудовият пазар се препълни, т. е. докато капиталът стане относително недостатъчен в сравнение с притока на работници. Работната заплата спада и това е опаката страна на медала. Поради спадането на работната заплата работническото население постепенно намалява, така че в сравнение с него капиталът отново получава превес или, както го обясняват някои, спадането на работната заплата и съответното покачване на експлоатацията на работника отново ускорява натрупването, докато в същото време ниската заплата държи в шах растежа на работни-

ческата класа. Така пак настъпва положението, когато притокът на труд е по-малък от търсенето на труд, заплатата се повишава и т. н. Прекрасен метод на движение за развитото капиталистическо производство! Преди още да може да настъпи — поради повишаване на работната заплата — някакъв положителен растеж на действително работоспособното население, вече отдавна ще е изтекъл срокът, в който е трябвало да се проведе промишленият поход, да се даде и реши сражението.

Между 1849 и 1859 г., едновременно със спадането на житните цени, е настъпило едно практически само номинално покачване на работната заплата в английските земеделски окръзи; напр. в Уйл-шайр седмичната заплата се е покачила от 7 на 8 шилинга, в Дорсетшайр — от 7 или 8 на 9 шилинга и т. н. Това е било последица от един необикновен отлив на излишното земеделско население, причинен от нуждите на войската,¹⁷⁸ от грамадното разширение на железопътните строежи, на фабриките, на мините и т. н. Колкото е по-ниска работната заплата, в толкова по-високи процентни числа се изразява всяко, дори и най-незначително нейно покачване. Ако напр. седмичната заплата е 20 шилинга и се покачи на 22 шилинга, увеличението ще бъде 10%; ако, напротив, тя е само 7 шилинга и се покачи на 9, то ще бъде $28\frac{4}{7}\%$, което звучи твърде внушително. Във всеки случай фермерите надали вой и дори лондонският „Economist“ сериозно забърбори за „общ и значителен напредък на тази мизерна заплата“⁸⁴) Какво направиха фермерите? Чакаха ли, докато поради тази блестяща заплата селските работници се размножат дотолкова, че тяхната заплата по необходимост да трябва да спадне, както си представя това догматично-икономическият мозък? Те въведоха повече машини и работниците завчас пак „надминаха броя“, и то в съотношение, което задоволи дори фермерите. Сега в земеделието бе вложен „повече капитал“, отколкото преди, и то в по-производителна форма. С това търсенето на труд спадна не само относително, но и абсолютно.

Горната икономическа фикция смесва законите, които регулират общото движение на работната заплата, или отношението между работническата класа, т. е. целокупната работна сила — и целокупния обществен капитал, със законите, които разпределят работническото население между отделните сфери на производството. Ако напр. поради благоприятна конюнктура натрупването в определена сфера на производството е особено оживено, ако печалбата в нея е по-голяма от средната печалба и натам се устремява добавъчен капитал — там естествено се покачва търсенето на труд и работ-

⁸⁴) „Economist“, 21 януари 1860 г.

ната заплата. По-високата работна заплата привлича по-голяма част от работническото население в облагодетелствуваната сфера, докато тя се насити с работна сила и работната заплата след време пак спадне до своето предишно средно равнище или даже под него — ако напливът е бил твърде голям. Тогава не само спира притокът на работници във въпросния отрасъл, но дори на негово място идва техният отлив. Туж икономистът си въобразява, че вижда „къде и как“ при покачване на работната заплата се извършва абсолютно увеличаване на броя на работниците, а при абсолютно увеличаване на броя на работниците — спадане на работната заплата, но той всъщност вижда само местното колебание на трудовия пазар в отделна сфера на производството, вижда само явления на разпределянето на работническото население в различните сфери за влагане на капитал в зависимост от неговите променящи се потребности.

Промишлената резервна армия в периодите на застой и на средно оживление упражнява натиск върху активната работническа армия, а в период на свръхпроизводство и трескава дейност обуздава нейните претенции. Така че относителното свръхнаселение е оня фон, върху който се движи законът за търсенето и предлагането на труд. То стеснява полето на действие на този закон в предели, които абсолютно отговарят на експлоататорската алчност и на властолюбието на капитала. Тук е мястото да се върнем към един от подвизите на икономическата апологетика. Читателят си спомня, че когато — поради въвеждане на нови или разширяване на старите машини — част от променливия капитал се превръща в постоянен, икономическият апологет тълкува тая операция, която „обвързва“ капитал и с това изхвърля „на свобода“ работници, тъкмо наопаки, в смисъл че тя освобождава капитал за работниците. Едва сега можем напълно да отдадем заслуженото на безсрамието на апологета. Изхвърлят се „на свобода“ не само непосредствено изтиканите от машината работници, но и екипът, който ги замества, и оня допълнителен контингент, който редовно се поглъща при обичайното разширяване на предприятието върху неговата стара основа. Сега те всички са изхвърлени „на свобода“ и всеки нов капитал, който има охотата да функционира, може да разполага с тях. Дали той привлича тях или други, ефектът върху общото търсене на труда ще бъде нула, докато този нов капитал е достатъчен само за да освободи пазара от тъкмо толкова работници, колкото са хвърлили в него машините. Ако капиталът наеме по-малък брой, количеството на онези, които надминават нужния брой, нараства; ако наеме по-голям брой, общото търсене на труд нараства само с превеса на заетите над изхвърлените „на свобода“. Така че подемът, който търсещите приложение добавъчни капитали иначе биха предизвикали

във всеобщото търсене на труд, се неутрализира във всеки случай дотолкова, доколкото са достатъчни работниците, които машината е изхвърлила на улицата. Това значи, че механизмът на капиталистическото производство се грижи за това, шото абсолютният прираст на капитала да не бъде придружаван от съответно покачване на общото търсене на труд. И това апологетът нарича компенсация за мизерията, страданията и възможната гибел на работниците, изтласкани през преходния период, който ги натирва в промишлената резервна армия! Търсенето на труд не е идентично с растежа на капитала, предлагането на труд не е идентично с растежа на работническата класа; така че не може да се приема, че си взаимодействуват две независими една от друга сили. Les dés sont pipés [заровете са фалшиви]. Капиталът действа едновременно в двете посоки. Ако неговото натрупване, от една страна, увеличава търсенето на труд, то, от друга страна, с изхвърлянето „на свобода“ на работниците увеличава и техния приток, докато едновременно натискът на незаетите работници принуждава заетите да влагат повече труд и по този начин прави до известна степен предлагането на труда независимо от притока на работници. Движението на закона за търсенето и предлагането на труд върху тая база довежда деспотизма на капитала до неговата връхна точка. Затова щом работниците проникнат в тайната на това, как става така, че колкото повече работят, колкото повече произвеждат чуждо богатство, колкото повече расте производителната сила на техния труд, толкова по-несигурна става за тях дори функцията им като средство за нарастване на капитала; щом открият, че степенята на интензивността на конкуренцията между самите тях изцяло зависи от натиска на относителното свръхнаселение; щом се постараят да организират чрез трейдюниони и т. н. планомерно съдействие между заети и незаети работници, за да пречупят или да отслабят гибелните за тяхната класа последици на този природен закон на капиталистическото производство — капиталът и неговият сикофант, икономистът, надават вой, че се нарушавал „вечният“ и така да се каже „свещеният“ закон на търсенето и предлагането. Защото всяка сплотеност между заетите и незаетите работници нарушавала „чистата“ проява на този закон. Но, от друга страна, когато — както е напр. в колонииите — неблагоприятни обстоятелства пречат на образуването на промишлената резервна армия, а заедно с нея на абсолютната зависимост на работническата класа от класата на капиталистите, капиталът и наред с него неговият банален Санчо Панса се бунтува срещу „свещения“ закон на търсенето и предлагането и се стараят да го подпомогнат чрез насилствени средства.

4. РАЗЛИЧНИ ФОРМИ НА СЪЩЕСТВУВАНЕ НА ОТНОСИТЕЛНОТО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ. ВСЕОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

Относителното свръхнаселение съществува във всевъзможни нюанси. Всеки работник спада към него през времето, когато е ползвае или съвсем неспада. Независимо от нейните едри, периодично повтарящи се форми, които са отпечатък от смяната на фазите на промишления цикъл, така, че то се явява ту остро, във време на криза, ту хронично, във време на застой, то постоянно има три форми: текуща, скрита и застойна.

В центровете на съвременната промишленост — във фабриките, манифактурите, металодобивните заводи, рудниците и т. н. — работниците ту биват изтласквани, ту пък наново биват привлечани в по-голямо количество, така че, общо взето, броят на заетите работници се увеличава, макар и в постоянно намаляваща се пропорция в сравнение с мащаба на производството. Тук свръхнаселението съществува в текуща форма.

Както в същинските фабрики, тъй и във всички едри работилници, където машината влиза като фактор или поне е въведено съвременното разделение на труда, са заети маса работници от мъжки пол, още непрехвърлили периода на юношеството. Но след като навършат тази възраст, само малцина остават на работа в същите отрасли, а мнозинството редовно бива уволнявано. То образува елемент на подвижното свръхнаселение и този елемент нараства заедно с размерите на промишлеността. Част от тези работници емигрират и всъщност само следват емигриращия капитал. Една от последиците е, че женското население нараства по-бърже, отколкото мъжкото, пример за което дава Англия. Обстоятелството, че естественният прираст на работническата маса не насища потребностите на натрупването на капитала и все пак едновременно с това ги надминава, е противоречие на самото движение на капитала. Той има нужда от по-големи маси работници на по-ранна възраст и от по-малка маса възмъжали. Това противоречие не е по-крещящо от другото, че се оплакват от недостиг на работни ръце в същото време, когато много хиляди работници са на улицата, защото разделието на труда ги е приковало към определен производствен отрасъл⁸⁵⁾. При това капиталът тъй бърже потребява работната сила,

⁸⁵⁾ Докато във втората половина на 1866 г. в Лондон е имало от 80 000 до 90 000 безработни, във фабричния отчет за същото полугодие се казва: „Изглежда, че не е абсолютно вярно, когато казват, че търсенето предизвиква приток именно в момента, когато той е нужен. Това не важи за труда, тъй като много машини трябваше миналата година да спрат поради липса на работни сили“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866“, p. 81).

че работникът на средна възраст е вече повече или по-малко изхабен. Той попада в редовете на надминаващите нужния брой или бива изтикван от по-високо на по-ниско стъпало. Тъкмо между работниците на едрата промишленост ние се натъкваме на най-краткотраен живот.

„Д-р Лий, завеждащ здравното дело в Манчестер, е установил, че средната продължителност на живота на заможната класа в този град е 38, а за работническата класа само 17 години. В Ливерпул тя е 35 години за първата класа и 15 за втората. От това следва, че привилегированата класа има право на повече от двойно по-дълъг живот (had a lease of life), отколкото нейните по-малко облагодетелствувани съграждани“^{85а}).

При тези условия абсолютният растеж на тая категория от пролетариата изисква такава форма, която да увеличава нейния брой, макар че нейните елементи се изхабяват много бързо. Това значи бърза смяна на работническите поколения. (Тоя закон не важи за останалите класи на населението.) Тази обществена потребност се задоволява чрез ранни бракове — неизбежна последица от условията, в които живеят работниците от едрата индустрия — и чрез оная премия, която експлоатацията на работническите деца дава за тяхното произвеждане.

Щом капиталистическото производство завладее земеделието или в степента, в която се извършва това завладяване, търсенето на земеделско-работническо население намалява абсолютно с натрупването на функциониращия тук капитал, като при това отблъскването на това население се допълва, както в неземеделската промишленост, чрез по-голямо привличане. Затова част от селското население е винаги готово да мине към градския или манифактурен пролетариат и само изчаква благоприятните условия за това превръщане. (Манифактура тук в смисъл на каквото и да било неземеделско производство.)⁸⁶ Този източник на относителното свръхнаселение е постоянно подвижен. Но непрекъснатият приток към градовете предпоставя в самите села едно постоянно, скрито свръх-

^{85а}) Речта на Дж. Чембърлейн, тогава кмет на Бирмингам (а сега (1883 г.) министър на търговията), произнесена при откриването на санитарната конференция в Бирмингам на 15 януари 1875 г. (Ф. Е.).

⁸⁶) Според преброяването от 1861 г. в Англия и Уелс е имало „781 града с 10 960 998 жители, докато в селата и паланките е имало само 9 105 226 жители... В 1851 г. в преброяването са фигурирали 580 града, населението на които е било почти равно на населението на окръжаващите ги селски окръзи. Но докато населението на тези селски окръзи през следващите 10 години е нараснало само с половин милион души, в 580-те града то е нараснало с 1 554 067 души. Прирастът на населението в селските енории съставлява 6,5%, а в градовете — 17,3%. Разликата в размера на нарастването се дължи на преселването от селата в градовете. Три четвърти от общото нарастване на населението се пада на градовете“ („Census etc“. v. III, p. 11, 12).

население, чийто размер става видим само когато отводните канали по изключение се отварят нашироко. Затова заплатата на селския работник бива смъквана до минимум и той винаги стои с единия крак в блатото на пауперизма.

Третата категория на относителното свръхнаселение, застойното, образува част от активната работническа армия, но с твърде нередовна заетост. Така тя предлага на капитала неизчерпаем резервоар на разполагаема работна сила. Нейното положение в живота спада под средното нормално ниво на работната класа и именно това я превръща в широка основа на особени експлоатационни отрасли на капитала. Тя се характеризира с максимум работно време и минимум работна заплата. Под рубриката домашно производство ние вече се запознахме с нейната главна форма. Тя постоянно попълва редовете си от онези, които надминават нужния брой за едрата промишленост и земеделие, а особено от пропадащи отрасли на производството, в които манифактурата убива занаята, а машинното производство — манифактурата. Нейният размер се разширява същото, както с размера и енергичността на натрупването напредва и създаването на „излишни“ работници. Но заедно с това тя образува такъв елемент на работническата класа, който сам се възпроизвежда и се увековечава и който взема сравнително по-голям дял в нейния целокупен растеж, отколкото всички други нейни елементи. В действителност не само масата на ражданията и смъртните случаи, но и абсолютната големина на семействата са обратно пропорционални на височината на работната заплата, т. е. на масата на средствата за живот, с които разполагат различните категории работници. Тоя закон на капиталистическото общество би звучал безсмислено между диваци или дори между цивилизовани колонисти. Той напомня за масовото възпроизводство на индивидуално слаби и много преследвани животински видове⁸⁷.)

Най-сетне, най-долният слой на относителното свръхнаселение обитава сферата на пауперизма. Независимо от скитниците, престъпниците, проститутките, накъсо, същинския лумпенпролетариат — този обществен слой се състои от три категории. Първо: работоспособни. Достатъчно е само повърхностно да прегледаме статистиката

⁸⁷) „Изглежда, че бедността благоприятства размножаването“ (А. Смит). Това дори би било особено мъдро наредено от бога — според мнението на галантния и остроумен абат Галиани: „Бог е наредил тъй, че хората, които упражняват най-полезните занятия, да се раждат в преизобилно количество“ (*Galiani*, цит. съч., стр. 78). „Мизерията — чак до най-крайните предели на глада и епидемиите — по-скоро умножава растежа на населението, вместо да го спъва“ (*S. Laing*, „National Distress“, 1844, р. 69). След като илюстрира това със статистически данни, Ленг продължава: „Ако всички хора се намираха в благоприятни условия, тогава светът скоро щеше да се обезлюди.“

на английския пауперизъм, за да видим, че неговата маса набъбва при всяка криза и спада при всяко съживяване на сделките. Второ: сираци и деца на паупери. Те са кандидати за промишлената резервна армия, а в периоди на голям подем, като напр. в 1860 г., бърже и масово се включват в активната работническа армия. Трето: пропаднали, опросели, негодни за труд. Това са особено индивиди, които пропадат поради своята неподвижност, причинена от разделението на труда, такива, които доживяват повече от нормалната възраст на работника, най-сетне жертвите на промишлеността, чийто брой расте заедно с нарастването на опасните машини, на мините, химическите фабрики и т. н., осакатени, болни, вдовици и т. н. Пауперизмът е инвалидният дом на активната работническа армия и баластът на промишлената резервна армия. Неговото произвеждане е включено в производството на относителното свръхнаселение, необходимостта от него — в необходимостта от това свръхнаселение, заедно с него той образува необходимо условие за съществуването на капиталистическото производство и за развитието на богатството. Той принадлежи към *faux frais* [непроизводителните разходи] на капиталистическото производство, но капиталистът в повечето случаи съумява да ги прехвърли от себе си върху плещите на работническата класа и на дребната буржоазия.

Колкото по-големи са общественото богатство, функциониращият капитал, размерът и енергията на неговия растеж, а следователно и абсолютната величина на пролетариата и производителната сила на неговия труд — толкова по-голяма е промишлената резервна армия. Разполагаемата работна сила се развива по силата на същите причини, както и експанзивната сила на капитала. Следователно относителната величина на промишлената резервна армия нараства заедно със силите на богатството. Но колкото по-голяма е тази резервна армия, в сравнение с активната работническа армия, толкова по-масово е постоянното свръхнаселение, чиято мизерия е право пропорционална* на мъките на неговия труд. Най-сетне, колкото по-големи са живеещият в мизерия слой на работническата класа и промишлената резервна армия — толкова по-голям е официалният пауперизъм. *Това е абсолютният, всеобщ закон на капиталистическото натрупване.* В своето осъществяване този закон, както и всички други закони, се видоизменя под влиянието на различни обстоятелства, но мястото на техния анализ не е тук.

Понятна е глупостта на икономическата мъдрост, която проповядва на работниците да нагаждат своя брой към потребностите

*В оригинала е казано „обратно пропорционална на мъките на неговия труд“; поправката е направена в съответствие с текста на авторизираното френско издание. *Ред.*

на капитала да нараства. Механизмът на капиталистическото производство и на капиталистическото натрупване постоянно нагажда този брой към тези потребности. Първата дума на това нагаждане е създаването на относително свръхнаселение, т. е. на промишлена резервна армия, а последната дума — мизерията на все по-нарастващи слове от активната работническа армия и баластът на пауперизма.

Законът, според който дадена постоянно нарастваща маса от средства за производство може — благодарение на напредъка в производителността на обществения труд — да се постави в движение с прогресивно намаляващо се изразходване на човешка сила — този закон (на капиталистическа почва, където не работникът прилага средствата на труда, а средствата на труда прилагат работника) се изразява в това, че колкото по-висока е производителната сила на труда, толкова по-голям е натискът на работниците върху средствата за тяхното заангажиране, толкова по-нестабилни са следователно условията на тяхното съществуване: продажба на собствената сила за умножаване на чуждото богатство или за самонарастване на капитала. Така че по-бързият растеж на средствата за производство и на производителността на труда, отколкото този на производителното население капиталистически се изразява, напротив, в това, че работническото население расте винаги по-бърже, отколкото потребността на капитала да нараства.

В четвъртия отдел, при анализа на производството на относителната принадлежна стойност, ние видяхме: в капиталистическата система прилагането на всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда става за сметка на индивидуалния работник; всички средства за развитие на производството се превръщат в средства за подчинение и експлоатиране на производителя, осакатяват работника до получовек, унизяват го до придатък към машината, увеличавайки мъката на труда, отнемат неговата съдържателност, отчуждават от работника духовните сили на трудовия процес в същата степен, в която науката влиза като самостоятелна сила в процеса на труда; те обезобразяват условията, в които работникът се труди, подчиняват го през време на трудовия процес на най-дребнавия и злобен деспотизъм, превръщат цялото време на живота му в работно време, хвърлят жената и децата му под Джагернаутвата колесница на капитала.¹⁷⁹ Но всички методи за производство на принадлежна стойност са същевременно и методи за натрупване и обратно — всяко разширяване на натрупването става средство за развитието на тези методи. От това следва, че в размера, в който се натрупва капиталът, положението на работника неизбежно ще се влошава, каквато и да бъде неговата заплата, висока или ниска. Най-сетне, законът, който винаги държи относителното свръхнаसे-

ние, или промишлената резервна армия, в равновесие с обема и енергичността на натрупването — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя натрупването на мизерията, съответна на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, подивяване и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която произвежда своя собствен продукт като капитал.

Този антагонистичен характер на капиталистическото натрупване⁸⁸⁾ е бил посочван в различни форми от икономистите, макар че те отчасти смесват в един кош с него разни наистина аналогични, но все пак по същество различни явления от предкапиталистическите начини на производство.

Венецианският калугер Ортес, един от големите писатели-икономисти на 18 в., схваща антагонизма на капиталистическото производство като всеобщ природен закон на общественото богатство.

„Икономически доброто и икономически злото у всяка нация винаги се уравновесяват взаимно (il bene ed il male economico in una pazione sempre all'istessa misura): изобилието на блага у едни е винаги равно на липсата им у други (la copia de beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Голямото богатство на някои е винаги придружено с абсолютно ограбване на най-необходимото от много повече други хора. Богатството на нацията отговаря на нейното население, а нейната мизерия отговаря на богатството ѝ. Работливостта на едни налага на други да стоят бездейни. Бедните и бездейните са необходим плод на богатите и деятелните“ и т. н.⁸⁹⁾

Приблизително 10 години след Ортес англиканският поп Таунсенд по най-груб начин славослови бедността като необходимо условие за богатството.

„Законодателната принуда към труд е свързана с твърде много трудности, насилия и шум, докато гладът не само предизвиква мирен, мълчалив, постоянен натиск, но и като най-естествен мотив за прилежание и труд предизвиква най-мощно напрягане.“

⁸⁸⁾ „Така че от ден на ден става все по-ясно, че производствените отношения, в които се движи буржоазията, нямат единен прост характер, а двойствен; че в същата пропорция, в която се създава богатството, се създава и мизерията; че в същата пропорция, в която се развиват производителните сили, се развива и една производителна сила на потисничество; че тия отношения създават буржоазното богатство, т. е. богатството на буржоазната класа, само като унищожават едновременно и постоянно богатството на отделни членове на тази класа и като произвеждат все по-нарастващ пролетариат (Карл Маркс. „Нишета „на философията“, стр. 116 (виж настоящото издание, том 4, стр. 144)).

⁸⁹⁾ G. Ortes, „Della Economia Nazionale libri sei 1774“, в изданието на Кустоди Parte Moderna, т. XXI, р. 6—9, 22, 25 etc. Ортес казва пак там на стр. 32: „Вместо да измислям безполезни системи за щастието на народите, аз ще се огранича да изследвам причините на тяхното нещастие.“

Следователно всичко се свежда към това, да се направи гладът постоянно явление между работническата класа, а за това се грижи, според Таунсенд, принципът за населението, който е особено деен между бедните.

„Изглежда, че е природен закон бедните да са до известна степен лекомислени (improvident) (т. е. толкова лекомислени, че се раждат на тоя свят без златни лъжички в устата), така че винаги се намират хора (that there always may be some) за изпълняване на най-робските, най-мръсните и най-долните функции в обществото. Това твърде много умножава фонда на човешкото щастие (the fund of human happiness), по-деликатните (the more delicate) се освобождават от това тегло и могат несмушавани да се отдадат на своето по-високо призвание и т. н. . . . Законът за бедните има тенденция да наруши хармонията и красотата, симетрията и реда на тази система, изградена в света от бога и природата“⁹⁰).

Ако венецианският калугер е намирал в жребия на съдбата, който увековечава мизерията, оправдание за съществуването на християнската благотворителност, безбрачието, манастирите и богоугодните заведения, то протестантският храненик, напротив, намира в това претекст да осъди законите, по силата на които бедният е имал право на оскъдна обществена помощ. —

„Напредъкът на общественото богатство — казва Щорх — създава оная по-лзна класа на обществото . . . която извършва най-скупните, най-долните и най-отвратителните работи, с една дума — взема върху плещите си всичко, което в живота е неприятно и робско, и именно с това дава на другите класи свободното време, веселото разположение на духа и условното (c'est bon ! [добре казано !]) достойнство на характера и т. н.“⁹¹)

Щорх се пита, какво предимство има всъщност пред варварството тази капиталистическа цивилизация с нейната мизерия и нейната деградация на масите? Той намира само един отговор — сигурността! —

„Благодарение на напредъка на промишлеността и науката — казва Сисмонди — всеки работник може всекидневно да произвежда много повече от това, което му е

⁹⁰) „A Dissertation on the Poor Laws“. By a Well-wisher of Mankind (The Rev. Mr. Townsend), 1786“, преиздадено в Лондон, 1817, стр. 15, 39, 41. Този „деликатен“ поп, от чието току-що приведено съчинение, както и от пътуването му из Испания Малтус често пъти преписва по цели страници, е заимствувал по-голямата част от своята доктрина от сър Дж. Стюърт, когото той обаче изопачава. Напр. когато Стюърт казва: „Тук при робството, е съществувал един насилствен метод да се прави човечеството трудолюбиво (за неработещите) . . . Тогава хората са били принуждавани към труд (т. е. към безплатен труд за други), защото са били роби на други хора: сега хората биват принуждавани към труд (т. е. към безплатен труд за неработещи), защото са роби на своите собствени потребности“¹⁸⁰ — от това той не вади заключение, както охраненият поп, че . . . наемните работници трябва винаги да гладуват. Напротив, той иска да умножи техните потребности и същевременно да направи растящия брой на техните потребности подтик към труд за „по-деликатните“.

⁹¹) Storch. „Cours d'Economie Politique“, éd. Pétersbourg, 1815, t. III, p. 223.

необходимо за неговото потребление. Но в същото време, когато неговият труд създава богатството — самото това богатство щеше да го направи неособено пригоден за труд, ако той самият беше призван да го потребява.“ Според него „хората (т. е. неработниците) вероятно биха се отказали от всички усъвършенствувания в изкуствата, както и от всички удобства, които ни дава промишлеността, ако трябваше да ги изкупват с такъв постоянен труд като този на работника . . . Усилията днес са отделени от тяхното възнаграждение; не един и същ човек най-напред работи, а после почива; напротив, именно защото единият работи — другият трябва да почива . . . Така че безкрайното умножаване на производителните сили на труда не може да има друг резултат освен увеличаването на лукса и на наслажденията на бездейните богаташи“⁹²⁾.

Най-сетне Детю де Траси, студеният буржоазен доктринер, грубо заявява:

„Бедни нации са ония, където народът живее добре, а богати нации са ония, където той обикновено е беден“⁹³⁾.

5. ИЛЮСТРАЦИЯ НА ВСЕОБЩИЯ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

а) АНГЛИЯ ОТ 1846—1866 г.

Нито един период на съвременното общество не е така благоприятен за изучаване на капиталистическото натрупване, както периодът на последните 20 години. Този период създава впечатление, като че ли е намерил кесията на Фортуна. А от всички страни пак Англия дава класически пример, защото тя заема първото място в световния пазар, защото само тук капиталистическото производство е напълно развито и, най-после, защото въвеждането на хилядогодишното царство на свободната търговия е заприщило от 1846 г. насам и последното убежище на вулгарната политическа икономия. Титаничният напредък на производството, при който втората половина на двадесетгодишния период далеч надминава първата, бе вече достатъчно отбелязан в четвъртия отдел.

Макар че абсолютното нарастване на английското население през последните 50 години е твърде голямо, все пак относителното нарастване, т. е. нормата на прираста, постоянно е спадало, както се вижда от следната таблица, взета от официалното преброяване:

Годишен процентен прираст на населението в Англия и Уелс по десетилетия:

⁹²⁾ *Sismondi*, „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 79, 80, 85.

⁹³⁾ *Destutt de Tracy*, цит. съч., стр. 231.

1811—1821.....	1,533%
1821—1831.....	1,446%
1831—184.....	1,326%
1841—1851.....	1,216%
1851—1861.....	1,141%

Нека разгледаме сега от друга страна растежа на богатството. Тук най-сигурният критерий е движението на печалбите, поземлената рента и т. н., които се облагат с данък върху дохода. Прирастът на облагаемите печалби (без фермерите и някои други рубрики) е възлизал за Великобритания от 1853 г. до 1864 г. на 50,47% (или средно годишно 4,58%)⁹⁴⁾, а прирастът на населението през същия период — приблизително на 12%. Прирастът на обложената рента от земята (включително от къщи, железни пътища, мини, риболов и т. н.) за периода от 1853 до 1864 г. е възлизал на 38%, или $3\frac{5}{12}\%$ годишно, от които най-големият дял се пада на следните рубрики:⁹⁵⁾

	Увеличение на дохода от 1853 до 1864 г.	Годишно увеличение
Къщи.....	38,6%	3,50%
Каменоломни.....	84,76%	7,70%
Мини.....	68,85%	6,26%
Железодобивни заводи.....	39,92%	3,63%
Риболов.....	57,37%	5,21%
Заводи за светилен газ.....	126,02%	11,45%
Железници.....	83,29%	7,57%

Ако сравним всички четирилетия от периода от 1853—1864 г., ще видим, че степента на прираста на доходите постоянно расте. Така напр. за произтичащите от печалби доходи тя е за 1853—1857 г. годишно 1,73%, за 1857—1861 г. годишно 2,74% и за 1861—1864 г., годишно 9,30%. Цялата сума на доходите, облагани с данък върху дохода, е възлижала в Съединеното кралство в 1856 г. на 307 068 898 ф. ст., в 1859 г. на 328 127 416 ф. ст., в 1862 г. на 351 745 241 ф. ст., в 1863 г. на 359 142 897 ф. ст., в 1864 г. на 362 462 279 ф. ст., в 1865 г. на 385 530 020 ф. ст.⁹⁶⁾

⁹⁴⁾ „Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue“, London 1866, p. 38.

⁹⁵⁾ Пак там.

⁹⁶⁾ За едно сравнение тези числа са достатъчни, но ако ги разгледаме абсолютно, те са неверни, тъй като всяка година остават „премълчани“ може би 100 милиона ф. ст. доходи. Оплакването на чиновниците, които работят по облагане на вътрешните доходи, за систематическа измама, особено от страна на търговци и промишленици, се повтаря във всеки техен отчет. Така напр. в един отчет четем: „Едно акционерно дружество декларира своите облагаеми с данък печалби на 6000 ф. ст.,

Натрупването на капитала беше едновременно съпровождано и от неговата концентрация и централизация. Макар че в Англия не е съществувала никаква официална земеделска статистика (в Ирландия такава има), десет английски графства по своя инициатива са я създали. За тези графства тя сочи резултата, че от 1851 до 1861 г. арендите под 100 акра са се намалили от 31 583 на 26 567; значи 5016 са се съединили с по-големи аренди⁹⁷⁾. От 1815 до 1825 г. нито един движим имот над 1 милион ф. ст. не е подлежал на данък върху наследството, а от 1825 до 1855 г. е имало 8 такива имоти, от 1855 до юни 1859 г., т. е. за 4½ години — 4⁹⁸⁾. Но централизацията най-ясно се вижда от един кратък анализ на данъка върху дохода под рубрика D (печалба, с изключение на фермерската, и т. н.) за годините 1864 и 1865. Но преди това отбелязвам, че доходи от този източник, възлизащи най-много на 60 ф. ст., подлежат на income tax [данък върху дохода]. Тези подлежащи на облагане с данък доходи през 1864 г. са възлизали в Англия, Уелс и Шотландия на 95 844 222 ф. ст., а през 1865 г. на 105 435 587 ф. ст.⁹⁹⁾, докато броят на обложените лица в 1864 г. е бил 308 416 души при общ брой на населението 23 891 009, а в 1865 г. този брой е бил 332 431 души при общ брой на населението 24 127 003. Следната таблица показва разпределението на тези доходи за двете години:

	Годината, която свършва на 5 април 1864 г.		Годината, която свършва на 5 април 1865 г.	
	Доход от печалби (във ф. ст.)	Лица	Доход от печалби (във ф. ст.)	Лица
Общ доход.....	95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
от които.....	57 028 290	23 334	64 554 297	24 075
от които.....	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
от които.....	22 809 781	822	27 555 313	973
от които.....	8 744 762	91	11 077 238	107

През 1855 г. в Обединеното кралство са били произведени 61 453 079 тона каменни въглища на стойност 16 113 267 ф. ст., през

а оценителят ги оцени на 88 000 ф. ст. и в края на краищата данъкът беше заплатен върху тази сума. Друго едно дружество декларира 190 000 ф. ст., но беше принудено да признае, че действителната сума е 250 000 ф. ст." (пак там, стр. 42).

⁹⁷⁾ „Census etc.“ v. III, p. 29. Твърдението на Джон Брайт, че 150 лендлордове притежават половината от английската земя и 12 лендлордове — половината от шотландската земя, не е опровергано.

⁹⁸⁾ „Fourth Report etc. of Inland Revenue“, London, 1860, p. 17.

⁹⁹⁾ Това са чистите доходи, т. е. след като са направени предвидените от закона удържки.

1864 г. — 92 787 873 тона на стойност 23 197 968 ф. ст.; през 1855 г. — 3 218 154 тона чугун на стойност 8 045 385 ф. ст.; през 1864 г. — 4 767 951 тона на стойност 11 919 877 ф. ст. През 1854 г. дължината на експлоатираните железопътни линии в Обединеното кралство е била 8054 мили с вложен в тях капитал 286 068 794 ф. ст., а през 1864 г. тяхната дължина е 12 789 мили, вложеният капитал — 425 719 613 ф. ст. През 1854 г. целият внос и износ на Обединеното кралство е възлизал на 268 210 145 ф. ст., а през 1865 г. — на 489 923 285 ф. ст. Следната таблица показва движението на износа¹⁰⁰⁾:

1846 г.	58 842 377	ф. ст.
1849 „	63 596 052	„ „
1856 „	115 826 948	„ „
1860 „	135 842 817	„ „
1865 „	165 862 402	„ „
1866 „	188 917 563	„ „

След тези няколко сведения можем да разберем триумфалните кръсъци на генералния регистратор¹⁸¹ на британския народ:

„Колкото и бързо да е нараствало населението, то все пак не е могло да върви в крак с напредъка на промишлеността и на богатството“¹⁰¹⁾.

Да се обърнем сега към непосредствените дейци на тази промишленост, или към производителите на това богатство — към работническата класа.

„Една от най-печалните характерни черти на социалното положение на страната — казва Гладстон — е това, че едновременно със спадането на потребителната сила на народа и с нарастването на лишенията и мизерията на трудещата се класа се извършва постоянно натрупване на богатство в горните класи и постоянно нарастване на капитал“¹⁰²⁾.

Така е говорил този елеен министър в камарата на общините на 13 февруари 1843 г. Двадесет години по-късно, на 16 април 1863 г., като представя своя бюджет, той казва:

„От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната е нараснал с 6%... През 8-те години от 1853 до 1861 г. той е нараснал — ако вземем за база 1853 г. — с 20%. Този факт е толкова поразителен, че е почти невероятен... Това замаяващо увеличение на богатството и на властта... се ограничава изключително върху имотните класи, но... но то трябва да принася косвена полза и на работническото население, тъй като поевтинява предметите за общо потребление —

¹⁰⁰⁾ В този момент, март 1837 г., индийско-китайският пазар е пак напълно претрупан с внесени на консигнация стоки на британските памучни фабрики. В 1866 г. започна намаляването на работната заплата на памучните работници с 5%, в 1867 г. при подобна операция в Престън избухна стачка на 20 000 души. (Това бе прологът на кризата, която настъпи скоро след това. — Ф. Е.)

¹⁰¹⁾ „Census etc.“, v. III, p. 1.

¹⁰²⁾ Гладстон в камарата на общините на 13 февруари 1843 г. („Times“, 14 февруари 1843; „Hansard“ 13 февруари 1843).

докато богатите са станали по-богати, бедните, във всеки случай, са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили¹⁰³).

Какво плачевно отстъпление! Щом като работническата класа е останала „бедна“, само че „по-малко бедна“, в същата степен, в която е произвела „замайващо увеличение на богатството и властта“ за класата на собствениците — това значи, че тя относително е останала все тъй бедна. Щом като крайностите на бедността не са се намалили, те са се увеличили, тъй като са се увеличили крайностите на богатството. Колкото се отнася до поевтиняването на средствата за живот, официалната статистика, напр. данните на лондонския Orphan Asylum [приют за сираци], показва средно поскъпване от 20% за трите години от 1860 до 1862 г. в сравнение с 1851—1853. В следващите 3 години, 1863—1865 г., настъпва прогресивно поскъпване на месото, маслото, млякото, захарта, солта, възглицата и маса други необходими средства за живот¹⁰⁴). Следващата бюджетна реч на Гладстон, от 7 април 1864 г., е цяла пиндаровска дитирамба за напредъка на забогатяването и за „бедността“ с нейното умерено „щастие на народа“. Той говори за маси „на самата граница на пауперизма“, за производствени отрасли, „в които работната заплата не се е повишила“, и накрай резюмира щастieto на работническата класа със следните думи: „Човешкият живот в девет десети от случаите е само борба за съществуване“¹⁰⁵). Професор Фоусет, необвързан като Гладстон от официални съображения, направо заявява:

„Аз, естествено, не отричам, че паричната заплата се е повишила заедно с това умножаване на капитала (през последните десетилетия), но тази привидна придобивка до голяма степен се загубва отново, защото много средства за живот непрекъснато поскъпват (според него — поради спадането на стойността на благородните метали)... Богатите бързо стават по-богати (the rich grow rapidly richer), докато в жи-

¹⁰³) Гладстон в камарата на общините на 16 април 1863 г. („Morning Star“ 17 април.

¹⁰⁴) Виж официалните данни в Синята книга: „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom“, Part VI, London, 1866, p. 260—273 passim. Вместо статистиката на сиропиталищата като доказателство могат да служат и декламациите на министерската преса в полза на отпушането на зестра на децата от кралския дом. Там никога не забравят поскъпването на средствата за живот.

¹⁰⁵) Гладстон, камарата на общините, 7 април 1864 г. Вариантът у „Hansard“ гласи: „А казано още по-общо: какво друго е човешкият живот в повечето случаи, ако не борба за съществуване?“ — Един английски писател характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон в 1863 и 1864 г. със следния цитат из Боало:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode.“¹⁸²

вота на трудещите се класи не се забелязва никакво подобрение... Работниците стават почти роби на бакалите, на които са задлъжнели".¹⁰⁶⁾

В отделите за работния ден и за машините бяха разкрити обстоятелствата, при които британската работническа класа е създавала „едно замайващо увеличение на богатството и властта“ на имотните класи. Но нас тогава работникът ни интересуваше предимно през време на неговата обществена функция. За пълно осветляване на законите на натрупването трябва да се има предвид и неговото положение във външната работилница, условията на неговото хранене и жилище. Рамките на тази книга ни налагат да разгледаме тук предимно всички най-зле платената част от промишления пролетариат и от земеделските работници, т. е. мнозинството от работническата класа.

Но преди това още няколко думи за официалния пауперизъм, или за тази част от работническата класа, която е изгубила условията за своето съществуване — продажбата на работната сила, и вегетира от обществена милостиня. В 1855 г. в Англия¹⁰⁷⁾ по официални данни е имало 851 369 паупери, в 1856 г. — 877 767, в 1865 г. — 971 433. Поради памучната криза те са нараснали в 1863 и 1864 г. на 1 079 382 и 1 014 978. Кризата през 1866 г., която най-тежко засегна Лондон, създаде в това средище на световния пазар, по население по-голямо от цялото кралство Шотландия, нарастване на пауперизма през 1866 г. с 19,5% в сравнение с 1865 г. и с 24,4% в сравнение с 1864 г., а за първите месеци на 1867 г. — още по-голямо нарастване в сравнение с 1866 г. При анализа на статистиката за пауперизма трябва да се изтъкнат две точки. От една страна, намаляването и увеличаването на пауперите отразява периодичните смени на фазите на промишления цикъл. От друга страна, официалната статистика все повече и повече заблуждава относно действителния размер на пауперизма, колкото повече заедно с натрупването на капитала се развива и класовата борба, а оттук и самосъчувствието на работниците. Напр. варварството при третирането на пауперите, за което през последните две години тъй високо крещеше английската преса („Times“, „Pall Mall Gazette“ и др.), е от стара дата. Ф. Енгелс констатира през 1844 г. съвсем същите ужаси и съвсем същото преходно, лицемерно възмущение от рода на „сензационната литература“¹⁸³⁾. Но страшното умножаване на случаите на гладна смърт („deaths by starvation“) в Лондон през последното

¹⁰⁶⁾ *H. Fawcett*, „The Economic Position of the British Labourer“, London, 1865, р. 67, 82. Колкото се отнася до нарастващата зависимост на работниците от бакалите, тя е последица от увеличаващите се колебания и прекъсвания на работата на работниците.

¹⁰⁷⁾ Към Англия винаги се числи Уелс. Към Великобритания — Англия, Уелс и Шотландия, към Съединеното кралство — тези три страни и Ирландия.

десетилетие безусловно доказва нарастващия ужас на работниците от робството в трудовия дом¹⁰⁶), този затвор на мизерията.

в. ЗЛЕ ПЛАТЕНИТЕ СЛОЕВЕ НА БРИТАНСКАТА ПРОМИШЛЕНА РАБОТНИЧЕСКА КЛАСА

Нека сега се обърнем към зле платените слоеве на промишлената работническа класа. През време на памучната криза в 1862 г. д-р Смит е бил натоварен от [Тайния държавен съвет]¹⁸⁵ да проучи състоянието на прехраната на бедстващите памучни работници в Ланкашир и Чешир. По-раншни дългогодишни наблюдения вече го били довели до резултата, че „за да се избягнат заболявания, дължащи се на глад“ (starvation diseases), всекидневното количество храна трябва да съдържа средно за жени поне 3 900 грана въглерод и 180 грана азот, а за мъже — поне 4 300 грана въглерод и 200 грана азот, — т. е. за жени приблизително толкова хранителни вещества, колкото се съдържат в два фунта добър пшеничен хляб, за мъже — с $\frac{1}{9}$ повече; средно на седмица за възрастните мъже и жени поне по 28 600 грана въглерод и 1 330 грана азот. Неговото изчисление било потвърдено на практика по изненадващ начин, като било съгласувано с онова жалко количество храна, до което бедственото положение смъкнало потреблението на памучните работници. През декември 1862 г. те получавали по 29 211 грана въглерод и 1 295 грана азот седмично.

В 1863 г. Privy Council наредил изследване на бедственото положение на най-зле хранешата се част от английската работническа класа. Д-р Саймън, официален лекар на Privy Council, избрал за тази работа горепоменатия д-р Смит. Неговото изследване обхваща, от една страна, земеделските работници, от друга — тъкачите на коприна, шивачките, работниците в коженото ръкавичарство, плетачите на ръкавици и чорапи и обушарите. Последните категории, с изключение на чорапоплетачите, са изключително градски. При изследването било възприето като правило да избират от всяка категория най-здравите и относително най-добре поставените семейства.

Като общ резултат се оказало, че

„само при една от изследваните категории градски работници получаваният азот малко надминава оня абсолютен минимум, под който настъпват болестите от

¹⁰⁶) Своеобразна светлина върху изминатият от времето на А. Смит напредък хвърля обстоятелството, че за него думата workhouse [трудоу дом] понякога е все още равнозначна с manufactory [фабрична сграда]. Напр. в началото на главата за разделението на труда той казва: „Лица, които са заети в различни клонове на труда, често пъти могат да бъдат събрани в един и същ трудов дом¹⁸⁴“.

глад, че при две категории има недостиг — и то за едната от тях дори твърде голям недостиг — откъм азотна и въглеродна храна, че повече от една пета от изследваните земеделски семейства получават по-малко от необходимото количество въглеродна храна, а повече от $\frac{1}{3}$ от тези семейства получават по-малко от необходимото количество азотна храна, и че в три графства (Беркшир, Оксфордшир и Съмърсетшир) обикновено липсва и минимумът от азотна храна¹⁰⁹⁾.

Измежду земеделските работници тези от Англия, най-богатата част на Съединеното кралство, били най-лошо хранените¹¹⁰⁾. Между селските работници недождането засягало главно жените и децата, тъй като „мъжът трябва да яде, за да работи“. Още по-голяма оскъдица свирепствувала между изследваните категории на градските работници. „Те са толкова зле хранени, че между тях сигурно има много случаи на жестоки и разрушителни за здравето лишения“ (всичко това е „отказване“ на капиталиста! — а именно отказване да плаща средствата за живот, необходимите просто за жалкото съществуване на неговите работни ръце!)¹¹¹⁾

Следната таблица показва отношението между условията на храненето на горепоменатите чисто градски категории работници към приетия от д-р Смит минимум и към количеството храна на памучните работници през време на най-голямата им нужда¹¹²⁾

	Средно седмично количество въглерод (в грами)	Средно седмично количество азот (в грами)
Работници от двата пола от пет градски промишлени отрасли.....	28 876	1 192
Безработни фабрични работници от Ланкашайр от двата пола.....	29 211	1 295
Минимум, предложен за работниците от Ланкашир средно за мъже и жени.....	28 600	1 330 ¹¹²⁾

Половината, $\frac{60}{125}$, от изследваните категории промишлени работници не са получавали никаква бира, 28% — никакво мляко. Средното седмично количество течни хранителни продукти в семействата се колебае между 7 унции за шивачките и $24\frac{3}{4}$ унции за плетачите на чорапи. По-голямата част от тези, които съвсем не са получавали мляко, са били лондонски шивачки. Количеството на седмично консумирания хляб се е колебаело между $7\frac{3}{4}$ фунта за

109) „Public Health. 6th Report etc. for 1863“, London, 1864, p. 13.

110) Пак там, стр. 7.

111) Пак там, стр. 13

112) Пак там, притурката, стр. 232.

шивачките и $11\frac{1}{4}$ фунта за обушарите и е давало средно 9,9 фунта седмично на възрастен. Количеството на захарта (сироп и т. н.) се колебае между 4 унции за работниците от коженото ръкавичарство и 11 унции за плетачите на чорапи; всичко средно — 8 унции седмично на възрастен от всички категории. Средното седмично количество масло (мас и т. н.) — по 5 унции на възрастен. Средното седмично количество месо (сланина и т. н.) се колебае на възрастен между $7\frac{1}{4}$ унции за тъкачите на коприна и $18\frac{1}{4}$ унции за работниците от коженото ръкавичарство; средното количество за различните категории — 13,6 унции. Седмичните разходи за храна на възрастен дали следните средни числа: тъкачите на коприна — 2 шилинга и $2\frac{1}{2}$ пенса, шивачките — 2 шилинга и 7 пенса, работниците на кожени ръкавици — 2 шилинга и $9\frac{1}{2}$ пенса, обушарите — 2 шилинга и $7\frac{3}{4}$ пенса, плетачите на чорапи — 2 шилинга и $6\frac{1}{4}$ пенса. Средният разход за храна на тъкачите на коприна в Меклсфилд е бил само 1 шилинг и $8\frac{1}{2}$ пенса. Най-зле хранените категории са били шивачките, тъкачите на коприна и работниците от коженото ръкавичарство¹¹³⁾

В своя общ санитарен отчет д-р Саймън казва следното за тези условия на хранене:

„Всеки, който е запознат с медицинската практика между бедните или с пациентите в болниците — все едно дали тия пациенти са вътрешни или приходящи, — ще потвърди, че са безбройни случаите, когато липсата на храна създава или изостря болестите... Но от санитарна гледна точка тук се присъединява още едно решаващо обстоятелство... Трябва да си спомним, че човек силно се противи, когато му заграват храната, и че голямата оскъдност в храната обикновено върви подир други, предшествуващи лишения. Много преди недостигът на храна да подеиствува върху здравето, много преди физиологът да почне да брои грановете азот и въглерод, между които се колебае животът и гладната смърт, домакинството ще бъде съвсем лишено от всякакви материални удобства. Облеклото и отоплението вече сигурно са станали още по-оскъдни и от храната. Липсва достатъчна защита от сурово време; теснотата на помещението достига предели, които предизвикват или изострят болестите; не се виждат почти никакви следи от домашни съдове или мебели; дори чистотата ще е станала твърда скъпа или мъчно постижима. Ако от самоуважение още се правят опити за нейното поддържане, всеки такъв опит означава допълнителни мъки от глад. Поселват се там, където най-евтино може да се намери подслон: в квартири, където мерките на санитарната полиция са най-малко резултатни, в най-отвратителните клоаки, където има най-лоши съобщителни средства, най-много натрупана смет, най-оскъдно и най-лошо снабдяване с вода и — в градовете — най-голяма липса на светлина и въздух. Това са опасностите за здравето, на които неизбежно е подложена беднотията, когато бедността включва и липса на храна. Ако сборът от тези злини има страшно значение за живота, то липсата на храна сама по себе си е ужасна... Това са мъчителни мисли, особено ако си спомним, че тук става дума не за бедност, за която е виновно някакво безделие. Това е бедност на работници. Дсри — колкото се отнася до градските работници — трудът, с който се изкупува оскъдният залък храна, в повечето случаи е удължен

113) „Public Health. 6th Report etc. for 1863“, London, 1864, p. 232, 233.

извън всяка мярка. И при все това само в твърде условен смисъл може да се каже, че този труд дава възможност на работника да поддържа своето съществуване... Това номинално поддържане на собственото съществуване с нищожни изключения може да бъде само по-къс или по-дълъг околел път към пауперизма.¹¹⁴⁾

Само познаването на икономическите закони разкрива вътрешната връзка между мъките от глад на най-трудодлюбивите работнически слоеве и грубото или изтънченото прахосничество на богатите, основано върху капиталистическото натрупване. Другояче стои работата с жилищните условия. Всеки безпристрастен наблюдател вижда, че колкото по-масова е централизацията на средствата за производство, толкова по-голямо е съответното струпване на работници на едно място, и че затова — колкото по-бързо е капиталистическото натрупване, толкова по-мизерно е състоянието на жилищата на работниците. Придружаващите нарастването на богатството „подобрения“ (improvements) на градовете чрез събаряне на лошо застроени квартали, издигане на палати за банки, за универсални магазини и т. н., регулация на улици за търговското движение и за луксозните екипажи, въвеждане на конски трамваи и т. н. очевидно пропъжда бедните във все по-лоши и по-препълнени бордеи. От друга страна, всеки знае, че скъпотията на квартирите е обратно пропорционална на тяхното качество и че жилищните спекуланти експлоатират мините на мизерията с повече печалба и с по-малко разходи, отколкото едно време са експлоатирали сребърните мини в Потози. Антагонистичният характер на капиталистическото натрупване, а следователно и на отношенията на капиталистическата собственост изобщо¹¹⁵⁾ става тук толкова осезаем, че дори официалните английски доклади по този предмет гъмжат от еретически нападки срещу „собствеността и нейните права“. Злото така е вървяло в крак с развитието на промишлеността, с натрупването на капитала, с растежа и „украсяването“ на градовете, че самият страх от заразни болести, които не пощадяват и „почтените съсловия“, е създал от 1847 до 1864 г. не по-малко от 10 парламентарни закона относно здравната полиция, а уплашената буржоазия в някои градове, като Ливърпул, Глазгоу и т. н., се наемсила сама чрез своите общински власти. Въпреки това д-р Саймън се провиква в отчета си за 1865 г.: „Общо казано, бедствията в Англия не са подложени на никакъв контрол.“ По нарежданата на

¹¹⁴⁾ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“, London, 1864, p. 14, 15.

¹¹⁵⁾ „Никъде правата на личността не са бивали принасяни тъй открито и тъй безсрамно в жертва на правото на собственост, както в жилищните условия на работническата класа. Всеки голям град е място на жертвоприношение на хора, олтар, върху който всяка година се убиват хиляди хора в чест на Молоха на алчността“ (S. Laing, цит. съч. p. 150).

Privy Council 1864 г. е било направено разследване на жилищните условия на селските работници, а в 1865 г. — на по-бедните класи в градовете. Превъзходните трудове на д-р Джулиан Хънтър се намират в седмия и осмия отчет (1815 г.) за „Public Health“. На селските работници ще се спра по-късно. Относно състоянието на жилищата на градските работници давам предварително една обща забележка на д-р Саймън:

„Макар че моята официална гледна точка е изключително медицинска — казва той, — най-обикновеното чувство на хуманност не позволява да се игнорира и другата страна на това зло. В по-високата си степен то почти неизбежно обуславя такова отричане на всяка деликатност, такова мръсно смесване на тела и телесни функции, такова разкриване на полова голота, които са скотски, а не човешки. Подлагането на хората на такива влияния е унижение, което се задълбочава, колкото по-дълго трае. За деца, родени под това проклятие, то е равносилно на кръщение в безчестие (baptism into infamy). И в най-висока степен безнадеждно е желанието, щото хора, поставени при такива условия, в други отношения да се стремят към оная атмосфера на цивилизацията, чиято същност се състои във физическа и морална чистота“¹¹⁶).

Първо място по препълнени или абсолютно негодни за човешко жилище квартири заема Лондон.

„Две точки са сигурни — казва д-р Хънтър, — първо, в Лондон има към 20 големи селища — всяко с около 10 000 души, — чието мизерно положение надминава всичко, което някога е виждано нейде в Англия, и то почти напълно е резултат на лошото устройство на жилищата; второ, препълненото и западнало състояние на къщите в тия селища е много по-лошо, отколкото преди 20 години“¹¹⁷.) „Няма да бъде преувеличено, ако се каже, че животът в много части на Лондон и Нюкасл е адски“¹¹⁸).

И по-добре поставената част от работническата класа заедно с дребните бакали и други елементи от дребната буржоазия в Лондон все повече и повече попада под проклятието на тези недостойни жилищни условия, колкото повече напредват „подобренията“ и заедно с тях и събарянето на стари улици и къщи; колкото повече нарастват фабриките и приливът на хора в столицата и, най-сетне, колкото повече заедно с градската поземлена рента се покачват и квартирните наеми.

¹¹⁶) „Public Health. 8th Report“, London 1866, p. 14, бележката.

¹¹⁷) Пак там, стр. 89. За децата в тези селища д-р Хънтър казва: „Ние не знаем как са били отглеждани децата преди този век на глеямо струпване на бедните, но смел пророк би бил оная, който би искал да предскаже какво поведение трябва да се очаква от деца, които сега, при условия, нямащи равни на себе си в нашата страна, получават възпитанието си за бъдещата си практика като опасни класи, като прекарват до среднощ с хора от всички възрасти, пияни, цинични и сприхави“ (пак там, стр. 56).

¹¹⁸) Пак там, стр. 62.

„Квартирните наеми са станали толкова прекалено високи, че малцина работници могат да плащат повече от една стая“¹¹⁹⁾.

Няма почти нито една лондонска къща, която да не е обременена от множество „middlemen“ [„посредници“]. Работата е там, че цената на земята в Лондон е винаги много висока в сравнение с нейната годишна доходност, тъй като всеки купувач си прави сметката рано или късно да я пробута по Jury Price (по цената, определяна от съдебни заседатели при отчуждаване) или да спечели от някое извънредно покачване на цената благодарение на съседството с някое едро предприятие. Последницата от това е цяла търговия за купуване на контракти за наем, чийто срок изтича.

„От джентлемените в този бранш може да се очаква, че ще действуват тъй, както си и действуват — ще изтръгват от квартирантите колкото може повече и ще оставят самата къща на своите приемници в колкото може по-мизерно състояние“¹²⁰⁾.

Наемите са седмични и господата не рискуват нищо. Поради железопътни строежи в чертата на града

„напоследък през една съботна вечер човек можеше да види в източната част на Лондон доста семейства, изпъдени от старите им жилища, да се скитат със своя жалък багаж на гърба, без да има къде да се спрат освен в трудовия дом“¹²¹⁾.

Тези трудови домове са вече препълнени, а вече разрешените от парламента „подобрения“ са още в самото си начало. Когато работниците бъдат изпъждани поради събаряне на старите им къщи, те или не напушат своята енория, или пък се заселват на нейната граница, в съседната енория.

„Те, естествено, се стараят да живеят колкото може по-близо до помещенията, в които работят. Последницата е, че вместо в две стаи семейството трябва да се приюти в една. Дори при по-висок наем новата квартира е по-лоша от лошата, от която са ги изгонили. Половината работници от Стрнд вече са принудени да пътешествуват две мили до помещението за работа.“

Този Стрнд, чиято главна улица прави на чужденеца импониращо впечатление за богатството на Лондон, може да служи като пример за струпването на хора в този град. В една от неговите енории санитарният чиновник е преброил 581 души на един акър, макар че при измерването е била включена и половината широчина на Темза. От само себе си се разбира, че всяка санитарно-полицейска мярка, която със събаряне на негодните къщи изгонва работниците от даден квартал — както става досега в Лондон, — служи само за да ги наблъска още по-нагъсто в друг квартал.

¹¹⁹⁾ „Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields“, 1865.

¹²⁰⁾ „Public Health. 8th Report“, London 1866, p. 91.

¹²¹⁾ Пак там, стр. 88.

„Или цялата процедура по необходимост трябва да се прекрати като безсмислена — казва д-р Хънтър, — или трябва да се събуди обществената симпатия (!) за това, което сега може без преувеличение да се нарече национален дълг, а именно — да се даде подслон на такива хора, които по липса на капитал не могат сами да си го набавят, но пък могат да обезщетяват наемодателите чрез периодични плащания“¹²²⁾.

Просто да се чуди човек на капиталистическата справедливост! Когато имотът на земевладелеца, домопритежателя, търговеца бъде отчужден поради „improvements“ [подобрения], като напр. при построяване на железници, прокарване на нови улици и т. н., те получават не само пълно обезщетение. За своя принудителен „отказ“ те трябва, по божите и човешките закони, на това отгоре да бъдат утешавани и с някаква прилична печалба. Изхвърлят работника на улицата с жена му, децата му и всичко, което той има — а ако те твърде масово се отправят към тия квартали на града, където общинската власт държи на благоприличието, преследват ги със санитарна полиция!

Освен Лондон в началото на XIX век в Англия не е имало нито един град, който да наброява 100 000 жители. Само пет града са имали повече от 50 000 жители. Сега има 28 града с повече от 50 000 жители всеки.

„Резултат от тази промяна беше не само грамадният прираст на градското население, но и това, че предишните претъпкани малки градове станаха сега центрове, застроени от всички страни, без какъвто и да било достъп на чист въздух. Тъй като там вече не е приятно за богатите, те ги напушат и се заселват в по-приятните предградия. Приемниците на тези богаташи заемат по-големите къщи — по цяло семейство, често с пренаематели, на всяка стая. Така населението беше натъпкано в съвсем неподходящи и непредназначени за него къщи, в обстановка наистина унизителна за възрастните и лагубна за децата“¹²³⁾.

Колкото по-бърже се натрупва капиталът в един промишлен или търговски град, толкова по-бърз е притокът на достъпния за експлоатация човешки материал, толкова по-мизерни са импровизираните жилища на работниците. Затова Нюкасл-ъпон-Тайн, център на непрекъснато развиващ се каменовъглен и минен окръг, запазва след Лондон второто място в жилищния ад. Там не по-малко от 34 000 души обитават отделни стаички. Поради абсолютната вредност за обществото значителен брой къщи в Нюкасл и Гейтсхед, по полицейско предписание, са били разрушени. Строежът на новите къщи върви много бавно, а промишлеността — твърде бързо. Затова в 1865 г. градът е бил по-препълнен откогато и да било порано. Почти не е имало свободни стаи под наем. Д-р Емблтън от болницата за тифусни в Нюкасл казва:

¹²²⁾ „Public Health. 8th Report“, London, 1866, p. 89.

¹²³⁾ Пак там, стр. 56.

„Без всяко съмнение причината за продължителността и разпространението на тифа е в струпването на човешки същества и в нечистотата на техните жилища. Къщите, в които често живеят работници, се намират в глухи улички и дворове. По отношение на светлина, въздух, пространство и чистота те са истински образци на незадоволителност и нехигиеничност, позор за всяка цивилизована страна. Мъже, жени и деца лежат там нощем един върху друг. Колкото се отнася до мъжете, нощната смяна следва подир дневната в непрекъснат поток, така че леглата едва могат да изстинат. Къщите са лошо снабдени с вода и още по-лошо с нужници, мръсни, непроветрявани, заразни“¹²⁴⁾.

Седмичната цена на такива дупки е от 8 пенса до 3 шилинга.

„Нюкасл-ъпон-Тайн — казва д-р Хънтър — е пример за едно от най-хубавите племена от наши съотечественици, което поради външните жилища и улични условия в много случаи стига почти до варварско състояние“¹²⁵⁾.

Поради постоянните приливи и отливи на капитала и труда жилищните условия в един промишлен град днес могат да бъдат сносни, утре да станат отвратителни. Или пък може градските власти най-сетне да се заловят да премахнат най-големите безобразия — но на другия ден налита рояк скакалци: ирландските дрипльовци или пропаднали английски земеделски работници. Завират ги в зимници и хамбари или превръщат предишните прилични работнически къщи в хан, където хората се менят толкова бързо, както войнишките квартири през време на Тридесетгодишната война. Пример: Бранфорд. Там общинските филистери тъкмо се заели с градски реформи. При това там дори в 1861 г. имало 1751 необитавани къщи. Но изведнаж работите тръгнаха добре, за което неотдавна така прилично кукуригаше сладколибералният господин Фуостър, приятелят на негрите. Естествено, заедно с добрите сделки настъпило наводнение от вълните на постоянно надигащата се „резервна армия“, или „относително свръхнаселение“. Отвратителните сутерени и стаички, зарегистрирани в списъка¹²⁶⁾, който доктор Хънтър полу-

¹²⁴⁾ „Public Health. 8th Report“, London 1866, p. 149.

¹²⁵⁾ Пак там, стр. 50.

¹²⁶⁾ Пак там, стр. 111. Списък, съставен от агента на едно работническо осигурително дружество в Бранфорд:

Вулкан стрийт № 122	1 стая	16 души
Лъмлей стрийт № 13	1 стая	11 души
Бауър стрийт № 41	1 стая	11 души
Портленд стрийт № 112	1 стая	10 души
Харди стрийт № 17	1 стая	10 души
Норт стрийт № 18	1 стая	16 души
№ 17	1 стая	13 души
Уаймър стрийт № 19	1 стая	8 възрастни
Джоун стрийт № 56	1 стая	12 души
Джордж стрийт № 150	1 стая	3 семейства

чил от агента на едно осигурително дружество, са били обитавани най-често от добре платени работници. Те заявили, че на драго сърце биха плащали за по-добри жилища, стига да ги намерят... А през това време те с целите си семейства одрипавяват и се изпозболяват, докато сладколибералният Фоустър, член на парламента, пролива сълзи на умиление пред благодатта на свободната търговия и печалбите на видните брадфордски граждани, които имат камгарни фабрики. В отчета от 5 септември 1865 г. д-р Бел, един от брадфордските лекари за бедните, обяснява ужасната смъртност между болните от тиф в неговия окръг с техните жилищни условия.

„В една изба от 1 500 куб. фута живеят 10 души. . . На Винсент стрийт, Грин-Ейр-Плейс и дъ-Лайс са струпани 223 къщи с 1 450 жители, с 435 постели и 36 нужника. . . На всяка постеля — а под постеля аз разбирам всеки вързоп мръсни парцали или шепя талаш — се падат средно по 3,3 души, понякога по 4 и 6 души. Мнозина спят съвсем без постели на голата земя, без да се събличат, млади мъже и жени, женени и неженени, всички безразборно. Трябва ли още да прибавя, че тия обиталища в повечето случаи са тъмни, влажни, мръсни, вонещи дупки, съвсем негодни за човешко жилище? Това са центровете, откъдето болестите и смъртта се разпространяват и грабват своите жертви и между заможните (of good circumstances), които са допуснали тези миазми да гноят в нашата среда“¹²⁷⁾.

Бристл държи трето място след Лондон по жилищна мизерия

„Тук, в един от най-богатите градове на Европа, има най-голямо изобилие от най-голя беднотия („blankest poverty“) и мизерни жилища“¹²⁸⁾.

Рифл-Кърт-Меригейт № 11	1 стая	11 души
Маршал стрийт № 28	1 стая	10 души
„ № 49	3 стаи	3 семейства
Джордж стрийт № 28	1 стая	18 души
„ № 130	1 стая	16 души
Едуард стрийт № 4	1 стая	17 души
Джордж стрийт № 49	1 стая	2 семейства
Йсрк стрийт № 34	1 стая	2 семейства
Салт-Пай стрийт	2 стаи	26 души.

И з б и

Риджънт-скуер	1 изба	8 души
Ейкър стрийт	1 изба	7 души
Робертскърт № 33	1 изба	7 души
Бек Праг стрийт, помещението		
служу за медникарска работилница	1 изба	7 души
Ебенеър стрийт № 27	1 изба	6 души
		(нито един мъж над 18 години)

¹²⁷⁾ „Public Health. 8th Report“, London 1866, стр.114.

¹²⁸⁾ Пак там, стр. 50.

с) СКИТАЦО НАСЕЛЕНИЕ

Да се обърнем сега към един народен слой, чийто произход е селски, но чието занятие в по-голямата си част е промишлено. Той образува лека пехота на капитала, който според своите потребности я хвърля ту на тази, ту на онази точка. Когато не е на поход, този слой е „на лагер“. Скитащите работници се използват при различни строителни и дренажни работи, при производството на тухли, при печенето на вар, при строеж на железници и т. н. Като стълб, който показва пътя на заразата, тези работници донасят едра шарка, тиф, холера, скарлатина и т. н.¹²⁹⁾ В предприятията със значителни капиталовложения като строеж на железници и т. н. предприемачът в повечето случаи сам доставя на своята армия дървени бараки и т. н., импровизирани села без никакви санитарни приспособления, извън контрола на местната власт, твърде износни за господина предприемача, който експлоатира работниците двойно — като промишлени войници и като наематели. Според това, дали дървената къщурка съдържа 1,2 или 3 дупки, нейният обитател — земекопът и т. н., трябва да плаща 2, 3, 4 шилинга седмично¹³⁰⁾. Нека се задоволим с един пример. През септември 1864 г. — както съобщава д-р Саймън — до министъра на вътрешните работи сър Джордж Грей било подадено следното оплакване от председателя на Nuisance Removal Committee [комитет за премахване на антисанитарните условия] в енорията Севънокс:

„Едрата шарка беше съвсем непозната в нашата енория до преди 12 месеца. Малко преди това започнаха работите по строежа на железницата от Люисхем за Тънбридж. Освен дето главните работи се извършваха в непосредствено съседство с този град, тук беше устроено и главното депо на цялото предприятие. Затова тук работеха голям брой хора. Тъй като не беше възможно да бъдат подслонени всички в котеджи, предприемачът господин Джей нареди да се направят на разни точки по продължение на линията бараки за настаняване на работниците. Тези бараки нимаха нито вентилация, нито отходни канали и при това по необходимост бяха препълнени, тъй като всеки наемател трябваше да приема при себе си и други обитатели, колкото и многобройно да е неговото собствено семейство и макар че всяка барака имаше само по две стаи. Според медицинския доклад, който получихме, последицата от това е била, че тия клетки хора нощем е трябвало да понасят всички мъки на задушването, за да избягнат смрадните изпарения на мръсната застояла вода и на мижниците под самите прозорци. Най-сетне, в нашия комитет бе връчено оплакване от един лекар, който е имал случай да посети тези бараки. Той с най-горчиви изрази говори за състоянието на тези тъй наречени жилища и се опасява от твърде сериозни последици, ако не се вземат някои санитарни мерки. Нещо преди една година горепоменатият Джей се задължи да устрои дом, в който при избухване на заразни болести да бъдат веднага събрани наетите от него хора. Той повтори това обещание в края на миналия юли, но не направи нито най-малката крачка, за да го

¹²⁹⁾ „Public Health. 7th Report“, London, 1865, p. 18.

¹³⁰⁾ Пак там, стр. 165.

изпълни, въпреки че от тази дата имаше различни случаи от едра шарка и като последица от това и два смъртни случая. На 9 септември лекарят Келсън ми съобщил за нови случаи от едра шарка в същите бараки и описа тяхното състояние като ужасно. Аз трябва да прибавя за ваше (на министъра) сведение, че в нашата енория има един изолиран дом, така наречения заразен дом, където се гледат енорияшите, които страдат от заразни болести. Тази къща сега от месеци насам е постоянно преглънена с пациенти. На едно семейство умряха пет деца от едра шарка и тиф. От 1 април до 1 септември тази година имаше не по-малко от 10 смъртни случая от едра шарка, от тях 4 в горепомнатите бараки, тези източници на зараза. Невъзможно е да се посочи броят на заболялите, тъй като засегнатите семейства гледат да ги пазят в тайна¹³¹).

Работниците в каменовъглените и други мини спадат към най-добре платените категории на британския пролетариат. На каква цена те изкупват заплатата си — това вече посочих на друго място¹³²). Тук ще хвъря бегъл поглед върху техните жилищни условия. Обикновено този, който експлоатира мината — все едно дали е неин собственик или наемател, — построява известен брой котеджи за своите работни ръце. Работниците получават котеджи и възлища за отопление „безплатно“, т. е. последните съставят част от работната заплата, която им се дава в натура. Тези, които не могат да бъдат разквартирувани по този начин, получават в замаяна 4 ф. ст. годишно. Минните окръзи бързо привличат многобройно население, което се състои от самите миньори и групирани около тях занаятчии, бакали и т. н. Както навсякъде, където има гъсто население, тук поземлената рента е висока. Затова минният предприемач се старее да струпа на колкото е възможно по-малко пространство при изхода на мината толкова котеджи, колкото са необходими, за да натъпче в тях своите работни ръце с техните семейства. Ако наблизко бъдат разработени нови мини или бъдат възобновени стари мини, теснотата още повече нараства. При постройката на котеджите решава само една гледна точка — „самоотричането“ на капиталиста от всяко не абсолютно неизбежно изразходване на налични пари.

„Жилищата на минните и други работници, които са свързани с мините на Нортъмбърленд и Дърхем — казва д-р Джулиан Хънтър, — са може би, средно взето, най-лошото и най-скъпото, което Англия предлага от този род в голям ма-

¹³¹) „Public Health. 7th Report“, London, 1865, стр. 18, бележката. Настойникът на бедните от съюза Чепъл-ен-ле-фрит съобщава на „Registrar-General“: „В Дъвхоулс в един голям варовит хълм са изровили известен брой малки пещери. Тези пещери служат за жилища на земекопите и на други работници, заети при постройката на железницата. Пещерите са тесни, влажни, без оттоци за нечистотии и без нужници. Те са лишени от всякаква вентилация освен една дупка на свода, която служи същевременно и за комин. Едрата шарка върлува и вече е причинила няколко смъртни случая“ (между троглодитите). (Пак там, бележка 2.)

¹³²) Подробностите, приведени на стр. 503 и сл., се отнасят главно до работниците от каменовъглените мини. За още по-лошото състояние в металните мини сравни добросъвестния отчет на кралската комисия от 1864 г.

щаб, но с изключение на подобните окръзи в Монмаутшайр. Най-голямото зло се състои в големия брой хора, които изпъхват една стая, в теснотата на мястото за строеж, на което е струпана голяма маса къщи, в недостига на вода и в липсата на нужници, в често употребявания метод да се слага една къща върху друга или да се разпределят на flats (така че различните котеджи образуват етажи, разположени вертикално един над друг). . . Предприемачът третира цялата колония тъй, като че ли тя е само на лагер, а не живее там постоянно¹³³). „В изпълнение на дадените ми инструкции — казва д-р Стивънс — аз посетих повечето големи минни селища в Дърхем Юнион. . . С твърде малки изключения, за всички тях важи това, че там е пренебрегнато всяко средство за осигуряване здравето на жителите. . . Всички минни работници са прикрепени („bound“ — този израз, както и bondage, произхожда от времето на крепостничеството) за 12 месеца с арендатора („lessee“) или собственика на мината. Ако дадат простор на своето недоволство или досаждат по някакъв начин на надзирателя („viewer“), той слага знак или забележка срещу техните имена в надзорната книга и ги уволюва при сключването на новия годишен контракт. . . Струва ми се, че нито един от видовете на truck-system [система за заплащане на работника със стоки] не може да бъде по-лош от този, който господства в тези гъсто населени окръзи. Работникът е принуден да приема като част от заплатата си къща, заобиколена със зараза. Той не може да си помогне сам. Той е крепостен във всяко отношение (he is to all intents and purposes a serf). Въпрос е, дали може да му помогне някой друг освен неговия собственик — а този собственик се съветва преди всичко със своя баланс и в резултата не може да има съмнение. Работникът получава от собственика и водата. Все едно дали тя е добра или лоша, дали я пущат или не — той трябва да я плаща, или по-точно — да се съгласява да се правят удържки от заплатата му¹³⁴).

В конфликта с „общественото мнение“ или пък дори със санитарната полиция капиталът съвсем не се стеснява да „оправдава“ тези и опасни, и унизителни условия, в които той поставя труда и домашната обстановка на работника — да ги „оправдава“ с това, че те били необходими, за да го използва по-изгодно. Така е, когато капиталът се самоотрича от приспособления за предпазване от опасни машини във фабриката, от вентилационни и предпазни средства в мините и т. н. Така е и тук с жилищата на минните работници.

„Като извинение — казва в своя официален отчет д-р Саймън, санитарният чиновник на Тайния съвет, — като извинение за недостойните жилищни условия привеждат обстоятелството, че мините обикновено се експлоатират под аренда, че срокът на аренда контракт (в каменовъглените мини той трае в повечето случаи 21 години) бил твърде кратък, за да сметне арендаторът, че си струва трудът да създава добре пригодени жилища за работническото население, занаятчиите и т. н., които предприятието привлича; но дори той самият да би имал намерение да поставя либерално в това отношение, то щяло да бъде осуетено от поземления собственик. Работата е там, че последният имал тенденцията да иска веднага прекомерна допълнителна рента за отстъпване на правото за постройка върху неговата земя на прилично и удобно село, където да живеят тези, които обработват неговата подземна собственост. Тази цена, равностилна на забрана, ако не и самата тя пряка забрана, сплашва и други, които иначе биха искали да строят. . . Аз няма по-подробно да изследвам стойността на това извинение, както и въпроса, върху кого биха паднали в края

¹³³ Public Health. 7th Report, London, 1865, p. 180, 182.

¹³⁴ Там там, стр. 515, 517.

на краищата допълнителните разходи за прилични жилища — върху земевладелеца, арендатора на мината, работниците или публиката. . . Но предвид на тези позорни факти, както ни ги разкриват приложенияте отчети (на д-р Хънтър, Стивънс и др.), трябва да се намери лек за тяхното премахване. . . По този начин правата на поземлена собственост се използват, за да се извърши голяма обществена несправедливост. В качеството си на собственик на мината земевладелецът покаява цяла промишлена колония на работа в своите владения, а после в качеството си на собственик на земната повърхност не дава възможност на събраните от него работници да си намерят необходимите за техния живот подходящи жилища. Арендаторът на мината (капиталистът, който експлоатира мината) няма никакъв паричен интерес да се противопоставя на това разделяне на сделката, тъй като добре знае, че дори ако неговите претенции са прекомерни, последиците няма да паднат върху него и че работниците, върху които те ще паднат, са твърде необразовани, така че не знаят своите вярвни права и дори най-развращаващите жилищни условия, дори най-замърсената вода никога няма да дадат повод за стачка¹³⁵).

д) ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА КРИЗИТЕ ВЪРХУ НАЙ-ДОБРЕ ПЛАТЕНАТА ЧАСТ
ОТ РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА

Преди да мина към същинските земеделски работници, нека покажа с един пример как действуват кризите дори върху най-добре платената част от работническата класа, върху нейната аристокрация. Читателят си спомня: 1857 г. донесе една от тези големи кризи, с които всеки път приключва промишленият цикъл. Падежът на следващата криза настъпи през 1866 г. Вече сконтирана в същинските фабрични окръзи от глада за памук, който прогони много капитал от неговата обичайна сфера на вложение към големите централни седалища на паричния пазар, кризата тоя път взе предимно финансов характер. Избухването ѝ през май 1866 г. бе сигнализирано от фалита на една грамадна лондонска банка, който бе последван от сгромолясането на безброй финансови спекулантски дружества. Един от едрите лондонски браншове, който пострада от катастрофата, беше желязното корабостроителство. Магнатите на това производство през периода на спекулацията не само произвели прекомерно много, но и сключили договори за грамадни доставки, правейки си сметка, че изворът на кредита ще продължава да тече все така изобилно. Сега настъпи страшна реакция, която и в други отрасли на лондонската промишленост¹³⁶) продъл-

¹³⁵) „Public Health. 7th Report“, London, 1865, p. 16.

¹³⁶) „Масов глад на лондонските бедни! („Wholesale starvation of the London Poor!“) . . . През последните дни стените на Лондон бяха облепени с големи афиши, които съдържиха следното чудновато обявление: „Глъсти говеда, гладуващи хора! Глъстите говеда са напуснали стъкленице си палати, за да угояват богатшите в луксозните им покои, докато гладуващите хора гинат и умират в своите жалки дупки.“ Плакатите с тоя злокобен надпис постоянно

жава и до днес, края на март 1867 г. За характеристика на положението на работниците ще приведем следния пасаж от подробния отчет на един кореспондент на в. „Morning Star“, който в началото на 1867 г. посетил главните средища на бедствието.

„На изток от Лондон, в окръзите Поплер, Милуол, Гринвич, Детфорд, Лаймхаус и Кенинг-Таун, най-малко 15 000 работници със семействата си се намират в крайно бедствено положение, а между тях — повече от 3 000 опитни механици. Техните резервни фондове са изчерпани поради шест до осеммесечната безработица... С голям труд се промъкнах до вратата на трудовия дом (в Поплер), той бе обсаден от една изгладняла тълпа. Тя чакаше бележки за хляб, но времето за раздаването още не беше дошло. Дворът представлява голям квадрат с навес около стеници. Големи купчини сняг покриваха каменната настилка сред двора. Тук имаше малки пространства, заградени с върбов плет като кошарн, където при по-добро време работят мъжете. В деня на моето посещение кошарите бяха толкова заснежени, че никой не можеше да седи там. Но мъжете под закрилата на навеса бяха заети с чуване на чакъл за настилка. Всеки от тях беше седнал на голям камък и с тежък чук чукаше покрития с лед гранит, докато натроши 5 бушела. Тогава се свършваше неговата дневна работа и той получаваше 3 пенса и бележка за хляб. На другата страна на двора стоеше жалка дървена къщурка. Като отворихме вратата, намерихме я пълна с мъже, притиснати един до друг, за да се топят. Те разпекваха корабно въже и се препираха кой може да работи най-дълго време при минимум храна, защото там издръжливостта беше въпрос на чест. Само в този трудов дом получаваша помощ 7 000 души, между тях стотици, които в тази страна преди 6 или 8 месеца са получавали най-високите заплати за квалифициран труд. Техният брой би бил двойно по-голям, но има мнозина, които, след като изчерпят всичките си парични резерви, все още не се решават да прибягнат до помощта на енорията, докато още имат нещо за залагане... Напускайки трудовия дом, аз минах по улиците, застроени повечето с едноетажни къщи, които са толкова многобройни в Поплер. Водачът ми беше член на комитета на безработните. Първата къща, в която влязохме, беше къщата на работник-железар, безработен от 27 седмици. Аз го намерих с цялото му семейство в задната стая. Стаята още не бе напълно оголена от мебели и в нея имаше огън. Това бе необходимо, за да се запазят от студа голите крака на децата, защото навън беше страшно студен ден. В едно блюдо срещу огъня имаше кълчища и жената и децата ги чепкаха, за да получат хляб от трудовия дом. Мъжът работеше в един от горепомнатите дворове за бележка за хляб и 3 пенса на ден. Сега той си бе дошъл в къщи да обядва, много гладен, както ни каза сам с горчива усмивка, и неговият обед се състоеше от няколко резена хляб с мас и чаша чай без мляко... Следната врата, на която почукахме, ни отвори една жена на средна възраст, която, без да ни каже нито дума, ни въведе в една малка задна стая, където мълчаливо седеше цялото ѝ семейство, вперило очи в един бързо загасващ огън. Такава изоставеност, такава безнадеждност изпълваха тия хора и тяхната малка стая, че аз не бих желал още веднаж да видя такава сцена. „Те нищо не са спечелили, господине — каза жената, като сочеше момчетата си, — нищо за

се възобновяват. Едва успеят да остържат или да покрият една част от тях, тутакси се явяват нови на същото или друго също тъй публично място... Това напомня зловещите предзнаменования, които подготвяли френския народ за събитията от 1789 г... В този момент, когато английски работници с жените и децата си мрат от глад и студ, милиони английски пари, продукт на английски труд, се влагат в руски, испански, италиански и други чуждестранни земи“ („Reynolds' Newspaper“, 20 януари 1867 г.).

26 седмици, и всичките ни пари отидоха, всичките пари, които аз и баща им бяхме скътали през по-добрите времена, като си въобразявахме, че си осигуряваме опора за тежки дни. и огледнете“ — с почти див глас извика тя, като извади една спестовна книжка с редовни вписвания за внесени и изтеглени пари, така че ние можахме да видим как е започнало тяхното малко състояние с първата вноска от 5 шилинга, как постепенно е нараснало до 20 ф. ст. и пак се е стопило от фунтове стерлинги на шилинги, додето последното вписване е направило тая книжка без никаква стойност, като празна хартия. Това семейство получаваше по едно оскъдно ядене на ден от трудовия дом... ледващата ни визита беше при жената на един ирландец, който беше работил в корабостроителниците. Ние я намерихме болна от недостиг на храна, проснала се облечена на един сламеник, едва покрит с парче черга — тъй като всичко от леглото беше в заложната къща. Измъчените деца се грижеха за нея, но те изглеждаха така, като че самите се нуждаят от майчини грижи. Деветнадесет седмици принудително безделие я бяха довели до това положение и като разказваше историята на горчивото минало, тя пъшкаше, като да беше загубила всяка надежда за по-добро бъдеще. Когато излизашме от къщата, към нас се завтече един млад мъж и ни помоли да влезем в неговата къща и да видим дали не може да се направи нещо за него. Млада жена, две хубави деца, цяла камара разписки за заложени вещи, съвсем гола стая — това беше всичко, което той можа да ни покаже.“

Ето и извлечение из един торийски вестник за бедствията, които бяха отзвук от кризата през 1866 г. Не бива да се забравя, че източната част на Лондон, за която тук става дума, е не само седалище на споменатите в текста на тази глава работници по строежа на железни кораби, но и на винаги заплащаното под минимума тъй наречено „домашно производство“.

„Ужасяващата сцена се разигра вчера в една част на столицата. Макар, че хилядите безработни в източната част не демонстрираха масово с черни знамена, потокът от хора беше достатъчно внушителен. Нека си спомним как страда това население. То умира от глад. Това е простият и ужасен факт. Те са 40 000 души... Пред нашите очи в един квартал на тази чудесна столица наред с най-грамадното натрупване на богатство, каквото някога е виждал светът, наред с всичко това — 40 000 безпомощно умиращи от глад! Тия хиляди нахлуват сега в другите квартали; винаги полу гладни, те крещат в ушите ни за своята болка, крещат до небето, разказват ни за мизерните си жилища, за това, че е невъзможно да си намерят работа и е безполезно да просят. Местните жители, обложени с данък за бедните, поради постоянните изисквания на енорите, сами вече се намират почти на границата на пауперизма“ („Standard“, 3 април 1867 г.).

Тъй като между английските капиталисти е станало мода да описват Белгия като рай на работника, защото „свободата на труда“, или — което е същото — „свободата на капитала“, там не била осакатена нито от деспотизма на трейдънионите, нито от фабрични закони, нека кажем няколко думи за „щастие“ на „свободния“ белгийски работник. Сигурно никой не е бил по-посветен в мистериите на това щастие от покойния Дюпетио — главен инспектор на белгийските затвори и благотворителни учреждения и член на централната белгийска статистическа комисия. Да вземем неговото

съчинение „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique“. Bruxelles, 1855. Тук ние между другото намираме едно средно белгийско работническо семейство, чиито годишни разходи и приходи са пресметнати въз основа на много точни данни и чиито условия за прехрана се сравняват после с тези на войника, матроса от флотата и затворника. Семейството „се състои от баща, майка и четири деца“. От тези шест души „четирима могат да извършват през цялата година полезен труд“; приема се, „че между тях няма нито болни, нито неработоспособни“, че нямат нито „разходи за религиозни, нравствени и интелектуални потребности, с изключение на най-нищожни разноски за платените места в църква“, нито „вноски в спестовни каси или в осигурителни каси за старост“, нито „разходи за лукс или други излишни разходи“. Но бащата и големият син пушат тютюн, а в неделен ден могат да посещават кръжмата, за което им са предвидени цели 86 сантима седмично.

„От общото извлечение на работните заплати, които работниците получават в разните отрасли, следва... че най-високата средна надница е: франк и 6 сантима за мъже, 89 сантима за жени, 56 сантима за момчета и 55 сантима за момичета. Въз основа на това доходът на цялото семейство ще бъде най-много 1 068 франка годишно... В приетото за типично семейство ние пресметнахме всички възможни приходи заедно. Но ако пресметнем работна заплата и за майката, с това лишаваме домакинството от ръководителка; кой ще се грижи за къщата, за малките деца? Кой ще готви, пере, кърпи? Тази дилема всеки ден се изпречва пред работниците.“

Така се получава следният бюджет на семейството:

Бащата	—	300 работни дни по	1,56 фр.	—	468 фр.
Майката	—	" "	0,89 "	—	267 "
Синът	—	" "	0,56 "	—	168 "
Дъщерята	—	" "	0,55 "	—	165 "
Всичко					068 фр.

Годишният разход на семейството и неговият дефицит щяха да бъдат, ако работникът получаваше храната на:

Матрос от флотата	.....	1 8 8 фр.,	дефицит	766 фр.
Войник	.....	473 "	"	405 "
Затворник	.....	1 1 2 "	"	44 "

„Ние виждаме, че малко работнически семейства могат да се хранят не само като матросите и войниците, а дори и като затворниците. Средно всеки затворник е струвал в Белгия през 847—1849 г. по 63 сантима на ден, което в сравнение с всекидневните разходи на работника прави разлика 3 сантима. Разходите по управлението на затвора и надзора на затворниците се уравнивяват с това, че затворниците не плащат наем... Но как може голям брой работници, дори бидежте могли да кажем — мнозинството от тях, да живеят в още по-оскъдни условия? Само като прибягват до таква средства, чиято тайна е известна само на работника; като скъсяват своята всекидневна порция; като ядат ръжен хляб вместо

пшеничен; като ядат по-малко месо или никак не ядат месо; същото е и с маслото и подправките; като наблъскват семейството си в една или две стаички, където момчета и момичета спят заедно, понякога на един сламеник; като пестят от облеклото, от бельото, от сапуна; като се отказват от празничните развлечения, накъсо — като се решават на най-болезнени лишения. Еднаж дошли до тия крайни предели, и най-малкото покачване на цената на средствата за живот, едно спиране на работата, една болест увеличават мизерията на работника и го съспиват напълно. Дълговете растат, кредитът спира, дрехите и най-необходимата покъщнина отиват в заложната къща — и в края на краищата семейството моли да го впишат в списъка на бедните¹³⁷.

И наистина в този „рай на капиталистите“ и при най-малкото изменение в цената на най-необходимите средства за живот следва изменение в броя на смъртните случаи и на престъпленията! (Виж манифеста на Maatschappij „De Vlamingen Vooruit! Brussel, 1860“, стр. 15, 16). Цяла Белгия на 9 ноември 1860 г. имаше 930 000 семейства, от тях по официалната статистика: 90 000 богати (избиратели) = 450 000 души; 390 000 семейства от дребната буржоазия от града и селото, голяма част от която постоянно се пролетаризира = 1 950 000 души. Най-сетне, 450 000 работнически семейства = 2 250 000 души, образцовите семейства измежду които се наслаждават на описаното от Дюпетию щастие. От тези 450 000 работнически семейства над 200 000 се намират в списъка на бедните!

е) БРИТАНСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ ПРОЛЕТАРИАТ

Антагонистичният характер на капиталистическото производство и натрупване никъде не се проявява по-брутално, отколкото при прогреса на английското земеделие (включително и скотовъдството) и при регреса на английския земеделски работник. Преди да минем към сегашното му положение, да хвърлим бегъл поглед назад. Модерното земеделие датира в Англия от средата на XVIII век, макар че превратът в отношенията на поземлената собственост, от който като от своя основа изхожда промененият начин на производство, е от много по-раншна дата.

Ако вземем данните на Ардър Йънг — точен наблюдател, макар и повърхностен мислител — за земеделските работници през 1771 г., ще видим, че последните играят много мизерна роля в сравнение със своите предшественици от края на XIV век, „когато те са могли да живеят в охолство и да натрупват богатство“¹³⁸), съвсем и

¹³⁷) *Ducpétiaux*, цит. съч., стр. 151, 154, 155,

¹³⁸) *James E. Th. Rogers* (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford), „A History of Agriculture and Prices in England“, Oxford, 1866, т. I, стр. 690. Този усърдно разработен труд обхваща в досега излезлите първи два тома само периода 1259—1400 г. Вторият том съдържа само статистически материал. Това е първата автентична история на цените, която имаме за онова време.

да не говорим за XV век, „този златен век на английските градски и селски работници“. Но няма нужда да се връщаме толкова назад. В една много съдържателна брошура от 1777 г. четем:

„Едрият фермер се е издигнал почти до равнището на джентлемен, докато бедният селски работник е притиснат почти до земята. . . Неговото нещастно положение ясно личи, щом се сравнят неговите условия сега и преди 40 години. . . Земевладелецът и фермерът са се хванали ръка за ръка за потискане на работника“¹³⁹⁾.

След това подробно се изтъква, че реалната работна заплата на село е спаднала от 1737 г. до 1777 г. с почти $\frac{1}{4}$, или 25%.

Същевременно д-р Ричард Прайс казва: „Съвременната политика облагодетелствува горните класи на народа; наследницата от това ще бъде, че рано или късно цялото кралство ще се състои само от джентлемени и просяци, от магнати и роби“¹⁴⁰⁾.

И все пак положението на английския селски работник от 1770 до 1780 г. — доколкото се отнася както за неговите условия за хранене и живеене, тъй и за неговото самочувствие, развлечения и т. н. — е недостигнат по-късно идеал. Неговата средна работна заплата, изразена в пинти пшеница, е била в 1770 и 1771 г. 90 пинти, през времето на Идън (1797 г.) — вече само 65, а в 1808 г. — 60¹⁴¹⁾.

По-рано вече споменахме за положението на селските работници към края на антиякобинската война, през време на която поземлените аристократи, фермерите, фабрикантите, търговците, банкерите, рицарите на борсата, военните доставчици и т. н. са така извънмерно забогатели. Номиналната заплата се покачила отчасти поради обезценяването на банкнотите, отчасти поради независимото от него покачване на цената на предметите от първа необходимост. Но действителното движение на работната заплата може да се констатира по твърде прост начин, без да се прибегва до неуместни тук подробности. Законът за бедните и неговата администрация са били в 1795 г. и в 1814 г. едни и същи. Читателят си спомня как е бил прилаган тоя закон на село: във вид на милостиня енорията е допълвала номиналната заплата до номиналната сума, не-

¹³⁹⁾ „Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions“, London, 1777, p. 5. 11.

¹⁴⁰⁾ Dr. Richard Price, „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan, London, 1803, v. II, p. 158, 159. На стр. 159 Прайс забелязва: „Номиналната цена на работния ден в момента не е повече от 4 пъти или най-малко 5 пъти по-висока, отколкото в 1514 г. Но цената на житото е 7 пъти по-висока, а тази на месото и дрехите — около 15 пъти. Затова цената на труда е така изостанала зад нарастването на разходите за издръжка, че в сравнение с тези разходи тя сега като че ли е повече от двойно по-малка от това, което е била по-рано.“

¹⁴¹⁾ Barton, цит. същ., стр. 26. За края на XVIII век ср. Eden, „The State of the Poor“.

обходима за простото вегетиране на работника. Съотношението между плащаната от фермера заплата и допълнения от енорията дефицит на заплатата ни разкрива две неща: първо, спадането на работната заплата под нейния минимум, второ, степента, в която земеделският работник е бил съставен от наемен работник и паупер, или степента, в която той е бил превърнат в закрепостен към своята енория. Ние избираме едно графство, което представлява средните условия във всички други графства. През 1795 г. средната седмична заплата в Нортхемптъншайр е била 7 шилинга и 6 пенса, целият годишен разход на едно семейство от 6 души — 36 ф. ст., 12 шилинга и 5 пенса, целият му годишен доход — 29 ф. ст. и 18 шилинга, а покритият от енорията дефицит — 6 ф. ст., 14 шилинга и 5 пенса. В същото графство седмичната заплата през 1814 г. е била 12 шилинга и 2 пенса, целият годишен разход на едно семейство от 5 души — 54 ф. ст., 18 шилинга и 4 пенса, целият доход — 36 ф. ст. и 2 шилинга, а покритият от енорията дефицит — 18 ф. ст., 6 шилинга и 4 пенса¹⁴²⁾, така че през 1795 г. дефицитът е бил по-малко от $\frac{1}{4}$ от работната заплата, а през 1814 г. — повече от половината. От само себе си се разбира, че при такива обстоятелства в 1814 г. са били изчезнали и малките удобства, които Идън все още намерил в котеджа на земеделския работник¹⁴³⁾. Измежду всички животни, които фермерът държи, работникът, този *instrumentum vocale* [инструмент, надарен с глас], остава от този момент най-отруденото, най-лошо храненото и най-брутално третираното животно.

Същото положение на нещата спокойно продължавало, докато

„бунтовете от 1830 г. не ни разкриха (т. е. на господстващите класи) при светлината на пламналите житни купи, че мизерия и размирно недоволство пламти и под повърхността на земеделска Англия също тъй буйно, както под повърхността на промишлена Англия“¹⁴⁴⁾.

Садлър на времето кръстил в камарата на общините земеделските работници „бели роби“ („white slaves“), а един епископ като ехо повторил тоя епитет и в горната камара. Най-значителният икономист от онзи период, Е. Г. Уейкфийлд, казва:

„Земеделският работник на Южна Англия не е роб, не е свободен човек, той е паупер“¹⁴⁵⁾.

Времето непосредствено преди отмяната на житните закони хвърля нова светлина върху положението на земеделските работ-

¹⁴²⁾ Parry, „The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws“, London, 1816, p. 86.

¹⁴³⁾ Пак там, p. 213.

¹⁴⁴⁾ S. Laing, цит. съч., стр. 62.

¹⁴⁵⁾ „England and America“, London, 1833, v. I, p. 47.

ници. От една страна, буржоазните агитатори били заинтересовани да докажат колко малко защитните мита защищавали действителния производител на жито. От друга страна, промишлената буржоазия кипяла от гняв поради разобличаването на фабричните условия от страна на поземлената аристокрация поради афектираната симпатия на тези из основа покварени, безсърдечни и аристократски безделници към страданията на фабричния работник и поради тяхното „дипломатическо усърдие“ за фабричното законодателство. Има една стара английска пословица, че когато двама крадци се вчепкат за косите, винаги излиза нещо полезно. И наистина, шумната, страстна кавга между двете фракции на господстващата класа по въпроса, коя от тях по-безсрамно експлоатира работника, направо станала акушерка на истината. Граф Шефтсбъри, или още лорд Ашли, бил челен борец в антифабричния филантропичен поход на аристокрацията. Затова той през 1844 и 1845 г. е любима тема на разкритията на в. „Morning Chronicle“ по положението на земеделските работници. Този вестник, по онова време най-значителният либерален орган, изпратил по селските окръзи собствени комисиари, които съвсем не се задоволили с общи описания и статистика, а публикували имената както на изследваните работнически семейства, тъй и на съответните земевладелци. В следващата таблица¹⁴⁶⁾ са показани заплатите, които били плащани в три села, съседни на Бланфорд, Уимбърн и Пуул. (Виж. табл. на стр. 683.)

Селата са собственост на г. Дж. Бенкс и на граф Шефтсбъри. Читателят ще забележи, че този папа на „Low Church“¹⁴⁶⁾, този глава на английските пиетисти, също както горепоменатият Бенкс, прибира обратно значителна част от мизерната заплата на работниците под предлог на наем за помещението.

Отменяването на житните закони дало на английското земеделие огромен тласък. Дренаж в най-голям мащаб¹⁴⁷⁾, нова система на хранене на добитъка на ясла, изкуствено отглеждане на фуражни растения, въвеждане на механически апарати за наторяване, ново обработване на глиневата почва, увеличена употреба на минерални торове, прилагане на парната машина и на всякакви видове нови работни машини и т. н., изобщо по-интензивна култура характеризира тази епоха. Председателят на Кралското дружество за агрикултура г. Пъсей твърди, че (относителните) разходи на стопанството са намалени почти наполовина поради нововъведените машини. От друга страна, положителният добив от земята бързо се

¹⁴⁶⁾ Лондонският „Economist“ от 29 март 1845 г., стр. 290.

¹⁴⁷⁾ За тази цел поземлената аристокрация сама си отпускала фондове от държавната хазна — разбира се, чрез парламента, при много малка лихва, която фермерите трябвало да ѝ заплащат двойно.

Деца	Брой на членовете на семейството	Седмична работна заплата на мъжете		Седмична работна заплата на децата		Седмичен доход на цялото семейство		Седмичен наем		Обща седмична заплата след приспадане на наема		Седмична работна заплата на глава	
		шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.
<i>Първо село</i>													
2	4	8	0	—	—	8	0	2	0	6	0	1	6
3	5	8	0	—	—	8	0	1	6	6	6	1	3 ¹ / ₂
2	4	8	0	—	—	8	0	1	0	7	0	1	9
2	4	8	0	—	—	8	0	1	0	7	0	1	9
6	8	7	0	1) 1	6	10	6	2	0	8	6	1	3 ³ / ₄
				2) 2	—								
3	5	7	0	—	—	7	0	1	4	5	8	1	1 ¹ / ₂
<i>Второ село</i>													
6	8	7	0	1) 1	6	10	0	1	6	8	6	1	3 ³ / ₄
				2) 1	6								
6	8	7	0	—	—	7	0	1	3 ¹ / ₂	5	8 ¹ / ₂	0	8 ¹ / ₂
8	10	7	0	—	—	7	0	1	3 ¹ / ₂	5	8 ¹ / ₂	0	7
4	6	7	0	—	—	7	0	1	6 ¹ / ₂	5	5 ¹ / ₂	0	11
3	5	7	0	—	—	7	0	1	6 ¹ / ₂	5	5 ¹ / ₂	1	1
<i>Трето село</i>													
4	6	7	0	—	—	7	0	1	0	6	0	1	0
3	5	7	0	1) 2	—	11	6	0	10	10	8	2	1 ³ / ₅
				2) 2	6								
0	2	5	0	—	—	5	0	1	0	4	0	2	0

повишил. По-голямо капиталовложение на акър, а следователно и ускорена концентрация на фермите е била основно условие на новия метод¹⁴⁸⁾. Заедно с това обработваната площ е била разширена

¹⁴⁸⁾ Намалването на броя на средните арендатори личи особено от следните рубрики на преброяването: „синове, внуци, братя, племенници, дъщери, внуци,

от 1846 до 1856 г. с 464 119 акра, да не говорим за големите площи на източните графства, които от развъдници на питомни зайчета и от оскъдни пасбища като по възшебство се превърнали в тучни житни ниви. Ние вече знаем, че едновременно е спаднал и общият брой на участващите в земеделието лица. Колкото се отнася до същинските земеделци от двата пола и от всички възрасти, техният брой спаднал от 1 241 269 в 1851 г. на 1 163 227 в 1861 г.¹⁴⁹⁾ Затова ако английският генерален регистратор¹⁸⁷ с право отбелязва:

„Прирастът на арендатори и земеделски работници от 1801 г. насам е съвсем несъразмерен с прираста на земеделския продукт“¹⁵⁰⁾,

тази несъразмерност важи още повече за последния период, когато положителното намаление на селското работническо население върви ръка за ръка с разширението на обработваната площ, с по-интензивната култура, с нечуваното натрупване на вложения в земята и посветен на нейното обработване капитал, с безпримерното в историята на английската агрономия покачване на земеделския добив, с буйното нарастване на рентата на земевладелците и с набъбващото богатство на капиталистическите арендатори. Ако към всичко това прибавим непрекъснатото бързо разширение на градските пазари и на господството на свободната търговия, селският работник *post tot discrimina rerum* [след толкова много неприятности] най-сетне бил поставен в такива условия, които *secundum artem* [по правилата на изкуството] трябвало да го накарат да полудее от щастие.

Професор Роджерс, напротив, идва до заключението, че положението на английския земеделски работник в днешно време е извънредно много влошено дори само в сравнение с положението на неговия предшественик от периода 1770—1780 г. — съвсем и да не говорим за неговия предшественик от втората половина на XIV век и от XV век; че „той пак е станал крепостен“, и при това крепостен,

---

сестри, племеннички на арендатора“, накъсо — работещите при арендатора членове на неговото собствено семейство. Тези рубрики в 1851 г. са съдържали 216 851 души, а в 1861 г. само 176 151. От 1851 до 1871 г. в Англия арендните стопанства под 20 акра са се намалили с повече от 900; тези от 50 до 75 акра са спаднали от 8 253 на 6 370; подобно е положението и с всички арендни стопанства под 100 акра. А през същите 20 години броят на едрите арендни стопанства, напротив, се е увеличил; тези от 300 до 500 акра са се покачили от 7 771 на 8 410, тези с повече от 500 акра — от 2 755 на 3 914, тези с повече от 1 000 акра — от 492 на 582.

¹⁴⁹⁾ Броят на овчарите се покачил от 12 517 на 25 559.

¹⁵⁰⁾ „Census etc.“, т. III, стр. 36.

който се храни и живее лошо¹⁵¹). Д-р Джулиан Хънтър в своя епохален отчет за жилищата на земеделските работници казва:

„Разноските за съществуването на hind (название на земеделски работник от времето на крепостничеството) са фиксирани на възможно най-ниската сума, с която той може да живее . . . неговата заплата и подслон не са пресметнати с оглед на печалбата, която трябва да се извлече от него. В сметките на фермера той е нула¹⁵²) . . . Средствата за неговото съществуване се разглеждат винаги като постоянна величина¹⁵³)“. „Колкото се отнася до по-нататъшното намаление на неговите приходи, той може да каже: nihil habeo, nihil curo [нищо нямам, за нищо не се грижа]. Той не се бои за бъдещето, защото няма нищо освен това, което е абсолютно необходимо за неговото съществуване. Той е стигнал онази точка на замръзване, от която изхождат като от факт изчисленията на фермера. Да става каквото ще, той няма дял в щастието или нещастieto“¹⁵⁴).

В 1863 г. бе направено официално изследване върху условията на живота и работата на престъпниците, осъдени на заточение и на каторжна работа. Резултатите са изложени в две дебели сини книги. Там между другото е казано:

„Едно грижливо сравняване на храната на престъпниците в английските затвори с тази на пауперите в трудовите домове и на свободните земеделски работници в тази страна безспорно показва, че първите са хранени много по-добре, отколкото която и да било от другите две категории“¹⁵⁵), докато „масата труд, която се изисква от осъдения на каторжна работа, е около половината от работата, която извършва обикновеният земеделски работник“¹⁵⁶).

Ето няколко характерни свидетелски показания, съдени от Джон Смит, директор на единбургския затвор:

№ 5056: „Храната в английските затвори е много по-добра от храната на обикновените земеделски работници.“ № 5075: „Факт е, че обикновените земеделски работници в Шотландия много рядко получават някакво месо.“ № 3047: „Знаете ли някакво основание за факта, че престъпниците са много по-добре (much better) хранени, отколкото обикновеният земеделски работник? — Сигурно не.“ № 3048: „Намирате ли за уместно да се правят по-нататъшни експерименти, за да се приближи храната на осъдените на каторжна работа затворници до храната на свободните земеделски работници?“¹⁵⁷) „Земеделският работник — се

¹⁵¹) *Rogers*, цит. съч., стр. 693. Роджерс принадлежи към либералната школа, той е личен приятел на Кобден и Брайт, така че не е *laudator temporis acti* [възхвалятел на миналите времена].¹⁸⁸

¹⁵²) „Public Health. 7th Report“, London, 1835, p. 242. Затова няма нищо не-обикновено във факта, че или наемодателят показва наема, щом узнае, че работникът изкарва малко повече, или пък фермерът намалява работната заплата на работника, „защото неговата жена си е намерила работа“ (пак там).

¹⁵³) Пак там, стр. 135.

¹⁵⁴) Пак там, стр. 134.

¹⁵⁵) „Report of the Commissioners . . . relating to Transportation and Penal Servitude“, London, 1863, p. 42, № 50.

¹⁵⁶) Пак там, стр. 77. Memorandum на лорда на главния съдия.

¹⁵⁷) Пак там, т. II, Показания [стр. 418, 239].

казва там — може да каже: Аз работя тежко, а нямам достатъчно за ядене. Когато бях в затвора, не работех тъй тежко и имах обилна храна, и затова за мене е по-добре да бъда в затвора, отколкото на свобода¹⁵⁸⁾.

От таблиците, приложени към първия том на отчета, е съставена следната сравнителна таблица.

Седмичко количество храна^{158а)}
(в унции)

	Съставни части, съдържащи азот	Съставни части, несъдържащи азот	Минерални съставни части	Обща сума
На престъпник в Портланд- ския затвор.....	28,95	150,06	4,68	183,69
На матрос от кралската флота.....	29,63	152,91	4,52	187,06
На войник.....	25,55	114,49	3,94	143,98
На производител на фай- тони (работник).....	24,53	162,06	4,23	190,82
На словослагател.....	21 4	100,83	3,12	125,19
На земеделски работник.....	17,73	118,06	3,29	139,08

Общият резултат на медицинската следствена комисия от 1863 г. относно храненето на по-лошо хранените народни класи е вече извесен на читателя. Той си спомня, че храната на голяма част от семействата на земеделските работници е под минималното количество, необходимо „за предотвратяване на болести, причинени от глад“. Такъв е случаят особено във всички чисто земеделски окръзи на Корнуел, Девън, Съмърсет, Уилтс, Стафорд, Оксфорд, Бъркс и Хертс.

„Храната, която получава земеделският работник — казва д-р Саймън, — е повече, отколкото показва средното количество, тъй като той самият получава много по-голяма — необходима за неговия труд — част от храната, отколкото другите членове на неговото семейство — в по-бедните окръзи почти всичкото месо или сланина. Количеството храна, което се пада на жената, а тъй също и на децата в периода на техния бърз растеж, в много случаи, и то в почти всички графства, е недостатъчно, главно откъм азот.“¹⁵⁹⁾

158) Пак там, т. I, Приложение, стр. 280.

158а) Пак там, стр. 274, 275.

159) „Public Health, 6 th Report. 1863“, p. 238, 249, 261, 262.

Ратаите и ратайкините, които живеят у самите фермери, получават достатъчна храна. Техният брой е спаднал от 288 277 в 1851 г. на 204 962 в 1861 г.

„Работата на жените на открито поле — казва д-р Смит, — с колкото и вредни последици да е придружена, при днешните условия е от голяма изгода за семейството, тъй като му доставя средства за обуща, дрехи, наем за квартира и възможност да се храни по-добре“¹⁶⁰⁾.

Един от най-странните резултати на това изследване е бил, че земеделският работник в Англия се храни несравнено по-лошо („is considerably the worst fed“), отколкото в другите части на Обединеното кралство, както показва следната таблица:

*Средно седмично потребление на въглерод и азот
от земеделския работник¹⁶¹⁾
(в грани)*

	Въглерод	Азот
Англия.....	40 673	1 594
Уелс.....	48 354	2 031
Шотландия.....	49 980	2 348
Ирландия.....	43 366	2 434

¹⁶⁰⁾ Пак там, стр. 262.

¹⁶¹⁾ Пак там, стр. 17. Английският земеделски работник получава само $\frac{1}{4}$ от млякото и $\frac{1}{2}$ от хляба на ирландския земеделски работник. По-добрата прехрана на последния е отбелязал още А. Йънг в своето „Toug in Ireland“ от началото на 19 век. Причината е просто там, че бедният ирландски фермер е несравнено по-хуманен от богатия английски фермер. Относно Уелс данните, приведени в текста, не важат за югозападната му част. „Всички тамошни лекари са на едно мнение по това, че прирастът на смъртността от туберкулоза, скрофули и т. н. расте заедно с влошаването на физическото състояние на населението, и всички приписват това влошаване на бедността. Дневната издръжка на земеделския работник там се пресмята на 5 пенса, а в много окръзи фермерът (сам беден) плаща и по-малко. Една хапка солено месо, изсъхнало до твърдостта на махагон и надали заслужаващо мъчния процес на храносмилането, или хапка сланина служи за подправяне на голямо количество чорба от брашно и лук или на овесената каша — и това е всекидневният обед на земеделския работник . . . Напредъкът на промишлеността имаше за него тази последица, че замести в този суров и влажен климат солидното домашно сукно с евтини памучни тъкани и по-силните напитки с „номинален“ чай . . . След като дълги часове е бил изложен на дъжд и вятър, работникът се връща от нивата в своя котедж, за да поседне край огън от торф или от буци от слепени с глина отпадъци от каменни въглища, от които се надигат облаци от въглена и сярна киселина. Стените на колибата са от глина и камък; подът е от гола земя, каквато си е била преди постройката на колибата; покривът е куп разрошена и набъбнала слама. Всяка пукнатина е запущена, за да се запази топлината, и в тази атмосфера от адски смрад с тинест под под себе си, често пъти в своята единствена дреха, която съхне на тялото му, той вечеря с жената и децата си. Акушери, принудени да прекарват част от нощта в тия колиби, с описвали как са тънели краката им в тинята на пода и как са се видели принудени да пробиват дупка в стената — лесна работа! — за да си съз-

„Всяка страница на отчета на д-р Хънтър — казва д-р Саймън в своя официален санитарен отчет — свидетелствува за недостатъчното количество и мизерно качество на жилището на нашия земеделски работник. И от много години неговото положение в това отношение прогресивно се е влошавало. Сега за него е много по-мъчно да намери жилище, а и когато го намери, то много по-малко отговаря на неговите нужди, отколкото може би от столетия насам. Особено през последните 30 или 20 години злото бързо нараства и жилищните условия на селянина сега са в най-висока степен плачевни. Вън от случаите, когато и доколкото онези, които неговият труд обогатява, смятат, че си струва трудът да го третират с един вид състрадателна снизходителност — той е съвсем безпомощен в това отношение. Дали той ще намери жилище на земята, която обработва, дали това жилище е човешко или свинско, дали има малка градина, която толкова много облекчава бремето на сиромашията — всичко това не зависи от неговата готовност или възможност да плаща подходящ наем, а от това — как ще благоволят другите да използват своето право да вършат със своята собственост каквото си искат. Колкото и да е голяма взетата под аренда земя, няма закон, според който на нея да трябва да има определен брой работнически жилища, за прилични жилища няма защо и да говорим; законът също така не предоставя на работника ни най-малкото право върху земята, за която неговият труд е толкова необходим, колкото дъждът и слънцето. . . . Едно общопризнато обстоятелство още повече наклонява везните против него. . . . влиянието на закона за бедните с неговите постановления за местожителството и за данъците в полза на бедните¹⁸²⁾. Под негово влияние всяка енория има паричен интерес да ограничи до минимум броя на живеещите в нея земеделски работници; защото за нещастие земеделският труд, вместо да гарантира на смазания от труд работник и на неговото семейство сигурна и постоянна независимост, в повечето случаи води само по по-дълги или по-къси околни пътища към пауперизъм, пауперизъм, който през целия път е толкова наблизо, че всяка болест или каквато и да е временна липса

дадат малка лична вентилация. Многобройни свидетели с различно обществено положение дават показания, че недохраненият (underfed) селянин е изложен всяка нощ на тия и на други вредни за здравето влияния, и наистина не липсват доказателства, че резултатът е едно отслабнало и скрофулозно население. . . . Съобщенията на енорийските служители от Кермъртеншайр и Крдиганшайр убедително сочат същото положение на нещата. Към това се прибавя едно още по-голямо зло — разпространението на идиотизма. Сега няколко думи и за климатическите условия. Силни югозападни ветрове духат по цялата страна в продължение на 8—9 месеца в годината, а тях ги следват поройни дъждове, които се изливат главно върху западните склонове на хълмовете. Дървета се срещат рядко, само в по-затулените места; незащитени, вятърът съвсем ги унищожава. Колибите се гушат под някоя планинска тераса, често в някоя теснина или каменоломна; само най-дребни овце и местният рогат добитък могат да живеят по пасищата. . . . Младите хора се изселват към източните минни окръзи Глеморган и Монмаут. . . . Кермъртеншайр е разсадникът на минното население и негов инвалиден дом. . . . Населението трудно запазва броя си. Така в Кардиганшайр е имало:

	1851 г.	1861 г.
От мъжки пол	45 155	44 446
От женски пол	52 459	52 955
	97 614	97 401

(Отчетът на д-р Хънтър в „Public Health. 7th Report. 1864“, London, 1865, p. 498—502 passim).

¹⁸²⁾ В 1865 г. този закон беше малко подобрен. Опитът скоро ще пока такава кърпежи нищо не помагат.

на занятие непосредствено принуждава да се прибегне към помощта на енорията; затова всяко заселване на земеделско население в една енория очевидно означава прибавка към данъка за бедните. . . . Достатъчно е едрите земевладелци¹⁶³ да решат в техните имоти да нямат работнически жилища — и те веднага се освобождават от половината от своята отговорност за бедните. Доколко английската конституция и законът са възнамерявали да установят такъв вид безусловна поземлена собственост, която дава възможност на лендлорда, „който прави със своята собственост каквото си иска“, да третира като чужденци тях, които обработват земята, и да ги изгонва из своята територия — това е въпрос, разглеждането на който не влиза в моята задача. . . . Тая власт за изпъждане не е гола теория. Тя се проявява практически в най-голям мащаб. Тя е едно от обстоятелствата, които господствуват над жилищните условия на земеделския работник. . . . Размерът на злото може да се прецени по последното преброяване, според което разрушаването на къщите, въпреки засиленото им търсене по места, е напреднало през последните 10 години в 821 различни окръга на Англия, така че, независимо от хората, които са били принудени да престанат да бъдат жители (именно в енорията, в която работят), през 1811 г. в сравнение с 1851 г. едно с $5\frac{1}{3}\%$ по-голямо население е било натъпкано в $4\frac{1}{2}\%$ по-малко жилищно пространство. . . . Щом процесът на обезлюдяване постигна целта си, резултатът е — казва д-р Хънтър — едно показно село (show-village), където котеджите са скритени само на няколко и където никой не бива да живее освен овчарите, градинарите, пазачите на дивеча — постоянни слуги, които се ползват с обичайните за тяхната класа добри обноси от страна на техните милостиви господари¹⁶⁴). Но земята все пак трябва да бъде обработвана и се оказва, че работещите на тази земя работници не живеят при земевладелеца, а идват от някое отворено село, отдалечено може би на 3 мили, където са ги приели многобройните дребни домоприетжатели след разрушаването на техните котеджи в затворените села. Там, където нещата се движат към този резултат, котеджите повечето пъти с жалкия си изглед говорят за съдбата, на която са обречени. Те се намират на различни степени на своята природна разруха. Докато покривът се държи, на работника позволяват да плаща наем и той често пъти е много радостен, че му разрешават да прави това — дори когато трябва да плаща по цена като за добро жилище. Но при това не се правят никакви поправки, никакви подобрения освен ония, които може да направи безпаричният наемател. Когато най-сетне къщата стане съвсем необитаема, това означава само един разрушен котедж повече и за в бъдеще толкова и толкова данък за бедните по-малко. Докато едрите собственици свалят от себе си данъка за бедните чрез обезлюдяване на контролираните от тях земи, най-близката паланка или отворено селище приема изхвърлените работници; аз казвам най-близкото, но това „най-близко“ може да бъде на 3 или 4 мили далеч от фермата, където работникът трябва да работи всеки ден. Така към неговия дневен труд се прибавя — като че това е нищо — и неоходи

¹⁶³) За да разбере читателят по-нататъшното изложение: closes villages (затворени села) се наричат ония, чиито земевладелци са един или няколко едри лендлордове; open villages (отворени села) — ония, чиято земя принадлежи на много дребни собственици. Именно в тези села строителите-спекуланти могат да строят котеджи и къщи за ношуване.

¹⁶⁴) Такова показно село има много приличен вид, но то е също тъй нереално, както и ония села, които е видяла Екатерина II при своето пътуване за Крим. През последно време често пъти изпъждат и овчаря от тези show-villages. Напр. при Маркет-Харборо има пасбище за овце, което заема около 500 акра и където е необходим трудът на само един човек. За да се намали дългият път през тези широки равнини — прекрасните пасбища на Лейстер и Нортхемптън, — овчарят обикновено получавал котедж при мандрата. Сега му дават един тринадесети шилинг за квартира, която той трябва да търси далеч, в някое отворено село.

мостта всеки ден да бие по 6 или 8 мили път, за да изкарва насъщния хляб. Цялата земеделска работа, извършвана от неговата жена и неговите деца, сега става при същите отежнени условия. Но това не е още всичкото зло, което му причинява далечното разстояние. В отворените селища спекуланти-строители закупват късове земя, които обсипват колкото е възможно по-гъсто с ний-евтините от всички възможни борден. И в тези мизерни жилища, които, дори когато излизат на открито поле, споделят най-ужасните характерни черти на най-лошите градски жилища, са се свили английските земеделски работници¹⁶⁵. . . . От друга страна, не бива да си въобразяваме, че дори работникът, който живее на земята, която обработва, намира жилище, каквото заслужава неговият изпълнен с производителен труд живот. Дори в най-аристократичните имения неговият котедж е често в най-пачевен вид. Има лендлордове, които смятат, че оборът е достатъчно добър за техните работници и семейства им, но не се отказват да изкарват от техния наем колкото може повече пари¹⁶⁶. Жилището може да е някоя порутена къщурка само от една стая за спане, без огнище, без нужник, без отварящи се прозорци, без никакъв друг водопровод освен вадата, без градина — работникът е безпомощен срещу тази несправедливост. А нашите санитарно-полицейски закони (The Nuisances Removal Acts) са мъртва буква.

165) „Къщите на работниците (в отворените селища, които естествено са винаги препълнени) обикновено са построени на редици и с гърба си опират на самия ръб на парчето земя, което строителният спекулант нарича свое. Затова светлина и въздух проникват в тях само откъм лицевата им страна“ (Отчетът на д-р Хънтър в „Public Health. 7th Report 1864“. London, 1865, p. 135). Много често селският кръчмар или бакалин е същевременно и наемодател. В такъв случай земеделският работник намира в негово лице втори господар наред с фермера. Той трябва да бъде и негов клиент. „С 10 шилинга седмично, минус годишен наем от 4 ф. ст., той е длъжен да купува скромното си количество чай, захар, брашно, сапуни, свещи и бира по цени, каквито намери за добре да определи бакалинът“ (пак там, стр. 132). Тези отворени села наистина са „наказателните колонии“ на английския земеделски пролетариат. Много от котеджите са същински ханища, през които минава цялата скитническа паплаг от околността. Селянинът и неговото семейство, които при най-мирсьни условия, често пъти наистина като по чудо, са запазили достойнството и чистотата на своя характер, тук отиват чисто и просто по дявола. Естествено, между благородните шейлоковци е на мода фарисейски да свиват рамене по адрес на строителните спекуланти, дребните собственици и отворените села. Те твърде добре знаят, че техните „затворени села и показни села“ са родното място на „отворените селища“ и без тях не биха могли да съществуват. „Без дребните собственици на отворените селища по-голямата част от земеделските работници би трябвало да спят под дърветата на именията, в които работят“ (пак там, стр. 135). Системата на „отворени“ и „затворени“ села господства навсякъде в Средна Англия и в цяла Източна Англия.

166) „Наемодателят (фермерът или лендлордът) се обогатява пряко или косвено от труда на човека, на когото плаща 10 шилинга седмично, а след това пак отнема от този бедняк 4 или 5 ф. ст. годишен наем за къщи, които на свободния пазар не струват и по 20 ф. ст., но запазват изкуствената си цена поради властта на собственика да казва: „Вземи къщата ми или се пръждосвай и си търси другаде подслон без никакъв атестат от мен“. . . . Ако работникът иска да подобри своето положение и да отиде като поставач на релси на железопътната линия или в някоя каменоломна — същата власт пак му казва: „Работи за мен за тази ниска заплатата или се пръждосвай с предупреждение от една седмица; вземай си свинята, ако я имаш, и виж колко ще изкараш от картофите, които растат в градината ти.“ Но ако интересът му диктува обратното, собственикът или фермерът в такива случаи понякога предпочита да повиши наема като наказание за дезертиране от неговата служба“ (д-р Хънтър, пак там, стр. 132).

Тяхното изпълнение е поверено тъкмо на тези собственици, които дават под наем такива дупки . . . Не бива да се оставяме някои по изключение по-светли сцени да ни засяпват за грамадни превес на онези факти, които са позорно петно за английската цивилизация. Положението на нещата трябва да е наистина ужасяващо, щом като въпреки очевидната чудовищност на днешните жилища компетентните наблюдатели едногласно стигат до извода, че дори общата негодност на квартирите е безкрайно по-малко тегнесто зло, отколкото техният числен недостиг. От години на-сам претъпкването на жилищата на земеделските работници е създавало дълбока скръб не само на онези, които държат на здравето, но и на всички, които държат на един приличен и нравствен живот. Защото докладчиците върху разпространението на епидемичните болести в селските окръзи винаги изтъкват — и то с толкова еднообразни изрази, като да са стереотипни — препълването на жилищата като причина, която напълно осуетява всички опити да се спре разпространяването на веднъж появилата се епидемична болест. И те винаги са изтъквали, че въпреки многото здравословни влияния на живота на село, струпването на населението — което толкова много ускорява разпространението на заразните болести — спомага и за появята на незаразни болести. И лииата, които разобличават това положение, не премълчават и по-нататъшни злини. Дори когато тяхната първоначална тема е засягала само здравеопазването, те са били почти принудени да вникнат и в другите страни на предмета. Като изтъкват колко често лига от двата пола, женени и неженени, са наблъскани (huddled) в тесни стаи за спане, техните отчети по необходимост предизвикват убеждението, че при описаните условия всяко чувство на срам и приличие се нарушава по най-груб начин и почти по необходимост се руши всяка нравственост¹⁶⁷⁾. Напр. в приложението към моя последен отчет д-р Орд споменава — в отчета си за избухването на тиф в Уйнг в Бъкингамшайр — как там дошъл от Уйнгрейв млад мъж, болен от тиф. През първите дни на болестта си той спал в една стая заедно с 9 други лица. За две седмици някои от тях се разболели, а след няколко седмици у петима от тези 9 души се оказал тиф и един умрял! По същото време д-р Харвей от болницата Сент-Джордж, който във връзка с частната си практика посетил Уйнг през време на епидемията, ми съобщава същото: „Една млада жена, болна от тиф, спеше нощем в една стая заедно с баща си, майка си, незаконното си дете, двама млади мъже, негни братя, двете си сестри, всяка с по едно незаконно дете — всичко десет души. Преди няколко седмици в същото помещение са спали 13 деца“ *186).

Д-р Хънтър е изследвал 5 375 котеджа на земеделски работници не само в чисто земеделските окръзи, но и във всички графства на Англия. От тези 5 375 котеджа 2 195 са имали само една стая за спане (често пъти едновременно и дневна стая), 2 930 — само

¹⁶⁷⁾ „Новобрачни двойки не са поучителна гледка за израсналите си братя и сестри, които спят в същата стая; и макар че тези примери не могат да бъдат регистрирани, все пак има доста данни, които потвърждават забележката, че кръво-смешението причинява големи страдания, а често пъти и смърт на жени, които извършват това престъпление“ (*Д-р Хънтър*, „Public Health. 7th Report 1864“, стр. 137). Един селски полицейски чиновник, който дълги години е бил детектив в най-лошите квартали на Лондон, казва следното за момичетата от своето село: „Тяхната груба безнравственост на ранна възраст, тяхната безочливост и безсрамие надминават всичко, което съм видял в най-лошите части на Лондон през време на моята полицейска служба . . . Те живеят като свине, големи момчета и момичета, майки и бащи — всички спят заедно в една стая“ („Children's Employment Commission 6th Report“. London, 1867. Appendix, p. 77, № 155).

¹⁶⁸⁾ „Public Health. 7th Report 1864“, p. 9—14 passim.

2 стаи за спане и 250 — повече от две. Аз искам да дам един малък букет за една дузина графства.

1. Бедфордшир

Рестлингърт: спалните имат около 12 фута дължина и 10 ширина, макар че много от тях са по-малки. Малката едноетажна къщурка често пъти е разделена с дъски на две спални, креват има често пъти в кухнята, висока 5 фута и 6 цола. Наем 3 ф. ст. Наемателите трябва сами да си правят нужник, домопритежателят дава само ямата. Но щом някой направи нужник, с него си служат и всички съседи. Една къща, назована „Ричардсон“, била недостижимо красива. Нейните измазани стени се издували като дамска рокля при реверанс. Единият калкан бил изпъкнал, другият вдлъбнат и за нещастие, на последния се намирал коминът — изкривена тръба от глина и дърво, прилична на слонски хобот. Дълъг прът подпирал тоя комин, за да не падне. Вратите и прозорците — ромбовидни. От 17 посетени къщи само 4 имат повече от една спалня, но тия 4 също така са претъпкани. В къщурките с по една спалня са били наместени 3 възрастни с три деца, една съпружеска двойка с 6 деца и т. н.

Дънтън: високи наеми от 4 до 5 ф. ст. Работната заплата на мъже — 10 шилинга седмично. Те се надяват да изкарат наема, като семейството плете слама. Колкото по-голям е наемът, толкова по-голям е броят на тези, които трябва да се съединят, за да го плащат. Шестима възрастни, които спят в една стая с 4 деца, плащат 3 ф. ст. и 10 шилинга. Най-евтината къща в Дънтън е дълга откъм външната си страна 15 фута, широка 10 фута, дадена под наем за 3 ф. ст. Само в една от 14-те изследвани къщи имало 2 стаи за спане. Малко пред селото имало къща, изпонацапана покрай външните стени от изпражненията на обитателите; долните 5 дюйма от вратата просто са изчезнали от изгниване, а вечер при затваряне на вратата са измислили да нареждат отвътре няколко тухли и да окачват парче черга. Половината от прозореца заедно със стъклото и рамката вече били изминали пътя на всяка плът. Тук без мебели са се сврели 3 възрастни и 5 деца. Дънтън не е по-лош от останалата част на Биглсейд-Юнион.

2. Беркшир

Бинхем: през юни 1864 г. в един соф (едноетажен котедж) са живеели мъж и жена с 4 деца. Една от дъщерите се върнала от работа болна от скарлатина. Тя умряла. Едното дете се разболяло

и умряло. Майката и другото дете боледували от тиф, когато бил повикан д-р Хънтър. Баштата и третото дете спели на двора, но тук се появила мъчнотията — как да се осигури изолацията, защото на натъпкания пазарен площад на нещастното село лежало бельото на заразената къща в очакване да бъде изпрано. — Наемът на къщата Х. е 1 шилинг седмично; едната стая за спане — за една съпружеска двойка с 6 деца. Една къща е дадена под наем за 8 пенса (за седмица) — 14 фута и 6 цола дълга, 7 фута широка; кухнята висока 6 фута; стаята за спане няма нито прозорци, нито огнище, нито врата, нито дори отвор, освен изхода; градина няма. Доскоро тук е живял баща с две възрастни дъщери и голям син; бащата и сънът спели на кревата, момичетата в антрето. Докато семейството е живяло тук, всяко момиче родило по едно дете, като едната отишла да роди в трудовия дом и после се върнала в къщи.

3. Бъкингамшир

В 30 котеджа — на 1 000 акра земя — живеят около 130—140 души. Енорията Бредънхем обхваща 1 000 акра; в 1851 г. тя имала 36 къщи с население 84 мъже и 54 жени. Това полово неравенство се изглажда в 1861 г., когато се наброявали 98 мъже и 87 жени; прираст за 10 години 14 мъже и 33 жени. През това време броят на къщите се намалил с 1.

Уинслоу: Голяма част е новопостроена в добър стил; търсенето на къщи изглежда значително, тъй като съвсем мизерни едноетажни котеджи се дават под наем по 1 шилинг и по 1 шилинг и 3 пенса седмично.

Уотър Итън: тук собствениците, предвид нарастването на населението, са съборили около 20% от съществуващите къщи. Един беден работник, принуден да извървява за работа около 4 мили, на въпроса, дали не може да намери някой котедж по-наблизо, отговорил: „Не, те дяволски ще се пазят да вземат човек с голямо семейство като моето.“

Тинкерс Енд, при Уинслоу: една стая за спане, в която живеят 4 възрастни и 4 деца, е 11 фута дълга, 9 фута широка, 6 фута и 5 цола висока в най-високата си част; друга една, 11 фута и 3 цола дълга, 9 фута широка, 5 фута и 10 цола висока, приютявала 6 души. На всяко от тия семейства се падало по-малко пространство, отколкото е нужно на един каторжник. Нито една къща нямавала повече от една стая за спане, нито една нямала заден вход, вода имало много рядко. Седмичен наем — от 1 шилинг и 4 пенса до 2 шилинга. От 16 изследвани къщи само един мъж печели 10 ши-

линг седмично. Количеството въздух, което се пада на всекиго в приведения случай, е, колкото би се паднало на човек, затворен нощем в кутия от 4 куб. фута. Но старите къщурки имат пък маса естествени вентилации.

4. Кембриджшир

Гамблингей принадлежи на различни собственици. Тук се намират най-мизерните cots, каквито някъде могат да се срещнат. Разпространено е плетенето на слама. Убийствена отпуснатост, безнадеждно отдаване на мръсотията е овладяло Гамблингей. Занемареността в центъра се превръща на мъчилище по краищата на селото — на северния и южния, — където къщите постепенно прогниват. Отсъстващите лендлордове ловко изсмукват соковете на бедното селце. Наемът тук е твърде висок; по 8—9 души живеят на тълкани в една стая, където би трябвало да спи само един човек; в два случая в една малка спалня са спали 6 възрастни с по 1 или 2 деца.

5. Есекс

В това графство в много енории намаляването на населението върви ръка за ръка с намаляването на котеджите. Но в не по-малко от 22 енории събарянето на къщите не е задържало нарастването на населението, нито пък е довело до изгонването, което се извършва навсякъде под името „изселване в градовете“. Във Фингрингхоу, една енория от 3 444 акра, в 1851 г. имало 145 къщи, а в 1861 г. те са останали само 110, но населението не искало да си върви и дори при такова третиране намерило начин да нарасне. В Рамсден Крейс в 1851 г. 252 души живеели в 61 къщи, а в 1861 г. 262 души били наблъскани в 49 къщи. В Базилден в 1851 г. на 1 827 акра са живели 157 души в 35 къщи, а в края на десетилетието 180 души в 27 къщи. В енориите Фингрингхоу, Саут Фарнбридж, Уидфорд, Базилден и Рамсден Крейс в 1851 г. на 8 449 акра са живеели 1 392 души в 316 къщи, а в 1861 г. на същата площ са живели 1 473 души в 249 къщи.

6. Херфордшир

Това малко графство повече от всяко друго в Англия е пострадало от „духа на изгнанието“. В Надби претълпаните котеджи, повечето с по 2 стаи за спане, принадлежат най-вече на фермерите.

Те лесно ги дават под наем за 3 или 4 ф. ст. годишно, а плащат седмична работна заплата от 9 шилинга!

7. Хънтингдъншир

Хартфорд в 1851 г. е имал 87 къщи, но скоро след това 19 котежда са били съборени в тази малка енория от 1720 акра; населението в 1831 г.: 452 души, в 1852 г.: 332, и в 1861 г.: 341. Изследвани са 14 cots с по една стая за спане. В една от тях — една съпружеска двойка, 3 възрастни сина, една възрастна дъщеря, 4 деца — всичко 10 души; в друга — 3 възрастни, 6 деца. Една от тези стаи, в която спели 8 души, била 12 фута и 10 цола дълга, 12 фута и 2 цола широка, 6 фута и 9 цола висока; средно на глава се пада, без спадане на издатините, около 130 куб. фута. В тези 14 стаи за спане са живеели 34 възрастни и 33 деца. Около тези котеджи рядко има градинка, но жителите можели да вземат под аренда малки парчета земя по за 10 или 12 шилинга за good ($\frac{1}{4}$ акър). Тия парцели са далеч от къщите, които нямат нужници. Семейството трябва или да ходи до своя парцел и там да си пуска екскрементите, или — казано с извинение — да напълва, както става в случая, чекмеджето на някой долап. Когато чекмеджето се напълни, изваждат го и го изпразват там, където неговото съдържание е необходимо. В Япония кръгообръщението на живота се извършва по-чисто⁸

8. Линколншир

Лангтофт: един работник живее тук в къщата на Райт с жена си, нейната майка и 5 деца; в къщата отпред има кухня, килер за миене и стая за спане над кухнята; кухнята и стаята за спане са 12 фута и 2 цола дълги, 9 фута и 5 цола широки. Целата площ — 21 фута и 2 цола дълга, 9 фута и 5 цола широка. Стаята за спане е таванско помещение. Стените конусообразно се съединяват на тавана и един прозорец-капак се отваря към фасадата. Защо работникът живее тук? Заради градината ли? Но тя е извънредно малка. Заради наема ли? Той е висок 1 шилинг и 3 пенса седмично. Близко до работата ли? Не, тя отстои на 6 мили, така че той трябва всеки ден да измарширува 12 мили за отиване и връщане. Той живее тук, защото този cot се дава под наем, а той иска да има отделен cot — където и да е и на каквото и да е цена, в каквото и да е състояние. Ето статистиката за 12 къщи в Лангтофт с 12 стаи за спане, 38 възрастни и 36 деца.

12 къщи в Лангтофт

къщи	стаи за спане	възрастни	деца	всичко лица	къщи	стаи за спане	възрастни	деца	всичко лица
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9. Кент

Кенингтън бил крайно препълнен в 1859 г., когато се появил дифтерит и енорийският лекар направил официално изследване върху положението на по-бедната класа на народа. Той намерил, че в тая местност, където има голямо търсене на труд, много cots са съборени, а не са построени нови. В един участък имало 4 къщи, наричани birdcages [птичи кафези]; всяка имала по 4 стаи със следния размер във футове и цолове:

Кухня.....	9,5 × 8,11 × 6,6
Килер за миене.....	8,6 × 4,6 × 6,6
Стая за спане.....	8,5 × 5,10 × 6,3
Стая за спане.....	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Нортхемптъншир

Бринуорт, Пикфорд и Флур: в тези села зимно време по 20—30 души се скитат из улиците по липса на работа. Фермерите не винаги достатъчно добре обработват житните и кореноплодните ниви, а лендордът е намерил за по-удобно да съедини земите, които дава под аренда, в 2 или 3. Оттук и недостиг на работа. Докато от едната страна на дола нивите плачат за обработка, от другата страна излъганите работници хвърлят към тях жадни погледи. Няма нищо чудно, че те — трескаво преуморени от работа през лятото и полуумрели от глад през зимата — казват на своя собствен

диалект, че „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“^{168a}).

Във Флур има примери на съпружески двойки с 4, 5, 6 деца в най-малка по размер стая за спане или пък 3 възрастни с 5 деца; или пък съпружеска двойка с дядо и 6 деца, болни от скарлатина, и т.н.; в 2 къщи с 2 стаи за спане живеят 2 семейства с по 8 и 9 възрастни.

11. Уилтшир

Стратън: обследвани 31 къщи; 8 само с по една стая за спане. Пентил в същата енория: 1 котедж, даден под наем за 1 шилинг и 3 пенса седмично на 4 възрастни и 4 деца; освен запазените му стени в него нямамо нищо добро, като се почне от пода, постлан с грубо издялани камъни, до гнилия сламен покрив.

12. Уорчестершир

Тук събарянето на къщите не е толкова голямо; но от 1851—1861 г. броят на обитателите за всяка къща се е увеличил от 4,2 на 4,6 души.

Бедси: тук има много котеджи с градинки. Някои фермери заявяват, че cots са „a great nuisance here, because they bring the roog“ (cots са голямо зло, защото привличат бедните). По повод на изказването на един джентълмен:

„На бедните с това никак не им става по-добре; ако бъдат построени 500 котеджа, те ще бъдат разграбени като кифли; в действителност колкото повече ги строят, толкова по-голяма става нуждата от тях“ —

според него къщите произвеждат жителите, които по силата на природни закони упражняват натиск върху „средствата за обитаване“ — д-р Хънтър бележи:

„Добре, но тези бедни трябва отнякъде да идват, и тъй като в Бедси не съществува нещо особено, което да ги привлича — като напр. подаяние, — на някое друго, още по-неудобно място трябва да съществува изгонване. Ако всеки можеше да намери котедж и парче земя близо до мястото, където работи — сигурно щеше да го предпочете пред Бедси, където плаща двойно повече за своето парче земя, отколкото фермерът.“

постоянното преселване в градовете, постоянното образуване на „сврхнаселение“ в селските окръзи чрез концентрация на фермите, превръщането на нивите в пасбища, въвеждането на машините и т. н. вървят ръка за ръка с постоянното изгонване на сел-

^{168a}) „Попът и благородникът като че ли са в съзаклятие, за да ги измъчват до смърт.“

ското население чрез събаряне на котеджите. Колкото по-рядко е населението на един окръг, толкова по-голямо е неговото „относително свръхнаселение“, толкова по-голям е неговият натиск върху възможностите за заангажиране на работници, толкова повече селското население абсолютно надхвърля своите жилищни възможности, и следователно, толкова по-голямо е в селата местното свръхнаселение и заплашващото с постоянна зараза струпване на хора. Струпването на човешки маси в разпръснати малки села и паланки отговаря на насилственото обезлюдяване на земеделските райони. Непрекъснатото превръщане на земеделските работници в „излишни“, въпреки че техният брой намалява, както и нарастването на масата на техния продукт, е люлката на техния пауперизъм. Евентуалният пауперизъм на земеделските работници е мотив за тяхното изгонване и главен източник на тяхната жилищна мизерия, която пречупва последната съпротивителна способност и ги превръща в същински роби на земевладелците¹⁶⁹⁾ и фермерите, така че за тях минимумът на работната заплата става природен закон. От друга страна, селото, въпреки своето постоянно „относително свръхнаселение“, е същевременно недонаселено. Това се проявява не само като местно явление в такива пунктове, където отливът на хора към градовете, мините, железопътните строежи и т. н. става твърде бързо, но се проявява и навсякъде както по време на жътва, тъй и през пролетта и през лятото, през ония многобройни моменти, когато много грижливо гледаното и интензивно английско земеделие се нуждае от допълнителни работни ръце. Земеделските работници винаги са твърде много за средните и винаги твърде малко за изключителните или временни нужди на земеделието¹⁷⁰⁾. Затова

¹⁶⁹⁾ „Занаятието, което hind [виж настоящия том, стр. 685] има по божия воля, придава достойнство дори на неговото положение. Той не е роб, а войник на мира и заслужава своето място в жилище за женени мъже, а то трябва да бъде предоставено от ози лендлорд, който предявява искане за принудителен труд, също както страната го предявява по отношение на войника от армията. И той, както и войникът, не получава пазарната цена на своя труд. Също както войника, и него го вземат млад, прост, когато той познава само занаята си и своето местожителство. Ранните бракове и приложението на различните закони за местожителството въздействуват върху него, също както военният набор и законът против подривната дейност действуват върху войника“ (д-р Хънтър, в „Public Health. 7th Report 1864“. London, 1865, p. 132). Понякога някой по изключение мекосърдечен лендлорд се предава на печални размишления пред създадените от самия него опустошения. „Меланхолично е да си сам сред своите земи“ казал граф Лейстър, когато го поздравили със завършването на строежа на Холкем. „Аз се оглеждам наоколо си и не виждам никаква къща освен своята. Аз съм великанът от великанската кула и съм нязл всичките си съседни.“

¹⁷⁰⁾ Подобно явление се наблюдава през последните десетилетия във Франция — в степента, в която капиталистическото производство завладява земеделието и пропъжда „излишното“ селско население към градовете. И там има влошаване на

в официални документи се срещат регистрирани противоречиви оплаквания на едни и същи селища от едновременен недостиг и излищък от работни ръце. Временният или местен недостиг на работни ръце не довежда до покачване на работната заплата, а до изгласкване на жени и деца в областта на земеделието и до все по-голямо намаляване възрастта на наетите. Щом като експлоатацията на жените и децата вземе по-големи размери, тя от своя страна става ново средство за създаване на излишни земеделски работници-мъже и за задържане на тяхната заплата на ниско равнище. В Източна Англия процъфтява един прекрасен плод на този *sergle vicieux* [омагьосан кръг] — тъй наречената *gangsystem* (система на чети или тайфи), на която тук ще се спра накъсо¹⁷¹⁾.

Системата на чети се среща почти изключително в Линколншайр, Хътингдъншир, Кембриджшир, Норфолк, Съфолк и Нотингамшайр и спорадично в съседните графства Нортхемптън, Бедфорд и Рътленд. Нека за пример ни послужи Линколншайр. Голяма част от това графство е нова земя, предишно тресавище или, както и в другите споменати източни графства, отвоювана от морето земя. Парната машина е направила чудеса при пресушаването. Предишни тресавища и пясъци сега са избуяло житно море и донасят най-високите поземлени ренти. Същото важи и за изкуствено добитата наносна почва — както напр. на остров Ексхолм и в другите енории по брега на Трент. Паралелно с възникването на новите ферми не само че не са били построени нови котеджи, но и са били съборени стари котеджи, а притокът на работници е бил извършван от отдалечени с цели мили отворени села, намиращи се покрай шосетата, които се извиват покрай хълмовете. Само там населението по-рано е намирало защита от продължителните зимни наводнения. Работниците, които са заселени във ферми с размер

жилищните и други условия в самия източник на „излишните“. За своеобразния „*prolétariat foncier*“ [селски пролетариат], създаден от парцелната система, виж между другото цитираното по-горе съчинение на *Colins*, „*L'Economie Politique*“ и моята работа „Осемнадесети бруммер на Луи Бонапарт“, Ню Йорк, 1852, стр. 56 и сл. [виж настоящото издание, том 8, стр. 203 и сл.]. В 1846 г. градското население на Франция е било 24,42, а селското — 75,58 процента, а в 1861 г. градското е било 28,86, а селското — 71,14 процента. През последните 5 години намалението на процентната част за селското население е още по-голямо. Още в 1846 г. Пиер Дюпон пее в своята „Работническа песен“:

„Лошо облечени, свити във дупки,
горе под покрива, в развалината,
ние живеем с крадци, кукумявки —
тези приятели на тъмнината.“

¹⁷¹⁾ Шестият и заключителен „*Report of Childr. Empl. Comm.*“, публикуван в края на март 1867 г., разглежда само земеделската *gangsystem*.

от 400 до 1 000 акра (тук тях ги наричат „confined labourers“ [„прикрепени работници“]), служат изключително за постоянната тежка и извършвана с коне земеделска работа. На всеки 100 акра едва се пада средно по един котедж. Напр. един фермер, който взема под аренда предишен блатен участък [fenland], заявява пред следствената комисия :

„Моего стопанство се простира на повече от 320 акра, все ниви. В него няма котеджи. Един работник живее сега при мене. Аз държа 4 работника, които работят с конете и живеят в околностите. Леките работи, за които е нужен голям брой работни ръце, се извършват от чети“¹⁷²⁾.

Земята се нуждае от множество леки земеделски работи, като плевене на бурените, прекопаване, известни операции по наторяването, почистването от камъни и др. т. Всички тези работи се извършват от чети или организирани тайфи, които живеят в откритите селища.

Четата се състои от 10 до 40 или 50 души, а именно: жени, младежи от двата пола (13—18 г.), макар че момчетата обикновено се отделят, щом навършат 13 години, и най-сетне — деца от двата пола (6—13 г.). Начело стои gangmaster [водач на четата], винаги обикновен земеделски работник, в повечето случаи някакъв негодник, безпътен скитник, пияница, но с известна предприемчивост и ловкост. Той вербува четата и тя работи под негово началство, а не под началството на фермера. С този последния той се уговаря най-вече на парче и неговият доход, който, средно взето, не се покачва много над дохода на един обикновен земеделски работник¹⁷³⁾, зависи почти изключително от ловкостта, с която той успява да извлече от своята тайфа за най-късо време колкото може повече труд. Фермерите са открили, че жените работят добре само под мъжка диктатура, но че жените и децата, щом веднъж започнат, с истински устрем изразходват своите жизненни сили — нещо, което е било известно още на Фурие, — докато възрастният работник-мъж е така коварен, че пести силите си колкото може. Водачът се мести от едно имение в друго и по този начин дава работа на своята тайфа 6—8 месеца в годината. Поради това за работническите семейства е по-доходно и по-сигурно да работят при него, отколкото при отделен фермер, който взима на работа деца само при отделни случаи. Това обстоятелство така закрепява неговото влияние в откритите села, че в повечето случаи деца могат да се ангажират само с негово посредничество. Поединичното преотстъп-

¹⁷²⁾ „Children's Employment Commission. 6th Report“. Evi ence, p. 37, № 173. — Fenland — блатна местност.

¹⁷³⁾ Но отделни водачи на чети са се издигнали до фермери, които вземат под аренда до 500 акра, или до собственици на цели редици къщи.

ване на децата, отделно от четата, съставлява негово странично занятие.

„Тъмните страни“ на тази система са прекомерният труд на децата и младежите, огромните разстояния, които те всекидневно трябва да изминават до и от различните имоти, които са отдалечени на 5, 6, а понякога и 7 мили, и най-сетне — моралното падение на „четата“. Макар че водачът на четата, наричан в някои области „the driver“ [подкарвач], е въоръжен с дълга тояга, той рядко я употребява и оплаквания от брутални обноси са изключение. Той е демократичен цар или нещо като ловеца на плъхове от Хамелн. Така че той има нужда от популярност между своите поданици и ги привързва към себе си чрез циганските нрави, които процъфтяват под негово покровителство. Груба необузданост, весела разпуснатост и най-цинично безсрамие господствуват в четата. Повечето пъти водачът на четата плаща на хората си в някоя кръчма и се връща в къщи начело на групата, разбира се, като се олюлява, подпиран отляво и отдясно от две силни жени, а след него лудуват децата и младежите, като пеят подигравателни и мръсни песни. На връщане това, което Фурие нарича „фанерогамия“¹⁷⁹, е обикновено явление. Тринадесет и четиринадесетгодишни момичета често забременяват от своите връстници. Отворените села, които дават контингента на четата, се превръщат в Содом и Гомор¹⁷⁴ и дават двойно повече незаконородени, отколкото останалата част на кралството. По-рано вече загатнахме докъде стигат в морално отношение като омъжени жени отгледаните в тази школа момичета. Техните деца, доколкото опитумът не ги доведе до смърт, са родени да попълнят набора на четата.

Четата в нейната току-що описана класическа форма се нарича публична, обща или пътуваща чета (public, common or tramp gang). Защото има и частни чети (private gangs). Техният състав е като на общите чети, но в тях влизат по-малко хора и при това те не работят под началството на водач на чета, а под началството на някой стар ратай, когото фермерът не може да използва по-добре. Тук циганските прояви изчезват, но според всички свидетелски показания заплатата и ретирването на децата се влошават.

Системата на чети, която през последните години непрекъснато се разпространява¹⁷⁵, очевидно съществува не за угода на во-

¹⁷⁴ „Половината от момичетата в Лудфорд са били погубени от четата“ (пак там, приложение, стр. 6, № 32).

¹⁷⁵ „Тази система много се разпространи през последните години. На някои места тя е въведена едва отскоро; на други места, където тя е по-стара, в четата вземат все повече и по-малки деца“ (пак там, стр. 79, № 174).

дача на четата. Тя съществува за обогатяване на едрите фермери¹⁷⁶) или на лендлордовете¹⁷⁷). За фермера няма по-остроумен метод да намалява броя на своя работнически персонал под нормалното равнище и същевременно да има винаги на разположение за всяка извънредна работа извънредни работни ръце, с колкото може по-малко пари да изтръгва колкото може повече труд¹⁷⁸) и да направи „излишен“ възрастния работник мъж. След по-раншното изложение читателят разбира, че, от една страна, признават по-голямата или по-малка безработица на селския работник, а, от друга страна, в същото време обявяват системата на чети за „необходима“ поради недостига на работници мъже и тяхното преселване в градовете.¹⁷⁹) Очистеното от плевели поле и човешките плевели на Линколншайр и т. н. са двата противоположни полюса на капиталистическото производство.¹⁸⁰)

¹⁷⁶) „Дребните фермери не се ползват от труда на четата“. „Той не се употребява на бедна земя, а на земя, която донася до 2 ф. ст. и 10 шилинга рента на акър“ (пак там, стр. 17 и 14).

¹⁷⁷) На одного от тия господа толкова му се услаждат рентите, че той възмутено заявил на следствената комисия, че всичият кръстък се дължал само на названието на системата. Така че ако тя бъде наречена не „gang“ [чета, банда], а „младежко индустриално-земеделско кооперативно сдружение за самозащита“ — всичко щяло да бъде наред.

¹⁷⁸) „Трудът на четите е по-евтин от всеки друг труд, това е причината, поради която ти служат с него“, казва един бивш водач на чета (пак там, стр. 17, № 14). „Системата на чети е безусловно най-евтината за фермера, но и също тъй безусловно най-вредната за децата“ — казва един фермер (пак там, стр. 16, № 3).

¹⁷⁹) „Без съмнение, много работи, извършвани сега в четите от деца, по-рано са били извършвани от мъже и жени. Където работят деца и жени, там сега има повече безработни мъже (more men are out of work), отколкото преди“ (пак там, стр. 43, № 0). От друга страна, между другото четем: „Въпросът за работната ръка (labour question) в много земеделски окръзи, особено в ония, които произвеждат жито, става толкова сериозен поради изселването и леснината, която железниците създават за отиване в големите градове — че аз (този „аз“ е селскостопанския агент на един едър земеделелец) считам детските услуги за абсолютно необходими“ (пак там, стр. 80, № 180). Защото the labour question (въпросът за работната ръка) в английските земеделски окръзи, за разлика от целия цивилизован свят, означава the landlords' and farmers' question (въпрос на лендлордовете и арендаторите): как — въпреки непрекъснато увеличаващия се отлив на селяни — да се увековечи едно достатъчно „относително свръхнаселение“ на селото и с това „минималната работна заплата“ за земеделския работник?

¹⁸⁰) „Public Health Report“, който съм цитирал по-рано и където по повод на детската смъртност на места става дума за системата на чети, е останал неизвестен за пресата, а затова и за английската публика. А последният отчет на Комисията за разследване условията на детския труд даде на пресата желаната „сенсационна“ храна. Докато либералият печат питаше как така благородните джентлмени и леди и тези, които заемат доходни служби в държавната църква — а с такива е препълнен Линколншайр, — как така такива персони, които изпращат на антиподите „мисни за подобряване нравите на диваците от Южния океан“, са могли да допуснат да се развие в техните имоти и пред очите им такава система — „по-изис-

F) ИРЛАНДИЯ

Към края на този отдел трябва да отидем за малко и в Ирландия. Най-напред ще приведем фактите, защото тук те са решаващи.

Населението на Ирландия в 1841 г. е било нараснало на 8 222 664 души, в 1851 г. то е намаляло на 6 623 985 души, в 1861 г. — на 5 850 309, в 1866 г. — на $5\frac{1}{2}$ милиона, приблизително на равнището от 1801 г. Намалението започнало от гладната 1846 г., така че за по-малко от 5 години Ирландия е загубила повече от $\frac{5}{16}$ от своето население¹⁸¹⁾. Цялата ѝ емиграция от май 1851 г. до юли 1865 г. наброява 1 591 487 души, а емиграцията през последните 5 години, от 1861—1865 г. — повече от половин милион. Броят на обитаваните къщи се е намалил от 1851 до 1861 г. с 52 990. От 1851 до 1861 г. броят на фермите от 15—30 акра е нараснал с 61 000, а този на фермите над 30 акра — със 109 000, докато общият брой на всички ферми се е намалил със 120 000 — намаление, което се дължи изключително на унищожаването на фермите под 15 акра, с други думи — на тяхната централизация.

Естествено, намалението на населението е било, общо взето, придружено от намаление на масата на продуктите. За нашата цел е достатъчно да разгледаме 5-те години от 1861—1865 г., през които са емигрирали над $\frac{1}{2}$ милиона души и абсолютният брой на населението е спаднал с повече от $\frac{1}{3}$ милиона души (виж таблица А).

каният“ печат се впускаше в разсъждения само върху грубата поквара на селското население, способно да продава своите деца на такова робство! При тези проклетни условия, на които „по-деликатните“ са обрекли селянина, би било обяснимо, ако той изпяде и децата си. Това, което е действително за учудване, е твърдостта на характера, която той до голяма степен е запазил. Официалните докладчици доказват, че родителите — дори в ония окръзи, където господства системата на чети — се отвърщават от нея. „В събраните от нас свидетелски показания се намират обилни доказателства, че родителите в множество случаи биха били благодарни, ако се издаде принудителен закон, който да им дава възможност да устояват на изкушенията и на натиска, на който те често са подложени. Ту енорийският чиновник, ту техният работодател ги принуждава, като заплашва самите тях с уволнение — да пращат децата си на работа вместо на училище... Всичкото прахосано време и сили, всичкото страдание, което създава на селянина и на неговото семейство извънредната и безполезна умора, всеки случай, при който родителите отдават моралното съस्पиване на своето дете на препълването на котеджите или на поковарящите влияния на системата на чети — раздухват в гърдите на трудещите се бедняци чувства, които човек лесно може да разбере и които е ненужно да се описват подробно. Тези хора съзнават, че понасят много физически и морални страдания по силата на обстоятелства, за които те по никой начин не са отговорни и на които — ако това беше в тяхна власт — никога нямаше да се съгласят, но против които са безсилни да се борят“ (пак там, стр. XX, № 82 и стр. XXIII, № 96).

¹⁸¹⁾ Населението на Ирландия в 1801 г.: 5 319 867 души, в 1811 г.: 6 084 996, в 1821 г.: 6 869 544, в 1831 г.: 7 828 347, в 1841 г.: 8 222 664 души.

ТАБЛИЦА А
Количество на добитъка¹⁸²⁾

Година	Общ брой	Намаление	Увеличение	Общ брой	Намаление	Увеличение
<i>Коне</i>			<i>Едър рогат добитък</i>			
1860	619 811	—	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 993	—	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	—	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	—	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	—	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	—	3 493 414	—	231 120
<i>Овце</i>			<i>Свине</i>			
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 024	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 303 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 802	1 299 893	—	241 413

От горната таблица следва:

Коне	Едър рогат добитък	Овце	Свине
Абсолютно намаление	Абсолютно намаление	Абсолютно увеличение	Абсолютно увеличение
71 944	112 960	146 662	28 821

Да се обърнем сега към земеделието, което доставя средства за живот на добитъка и хората. В следващата таблица В е изчислено спадането или прирастът за всяка отделна година по отноше-

¹⁸²⁾ Този резултат щеше да бъде още по-благоприятен, ако се върнем още по-назад. Така общите в 1865 г. са били 3 688 742, а в 1856 г. — 3 694 294; свинете в 1865 г. — 1 299 893, а в 1858 г. — 1 409 883.

ние на непосредствено предшествуващата. Зърнените храни обхващат пшеница, овес, ечемик, ръж, боб и грах, зеленчуците — картофи, гулия, цвекло, зеле, моркови, пашърнак, фий и т. н.

ТАБЛИЦА В

Година	Зърнени храни	Зеленчуци		Ливади и люцерна		Лен		Цялата земя, служеща за земеделие и скотовъдство	
	Намаление	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 398	—
1861—65	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 550	—

В 1865 г. към рубриката „ливади“ са били прибавени 127 470 акра, главно защото под рубриката „неизползувани пустеещи земи и торфени блатата“ площта се е намалила със 101 543 акра. Ако сравним 1865 г. с 1864 г., ще намерим намаление на зърнените храни с 246 667 квартера, от които 48 999 пшеница, 166 605 овес, 29 892 ечемик и т. н.; намаление на картофите с 446 398 тона, макар че посевната им площ е нараснала в 1865 г. и т. н. (виж таблица С, стр. 706).

От движението на населението и на земеделското производство в Ирландия ние преминаваме към движението в кесиите на нейните лендлордове, едри фермери и промишлени капиталисти. То се отразява в увеличението и намалението на приходния данък. За разбиране на следващата таблица D нека отбележим, че рубриката D (печалби с изключение на печалбите на фермерите) включва и така наречените „професионални“ печалби, т. е. доходите на адвокати, лекари и т. н., а неизброените отделно рубрики С и Е включват доходите на чиновници, офицери, на лица, получаващи държавни си-некури, на кредитори на държавата и т. н. (виж табл. D на стр. 707).

Под рубриката D увеличението на доходите за времето от 1853 до 1864 г. е било средно годишно само 0,93%, докато във Великобритания през същия период е било 4,58%. Следната таблица показва разпределението на печалбите (с изключение на печалбите на фермерите) за 1864 и 1865 г. (виж таблица E на стр. 707).

ТАБЛИЦА С

Увеличение или намаление на обработваемата площ, на продукта от един акър и на целия продукт в 1865 г. в сравнение с 1864 г.¹⁸³⁾

Продукт	Акри обработваема земя		Увеличение или намаление в 1865 г.		Продукт на акър	Увеличение или намаление в 1865 г.				Всичко продукт		Увеличение или намаление в 1865 г.	
	1864	1865	+	-		1864	1865	+	-	1864	1865	+	-
Пшеница	276 483	266 989	—	9 494	Пшеница (центн.)	13,3	13,0	—	0,3	875 782 (кварт.)	826 78	—	48 999 (кварт.)
Овес	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Овес	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 72	—	166 605
Ечемик	172 701	177 102	4 402	—	Ечемик	15,9	14,9	—	1,0	761 909	732 01	—	29 892
Пивоварен ечемик	8 894	10 091	1 197	—	Пивоварен ечемик	16,4	14,8	—	1,6	15 160	13 98	—	1 171
Ръж	—	—	—	—	Ръж	8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 36	5 684 (кварт.)	—
Картофи	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Картофи (тона)	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388 (тона)	3 865 99	—	446 398 (тона)
Гулия	337 355	334 212	—	3 143	Гулия (тона)	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 68	—	165 976
Цвекло	14 073	14 389	316	—	Цвекло	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653 (тона)	—
Зеле	31 821	33 692	1 801	—	Зеле	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Лен	301 693	261 433	—	50 260	Лен (тона)*	34,2	25,2	—	9,0	64 506	39 561	—	24 945 (тона)
Сено	1 689 569	1 678 493	68 924	—	Сено (тона)	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

183) Данните в текста са съставени от материал от „Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin за 1860 г. и следващите години, и от „Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc., Dublin, 1866. Това е официална статистика, която всяка година се представя на парламента.

Добавка към 2. издание. Официалната статистика показва за 1872 г., в сравнение с 1871 г., спадане на площта на обработените земи със 134 915 акра. Има увеличение на посевната площ за зелен фураж — гулия, цвекло и др. т.; също — намаление на площта на обработената земя с 16 000 акра за пшеница, с 14 000 акра за овес, с 4 000 акра за ечемик и ръж, с 66 632 акра за картофи, с 34 667 акра за лен и 30 000 по-малко — за ливади, люцерна, фий, ряпича. Земята, засята с пшенична култура, показва за последните 5 години следната низходяща градина: 1868 г. — 285 000 акра; 1869 г. — 280 000 акра; 1870 г. — 259 000 акра; 1871 г. — 244 000 акра; 1872 г. — 228 000 акра. За 1872 г. намираме в кръгли числа увеличение от 2 600 кова, 80 000 глави рогат добитък, 68 609 овце и спадане с 236 000 свине.

* Стои=14 фунта.

ТАБЛИЦА D
Доходи, облагани с подоходен данък¹⁸⁴⁾
(във фунта стерлинги)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Рубрика А Поземлена рента.....	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Рубрика В Печалба на ферме- рите.....	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
Рубрика D Промишлена и т. н. печалба.....	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Сбор на всички рубрики от А до Е.....	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

ТАБЛИЦА Е
Рубрика D. Доходи от печалби (над 60 ф. ст.) в Ирландия¹⁸⁵⁾
(във фунта стерлинги)

	1864	1865
Общ годишен доход.....	4 368 610 (разпределени между 17 467 души)	4 669 979 (разпределени между 18 081 души)
Годишен доход над 60 и под 100 ф. ст.....	238 726 (разпределени между 5 015 души)	222 575 (разпределени между 4 703 души)
Под общия годишен доход...	1 979 066 (разпределени между 11 321 души)	2 028 571 (разпределени между 12 184 души)
Остатък от целия годишен доход.....	2 150 818 (разпределени между 1 131 души)	2 418 833 (разпределени между 1 194 души)
От тях.....	1 073 906 (разпределени между 1 010 души)	1 097 927 (разпределени между 1 044 души)
	1 076 912 (разпределени между 121 души)	1 320 906 (разпределени между 150 души)
	430 535 (разпределени между 95 души)	584 458 (разпределени между 122 души)
	646 377 (разпределени между 26 души)	736 448 (разпределени между 28 души)
	262 819 (разпределени между 3 души)	274 528 (разпределени между 3 души)

¹⁸⁴⁾ Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue, London, 1866.

¹⁸⁵⁾ Целият годишен доход под рубриката D тук се откъпява от предходната таблица поради известни законно допустими приспадания на суми.

Англия — страна с развито капиталистическо производство и предимно промишлена страна — би загинала от загуба на кръв при такова кръвопускане на народа като ирландското. Но Ирландия в днешно време е само отделен с широк канал земеделски окръг на Англия, на която тя доставя жито, вълна, добитък, промишлени и военни новобранци.

Обезлюдяването е оставило много земи необработени, значително е намалило земеделското производство¹⁸⁶⁾ и въпреки разширената площ за скотовъдство в някои негови отрасли е довело до абсолютното спадане, а в други — до твърде незначителен напредък, прекъсван постоянно от крачки назад. Въпреки това наред със спадането на народната маса непрекъснато са се покачвали поземлената рента и фермерските печалби, макар че последните не са се покачвали така постоянно, както първите. Причината е лесно разбираема. От една страна, с централизацията на фермите и с превръщането на орната земя в пасбища по-голяма част от целокупния продукт се превръща в принадлежаен продукт. Принаденият продукт е нараснал въпреки намалението на целокупния продукт, от който той е само част. От друга страна, личната стойност на този принадлежаен продукт се е покачила още по-бързо, отколкото неговата маса — поради покачването на английските пазарни цени на месото, вълната и т. н. през последните 20 години и особено през последните 10 години.

Разпокъсаните средства за производство, които служат на самите производители като средства за работа и за издръжка, без да създават принадлежаща стойност чрез присвояване на чужд труд, също тъй не са капитал, както и продуктът, потребен от самия негов производител, не е стока. Макар че масата на средствата за производство, прилагани в земеделието, се е намалила заедно с масата на населението — масата на вложения в земеделието капитал се е увеличила, понеже част от по-рано разпокъсаните средства за производство е била превърната в капитал.

Целият ирландски капитал, вложен във земеделието, т. е. в промишлеността и търговията, през последните две десетилетия се е натрупвал бавно и с постоянни големи колебания. Толкова по-бърже пък се е развила концентрацията на неговите индивидуални съставни части. Най-сетне, колкото нищожно и да е било неговото абсолютно нарастване, относително, в сравнение със спадналия брой на населението, той се е увеличавал.

¹⁸⁶⁾ Макар че продуктът относително спада и на акър площ, не трябва да се забравя, че Англия от 1 $\frac{1}{2}$ век насам косвено е изнасяла почвата на Ирландия, без да остави на ирландските земеделци поне средства за възстановяване на съставните ѝ части.

Така че тук пред очите ни се разгръща в широк мащаб един процес, по-добър от който ортодоксалната политическа икономия не е и могла да си пожелае за потвърждение на своята догма, според която мизерията произлиза от абсолютното свръхнаселение и равновесието се възстановява чрез обезлюдяване на страната. Голямото значение на този експеримент е много по-друго, отколкото това на така прославената от малтусианците чума в средата на XIV век¹⁸⁰. Впрочем нека отбележим: ако само по себе си е било педантски наивно да се прилага към производствените отношения и съответната населеност на XIX в., мащабът на XIV в. — тази наивност освен това е изпускала изпредвид обстоятелството, че ако отсам Ламанш, в Англия, споменатата чума и придружаващото я намаляване на броя на населението са предизвикали освобождаване и обогатяване на селското население — отвъд Ламанш, във Франция, по петите са я следвали още по-голямо поробване и още по-голяма мизерия^{186a}).

Гладът в 1846 г. е унищожил в Ирландия повече от един милион души, но само бедняци. Той не е накарнал ни най-малко богатството на страната. Последвалото двадесетгодишно и все още засилващо се изселване не е унищожило заедно с хората и техните средства за производство, както е било напр. през Тридесетгодишната война. Ирландският гений е измислил съвсем нов метод магически да прогони бедния народ на хиляди мили далеч от сцената на неговата мизерия. Изселниците, които са се преселили в Съединените щати, всяка година пращат в къщи парични суми — средства за път за останалите там. Всяка група, преселила се тази година, притегля през следващата година друга група. Така че изселването не само че не струва нищо на Ирландия, но и образува едно от най-доходните пера на нейния експорт. И, най-сетне, то е систематичен процес, който не изкопава никаква временна яма в народната маса, а отнема от нея всяка година повече хора, отколкото замества подрастващото поколение, така че абсолютният брой на населението спада всяка година^{186b}).

Какви са били последиците за оставащите в Ирландия освободени от свръхнаселението работници? Такива, че относителното свръхнаселение днес е също тъй голямо, както преди 1846 г., че работната заплата е също тъй ниска, че трудът е станал по-изну-

¹⁸⁰ Тъй като Ирландия се смята за обетована земя на „принципа на населението“, Т. Садлър, преди да публикува своя труд върху населението, е издал прочутата си книга: „Ireland, its Evils and their Remedies“, 2nd ed. London, 1829, в която, като сравнява статистиката на отделните провинции и на различните графства във всяка провинция, доказва, че там мизерията не е, както се иска на Малтус, право пропорционална, а обектно пропорционална на броя на населението.

^{186b} За времето от 1851 до 1874 г. общият брой на изселниците е 2 325 922 души.

рителен и мизерията в селата застрашава с нова криза. Причините са прости. Революцията в земеделието е вървяла в крак с емиграцията. Създаването на относително свръхнаселение е вървяло с побързи крачки от абсолютното оредяване на населението. Един поглед върху таблица В показва, че в Ирландия превръщането на орната земя в пасбища неизбежно ще оказва по-остро влияние, отколкото в Англия. В Англия производството на фуражни треви нараства заедно с растежа на скотовъдството, а в Ирландия то спада. Докато големи маси от по-рано обработвани ниви запустяват или биват превръщани в постоянни ливади, голяма част от по-рано неизползуваните пустеещи земи и от торфените блата служат за разширяване на скотовъдството. Дребните и средните аренди — към тях причислявам всички, в които се обработват не повече от 100 акра земя — все още съставляват $\frac{9}{10}$ от общия брой^{186с)}. Конкуренцията на капиталистическото земеделие ги смазва все повече и повече, и в много по-голям темп, отколкото преди, и затова те постоянно доставят нови набори на класата на наемните работници. Единствената едра промишленост на Ирландия, ленообработващата промишленост, се нуждае от сравнително малко възрастни мъже и въпреки нейното разширяване след поскъпването на памука през 1861—1866 г., изобщо заангажира само сравнително незначителна част от населението. Както всяка друга едра промишленост, тя чрез постоянните си колебания произвежда в своята собствена сфера едно относително свръхнаселение дори при абсолютно нарастване на човешката маса, която тя поглъща. Мизерията на селското население образува пиедестала на гигантски фабрики за ризи и т. н., чиято работническа армия в голямата си част е пръсната по селата. Тук ние пак срещаме вече описаната система на домашно производство, която в недостатъчното заплащане и в прекомерния труд притежава средства системно да създава „излишни“ работници. Най-сетне, макар че обезлюдяването няма такива разрушителни последици както в страна с развито капиталистическо производство, то все пак не се извършва без постоянно обратно въздействие на вътрешния пазар. Празнината, която изселването създава тук, намалява не само местното търсене на работна ръка, но и приходите на бакалите, занаятчиите и изобщо на дребните производители и търговци. С това се обяснява намалението на доходите между 60 и 100 ф. ст. в таблица D.

Достатъчно прозрачна картина на положението на селските наемни работници в Ирландия намираме в отчетите на инспекторите

^{186с)} Бележка към 2. издание. Според една таблица в книгата на *Murphy*. „Ireland, Industrial, Political and Social“, 1870, 94,6% от всички земи са фермите до 100 акра, а 5,4% — фермите над 100 акра.

при ирландските служби за бедните (1870)^{186d)}. Като чиновници на правителство, което се крепи само на щиковете и на ту открито, ту прикрито обсадно положение, те са принудени да спазват пълна съдържаност в изразите си, пренебрегвана от техните английски колеги; и въпреки това те не позволяват на своето правителство да се приспива с илюзии. Според тях нормата на работната заплата на село — която все още е твърде ниска — все пак през последните 20 години се е покачила с 50—60% и сега е средно 6—9 шилинга седмично. Но зад това привидно покачване се крие едно действително спадане на работната заплата, понеже това покачване не покрива дори повишените през това време цени на необходимите средства за живот; за доказателство — долуприведеното извлечение от официалните изчисления на един ирландски трудов дом.

Среден седмичен разход за издръжка на един човек

Година	Храна		Облекло		Общо	
	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.
От 29 септ. 1848 до 29 септ. 1849	1	3 ¹ / ₄	0	3	1	6 ¹ / ₄
От 29 септ. 1868 до 29 септ. 1869	2	7 ¹ / ₄	0	6	3	1 ¹ / ₄

И така, цената на необходимите средства за живот е почти двойно, а цената на облеклото е точно двойно по-висока, отколкото преди 20 години.

Дори и независимо от това несъответствие простото сравнение на изразената в пари норма на работната заплата още далеч не дава верен резултат. Преди глада голямата маса на работната заплата на село е била изплащана в натура и само крайно малка част от нея — в пари; днес паричната заплата е общо правило. От това вече следва, че каквото и да е действителното движение на работната заплата, нейният паричен израз е трябвало да се повиши.

„Преди глада земеделският работник притежаваше късче земя, на което садеше картофи и отглеждаше свине и домашни птици. В днешно време той не само е принуден да купува всичките свои средства за живот, но и губи приходите си от продажба на свине, домашни птици и яйца“¹⁸⁷⁾.

И наистина, по-рано селските работници са се сливали с дребните фермери и в повечето случаи са образували само ариергард на

^{186d)} „Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland“. Dublin, 1870.—Ср. също „Agricultural Labourers (Ireland). Return etc.“, 8th March, 1861.

¹⁸⁷⁾ Пак там, стр. 29, 1.

средните и едрите ферми, където намирали работа. Едва след катастрофата в 1846 г. те са започнали да образуват част от класата на същинските наемни работници, особено съсловие, което вече е свързано със своите господари само с парични отношения.

Известно е какво е било състоянието на техните жилища до 1846 г. Оттогава то се е влошило още повече. Част от селските работници — тя впрочем спада от ден на ден — все още живеят на земята на фермерите в препълнени къщурки, чието ужасно състояние далеч надминава и най-лошото от тоя род, което са ни показали английските селски окръзи. И това важи навсякъде, с изключение на няколко района в Ълстер; на юг — в графствата Корк, Лимрик, Килкени и т. н.; на изток — в Уиклоу, Уексфорд и т. н.; в центъра — в Кингс и Куийнс Каунти, Дъблин и т. н.; на север — в Даун, Ентрим, Тайрон и т. н.; на запад — в Слайго, Роскомон, Мейо, Галуей и т. н. „Това е позор за религията и за цивилизацията на тази страна“ — се провиква един от инспекторите. За да изкарат поголеми доходи от живеенето на надничарите в тези дупки, господарите систематично конфискуват късчетата земя, които от незапомнени времена са спадали към тях.

„Съзнанието у селските надничари, че по такъв начин са били анатемосани от земевладелците и техните управители, е предизвикало у тях съответни чувства на антагонизъм и омраза спрямо тези, които ги третират като безправна раса.“^{187а)}

Първият акт на революцията в земеделието е бил да се пометат в най-голям мащаб и като по даден от горе лозунг разположените на работната земя къщурки. По такъв начин много работници са били принудени да търсят убежище в селата и градовете. Там са ги захвърлили като отрепки по тавански стаи, в дупки, зимници и във вертепите на най-лошите квартали. Хиляди ирландски семейства — а те дори по свидетелството на пристрастните поради свои национални предразсъдъци англичани се отличавали със своята рядка привързаност към домашното огнище, със своята безгрижна веселост и с чистотата на семейните нрави — изведнаж се озовали пресядени в разсадниците на порока. Мъжете сега трябва да търсят работа у съседните фермери, където ги наемат само на ден, т. е. при най-несигурната форма на заплата; при това

„те сега трябва да изминават дълъг път до фермата и обратно, често пъти мокри като мишки, и да се излагат на други несгоди, които често предизвикват отслабване, болести, а вследствие на това и нищета“^{187б)}.

187а) Пак там, стр. 12.

187б) Пак там, стр. 25.

„Градовете от година на година трябваше да приемат ония работници, които ставаха излишни в селските окръзи“^{187c)} — и след това се чудят още, „че в градовете и паланките има излишък, а на село — недостиг на работници!“^{187d)} Истината е, че този недостиг се чувствува само „през време на неотложни земеделски работи, през пролетта и есента, докато през останалото време от годината много работни ръце остават незаети“^{187e)}; че „след жътва, от октомври до пролетта, за тях почти няма работа“^{187f)} и че даже във време на работния сезон те „често пъти губят цели дни и са изложени на всевъзможни прекъсвания на работата“^{187g)}.

Тези последици от революцията в земеделието, т. е. от превръщането на обработваните земи в пасбища, от прилагането на машини, от най-строгото пестене на труда и т. н. — биват изостряни още повече от образцовите земевладелци, които, вместо да изразходват в чужбина своите ренти, са достатъчно великодушни да живеят в своите имения в Ирландия. За да остане съвсем ненакърнен законът за търсенето и предлагането, тези господа запълват

„сега почти цялата си нужда от работни ръце измежду своите дребни арендатори, които по този начин са принудени да работят за своите земевладелци срещу заплата, която обикновено е по-малка, отколкото на обикновените надничари, и то без оглед на неудобствата и загубите, които произлизат от това, че в критичното време на сеитба или жътва те трябва да изоставят своите собствени ниви.“^{187h)}

Така че несигурността и нередовността на работата, често повтаряните и дълготрайните спирания на работата — всички тези симптоми на относително свръхнаселение фигурират в отчетите на инспекторите при службата за бедните като бремене, което тегне върху ирландския земеделски пролетариат. Читателят си спомня, че ние вече срещнахме такива явления и сред английския селски пролетариат. Но разликата е, че в Англия, в една индустриална страна, индустриалният резерв се рекрутира в селата, докато в Ирландия, в една земеделска страна, земеделският резерв се рекрутира в градовете — убежищата на изпъдените селски работници. В Англия излишните земеделски работници се превръщат във фабрични работници; в Ирландия изпъдените в градовете, като упражняват едновременно натиск върху градската заплата, си остават земедел-

187c) Пак там, стр. 27.

187d) Пак там, стр. 26.

187e) Пак там, стр. 1.

187f) Пак там, стр. 32.

187g) Пак там, стр. 25.

187h) Пак там, стр. 30.

ски работници и постоянно биват връщани на село — да си търсят работа там.

Авторите на официални доклади резюмират по следния начин материалното положение на земеделските работници:

„Макар че те живеят крайно скромно, тяхната заплата едва стига за прехрана и жилище за тях и семействата им; за облекло им са нужни допълнителни приходи . . . Атмосферата на техните жилища — във връзка с другите лишения — особено много излага тази класа на заболяване от тиф и туберкулоза“¹⁸⁷¹⁾.

Затова няма нищо чудно, че докладчиците единодушно свидетелствуват, че редиците на тази класа са пропити от мрачно недоволство, че тя желае възвръщането на миналото, ненавижда настоящето и се отчайва от бъдещето, че се „поддава на пагубните влияния на демагози“ и има една единствена идея-фикс — да се изсели в Америка. Ето в каква приказна земя с млечни реки и захарни брегове превърна зеления Ерин¹⁸⁷¹⁾ великата малтусианска панацея — намаляване на населението!

Достатъчен е един пример, за да видим какъв хубав живот живеят ирландските манифактурни работници:

„През моята последна инспекция на Северна Ирландия — казва английският абричен инспектор Роберт Бейкър — мен ме поразиха усиления на един опитен ирландски работник да даде със своите оскъдни средства образование на своите деца. Аз предавам неговите показания дума по дума, както ги чух от неговата уста. Че той наистина беше опитен фабричен работник — това се вижда от факта, че го поставяха на работа за стоки за манчестерския пазар. Джонсън: Аз съм beetler [който гръсти лен] и работя от 6 часа сутрин до 11 часа през нощта, от понеделник до петък; в събота свършваме в 6 часа вечер и имаме 3 часа за хранене и почивка. Имам пет деца. За тая работа получавам 10 шиллинга и 6 пенса седмично; жена ми също работи и изкарва 5 шиллинга седмично. Най-голямото момиче, дванадесетгодишно, се грижи за къщата. Тя е нашата готвачка и единствената ни помощница. Тя приготвя по-малките за училище. Жена ми става заедно с мене и заедно излизаме от къщи. Едно момиче, което минава край нашата къща, ме буди в пет и половина сутрин. Ние-нищо не ядем, преди да отидем на работа. Дванадесетгодишното дете се грижи за по-малките през деня. Закусваме в 8 часа и за закуската си отиваме в къщи. Чай пием веднаж през седмицата; ядем каша (stirabout), понякога от овесено брашно, понякога от царевично, според това, какво можем да си купим. През зимата прибавяме и малко захар и вода към царевичното брашно. През лятото събираме малко картофи, които сами садим на кътче земя, а когато ги свършим — пак се връщаме към кашата. И така върви ден след ден, празник и делник, през цялата година. Аз всяка вечер след дневния труд съм много уморен. Хапка месо виждаме по изключение, много рядко. Три от нашите деца ходят на училище и там за всяко плащаме по един пенс седмично. Наемът ни за квартирата е 9 пенса седмично, торф и гориво струват най-малко 1 шилинг и 6 пенса на две седмици“¹⁸⁸⁾.

¹⁸⁷¹⁾ Пак там, стр. 21, 13.

¹⁸⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866“, p. 96.

Това са ирландските заплати, това е ирландският живот!

И наистина мизерията в Ирландия отново стана въпрос на деня в Англия. В края на 1866 и в началото на 1867 г. един от ирландските поземлени магнати, лорд Дъферин, се залови на страниците на „Times“ да разреши този въпрос. „Колко човечно от страна на такъв важен господин!“

От таблица Е видяхме, че докато през 1864 г. от общата печалба от 4 368 610 ф. ст. трима гешефтери са прибрали само 262 610 ф. ст., през 1865 г. същите тия трима виртуози на „самоотречението“ са прибрали от общата печалба 4 669 979 ф. ст. цели 274 448 ф. ст., през 1864 г. 26 капиталисти са прибрали 646 377 ф. ст., а през 1865 г. 28 капиталисти — 736 448 ф. ст.; през 1864 г. 121 капиталисти — 1 066 912 ф. ст., а през 1865 г. 186 капиталисти — 1 320 996 ф. ст.; през 1864 г. 1 131 капиталисти — 2 150 818 ф. ст., почти половината от общата годишна печалба, а през 1865 г. 1 194 капиталисти — 2 418 933 ф. ст., повече от половината от общата годишна печалба. Но лъвският пай от годишната национална поземлена рента, поглъщан от нищожен брой поземлени магнати в Англия, Шотландия и Ирландия, е така чудовищно голям, че английската държавническа мъдрост намира за нужно да не дава за разпределянето на поземлената рента същия статистически материал, както за разпределянето на печалбата. Лорд Дъферин е един от тия поземлени магнати. Да се мисли, че рентата и печалбата могат някога да бъдат „извънмерни“ или че тяхното изобилие се намира в някаква връзка с изобилието на народната мизерия — това естествено било колкото „непочтителна“, толкова и „нездрава“ представа. Лордът се опира на фактите. А фактът е, че колкото намалява броят на ирландското население, толкова набъбват ирландските поземлени ренти, че намаляването на населението е „добре дошло“ за земевладелеца, а следователно и за земята, а затова и за народа, който е само принадлежност на земята. И тъй, лордът заявява, че Ирландия е все още свръхнаселена и че потокът на емиграцията тече все още твърде мудро. За да бъде напълно щастлива, Ирландия трябвало да се отърве още от поне $\frac{1}{3}$ милион работни хора. Никой не бива да си въобразява, че този лорд — на това отгоре и поетичен — е лекар от школата на Санградо, който всеки път, когато не забелязвал подобрене у своя пациент, предписвал кръвопускане и все отново кръвопускане, докато най-сетне пациентът заедно с кръвта си се отървявал и от своята болест. Лорд Дъферин иска ново кръвопускане само от $\frac{1}{3}$ милион, вместо от около 2 милиона души, без премахването на които наистина не може да бъде установено хилядолетно блажено царство в Ирландия. Това е лесно да се докаже.

Брой и размер на арендуваните земи в Ирландия в 1864 г.

1. Ферми до 1 акър		2 Ферми от 1 до 5 акра		3 Ферми от 6 до 15 акра		4 Ферми от 16 до 30 акра	
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 Ферми от 31 до 50 акра		6 Ферми от 51 до 100 акра		7 Ферми над 100 акра		8 Обща площ	
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Акра	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 ^{188а)}	

Централизацията е унищожила от 1851 до 1861 г. главно арендувани земи от първите три категории, под 1 и не над 15 акра. Най-напред трябва да изчезнат те. Това означава 307 058 „излишни“ фермери, а като се причислят и семействата, средно най-малко по 4 души — 1 228 232 души. При невероятната предпоставка, че $\frac{1}{4}$ от тях могат обратно да бъдат погълнати, след като се завърши земеделската революция, остават за изселване 921 174 души. Категориите 4, 5, 6, от 15 до 100 акра, както отдавна е известно в Англия, са твърде малки за капиталистическо производство на жито, а за овцевъдство са почти изчезващи величини. Следователно при същите предпоставки както по-рано трябва да се изселат още 788 761 души, а общо: 1 709 532. А тъй като l'arrêtât vient en manquant [апетитът идва с яденето], очите на рентiera скоро ще открият, че Ирландия и с $3\frac{1}{2}$ милиона все още мизерствува, и то мизерствува, защото е свръхнаселена, така че намаляването на нейното население ще трябва да отиде още много по-далеч, за да може тя да изпълни истинското си предназначение — да бъде английско пасище за овце и говеда^{188б)}.

^{188а)} В общата площ се включват и торфените блатата, и пустите земи.

^{188б)} В третата книга на това съчинение — в отдела за поземлената собственост — аз по-подробно ще изтъкна как и отделните земевладелци, и английското законодателство планомерно са използвали глада и свръзните с него условия, за да прокарат насилиствено аграрната революция и да разредят населението на Ирландия до размери, изгодни за лендлордовете. Там аз ще се върна и към положението на дребните арендатори и на селските работници. Тук само един цитат. Насау У. Се-

Този доходен метод има, както всичко хубаво на този свят, и своята лоша страна. Паралелно с натрупването на поземлената рента в Ирландия върви натрупването на ирландците в Америка. Изтиканият от овцете и воловете ирландец се явява отвъд океана като фений¹⁹³. И против старата царица на моретата застрашително се надига младата исполинска република.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternaе necis¹⁹⁴.

нюр в своето посмъртно издадено съчинение „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland“, 2 vols., London, 1868, v. II, p. 282, между другото казва: „Д-р Дж. уместно забелязва, че у нас има закон за бедните и че той е великолепно средство да се даде победата на лендлордовете; друго такова средство е емиграцията. Нито един приятел на Ирландия не може да пожелае удължаване на войната (между лендлордовете и дребните келтски арендатори) и още по-малко ще пожелае тя да свърши с победа на арендаторите. . . Колкото по-скоро свърши тя (тази война), колкото по-скоро Ирландия се превърне в пасище (grazing country) със сравнително малък брой население, който е необходим за пасищата, толкова по-добре ще бъде за всички класи.“ Английските житни закони от 1815 г. осигурили на Ирландия монопола на свободно внасяне на жито във Великобритания. Така че те изкуствено са покровителствували житното производство. Този монопол е бил внезапно премахнат през 1846 г. с отменяването на житните закони. Независимо от всички други обстоятелства само това събитие е било достатъчно, за да даде мощен тласък за превръщането на ирландските ниви в пасища, за концентрацията на фермите и за изгонването на дребните селяни. След като през периода от 1815—1846 г. са превъзнасяли плодородието на ирландската почва и високо са заявявали, че сама природата я е предназначила за пшенична култура, сега английските агрономи, икономисти, политици изведнаж открили, че тая почва е годна само за произвеждане на зелен фураж! Господни Леонс де Лавери побърза да повтори това отвъд Ламанш. Само един такъв „сериозен“ мъж като Лавери може да се поддаде на такива измислици.

Глава двадесет и четвърта

ТЪЙ НАРЕЧЕНОТО ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ

1. ТАЙНАТА НА ПЪРВОНАЧАЛНОТО НАТРУПВАНЕ

Видяхме как парите се превръщат в капитал, как капиталът произвежда принадлезна стойност и как благодарение на принадлезната стойност се увеличава капиталът. Но натрупването на капитала предполага принадлезна стойност, принадлезната стойност — капиталистическо производство, а последното — наличност на значителни маси капитал и работна сила в ръцете на стокопроизводителите. Така че цялото това движение като че се върти в омагьосан кръг, от който можем да излезем само като приемем, че капиталистическото натрупване е било предшествувано от едно „първоначално“ натрупване („previous accumulation“ у Адам Смит), което не е резултат на капиталистическия начин на производство, а негова изходна точка.

Това първоначално натрупване играе в политическата икономия приблизително същата роля, каквато играе грехопадението в теологията. Адам вкусил от ябълката и по такъв начин грехът влязъл в човешкия род. Обясняват произхода на греха, като го разказват като анекдот от миналото. В отдавна минали времена е имало, от една страна, група от трудолюбиви, разумни и преди всичко пестеливи избраници, а от друга страна — мързеливи лумпени, които прогулявали всичко, което имали, и дори нещо повече. Наистина легендата за теологичното грехопадение ни разказва как човек е бил прокълнат с пот на челото да си изкарва хляба; а историята на икономическото грехопадение ни разкрива, че има хора, за които това съвсем не е нужно. Но все едно. И така станало, че първите натрупали богатство, а последните в края на краищата нямали вече нищо за продаване освен собствената си кожа. И от това грехопа-

дение датира бедността на широките маси, които все още, въпреки всичкия си труд, нямат какво да продават освен себе си, а тъй също и богатството на малцината, което постоянно расте, макар че те отдавна са престанали да работят. Така напр. г. Тиер с тържествена държавническа сериозност все още поднася на някога така остроумните французи тия блудкави басни в защита на *propriété* [собствеността]. Но щом излезе на дневен ред въпросът за собствеността, става свещен дълг да се държи здраво за становището на детския буквар — единственото, което отговаряло на всички възрасти и стъпала на развитието. Както е известно, в действителната история главната роля се пада на завоеванията, поробванията, грабежа, с една дума, на насилието. Но в кратката политическа икономия открай време е господствувала идилията. Правото и „трудът“ открай време са били единственото средство за забогатяване — естествено, винаги с изключение на „тази година“. Всъщност методите на първоначалното натрупване са всичко друго, само не идилични.

Парите и стоките сами по себе си не са капитал, както не са капитал сами по себе си и средствата за производство и за живот. Те трябва да бъдат превърнати в капитал. Но самото това превръщане може да се извърши само при известни условия, които се свеждат към следното: два твърде различни вида стокоприетатели трябва да се срещнат и да влязат в контакт — от една страна, собственици на пари, на средства за производство и за живот, които искат да увеличат присвоената от тях сума от стойности, като закупят чужда работна сила; от друга страна — свободни работници, продавачи на своята собствена работна сила и следователно продавачи на труд. Свободни работници в двояк смисъл, а именно, че нито те самите спадат непосредствено към средствата за производство, както спадат към тях робите, крепостните и т. н., нито пък средствата за производство им принадлежат, както е при самостоятелния селянин и т. н.; напротив, те трябва да бъдат свободни, да бъдат лишени от средства за производство. С тази поляризация на стоковия пазар са дадени основните условия на капиталистическото производство. Капиталистическото отношение има за предпоставка, че собствеността върху условията за осъществяването на труда е отделена от работниците. Щом капиталистическото производство стъпи веднаж на собствените си крака, то не само запазва това отделяне, но и го възпроизвежда във все по-голям мащаб. Така че процесът, който създава капиталистическото отношение, не може да бъде нищо друго освен процес на отделяне на работника от собствеността върху условията на неговия труд, процес, който, от една страна, превръща обществените средства за живот и за производство в капитал, а от друга страна — непосредствените производи-

тели в наемни работници. Така че тъй нареченото първоначално натрупване не е нищо друго освен историческия процес на отделянето на производителите от средствата за производство. Той се представя като „първоначален“, защото образува предисторията на капитала и на съответния му начин на производство.

Икономическата структура на капиталистическото общество е произлязла от икономическата структура на феодалното общество. Разпадането на последното е освободило елементите на капиталистическото общество.

Непосредственият производител, работникът, е можел да разполага със своята личност едва след като престанал да бъде прикрепен към земята и да бъде крепостно или феодално зависим от друго лице. За да стане свободен продавач на работна сила, който разнася своята стока навсякъде, където тя намери пазар, той освен това е трябвало да се избави от господството на цеховете, от техните чирашки и калфенски устави и другите стеснителни предписания относно труда. По такъв начин историческият процес, който превръща производителите в наемни работници, се явява, от една страна, като тяхно освобождение от крепостната зависимост и цеховата принуда; и само тази страна съществува за нашите буржоазни историци. Но, от друга страна, тези новоосвободени стават продавачи на самите себе си само след като им бъдат ограбени всички средства за производство и всички ония гаранции за тяхното съществуване, които са им осигурявали старите феодални институции. А историята на това тяхно експроприране е записана с потоци от кръв и огън в летописите на човечеството.

Промислените капиталисти, тези нови властелини, е трябвало от своя страна да изместят не само цеховите майстори-занаятчии, но и феодалните господари, които притежавали източниците на богатството. Откъм тая страна техният възход се представя като плод на победоносна борба против феодалната власт и нейните възмутителни привилегии, както и против цеховете и веригите, с които последните сковавали свободното развитие на производството и свободното експлоатиране на човек от човека. Но рицарите на промишлеността смогнали да изместят рицарите на меча само защото се възползвали от събития, за които те нямат никаква заслуга. Те са се издигнали със същите долни средства, с които някога римският свободен роб се превърнал в господар на своя патрон.

Исходна точка на развитието, което създава както наемния работник, тъй и капиталиста, е било заробването на работника. Понататъшното развитие се е състояло в промяна на формите на това заробване, в превръщане на феодалната експлоатация в капиталистическа. За да се разбере ходът на този процес, няма нужда да се

върщахме много назад. Макар че първите наченки на капиталистическото производство се срещат спорадично още в XIV и XV век в някои градове по Средиземно море, все пак капиталистическата ера датира едва от XVI век. Там, където тя настъпва, премахването на крепостничеството е вече отдавна извършено, а блясъкът на средните векове — свободните градове — е вече значително избледнял.

Епохални в историята на първоначалното натрупване са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа; но преди всичко всички онези моменти, в които големите човешки маси внезапно и насилствено биват откъсвани от техните средства за съществуване и биват хвърляни на пазара на труда като поставени въвн от закона пролетарии. Експроприацията на земята на селския производител, на селянина, образува основата на целия процес. Историята на тази експроприация взема в различни страни различна окраска и протича през различните фази в различна последователност и в различни исторически епохи. Само в Англия, която ние затова и вземаме като пример, тя се извършва в класическа форма¹⁸⁹⁾.

2. ЕКСПРОПРИАЦИЯТА НА ЗЕМЯТА НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

В Англия крепостничеството е изчезнало фактически към края на XIV век. Тогава, а още повече през XV век грамадното мнозинство от населението¹⁹⁰⁾ се е състояло от свободни, самостоятелни

¹⁸⁹⁾ В Италия, където капиталистическото производство се е развило най-рано, се извършва най-рано и разпадането на крепостните отношения. Крепостният тук е бил еманципиран още преди да си е осигурил по давност някакво право върху земята. Така че неговата еманципация веднага го превръща в поставен въвн от закона пролетарий, който при това вече заварва в градовете новите господари, повечето от които са останали още от времето на римляните. Когато революцията в световния пазар от края на XV век¹⁸⁵⁾ унищожила търговската хегемония на Северна Италия, възникнало движение в обратна посока. Градските работници масово били изтласкани на село и положили там началото на невиджан дотогава разцвет на дребното земеделие, култивирано по градинарски.

¹⁹⁰⁾ „Дребните земевладелци, които собственоръчно обработвали своите земи и се радвали на скромно благосъстояние. . . тогава съставлявали много по-значителна част от нацията, отколкото сега. . . Не по-малко от 160 000 земевладелци, които заедно със своите семейства съставлявали повече от $\frac{1}{7}$ част от цялото население, живеели от стопанисването на своите дребни freehold-участъци (freehold е напълно свободна собственост). Средният доход на тези дребни земевладелци. . . се оценява на 60 до 70 ф. ст. Изчислено е, че броят на лицата, които обработвали своя собствена земя, е бил по-голям от броя на арендаторите на чужда земя“ (*Macaulay, „History of England“, 10 th ed., London, 1854, v. I, p. 333—334*). Дори чак до последната третина на XVII век $\frac{4}{5}$ от английската народна маса са били земеделци (пак там, стр. 413). — Аз цитирам Маколей, защото той — като систематичен фалшификатор на историята — колкото може повече „замазва“ подобни факти.

селски стопани, все едно зад каква феодална фирма е била скривана тяхната собственост. В по-големите господарски имения, т. н. *bailiff* [кмет], който някога сам е бил крепостен селянин, бил изместен от свободния арендатор. Наемните земеделски работници се състояли отчасти от селяни, които оползотворявали свободното си време, като работели у едрите земевладелци, отчасти от отделна, относително и абсолютно немногобройна класа от същински наемни работници. Но и те фактически са били селяни със собствено стопанство, тъй като освен заплатата получавали котедж и по 4 и повече акра орна земя. Освен това те заедно със същинските селяни се ползували от общинската земя, където пасял техният добитък и от която те си доставяли материал за топливо: дърва, торф, и т. н.¹⁹¹⁾ Във всички европейски страни феодалното производство се характеризира с разделяне на земята между колкото може повече крепостно зависими селяни. Властта на феодалния господар, както и властта на всеки суверен, почивала не на размера на неговата рента, а на броя на неговите поданици, а последният зависел от броя на селяните със самостоятелно стопанство¹⁹²⁾. Затова, макар че след завладяването на Англия от норманите земята там е била разделена на грамадни баронства, някои от които често пъти са включвали 900 стари англосаксонски лордства, все пак тя е била осеяна с малки селски стопанства, само тук-там прекъсвани от по-едри господарски имения. Тези отношения при едновременното процъфтяване на градовете, с което се отличава XV век, са дали възможност за онова народно богатство, което толкова красноречиво описва канцлерът Фортскю в своите „*Laudibus Legum Angliae*“, но те са изключвали възможността за капиталистическото богатство.

Прологът на преврата, който е създад основата на капиталистическия начин на производство, се разиграл през последната третина на XV век и първите десетилетия на XVI век. Разпускането на феодалните дружини, които според правилната забележка на сър Джеймс Стюърт „навсякъде безполезно пълнели къщите и двори-

¹⁹¹⁾ Никога не бива да се забравя, че дори крепостният селянин е бил не само собственик — макар и обременен с тежоби собственик — на спадащия към неговата къща парцел земя, но и съсобственик на общинската земя. „Там (в Силезия) селянинът е крепостен.“ Въпреки това тези *serfs* [крепостни селяни] притежават общински имоти. „Досега още не са успели да склонят силезийците да си поделят общинските земи, докато в Ноймарк едва ли има село, в което тази подялба да не е била проведена с най-голям успех“ (*Mirabeau*: „*De la Monarchie Prussienne*“, Londres, 1788, t. II, p. 125, 126).

¹⁹²⁾ Япония със своята чисто феодална организация на поземлената собственост и със своето развито древно селско стопанство дава много по-вярна картина на европейското средновековие, отколкото всички наши книги по история, които са проникнати повечето от буржоазни предразсъдъци. Твърде удобно е да бъдеш „либерален“ за сметка на средновековието.

щата“, изхвърлило на трудовия пазар маса поставени във от закона пролетарии¹⁹⁶. Макар че кралската власт, която сама е продукт на буржоазното развитие, в своя стремеж към абсолютизъм насилствено ускорила разпускането на тези дружини, тя съвсем не е била негова единствена причина. Самият едър феодал, който се намирал в най-рязък антагонизъм спрямо кралската власт и парламента, създавал несравнимо по-голям пролетариат, като насилствено изпъждал селяните от земите, върху които те имали също такива феодални права, както и той самият, и като узурпирал техните общински земи. Непосредствен тласък за това е дало в Англия разцъфтяването на вълнената манифактура във Фландрия и съответното покачване на цената на вълната. Големите феодални войни погълнали старата феодална аристокрация, а новата била рожба на своето време, за което парите били властта над всички власти. Така че неин лозунг е станало превръщането на нивите в пасбища за овце. В своето съчинение „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles“ Харисън описва как експроприацията на дребните селяни съсипва страната. „What care our great incroachers!“ („Какво ги е грижа за това нашите големи узурпатори!“). Жилищата на селяните и котеджите на работниците или били насилва разрушавани, или били предоставяни на разруха.

„Ако речем да сравним сегашното състояние със старите инвентари на всяко рицарско нмение — казва Харисън, — ще намерим, че са изчезнали безброй къщи и дребни селски стопанства, че земята изхранва много по-малко хора, че много градове са западнали, макар че някои нови градове процъфтяват . . . Аз бих могъл да поразкажа нещо за градове и села, които са били унищожени заради пасбища за овце и където са останали само господарските къщи.“

Оплакванията в такива стари хроники са винаги преувеличени, но те точно предават впечатлението, което революцията в производствените отношения е произвела върху самите съвременници. Едно сравнение между съчиненията на канцлерите Фортеску и Томас Мор ни прави нагледна пропастта между XV и XVI век. Както правилно казва Торнтън, английската работническа класа се е сгромолясала от своя златен век в железния век без никакъв междинен преход.

Законодателството се уплашило от този преврат. То още не стояло на оная висота на цивилизацията, при която „Wealth of the Nation“ [„богатството на нацията“], т. е. образуването на капитал, и безогледната експлоатация и обедняване на народните маси се смятат за ultima Thule* на всяка държавническа мъдрост. В своята история на Хенри VII Бейкън казва:

* — буквално: крайна Тула; тук този израз се употребява в смисъл: краен предел. (Тула — островна страна, която според представата на древните се намирала на крайната северна точка на Европа). *Ред.*

„Около това време (1489 г.) зачестили оплакванията от превръщането на орната земя в пасбища (за овце и т. н.), за които са достатъчни само няколко овчари; а арендни земи за определен срок, за до живот или по за една година (от които живеели голяма част от „уеопен'ите“ [свободните земевладелци]) били превърнати в господарски нмения. Това довело до упадък на народа и поради това до упадък на градовете, църквите, десетъка . . . При лекуването на това зло мъдростта на краля и на парламента през това време била за учудване . . . Те взели мерки против обезлюдяващото узурпирание на общинските земи (depopulating inclosures) и против следващото го по петите обезлюдяващо пасбищно стопанство (depopulating pasture)“

Един акт на Хенри VII от 1489 г., глава 19, забранявал събарянето на ония селски къщи, към които принадлежали поне 20 акра земя. С акт 25 на Хенри VIII този закон бил възобновен. Там между другото се казва, че

„много арендни ферми и големи стада добитък, особено овце, се натрупват в малко ръце, поради което поземлените ренти са много нараснали, а земеделието (tillage) е много западнало, църкви и къщи се събарят, грамадни народни маси се лишават от възможността да издържат себе си и своите семейства“.

Затова законът предписва да се възстановят изоставените селски стопанства, определя пропорцията между нивите и пасбищата и т. н. В един закон от 1533 г. се установява с прискърбие, че доста собственици имат до 24 000 овце, и се ограничава допустимият брой на овцете на 2 000¹⁹³⁾. Но еднакво безплодни останали както оплакванията на народа, така и законодателството, което от времето на Хенри VII в продължение на 150 години е било насочено против експроприацията на дребните арендатори и селяни. Без да съзнава това, Бейкън ни разкрива тайната на тази безплодност.

„Законът на Хенри VII — казва той в своите „Essays, civil and moral“, отдел 20 — бил дълбок и достоен за учудване, тъй като създавал селски стопанства и земеделски дворове с определена нормална величина, т. е. осигурявал таква земни участъци, благодарение на които те можели да създават достатъчно богати, а не робски зависими поданици и да запазват плуга в ръцете на собственици, а не на наемници“ („to keep the plough in the hand of owners and not hirelings“) ^{193a)}.

¹⁹³⁾ В своята „Утопия“ Томас Мор говори за чудната страна, където „овците изяждат хората“ („Utopia“, transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p. 41).

^{193a)} Бейкън обяснява връзката между свободните заможни селяни и добрата пехота. „За могъществото и устойчивостта на кралството е било необикновено важно да има ферми с достатъчни размери, за да могат способните мъже да бъдат избавени от всякакви лишения и да се затвърди значителна част от земята на кралството във владение на уеопангу, т. е. на хората, които заемат средно положение между благородниците и котерите (cottagers) и ратаите . . . Защото общото мнение на най-компетентните по военен дело хора е . . . че главната сила на една армия е инфантерията, т. е. пехотата. Но за да се създаде добра пехота, нужни са хора, които не са израли в робство и нужда, а свободно и при известно благосъстояние. Затова ако в една държава благородниците и изтънчените господа имат най-голямо значение, докато селяните и орачите са само техни работници или ратаи, или котери, т. е. просяци с къщи, вие може да имате добра конница, но никога няма да имате

Напротив, капиталистическата система е изисквала робско положение на народната маса, нейното превръщане в наемници и превръщане на нейните средства на труда в капитал. През време на тоя преходен период законодателството се е старало да запази поне четирите акра земя при котеджа на селския наеман работник и му забранявало да приема наематели в своя котедж. Дори в 1627 г., при Джекоб I, Роджер Крокер от Фронтмил бил осъден, защото построил котедж в имението Фронтмил без четирите акра земя като постоянна добавка към него; дори в 1638 г., при Чарлз I, била назначена кралска комисия, за да наложи изпълнението на старите закони, особено на закона за четирите акра земя; Кромвел все още забранявал да се строят на 4 мили от Лондон къщи, които нямат земен участък от 4 акра. Дори през първата половина на XVIII век селският работник се е оплаквал пред съда, когато при котеджа му нямало 1 до 2 акра земя. В днешно време той е щастлив, ако котеджът има градинка или ако далеч от него той може да наеме няколко квадратни метра земя.

„Тук земевладелците и арендаторите действуват заедно — казва д-р Хънтър. — Няколко акра земя при котеджа биха направили работника твърде независим“¹⁹⁴).

Насилственият процес на експроприране на народните маси получил в XVI век нов ужасен гласък от реформацията и от съпровождашото я колосално разграбване на черковните имоти. По време на реформацията католическата църква е била феодална собственица на голяма част от английската земя. Ликвидирането на манастирите и т. н. превърнало техните жители в пролетарии. Самите църковни имоти били най-вече подарени на хищните кралски любимци или продадени на безценица на спекулиращи арендатори и граждани, които масово изпъждали старите наследствени наематели и съединявали техните стопанства. Гарантираната от закона собственост на обеднелите селяни върху част от черковния десятък била мълчаливо конфискувана¹⁹⁶). „Pauper ubique jacet!“¹⁹⁷ — се провикнала

добра, устойчива пехота . . . Ние виждаме това във Франция и Италия и в някои други чужди страни, които наистина се състоят само от благородници и от потънали в мизерия селяни . . . така че те са принудени да държат наемни банди от швейцарци и други за своите пехотни батальони, на което се дължи обстоятелството, че тези нации имат многобройно население и малко войници“ („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England“, ed. 1719, London 1870, p. 308).

¹⁹⁴) Д-р Хънтър в „Public Health. 7th Report 1861“, стр. 131. „Количеството на предоставяната (според старите закони) земя би се смятало днес за твърде голямо за работниците и по-скоро пригодно да ги превърне в дребни арендатори“ (George Roberts, „The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries“, London 1856, p. 184, 185).

¹⁹⁵) „Правото на бедните да получават част от църковния десятък е установено от текста на старите статuti“ (J. D. Tuckett, т. II, стр. 804, 805).

кралица Елизабета след една обиколка из Англия. В 43-та година на нейното царуване правителството най-сетне се принудило официално да признае пауперизма, като въвело данък в полза на бедните.

¶ Авторите на този закон се срамували да изложат мотивите му и затова, въпреки цялата традиция, го издали без каквато и да било „preamble“ [въстъпителна мотивировка]¹⁹⁶).

С 4-и закон от 16-та година от царуването на Чарлз I този закон е бил обявен за неизменен и наистина едва в 1834 г. получил нова, по-строга форма¹⁹⁷). Тези непосредствени последици от рефор-

¹⁹⁶) *William Cobbett*, „A History of the Protestant Reformation“, § 471.

¹⁹⁷) Протестантският „дух“ проличава и от следното. В Южна Англия няколко земевладелци и заможни арендатори се наговорили и натъкмили 10 въпроса относно правилното тълкуване на закона на Елизабета за бедните, които ги дали за мнение на един прочут в времето си юрист, сержант Сниг (по-късно съдия при Джейкъб I). „Девети въпрос: Някои богати арендатори на енорията са скроили един мъдър план, с който могат да се премахнат всички смутове при прилагането на закона. Те предлагат да се построи затвор в енорията. На всеки беден, който не се съгласи да бъде затворен в затвора, да му се откаже поддръжката. След това да се обяви в околността, че ако някой иска да наеме бедните от тази енория, в определен ден да подаде запечатано предложение с най-ниската цена, по която иска да ги наеме от нас. Авторите на този план предполагат, че в околните графства има лица, които не желаят да работят, а и нямат нито средства, нито кредит, за да наемат ферма или кораб, за да могат да живеят без труд („so as to live without labour“), такива лица ще бъдат вероятно склонни да направят на енорията твърде изгодни предложения. Ако тук или там загинат някои бедни, предадени под опеката на такъв наемател, грехът ще падне на неговата глава, тъй като енорията е изгълбила своите задължения спрямо тези бедни. Обаче ние се боим, че сегашният закон не допуска такъв вид разумни мерки (prudential measure); но вие трябва да знаете, че всички останали freeholders [свободни дребни земевладелци] от нашето графство и от съседните графства ще се присъединят към нас, за да поискат от своите представители в парламента да предложат закон, който да разрешава затвор и принудителен труд за бедните, така че всяко лице, което се възпротиви на затварянето, да няма право на никаква помощ. Ние се надяваме, че това ще накара лицата, които са в нужда, да се въздържат от искане на помощ“ („will prevent persons in distress from wanting relief“). (*R. Blakey*, „The History of Political Literature from the Earliest Times“, London 1855, т. II, стр. 84, 85). — В Шотландия премахването на крепостничеството станало няколко века по-късно, отколкото в Англия. Дорн в 1698 г. Флечер от Селтън заявил в шотландския парламент: „Броят на просящите в Шотландия се преценява на не по-малко от 200 000 души. Единствено средство, което аз като републиканец по принцип мога да предложа, е да се възстанови старото крепостно право и да се превърнат в робн всички, които не са способни да се грижат за своето собствено съществуване.“ Същото казва и Идън в „The State of the Poor“, v. I, ch. I, p. 60, 61: „Пауперизмът датира от освобождението на земеделците . . . Манифактурата и търговията са истинските родители на бедните от нашата страна.“ Идън, както и цитираният шотландски „републиканец по принцип“, се заблуждава само в това, че не премахването на крепостничеството, а премахването на собствеността на земеделеца върху земята го е превърнало в пролетарий, респективно в паупер. — На английските закони за бедните отговаря във Франция, където експроприацията се е извършила по друг начин, ордонансът от Мулен от 1571 г. и едиктът от 1656 г.

мацията не са били нейните най-трайни последици. Църковната собственост е образувала религиозната крепост на старите отношения на поземлената собственост. След нейното падане те вече не могли да се задържат повече¹⁹⁸⁾.

Дори през последните десетилетия на XVII век yeomanry, независимите селяни, били по-многобройни от класата на арендаторите. Те са образували главната сила на Кромвел и дори според признанието на Маколей се различавали в благоприятен смисъл от пропилите се аристократчета и от техните прислужници, селските попове, които трябвало да венчават бившите любовници на господарите. Даже и наемните селски работници били още съпритежатели на общинската собственост. Приблизително към 1750 г. yeomanry изчезнали¹⁹⁹⁾, а през последните десетилетия на XVIII век изчезнала последната следа от общинската собственост на земеделците. Ние тук оставаме настрана чисто икономическите пружини на революцията в земеделието. Ние се интересуваме от нейните лостове на насилено.

През време на реставрацията на Стюъртите земевладелците прокарали по законодателен ред една узурпация, която навсякъде на континента се е извършила без каквито и да било законодателни извъртания. Те премахнали феодалния статут на земята, т. е. премахнали нейните тежоби към държавата, „обезщетили“ държавата, като наложили данъци върху селяните и останалата народна маса, присвоили си съвременен право на частна собственост върху владения, върху които са имали само феодални права, и най-сетне, наложили онези закони за заселване (Laws of settlement), които mutatis mutandis [със съответни изменения] така са въздействували върху английските селяни, както указът на татарина Борис Годунов върху руските селяни¹⁹⁸⁾.

„Glorious Revolution (славната революция)¹⁹⁹⁾ заедно със Уйлям III Орански²⁰⁰⁾ довела на власт земевладелските и капиталистическите

¹⁹⁸⁾ Г-н Роджерс, макар че по това време е бил професор по политическа икономия в Оксфордския университет, този център на протестантската ортодоксия, подчертава в своя предговор към „History of Agriculture“ пауперизацията на народните маси чрез реформацията.

¹⁹⁹⁾ „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brit.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman.“ Ipswich 1795, стр. 4. Дори фанатичният защитник на системата на едрото арендаторство, авторът на „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.“, London 1773, p. 139, казва: „Аз най-искрено оплаквам изчезването на нашите yeomanry [йомени], тази група от хора, които всъщност поддържаха независимостта на нашата нация; съжалявам, че виждам техните земи в ръцете на лордове-монополисти, които ги дават под аренда на дребни фермери, а последните получават земята при такива условия, че са само малко по-добре от васали и при всеки неприятен случай могат да бъдат изгонени.“

²⁰⁰⁾ За личния морал на този буржоазен герой говори и следното: „Обширните еми в Ирландия, подарени през 1695 г. на Леди Оркней, са публично доказател-

спекуланти. Те осветили новата ера, като довели до колосален мащаб разграбването на държавните имения, което дотогава ставало само в скромни размери. Тези земи били подарявани, продавани на безценица, а дори били и анексирани към частни имоти чрез пряка узурпация²⁰¹). Всичко това ставало без ни най-малко спазване на законната форма. Присвоените по такъв мошенически начин държавни имоти и разграбените църковни имоти — доколкото последните не били наново загубени през време на републиканската революция — образуват основата на днешните княжески владения на английската олигархия²⁰²). Буржоазните капиталисти подкрепили тази операция между другото с цел да превърнат земята в прост търговски артикул, да разширят областта на едрото земеделско производство, да увеличат притока на поставени във от закона селски пролетарии и т. н. При това новата поземлена аристокрация била естествена съюзна на новата банкокрация — току-що излюпилия се едър финансов капитал — и на едрите манифактуристи, които тогава се опирали на покровителствените мита. Английската буржоазия действувала също така правилно в своя собствен интерес, както и шведските граждани, които пък за ръка със своята икономическа опора — селячеството — подкрепили кралете при насилственото възвръщане на заграбените от олигархията коронни земи (след 1604 г., а по-късно — при Карл X и Карл XI).

Общинската собственост — съвсем различна от току-що разгледаната държавна собственост — е била старогермански институт, който продължавал да живее и под покривалото на феодализма. Видяхме, че насилственото узурпиране на общинската собственост, в повечето случаи придружавано с превръщане на орната земя в пасища, започва в края на XV век и продължава през XVI век. Но тогава този процес е протичал като индивидуални насилствени актове, против които законодателството напразно се е борило в

ство за любовта на краля и за влиянието на леди . . . Ценните услуги на леди Оркней се състоели, както казват, във foeda laborum ministeria" [мръсни любовни услуги]. (В колекцията от ръкописи, събрана от Слон в Британския музей, № 4224. Ръкописът е озаглавен: „The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.“. Той е пълен с курйози.)

²⁰¹) „Незаконното отчуждаване на коронните земи отчасти чрез продажба, отчасти чрез подаряване е скандална глава в английската история . . . гигантска измама на нацията („gigantic fraud on the nation“) (F. W. Newman, „Lectures on Political Economy, London 1851, p. 129, 130) {Как днешните английски едри земевладелци са добили владенията си, това читателят може да види в подробности в [Evans, N. H.] „Our old Nobility By Noblesse Oblige“, London 1879. Ф. Е.)

²⁰²) Прочетете например памфлета на Е. Бърк²⁰⁰ за херцогския род Бедфорд, чиято издънка е лорд Джон Ръсел, „the tomtit of liberalism" [малчугаиът на либерализма*].

продължение на 150 години. Напредъкът на XVIII век се изразява в това, че вече самият закон става средство за заграбване на народната земя, макар че едрите арендатори наред с това си служат и със своите собствени дребни методи²⁰³⁾. Парламентарната форма на този грабеж са „Bills for Inclosures of Commons“ (законите за заграждане на общинските земи), с други думи, декрети, с които земевладелците сами си подарявали правото на частна собственост върху народната земя, декрети за експроприация на народа. Сър Ф. М. Идън сам опровергава своята хитро скроена адвокатска пледоария, в която той се сили да представи общинската собственост като частна собственост на едрите земевладелци, които са заели мястото на феодалите — като, от една страна, настоява за „общ парламентарен закон за ограждане на общинските земи“ и следователно признава, че е необходим парламентарен държавен преврат за тяхното превръщане в частна собственост, а, от друга страна, иска от законодателната власт „вреди и загуби“ за експроприираните бедни²⁰⁴⁾.

Докато на мястото на независимите йомени дошли *tenantsatwill*, дребни арендатори с едногодишни контракти — една раболепна тълпа, напълно зависима от произвола на лендлордовете, системното разграбване на общинските земи наред с ограбването на държавните имоти спомогнало за образуването на ония едри арендни ферми, които в XVIII век са били наричани капиталови ферми²⁰⁵⁾ или търговски ферми²⁰⁶⁾, и за „освобождението“ на селското население като пролетариат за промишлеността.

Но за XVIII век още не е било така ясно както за XIX век тъждеството между националното богатство и бедността на народа. Затова в икономическата литература от онова време се води най-бурна полемика върху „*inclosure of commons*“ [ограждането на общинските земи]. От огромния материал, с който разполагам, аз привеждам няколко извадки, които дават жива, нагледна представа за условията на онова време.

²⁰³⁾ „Фермерите забраняват на кότεрите да отглеждат каквото и да било живо същество освен самите себе си, под предлог че ако отглеждат добитък или птици, щели да крадат фураж от хамбарите. Те казват също: дръжте кότεрите в бедност, и те ще бъдат трудолюбиви. В действителност фермерите по този начин узурпират всички права върху общинските земи“ („A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands“, London 1785, p. 75).

²⁰⁴⁾ *Eden*, цит. съч., Предговор.

²⁰⁵⁾ „Capital farms“ („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business“, London 1767, p. 19, 20).

²⁰⁶⁾ „Merchant-farms“ („An Inquiry into the Present High Price of Provisions“, London 1767, p. 11, бележката.) Автор на това хубаво съчинение, което е излязло анонимно, е свещеник Натаниел Форстер.

„В много енории на Хертфордшайр — пише едно възмутено перо — 24 арендни ферми, които наброяват средно по 50—150 акра, са слети в 3 ферми²⁰⁷⁾ „В Нортхемптъншайр и Линколншайр ограждането на общинските земи е било силно разпространено и повечето от новите лордства, които са се образували чрез тези ограждания, са превърнати в пасища; поради това в много лордства, където по-преди е имало 1 500 акра ниви, сега не се орат и 50 акра... Развалини от някогашни жилища, хамбари, обори и т. н.“ са единствените следи от предишните жители. „Сто къщи и семейства на много места са се намалили... на 8 или 10... В повечето енории, където ограждането е започнало само преди 15 или 20 години, са останали твърде малко от ония земевладелци, които по-рано са обработвали незаградената земя. Не са необикновени случаите, когато 4 или 5 богати скотовъдци узурпират големи, наскоро заградени лордства, които преди са се намирили в ръцете на 20—30 арендатори и на още толкова дребни собственици и други жители. Всички те заедно със своите семейства са били изхвърлени от техните владения заедно с много други семейства, които са намирили у тях работа и препитание“²⁰⁸⁾.

Под предлог на ограждане съседните лендлордове често пъти са анексирали не само пустеещи земи, но и земи, които или са били обработвани срещу заплащане на известен наем на общината, или пък задружно от членовете на общината.

„Аз говоря туч за ограждането на досега неоградени поля и земи, които вече се обработват. Дори тези писатели, които защищават огражданията, признават, че последните увеличават монопола на едрите ферми, покачват цените на средствата за живот и разредяват населението... и дори ограждането на пустеещи земи — каквато е сегашната практика — ограбва от бедните част от техните средства за издръжка и уголемява фермите, които и без това са вече твърде големи“²⁰⁹⁾. „Ако земята попадне в ръцете на няколко едри фермери — казва д-р Прайс, — то дребните фермери (той по-преди ги нарича „множество дребни собственици и арендатори, които издържат себе си и семействата си с продуктите на обрзъгваната от самите тях земя и със своите овце, птици, свине и т. н., които пасат на общинската мера, така че не се явява нужда да купуват средства за съществуване“) се превръщат в хора, които трябва да си изкарват средствата за съществуване, като работят за други и са принудени да купуват от пазара всичко, което им е необходимо... Работи се може би повече, защото принудата към труд е по-голяма... Градовете и манифактурите ще се разрастват, защото към тях ще бъдат прогонвани повече хора, които търсят работа. Концентрацията на фермите в нашето кралство действа и фактически вече от много години е действувала в тази насока“²¹⁰⁾.

Авторът резюмира по следния начин общото въздействие на огражданията:

²⁰⁷⁾ *Thomas Wright*, „A short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms“ 1779 г., стр. 2, 3.

²⁰⁸⁾ *Rev. Addington*, „Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields“, London 1772, p. 37—43, passim.

²⁰⁹⁾ *Dr. R. Price*, „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan, London 1803, v. II, p. 155. Човек трябва да прочете Форстер, Адингтън, Кент, Прайс и Джеймс Андерсън и да сравни с тях жалкия сикофантски брътвеж на Мак Кълък в неговия каталог „The Literature of Political Economy“, London 1845.

²¹⁰⁾ Пак там, стр. 147.

„Общо взето, положението на долните класи на народа се е влошило почти във всяко отношение, дребните земевладелци и арендатори са смъкнати до положение на надничари и наемници, а в същото време те при това положение по-мъчно си изкарват прехраната“²¹¹).

Наистина узурпирането на общинските земи и съпровождащата го аграрна революция са се отразили така остро върху положението на земеделските работници, че — според самия Идън — между 1765 и 1780 г. тяхната заплата започнала да спада под минимума и трябвало да се допълва с официални помощи за бедните. Тяхната работна заплата, казва той, „едва стигала за задоволяване на абсолютно необходимите жизнени потребности“.

Нека чуем сега един защитник на [огражданията] и противник на д-р Прайс.

„Не е правилно заключението, че имало обезлюдяване, защото вече не се виждат хора да си прахосват труда на открито поле... Ако след превръщането на дребните селяни в хора, принудени да работят за други, се реализира повече труд, то тъкмо това е предимство, твърде желателно за нацията (към която естествено не принадлежат подложението на такова превръщане)... Продуктът ще бъде по-голям, ако техният комбиниран труд се прилага на една само ферма: по такъв начин се образува принадлеен продукт за манифактурите, а с това количеството на манифактурите — които са една от златните мини на нацията — ще се увеличи съответно на произведеното количество жито“²¹²).

Стоическо душевно спокойствие — с каквото икономистът разглежда най-дръзкото оскверняване на „свещеното право на собстве-

²¹¹) Пак там, стр. 159. Човек си спомня за стария Рим. „Богатите завладели по-голямата част от неподелените земи. Обстоятелствата на онова време им внушавали увереността, че те няма повече да им бъдат отнети, и затова те закупвали съседните участъци на бедните — отчасти с тяхно съгласие, а отчасти им ги отнемали насила; така че вместо разхвърляни ниви те вече обработвали обширни имения. При това за земеделието и за скотовъдството те използвали роби, защото свободните хора могли да им бъдат отнети за военна служба. Притежаването на роби им носело голяма печалба още и в това отношение, че робите като освободени от военна служба, са можели свободно да се разможават и по този начин да доставят на господарите маса деца. По този начин силните завладели всичкото богатство и цялата страна гъмжала от роби. Италийците, напротив, ставали все по-малко и по-малко благодарение на бедността, даждията и военната служба. А когато настъпело време на мир, те били обречени на пълна бездейност, тъй като богатите владеели цялата земя и за земеделието имали нужда от роби, а не от свободни хора“ (*Appian*, „*Römische Bürgerkriege*“, I, 7). Това място се отнася до времето преди Лициниевия²⁰¹ закон. Военната служба, която тъй силно ускорила събирането на римските плеbei, е била също тъй главното средство, с което Карл Велики е ускорявал превръщането на свободните германски селяни в зависими и крепостни.

²¹²) [*J. Arbuthnot*.] „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, p. 124, 129. Нещо подобно, но с противоположна тенденция срещаме у друг автор: „Изгонват работниците от техните котеджи и ги принуждават да търсят работа в града; но тогава се получава повече продукт и по такъв начин капиталът се увеличава“ (*J.R. B. Seeley*.] „*The Perils of the Nation*“, 2 ed. London, 1843, p. XIV).

ност“ и най-грубото насилие над личността, щом те са необходими за създаване на основите на капиталистическия начин на производство — проявява между другите и сър Ф. М. Идън, който при това е и тори, и „филантроп“. Безкрайната редица от грабежи, жестокости и мъчения, които придружават насилствената експроприация на народа от последната третина на XV до края на XVIII век, го довежда само до „удобното“ заключително размишление:

„Трябвало е да бъде установена надлежната (due) пропорция между орната земя и пасищата. Още през целия XIV век и през по-голямата част от XV век 1 акър пасища се падал на 2, 3 и дори на 4 акра орна земя. В средата на XVI век пропорцията се е изменила на 2 акра пасища и 2 акра ниви, по-късно на 2 акра пасища и 1 акър ниви, докато най-сетне се стигнало до правилната пропорция 3 акра пасища и 1 акър ниви.“

В XIX век е изчезнал, разбира се, дори и споменът за връзката между селянина и общинската поземлена собственост. Без да говорим за по-късното време, получило ли е селячеството поне стотинка обезщетение за ония 3511 770 акра общинска земя, които са му били ограбени между 1801 и 1831 г. и които парламентът, състоящ се от лендлордове, е подарил на лендлордовете?

Най-сетне, последният голям процес на експроприация на земята на селяните е тъй нареченото „Clearing of Estates“ [„Очистване на имотите“, всъщност — измитане на хората от тях]. Всички досега разгледани английски методи на експроприация достигат кулминационната си точка в това „очистване“. Както видяхме в миналия отдел, когато описвахме съвременните отношения, сега, когато вече няма независими селяни за изгонване, работата е стигнала до „очистване“ на земята от котеджите, така че земеделските работници не могат да си намерят дори място за живеене върху земята, която обработват. Но какво значи „Clearing of Estates“ в същинския смисъл на думата — това ние научаваме само в обетованата земя на модерния роман, в планинска Шотландия. Там този процес се отличава със своя систематичен характер, с широкия мащаб, в който наведнаж се извършва (в Ирландия земевладелците са стигнали дотам, че помитат едновременно по няколко села; в планинска Шотландия „очистват“ наведнаж земни пространства, големи колкото немски херцогства) и най-сетне — с особената форма на заграбената поземлена собственост.

Келтите в планинска Шотландия се състояли от кланове, всеки от които бил собственик на земята, която населявал. Представителят на клана, неговият шеф или „големец“, бил само титулярен собственик на тази земя, също както английската кралица е титулярна собственица на цялата национална територия. Когато английското правителство сполучило да потуши междусобните войни на тези „големци“ и техните постоянни набези върху долношотландските

равнини, шефовете на клановете съвсем не изоставили своя стар разбойнически занаят; те само изменили неговата форма. Те самовластно превърнали своето право на титулярна собственост в право на частна собственост и тъй като срещнали съпротива от страна на членовете на клана, решили да ги изгонят с открито насилие. „Английският крал би могъл със същото основание да си присвои правото да изгони своите поданици в морето“, казва професор Нюман²¹³). Първите фази на тази революция, която в Шотландия започнала след последното въстание на претендента²⁰², могат да се проследят у сър Джеймс Стюърт²¹⁴) и Джеймс Андерсън²¹⁵). Едновременно с това в XVIII век на изпъдените гели²⁰⁴ било забранено да емигрират, за да бъдат насилствено подкарани към Глазгоу и други фабрични градове²¹⁶). Като пример за господстващия в XIX век метод тук е достатъчно да споменем „очистванията“, извършени от херцогинята Съдерланд²¹⁷). Веднага след като поела управлението,

²¹³) F. W. Newman, „Lectures on Political Economy“, London, 1851, p. 132.

²¹⁴) Стюърт казва: „Рентата от тези земи“ (той погрешно прилага тази икономическа категория към налога, който са плащали васалите²⁰³ на шефа на клана) „е съвсем незначителна в сравнение с техния размер, но колкото се отнася до броя на хората, които живеят от аренда, може би ще се окаже, че парче земя в планинските местности на Шотландия изхранва 10 пъти повече хора, отколкото земя със същата стойност в най-богатите провинции“ (*James Steart*, „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. London, 1767, v. I, ch. XVI, p. 104).

²¹⁵) *James Anderson*, „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.“, Edinburgh, 1777.

²¹⁶) В 1860 г. насилствено експроприираните били експортирани в Канада, като им били правени лъжливи обещания. Някои забягнали в планините и по съседните острови. Те били преследвани от полицаи и избягали след ръкопашен бой с тях.

²¹⁷) „В планинските области — казва в 1814 г. Бъкенан, коментаторът на А. Смит — старата система на собственост всекидневно се събъра насилствено. . . Леидлордът без оглед на наследствените арендатори (и тази категория тук е също тъй погрешно употребена) предлага земята на тогава, който най-много му предложи за нея, а ако тези последният подобри обработката, то той веднага въвежда нова система на обработване на земята. Земята, по-рано осеяна с дребни селски стопани, е била населена съответно на количеството на получавания от нея продукт; при новата система на усъвършенствувана обработка и на увеличена рента се получава с възможно най-малки разходи най-големият възможен продукт и заради това се отстраняват ония работни ръце, които вече са станали излишни. . . Изхвърлените от родната земя търсят издръжка във фабричните градове и т. н.“ (*David Buchanan*, „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations“, Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). „Шотландските големци са експроприирали цели семейства, така както биха плевели бурей; отнасяли са се с цели села и с тяхното население така, както индийците за отмъщение се отнасят с бърлогите на диви зверове. . . Продават човека за едно овчо руно, за овнешки бут, дори за по-малко. . . При нахлуването на монголите в северните провинции на Китай в монголския съвет било предложено да се изтребят жителите и земята им да се превърне в пасища. Много лендлордове от планинска Шотландия са изпълнили този проект в своята собствена страна против своите собствени съотечественици“ (*George Ensor*, „An Inquiry concerning the Population of Nations“, London, 1818, p. 215, 216).

тази икономически школувана особа решила да предприеме радикално икономическо лекуване и да превърне в пасбище за овце цялото графство, населението на което чрез по-раншни подобни мероприятия се било вече стопило на 15 000 души. От 1814 до 1820 г. тези 15 000 жители, около 3 000 семейства, са били систематически прогонвани и изстребвани. Всички техни села били разрушени и изгорени, всички техни ниви превърнати в пасбища. За тази екзекуция са били пращани британски войници и се е стигало до сбивания с местните жители. Една стара жена, която отказала да напусне своята къщурка, загинала в пламъците. По такъв начин посочената дама си присвоила 794 000 акра земя, която от незапомнени времена принадлежала на клана. На прогонените местни жители тя отредила край морето около 6 000 акра, по 2 акра на семейство. Тези 6 000 акра дотогава били пустееща земя и не носели на собствениците никакви доходи. В своите благородни чувства херцогинята отишла чак дотам, че арендувала на членовете на клана, които от векове проливали кръвта си за нейния род, тази земя средно по 2 шилинга и 6 пенса на акър. Цялата заграбена от клана земя тя разделила на 29 големи овцевъдни арендни ферми, като във всяка от тях живеело само по едно единствено семейство, повечето английски ратаи на арендатори. В 1825 г. 15 000-те гели били вече заместени със 131 000 овце. Изгонените на морския бряг кореняци се опитали да живеят от риболов. Те се превърнали в амфибии и живеели, както казва един английски писател, наполовина на суша, наполовина във вода, но и сушата, и водата заедно ги изхранвали само наполовина²¹⁸).

Обаче добрите гели е трябвало още по-тежко да изкупят своето планински романтично преклонение пред „големците“ на клана. На „големците“ им замирисало на риба. Те подушили в тази миризана нещо доходно и отдали морския бряг под аренда на едрите лондонски търговци на риба. Гелите били изгонени за втори път²¹⁹).

²¹⁸) Когато сегашната херцогиня Съдерланд уреди в Лондон „извънредно“ пищен прием на мистрис Бичер-Стоу, авторката на „Чичо Томовата колиба“, за да изложи на показ своята симпатия към робите-негри в американската република (това нещо тя, както и другите аристократи, благодаразумно пропусна да направи през време на гражданската война, когато всяко „благородно“ английско сърце туптеше от съчувствие към робовладелците), аз описах в „New York Tribune“ положението на Съдерландовите роби²⁰⁵ (част от статията ми е цитирана в книгата на Кери „The Slave Trade“ Philadelphia, 1853, р. 202, 203). Моята статия беше препечатана в един шотландски вестник и предизвика енергична полемика между този вестник и сикофантите на съдерландовци.

²¹⁹) Интересни подробности за тази търговия с риба има у Давид Уркарт, в „Portfolio, New Series“. — Насу У. Сениор в цитираното по-горе негово посмъртно издадено съчинение квалифицира „процедурата в Съдърландшир като едно от най-благотворните „очиствания“ (clearings), откак свят светува“. („Journals Conversations and Essay relating to Ireland“, London, 1868.)

Но в края на краищата част от пасбищата за овце се превръщат на свой ред в райони за лов. Известно е, че в Англия няма същински гори. Дивечът в парковете на големците е обикновен домашен добитък, тлъст като лондонски олдърмени [общински съветници]. Поради това Шотландия е последното убежище на „благо-родната страст“.

„В планинска Шотландия — пише Сомърс в 1848 г. — площта на горите беше твърде много разширена^{219а)}. Тук, на отсамната страна на Гейк, се вижда новата гора Гленфеши, а там, на другата страна — новата гора Ардвернки. В същата посока се намира Бляк Маунт, грамаден, наскоро създаден пушинак. От изток към запад, от околностите на Ебърдин до скалите на Обен, сега има непрекъсната ивица гори, докато в другите части на планинска Шотландия се намират новите гори Лок Арчейг, Гленгари, Гленмористън и т. н. . . . Превръщането на тяхната земя в пасбища за овце . . . прогони гелите на неплодородна земя. Сега елените започват да изместват овцете, което хвърля гелите в още по-голяма мизерия . . . Горите за дивеч и народът не могат да съществуват заедно. Едните или другите непременно трябва да отстъпят мястото си. Ако ловните участъци и през следващия четвърт век нарастват по брой и по размери, също тъй както са нараствали през изтеклия четвърт век — нито един гел няма да остане в родната си земя. Това движение между притежателите на планинските местности се дължи отчасти на модата, на аристократически гъдел, на страст към лова и т. н., но отчасти те се занимават и с търговия с дивеч, изключително с оглед на печалбата. Защото факт е, че когато един планински участък бъде предназначен за лов, той в много случаи е несравнено по-доходен, отколкото като пасбище за овци . . . Любителят, който дири участък за лов, е ограничен в предлаганата цена само от размерите на своята кесия . . . Странията, на които бе обречена планинска Шотландия, не са по-малко жестоки от тия, на които политиката на норманските крале е обрекла Англия. Елените получиха повече простор, докато хората са натикани във все по-малко и по-малко пространство . . . Свободите на народа се отнемат една след друга . . . И потисничеството расте всеки ден. Собствениците прокарват „прочистването“ и изгонването на населението като твърд принцип като селскостопанска необходимост, също както се изкореняват дърветата и храстите в девствените земи на Америка и Австралия, и тази операция продължава своя спокоен делови ход“²²⁰⁾.

^{219а)} В „deer forests“ (горите за дивеч) на Шотландия няма нито едно дърво. Просто изкарват овцете от голите планини и докарват там елени и това се нарича „deer forests“. Значи няма дори и лесовъдство!

²²⁰⁾ *Robert Somers*, „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847“, London, 1848, p. 12—28 passim. Тези писма излязоха първоначално в „Times“, Естествено английските икономисти обясняваха глада на гелите в 1847 г. с тяхната . . . пренаселеност. Гелите изобщо „притискали“ своите средства за прехрана. — Това „Clearing of Estates“ [очистване на именения], или както го наричали в Германия — *Bauernlegen* [отнемане имотите на селяните], е било там особено много практикувано след Тридесетгодишната война и дори чак в 1790 г. предизвикало в Саксонското курфюрство селски бунтове. То господствувало предимно в Източна Германия. В повечето пруски провинции едва Фридрих II гарантирал на селяните правото на собственост. След завладяването на Силезия той принудил земеделците да възстановят къщичките, хамбарите и т. н., да обезведат селските стопанства с добитък и инвентар. Той имал нужда от войници за армията и от данъкоплатци за своето държавно съкровище. Впрочем колко приятен живот е водел селянинът при Фридриховия финансов хаос и при неговия режим, който е бил смесица от деспотизъм, бюрокрация

Разграбването на църковните имоти, мошеническото отчуждаване на държавните имения, разхищаването на общинската собственост, провежданото чрез узурпация и безогледен тероризъм превръщане на феодалната и клановата собственост в съвременна частна собственост — това са били различните идилични методи на първоначалното натрупване. По този начин полето било завоювано

и феодализъм — това може да се види от следните думи на неговия горещ поклонник Мирабо: „Ленът е едно от най-големите богатства на селянина в Северна Германия. Но за нещастие на човешкия род ленът е само помощно средство против мизерията, но не и източник на благосъстояние. Преките данъци, ангарията и всевъзможните други тегоби съспиват германския селянин, още повече че той трябва да плаща и косвени данъци за всичко, което купува. . . и за да пропадне напълно, той няма право да продава своите продукти където и както иска; той дори не смее да купува това, от което се нуждае, от онези търговци, които биха могли да му го доставят по-евтино. Всички тези причини незабелязано го съспиват и той не би могъл да плати на срока преките данъци, ако не се занимаваше с предачество; за него предачеството е спомагателен източник, тъй като създава полезно занимание на жена му, дещата му, ратайките и ратаите му и на него самия. Но колко тежко живее той, въпреки този спомагателен източник! През време на лятната оран и жътвата той работи като каторжник; ляга в 9 часа и става в 2 часа, за да надвие на работата; през зимата би трябвало да възстанови силите си чрез по-дълга почивка; но той би останал без жито за хляб и семе, ако продаде своите продукти, а би трябвало да ги продаде, за да си плати данъците. Така че за да запълни тази дупка, той трябва да преде. . . и то с голямо напрежение. Така че селянинът зиме си ляга среднош или в 1 часа и става в 5 или 6, или пък ляга в 9 и става в 2 часа, и тъй през всичките дни на своя живот освен неделните дни. Това извънредно продължително бодърствуване и този прекомерен труд изтощават организма на човека и затова мъжете и жените в селата остаряват много по-рано, отколкото в града“ (*Mirabeau*, цит. съч., т. III, стр. 212 и сл.).

Добавка към второто издание. През април 1866 г., 18 години след публикуването на горесцитираното съчинение на Роберт Сомърс, професор Леон Леви член на Society of Arts, лекция за превръщането на пасищата за овце в паркове за дивеч, в която описва напредъка на опустошението в планинска Шотландия. Между другото той казал: „Обезлюдяването и превръщането на земята само в пасища за овце било най-удобният начин за получаване на доходи без никакви разходи. . . Заместването на овчите пасища в планинска Шотландия с ловни паркове е станало обикновено явление. Дивите зверове изгонват овцете също тъй, както преди са били изгонвани хората, за да направят място на овцете. . . Човек може да премине от именията на граф Долхъзи във Форфаршайр чак до тези на Джон о’Груот, без да напуша горската местност. — В много (от тези гори) са се поселили лисици, диви котки, белки, порове, невестулки и алпийски зайци; а питомните зайчета, катериците и плъховете са се появили там едва напоследък. Грамадни пространства, които фигурирали в статистиката на Шотландия като изключително богати и обширни пасища, сега са изключени от всяко култивиране и подобрене и са предназначени да служат само за ловджийско развлечение на малцина хора — развлечение, което при това трае само един кратък период през годината.“

Лондонският „Economist“ от 2 юни 1866 г. казва: „Един шотландски вестник от последната седмица между другите новини съобщава: „Една от най-добрите овчи ферми в Съдърландшир, за която неотдавна, при изтичане на срока на контракта, са предлагали годишна рента от 1 200 ф. ст., се превръща в „ловен парк“!“ Фео-

за капиталистическото земеделие, земята попаднала под властта на капитала и за градската промишленост бил създаден необходимият приток от поставени извън закона пролетарии.

3. КЪРВАВОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ПРОТИВ ЕКСПРОПРИИРАНИТЕ СЛЕД КРАЯ НА XV ВЕК. ЗАКОНИ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Хората, прогонени поради разпускането на феодалните дружини и поради неравномерната и насилствена експроприация на земята — този, поставен вън от закона пролетариат по никоя начин не е могъл да бъде погълнат от възходящата манифактура със същата бързина, с която е бил създаван. От друга страна, тези хора, внезапно изхвърлени от своя обикновен жизнен път, не са могли изведнаж да свикнат с дисциплината на новото си положение. Те масово се превръщали в просяци, разбойници, скитници, отчасти по склонност, но повечето под натиска на обстоятелствата. Затова в края на XV и през целия XVI век в цяла Западна Европа се издават кървави закони против скитничеството. Бащите на сегашната работническа класа най-напред са били наказвани за това, че други насилствено са ги превърнали в скитници и паупери. Законодателството ги е третирано като „доброволни“ престъпници и изхождало от предпоставката, че при добро желание те биха могли да продължават да работят при старите, вече несъществуващи условия.

В Англия това законодателство започнало при Хенри VII.

Съгласно закона на Хенри XIII от 1530 г. старите и неработоспособни просяци получават позволение за просия. Но за работоспособните скитници се предвижда бой с камшик и затвор. Законът

далните инстинкти действуват . . . както в ония времена, когато нормандският завоевател . . . унищожил 36 села, за да създаде New Forest [Новия лес] . . . Два милиона акра, които включват няколко от най-плодородните участъци на Шотландия, са напълно превърнати в пустош. Естествената трева на Глен Тилт е била смятана за най-хранителната в графството Перт; ловният парк в Бен Оулдър е бил най-добрата ливада в обширния окръг Бедъноук; част от гората Бляк Маунт е била най-превзходното пасище за черноглави овце в Шотландия. За размера на земите, които са опустошени заради любителите на лова, можем да си съставим представа от факта, че тези земи заемат много по-голяма площ, отколкото цялото графство Перт. За производствените източници, които страната губи вследствие на това насилствено опустошаване, може да се съди по това, че земята на гората Бен Оулдър е могла да изхранва 15 000 овце и че тя съставя само $\frac{1}{3}$ от ловните райони на Шотландия. . . Цялата тази ловна земя е съвсем непроизводителна . . . тя би могла също така да бъде потопена във вълните на Северното море. Силната ръка на законодателството би трябвало да тури край на това капризно опустошаване и създаване на пустини.“

предписва да ги вържат отзад на някоя кола и да ги шибат с камшик, докато протече кръв от тялото им; тогава те трябвало да се закълнат, че ще се върнат в родното си място или там, където са живели през последните три години, и ще „се заловят за работа“ (to put himself to labour). Каква жестока ирония! Законът от 27-та година от царуването на Хенри VIII потвърждава предишния закон, но усилва неговата строгост с нови допълнения. Ако някой за втори път бъде заловен в скитничество, наказанието с камшик се повтаря и му се отрязва половината ухо, а при третия рецидив той се наказва със смърт като тежък престъпник и враг на обществото.

Едуард VI: Един закон от първата година на неговото управление, 1547 г., предписва: всеки, който откаже да работи, се дава като роб на онзи, който го е посочил като празноскитащ. Господарят трябва да храни своя роб с хляб и вода, със слаби пития и с такива отпадъци от месо, каквито намери за добре. Той има право да го принуждава с камшик и чрез оковане във вериги да върши и най-отвратителните работи. Ако робът се отлъчи за 14 дни, осъжда се на робство до живот и на челото или бузата му се отпечатва буквата „S“; ако избяга за трети път, наказва се със смърт като държавен изменник. Господарят може да го продава, да го завещава, да го отдава под наем както всеки движим имот и добитък. Ако робите замислят нещо против господарите, те пак подлежат на смъртно наказание. По искане на господарите мировите съдии са длъжни да издирват такива избягали роби. Ако се окаже, че избягалият е скитал три дни без работа, той трябва да бъде закаран в родното му място, да бъде дамгосан с нажежено желязо на гърдите със знака „V“ и окован във вериги, да бъде използван за улични и други работи. Ако скитникът посочи невярно месторождение, той за наказание трябва да стане доживотен роб на съответното селище, на неговите жители или корпорация и да бъде дамгосан с буквата „S“. Всички лица имат право да отнемат децата на скитниците и да ги задържат като чираци — момчетата до 24-годишната им възраст, а момичетата — до 20-годишната им възраст. Ако избягат, те до настъпването на тази възраст се превръщат в роби на господарите, които могат да ги държат във вериги, да ги наказват с камшик и т. н. Всеки господар може да тури на своя роб желязна халка на шията, на ръцете или на краката, за да го познава полесно и да е по-сигурен, че той няма да избяга²²¹). Последната част

²²¹) Авторът на „Essay on Trade etc.“ забелязва: „При царуването на Едуард VI англичаните като че ли сериозно са се заели да насърчават манифактурите и да създават работа на бедните. Това се вижда от един забележителен закон, в който се казва, че всички скитници трябва да бъдат дамгосвани с огън“ и т. н. („An Essay on Trade and Commerce“, London, 1770, p. 5).

на тоя закон предвижда случаите, когато известни бедни могат да бъдат вземани на работа от ония общини или лица, които им дават да ядат и пият и се наемат да им намерят работа. Този вид енорийски роби под названието *groundsmen* (обикалящи) се е запазил в Англия дори и през XIX век.

Закон на Елизабета от 1572 г.: Просяци, които нямат разрешение за прося и са над 14 години, се подлагат на жесток побой с камшик и дамгосване с огън на лявото ухо, ако никой не иска да ги вземе на работа за две години; при повторен случай и ако са над 18 години — те се наказват със смърт, ако никой не иска да ги вземе на работа за две години, а при трети рецидив — те биват безмилостно екзекутирани като държавни изменници. Подобни предписания съдържат законът от 18-та година от царуването на Елизабета, чл. 13, и законът от 1597 г.^{221а)}

Съгласно закона на Джейкъб I всеки, който скита и проси, се обявява за скитник. Мировите съдии в *Petty Sessions*²⁰⁷ са упълномощени да ги осъждат на публично наказание с камшик и при първото им залавяне да ги затварят за 6 месеца, а при повторно залавяне —

^{221а)} Томас Мор казва в своята „Утопия“: „Така става, че някой лаком и наситен гладник, истинска чума на своята родина, може да заграби хиляда акра земя, да ги загради със стобор или с плет, или с насилие и притеснения да докара собствениците им дотам, че те да бъдат принудени да продадат всичкото си имущество. С едно или друго средство, както и да въртят и да сучат, те биват принудени да се изселат — тези бедни, простодушни, несчастни същества! Мъже, жени, съпрузи, съпруги, деца без бащи, вдовици, плачещи майки със своите кърмачета, цялото домочадие, оскъдно по средства, но многобройно по глави, тъй като за земеделието са били необходими много ръце. Те се влачат, казвам аз, далеч от познатите и привычни родни места, без да намрат подслон; продажбата на цялата им покъщнина, макар и да не струва много нещо, при други обстоятелства би дала нещичко; но изгъдени внезапно, те трябва да я продават на безценица. И след като се скитали, докато изразходват последната пара — какво друго им остава да вършат, освен да крадат, та после, ей богу, да бъдат обесени по всичките правата на закона или да тръгнат по прося. Но и тогава ги хвърлят в затвора като скитници, защото скитосват и не работят — а при това никой не иска да им даде работа, колкото и усърдно да я дирят.“ От тези бедни бежанци, за които Томас Мор казва, че са били принудени да крадат, „72 000 големи и малки крадци са били екзекутирани през царуването на Хенрих VIII“ (*Holinshed, „Description of England“, v. I, p. 186*). През времето на Елизабета „скитниците са били избесвани на цели редици; при това обикновено не минавала година, без да бъдат обесени в едно или друго селище 300 или 400 скитници“ (*Strype, „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign“, 2nd ed., 1725 г., v. II*). Според същия Страйп в Съмърсетшайр само за една година били екзекутирани 40 души, дамгосани — 35, наказани с камшик — 37 и 183 „отчаяни злодеи“ били освободени. Въпреки това, казва той, „този голям брой на обвиняемите не съдържа и 1/5 от подсъдните престъпления, което се дължи на небрежността на мировите съдии и на глупавото състрадание на народа“. Той прибавя: „Другите графства на Англия не са били в по-добро положение от това на Съмърсетшайр, а много са били дори в още по-лошо.“

за две години. В затвора те биват подлагани на побой с камшик толкова често и толкова много, колкото мировите съдии намерят за добре... Непоправимите и опасните скитници се дамгосват с „R“ на лявото рамо и се изпращат на принудителна работа, а ако пак бъдат уловени в просия, те биват безмилостно екзекутирани. Тези наредби имали законна сила до началото на XVIII век и били отменени едва със закона от 12-та година от царуването на Ана, чл. 23.

Във Франция, където по средата на XVIII век в Париж било създадено и царство на скитниците (goaume des truands), също е имало такива закони. Дори в началото на царуването на Луи XVI (ордонанс от 13 юли 1777 г.) всеки здрав човек от 16 до 60 години е трябвало да бъде изпращан в галерите, ако не е имал средства за съществуване или не е упражнявал някоя професия. Подобен е и законът на Карл V за Нидерландия от октомври 1537 г., първият едикт на Холандските щати и градове от 19 март 1614 г., плакът на Съединените провинции от 25 юни 1649 г. и т. н.

Ето как по силата на тези чудовищно терористични закони селското население, насилствено експроприирано, изгонено и превърнато в скитници, е било приучено с камшици, дамгосвания и инквизиране към една дисциплина, необходима за системата на наемния труд.

Не е достатъчно трудовите условия да се явяват на единия полюс като капитал, а на другия — като хора, които, нямат какво да продават освен своята работна сила. Също така не е достатъчно те да бъдат принудени да се продават доброволно. В по-нататъшния ход на капиталистическото производство се развива работническата класа, която по своето възпитание, традиции, навици признава условията на този начин на производство като от само себе си разбиращи се природни закони. Организацията на развития капиталистически производствен процес разбива всяка съпротива; постоянното производство на относително свръхнаселение задържа закона за търсенето и предлагането на труд, а следователно и работната заплата, в граници, които отговарят на потребностите на капитала да увеличава своята стойност; безмълвната принуда на икономическите отношения укрепва господството на капиталиста над работника. Наистина все още продължава да се прилага извъннормативно, непосредствено насилие, но само по изключение. При обикновения ход на нещата работникът може да бъде предоставен на „естествените закони на производството“, т. е. на оная негова зависимост от капитала, която произлиза от самите условия на производството, която е гарантирана и увековечавана от тях. Другояче е в историческата епоха, когато възниква капиталистическото производство. Зараждащата се буржоазия се нуждае от държавната

власт и я използва, за да „регулира“ работната заплата, т. е. да я държи принудително в граници, благоприятни за получаване на принадлезна стойност, за да удължава работния ден и да задържа самия работник в нормална степен на зависимост от капитала. Това е съществен момент на тъй нареченото първоначално натрупване.

Класата на наемните работници, която е възникнала през втората половина на XIV век, обхващала тогава и през следващия век твърде малка част от народа, но нейната позиция е била добре защитена от самостоятелното селско стопанство на село и цеховата организация в града. В селата и градовете майсторите и работниците стоели в социално отношение близо един до друг. Подчинението на труда под властта на капитала е било само формално, т. е. самият начин на производство още не е имал специфичен капиталистически характер. Променливият елемент на капитала значително преобладавал над постоянния му елемент. Затова търсенето на наемен труд бърже нараствало при всяко натрупване на капитал, докато притокът на наемен труд се е увеличавал твърде бавно. Голяма част от националния продукт, която по-късно се превръща във фонд на натрупване на капитала, е влизала по онова време в потребителния фонд на работника.

Законодателството относно наемния труд, което от самото начало е поддържало експлоатацията на работника, а в своето по-нататъшно развитие е останало неизменно враждебно към него²²²⁾, започва в Англия при Едуард III със [статута за работниците] от 1349 г. На този закон съответствува във Франция ордонансът от 1350 г., издаден от името на крал Жан. Английското и френското законодателства вървят паралелно и по съдържание са идентични. Аз няма да се спирам на въпроса, доколко статутите за работниците се стараят да наложат удължаване на работния ден, защото тоя въпрос е разгледан по-горе (глава осма, 5).

Статутът за работниците е бил издаден по настоятелните оплаквания на камарата на общините.

„По-рано — наивно забелязва един тори — бедните искали толкова висока заплата, че застрашавали промишлеността и богатството. Сега заплатата е толкова ниска, че пак застрашава промишлеността и богатството, но другояче и може би по-опасно, отколкото по-преди“²²³⁾

²²²⁾ „Винаги, когато законодателството се опитва да регулира споровете между господарите и техните работници, негови съветници са господарите“ — казва А. Смит²⁰⁸⁾. „Духът на законите е събствеността“ — казва Ленге²⁰⁹⁾.

²²³⁾ [J. B. Byles.] „Sophisms of Free Trade. By a Barrister“, London, 1850, p. 206. Той ехидно добавя: „Ние винаги сме били под ръка, за да се намесим в полза на господарите. Не може ли да се направи нещо и за работниците?“

Законът установява тарифа на работната заплата за града и за селото, за работа на парче и на ден. Селските работници трябва да се главяват по за година, а градските — на „свободния пазар“. Под страх на затвор се забранява плащането на по-висока заплата от предвидената в статута, но който получава по-голяма заплата, се наказва по-строго, отколкото оня, който я плаща. Така и по силата на членове 18 и 19 от статута на Елизабета за чираците онзи, който плаща по-висока заплата, се наказва с 10-дневен тъмничен затвор, а който я приема — с триседмичен тъмничен затвор. Един закон от 1360 г. засилил наказанията и дори упълномощил господаря да употребява физическа принуда, за да наложи на работника законната тарифа на заплатата. Всякакви комбинации, договори, клетви и т. н., с които се обвързвали взаимно зидарите и дърводелците, били обявени за недействителни. Сдружаването на работниците се третира като тежко престъпление още от XIV век чак до 1825 г., когато били отменени законите против сдруженията²¹⁰. Духът на работническия статут от 1349 г. и на всички последвали ясно проличава от това, че държавата наистина налага един максимум на работническата заплата, но, за бога, не и минимум.

В XVI век положението на работниците, както се знае, силно се влошило. Паричната заплата се покачила, но не пропорционално с обезценяването на парите и със съответното покачване на стоковите цени. Така че всъщност заплатата спаднала. Въпреки това законите за нейното намаляване оставали в сила, както и отрязването на ушите и дамгосването на ония, „които никой не иска да вземе на работа“. Със закона на Елизабета за чираците от 5-ата година на нейното царуване, чл. 3, мировите съдии били упълномощени да определят известни заплати и да ги видоизменят според годишните времена и стоковите цени. Джейкъб I разширил това регулиране на труда и върху тъкачите, предачите и всички възможни категории работници²²⁴), а Джордж II разширил законите против работническите сдружения върху всички манифактури.

²²⁴) От една от точките на статута от 2-ата година от царуването на Джейкъб I, чл. 6, се вижда, че някои производители на платове не се стеснявали в качеството си на мирови съдии сами официално да диктуват тарифата на заплатата в своите собствени работилници. В Германия издаването на статuti за задържане на работната заплата на ниско равнище зачестява особено след Тридесетгодишната война. „В обезлюдените местности владетелите на имения чувствували много тежко липсата на слуги и работници. На всички селски жители било забранено да дават под наем стаи на неженени мъже и жени. Всички такива обитатели трябвало да бъдат посочвани на властите и хвърляни в затвора, ако не искат да станат слуги, дори и когато се издържат с друга работа, напр. сеят на селяните срещу надница или дори търгуват с пари и жито („*Keiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien*“ I, 125). В продължение на цял век в наредбите на владетелите постоянно се срещат горчиви оплаквания от злонамерената и разхайтена сбирщина, която не иска да се подчини на

През същинския манифактурен период капиталистическият начин на производство е бил достатъчно укрепнал, за да направи законодателното регулиране на работната заплата и неизпълнимо, и излишно, но все пак оръжието от стария арсенал било запазено за в случай на нужда. Дори един закон от 8-ата година от царуването на Джордж II забранявал на шивашките калфи в Лондон и околностите да получават повече от 2 шилинга и $7\frac{1}{2}$ пенса надница освен в случай на всеобщ траур; а законът от 13-ата година от царуването на Джордж III, чл. 68, прехвърлил на мировите съдии регулирането на работната заплата за тъкачите на копринени изделия; дори през 1796 г. станало нужда от две присъди на висшите съдилища, за да бъде решен въпросът, дали постановленията на мировите съдии по отношение на работната заплата важат и за неземеделски работници; дори и в 1799 г. един парламентарен закон потвърдил, че заплатата на шотландските миньори е регулирана от един статут на Елизабета и два шотландски закона от 1661 и 1671 г. Но следният случай, нечуван в английската камара на общините, доказва колко много са се били променили условията по онова време. Там, където повече от 400 години постоянно са фабрикувани закони за максимума, който работната заплата в никой случай не бива да превишава, в 1796 г. Уайтбред предложил да се установи със закон един минимум за заплатата на земеделските надничари. Пит се противопоставил на това, но признал, че „положението на бедните е ужасно (cruel)“. Най-сетне в 1813 г. били отменени законите за регулиране на заплатата. Те станали смешна аномалия, откато капиталистът управлявал фабриката чрез своето лично законодателство и чрез данъка за бедните допълвал до необходимия минимум заплатата на селските работници. Но постановленията на трудовите закони относно договорите между господари и работници, относно срока за денонсиране и др., които допускат само граждански иск срещу нарушилите договора господари и углавно преследване на нарушилите договора работници, са запазили и до днес своята пълна сила.

Жестоките закони против сдруженията паднали в 1825 г. пред застрашителното поведение на пролетариата. Въпреки това те паднали само отчасти. Някои симпатични остатъци от старите статутни изчезнаха едва в 1859 г. Най-сетне парламентарният закон от 29

тежките условия и не се задоволява с установената от закона заплата; на отделния владетел на имение се забранява да плаща повече от таксата, която е установена от ландшафта [съсловен съвет на господарите]. И въпреки това условията на труда след тази война са в редица случаи по-добри, отколкото са били 100 години по-късно; така в 1652 г. в Силезия ратанте все още получавали два пъти в седмицата месо, а в нашия век там има окръзи, където ратанте получават месо само 3 пъти в годината. И надницата след войната е била по-висока, отколкото през следващите векове“ (*G. Freitag* [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes“, Leipzig 1862, S. 34, 35])

юни 1871 г. чрез законно признаване на трейдюнионите претендира да премахва и последните следи на това класово законодателство. Но един парламентарен закон от същата дата (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) фактически възстанови предишното положение в нова форма. С този парламентарен фокус средствата, с които могат да се ползват работниците във време на стачка или локаут (стачка на обединените фабриканти чрез едновременно затваряне на своите фабрики), бяха изключени от общото право и подчинени на изключително наказателно законодателство, тълкуването на което се предоставя на самите фабриканти в качеството им на мирови съдии. Две години преди това същата тази камара на общините и същият този Гладстон бяха внесли по познатия им честен начин един законопроект за отменяване на всички изключителни наказателни закони против работническата класа. Но този закон не бе допуснат по-далеч от второ четене и проектът беше поставен под миндера дотогава, докато най-сетне „великата либерална партия“ в съюз с торите намери смелост да се обърне решително против същия този пролетариат, който я бе докарал на власт. Като не се задоволи с тая измяна, „великата либерална партия“ позволи на английските съдии, които винаги въртят опашка пред господстващите класи, наново да изровят престарелите закони против „конспирациите“²¹¹ и да ги прилагат към работническите сдружения. Както виждаме, само против волята си и под натиска на масите английският парламент се отказа от законите против стачките и трейдюнионите, след като той сам в продължение на пет века с безсрамен егоизъм бе заемал положението на постоянен трейдюнион на капиталистите против работниците.

Още в самото начало на революционната буря френската буржоазия се осмелила наново да отнеме на работниците току-що завоюваното право на сдружаване. С декрет от 14 юни 1791 г. тя обявила всяко работническо сдружение за „атентат срещу свободата и декларацията за правата на човека“, наказуем с глоба от 500 ливри и с лишаване за една година от активни граждански права²²⁵). Този

²²⁵) Член I на този закон гласи: „Тъй като една от основите на френската конституция се състои в премахването на всички видове сдружения на граждани от едно и също съсловие или професия, забранява се тяхното възстановяване под какъвто и да е предлог или в каквато и да било форма“. Член IV заявява, че ако „граждани, които принадлежат към една и съща професия, занятие или занаят, се стоварят помежду си и образуват съглашение с цел да отказват съвместно услугите на своето занятие или труд или пък да ги оказват само срещу определена цена, то такива стоваряния и съглашения . . . трябва да бъдат обявени за противоконституционни и за атентати против свободата и човешките права и т. н.“, т. е. за престъпление против държавата, също както е и в старите работнически статuti („R^evolutiones de Paris“, Paris 1791, III, p. 523).

закон, който с държавно-полицейска намеса поставя конкурентната борба между капитала и труда в удобни за капитала рамки, е надживял всички революции и династически преврати. Дори правителството на терора²¹² го оставило незасегнат. Едва съвсем напоследък той бе заличен от Code Pénal [Углавния кодекс]. Няма нищо похарактерно от мотивировката на този буржоазен държавен преврат. „Макар че е желателно — казва Льошاپелие, докладчикът на закона — работната заплата да се покачи по-високо, отколкото е сега, за да може онзи, който я получава, да се избави от абсолютната, почти робска зависимост, която се дължи на недостига на най-необходимите средства за живот“, все пак работниците нямат право да се сговарят относно своите интереси, да действуват задружно и по такъв начин да смекчават своята „абсолютна, почти робска зависимост“, тъй като именно с това те накърняват „свободата на своите бивши майстори и сегашни фабриканти“ (свобода да държат работниците в робство!) и тъй като коалицията против деспотизма на бившите майстори на цеховите сдружения — гледай ти! — е възстановяване на отменените от френската конституция цехови сдружения²²⁶).

4. ГЕНЕЗИС НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ АРЕНДАТОРИ

Ние разгледахме насилственото създаване на поставени във от закона пролетарии, кървавия режим, който ги превръща в наемни работници, и мръсните високодържавни мерки, които, увеличавайки степента на експлоатацията на труда по полицейски начин, повишават натрупването на капитала. Пита се сега: а откъде са възникнали първоначално капиталистите? Защото експроприацията на селското население създава непосредствено само едри земевладелци. Колкото се отнася до генезиса на арендатора, ние можем да го проследим стъпка по стъпка, защото това е бавен процес, който се протака през много векове. Самите крепостни, както и свободните дребни земевладелци, които са съществували наред с тях, се намирали в твърде различни имуществени отношения и затова били освободени при твърде различни икономически условия.

В Англия първата форма на арендатора е самият крепостен *bailliff* [управител на господарското имение]. Неговото положение е подобно на положението на староримския *villicus*, но с по-ограни-

²²⁶) *Bouchez et Roux*, „Histoire Parlementaire“, t. X, p. 193—195, *passim*.

чена сфера на дейност. През втората половина на XIV век го замества арендатор, когото лендлордът снабдява със семена, добитък и земеделски сечива. Неговото положение не е много по-различно от това на селянина. Той само експлоатира повече наемен труд. Скоро той става „*metayer*“, полуарендатор. Той дава една част от капитала, необходим за земеделието, а лендлордът — другата. Дватамата поделят помежду си целия продукт в пропорция, установена по договор. Тази форма изчезва в Англия бързо, за да отстъпи място на същинския арендатор, който влага свой собствен капитал, като употребява наемни работници и плаща на лендлорда като поземлена рента част от принадлежания продукт в пари или в натура.

В течение на XV век, когато независимият селянин и ратаят, който покрай платената служба има и собствено стопанство, все още работят за себе си, положението на арендатора, както и сферата на неговото производство си остават незначителни. Революцията в земеделието през последната третина на XV век, която продължава и през целия XVI век (но с изключение на неговите последни десетилетия), обогатява арендатора също тъй бързо, както разорява селското население²²⁷). Узурпирането на общинските мери и т. н. му дава възможност значително да увеличи количеството на добитъка си почти без разноски, а добитъкът му дава изобилен тор за обработване на земята.

В XVI век към това се прибавя още един решаващо важен момент. Арендните договори по онова време са били дългосрочни, често за 99 години. Постоянното спадане на стойността на благородните метали, а следователно и на парите, донесло на арендаторите големи изгоди. Независимо от всички разгледани по-горе обстоятелства то намалило работната заплата. Част от нея се превърнала в печалба на арендатора. Постоянното покачване на цените на житото, вълната, месото, накъсо — на всички земеделски продукти, увеличавало паричния капитал на арендатора без всяко съдействие от негова страна, докато поземлената рента, която той трябвало да плаща, е била уговорена по старата стойност на парите²²⁸). Така че той забогатявал едновременно и за сметка на своите

²²⁷) „Арендатори — казва Харисън в своята „Description of England“, на които по-рано е било тежко да плащат по 4 ф. ст. рента, сега плащат по 40, 50, 100 ф. ст. и намират, че са сключили лоша сделка, ако след изтичане на арендния договор не са спестили рентата за 6—7 години.

²²⁸) За влиянието на обезценяването на парите в XVI век върху различните обществени класи виж „A. Compendious or Briefe Examination of Certain Ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman“, London, 1581. На диалогичната форма на това съчинение се дължи, че дълго време е било приписвано на Шекспир и дори в 1751 г. е било преиздадено под негово

наемни работници, и за сметка на своя лендлорд. Затова не е чудно, че в края на XVI век в Англия вече се създаде една класа от „капиталисти-арендатори“, които са били доста богати за тогавашните условия²²⁹⁾.

име. Негов автор е Уилям Стафорд. На едно място рицарят (knight) разсъждава по следния начин :

Рицарят : „Вие, съседе земеделец, вие, господин бакалин, и вие, майсторе бакърджия, вие, както и другите занаятчии, много лесно можете да защитите своя интерес. Колкото повече поскъпват в сравнение с по-преди всички предмети, толкова повече вие дигате цените на вашите стоки и на продуктите на вашия труд, които продавате. А ние няма какво да продаваме, та да можем да му дигнем цената, за да уравнивоисим загубата от онова, което трябва да купуваме.“ На друго място рицарят пита доктора : „Кажете, моля ви се, за какви групи от хора говорите ? И преди всичко кои според вас не търпят загуба от това ?“ — *Докторът* : „Аз имам предвид всички ония, които живеят от купуване и продаване, защото колкото и скъпо да купуват, толкова скъпо и продават.“ — *Рицарят* : „Коя е категорията, за която казвате, че печели от това ?“ — *Докторът* : „Ами че всички ония, които плащат за обработваните от самите тях арендни земи или ферми по старата норма (rent), тъй като плащат по старата цена, а продават по новата, т. е. плащат за своята земя много евтино, а продават скъпо онова, което расте на нея...“ — *Рицарят* : „А кои според вас ще имат по-голяма загуба, отколкото е печалбата на тази група ?“ — *Докторът* : „Всички аристократи, всички благородници и всички други, които живеят с твърдо установена рента или с доход, или не обработват сами земята си, или не се занимават с купуване и продаване.“

²²⁹⁾ Във Франция тъй нареченият régisseur, управител и събирач на тегобите в полза на феодалния господар през ранното средновековие, скоро става homme d'affaires [човек на сделките], който чрез изнудвания, измамничество и т. н. се издига до капиталист. Тези régisseurs понякога сами са били благородни господа. Например : „Тази сметка представя г. Жак де Торес, рицар-кастелан в Безансон на своя шеф, който в Дижон води сметките за господин херцога и графа Бургундски относно рентите, които принадлежат на казаното рицарско владение от 25 декември 1359 г. до 28 декември 1360 г.“ (*Alexis Monteil*, „Traité des Matériaux Manuscrits etc.“, р. 234—235). Още тук проличава, че във всички сфери на обществения живот лъвският дял се пада на посредника. Така например в областта на икономиката финансистите, борсаджите, търговците, дребните търговци обират каймака от всички сделки ; в областта на гражданското право адвокатът оскубва страните ; в политиката депутатът има по-голямо значение, отколкото избирателите, министърът — по-голямо, отколкото суверенът ; в религията „застъпникът“ изтиква бога на заден план, а пък поповете избухват „застъпника“, защото те са неизбежните посредници между „добрия пастир“ и неговите овце. И във Франция както в Англия големите феодални територии са били поделени на безкрайно много дребни стопанства, но при условия много по-неблагоприятни за селското население. През XIV век възникнали арендите, фермите или така наречените terriers. Техният брой постоянно растял и надминал 100 000. Те плащали в пари или в натура поземлена рента, която се движела от $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{5}$ от продукта. Тези terriers се наричали ленове, подленове и т. н. (fiefs, arrière-fiefs) според стойността и големината на площта, като някои имали само по няколко арпана. Всички притежатели на тези terriers са имали в една или друга степен съдебна власт над жителите ; имало четири степени. Човек може да си представи и как всички тези дребни тирани са потискали селското население. Монтей казва, че по онова време във Франция имало 160 000 съдилища, докато сега са достатъчни само 4 000 съдебни учреждения (включително и мировите съдилища).

5. ОБРАТНО ВЛИЯНИЕ НА АГРАРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ ВЪРХУ ПРОМИШЛЕННОСТТА.

СЪЗДАВАНЕ НА ВЪТРЕШНИЯ ПАЗАР ЗА ПРОМИШЛЕНИЯ КАПИТАЛ

Както видяхме, извършващата се неравномерно и постоянно възобновяваща се експроприация на селското население и неговото изгонване от земята са доставяли на градската промишленост все нови и нови маси пролетарии, напълно стоящи извън цеховите отношения — обстоятелство, което кара стария А. Андерсън (да не се смесва с Джеймс Андерсън) в неговата история на търговията²¹³ да вярва, че тук има пряка намеса на провидението. Ние трябва да се спрем още малко на този елемент на първоначалното натрупване. На оредяването на независимото селско население със собствено стопанство съответствувало не само сгъстяване на промишления пролетариат, както Жофроа Сент-Илер обяснява сгъстяването на световната материя на едно място с нейното разредяване на друго място²³⁰). Въпреки намаления брой на хората, които са я обработвали, земята давала пак толкова и дори повече продукти, отколкото преди, защото революцията в отношенията на поземлената собственост е била придружавана с подобряване на методите на обработване, с разширяване на кооперацията, с концентрация на средствата за производство и т. н. и защото, от една страна, селските наемни работници са били принудени да работят по-интензивно²³¹), а, от друга страна, все повече и повече се стеснявала производствената сфера, в която те работели за самите себе си. Така че заедно с освобождаването на част от селското население се освобождавали и неговите предишни хранителни продукти. Те се превръщат сега във веществен елемент на променливия капитал. Изхвърленият навън селянин сега трябва да изкупи тяхната стойност от своя нов господар, от промишления капиталист, под формата на работна заплата. Същото като с хранителните продукти станало и с местния земеделски суров материал на промишлеността. Той се превърнал в елемент на постоянния капитал.

Да предположим например, че част от вестфалските селяни, които във времето на Фридрих I са се занимавали само с предене на лен, са били насилствено експроприирани и изгонени от земята, а другата останала част са били превърнати в надничари на едрите фермери. В същото време се издигат големи ленопредачни и ленотъкачни фабрики, където „освободените“ от земята работят вече на заплата. Ленът и сега изглежда точно както преди: нито едно влакно в него не се е изменило, но в него се е вселила нова социал-

²³⁰) Виж неговите „Notions de Philosophie Naturelle“, Paris, 1838.

²³¹) Обстоятелството, което подчертава сър Джеймс Стюърт.²¹⁴

на душа. Той сега образува част от постоянния капитал на господаря на манифактурата. Докато по-рано е бил поделен между безбройна маса от дребни производители, които го обработвали сами и го прели на малки части със своето семейство, сега той е концентриран в ръцете на един капиталист, който кара други да предат и тъкат за него. Изразходваният за преденето на лена допълнителен труд се е реализирал по-рано във формата на допълнителни доходи на безброй селски семейства или пък, през времето на Фридрих II, в данъци *pour le roi de Prusse**. Сега той се реализира във формата на печалба на малцина капиталисти. Чекръците и тъкачните станове, по-рано разхвърлени по селата, сега са съсредоточени в няколко големи работни казарми, подобно на самите работници и на суровия материал. И от средства за независимо съществуване на предачите и тъкачите чекръците, станове и суровият материал отсега нататък са превърнати в средства, с които се осигурява командата²³²) над тези предачи и тъкачи и се изсмуква от тях незаплатен труд. По външния вид на едрите манифактури, както и на едрите ферми, не се познава, че те са съставени от множество дребни работилнички и че са образувани чрез експроприацията на множество дребни независими производители. Но това не може да заблуди безпристрастния наблюдател. По времето на Мирабо, лъва на революцията, едрите манифактури все още се наричали *manufactures réunies*, съединени работилници, както днес говорим за съединени ниви.

„Ние виждаме само онези едри манифактури — казва Мирабо, — в които работят стотици хора под командата на един директор и които обикновено се наричат съединени манифактури (*manufactures réunies*). А едва удостояваме с поглед онези, в които много голям брой работници работят разпокъсано и всеки за своя собствена сметка. Тях изоставяме съвсем на заден план. Това е много голяма грешка, защото само те образуват действително важна съставна част от народното богатство. . . Съединената фабрика (*fabrique réunie*) чудесно ще обогати един или двама фабриканти, но работниците са само по-добре или по-лошо платени надничари и не получават дял от благосъстоянието на фабриканта. В отделната фабрика (*fabrique séparée*), напротив, никой не става богат, но много работници живеят в благосъстояние. . . Броят на трудолюбивите стопани ще расте, защото те виждат средството за значително подобрене на своето положение в благоразумния начин на живот, в трудолюбието, а не в това, да спечелят малко повишение на своята заплата, което никога не може да има важно значение за бъдещето, а в най-добрия случай само дава на хората възможност да живеят малко по-добре от днес за утре. Само отделните индивидуални манифактури, най-често свързани с дребно земеделие, гарантират свободата“²³³).

* — буквално: за пруския крал, в преносен смисъл: за този, дето духа. *Ред.*

²³²) „Аз ще ви позволя — казва капиталистът — честта да ми служите, при условие че ще ми давате и онова малко, което ви е останало, срещу труда, който аз полагам, като ви командвам“ (*J. J. Rousseau, „Discours sur L'Economie Politique“*).
²³³) *Mirabeau*, цит. съч., т. III, стр. 20—109, на разни места. Ако Мирабо смята разпръснатите работилници за по-икономични и по-продуктивни от „съедине-

Експроприацията и прогонването на част от селското население не само освобождава заедно с работниците техните средства за живот и техния работен материал за промишления капитал, но и създава вътрешния пазар.

И наистина, ония събития, които превръщат дребните селяни в наемни работници, а техните средства за живот и за труд — във веществени елементи на капитала, създават същевременно и вътрешния пазар за капитала. По-рано селското семейство само произвеждало и обработвало средствата за живот и суровите материали, които то самото потребявало в по-голямата им част. Тези сурови материали и средства за живот сега станали стоки; едрият арендатор ги продава, като намира пазар в лицето на манифактурите. Препрежда, платно, груби вълнени материи, всички тези неща, суровите материали за които дотогава се намирили на разположение на всяко селско семейство и които то е прело или тъкало за собствено потребление, сега се превръщат в манифактурни артикули, за които точно земеделските окръзи служат за пазар. Многобройната разпръсната клиентела, досега обслужвана от множество дребни, работещи за своя сметка производители, сега се концентрира в голям пазар, който се снабдява от промишления капитал²³⁴.) Така ръка за ръка с експроприацията на селяните, които по-рано са имали самостоятелно стопанство, и с откъсването им от техните средства за производство върви и унищожаването на селската спомогателна промишленост процесът на отделянето на манифактурата от земеделието. И само унищожаването на селското домашно производство може да даде на вътрешния пазар на дадена страна ония размери и оная стабилност, които са необходими за капиталистическия начин на производство.

Обаче същинският манифактурен период не довежда до радикално преустройство. Читателят си спомня, че манифактурата само постепенно завладява националното производство и винаги се опира на широката база [Hintergrund] на градския занаят и селската до-

---

ните⁴ и вижда в последните само изкуствено отгледани под грижата на правителството оранжерийни растения, то това се обяснява с тогавашното състояние на голяма част от манифактурите на континента.

²³⁴) „Когато двадесет фунта вълна незабелязано се превръщат в течение на годината в дрехи, нужни за едно работническо семейство, и то с неговия собствен труд между другите работи, това не прави голямо впечатление. Но ако вълната отиде на пазара, после във фабриката, после при посредника, после при търговеца, то ще се получат големи търговски операции с вложен номинален капитал, който двадесет пъти надминава нейната стойност . . . Така се експлоатира работническата класа, за да се поддържа едно хвърлено в мизерия фабрично население, една паразитна класа на дюкянджи и една фиктивна търговска, парична и финансова система“ (*David Urquhart*, цит. с т.ч., стр. 120)

машна спомагателна промишленост. Ако тя унищожава последната в една форма, в едни отрасли, на известни точки, то тя отново я създава в други точки, защото има в известна степен нужда от нея за обработването на суровия материал. По такъв начин тя създава една нова класа от дребни селяни, за които обработването на земята е странично занятие, а главната им работа е промишленият труд с цел да продадат своя продукт на манифактурата било направо, било чрез посредничеството на търговеца. Това е едната, макар и не главната причина на едно явление, което отначало заблуждава изследователя на английската история. Като почне от последната третина на XV век, той постоянно среща непрестанни, само понякога прекъсвани оплаквания от нарастващото капиталистическо стопанство на село и от прогресивното унищожаване на самостоятелните селяни. От друга страна, той все наново намира тия самостоятелни селяни, макар в намален брой и във все по-лошо положение²³⁵). Главната причина е следната: в Англия последователно преобладава ту зърненото стопанство, ту скотовъдството и според това се колебае и размерът на земеделските стопанства. Едва едната промишленост с нейните машини създава постоянна база за капиталистическото земеделие, радикално експроприира грамадното мнозинство от селското население и завършва отделянето на земеделието от селската домашна промишленост, като изтръгва нейните корени — предачеството и тъкачеството²³⁶). Затова само тя завладява за промишления капитал целия вътрешен пазар²³⁷).

²³⁵) Тук прави изключение времето на Кромвел. Докато е траела републиката, всички слоеве на английската народна маса се издигнали от оная деградация, в която били изпаднали при Тюдорите.

²³⁶) Тъкет знае, че от същинските манифактури и от разрушаването на селската или домашната манифактура е възникнала с въвеждането на машините едната възнена промишленост. (*Tuckett*, цит. съч., т. I, стр. 144) „Плугът, хомогът са били изобретения на богове и занятия на герои: няма тъкачния стан, вретеното и черкърът са от по-малко благороден произход? Вие отдел-те черкърка от плуга, вретеното от хомогата и получавате фабрики и домове за бедни, кредит и кризи, две враждебни нации — земеделска и търговска.“ (*David Urquhart*, цит. съч., стр. 122). Но ето че идва Кери и сигурно не без право обвинява Англия, че се стреми да превърне всички други страни в изключително земеделски, на които Англия да бъде фабрикант. Той твърди, че по този начин е била разорена Турция, защото (Англия) „никога не е позволяла вада на собствениците на земята и на земеделците да укрепят своето положение чрез естествения съюз на плуга с тъкачния стан, на браната с чука“ (*The Slave Trade*, р. 125). Според него сам Уркварт е един от главните виновници за разораването на Турция, където той в интереса на Англия водел пропаганда за свободната търговия. Но най-хубавото е, че Кери — между другото голям поклонник на Русия — иска чрез протекционната система да попречи на процеса на посоченото разделяне, който тази система ускорява.

²³⁷) Филантропичните английски икономисти като Мил, Роджерс, Голдуин, Смит Фоусет и т. н. и либералните фабриканти като Джон Брайт и компания питат английския поземлен аристократ, както бог питал Каин за брата му Авел: къде отидоха

6. ГЕНЕЗИС НА ПРОМИШЛЕНИЯ КАПИТАЛИСТ

Генезисът на промишления²³⁸⁾ капиталист не е протекъл по същия постепенен начин, както генезисът на фермера. Несъмнено някои дребни цехови майстори и още по-голям брой самостоятелни дребни занаятчии, а дори и наемни работници са се превърнали в дребни капиталисти; а чрез постепенно разширяване на експлоатацията на наемния труд и чрез съответно натрупване — в капиталисти *sans phrase* [в пълния смисъл]. В детския период на капиталистическото производство нещата често пъти са се развивали така, както в детския период на средновековния градски строй, където въпросът, кой от забягналите крепостни да стане господар и кой слуга, е бил решаван най-вече според по-раншната или по-късна дата на тяхното бягство. Впрочем бавността на този метод по никакъв начин не е отговаряла на търговските нужди на новия световен пазар, който бил създаден благодарение на великите открития в края на XV век. Но средните векове завещали две различни форми на капитала, които достигат зрелост в най-различните обществено-икономически формации и преди ерата на капиталистическия начин на производство се считат като капитал изобщо: лихварският капитал и търговският капитал.

„В днешно време цялото богатство на обществото най-напред влиза в ръцете на капиталиста . . . Той плаща рентата на земевладелеца, работната заплата на работника, данъка и десетъка на бирника и задържа за себе си голяма, всъщност най-голяма и всеки ден нарастваща част от годишния продукт на труда. Сега капиталистът може да бъде разглеждан като собственик, в чиито ръце влиза преди всичко цялото обществено богатство, макар че никакъв закон не му е дал правото върху тази собственост . . . Този преврат в сферата на собствеността се дължи на вземането на лихва за капитала . . . и не е малко странно обстоятелството, че законодателите на цяла Европа са искали да попречат на това чрез закони против лихварството . . . Властта на капиталиста над цялото богатство на страната е пълна революция в правото на собственост; но въз основа на какъв закон или ред от закони тя е била предизвикана?“²³⁹⁾

Авторът не би трябвало да забравя, че революциите не се правят със закони.

Превръщането на образувания чрез лихварство и търговия паричен капитал в промишлен капитал е било спъвано от феодалния

нашите хиляд селяни? Но отде сте дошли вие самите? От унищожаването на тези селяни. Зщо не питате по-нататък: къде са отишли независимите тъкачи, предачи и занаятчии?

²³⁸⁾ „Промислен“ е употребено тук в противоположност на „зеделски“. В смисъл на икономическата „категория“ фермерът е също такъв промишлен капиталист, както е и фабрикантът.

²³⁹⁾ „The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted“, London, 1832, р. 98, 99. Автогът на това анонимно съчинение е Т. Ходскин.

строй в селата и от цеховия строй в градовете²⁴⁰). Тези ограничени паднали заедно с разпускането на феодалните дружини, с експроприацията и частичното изгонване на селското население. Новата манифактура била изградена в морските експортни пристанища или в такива места вътре в страната, които били вън от контрола на старите градове и на техния цехов строй. На това се дължи в Англия ожесточената борба на *corporate towns* [градовете с цехов корпоративен строй] срещу тези нови разсадници на промишлеността.

Откриването на златните и сребърните находища в Америка, изтребването, поробването и погребването на тамошното туземно население в мините, първите стъпки към завладяването и разграбването на Ост-Индия, превръщането на Африка в запазен район за лов на чернокожи — такава е била утринната заря на ерата на капиталистическото производство. Тези идилични процеси са главните моменти на първоначалното натрупване. По петите им следва търговската война на европейските нации, за театър на която служи земното кълбо. Тя започва с отцепването на Нидерландия от Испания, приема исполински размери в английската антиякобинска война и още продължава с войната с Китай заради опиума и т. н.

Различните моменти на първоначалното натрупване се разпределят — в по-голяма или по-малка историческа последователност — главно между Испания, Португалия, Холандия, Франция, Англия. В Англия в края на XVII век те системно се съединяват в колониална система, система на държавни дългове, модерна данъчна система и протекционна система. Тези методи отчасти се основават на най-грубо насилие, напр. колониалната система. Но те всички използват държавната власт, т. е. концентрираното и организирано обществено насилие, за да ускорят процеса на превръщането на феодалния начин на производство в капиталистически и да съкратят преходните стадии. Насилието е акушерка на всяко старо общество, когато то е бременно с ново. Самото насилие е икономическа потенция.

У. Хоуит, който е бил специалист по християнството, казва следното за християнската колониална система:

„Варварствата и безсрамните зверства на така наречените християнски раси във всички части на света и срещу всички народи, които те са могли да подчинят, нямат нищо равно на себе си в която и да е ера на световната история, у никоя раса, колкото и да е била дива и необразована, безмилостна и безсрамна“²⁴¹).

²⁴⁰) Дори в 1794 г. дребните производители на платове в Лидс пратили депутация до парламента, за да молят да се издаде закон, който да забранява на търговците да стават фабриканти (*Dr. Aikin*, цит. съч.).

²⁴¹) *William Howitt*, „Colonisation and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies“, London, 1838, p. 9
За отношението към робите съществува една добра компилация от *Charl Comte*

Историята на холандското колониално стопанство — а Холандия е била образцовата капиталистическа нация на XVII век — „разгръща безподобна картина на измени, подкупи, убийства от засада и подлост“²⁴²). Няма нищо по-характерно от нейната система за кражба на хора на остров Целебес, за да се получат роби за Ява. За тази цел били дресирани специални крадци на хора. Крадецът, преводачът и продавачът били главните агенти на тази търговия, а туземните князе — главни продавачи. Откраднатите младежи били скривани в тайни затвори на Целебес, докато узреят за изпращане на корабите, пренасящи роби. Един официален отчет казва:

„Например този град Макасар е пълен с тайни затвори, един от друг поужасни, претъпкани с нещастници, жертви на алчността и тиранията, оковани във вериги и насилствено откъснати от своите семейства.“

За да завладеят Малака, холандците подкупили португалския губернатор. В 1641 г. той ги пуснал в града. Те веднага побързали да отидат в неговата къща и подло го убили, за да се „въздържат“ от заплащане на уговорения подкуп от 21 875 ф. ст. Където стъпел кракът им, настъпвало опустошение и обезлюдяване. Банюванги, провинция на Ява, наброявала в 1750 г. 80 000 жители, а в 1811 г. само 8 000. Това е тази *doix commerce* [приятна търговия]!

Английската остиндийска компания²¹⁶ придобила, както е известно, не само политическо господство в Ост-Индия, но и изключителен монопол на търговията с чай, както и изобщо на търговията с Китай и на транспорта на стоки от и за Европа. А крайбрежното мореплаване на Индия и между островите, както и търговията във вътрешността на Индия, станали монопол на висшите чиновници на компанията. Монополите върху солта, опиума, бетела и други стоки станали неизчерпаеми източници на богатство. Самите чиновници определяли цените и произволно одирали нещастните индуси. Генерал-губернаторът вземал участие в тази частна търговия. Неговите любимци получавали договори на такива условия, че те могли по-добре от алхимичите да правят злато от нищо. Грамадни състояния никнели като гъби в един ден, първоначалното натрупване се извършвало, без да се изразходва нито шилинг. Съдебният процес на Уорън Хестингс гъмжи от такива примери. Ето един случай. Някой си Съливан получил договор за опиум в момента на своето отпътуване — с официална мисия — за една част на Индия, съвсем от-

„Traité de la Législation“, 3-ème éd., Bruxelles, 1837. Човек трябва подробно да проучи тази работа, за да се види какво прави буржоата от себе си и от работника там, където той може без стеснение да преобразува света по свой образ и подобие.
²⁴²) *Thomas Stamford Raffles, late Lieut Gov. of that island: „The History of Java“*, London, 1817 [v. II, p. CXC—CXCI, приложение].

д

алечена от районите за производство на опиум. Съливан продава своя договор за 40 000 ф. ст. на някой си Бин, Бин същия ден го препродава за 60 000 ф. ст., а последният купувач и изпълнител на договора заявява, че при все това и той изкарал грамадна печалба. Според един представен на парламента списък компанията и нейните чиновници заставили индусите да им подарят от 1757 до 1766 г. 6 милиона ф. ст.! Между 1769 и 1770 г. англичаните изкуствено създали глад, като закупили всичкия ориз и отказвали да го продават освен на баснословни цени²⁴³.

Отношението към туземците е било, разбира се, най-ужасно в ония плантации, които, както напр. във Вест-Индия, са били предназначени само за експортна търговия, и в богатите и гъсто населени страни, обречени на пълно разграбване, като Мексико и Ост-Индия. Но и в същинските колонии християнският характер на първоначалното натрупване не закъснял да се прояви. Пуританите от Нова Англия, тези виртуози на трезвия протестантизъм, определили в 1703 г. с постановление на своето Assembly [законодателно събрание] премия от 40 ф. ст. за всеки индиански скалп и за всеки уловен червенокож, в 1720 г. — премия от 100 ф. ст. за всеки скалп, а в 1744 г., след като Масачузетс-Бей обявил едно от племената за бунтовническо, били определени следните цени: 100 ф. ст. в нова валута за всеки скалп на мъж от 12 години нагоре, 105 ф. ст. за мъжки пленник, 50 ф. ст. за пленена жена или дете, 50 ф. ст. за скалп на жена или дете! След няколко десетилетия колониалната система отмъстила на потомците на набожните pilgrim fathers [отци-поклонници], които вече на свой ред станали бунтовници. Под английско подбудителство и с английски пари те били tomahawked [избити с томагавки]. Британският парламент обявил жестокостите и скалпирането за „средства, дадени му от бога и природата“.

Колониалната система съдействувала за бързия растеж на търговията и мореплаването. „Дружествата Монополия“ (Лутер) били мощни лостове за концентрацията на капитала. Колониите осигурявали пазари за износ на бързо възникващите манфактури, а монополът върху тези пазари ускорявал натрупването. Съкровищата, плячкосани във Европа посредством грабеж, поробване и убийства, се стичали в метрополията и там се превръщали в капитал. Холандия, която първа напълно развила колониалната система, още през 1648 г. се намирала на върха на своето търговско могъщество.

²⁴³) В 1866 г. само в провинцията Ориса умрели от глад повече от един милион индуси. Въпреки това всички усилия били насочени към обогатяване на държавната хазна на Индия чрез високите цени, по които отпусkali средства за прехрана на умиращите от глад.

„Тя имала почти изключително господство в остиндийската търговия и в търговските връзки между европейския югозапад и североизток. По риболовство, корабплаване и манифактури тя надминавала всяка друга страна. Капиталите на републиката били може би по-значителни от тези на цяла останала Европа.“²⁴⁶

Гюли забравя да прибави: холандските народни маси още през 1648 г. са били по-изнемошени от труд, по-бедни и по-брутално потиснати, отколкото тези на цяла останала Европа.

В днешно време промишлената хегемония влече след себе си и търговска хегемония. Напротив, през същинския манифактурен период търговската хегемония е осигурявала промишленото предимство. Оттук и преобладаващата роля, която е играла тогава колониалната система. Тя е била „чуждият бог“, който застанал на олтара наред със старите идоли на Европа и един прекрасен ден ги изгонил с един замах. Тя провъзгласила забогатяването за крайна и единствена цел на човечеството.

Системата на обществения кредит, т. е. на държавните дългове, чиито зародиши откриваме още в средните векове в Генуя и Венеция, завладяла през манифактурния период цяла Европа. Колониалната система със своята морска търговия и със своите търговски войни е съдействувала за нейното процъфтяване. Затова тя най-напред се затвърдила в Холандия. Държавният дълг, т. е. отчуждаването на държавата — била тя деспотична, конституционна или републиканска, — слага своя отпечатък върху капиталистическата ера. Единствената част от така нареченото национално богатство, която действително влиза в общото владение на съвременните народи, това е техният държавен дълг^{248a}). Поради това модерната доктрина, че един народ става толкова по-богат, колкото повече затъва в дългове, е напълно последователна. Държавният кредит става верую на капитала. И с появяването на държавния дълг на мястото на прегрешението спрямо светия дух, за което няма прошка, застава нарушението на доверието към държавния дълг.

Държавният дълг става един от най-енергичните лостове на първоначалното натрупване. Като с магическа пръчка той вдъхва на непроеизводителните пари производителна сила и по този начин ги превръща в капитал, без да става нужда те да се излагат на опасностите и затрудненията, които са неразделно свързани с влагането на парите в промишлеността и дори в лихварството. Държавните кредитори всъщност не дават нищо, защото дадената в заем сума се превръща в лесно прехвърлими облигации, които продължават да функционират в техните ръце точно както и наличните пари. Но независимо от създадената по тоя начин класа от празноскиращи

^{248a}) Уилям Кобет отбелязва, че в Англия всички обществени учреждения се наричат „кралски“, но затова пък дългът е „национален“ (national debt).

рентиери и от импровизираното богатство на финансистите, които играят ролята на посредници между правителството и нацията, както и независимо от богатството на закупачите на данъци, търговците и частните фабриканти, които прибират тлъстия дял от всеки държавен заем като капитал, който им е паднал от небето — държавният дълг създаде акционерните дружества, търговията с всевъзможни ценни книжа, ажиотажа, с една дума: борсовата игра и модерна банкократия.

Нагиздените с национални титли големи банки са били още от самото си зараждане само дружества на частни спекуланти, които са оказвали помощ на правителствата и благодарение на получените привилегии са били в състояние да им авансират пари. Поради това няма по-безпогрешно мерило за натрупването на държавния дълг от постепенното покачване на акциите на тези банки, разцветът на които датира от основаването на Английската банка (1694 г.). Английската банка започнала с това, че заемала на правителството пари под 8% лихва; същевременно парламентът я упълномощил да издава пари от същия този капитал, като по този начин още веднаж го давала в заем на публиката във формата на банкноти. С тези банкноти тя имала право да сконтира полици, да дава заеми срещу стоки и да купува благородни метали. Не минало много време и тези фабрикувани от самата нея кредитни пари станали монетата, с която Английската банка давала заема на държавата и плащала за сметка на държавата лихвите по държавните заеми. Не стига, че тя давала с едната ръка, за да вземе с другата много повече, но даже когато получавала, тя си оставала вечен кредитор на нацията до последната дадена стотинка. Малко по малко тя станала неизбежен резервоар на металическия запас на страната и гравитационен център на целия търговски кредит. По същото време, когато в Англия престанали да изгарят вещиците, там започнали да бесят фалшификаторите на банкноти. Какъв ефект е произвело на съвременниците ненадейното появяване на тази шайка от банкократи, финансисти, рентиери, посредници, спекуланти, борсови вълци, се вижда от съчиненията от онова време, напр. от съчиненията на Болинброк²⁴³⁶.

Заедно с държавните дългове възникнала една международна кредитна система, зад която често се крие един от източниците на първоначалното натрупване у един или друг народ. Така гнусотиите на венецианската система на грабеж образуват прикрита основа на капиталистическото богатство на Холандия, на която западащата

²⁴³⁶ „Ако днес татарите биха нахлули в Европа, би било мъчно да им се обясни какво нещо е нашият финансист“ (*Montesquieu*, „*Esprit des loix*, ed. Londres, 1769, t. IV, p. 33).

Венеция давала в заем големи парични суми. Такова е отношението между Холандия и Англия. Още в началото на XVIII век манифактурите на Холандия били вече далеч задминати и тя престанала да бъде господстваща търговска и промишлена нация. Затова през периода от 1701 до 1776 г. една от нейните главни сделки става даването на грамадни капитали в заем, особено на нейния мощен конкурент Англия. Нещо подобно става сега между Англия и Съединените щати. Голяма част от капиталите, които днес се появяват в Съединените щати без акт за раждане, представляват едва вчера капитализирана в Англия детска кръв.

Тъй като държавният дълг се опира на държавните приходи, които трябва да покриват годишните лихви и други платежи, модерната данъчна система е станала исторически необходимо допълнение на системата на държавните заеми. Заемите дават възможност на правителството да покрива извънредните разходи по такъв начин, че това да не бъде веднага почувствувано от данъкоплатците; но впоследствие тези заеми все пак изискват покачване на данъците. От друга страна, покачването на данъците, причинено от натрупването на последователно сключени дългове, принуждава правителството при нови извънредни разходи постоянно да сключва нови заеми. По този начин съвременната фискална система, чиято главна ос са данъците върху предметите от първа необходимост (а следователно и тяхното поскъпване), носи в себе си зародиша на автоматичното покачване на данъците. Извънмерното данъчно облагане не е случайно явление, а по-скоро принцип на тази фискална система. Затова в Холандия, където тази система е била най-напред въведена, големият патриот Де Вит я е възхвалил в своите „Максими“²¹⁷ като най-добрата система, за да се направи наемният работник покорен, скромнен, трудолюбив и... готов на прекомерен труд. Но тук нас ни занимава не толкова разрушителното влияние, което тази система оказва върху положението на наемния работник, колкото обусловената от нея насилствена експроприация на селянина, занаятчията, накъсо — на всички съставни части на дребнобуржоазната класа. По това няма две мнения дори между буржоазните икономисти. Нейното експроприирищо действие още повече се усилва с протекционизма, който представлява една от съставните части на фискалната система.

Голямата роля, която държавните дългове и съответната на тях фискална система играят при капитализацията на богатството и при експроприацията на масите, е въвела в заблуждение много писатели като Кобет, Дъблдей и други, които неправилно търсят в тях основната причина за мизерията на съвременните народи.

Системата на протекционизма е била изкуствено средство за фабрикуване на фабриканти, за експроприране на независими работници, за капитализиране на националните средства за производство и на средствата за живот, за насилствено скъсяване на прехода от стария начин на производство към съвременния. Европейските държави са се надпреварвали за патента на това изобретение и веднаж постъпили на служба на рицарите на печалбата, те не се задоволявали само да облагат своите народи с данъци: косвено — чрез покровителствени мита, и пряко — чрез експортни премии и т. н. Те насилствено изкоренили всяка промишленост в зависимите от тях второстепенни страни, както напр. направила Англия с ирландската вълнена манифактура. На европейския континент този процес е бил по примера на Колбер още повече опростен. Първоначалният капитал на индустриалците тук отчасти произтича направо от държавното съкровище.

„Защо — провиква се Мирабо — да търсим толкова далеко причината за манифактурното процъфтяване на Саксония преди седемгодишната война? Достатъчно е да обърнем внимание на 130-те милиона държавен дълг!“²⁴⁴)

Колониалната система, държавните дългове, данъчното бреме, протекционизмът, търговските войни и т. н. — тези рожби на същинския манифактурен период — набъбват в гигантски размери през детския период на едрата промишленост. Раждането на последната се ознаменува с грамадно иродовско избиване на младенци. Както матросите на кралската флота, така и работниците за фабриките се рекрутират чрез насилие. Колкото и безучастен да е сър Ф. М. Идън към ужасите при експроприацията на земята на селското население от последната третина на XV в. до негово време, т. е. до края на XVIII в., колкото и самодоволно да хвали той този процес, „необходим“, за да се създаде капиталистическото земеделие и да се „установи правилно съотношение между нивите и пасищата“ — той все пак не проявява същото хладнокръвно разбиране на икономическата необходимост от похищение и заробване на деца, за да може манифактурното производство да бъде превърнато във фабрично и да бъде установено правилно съотношение между капитала и работната сила. Той казва:

„Може би си струва публиката да се замисли над това, дали такава промишленост, която е принудена — за да може успешно да функционира — да заграбва от работническите домове и котеджите бедните деца, които, сменявани на групи, са принудени да работят без отдых през по-голямата част от ношта; такава промишленост, която освен това така смесва в един куп хора от двата пола и от различни възрасти и наклонности, че заразата на примера неизбежно води към разпуснатост

²⁴⁴) *Mirabeau*, цит. съч., стр. 101.

и разврат — дали такава промишленост може да увеличава сумата на националното и индивидуалното щастие?²⁴⁵⁾ „В Дербишайр, Нотингамшайр и особено в Ланкшайр — казва Фийлдън — неотдавна измерените машини били въведени в големи фабрики, разположени край такива реки, които могат да движат водно колело. Изведнаж в тези места, отдалечени от градовете, се появила нужда от хиляди работни ръце; и особено Ланкшайр, дотогава неплодороден и сравнително рядко населен, сега имал нужда преди всичко от население. Най-напред били подложени на реквизиция малките пъргави пръстчета на децата. Изведнаж възникнал обичаят да се доставят чираци (!) от различните енорийски трудови домове в Лондон, Бирмингам и другаде. По такъв начин много и много хиляди от тези мънички, безпомощни създания на възраст от 7 до 13 или 14 години били експедирани на север. За господарите (т. е. похитителите на деца) станало обичай да обличат и хранят своите чираци и да ги подслоняват в чирашки домове близо до фабриките. За надзираване на техния труд били поставени надзиратели. Тези надзиратели на роби имали всички интерес да заставят децата да работят колкото може повече, защото тяхната заплата била в зависимост от количеството продукт, което можело да бъде изцедено от всяко дете. Затова те са били много жестоки. . . В много фабрични окръзи, особено в Ланкшайр, тези невинни и безрадостни създания, отдадени на властта на фабрикантите, са били подлагани на сърцераздирателни изтезания. С прекомерен труд ги измъчвали до смърт. . . биели ги с камшици, оковавали ги във вериги и ги мъчели с най-изискана рафинирана жестокост; в много случаи ги изгладнявали до кожа и кости, но камшикът все още ги карал да работят. . . В някои случаи те бивали дори докарвани до самоубийство! . . . Красивите и романтични долини на Дербишайр, Нотингамшайр и Ланкшайр, скрити от погледите на общественото, станали скрити места на ужасни мъчения — често пъти на убийства! . . . Печалбите на фабрикантите били грамадни. Това само изостряло техния вълчи апетит. Те въвели „нощната работа“, т. е. след като изтощавали една група работни ръце с дневен труд, те държали готова група за нощна работа; дневната група си лягала на постелките, току-що опразнени от нощната група, и vice versa [обратно]. В Ланкшайр между народа се говори, че постелките никога не изстивали“²⁴⁶⁾

С развитието на капиталистическото производство през време на манифактурния период общественото мнение на Европа загубило

²⁴⁵⁾ *Eden*, цит. съч., кн. II, гл. I, стр. 421.

²⁴⁶⁾ *John Fielden*, цит. съч., стр. 5, 6. За първоначалните безобразия на фабричната система виж: *Dr. Aikin*, цит. съч., стр. 219, и *Gisborne*, „*Inquiry into the Duties of Men*“, 1795, в. II. — Когато парната машина пренесла фабриките от селските водопади в центровете на градовете, „готовите да се въздържат“ капиталисти вече намирали под ръка детския материал и насилственото докарване на роби от трудовите домове станало излишно. Когато сър Р. Пил (баща на „министъра на *Plausibilität*“ [„благовидността“] внесъл в 1815 г. своя законопроект за защита на децата, Френсис Хорнър (светилото на „Комитета за търговията със злато на ключета“ и интимен приятел на Рикардо) заявил в долната камара: „Установено е, че заедно с имота на един фалирал е била обявена и продадена на публичен търг една партия фабрични деца — ако може да се употреби този израз — като част от неговия имот. Преди две години (в 1813 г.) един отвратителен процес е бил разгледан от висш съд. Работата се касаела за група момчета. Една лондонска енория ги дала на един фабрикант, той от своя страна ги прехвърлил на друг. Най-сетне човечни хора ги открили в едно състояние на абсолютно изтощение от глад (*absolute famine*). Друг случай, още по-възмутителен, той узнал като член на парламентарната следствена комисия. Преди не много години една лондонска енория и един ланкшайрски фабрикант сключили договор, в който уговорили, че той се задължава да вземе на всеки 20 здрави деца по един идиот.“

последните остатъци от чувството на срам и съвест. Нациите цинично се хвалели с всяка подлост, щом тя е била средство за натрупване на капитал. Прочетете напр. наивните търговски летописи на филистера А. Андерсън²¹⁸. В тях като тържество на английската държавна мъдрост се разтръбява фактът, че Англия при утрехтския мир с договора *asiento*²¹⁹ принуди испанците да ѝ дадат привилегията да продава в испанските владения в Америка негри, закупени в Африка и докато търговията с негри се вършела досега само между Африка и английска Вест-Индия. Англия получила правото да снабдява до 1743 г. испанска Америка с по 4 800 негри годишно. Това послужило и като официално прикритие на британската контрабанда. Ливерпул се е развил на основата на търговията с роби. Тя е неговият метод на първоначално натрупване. И до ден днешен висшето общество на Ливерпул си остава Пиндар на търговията с роби, която — сравни цитираното по-горе съчинение на д-р Ейкън от 1795 г. — „засилва търговската предприемчивост до страст, възпитава славни моряци и докарва луди пари“. В Ливерпул били заети в 1730 г. с търговия с роби 15 кораба, в 1751 г. — 53, в 1760 г. — 74, в 1770 г. — 96 и в 1792 г. — 132.

С въвеждането на робството на децата в Англия памучната промишленост в същото време дала тласък за превръщането на до-тогавашното повече или по-малко патриархално робовладелско стопанство в Съединените щати в търговска система на експлоатация. Изобщо за скритото робство на европейските наемни работници е било необходимо като пиедестал неприкритото робство в Новия свят²⁴⁷).

*Tantae molis erat*²²⁰, за да бъдат освободени „вечните естествени закони“ на капиталистическия начин на производство, за да бъде извършен процесът на отделянето на работниците от условията на труда, за да се превърнат на единия полюс обществените средства за производство и средствата за живот в капитал, а на противоположния полюс — народната маса в наемни работници, в свободни „работещи бедняци“ — този шедьовър на съвременната история²⁴⁸).

²⁴⁷) През 1790 г. в английска Вест-Индия се падали по 10 роби на един свободен човек, във френска — по 14, в холандска — по 23 (*Henry Brougham*, „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers“, Edinburgh, 1803, v. II, p. 74).

²⁴⁸) Изразът „labouring poor“ [„работещ бедняк“] се среща в английските закони от момента, когато класата на наемните работници става значителна. Тези „labouring poor“ са противоположност, от една страна, на „idle poor“ [неработещи бедняци], просици и т. н., от друга страна, на онези работници, които още не са освободени от собственост, а още притежават своите средства на труда. От законите изразът „labouring poor“ е минал в политическата икономия, като почнем от Кълпепър, Дж. Чайлд и т. н. до А. Смит и Идън. От това може да се съди за *bonne foi* [добросъвестността] на „execrable political cantmonger“ [отвратителния политически ли-

Ако парите, според Ожиё, се раждат „с кървави петна на едната буза“²⁴⁹), то новороденият капитал изпуска кръв и мръсотия от всичките си пори, от главата до петите²⁵⁰).

7. ИСТОРИЧЕСКА ТЕНДЕНЦИЯ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

Към какво се свежда първоначалното натрупване на капитала, т. е. неговият исторически генезис? Доколкото то не е непосредствено превръщане на робите и крепостните в наемни работници, следователно доколкото не е проста промяна на формата, то означава само експроприацията на непосредствения производител, т. е. разпадането на онази частна собственост, която почива на собствен труд:

Частната собственост като противоположност на обществената, на колективната собственост, съществува само там, където средствата на труда и външните условия на труда принадлежат на частни лица. Но според това, дали тези частни лица са работници или неработници, и частната собственост има различен характер. Безкрайните нюанси, които тя има на пръв поглед, отразяват само междинните състояния, които лежат между тези две крайности.

цemer“) Едмунд Бърк, когато той обявява израза „labouring poor“ за „execrable political cant“ [„отвратително политическо лицемерие“]. Този сикофант, който, плащан от английската олигархия, е играл ролята на романтик спрямо френската революция — също както в началото на американските смутове, когато бил плащан от северноамериканските колонии, е играл ролята на либерал спрямо английската олигархия, — е бил ординерен буржоа до мозъка на костите: „Законите на търговията са закони на природата и следователно — божии закони“ (*E. Burke. „Thoughts and Details on Scarcity“, ed. London, 1800, p. 31, 32*). Не е чудно, че той, верен на божите и природните закони, винаги се е продавал на най-изгодния пазар! В съчиненията на свещеник Търкер — Търкер е бил поп и тори, но иначе порядъчен човек и добър икономист — намираме твърде добра характеристика на този Едмунд Бърк през времето на неговия либерализъм. При позорната безхарактерност, която господства в днешно време и най-раболепно върва в „законите на търговията“, дълг е все отново и отново да се заклеят бърковците, които се различават от своите приемници само по едно — по своя талант!

²⁴⁹) *Marie Augier, „Du Crédit Public“.*

²⁵⁰) „Капиталът — казва „Quarterly Reviewer“ — избягва смутове и кавги и по своята природа е боязлив. Това е вярно, но все пак то не е цялата истина. Капиталът се ужасява от отсъствието на печалба или от твърде малка печалба, както природата — от празното пространство. При достатъчна печалба капиталът става смел. При сигурни 10% той вече може да бъде употребен навсякъде; при 20% той се оживява; при 50% той става безумно смел; за 100% той погавза с краката си всички човешки закони; при 300% няма престъпление, на което той да не се реши — дори с риск да увисне на бесилката. Ако смутовете и кавгите носят печалба, той ще ги подбужда. Доказателство: контрабандата и търговията с роби“ (*T. J. Dunning, цит. съч., стр. 35, 36*).

Частната собственост на работника върху неговите средства за производство е основата на дребното производство, а дребното производство е необходимо условие за развитието на общественото производство и на свободната индивидуалност на самия работник. Наистина този начин на производство съществува и в рамките на робството, на крепостничеството и на други отношения на зависимост. Но той процъфтява, развива цялата своя енергия, завоюва адекватната си класическа форма само там, където работникът е свободен частен собственик на своите, прилагани от самия него трудови условия, където селянинът притежава земята, която обработва, занаятчията — инструмента, който той владее като виртуоз.

Този начин на производство предполага раздробяване на земята и на другите средства за производство. Той изключва както концентрацията на последните, тъй и кооперацията, разделението на труда вътре в един и същ производствен процес, общественото владение и регулиране на природата, свободното развитие на обществените производителни сили. Той е съвместим само с тесните традиционни граници на производството и обществото. Да иска човек да го увековечи — това би значило, както с право казва Пекьор, „да се декретира всеобщата посредственост“²⁵¹. На известно съгласие той сам създава материалните средства за своето унищожение. От този момент в утробата на обществото се раздвижват сили и страсти, които се чувствуват сковани от този начин на производство. Той трябва да бъде унищожен и бива унищожен. Неговото унищожаване, превръщането на индивидуалните и разпръснати средства за производство в обществено концентрирани, следователно превръщането на лилипутската собственост на мнозина в едра собственост на малцина, т. е. експроприацията на земята, на средствата за живот и на работните инструменти на широките народни маси — тая ужасна и трудна експроприация на народната маса образува предисторията на капитала. Тя обхваща цял ред насилнически методи, от които ние разгледахме само ония, които са съставили епоха като методи на първоначалното натрупване на капитала. Експроприирането на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под нагона на най-подлите, най-мръсните, най-дребнавите и злобни страсти. Частната собственост, придобита със собствен труд и почиваща, тъй да се каже, на срастването на отделния, независимия производител с неговите средства на труда, се измества от капиталистическата частна собственост, която почива на експлоатацията на чужд, но формално свободен труд²⁵¹.

²⁵¹) „Ние се намираме в положение, което е съвсем ново за обществото... ние се стремим да отделим всеки вид собственост от в еки вид труд (*Sismondi* „Nouveaux Principes de l'Economie Politique“, t. II [Paris, 1827], p. 434).

След като този преобразователен процес достатъчно разложи в дълбочина и ширина старото общество, след като работниците бъдат превърнати в пролетарии, а условията за техния труд в капитал, след като капиталистическият начин на производство застане на крака, тогава по-нататъшното обобществяване на труда и по-нататъшното превръщане на земята и на другите средства за производство в обществено експлоатирани, следователно в общи средства за производство, а оттук и по-нататъшната експроприация на частните собственици, придобива нова форма. Сега подлежи на експроприация не вече самостоятелно стопанисващият работник, а капиталистът, който експлоатира много работници.

Тази експроприация се извършва от действието на иманентните закони на самото капиталистическо производство, по пътя на централизацията на капиталите. Един капиталист убива мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази централизация, или експроприация на много капиталисти от малцина, се развива в постоянно нарастващ размер кооперативната форма на процеса на труда, развива се съзнателното техническо прилагане на науката, планомерната експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребяват само заедно, икономизирането на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран, обществен труд, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а с тоза и интернационалният характер на капиталистическия режим. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте масата на мизерията, потисничеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмушението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. Монополът на капитала става окови за онзи начин на производство, който е стигнал до разцвет заедно с него и под неговия покрив. Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда стигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. Удря част на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.

Капиталистическият начин на присвояване, който произтича от капиталистическия начин на производство, а следователно и капиталистическата частна собственост, е първото отрицание на индивидуалната частна собственост, основана на собствен труд. Но капиталистическото производство създава с необходимостта на естественоисторически процес своето собствено отрицание. Това е отрицание

на отрицанието. То наново възстановява не частната собственост, а индивидуалната собственост въз основа на придобивката на капиталистическата ера: на кооперацията и общото владение на земята и на произведените от самия труд средства за производство.

Естествено, превръщането на основаната на собствения труд на индивидите разпокъсана частна собственост в капиталистическа е несравнено по-дълъг, по-труден и по-тежък процес, отколкото превръщането на капиталистическата собственост, която вече действително се основава на обществения процес на производството, в обществена собственост. В първия случай имаме експроприране на народните маси от малцина узурпатори, а във втория — експроприране на малцина узурпатори от народните маси²⁵²).

---

²⁵²) „Прогресът на промишлеността, на който буржоазията е неволен и неспособен да му се съпротивява носител, заменя посредством конкуренцията изолираността на работниците — с тяхното революционно обединяване чрез асоциацията. Така че с развитието на едрата промишленост под краката на буржоазията се изплъзва самата основа, върху която тя произвежда и си присвоява продуктите. Тя произвежда преди всичко своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни. . . . От всички класи, които в днешно време противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разпадат и загиват с възхода на едрата промишленост, а пролетариатът е нейният кръвен продукт. Средните съсловия — дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът, — всички те се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия . . . те са реакционни, защото се мъчат да върнат назад колелото на историята“ (*К. Маркс и Ф. Енгелс*. „Манифест на Комунистическата партия“. Лондон, 1848, стр. 11, 9 [виж настоящото издание, том 4, стр. 435—436, 434]).

Глава двадесет и пета

СЪВРЕМЕННАТА ТЕОРИЯ НА КОЛОНИЗАЦИЯТА²⁵³⁾

Политическата икономия принципиално смесва два твърде различни вида частна собственост, от които единият почива върху собствения труд на производителя, а другият върху експлоатацията на чужд труд. Тя забравя, че последният вид собственост е не само права противоположност на първия, но и се развива само върху неговия гроб.

В Западна Европа, отечеството на политическата икономия, процесът на първоначалното натрупване е малко или много завършен. Тук капиталистическият режим или направо си е подчинил цялото национално производство, или пък — където икономическите условия са още недоразвити — той поне косвено контролира все още съществуващите наред с него западащи обществени слоеве, които принадлежат на остарелия начин на производство. Колкото по-силно крещат фактите против идеологията на икономиста, с толкова по-страхливо усърдие и с толкова по-голямо умиление прилага той към този готов свят на капитала представите за право и собственост, присъщи на докапиталистическия свят.

Другояче стои работата в колониите. Там капиталистическият режим се натъква навсякъде на препятствия от страна на производителя, който като притежател на своите собствени трудови условия със своя труд обогатява себе си, а не капиталиста. Противоречието между тези две диаметрално противоположни икономически системи действа тук на практика в тяхната борба. Там, където

²⁵³⁾ Тук става въпрос за действителни колонии, за девствена земя, колонизирана от свободни преселници. От икономическа гледна точка Съединените щати са все още европейска колония. Впрочем тук спадат и такива стари поселения, в които отменяването на робството напълно е преобразило всички отношения.

капиталистът има зад гърба си силата на своята метрополия, той се старее насилствено да отстрани от своя път почиващия на собствен труд начин на производство и присвояване. Същата заинтересованост, която в метрополията застава сикофанта на капитала, икономиста, да обосновава теоретически твърдеството между капиталистическия начин на производство и неговата пълна противоположност — същата тая заинтересованост тук го кара „to make a clean breast of it“ [чистосърдечно да си каже всичко] и високо да прокламира противоречието между тези два начина на производство. За тази цел той изтъква, че развитието на обществената производителна сила на труда — кооперацията, разделението на труда, прилагането в голям мащаб на машините и т. н. — е невъзможно без експроприацията на работниците и съответното превръщане на техните средства за производство в капитал. В интереса на тъй нареченото национално богатство той търси изкуствени средства за създаване на бедност сред народа. Неговата апологетична броня се разпада тук къс по къс, като гнила прахан.

Голямата заслуга на Е. Г. Уейкфийлд не е, че той е открил нещо ново за колониите²⁵⁴⁾, а че е открил в колониите истината за капиталистическите отношения в метрополията. Както системата на протекционизма в своите зачатъци²⁵⁵⁾ се стреми да фабрикува капиталисти в метрополията, тъй и колонизационната теория на Уейкфийлд, която Англия известно време се е старала да прокара по законодателен път, се стреми да фабрикува наемни работници в колониите. Именно това той нарича „systematic colonization“ (систематична колонизация).

Преди всичко Уейкфийлд е открил в колониите, че притежаването на пари, на средства за живот, на машини и други средства за производство още не прави човека капиталист, ако липсва допълнението към всичко това — наемният работник, другият човек, който е принуден доброволно да продава сам себе си. Той открил, че капиталът не е вещ, а опосредствувано чрез вещи обществено отношение между хората²⁵⁶⁾. Господин Пил — оплаква се той — взел

²⁵⁴⁾ Малкото проглясъци на Уейкфийлд за същността на самите колонии са били напълно отбелязани по-рано от физиократа Мирабо-баща, а още по-рано от английските икономисти.

²⁵⁵⁾ По-късно тя става временна необходимост в международната конкуренция. Но каквито и да бъдат нейните мотиви, последните ѝ остават все същите.

²⁵⁶⁾ „Негърът е негър. Само при известни отношения той става роб. Машината за предене на памука е машина за предене на памук. Само при известни отношения тя става капитал. Откъсната от тези отношения, тя също тъй не е капитал, както и златото не е само по себе си пари или захарта не е сама по себе си цена на захарта. . . Капиталът е обществено производствено отношение. Той е историческо производствено отношение“ (*Карл Маркс*. „Наемн труд и капитал“ в „*Neue Rheinische Zeitung*“, бр. 266 от 7 април 1849 г. [виж настоящото издание, том 6, стр. 440, 441]).

със себе си от Англия за Лебедовия бряг в Нова Холандия средства за живот и за производство на стойност 50 000 ф. ст. Но г. Пил е бил толкова предвидлив, че освен това взел със себе си и 3 000 души от работническата класа, мъже, жени и деца. Обаче като пристигнал на местоназначението, „г. Пил останал без слуга който да му приготви леглото или да му донесе вода от реката“²⁵⁷). Горкият г. Пил, който всичко предвидил, но забравил да експортира в Лебедовия бряг и английските производствени отношения!

За разбирането на следващите открития на Уейкфийлд са нужни две предварителни забележки. Ние знаем, че средствата за производство и за живот, като собственост на непосредствения производител, не са капитал. Те стават капитал само при условия, при които те едновременно служат и като средства за експлоатация на работниците, и като средства за господство над тях. Но в главата на икономиста тази тяхна капиталистическа душа е свързана с таква тесни съпружески връзки с тяхната веществена субстанция, че той във всички случаи ги нарича капитал, дори когато те са точно обратното. Така е у Уейкфийлд. По-нататък: разпокръсането на средствата за производство, като индивидуална собственост на множество независими един от друг, самостоятелно произвеждащи работници, той нарича равно поделяне на капитала. Икономистът в това отношение прилича на феодалния юрист. И последният е лепил феодални юридически етикети дори на чисто парични отношения.

„Ако — казва Уейкфийлд — капиталът се поделеше по равно между всички членове на обществото, нито един човек нямаше да има интерес да натрупва повече капитал, отколкото може сам да употреби със своите собствени ръце. До известна степен такъв е случаят в някои американски колонии, където страстта към поземлена собственост пречи на съществуването на класа от наемни работници“²⁵⁸).

Следователно, докато работникът може да натрупва за самия себе си — а той може това, докато си остава собственик на своите средства за производство, — капиталистическото натрупване и капиталистическият начин на производство са невъзможни. За тях липсва необходимата им класа от наемни работници. Но по какъв начин е било постигнато в стара Европа: експроприирането на трудовете условия на работника и по какъв начин са били създадени капиталът и наемният труд? Чрез доста оригинален *contrat social* [обществен договор]. „Човечеството... е възприело един прост метод за насърчаване на натрупването на капитала“, което, то се знае, още от адамово време му се мерзелеело като крайна и единствена цел на неговото съществуване; „то се разделило на собственици

²⁵⁷) E. G. Wakefield, „England and America“. London, 1833, v. II, p. 33.

²⁵⁸) Пак там, v. I, p. 17.

на капитал и собственици на труд... това разделяне е било резултат на доброволно разбирателство и сговор²⁵⁹). С една дума: масата на човечеството експроприирала сама себе си в чест на „на-трупването на капитала“. Би трябвало да очакваме, че инстинктът на това фанатично самоотрицание би трябвало да се прояви в пълна сила именно в колониите, тъй като само там съществуват такива хора и условия, които биха могли да пренесат този *contrat social* от царството на мечтите в царството на действителността. Но защо е тогава „систематичната колонизация“ в противоположност на естествената колонизация? А това тук:

„съмнително е дали в северните щати на САЩ една десета част от населението спада към категорията на наемните работници... А в Англия... широката народна маса се състои от наемни работници“²⁶⁰).

Нещо повече, инстинктът на трудещото се човечество за самоекспроприация в чест на капитала е така нищожен, че робството, дори според Уейкфийлд, е единствена естествена основа на колониалното богатство. Неговата систематична колонизация е просто *pis aller* [от немай къде], тъй като тя, ще не ще, има работа със свободни хора, а не с роби.

„Първите испански заселници в Сан-Доминго не са получили никакви работници от Испания. Но без работници (т. е. без робство) капиталът би загинал или поне би се свил до такива дребни размери, при които всеки индивид може да го употреби със собствените си ръце. Това наистина се извършило в последната основана от англичаните колония, където голям капитал във вид на семена, добитък и инструменти пропаднал поради липса на наемни работници и където нито един колонист не притежава повече капитал, отколкото може да употреби със собствените си ръце“²⁶¹).

Ние видяхме: експроприацията на земята на народните маси е основата на капиталистическия начин на производство. Напротив, същността на една свободна колония се състои в това, че масата на земята е още народна собственост и поради това всеки заселник може да превърне част от нея в своя частна собственост и в свои индивидуални средства за производство, без да пречи на по-късните заселници да постъпят по същия начин²⁶²). Това е тайната както за процъфтяването на колониите, така и за язвата, която ги разяжда — тяхната съпротива против заселването на капитала.

²⁵⁹) Пак там, т. II, стр. 18.

²⁶⁰) *E. G. Wakefield*, „England and America“. London, 1833, v. I, p. 42, 43, 44.

²⁶¹) Пак там, т. II, стр. 5.

²⁶²) „За да бъде елемент на колонизация, земята не само трябва да бъде необработена, но трябва да е обществена собственост, която да може да бъде превърната в частна собственост“ (пак там, т. II, стр. 125).

„Там, където земята е твърде евтина и всички хора са свободни, където всеки, който пожелае, може да получи парче земя за себе си — там трудът не само е твърде скъп (колкото се отнася до частта на работника от неговия продукт), но изобщо е трудно да се получи комбиниран труд на каквато и да е цена“²⁶³).

Тъй като в колониите още не съществува отделянето на работника от условията на труда и от тяхната основа — земята, или съществува само спорадично, или пък на твърде ограничено пространство, то още не съществува и отделянето на земеделието от промишлеността, нито унищожаването на селската домашна промишленост. Тогава откъде ще се вземе вътрешният пазар за капитала?

„Нито една част от населението на Америка не се занимава изключително със земеделие, с изключение на робите и техните господари, които комбинират капитал и труд в едри предприятия. Свободните американци, които сами обработват земята, се занимават освен това и с много други работи. Част от меселите и оръдията, които те упогребяват, обикновено са изготвени от самите тях. Често те сами строят своите къщи и сами карат продуктите от своята собствена промишленост на най-отдалечени пазари. Те са предачи и тъкачи, фабрикуват масло и свещи, обувки и дрехи за свое собствено потребление. В Америка земеделието често е странично занятие на козача, на водачияря или на търговеца“²⁶⁴).

Между такива чудаци къде остава поле за проява на „въздържанието“ на капиталиста?

Голямата прелест на капиталистическото производство се състои в това, че то не само постоянно възпроизвежда наемния работник като наемен работник, но и, съответно на натрупването на капитала, винаги произвежда относително свръхнаселение от наемни работници. По този начин законът за търсенето и предлагането на труда се държи в подходящи релси, колебанията на работната заплата се включват в предели, удобни за капиталистическата експлоатация, и на края се гарантира толкова необходимата социална зависимост на работника от капиталиста, онова абсолютно отношение на зависимост, което у дома си, в метрополията, икономистът най-кресливо може да извърта като свободно договорно отношение между купувач и продавач, между еднакво независими стокoprитежатели, притежатели на стоката-капитал и на стоката-труд. Но в колониите тая прекрасна илюзия изчезва. Абсолютното нарастване на населението тук е много по-бързо, отколкото в метрополията, тъй като много работници се появяват на света вече възрастни, и въпреки това трудовият пазар е винаги недостатъчно наситен. Законът за търсенето и предлагането на труда се проваля. От една страна, старият свят постоянно хвърля все нов капитал, който ламти

²⁶³) Пак там, т. I, стр. 247.

²⁶⁴) E. G. Wakefield. „England and America“, London, 1833, v. I, p. 21. 22

за експлоатация и чувствува потребност от въздържание; от друга страна, редовното възпроизводство на наемните работници като наемни работници среща най-неприятни и отчасти непреодолими пречки. Какво ти производство на излишен брой наемни работници в сравнение с натрупването на капитала! Днешният наемен работник утре става независим, самостоятелно произвеждащ селянин или занаятчия. Той изчезва от трудовия пазар — само че не влиза в трудовия дом. Това постоянно превръщане на наемните работници в независими производители, които работят за себе си вместо за капитала и обогатяват себе си вместо господин капиталиста, оказва от своя страна много вредно обратно влияние върху състоянието на трудовия пазар. Не само степента на експлоатацията на наемния работник остава неприлично ниска, но на това отгоре той губи, заедно с отношението на зависимост, и чувството на зависимост от въздържания се капиталист. Оттук произтичат всички ония неуредици, които тъй хрисимо, тъй сладкодумно и тъй трогателно описва нашият Е. Г. Уейкфийлд.

Предлагането на наемен труд — оплаква се той — не е нито постоянно, нито равномерно, нито достатъчно. То „винаги е не само твърде малко, но и несигурно“²⁶⁵).

„Макар че продуктът, който трябва да бъде поделен между работника и капиталиста, е голям, работникът взема толкова голяма част, че скоро сам става капиталист. . . Но само малцина могат да натрупат големи богатства, дори ако живеят необикновено дълго“²⁶⁶).

Работниците чисто и просто не позволяват на капиталиста да се въздържа от заплащането на по-голямата част от техния труд. На него нищо не му помага дори ако се изхитри да внесе от Европа заедно със своя капитал и свои собствени работници.

„Те скоро престават да бъдат наемни работници, скоро се превръщат в независими селяни или дори в конкуренти на своите стари господари на самия пазар на наемния труд“²⁶⁷).

Какъв ужас! Добрият капиталист сам със своите собствени хубави парички е докарал от Европа своите собствени живи конкуренти! Това е вече връх на всичко! Не е чудно, че Уейкфийлд се оплаква от липса на отношение на зависимост и на чувство на зависимост у наемните работници в колонииите.

„Поради високите работни заплати — казва неговият ученик Меривейл — в колонииите съществува страстна потребност от по-евтин и по-покорен труд, от такава класа, на която капиталистът да може да диктува условията, вместо да му ги дик-

²⁶⁵) E. G. Wakefield „England and America“, London, 1833, v. II, p. 116.

²⁶⁶) Пам там, т. I, стр. 131.

²⁶⁷) Пак там, т. II, стр. 5.

тува тя. . . В старите цивилизовани страни работникът, макар и свободен, по силата на естествените закони е зависим от капиталиста, а в колониите тази зависимост трябва да бъде създадена с изкуствени средства²⁶⁸⁾.

Но каква е според Уейкфийлд последицата от това печално положение в колониите? Една „варварска система на разпиляване“ на производителите и на националното богатство²⁶⁹⁾. Разпиляването на средствата за производство между безбройни самостоятелно стопанисващи собственици унищожават заедно с централизацията на капитала и всяка основа на комбинирания труд. Всяко предприятие, което се организира за по-продължителен период от време и изисква изразходване на по-голям основен капитал, се натъкват на пречки при своето осъществяване. В Европа капиталът не се колебае нито минута, защото работническата класа образува негова жива принадлежност, която винаги се намира в изобилие и винаги е на разположение. Но в колониалните страни! Уейкфийлд разказва един безкрайно скръбен анекдот. Той беседвал с няколко капиталисти от Канада и от щата Ню Йорк, където вълните на имиграцията често се задържат и оставят утайка от „излишни“ работници.

„Нашият капитал — въздиша едно от действащите лица на тази мелодрама, — нашият капитал беше готов за много операции, които изискваха до завършването си значителен период от време; но можехме ли ние да започнем такива опе-

²⁶⁸⁾ *Merrivale*, „Lectures on Colonization and Colonies“, London, 1841—1842, v. II, p. 235—314 passim. Дори лигавият вулгарен икономист и привърженик на свободната търговия Молинали казва: „В колониите, в които робството е премахнато, без да е бил заместен принудителният труд със съответното количество свободен труд, ние виждахме обратното на онова, което всеки ден се извършва пред нашите очи. Ние виждахме как простите работници от своя страна експлоатираха промишлените капиталисти, като изискваха от тях заплати, съвсем непропорционални на онзи законен дял (*part légitime*), който им се пада от продукта. Тъй като плантаторите нямаха възможност да получават за своята захар задоволителна цена, за да могат да покриват покаяването на работната заплата, те бяха принудени да покриват разликата най-напред от своите печалби, а после и от самите свои капитали. Но такъв начин мнозина плантатори бяха разорени, а други ликвидираха своите предприятия, за да избягнат предстоящото разорение. . . Без съмнение по-добре е да пропадат натрупаните капитали, отколкото цели поколения хора (колко великодушно от страна на господин Молинали I); но не е ли по-добре да не пропадат нито едините, нито другите?“ (*Molinari*, цит. съч., стр. 51, 52). Господин Молинали, господин Молинали! Какво стана с десетте божи заповеди, с Мойсей и пророците²²², със закона за търсенето и предлагането, шом в Европа „предприемачът“ може да намалява законната част на работника, а в Източна Индия, обратно, работникът може да намалява „законната част“ на предприемача! И кажете, моля, що за „*part légitime*“ е частта, която според вашето признание европейският капиталист ежедневно не доплаща? На г. Молинали страшно му се иска, щото там, в колониите, където работниците са толкова „недодялани“, че „експлоатират“ капиталистите, да се даде с помощта на полицейски мерки правилен ход на закона за търсенето и предлагането, който в други случаи действава автоматично.

²⁶⁹⁾ *Wakefield*, „England and America“, London, 1833, v. II, p. 52.

рации с работници, които, както знаехме, скоро ще ни обърнат гръб? Да бяхме уверени, че ще можем да задържим труда на тези преселници, веднага и с радост щяхме да ги ангажираме, и то на висока цена. Дори при увереността, че ще ги загубим, ние все пак щяхме да ги ангажираме, ако бяхме сигурни, че ще имаме пресен приток, който да съответствува на нашите потребности²⁷⁰).

След като дава една великолепна картина на контраста между английското капиталистическо земеделие с неговия „комбиниран“ труд и разпръснатото американско селско стопанство, Уейкфийлд неволно показва и опаката страна на медала. Той описва американската народна маса като имотна, независима, предприемчива и относително образована, докато

„английският земеделски работник е жалък бедняк (a miserable wretch), паупер. . . В коя страна освен в Северна Америка и в някои нови колонии заплатата за свободния земеделски труд значително надминава най-необходимите средства за издръжка на работника? . . . Без съмнение работните коне в Англия — тъй като са ценна собственост — са много по-добре хранени, отколкото английският земеделски работник“²⁷¹).

Но това не е беда, защото националното богатство по самата си природа е тъждествено с народната мизерия.

Но как да се изчерят coloniите от тази антикапиталистическа язва? Ако цялата земя с един замах бъде превърната от народна собственост в частна собственост, злото ще бъде наистина унищожено из корен, но заедно с него ще бъде унищожена и колонията. Изкуството е с един куршум да убиеш два заека. Трябва с правителствена наредба да се определи на девствената земя изкуствена цена, независима от закона за търсенето и предлагането, която да принуди преселника да работи по-продължително време като наемен работник, докато спечели достатъчно пари, за да купи земя²⁷²) и да се превърне в независим селянин. Фондът, който ще се образува от продажбата на земята по цена, непостижима за наемния работник, т. е. паричният фонд, изстискван от работната заплата при нарушаване на свециения закон за търсенето и предлагането, трябва да бъде употребяван от правителството за внос на бедняци от Европа в coloniите, и то в същия размер, в който този фонд расте, за да може по този начин

²⁷⁰) Пак там, стр. 191, 192.

²⁷¹) *Wakefield* „England and America“, London, 1833, v. I, p. 47, 246.

²⁷²) „Вие казвате, че благодарение на присвояването на земята и на капиталите човек, който има само своите ръце, намира работа и си създава доход. . . на-против, само на индивидуалното присвояване на земята се дължи фактът, че има хора, които притежават само своите ръце. . . Ако поставите един човек в празно пространство, вие му отнемате въздуха. Също тъй постъпвате, когато завладявате земята. . . То е равносилно на това, да го турите в празно пространство, лишено от всяко богатство, за да подчините живота му на вашия произвол“ (*Colins*, цит. съч., т. III, стр. 268—271, на разни места).

да се поддържа в наситено състояние пазарът на наемни работници за господата капиталистите. При тези условия „tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“²⁷³. Това е голямата тайна на „систематичната колонизация“.

„Според този план — триумфално се провиква Уейкфийлд — предлагането на труд непременно ще бъде постоянно и редовно; защото, първо, тъй като нито един работник не ще бъде в състояние да придобие земя, докато не е работил за пари, всички преселени работници, като работят комбинирано за заплата, ще произведат за своя господар капитал за използване на още по-голям брой работници; второ, всеки, който захвърли наемния труд и стане земепритежател, именно с купуването на земя ще осигури фонда за пренасяне на пресни работни сили в колонии“²⁷⁴.

Естествено, октроираната от държавата цена на земята трябва да бъде „достатъчна“ (sufficient price), т. е. толкова висока, „че да пречи на работниците да стават независими селяни, докато не дойдат други, които да заемат тяхното място на пазара на наемния труд“²⁷⁴). Тази „достатъчна цена на земята“ е само евфемистичен описателен израз за онази откупна сума, която работникът плаща на капиталиста за позволение да се оттегли от пазара на наемния труд и да отиде на село. Той трябва най-напред да създаде „капитал“ за господин капиталиста, за да може последният да експлоатира повече работници, а след това да докара на трудовия пазар „заместник“, когото правителството на негови разноски експедира през морето за бившия му господар капиталист.

Крайно характерно е, че английското правителство в продължение на много години е прилагало този метод на „първоначално натрупване“, препоръчан от г. Уейкфийлд специално за употреба в колониалните страни. Естествено фиаското е било толкова позорно, колкото и фиаското на банковия закон на Пил²²⁴. Резултатът е бил само този, че потокът на емиграцията е бил отклонен от английските колонии към Съединените щати. Междувременно напредъкът на капиталистическото производство в Европа, придружен от нарастването на правителствения натиск, е направил излишна рецептата на Уейкфийлд. От една страна, грамадният и непрекъснат поток от хора, които ежегодно се отправят към Америка, оставя утайка в източната част на Съединените щати, защото вълната на емиграцията от Европа по-бързо изхвърля хората на тамошния трудов пазар, отколкото може да ги измете оттам вълната на емиграцията на запад. От друга страна, американската гражданска война остави като наследство колосален национален дълг и заедно с него тежко данъчно бреме, възникване на най-отвратителна финансова аристокрация,

²⁷³) *Wakefield*, „England and America“. London, 1833, v. II, p. 192.

²⁷⁴) Пак там, стр. 45.

раздаване на грамадна част от обществените земи на спекулантски дружества за експлоатация на железници, мини и т. н. Накратко казано, тя донесе най-бърза централизация на капитала. По такъв начин великата република престана да бъде обетована земя за емигриращите работници. Капиталистическото производство там напредва с гигантски крачки, макар че спадането на работната заплата и зависимостта на наемния работник там още далече не са се свели до нормалното европейско равнище. Тъй шумно порицаваното и от самия Уейкфийлд безсрамно разхищаване на необработените колониални земи, които английското правителство е раздавало на безценица на аристократите и капиталистите, заедно с потока от хора, привлечани от златните мини, и с конкуренцията, която вносът на английски стоки прави дори и на най-дребния занаятчия, е създадо, особено в Австралия²⁷⁵), достатъчно „относително свръхнаселение от работници“, така че почти всеки пощенски параход донася злоещата вест за препълване на австралийския трудов пазар — „glut of the Australian labour-market“, — а проституцията процъфтява там на места също тъй буйно, както и на лондонския Хеймаркет.

Но нас тук не ни занимава положението на колониите. Нас ни интересува само тайната, която политическата икономия на Стария свят е открила в Новия свят и шумно е възвестила: капиталистическият начин на производство и натрупване, а следователно и капиталистическата частна собственост имат за предпоставка унищожаването на почиващата на собствен труд частна собственост, т. е. имат за предпоставка експроприацията на работника.

²⁷⁵) Щом Австралия стана своя собствена законодателка, тя естествено издаде благоприятни за преселниците закони, но на пътя им се изпречва извършеното вече от англичаните разпродаване на земите на безценица. „Първата и най-важна цел, към която се стреми новият поземлен закон от 1862 г., се състои в това — да създаде по-големи облекчения за заселването на народа“ („The Land Law of Victoria“ by the Hon. G. Duff, Minister of Public Lands, London, 1862).

БЕЛЕЖКИ
ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

¹ *„Капиталът“* — гениално произведение на марксизма. Върху създаването на главния си труд Маркс е работил в продължение на четири десетилетия, от началото на 40-те години до края на живота си. „Като прие, че икономическият строй е основата, върху която се издига политическата надстройка, Маркс отдели най-голямо внимание на изследването на този икономически строй“ (В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 5).

Към системни занимания с политическа икономия Маркс пристъпва в края на 1843 г. в Париж. Проучвайки икономическата литература, той си поставя за цел да напише голям труд, който да съдържа критика на съществуващия строй и на буржоазната политическа икономия. Първите му изследвания в тази област са намерили отражение в такива трудове като „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“, „Немска идеология“, „Нишета на философията“, „Наемен труд и капитал“, „Манифест на Комунистическата партия“ и др. Още в тези трудове се разкриват основите на капиталистическата експлоатация, непримиримата противоположност между интересите на капиталистите и наемните работници, антагонистичният и преходен характер на всички икономически отношения на капитализма.

След известно прекъсване, обусловено от бурните събития на революцията от 1848—1849 г., Маркс успява да продължи икономическите си изследвания едва в Лондон, където е принуден да емигрира през август 1849 г. Тук той задълбочено и всестранно изучава историята на народното стопанство и съвременната му икономика на различни страни, особено на Англия, която била тогава класическата страна на капитализма. През този период го интересуват историята на поземлената собственост и теорията на поземлената рента, историята и теорията на паричното обръщение и цените, икономическите кризи, историята на техниката и технологията, въпросите на агрономията и агрохимията.

Маркс работи при невероятно трудни условия. Той постоянно е принуден да се бори с нуждата и често пъти да се откъсва от научната си работа, за да изкарва препитанието си. Продължителното свръхнапрежение на силите в условията на материални лишения не остава без последици — Маркс сериозно заболява. Въпреки това към 1857 г. той успява да извърши огромна подготвителна работа, която му дава възможност да пристъпи към заключителния етап на изследването — систематизирането и обобщаването на събраните материали.

От август 1857 до юни 1858 г. Маркс създава ръкопис от около 50 коли, представляващи нещо като чернова на бъдещия „Капитал“. Той бива публикуван за пръв път едва през 1939—1941 г. от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС на езика на оригинала под заглавие „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“ („Основни черти на критиката на политическата икономия“). През ноември 1857 г. Маркс съставя освен това план на своето произведение, който по-късно бива подробно разработен и съществено уточнен. Това негово изследване, посветено на критиката на икономическите категории, се подразделя на шест книги:

1) За капитала (с няколко уводни глави); 2) За поземлената собственост; 3) За наемния труд; 4) За държавата; 5) За външната търговия; 6) За световния пазар. В първата книга („За капитала“) били набелязани четири дяла: а) Капитал изобщо, б) Конкуренция на капиталите, в) Кредит, г) Акционерен капитал, при което делят „Капитал изобщо“ се делят на още три раздела: 1) Процесът на производството на капитала, 2) Процесът на обръщението на капитала и 3) Единство на единия и другия, или капитал и печалба, лихва. Важно е да се отбележи, че това, последното, частно деление по-нататък станало основа на деленето на целия труд на трите съответни тома на „Капиталът“. Предмет на специално изследване се предвиждало да стане историята на политическата икономия и социализма.

Същевременно Маркс решава, че създаваният от него труд ще излиза на отделни свитъци и първият свитък „непременно трябва да представлява до известна степен цялостно произведение“, обхващащо само първия отдел на първата книга — отдел, който се състои от три глави: 1) Стока; 2) Пари, или просто обръщение и 3) Капитал. Но по политически съображения в окончателния вариант на първия свитък — книгата „Към критиката на политическата икономия“ — третата глава не влязла. Маркс изтъква, че именно от тази глава „започва истинската битка“ и според него би било неблагоприятно в обстановката на официалната цензура, полицейските преследвания и яростната хайка срещу авторите, неугодни на господстващите класи, да публикува такава глава в самото начало, т. е. преди още широката общественост да научи за новото произведение. За „първия свитък“ Маркс спее иго написва главата за стоката и преработва основно главата за парите от ръкописа от 1857—1858 г.

Книгата „Към критиката на политическата икономия“ излиза в 1859 г. Маркс възнамерявал скоро след това да издаде и „втория свитък“, т. е. да публикува споменатата глава за капитала, съставляваща основното съдържание на ръкописа от 1857—1858 г. Маркс възобновява системните си занимания с политическа икономия в Британския музей. Наистина сравнително скоро той бива принуден да отложи тази работа с една година и половина поради необходимостта да разобличи в печата клеветническите нападки на бонапартисткия агент К. Фогт и поради други спешни работи. Едва през август 1861 г. той започва обширния ръкопис и го завършва към средата на 1863 г. Ръкописът, възлизащ общо на около 200 коли, които образуват 23 тетрадки, е озглавен също както и книгата от 1859 г. — „Към критиката на политическата икономия“. Преобладаваща част от този ръкопис (тетрадки VI—XV и XVIII) разглежда историята на икономическите учения. Тя бе подготвена за печат и издадена на руски език от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС под заглавие „Теории за принадлежната стойност“ (IV том на „Капиталът“). В първите пет тетрадки и отчасти в тетрадките XIX—XXIII са изложени темите на първия том на „Капиталът“. Тук Маркс анализира превръщането на парите в капитал, развива учението за принадлежната стойност, абсолютна и относителна, и засяга редица други въпроси. По-специално в тетрадките XIX и XX е положена солидна основа на глава тринадесета от първия том „Машини и едра промишленост“; в тях се привежда много богат материал

по историята на техниката и се прави твърде подробен икономически анализ на прилагането на машините в капиталистическата промишленост. В тетрадки XXI—XXIII се осветляват отделни въпроси, отнасящи се към различните томове на „Капиталът“, включително към втория том. На проблемите на третия том са посветени изцяло тетрадки XVI—XVII. Така че ръкописът от 1861—1863 г. засяга, в по-голяма или по-малка степен, проблемите на четирите тома на „Капиталът“.

В процеса на по-нататъшната работа Маркс решава да построи цялото си произведение в иабелязания по-рано за отдела „Капитал и изобщо“ план с неговото трайно делене. Що се отнася до историко-критическата част на ръкописа, тя трябвало да образува четвъртото завършващо звено. „Целият труд — пише Маркс в писмо до Кугелман от 13 октомври 1866 г. — се разпада на следните части: Книга I) Процесът на производството на капитала. Книга II) Процесът на обръщението на капитала. Книга III) Форми на цялостния процес. Книга IV) „Към историята на теорията.“ Маркс се отказва също от предишния план за издаване на произведението на отделни свитъци и си поставя за задача да подготви отначало поне в общи черти целия труд и едва тогава да го издава.

Във връзка с това Маркс продължава усилено да работи върху своя труд и особено върху онези негови части, които в ръкописа от 1861—1863 г. още не били достатъчно развити. Той изучава допълнително голямо количество икономическа и техническа литература, включително и по селското стопанство, по въпросите на кредитите и паричното обръщение, проучва статистически материали, различни парламентарни документи, официални отчети за детския труд в промишлеността, за жилищните условия на английския пролетариат и т. н. След това Маркс създава в продължение на две и половина години (от август 1863 г. до края на 1865 г.) нов огромен ръкопис, който именно представлява първият подробно разработен вариант на трите теоретически томове на „Капиталът“. И едва след като бил написан целият труд (януари 1866 г.), Маркс пристъпва към окончателната му обработка за печат, при което, по съвета на Енгелс, решава да подготви за печат не целия труд изведнъж, а най-напред първия том на „Капиталът“. Тази окончателна обработка се извършва от Маркс много грижливо и по същество е още една преработка на целия първи том на „Капиталът“. В интерес на целостта, пълнотата и яснотата на изложението Маркс сметнал за необходимо в сравнително кратка форма да възпроизведе основните въпроси на съдържанието на изданието през 1859 г. труд „Към критиката на политическата икономия“ в началото на първия том на „Капиталът“ — те заемат сега целия първи отдел („Стока и пари“), а в първото издание се осветлявали в първа глава („Стока и пари“).

След излизането на първия том на „Капиталът“ (септември 1867 г.) Маркс продължава да работи върху него във връзка с подготовката на нови издания на немски език и с преводите на чужди езици. Той внася множество изменения във второто издание (1872 г.), дава еъществени указания във връзка с руското издание, което излиза в Петербург през 1872 г. и е първият чуждестранен превод на „Капиталът“, в значителна степен преработва и редактора френския превод, който се публикува на отделни свитъци през 1872—1875 г.

От друга страна, след появяването на първия том на „Капиталът“ Маркс продължава да работи върху следващите томове с намерение скоро да завърши цялото произведение, но не успява. Много време му отнема разностранната му дейност в Генералния съвет на I Интернационал. Все по-често му се налага да прекъсва работа поради лошото си здрагословно състояние. Същевременно извънредно голямата научна добросъвестност и прецизност на Маркс, строгата самокритика, с която той по думите на Енгелс „се стараше да разработи до пълно съвършенство великите си икономически открития, преди да ги публикува“, го заставят при разглеждането на един или друг проблем отново и отново да се връща към допълнително изследване. В самия процес на тази творческа работа възникнали също много нови въпроси.

Следващите два тома на „Капиталът“ били подготвени за печат и публикувани от Енгелс едва след смъртта на Маркс — вторият в 1885 г. и третият — в 1894 г. С това Енгелс прави неоченим принос в съкровищницата на научния комунизъм.

След смъртта на Маркс Енгелс редактира превода на първия том на „Капиталът“ на английски език (излязъл в 1887 г.), подготвя за печат трето (1883) и четвърто (1890) издание на първия том на „Капиталът“ на немски език. Освен това след смъртта на Маркс, но още докато Енгелс бил жив, излезли следните издания на първия том на „Капиталът“: три издания на английски език в Лондон (1888, 1889 и 1891), три издания на английски език в Ню Йорк (1887, 1889 и 1890); издание на френски език в Париж (1885), на датски в Копенхаген (1885), на испански в Мадрид (1886), на италиански в Торино (1886), на полски в Лайпциг (1884—1889), на холандски в Амстердам (1894), както и редица други непълни издания.

В четвъртото немско издание на „Капиталът“ (1890) Енгелс, основавайки се на личните указания на Маркс, установява окончателната редакция на текста и на бележките на първия том на „Капиталът“. Сега в целия свят този труд се преиздава и превежда по четвъртото немско издание. По него е подготвено и настоящото издание на първия том на „Капиталът“. — 7.

- 2 Има се предвид първата глава на първия том на „Капиталът“ в първото немско издание от 1867 г. под название „Стока и пари“. При подготовката на второто издание Маркс преработил своята книга и по-специално направил големи промени в нейната структура. Въз основа на разделите на предишната първа глава и на приложението били създадени три съответни самостоятелни глави, които образуват първия отдел на книгата. — 7.
- 3 Има се предвид глава трета от труда на Ф. Ласал: „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit“. Berlin, 1864 („Г-н Бастиа Шулце-Делич, икономическият Юлиан, или Капитал и труд“. Берлин, 1864). — 7.
- 4 *Mutato nomine de te fabula narratur* (Измени ли се името, за тебе се разказва тази история) — думи из сатирите на Хораций, книга първа, сатира 1. — 8.
- 5 *Сини книги* (Blue Books) — общо название на публикациите на материалите на английския парламент и на дипломатическите документи на Министерството на външните работи. Сини книги, получили названието си поради синята корица, се издават в Англия от XVII в. и служат като основен официален източник за изучаване на икономическата и дипломатическата история на тази страна. — 12.
- 6 *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Върви по своя път и остави хората да си говорят!) — перифразирани думи от произведението на Данте „Божествена комедия“, „Чистилище“, песен V. — 13.
- 7 S. Mayer. „Die sociale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (З. Майер. „Социалният въпрос във Виена. Етюд на един „работодател“. Виена, 1871). — 15.
- 8 В четвъртото немско издание на първия том на „Капиталът“ (1890) първите четири абзаца на настоящия послеслов са изпуснати. В настоящото издание той се дава изцяло. — 15.
- 9 *Лигата против житните закони* била основана в 1838 г. от фабрикантите Кобден и Брайт. Отстоявайки интересите на промишлената буржоазия, Лигата водела борба за отменяване на така наречените житни закони, които предвиждали

- в угода на поземлената аристокрация да се ограничи и забрани вносът на зърнени храни от чужбина. Приетият в 1815 г. житен закон забранявал да се внася жито дотогава, докато цената на житото в самата Англия оставала под 80 шилинга квартера. В 1822 г. този закон бил малко видоизменен, а в 1828 г. била въведена пълзяща скала, според която вносните мита върху житото се повишавали с понижаването на неговата цена на вътрешния пазар и, обратно — понижавали се с повишаването на тази цена. Водейки борба да се отменят житните закони и да се установи свободна търговия с житото, Лигата си поставяла за цел да се намалят вътрешните цени на житото, следователно и да се намали работната заплата на наемните работници. Лозунгът за свобода на търговията се използвал широко от Лигата в демагогската ѝ проповед за единство на интересите на работниците и индустриалците. Житните закони били отменени в 1846 г. — 19.
- ¹⁰ Има се предвид статията на Й. Дишген: „Карл Маркс. „Капиталът. Критика на политическата икономия“. Хамбург, 1867“, публикувана във вестник „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократически седмичник“), бр. 31, 34, 35 и 36 от 1868 г. През 1869—1876 г. този вестник излизал под ново название — „Der Volksstaat“ („Народна държава“) — 20.
- ¹¹ Тук става дума за списание „La philosophie positive. Revue“ („Позитивистката философия. [Преглед“]), което излизало в Париж през 1867—1883 г. В третата му книжка от ноември—декември 1868 г. била публикувана кратка рецензия за първия том на „Капиталът“, написана от Е. В. Де-Роберти, последовател на позитивистката философия на О. Конт. — 11.
- ¹² Н. Зибер. „Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями“. Киев, 1871, стр. 170. — 21.
- ¹³ Тази статия („Гледището на политико-икономическата критика у Карл Маркс“) била написана от И. И. Кауфман. — 21.
- ¹⁴ Виж настоящото издание, том 13, стр. 8—10. — 21.
- ¹⁵ Имат се предвид немските буржоазни философи Бюхнер, Ланге, Дюринг, Фехнер и други. — 25.
- ¹⁶ „Новите две трети“ — така се наричала сребърната монета с номинална стойност $\frac{2}{3}$ талера, която се намирала в обръщение в редица германски държави. — 32.
- ¹⁷ Номерацията на главите на английското издание на първия том на „Капиталът“ не съвпада с номерацията на главите на неговите немски издания. — 35.
- ¹⁸ Под „бунт в защита на робството“ се подразбира метежът на робовладелците от южните щати, довел до гражданската война от 1861—1865 г. — 38.
- ¹⁹ В действителност у Маркс тук няма неточност. — 40.
- ²⁰ На разобличаването на нееднократните клеветнически нападки на представителите на буржоазията, които обвинявали Маркс, че преднамерено е фалшифицирал един цитат от речта на Гладстон от 16 април 1863 г., Енгелс посветил специална работа „Брентано contra Маркс по повод мнимата фалшификация на един цитат. История на въпроса и документи“, публикувана в Хамбург в 1891 г. (виж настоящото издание, том 22). — 40.
- ²¹ Като говори за „откритие на Ласкер“, Маркс има предвид следния случай. На заседание на райхстага на 8 ноември 1871 г. буржоазният депутат национал-

- либерал Ласкер в полемика против Бебел заявил, че ако германските социалдемократически работници решат да последват примера на парижките комунари, „порядъчните и притежаващи собственост бюргери ще ги изтрепят с тояги“. Ораторът обаче не се решил да се публикуват тези думи в подобна редакция и още в стенографския отчет вместо думите „изтрепят с тояги“ било казано „ще ги задържат в подчинение“. Тази фалшификация била разобличена от Бебел. Ласкер станал предмет на насмешки сред работническите кръгове. Поради дребния си ръст той получил ироничното прозвище „Ласкерчо“. — 41.
- ²² Гьоте. „Фауст“, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 43.
- ²³ Енгелс перифразира тук думите на самохвалкото и страхливец Фалстаф, който разказва как сам се бил с шпага срещу петдесет души (Шекспир. „Крал Хенрих IV“. Част I, действие II, сцена четвърта). — 43.
- ²⁴ Перифразирани думи от поемата на С. Бътлер „Худибрас“ („Hudibras“), част II, несен I. — 49.
- ²⁵ Виж книгата: W. Jacob. „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals“. In two volumes. London, 1831 (У. Джейкъб. „Историческо изследване за производството и потреблението на скъпоценни метали“. В два тома. Лондон, 1831). — 52.
- ²⁶ [W. Petty.] „A. Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 47. [У. Пети]. „Трактат за данъците и налозите“. Лондон, 1667, стр. 47). — 56.
- ²⁷ Маркс използва тук един диалог от историческата хроника на Шекспир „Крал Хенрих IV“, част I. В сцена трета на III действие Фалстаф казва на вдовичката Куикли, че „човек не знае къде да я хване“. На това тя отговаря: „Лъжеш: и ти, и другите много добре знаете къде да ме хванете“. — 60.
- ²⁸ „Paris vaut bien une messe“ („Париж струва една литургия“) — думи на Хенрих IV, които той казал в 1593 г. във връзка с обещанието на парижани да го признаят за крал, ако премине от протестантската в католическата вяра. — 28.
- ²⁹ Маркс цитира тук съчинението на Аристотел „Никомахова етика“ по книгата: Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837, p. 99, 100 (Аристотел. Съчинения. Издание на Имануел Бекер. Том IX, Оксфорд, 1837, стр. 99, 100). — 72.
- ³⁰ *Ломбард стрийт* — улица в Сити (финансовия център на Лондон), на която се намират редица големи банки; синоним на лондонския паричен пазар. — 74.
- ³¹ К. Маркс. „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ на г. Прудон“, глава I (виж настоящото издание, том 4, стр. 73—127). — 81.
- ³² Гьоте. „Фауст“, част I, сцена четвърта („Кабинетът на Фауст“). — 81.
- ³³ След поражението на революцията от 1848—1849 г. в Европа настъпил период на черна политическа реакция. По това време в аристократичните кръгове на европейските страни започнали да се увличат по спиритизъм. А в Китай по същото време се разгърнало антифеодално освободително движение, което взело характер на мощна селска война (тайпинската революция). — 84.
- ³⁴ За паралелограмите на Оуен Рикардо споменава в произведението си „On Protection to Agriculture“. Fourth edition. London, 1822, p. 21). „За покровителството на земеделието“. Издание четвърто. Лондон, 1822, стр. 21). Като развива

- своя утопичен проект за социални преобразования, Оуен доказва, че икономически, а също и от гледище на устройството на домашния бит най-целесъобразно е селището да се изгражда във формата на паралелограм или квадрат. — 89.
- ³⁵ Съгласно възгледите на древногръцкия философ Епикур, който бил общо взето материалист и атеист, съществуват безброй много светове. Тези светове възникват и съществуват по свои собствени, естествени закони. А боговете, макар и да съществуват, се намират извън световете, в пространствата между тях, и не оказват никакво влияние нито върху развитието на вселената, нито върху живота на човека. — 92.
- ³⁶ Шекспир. „Много шум за нищо“, действие III, сцена трета. — 96.
- ³⁷ *Пазарът в Ландъ* — голям пазар край Париж, който ставал всяка година през XII—XIX век. — 97.
- ³⁸ Гьоте. „Фауст“, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 99.
- ³⁹ *Апокалипсис* — едно от произведенията на раннохристиянската литература, което влиза в Новия завет (Библията. Откровението на Йоан). Било написано през I век. Авторът на апокалипсиса изразява чувството на всеобща омраза към Римската империя, която заклеймява с името „звяр“ и смята за въплъщение на дявола. Цитираните места са от гл. 17 и 13. — 99.
- ⁴⁰ *Държава на инките* — съществувала в началото на XV — средата на XVI век на територията на съвременно Перу робовладелска държава, в която съществували значителни остатъци от първобитно-общинния строй. Господстващото тук племе на инките се подразделяло на 100 родови общини (айлю), които постепенно се превърнали в селски (съседски) общини. — 100.
- ⁴¹ *Пандекти* — гръцко название на Дигестите (лат. Digesta — събрано), важна част от римския гражданскоправен кодекс. Дигестите представлявали сборник от откъси от съчиненията на римските юристи и изразявали интересите на робовладелците. Те били публикувани в 529 г. при византийския император Юстиниан. — 104.
- ⁴² [W. E. Parry.] „Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the Years 1819—20, in His Majesty's Ships Hecla and Griper, under the Orders of William Edward Parry“. London, 1821 (У. Е. Пари). „Дневник на едно пътешествие, предприето през 1819—20 г. на корабите на негово величество „Хекла“ и „Грайпер“ под командването на Уилям Едуард Пари за откриване на северозападен проход от Атлантическия океан в Тихия“. Лондон, 1821). Във второто издание на тази книга, излязла в Лондон също в 1821 г., цитираното място се намира на стр. 277—278. — 107.
- ⁴³ В античната митология историята на човечеството се делила на пет периода. Златният и сребърният век били първите два периода. В най-щастливия златен век хората били живели, без да изпитват каквито и да било несгоди, и едва през следващите векове животът им се променил. Петият и последен от тези векове — железният — бил изпълнен с несправедливости, насилия и убийства. Легендата за петте века е възпроизведена в творчеството на гръцкия поет Хезиод и на римския поет-лирик Овидий. — 111.
- ⁴⁴ Става дума за англо-шотландската уния от 1707 г., съгласно която Шотландия била окончателно присъединена към Англия. В резултат на този акт, който премахнал шотландския парламент, били унищожени и всички икономически барнери, които съществували между двете страни. — 111.

- ⁴⁵ Данте. „Божествена комедия“, „Рай“, песен XXIV. — 115.
- ⁴⁶ Маркс цитира Йероним Блажени: „Писмо до Евстохия — за запазването на девствеността“. — 115.
- ⁴⁷ К. Маркс. „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, том 13, стр. 74). — 118.
- ⁴⁸ „*The course of true love never does run smooth*“ („Истинската любов никога не протича гладко“) — У. Шекспир. „Сън в лятна нощ“, действие I, сцена първа. — 119.
- ⁴⁹ *Disjecta membra poetae* („разпръснатите членове на поета“) — думи от сатирите на Хораций, книга първа, сатира 4. — 119.
- ⁵⁰ Маркс цитира тук произведението на Дюпон де Немур „*Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale*“ Максими на доктор Кене, или Резюме на неговите принципи на социалната икономия“), публикувано в книгата: „*Physiocrates*“. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I, Paris, 1846, p. 392. („Физиократи“. С встъпителна статия и коментари от Е. Дер. Част I, Париж, 1846, стр. 392). — 120.
- ⁵¹ Парите *non olet* (не смърдят) — тези думи били казани от римския император Веспасиан (69—79 г.) на неговия син, който го порицал, защото го взвел специален налог върху клозетите. — 122.
- ⁵² A. H. Müller. „*Die Elemente der Staatskunst*“ Theil II, Berlin, 1809, S. 280 (А. Х. Мюлер. „Основи на изкуството на държавното управление“. Част II, Берлин. 1809, стр. 280). — 136.
- ⁵³ Игра на думи: английската дума „sovereign“ означава „суверен, монарх“, а също и „соверен“, название на златния фунт стерлинг. — 139.
- ⁵⁴ P. Boisguillebert. „*Le détail de la France*“. In: „*Économistes financiers du XVIIIe siècle*“. Paris, 1843, p. 213 (П. Боагилбер. „Търговията на дребно във Франция“. В книгата: „Икономисти финансиста от XVIII век“, Париж, 1843, стр. 213). — 142
- ⁵⁵ Д. Дидро. „Салонът от 1767 година“. — 145.
- ⁵⁶ *Източноиндийска компания* — английска търговска компания, която съществувала от 1600 до 1858 г. и била оръдие на грабителската колониална политика на Англия в Индия, Китай и други страни в Азия. От средата на XVIII век компанията, която имала армия и флота, се превърнала в голяма военна сила. Под флага на компанията английските колонизатори завоювали Индия. Дълго време компанията притежавала монопола на търговията с Индия и много важни функции в управлението на страната. Националноосвободителното въстание от 1857—1859 г. в Индия принудило англичаните да изменят формите на тяхното колониално господство: компанията била ликвидирана, а Индия била обявена за владение на британската корона. — 146.
- ⁵⁷ „East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864“ („Източна Индия (Слитъци). Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 8 февруари 1864 г.“). — 146.
- ⁵⁸ Маркс цитира произведението на У. Петн: „*Verbum Sapientis*“ („Слово към мъдрия“), напечатано като приложение към споменатата тук от Маркс друга негова

- книга: „The Political Anatomy of Ireland. 1672“. London, 1691 („Политическа анатомия на Ирландия. 1672 г.“ Лондон, 1691). — 154.
- ⁵⁹ Маркс цитира тук книгата на Д. Рикардо: „The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes“. The Fourth Edition, Corrected. London, 1811 („Високата цена на слитъците — доказателство за обезценяване на банкнотите“. Четвърто поправено издание. Лондон, 1811). — 155.
- ⁶⁰ „*Currency principle*“ („принцип на паричното обръщение“), или „парична школа“ — една от разновидностите на школата, която застъпвала количествената теория на парите. Нейните представители твърдели, че стойността и цената на стоките се определят от количеството пари в сферата на обръщението. Те си поставяли за цел да поддържат устойчиво парично обръщение и виждали единственото средство за тази цел в осигуряването на задължително златно покритие на банкнотите и в регулирането на тяхното издаване съобразно с вноса и износа на благородни метали. Изходжайки от погрешните теоретически предпоставки, „паричната школа“ виждала решаващата причина за икономическите кризи на свръхпроизводство в нарушаването на прокламираните от нея закони на паричното обръщение. Теорията на „паричната школа“ била популярна в Англия през първата половина на XIX век. Опитите на правителството на Англия обаче да се опре на тази теория (банковият акт от 1844 г.) нямали никакъв успех и само потвърдили нейната научна несъстоятелност и пълна непригодност за практически цели. (Виж също настоящото издание, том 13, стр. 167—168.) — 155.
- ⁶¹ Виж бележка 58. — 157.
- ⁶² Има се предвид Институтът на Франция — висше научно учреждение, което се състои от няколко отделения, или академии; съществува от 1795 г. Дестюй дьо Траси бил член на академията на моралните и политическите науки. — 174.
- ⁶³ *Hic Rhodus, hic salta!* (Тук е Родос, тук скачай! — в преносен смисъл: Тук покажи на какво си способен!) — думи, отправени към един самохвалко от баснята на Езоп „Самохвалко“, който твърдял, че на остров Родос правел огромни скокове. — 178.
- ⁶⁴ Споменаваният от Маркс „преврат на Куза“ е важно събитие в историята на Румъния. През януари 1859 г. видният обществен и политически деец Александър Куза бил избран за княз отначало на Молдавия, а след това и на Влашко. С обединяването на тези две дунавски княжества, които дълго време се намирали във васална зависимост от Отоманската империя, били положени основите на единната румънска държава. Като дошъл на власт, Куза си поставил за цел да прокара редица буржоазнодемократически реформи. Неговата политика обаче срещнала сериозна съпротива от стрзна на чоконите и на известна част от буржоазията. След като Националното събрание, в което преобладавали представители на чоконите, отхвърлило предложението от правителството проект за аграрна реформа, Куза извършил в 1864 г. държавен преврат, който довел до разтурянето на реакционното Национално събрание, до обнародването на нова конституция, разширяването на кръга на избирателите и засилването на ролята на правителството. Приетата при тази нова политическа обстановка аграрна реформа предвиждала отменяване на крепостното право и даване земя на селяните срещу погасителни вноски. — 179.
- ⁶⁵ H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations“ Tom I, St. — Pétersbourg, 1815, p. 288 (X. Щорх. „Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят просперитета на народите“. Том I, С.-Петербург, 1815, стр. 288). — 194.

- 66 A. Cherbuliez. „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales“. Paris, p. 14 (А. Шербюлие. „Богатство или бедност. Изложение на причините и последните на съвременното разпределение на общественото богатство“. Париж, 1841, стр. 14). — 194.
- 67 „Случай, който го разсмива“ — перифразирани думи на Фауст от едноименната трагедия на Гьоте, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 206.
- 68 „Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ („Всичко за най-доброто в този най-добър от всички светове“) — афоризъм от повестта на Волтер „Кандид“). — 207.
- 69 Гьоте. „Фауст“, част I, сцена пета („Механата на Ауербах в Лайпциг“). — 207.
- 70 Лукреций. „За природата на нещата“, книга първа, стихове 155—156. — 228.
- 71 Маркс иронично нарича Вилхелм Рошер с името на прочутия древногръцки историк Тукидид — Вилхелм Тукидид Рошер поради това, че този вулгарен икономист в предговора към първото издание на своята книга „Die Grundlagen der Nationalökonomie“ („Принципи на политическата икономия“), по думите на Маркс, „скромно се обявил за Тукидид на политическата икономия“. Цитирайки Тукидид, Рошер употребил изрази: „Подобно на древния историк аз също бих желал моят труд да бъде полезен на ония, които . . .“ и т. н. — 230.
- 72 Става дума за немския писател и литературен критик Готшед, който изиграл известна положителна роля в литературата, но същевременно се отличавал с изключителна нетърпимост към всички що-годе нови литературни вейания. Поради това неговото име станало синоним на литературно високомерие и тъпота. — 230.
- 73 W. Jakob. „A. Letter to S. Whitbread, being a Sequel to Consideration on the Protection Required by British Agriculture“. London, 1815, p. 33 (У. Джейкъб. „Писмо до С. Уитбред във връзка с обсъждането на протекционистките мерки, продиктувани от интересите на британското селско стопанство“. Лондон, 1815, стр. 33). — 232.
- 74 Става дума за фабричния закон от 1833 г. Виж за него настоящия том, стр. 289—290. — 236.
- 75 *Хилиасти* (от гръцката дума „хилиас“ — хиляда) — проповедници на религиозно-мистичното учение за второто пришествие на Христа и за установяване на „хилядолетно царство“ на справедливостта, всеобщото равенство и благоденствието на земята. Хилиастичните вярвания възникнали в периода на разлагането на робовладелския строй на почвата на непоносимия гнет и страданията на трудещите се, които търсели изход във фантастични мечти за избавление. Тези вярвания се разпространили широко и по-късно постоянно се възраждали в ученията на различните средновековни секти. — 240.
- 76 A. Ure. „The Philosophy of Manufactures; or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain“. London, 1835, p. 406 (А. Юър. „Философия на фабриката, или Изложение на научната, нравствената и търговската страна на икономиката на фабричната система във Великобритания“. Лондон, 1835, стр. 406). — 240.
- 77 *Little shilling men* (привърженици на малкия шилинг), или бирмингамска школа — възникнала през първата половина на XIX век отделна школа в икономическата наука. Нейните привърженици пропагандирали теорията за идеалната парична еди-

ница за измерение и съобразно с това гледали на парите само като на „названия за броење“. Представителите на бирмингамската школа братята Томас и Матиас Атвуд, Спунър и други предлагали проект за измаляване на златното съдържание на паричната единица в Англия, наречен „проект на малкия шилинг“. Оттук и наименованието на самата школа. Същевременно „привържениците на малкия шилинг“ се обявявали против мерките на правителството за намаляване на паричната маса в обръщението. Според тях осъществяването на принципите на школата можело, предизвиквайки изкуствено повишение на цените, да съживи промишлеността и да осигури общото процъфтяване на страната. В действителност обаче предлаганото обезценяване на валутата можело само да създаде условия за погасяване на държавния и на частните дългове с обезценени пари, т. е. гарантирало известни изгоди на държавиото съкровище и на едрите промишленици и търговци, които били главните получатели на всевъзможни кредити. За тази школа Маркс говори в своето произведение „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, том 13, стр. 68—69). — 245.

⁷⁸ Виж бележка 64. — 249.

⁷⁹ „*Règlement organique*“ („Органически регламент“) — първата конституция на дуваските княжества (Молдавия и Влашко), въведена в 1831 г. от И. Д. Киселов, шеф на руската администрация в тези княжества, които след Руско-турската война от 1828—1829 г. били окупирани от руски войски. Съгласно Органическия регламент законодателната власт във всяко княжество се давала на събрание, избрано от едрите земевладелци, а изпълнителната власт — на князе, избирани до живот от представители на земевладелците, духовенството и градовете. Регламентът затвърдил господстващото положение на чоките и висшето духовенство, като запазил предшните феодални отношения, включително и ангарията. Селяните отговорили на тази „конституция“ с редица въстания. Същевременно Органическият регламент предвиждал буржоазни преобразования: премахване на вътрешните митнически барieri, свобода на търговията, отделяне на съда от администрацията и др. — 250.

⁸⁰ Драйден. „Петелът и лисцата“ („*The Cock and the Fox*“). — 254.

⁸¹ *Ecce iterum Crispinus* (ето отново Криспин) — така започва IV сатира на Ювенал, която бичува (в първата си част) Криспин, един от придворните на римския император Домициан. В преносен смисъл тези думи означават: „пак същия герой“ или „пак същото“. — 259.

⁸² *Елеати* — идеалистическо направление в древногръцката философия от края на VI — V век преди нашата ера. Най-видни представители на това направление били Ксенофан, Парменид и Зенон. Елеатите доказвали между другото, че движението и многообразието на явленията нямат истинско битие и съществуват само в идеята. — 260.

⁸³ *Гранд жури* — в Англия до 1933 г. колегия от съдебни заседатели, състояща се от 12—23 души, избирани от шерифа измежду „добрите и верни хора“ на графствата за предварително разглеждане на делата и решаване на въпроса за предаване обвиняемите на съд. — 262.

⁸⁴ Маркс има предвид своята рецензия за книгата на Т. Карлайл „Съвременни памфлети“ (виж настоящото издание, том 7, стр. 270). — 266.

⁸⁵ W. Strange „*The Seven Sources of Health*“. London, 1864, p. 84 (У. Стрейндж „Седемте източника на здравето“. Лондон, 1864, стр. 84). — 268.

- 86 „*Britons never, never shall be slaves!*“ („Британците никога, никога няма да бъдат роби!“) — думи от английския национален химн „Господствуй, Британио, над моретата“. — 274.
- 87 *Ексетер-хол* — здание в Лондон, където са устройвали събрания на различните религиозни и филантропични дружества. — 275.
- 88 Виж бележка 4. — 277.
- 89 *Après moi le déluge!* (След мен, ако ще и потоп!) — така бил отговорил кралят на Франция Людовик XV на бележката на своите приближени, че устройваните и санкционирани от него пишани пирове и празненства застрашават страната с голямо увеличение на държавния дълг. — 280.
- 90 „*Да продава първородството си за паница леца*“ — този образен израз произхожда от една библейска легенда. Именно за такава цена гладният Исак продал правото си на първородство на брат си Яков. — 281.
- 91 *Голямата чума* — страшна епидемия на чума, която върлувала в Западна Европа през 1347—1350 г. Според наличните данни от чума загинали тогава около 25 милиона души — близо една четвърт от цялото западноевропейско население. — 282.
- 92 Виж бележка 58. — 283.
- 93 „*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833*“, р. 53 („Комисия за обследване на фабриките. Първи отчет на централния съвет на комисията на негово величество. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 28 юни 1833 г.“, стр. 53). — 289.
- 94 „*Periculum in mora*“ („опасност в забавянето“) — думи от съчинението на римския историк Тит Ливий „*Ab urbe condita*“ („История на Рим от неговото основаване“), книга XXXVIII, гл. 25. — 290.
- 95 „*Report from the Committee on the „Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom“ : with the Minutes of Evidence*“. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („Отчет на комисията по „Законопроекта за регулиране труда на децата в заводите и фабриките на Обединеното кралство“. С протоколи на показанията. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 8 август 1832 г.“). — 290.
- 96 През време на традиционните празненства в чест на Джагернаут (Джаганатх) — възплъщение на индуския бог Вишу — обзетите от краен религиозен фанатизъм вярващи често се хвърляли под колесницата, на която се возело изображението на Вишну. — 290.
- 97 Става дума за съдържащата исканията на чартистите Народна харта, която била публикувана на 8 март 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента. Тя се състояла от шест пункта: всеобщо изборително право (за мъжете, навършили 21 години), ежегодни избори за парламента, тайно гласуване, изравняване на изборителните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение за депутатите. — 291.
- 98 Привържениците на Лигата против жътните закони (виж бележка 9) в демагогската си пропаганда внушавали на работниците, че с установяването на свобода на търговията ще се повиши тяхната реална работна заплата и работниците ще

имат два пъти по-голям хляб отпреди („big loaf“). При това двата хляба — голям и малък — със съответни надписи били носени дори по улиците като средство за нагледна агитация. Действителността разкрила цялата лъжливост на тези обещания и уловки. Укрепналият в резултат на отменяването на житните закони промишлен капитал на Англия засилил своето настъпление срещу жизнените интереси на работническата класа. — 291.

- ⁹⁹ *Комисари на Конвента* се наричали в периода на френската буржоазна революция от края на XVIII в. представителите на Конвента (Националното събрание на Френската република през 1792—1795 г.) в департаментите и войските, които имали специални пълномощия. — 294.
- ¹⁰⁰ *Закон за подозрителните* (loi des suspects) — закон, приет във Франция от Законодателния корпус на 19 февруари 1858 г., който давал на императора и неговото правителство неограниченото право да ингернират в различни области на Франция и Алжир или съвсем да изгонват от френска територия всички лица, подозирани във враждебно отношение към режима на Втората империя. — 295.
- ¹⁰¹ Виж бележка 18. — 295.
- ¹⁰² У. Шекспир. „Венецианският търговец“, действие IV, сцена първа. — 297.
- ¹⁰³ У. Шекспир. „Венецианският търговец“, действие IV, сцена първа. — 297.
- ¹⁰⁴ *Закон на 10-те таблици* — първоначален вариант на „закона на 12-те таблици“, най-стария законодателен паметник на Римската робовладелска държава. Призован да охранява частната собственост, законът предвиждал лишаване на несъстоятелния длъжник от свобода, продаването му в робство или разсичане на тялото му на части. — 297.
- ¹⁰⁵ Френският историк Ленге изказва тази хипотеза в произведението си „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“. Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX („Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото“. Том II, Лондон, 1767, книга V, глава XX). — 297.
- ¹⁰⁶ В своя труд „Die Geheimnisse des christlichen Altertums“ („Тайнствата на християнската древност“) немският философ Даумер доказвал, че през време на причесието първите християни употребявали човешко месо. — 297.
- ¹⁰⁷ Великият френски социалист утопист Фурие рисувал картината на бъдещото общество, в което човек през един работен ден ще се занимава с няколко вида труд, т. е. работният ден ще се състои от няколко кратки трудови сеанса („courtes séances“), всеки от който ще трае не повече от час и половина — два часа. Следствие на това според Фурие производителността на труда ще се увеличи толкова, че и най-бедният труженник ще може да задоволява всичките си потребности по-пълно от който и да било капиталист преди. — 300.
- ¹⁰⁸ Става дума за Американския работнически конгрес, състоял се в Балтимор от 20 до 25 август 1866 г. На него присъствували 60 делегати, които представлявали над 60 хиляди работници, обединени в трейдюнионите. Конгресът обсъдил въпросите за законодателно установяване на осемчасов работен ден, за политическата дейност на работниците, за кооперативните сдружения, за обединяването на всички работници в трейдюнионите и други въпроси. Било взето и решение за създаване на политическа организация на работническата класа — Национален работнически съюз. — 310.

- ¹⁰⁸ Цитираната тук резолюция на Женевския конгрес на Международната работническа асоциация била съставена въз основа на написаната от Маркс „Инструкция до делегатите на Временния централен съвет по отделни въпроси“ (виж настоящото издание, т. 16, стр. 196—205). На това място на резолюцията дословно се възпроизвежда текстът на „Инструкцията“. — 311.
- ¹¹⁰ „Змията на своите мъки“ — перифразирани думи от стихотворението на Хайне „Хайнрих“ (цикъла „Съвременни стихотворения“). — 312.
- ¹¹¹ *Magna Charta* — Magna Charta Libertatum (Велика харта на свободите) — с това име влязла в историята грамотата, подписана през 1215 г. от английския крал Йъан Безземни. „Великата харта“ била предадена на крляя от въстаналите едри феодали, които били подкрепяни от рицарите и гражданите. В нея се предвиждало известно ограничаване на кралската власт, запазвали се редица феодални свободи и се правели някои отстъпки на рицарите и градовете. На това място Маркс има пред вид законите за ограничаване на работния ден, извоювани от английската работническа класа в резултат на продължителна и упорита борба с капитала. — 312.
- ¹¹² *Quantum mutatis ab illo!* (Каква промяна в сравнение с миналото!) — израз от поемата на Вергилий „Енеида“, книга втора, стих 274. — 312.
- ¹¹³ Получилата широка популярност фръза „наистина нищо не е нзучила“ се съдържва в едно от писмата на френския адмирал дьо Гана. Понякога тя се приписва на Талейран. Казана била по адрес на роялистите, които не могли да извлекат каквито и да било поуки от френската буржоазна революция от края на XVIII век. — 318.
- ¹¹⁴ Че невежеството не е достатъчно основание, Спиноза казва в „Етика“ (част първа, допълнението), когато се обявява против представителите на полско-телеологическия възглед за природата, които изгъждали „божията воля“ като първопричина на всички явления и единственият аргумент на които било позоваването на непознаването на други причини. — 318.
- ¹¹⁵ Виж А. Quetelet. „Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale“. Tomes I—II, Paris, 1835 (А. Кетле. „За човека и развитието на неговите способности, или Есе по социална физика“. Т. I—II, Париж, 1835). — 334.
- ¹¹⁶ W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band 1: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 88—89 (В. Рошер. „Система на народното стопанство“. Том 1: „Основи на политическата икономия“. Трето, допълнено и поправено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858, стр. 88—89). — 335.
- ¹¹⁷ Има се предвид породената от идеите на социалистите утописти инициатива на работниците от град Рочдейл (Манчестерски промишлен окръг), които основали през 1844 г. потребителна кооперация под името Дружество на справедливите пионери, станало зародиш на работническото кооперативно движение в Англия и други страни. — 343.
- ¹¹⁸ Виж бележка 49. — 355.
- ¹¹⁹ *Bellum omnium contra omnes* (война на всички против всички) — фраза на английския философ Томас Хобс от труда му „Левиятан“. — 368.
- ¹²⁰ Според преданието римският патриций Менений Агрипа склонил въстаналите през 494 г. пр. н. е. плебеи да се умирят, като им разказал баснята за частите на чо-

- вешкото тяло, които се разбунтували против стомаха. Той сравнил съвременното му общество с жив организъм, ръце на който били плебеите, хранещи стомаха на този организъм — патрициите. А тъй като откъсването на ръцете от стомаха води до неизбежната смърт на живия организъм, по аналогия и отказът на плебеите да изпълняват повинностите си би бил равносилен на загиване на държавата на древния Рим. — 373.
- ¹²¹ *Дружество на изкуствата и занаятите* (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано през 1754 г. в Лондон. Дружеството многообещаващо прокламирало за своя цел „поощряването на изкуствата, занаятите и търговията“ и на всички, които съдействуват за „даване знания на бедните, за разширяване на търговията, забогатяване на страната“ и т. н. То се опитвало да играе ролята на посредник между работниците и ра̀ботодателите. Маркс нарича това дружество „дружество на изкуствата и мошеничествата“. — 376.
- ¹²² Hegel, „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII. Berlin, 1840, S. 247 (Хегел, „Основи на философия на правото“. Съчинения. Издание второ, т. VIII. Берлин, 1840, стр. 247). — 376.
- ¹²³ Виж бележка 49. — 376.
- ¹²⁴ Тук Маркс е допуснал неточност. В действителност автор на произведението „Concerning Happiness, A. Dialogue“ („Диалог за щастието“) е не дипломатът Джеймс Харис, публикувал книгата „Diaries and Correspondence“ („Дневници и кореспонденция“), а баща му — Джеймс Харис. — 377.
- ¹²⁵ Маркс цитира този израз на Архилох по съчинението на Секст Емперик: „Adversus mathematicos“, liber XI, 44 („Против математиките“, книга XI, 44). — 378.
- ¹²⁶ *Епоха на сваянето на 30-те тирани* — отнасящият се към самия край на V век пр. н. е. период на възстановяване робовладелската демокрация в древна Атина на мястото на терористичния режим на тридесетте олигархи. Това било период на развитието на търговския и лихварския капитал в Атина. — 378.
- ¹²⁷ *Републиката на Платон* — обрисуваният в съчиненията на древногръцкия философ Платон идеален тип робовладелска държава, основен принцип на която трябвало да бъде строгото разделение на труда между отделните категории свободни граждани. Така например на философите се отреждали управленските функции, воините трябвало да участвуват във войните, да пазят живота и имуществото на гражданите, земеделците, занаятчиите и търговците — да произвеждат и доставят средства за живот на народа. — 379.
- ¹²⁸ Цитира се стр. 21 от произведението на А. Юър (виж бележка 76). — 381.
- ¹²⁹ *Калорична машина* — машина, в основата на чието действие лежал принципът на разширяване и намаляване обема на обикновения въздух чрез неговото нагряване и охлаждане. В сравнение с парната машина тя била много голяма и имала доста нисък коефициент на полезно действие. Изобретена била в началото на XIX век, но още в края на същия век загубила всякакво практическо значение. — 384.
- ¹³⁰ *Джени* — изобретената през 1764—1767 г. от Джеймс Харгривс и нареченз на неговата дъщеря предачна машина. — 385.
- ¹³¹ Библия, Пета книга на Мойсей, гл. 25. — 386.

- 182 Baynes. „The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics, Institution“. Blackburn — London, 1857, p. 48. (Бейнс. „Търговията с памук. Две лекции по този въпрос, прочетени пред членовете на Блякбърнското дружество за литература, наука и механика“. Блякбърн — Лондон, 1857, стр. 48). — 400.
- 183 *Таен съвет* — специален орган при английския крал, в който влизали министрите и други длъжностни лица, както и висши представители на духовенството. Създаден за пръв път през XIII век. Дълго време имал правото да издава закони от името на краля и независимо от парламента. През XVIII и XIX век ролята на Тайния съвет рязко спада. В управлението на съвременна Англия този съвет фактически изобщо не участвува. — 411.
- 184 Шилер. „Песен за камбаната“. — 417.
- 185 В настоящото издание тези стихове се дават в превод от гръцки по книгата „Гръцки епиграми“. М. — Л., 1935. — 419.
- 186 Цитира се стр. 22 от произведението на А. Юър (виж бележка 76). — 431.
- 187 Виж настоящия том, стр. 289 и сл. — 432.
- 188 Виж настоящия том, стр. 298, бележка 157. — 435.
- 189 Фурие нарича фабриките „смякчена каторга“ („les bagnes miti gés“) в книгата си: „La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit“. Paris, 1835, p. 59 („Лъжливата стопанска дейност, разпокъсана, отблъскваща, фалшива и противоотровата срещу нея: естествената стопанска дейност, комбинирана, привличаща, истинска, даваща четворен продукт“. Париж, 1835, стр. 59). — 437
- 140 Маркс цитира труда на С. Ланчелоти: „L'Hoggi di overo Gl'ingegni non inferiori a'passati“ („Съвременност, или Умове, които не отстъпват на умовете от старите времена“) по книгата: J. Beckmann. „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen“. Band 1, Leipzig, 1786, S. 125—126 (И. Бекман. „Към историята на изобретенията“. Том I, Лайпциг, 1786, стр. 125—126). Данните за труда на Ланчелоти Маркс взема пак от тази книга на Бекман. — 438.
- 141 Таблицата е съставена въз основа на данните на три парламентарни документа под общото заглавие „Factories“ („фабрики“): „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1855“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 15 април 1855 г.“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1831“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 24 април 1831 г.“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 5 декември 1867 г.“). — 414.
- 142 „Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Assotiations; together with Minutes of Evidence“. London, 1868, p. 63, 64 („Десети отчет на комисията за проучване организацията и уставите на трейдюнионите и на други асоциации, съдържащ и протоколи на показанията“. Лондон, 1868, стр. 63, 64). — 446.
- 143 „Nominibus mollire licet mala“ („Уместно е злото да се разкрасява с думи“) — фраза от съчинението на Овидий „Наука за любовта“, книга втора, стих 657. — 449.

- ¹⁴⁴ Маркс е взел данните от парламентарния документ: „Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867“ („Жито, зърно и брашно. Отчет, съставен по нареждане на уважаемата камара на общините от 18 февруари 1867 г.“). — 462.
- ¹⁴⁵ *Закопи за забрана на работническите сдружения* — приети през 1799 и 1800 г. от английския парламент закони, с които се забранявало създаването и дейността на всякакви работнически организации. Те били отменени от парламента през 1824 г., а на другата година отменяването им било потвърдено още веднъж. Но и след това властите ограничавали много дейността на работническите съюзи. По-специално обикновената агитация за влизане на работниците в съюз и за участие в стачки се окачествявала като „принуда“ и „насилие“ и се наказвала като криминално престъпление. — 464.
- ¹⁴⁶ Виж бележка 98. — 465.
- ¹⁴⁷ Маркс има пред вид интензивното проникване на английски частни търговци на китайския пазар след отменяването на монопола на Източноиндийската компания върху търговията с Китай (1833 г.). Особено голям размах получила контрабандната търговия с опиум, която английското правителство подкрепяло с всички средства, съзнателно потъпквайки законите и държавните интереси на Китай и допринасяйки за масовото отравяне и разрушаването на здравето на китайците. В отговор на решителните действия на китайските власти против контрабандния внос на този наркотик в страната им англичаните започнали първата „опиумна“ война (1839—1842), която завършила с неравноправен и грабителски за Китай договор. — 468.
- ¹⁴⁸ Виж бележка 129. — 470.
- ¹⁴⁹ Виж бележка 133. — 475.
- ¹⁵⁰ Виж бележка 49. — 480.
- ¹⁵¹ *Генерален регистратор* — така се наричал в Англия чиновникът, който възглавявал Централното бюро за регистриране на актовете за гражданското състояние. Покрай обикновените си функции веднъж на 10 години бюрото извършвало преброяване на населението. — 482.
- ¹⁵² Има се предвид парламентарният документ: „Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1831“, р. 9 („Фабрики. Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 24 април 1861 г.“, стр. 9.). — 484.
- ¹⁵³ У. Шекспир. „Венецианският търговец“, IV действие, първа сцена. — 496.
- ¹⁵⁴ „*Ne sutor ultra crepidam!*“ („Обущарю, гледай си калъпите!“) — думи на бележития древногръцки художник Апелес, казани в отговор на критиката на една негова картина, направена от един обущар, който не разбирал абсолютно нищо от живопис и можел да забележи само отделни недостатъци в нарисуваните обувки. — 497.
- ¹⁵⁵ Виж бележка 5. — 503.
- ¹⁵⁶ Перифразирани думи от стихотворението „Към природата“ („An die Natur“) на немския поет от края на XVIII век Фридрих Леополд Щолберг. — 519.

- 157 P. J. Proudhon. „Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère“. T. I. Paris, 1846, p. 73 (П. Ж. Прудон. „Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата“. Т. I, Париж, 1846, стр. 73). — 521.
- 158 Става дума за съществуващи през 1861—1865 г. Съюз на единадесетте робовладелски южни щата на САЩ, който бил образуван в резултат на метежа на робовладелците. Провъзгласявайки сепаративна държава, метежниците си поставяли за цел запазването на робството и разпространето му върху цялата територия на САЩ. Съюзът бил ликвидиран през 1865 г. в резултат на поражението на робовладелците в Гражданската война. — 546.
- 159 Автор на книгата „Essai sur la nature du commerce en général“ („Есе за природата на търговията изобщо“) е Ричард Кантильон. Тя била преработена за издаване в Англия от родинната на Ричард Кантильон Филип Кантильон. — 562.
- 160 Тук Маркс наемква за поведението на хофмаршала Калб от трагедията на Шилер „Коварство и любов“. В трето действие (втора сцена) Калб отначало отказва да участва в интригите на президента при двора на германския херцог. Тогава президентът го заплашва, че ще подаде оставка, която ще доведе до оставката и на Калб. Силно изплашен от това, Калб пита: „Но какво ще стане с мен? ... За вас е лесно! Вие сте образован човек! А аз ... mon Dieu! Ако негово височество ме уволни, какво ще предстарявам аз?“. — 584.
- 161 Става дума за Германското работническо дружество, основано от Маркс и Енгелс в Брюксел в края на август 1847 г. за политическото просвещаване на германските работници, които живеели в Белгия, и за пропагандиране сред тях идеите на научния комунизъм. Под ръководството на Маркс и Енгелс и на техните съратници дружеството се превърнало в легален център за обединяване на революционните пролетарски сили в Белгия. Най-добрите от членовете на дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Германското работническо дружество в Брюксел прекратило дейността си наскоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция поради арестуването и интернирането на неговите членове от белгийската полиция. — 589.
- 162 Simon de Sismondi. „Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population“. Tome I, Paris, 1819, p. 119 (Симон дьо Сисмонди. „Нови принципи на политическата икономия, или за богатството в неговото отношение към населението“. Том I, Париж, 1819, стр. 119). — 589.
- 163 В библията (Евангелие от Матей, гл. 1) се разказва как постепенно се увеличавало потомството на родоначалника на евреите Аврам и как от него в края на краищата произлязъл целият еврейски народ. — 589.
- 164 Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“, Werke. Zweite Auflage, Bd VIII, Berlin, 1840, S. 259. — 596.
- 165 Има се пред вид трудът: J. St. Mill. „A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation“. In two volumes (Дж. Ст. Мил. „Система на силогистическата и индуктивната логика, изложение на принципите на доказателството във връзка с методите на научното изследване“. В два тома). Първото издание излязло в Лондон през 1843 г. Маркс отбелязва, че Дж. Ст. Мил, който претендирал, че излага „система на логиката“, като икономист бил повърхностен и не спазвал елементарните изисквания на логическия анализ. — 598.
- 166 „Икономическа таблица“ — разработената за пръв път в икономическата наука от физиката Кене схема на възпроизводството и обръщението на съвкупния

- обществен капитал. По-подробно за нея се говори в „Теории на принадлежната стойност“ от Маркс (част I, глава 6), в написаната от Маркс десета глава от втория раздел на книгата на Енгелс „Анти-Дюринг“, както и във втория том на „Капиталът“ (глава деветнадесета). — 599.
- ¹⁶⁷ Цитираните тук думи „няма никаква дата“ Лихновски повторил няколко пъти, когато се изгazel във франкфуртското Национално събрание против историческото право на Полша на самостоятелно съществуване. Вместо „keinen Datum hat“ той казал „keinen Datum *nicht* hat“, т. е. в разрез с граматическите правила на немския език поставял едно до друго две отрицания. Затова речта му се съпровождала от смеха на присъстващите. По-подробно за тази реч на Лихновски виж в настоящото издание, т. 5, стр. 366. — 600.
- ¹⁶⁸ Шилер. Баладата „Поръчителство“. — 601.
- ¹⁶⁹ Перифразирани думи на Фауст от едноименната трагедия на Гьоте, част I, сцена втора („Пред градската врата“). — 601.
- ¹⁷⁰ Според древнохристиянската легенда Мойсей и други пророци написали книгите на Библията, които образуват основата на Стария завет. Израза „тъй казват Мойсей и пророците“ Маркс употребява тук в смисъл „това е главното, такова е първата повеля“ и т. н. — 603.
- ¹⁷¹ J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Cinquième édition, Tome premier, Paris, 1826, p. 130—131 (Ж. Б. Сей. „Трактат по политическа икономия“. Издание пето. Том I, Париж, 1826, стр. 130—131). — 603.
- ¹⁷² *Determinatio est negation* — определението е отрицание. Тук Маркс цитира тази теза на Спиноза в тълкуването на Хегел, получило широка известност. Спиноза употребява този израз в смисъл „ограничението е отрицание“ (виж Б. Спиноза. „Преписка“, писмо № 50). — 605.
- ¹⁷³ Тук се цитира книгата на А. Потър „Political Economy: Its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People“. New-York, 1841 („Политическа икономия: нейният предмет, предназначение и принципи, разгледани с оглед на жизнените условия на американския народ“. Ню Йорк, 1841). Както личи от предговора, по-гласямата част от книгата представлява предимно препечатване (с направените от А. Потър изменения) на първите десет глави от книгата на Дж. Скруп „The Principles of Political Economy“ („Принципи на политическата икономия“), публикувана в Англия през 1833 г. — 605.
- ¹⁷⁴ Думите „*nulla dies sine limea*“ („нико ден без шрих“) се приписват на бележития древногръцки художник Апелес, който имал за правило всеки ден да работи макар и малко над картините си. — 618.
- ¹⁷⁵ Linguet. „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“ Tome I, Londres. 1767, p. 236. — 624.
- ¹⁷⁶ *Peculium* (пекулий) — в древния Рим част от имуществото, която главата на семейството имал право да предава за стопанисване или управление на някой свободен или роб. Владееенето на пекулий не премахвало фактичката зависимост на роба от господаря му и юридически собственик на пекулия си оставал господарят. Например на притежателя на пекулий — роб, се разрешавало да сключва сделки с трети лица, но само в размери, които изключвали възможността а получи парична сума, достатъчна за пълното откупуване от робството. С осъществяването на особено изгодни сделки и на други мерки, от които можело да се

- очаква значително увеличаване на пекулия, обикновено се заемал главата на семейството. — 627.
- 177 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 142 (А. Смит. Изследване върху същността и причините за богатството на народите“. Т. I, Единбург, 1814, стр. 142). — 630.
- 178 Между 1849 и 1859 г. Англия участвувала в няколко войни: Кримската (1853—1856), против Китай (1856—1858 и 1859—1860) и против Иран (1856—1857). Освен това през 1849 г. Англия завършила завладяването на Индия, а през 1857—1859 г. войските ѝ били хвърлени за потушаване на индийското националноосвободително въстание. — 647.
- 179 Виж бележка 96. — 654.
- 180 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I. Dublin, 1770, p. 39, 40. (Дж. Стюарт. „Изследване върху принципите на политическата икономия“. Том I, Дъблин, 1770, стр. 39, 40). — 656.
- 181 Виж бележка 151. — 660.
- 182 Н. Боало. Сатира VIII. — 661.
- 183 Има се предвид произведението на Ф. Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото издание, т. 2). — 662.
- 184 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 6. — 663.
- 185 Виж бележка 133. — 663.
- 186 „Low Church“ („ниска църква“) — разпространено главно сред буржоазията и низшето духовенство течение в англиканската църква. Неговите привържени проповядвали буржоазно-християнския морал и развивали филантропична дейност, която винаги имала фарисейски характер. Граф Шефтсбъри (или също лорд Аншли) благодарение на подобна дейност имал значително влияние в кръговете на „ниската църква“, затова Маркс иронично го нарича „папа“ на тази църква. — 682.
- 187 Виж бележка 151. — 684.
- 188 Хораций. „Наука за поезията“, стих 173. — 685.
- 189 Този израз се употребява в произведението на Фурие „Le nouveau monde industriel et sociétaire“ („Новият стопански и социатарен свят“), раздел пети, допълнения към глава XXXVI; раздел шести, обобщаващи изводи. — 701.
- 190 Виж бележка 91. — 709.
- 191 *Ерин* — древното ме на Ирландия. — 714.
- 192 Перифразирани думи на Мефистофел от трагедията на Гьоте „Фауст“ („Пролог в небето“) — 715.
- 193 *Фени* — дребнобуржоазни ирландски революционери. Първите фениански организации възникнали през 1857 г. в Ирландия и САЩ, където обединявали емигрантите от ирландски произход. Програмата и дейността на фениите отразявали протеста на народните маси в Ирландия срещу английското колониално потисничество. Фениите искали национална независимост за своята страна, ус-

тановяване на демократична република, превръщане на селяните арендатори в собственици на обработваната от тях земя и т. н. Те смятали да осъществят политическата си програма чрез въоръжено въстание. Но тяхната заговорническа дейност била безуспешна. В края на 60-те години фенните били масово репресирани. През 70-те години движението започнало да запада. — 717.

- 194 „*Acerba fata Romanos agunt scelusque fraternae pecis*“ („Суровата съдба и злодейското братоубийство преследват римляните“) — Хораций. Епод 7. — 717.
- 195 Под революция на световния пазар тук се разбира силното намаляване от края на XV век на ролята на Генуа, Венеция и другите градове на Северна Италия в транзитната търговия, причина за което били великите географски открития от онова време: откриването на Куба, Хаити и Бахамските острови, на северноамериканския континент, на морския път за Индия покрай най-южната точка на Африка и най-после на Южноамериканския континент. — 721.
- 196 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. 1, Dublin, 1770, p. 52. — 723.
- 197 „*Pauper ubique jacet*“ („Бедните навсякъде са онеправдани“) — думи от съчинението на Овидий „Фасти“, книга първа, стих 218. — 725.
- 198 Има се предвид очевидно указът за търсене на избягалите селяни, издаден през 1597 г. при царуването на Фьодор Иванович, когато Гусия се управлявала фактически от Борис Годунов. Съгласно този указ избягалите от непо илното потисничество и робията на помешчиците селяни трябвало да бъдат търсени пет години и принудително връщани на предишните им господари. — 727.
- 199 В английската буржоазна историография „славна революция“ бил наречен държавният преврат от 1688 г., в резултат на който в Англия била установена конституционна монархия, основана на компромиса между едроземевладелската аристокрация и едрата буржоазия. — 727.
- 200 Има се пред вид излезлият през 1796 г. в Лондон памфлет: „A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, Early in the present Sessions of Parliament“ („Писмо на уважаемия Едмънд Бърк до благородния лорд във ерзка с нападките, отправени към него и неговата пенсия от херцог Бедфорд и граф Лодердел в камарата на лордовете в началото на сегашната сесия на парламента“). — 728.
- 201 *Закон на Лициний* — закон, приет в древния Рим през 367 г. преди н. е. Той предвиждал известно ограничаване на прагото да се дават обществени земи за лично ползване и частично отменяне на дълговете. Насочен против увеличаването на едрото земевладение и привилегиите на патрицианската аристокрация, той отразявало известно засилване на икономическите и политическите позиции на плебса. Римската традиция приписва авторството на закона на народните трибуни Лициний и Секстий. — 231.
- 202 Има се пред вид въстанието през 1745—1746 г. на привържениците на кралската династия на Стюартите, които настоявали на английския престол да бъде качен така нареченият „млад претендент“ Чарлз Едуард. Същевременно въстанието отразявало протеста на изродните маси в Шотландия и Англия срещу експлоатирването им от лендлордовете и масовото им лишаване от земя. След потушаването на въстанието от редоените гойски на Англия клановата система в планинска

- Шотландия започнала бързо да се разлага и изгонването на селяните от земята още повече се засилило. — 733.
- ²⁰³ *Таксмени*, както обяснява самият Маркс в статията си „Избори. — Финансови усложнения. — Херцогиня Съдърланд и робството“ (виж настоящото издание, т. 8, стр. 517—523), се наричали в Шотландия при господството на клановата система старейшините, пряко подчинени на вожда на клана — лерда („големия човек“). Последният им разпределял земята, „так“, която била собственост на целия клан, а като признание на властта на лерда таксмените му плащали малък данък. Последните от своя страна разпределяли участъците земя между своите васали. С разлагането на клановата система лердът се превръща в лендлорд, а таксмените — по същество в капиталистически фермери. Същевременно и предишният данък се заменя с поземлена рента. — 733.
- ²⁰⁴ *Гели* — коренното население на планинските райони в Северна и Западна Шотландия, потомци на древните келти. — 733.
- ²⁰⁵ Маркс има пред вид статията си: „Избори. — Финансови усложнения. — Херцогиня Съдърланд и робството“, публикувана във вестник „New-York Daily Tribune“ от 9 февруари 1853 г. (виж настоящото издание, т. 8, стр. 517—523). — 734.
- ²⁰⁶ Виж бележка 121. — 736.
- ²⁰⁷ *Petty Sessions* (малки сесии) — сесии на мировите съдилища в Англия; разглеждат дребни дела по опростено съдопроизводство. — 739.
- ²⁰⁸ A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237. — 741.
- ²⁰⁹ Виж бележка 175. — 741.
- ²¹⁰ Виж бележка 145. — 742.
- ²¹¹ *Законът против „конспирациите“* съществувал в Англия още в средните векове. Той забранявал „всякакви конспиративни действия, дори и поводът за тях да е законен“. Въз основа на този закон се потискали организациите и класовата борба на работниците както преди приемането на законите против работническите сдружения (виж бележка 145), така и след отменяването им. — 744.
- ²¹² Става дума за правителството на якобинската диктатура във Франция от юни 1793 до юни 1794 г. — 745.
- ²¹³ A. Anderson. „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time“ (A. Андерсън, „Исторически и хронологически очерк за търговията от най-ранните сведения за нея до днес“). Първото издание излязло в Лондон през 1764 г. — 748.
- ²¹⁴ J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI. — 748.
- ²¹⁵ Виж бележка 56. — 754.
- ²¹⁶ G. Gülich. „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit“. Bd. I, Jena, 1830, S. 371 f. Гюлих. Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието в най-важните търговски държави на нашето време“. Т. I, Йена, 1830, стр. 371). — 756.

- ²¹⁷ Тук Марк цитира изглежда английското издание на приписваната на Ян де Вит книга „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Friesland“ („Посочване на най-важните политически принципи и максими на република Холандия и Западна Фрисландия“), публикувана за пръв път в Лейден през 1662 г. Както е установено днес, нейн автор с изключение на две глави, написани от Ян де Вит, бил холандският икономист и капиталист Питер фон дер Хоре (наричан също Питер де ло Кур). — 758.
- ²¹⁸ Виж бележка 213. — 761.
- ²¹⁹ *Асиенто* — название на договорите, по силата на които през XVI—XVII в. Испания давала на чужди държави и частни лица специалното право да продават негри рози в нейните американски владения. — 761.
- ²²⁰ *Tantae molis erat* (струваше толкова труд) — израз от поемата на Вергилий „Енеида“, книга първа, стих 33. — 761.
- ²²¹ С. Pecqueur. „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés“. Paris, 1842, p. 435 (К. Пекьор. „Нова теория на социалната и политическата икономия, или Изследване върху организацията на обществата“. Париж, 1842, стр. 435). — 763.
- ²²² Виж бележка 170. — 772.
- ²²³ Виж бележка 68. — 774.
- ²²⁴ Има се предвид банковият акт от 1814 г. В стремежа си да предотврати затрудненията при размяната на банкноти срещу злато в 1814 г. английското правителство по инициатива на Р. Пил приело закон за реформиране на Английската банка, като я разделило на две самостоятелни отделения — банково и емисионно, и установило твърда норма за осигуряване на банкнотите със злато. Пускането на банкноти, които нямали златно покритие, се ограничавало на 14 млн. фунта стерлинги. Но въпреки действието на банковия акт от 1814 г. количеството на намиращите се в обръщение банкноти зависело фактически не от фонда за покритие, а от търсенето им в сферата на обръщението. През периоди на икономически кризи, когато особено остро се чувствувала нуждата от пари, английското правителство временно спирало действието на акта от 1814 г. и увеличавало сумата на банкнотите, които нямали златно покритие. — 724.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

- Адингтъм* (Addington), Стивън (1729—1796) — английски свещеник, автор на редица учебни помагала. — 730.
- Александра* (1844—1925) — дъщеря на датския крал Кристиан IX, през 1863 г. се омъжила за уелския принц, по-късно английски крал Едуар VII. — 265.
- Ана* (1665—1714) — английска кралица (1702—1714). — 174, 740.
- Андерсън* (Anderson), Адам (ок. 1692—1765) — шотландски буржоазен икономист, автор на труд по история на търговията. — 748, 761.
- Андерсън* (Anderson), Джеймс (1739—1808) — английски буржоазен икономист, разработил в основни линии теорията на диференциалната рента. — 513, 568, 627, 730, 733, 748.
- Антипатър* от Солун (I век пр. н. е.) — древногръцки поет. — 419.
- Апиан* (края на I в. — 70 години на II в.) — бележит древноримски историк. — 731.
- Арбуътнот* (Arbuthnot), Джон — английски фермер, автор на излязлото през 1773 г. в Лондон анонимно произведение „Изследване на зависимостта между сегашните цени на хранителните продукти и раз-^{та} мера на фермите“. — 319, 338—339, 727, 731.
- Ариосто* (Ariosto), Лудовико (1474—1533) — един от най-големите италиански поети от епохата на Възраждането, автор на поемата „Бесният Роланд“. — 43.
- Аристотел* (384—322 преди н. е.) — велик древен мислител, във философията се колебаел между материализма и идеализма, идеолог на робовладелската класа; по икономическите си възгледи защитник на натуралното робовладелско стопанство, пръв анализирал формата на стойността. — 72—73, 94, 98, 164, 176, 338, 419.
- Аркрайт* (Arkwright), Ричард (1732—1792) — английски фабрикант; присвоил много патенти за чужди изобретения, направени в Англия. — 388, 393, 434, 439, 497.
- Архилох* (VII в. преди н. е.) — древногръцки поет лирик. — 378.
- Архимед* (ок. 287—212 преди н. е.) — велик древногръцки математик и механик. — 315.
- Атений* (края на II — началото на III в.) — древногръцки ритор и граматик. — 112, 144.

Ашли (Ashly), Антони Купер, граф *Шефтсбъри* (1801—1885) — английски политически деец, през 40-те години възглавявал в парламента групата на торите филантропи, от 1847 г. виг. — 413, 424, 682.

Б

Базедов (Basedow), Иохан Бернхард (1723—1790) — германски педагог. — 498.

Байлс (Byles), Джон Барнард (1801—1884) — английски юрист, член на Тайния съвет, тори, автор на трудове по юридически, икономически и други въпроси. — 282, 741, 742.

Балард (Ballard), Едуард (1820—1897) — английски лекар, медицински инспектор в Лондон. — 479.

Балзак (Balzac), Оноре *дьо* (1799—1850) — велик френски писател реалист. — 597.

Банкс (Bankes), Джордж (1788—1856) — английски юрист и политик, тори, член на парламента. — 682.

Барбон (Barbon), Никълъс (1640—1698) — английски буржоазен икономист, смятал, че стойността на една вещь се определя от нейната полезност; предшественик на така наречената държавна теория за парите. — 48—50, 135, 141, 155—157, 625.

Бартън (Barbon), Джон (края на XVIII — началото на XIX в.) — английски икономист, представител на класическата буржоазна политическа икономия. — 641, 680.

Бастиа (Bastiat), Фредерик (1801—1850) — френски вулгарен икономист, проповедник на теорията за хармония на класовите интереси в буржоазното общество. — 19, 74, 94, 204, 419, 571.

Бebel (Bebel), Август (1840—1913) — бележит деец на германското и международното работническо движение, един от основателите и водачите на германската социалдемократия, член на I Интернационал,

от 1867 г. депутат в райхстага, приятел и съратник на Маркс и Енгелс; през последния период от дейността си допуснал редица грешки от центристски характер. — 41.

Бebидж (Babbage), Чарлз (1792—1871) — английски математик и механик, буржоазен икономист. — 358, 361, 387, 403, 64.

Бейкън (Bacon), Френсис, барон Веруламски (1561—1626) — бележит английски философ, родоначалник на английския материализъм; природоизследовател и историк. — 402, 724, 725.

Бейкър (Baker), Роберт — през 50-те и 60-те години английски фабричен инспектор. — 310, 411, 436, 458, 714.

Бейли (Bailey), Самуел (1791—1870) — английски буржоазен икономист и философ; от позициите на вулгарната политическа икономия критикувал трудовата теория за стойността на Рикардо; същевременно правилно забелязал някои противоречия в икономическите му възгледи. — 62, 69, 76, 96, 541, 618.

Бейнс (Baupes), Джон — член на муниципалитета на английския град Блякъбъри; през 1857 г. прочел и публикувал две лекции за търговията с памук. — 400, 402.

Бекариа (Beccaria), Чезаре (1738—1794) — италиански юрист, публицист и икономист; виден представител на буржоазното Просвещение от XVIII век. — 377.

Бекман (Beckmann), Йохан (1739—1811) — германски буржоазен учен, автор на редица трудове по технология и икономика. — 438.

Бел (Bell), Чарлз (1774—1842) — шотландски физиолог и хирург. — 289, 671.

Белърс (Bellers), Джон (1654—1725) — английски икономист, подчертавал значението на труда при създаването на богатството; автор на редица утопични проекти за социални реформи. — 143, 150, 157, 337, 360, 438, 489, 498, 623.

- Бентам** (Bentham), Йеремия (1748—1832) — английски буржоазен социолог, теоретик на утилитаризма. — 187, 617—618.
- Беркли** (Berkeley), Джордж (1685—1753) — английски реакционен философ, виден представител на субективния идеализъм, епископ, в политическата икономия — критик на меркантилизма; смята труда за главен източник на богатството; представител на номиналистическата теория за парите. — 347, 366.
- Бидо** (Bidaut), Ж. Н. (първа половина на XIX в.) — френски публицист, държавен служител. — 332.
- Бизе** (Biese), Франц (1803—1895) — германски педагог, филолог и философ, автор на труд за философията на Аристотел. — 419.
- Бичер-Стоу** (Beecher-Stowe), Харriet Елизабет (1811—1896) — известна американска писателка, активна участничка в аболиционисткото движение в САЩ. — 734.
- Бланки** (Blanqui), Жером Адолф (1798—1854) — френски буржоазен икономист и историк на икономическите учения, представител на гуларната политическа икономия. — 287, 349.
- Бланки** (Blanqui), Луи Огюст (1805—1881) — виден френски революционер, представител на утопичния комунизъм, активен участник в революциите от 1830 и 1848 г. — 287.
- Блакley** (Blakey), Роберт (1795—1878) — английски буржоазен философ. — 726.
- Блок** (Block), Морис (1816—1901) — френски буржоазен статистик и икономист, представител на вулгарната политическа икономия. — 21.
- Боагилбер** (Boisguillebert), Пиер (1646—1714) — френски икономист, предшественик на физиократите, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия във Франция. — 142, 152.
- Боало** (Boileau), Никола (1636—1711) — френски поет и теоретик на классицизма. — 661.
- Боало** (Boileau), Етиен (1200—1269) — кралски прево (кмет) на Париж, съставител на „Книга за занаятите“ — сборник от уставите на парижките занаятчийски цехове. — 495.
- Боксхорн** (Boxhorn), Маркус Зюериус (1612—1653) — холандски историк и филолог. — 438.
- Болингброк** (Bolingbroke), Хенри (1678—1751) — английски философ, деист, публицист и политически деец, един от лидерите на партията на торите. — 757.
- Болтон** (Boulton), Метю (1781—1809) — английски инженер и индустриалец. — 470.
- Брайт** (Bright), Джон (1811—1889) — английски фабрикант, буржоазен политически деец, един от водачите на Лигата против житните закони; от началото на 60-те години лидер на лявото крило на либералната партия; заемал редица министерски постове в либералните кабинети — 19, 266, 293, 565, 659, 685, 751.
- Брей** (Bray), Джон Френсис (1809—1895) — английски икономист, социалист утопист, последовател на Р. Оуен; развивал теорията за „трудовите пари“. — 81.
- Брентано** (Brentano), Луйо (1844—1931) — германски вулгарен буржоазен икономист, един от главните представители на „кадетерсоциализма“. — 40—44.
- Бриндли** (Brindley), Джеймс (1716—1772) — английски инженер и изобретател. — 361.
- Броди** (Brodie), Бенджамин (1783—1862) — известен английски хирург. — 289.
- Бродхърст** (Broadhurst), Дж. — английски икономист от средата на XIX в., представител на вулгарната буржоазна политическа икономия. — 68.
- Брум** (Brougham), Хенри Питър, барон (1778—1868) — английски юрист и литератор, през 20-те—30-те години виден деец на партията на

- вигите, лорд-канцлер (1830—1834). — 761.
- Брюкнър** (Bruchner), Иоанес (1726—1804) — английски протестантски свещеник, теолог. — 625.
- Бъчънан** (Buchanan), Дейвид (1779—1848) — английски публицист и буржоазен икономист, последовател и коментатор на А. Смит. — 138, 563, 733.
- Бътлер** (Butler), Самуел (1612—1860) — английски поет сатирик, автор на поема а:а „Худибрас“. — 49.
- Бърк** (Burke), Едмънд (1729—1797) — английски публицист и политически деец, автор на редица трудове по икономически въпроси; в началото на дейността си клонял към либерализма, по-късно — реакционер, един от върлите противници на френската буржоазна революция от края на XVIII в. — 219, 247, 334, 723, 762.
- Буше** (Buche), Филип (1796—1865) — френски политически деец и историк, буржоазен републиканец, един от идеолозите на християнския социализъм. — 745.
- В
- Валентин** (Valentin), Габриел Густав (1810—1883) — германски физиолог. — 492.
- Вандерлинт** (Vanderlint), Джейкъб (ум. в 1740 г.) — английски икономист, предшественик на физиократите, един от ранните представители на количествената теория за парите. — 135, 142, 156, 234, 286, 324, 342, 360, 625.
- Вергилий** (Публий Вергилий Марон) (70—19 г. преди н. е.) — бележит римски поет. — 312, 761.
- Верри** (Verri), Пиетро (1723—1797) — италиански буржоазен икономист, един от първите критици на учението на физиократите. — 56, 102, 145, 341.
- Вико** (Vico), Джамбатиста (1658—1744) — бележит италиански буржоазен социолог, опитвал се да установи обективните закономерности на общественото развитие. — 383.
- Вилхелм III Орански** (1650—1702) — наместник на Нидерландия (1672—1702), английски крал (1689—1702). — 727.
- Вилхелм IV** (1765—1837) — английски крал (1830—1837). — 299.
- Вилиерс** (Villiers), Чарлз (1802—1898) — английски политически деец и юрист, Фритредер, член на парламента. — 278.
- Вирт** (Virth), Макс (1822—1900) — германски вулгарен буржоазен икономист и публицист. — 89, 241.
- Висеринг** (Vissering), Симон (1818—1888) — холандски вулгарен буржоазен икономист и статистик. — 510.
- Вит** (Witt), Ян де (1625—1672) — нидерландски държавник, фактически управител на провинцията Холандия (1653—1672), представял интересите на едрата търговска буржасия. — 625, 758.
- Вобан** (Vauban), Себастиан льо Претр (1633—1707) — френски маршал, военен инженер, критикувал данъчната система във Франция. — 152.
- Вокансон** (Vaucanson), Жак дьо (1709—1782) — френски механик, усъвършенствувал конструкцията на тъкачните станове; изобретател на интересни играчки а:томати. — 393.
- Вольтер** (Voltaire), Франсоа Мари (1694—1778) — френски философ деец, писател сатирик, виден представител на буржоазното Просвещение от XVIII в., водел борба против абсолютизма и католицизма. — 207, 774.
- Волф** (Wolff), Вилхелм (180—1864) — германски пролетарски революционер, по професия учител, син на силезийски крепостен селянин; през 1846—1847 г. член на Брюкселския комунистически кореспондентски комитет, от март 1848 г. член на Централния комитет на Съюза на комунистите, през 1848—1849 г. един от редакторите на „Neue Rheinische Zeitung“; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 5.

Волф (Wolff), Кристиан (1679—1754) — германски философ идеалист, метафизик. — 617.

Г

Галиани (Galiani), Фердинандо (1728—1787) — италиански буржоазен икономист, критик на учението на физиократите; тврдял, че стойноста на вешта се определа от нейната ползност, но съвременен изказвал редица правилни догадки за същността на стоката и парите. — 87, 102, 103, 110, 165, 170, 326, 652.

Ганил (Ganilh), Шарл (1758—1836) — френски буржоазен политик; вулгарен икономист, епигон на меркантилизма. — 74, 93, 185, 191, 457.

Гарние (Garnier), Жермен (1754—1821) — френски икономист и политик, монархист; епигон на школата на физиократите; преводач и критик на А. Смит. — 375, 559.

Гаскел (Gaskell), Питър — английски лекар, либерал, буржоазен публицист от първата половина на XIX век. — 445, 454.

Георг II (1683—1760) — английски крал (1727—1760). — 52, 108, 742, 743.

Георг III (1738—1820) — английски крал (1760—1820) — 743.

Гисборн (Gisborne), Томас (1758—1846) — английски богослов, автор на редица книги по въпросите на християнския морал. — 760.

Гладстон (Gladstone), Уилям Юърт (1809—1898) — английски държавник, тори, след това пилит, през втората половина на XIX в. един от лидерите на либералната партия; канцлер на съкровището (1852—1855 и 1859—1866) и министър-председател (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894). — 40—44, 462, 660, 661, 744.

Годунов, Борис Фьодорович (ок. 1551—1605) — руски цар (1598—1605). — 727.

Готшед (Gottsched), Йохан Кристоф (1700—1766) — немски писател и критик, представител на ранното Про-

свещение на XVIII в. в Германия. — 230.

Грег (Greg), Роберт Хайд (1795—1875) — едър английски фабрикант, либерал. — 301.

Грегоар (Gregoir), X. — секретар на асоциацията на печатарските работници в Брюксел, автор на книгата „Печатарските работници пред изправителния съд в Брюксел“, излязла през 1865 г. — 562.

Грей (Gray), Джон — английски буржоазен писател от края на XVIII в., автор на редица политически и икономически книги. — 172.

Грей (Gray), Джон (1798—1850) — английски икономист, социалист утопист, последовател на Р. Оуен; един от авторите на теорията за „трудните пари“. — 81.

Грей (Gray), Джордж (1799—1882) — английски държавник, виг, министър на вътрешните работи (1846—1852, 1855—1858 и 1861—1866) и министър на колонии (1854—1855). — 298, 672.

Гринхау (Greenhow), Едуард Хедлем (1814—1888) — английски лекар трапевт. — 255, 257, 303.

Гроув (Grove), Уилям Роберт (1811—1896) — английски физик и юрист. — 533.

Гътри (Guthrie), Джордж Джеймс (1785—1856) — английски хирург. — 289.

Гюlich (Gulich), Густав (1791—1847) — германски буржоазен икономист и историк, автор на редица трудове по история на народното стопанство. — 15, 756.

Гьоте (Goethe), Йохан Волфганг (1749—1832) — велик германски писател и мислител. — 43, 81, 99, 205, 207, 601, 715.

Д

Данте Алигери (Dante Alighieri) (1265—1321) — велик италиански поет. — 13, 115, 258.

Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — велик английски природоизследовател, основоположник на

- научната еволюционна биология. — 353, 354, 383.
- Даумер* (Daumer), Георг Фридрих (1800—1875) — германски писател, автор на трудове по история на религията. — 297.
- Декарт* (Descartes), Рене (1596—1650) — бележит френски философ дуалист, математик и природоизследовател. — 402.
- Де Куинси* (De Quincey), Томас (1785—1859) — английски писател и икономист, коментатор на Рикардо; трудовете му отразяват упадъка и разложението на рикардианската школа. — 407.
- Дер* (Daige), Ежен (1798—1847) — френски буржоазен икономист, издател на съчинения по политическа икономия. — 49, 103, 120, 152, 170, 324.
- Дерби* (Derby), Едуард Джордж Джефри Смит *Стъдли*, граф (1799—1869) — английски държавник, лидер на торите, по-късно един от лидерите на консервативната партия; министър-председател (1852, 1858—1859 и 1865—1868). — 466.
- Де-Роберти*, Евгений Валентинович (1843—1915) — руски философ-позитивист, вулгарен буржоазен икономист, през 70-те години земски деец, буржоазен либерал, по-късно емигрирал във Франция. — 1.
- Дестют дьо Траси* (Destutt de Tracy), Антоан Луи Клод, граф (1754—1836) френски вулгарен икономист, философ сенсуалист; привърженик на конституционната монархия. — 93, 169, 174, 337, 339, 657.
- Дефо* (Defoe), Даниел (ок. 1650—1731) — известен английски писател и публицист, автор на романа „Робинзон Крузо“. — 89—91, 152, 299, 625.
- Джейкъб* (1566—1625) — английски крал (1603—1625). — 726, 738, 742.
- Джейкъб* (Jacob), Уилям (ок. 1762—1851) — английски комерсант, автор на редица икономически трудове. — 52, 232.
- Дженовези* (Degenesi), Антонио (1712—1769) — италиански философ-идеалист и икономист, меркантилист. — 165.
- Джилот* (Gillott), Джозеф (1799—1873) — английски фабрикант, основател на едро производство на стоманени писци в Бирмингам. — 471.
- Джонс* (Jones), Ричард (1790—1885) — английски буржоазен икономист; трудовете му отразяват упадъка и разложението на класическата школа на политическата икономия, същевременно по редица въпроси на политическата икономия надминал Рикардо. — 33, 319, 340, 345, 577, 596, 606, 641.
- Дидро* (Diderot), Дени (1713—1784) — бележит френски философ, представител на механистическия материализъм, атеист, един от идеолозите на френската революционна буржоазия, просветител, ръководител на енциклопедистите. — 145.
- Дикенс* (Dickens), Чарлз (1812—1870) — велик английски писател реалист. — 452.
- Диодор Сицилийски* (ок. 80—29 преди н. е.) — древногръцки историк. — 154, 248, 352, 379, 519.
- Дицген* (Dietzgen), Йозеф (1828—1888) — бележит германски философ, стигнал самостоятелно до диалектическия материализъм; социалдемократ; по професия бил кожарски работник. — 20.
- Драйден* (Dryden), Джон (1631—1700) — английски поет и драматург, представител на классицизма. — 254.
- Дъбледей* (Doubleday), Томас (1790—1870) — английски публицист и икономист, буржоазен радикал, противник на малтусианството. — 758.
- Дънинг* (Dunning), Т. Дж. (1799—1873) — английски профсъюзен деец и публицист. — 558, 561, 762.
- Дъферин* (Dufferin), Фридерик, Темил Хамилтън, Темпъл *Блякууд*, маркиз (1826—1902) — английски държавник и дипломат, либерал, едър земевладелец в Ирландия, генерал-губернатор на Канада (1872—1878), вицекрал на Индия (1884—1888). — 715.

Дъфи (Duffy), Чарлз Гаван (1816—1903) — ирландски политически деец и публицист; през 1855 г. емигрирал в Австралия, където заемал редица държавни постове. — 775.

Дюкресио (Ducréiaux), Едуард (1804—1868) — белгийски публицист и статистик, буржоазен филантроп; инспектор по затворите и благотворителните заведения. — 677, 679.

Дюпон (Dupont), Пиер (1821—1870) — френски поет, автор на песни, много популярни сред работниците. — 699.

Дупон дьо Немур (Dupont de Nemours), Пиер Самуел (1739—1817) — френски буржоазен политически деец и икономист-физиократ. — 120.

Е

Евелинг (Aveling), Едуард (1851—1898) — английски писател, преводач на първия том на „Капиталът“; член на Социалдемократическата федерация, след това на Социалистическата лига; мъж на Елеонора Маркс. — 34.

Еверет (Everet) — английски изобретател от XVIII век. — 439.

Едуард III (1312—1377) — английски крал (1327—1377). — 108, 282, 741.

Едуард VI (1537—1553) — английски крал (1547—1553). — 738.

Ейкън (Aikin), Джон (1747—1882) — английски лекар, историк и радикален публицист. — 602, 603, 753, 760.

Екатерина II (1729—1796) — руска императрица (1762—1796). — 689.

Елизабета (1533—1603) — английска кралица (1558—1603). — 283, 726, 739, 742, 743.

Емери (Emeru) — американски изобретател. — 395.

Енгелс (Engels) Фридрих (1820—1895) — 3, 31—35, 37—40, 43—44, 88, 163, 175, 252, 256, 265, 278, 301, 311, 411, 433—435, 455, 498, 614, 643, 662, 765.

Енсор (Ensor), Джордж (1769—1843) — английски публицист, критик на малтусианството. — 733.

Епикур (ок. 341 — ок. 270 г. преди н. е.) — бележит древногръцки философ-материалист, атеист. — 92.

Ешвеге (Eschwege), Вилхелм (1777—1855) — германски геолог и минен инженер. — 52.

Ж

Жерар (Gerhardt), Шарл Фредерик (1816—1856) — бележит френски химик. — 320.

Жофрוא Сент-Илер (Geoffroy Saint-Hilaire), Етиен (1772—1844) — голям френски зоолог, еволюционист, един от предшествениците на Ч. Дарвин. — 748.

З

Зибер, Николай Иванович (1844—1888) — известен руски икономист; един от първите популяризатори на икономическите трудове на Маркс в Русия, макар и да не разбирал материалистическата диалектика и революционната същност на марксизма; стоял на позициите на радикалното буржоазно реформаторство. — 21.

Зорге (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906) — виден деец на американското и международното работническо и социалистическо движение, член на I Интернационал; активен пропагандатор на марксизма, приятел и съратник на Маркс и Енгелс; по произход германец, през 1852 г. емигрирал в Америка. — 35.

Зотбер (Soetbeer), Георг Адолф (1814—1892) — германски буржоазен икономист и статистик. — 32.

И

Идън (Eden), Фредерик Мортън (1766—1809) — английски буржоазен икономист, ученик на А. Смит. — 255, 609, 624—627, 680, 681, 726, 729, 731, 759, 760, 761.

- Иероним Блажени* (ок. 340—420 г.) — богослов, превел библията на латински език, родом от Далмация. — 115.
- Ирод* (73 — 4 г. преди н. е.) — юдейски цар (40 — 4 г. преди н. е.). — 414.
- Исократ* (436—338 г. преди н. е.) — древногръцки писател, автор на многобройни памфлети. — 379.

Й

- Йоан II Добрия* (1319—1364) — френски крал (1350—1364). — 741.
- Йънг* (Young), Артър (1741—1820) — английски агроном и буржоазен икономист, привърженик на количествената теория за парите. — 134, 242, 284, 679, 687.

К

- Кантилон* (Cantillon), Ричард (1680—1734) — английски икономист, предшественик на физиократите, търговец. — 562, 625.
- Кантилон* (Cantillon), Филип — английски икономист, публикувал през 1759 г. в своя преработка на английски език труда на Ричард Кантильон „Есе за природата на търговията изобщо“. — 562.
- Карл Велики* (ок. 742—814 г.) — франкски крал (768—800) и император (800—814). — 731.
- Карл V* (1500—1558) — император на така наречената Свещена римска империя (1519—1556) и испански крал (1516—1556) под името Карл I. — 740.
- Карл VI* (1685—1740) — император на така наречената Свещена римска империя (1711—1740). — 438.
- Карл X* (1622—1660) — шведски крал (1654—1660). — 728.
- Карл XI* (1655—1697) — шведски крал (1660—1697). — 728.
- Карлайл* (Carlisle), Антони (1768—1840) — английски лекар хирург. — 289.
- Карлайл* (Carlyle), Томас (1795—1881) — английски писател, историк и философ идеалист, критикувал английската буржоазия от позициите на реакционния романтизъм, след 1848 г. явен враг на работническото движение; принадлежал към партията на торите. — 266.
- Карли* (Carli), Джан Риналдо (1720—1795) — италиански учен, автор на редица трудове за парите и за житната търговия; противник на меркантилизма. — 341.
- Кауфман*, Иларион Игнатиевич (1848—1916) — руски буржоазен икономист, професор в Петербургския университет, автор на трудове по въпросите на паричното обръщение и кредита. — 21—25.
- Кейзнов* (Cazenove), Джон — английски вулгарен буржоазен икономист, последовател на Малтус. — 210, 329, 529, 576, 587, 674.
- Кембел* (Campbell), Джордж (1824—1892) — английски клониален чиновник в Индия, автор на редица трудове за Индия; член на парламента, либерал. — 370.
- Кене* (Quesnay), Франсоа (1694—1774) — голям френски икономист, основател на школата на физиократите; по професия лекар. — 19, 120, 331, 562, 599, 625.
- Кент* (Kent), Натаниел (1737—1810) — английски агроном, автор на редица трудове по селското стопанство. — 733.
- Кери* (Carey), Хенри Чарлз (1793—1879) — американски вулгарен буржоазен икономист, автор на реакционната теория за хармония на класовите интереси в капиталистическото общество. — 230, 539, 570, 734, 751.
- Кернс* (Cairnes), Джон Елиот (1823—1875) — английски буржоазен икономист и публицист; противник на робовладелството в жоните американски щати. — 238, 277, 344.
- Кетле* (Quetelet), Адолф (1796—1874) — белгийски буржоазен учен; статистик, математик и астроном; автор на антинаучната реакционна теория за „средния човек“. — 334.

- Кинкейд** (Kincald), Джон (1787—1862)—английски чиновник, от 1850 г. инспектор на фабриките и затворите в Шотландия. — 412.
- Киселъв**, Павел Дмитриевич, граф (1788—1872) — руски държавник и дипломат, генерал, през 1829—1834 г. ръководител на руската администрация в Молдавия и Влашко. — 250.
- Клаузен** (Clausen), Хайнрих (литературен псевдоним на Карл Хайк) (1771—1854) — германски писател, автор на сантиментални романи. — 236.
- Клаусен** (Clausen), Питер — белгийски изобретател, усъвършенствувал трикожната машина. — 383.
- Клемент** (Clement), Саймън — английски търговец, автор на излязлото в Лондон през 1695 г. анонимно произведение „Трактат относно общите представи за парите, търговията и валутния курс, така както те се отнасят помежду си“. — 103.
- Ко** (Caus), Саломон дьо (1576—1626) — френски инженер. — 388.
- Кобет** (Cobbett), Уилям (1762—1835) — английски политически деец и публицист, виден представител на дребнобуржоазния радикализъм, бил за демократизиране на английския политически строй. — 298, 726, 756, 758.
- Кобден** (Cobden), Ричард (1804—1865) — английски фабрикант, буржоазен политически деец, един от лидерите на фритредерите и основателите на Лигата против житните закони; член на парламента. — 19, 266, 293, 685.
- Колбер** (Colbert), Жан Батист (1619—1683) — френски държавник, генерален контролор на финансите (министър на финансите), водел меркантилистка политика в интерес на укрепването на абсолютната монархия. — 321, 759.
- Колен** (Colins), Жан Гийом Сезар Александър Иполит (1783—1859) — френски дребнобуржоазен икономист, по произход белгиец, защитавал присвояването на поземлената рента от държавата като средство за разрешаване на всички социални противоречия на капиталистическия строй. — 623, 699, 774.
- Колумб** (Colombo), Христофор (1451—1506) — бележит мореплавател, открил Америка; бил на испанска служба, по произход генуезец. — 143.
- Кондияк** (Condillac), Етиен Боно (1715—1780) — френски икономист и философ деист, сенсуалист; смятал, че стойността на една вещь се определя от нейната полезност. — 170, 171.
- Кондорсе** (Condorcet), Жан Антоан (1743—1794) — френски буржоазен социолог, просветител, през време на френската буржоазна революция от края на XVIII в. се присъединил към жирондистите; пръв разработил идеалистическата теория за историческия прогрес, според която източник на този прогрес е усъвършенствването на човешкия разум. — 626.
- Комт** (Comte), Огюст (1798—1857) — френски буржоазен философ и социолог, основател на позитивизма. — 21, 344.
- Комт** (Comte), Шарл (1782—1837) — френски либерален публицист, вулгарен икономист. — 754.
- Коп** (Корп), Херман Франц Мориз (1817—1892) — германски химик и историк на химията. — 320.
- Корбет** (Corbet), Томас — английски буржоазен икономист от XIX век. — 162, 597.
- Корбон** (Corbon), Клод Антим (1838—1891) — френски работник, по-късно политически деец, буржоазен републиканец. — 497.
- Кромвел** (Cromwell), Оливър (1599—1658) — годч на буржасията и на обуржоазилото се деорянтство прѣ периода на английската буржоазна революция от XVII в.; от 1653 г. лорд-протектор на Англия, Шотландия и Ирландия. — 725, 727, 751.
- Ксенофонт** (ок. 430 — ок. 354 г. преди н. е.) — древногръцки историк

- и философ, идеолог на робовладелската класа, защитник на натуралното стопанство. — 379.
- Кугелман* (Kugelman), Лудвиг (1830—1902) — германски лекар, участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия, член на I Интернационал; приятел на Маркс и Енгелс. — 14.
- Куза* (Cuza), Александру (1820—1873) — румънски политически деец, през 1859—1866 г. под името Александър Йоан I управител на дунавските княжества Молдавия и Влашко, които през 1862 г. образували единна румънска държава; бил отстранен от властта в резултат на реакционен заговор и емигрирал от страната. — 179.
- Курел-Сенвоа* Courcelle-Seneuil, Жан Гюстав (1813—1892) — френски буржоазен икономист, автор на редица трудове по икономика на промишлените предприятия, факто и по въпросите на кредита и банките. — 245, 605.
- Кустоди* (Custodi), Пи тро 1771—1842) — италиански икономист, известен с издаването на съчиненията на итгланските икономисти от края на XVI — началото на XIX в. — 56, 87, 102, 165, 170, 341, 377, 655.
- Кювие* (Cuvier), Жорж (1769—1832) — голям френски природоизследовател, зоолог и палеонтолог, който същевременно разработил антинаучната идеалистическа теория за катаклизмите. — 520.
- Кясълри* (Castlereagh), Роберт Стюарт еиконт (1769—1822) — английски държавник, тори, военен министър и министър на колониите (1805—1806, 1807—1809), министър на външните работи (1812—1822). — 439.
- Кълпер* (Culperer), Томас (1578—1662) — английски буржоазен икономист, привърженик на меркантилизма. — 761.
- и философ, идеолог на робовладелската класа, защитник на натуралното стопанство. — 379.
- френски археолог, либерален политически деец, вулгарен буржоазен икономист.* — 539.
- Лавери* (Lavergne), Луи Габриел Леонс Гило дьо (1809—1880) — френски политически деец и буржоазен икономист, автор на редица трудове по икономика на селското стопанство. — 511, 539, 717,
- Ланчелоти* (Lancellotti), Секондо (1575—1643) — италиански абат, археолог, автор на редица исторически трудове. — 438.
- Ласкер* (Lasker), Едуард (1829—1884) — германски политически деец, депутат от райхстага, един от основателите и водачите на национал-либералната партия, подкрепял реакционната политика на Бисмарк. — 41.
- Ласал* (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — германски дребнобуржоазен публицист, през 1848—1849 г. участвувал в демократическото движение в Рейнската провинция; в началото на 60-те години влязъл в работническото движение и бил един от основателите на общогерманския работнически съюз (1863); подкрепял политиката на обединение на Германия „отгоре“ под хегемонията на Пруссия; сложил началото на опортunistическото течение в германското работническо движение. — 7, 8, 117.
- Лашатр* (Lachâtre), Морис (1814—1900) — френски прогресивен журналист, участник в Парижката комуна, издател на първия том на „Капиталът“ на Маркс на френски език. — 29, 31, 35.
- Леви* (Levi), Люон (1821—1888) — английски буржоазен икономист, статистик и юрист. — 736.
- Ленг* (Laing), Самуел (1810—1897) — английски политически деец и публицист, заемал редица висши административни постове в английските железопътни компании; член на парламента, либерал. — 210, 652, 666, 681.
- Ленге* (Linguet), Симон Никола Анри (1736—1794) — френски адвокат

Л

Лаборд (Laborde), Александър Луи Жозеф, граф дьо (1774—1842) —

- публицист, историк и икономист, противник на физикратите, направил критически анализ на буржоазните свободи и на отношенията на капиталистическа собственост. — 245, 297, 345, 624, 741.
- Лесинг* (Lessing), Готхолд Ефраим 1729—1781) — велик германски писател, критик и философ, един от видните просветители от XVIII век — 25.
- Либих* (Liebig), Юстус (1803—1873) — бележит германски учен, един от основателите на агрохимията. — 252, 339, 398, 512, 581.
- Ливий*, Тит (59 преди н. е. — 17 от н. е.) — виден римски историк, автор на „Римска история от основаването на града“. — 290.
- Ликург* — легендарен законодател в древна Спарта, живял според преданието през IX—VIII в. преди н. е. — 435.
- Литбеу* (Letheby), Хенри (1816—1876) — английски лекар и химик. — 265.
- Лихновски* (Lichnowski), Феликс, княз 1814—1848) — пруски офицер, депутат от франкфуртското Национално събрание, принадлежал към дясното крило; убит от народа през време на франкфуртското въстание през септември 1848 г. — 600.
- Лициний* (Гай Лициний Столон) — римски държавник от първата половина на IV в. преди н. е. — 731.
- Ло* (Law), Джон (1671—1729) — английски буржоазен икономист и финансист, министър на финансите на Франция (1719—1720); известен със спекулантската си дейност по издаване на банкноти, която завършила с пълен крах. — 103, 625.
- Лодърдей* (Lauderdale), Джеймс, граф (1759—1839) — английски буржоазен политически деец и икономист; критикувал теорията на Смит от позициите на вулгарната политическа икономия. — 361.
- Лок* (Locke), Джон (1632—1704) — бележит английски философ дуалист, сенсуалист, буржоазен икономист, колебал се между номиналистическата и металната теория за парите. — 49, 103, 113, 136, 162, 402, 625.
- Лоран* (Laurent), Огюст (1807—1853) — френски химик. — 320.
- Луи Бонапарт* — виж *Наполеон III*.
- Луи Филип* (1773—1850) — френски крал (1830—1848). — 288, 289.
- Лукреций* (Тит Лукреций Кар) (ок. 99 — ок. 55 г. преди н. е.) — бележит римски философ и поет, материалист, атенст. — 228.
- Лутер* (Luther), Мартин (1483—1546) — виден деец на Реформацията, основател на протестантизма (лутеранството) в Германия; идеолог на германското бюргерство; през време на Селската война от 1525 г. се обявил против въстаналите селяни и градските бедняци на страната на князете. — 147, 204, 320, 600, 601, 755.
- Людвиг XIV* (1638—1715) — френски крал (1643—1715). — 152.
- Людвиг XVI* (1754—1793) — френски крал (1774—1792), екзекутиран през време на френската буржоазна революция от края на XVIII век. — 740.
- Льомонте* (Lemontey), Пьер Едуард (1762—1826) — френски историк, икономист и политически деец, през периода на френската буржоазна революция от края на XVIII в. принадлежал към дясното крило на Законодателното събрание (1791—1792). — 375.
- Льосаж* (Lesagge), Ален Рене (1668—1747) — френски писател, автор на известния роман „Положенията на Жил Блас от Сантилиана“. — 715.
- Льо Трон* (Le Trosne), Гийом Франсоа (1728—1780) — френски буржоазен икономист, физикократ. — 49, 52, 103, 113, 123, 127, 131, 156, 170, 171, 172, 175, 222.
- Льо Шапелие* (Le Chapelier), Исак Рене Ги (1754—1794) — френски реакционен политически деец, автор на приетия на 14 юни 1791 г. закон за забраняване на работническите съюзи и стачките; за участие в заговорническа дейност през пери-

ода на якобинската диктатура бил екзекутиран. — 745.

М

- Майтцен** (Meitzen), Август (1822—1910) — германски буржоазен статистик и историк икономист; автор на редица трудове по история на аграрните отношения в Германия и другите европейски страни. — 249.
- Мак Грегор** (Mac Gregor), Джон (1797—1857) — английски статистик, фритредер, член на парламента, учредител и един от директорите на Кралската британска банка (1849—1856). — 284.
- Мак Кълък** (MacCulloch), Джон Рамси (1789—1864) — английски буржоазен икономист, вулгаризатор на икономическото учение на Рикардо, върл апологет на капитализма. — 155, 162, 165, 204, 284, 332, 419, 447, 452, 528, 61, 618, 730.
- Макларен** (MacLaren), Джеймс — английски буржоазен икономист от XIX в., изследовател на историята на паричното обръщение. — 109.
- Маклеод** (Macleod), Хенри Дънинг (1821—1902) — английски вулгарен буржоазен икономист, развивал така наречената капиталотворческа теория за кредита. — 74, 165.
- Маколей** (Macaulay), Томас Бабингтън (1800—1859) — английски буржоазен историк и политически деец, член на парламента. — 284, 287, 721, 727.
- Максимилан** Хабсбург (1832—1867) — австрийски ерцхерцог, генерал-губернатор на австрийските владения в Италия (1857—1859), през време на англо-френско-испанската интервенция в Мексико бил провъзгласен за император на марionетната мексиканска империя (1864—1867), разстрелян от мексиканските патриоти. — 179.
- Малтус** (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — английски свещеник, икономист, идеолог на обуржоазилата се земевладелска аристокрация, апологет на капитализма, проповедник на човеконенавистническата теория за население-то. — 13, 225, 324, 364, 513, 535, 563, 564, 576, 582, 587, 596, 597, 603, 604, 606, 615, 618, 625, 643, 656, 709.
- Мън** (Mun), Томас (1571—1641) — английски търговец и икономист, меркантилист, автор на теорията за търговския баланс, от 1615 г. един от директорите на Източноиндийската компания. — 519.
- Мандевил** (Mandeville), Бернар (1670—1733) — английски писател и икономист. — 367, 623—625.
- Маркс** (Marx), Карл (1818—1883) (биографични данни). — 7, 14, 15, 21—26, 29—36, 38—44, 232.
- Маркс-Евелинг** (Marx-Aveling), Елеонора (1855—1898) — деец на английското и международното работническо движение; най-малката дъщеря на Маркс, от 1884 г. жена на Е. Евелинг. — 34, 39, 43, 44.
- Мартино** (Martineau), Харнет (1802—1876) — английска буржоазна писателка, проповедница на малтусианството. — 644.
- Маси** (Massie), Джозеф (ум. в 1784 г.) — английски икономист, представител на класическата буржоазна политическа икономия. — 521.
- Маурер** (Maurer), Георг Лудвиг (1790—1872) — виден германски буржоазен историк, изследовател на обществения строй на древна и средновековна Германия. — 84, 250.
- Менделсон** (Mendelssohn), Мозес (1729—1786) — германски реакционен буржоазен философ-деист. — 25.
- Менений Агрипа** (ум. в. 493 г. преди н. е.) — римски патриций. — 373.
- Меривейл** (Merivale), Херман (1806—1874) — английски буржоазен икономист и държавник, либерал, автор на трудове за принципите на колонизацията. — 643, 772.
- Мерсие дьо ла Ривиер** (Mercier de la Rivière), Пол Пиер (1720—1793) — френски буржоазен икономист, физиократ. — 121, 122, 142, 159, 162, 169, 172, 203.

- Мил** (Mill), Джеймс (1773—1836) — английски буржоазен икономист и философ, вулгаризатор на теорията на Рикардо; във философията последовател на Бентам. — 125, 136, 165, 19, 210, 365, 447, 513, 575, 579, 581, 619.
- Мил** (Mill), Джон Стюърт (1806—1873) — английски буржоазен икономист и философ позитивист, епигон на класическата школа на политическата икономия. — 19, 20, 136, 144, 382, 447, 513, 522—524, 598, 604, 607, 619, 751.
- Мирабо** (Mirabeau), Виктор Рикети, маркиз *дво* (1715—1789) — френски буржоазен икономист, физиократ; баща на Мирабо, Оноре Габриел. — 625, 767.
- Мирабо** (Mirabeau), Оноре Габриел (1749—1791) — виден деец на френската буржоазна революция от края на XVIII в., изразител на интересите на едрата буржоазия и на обуржоазилото се дворянство. — 487, 722, 736, 749, 750, 759.
- Модсли** (Maudslay), Хенри (1771—1841) — английски конструктор и фабрикант. — 395.
- Молилари** (Molinari), Гюстав (1819—1912) — белгийски вулгарен буржоазен икономист, фритредер. — 170, 433, 605, 772.
- Момзен** (Mommsen), Теодор (1817—1903) — германски буржоазен историк на древния Рим. — 179, 182.
- Монталамбер** (Montalambert), Шарл (1810—1870) — френски политически деец и публицист, през периода на Втората република депутат от Учредителното и Законодателното събрание, водач на католическата партия. — 479.
- Монтей** (Monteil), Аман Алексис (1769—1850) — френски буржоазен историк. — 747.
- Монтескьо** (Montesquieu), Шарл (1689—1755) — бележит френски буржоазен социолог, икономист и писател, представител на буржоазното Просвещение от XVIII в.; привърженик на количествената теория за парите. — 103, 135, 136, 624, 757.
- Мор** (More), Томас (1478—1535) — английски политически деец, лорд-канцлер, писател хуманист, един от ранните представители на утопичния комунизъм, автор на „Утопия“. — 625, 723, 724, 739.
- Мортон** (Morton), Джон Чалмърс (1821—1888) — английски агроном, автор на редица трудове по въпросите на селското стопанство. — 387, 561.
- Мур** (Moore), Самуел (ок. 1830—19 2) — английски юрист, член на I Интернационал; заедно с Евелинг превел на английски език I том на „Капиталът“ и „Манифест на комунистическата партия“, приятел на Маркс и Енгелс. — 34, 35.
- Мъри** (Murphy), Хю (1779—846) — английски географ. — 352.
- Мърфи** (Murphy), Джон Никълъс — английски буржоазен публицист, автор на книгата „Ирландия, нейната промишленост, политически и социални отношения“, излязла в Лондон през 1870 г. — 710.
- Мюлер** (Müller), Адам Хайнрих (1779—1829) — германски публицист и икономист, в германската икономическа наука представител на така наречената романтична школа, която изразявала интересите на феодалната аристокрация; противник на икономическото учение на А. Смит. — 136.

Н

Наполеон III (Луи Наполеон Бонапарт) (1808—1873) — президент на Втората република (1848—1851), френски император (1852—1870). — 286.

Насмит (Nasmyth), Джеймс (1809—1890) — английски инженер, изобретател на парния чук. — 397, 425, 446.

Нибур (Niebuhr), Бартолд Георг (1776—1831) — германски историк на древния свят. — 248.

- Норт** (North), Дъдли ((1641—1691) — английски икономист, един от първите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 113, 133, 136, 146, 402, 625.
- Нюмарч** (Newmarch), Уилям (1820—1882) — английски буржоазен икономист и статистик. — 305.
- Нюман** (Newman), Самуел Филипс (1797—1842) — американски философ и буржоазен икономист. — 171, 219.
- Нюман** (Newman), Френсис Уилям (1835—1897) — английски филолог и публицист, буржоазен радикал, автор на редица трудове по религиозни, политически и икономически въпроси. — 728, 733.
- Нюпхам** (Newpham), Дж. Л. — английски адвокат. — 610.

О

- Овидий** (Публий Овидий Назон) (43 преди н. е. — ок. 17 г. от н. е.) — бележит римски поет. — 449, 725.
- Овърстон** (Overstone), Самуел Джонс Лойд, барон (1796—1883) — английски банкиер, буржоазен икономист, привърженик на школата, наречена „принцип на паричното обръщение“. — 136, 155.
- Ожие** (Augier), Мари — френски журналист, автор на статии по икономически въпроси. — 762.
- Олмстед** (Olmsted), Фредерик Ло (1822—1903) — американски архитект, пресектант на паркове, автор на книги за Англия и Северна Америка. — 208.
- Омир** — полулегендарен древногръцки поет, автор на „Илиада“ и „Одисея“. — 75, 265, 378.
- Ордайк** (Ordryke), Джордж (1805—1880) — американски капиталист, буржоазен икономист. — 175.
- Ортез** (Ortes), Джамария (1713—1790) — италиански икономист, автор на редица значителни и оригинални за времето си съчинения. — 625, 655.
- Оуен** (Owen), Роберт (1771—1858) — велик английски социалист утопист. — 89, 107, 309, 414, 493, 510.

П

- Палмерстон** (Palmerston), Хенри Джон Темпъл, виконт (1784—1865) — английски държавник, в началото на дейността си тори, от 1830 г. един от лидерите на вигите, опирал се на десните елементи в тази партия; министър на външните работи (1830—1834, 1835—1841 и 1846—1851), министър на вътрешните работи (1852—1855) и министър-председател (1855—1858 и 1859—1865). — 466.
- Панини** (Pagnini), Лживовани Франческо (1715—1789) — италиански икономист, автор на редица трудове за парите. — 104.
- Папилон** (Papillon), Томас (1623—1702) — английски търговец и политически деец, един от директорите на Източноиндийската компания, член на парламента. — 103.
- Пеквор** (Pecqueur), Константен (1801—1887) — френски икономист, социалист утопист. — 623, 763.
- Пери** (Perry), Уилям Едуард (1790—1855) — английски пътешественик, изследовател на Арктика. — 107.
- Пери** (Perry), Чарлз Хенри (1779—1860) — английски лекар. — 610, 681.
- Перикъл** (ок. 490—429 г. преди н. е.) — атински държавник, съдействувал за укрепването на робовладелската демокрация. — 378.
- Пети** (Petty), Уилям (1623—1687) — бележит английски икономист и статистик, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия в Англия. — 56, 63, 94, 104, 113, 134, 153, 157, 183, 283, 324, 354, 360, 377, 440, 562, 625, 626
- Пилат**, Понтийски (ум. ок. 37 г.) — римски прокуратор (наместник) на Юдея. — 598.
- Пил** (Peel), Роберт (1750—1830) — голям английски фабрикант, член на парламента, тори, баща на министър-председателя Роберт Пил. — 760.
- Пил** (Peel), Роберт (1788—1850) — английски държавник, лидер на умерените тори, наречени по него

- вото име пилити; министър на вътрешните работи (1822—1827 и 1828—1830), министър-председател (1834—1835 и 1841—1846); с подкрепата на либералите прокарал отменяването на житните закони. — 19, 154, 245, 760, 774.
- Пиндар** (ок. 522 — ок. 442 г. преди н. е.) — древногръцки поет, автор на тържествени оди. — 162, 430, 761.
- Пинто** (Pinto), Исак (1715—1787) — голям холандски борсов спекулант, икономист. — 162.
- Пит** (Pitt), Уилям, Млади (1759—1806) — английски държавник, един от лидерите на торите; министър-председател (1783—1801 и 1804—1806). — 743.
- Пито** (Peto), Самуел Мортън (1809—1889) — английски предприемач, строя железопътни линии; член на парламента, либерал; след като фирмата му фалирала (1866 г.), се оттеглил от общественя живот. — 247.
- Платон** (ок. 427 — ок. 347 г. преди н. е.) — древногръцки философ идеалист, идеолог на робовладелската аристокрация, защитник на натуралното стопанство. — 378, 379.
- Посълтуейт** (Postlethwayt), Малекай (1707—1767) — английски икономист, автор на „Общ търговско-промишлен речник“. — 284.
- Потър** (Potter), Алонзо (1800—1865) — американски епископ, преподавател теология в редица учебни заведения, издал книгата на Скроп по политическа икономия. — 605.
- Потър** (Potter), Едмунд — английски фабрикант и политически деец, фритредер. — 305, 583—585.
- Прайс** (Price), Ричард (1723—1791) — английски радикален публицист, икономист и философ моралист. — 284, 680, 730.
- Протагор** от Абдер (ок. 480 — ок. 411 преди н. е.) — древногръцки философ софист, идеолог на робовладелската демокрация. — 260.
- Прудон** (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 81, 97, 432, 521, 543, 595.
- Пюзи** (Pusey), Филип (1799—1855) — английски политически деец, земеделец, тори. — 682.

Р

- Райх** (Reich), Едуард (1836—1919) — германски лекар, автор на редица трудове по въпросите на общественото здравеопазване и хигиена. — 376.
- Рамаццини** (Ramazzini), Бернардино [1633—1714] — италиански лекар, обобщил и систематизирал данните за професионалните заболявания. — 375.
- Рамсей** (Ramsay), Джордж (1800—1871) — английски икономист, един от последните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 173, 176, 327, 517, 575, 641.
- Рафълс** (Raffles), Томас Стамфорд (1781—1826) — английски колониален чиновник, през 1811—1816 г. губернатор на Ява, автор на книгата „История на Ява“. — 371, 754.
- Редгрейв** (Redgrave), Александър — фабричен инспектор в Англия. — 278, 388, 408, 414, 427, 444, 458, 466, 467, 554, 568, 569.
- Рейвънстон** (Ravenstone), Пирси (ум. в 1830 г.) — английски икономист рикардианец, изразявал интересите на дребната буржоазия, противник на малтусианството. — 440, 517.
- Реньо** (Regnault), Елиас Жорж Суланж Олива (1801—1868) — френски буржоазен историк и публицист, държавен чиновник. — 251.
- Рикардо** (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 16, 20, 76, 89, 93, 96, 136, 155, 178, 199, 217, 241, 242, 317, 399, 404, 405, 418, 440, 442, 447, 513, 522, 528, 530, 534

- 535, 571, 582, 597, 614, 615, 6 3, 640, 641, 760.
- Ричардсон* (Richardson), Бенджамин (1828—1896) — английски лекар, автор на редица трудове по въпросите на общественото здравеопазване и хигиена. 266—267.
- Роа* (Roy), Жозеф — преводач на първия том на „Капиталът“ на Маркс и на произведенията на Фойербах на френски език. — 30, 35.
- Робертс* (Roberts), Джордж (ум. в 1860 г.) — английски буржоазен историк, автор на редица трудове по история на южните графства в Англия. — 725.
- Руар дьо Кар* (Rouard de Card), Пи Мари — френски теолог. — 261.
- Родбертус-Я.ецов* (Rodbertus-Jagetzow), Йохан Карл (1805—1875) — германски вулгарен икономист и политически деец, идеолог на обуржоазилото се пруско юнкерство, проповедник на реакционните идеи на пруския „държавен социализъм“. — 538.
- Роджерс* (Rogers), Джеймс Едуин Торолд (1823—1890) — английски буржасен икономист, автор на редица трудове по история на народното стопанство на Англия. — 679, 685, 727, 751.
- Рой* (Roy), Хенри — английски лекар и икономист. — 150, 662.
- Роси* (Rossi), Пелегрино (1787—1848) — италиански вулгарен буржоазен икономист, юрист и политически деец; дълго време живял във Франция. — 184, 580.
- Росер* (Roscher), Вилхелм (1817—1894) — германски вулгарен икономист, основател на така наречената историческа школа в политическата икономика. — 105, 171, 218, 230, 242, 2 4, 335, 376, 623.
- Ру* — виж *Ру-Лаверн*, Пиер Селестен.
- Рубенс* (Rubens), Петер (1577—1640) — велик фламандски художник. — 306.
- Руге* (Ruge), Арнолд (1802— 880) — германски публицист, младохегелианец; буржоазен радикал; през 1848 г. депутат във франкфуртското Национално събрание, принадлежал към лявото му крило; през 50-те години един от лидерите на германската дребнобуржоазна емиграция в Англия; след 1866 г. национал-либерал. — 88, 163, 175.
- Ру-Лаверн* (Roux-Lavergne), Пиер Селестен (1802—1874) — френски буржоазен историк, философ идеалист. — 745.
- Русо* (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — бележит френски просветител, демократ, идеолог на дребната буржоазия. — 749.
- Русел* (Russel), Джон (1792—1878) — английски държавник, лидер на вигите, министър-председател (1846—1852 и 1865—1866). — 728.

С

- Садлър* (Sadler), Майкъл Томас (1780—1835) — английски икономист и политически деец, буржоазен филантроп, противник на малтусианството, принадлежал към партията на торите. — 681, 709.
- Саймън* (Simon), Джон (1816—1904) — английски лекар, медицински инспектор при Тайния съвет, редактирал отчетите за здравословното състояние на населението. — 411, 474, 475, 663, 665—667, 672, 674, 675, 688—692.
- Саундърс* (Saunders), Роберт Джон — английски фабричен инспектор през 40-те години на XIX в. — 301, 311, 414.
- Сей* (Say), Жан Батист (1767—1832) — френски вулгарен буржоазен икономист, пръв изложил системно апологетичната теория за „трите фактора на производството“. — 93, 1 6, 165, 175, 04, 218, 375, 399, 450, 528, 543, 603, 615.
- Секст* Емпирик (II в.) — древногръцки философ скептик. — 378.
- Сениор* (Senior), Насая Уилям (1790—1864) — английски вулгарен буржоазен икономист; апологет на капитализма, мал против намаляването на работния ден. — 236, 238, 240, 241, 274, 332, 417, 447, 493, 501, 551, 555, 604, 616, 716, 717, 734

- Сервантес де Сааведра** (Servantes de Saavedra), Мигел (1547—1616) — велик испански писател реалист. — 95, 98, 649.
- Сидмаут** (Sidmouth), Хенри Адингтън, виконт (1757—1844) — английски държавник, тори; министър-председател и канцлер на съкровището (1801—1804); като министър на вътрешните работи (1812—1821) вземал репресивни мерки срещу работническото движение. — 439.
- Сили** (Seely), Роберт Бентън (1798—1886) — английски издател и публицист, буржоазен филантроп. — 731.
- Сисмонди** (Sismondi), Жан Шарл Леонар Сисмонд дьо (1773—1842) — швейцарски икономист, дребнобуржоазен критик на капитализма, виден представител на икономическия романтизъм. — 16, 167, 185, 248, 326, 542, 575, 586, 589, 590, 593, 594, 603, 643, 657, 763.
- Скарбек** (Skarbek), Фредерик, граф (1792—1866) — полски буржоазен общественик и икономист, последовател на А. Смит. — 338, 363.
- Скроп** (Scrope), Джордж Джулус Полет (1797—1876) — английски буржоазен икономист, противник на малтусианството, геолог, член на парламента. — 605.
- Слоан** (Sloane), Хагс (1660—1753) — английски лекар и природозследовател, колекционер на книги и ръкописи, през 1753 г. чрез обединяването на неговата и на две други частни колекции бил основан най-големият английски национален музей — Британският музей. — 728.
- Смит** (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-видните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 20, 59, 93, 134, 136, 177, 284, 360, 361, 364—367, 374, 375, 377, 421, 469, 513, 528, 540, 542, 544, 547, 562, 566, 568, 577, 597, 598, 599, 603, 619, 623, 625—628, 630, 652, 662, 718, 733, 741, 761.
- Смит** (Smith), Голдуин (1823—1910) — английски буржоазен историк, публицист и икономист; либерал; от 1871 г. живял в Канада; привърженик на манчестерската школа в политическата икономия, в края на XIX и началото на XX в. се обявявал, наистина не винаги последователно, против империалистическата политика на Англия и САЩ. — 751.
- Смит** (Smith), Едуард (ок. 1818—1874) — английски лекар, консултант и пълномощник на Тайния съвет по разследване храненето на населението в работническите райони, член на Съвета за грижи за бедните. — 406, 663.
- Сомърс** (Somers), Роберт (1822—1891) — английски буржоазен публицист и журналист. — 735, 736.
- Софокъл** (ок. 497 — ок. 406 г. преди н. е.) — бележит древногръцки драматург, автор на класически трагедии. — 144.
- Спиноза** (Spinoza), Барух (Биедикт) (1632—1677) — бележит холандски философ материалист, атеист. — 25, 318, 605.
- Стафорд** (Stafford), Уилям (1554—1612) — английски буржоазен икономист, представител на ранния меркантилизъм. — 747.
- Страйн** (Strype), Джон (1643—1737) — английски свещеник и историк, събрал колекция от документи по историята на Англия от времето на Тюдорите. — 739.
- Стрейън** (Strahan), Уилям (1715—1785) — английски издател на трудовете на Юм, А. Смит и други автори. — 627.
- Стюарт** (Steuart), Джеймс (1712—1780) — английски буржоазен икономист, един от последните представители на меркантилизма, противник на количествената теория за парите. — 40, 134, 156, 160, 190, 344, 364, 440, 562, 625, 656, 722, 733, 748.
- Стюарт** (Stewart), Дъгалд (1753—1828) — шотландски философ, представител на идеалистическо течение във философията — така наречената философия на здравия разум. — 332, 357, 373, 495.

Стюарти — кралска династия, управлявала в Шотландия (1371—1714) и в Англия (1603—1714). — 727.

Свдърланд (Sutherland), Харriet Елизабет Джорджана *Лусон-Говър*, херцогиня (1806—1868) — едра шотландска земевладелка, деятелка на партията на вигите. — 733, 734.

Свдърланд (Sutherland), Елизабет *Лусон-Говър*, маркиза *Стафорд*, графиня, от 1833 г. херцогиня (1765—1839) — едра шотландска земевладелка, свекърва на предициата. — 733, 734.

Сюли (Sully), Максимилиен *дво Бетюн*, херцог *дво* (1559—1641) — съветник на френския крал Хеирих IV. — 625.

Т

Таунсенд (Townsend), Джозеф (1739—1816) — английски свещеник, геолог и социолог, пропагандирал антинаучната теория за населението, заимствувана по-късно от Малтус. — 365, 625, 655.

Тейлър (Taylor), Седли (втората половина на XIX — началото на XX в.) — участник в кооперативното движение в Англия, проповядвал системата за участие на работниците в печалбите на капиталистите. — 42—44.

Темпъл (Temple), Уилям (1628—1699) — английски дипломат и политически деец, автор на редица трудове по икономически и политически въпроси, меркантилист. — 625.

Тиер (Thiers), Адолф (1797—1877) — френски буржоазен историк и държавник, министър-председател (1836, 1840); президент на републиката (1871—1873), палач на Парижката комуна. — 452, 719.

Тимур (Тамерлан) (1336—1405) — средноазиатски пълководец и завоевател, основател на обширна държава на Изток. — 274.

Томпсън (Thompson), Бенджамин, граф *Ръмфорд* (1753—1814) — английски физик, известно време бил на служба при баварското правител-

ство, организатор на трудови долове за бедните в Англия, родом от Северна Америка. — 609.

Томпсън (Thompson), Уилям (ок. 1785—1833) — ирландски икономист, социалист утопист, последовател на Р. Оуен; използвал теорията на Рикардо за социалистически възгледи. — 374.

Торнтън (Thornton), Уилям Томас (1813—1880) — английски буржоазен икономист, последовател на Джон Стюърт Мил. — 182, 280, 723.

Торенс (Torrens), Роберт (1780—1864) — английски буржоазен икономист, привърженик на школата, наречена „принцип на паричното обръщение“. — 172, 183, 196, 416, 447.

Тримънхийр (Tremenheere), Хю Сеймур (1804—1893) — английски чиновник и публицист, много пъти влизал в правителствени комисии за обследване трудовите условия на работниците. — 186, 261, 274.

Тук (Tooke), Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист, принадлежал към класическата школа в политическата икономия, критик на теорията за парите на Рикардо. — 305.

Тукидид (ок. 460 — ок. 395 г. преди н. е.) — един от най-големите древногръцки историци, автор на „История на Пелопонеската война“. — 230, 378, 379.

Тюдори — кралска династия в Англия (1485—1603). — 751.

Тюнел (Thünen), Йохан Хайнрих (1783—1850) — германски буржоазен икономист, разработвал въпроси на икономика на селското стопанство. — 630.

Турго (Turgot), Ан Робер Жак (1727—1781) френски икономист и държавник; един от най-големите представители на школата на физиократите; генерален контролор (финансов министър) (1774—1776). — 191, 324, 540.

Тъкер (Tucker), Джозая (1712—1799) — английски свещеник и голям за времето си икономист, възгледите му

- били едни от източниците на теорията на А. Смит. — 284, 623, 762.
- Тъкет** (Tuckett), Джон Дебел (ум. в 1864 г.) — автор на излязлото в Лондон през 1846 г. в два тома съчинение на английски език „История на положението на трудащото се население в миналото и сега“. — 374, 725, 751.
- Търър** (Turpin), Мартин (1810—1889) — английски поет, автор на стихотворения, съдържащи празни нравоведения. — 617.
- У
- Уайет** (Wyatt), Джон (1700—1766) — английски изобретател, изнамерил предачната машина. — 383.
- Уат** (Watt), Джеймс (1736—1819) — бележит английски изобретател, конструирал универсален парен двигател. — 386, 388, 389, 393, 400, 497.
- Уелингтън** (Wellington), Артур Уелсли, херцог (1769—1852) — английски пълководец и държавник, тори, министър-председател (1828—1830). — 136.
- Уеджуд** (Wedgwood), Джозая (1730—1795) — английски индустриалец, усъвършенствувал керамичното производство в Англия. — 277, 280.
- Уейд** (Wade), Бенджамин Франклин (1800—1878) — американски политически деец, през 1867—1869 г. вицепрезидент на САЩ; обявявал се против робството в Южните американски щати. — 10.
- Уейд** (Wade), Джон (1788—1875) — английски буржоазен публицист, икономист и историк. — 255, 283, 627.
- Уейкфийлд** (Wakefield), Едуард Гибон (1796—1862) — английски държавник, икономист, разработил буржоазната теория за колонизацията. — 279, 337, 542, 591, 681, 767—775.
- Уейланд** (Wayland), Френсис (1796—1865) — автор на популярни учебници по етика, политическа икономия и други науки, президент на университета в американския град Провидънс, свещеник. — 175, 220.
- Уелска, принцеса** — виж *Александра*.
- Уест** (West), Едуард (1782—1828) — английски икономист, един от представителите на класическата буржоазна политическа икономия, разработвал въпросите за поземлената рента. — 513, 534, 550, 551.
- Уилкс** (Wills), Марк (ок. 1760—1831) — офицер от английската колониална армия; дълго време се намирал в Индия, автор на много книги за Индия. — 370.
- Уилсън** (Wilson), Джеймс (1805—1860) — английски буржоазен икономист и политически деец, основател и редактор на списание „Economist“; през 1853—1858 г. секретар на държавното съкровище; фритредер, противник на количествената теория за парите. — 241, 352.
- Уилямс** (Williams), Уилям Фенуик, баронет *Карски* (1800—1883) — английски генерал, през 1855 г., по време на Кримската война, ръководил отбраната на Карс, предад се в плен на руските войски. — 136.
- Уитбред** (Whitbread), Самуел (1758—1815) — английски политически деец, член на парламента, виг. — 743.
- Уитни** (Whitney), Илай (1765—1825) — американски изобретател, изнамерил памучния влакноотделител — 395, 403.
- Уолас** (Wallace), Роберт (1697—1771) — английски свещеник и статистик, пропагандирал антинаучната теория за населението, заимствувал почесно от Малтус. — 364, 625.
- Уорд** (Ward), Джон — автор на излязлата през 1843 г. в Лондон книга на английски език „Окръгът Сток апон Трент в началото на царуването на нейно величество кралица Виктория“. — 277.
- Уотсън** (Watson), Джон Форбс (1827—1892) — английски лекар, бил на военна служба в Индия; автор на редица трудове по въпроси на селското стопанство и текстилната индустрия в Индия. — 403.
- Уотс** (Watts), Джон (1818—1887) — английски публицист, отначало социалист утопист, последовател на

Оуен, след това буржоазен либерал, апологет на капитализма. — 557, 560.

Ф

Фаре (Farre), Джон Ричард (1774—1862) — английски лекар. — 289.

Фаулхабер (Faulhaber), Йохан (1580—1635) — германски математик и инженер. — 388.

Ферберн (Fairbairn), Уилям (1789—1874) — английски фабрикант, инженер и изобретател. — 446.

Фергюсон (Ferguson), Адам (1723—1816) — шотландски буржоазен историк, философ и социолог. — 135, 366, 374, 375.

Феранд (Fergand), Уилям — английски земевладелец, принадлежал към партията на торите. — 278, 427, 428, 584.

Ферие (Ferrier), Франсоа Луи Огюст (1777—1861) — френски вулгарен буржоазен икономист, епигон на меркантилизма, чиновник. — 74.

Филдън (Fielden), Джон (1784—1849) — английски фабрикант, буржоазен филантроп, привърженик на фабричното законодателство. — 414, 423, 760.

Филип VI (1293—1350) — френски крал (1328—1350). — 104.

Фихте (Fichte), Йохан Готлиб (1762—1814) — германски философ, субективен идеалист, представител на германския идеализъм от края на XVIII и началото на XIX в. — 66.

Флетчер (Fletcher), Андрю (1655—1716) — шотландски политически деец, земевладелец, застъпва се за независимостта на Шотландия. — 725.

Флитвуд (Fleetwood), Уилям (1656—1723) — английски епископ, автор на книга по история на цените в Англия. — 282.

Фонтере (Fonteret), Антоан Луи — френски лекар, автор на няколко трудове по въпросите на обществената хигиена, написани през втората половина на XIX в. — 376.

Форбоне (Forbonnais), Франсоа Верон Дюверже, дьо (1722—1800) — френ-

ски буржоазен икономист, привърженик на количествената теория за парите. — 103.

Форстър (Forster), Натаниел (ок. 1726—1790) — английски свещеник, автор на редица икономически книги, защитаваел интересите на работниците. — 284, 438, 520, 729, 730.

Форстър (Forster), Уилям Едуард (1818—1886) — английски фабрикант и политически деец, либерал, член на парламента. — 670, 671.

Фортескю (Fortescue), Джон (ок. 1394—ок. 1476) — английски юрист, автор на редица трудове по държавното устройство на Англия. — 722, 723.

Фосет (Fawcett), Хенри (1833—1884) — английски буржоазен икономист, последовател на Джон Стюарт Мил; политически деец, виг. — 565, 619, 662, 751.

Фрайтаг (Freitag), Густав (1816—1895) — германски буржоазен писател. — 742, 743.

Франклин (Franklin), Бенджамин (1706—1799) — бележит американски политически деец и дипломат, буржоазен демократ, участник във войната за независимостта в Северна Америка; голям учен, физик и икономист. — 63, 175, 191, 338, 625.

Фридрих II (1712—1786) — пруски крал (1740—1786). — 735, 749.

Фултон (Fulton), Роберт (1765—1815) — американски инженер и изобретател, създател на първия параход. — 497.

Фурие (Fourier), Шарл (1772—1837) — велик френски социалист утопист — 300, 393, 437, 70, 701.

Фълертън (Fullarton), Джон (1780—1849) — английски буржоазен икономист, писал по въпросите на паричното обръщение и на кредита, противник на количествената теория за парите. — 140, 153, 156.

Х

Хайне (Heine), Хенрих (1797—1856) — велик германски революционен поет — 312, 618.

- Халер** (Haller), Карл Лудвиг (1768—1851) — швейцарски юрист и историк, апологет на крепостничеството и абсолютизма. — 402.
- Хам** (Hamm), Вилхелм (1820—1880) — германски агроном, автор на редица книги по въпросите на селското стопанство. — 511.
- Хансен** (Hanssen), Георг (1803—1894) — германски буржасен икономист; автор на редица книги по история на земеделието и на аграрните отношения. — 249.
- Харис** (Harris), Джеймс (1709—1780) — английски филолог и философ, държавник, член на парламента, лорд на съкровището (1763—1765). — 377.
- Харис** (Harris) Джеймс, граф *Малмсбъри* (1746—1820) — английски дипломат, бил посланик в Русия и други държави. — 377.
- Харисън** (Harrison), Уилям (1534—1593) — английски свещеник, автор на редица трудове, които били ценен източник за изучаване историята на Англия от XVI в. — 723, 746.
- Хасел** (Hassall), Артър Хил (1817—1894) — английски лекар, автор на редица трудове главно по въпросите на обществената хигиена. — 186, 260.
- Хастингс** (Hastings), Уорън (173—1818) — първият английски генерал-губернатор на Индия (1774—1785), един от проводниците на жестоката колонизаторската политика, през 1788 г. даден под съд по обвинение в служебни злоупотребления, съдебният процес имал фарсов характер и завършил с оправдаването на подсъдимия. — 754.
- Хауард де Уолден** (Howard de Walden), Чарлз Огъстес *Елис*, барон (1799—1868) — английски дипломат. — 287.
- Хауит** (Howitt), Уилям (1792—1879) — английски писател, автор на книги по история на християнството и по редица други въпроси. — 753.
- Хаутън** (Houghton), Джон (ум. в 1705 г.) — английски търговец, издал редица книги по въпроси на търговията, промишлеността и селското стопанство. — 438.
- Хегел** (Hegel), Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831) един от най-големите представители на германската класическа философия, обективен идеалист, най-всестранно разработил идеалистическата диалектика; идеолог на германската буржоазия. — 25, 57, 103, 179, 191, 273, 319, 375, 596.
- Хелвеции** (Hévétius), Клод Адриан (1715—1771) — бележит френски философ, представител на механистическия материализъм, атеист, един от идеолозите на френската революционна буржоазия. — 618.
- Хенрих III** (1551—1589) — френски крал (1574—1589). — 143.
- Хенрих VII** (1457—1509) — английски крал (1485—1509). — 282, 724, 737.
- Хенрих VIII** (1491—1547) английски крал (1509—1547). — 724, 737, 738.
- Хереншванд** (Herrenschwand), Жан (1728—1812) — швейцарски буржоазен икономист. — 133.
- Хобс** (Hobbes), Томас (1588—1679) — бележит английски философ, представител на механистическия материализъм; социално-политическите му възгледи се стичавали с рязко антидемократични тенденции. — 181, 368, 402, 625.
- Хобхауз** (Hobhouse), Джон Кам, барон *Бромтон* (1785—1869) — английски държавник, виг; въз основа на негово предложение бил приет фабричният закон от 1831 г. — 299.
- Ходскин** (Hodgskin), Томас (1787—1869) — английски икономист и публицист; защищавал интересите на пролетариата и критикувал капитализма от позициите на утопичния социализъм, като използвал при това теорията на Рикардо. — 351, 365, 367, 543, 752.
- Холинshed** (Holinshed), Рафаел (ум. ок. 1580 г.) — английски историк, автор на хроника на Англия, Шотландия и Ирландия от най-древни времена до 70-те години на XVI в. — 739.
- Хол** (Hall), Кристофър Нюмън (1816—1902) — английски свещеник, един

- от представителите на висшето духовенство. — 266.
- Хопкинс* (Hopkins), Томас — английски буржоазен икономист от началото на XIX в. — 242.
- Хораций* (Квинт Хораций Флак) (65 — 8 г. преди н. е.) — бележит римски поет. — 8, 119, 27, 355, 376, 480, 685, 717.
- Хорн* (Ногпе), Джордж (1730—1792) — английски епископ, автор на многобройни памфлети против Нютон, Юм, А. Смит и други учени. — 627.
- Хорнър* (Ногпер), Леонард (1785—1864) — английски геолог и общественик, фабричен инспектор (1833—1856), защищавал интересите на работниците. — 237, 253, 288, 291, 295, 298, 300, 304, 411, 412, 424, 437, 558.
- Хорнър* (Ногпер), Френсис (1778—1817) — английски буржоазен икономист и политически деец: член на парламента, виг, председател на Комитета за кюлчетата (1810), привърженик на теорията за парите на Рикардо. — 760.
- Хуарес* (Huárez), Бенито Пабло (1806 — 1872) — бележит мексикански държавник, борец за националната независимост на страната, лидер на либералната партия през периода на гражданската война (1858—1860) и интервенцията в Мексико (1861—1867), президент на Мексико (1858—1872). — 179.
- Хъксли* (Huxley), Томас Хенри (1825—1895) — английски учен, природоизследовател, най-близък съратник на Ч. Дарвин и популяризатор на неговото учение. — 492.
- Хънтър* (Hunter), Хенри Джулиан — английски лекар, автор на редица отчети за бедствените условия, при които живеят работниците. — 410, 667—671, 673, 675, 685, 687, 688, 690—691, 697, 698, 725.
- Хътан* (Hutton), Чарлз (1737—1823) — английски математик. — 383.

Ц

- Цинцинат* (Луций Квинций Цинцинат) (V в. преди н. е.) — римски пат-

риций, консул (460 преди н. е.), диктатор (58 и 439 г. преди н. е.), според легендата живеел много просто и сам обработвал земята си. — 196.

- Цицерон* (Марк Тулий Цицерон) (106 — 43 преди н. е.) — бележит римски оратор и държавник, философ еkleктик. — 419.

Ч

- Чайлд* (Child), Джозая (1630—1699) — английски икономист меркантилист, банкир и търговец, — 103, 761.
- Чалмърс* (Chalmers), Томас (1780—1847) — английски протестантски теолог и буржоазен икономист, последовател на Малтус. — 165, 173, 625, 627.
- Чарлз I* (1600—1649) — английски крал (1625—1649), екзекутиран през време на английската буржоазна революция от XVII в. — 725, 726.
- Чарлз II* (1630—1685) — английски крал (1660—1685). — 136.
- Чембърлейн* (Chamberlain), Джозеф (1836—1914) — английски държавник през 1873—1875 г. бил кмет на Бирмингам, след това много години наред бил член на английския кабинет, един от главните организатори на Англо-бурската война, идеолог на английския империализъм. — 651.
- Чернишевски*, Николай Гаврилович (1828—1889) — велик руски революционен демократ, учен, писател и литературен критик; един от най-видните предшественици на руската социалдемократия. — 19.

Ш

- Шау* (Schouw), Йоаким Фредерик (1789—1852) — датски учен, ботаник. — 521, 522.
- Шевалие* (Chevallier), Жан Батист Антоан (1793—1879) — френски химик и фармацевт. — 261.
- Шекспир* (Shakespeare), Уилям (1564—1616) — велик английски писа-

- тел. — 43, 59—60, 96, 119, 144, 284, 297, 496, 690, 746.
- Шербюлие** (Cherbuliez), Антоан Елизе (1797—1869) — швейцарски икономист, последовател на Сисмонди, съединявал теорията на последния с елементи от теорията на Рикардо. — 194, 197, 592.
- Ши** (She), Уйлям (1804—1868 — ирландски юрист и либерален политически деец, член на парламента, член на съда на кралската скамейка (1863—1868). — 435.
- Шилер** (Schiller), Фридрих (1959—1805) — велик германски писател. — 417, 584, 601.
- Шорлемер** (Schorlemmer), Карл (1834 — 1892) — голям германски химик, професор в Манчестер; член на Германската социалдемократическа партия; приятел на Маркс и Енгелс. — 320.
- Шулц** (Schulz), Вилхелм (1797—1860) — германски публицист, участник в революцията от 1848—1849 г., принадлежи към лявото крило на франкфуртското Национално събрание. — 383.
- Шулце—Делич** (Schulze — Delitzsch), Херман (1803—1883) — германски политически деец и вулгарен буржоазен икономист, опитвал се да отклони работниците от революционната борба чрез организирането на кооперативни дружества. — 7.

Щ

- Щолберг** (Stolberg), Фридрих Леополд, граф (1750—1819) — германски поет, представител на буржоазното Просвещение, по-късно реакционен романтик. — 520.
- Щолберг** (Stolberg), Кристиан (1748—1821) — германски поет и преводач. — 419.
- Щорх** (Storch), Андрей Карлович (Хенрих) (1766—1835) — руски иконо-

мист, статистик и историк, член на Петербургската академия на науките, епигон на класическата буржоазна политическа икономия. — 195, 194, 363, 372, 373, 599, 656.

Щраусберг (Strousberg), Бетел Хенрих (1823—1884) голям германски железопътен предприемач, през 1873 г. фалирал. — 247.

Ю

- Юм** (Hume), Дейвид (1711—1776) — английски философ, субективен идеалист, агностик; буржоазен историк и икономист, противник на меркантилизма, един от ранните представители на количествената теория за парите. — 135, 521, 562, 625, 626.
- Юър** (Ure), Андрю (1778—1857) — английски химик, вулгарен буржоазен икономист, автор на редица трудове по икономика на промишлеността. — 40, 240, 274, 283, 309, 332, 361—362, 380, 381, 391, 398, 415, 430—432, 434, 442, 443, 446, 447, 560, 564, 568.

Я

Ярантон (Yarranton), Андрю (1616 — ок. 1684) — английски инженер и буржоазен икономист. — 360.

Ъ

Ъркворт (Urquort), Дейвид (1805—1877) — английски дипломат, реакционен публицист и политически деец, туркофил; през 30-те години изпълнявал дипломатически поръчения в Турция; през 1847—1852 г. член на парламента, тори. — 112, 376, 512, 734, 750—752.

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

- Авел** — според библейското предание син на Адам, убит от завист от поглемия си брат Кайн. — 752.
- Адам** — спогед библейското предание първият човек, който бил създаден от бога от глина и след това извършил грях; изразът „да смъкнеш от себе си стария Адам“ означава да се обновиш духовно, да се откажеш от греховните си навици. — 115, 625, 718, 768.
- Бузирис** — в гръцката митология цар на Египет. — 379.
- Вишну** — върховно божество в индуската религия, която почитали предимно представителите на заможените слоеве от населението. — 605.
- Георги Победоносец** — митичен християнски светец, убил дракона. — 43.
- Гобсек** — главен герой от едноименния роман на Балзак. — 597.
- Джагернаут** (Джаганатх) — възплъщение на индуския бог Вишну. — 293, 654.
- Дозбъри** — герой от комедията на Шекспир „Много шум за нищо“, олицетворение на ограничен, усърден чиновник. — 96, 436, 609.
- Дон Кихот** — главен герой на едноименния роман на Сервантес. — 95.
- Екарт** — герой от германските средновековни легенди, образ на предан човек и сигурен страж. — 286.
- Йехова** — главно божество в юдейската религия. — 373.
- Кайн** — според библейското предание най-големият син на Адам, убит от завист брат си Авел. — 751.
- Калб Х фмаршал** — придворен от трагедията на Шилер „Коварство и любов“. — 584.
- Куикли** — образът на кръчмарката от историческата хроника на Шекспир „Крал Хенрих IV“. — 60.
- Ловецът на пльхове** от Хамелн — образ от една германска народна приказка; приказният ловец на пльхове със звучите на вълшебната си флейта увлякъл всички деца от град Хамелн, за да си отмъсти на жителите му, че не заплатили както трябва оказаната от него услуга — унищожаването на пльховете. — 701.
- Мариторнес** — героиня от романа на Сервантес „Дон Кихот“. — 98.
- Медуза** — в гръцката митология чудовище; като го погледнели, хората се превръщали в камък. — 11.
- Мойсей** — според библейското предание пророк, който освободил древните евреи от преследванията на египетските фараони. — 386, 603, 772.
- Одисей** — герой от гръцкия епос, митичен цар на остров Итака, прославил се с подвизите, ума и хитростта си. Легендите разказват за пътуването му в загробното царство, където разговарял с душите на умрелите. — 265.
- Павел** — според библейското предание един от християнските апостоли. — 626.
- Персей** — в гръцката митология герой, син на бог Зевс от Даная, извършил много подвизи, между другото отскалял главата на горгоната Медуза. — 11.
- Петкан** — герой от романа на Дефо „Робинзон Крузо“. — 299.
- Петър** — герой от „Божествена комедия“ на Данте, апостол, светец. — 115.
- Плутон** — в римската митология бог на подземното царство. — 144.
- Полоний** — герой от трагедията на Шекспир „Хамлет“; тип на хитър и бърбив царедворец. — 284.
- Прометей** — в гръцката митология един от титаните, който откраднал огъня от боговете и го дал на хората. По заповед на Зевс за наказание бил прикован на една скала от Хефест, където орел кълвял черния му дроб. — 655.
- Робинзон Крузо** — главен герой на едноименния роман на Дефо. — 89—91.
- Сабала** — божество в индуската религия, изобразявано като крава. — 585.
- Сайкс**, Бил — герой от романа на Дикенс „Оливър Туист“, разбойник. — 452.

- Санградо* — герой от романа на Лъосаж „Похождения на Жил Блас от Сантилана“, лекар, който при всички болести предписвал на пациентите си кръвопускане и им препоръчвал да пият топла вода. — 715.
- Санчо Панса* — герой от романа на Сервантес „Дон Кихот“. — 649.
- Сизиф* — в гръцката митология цар на Коринт, осъден за това, че измамил боговете, вечно да търкаля нагоре камък, който се търкулвал обратно. Оттук изразът „сизифов труд“ — тежка и безплодна работа. — 145, 433.
- Сикол* — герой от пиесата на Шекспир „Много шум за нищо“. — 96.
- Тор* — в скандинавската митология бог гръмовержец, покровител на земеделието, представян с чук и ръка. — 397.
- Фауст* — главно действащо лице от едноименната трагедия на Гьоте. — 99.
- Фортунат* — герой от германска народна приказка, който имал вълшебна торба, която никога не се изпразвала, и вълшебна шапка. — 657.
- Хефест* — в гръцката митология бог на огъня, бог ковач. — 655.
- Циклоп* — в гръцката митология великан с едно око на челото. — 250.
- Шейлок* — герой от пиесата на Шекспир „Венецианският търговец“, безсърдечен лихвар. — 297, 690.
- Юпитер* — в римската митология върховният бог гръмовержец, отговарящ на гръцкия бог Зевс. — 376, 585.

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

- Зибер, Н. И.* Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разяснениями. Киев 1871 (*Зибер, Н. И.* Теорията на ценността и капитала на Д. Рикардо във връзка с по-късните допълнения и разяснения. Киев, 1871). — 20.
- {*Кауфман, И. И.*} Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. В журнале: „Вестник-Европы“, 1872, том III (*Кауфман, И. И.*) Гледището на политико-икономическата критика у Карл Маркс. В списание: „Вестник Евр-пъ“, 1872, том III). — 21—25.
- Чернышевский, Н. Г.* Очерки из политической экономии (по Миллю). Впервые опубликовано в 1861 г. в журнале „Современник“, Санкт-Петербург (*Чернышевски, Н. Г.* Очерци из политическата икономия (по Мил). Публикувано за пръв път в 1861 г. в списание „Современник“, Санкт-Петербург). — 19.
- Addington, St.* An Inquiry into the reasons for and against inclosing openfields. London, 1772 (*Адингтън, Ст.* Изследване на доводите за и против ограждането на откритите земи. Лондон, 1772). — 730.
- The Advantages of the East-India trade to England. London, 1720 (Изгодите на източноиндийската търговия за Англия. Лондон, 1720). — 330, 351, 356, 357, 360, 377, 438, 518.
- Aikin, J.* A Description of the country from thirty to forty miles round Manchester. London, 1795 (*Айкин, Дж.* Описание на околностите на Манчестер в радиус от тридесет до четиридесет мили. Лондон, 1795). — 602—603, 753, 760, 761.
- Anderson, A.* An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest account to the present time (*Андерсен, А.* Исторически и хронологически очерк на търговията от най-ранните сведения за нея до наши

* В случаите, когато не е установено с достоверност от кое издание на една или друга книга се е ползвал Маркс, се привежда първото ѝ издание или се дават датата и мястото на това издание.

В квадратни скоби са посочени установените имена на авторите на ония книги, които са излезли анонимно. *Ред.*

- дни). Първото издание излязло в Лондон през 1764 г. — 748, 761.
- Anderson, J.* The Bee, or Literary weekly intelligencer. Volume III. Edinburgh, 1791 (*Андерсън, Дж.* Пчела, или Литературен седмичен осведомител. Том III. Единбург, 1791). — 626.
- Anderson, J.* Observations on the means of exciting a spirit of national industry; chiefly intended to promote the agriculture, commerce, manufactures, and fisheries, of Scotland. In a series of letters to a friend. Written in the year 1775. Edinburgh, 1777 (*Андерсън, Дж.* Размисления за средствата, които повдигат духа на национално прилежание, предназначени главно да съдействуват за развитието на селското стопанство, търговията, промишлеността и риболова в Шотландия. Писма до приятел, написани през 1775 г. Единбург, 1777). — 568, 733.
- Appian.* Römische Bürgerkriege. Erster Buch. In: *Appian's von Alexandrien Römische Geschichten*, übersetzt von F. Dillenius. Bändchen VII. Stuttgart. 1830 (*Апиан*. Римски граждански войни. Първа книга. В книгата: *Апиан Александрийски* Римска история. Превод на П. Дилениус. Свितък VII. Шутгарт, 1830). — 731.
- [*Arbutnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. By a farmer. London, 1773 (*Арбутнот, Дж.*] Изследване на зависимостта между сегашните цени на хранителните продукти и размера на фермите. Съчинение на един фермер. Лондон, 1773). — 319, 338, 727, 731.
- Aristoteles.* Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Никомахова етика. В книгата: *Аристотел*. Съчинения. Издания на И. Бекер. Том IX. Оксфорд 1837). — 72.
- Aristoteles.* De republica libri VIII, In. *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Политика (осем книги). В книгата: *Аристотел*. Съчинения. Издание на И. Бекер. Том X. Оксфорд, 1837). — 98, 164, 176.
- Ashley.* Lord. Ten hour's factory bill. The speech in the House of Commons, on Friday, March 15 th, 1844. London, 1844 (*Ашли*, лорд. Законът за десетчасов работен ден във фабриките. Реч в камарата на общините в петък, 15 март 1844 г. Лондон, 1844). — 413, 414, 424.
- Athenaeus.* Deipnosophistarum libri quindecim. Tomus II. Edidit Schweighaeuser. Argentorati, 1802 (*Атенеу*. Разговори на трапезата на учени мъже, в петнадесет книги. Том II. Издание на Швайхойзер. Страсбург, 1802). — 112, 144.
- Augier, M.* Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Paris, 1842 (*Ожие*, М. За обществения кредит и за неговата история от древни времена до наши дни. Париж, 1842). — 762.
- Babbage, Ch.* On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Бабидж, Ч.* За икономиката на фабричното производство. Лондон, 1832). — 358, 361, 387, 403, 416.
- Bacon, F.* The Essays or counsels civil and moral. (*Бейкън, Ф.* Есета или нравствени и политически съвети). Последното издание приживе на автора излязло в Лондон 1625 г. — 724.
- Bacon, F.* The Reign of Henry VII. In: *Milton, J.* Britain under Trojan, Roman, Saxon rule. — *More, Th.* England under Richard III. — *Bacon, F.*, Lord Verulam. The Reign of Henry VII. — Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719. London, 1870 (*Бейкън, Ф.* Царуването на Хенрих VII. В книгата: *Милтон, Дж.* Британия в периода на владичеството на троянците, римляните и саксите. — *Мор, Т.* Англия при Ричард III. — *Бейкън, Ф.*, барон Веруламски, Царуването на Хенрих VII. — Препечатано дословно от книгата на Кенет „Англия“, издадена през 1719 г. Лондон, 1870). — 724—725.
- [*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of

- value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 (*Бейли, С.*) Критическо изследване върху природата, мерките и причините на стойността; главно във връзка с трудовете на Г. Рикардо и неговите последователи. Съчинения на автора на „Очерци върху формирането и публикуването на мненията“. Лондон, 1825). — 76, 96, 541.
- [*Bailey, S.*] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts; with a postscript on joint-stock banks. London, 1837 (*Бейли, С.*) Пари и измененията на тяхната стойност; влиянието на тези изменения върху националната промишленост и паричните задължения; с приложение за акционерните банки. Лондон, 1837). — 62, 618.
- Barbon, N.* A Discourse concerning coining the new money lighter. In Answer to Mr. Lock's considerations about raising the value of money. London, 1696 (*Барбон, Н.* Трактат за сеченето на нова монета с по-малко тегло. В отговор на съображенията на г. Лок за повишаване стойността на парите. Лондон, 1696). — 48—50, 141, 155, 157.
- Barton, J.* Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартън, Дж.* Бележки относно обстоятелствата, които влияят върху положението на трудещите се клас на обществото, Лондон, 1817). — 640, 680.
- Baune, J.* The Cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn literary, scientific and mechanics' institution. Blackburn — London, 1857 (*Бейнс, Дж.* Търговията с памук. Две лекции по този въпрос, прочетени пред членовете на Блякбърнското дружество за литература, наука и механика. Блякбърн — Лондон, 1857). — 400.
- Beccaria, C.* Elementi di economia pu-
blica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XI. Milano, 1804 (*Беккариа, Ч.* Основи на обществената икономика. В книгата: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XI. Милано, 1804). — 377.
- Beckmann, J.* Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Band I. Leipzig 1786 (*Бекман, Й.* Приноси към историята на изобретенията. Том I. Лайпциг, 1786). — 438.
- Bellers, J.* Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Белърс, Дж.* Есета относно бедните, промишлеността, търговията, колонииите и безбраствеността. Лондон, 1699). — 143, 157, 489.
- **Bellers, J.* Proposals for raising a colledge of industry of all useful trades and husbandry. London, 1696 (*Белърс, Дж.* Предложение за учредяване на трудов колеж за всички полезни занаяти и селското стопанство. Лондон, 1696). — 150, 337, 438, 497—498, 623.
- Bentham, J.* Théorie des peines et des récompenses. Par Et. Dumont. Troisième édition. Tome II. Paris, 1826 (*Бентам, Д.* Теория на наказанията и поощренията. В обработка на Ет. Дюмонт. Трето издание. Том II. Париж, 1826). — 617.
- Berkley, G.* The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London, 1750 (*Беркли, Дж.* Запитвач. Някои въпроси, предлагани на разглеждане на публиката. Лондон, 1750). — 347, 366.
- Bidaut, J. N.* Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris, 1828 (*Бидо, Ж. Н.* За монопола, който възниква в промишлеността и търговията благодарение на големите оръдия за производство. Втори свитък. За монопола на производството и продажбата. Париж, 1828). — 332.

- Biese, F.* Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Band II. Berlin, 1842 (*Бизе, Ф.* Философията на Аристотел, нейната вътрешна връзка и терминология. Том II. Берлин, 1842). — 419.
- Blakey, R.* The History of political literature from the earliest times. Volume II. London, 1855 (*Блейки, Р.* История на политическата литература от най-ранни времена. Том II. Лондон, 1855). — 726.
- Blanqui, J. A.* Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par. Ad. Blaise. Paris, 1838—1839 (*Бланки, Ж. А.* Курс по промишлена икономика. Съставен и аотиран от Ад. Блез. Париж, 1838—1839). — 349.
- Blanqui, J. A.* Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Parties I et II. In: Petits traités publiés par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris, 1849 (*Бланки Ж. А.* Трудещите се класи във Франция през 1848 г. Части I и II. В книгата: Малки трактати, публикувани от Академията на моралните и политическите науки. Париж, 1849). — 287.
- Block, M.* Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“ (numéros de juillet et d'août 1872). Paris, 1872 (*Блок, М.* Теоретиците на социализма в Германия. Извлечение от „Journal des Economistes“ (книжките от юли и август 1872 г.). Париж, 1872). — 21.
- Boileau, E.* Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIII siècle, et connus sous le nom du Livre des métiers. Paris, 1837 (*Боло, Е.* Наредби за изкуствата и занаятите в Париж, съставени през XIII в. и известни под името Книга на занаятите. Париж, 1837). — 495.
- Boisguillebert, P.* Le détail de la France. In: Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Боагилбер, П.* Търговията на дребно във Франция. В книгата: Икономисти-финансисти на XVIII век. С исторически бележки за всеки автор, коментари и обяснителни бележки от Е. Дер. Париж, 1843). — 142.
- Boisguillebert, P.* Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs. In: Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives par E. Daire. Paris, 1843 (*Боагилбер, П.* Разсъждение за природата на богатствата, парите и данъците. В книгата: Икономисти-финансисти на XVIII век. С исторически бележки за всеки автор, коментари и обяснителни бележки от Е. Дер. Париж, 1843). — 151—152.
- Boxhorn, M. Z.* Institutiones politicae. In: *Boxhorn, M. Z.* Varii tractatus politici. Amstelodami, 1663 (*Боксхорн, М. З.* Политически институции. В книгата: *Боксхорн М. З.* Различни политически трактати. Амстердам, 1663). — 438.
- [*Brentano, L.*] Wie Karl Marx citirt. In: „Concordia“, 7. März 1872 (*Брентано, Л.*) Как цитира Карл Маркс. В списание „Concordia“, 7 март 1872 г.). — 40, 41.
- [*Brentano, L.*] Wie Karl Marx sich vertheidigt. In: „Concordia“ 4. Juli 1872, 11. Juli 1872 (*Брентано, Л.*) Как се защитава Карл Маркс. В списание „Concordia“, 4 юли 1872 г. 11 юли 1872 г.). — 41—42.
- Broadhurst, J.* Political Economy. London, 1842 (*Бродхърст, Дж.* Политическа икономия. Лондон, 1842). — 68.
- Brougham, H.* An Inquiry into the colonial policy of the european powers. In two volumes. Vol. II. Edinburgh, 1803 (*Брум, Х.* Изследване на колониалната политика на европейските държави. В два тома. Том II. Единбург, 1803). — 761.
- [*Bruckner, J.*] Théorie du système animal. Leide, 1767 (*Брюкнър, Й.*

- Теория на животинския свят. Лайден, 1767). — 625.
- Buchanan, D.* Inquiry into the taxation and commercial policy of Great Britain. Edinburgh, 1844 (*Бъкенан, Д.* Изследване на данъчното облагане и търговската политика на Великобритания. Единбург, 1844). — 138.
- Buchanan, D.* Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Бъкенан, Д.* Бележки относно въпросите, третираны в „Изследване относно природата и причините на богатството на народите“ от д-р Смит. Единбург, 1814). — 733—734.
- Buchanan, D.* Бележки в книгата *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by D. Buchanan. Vol. I. Edinburgh, 1814 (*Смит, А.* Изследване относно природата и причините на богатството на народите. В три тома. С бележки и допълнителен том от Д. Бъкенан. Том I. Единбург, 1814). — 566.
- Buchez, Ph. et Roux, P. C.* Histoire parlementaire de la révolution française, ou Journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815. T. X. Paris, 1834 (*Буше, Ф. и Рус, П. С.* Парламентарна история на френската революция, или Дневник на националните събрания от 1789 до 1815 г. Т. X. Париж, 1834). — 745.
- Burke, E. A.* A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the attacks made upon him and his pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, early in the present session of parliament. London, 1796 (*Бърк, Е.* Писмо на уважаемия Едмънд Бърк до благородния лорд относно упреците, отправени по негов адрес и по отношение на неговата пенсия от херцог Бедфорд и граф Лодердейл от камарата на лордовете в началото на сегашната сесия на парламента. Лондон, 1796). — 728.
- Burke, E.* Thoughts and details on scarcity, originally presented to the Right Hon. William Pitt, in the month of November, 1795. London, 1800 (*Бърк, Е.* Мисли и факти относно оскъдишата, представени първоначално на уважаемия Уилям Пит през ноември 1795 г. Лондон, 1800). — 219, 247, 334, 762.
- [*Byles, J. B.*] Sophisms of freetrade and popular political economy examined. By a barrister. Seventh edition: with corrections and additions. London, 1850 (*Байлс, Дж. Б.*) Софизми на фритредерството и популярна политическа икономия. Стъчения на адвокат. Седмо издание с поправки и допълнения. Лондон, 1850). — 282, 741.
- Cairnes, J. E.* The Slave power: its character, career and probable designs. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Робовладението: неговият характер, път и вероятни перспективи. Лондон, 1862). — 208, 277, 344.
- Campbell, G.* Modern India: a sketch of the system of civil government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions. London, 1852 (*Кемпбел, Дж.* Съвременна Индия: очерк на системата на гражданското управление, предшествуван от някои данни за туземците и техните институции. Лондон, 1852). — 370.
- Cantillon, Ph.* The Analysis of trade, commerce, coin, bullion, banks, and foreign exchanges. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceased, and adapted to the present situation of our trade and commerce. London, 1759 (*Кантилон, Ф.* Анализ на занаята, търговията, парите, кюлчетата, банките и курсовете на чуждата валута, заимствуван главно от ръкописа на един високо надарен джентълмен, сега умрял, и приспособен към съвременното състояние на нашия занаят и търговия. Лондон, 1759). — 562.
- [*Cantillon, R.*] Essai sur la nature de commerce en général. Traduit de l'anglois. In: Discours politiques. Tome III. Amsterdam, 1756 (*Кан-*

- тилон, Р.]* Есе относно природата на търговията изобщо. Превод от английски. В книгата : Политически трактати, Том III. Амстердам, 1756). — 562.
- Carey, H. Ch.* Essay on the Rate of Wages : with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World. Philadelphia, 1835 (*Кери, Х. Ч.* Есе относно равнището на работната заплата с анализ на причините за разликата в положението на трудещото се население в целия свят. Филадельфия, 1835). — 570.
- Carey, H. Ch.* The Slave trade, domestic and foreign : why it exists, and how it may be extinguished. Philadelphia, 1853 (*Кери, Х. Ч.* Вътрешна и външната търговия с роби : защо тя съществува и как може да бъде премахната. Филадельфия, 1853). — 752.
- Carli, G. R.* Бележки към съчинението : *P. Verri. Meditazioni sulla economia politica.* In: *Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna.* Томо XV. Milano, 1804 (*Карли, Дж. Р.* Бележки към съчинението : *П. Верри.* Размишления върху политическата икономия. В книгата : Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XV. Милано, 1804). — 341.
- Carlyle, Th.* Iliad (Americana) in nuce. In: „Macmillan's magazine“, August, 1863. London and Cambridge (*Карлайл, Т.* Американска Илиада в зародиш. Статия в „Macmillan's magazine“, август 1863. Лондон и Кембридж). — 266.
- Caus, S. dz.* In: *Heronis Alexandrini* Buch von Luft-und Wasserkünsten Frankfurt, 1688 (*Ко, С. dzo.* В книгата : *Херон Алксандрийски.* Книга за пневматика и хидравлика. Франкфурт, 1688.) — 388.
- Cazenove, J.* Notes. In: *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by J. Cazenove. London, 1853 (*Кейзнов, Дж.* Бе-
- лежки. В книгата : *Malthus, Th. R.* Определения в политическата икономия. С предговор, бележки и допълнения от Дж. Кейзнов. Лондон, 1853). — 576, 604.
- [*Cazzone, J.*] Outlines of political economy ; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 (*Кейзнов, Дж.]* Очерци по политическа икономия, представляващи общопонятен и кратък преглед на законите, отнасящи се до производството, разпределението и потреблението на богатствата. Лондон, 1832). — 210, 323, 529.
- Chalmers, Th.* On Political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономия във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание. Глазгоу, 1832). — 165.
- The Character and behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in original letters to the duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc. (Характер и поведение на крал Вилхелм, Съндърланд, Сомърс и т. н. според оригиналните писма до херцог Шрьобъри от Сомърс, Халифакс, Оксфорд, секретаря Върнън и т. н.) (Ръкопис). — 728.
- Cherbuizez, A.* Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Изложение на причините и последиците на съвременното разпределение на общественото богатство. Париж, 1841). — 194, 197, 592.
- [*Child, J.*] A Discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies. London, 1689 (*Чайлд, Дж.]* Трактат за търговията и поспециално за източноиндийската търговия. Лондон, 1689). — 103.
- [*Clement, S.*] A Discourse of the general notions of money, trade, and

- exchanges, as they stand in relation each to other. By a merchant. London, 1695 (*Клемент, С.*) Трактат за общите представи относно парите, търговията и валутния курс, така както те се отнасят помежду си. Съчинение на търговец. Лондон, 1695). — 103.
- Cobbett, W.* A History of the protestant „reformation“, in England and Ireland; showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just englishmen. London, 1824 (*Кобет, У.* История на протестантската „Реформация“ в Англия и Ирландия, показваща как това събитие е довело до обедняване и деградация на основната маса от населението на тези страни. Писма, адресирани до всички разумни и справедливи англичани. Лондон, 1824). — 72б.
- Colins, J. G.* L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Tome III. Paris, 1857 (*Колен, Ж. Г.* Политическа икономия. Източник на революциите и на така наречените социалистически утопии. Том III. Париж, 1857). — 623, 699, 773.
- Columbus, Ch.* Brief aus Jamaica (*Колумб, Х.* Писмо от Ямайка). — 143.
- Comte, Ch.* Traité de législation ou Exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépérissent, ou restent stationnaires. Troisième édition. Bruxelles, 1837 (*Конт, Ш.* Трактат относно законодателството, или Изложение на общите закони, по силата на които народите процъфтяват, израждат се или не претърпяват промени. Трето издание. Брюксел, 1837). — 753.
- Condillac, E. B.* Le commerce et le gouvernement. In : Mélanges d'économie politique. Tome I. Commentaires et notes, par E. Daire et G. Molinari Paris, 1847 (*Кондияк, Е. Б.* Търговия и правителство. В книгата: Алманах на политическата икономия. Том I. Коментарии и бележки от Е. Дер и Г. Молинари. Париж, 1847). — 170—171.
- Consideration concerning taking off the bounty on corn exported. In some letters to a friend. London, 1753 (Размишления относно отменяването на експортните премии за зърнените храни. Писма до приятел. Лондон, 1753). — 331.
- Considerations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. In a letter to a friend. London, 1765 (Размишления за данъците, доколкото се предполага, че те влияят върху цената на труда в нашите манифактури. Писмо до приятел. Лондон, 1765). Авторството на тези книги се приписва на Дж. Кънингам. — 283—284.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Изследване относно причините на богатството на отделните лица и начините на неговото придобиване; или Обяснение на принципите на търговията и спекулата. Лондон, 1841). — 162, 697.
- Corbon, A.* De l'enseignement professionnel. Seconde édition, Paris, 1860 (*Корбон, А.* За професионалното обучение. Второ издание. Париж, 1860). — 497—498.
- Courcailz-Seneuil, J. G.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxième édition, Paris, 1857 (*Курсел-Сенюй, Ж. Г.* Ръководство за теоретично и практично изучаване на промишлените, търговските и земеделските предприятия, или Наръчник на деловия човек. Второ издание. Париж, 1857). — 245, 605.
- The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Теория на паричното обръщение. Писмо на английски банкиер до шотландския народ. Единбург, 1845). — 151—152.
- Cuvier, G.* Discours sur les révolutions de la surface du globe. Rédigés par Hoefel. Paris, 1863 (*Кювие, Ж.* Разсъждения за превратите на по-

- върхността на земното кълбо. Под редакцията на Ефер. Париж 1863). — 520.
- Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвин, Ч.* За произхода на видовете чрез естествения подбор, или Запазване на благоприятствуваните раси в борбата за живот. Лондон, 1859). — 353—354.
- Daumer, G. F.* Die Geheimnisse des christlichen Alterthums. Hamburg, 1847 (*Даумер, Г. Ф.* Тайнствата на християнската древност. Хамбург, 1847). — 297.
- A Defence of the Landowners and farmers of Great Britain. London, 1814 (Защита на поземлените собственици и фермерите във Великобритания. Лондон, 1814). — 563.
- [*Defoe, D.*] An Essay upon publick credit. The third edition. London, 1710 (*Дефо, Д.*] Есе за обществения кредит. Трето издание. Лондон, 1710). — 152.
- De Quincey, Th.* The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Куинси, Т.* Логика на политическата икономика. Единбург и Лондон, 1844). — 407.
- De Roberty, E.* „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867“. In: „La Philosophie positive. Revue“, № 3, November — Décembre 1868 (*Де Роберти, Е.* „Карл Маркс. „Капиталът. Критика на политическата икономика“. Хамбург, 1867“. В списание „La Philosophie positive. Revue“ № 3, ноември — декември 1868). — 21.
- Descartes, R.* Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences (*Декарт, Р.* Разсъждение относно метода да се насочва добре собственият разум и да се търси истината в науките). Първото издание излязло в Лайден през 1637 г. — 402.
- Destutt de Tracy, A. L. C.* Eléments d'idéologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестут дьо Траси, А. Л. К.* Елементи на идеологията, Часті IV и V. Трактат за волята и нейните прояви. Париж, 1826). През 1823 г. IV част на „Елементи на идеологията“ излязла в Париж в отделно издание под заглавие „Traité d'économie politique“ (Трактат по политическа икономика). — 169, 174, 337, 339, 657.
- Dietzgen, J.* „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867“. In „Demokratisches Wochenblatt“, NN 31, 34, 35, 36, 1868 (*Дицген, Й.* „Карл Маркс. „Капиталът. Критика на политическата икономика“. Хамбург, 1867“. Във вестник „Demokratisches Wochenblatt“, бр. 31, 34, 35, 36 от 1868 г.). — 20.
- Diodorus Siculus.* Historische Bibliothek, übersetzt von J. F. Wurm. Bändchen I—XIX. Stuttgart, 1828—1840. Erstes Buch, Drittes Buch (*Диодор Сицилийски.* Историческа библиотека. Превод на Ю. Ф. Вурм. Свितъци I—XIX. Щутгарт, 1828—1840. Книга първа. Книга трета). — 154, 248, 352, 379, 519.
- A Discourse of the necessity of encouraging mechanic industry. London, 1690 (Трактат за необходимостта от поощряване на механическата промишленост. Лондон, 1690). — 283—284.
- Ducpetiaux, Éd.* Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Substances, salaires, population. Bruxelles, 1855 (*Дюкпетуо, Ед.* Икономически бюджет на трудещите се класи в Белгия. Средства за съществуване, работна заплата, население. Брюксел, 1855). — 677, 679.
- Duffy, G.* The Land law of Victoria (Australia). London, 1862 (*Дъфи, Г.* Поземленият закон на Виктория (Австралия). Лондон, 1862). — 775.
- Dunning, T. J.* Trades' Unions and strikes. London, 1860 (*Дънинг, Т. Дж.* Трейдюниони и стачки. Лондон, 1860). — 558, 561, 762.
- Dupont de Nemours, P. S.* Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de

- ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Дюпон дьо Немур*, П. С. Максими на доктор Кене, или Резюме на неговите принципи на социалната икономия. В книгата: Физикрати. С въспителна статия и коментарии от Е. Дер. Част I. Париж, 1846). — 120.
- Eden, F. M.* The State of the Poor; or an History of the labouring classes in England, from the conquest to the present period. In three volumes. London, 1797 (*Идън, Ф. М.* Положението на бедните, или История на трудещите се класи в Англия от времето на завоюването до сегашния период. В три тома. Лондон, 1797). — 255, 609, 624—626, 680, 726, 729, 759—760.
- Engels, F.* Die englische Zehnstundenbill. In: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ N 4, 1850 (*Енгелс, Ф.* Английският закон за десетчасов работен ден. В списание: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, кн. 4 от 1850 г.). — 301, 314.
- Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгелс, Ф.* Положението на работническата класа в Англия. По собствени наблюдения и автентични източници. Лайпциг, 1845). — 252, 256, 265, 278, 411, 433—435, 455, 614, 652.
- Engels, F.* Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie. In: „Deutsch-Französische Jahrbücher“, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (*Енгелс, Ф.* Очерци към критика на политическата икономия. В списание: „Deutsch-Französische Jahrbücher“, издавано от Арнолд Руге и Карл Маркс. 1-и и 2-и свитък. Париж, 1844). — 88, 163, 175, 643.
- Ensor, G.* An Inquiry concerning the population of nations: containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on population. London, 1818 (*Енсор, Дж.* Изследване относно населението на различните страни, съдържашо опровержение на „Есе за населението“ от г. Малтус. Лондон, 1818). — 733.
- An Essay on credit and the bankrupt act. London, 1707 (Есе за кредита и закона за несъстоятелността. Лондон, 1707). — 147.
- An Essay on the political economy of nations: or, a View of the intercourse of countries, as influencing their wealth. London, 1821 (Есе по политическа икономия на народите, или Връзката между страните като фактор, влияещ върху тяхното богатство. Лондон, 1821). — 212, 318.
- An Essay on trade and commerce: containing observations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. By the author of Considerations on taxes. London, 1770 (Есе относно занаята и търговията, съдържашо бележки относно данъците, доколкото се предполага, че те упражняват влияние върху цената на труда в нашите мануфактури. Съчинение на автора на „Разсъждения относно данъците“. Лондон, 1770). Авторството на тази книга се приписва на Дж. Кънингам. — 244, 245, 284—287, 380, 551, 608, 624, 645, 738—739.
- Essays on political economy: in which are illustrated the principal causes of the present national distress. London, 1830 (Есета по политическа икономия, в които се показват главните причини на съвременното национално бедствие. Лондон, 1830). — 535.
- [*Evans, N. H.*] Our old nobility. By noblesse oblige. Second edition. London, 1879 (*Евънс, Н. Х.*) Нашето старо дворянство. Съчинение на човек, когото положението задължава. Второ издание. Лондон, 1879). — 728.
- Faulhaber, J.* Mechanische Verbesserung einer alten Roszmühlen welche vor diesem der königl. Ingenieur Aug. Ramellus an Tag gegeben. Ulm,

- 1625 (*Фаулхабер, Й.* Механическо усъвършенствуване на старата конска мелница, конструирана от кралския инженер Август Рамелус. Улм, 1625). — 388.
- Fawcett, H.* The Economic position of the british labourer. Cambridge and London, 1865 (*Фосет, Х.* Икономическото положение на британския работник. Кембридж и Лондон, 1865). — 565, 619, 662.
- Ferguson, A.* An Essay on the history of civil society. Edinburgh, 1767 (*Фергюсон, А.* Есе по история на гражданското общество. Единбург, 1767). — 366, 374, 375.
- Ferrier, F. L. A.* Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Ферие, Ф. Л. О.* За правителството от гледна точка на отношенията му към търговията. Париж, 1805). — 74.
- Fielden, J.* The Curse of the factory system; or, a Short account of the origin of the factory cruelties. London, 1836 (*Филдън, Дж.* Проклятието на фабричната система, или Кратка справка за произхода на фабричните жестокости. Лондон, 1836). — 414, 423, 760.
- [*Fleetwood, W.*] Chronicon preciosum: or, an Account of english money, the price of corn, and other commodities, for the last 600 years. London, 1707 (*Флитууд, У.* Хроника на цените, или Справка за английските пари, цените на зърнените храни и други стоки през последните 600 години. Лондон, 1707). — 282.
- Fleetwood, W.* Chronicon preciosum: or, an Account of english gold and silver money; the price of corn and other commodities, for six hundred years last past. London, 1745 (*Флитууд, У.* Хроника на цените, или Справка за английските златни и сребърни пари, цените на зърнените храни и други стоки през последните 600 години. Лондон, 1745). — 282.
- Fonteret, A. L.* Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier. Paris 1858 (*Фонтере, А. Л.* Физическа и нравствена хигиена на работника в големите градове изобщо и в град Лион по-специално. Париж, 1858). — 376.
- [*Forbannais, F. V.*] Elémens du commerce. Seconde partie. Nouvelle édition. Leyde, 1766 (*Форбоне, Ф. В.* Елементи на търговията. Втора част. Ново издание. Лайден, 1766). — 103.
- [*Forster, N. J.*] An Inquiry into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 (*Форстър, Н. J.* Изследване на причините за сегашните високи цени на хранителните продукти. Лондон, 1767). — 284, 438, 520, 729.
- Fortescue, J.* De laudibus legum Anglie (*Фортескуе, Дж.* За превъзходството на английските закони). Публикувано за пръв път в 1537 г. — 722.
- Fourier, Ch.* La fausse industrie morale, répugnante, mensongère et l'outidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, dominant quadruple produit (*Фурие, Ш.* Погрешната стопанска дейност, разединена, отблъскваща, фалшива — и противоотровата за нея: естествена стопанска дейност, комбинирана, притегателна, истинска, даваща четворен продукт). Първото издание излязло в Париж през 1835—1836 г. — 437.
- Fourier, Ch.* Le nouveau monde industriel et sociétaire (*Фурие, Ш.* Новият стопански и социетарен свят). Първото издание излязло в Париж през 1829 г. — 701.
- Franklin, B.* A Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency. In: The Works of *B. Franklin*. By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Скромно изследване на природата и необходимостта на книжните пари. В книгата: Съчинения на *Б. Франклин*. Издание на Спаркс. Том II. Бостон, 1836). — 63.
- Franklin, B.* Position to be examined, concerning national wealth. In: The

- Works of *B. Franklin*. Вu Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин*).
Б. Подлежащи на изследване въпроси на националното богатство. В книгата: Съчинения на *Б. Франклин*. Издание на Спарк. Том II. Бостон, 1836). — 175.
- Freytag, G.* Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig, 1862 (*Фрайтаг, Г.* Нови картини от живота на германския народ. Лайпциг, 1862). — 742—743.
- Fullarton, J.* On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishment throughout the country. Second edition with corrections and additions. London, 1845 (*Фълертън, Дж.* За регулирането на средствата за обръщение; анализ на принципите, въз основа на които се проектира в бъдеще да бъде ограничена в строго установени рамки емисионната дейност на Английската банка и другите банкови учреждения на страната. Второ, поправено и допълнено издание. Лондон, 1845). — 140, 153, 156.
- Galiani, F.* Della moneta. Libro I—V. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III—IV. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* За парите. Книги I—V. В изданието: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове III—IV. Милано, 1803). — 87, 102, 103, 112, 165, 170, 326, 652.
- Ganilh, Ch.* Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* За системите на политическата икономия, за сравнителната стойност на техните доктрини и за оная от тях, която изглежда най-благоприятна за увеличаване на бо-
- гатството. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1921). — 74, 185, 457.
- Ganilh, Ch.* La théorie de l'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1815 (*Ганил, Ш.* Теория на политическата икономия. Томове I—II. Париж, 1815) — 191.
- [*Garnier, G.*] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris, 1796 (*Гарние, Ж.*) Кратко изложение на принципите на политическата икономия. Париж, 1796). — 559.
- Garnier, G.* Notes du traducteur. In *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par G. Garnier. Tome V. Paris, 1802 (*Гарние, Ж.* Бележки на преводача. В книгата: *А. Смит.* „Изследване на природата и причините на богатството на народите“. Нов превод на Ж. Гарние с коментар и бележки на преводача. Том V. Париж 1802). — 375.
- Gaskell, P.* The Manufacturing population in England, its moral, social, and physical conditions, and the changes which have arisen from the use of steam machinery; with an examination of infant labour. London, 1833 (*Гаскел, П.* Промисленото население на Англия, неговото морално, социално и физическо положение и промените, обусловени от използването на парни машини; с изследване на детския труд. Лондон, 1833). — 445, 454.
- Genovesi, A.* Lezioni di economia civile. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi VII—IX. Milano, 1803 (*Джэновези, А.* Лекции по гражданска икономика. В изданието: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове VII—IX. Милано, 1803). — 165.
- Geoffroy Saint-Hilaire, E.* Notions synthétiques. historiques et physiologiques de philosophie naturelle. Paris, 1838 (*Жофроа Сент-Илер, Е.* Синтетично, историческо и физиологич-

- ческо познание на натур-философията. Гариж, 1838). — 748.
- Gasborne, Th.* An Inquiry into the duties of man in the higher and middle classes of society in Great Britain. The second edition. In two volumes. Vol. II. London, 1795 (*Гизборн, Т* Изследване на задълженията на хората от висшите и средните класи във Великобритания. Второ издание. В два тома. Том II. Лондон, 1795). — 760.
- [*Gray, J.*] The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 (*Грей, Дж.*) Основни принципи на богатствата на народите, изложени в противоположност на някои погрешни положения на д-р Адам Смит и други. Лондон, 1797). — 172.
- [*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the „ten hours bill“, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 (*Грег, Р. Х.*) Фабричният въпрос, разгледан от гледище на влиянието върху здравето и нравствеността на зетите във фабриките. И „законът за десетчасовия работен ден“ от гледище на неговото влияние върху промишлеността на Англия и другите страни. Лондон, 1837). — 301
- Gregoir, H.* Les tyrographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles, Bruxelles, 1865 (*Грегоар, А.* Печатарските работници пред изправителния съд в Брюксел. Брюксел, 1865). — 562.
- Grove, W. R.* The correlation of physical forces. Fifth edition. Followed by a discourse on continuity, London, 1867 (*Гров, У. Р.* Съотношение на физическите сили. Пето издание. С приложение един трактат за непрекъснатостта. Лондон, 1867). — 533.
- Gulich, G.* Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Bände I—II. Jena, 1830 (*Гюlich, Г.* Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието на най-важните търговски държави в наше време. Томове I—II. Йена, 1830). — 15, 756.
- Haller, C. L.* Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt (*Халер, К. Л.* Реставрация на науката за държавата, или Теория на естествено-общественото състояние, противоположена на химерата за изкуствено гражданско състояние). Първото издание излязло през 1816—1834 г. — 402.
- Hamm, W.* Die landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands. Zweite, umgearbeitete und bedeutend vermehrte Auflage. Braunschweig, 1856 (*Хам, В.* Селскостопанските оръдия и машини на Англия. Второ преработено и значително допълнено издание. Брауншвайг, 1856). — 511.
- Hanssen, G.* Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861 (*Хансен, Г.* Отменяването на крепостничеството и преобразуването на отношенията между едрите земевладелци и селяните в херцогствата Шлезвиг и Холщайн. Санкт-Петербург, 1861). — 249.
- Harris, J.* Concerning happiness, a dialogue. In: *Harris, J.* Three treatises. The third edition revised and corrected. London, 1772 (*Харис, Дж.* Диалог за щастието. В книгата: *Дж. Харис.* Три трактата. Трето прегледано и поправено издание, Лондон, 1772). — 377.
- Harris, J.* first Earl of Malmesbury. Diaries and correspondence, containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second,

- and at the Hague; and of his specialmissions to Berlin, Brunswick, and the French Republic. Volumes I—IV. Second edition. London, 1845 (*Харис, Дж.* първи граф *Малмсбъри*. Дневници и кореспонденция, съдържащи отчета за неговите мисии при мадридския двор, при дворовете на Фридрих Велики, Екатерина Втора и в Хага, както и за специалните му мисии в Берлин, Брауншвайг и Френската република. Томове I—IV. Второ издание. Лондон, 1845). — 377.
- Harrison, W.* The Discription of England. In: The First and second volumes of Chronicles, first collected and published by R. Holinshed, W. Harrison, and others. London, 1587 (*Харисън, У.* Описание на Англия. В книгата: Първи и втори том на Хрониките, за пръв път събрани и публикувани от Р. Холинshed, У. Харисън и други. Лондон, 1587). — 723, 739, 746.
- Hassall, A. H.* Adulterations detected or Plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine. Second edition. London, 1861 (*Хасел, А. Х.* Разкриване на фалшификация, или ясни инструкции относно разкриването на фалшификациите на хранителни продукти и лекарства. Второ издание. Лондон, 1861). — 186, 260.
- Hegel, G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theil I. Die Logik. Werke, Band VI. Berlin, 1840 (*Хегел, Г. В. Ф.* Енциклопедия на философските науки в сбит очерк. Част I. Логика. Съчинения. Том VI. Берлин, 1840). — 191, 273.
- Hegel, G. W. F.* Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Хегел, Г. В. Ф.* Основи на философията на правото. Съчинения. Второ издание. Том VIII. Берлин, 1840). — 57, 103, 179, 376, 596.
- Hegel, G. W. F.* Wissenschaft der Logik. Werke. Zweite Auflage, Bände III, IV, V. Berlin, 1841 (*Хегел, Г. В. Ф.* Науката логика. Съчинения. Второ издание. Томове III, IV, V. Берлин, 1841). — 319.
- Hobbes Th.* Leviathan, or the Matter, form and power of a commonwealth ecclesiastical and civil. In: The english work of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Хобс, Т.* Левиатан, или Материя, форма и власт на църковната и гражданската държава. В книгата: Съчинения на Томас Хобс на английски език, за пръв път събрани и издадени от Молсуърт. Том III. Лондон, 1838). — 181, 368.
- [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 (*Ходскин, Т.* Естественото и изкуственото право на собственост, противоположени едно на друго. Лондон, 1832). — 752.
- (*Hodgskin, Th.*) Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a Labourer. London, 1825 (*Ходскин, Т.* Защита на труда против претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. Съчинение на работник Лондон, 1825) — 367, 583.
- Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Ходскин, Т.* Народна политическа икономия. Четири лекции, четени в Лондонската работническа школа. Лондон, 1827). — 351, 365, 543.
- Holinshed, R.* The Description of England — Виж *Harrison, W.* The Description of England.
- Hopkins, Th.* On rent of land, and its influence on subsistence and population; with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries. London, 1828 (*Хопкинс, Т.* За поземлената рента и нейното влияние върху средствата за съществуване и населението с бележки

- за причините, влияещи върху положението на трудещите се класи в различните страни. Лондон, 1828). — 242.
- Horne, G.] A Letter to Adam Smith LL. D. on the life, death, and philosophy of his friend David Hume. By one of the people called christians. The fourth edition. Oxford, 1784 ([Хорн, Дж.] Писмо до Адам Смит, доктор по правото, за живота, смъртта и философията на неговия приятел Дейвид Юм. Съчинение на един от ония, които биват наричани християни. Четвърто издание. Оксфорд, 1784). — 626.*
- Horner, L. Letter to Mr. Senior. In: Senior, N. W. Letters on the factory act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashwort, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (Хорнър, Л. Писмо до г. Сениор. В книгата: Сениор, Н. У. Писма за глиянието на фабричния акт върху памучната промишленост. С приложение Писмо на Л. Хорнър до г. Сениор и Протокол на разговора между г. Е. Ашуърт, г. Томсон и г. Сениор. Лондон, 1837). — 237.*
- Horner, L. Suggestions for amending the factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent. In: Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Хорнър, Л. Предложения за подобряване на фабричното законодателство с цел инспекторите да могат да предотвратяват незаконния труд, широко разпространен понастоящем. В книгата: Фабрични закони. Публикувани по нареждане на камарата на общините от 9 август 1859 г.). — 253, 304.*
- Houghton, J. Husbandry and trade improved: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool, etc. Volumes 1—IV. London, 1727—1728*
- (Хаутън, Дж. Подобрието на селското стопанство и занаята; сборник от ценни материали за производството на зърнени храни, скотовъдството, добива на въглища, хмел, вълна и т. н. Томове I—IV. Лондон, 1727—1728). — 438.)*
- Howitt, W. Colonization and christianity: a popular history of the treatment of the natives by the europeans in all their colonies. London. 1838 (Хауит, У. Колонизация и християнство: популярна история на третирането на туземците от европейците в колониите. Лондон, 1838). — 753.*
- Hume, D. Essays and treatises on several subjects. In two volumes. A new edition. London, 1764 (Юм, Д. Есета и трактати по разни въпроси. В два тома. Ново издание. Лондон, 1764). — 135.*
- Hutton, Ch. A. Course of mathematics. (Хътън, Ч. Курс по математика). Първото издание излязло през 1798—1801 г. — 383.*
- Huxley, Th. H. Lessons in elementary physiology. London, 1866 (Хъксли, Т. Х. Лекции по елементарна физиология. Лондон, 1866). — 492.*
- The Industry of nations, part II. A. Survey of the existing state of arts, machines, and manufactures, London, 1855 (Промишлеността на народите. Част II. Преглед на съществуващото равнище на изкуствата и занаятите, машините и промишленото производство. Лондон, 1855). — 356, 396.*
- An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. — виж [Arbutnot, J.] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.*
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr Malthus, from, which it is conoluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to*

- the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна застъпваните от г. Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводителните потребители могат да съдействуват за повишаването на богатствата. Лондон, 1821). — 173, 185, 450, 604, 615.
- Isocratis*. Busiris (Исократ. Бусирис). — 379.
- Jacob, W.* An Historical inquiry into the production and consumption of the precious metal. In two volumes. London, 1831, (*Джейкъб, У.* Историческо изследване за производството и потреблението на скъпоценни метали. В два тома. Лондон, 1831). — 52.
- Jacob, W.* A. Letter to S. Whitbread, being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture. London, 1815 (*Джейкъб, У.* Писмо до С. Уитбред във връзка с обсъждането на протекционистските мерки, продукувани от интересите на британското селско стопанство. Лондон, 1815). — 232.
- Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation, Part I. — Rent. London, 1831 (*Джонс, Р.* Есе за разпределението на богатството и за източниците на данъците. Част I. — Рента. Лондон, 1831). — 340.
- Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college. London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Джонс, Р.* Встъпителна лекция по политическа икономия, прочетена в Кралския колеж в Лондон на 27 февруари 1833 г. С приложение програма на курс от лекции върху работната заплата. Лондон, 1833). — 641.
- Jones, R.* Text-book of lectures on the political economy of nations. Hertford, 1852 (*Джонс, Р.* Лекции по политическа икономия на народите Хердфорд, 1852). — 318, 332, 345 577, 596, 606.
- Kopp, H.* Die Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit. München, 1871—1874 (*Кон, Х.* Развитието на химията в най-новото време. Мюнхен, 1871—1874). — 320.
- Laborde, A.* De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté. Paris, 1818 (*Лаборд, А.* За духа на коопериране във всички области на обществения живот, Париж, 1818). — 539.
- Laing, S.* National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Лейн, С.* Национално бедствие, неговите причини и средствата за неговото премахване. Лондон, 1844). — 210, 659, 666, 681.
- Lancellotti, S.* L'Hoggidi overo ge'ingegni non inferiori a'passati. Parte seconda. Venetia, 1658 (*Ланчелотти, С.* Съвременност, или Умове, които не отстъпват на умовете на миналите времена. Втора част. Венеция 1658). — 438.
- Lassalle, F.* Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Band I. Berlin, 1858 (*Ласал, Ф.* Философията на Хераклит Тъмния от Ефес. Том I, Берлин, 1858). — 117.
- Lassalle, F.* Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit. Berlin, 1864 (*Ласал, Ф.* Господин Бастиа Шулце-Делич, икономическият Юлиан или Капитал и труд. Берлин, 1864). — 7.
- Law, J.* Considération sur le numéraire et le commerce. In: Economistes financiers du XVIII siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris. 1843 (*Ло, Ж.* За парите и търговията. В книгата: Икономисти финансисти на XVIII век. С исторически бележки за всеки автор, коментари и обяснителни бележки от Е. Дер. Париж, 1843). — 103.
- Le Trosne, G. F.* De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce

- Intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris. 1846 (*Льотрон, Г. Ф.* За обществената изгода във връзка със стойността, обръщението, промишлеността, вътрешната и външната търговия. В книгата: Физиократи. С въстъпителна статия и коментарии от Е. Дер. Част II. Париж, 1846). — 49, 52, 103, 113, 123, 127, 131, 156, 170, 171, 172, 175, 222.
- A Letter to Sir T. C. Bunbury on the poor rates, and the high price of provisions. With some proposals for reducing both. By a Suffolk gentleman. Ipswich, 1795 (Писмо до сър Т. С. Бънбъри за данъците в полза на бедните и за високите цени на хранителните продукти. С някои предложения за намаляване на едните и на другите. Съчинение на джентълмен от Съфолк. Ипсуич, 1795) — 727.
- Levi, L.* On deer forests and Highland agriculture in relation to the supply of food. In: „The journal of the Society of Arts“, March 23, 1876 (*Левин, Л.* За ловните паркове и земеделието в планинска Шотландия във връзка със задоволяването на потребностите от хранителни продукти. Напечатано в „The Journal of the Society of Arts“ от 23 март 1866 г.). — 736.
- Liebig, J.* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. Theil I. 7. Auflage. Braunschweig, 1862 (*Либих, Ю.* Химията в нейното приложение към земеделието и физиологията. Част I. Седмо издание. Брауншвайг, 1862). — 252, 512, 581.
- Liebig, J.* Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft. Braunschweig, 1856 (*Либих, Ю.* За теорията и практиката в селското стопанство. Брауншвайг, 1856). — 339.
- [*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 (*Ленге, Н.*) Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото. Томове I—II. Лондон, 1767). — 245, 297, 345, 624, 741.
- Livius, Titus.* Ab urbe condita (*Ливий, Тит.* История на Рим от неговото основаване). — 290.
- Locke, J.* Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money (1691). In: The works of John Locke, In four volumes. Volume II. The eighth edition. London, 1777 (*Лок, Дж.* Някои съображения относно последиците от намаляването на лихвата и повишаването на стойността на монетите (1691). В книгата: Съчинения на Джон Лок. В 4 тома. Том II. Осмо издание. Лондон, 1777). — 48, 105, 136.
- Lucretius.* De rerum natura (*Лукреций.* За природата на нещата). — 228.
- Luther, M.* An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg, 1540 (*Лутер, М.* Инструкция до енорийските свещеници да проповядват против лихварството. Витемберг, 1540). — 147, 204, 600—601.
- Macaulay, Th. B.* The History of England from the accession of James the Second. Volume I. Tenth edition. London. 1854 (*Маколей, Т. Б.* История на Англия след възкачването на престола на жейкъб II. Том I. Десето издание. Лондон, 1854). — 284, 721.
- MacCulloch, J. R.* A Dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation. London, 1847 (*Мак-Калък, Дж. Р.* Практически и исторически речник-справочник за търговия и търговско корабоплаване. Лондон, 1847). — 162.
- MacCulloch, J. R.* The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак-Калък, Дж. Р.* Литература по политическа икономия. Систематичен каталог на избрани публикации по различни

- раздели на тази наука с исторически и биографически бележки. Лондон, 1845). — 155, 730.
- MacCulloch, J. R.* The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science. Edinburgh, 1825 (*Мак-Калък, Дж. Р.* Принципи на политическата икономия с очерк за възникването и прогреса на тази наука. Единбург, 1825). — 452.
- Idem.* Second edition. London, 1830 (*Същото.* Второ издание. Лондон, 1830). — 165.
- Maclaren, J.* A Sketch of the history of the currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject. London, 1858 (*Макларен, Дж.* Очерк по история на средствата за обръщение с кратък преглед на възгледите на най-видните автори по този въпрос. Лондон, 1858). — 109.
- Macleod, H. D.* The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exchanges. Volume I. London, 1855 (*Маклеод, Х. Д.* Теория и практика на банковото дело с елементарни принципи на средствата за обръщение, цените, кредита и валутния курс. Том I. Лондон, 1855). — 166.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary, remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Определения в политическата икономия. С предговор, бележки и допълнения от Джон Кейзнов. Лондон, 1853). — 576, 582, 587, 604—605.
- [Malthus, Th. R.]* An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Малтус, Т. Р.*] Есе върху закона за населението, Лондон, 1798). — 364, 625.
- Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Изследване за природата и нарастването на рентата, както и за принципите, които я регулират. Лондон, 1815). — 324, 535, 563—564.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. Second edition with considerable addition from the author's own manuscript and an original memoir. London, (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия от гледище на тяхното практическо приложение. Второ издание със значителни допълнения от ръкописите и мемоарите на автора. Лондон, 1836). — 225, 587, 596, 597, 603, 643.
- [Mandeville, B.]* The Fable of the bees or, Private vices publick benefits. London, 1714 (*Мандевил, Б.*] Баснята за пчелите, или Частните недъзи — обществени изгоди. Лондон, 1714). — 367.
- Idem.* 5th edition. London, 1728 (*Същото.* Пето издание. Лондон, 1728). — 623—624.
- Martineau, H.* Illustrations of political economy. № VII. A. Manchester strike. A. Tale. London, 1832 (*Мартино, Х.* Илюстрации към политическата икономия. № VII. Манчестерската стачка. Разказ. Лондон, 1832). — 644.
- Marx, K.* Der 18th Brumaire des Louis Napoleon. In: „Die Revolution“. New-York, 1852 (*Маркс, К.* 18 брюмер на Луи Наполеон. В списание „Die Revolution“, Ню Йорк, 1852). — 699.
- [Marx, K.]* Adres and Provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall. Long Acre, London. London, 1864 (*Маркс, К.*] Учредителен манифест и Временен устав на Международната работническа асоциация, основана на 28 септември 1864 г. на публичен митинг, състоял се в Сент-Мартинс хол. Лонг-Ейкър, Лондон. Лондон, 1864). — 40.
- [Marx, K.]* An die Redaktion des „Volksstaat“. In: „Volksstaat“, 1. Juni 1872 (*Маркс, К.* До редак-

- прията на вестник „Volksstaat“. Във вестник „Volksstaat“, 1 юни 1872). — 40—41.
- Marx, K.* An die Redaktion des „Volksstaat“. In: „Volksstaat“, 7. August 1872 (*Маркс, К.* До редакцията на вестник „Volksstaat“. Във вестник: „Volksstaat“, 7 август 1872 г.). — 42.
- Marx, K.* Elections — Financial clouds — The Duchess of Sutherland and Slavery. In: „New-York Daily Tribune“, February 9, 1853 (*Маркс, К.* Изборите. — Финансовите усложнения. — Херцогиня Съдърланд и робството. Във вестник „New-York Daily Tribune“, 9 февруари 1853 г.). — 734.
- [*Marx, K.*] Lohnarbeit und Kapital. In: „Neue Rheinische Zeitung“. April, 1849 (*Маркс, К.*) Наеман труд и капитал. Напечатано в „Neue Rheinische Zeitung“. April, 1849). — 586, 623, 767.
- [*Marx, K.* und *Engels, F.*] Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848 [(*Маркс, К.* и *Енгелс, Ф.*) Манифест на комунистическата партия. Лондон, 1848). — 496, 65.
- Marx, K.* Misère de la philosophie, Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ на г. Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 94, 369, 372, 375, 430, 543, 665.
- [*K. Marx, F. Engels.*] Рецензия за книгата: *Th. Carlyle.* Latter-Day Pamphlets. London, 1850 [(*К. Маркс, Ф. Енгелс*) Рецензия за книгата: *Т. Карлайл.* Съвременни памфлети. Лондон, 1850]. В списание „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, кн. 4. — 266.
- Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (Към критиката на политическата икономия. Свтък първи. Берлин, 1859). — 7, 14, 16, 21—22, 43—44, 52, 54, 89, 90, 94, 100, 102, 106, 108—109, 113, 118, 125, 134—136, 148, 150, 154—155, 204, 545, 629.
- [*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke on that head, are considered. London, 1750. [(*Маси, Дж.*] Есе за причините, които определят естествената норма на лихвата, където се разглеждат възгледите на сър Уилям Петти и г. Лок по този въпрос. Лондон, 1750). — 521.
- Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Versassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Увод в историята на общинското, подворното, селското и градското устройство и на обществената власт. Мюнхен, 1854). — 84.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Band IV. Erlangen, 1863 (*Маурер, Г. Л.* История на ангарийните стопанства, селските стопанства и подворното устройство в Германия. Том IV. Ерланген, 1863). — 249.
- Mayer, S.* Die Soziale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (*Майер, С.* Социалният въпрос във Виена. Изследване на един „работодател“. Виена, 1871). — 15.
- Meitzen, A.* Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse der Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866. Bände I — IV. Berlin, 1868—1871 (*Майтцен, А.* Земята и аграрните отношения в пруската държава в границите преди 1866 г. Томове I—IV. Берлин, 1868—1871). — 249.
- Mercier de la Rivière, P. P.* L'ordre naturel et essentiel des sociétés politique. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Мерсие дьо ла Ривер, П. П.* Естественният и същественият ред на политическите общества. В книгата: Физиократи. С въстъпителна статия и коментари от Е. Дер. Част II. Париж, 1846). — 121, 122, 142, 159, 162, 169, 172, 203.

- Merivale, H.* Lectures on colonization and colonies. Volumes I—II. London, 1841—1842 (*Меривейл, Х.* Лекции за колонизацията и колонните. Томове I—II. Лондон, 1841—1842). — 648, 772.
- [*Mill, J.*] Colony. In: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831 (*Мил, Дж.*) Колония. В книгата: Приложение към Енциклопедия британика. 1831). — 210.
- Mill, J.* Elements of political economy. London, 1821 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Лондон, 1821) — 165, 197, 365.
- Mill, J.* Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Превод от английски на Паризо. Париж, 1823). — 575, 579, 581.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* Есеа по някои нерешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 136, 608.
- Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Мил, Дж. Ст.* Принципи на политическата икономия с някои от техните приложения към обществената философия. В два тома. Лондон, 1848). — 136, 382, 512—513, 619.
- Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. London, 1868 (*Мил, Дж. Ст.* Принципи на политическата икономия с някои от техните приложения към обществената философия. Лондон, 1868). — 522—524.
- Mill, J. St.* A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes (*Мил, Дж. Ст.* Система на силогистичната и индуктивната логика, изложение на принципите на доказване във връзка с методите на научното изследване. В два тома).
- Първото издание е излязло в Лондон в 1845 г. — 598.
- Mirabeau, H. G.* De la monarchie prussienne sous Frédéric le Gdand. Tomes II, III et VI. Londres, 1788 (*Мирабо, О. Г.* За пруската монархия при Фридрих Велики. Томове II, III и VI. Лондон, 1788). — 722, 736, 749—750, 759.
- Molinari, G.* Etudes économiques. Paris, 1846 (*Молинари, Г.* Икономически етюди, Париж, 1846). — 433, 605, 772.
- Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Bände I—III. Zweite Auflage. Berlin, 1856—1857 (*Момзен, Т.* История на Рим. Томове I—III. Второ издание. Берлин, 1856—1857). — 179, 182.
- Monteil, A. A.* Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire. Tome I. Paris, 1835 (*Монтей, А. А.* Трактат за ръкописните материали по различни раздели на историята. Том I. Париж, 1835). — 747.
- Montesquieu, Ch.* De l'esprit des loix. In: Oeuvres de Montesquieu. Tomes II, III et IV. Londres. 1767—1769 (*Монтескьо, Ш.* За духа на законите. В изданието: Съчинения на Монтескьо. Томове II, III и IV. Лондон, 1767—1769). — 103, 135—136, 757.
- More, Th.* Utopia. Originally printed in latin, 1516. Trantlated into english by R. Robinson. Edited by E. Arber. London, 1869 (*Мор, Т.* Утопия. Първоначално публикувано на латински език в 1516 г. Преведено на английски език от Р. Робинзон. Издание на Е. Арбър. Лондон, 1869). — 724, 739.
- Morton, J. C.* Labourer. In: A Cyclopaedia of agriculturo, practical and scientific. Fdited by J. C. Morton. Vol. II. Glasgow, 1855 (*Мортон, Дж. Ч.* Работникът. В книгата: Енциклопедия на земеделието, практическа и научна. Издание на Дж. Ч. Мортън. Том II. Глазгоу, 1855). — 561.
- Morton, J. C.* On the forces used in agriculture. In: „The Journal of the Society of Arts“. Volume VII, De-

- ember 9, 1859 (*Мортон, Дж. Ч.* За силите, използвани в земеделието. Напечатано в „The Journal of the Society of Arts“. Том VII, 9 декември 1859 г.). — 387.
- Müller, A. H.* Die Elemente der Staatskunst. Theil II. Berlin, 1809 (*Мюлер А. Х.* Основи на изкуството на държавното управление. Част II. Берлин, 1809). — 136.
- Mun, Th.* England's treasure by forraign trade. Or, the Ballance of our forraign trade in the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of Lond., merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669 (*Мън, Т.* Богатството на Англия чрез външната търговия, или Балансът на нашата външна търговия като регулатор на нашето богатство. Написано от Томас Мън, лондонски търговец, а сега публикувано за общо благо от сина му Джон Мън. Лондон, 1669). — 519—520
- Murphy, J. N.* Ireland industrial, political and social. London, 1870 (*Мърфи, Дж. Н.* Ирландия, нейната промишленост, политически и социални отношения. Лондон, 1870). — 710.
- Murray, H.; Wilson, J. etc.* Historical and descriptive account of British India, from the most remote period to the present time. In three volumes. Vol. II. Edinburgh, 1832 (*Мъри, Х.; Уилсън, Дж. и др.* Исторически очерк на Британска Индия от най-далечни времена до наши дни, В три тома. Том II. Единбург 1832). — 352.
- Newman, F. W.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Нюмън, Ф. У.* Лекции по политическа икономия. Лондон, 1851). — 728, 733.
- Newman, S. Ph.* Elements of political economy. Andover and New-York, 1835 (*Нюмън, С. Ф.* Основи на политическата икономия. Ендовър и Ню Йорк, 1835). — 171, 219.
- Newnham, G. L.* A Review of the evidence before the committees of the two Houses of Parliament, on the corn laws. London, 1815 (*Нюмън, Дж. Л.* Преглед на показанията пред комисииите на двете камари на парламента по въпроса за житните закони. Лондон, 1815). — 610.
- Niebuhr, V. G.* Römische Geschichte. Berlin, 1853 (*Нубър, В. Г.* История на Рим. Берлин, 1853) — 248.
- [*North, D.*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, Increase of money. London, 1691 (*Норт, Д.*) Очерк за търговията; главно по въпросите за лихвата, за сеченето на монети, изхабяването на монетите и увеличаването на количеството на парите. Лондон, 1691). — 133, 136—137, 146, 402.
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particulary relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Бележки по някои спорове за думи в политическата икономия, особено за ония, които се отнасят до стойността и до търсенето и предлагането. Лондон, 1821). — 95, 217, 542, 607.
- Olmsted, F. L.* A Journey in the seaboard slave states, with remarks on their economy. New York, 1856 (*Олмстед, Ф. Л.* Пътуване из крайморските робовладелски щати с бележки за тяхната икономика. Ню Йорк, 1856). — 208.
- On combination of trades. London, 1834 (За професионалните съюзи. Лондон, 1834). — 565.
- Opdyke G.* A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ондайк, Дж.* Трактат по политическа икономия. Ню Йорк, 1851). — 175.
- Ortes, G.* Della economia nazionale. Libri sei. In: Scrittori classici italiani di economia ðolittica. Parte moderna. Tomi XXI—XXII. Milano, 1804 (*Ормес, Дж.* Политическа икономия. Шест книги. В издание то: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове XXI—XXII. Милано, 1804). — 655.
- Otway, J. H.* Judgment of J. H. Otway, chairman of county sessions, — Belfast, hiliary sessions, 1860. Appendix in: Reports of the ins-

- pectors of factories for the half year ending 30th April 1860. London, 1860 (*Отуей, Дж. Х.* Заключение на Дж. Х. Отуей, председател на сесията на съда на графство Белфас, януарска сесия 1860 г. Приложение към книгата: Отчети на фабричните инспектори за полугодieto, изтекло на 30 април 1860 г. Лондон, 1860). — 288.
- Owen, R.* Observations on the effect of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals. The second edition. London, 1817 (*Оуен, Р.* Бележки за влиянието на промишлената система с указания как да се подобрят ония нейни части, които са най-вредни за здравето и нравствеността. Второ издание. Лондон, 1817). — 414.
- Pagnini, G. F.* Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani. Im: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo II. Milano, 1803 (*Пачини, Дж. Ф.* Есе относно правилната цена на вещите, правилната стойност на монетата и търговията на римляните. В изданието: Класици на италианската политическа икономия. Съвременни икономисти. Том II. Милано, 1803). — 104.
- [*Papillon, Th.*] The East-India-trade a most profitable trade to the Kingdom. London, 1667 (*Папилон, Т.* Източноиндийската търговия — най-доходната търговия за кралството. Лондон, 1677). — 103.
- Parry, Ch. H.* The Question of the necessity of the existing corn laws, considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenant, the landholder, and the country. London, 1816 (*Пери, Ч. Х.* Въпросът за необходимостта от съществуващите житни закони от гледище на земеделския работник, арендатора, земевладелеца и страната. Лондон, 1816). — 609, 610, 681.
- [*Parry, W. E.*] Journal of a voyage for the discovery of a northwest passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819—20, in His Majesty's ships Hecla and Gripet, under the orders of William Edward Parry. London. 1821 (*Парри, У. Е.*) Дневник на пътешествието, предприето през 1819—20 г. на корабите на нейно величество „Хекла“ и „Грайпър“ под командването на Уилям Едуард Пери за откриването на северозападен път от Атлантическия океан за Тихия. Лондон, 1821). — 107.
- Pecqueur, C.* Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пеквор, К.* Нова теория за социалната и политическата икономия, или Изследване за организацията на обществата. Париж, 1842). — 623, 763.
- Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Пету, У.* Политическа анатомия на Ирландия. 1672. С приложение: „Слово към мъдрите“. Лондон, 1691). — 153, 157, 283, 324.
- Petty, W.* Quantulumcunque concerning money, 1682. To the Lord Marques of Halyfax. London, 1695 (*Пету, У.* Различни неща за парите, 1682. На лорда на Халифакс. Лондон, 1695). — 113, 157.
- [*Petty, W.*] A Treatise of taxes and contributions. London, 1667 (*Пету, У.*) Трактат за данъците и таксите. Лондон, 1667). — 56, 104, 134, 625, 626.
- [*Pinto, I.*] Traité de la circulation et du crédit. Amsterdam, 1771 (*Пинто, И.*) Трактат за обръщението и кредита. Амстердам, 1771). — 162.
- Plato.* Res publica. In: *Platonis opera omnia.* Recogoverunt I. Baiteus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmanus. Vol. XIII. Turici, 1840 (*Платон.* Държавата. В книгата: *Платон.* Събрани съчинения. Издание на И. Г. Байтер, И. К. Орели, А. В. Винкелман. Том XIII. Цюрих, 1840). — 378.

- A Political enquiry into the consequences of enclosing waste lands, and the causes of the present high price of butchers meat. London, 1785 (Политическо изследване на последиците от ограждането на пустещите земи и причините за сегашните високи цени на месото. Лондон, 1785). — 729.
- Postlethwayt, M.* First preliminary discourse. In: *Postlethwayt M.* The Universal dictionary of trade and commerce. The fourth edition. Vol. I. London, 1774 (*Посълтуейт, М.* Първа въстъпителна статия. В книгата: *Посълтуейт, М.* Универсален търговско-промишлен речник. Четвърто издание. Том I. Лондон, 1774). — 285.
- Postlethwayt, M.* Great-Britain's commercial interest explained and improved. In two volumes. The second edition. London, 1759 (*Посълтуейт, М.* Търговските интереси на Великобритания. В два тома. Второ издание. Лондон, 1759). — 285.
- Potter, A.* Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New York, 1841 (*Потър, А.* Политическа икономия: нейният предмет, предназначение и принципи, разгледаии с оглед на условията на живот на американския народ. Ню Йорк, 1841). — 605.
- Price, R.* Observations on reversonary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. Sixth edition. By W. Morgan. Vol. II. London, 1803 (*Прайс, Р.* Бележки за насрещните плащания, за проектите за гарантиране на годишни плащания за вдовиците и старците, за метода на изчисляване стойността на застраховките за живот и за държавния дълг. Шесто издание на У. Морган. Лондон, 1803). — 680, 730.
- A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834 (Премирано есе за сравнителните достойнства на конкуренцията и кооперацията. Лондон, 1834). — 331, 441.
- Proudhon, P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tome I. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата. Том I, Париж, 1846). — 521.
- Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Сбито изложение на обществената икономия, или Общ поглед върху средствата за обръщение, селското стопанство и промишлеността. Карлайл, 1833). — 407—408.
- Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. In: Physiocrates, Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Диалози за търговията и труда на занаятчиите. В книгата: Физиократи. С въстъпителна статия и коментари от Е. Дер. Част I. Париж. 1846). — 120. 332.
- Quesnay, F.* Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation. Versailles, 1758 (*Кене, Ф.* Икономическа таблица. Бележки за изменението в разпределението на годишните доходи на една нация. Версай, 1758). — 599.
- Quetelet, A.* Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de phisique sociale, Tomes I—II. Paris, 1835 (*Кетле А.* За човека и развитието на неговите способности, или Есе по социална физика. Томове I—II. Париж, 1835). — 334.
- Raffles, Th. S.* The History of Java. In two volumes. London, 1817 (*Рафълс, Т. С.* История на Ява. В два тома. Лондон, 1813). — 370—371, 754.
- Ramazzini, B.* De morbis artificum diatrini. Mutinae, 1700 (*Рамазини Б.* Трактат за заболяванията на занаятчиите. Модена, 1700). — 375—376.

- Ramazzini, B.* Essai sur les maladies des artisans, traduit du latin. Paris, 1777 (*Рама цини, Б.* Трактат за заболяванията на занаятчиите. Превод от латински. Париж, 1777). Това съчинение било препечатано в книгата: *Encyclopédie des sciences médicales. 7 division. Auteurs classiques.* Paris, 1841 (Енциклопедия на медицинските науки. 7 раздел. Класици. Париж, 1841). — 375—376.
- Ramasy, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Есе за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 173, 176, 327, 517, 575, 641.
- Ravenstone, P.* Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвънстон, П.* Мисли за системата на държавните дългове и нейните последици. Лондон, 1824). — 440, 517.
- Read, G.* The History of baking trade. London, 1848 (*Рид, Дж.* История на хлебопекарството. Лондон, 1848). — 262.
- Reasons for the late increase of the poor-rates: or, a Comparative view of the price of labour and provisions. London, 1777 (Причини за неотдавнашното увеличение на данъците в полза на бедните, или Сравнително изследване на цените на труда и хранителните продукти. Лондон, 1777). — 579, 680.
- Reasons for a limited exportation of wool. London, 1677 (Причини за ограничението износ на вълна. Лондон 1677). — 579.
- Regnault, E.* Historie politique et sociale des principautés Danubiennes. Paris, 1855 (*Реньо, Е.* Политическа и социална история на дунавските княжества. Париж, 1855). — 251.
- Reich, E.* Ueber die Entartung des Menschen, ihre Ursachen und Verhütung. Erlangen, 1838 (*Райх, Е.* За израждането на човека, неговите причини и предотвратяване. Ерланген, 1838). — 376.
- Remarks on the commercial policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade. London, 1815 (Бележки относно търговската политика на Великобритания, засягаща главно търговията със зърнени храни. Лондон, 1815). — 563.
- Ricardo, D.* The High price of bullion a proof of the depreciation of bank notes. The fourth edition, corrected. London, 1811 (*Рикардо, Д.* Високата цена на ключетата — доказателство за обезценяването на банкнотите. Четвърто, поправено издание. Лондон, 1811). — 154—155.
- Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* За закрилата на земеделието. Четвърто издание. Лондон, 1822). — 89.
- Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* Принципи на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 93, 178, 199, 242, 399, 404, 405, 440, 442, 447, 582, 597, 614, 640—641.
- Richardson, B. W.* Work and overwork. In: „Social Science Review“. July 18, 1863 (*Ричардсон, Б. У.* Труд и извънреден труд. В списание: „Social Science Review“, 18 юли 1863). — 266—267.
- Roberts, G.* The Social history of the people of the southern counties of England in past centuries. London, 1856 (*Робертс, Дж.* Социална история на населението на южните графства на Англия, обхващаща последните векове. Лондон, 1856). — 725.
- Rodbertus-Jagetzow, I. K.* Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin, 1881 (*Родбертус-Ягетцов, И. К.* Писма и социалнополитически статии. Издание на д-р Р. Майер. Том I. Берлин, 1881). — 538.
- Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Социални писма до фон Кирхман. Трето пис-

- мо: Опровержение на учението на Рикардо за поземлената рента и обосноваване на нова теория на рентата. Берлин, 1851). — 538.
- Rogers, J. E. Th.* A History of agriculture and prices in England from the year after the Oxford parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793). Vol. I—II. Oxford, 1866 (*Роджерс, Дж. Е. Т.* История на селското стопанство и цените в Англия от свикването на Оксфордския парламент (1259) до началото на континенталната война (1793). Томове I—II. Оксфорд, 1866). — 679, 685, 727.
- Rohatzensch, R. H.* Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bände. Ulm, 1840 (*Рохач, Р. Х.* Болести, присъщи на различни съсловия, възрасти и полове. 6 тома. Улм, 1840). — 376.
- Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том I: Основи на политическата икономия. Трето допълнено и поправено издание. Штутгарт и Аугсбург, 1858). — 105, 171, 218, 230, 335.
- Rossi, P.* Cours d'économie politique. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Росси, П.* Курс по политическа икономия. В сборника: Курс по политическа икономия. Брюксел, 1843). — 184.
- Rouard de Card, P. M.* De la falsification des substances sacramentelles. Paris, 1856 (*Руар дьо Кар, П. М.* За фалшифицирането на божите дарове. Париж, 1856). — 261.
- Rousseau, J. J.* Discours sur l'économie politique (*Русо, Ж. Ж.* Трактат по политическа икономия). Публикувано за пръв път в книгата: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome V. Paris, 1755 (Енциклопедия, или Тълковен речник на науките, изкуствата и занаятите. Том V. Париж, 1755). — 749.
- [*Roy, H.*] The Theory of the exchanges. The Bank charter act of 1844. London, 1864 (*Рой, H.*) Теория на валутния курс. Банковият акт от 1844 г. Лондон, 1864). — 150, 662.
- Sadler, M. Th.* Ireland; its evils, and their remedies. Second edition. London, 1829 (*Садлър, М. Т.* Ирландия, нейните бедствия и средствата за тяхното отстраняване. Второ издание. Лондон, 1829). — 709.
- Salder, M. Th.* The Law of population. Volumes I—II. London, 1830 (*Садлър, М. Т.* Законът за населението. Томове I—II. Лондон, 1830). — 709.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Писма до г. Малтус по различни въпроси на политическата икономия, по-специално за причините на всеобщата стагнация в търговията. Париж, 1820). — 615.
- Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I et II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Трето издание. Томове I и II. Париж, 1817). — 165, 175, 218.
- Idem.* Cinquième édition. Tome I. Paris, 1826 (*Същото.* Пето издание. Том I. Париж, 1826). — 603.
- Schorlemmer, C.* The Rise and development of organic chemistry. London, 1879 (*Шорлемер, К.* Възникване и развитие на органичната химия. Лондон, 1879). — 320.
- Schouw, J. F.* Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Aus dem Dänischen von Zeise. Zweite Auflage. Leipzig, 1854 (*Шау, Й. Ф.* Земята, растенията и човекът. Превод от датски на Цайзе. Второ издание. Лайпциг, 1854). — 521.
- Schulz, W.* Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Шулц, В.* Движението на производството. Историко-стати-

- стическо изследване за създаване на нова наука за държавата и обществото. Цюрих и Винтертур, 1843). — 383.
- Scrope*. The principles of political economy — виж *Potter*. Political economy.
- [*Seeley, R. B.*] The Perils of the nation An Appeal to the legislature, the clergy, and the higher and middle classes. London, 1843 ([*Сулш, Р. Б.*] Опасностите за народа. Апел към законодателните органи, духовенството, висшите и средните класи. Лондон, 1843). — 731.
- Senior, N. W.* Journals, conversations and essay relating to Ireland. In two volumes. Vol. II. London, 1868 (*Сениор, Н. У.* Дневници, разговори и есета за Ирландия. В два тома. Том II. Лондон, 1868). — 716—717, 734.
- Senior, N. W.* Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashwoth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Сениор, Н. У.* Писма за влиянието на фабричния акт върху памучната промишленост. С приложение едно писмо на Л. Хорнър до г. Сениор и протоколи на един разговор между г. Е. Ашуърт, г. Томсон и г. Сениор. Лондон, 1837). — 237, 241, 416.
- Senior, N. W.* An Outline of the science of political economy. London, 1836 (*Сениор, Н. У.* Очерк на науката политическа икономия. Лондон, 1836). — 241.
- Senior, N. W.* Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçon édités et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-те Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Основни принципи на политическата икономия, извлечени от граф Жан Аривабене от издадените и неиздадените лекции на г. Н. У. Сениор. Париж, 1836). — 605.
- Senior, N. W.* Three lectures on the rate wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830 (*Сениор, Н. У.* Три лекции за равнището на работната заплата. С предговор за причините и мерките за премахване на съществуващите нарушения. Лондон, 1830). — 551, 555.
- Sextus Empiricus*. Adversus mathematicos (*Секст Емпирик*. Против математиките). — 378.
- Sismondi, J. C. L. Simonde de*. De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce. Tome I. Genève, 1803 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд дьо*. За търговското богатство, или За принципите на политическата икономия, приложения към търговското законодателство. Том I. Женева, 1803). — 542.
- Sismondi, J. C. L. Simonde de*. Etudes sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд дьо*. Очерци по политическата икономия. Том I. Брюксел, 1837). — 326, 603.
- Sismondi, J. C. L. Simonde de*. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд дьо*. Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговата връзка с населението. Том I. Париж, 1819). — 167, 185 575, 589, 590, 593, 594, 657.
- Idem*. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Същото*. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). — 586, 657, 763.
- Skarbek, F.* Théorie des richesses sociales. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. Second édition. Tome I. Paris, 1839 (*Скарбек, Ф.* Теория на общественото богатство с приложение библиография по политическа икономия. Второ издание. Том I. Париж, 1839). — 338, 363.
- Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. London, 1835—1839. Ed. David Buchanan. Edinburgh, 1814 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините на богатството на народите. Издание

- на Е. Г. Уейкфийлд, Лондон, 1835—1839. Издание на Дейвид Бъкенан, Единбург, 1840). — 59, 134—135, 364, 367, 374—375, 542, 566, 577, 603, 628, 630, 652, 663, 741.
- Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observation; par Germain Garnier. Tome I. Paris, 1802 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние с коментар и бележки на преводача. Том I. Париж, 1802). — 628.
- Smith, A.* The Theory of moral sentiments. London, 1759 (*Смит, А.* Теория на нравствените чувства. Лондон, 1859). — 627.
- Somers, R.* Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London, 1848 (*Сомърс, Р.* Писма от планинска Шотландия, или Гладът от 1847 г. Лондон, 1848). — 735.
- The Source and remedy of the national difficulties. In a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Източникът и разрешението на националните трудности. Писмо до лорд Джон Ръсел. Лондон, 1821). — 596.
- Spinoza, B.* Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones; ad aliorum ejus operum elucidationem non rari facientes. (*Спиноза, Б.* Писма на някои учени мъже до Б. Спиноза и неговите отговори, които хвърлят немалко светлина върху други негови съчинения). — 604—605.
- Spinoza, B.* Ethica (*Спиноза, Б.* Етика). — 318.
- Stafford, W.*, gentleman. A Compendious or briefe examination of certayne ordinary complaints, of divers of our country men in these our dayes. London, 1581 (*Стафорд, У.*, джентълмен. Сбит или кратък анализ на някои оплаквания, изказвани обикновено в наши дни от различни наши съотечественици. Лондон, 1581). — 746—747.
- Steuart, J.* An Inquirt into the principles of political oeconomy. In two volumes. Vol. I. London, 1767 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. В два тома. Том I. Лондон, 1767). — 344, 733.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In Three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. В три тома. Том I. Дъблин, 1770). — 190, 656, 722—723, 748.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. В книгата: Съчинения на сър Джеймс Стюарт, събрани от неговия син генерал сър Джеймс Стюарт. В шест тома. Том I. Лондон, 1805). — 160.
- Steuart, J.* Recherche des principes de l'économie politique. Tome I. Paris, 1789 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. Том I. Париж, 1789). — 440.
- Stewart, D.* Lectures on political economy. In: The collected works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855 (*Стюарт, Д.* Лекции по политическа икономия. В книгата: Събрани съчинения на Д. Стюарт. Издание на сър У. Хамилтън. Том VIII. Единбург, 1855). — 332, 357, 373, 495.
- Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—III. St.—Petersbourg, 1815 (*Шорх, Х.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благосъстоянието на народите. Томове I—III. С.—Петербург, 1815). — 185, 194, 373, 599, 656.
- Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui dé-

- terminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I. Paris, 1823 (*Шорх, Х.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благосъстоянието на народите. С обяснителни и критични бележки от Ж. Б. Сей. Том I. Париж, 1823). — 363, 372.
- Strange, W.* The Seven sources of health. London, 1864 (*Стрейндж, У.* Седемте източници на здравето. Лондон, 1864). — 268.
- Strype, J.* Annals of the reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign. Second edition, Vol. II, 1725 (*Страйп, Дж.* Летопис на Реформацията и на затвърдяването на религията и на различни други събития в англиканската църква през време на щастливото царуване на кралица Елизабет. Второ издание. Том II. 1725). — 739
- Thiers, A.* De la propriété. Paris, 1848 (*Тьер, А.* За собствеността. Париж, 1848). — 452.
- Thompson, B.* Count of Rumford. Essays, political, economical, and philosophical. Vols. I—III. London, 1796—1802 (*Томпсън, Б.* граф Ръмфорд. Политически, икономически и философски есета. Томове I—III. Лондон, 1796—1802. Том I. Лондон, 1796). — 609.
- Thompson, W.* An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824 (*Томпсън, У.* Изследване относно принципите за разпределение на богатството, които допринасят най-много за човешко щастие. Лондон, 1824). — 374.
- Thornton, W. Th.* Over-population and its remedy. London, 1846 (*Торнтън, У. Т.* Свърхнаселение и решението на този въпрос. Лондон, 1846). — 182, 280.
- Some Thoughts on the interest of money in general, and particularly in the publick funds. London (Някои мисли за лихвата изобщо и по-
- специално за лихвата на държавните заеми. Лондон). — 52, 59.
- Thucydides.* De bello Peloponnesiaco libri octo (*Тукидид.* За Пелопонеската война. Осем книги). — 378.
- Thünen, J. H.* Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Theil II. Abtheilung II. Der naturgemäße Arbeitslohn und dessen Verhältniß zum Zinsfuß und zur Landrente. Rostock, 1863 (*Тюнен, Й. Х.* Селското стопанство и политическата икономия в условията на изолираната държава. Част II. Раздел II. Естествената работна заплата и нейното отношение към нормата на лихвата и към поземлената рента. Рошок, 1863). — 630.
- Tooke, Th.; Newmarch, W.* A History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. London, 1857 (*Тук, Т.; Нюмарч, У.* История на цените и състояние на обръщението през деветте години от 1848 до 1856 г. В два тома, образувачи петия и шестия том от История на цените от 1792 г. до наши дни. Лондон, 1857). — 305.
- Torrens, R.* An Essay on the external corn trade. London, 1815 (*Торенс, Р.* Есе за външната търговия със зърнени храни. Лондон, 1815). — 183.
- Torrens, R.* An Fssay on the production of wealth. London, 1821 (*Торенс, Р.* Есе за производството на богатство. Лондон, 1821). — 173, 196.
- Torrens, R.* On Wages and combination. London, 1834 (*Торенс, Р.* За работната заплата и работническите съюзи. Лондон, 1834). — 416.
- [*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a well visher to mankind. London, 1786 (*Таунсенд, Дж.*) Разсъждение относно законите за бедните. Съчинение на доброжелател на хората. Лондон, 1786). Преиздадено в 1817 г. — 656.
- Townsend, J.* Journey though Spain. London, 1791 (*Таунсенд, Дж.* Пъ-

- тешествие из Испания. Лондон, 1791). — 656.
- Tuckett, J. D.* A History of the paast and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In two volumes. London, 1846 (*Тъкет, Дж. Д.* История на положението на трудешото се население в миналото и настоящето, включваща развитието на селското стопанство, промишлеността и търговията. В два тома. Лондон, 1846). — 374, 725, 752.
- Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres de *Turgot*. Nouvelle édition par M. E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Тюрго*. Размишления за създаването и разпределението на богатствата. В книгата: Съчинения на *Тюрго*. Ново издание на Е. Дер. Том I. Париж, 1844). — 191, 324, 540.
- Two letters on the flour trade, and dearness of corn. By a person in business. London, 1767 (Две писма за търговията с брашно и високите цени на зърнените храни. Съчинение на собственик на предприятие. Лондон, 1767). — 729.
- Ure, A.* The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 (*Юър, А.* Философия на фабриката, или Изложение на научната, нравствената и търговската страна на икономиката на фабричната система във Великобритания. Лондон, 1835). — 240, 362, 380, 381, 391, 415, 430—431, 434, 442—443, 446, 447, 560, 564, 568.
- Ure, A.* Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tome II. Paris. 1836 (*Юър, А.* Философия на фабриката, или Промишлена икономика. Преведено под контрола на автора. Том II. Париж, 1836). — 309.
- Urquhart, D.* Familiar words. London, 1855 (*Ъркарт, Д.* Дружески думи. Лондон, 1855). — 112, 376, 512, 750—751.
- Vanderlint, J.* Money answers all things; or, an Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people. London, 1734 (*Вандерлинт, Дж.* Парите отговарят на всички неща, или Есе за това, какво да се направи, че всички слоеве на населението да имат достатъчно пари. Лондон, 1734) — 135, 142, 156, 284, 286, 324, 342.
- Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Верри, П.* Размишления относно политическата икономия. В книгата: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XV. Милано, 1804). — 56, 102, 145, 341.
- Vissring, S.* Handboek van praktische staathuishoudkunde. Delen I—III. Amsterdam, 1860—1862 (*Виссринг, С.* Наръчник на практика по народно стопанство. Части I—III. Амстердам, 1860—1862). — 510.
- Wade, J.* History of the middle and working classes. Third edition, London, 1835 (*Уейд, Дж.* История на средната и работническата класа. Трето издание. Лондон, 1835). — 255, 282, 627.
- [*Wakefield, E. G.*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 (*Уейкфийлд, Е. Г.*] Англия и Америка. Сравнение на социалното и политическото положение на двата народа. В два тома. Лондон, 1833). — 279, 591, 681, 767—774.
- Wakefield, E. G.* Бележки в книгата: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of „England and America“. In six volumes. Vol. I. London, 1835 (*Уейкфийлд, Е. Г.* Бележки в книгата: *Смит, А.* Изследване на природата и причините на богатството на народите. С бележки от автора на книгата „Ан-

- глия и Америка*. В шест тома. Том. I. Лондон, 1835). — 542.
- Wakefield, E. G.* A View of the art of colonization. London, 1849 (*Уейкфийлд, Е. Г.* Възглед за начина на колонизация. Лондон, 1849). — 337.
- Ward, J.* The Borough of Stoke-upon-Trent, in the commencement of the reign of Her Majesty Queen Victoria. London, 1843 (*Уорд, Дж.* Окръгът Сток-ъпон-Трент в началото на царуването на нейно величество кралица Виктория. Лондон, 1843). — 277.
- Watson, J. F.* Paper read before the Society of Arts, 17 April 1860 (*Уотсън, Дж. Ф.* Доклад, прочетен в Дружеството на изкуствата и занаятите на 17 април 1860). Публикувано в „The Journal of the Society of Arts“. Volume VIII. London, 1860. — 403.
- Watts, J.* The facts and fictions of political economists. Manchester, 1842 (*Уотс, Дж.* Факти и измислици на икономистите. Манчестер, 1842). — 557.
- Watts, J.* Trade societies and strikes. Machinery. Co-operative societies. Manchester, 1865 (*Уотс, Дж.* Профсъюзи и стачки. Машини. Кооперативни дружества. Манчестер, 1865). — 557, 560.
- Wayland, Fr.* The Elements of political economy. Boston, 1843 (*Уейланд, Фр.* Основи на политическата икономия. Бостон, 1843). — 175, 220.
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land. By a fellow of University college of Oxford, London, 1815 (*Уест, Е.* Есе относно приложението на капитала към земята. Съчинение на член на университетския колеж в Оксфорд, 1815). — 550.
- West, E.* Price of corn and wages of labour with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects. London, 1826 (*Уест, Е.* Цената на зърнените храни и работната заплата на работниците с бележки за доктрините на д-р Смит, г. Рикардо и г. Малтус по тези въпроси. Лондон, 1826). — 550.
- Wilks, M.* Historical sketches of the South of India, in an attempt to trace the history of Mysoor. Vol. I. London, 1810 (*Уилкс, М.* Исторически очерци за Южна Индия; опит да се проследи историята на Майсур. Том I. Лондон, 1810). — 370.
- Witt, J. de.* Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland. Leyden, 1662 (*Вит, Я. де.* Указание на най-важните политически принципи и максими на република Холандия и Западна Фрисландия. Лайден, 1662). — 758.
- Wright, Th.* A Short address to the public on the monopoly of large farms. London, 1779 (*Урайт, Т.* Кратко обръщение към обществеността по повод монопола на големите ферми. Лондон, 1779). — 730.
- Xenophon.* Cyropaedia (*Ксенофон.* Кипедия). — 379.
- Young, A.* Political arithmetic. Containing observations on the present state of Great Britain. London, 1774 (*Йънг, А.* Политическа аритметика, съдържаща бележки за съвременното положение на Великобритания. Лондон, 1774). — 134, 242.
- Young, A.* A Tour in Ireland; with general observation on the present state of that Kingdom. London, 1780 (*Йънг, А.* Пътешествие из Ирландия; с общи бележки за съвременното положение на това кралство. Лондон, 1780). — 687.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ОТЧЕТИ И ДРУГИ СОЦИАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ

- An Act to limit the hours of labor and to prevent the employment of children in factories under ten years of age. Approved March 18, 1851 (Закон за ограничаване на продължителността на работния ден и за недопускане на работа във фабриките на деца под десет години. Приет на 18 март 1851 г.). В книгата: Acts of the seventy-fifth legislature of the state of New-Jersey. Trenton, 1851 (Законодателство на седемдесет и петата легислатура на щата Ню Джерси. Трентън, 1851). — 282.
- An Act for regulating the Hours of labour for children, young persons, and women employed in workshops, 21st August 1867 (Закон за труда на децата, младежите и жените в работилниците, 21 август, 1867 г.). — 502.
- Agricultural labourers (Ireland). Return to and order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861 (Земеделски работници (Ирландия). Отчет, представен по нареждане на уважаемата камера на общините от 8 март 1861 г.) — 711.
- Agricultural statistics, Ireland. General abstracts showing the acreage under the several crops, and the number of live stock, in each county and province, for the year 1860. Dublin, 1860 (Земеделска статистика, Ирландия. Общи данни за площите на някои селскостопански култури и за броя на добитъка във всяко графство и провинция за 1860 г. Дъблин, 1860). — 706.
- Agricultural statistics, Ireland. Tables showing the estimated average produce of the crops for the year 1866. Dublin, 1867 (Земеделска статистика, Ирландия. Таблици, показващи средните добиви за 1866 г. Дъблин, 1867). — 707.
- Twenty-second annual report of the registrar-general of births deaths, and marriages in England. London, 1861 (Двадесет и втори годишен отчет на генералния регистратор на актовете на гражданското състояние в Англия. Лондон, 1861). — 280.
- Arbeiten der kaiserlich russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, socialen Verhältnisse. Aus dem Russischen nach dem in St. Petersburg 1852—1857 veröffentlichten Original von Dr. Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Ersten Band Berlin, 1858 (Трудове на руската императорска легация в Пекин за Китай, неговия народ, религия, институции, социални отношения. Превод на д-р Карл Абел и Ф. А. Мекленбург от руския оригинал, публикуван в С.-Петербург през 1852—1857 г. Том I. Берлин, 1858). — 138.
- Cambridge university commission, Report of Her Majesty's commissioners appointed to inquire into the state, discipline, studies, and revenues of the university and colleges of Cambridge. London, 1852 (Кембриджска университетска комисия. Отчет на членовете на комисията на нейно величество, назначени да разследват положението, дисциплината, занятията и доходите на университета и коледжите в Кембридж. Лондон, 1852). — 625.
- The Case of our english wool. As also the Presentment of the Grand Jury of the County of Somerset thereon. Humbly offered to the High Court of Parliament. London, 1685 (Положението с нашата английска вълна. Доклад на гранд жури на графство Съмърсет. Смирено представен на високия съд на парламента. Лондон, 1685). — 262.
- Census of England and Wales for the year 1861. London, 1863 (Преброяване в Англия и Уелс през 1861 г. Лондон, 1863). — 453, 639—640, 651, 659, 660, 684.
- Children's employment commission (1862). Report (I—VI) of the commissioners (Комисия за разследване условията на детския труд. Отчет

- (I—VI) на членовете на комисията). — 252, 308, 407—408, 436, 455.
- First report. London, 1863 (Първи отчет. Лондон, 1863). — 256—260, 281, 305—306, 479, 553, 561.
- Second report. London, 1864 (Втори отчет. Лондон, 1864). — 472, 477—479, 481—484, 486, 498, 553, 560.
- Third report. London, 1864 (Трети отчет. Лондон, 1864). — 186, 268, 408, 469, 474, 476, 487, 489, 500, 554, 555, 560.
- Fourth report. London, 1865 (Четвърти отчет. Лондон, 1865). — 268—276, 361—362, 413, 445, 488.
- Fifth report. London, 1866 (Пети отчет. Лондон, 1866). — 270, 408, 443, 464, 473—474, 489—494, 500—501, 553—554.
- Sixth report. London, 1867 (Шести отчет. Лондон, 1867). — 691, 699, 701—703.
- Compte rendu de la deuxième session du congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 Septembre 1855. Paris, Mai 1856 (Отчет за работата на втория международен конгрес на статистиките в Париж на 10, 12, 13, 14 и 15 септември 1855 г. Париж, май 1856 г.). — 309—310.
- Corn, grain and meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867 (Жито, зърнени храни и брашно. Отчет, съставен по нареждане на уважаемата камара на общините от 18 февруари 1867 г.). — 462; 463.
- Correspondence with Her Majesty's missions abroad, regarding industrial questions and trades unions. London, 1867 (Кореспонденция с мисиите на нейно величество в чужбина по въпросите на промишлеността и трейдънионите. Лондон, 1867). — 12.
- East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864 (Източна Индия (Кюлчета). Отчет, представен по искане на уважаемата
- камара на общините от 8 февруари 1864 г.). — 146.
- Factories inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons to be printed, 28 June 1833 (Комисия за разследване на фабриките. Първи отчет на централния съвет на комисията на негово величество. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 28 юни 1833 г.). — 289.
- Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Фабрични закони. Публикуват се по нареждане на камарата на общините от 9 август 1859 г.). — 253, 304—305.
- Factories, Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856 (Фабрики. Отчет, представен по нареждане на уважаемата камара на общините от 15 април 1856 г.). — 444.
- Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861 (Фабрики. Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 24 април 1861 г.). — 444, 484.
- Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867 (Фабрики. Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 5 декември 1867 г.). — 444.
- General Laws of the Commonwealth of Massachusetts. Volume I. Boston, 1854 (Общи закони на щата Масачузетс. Том I. Бостон, 1854). — 282.
- Hansard's Parliamentary Debates. Vol. LXVI. London, 1843 (Парламентарни дебати на Хансард. Том LXVI. Лондон, 1843). — 660.
- Vol. CLXX. London, 1863 (Том CLXX. Лондон, 1863). — 40—44, 277, 583.
- Vol. CLXXIV. London, 1864 (Том CLXXIV. Лондон, 1864). — 662.
- House of Lords' committee, 1848 — виж Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the di-

- stress which has for some time prevailed among the commercial classes.
- Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862. Essen, 1863 (Годишен отчет на търговската камара на Есен, Верден и Кетвиг за 1862 г. Есен, 1863). — 402.
- Manifest der maatschappij De Vlamlingen Vooruit! Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830. Brussel, 1860 (Обръщение на дружеството „Фламандци, напред!“ до всички привърженици на честното и справедливо осъществяване на белгийската конституция, приета от Националния конгрес през 1830 г. Брюксел, 1860). — 679.
- The Master spinners & manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester, 1854 (Фонд за защита на майсторите предачи и фабриканти. Отчет на комитета за получаването и разпределението на този фонд, представен на централната асоциация за майсторите предачи и фабрикантите. Манчестер, 1854). — 432, 583—584.
- Miscellaneous statistics of the United Kingdom (Part VI). London, 1866 (Различни статистически материали на Обединеното кралство (част VI). Лондон, 1866). — 661.
- The National association for the promotion of social science. Report of proceedings at the seventh annual congress. Edinburgh, London, 1863 (Национална асоциация за поощряване на обществените науки. Отчет за работата на седмия годишен конгрес. Единбург, Лондон, 1863). — 405, 493, 591.
- Public Health. Report of the Medical Officer of the Privy Council (Здравословното състояние на населението. Отчети на медицинския инспектор на Тайния съвет). — 11, 376, 407, 411.
- Third Report. 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 15 April 1861 (Трети отчет. 1860. Публикувано по разпореждане на камарата на общините от 15 април 1861 г.). — 256, 257.
- Fourth Report. 1861. With appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 April 1862 (Четвърти отчет. 1861. С приложение. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 11 април 1862 г.). — 474.
- Sixth Report. With appendix. 1863. London, 1864 (Шести отчет. С приложение. 1863. Лондон, 1864). — 186, 280, 409—411, 474—476, 554, 664—665, 686, 702—703.
- Seventh Report. With appendix. London, 1865 (Седми отчет. С приложение. 1864. Лондон, 1865). — 107—108, 586, 666—667, 672—675, 685, 687—691, 698, 725.
- Eighth Report. With appendix. 1865. London, 1866 (Осми отчет. С приложение. 1865. Лондон, 1866). — 473, 667—671.
- Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. London, 1862 (Отчет до министъра на вътрешните работи на нейно величество относно жалбите на хлебарските калфи с приложение на показанията. Лондон, 1862). — 186, 261—263, 556.
- Second report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeyman bakers. London, 1863 (Втори отчет до министъра на вътрешните работи на нейно величество относно жалбите на хлебарските калфи. Лондон, 1863). — 261.
- Report from the committee on the „Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom“: with the minutes of evidence. Ordered, by the

- House of Commons, to be printed, 8 August 1832 (Отчет на комисията по „Закона за регулиране труда на децата в заводите и фабриките на Обединеното кралство“. С протоколи на показанията. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 8 август 1832 г.). — 290.
- Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Отчет на тайната комисия на камарата на лордовете за разследване причините на бедствието, сплетяло търговските класи, и влиянието, което оказваха върху него законите за регулираното издаване на банкноти. С протоколи на показанията и приложение. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 28 юли 1848 г. Препечатан в 1857 г.). — 139.
- First report from the select committee on adulteration of food, & c.; with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855 (Първи отчет на специалния комитет за фалсифициране на хранителните продукти и пр.; с протоколи на показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 27 юли 1855 г.). — 186, 609.
- Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Отчет на специалния комитет по банковото законодателство; трудове на комитета, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 30 юли 1857 г.). — 146.
- Report from the select committee on the bank acts; together with the proceeding of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Отчет на специалния комитет по банковото законодателство; трудове на комитета, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 1 юли 1858 г.). — 152.
- Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July (Отчет на специалния комитет за мините; трудове на комитета, протоколи на показанията и приложение. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 23 юли 1856 г.). — 533—539.
- Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom; together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 25 July 1814 (Отчет на специалния комитет за петициите, отнасящи се до житните закони на кралството; с протоколи на показанията и приложение. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 25 юли 1814 г.). — 65.
- Report of the commissioners appointed to inquire into the operation of the acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 3) relating to transportation and penal servitude. Vol. II. Minutes of evidence. London, 1833 (Отчет на комисията, упълномощена да разследва прилагането на законите (приети в 16 и 17 година от царуването на Викторния, гл. 99, в 20 и 21 година от царуването на Викторния, гл. 3) относно изпращането на каторга и каторжна работа. Том I. Отчет и приложение. Том II.

- Протоколи на показанията. Лондон, 1863). — 686.
- Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organisation and rules of trades unions and other associations: together with minutes of evidence. London, 1868 (Десети отчет на комисията за разследване организацията и уставите на трейдюнионите и други асоциации, включващ протоколите на показанията. Лондон, 1868). — 446.
- Fourth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1861 (Четвърти отчет на членовете на комисията относно доходите на нейно величество в страната. Лондон, 1860). — 659.
- Tenth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1866 (Десети отчет на членовете на комисията относно доходите на нейно величество в страната. Лондон, 1866). — 658—659, 707.
- Report of the committee on the baking trade in Ireland for 1861 (Отчет на комитетата по хлебопекарството в Ирландия за 1861 г.). — 253.
- Report of the officer of health St. Martin's-in-the-Fields. 1865 (Отчет на медиколинския чиновник в Сент-Мартинс-ин-Филдс. 1865). — 667.
- Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, comms, &c., of the countries in which they reside. No. 6. London, 1863 (Отчет на секретариите на посолствата и мисиите на нейно величество за промишлеността, търговията и т. н. в страните, в които те пребивават. № 6. Лондон, 1863). — 355.
- Reports from poor law inspectors on the wages of agricultural labourers in Ireland. Dublin, 1870 (Отчет на инспекторите по закона за бедните относно работната заплата на земеделските работници в Ирландия. Дъблин, 1870). — 711.
- Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Отчети на фабричните инспектори до министъра на вътрешните работи на нейно величество). — 240, 252, 407—408, 499.
- for the half year ending the 31st December 1841. [London] 1842 (за полугодieto, изтекло на 31 декември 1841 г. [Лондон] 1842). — 287—288.
- for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October 1844, to 30th April, 1845. London, 1845 (за тримесечието, изтекло на 30 септември 1844 г., и за периода от 1 октомври 1844 до 30 април 1845 г. Лондон, 1845). — 292, 293, 302, 422, 424.
- for the half year ending 31st October, 1846. London, 1847 (за полугодieto, изтекло на 31 октомври 1846 г. Лондон, 1847). — 302.
- for the half year ending 30th April 1848. London, 1848 (за полугодieto, изтекло на 30 април 1848 г. Лондон 1848). — 296, 298, 553.
- for the half year ending 31st October 1848. London, 1849 (за полугодieto, изтекло на 31 октомври 1848 г. Лондон, 1849). — 240—241, 291, 294—301, 308, 311, 532 555.
- for the half year ending 30th April 1849. London, 1849 (за полугодieto, изтекло на 30 април 1849 г. Лондон, 1849). — 298—301, 322.
- for the half year ending 31st October, 1849. London, 1850 (за полугодieto, изтекло на 31 октомври 1849 г. Лондон, 1850). — 291, 300.
- for the half year ending 30th April, 1850 London, 1850 (за полугодieto, изтекло на 30 април 1850 г. Лондон, 1850). — 301, 311.
- for the half year ending 31st October 1850. London, 1851 (за полугодieto, изтекло на 31 октомври 1850 г. Лондон, 1851). — 297.
- for the half year ending 30th April 1852. London, 1852 (за полугодieto, изтекло на 30 април 1852 г. Лондон, 1852). — 302.
- for the half year ending 30th April 1853. London, 1853 (за полу-

- годието, изтекло на 30 април 1853 г. Лондон, 1853. —304.
- for the half year ending 31st October 1853. London, 1854 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1853 г. Лондон, 1854).—186, 279.
- for the half year ending 30th April 1855. London, 1855 (за полугодие, изтекло на 30 април 1855 г. Лондон, 1855). —249.
- for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1855. Лондон, 1856). —279, 287, 412, 437, 532.
- for the half year ending 31st October 1856. London, 1857 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1856 г. Лондон, 1857). —253—255, 391, 412, 425, 442, 459—460.
- for the half year ending 30th April 1857. London, 1857 (за полугодие, изтекло на 30 април 1857 г. Лондон, 1857). —412.
- for the half year ending 31st October 1857. London, 1857 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1857 г. Лондон, 1857). —305, 411, 413.
- for the half year ending 30th April 1858 London, 1858 (за полугодие, изтекло на 30 април 1858 г. Лондон, 1858). —253, 561, 564.
- for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1858 г. Лондон, 1858). —405, 408, 412, 426, 442.
- for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (за полугодие, изтекло на 30 април 1859 г. Лондон, 1859). —558.
- for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1859 г. Лондон, 1860). —291, 312.
- for the half year ending 30th April 1860. London, 1860 (за полугодие, изтекло на 30 април, 1860 г. Лондон, 1860). —255, 279, 289, 304, 388, 426, 554.
- for the half year ending 31st October 1860 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1860. Лондон, 1860). —254, 558.
- for the half year ending 30th April 1861. London, 1861 (за полугодие, изтекло на 30 април 1861 г. Лондон, 1861). —254.
- for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1861 г. Лондон, 1862). —303, 310, 427.
- for the half year ending 31st October 1862. London, 1863 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1862. Лондон, 1863). —254, 305—306, 310, 411, 417, 425, 427, 429, 458, 466, 489.
- for the half year ending 30th April 1863. London, 1863 (за полугодие, изтекло на 30 април 1863 г. Лондон, 1863). —307, 311, 436, 469, 553, 554.
- for the half year ending 31st October 1863. London, 1864 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1863 г. Лондон, 1864). —254, 432, 437, 444, 467, 554, 645.
- for the half year ending 30th April 1864. London, 1864 (за полугодие, изтекло на 30 април 1864 г. Лондон, 1864). —468.
- for the half year ending 31st October 1864. London, 1865 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1864 г. Лондон, 1865). —308, 311.
- for the half year ending 31st October 1865. London, 1866 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1865 г. Лондон, 1866). —421, 458, 468, 470, 484—487, 491, 492, 499.
- for the half year ending 31st October 1866. London, 1867 (за полугодие, изтекло на 31 октомври 1866 г. Лондон, 1867). —432, 437, 569—570, 650, 714.

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto. Ordered, by

- the House of Commons, to be printed, 23 November 1814 (Отчети за зърнените храни и житните закони: Първи и втори отчети на комисията на камарата на лордовете, назначена да разгледа положението с производството, търговията и потреблението на зърнени храни, както всички закони в тази област. Публикувани по нареждане на камарата на общините от 23 ноември 1814 г.) — 533.
- The Revised statutes of the state of Rhode Island and Providence plantations. Providence, 1857 (Ревизираните статuti на щата Род Айланд и колонията Провидънс. Провидънс, 1857). — 282.
- Royal commission on railways. Report of the commissioners. London, 1837 (Кралската железопътна комисия. Отчет на членовете на комисията. Лондон, 1837). — 443, 568.
- Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. Number 8. London, 1861 (Статистически справочник на Обединеното кралство за всяка година от последните петнадесет години от 1846 до 1860 г. Номер 8. Лондон, 1861). — 423—429.
- Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851 to 1865. Number 13. London, 1866 (Статистически справочник за Обединеното кралство за всяка от последните петнадесет години от 1851 до 1865 г. Номер 13. Лондон, 1866). — 428—429.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

- „Вестник Европы“, Санкт-Петербург, 1872, том III. — 21—22.
- „Санкт-Петербург. рессие ведомости“, 8 (20) април 1872 г. — 20.
- „The Bengal Hurkaru“ („Бенгалски вестител“), Калкута, 22 юли 1861. — 340.
- „Bury Guardian“ („Бърийски страж“), Бъри, 12 май 1860 г. — 278.
- „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage“ („Съгласие. Списание по работническия въпрос“), Берлин, кн. 10, 8 март 1872 г. — 40, 41. — кн. 27 от 4 юли 1872 г. — 41. — кн. 28 от 11 юли 1872 г. — 41.
- „The Daily Telegraph“ („Ежедневен телеграф“), Лондон, 17 януари 1860 г. — 256.
- „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократически седмичник“), Лайпциг, бр. 31, 1 август 1868 г. — 20. — бр. 34 от 22 август 1868 г. — 20. — бр. 35 от 29 август 1868 г. — 20. — бр. 36 от 5 септември 1868 г. — 20.
- „Deutsch-Französische Jahrbücher“ („Немско-френски годишници“) Париж, 1844. — 88, 163, 175, 643
- „The Economist“ („Икономист“), Лондон, т. III, 29 март 1845 г. — 683. — т. VI от 15 април 1848 г. — 241. — т. IX от 19 юли 1851 г. — 596. — т. XVIII от 21 януари 1860 г. — 646. — т. XXIV от 2 кни 1865 г. — 36—737.
- „The Evening Standard“ („Вечерно знаме“), Лондон, 1 ноември 1886 г. — 37.
- „The Glasgow Daily Mail“ („Глазгоуска ежедневна пошта“), 25 април, 1849 г. — 322.
- „Journal des Economistes“ („Икономическо списание“), Париж, юли и август 1872 г. — 21.
- „The Journal of the Society of Arts“ („Списание на дружеството на изкуствата и занаятите“), Лондон, т. VII, 9 декември 1859 г. — 387. — т. VIII от април 1860 г. — 403. — т. XIV от април 1866 г. — 736. — т. XX от 5 януари 1872 г. — 427.
- „Macmillan's Magazine“ („Списание на Макмилън“), Лондон и Кембридж, т. VIII от август 1863 г. — 267.
- „The Morning Advertiser“ („Сутрешен осведомител“), Лондон, 17 април 1833 г. — 42.

- „*The Morning Chronicle*“ („Сутрешна хроника“), Лондон. — 682.
- „*The Morning Star*“ („Сутрешна звезда“), Лондон. — 546.
— 17 април 1863 г. — 42, 661.
— 23 юни 1863 г. — 263.
— 7 януари 1867 г. — 676—677.
- „*Neue Rheinisch-Zeitung. Organ der Demokratie*“ („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията“), Кьсл, бр. 236 от 7 април 1849 г. — 583, 767.
- „*Neue Rheinisch-Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“ („Нов рейнски вестник. Политико-икономическо списание“), Лондон — Хамбург, кн. 4, 1850. — 311, 311
- „*New-York Daily Tribune*“ („Нюйорк-ска ежедневна трибуна“), 9 февруари 1853 г. — 734.
- „*The Observer*“ („Наблюдател“), Лондон, 24 април 1834 г. — 157.
- „*The Pall Mall Gazette*“ („Вестник Пал-Мал“), Лондон. — 662.
- „*La Philosophie positive. Revue*“ („Позитивистка философия. Списание“, Париж, кн. 3 от ноември—декември 1838 г. — 21.
- „*The Portfolio. Diplomatic review, (New series)*“ („Портфейл. Дипломатическо списание. (Нова серия“), Лондон. — 734.
- „*Révolutions de Paris*“ („Парижки революции“), бр. 101 от 1791 г. — 744.
- „*Reynold's Newspaper*“ („Вестник на Ре-нолд“), Лондон, 21 януари 1866 г. — 261—265.
— 4 февруари 1866 г. — 265.
— 20 януари 1867 г. — 676.
- „*The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art*“ („Съботно списание за политика, литература, наука и изкуство“), Лондон, 18 януари 1868 г. — 20.
- „*The Social Science Review*“ („Списание за обществени науки“), Лондон, т. II, 18 юли 1863 г. — 265—267.
- „*The Spectator*“ („Зрител“), Лондон, 26 май 1836 г. — 343.
- „*The Standard*“ („Знаме“), Лондон, 13 август 1863 г. — 266.
— 26 октомври 1861 г. — 565.
— 5 април 1837 г. — 677.
- „*The Times*“ („Времена“), Лондон. — 662, 735.
— 14 февруари 1843 г. — 660.
— 5 ноември 1851 г. — 280.
— 23 ноември 1862 г. — 219, 415. 1
— 24 март 1863 г. — 305, 583—585.
— 17 април 1863 г. — 41, 42.
— 2 юли 1863 г. — 266.
— 26 февруари 1864 г. — 482.
— края на 1836 г. — 608, 715.
— началото на 1837 г. — 603, 715.
— 26 януари 1867 г. — 509.
— 3 септември 1873 г. — 603.
— 29 ноември 1833 г. — 42.
- „*To-Day*“ („Днес“), Лондон, бр. 2 от февруари 1884. — 43.
— бр. 3 от март 1884.—43.
- „*Der Volksstaat*“ („Народна държава“), Лайпциг, 1 юни 1872 г. — 41.
— 7 август 1872 г. — 42.
- „*The Westminster Review*“ („Уестминстерско списание“), Лондон. — 76.
- „*The Workman's Advocate*“ („Защитник на работника“), Лондон, 13 януари 1866 г. — 264.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Антипатър Тесалонски. Изнамирзането на годеницата за мелене на жито. — *Балзак*. Гобсек. — 419.
Бичерстоу. Чичо Томовата колиба. — 734.
Боло. Сатира VIII. — 661.
Бътлър. Худибрас. — 49.
Вергилий. Енеида. — 312, 761.
Волтер. Кандид. — 207, 774.

Гьоте, Фауст. — 43, 81, 99, 206, 207, 601, 715.
Дант. Божествена комедия. — 13, 115, 258.
Дефо. Робинзон Крузо. — 89—91, 299.
Дидро. Салонът от 1767 г. — 145.
Дикенс. Приключенията на Оливер Туист. — 452.

Драйден. Петелът и лисицата. — 254.
Дюпон. Песен на работниците. — 699.
Льосаж. Похожденията на Жил Блас от Сантиляна. — 715.
Овидий. Наука за любовта. — 449.
Овидий. Фастн. — 725.
Омир. Илиада. — 75.
Омир. Одисея. — 265, 378.
Серва тес. Хитроумният хидалго Дон Кихот Ламаншки. — 95, 98, 649.
Софокъл. Антигона. — 144.
Хайне. Хайнрих. — 312.
Хораций. Наука за поезията. — 682.
Хораций. Сатири. Книга първа. — 8, 119, 277, 355, 376, 480.

Хораций. Епод 7. — 717.
Шекспир. Венецианският търговец. — 297, 496, 689—690.
Шекспир. Хамлет. — 284.
Шекспир. Животът на Тимон Атински. — 144.
Шекспир. Крал Хенрих IV. Част първа. — 43, 60.
Шекспир. Много шум за нищо. — 96.
Шекспир. Сън в лятна нощ. — 119.
Шилер. Коварство и любов. — 584.
Шилер. Песен за камбаната. — 417.
Шилер. Поръчителство. — 601.
Шолберг. Към природата. — 519.
Югнал. Сатира IV. — 239.

* * *

Библия. — 99, 281, 386, 589, 603, 751 — 752.
Йероним Блажени. Писмо

до Егстохия — за запазването на девствеността. — 115—116.

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абсолютна принадлежна стойност

- определение — 326;
- нейното производство — 275 — 276, 321, 515—517;
- нейната отлика от относителната принадлежна стойност — 517.

Абстрактен труд — 50, 51, 56—59, 60, 63—71, 76—80, 86—92—93, 102, 127—121, 211—213.

Абстракция

- нейното значение при анализа на икономическите форми — 8;
- частни примери — 169—170, 176—178, 189, 514, 573, 589.

Австралия — 461, 775.

Австрия — 287.

Азия — 152, 174, 345, 370—371.

Акционерни дружества — 320; 345, 636—637, 757.

Американската война за независимост — 11.

Анархия на капиталистическото производство — 187—188, 368—369, 487, 509—510, 536.

Ангaria — 90, 248—251, 546, 576—577.

Английската буржоазна революция от XVII в. — 724—725, 727, 752.

Англия

- обща характеристика — 8, 11, 16—19, 37—38, 252, 287—288, 293, 308, 385, 388, 391, 657;

— първоначално натрупване на капитала — 440, 721—747, 752—762;

— парична и банкова система — 109—110, 111, 155, 757;

— промишленост — 252, 287—288, 308, 388, 443—445, 452—469, 475—479;

— градове — 667—671;

— селско стопанство и аграрни отношения — 410, 679—681, 682—685, 688—691, 721—722, 727, 747—747, 750—751;

— външна търговия — 461—466, 469, 754;

— търговия с роби — 761;

— износ на капитал — 718;

— колониална система — 520—521, 752—756, 759;

— население — 453—454, 456—457, 639—640, 658;

— положение на трудещите се — 185—187, 252—274, 287—307, 406—413, 419—421, 422—427, 441—442, 462—469, 475—483, 583—586, 607—611, 662, 665—717, 742;

— работническо движение — 186, 287—238, 290, 291, 292—294, 295, 301—302, 308—310, 437—439;

— законодателство — 251, 252, 281—283, 287—309, 434—435, 498—

5 4, 509—510, 680—681, 725—726, 727, 737—745.
Античен свят — 72—73, 92, 94—95, 104, 111, 143—144, 147, 164, 179, 182, 278, 297, 346, 360, 378—379, 518—519, 731.
Антиякобинска война — 680, 753.
Аренда — 746—748.
Аржентина — 373.
Аристокрация — 16, 603, 680, 682, 715, 723, 775.
Ат на (древна) — 94, 143—144, 378—379.
Африка — 753.

Б

База и надстройка — 11, 90, 93—95, 492—493, 495—496, 599—600, 624.
Банки — 133, 149, 150, 154—155, 156, 757.
Банкноти — 138—139, 150, 152, 154.
Безработица — виж Относително свръхнаселение.
Белия — 37, 287, 309, 608, 677—679.
Биметализъм — 108—110, 154—155.
Богатство въществено
 — източници — 55—53, 512—513, 579, 611;
 — неговите елементи — 144—146, 179—180, 192—197, 221, 612, 719;
 — негов обществен израз — 142—143, 145, 154—156;
 — неговото присвояване — 164—165;
 — неговото превръщане в капитал — 579;
 — условия за неговото възпроизводство — 574;
 — национално — 756;
Борса — 149—150, 203, 747, 753—757.

В

Всеобщ еквивалент — 80—83, 99, 171—173, 175, 118.
Всеобщ закон за капиталистическото натрупване — 624, 627—630, 628—639, 648—650, 653—654, 654—655, 662—663, 665—667, 669, 698—699.

Виж също: Интензификация на труда, Натрупване на капитала, Относително свръхнаселение, Пауперизъм.

Вулгарна буржоазна политическа икономика — 73—74, 162, 165—166, 169—170, 173, 196, 198, 203—205, 315, 447—457, 570—571, 595—597, 616—619, 628—629, 768—769;
 — обща характеристика — 19—20, 67—68, 94, 125—126, 170, 188, 318, 543, 545, 646—649, 718—719;
 — нейните теории за принадлежната стойност — 170—175, 202—205, 218, 220, 230, 236—242, 528—529, 599—606, 614—615, 616.
Виж също: Малтусианство.

Възпроизводство — 152—153, 574, 606, 613—614;
 — неговата специфична особеност при капитализма — 574—579, 642—643;
 — на производствените отношения — 152, 572, 579—581, 585—583, 589, 623, 629—630, 719;
 — на работната сила — 182—185, 220—221, 229, 327, 363, 579—580, 585—583, 589, 622—624, 627;
 — неговите особености в различните страни на стопанството — 611—612, 613—614;
Виж също: Просто възпроизводство, Разширено възпроизводство
Вътрешен пазар — 710, 748—752.

Г

Германия — 11, 12, 14—15, 19, 32, 36—37, 249, 283, 320, 385, 383, 393, 402, 404, 438, 440, 473, 722, 735, 36, 742—743.
Глоби — 435—436.
Град — 362—363, 511—512, 651, 666—672, 721.
Гражданската война в САЩ — 11, 297, 301, 310, 431—43, 443, 444, 583, 774.
Гърция (древна) — 72, 94, 143—144.

Д

Данъци — 570;

- техните форми — 152—153;
- като средство за първоначалното натрупване на капитала — 753—754, 758, 759;
- и принадлежна стойност — 528—529;
- в Римската империя — 152;
- в Азия — 152;
- във Франция — 152;
- в Англия — 726;
- в САЩ — 774;

Дарвинизъм — 279—80, 353—354.

Десятьк — 53, 9),

Детски труд

- обща характеристика — 380, 406, 472—473, 476—479, 644—645, 699;
- следици от експлоатацията на децата — 408—414, 478—479;
- като една от причините за относително серъхнаселение — 535—536, 644—645;
- в Англия — 254—260, 268—270, 284, 290, 299, 407—409, 473—479, 493—506;
- неговото законодателно регулиране — 289—292, 296—298, 302—311, 407—408, 412, 484;

Диалектика — 591, 592.

- идеалистическа — 25—26;
- материалистическа — 21—23;
- противоречия — 8, 19, 23, 112—113, 115—116, 125—126, 149, 188, 342—344, 368—369, 418, 442, 451—457, 472—488, 497, 508—511, 514, 536, 604, 655, 666, 764—765;
- единство и борба на противоположностите — 61—62, 74—81, 81, 117, 116—117, 124—126, 132, 149—150, 364—365, 511—512, 514;
- преминаване на количеството в качество — 318—320, 333, 335—337;
- отрицание на отрицанието — 764—765;
- възможност и действителност — 125—126;
- необходимост и случайност — 8, 76—77, 87—88, 176—178, 368;

- причина и следствие — 642—643;
  - съдържание и форма — 48—49, 88—89, 92—94, 106, 113—115, 591—592;
  - същност и явление — 48—49, 60, 65—66, 69—70, 71, 73, 317—318, 323—328, 543, 545, 546, 548, 556, 577;
- Виж също: *Метод на марксистката политическа икономия.*

Диктатура на пролетариата — 20, 497, 764—765.

Добавъчна принадлежна стойност — 329, 330, 417.

Домашно производство

- като сфера на капиталистическа експлоатация — 308—309, 355—356, 475—481, 482—484, 488, 498—499, 509—510, 516, 710—711.
- характер и положение на работниците — 354—356;
- система на заплащане на труда — 569, 676—677, 710—711;
- влияние на фабриката — 471—473, 483—484, 419—500.
- влияние на фабричното законодателство — 508—510;

Дребноб ржоазен социализъм — 81, 97, 100, 595—596;

Държава (в експлоататорското общество)

- (средне на капитала — 281)—232, 295—296, 321, 374—375, 624, 656—657, 741—745, 753—754;
  - държавно „регулиране“ на икономическия живот — 250—252, 281—283, 287—307, 309—310, 498—501, 507—511, 570—571.
- Виж също: *Фабрично законодателство.*

Държавен дълг — 756—759.

Е

Европа — 722.

Египет — 345, 473, 519, 520.

Едра промишленост — 391—392, 395, 397, 411, 454—455, 460—461, 469—471, 479, 498—419;

- нейната история — 16—19, 193, 194, 382, 403;

- нейното значение — 382, 406, 495—498;
  - нейната техническа база — 495;
  - и разделение на труда — 493—494;
  - нейното въздействие върху земеделието — 512—513, 750—752;
  - и вътрешният пазар — 750—752;
- Език** — 87.
- Еквивалентна форма**
- като въплътена стойност — 63—64, 68—71;
  - като форма на непосредствена обменяемост — 68—69, 71—72, 79—81;
  - трите ѝ особености — 69—72;
  - нейната загадъчност — 70—71;
  - съпоставена с относителната форма на стойността — 61—62;
  - отношение между нейното развитие и развитието на относителната форма — 65—66, 68—69, 79—82, 101.
- Еклектика** — 136.
- Експлоатация на работната сила от капитала** — 516;
- икономическа същност — 342—343;
  - интензивното ѝ и екстензивно увеличение — 626—627;
  - израз на нейната степен — 228—231, 537—540, 607, 612;
  - и анархия в производството — 487;
- Експорт на капитал** — 619—620, 770—771.
- Експроприация**
- експроприация на непосредствените производители — 720, 722, 725—727, 729—740, 750, 763—764, 774—775;
  - експроприращото действие на фискалната система върху дребната буржоазия — 758;
  - на експроприаторите — 764—765.
- Ж
- Женски труд**
- обща характеристика — 406, 479—480, 482, 535, 644—645, 699;
  - из историята на експлоатацията на женския труд — 380, 405—407;
  - последици от експлоатацията на женския труд — 409, 410—411, 413—414;
  - като една от причините за относителното свръхнаселение — 535;
  - в манифактурата — 471—472;
  - в домашната промишленост — 476—479;
  - в Англия — 409—411, 472—476, 479—481;
  - неговото законодателно регулиране — 291—292, 297—298, 302, 303 304.
- Житни закони в Англия** — 291—293, 301, 465, 468, 681, 682, 717
- 3
- Заеман капитал** — 166, 175, 176.
- Заемки** — 758.
- Закон за народонаселението** — 639—641;
- Закон за стойността** — 88, 114, 176—177, 317, 329—330, 368, 542, 567, 592, 593;
- „Закон“ за намаляващото плодородие на почвата** — 513.
- Закопи на капиталистическото производство (общи положения)** — 8, 327, 329—330, 591—594, 595—596, 600—601, 627, 647—648, 652—653, 654, 740;
- Закопи за бедните (в Англия)** — 441, 465, 667, 680—681, 688—689, 725—726;
- Закопи за ограждане на общинската земя** — 729;
- Закопи против скитничеството** — 737—740;
- Закопи против сдруженията** — 464, 742, 744;
- Занаятчийско производство** — 308—309, 333, 346, 349—362, 369—371, 376, 380—381, 392—394, 433, 460—461, 475—480, 482—484, 499, 509—510.
- Заплата на парче** — 557—565;
- обща характеристика — 558—559, 562—563, 566—567;

- ирационалност на нейната форма — 559;
  - нейната история — 562—563;
  - като средство за интензификация на труда и удължаване на работния ден — 559—564;
  - като средство за понижаване на средното равнище на работната заплата — 562—563;
  - и заплата по време — 557—559, 561—562;
  - и производителност на труда — 564—566;
  - и индивидуални различия между работниците — 561—562;
  - Заплата по време** — 549—556;
  - обща характеристика — 549—550, 557—559, 561—562, 712;
  - условия, определящи нейните размери — 550—551, 554—555, 566—567;
  - единици за измерването ѝ — 551—552;
  - изгодността ѝ за капиталиста — 552;
  - Застрахователни дружества** —
  - Земеделие** — 440, 511—513, 611—612, 613, 652, 682, 698, 712—713, 750—751;
  - Земеделски**
    - условия на живот и труд — 264, 284, 511—513, 563, 609—610, 651, 663—664, 679—702, 709—717, 721—722, 743, 746;
    - класова борба — 511—513.
  - Виж също: *Селско стопанство*.
  - Земля**
    - всеобщ предмет на човешкия труд — 190, 617;
    - средство на труда — 191, 192;
    - източник на всяко богатство — 55—56, 512—513, 611—612;
  - Злато (и сребро)**
    - като парична стока — 82—83, 102, 111—102, 120—121, 127—130, 142—144;
    - особени природни качества на златото и среброто — 102;
    - удвояване на потребителната стойност на златото и среброто — 97;
    - неговата стойност — 97—98, 126—127;
    - паралелно функциониране на златото и среброто като пари — 104—105;
    - съотношение между стойността на златото и среброто — 104, 153.
    - изменение на стойността на златото и влиянието на това изменение върху функциите му като пари — 103, 123;
    - засилване властта на златото с разширяване на стокското производство — 141, 142.
- И
- Източно-индийска компания** — 144, 465, 754.
  - Икономически кризи** — 12—14, 20, 29, 132, 163, 251, 675;
  - същност и причини — 121—123, 148—149, 217, 596—597;
  - условия за превръщане на тяхната възможност в действителност — 121—123;
  - и парична криза — 148—149;
  - тяхното влияние върху положението на работническата класа — 552, 652—653, 662, 675—679.
  - Икономия**
    - на средствата за производство — 195, 198—200, 206—207, 336—337, 341, 399—400, 420—421, 436—437, 472, 474—475, 536, 632, 764;
    - на труда — 184—186, 203—207, 330—332, 536, 713.
  - Индивидуална стойност** — 206—207, 326—328, 417.
  - Индия** — 46—47, 91, 140—142, 144, 339—340, 346, 370, 392, 403, 442, 462, 520, 606, 753, 754—756.
  - Интензификация на труда** — 353, 419—427, 530—536, 650—651.
  - Интернационал (I)** — виж *Международна работническа асоциация*.
  - Иран** — 520.
  - Ирландия** — 263, 277, 429, 722—717, 732, 767.
  - Испания** — 29, 520, 753, 761.
  - Италия** — 29, 473, 520, 721.

К

Капитал

- определение — 162—164, 165—166, 173—174, 243, 274—276, 279, 318, 319, 579, 674, 762, 767;
- неговата история — 158, 174—178, 180—181, 196—197, 342, 518—519, 752—753, 757—758, 762—764;
- всеобща формула на капитала и нейните противоречия — 158—178;
- и реливането му от един отрасъл в друг — 641—642, 647—648;
- неговото движение и противоречия — 312—345, 450—451, 472—473, 503—510, 572, 650—651;
- и работна заплата — 607—612
- прилаган и потребяван капитал — 615—617;

„Капиталът“ ст К. Маркс

- предмет и метод — 7—8, 12—13, 20—26, 29, 47, 56—57, 87—89, 94—95, 158, 176, 180—181;
- значение за работническата класа — 37;
- отношение на буржоазията към него — 19—20;
- преводи на други езици — 20—21, 23, 30, 31, 34—35, 39;
- неговата история — 5, 7, 14—15, 19—21, 30—32, 35, 39—40;

Капиталистически начин на производство

- обща характеристика — 16, 19—20, 47, 72—73, 93—94, 105, 114, 144, 154, 157, 174—176, 179—182, 187—188, 209—210, 223, 276, 311—312, 330—332, 343—345, 432—434, 496, 498—500, 514—515, 536, 539, 546, 548, 594—595, 527, 623, 630, 633, 638, 644, 653—654, 666, 764—765, 769;
- неговата определяща цел — 162—166, 198, 202—208, 223, 241—242, 245, 307—308, 313, 342, 514—517, 599—601, 602—603, 627, 630—631;
- неговата изходна точка и предпоставки — 158, 180—182, 333, 346, 364—365, 578—579, 633, 719, 720, 763—764, 774—775;

- неговите антагонизми и противоречия — 8, 19—20, 25—26, 124—125, 187, 301—302, 342—344, 369, 418, 442, 451—452, 454—457, 472—473, 487, 488, 508—510, 511—512, 514, 536, 654—655, 666, 763—765;
- и феодализъм — 720;
- неговата историческа необходимост — 346—347, 511—512;
- неговият исторически преходен характер — 12—13, 16, 36, 496—497, 590—592, 599—600, 764—765.

Касты — 351—352, 520.

Китай — 84, 138, 142—143, 392, 753, 754.

Клан — 733—734, 737.

Класическа буржоазна политическа икономия

- обща характеристика — 16, 92, 93, 447—448, 533, 543—545, 548, 571, 619—620, 625—627;
- особености на анализа, който тя прави на отделни икономически категории и процеси — 36, 58—60, 92—93, 94, 154—156, 160, 177—178, 182, 216—217, 317—318, 360—361, 367, 374—375, 399, 515, 521—523, 526—530, 543—545, 547, 596—599, 602—614, 617—618, 614, 617—618, 623, 633, 639—640.

Класова борба на работниците — 16—20, 232—233, 564—565;

- за намаляване на работния ден — 187, 247, 233, 231, 232—233, 392, 394—395, 303—309, 312, 419—420;
- за ограничаване на женския и детския труд — 290—291, 232, 302, 467;
- чартизъм — 230—231, 233, 295;
- действия на работниците против машините — 437—438;
- засилване на бунта и организираността на работническата класа с ра-внетието на капитализма — 662, 764;
- специална заслуга на английските фабрични работници в международното работническо движение — 309;

- борба на селскостопанските работници — 234, 511—512.
  - Количествена теория на парите* — 135.
  - Колониална система* — 461, 520—521, 753—756, 759.
  - Колонизация* — 763—775.
  - Комунизъм* — 91—92, 599—603.
    - форми на собственост — 90—92, 764—765;
    - разпределение — 91;
    - условия и организация на труд — 91—92, 651;
    - необходим труд — 536;
    - материално-техническа база — 404, 533—600;
    - и развитие на индивида — 493—494, 497—500, 599—600, 630;
  - Конкретен труд* — 50, 54—56, 59, 71, 77, 203—208, 211—213, 221.
  - Конкуренция* — 230, 327—323, 330, 357, 368, 404, 463, 464, 555—556, 600, 619, 635;
  - Кооперация*
    - определение — 337, 399, 763;
    - нейната изходна точка — 341, 345, 371—372;
    - нейното значение и предимства пред индивидуалната форма на труд — 337—342;
    - фактори, които определят нейния мащаб — 341—342;
    - резултати от нейното развитие — 341—342, 372;
    - нейни ранни форми — 345—346;
    - проста — 347, 372—373, 374, 337;
    - капиталистическа — 346, 348, 514—515, 632;
    - необходимост от обществено регулиране на трудовия процес при кооперацията в голям мащаб — 342, 434—435;
    - като фактор на важни революции в земеделието — 440;
  - Концентрация на капитала* — 319, 345, 448, 509—510, 634—637, 755—756.
    - Виж също: *Нагрупване на капитала*
  - Концентрация на производството* — 340, 372, 632—633, 666.
  - Кредит*
    - условия за възникване и разви-
    - тие — 147, 149, 151—154, 601—602, 635;
    - кредитни пари — 138, 151, 759;
    - държавен — 756—758;
    - международен — 757—758;
    - в древния Рим — 147;
    - в средните векове — 147, 149;
    - като фактор за първоначалното нагрупване на капитала — 756—757;
    - в процеса на капиталистическото производство — 184—187, 635—636, 641, 642;
    - кредитиране на капиталиста от работника — 184—187, 524;
  - Крепостничество*
    - производствени отношения — 90—91, 546, 576—577, 719, 720, 722;
    - своеобразие на формата на принаден труд — 546, 576—577;
    - в Англия — 721—723, 727;
    - в Италия — 721;
    - в Русия — 727;
    - в дунавските княжества — 249.
  - Кризи на сръбскопроизводство* — Виж: *Икономически кризи.*
- Л
- Лен* — 722, 748.
  - Лига против житните закони* — 19.
  - Лихва* — 540, 572—573, 596, 604.
  - Лихварски капитал* — 157, 175—176, 516, 752.
  - Лудити* — 438—439.
- М
- Малтусианство* — 173, 364, 513, 535, 625, 643, 656, 703, 714.
  - Манифактура* — 36, 333, 348, 357—358;
    - същност — 359—363, 379—381, 439, 749—751;
    - отправна точка — 371—372, 382;
    - начини на нейното възникване — 348—351, 375—376, 379—380, 749—750, 753;
    - нейният капиталистически характер — 371—381;

- нейните основни форми — 353—363;
  - и разделение на труда — 348, 350—351, 356, 358, 359—360, 363—371, 373—378, 389—390, 392;
  - и използване на машините — 353, 359—361, 388—389, 392—395.
  - и производителност на труда — 353;
  - манифактурен, частичен работник — 349—363, 367—369, 372—377, 381, 393, 430—431;
  - като отправна точка на фабриката — 393, 759.
- Материалистическо разбиране на историята** — 11—13, 93—94, 192, 308, 383—384, 496, 497—498, 599—560, 617—618, 624.
- Машини**
- обща характеристика — 354, 383—385, 397, 472;
  - из историята на машините — 359—361, 384—389, 393—394, 395—397;
  - материална основа на капиталистическия начин на производство — 382, 394—396, 397, 417—418, 422—423, 438, 460—461;
  - като елемент на образуване на стойността и елемент на образуване на продукта — 215—217, 399;
  - граници на приложение — 404;
  - последици от капиталистическото им приложение — 404—428, 429—437, 440—443, 445—447, 450—452, 454—455, 462—463, 472, 648—649, 654—655;
  - измерване на производителността на машините — 402;
  - средство за увеличаване производителността на труда — 414;
  - физическо и морално износване — 215—217, 415, 583—585, 612—614, 615—616;
  - и структура на обществения продукт — 454—456;
  - разлика между кооперирането на много еднородни машини и системата от машини — 389—393;
  - автоматична система от машини — 391—392, 442—443, 445—446;
  - действия на работниците против машините — 437—439, 442;
  - прилагането им в комунистическото общество — 404.
- Международна работническа асоциация** — 40, 311.
- Мексико** — 179, 208, 755.
- Меркантилизъм** — 73—74, 93, 94—95, 155, 167, 522.
- Метод на марксистката политическа икономия**
- обща характеристика — 21—26, 29;
  - отделни методологически принципи — 7—8, 14, 47, 53—54, 56—57, 60—61, 87—89, 94—95, 158, 176, 180—181.
- Виж също: **Абстракция, Диалектика.**
- Монета** — 136—141, 151—152.
- Монетарна система** — 95.
- Морално износване на средствата на труда** — 415, 583—585, 612—614.

Н

Наемен труд

- Виж също:** *Концентрация на капитала.*
- Насилие* — 419—420, 719, 752—754, 759;
- Виж също:** *Експроприация.*
- Натурално стопанство* — 90—91, 142, 749—750;
- Наука* — 29, 35—36, 192, 297—298, 617—618;
- нейното приложение и роля в производството — 396—398, 433—434, 471—472, 495, 511—512, 612—614, 632—633, 654—655;
  - капиталистическото присвояване на науката — 373—374, 397—398, 617—618, 764;
- Виж също:** *Химия*
- Начин на производство* — виж: *Обществено-икономическа формация.*
- Немско работническо дружество в Брюксел* — 586.
- Непосредствено обществен труд* — 71—72, 90—92, 106.
- Необходим труд*
- определение — 229, 242, 274—275;
  - и работен ден — 244, 323—324;
  - при условията на капитализма и ангарията — 249—251, 326;
  - принадлежният труд като негова функция — 538—539;
  - в комунистическото общество — 536.
- Номинална работна заплата* — 549—552, 567.
- Норма на принадлежната стойност*
- определение — 227, 230, 539;
  - различните ѝ формули — 537—540;
  - метод на нейното изчисление — 231—232, 241—242;
  - условия за нейното повишаване — 230, 607—608, 612—613;
  - и масата на принадлежната стойност — 313—318.
- О
- Обедняване на работническата класа (общи положения)* — 627, 629—630, 661—662;
- абсолютно — 441—442, 491, 496, 511—513, 607—611, 623, 624, 626—627, 648—650, 653—655, 665—666, 764;
  - относително — 662—624, 653—655, 665—666.
- Виж също:** *Всеобщ закон за капиталистическото натъгуване, фалшифициране на хранителните продукти.*
- Оборотен капитал* — 619—620.
- Обръщение на стоките* — 141—142, 143, 146—148, 157—164, 171—175, 176—177, 180—181, 203—207, 591—592;
- и метаморфозите на стоката — 117—118, 119—124;
  - проста размяна на стоки — 167—169;
  - разлика от непосредствената размяна на продукти — 123—125;
  - тъждество на покупката и продажбата — 124—125;
  - и капитализъм — 158, 365;
  - и обръщение на парите — 126—128, 131—132, 146, 147, 151.
- Обществено-икономическа формация*
- характер на нейното развитие — 12;
  - разделение на труда в различните формации — 371—372;
  - просто и разширено възпроизводство в различните формации — 603;
  - формата на принадлежния труд като отличителен белег на антагонистичните формации — 230, 248;
  - капиталистическото отношение като продукт на загиването на предишните формации — 180—182;
  - значението на средствата на труда за изследване на изчезналите формации — 192;
  - средствата на труда като отличителен белег на формациите — 192.
- Обществено необходимо работно време*
- определение — 51, 84, 222, 335, 559;
  - като субстанция на стойността — 51—52, 57—58, 84—85, 198—199.

- 200—202, 207—209, 222, 328—329;
 — и конкуренция — 357.
- Община** — 91, 103;
 — индийска — 54, 90, 100, 345—346, 369—371;
 — в дунавските княжества — 248—250;
 — размяната на стоки между общините — 103, 364.
- Ограждения на общинската земя** — 729—732.
- Опиумни войни** — 753.
- Органически състав на капитала** — 316—317, 452—453, 459—460, 621—622, 631, 632, 638—640, 642, 741.
- Орбидна на труда** — 365, 375—376, 384—385;
 — обща характеристика — 191—192, 207—209;
 — като фактор на производителността на труда — 353;
 — в процеса на образуването на стойност — 397—405.
- Основен капитал** — 619—620.
- Относителна принадена стойност**
 — понятие — 323—324, 326;
 — методи за нейното произвеждане — 323—324, 325, 328, 332, 420—421, 515—516, 517;
 — и абсолютна принадена стойност — 515—517;
 — влияние на нейното производство върху техническите процеси на труда — 515—516;
 — и производителната сила на труда — 325—326, 330—331, 420—421;
 — и съотношението между необходим и принаден труд — 323—326, 328—330, 331—332, 515—516;
 — и манифактурното разделение на труда — 377.
- Относителна форма на стойността**
 — същност — 61—65;
 — нейната количествена определеност — 65—66;
 — влияние на измененията на величината на стойността на стоките върху величината на относителната стойност — 65—67;
 — и еквивалентната форма — 61—62, 66, 68—69, 79—82, 101.

- Относително сръхнаселение** — 552;
 — същност и причини — 278—280, 441, 462, 535, 639—641, 642—643, 645—646, 770;
 — форми — 650—654;
 — и неговата роля — 461—462, 497, 641—647, 648—650;
 — и фази на промишления цикъл — 643—644, 643, 646, 650.

П

Пазар на труда

- необходими условия за образуване пазар на работната сила — 178—181, 509, 721;
 — и промишленият цикъл — 509, 645—648;
 — в „свободна колония“ — 770—772, 773—775.

Пари

- определение — 7—8, 70, 74, 82, 102—103, 104—105, 120—121, 141, 145, 149, 158, 165;
 — история — 101—102, 104—105, 111—112, 133—138, 142, 143, 144, 152, 153;
 — като мярка на стойността — 106—115, 120—124, 129;
 — като мащаб на цените — 109—110, 112;
 — като средство за обръщение — 126—141;
 — като средство за образуване на съкровища — 141—146;
 — като платежно средство — 146—154.
 — световни пари — 154—157;
 — книжни пари — 138—144;
 — кредитни пари — 138—152;
 — парично обръщение — 126—141, 146, 149, 151, 153—154;
 — превръщане на парите в капитал — 158—188, 205—207, 318—320, 572, 578—579, 592—594, 719;
 — илюзията, създавана от паричната форма на работната заплата — 541—546, 575—576;
 — техният фетишистки характер — 105.
 Виж също: *Всеобщ еквивалент, Злато, Монета.*

- Парична криза* — 149.
- Парична школа в буржоазната политическа икономиа* — 628—629.
- Пауперизъм* — 441—442, 551, 651—653, 662, 697—699, 726.
- Пелопонеска война* — 378.
- Пеонаж* — 179.
- Печалба* — 36, 163, 227, 530, 540, 572—573, 647, 762.
- Плодородие на почвата*
- фактор за производителността на труда — 517—519, 535, 631;
  - разнищаването му при капитализма — 251, 276, 511—513.
- Поземлена рента* — 36, 95, 152, 249, 276, 529—530, 540, 572—573, 606, 745—746.
- Поземлена собственост* — 12, 16, 95, 159, 378, 572—573, 603, 680, 682, 715—717, 722, 725, 745—746, 748.
- Политехнически училища* — 497.
- Политическа икономиа*
- нейната история — 377, 625;
  - нейният предмет — 8, 12;
  - метод на марксистката политическа икономиа — 7—8, 14, 21—26, 29, 47, 54, 57, 60, 88—89, 94—95, 158, 175, 180;
  - обща характеристика на буржоазната политическа икономиа — 15—16, 19—20, 617—620, 625—627, 642, 766—767.
- Полуфабрикат* — 194.
- Португалия* — 753.
- Постоянен капитал*
- определение — 221, 222—223, 224—225, 227—228, 316;
  - като категория, въведена за пръв път от Маркс — 619—620;
  - неговата форма на съществуване в производствения процес — 238, 327, 372, 398, 416, 418, 598, 618, 632;
  - като условие за функционирането на променливия капитал — 227;
  - пренасяне стойността на различните части на постоянния капитал върху продукта — 198—201, 215—220, 224—226, 397—399, 402;
  - неговата роля в процеса на нарастването на стойността — 267;
  - зависимост между разхода на постоянен капитал и масата на произведения в движение труд — 644;
  - и натрупване на капитала — 611—615.
- Потребителна стойност* — 48, 50—51, 53—55, 57—59, 98—101, 165, 167—169, 170—172, 193—195, 200, 204—205, 206—208, 219—220, 588;
- на паричната стока — 102;
  - на работната сила — 178—180, 184—190, 196—198, 205—206, 207—208, 334—335;
  - и стойност — 48, 57—59, 206—208, 214—216, 217—219, 222.
- Потребление*
- индивидуално — 195, 196, 580—582, 618;
  - производително — 207—209, 219—220, 334—336, 580—582, 597—598;
  - производствено — 195, 196, 580,
  - на работната сила от капиталиста — 195—198, 580—582, 596—598.
- Право*
- римско — 104, 297, 731;
  - в средните векове — 103—104, 747—748;
  - буржоазно — 97—98, 179, 187, 246—247, 298—300, 302, 305—306, 307—308, 309—310, 311—312, 408—409, 434—437, 591—595, 609—610.
- Предмет на труда* — 190—195, 201—210, 211, 214—215, 216—217, 326—327, 514—515, 611—612.
- Принаден продукт* — 36, 241—242, 588—590, 606, 627, 641, 708—709.
- Принаден труд*
- определение — 229—230, 241—242, 538—540, 629;
  - като отличителен белег на обществено-икономическите формации — 225, 247—251;
  - условия, средства и начини за изстискване на принаден труд — 259, 323—326, 329—331, 363, 515—521, 612;
  - определяне на неговата величина — 323—326;
  - ранни форми на принадения труд — 248—249, 515—516;
  - като източник на печалбата — 556;

- граница на неговото намаляване при капитализма — 628.
- Принадена стойност** — 165—167, 575 ;
  - определение — 162, 220—221, 224, 225, 229—230 ;
  - нейният произход — 176, 220, 226—227, 417—418, 588, 603 ;
  - вулгарни теории за нейния произход — 170—175, 202—205, 218, 220, 230, 236—241, 528—529, 599—606, 614—616 ;
  - като отличителен белег на икономическите формации на експлоататорското общество — 229—230 ;
  - нейното производство като определяща цел на капитализма — 163—165, 166, 198, 203—208, 229, 241—242, 245, 248—249, 307—308, 342, 417, 514—515, 599—601, 627 ;
  - зависимостта на нейната величина от стойността на работната сила — 525—536 ;
  - норма на принадлежната стойност — 228, 230—231, 241—242, 244, 313—317, 417—418, 516—517, 530, 537—540, 607—608, 612, 616 ;
  - нейната маса — 313—317, 417—418, 612, 616 ;
  - нейните превърнати форми — 36, 94—95, 164, 230, 247—251, 515, 529—531, 540, 572—573, 596—599, 604—605, 606, 708—709, 762 ;
  - нейното капитализиране — 587—590, 593—599, 654—655.
- Виж също : *Абсолютна принадлежна стойност, Добавъчна принадлежна стойност, Относителна принадлежна стойност.*
- Природа** (като първичен фактор за създаване на продукта и веществените елементи на капитала) — 189—192, 196, 386—389, 397—398, 512—514, 611—612, 613 .
- Производителен труд**
  - при простия процес на труда — 193, 212, 218, 514—515 ;
  - от гледище на физиократите — 515 ;
  - в капиталистически смисъл — 193, 514—515, 596—598.

Производителни сили

- техните елементи — 189—197, 372—373, 512—513, 580 ;
- определящото значение на средствата на труда за характеризиране на дадено общество — 192 ;
- при капитализма — 496, 512—513, 533, 654—656.

Виж също : *Средства за производство, Човек.*

Производителност на труда

- общи положения — 59, 325—326, 344—345, 518, 567, 612—614, 630—632, 654 ;
- условия, определящи нейното равнище — 52, 53, 337—338, 340—341, 344—347, 353, 517—518, 534, 536, 567, 632—633 ;
- влияние на нейните изменения върху стойността на стоката — 51—53, 57—59, 213—214, 331—332, 613—614 ;
- влияние на нейните изменения върху величината на стойността на работната сила и на принадлежната стойност — 325—326, 528 ;
- като фактор на натрупването на капитала — 612—613, 630, 633.

Производствени отношения — 123—125, 624 ;

- в древния свят — 91—93, 178—179 ;
- при робството — 345—346, 761—763 ;
- при феодализма — 89—91, 152—153, 346, 722, 761—763 ;
- при капитализма — 88—89, 93—95, 105, 178—179, 287—288, 310—312, 342—347, 434—435, 496, 543, 556, 627—629, 654—656, 719—720, 761—765, 767 ;
- при комунизма — 90—93, 764—765 ;
- тяхното възпроизводство — 579—580, 622—623, 629—630.

Производствени разходи — 340, 354—355, 356, 404, 423, 544.**Производство** (обща характеристика) — 189—196, 333, 368—369, 514—515, 542, 574—576, 763.

Виж също : *Възпроизводство.*

Пролетариат

- неговата историческа роля като гробокопач на капитализма — 19, 764—765 ;
- увеличение на пролетариата с натрупването на капитала — 462—465, 511—512, 623—624, 626—627, 632, 697—699, 764—765 ;
- икономическият смисъл на определението „пролетарий“ — 623 ;
- лумпенпролетариат — 652.

Виж също: *Класова борба на работниците, Обедняване на работническата класа, Работническата класа, Селскостопански работник.*

Променлив капитал

- определение — 220—225, 226—227, 234—235, 313—314, 316—317, 319, 448, 574—577, 598, 622, 639 ;
- като категория, въведена за пръв път от Маркс — 619 ;
- неговата форма на съществуване в производствения процес — 228—229, 235, 372, 539, 598, 618, 622, 632, 639 ;
- необходимо условие за неговото функциониране — 227—228.
- зависимост между величината на авансирания променлив капитал и масата на произведената стойност — 313—318 ;
- неговата величина и броят на работниците — 313—318, 638, 742 ;
- превръщане на средствата за съществуване на част от селското население във веществен елементи на променливия капитал — 742, 748 ;
- и натрупване на капитала — 632, 644—645.

Промислен капитал

- обща характеристика — 165, 174—176, 762—765 ;
- неговият генезис — 720—721, 752—762 ;
- превръщане на паричния капитал в промислен — 166—167, 176—178, 198—210, 319—320, 341, 752—753, 756—759, 772—774 ;
- неговата концентрация и централизация — 320, 634—638, 755—759, 763—765, 774—775.

Промислен цикъл

- кризата от 1825 г. като начало на цикличното развитие на капиталистическата промишленост — 14—19, 37 ;
- обща характеристика — 25—26, 37—38, 462—465, 487—488, 626—630, 642—643, 646, 674—676 ;
- смяната на фазите на цикъла и положението на трудещите се — 462—469, 628—629, 642, 662, 675—678 ;
- цикличното развитие на английската промишленост — 462—467, 468—469, 675.

Промислената революция от XVIII век — 308, 383—389, 392—397, 438, 483—485.

Просветители на XVIII век. — 104, 617—618.

Прост труд — 56—57, 209—210.

Просто възпроизводство

- същност — 574—575, 577—580, 588—589, 593—594, 595—596 ;
- разлика от разширеното възпроизводство — 593—594 ;
- на производствените отношения — 579—580 ;
- и променлив капитал — 577 ;
- и принадена стойност — 577—578

Протекционизъм — 37, 570—571, 752, 753, 758, 759, 767.

Професионални съюзи — 263—265, 310—312, 649—650, 742—745.

Първобитно състояние на човечеството — 90—91, 189—192, 364, 518—519, 525.

Първоначално натрупване на капитала

- обща характеристика — 577, 638, 718—721, 761—765, 775 ;
- фактори и главни моменти на първоначалното натрупване — 719—721, 725, 741, 752—753, 756, 757, 759 ;
- насилствено изгонване на селяните от земята — 440, 721—737, 769 ;
- узурпиране на общинската собственост от лендлордовете — 728—732 ;
- обща характеристика на неговите методи — 736—737, 753—754, 761—762, 774—775.

Р

Работен ден

- неговите съставни части — 243—244, 535—536, 538, 540, 546 ;
- неговата максимална граница — 244, 553 ;
- продължителност на работния ден и величина на принадлежната стойност — 525—536, 555 ;
- и икономията от труда при капиталистическото производство — 331—332, 490—492 ;
- и интензификация на труда — 420—424, 530—536, 560—561 ;
- принудително ограничаване на работния ден — 250—252, 280—282, 287—293, 295—297, 301—303, 310—312, 419—420, 554 ;
- стремеж на капитала да разчупи моралните и чисто физическите рамки на работния ден — 276, 279—281, 287—288, 289—290, 291, 293—294, 297—298, 299—300, 301—302, 305—306, 417—419 ;
- борбата на работниците за намаляване на работния ден — 185—187, 240—241, 247, 263—264, 280—281, 289, 292—293, 308—312, 420 ;
- и работна заплата — 554, 555, 556 ;
- при социализма и комунизма — 536.

Работна заплата — 182—187, 197 541—548, 627—628 ;

- определение — 544—548, 566, 607—608 ;
- национални различия в нейното равнище — 183, 566—571 ;
- и тенденцията на капитала — 607—608 ;
- нейните граници — 183—184, 628—629 ;
- и натрупването на капитала — 622, 628 ;
- и промишленият цикъл — 646 ;
- и работният ден — 546, 554—556 ;
- и стоковите цени — 555 ;
- нейното законодателно „регулиране“ — 741—745.

Виж също : *Номинална работна заплата, Заплата по време, Заплата на парче, Реална работна заплата.*

Работна сила

- определение — 178—179, 184—187, 214—215, 228, 525, 580—582, 597—598, 611—612, 617 ;
- условия за продаването ѝ като стока — 178—179, 180, 184—187, 344—345, 591, 627—628 ;
- нейната стойност — 181—185, 186—187, 220—221, 225—229, 243, 276, 313—314, 324, 326—327, 362—363, 406—407, 525—526, 529, 533, 566, 607, 627, 677—679, 743—744 ;
- прощъст на нейното потребление — 186—187, 196—198, 344—345, 525 ;
- специфичен характер на нейната потребителна стойност — 177—179, 196—197, 204—205, 244—246, 372—373, 525, 547, 584—585, 592—593 ;
- граници на нейното поевтиняване — 183—185, 362—363, 479—480, 607—608 ;
- нейното възпроизводство — 182—185, 219—221, 229, 433—434, 579—583, 585—586, 598, 623, 627.

Работническа класа

- положение на работниците при капитализма — 185—187, 310—311, 434—435, 442—443, 462—464, 465—466, 515—516, 580—583, 585—586, 613—614, 627—629, 670, 674, 740—741 ;
- конкуренция между работниците при условията на капитализма — 552, 555, 644—645, 649 ;
- работникът като най-необходимото за капиталиста средство за производство — 580, 630, 768 ;
- нейното възпроизводство — 181—185, 220—221, 229, 579—583, 585—586, 589 ;
- индивидуално потребление на работниците — 580—582 ;
- производително потребление на работниците — 580.

Виж също : *Пролетариат, Селскостопански работник.*

- Работническо движение* — виж *Класова борба на работниците*.
- Равенство буржоазно* — 169—170, 178—179, 187, 301—302, 311—312, 590—592.
- Разделение на труда* — 118—120, 180—181, 364—365, 366—369, 371, 375—380, 430—433, 492—494, 632, 650—651;
- естествено — 90—91, 364;
  - манифактурно (и във фабриката) — 348, 350—351, 356, 358, 359—360, 363—371, 373—374, 375—376;
  - международно — 461—462;
  - обществено — 50—55, 86, 88, 118, 119—120, 363—364, 365—369, 377—379, 454—455, 520;
  - териториално — 366.
- Разменна стойност* — 48—51, 53, 60, 73, 93—96, 100, 101, 115, 116, 117, 169, 171, 181;
- Размяна*
- като необходимо условие за превръщане на продукта в стока — 53, 86.
  - непосредствената размяна на продукти — 100—101, 123—126;
  - между общините — 100, 101—102, 364;
  - и възникване на парите — 114—117.
- Разпределение*
- условия, които определят начина на разпределение — 91;
  - разпределение на труда между членовете на патриархалното селско семейство — 90—91;
  - в комунистическото общество — 91—93;
  - на принадлежната стойност — 528, 540, 572—573.
- Разширено възпроизводство*
- същност — 589, 590, 600—601, 606, 622—623, 627;
  - неговата разлика от простото възпроизводство — 593—594;
  - в различните обществено-икономически формации — 605—606;
  - на производствените отношения — 622—623, 629—630;
  - на постоянния капитал — 612—613;
  - и степен на експлоатация на труда — 629—630;
  - и концентрация на капитала — 636.
- Реална работна заплата* — 534, 567
- Реално подчинение труда на капитала* — 310—312, 320—321, 342, 515—517, 630, 740, 770—741.
- Революцията от 1848—1849 г.* — 16, 19, 294—295, 310.
- Резервна армия на труда* — виж *Относително свръхнаселение*.
- Религия* — 85, 92—94, 274—275, 383—384, 626—627, 630, 747.
- Реформация* — 725—724.
- Рим* (древен) — 94, 111, 147, 152, 174, 247—248, 297, 360, 373, 582, 720, 731.
- Робство*
- общи положения — 102, 208, 230, 248, 277, 343, 518, 546, 548, 627, 712;
  - в древния Рим — 297, 582;
  - на остров Ява — 574;
  - в Америка — 179, 248, 276—277, 297, 309, 761.
- Род и семейство* — 90—91, 92, 363—364, 498—499.
- Русия* — 250, 568—569, 689, 727.

C

- Световен пазар* — 136, 154—156, 158, 248, 366, 395, 462, 465—466, 567, 609, 657, 662, 721, 752, 764.
- Свещен съюз* — 16.
- Свобода буржоазна* — 81, 178—179, 180, 181—182, 187—188, 409, 546, 590—592, 744—745.
- Село* — 279—280, 364, 511—512, 651—652, 689—690, 698, 750—751.
- Селската война в Германия* — 249—250.
- Селско стопанство* — 651, 679, 717. Виж също: *Земеделше*.
- Селяни* — 53, 90, 284, 346;
- експроприация на селяните в периода на първоначалното натрупване на капитала — 721—737, 758, 761—762;
  - средновековни селяни — 53;

- ангариеи селянин — 249—250, 576—577;
- превръщане на дребните селяни в наемни работници с развитието на капитализма в селото — 749 — 751;
- крепостно зависими селяни в европейските страни — 722;
- независими селяни в Англия през XV век — 746;
- независими селяни в Англия през епохата на Кромвел — 727;
- руските селяни в края на XVI век — 727.
- Семейство и род* — 90—91, 92, 363—364, 498—499, 749—750.
- „Славянска революция“ от 1688—1689 г.* — 727—728.
- Сложен труд* — 57, 182—184, 208—210.
- Собственост*
  - общинска — 90—91, 249—250, 345—346, 369—371, 722, 728—729;
  - частна собственост, основана върху собствения труд на производителите — 90, 722, 762—763, 764—766, 775;
  - частна собственост, основана върху експлоатацията на чужд труд — 196—198, 591—594, 606, 718—720, 722—723, 725, 727, 762—766, 775;
  - обществена — 762, 765;
  - в комунистическото общество — 91—92, 765.
- Виж също: *Поземлена собственост.*
- Социализъм* — виж *Комунизъм.*
- Социалистическа революция* — 19—20, 38, 497.
- Спекула* — 162, 203, 222, 280, 601, 675—676, 757, 774—775.
- Спомагателни материали* 193—194, 215, 221, 509—512, 763—765.
- Средна печалба* — 641, 647.
- Средни векове* — 88—91, 147, 149, 319, 333, 346, 351—352, 371, 401, 439—440, 516, 720, 747, 752, 753, 756.
- Средства за производство* — 322, 326, 336, 708;
  - определение и състав — 180, 192—197, 221, 618, 719;
  - като материален фактор на живия труд и веществен елемент на образуването на нов продукт — 190—196, 217—219, 322, 574;
  - и трудовият процес — 215—218;
  - и процесът на създаване на стойност — 198—203, 211—214, 215—220, 221, 593, 613;
  - като средство и материал за целесъобразна производителна дейност — 321, 516;
  - като фактор на производителната сила на труда — 52, 517—518, 631;
  - превръщането им в капитал — 180—182, 321, 719, 766;
  - обществени окови за развитие на средствата за производство — 764.
- Средства на труда* — 190—196, 217—218, 341, 432—435, 607—608, 632.
- Статистика буржоазна* — 282, 430—432.
- Степен на експлоатация* — виж *Норма на принадлежната стойност.*
- Стойност*
  - определение — 50—51, 57—58, 63—64, 76—77, 95—96, 541;
  - като обществено отношение — 59—60, 70—71, 95—96;
  - като най-обща форма на буржоазния начин на производство — 93—94;
  - и разменна стойност — 48—49, 73;
  - потребителна стойност — 57—59, 214;
  - определение на нейната величина — 50—53, 57—58, 76, 113, 198, 541;
  - изменение на нейната величина с изменението на производителността на труда — 51—53, 57—59, 613—615;
- Виж също: *Индивидуална стойност, Разменна стойност, Относителна стойност, Форма на стойността, Еквивалентна форма.*
- Стойностен състав на капитала* — 626, 631—632.

Стока

- общи положения 7—8, 47, 53, 83—84, 85—86, 94—95;
- нейният двойствен характер — 47—54, 59—60, 73—74, 86, 100, 116—117, 125—126, 198;
- двойствена природа на съдържащата се в нея труд — 53—60, 86—87, 92—93, 212—213;
- условия и предпоставки за превръщане на продукта в стока — 53—55, 59—60, 74—75, 84—87, 99—101, 180—181;
- стойност на стоката — 48—53, 57—60, 64, 70—71, 73, 76—77, 95, 114, 199, 214, 541, 613—614;
- нейният фетишистки характер — 83—85, 87—88, 95;
- нейният исторически характер — 74—75, 86—87, 88—89, 93—94. Виж също: *Обръщането на стоките, Стоково производство.*
- Стоков пазар** — 158. Виж също: *Вътрешен пазар. Световен пазар. Пазар на труда.*
- Стоково обръщение** — виж *Обръщане на стоките.*
- Стоково производство** — 158, 209, 362—363, 633;
  - условия за неговото съществуване — 53—55, 59, 74, 84—87, 99—101, 181;
  - неговата наличност при различните начини на производство — 125—126, 181;
  - просто — 181;
  - и капитализъм — 72—73, 198—210, 365, 594—595, 633;
  - еднотипност и различие между простото и капиталистическото стоково производство — 125—126;
  - неговият стихийен и противоречив характер — 117—120;
  - превръщане на законите на собственост на стоковото производство в закони на капиталистическото присвояване — 591—595.
- Стокознание** — 48.
- Суров материал** — 190, 193, 194, 201, 215, 372.
- Съединени американски щати** — 11—12, 248, 267, 281, 310, 395, 404,

406, 432, 453, 469, 511, 583, 717, 755, 758, 761, 766, 770, 773—774.

T

- Терминология научна** — 35—36, 229, 599—600.
- Техника и технология** (общи положения) — 383—384, 495, 612—613, 618—619, 637, 641.
- Технически състав на капитала** — 621, 629—634, 637.
- Транспорт** — 394—396, 460, 489—490, 754.
- Тридесетгодишната война** — 735, 742—743.
- Труд (общи положения)** — 53—57, 79, 189—197, 207—208, 211—213, 214—215, 321, 543, 547, 574, 614—615.
- Трудови домове** (в Англия) — 286—287, 662—663.
- Трудови пари** — 106—107.
- Трудови статuti** — 281—283, 563, 741—744.
- Тръстове** — 636.
- Турция** — 153, 473.
- Тъждество** — 124—126, 591—592.
- Търговия** — 160—162, 171;
  - разменна 104, 181;
  - на дребно — 151;
  - световна — 154—158, 589, 754, 756;
  - и сметки в същинските търговски операции — 151;
  - търговия с роби — 276—277, 761;
  - и промишленост — 756.
- Търговска печалба** — 577.
- Търговски войни** — 753, 756, 759.
- Търговски капитал** — 162, 167, 175—176, 516.

y

- Умствен и физически труд** — 190, 433, 492—493, 514—515.
- Утопичен социализъм** — 89, 106, 308—309, 492—494, 509—510, 604—605, 739.
- Утрехтски мир** — 761.

Ф

Фабрика

- обща характеристика — 11, 287, 429—431, 460, 469—470;
- разделение на труда във фабриката — 54—55, 430—433;
- фабричен работник — 286—287, 429—440, 463—464.

Фабрично законодателство

- общи положения — 11, 251—252, 290—291, 301—302, 304—305, 308—309, 310, 312, 435, 490, 493, 509—510;
- в Англия — 11, 251—252, 280—281, 287—312, 434—436, 498—504;
- във Франция — 286, 287—289, 309—310;
- в Белгия — 287.

Фалшифициране на хранителните продукти — 186—187, 260—262, 608—610.**Фени** — 717.**Феодализъм**

- обща характеристика — 90—91, 344, 346, 602, 720—723, 752—753;
- в Индия — 606;
- в Англия — 722—723, 725, 727, 745—746;
- в Германия — 735—736;
- във Франция — 747;
- неговото разлагане — 439—440, 720, 722—723, 725, 727, 735—737.

Фермер — 721—722, 729, 745—748, 751—752.**Фетишизъм стоков** — 83—86, 630;

- определение — 85, 95;
- негови предпоставки — 84—86;
- необходими условия за неговото разбиране — 87—88;
- неговият исторически характер — 92—93;
- частни прояви — 95—96.

Физиократи — 95, 175, 203, 331—332, 515, 540, 599, 767.**Физическо износване на средствата на труда** — 195, 217, 415—416, 612—613, 615—617.**Фискална система** — 758—759.**Фонд на работната заплата** — 576—577, 617—620, 622.**Форма на стойността** — 61, 72—74, 165—166, 616;

- двата ѝ полюса — 61—62, 80—81;
  - нейното развитие с развитието на размяната — 78—79;
  - проста — 61, 73—75, 78—79, 81, 83, 107;
  - пълна — 75—79, 81, 107;
  - всеобща — 78—80, 80—83, 99, 107, 120;
  - парична — 60, 82—83, 88—89, 106—157, 615—616;
- Виж също: *Разменна стойност. Относителна стойност, Еквивалентна форма.*

Формално подчинение труда на капитала — 342—344, 516—518, 741**Франция** — 12, 16, 19, 37, 152, 155—156, 181, 288—289, 309, 320, 366, 404, 473, 698, 726, 740, 741, 744, 747—748.**Френска буржоазна революция от края на XVIII в.** — 102, 625, 744—745.**Френският материализъм от XVIII век** — 104, 617—618.**Френско-пруската война от 1870—1871 г.** — 156.**Фритредерство** — 19, 37, 73—74, 188, 252—266, 291—293, 300—301, 304, 490, 681, 751.

X

Химия — 35, 191, 194, 320, 613.**Холандия** — 280—281, 284, 386, 392, 404, 473, 520, 740, 753—756, 758.

Ц

Цена (общи положения) — 107, 108, 111—115, 116, 118, 120, 128—129, 168—170, 172—174, 177—178, 183—184, 202.**Централизация на производството и капитала** — 320, 345, 634—639, 757, 764—765, 774—775.**Цехова система** — 319, 333, 351—352, 371, 376, 720, 752, 753.

Ч

Чартизъм — 290, 293, 294—295.
Частен труд — 55, 71—72, 80, 85—
87, 106, 125.
Човек (като производителна сила на
обществото) — 55—56, 84, 188—
190, 196, 214—215, 337—383, 383,
514, 515.

Ш

Швейцария — 37.
Швеция — 728.

Я

Япония — 153, 722.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>От Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС . . . . .</i>	V—VI
Предговор към първото издание	7—13
Послеслов към второто издание	14—26
Предговор към френското издание	29
Послеслов към френското издание	30
Предговор към третото издание	31—33
Предговор към английското издание	34—38
Предговор към четвъртото издание	39—44

Книга първа

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

Отдел първи. СТОКА И ПАРИ	47—157
<i>Глава първа. Стоката . . . . .</i>	47—96
1. Два фактора на стоката: потребителна стойност и стойност (субстанция на стойността, величина на стойността)	47—53
2. Двояк характер на възпътения в стоките труд	53—59
3. Формата на стойността, или разменната стойност	60—83
А. Проста, единична или случайна форма на стойността	61—75
1) Два полюса на стойностния израз: относителна форма на стойността и еквивалентна форма	61—62
2) Относителна форма на стойността	62—67
а) Съдържание на относителната форма на стойността	62—65

b) Количествена определеност на относителната форма на стойността	65—67
3) Еквивалентната форма	68—73
4) Простата форма на стойността в нейната цялост	73—75
В. Пълна, или разгънатата форма на стойността	75—78
1) Разгънатата относителна форма на стойността	75—76
2) Отделната еквивалентна форма	76—77
3) Недостатъци на пълната, или разгънатата форма на стойността	77—78
С. Всеобщата форма на стойността	78—82
1) Изменен характер на формата на стойността	78—80
2) Отношение между развитието на относителната форма на стойността и развитието на еквивалентната форма	80—82
3) Преход от всеобщата форма на стойността към паричната форма	82
D. Парична форма	82—83
4. Стоковият фетишизъм и неговата тайна	83—96
Глава втора. Процесът на размяната	97—105
Глава трета. Парите, или стоковото обръщение	106—157
1. Мярка на стойностите	106—115
(Цела. Мащаб на цените. Всеобщо повишаване или понижаване на цените. Сметни наименования на парите, сметни пари. Количествено несъпадение на величината на стойността и цената. Качествено несъпадение между тях. Цената — само идеална форма на стойността на стоката.)	
2. Средство за обръщение	115—141
a) Метаморфозата на стоите	115—126
(Кръгообръщението С—П—С. Продажбата : С—П. Покупката : П—С. Метаморфозата на стоката като цялост. Стоковото обръщение. Различие между стоковото обръщение и размяната на продуктите.)	
b) Обръщението на парите	126—135
(Метаморфозата на стоката и обръщението на парите. Двукратното преместване на парите. Количество на намиращите се в обръщение пари. Скорост на обръщението. Ход и пречки на обръщението. Фактори, които определят масата на намиращите се в обръщение пари.)	
c) Монетата. Стойностният знак	136—141
(Монета и юдчета, износване на монетата. Знак на стойността. Сребърни и медни знаци. Книжни пари. Закон за обръщението на книжните пари с принудителен курс.)	
3. Пари	141—157
a) Образуване на съкровища	141—146
b) Платежно средство	146—154
c) Световни пари	154—157
Отдел втори. ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ	158—188
Глава четвърта. Превръщане на парите в капитал	158—188
1. Всеобщата формула на капитала	158—167
2. Противоречия на общата формула	167—178

3. Покупка и продажба на работната сила	178—188
(„Свободният работник“. Стойност на работната сила. Своеобразната природа на стоката „работна сила“.)	
Отдел трети. ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ	189—322
<i>Глава пета.</i> Трудовият процес и процесът на нарастване на стойността (Трудовият процес. Предмет на труда, суровини, средство на труда. Средство за производство. Производствено потребление. Трудовият процес като процес на потребление на работната сила от капиталистите. Процесът на образуване на стойността. Стойността на работната сила и стойността, която тя създава в трудовия процес, са различни величини. Процесът на нарастване на стойността, генезис на капитала.)	189—210
1. Трудов процес	189—197
2. Процес на нарастване на стойността	198—210
<i>Глава шеста.</i> Постоянен капитал и променлив капитал	211—223
<i>Глава седма.</i> Нормата на принадлежната стойност	224—242
1. Степента на експлоатация на работната сила	224—233
2. Изразяване на стойността на продукта в пропорционални части на продукта	233—236
3. „Последният час“ на Сениор	236—241
4. Принаденият продукт	241—242
<i>Глава осма.</i> Работният ден	243—312
1. Границите на работния ден	243—247
2. Неутолимата жажда за принадлежен труд. Фабрикант и чокоин	247—255
3. Отрасли на английската промишленост без законни граници на експлоатацията	255—267
(Дантелена промишленост. Грънчарско производство. Производство на кибрит. Производство на тапети. Пекарско производство. Железопътно дело. Шивашко производство. Ковачи.)	
4. Дневен и ношен труд. Системата на смени	267—274
(Металургия и металургична промишленост.)	
5. Борбата за нормален работен ден. Принудителни закони за удължаване на работния ден от средата на XIV до края на XVII век. (Безопасното отношение на капитала към здравето и живота на работниците (Английските работнически статuti. Границите на работния ден през XVII век до епохата на едрата промишленост.)	274—287
6. Борбата за нормален работен ден. Принудително ограничение на работното време по законодателен ред. Английското фабрично законодателство през 1833—1864 г. (Актове от 1833, 1844, 1847 и 1850 г. К-принени фабрики. Предприятия за шампосване. Бояджийски и белилни предприятия.)	287—307
7. Борбата за нормален работен ден. Влиянието на английското фабрично законодателство върху другите страни	307—312
<i>Глава девета.</i> Норма и маса на принадлежната стойност	313—322

Отдел четвърти. ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ	323—513
<i>Глава десета.</i> Понятието за относителна принадлежна стойност	323—332
<i>Глава единадесета.</i> Кооперация	333—347
(Изходна точка на капиталистическото производство, количествената отлика на последното от цеховата промишленост. Обществени среден труд. Икономия на средства за производство. Обществени производителни сили на кооперативния труд. Предишни форми на кооперацията. Нейната капиталистическа форма.)	
<i>Глава дванадесета.</i> Разделение на труда и манифактура	348—381
1. Двойк произход на манифактурата	348—351
2. Частният работник и неговият инструмент	351—354
3. Двете основни форми на манифактурата — хетерогенна манифактура и органична манифактура	354—363
4. Разделение на труда в манифактурата и разделение на труда в обществото	363—371
5. Капиталистическият характер на манифактурата	371—381
<i>Глава тринадесета.</i> Машини и едра промишленост	382—513
1. Развитие на машините	382—397
2. Пренасянето на стойност от машините върху продукта	397—405
3. Първите въздействия на машинното производство върху работника	406—429
a) Присвояване на добавъчни работни сили от страна на капитала. Женски и детски труд	406—413
b) Удължаване на работния ден	414—419
c) Интензифициране на труда	419—429
4. Фабриката	429—437
5. Борба между работника и машината	437—447
6. Компенсационната теория за изместените от машините работници	447—457
7. Отблъскване и привличане на работници във връзка с развитието на машинното производство. Кризи в памучната индустрия.	457—469
8. Революционизиране на манифактурата, занаята и домашното производство от едрата промишленост	469—490
a) Премахване на кооперацията, основана върху занаята и разделиението на труда	469—471
b) Обратно въздействие на фабричното производство върху манифактурата и домашното производство	471—472
c) Съвременната манифактура	472—475
d) Съвременното домашно производство . . . . . (Дантелена фабрика. Плетене на слама.)	475—479
e) Преход на съвременната манифактура и на домашното производство към едра промишленост. Ускоряване на тази революция чрез прилагане на фабричните закони към тия начини на производство (Шевна машина.)	479—490
9. Фабрично законодателство (санитарни и образователни постановления). Неговото всеобщо разпространение в Англия (Минна промишленост).	490—510
10. Едра промишленост и земеделие	510—513

Отдел пети. ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА И ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ	514—540
<i>Глава четринадесета.</i> Абсолютна и относителна принадлежна стойност	514—524
<i>Глава петнадесета.</i> Изменение във величината на цената на работната сила и на принадлежната стойност	523—536
I. Величина на работния ден и интензивност на труда — постоянни (дадени), производителна сила на труда — променлива	526—530
II. Постоянен работен ден, постоянна производителна сила на труда, променлива интензивност на труда	230—535
III. Производителна сила и интензивност на труда — постоянни, работен ден — променлив	530—533
IV. Едновременни изменения в продължителността, производителната сила и интензивността на труда	533—536
<i>Глава шестнадесета.</i> Различни формули за нормата на принадлежната стойност	537—540
Отдел шести. РАБОТНАТА ЗАПЛАТА	541—571
<i>Глава седемнадесета.</i> Превръщане на стойността, респективно на цената на работната сила, в работна заплата	541—548
<i>Глава осемнадесета.</i> Заплатата по време	549—556
<i>Глава деветнадесета.</i> Заплатата на парче	557—565
<i>Глава двадесета.</i> Национални различия в работната заплата	566—571
Отдел седми. ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА	572—775
<i>Глава двадесет и първа.</i> Просто възпроизводство	574—586
<small>(Работническата класа като принадлежност на капитала. Отношението между капиталиста и работника се възпроизвежда от капиталистическия производствен процес.)</small>	
<i>Глава двадесет и втора.</i> Превръщане на принадлежната стойност в капитал	587—620
1. Капиталистически производствен процес в разширен мащаб. Превръщане на законите на собствеността, съществуващи в стоковото производство, в закони на капиталистическото присвояване	587—599
2. Погрешно схващане на възпроизводството в разширен мащаб от страна на политическата икономия	596—599
3. Разделяне на принадлежната стойност на капитал и доход. Теория на въздържанието	599—606
4. Обстоятелства, които определят размера на натрупването независимо от пропорцията, в която принадлежната стойност се разпада на капитал и доход. Степен на експлоатацията на работната сила. Производителна сила на труда. Нарастваща разлика между влаганя и потребявания капитал. Величина на авансирания капитал	607—617
5. Така нареченият фонд на работната заплата	617—620

Глава двадесет и трета. Общият закон на капиталистическото натрупване	621—717
1. Нарастващо търсене на работната сила паралелно с натрупването при неизменящ се състав на капитала	621—630
2. Относително намаляване на променливата част на капитала в хода на натрупването и на придружаващата го концентрация	630—637
3. Прогресивно производство на относително свръхнаселение, или на промишлена резервна армия	638—649
4. Различни форми на съществуване на относителното свръхнаселение. Всеобщият закон на капиталистическото натрупване	650—657
5. Илюстрация на всеобщия закон на капиталистическото натрупване	657—717
a) Англия от 1846—1866 г.	657—663
b) Зле платените слоеве на британската промишлена работническа класа (Условия за хранене. Жилищни условия. Лондон. Нюкясъл-ъпон-Тайм. Брадфорд. Бристол.)	663—671
c) Скиташко население (Жилищни условия. Железопътни работници. Въглекопачи и други минни работници.)	672—675
d) Въздействие на кризите върху най-добре платената част на работническата класа (Строители на железни кораби в източната част на Лондон.)	675—679
e) Британският земеделски пролетариат (Скиташки артели.)	679—702
f) Ирландия	703—717
Глава двадесет и четвърта. Тъй нареченото първоначално натрупване	718—765
1. Тайната на първоначалното натрупване	718—721
2. Експроприацията на земята на селското население	721—737
(Превръщане на орната земя в пасища през последната третина на XV и първите десетилетия на XVI век. Реформацията и разграбването на църковните земи. Превръщане на феодалната собственост в буржоазна собственост. Реставрацията и „славната революция“. Разграбването на държавните имущества. Общинската собственост и нейното разграбване. Очистване на именията, превръщане на орната земя в пасища за овцете и на пасищата за овцете в ловни паркове в планинска Шотландия).	
3. Кървавото законодателство против експроприираните след края на XV век. Закони за намаляване на работната заплата	737—745
4. Генезис на капиталистическите арендатори	745—747
5. Обратното влияние на аграрната революция върху промишлеността. Създаване на вътрешния пазар за промишления капитал	748—751
6. Генезис на промишления капиталист	752—762
(Колониална система. Система на държавни дългове. Съвременна данъчна система и протекционистична система. Отвличането на децата при зараждането на едрата промишленост).	
7. Историческа тенденция на капиталистическото натрупване	762—765
Глава двадесет и пета. Съвременната теория на колонизацията	766—775
Бележки	779—801

<i>Именен показалец</i>	802—826
<i>Указател на цитираната и споменаваната литература</i>	827—864
<i>Предметен показалец</i>	865—883

ИЛЮСТРАЦИИ

Портрет на К. Маркс от 1867 г	между стр. 2—3
Писмо на Маркс до Енгелс от 16 август 1867 г.	3,]
Титулната страница на първото немско издание на I том на „Капиталът“	9
Титулната страница на първото руско издание на I том на „Капиталът“	17
Писмо на Маркс до Лашатър, издател на френския превод на I том на „Капиталът“, поместено във френското издание като прелговор	27

Карл Сабитаев

Редактори : [Кирил Тотев]

Неделчо Мангъв

Худож. редактор Тотю Данов

Техн. редактор: Годор Бъчваров

Коректор : Донка Пемева

Корица : Милка Пейкова

Дадена в произв. на 29. XI. 1967 г. Подп. за печат на 12. IV. 1968 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 56. Изд. коли 56. Авт. коли Прибл. 85

Тираж 5100. Изд. № 4169. Лит. група II.

Цена 2,40 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“